James Bryce ve Arnold Toynbee

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele, 1915-1916

Vikont Bryce'ın Fallodon Vikontu Grey'e Sunduğu Belgeler

Sansürsüz Basım

James Bryce ve Arnold Toynbee

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele, 1915-1916

Vikont Bryce'ın Fallodon Vikontu Grey'e Sunduğu Belgeler

Sansürsüz Basım

Yayına Hazırlayan Ara Sarafian

Gomidas Institute
London

Mavi Kitap'ın bu Türkçe baskısı, Ermeni Genel Yardımlaşma Birliği (Armenian General Benevolent Union) üyelerinin cömert katkıları ile gerçekleştirilmiştir.

© 2009 Ara Sarafian

ISBN 978-1-903656-87-7

Gomidas Institute
42 Blythe Rd.
London W14 0HA
United Kingdom
Web: *www.gomidas.org*
Email: *info@gomidas.org*

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

12 Ekim 2005'de Sandwell Lordu Archer, Lord Biffen ve ben, Westminster'de İngiliz parlamenterlerle bir toplantı düzenleyerek, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) İngiltere Avam ve Lordlar kamaralarına gönderdiği 28 Nisan 2005 tarihli mektubuna yanıt verilmesi konusunu görüşmüştük. TBMM mektubu, 1916'da İngiliz Parlamentosu'nun Mavi Kitaplar dizisinden yayınlanan *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele 1915-1916* başlıklı kitabın asılsız olduğunu iddia ediyordu.

1916 yılında yayınlanan Mavi Kitap'ta, ana hatlarıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin 1915'ten itibaren bir kitle imha politikasına tabi tutulduğu anlatılmaktaydı. TBMM mektubuna göre savaş yıllarında uydurulmuş bir propaganda aracından ibaret olan Mavi Kitap, I. Dünya Savaşı sırasında olduğu gibi, bugün de Türkiye'nin çıkarlarına zarar vermektedir. TBMM'nin mektubunda Mavi Kitap'ın, 1915-1916 yıllarında Ermenilerin tehciri sırasında uğradıkları katliam ve can kayıplarının bir soykırım oluşturduğu iddialarına kaynaklık ettiği, oysa bu iddiaların doğru olmadığı ileri sürülüyordu. Mektuba göre: (1) Kitaptaki tanıklıkları destekleyen belge yoktu; (2) Kitap esas itibariyle hayâl ürünüydü; (3) Belgeleri toplayan ve yayına hazırlayan kişinin kendisi de Mavi Kitap'ın Osmanlı İmparatorluğu'na ve müttefiki Almanya'ya karşı hazırlanmış uydurma bir propaganda aracı olduğunu itiraf etmişti.

Mektupta, Mavi Kitap'ın güvenilirliği olmayan görgü tanıklarının anlatımlarına dayandığı, kitabın bu tanıklıklardaki zaafiyeti gizleyecek şekilde derlendiği iddia ediliyordu. Mektuba göre, bazı kişi ve yer adlarının, o sırada halen Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan kaynak kişilerin güvenliğini tehlikeye atmama gerekçesiyle gizlenmiş olmasının ardında yatan gerçek amaç, raporların güvenilmezliğini gözlerden gizlemekti.

Bizler yaptığımız değerlendirmede, Mavi Kitap'a ilişkin elimizdeki bilgilere, o zamandan bu yana yayınlanmış olan tanıklıklara ve Gomidas Enstitüsü'nün ayrıntılı raporuna dayanarak aşağıdaki sonuçlara ulaşmıştık:

1) Mavi Kitap'ı oluşturan ilk elden tanıklıklar, bunları büyük bir titizlikle süzgeçten geçirerek aktaran saygın yazar Arnold Toynbee tarafından bir araya getirilmiştir.

2) Bu tanıklıkların belgeleri vardır ve bu belgeler araştırmaya her an açıktır. TBMM bu gerçeği görmezden gelmiştir.

3) TBMM mektubunda iddia edilenin tersine, Arnold Toynbee'nin, Mavi Kitap'ın gerçeklere dayanmadığına ilişkin herhangi bir ifadesi yoktur.

4) Mektupta yer verilen, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşananlara ilişkin tek bilgi kaynağının İngiliz Savaş Propaganda Bürosu olduğu iddiası doğru değildir. O sırada Osmanlı topraklarında yüzlerce tarafsız ülke konsolosluk görevlisi ve misyoner bulunmaktaydı.

5) Tarafsız tanıkların anlatımları, halen kamuya açık durumda olan diğer Birleşik Devletler ve Alman konsolosluk raporları ve sağ kalanlar tarafından yazılmış sayısız günlük ve mektup tarafından da desteklenmiş ve doğrulanmıştır.

6) Mavi Kitap'ta yer alan tanıklıklarda belirtildiği halde orijinal basımda yayımlanmayan kişi ve yer adları, TBMM mektubunda iddia edildiği gibi bir Savaş Propaganda Bürosu belgesi aracılığıyla yeni ele geçirilmiş değildir. Söz konusu isimler, 1916 yılında gizli kaydı altında bir kitapçık halinde basılmış olup, I. Dünya Savaşı sonrasında kamuya açık bir şekilde arşivlerde ve kütüphanelerde yer almıştır.

Sözü geçen toplantımızda, TBMM'nin Mavi Kitap hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığı değerlendirmesini yapmıştık. Bu değerlendirme sonucunda 27 Ocak 2006 tarihinde 33 İngiliz Parlamenter TBMM mektubuna, Meclis Başkanı Sayın Bülent Arınç'a hitaben bir mektupla yanıt vermiş, bu mektupta Mavi Kitap konusunu görüşmek üzere TBMM üyelerini İngiliz parlamenterlerle yüzyüze bir toplantıya davet etmiştik. Bu mektuba bir yanıt alınamadığından, 1 Eylül 2006 tarihinde TBMM üyelerine bir elektronik posta mesajı göndererek yüz yüze toplantıya davetimizi tekrarlamıştık. Bu mesajımıza da herhangi bir yanıt almadık.

Sonuçta, TBMM üyelerinin çoğunun Mavi Kitap'ın içeriğine ve bu içeriğe ait arşiv kayıtlarına ilişkin yeterli bilgiye sahip olmadıkları konusunda görüş birliği oluşmuştur. Bu nedenle konuya açıklık getirmek ve üzerinde daha sağlıklı görüşlere sahip olunmasını sağlamak amacıyla Gomidas Enstitüsü'ne, kitabın değerlendirmeler ve eksiksiz arşiv referanslarıyla zenginleştirilmiş sansürsüz basımının Türkçe çevirisini yayınlamaları önerisini götürdüm. Böyle kapsamlı bir girişimin, Gomidas Enstitüsü tarafından ABGU'nun (Armenian General Benevolent Union - Ermeni Genel Yardımlaşma Birliği) desteği ile gerçekleşmiş olmasından büyük memnuniyet duymaktayım; çünkü böylelikle yalnızca TBMM üyeleri değil Türkiye'deki bütün okurlar Mavi Kitap konusunu bilgiye dayalı ve tarafsız bir şekilde değerlendirme olanağını bulacaklardır.

Lord Avebury
Lordlar Kamarası, Londra
28 Mayıs 2009

Türkçe Çeviriye İlişkin Birkaç Söz

Mavi Kitap'ın bu Türkçe basımı, daha önce yayımlanan, ancak kapsamlı bir şekilde ele alınmayı gerektiren Türkçe çevirinin yer yer köklü bir düzeltisi yer yer de yeniden çevirisi niteliğinde.

Ayrıca, bu çalışma, İngilizce sansürsüz basımı açıklayıcı notlarla zenginleştirerek yayına hazırlayan Ara Sarafian'a danışılarak ve onun önerileri dikkate alınarak sürdürüldüğü için "onaylı" Türkçe çeviri olarak nitelenebilir.

Derlemenin tarihsel belge niteliği taşıması nedeniyle, yazımda, bazı bakımlardan (örneğin büyük harf kullanımında) orijinal metne sadık kalmak tercih edildi. Bu yaklaşım yer yer İngilizce sözcüklerin Türkçe karşılıklarına da yansıdı. Örneğin "hükümet" sözcüğü, merkezi devlet aygıtından en küçük yerleşim birimlerindeki memurlara kadar sözcüğün en geniş anlamında kullanıldı ve orijinal metinde olduğu gibi büyük harfle yazıldı.

Çevirmenin açıklamaları, gerek dipnot olarak, gerekse ana metinde çift parantez {{xx}} içinde verildi.

Orijinal metinde Türkçe olarak geçen sözcük ya da sözcük grupları italik karakterlerle belirtildi.

Yer adları olabildiğince bugün bilinen adlarıyla da verilmeye çalışıldı; ancak bazen bu bilgiye ulaşılamadı. Tüm çabaya karşın yanlışlıklar olmuş ise bunun için peşinen özür diliyor, son okumayı yaparak, ince eleği, sık dokuması sayesinde çevirinin yazım, anlatım ve dil açısından standardını yükselten Renan Akman'a teşekkür ediyorum.

Ayşe Günaysu
Haziran 2009

James Bryce ve Arnold Toynbee

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele, 1915-1916

Vikont Bryce'ın Fallodon Vikontu Grey'e Sunduğu Belgeler

Sansürsüz Basım

Giriş[1]

Şubat 1916'da Arnold Toynbee, James Bryce'ın yönetiminde "Ermenistan'daki son gelişmeler"e ilişkin bir inceleme raporunun hazırlıklarına başladı.[2] Projenin amacı, "olup bitenleri kayda geçirmek ve kamuoyuna ulaştırmak"tı. Zaten Osmanlı Ermenilerinin yok edilmekte olduğuna işaret eden ve Bryce ile Toynbee'nin böyle bir çalışmaya başlayabilmelerine olanak sağlayacak yeterli bilgi daha o zamandan elde mevcuttu.[3] Çalışmanın sonucunda hazırlanan ve "The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire" (Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele) adı verilen rapor İngiliz Parlamentosu'nun mavi kitaplar serisinde yayınlandı.[4] Bu çalışma hukuki bir rapor şeklinde kaleme alınmıştı ve öncelikle yer verdiği belgelerin yanı sıra yazarların görüşleri ve analizlerini de içeriyordu. Kanıtların tamamına yakını, Osmanlı hükümetinin 1915 ilkbaharından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin yok edilmesine yönelik sistematik bir program başlatmış olduğuna tanıklık eden birincil kaynaklardan elde edilmişti. Bu kitap, Ermeni Soykırımı tezinin ilk önemli dile gelişiydi.

İngiliz hükümetinin böyle eleştirel bir yayına çok ihtiyacı vardı. 1915 bahar ayları boyunca Osmanlı Türkiyesi'nden Osmanlı Ermenilerine yapılan zulümle ilgili haberler gelmekteydi ve

1 Bu giriş yazısı büyük ölçüde *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916*; (Priceton: Gomidas Institute, 2000) (Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele, 1915-1916) başlıklı kitabın sansürsüz ilk basımını temel almıştır.

2 Arnold Toynbee, bu çalışma için belge toplamak amacıyla yazdığı mektupların ilkini, 1 Şubat 1916 tarihinde göndermişti. Bkz. National Archives (Ulusal Arşiv, Kew, İngiltere), dosya no. EO. 96/205, s. 26-29. Toynbee, İngiltere'nin eski Amerika Birleşik Devletleri büyükelçisi, hukuk profesörü ve uzun süredir Osmanlı Ermenilerinin savunucusu olan Lord Bryce'ın gözetimi altında çalışıyordu. Kitabın baş editörü ve Dışişleri Bakanlığı'nda memur olarak çalışan Toynbee'nin kendisi de, kısa bir süre sonra ünlü bir tarihçi olacaktı. Ermeni Soykırımı'nı inkâr edenler onun I. Dünya Savaşı sırasında İngiliz propaganda merkezi Wellington House'da da çalıştığını iddia ederler. Oysa kitabın bu basımında da görüleceği gibi *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916*, entelektüel düzeyi yüksek bir Parlamento yayınıdır.

3 Arnold Toynbee, *Acquaintances* {{Tanışlar}} (Oxford University Press, 1967), s. 149.

4 James Bryce ve Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce,* (London: His Majesty's Stationary Office, Joseph Causton and Sons Ltd, 1916). Bu kitabın ardından aynı yıl "gizlidir" kaydıyla bir başka broşür daha yayımlandı: *Key to Names of Persons and Places Withheld from Publication in the Original Edition of 'The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce',* ("*Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele, 1915-1916: Vikont Bryce'ın Fallodon Vikontu Grey'e Sunduğu Belgeler" Başlıklı Yayının İlk Baskısında Gizli Tutulan Kişi ve Yer Adları Listesi*") Miscellaneous No. 31 (1916). Toynbee, kendisinin de, Bryce'ın da İngiliz hükümetinin Ermenilerin uğradığı felaketi neden kamuoyuna duyurduğunu bilmediklerini ve çalışmanın fikri dürüstlüğünü zedeleyecek hiçbir dış etkenin bulunmadığını belirtmiştir. Arnold Toynbee, *Acquaintances*, s. 149-51. Görünüşe göre Dışişleri Bakanlığı bu raporu mavi kitaplar serisinde yayımlamayı ancak Haziran 1916'da kabul etmiştir. Bkz. Charles Masterman'ın James Bryce'a gönderdiği Wellington House (Londra), 14 Haziran 1916 tarihli yazı, Bodleian Library (Oxford), James Bryce Belgeleri 202/152.

konu 1915 Temmuz sonlarında Lordlar Kamarası'nda ele alındı.[5] Bu oturumlarda tartışmalar genellikle Ermenilerden yanaydı, ancak güvenilir kaynaklardan edinilen bilgilerin yetersizliği (ve de İngiliz hükümetinin elinde siyasi olarak pek de fazla seçenek olmaması) nedeniyle tavsadı. Gerek İstanbul, gerekse Berlin, Ermenilerin başına gelenlerle ilgili bilgiler üzerinde katı bir sansür ve dezenformasyon rejimi uygulamakta olduğundan, Osmanlı İmparatorluğu kaynaklı bilgiler Osmanlı Türkleri ve Alman müttefiklerinin sıkı kontrolü altındaydı. Ayrıca İngiliz yetkililer, Ermenilerin durumunu hoşa gitmeyecek şekilde tartışmaya açarlarsa Britanya İmparatorluğu'ndaki Müslüman kamuoyunu karşılarına alabileceklerinin, bunun da Osmanlı ve Alman hükümetlerinin işine geleceğinin farkındaydılar.[6] Rus hükümeti, İtilaf Devletleri'yle ortak bir deklarasyon yayınlanmasını ve 1915 Mayıs'ında Ermenilere yapıldığı ileri sürülen kötü muameleyle ilgili Osmanlı liderlerinden açıklama istenmesini talep ettiğinde de bu tür kaygılar gündemdeydi. Dışişleri Bakanlığı tutanaklarının da gösterdiği gibi İngiliz yetkililer Londra'nın elindeki bilgilerin yetersizliği ve yol açabileceği olası komplikasyonlar nedeniyle böyle bir girişimde bulunma konusunda isteksiz davrandılar.[7]

Amerika Birleşik Devletleri hükümetinin Osmanlı Ermenilerinin imha edilmekte olduğuna ilişkin bilgileri yayımlamaya başladığı 4 Ekim 1915 tarihi, İngiltere'nin tutumunda bir dönüm noktasını oluşturdu. Bilgiler, Ermenilerin Uğradığı Zulmü Araştırma Komitesi (Committee on Armenian Atrocities – CAA) adlı paravan kuruluştan geliyordu. Bu organizasyon ABD Dışişleri'nin Osmanlı İmparatorluğu kaynaklı dosyalarına doğrudan erişim olanağına sahipti ve bu dosyalarda Osmanlı İmparatorluğu'nun iç bölgelerindeki Amerikan konsolosluklarının raporları da bulunuyordu. CAA, kısa bir süre sonra genişleyerek Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi adını aldı ve daha sonra da Kongre kararıyla Yakın Doğu Vakfı'na dönüştü. CAA, 4 Ekim'de Ermenilerin imhasıyla ilgili, çoğu Dışişleri Bakanlığı'ndan elde edilmiş 25 belgeyi içeren bir basın açıklaması yayımladı.[8]

Amerika Birleşik Devletleri, Ermeni Soykırımı'na son vermeleri için Osmanlı İmparatorluğu yöneticilerine baskı yapmaya yönelik başka bilgiler de yayımladı. Bu amaçla yetkililer Amerika Birleşik Devletleri'nde kamuoyu oluşturmaya çalışıyorlar, yardım için bağış topluyorlar ve ulaşabildikleri sağ kalan Ermeni ve Süryanileri kurtarmaya yönelik gizli çalışmalar yürütüyorlardı. Örneğin Harput bölgesinde 5.000'e yakın Ermeni kadın ve çocuk Amerikan misyonerleri tarafından toplandı ve ABD'den gelen yardımla gıda ihtiyaçları

5 Bkz. *Hansard* (Lordlar Kamarası), 28 Temmuz 1915, "Ermenistan'dan Katliam Raporları". Parlamento görüşmelerini içeren belgenin tamamı için bkz. Eric Avebury ve Ara Sarafian, *British Parliamentary Debates on the Armenian Genocide 1915-1918* (İngiltere Parlamentosunda 1915-1918 Ermeni Soykırımı Üzerine Görüşmeler), (Princeton and London: Gomidas Institute, 2003), s. 1-5.

6 Bkz. Kromer Kontu (Lordlar Kamarası, 6 Ekim 1915), *British Parliamentary Debates on the Armenian Genocide*, s. 7; Lord Robert Cecil, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı (Lordlar Kamarası, 16 Kasım 1915), *British Parliamentary Debates on the Armenian Genocide*, s. 24.

7 Bkz. Sir E.Grey'in Sir F. Bertie'ye (İngiliz Elçiliği, Petrograd) 2 Mayıs 1915 tarihli mektubu. F)371/2488/57956. 24 Mayıs 1915 tarihli, İngilizlerin de imzaladığı İtilaf Devletleri'nin deklarasyonu üzerine parlamentoda yapılan eleştirel görüşmeler için bkz. *British Parliamentary Debates on the Armenian Genocide*, s. 59-60.

8 Ermenilere Yapılan Zulmü Araştırma Komitesi'nin 4 Ekim'de yayımladığı Basın Açıklaması için bkz. *British Parliamentary Debates on the Armenian Genocide*, Ek II, s. 61-90.

karşılandı.[9] Ermeni Soykırımı bilgilerinin ABD tarafından yayımlanması, başta Büyükelçi Morgenthau olmak üzere ABD'nin Osmanlı Türkiyesi'ndeki yetkilileri ile Osmanlı İmparatorluğu yöneticileri arasında, uzun zamandır süren köşe kapmaca oyununun son aşamasını oluşturdu.[10] ABD, koşulları biraz olsun hafifletmek için Ermenilerin imhasıyla ilgili bilgileri Uluslararası Kızılhaç Teşkilatı gibi başka kuruluşlara da sızdırıyordu.[11]

Dolayısıyla, İngiltere Parlamentosu'nu Ermeni Soykırımı'na ilişkin bir Mavi Kitap yayınlamaya sevkeden en önemli etken, İngiliz yetkililerinin konuyu doğrudan ele almalarına olanak sağlayacak çok önemli görgü tanıklarının ifadelerini yayımlayan ABD oldu. 6 Ekim 1915'te artık James Bryce, Lordlar Kamarası'nda CAA basın açıklamasının içeriğini tartışıyordu. Bir ay sonra benzeri bir tartışma da Avam Kamarası'nda yapıldı.[12] 6 Ekim'deki oturumda İngiliz Parlamentosu'nun Amerika Birleşik Devletleri'nden gelen yeni belgeler ışığında Ermeni Soykırımı'yla ilgili bir rapor hazırlaması gereğini gündeme getiren Cromer Kontu oldu. Bu önerge sonucunda *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916* (Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele, 1915-1916) başlıklı açıklamalı derleme ortaya çıktı. Birçok savaş zamanı propaganda yayınından farklı olarak Ermeni Soykırımı üzerine İngiliz Parlamentosu'nun bu raporu, gücünü, bugün bile eleştirel bir incelemeyi hak eden ayrıntılı ve akademik bir çalışma olmasından alıyordu. On yıllar sonra, yaşamının sonlarına doğru yazdığı kitapta, Toynbee bu çalışmadan özellikle söz edecek ve şöyle yazacaktı: "[Ermeni Soykırımı hakkındaki] Mavi Kitap'ta derlenmiş olan kanıtların toplanması ve düzene konulması aylarca zamanımın en büyük bölümünü aldı ve Mavi Kitap yayımlandıktan sonra da kitapta anlatılanlar aklımdan çıkmadı. Sadece kurbanların çektiği acılar ve canilerin yaptıklarını sürekli hatırlamakla kalmıyordum; aklımı sürekli bir soru meşgul ediyordu: İnsanın, bu soykırım faillerinin yaptığı şeyleri yapabilmesi nasıl mümkün olabilirdi? [Ermeni Soykırımı üzerindeki] çalışmalarım ... İkinci Dünya Savaşı'ndaki daha da acımasız ve

9 Bkz. Maria Jacobsen, *Diaries of a Danish Missionary, Harpoot, 1907-1919* {{Bir Danimarkalı Misyonerin Günlükleri, Harput, 1907-1919}}, (Princeton and London: Gomidas Institute), 2001. Ayrıca bkz. Hilmar Kaiser, *At the Crossroads of Der Zor: Death, Survival and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917* {{Der Zor Kavşağında: Halep'te Ölüm, Hayatta Kalma ve İnsani Direniş, 1915-1917}}, [İkinci Baskı] (Princeton, NJ:Gomidas Institute).

10 Ara Sarafian (Yayına hazırlayan ve Önsöz yazarı), *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917* {{1915-1917 Ermeni Soykırımı Üzerine Birleşik Devletler Resmi Kayıtları}}, (Gomidas Institute: Princeton and London, 2004) ve Henry Morgenthau, *United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau, 1913-1916* {{Boğaziçi'nde Birleşik Devletler Diplomasisi: Büyükelçi Morgenthau'nun Günlükleri, 1913-1916}}, Ara Sarafian (derleyen ve önsöz yazarı), (Princeton and London: Gomidas Institute,2004. Ayrıca bkz. Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* {{Büyükelçi Morgenthau'nun öyküsü}}, (London: Sterndale Classics, 2003).

11 Bkz. General Records of the Department of State, Internal Affairs of Turkey 1910-1929, National Archives, Washington D.C., Belge No. 83. Basılı kopya için bkz. Ara Sarafian, *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 75, 76.

12 Bkz. Lordlar Kamarası, *Hansard* (5. Dizi), C.XIX, 6 Ekim 1915, kol. 994-1004 ve Avam Kamarası; *Hansard* (5. Dizi), C. LXXV, 16 Kasım 1915, kol. 1770–1776. Bu parlamento görüşmeleri için ayrıca bkz. *British Parliamentary Debates on the Armenian Genocide*, s. 5-13 ve 14-28.

geniş çaplı Nazi soykırımının bile silemediği izler bıraktı. ... 1915'de Türkiye'de yapılan soykırım üzerine çalışmalarım bana İlk Günah gerçeğini yeniden hatırlattı."[13]

Gerçekleri Saptıran Tarih Yazımı

Son yıllarda bir kısım yanlı yazarlar Bryce-Toynbee'nin kitabının savaş zamanında Osmanlı İmparatorluğu ve müttefikleri aleyhine yanıltıcı bilgi verme kampanyasının bir parçası olduğunu iddia etmiş, Mavi Kitap'ın hiçbir akademik değeri olmadığını, sahte belgelere dayandığını ileri sürmüşlerdir. Ankara Üniversitesi Tarih Bölümü eski dekanlarından Enver Ziya Karal, kitabı "üzerinde durmaya değmeyecek" nitelikte "tek taraflı bir İngiliz propagandası" olarak bir kenara itmiştir.[14] Türkiye'de Devlet Arşivleri eski genel müdürü İsmet Binark, "raporlarda sözde Ermeni katliamının kayıtları olarak sunulan olayların tamamı ... İngilizlerin Doğu dosyalarından alman yanıltıcı bilgilerden ibarettir," diye yazmıştır. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele* adlı yayın, "Gerçekle ilgisi olmayan, yanlı, Ermeni fanatizmiyle yazılmış, dünya kamuoyunu yanıltan katliam hikayeleriyle süslenmiştir."[15] Mim Kemal Öke bu çalışmanın, "Ermeni destekçileri tarafından ikinci ve üçüncü elden toplanmış Ermeni kaynaklarına ve belgelerine dayan[dığını]", Toynbee'nin kaynaklarını belirtmeksizin ve kaynaklar arasında bir karşılaştırma yapmaksızın, atıfta bulunduğu tanıkların ad ve soyadlarını bildirmeden tüyler ürpertici katliam sahneleri uydur[duğunu]" söylemiştir. Ona göre Toynbee "sözümona katliamları sanki kendisi kurbanlardan biriymiş gibi en ince ayrıntısına kadar" anlatmıştır.[16] Hatta Şinasi Orel şöyle bir iddiada bile bulunmuştur: "Bu dönemde Anadolu'nun her köşesinde Alman, Amerikalı, Avusturyalı ve İsviçreli misyonler ve hayır kurumları mevcuttu; sadece bu bile Ermenilerin maruz kaldığı herhangi bir kötü muamelenin dünyaya anında yayımlanmasına yeterdi."[17] Sonyel'in buradan çıkarımına göre, ne böyle raporlar, ne de böyle bir "yayın" vardı.

Ne var ki, bu giriş yazımızda da belirttiğimiz gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan yabancı uyruklu kişiler Ermenilerin imhasıyla ilgili bilgiler vermişler ve bu bilgiler *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele* başlıklı çalışmanın temelini oluşturmuştur.[18]

13 Arnold J. Toynbee, *Acquaintances,* (New York: Oxford University Press, 1967), 149-59.

14 Enver Ziya Karal, *Armenian Question (1878-1923)* (Ankara: Imprimerie Gunduz, 1975), s. 18

15 Bkz. İsmet Binark'ın *Ermeni Olayları Tarihi* (Hüseyin Nazım Paşa Belgeleri), Ankara: T.C. Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994) kitabına yazdığı önsöz, s. xi.

16 Mim Kemal Öke, *The Armenian Question 1914-1923,* (Nicosia: K.Rustem & Brother, 1988), s. 106-7; aynı zamanda bkz. Kamuran Gürün, *The Armenian File: A Myth of Innocence Exposed,* (Nicosia: K. Rustem & Brother, 1985), s. 42-43; Salahi R. Sonyel, "Turco-Armenian Relations", *Belleten* (Türk Tarih Kurumu), Ağustos 1994, s. 381-449.

17 Sinasi Orel ve Süreyya Yuca, *The Talat Pasha Telegrams: Historical Fact or Armenian Fiction?,* (Lefkoşa: K. Rustem & Brother, 1986), s. 121.

18 Örneğin, *Committee on Armenian Atrocities,* "Basın Açıklaması", New York, 4 Ekim 1915; *American Committee for Armenian and Syrian Relief, "Latest News Concerning the Armenian and Syrian Sufferers"* (New York, 2 Ocak 1916); *Comité de l'Oevre de Secours 1915 aux Arméniens, "Quelques Documents sur le sort des Arméniens en 1915"* (Cenevre).

Yöntem ve Kaynaklar

İngiliz tezinin gerçeğe uygunluğunu ortaya koyan ulaşılması en kolay kanıt, söz konusu yayının kendisi ve ona ek olarak yayımlanan *Key to Names of Persons and Places Witheld from Publication in the Original Edition of "The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16"* {{"Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele, 1915-1916" Kitabının İlk Basımında Gizli Tutulan Kişi ve Yer Adlarının Listesi}} başlıklı broşürdür.[19] Bu ikinci çalışma ana kitapta yayımlanan her belgenin kaynağını titiz bir şekilde vermekle kalmıyor, belgeleri Bryce ve Toynbee'ye ulaştıran birincil kaynakların ve bunları aktaranların kimliklerinin de bir listesini içeriyor (Bkz. Tablo 1 ve 2).

Bugün Kew'deki İngiliz Ulusal Arşivleri'nde (eski *Public Record Office*) bulunan Toynbee Papers {{Toynbee Belgeleri}} savaş zamanı yapılan bu yayının nasıl derlendiğine ilişkin daha ayrıntılı bilgi veriyor.[20] Söz konusu belgelerde, Arnold Toynbee'nin üzerinde çalıştığı *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire* kitabının orijinal kopyası, aracılardan ya da kaynaklardan bilgi istemek için Toynbee'nin doğrudan yaptığı günlük yazışmalar ve başvurduğu gazete kupürleriyle broşürlerin bir dökümü yer alıyor. Toynbee Belgeleri her bir belgenin kaynağını açıklıyor ve bunların hangi kriterlere göre kitaba dahil edildiğinin bilgisini veriyor.[21]

Büyük bir bölümü Birleşik Devletler'den gelen materyalin 1916'da birer kopyası alınıp Büyük Britanya'ya gönderildiğinden, belgelerin çoğunun orijinalleri Amerikan Dışişleri Bakanlığı ve Amerikan Yabancı Misyonlar İdare Heyeti (American Board of Commissioners for Foreign Missions – ABCFM)[22] arşivlerinde mevcuttur.[23]

Dolayısıyla, raporların orijinalleri, bu raporların elde edilmesinde rol oynayan çeşitli taraflar (yani kaynaklar ve raporları aktaranlar) arasındaki yazışmalar ve söz konusu kitabın orijinal el yazması dahil, bu kitapla bağlantılı, gerek yayımlanmış olan, gerekse arşivlerde bulunan kayıtların tümü, herkes için ulaşılabilir durumdadır. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele* üzerinde yapılacak tarafsız bir değerlendirme mutlaka yukarıda adı geçen kayıtların anlamlandırmasını yapmak durumundadır, çünkü kayıtların her biri diğeriyle ilintilidir ve Osmanlı İmparatorluğu, Birleşik Amerika ve Büyük Britanya arşivleri arasındaki bağlantıyı açıkça ortaya koyar.

19 Bu gizli listenin ayrı yayımlanmasının nedeni, belgelerin birçoğunun 1916'da hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan kaynak kişiler tarafından sağlanmış olmasıydı. Bu kaynakların isimlerini ana yayından çıkarmak zorunluydu. Bryce ve Toynbee bu gizli bilgileri İngiltere ve Birleşik Devletler'de güvendikleri bazı kişilere iletmişler (s. xl) ve bu isim listesinin de mümkün olan en kısa sürede yayımlanacağı sözünü vermişlerdir (ss. xxi-xxii, xl-xli). Bu gizli liste aynı yıl (1916) içinde yayımlanmıştır.

20 F.O. 96/205-11 (Toynbee Papers, altı kutu), *National Archives*, Kew.

21 Bodleian Kütüphanesi'nde bulunan James Bryce ve Arnold Toynbee'nin kişisel notları da benzer bilgiler vermektedir.

22 {{Bu kuruluşun adı bundan böyle kısaca "American Board" olarak anılacaktır. ç.n.}}

23 Sözü edilen arşivler Washington D.C.'deki National Archives ve Houghton Kütüphanesi'dir (Cambridge, Mass.).

İnkarcı Tarih Yazımı

Bugün akademisyenlerin kolayca tespit edeceği basılı raporlar ve arşiv belgelerinin varlığı dikkate alındığında, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele, 1915-1916* başlıklı kitabın sahte olduğunu iddia eden yukarıda adı geçen yazarlar "inkârcı" olarak nitelendirilebilirler. Çünkü, bu kişilerin argümanları, ilgili kayıtları kasten görmezden gelmeye, bu kayıtlara atıfta bulundukları zaman da onları kasten tahrif etmeye, akademik olarak sürdürülmesi başka türlü mümkün olmayan tartışmalar açmak için birtakım imalara ve düpedüz yanıltmalara başvurmaya dayanır. Örneğin, birkaç yayınında *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele*'ye atıfta bulunan Salahi Sonyel, Bryce ve Toynbee'nin daha sonra ek olarak yayımladığı *Yer ve Şahıs İsimleri Listesi*'nden hiç bahsetmez. Halbuki bu destekleyici yayın, ana metne eşlik eden önemli ve varlığı kayıtlara geçmiş bir çalışmadır.[24] Sonyel, bu eserin güvenilirliğini sorgularken yayımlanmış bu listeyi tamamen görmezden gelir. Dahası, Sonyel, İngiliz Ulusal Arşivleri'ndeki (*National Archives*) Toynbee Belgeleri'ne atıfta bulunurken bu notların içeriğinden hiç bahsetmez.[25] Tek başına Toynbee Belgeleri Sonyel'in İngiliz tezine karşı öne sürdüğü soruları geçersiz kılmaya yeterlidir. Benzer şekilde, Sonyel, bibliyografyasında Birleşik Devletler Ulusal Arşivi (*United States National Archives*) zikrederken, bu arşivde bulunan Ermeni Soykırımı'yla ilgili Amerikan konsolosluk raporlarının varlığını görmezden gelir – adı geçen raporların kopyalarına *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele*'de yer verilmiştir (bkz. tablo 2).[26] Kilit öneme haiz bu belgeleri tamamen göz ardı eden Sonyel, Bryce ile Toynbee'nin kitabını oluşturan belgelerin "ikinci ve üçüncü el kaynaklardan" elde edildiğini iddia eder.[27]

Ana Bilgi Kaynakları, Ana Bağlantılar: Birleşik Devletler ve Reverend[28] James L. Barton

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele üç kritik düzeyde incelenebilir: (1) Ermeni Soykırımı'yla ilgili raporları 1916'da İngilizlere aktaranlar kimdi? (2) Bu raporları yazan asıl görgü tanıkları kimlerdi? (3) Bu belgelerin güvenilirliğini nasıl belirleyebiliriz?

24 *Key to Names of Person and Places Withheld* (Açıklanmayan Kişi ve Yer Adları Listesi), *Ermenilere Osmanlı İmparatorluğu'nda Yapılan Muamele*'nin sonraki baskılarıyla birlikte birkaç kez yayımlanmıştır. 1988 yılında G. Doniguian and Sons yayınevinin Beyrut baskısı buna örnektir. Ayrıca bu listenin orjinal baskısının kopyaları diğer arşivlerde de mevcuttur. Bkz. belge numarası 307, Record Group 57, General Records of the Department of State, Internal Affairs of Turkey 1910-1929, National Archives, Washington D.C.

25 Sonyel geçerken verdiği bir dipnotta Toynbee Begeleri'ne atıfta bulunur ama içeriğini tartışmaz. Bkz. Sonyel "Turco-Armenian Relations", s. 444, n. 168.

26 Sonyel "Turco-Armenian Relations", aynı yazar, *Minorities and the Destruction of Ottoman Empire,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993).

27 İngiliz derlemesinde yer alan raporlardan en az 41'ine bugün Amerikan Dışişleri Bakanlığı arşivlerinden ulaşılabilir. Bu tanıklıkların birçoğunun altında, yazan kişinin imzası bulunmaktadır ve tümü de Osmanlı İmparatorluğu topraklarından gönderilmiştir. Bu raporlardan 15'i Amerikalı konsoloslar, 10'i Amerikalı misyonerler, 8'i de (dördü Alman olmak üzere) diğer ülke vatandaşları tarafından kaleme alınmıştır. Raporların 6'sını kaynağı belirtilmezken 2 rapor bir Ermeni siyasi partisinden gelmiştir.

28 {{Genellikle rahipler için kullanılan "muhterem, saygıdeğer" manasına gelen bir hitap şekli. Bundan sonra kısaltma şeklinde "Rev." olarak kullanılacaktır (ç.n.)}}.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele'de yer alan kilit önemdeki raporların birçoğu Osmanlı İmparatorluğu'ndan Birleşik Devletler'e ulaştırılmıştır. Bu malzemelerin aktarılmasını sağlayan en önemli bağlantı, Amerikan Yabancı Misyonlar İdare Heyeti (*The American Board of Commissioners for Foreign Missions*-ABCFM), Ermenilerin Uğradığı Zulmü İnceleme Komitesi (*The Committee on Armenian Atrocities*) (Ekim 1915) ve Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi (*The American Committee for Armenian and Syrian Relief*) (Kasım 1915) Başkanı Rev. James Barton'dır.[29] Başkan Wilson hükümetinden büyük saygı gören Barton, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç kesimlerinden gelen konsolosluk raporlarına doğrudan ulaşma imkânına sahipti. Birleşik Devletler 1915'te hâlâ tarafsız devlet konumunda olduğundan diplomatik personel ve konsolosluk memurları da dahil olmak üzere ABD vatandaşları Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunmaya devam etmişler ve birçoğu Ermenilerin soykırımına tanıklık etmişlerdir. Birleşik Devletler hükümeti Osmanlı'nın içişlerine doğrudan müdahale edememiştir ama sağ kalan Ermenilere yardım amaçlı yeraltı çalışmalarına destek olmuştur. Bu çalışmaların bir bölümünü de insani yardım kuruluşlarıyla işbirliği yapmak ve olanak buldukça toplanan yardım paralarını kanalize etmek oluşturuyordu.[30] Dolayısıyla James Barton'un Dışişleri Bakanlığı'yla doğrudan ilişkileri vardı ve Ermenilerin soykırımına ilişkin konsolosluk raporlarına ulaşabiliyordu. Barton, Bryce'a yazdığı mektuplardan birinde şöyle diyor: "Dışişleri Bakanlığı, bilgi kaynağını gizleyebildiğim sürece, belgeleri kamusal alanda kullanmama izin verdi. Türkiye'deki konsoloslar [Türk yetkililer tarafından] yerel koşullara ilişkin bilgi vermemeleri konusunda uyarıldılar. Tehlike şu ki, raporların kaynağı oldukları anlaşılırsa konsoloslar sınırdışı edilebilirler.[31] Bundan birkaç ay sonra Barton benzer bir buluşmayı daha aktarır. Bu buluşmada geçenleri şöyle aktarmaktadır: "Bakanlığın (Dışişleri) bana serbestçe kullanmam için verdiği, Türk imparatorluğunun değişik yerlerindeki durumları aktaran çok sayıda belge edindim." Ayrıca, "Hatırı sayılır miktarda bir malzemeyi, hazırlanmakta olan ve yakında çıkacak yayın için Toynbee'ye ilettiğini" de belirtmiştir.[32]

Dışişleri Bakanlığı'nın Ermeni Soykırımı ile ilgili kayıtlarının birçoğu 1915 yılında zaten yayımlanmıştı. Bunların ilk bölümü, İngilizlerin yaptığı derlemeden önce, 4 Ekim 1915'te

29 Reverend Barton, uzun zamandır Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren ve merkezi Boston'da bulunan Amerikalı misyoner örgütü *The American Board of Commissioners for Foreign Missions*'ın Sekreter'iydi. Kendisi ayrıca *ad hoc* olarak kurulan *Committee on Armenian Atrocities*'in (CAA) ve *The American Committee for Armenian and Syrian Relief*'in (ACASR) de sekreterliğini yapıyordu. ACASR, *Near East Relief*'in öncülüydü.

30 Birinci Dünya Savaşı'ndan önce de Amerikan misyonerlerinin Amerikan Dışişleri Bakanlığı'yla çok iyi ilişkileri vardı. Barton'ın Ermenilerin yok edilmesiyle ilgili konsolosluk raporlarına nasıl ulaştığının ve bunları nasıl yaydığının ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Ara Sarafian, "The Paper Trail: The American State Department and the Report of Committee on Armenian Atrocities", *Revue du Monde Arménien*, 1 (1994), s. 127-60. Bkz. 17 Eylül 1915 tarihli rapor, Yale University Library, Manuscripts and Archives, F. L. Polk Papers, Box 22, Folder 0112.

31 James Barton'dan James Bryce'a, Boston, 11 Kasım 1915 tarihli mektup. Papers of James Bryce (James Bryce Belgeleri), USA/reel 69/167/MSS 143.

32 James Barton'dan James Bryce'a, Boston 7 Mart 1915 tarihli mektup. Papers of James Bryce, USA/reel 69/167/MSS 153.

New York'ta bir basın açıklamasında yer aldı. Amerikan diplomatlarının, konsoloslarının ve misyonerlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan gönderdikleri raporlardan oluşan bu basın açıklaması Birleşik Devletler hükümetinin yardımıyla Barton tarafından hazırlanmıştı.[33] İngilizler, Ermenilerin imhasıyla ilgili Amerikan kayıtlarının farkındaydılar ve Ekim'de yayımlanan bu basın açıklaması, Arnold Toynbee'nin James Barton'la yazışmalarının başlamasına vesile oldu.[34] Barton ve yardımcıları, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele*'de yer alan kilit öneme haiz raporların birçoğunu bu yazışmalar sonucunda Toynbee'ye aktarmıştır.[35] Tablo 1'de de gösterildiği gibi, tek başına en önemli kaynak Barton'ın Amerikan Ermenilere ve Süryanilere Yardım Komitesidir (*The American Committee for Armenian and Syrian Relief*-ACASR). Onun arkasından Amerikan-Ermeni gazetesi *Goçhnag* ve Presbiteryen Kilisesi Yabancı Misyonlar Yönetim Kurulu (*Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church*-BFMPC) gelir.

Modus Operandi: Titiz Bir İnceleme

Toynbee'nin Ermenilerin imhasıyla ilgili aldığı raporları değerlendirirken kullandığı *modus operandi*, İngiliz Ulusal Arşivleri'ndeki (*National Archives*) çalışma notlarından izlenebilir. Toynbee, 1915-16'da Osmanlı Ermenilerine yapılanlar konusunda mümkün olduğu kadar fazla sayıda bilgi/belge toplamaya çalışmıştır. Ek veya destekleyici belgeler elde edebilmek amacıyla tanıklarla doğrudan temasa geçebilmek için sistemli bir çalışma yürütmüştür.[36] Bryce ve Toynbee'ye göre bu malzemenin içinde en az sorunlu olanlar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan konsolosluk ve misyonerlerinden gelen raporlardı. Bunların güvenilirlikleri konusunda hiçbir şüphe yoktu. Yine de, bu belgeler içinde bile detaylar üzerinde yeterince durmayan olursa, Toynbee bunları kabul etmeden önce daha fazla bilgi istiyor, ancak ondan sonra değerlendirmeye alıyordu.[37] Örneğin, Toynbee 15 Şubat 1916'da Barton'a mektup yazarak Ermenilerin Uğradığı Zulmü İnceleme Komitesi'nin (*Committee on Armenian Atrocities,* New York) 4 Ekim tarihli basın açıklamasında yer alan bilgilerin ayrıntılarını istemiştir. Toynbee'nin temel amacı basın açıklamasında yer verilen raporların gerçeğe uygunluğunu doğrulamak ve ek bilgi almaktı. Nitekim Barton'a yazarak, Mr. Ernes Yarrow (Van), Dr. James McNaughton (Bardizag-Bahçecik), Miss Olive Vaughan ve Dr. William N. Chambers'dan (Adana) bazı spesifik belgelerin teminini, ayrıca 1915'te yayımlanan "Urmiye Sağlık Dairesi Raporu"nun (BFMPC) tam metnini istemiştir. Aynı zamanda Toynbee Barton'dan, Ermeni Soykırımı'yla ilgili belgelerden oluşan bir derlemeye (*Quelques Documents sur le Sorts des Armeniens, 1915*) ulaşmak için derlemeyi yayımlayan İsviçreli yayıncıların

33 Bkz. Ara Sarafian "*The Paper Trail*", s. 127-60.

34 Reverend Barton, Toynbee'nin Osmanlı Ermenilerinin durumuyla ilgili 1 Şubat 1916 tarihinde temasa geçtiği ilk insanlardan biridir. Bkz. F.O. 96/205, s. 26-29.

35 Örneğin, F.O. 96/205 26, 63, 85, 108, 141, 145, 176, 186, 204, 226, 230. Toynbee ve Barton üçüncü kişiler vasıtasıyla da haberleşmişlerdir. Bu üçüncü kişiler arasında Bryce'ın ve Barton'ın yardımcıları da vardır. Örneğin, bkz. Barton'ın Bryce'a yazdığı 7 Mart 1916 tarihli mektup. Houghton Library, ABC 2.1/292/339.

36 F.O. 96/205-6. Bu iki dosya tamamen Toynbee'nin Ermenilerin imhasıyla ilgili malzemeyi toplamak için yaptığı yazışmalardan oluşmaktadır.

37 Örneğin, bkz. Toynbee'den Barton'a, 12 Nisan 1916 tarihli mektup. F.O. 96/205, s. 207-8.

yardımını sağlamasını da rica etmiştir.[38] Toynbee mektubunda bu derlemede yayınlanan ve bir kısmı Birleşik Devletler Kaynaklı olduğu belirtilen belgelerin güvenilirliğinden emin olmak istiyor ve bazı ek materyaller talep ediyordu.[39]

Toynbee'ye aktarılan belgelerin hepsi tek tek incelemeden geçirilmiştir. İngiliz Ulusal Arşivleri'nde (*National Archives*) bulunan Toynbee Belgeleri bu noktayı en açık biçimde ortaya koyar. Amerikalı bağlantılar çoğu zaman kendi gönderdikleri malzemeye ilişkin önemli açıklayıcı bilgiler de vermekteydiler. Bunların birçoğu aktardıkları raporlar hakkında dürüst değerlendirmeler de yapmıştır. Örneğin, bir keresinde Rev. William Rockwell 23 Nisan 1916 tarihinde *Boston Sunday Globe* gazetesinde yayınlanan *"German's Kick Caused the Fall of Erzerum"* {{Almanlar'ın Tekmesi Erzurum'un Düşmesine Neden Oldu}} başlıklı "şaşırtıcı bir yazı"nın bir kopyasını Toynbee'ye göndermiş, bu yazıda anlatılan olaylar sırasında orada bulunan Amerikalı misyoner Rev. Robert Stapleton'un, söz konusu anlatımın aşırı derecede abartılı olduğuna ilişkin görüşlerini aktararak Toynbee'yi uyarmıştır.[40] Toynbee bu yazıyı, anlatılanların doğruluğunu destekleyecek ek bilgiler bulunmadığı için derlemesine almamıştır. Bir keresinde de Toynbee, 15 Şubat 1916 tarihli *Saturday Evening Post* gazetesinde *"Behind the Smoke of War"* {{"Savaş Dumanlarının Ardında}}[41] başlıklı yazının yazarı Eleanor Franklin Egan'ın anlattıklarını bizzat incelemiş, sözü geçen olaylar sırasında yazarın bulunduğu yere ilişkin bilgilerin yetersizliği nedeniyle bu yazıyı da derlemeye almamıştır.[42]

Haziran 1916'da Toynbee'nin elinde, doğruluğuna inandığı 138 belge vardı. Bunlardan 23'ü üzerinde çalışmaları devam ediyordu.[43] *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele* yayımlandığında, kaynaklar ve yerle ilgili yeterli bilgi içermeyen (150 kayıt arasından) 22 kayıt hakkında Toynbee'nin kuşkuları vardı. Bunların hangileri olduğu tek tek açık bir şekilde belirtildi ve gerek içerdikleri ayrıntılar, gerekse Toynbee'nin güvenilirliğini tespit ettiği diğer "ana" malzeme tarafından doğrulanmış olmaları nedeniyle çalışmaya dahil edildi. Toynbee'nin de belirttiği gibi, bu 22 rapor kitabın ortaya koyduğu görüş açısından belirleyici bir öneme sahip değildi.[44] Örneğin, Ermeni Devrimci Federasyonu'ndan (*Armenian Revolutionary Federation*-ARF) gelen bazı raporlar, ilk elden tanıkların açık kimliklerini vermemelerine rağmen, bu derlemeye dahil edilmiştir. Bu raporlar "ana" malzemede yer alan bilgileri destekliyordu ama Bryce-Toynbee tezinde kilit öneme sahip değildi. Yayınlanan kitap, çeşitli kategorilerden görgü tanıklarının ifadeleri arasındaki farklılıkları, bunların birbirleriyle olan kritik ilişkileri ve Ermeni Soykırımı teziyle bağlantılarını çok açık bir şekilde ortaya koyuyordu. Hatta, okuyucuya "en önemli kırk veya elli belge" nin listesini içeren bir ek de

38 Toynbee'den Barton'a, 12 Şubat 1916 tarihli mektup. F.O. 96/205/63.

39 Toynbee, bu derlemeyi yapan İsviçreli M. Leopold Favre ile temas kurmayı başarmıştır. Favre, daha sonra *"Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele"*de yer alacak olan paha biçilmez değerdeki bilgi ve belgeleri Toynbee'ye veren kişidir. Toynbee-Favre arasındaki yazışmalar için bkz. Toynbee Papers, F.O. 96/77-79, 80-81, 114-115, 158-160, 164-165, 198-199, 202.

40 Rockwell'in Toynbee'ye yazdığı 1 Temmuz 1916 tarihli mektup. F.O. 96/206, s. 50-51.

41 Toynbee'nin Barton'a yazdığı 8 Mart 1916 tarihli mektup. F.O. 96/205, s. 108-10.

42 Barton'ın Toynbee'ye yazdığı 1 Nisan 1916 tarihli mektup. Toynbee Papers, F.O. 96/205, s. 226.

43 Arnold Toynbee'nin Wellington House Londra'dan James Bryce'a yazdığı 20 Haziran 1916 tarihli mektup. James Bryce Belgeleri (*Papers of James Bryce*)/ 202/166.

44 *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele* (Londra 1916), editörün notu, s. xli.

verilmişti.[45] Amaç en önemli kayıtlar üstünde yoğunlaşılmasını sağlamaktı; çünkü "oldukça geniş kapsamlı bir belge derlemesi yayınlandığında temel noktaların açıkça görülmesini sağlamak neredeyse imkansız"dı.[46]

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele kitabında bir araya getirilen raporların çoğu, tarafsız ülkelerin 1915'te Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan vatandaşları tarafından yazılmıştır. Güvenilir aracılar vasıtasıyla İngiltere'ye gönderilen bu "ana" malzeme, Ermenilerin imhasıyla ilgili Bryce-Toynbee tezinin temelini oluşturmuştur. Bryce ve Toynbee, daha az sayıda olmakla beraber, 1915'te Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan kişilerin doğrudan ifadelerine de başvurmuşlardır.[47] Son olarak, çalışmada Ermeni, Fransız, Alman ve İtalyan kaynaklarından özgün çeviriler de bulunmaktadır.

İngiliz tezi, iddiasını "yerli tanıklıklara" dayanarak şekillendirmemiştir; çünkü bu tanıklar "heyecanlı" ve detayları "abartma" eğiliminde olabilirlerdi. Bryce, "en sarsıcı ve korkunç ifadelerin en güvenilir tarafsız tanıklar tarafından" doğrulandığını ve "yerli tanıklıkları" değerlendirme dışı bırakmanın İngiliz tezinin sadece ayrıntılarını değiştireceğini belirtmiştir. Tablo 1'de en önemli bilgi kaynaklarının, Sivas'tan Mary Graffam ve Ernest Partridge, Konya'dan William Dodd ve Wilfred Post, Harput'tan Mary W. Riggs ve Ernest Riggs, Urfa'dan Francis Leslie, Haçin'den Edith Cold gibi Amerikalı misyonerlerin olduğunu görürüz. Bilgi kaynaklarının ikinci grubunu Harput'tan Leslie Davis, Trabzon'dan Oscar Heizer, Halep'ten Jesse Jackson, Mersin'den Edward Nathan, Şam'dan Greg Young gibi Amerikalı konsolosluk temsilcileri oluşturur. Bu konsolosluk temsilcileri aynı zamanda yukarıda adı geçen misyoner raporlarının çoğunu resmi kanallardan Birleşik Devletler'e gönderen kişilerdir. Bir başka önemli haber kaynağı da, diğer tarafsız ülkelerin veya Osmanlı İmparatorluğu müttefiklerinin vatandaşlarıdır. Bunların arasında Trabzon'daki İtalyan konsolosu Giacomo Gorrini, Muş'taki İsviçreli misyoner Alma Johannsen ve Suriye'deki Alman misyoner Hemşire Mohring de vardır. Bu kaynakların birçoğunun isimleri ana kitapta açıklanmamış, daha sonra yayımlanan listeye konulmuştur (*Key to Names of Persons and Places Witheld*).

Amerikan Konsolosluk Raporları ve Diplomatik Raporlar

Toynbee'nin, Ermenilerin imhasıyla ilgili görgü tanığı ifadelerini toplamadaki başarısını göstermenin en iyi yolu, belirtilen kaynakların orijinallerinin şu an bulunduğu yerleri tespit etmektir. Malzemenin çoğu Birleşik Devletler'den aktarıldığı ve büyük bir kısmı Amerikan Dışişleri Bakanlığı'ndan geldiği için bu raporlar Washington D.C.'deki Ulusal Arşivler'de (*National Archives*) halen bulunabilir.[48] Bu arşivlerde şu an yapılacak bir araştırma hem çok önemli sonuçlar ortaya koyar (bkz. Tablo 3), hem de Rev. Barton ve çalışma arkadaşlarının Ermeni Soykırımı ile ilgili tanıklıkları ne kadar gerçeğe sadık bir şekilde kopyalayıp 1916'da Bryce ve Toynbee'ye aktardıklarını gösterir. Bu orjinal kaynaklar, Amerikan belgelerinin ne kadar titizlikle toplandığını *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele* kitabını

45 Bu "Okuyucu Rehberi" (Guide to the Reader) şu raporlara özellikle dikkat çekiyordu: 2, 12, 15, 18, 22, 23, 24, 31, 40, 43, 47, 53, 59, 62, 64, 65, 66, 69, 72, 73, 78, 82, 87, 88, 89, 96, 102, 104, 108, 114, 117, 118, 121, 122, 123, 126, 130, 133, 137, 139, 141, 143, 144, 145.

46 Arnold Toynbee'nin Wellington House Londra'dan James Bryce'a yazdığı 22 Temmuz 1916 tarihli mektup. Papers of James Bryce/203/6.

47 Örneğin Miss H.E. Wallis, Mayıs 1916, Rapor sayısı 129.

oluşturduğunu da kanıtlar.[49] Her ne kadar Barton, Amerikan konsolosluk dosyaları arasından Toynbee'ye gönderdiği kayıtlar konusunda seçici davranmışsa da (her şeyi göndermesi elbette beklenemezdi), seçtiği kayıtlar adil bir örneklemeyi temsil ediyordu. Geri kalan Amerikan dökümanlarının bugün bu derlemeye eklenmesi *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele* kitabının temel tezine sadece ek destek sağlamaktan öteye geçmeyecektir.[50] Osmanlı İmparatorluğu çıkışlı olan ve daha sonra İngiltere'de yayımlanan bu kitapta yer alması için Amerikan Dışişleri Bakanlığı'ndan gönderilen 41 raporun listesi Tablo 3'te verilmiştir.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan diğer belge derlemelerinden farklı olarak, Bryce ve Toynbee gerek yayımlanmış olan, gerek arşivlerde saklanan kayıtlarında, çalışmalarında izledikleri yöntemi açık bir dille anlatmışlardır. Bu malzemelerde de görüleceği gibi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele*, büyük ölçüde 1915 Ermeni Soykırımı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan tarafsız ülke vatandaşları tarafından kaleme alınan birincil kaynaklara dayanır. Bu kişiler tanıklıklarını İstanbul'daki Amerikan Büyükelçiliği'ne, Washington D.C.'deki Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na ve Avrupa ve Amerika'daki çeşitli misyoner örgütlerine aktarmışlardı. Bu raporlardan bazıları o dönemde Amerikan ve İngiliz kamuoyunun bilgisine de sunulmuştu.

48 Örneğin, Kayıt Grubu (*Record Group*) 59, Amerikan Dışişleri Bakanlığı Genel Arşivi, Türkiye'nin İç Meseleleri 1910-1929, Ulusal Arşivler (*General Records of the Department of State, Internal Affairs of Turkey 1910-1929, National Archives*), Washington D.C.; Henry Morgenthau'ın Notları, Kongre Kütüphanesi (*Papers of Henry Morgenthau Sr., Library of Congress*). Her iki koleksiyon da mikrofilme aktarılmıştır ve halihazırda araştırmacıların kullanımına açıktır. Bu iki koleksiyonun içerdiği bilgiler, Gomidas Institute tarafından yakın zamanda şu başlıklar altında yayımlanmıştır: Henry Morgenthau (derleyen ve önsöz yazarı Ara Sarafian), *United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau, 1913-1916* (Boğaziçi'nde Birleşik Devletler Diplomasisi: Büyükelçi Morgenthau'nun Günlükleri, 1913-1916) (Gomidas Institute: Princeton ve Londra, 2004) ve Ara Sarafian (Derleyen, editör ve önsöz yazarı), *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917* (1915-1917 Ermeni Soykırımı Üzerine Birleşik Devletler Resmi Kayıtları), (Gomidas Institute: Princeton ve Londra, 2004). Ayrıca bkz. *The Memoirs of Abram Elkus: Lawyer, Ambassador, Statesman* (Osmanlı Türkiye'sindeki son Birleşik Devletler Büyükelçisi Abram I. Elkus'un Anıları), (Derleyen ve Önsöz Yazarı Hilmar Kaiser), (Princeton ve Londra: Gomidas Institute 2004).

49 Toynbee bu raporlarda üslup açısından küçük değişiklikler yapmıştır ve bunları kitaba yazdığı önsözde açıklar, s.xlii. Toynbee, bazı durumlarda kaynağının güvenliğini sağlamak amacıyla bazı kritik pasajları raporlardan çıkarmıştır. Bu pasajlar daha sonra yayınlanan şahıs ve yer isimleri listesine konmuştur. Bazı paragrafların ya da cümlelerin tamamen çıkarıldığı çok az örnek vardır. Bu bölümler, İngiltere'de yayınlanan kitabın anlatmak istediği açısından bir önem taşımayan ve çıkarılması söz konusu raporların içeriğini etkilemeyecek bölümlerdir.

50 Daha fazla raporun yer aldığı kısatlılmamış bir derleme için bkz. Ara Sarafian, "United States Official Documents on the Armenian Genocide, 5 cilt, (Watertown, Mass.: Armenian Review, 1993-). {{Bu dizide yer alan bütün belgeler şonradan tek bir kitapta toplandi: Ara Sarafian, *United States Official Records on the Armenian Genocide, 1915-1917* (*Birleşik Devletler Kayıtlarında Ermeni Soykırımı, 1915-1917*); (Princeton ve Londra: Gomidas Institute, 2004)}}.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele ve onun tamamlayıcı yayını *"Osmanlı İmparatorluğu'nda Erminelere Yapılan Muamele"nin Özgün Basımında Açıklanmayan Kişi ve Yer Adları Listesi*'nde bu belgelerin toplanma yöntemiyle ilgili bilgiler verilmekte ve bunların Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin sistematik imhasını ortaya koyacak şekilde nasıl biraraya getirildiği açıklanmaktadır. Bu bilgiler bugün İngiliz Ulusal Arşivleri'nde (*National Archives,* Kew), Houghton Kütüphanesi'nde (Harvard Üniversitesi) Rev. Barton'ın yazışmalarında ve Washington D.C.'deki Ulusal Arşivler'de (*National Archives*) incelenebilir. Bu arşiv kaynaklarının birçoğu hem mikrofilme aktarılmış, hem de bazı belgesel yayınlarda yayınlanmıştır ve belli başlı üniversite ve araştırma kütüphanelerinde kullanıma her zaman açıktır.[51] Bu kayıtlar, 1916'nın olağanüstü şartlarında belgelenmiş, doğruluğu kanıtlanmış ve metodolojisi açıkça ortaya konulmuş örnek bir akademik çalışma olan *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele*'yi destekler niteliktedir.[52] Kitap, Osmanlı hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenileri yok etmeyi amaçlayan sistematik bir politika ortaya koymuştur.

Eldeki açık belgelerin ışığında, Bryce ve Toynbee'nin çalışmasını "Ermeni propagandası" olarak niteleyerek reddetmek, bir "yorum" meselesi ya da "akademik bir tartışma" olarak kabul edilemez. Yukarıda işaret edilenler kanıtlar, bu gerekçeyle reddedilemeyecek güçtedir. *Osmanlı İmparatorlugu'nda Ermenilere Yapılan Muamele,* Ermeni Soykırım tarihinin yazılmasında bir kilometre taşı olma özelliğini halen korumaktadır.

---

51 Örneğin, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1915, Supplement, The World War* (Washington D.C., 1928): Record Group 59, General Records of the Department of State, Internal Affairs of Turkey 1910-1929, National Archives, Washington D.C. (mikrofilme olarak da mevcuttur); Henry Morgenthau, *The Papers of Henry Morgenthau Sr.,* Library of Congress, Washington D.C. (mikrofilm olarak da mevcuttur). Bu günlükler Henry Morgenthau, *United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau, 1913-1916* (derleyen ve önsöz yazarı Ara Sarafian), (Princeton ve Londra: Gomidas Institute, 2004) içinde yayınlanmıştır, Armen Hairapetian, "Race Problems and the Armenian Genocide: The State Department Files", *Armenian Review* 37, no. 1 (Spring 1984), ss. 41-145; Rouben Adalian, ed., *The Armenian Genocide in the U.S. Archives, 1915-1918,* (Alexandria, Virginia: Chadwick-Healey, 1991) (mikrofiş derlemesi); Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*; Henry H. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot, 1915-1917* (Ann Arbor, Mich.: Gomidas Institute, 1997); James L. Barton, derleme, "*Turkish Atrocities: Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915-1917* (Ann Arbor, Mich.: Gomidas Institute, 1998); Bertha B. Morley, *Marsovan 1915: The Diaries of Bertha Morley* (Ann Arbor, Mich.: Gomidas Institute, 2000); Tacy Atkinson, "*The German, the Turk and the Devil Made a Triple Allaince: Harpoot Diaries, 1908-1917* (Princeton, N.J.: Gomidas Institute, 2000). Aynı zamanda bkz. R. G. Hovannisian, *The Armenian Holocaust: A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres, and the Dispersion of the Armenian People, 1915-1923,* 2. Baskı, (Belmont, Mass.: Armenian Heritage Press, 1980).

52 1916'da özenle belgelenmiş ve arşivden gelen bilgilerle doğrulanmış İngiliz tezi, Osmanlı hükümeti tarafından yine 1915'te yayınlanan ve Ermenileri kışkırtıcı bir azınlık olarak karalayan Beyaz Kitap'la kıyaslanabilir. Adı geçen bu kitabı kimin derlediği ya da bastığı, parçaların hangi yöntemle biraraya getirildiği belirtilmemiştir ve bugün bu savaş zamanı Osmanlı yayının arka planını oluşturacak arşiv belgeleri de yoktur. Günümüzde Ermeni Soykırımı'nı hâlâ inkar edenler Beyaz Kitap'ı bir birincil kaynak gibi tekrar basmışlar ve yaymışlardır.

Tablo 1: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele"de Yer Alan Raporların Aktarıcıları

Amerikan Ermenilere ve Süryanilere Yardım Komitesi (*The American Committee for Armenian and Syrian Relief*-ACASR) (76 rapor): 2, 3, 10, 11, 14, 23, 26, 44, 51, 52, 54, 59, 61, 65, 66, 69, 70, 71, 72, 77, 80, 85, 86, 87a, 87b, 88, 89, 90, 91, 93, 96, 97, 101, 102, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 112 ,113, 114, 115a, 115b, 115c, 115d, 115e, 115f, 115g, 116, 117a, 117b, 117c, 117d, 118, 120, 121, 124, 125, 126, 127, 128, 133, 138a, 138b, 139a, 139b, 139c, 139d, 140, 141, 143, 149, 150.
Goçnag (New York) (11 rapor): 4, 5, 17, 60, 63, 68, 84, 98a, 98b, 98c, 134.
Presbiteryen Kilisesi Yabancı Misyonlar Yönetim Kurulu (*Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church*-BFMPC) (10 rapor): 27, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 38, 41, 42.
Mısır'dan Boğos Nubar Paşa (8 rapor): 6, 7, 8, 9, 87c, 119, 131, 132
Ararat (Londra) (5 rapor): 19, 25, 36, 43, 45.
Lord James Bryce (4 rapor): 57, 64, 67, 82.
Horizon (Tiflis) (4 rapor): 46, 55, 105, 106.
Cenevre'den Leopold Favre (4 rapor): 13, 62, 94, 123.
Sonnenaufgang (4 rapor): 12, 18, 142, 145.
İngiltere Dışişleri Bakanlığı (*British Foreign Office*) (3 rapor): 48, 49, 50.
Balkanian Mamoul (2 rapor): 83, 99.
Rev. F. N. Heazell (2 rapor): 39, 147.
Mşak (Tiflis) (2 rapor): 56, 58.
New Armenia (New York) (2 rapor): 81, 103.
Times (Londra) (2 rapor): 76, 100.
United Press (2 rapor): 1, 146.
Mr. Trowbridge (2 rapor): 122, 130.
Le Journal (Paris) (1 rapor): 144.
Arev (Alexandria) (1 rapor): 74.
Arev (Bakü) (1 rapor): 47.
Associated Press (1 rapor): 34.
Assyrian Mission Quarterly (1 rapor): 148.
Mr. J. D. Bourchier (1 rapor): 75.
Rev. I. N. Camp (1 rapor): 137.
The Churchman (Oxford) (1 rapor): 37.
Egyptian Gazette (1 rapor): 135.
Gazette de Lausanne (1 rapor): 21.
Manchester Guardian (1 rapor): 16.
Il Messagero (Roma) (1 rapor): 73.
Missionary Herald (Boston) (1 rapor): 78.
Mr. G. H. Paelian (1 rapor): 79.
Pioneer Press, St. Paul, Minnesota (1 rapor): 20.
Mr. A. S. Safrastian (1 rapor): 22.
Van-Tosp (1 rapor): 24.

Mrs. Margoliouth (Oxford) (1 rapor): 40.
Miss Grace Higley Knapp (1 rapor): 15.
Rev. F. N. Heazell (1 rapor): 33.
Rev. H. J. Buxton (1 rapor): 53.
Prof. Thoumanian (1 rapor): 92.
Prof. Xenidhis (1 rapor): 95.
Miss H. E. Wallis (1 rapor): 129.

Tablo 2: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele*'de Yararlanılan Orjinal Haber Kaynakları

Tarafsız veya Savaşa Taraf Olmuş Ülkelerin Vatandaşları Gelen Raporlar (102 rapor):
Sonnenaufgang (12)
ABD diplomatik hizmet üyeleri (101)
ABD misyonerleri, Urmiye (38)
ACASR (14, 44)
Ainslie, Miss Kate (121)
Alman misyonu (Merzifon) (91) [Hubecke, Alman]
Barby, M. Henry (144)
Barnard, Mr. J. D. (148)
BFMPC misyonu (Urmiye) (35)
Birge, Mrs. (108)
Bourchier, Mr. J. D. (76, 100)
Briquet, M. Pierre (123, 124)
Buxton, Rev. H. J. (53)
Chambers, Rev. William (128)
Christie, Mrs. (114, 120)
Cochran, Mrs. J. P. (32)
Cold, Miss Edith (126, 127)
Davis, Leslie A. (Harput) (65)
Dodd, Dr. William S. (109, 125)
Elmer, Prof. Theodore A. (87a, b)
Frearson, Miss (137)
Gage, Miss Frances C. (88, 89, 96)
Geddes, Mr. Walter M. (118, 136, 141)
Gorrini, Commendatore G. (73)
Graffam, Miss Mary L. (78)
Heizer, Oscar (54, 72)
Holt, Miss (102, 103)
Hoover, Dr. (104)
Jackson, Jesse (139a, b, c, d)
Jessup, Rev. F. N. (30)
Johannsen, Miss Alma (23)
Knapp, Grace H. (15)
Kürt Ali Ağazade Faro (58)
Labaree, Rev. Robert M. (28, 29)
Leslie, Mr. (133)
Lewis, Miss Mary E. (31)
Marcher, Miss Hansina (64)
McDowel, Rev. E. W. (41)

Möhring, Schwester L. (145)
Morgenthau, Henry (2)
Müller, Mr. Hugo A. (42)
Nathan, Mr. Edward (115a, b, c, d)
Nisan, Rev. Y. M. (33)
Osmanlı Bankası'nın Karadağlı kavası (74)
Partridge, Rev. Ernest C. (77)
Partridge, Mrs. (79)
Peet, Mr. W. W. (10, 90, 150)
Post, Dr. Wilfred M. (110, 111, 112)
Price, Mr. Philip M. (45)
Riggs, Miss Mary W. (66)
Riggs, Ernest W. (69, 70, 71)
Rohner, Fräulein Beatrice (117b, 142)
Ryan, Mr. Arthur C. (13)
Schäfer, Fräulein Schwester P. (117a, b, c)
Sewney, Mrs. (80)
Shane, Miss Myrthe O. (26)
Shedd, Rev. William A. (27)
Shephard, Dr. (116)
Sporri, Herr (18)
Stapleton, Rev. Robert (149)
Stevens, Mr. (48, 49, 50)
Wallis, Miss H. E. (129)
White, Dr. George E. (86)
Wilson, Rev. S. G. (51, 52)
Wingate, Henry K. (85)
Wood, Henry (1, 146)
Yarlesberg, Miss Flora A. Wedel (62)
Young, Greg (143)
Young, Mrs. J. Vance (135)

Ermeniler ve Diğer Yerli Kaynaklar Tarafından Verilen Raporlar (66 rapor)

Arev muhabiri (47)
Goçnag gazetesi (63, 84, 98a, b, c)
Horizon gazetesi (60, 106)
New Armenia gazetesi (81)
Aivazian, Mr. (8, 87c)
Andreassian, Rev. Dikran (122, 130)
ARF Balkan Şubesi (3, 11, 61, 107, 113)
Artounian, Mr. Sampson (46)
Baroutjibashian, Mrs. Victoria (59)

Demirdjian, Miss (94)
Ermeni Kolonisi (Mısır) (119)
Ermeni Patrikliği (İstanbul) (4, 5, 6, 7)
Ermeni mülteci (Muş) (24)
Ermeni mülteci (Muş) (25)
Ermeni mülteci (Harput) (66)
Ermeni mülteciler (75)
Ermeni (yerli) (Antep) (138a, b)
Ermeni (yerli) (Halep) (140)
Ermeni (yolcu) (Kayseri) (83)
Ermeni (kurban) (Eskişehir) (105)
Essayan, Rev. Haroutioun (9)
Gazarian, Mrs. (20)
Gherberos, Mr. (67)
Keçeciyan, Mrs. Maritza (68)
Khununtz, Mr. B. H. (55)
Mektup, alıntı (Ankara) (97)
Minassian, Dr. Y. (56)
Mıgirdiçyan, Mr. Tovmas (132, 134)
Murad (Sivas) (82)
Roupen (Sason) (21, 22)
Ruşdouni, Mr. Y. K. (16, 17)
Safrastian, Mr. A. S. (19, 57)
Sargis, Rev. Jacob (34)
Sargis, Rev. Jacob'ın karısı (43)
Shimmon, Mr. Paul (36, 37, 147)
Surma (39, 40)
Thorgom, Mge. (Mısır) (131)
Xenidhis, Prof. J. P. (92, 93, 95)
Yoldaş Serko (99)

Tablo 3: "Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda Karşılaştığı Muameleler" Derlemesinde Yer Alan Amerikan Dışişleri Bakanlığı Kayıtları[53]

867.00/783 Edward Nathan, A.B.D. Konsolosu, Mersin, 22 Eylül 1915.
867.4016/92 Mr. Leslie, A.B.D. misyoneri, Urfa, 14 Haziran 1915.
867.4016/95 Miss Hunecke, Temmuz 1915.
867.4016/95 A.R.F. bildirisi, 7 Haziran 1915.
867.4016/95 Pierre Briquet, Tarsus, tarihsiz.
867.4016/95 açıklanmamış kaynak, Antep, mektup, 6 Nisan 1915.
867.4016/95 açıklanmamış kaynak, Antep, mektup, 7 Mayıs 1915.
867.4016/95 açıklanmamış kaynak, Halep, memorandum, 18 Haziran 1915.
867.4016/106 Dr. White, Merzifon, 1915.
867.4016/122 Mrs. Victoria Baroutjibashian, Amerikalı dul, Harput.
867.4016/124 Edward Nathan, A.B.D. Konsolosu, Mersin, 7 Ağustos 1915.
867.4016/126 J. B. Jackson, A.B.D. Konsolosu, Halep, 3 Ağustos 1915.
867.4016/127 Leslie Davis, A.B.D. Konsolosu, Harput, 11 Temmuz 1915.
867.4016/128 Oscar Heizer, A.B.D. Konsolosu, Trabzon, 28 Temmuz 1915.
867.4016/148 J. B. Jackson, A.B.D. Konsolosu, Halep, 19 Ağustos 1915.
867.4016/187 Miss MaryL. Graffam, A.B.D. misyoneri, Sivas, 7 Ağustos 1915.
867.4016/188 Dr. Post, A.B.D. misyoneri, Konya, 3 Eylül 1915.
867.4016/189 Dr. Dodd, A.B.D. misyoneri, Konya, 8 Eylül 1915.
867.4016/193 Edward Nathan, A.B.D. Konsolosu, Mersin, 11 Eylül 1915.
867.4016/200 Edward Nathan, A.B.D. Konsolosu, Mersin, 27 Eylül 1915.
867.4016/212 Gregory Young, A.B.D. Konsolosu, Şam, rapor, 20 Eylül 1915.
867.4016/220 Mr. Peter, A.B.D. Konsolosluk Vekili, Samsun, 26 Ağustos 1915.
867.4016/225 bilinmeyen bir yazar, Harput [muhtemelen Miss Mary Riggs].
867.4016/226 Armenian Revolutionary Federation, Bükreş, 15 Ekim 1915.
867.4016/226 Dr. Post, A.B.D. misyoneri, Konya, 7 Ekim 1915.
867.4016/226 açıklanmamış kaynak, Konya, mektup (özet), 2 Ekim 1915.
867.4016/226 Miss Alma Johannsen, İsviçreli misyoner, Muş, Kasım 1915.
867.4016/226 açıklanmamış kaynak, Ankara, mektup (alıntı), 16 Eylül 1915.
867.4016/238 Edward Nathan, A.B.D. Konsolosu, Mersin, 30 Ekim 1915.
867.4016/239 Edward Nathan, A.B.D. Konsolosu, Mersin, 4 Kasım 1915.
867.4016/240 Edward Nathan, A.B.D. Konsolosu, Mersin, 6 Kasım 1915.
867.4016/243 Walter M. Geddes, İzmir-Halep-Şam, Kasım 1915.
867.4016/252 Miss Gage, A.B.D. misyoneri, Ağustos-Eylül 1915.
867.4016/254 Miss Myrtle Shane, A.B.D. misyoneri, Bitlis, 14 Ekim 1915.
867.4016/260 Schwester Schafer, Kilikya, 16 Kasım 1915.
867.4016/260 Schwester Rohner, Kilikya, 26 Kasım 1915.
867.4016/260 Schwester Schafer, Kilikya, 1 Aralık 1915.

53 Verilen numaralar Record Group 59, Internal Affairs of Turkey 1910-1929 altında kayıtlı orjinal dosya numaralarıdır.

867.4016/260 Schwester Schafer, Kilikya, 13 Aralık 1915.
867.4016/285 Rev. Robert Stapleton, Erzurum, 21 Mart 1916.
867.4016/72 J. B. Jackson, A.B.D. Konsolosu, Halep, 12 Mayıs 1915.
867.48/271 J. B. Jackson, A.B.D. Konsolosu, Halep, 8 Şubat 1916.

Editörün Notu

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele'nin 1916'daki orjinal baskısının tam metni olduğu gibi buraya alınmıştır. Elinizdeki eleştirel yeniden basım, gizli listede (*Key to Names of Persons and Places Witheld from Publication*) yer alan bilgiler ve notları da içermektedir. Bu gizli listeden metne eklenen bilgiler, herhangi başka bir not ilave edilmeden, köşeli parantez içinde verilmiştir. Editoryal notlar da köşeli parantez içinde verilmiştir ama sonlarına bu baskının editörünün adının ve soyadının baş harfleri olan (A.S.) eklenmiştir. Okuyucu böylece 1916'da basılan orjinal metni, bu metinden çıkarılan bilgileri ve sonrada eklenen notları birbirinden ayırt edebilecektir. Elinizdeki bu kitap, İngiliz hükümetinin 1915 Ermeni Soykırımı ile ilgili tezini ilk defa eksiksiz olarak sunmaktadır.

Metnin gereksiz yere uzamaması için bazı isimlerin kısaltmaları kullanıldı: ACASR (*American Committee for Armenian and Syrian Relief*, Bryce ve Toynbee tarafından "*Armenian Relief Committee*" olarak da adlandırılmıştı); BL (*Bodleian Library, Oxford*); HL (*Houghton Library, Cambridge, Mass.*); LC (*Library of Congress*); NA (*National Archives*); PHM (*Papers of Henry Morgenthau*); NA (UK) (*National Archives, UK*).

Bu çalışma, onun düşünsel boyutunu tamamlayan şu iki kitapla birlikte değerlendirilmelidir: Ara Sarafian (Derleyen, yayına hazırlayan ve önsöz yazarı) *United States Official Records on the Armenian Genocide, 1915-1917* (*Birleşik Devletler Kayıtlarında Ermeni Soykırımı, 1915-1917*); (Princeton ve Londra: Gomidas Institute, 2004) ve Henry Morgenthau, *United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau, 1913-1916* (*Boğaziçi'nde Birleşik Devletler Diplomasisi: Büyükelçi Morgenthau'ın Günlükleri, 1913-191*), (Derleyen ve önsöz yazarı Ara Sarafian) (Princeton ve Londra; Gomidas Institute, 2004).

İngiliz Parlamentosu'nun 1916'da Ermeni Soykırımı üzerine yayınladığı Mavi Kitap'ın bu baskısında katkısı olan herkese teşekkür ederim. Tüm eksikliklerinin sorumluluğunu üstlendiğimi söylememe gerek yok.

Ara Sarafian
Gomidas Enstitüsü
Mart 2005

İÇİNDEKİLER

Yalnızca Mısır ve Kafkasya'daki sığınmacıların durumlarını anlatan, sığınmacıların Türkiye ile kuzeybatı İran'da mağduriyetine yol açan olaylara ait tanıklık içermeyen belgelerin başlıkları italikle yazılmıştır.

Etkilenen Yerleri Gösteren Harita — Ek

Fallodon Vikontu Grey ile Vikont Bryce Arasında Yazışma

Vikont Bryce'ın Önsözü — 18

Sheffield Üniversitesi Rektör Yardımcısı Mr. H. A. L. Fisher'ın Vikont Bryce'a Mektubu — 25

Oxford Üniversitesi Yunanca Kraliyet Profesörü Gilbert Murray'ın Vikont Bryce'a Mektubu — 26

Amerikan Barolar Birliği Eski Başkanı Mr. Moorfield Storey'in Vikont Bryce'a Mektubu — 27

Dört Alman *Misyonerinin* Berlin'deki Alman Dışişleri Bakanlığı'na Gönderdikleri Mektup — 28

Belgeleri Yayına Hazırlayan Editörün Önsözü — 31

I.–GENEL ANLATIMLAR

1. Amerikan "United Press" ajansının İstanbul Muhabiri Mr. Henry Wood tarafından gönderilen, 14 Ağustos 1915'te Amerikan basınında yayımlanan not. — 40
2. Geniş bilgi sahibi tarafsız bir kaynağın İstanbul'dan yazdığı 11 Haziran 1915 tarihli mesaj; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. — 42
3. 25 Haziran/8 Temmuz 1915 tarihinde Arapkir'den gönderilen mektuptan bir bölüm; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. — 43
4. Güvenilir bir kaynak tarafından 15/28 Haziran 1915'te İstanbul'dan yazılan, 28 Ağustos 1915'te New York "Goçnag" gazetesinde yayımlanan mektup. — 44
5. 12/25 Temmuz 1915 tarihinde İstanbuldaki aynı kaynaktan gelen, 28 Ağustos 1915'te New York "Goçnag" gazetesinde yayımlanan mektup. — 46
6. İstanbul'daki aynı kaynaktan Osmanlı sınırları dışında bulunan saygın bir Ermeni'ye 13/26 Temmuz 1915 tarihinde gönderilen mektup. — 47
7. İstanbul'daki aynı kaynaktan Osmanlı sınırları dışındaki aynı Ermeni'ye 2/15 Ağustos 1915 tarihinde gönderilen mektup. — 49
8. Daha önce Türkiye'de yaşayan bir kişiden, Batı Avrupa'da bulunan yüksek mevki sahibi bir Ermeni'ye Atina'dan 8/21 Temmuz 1915 tarihinde gönderilen mektuptan bir bölüm. — 53
9. Kilikya'dan Ermeni bir mültecinin, ayakkabısının tabanı içinde Osmanlı sınırları dışına çıkardığı 3/16 Ağustos 1915 tarihli mektup. — 56
10. İstanbul'da ikâmet eden bir yabancının, Mr. {W. W. Peet}in yazdığı 27 Ağustos 1915 tarihli mektup; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. — 58

11. 15/28 Ekim 1915'te, Bükreş'te geniş bilgi sahibi bir kaynaktan gelen, Ermenilerin imhasıyla ilgili rapor. 59

12. Ermenistan'daki olaylarla ilgili, Ekim 1915'te "Sonnenaufgang"ta ("Doğu Hıristiyanlarına Yönelik Hayır İşlerini Geliştirmek İçin Alman Cemiyeti" yayın organı), Kasım 1915'te "Allgemeine Missions-Zeitschrift"te yayımlanan bilgiler. 61

13. İstanbul'da yaşayan bir yabancının Cenevre'de İsviçreli bir beyefendiye anlattığı, aynı beyefendi tarafından aktarılan tanıklık. 64

14. Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi'nin Türkiye'deki temsilcilerinden 4 Mayıs 1916 tarihinde gelen, Washington'daki Dışişleri Bakanlığı yoluyla Komite'ye aktarılan telgraf. 65

II. – VAN VİLAYETİ

15. Van'daki Amerikan Misyonu: Miss Grace Higley Knapp'in, kendisi tarafından Birleşik Devletler'de özel olarak yayımlanan tanıklığı (1915). 68

16. Van: Y. K. Rushdouni'nin 7 Haziran 1915'te Van'dan gönderdiği, 2 Ağustos 1915'te "Manchester Guardian"da yayımlanan mektup. 82

17. Van: Y. K. Rushdouni'nin New York "Goçnag" Gazetesinde dizi olarak yayımlanan anlatısı. 85

18. Türkler geri çekildikten sonra Van: Van'daki Alman misyonundan Herr Spörri'nin yazdığı, Ekim 1915'te "Sonnenaufgang"da yayımlanan mektup. 99

19. Katliamlardan sonra Van: A. S. Safrastyan'ın Van, 2 Aralık 1915 tarihli ve Ocak 1916'da Londra'daki Ermeni gazetesi "Ararat"ta yayımlanan anlatısı. 100

20. Van: Sığınmacı Bayan Gazarian'la yapılan, St. Paul, Minnesota'da (ABD), "Pioneer Press"te yayımlanan röportaj. 103

III. – BİTLİS VİLAYETİ

21. Kuzeydoğu Vilayetleri: Sasonlu sığınmacı Rupen'in Moskova Ermeni cemaatine ulaştırdığı, önce Rus basınında, daha sonra "Gazette de Lausanne"da tekrar yayımlanan anlatımı, 13 Şubat 1916. 106

22. Bitlis, Muş ve Sason: A. S. Safrastian'ın 6 Kasım 1915'te Sasonlu Rupen'le Tiflis'te yaptığı röportajın kaydı. 108

23. Muş: Muş'taki olaylara tanık olan bir Alman'ın Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından ulaştırılan ifadesi. 112

24. Muş Bölgesi: Tehcir edilen bir kadının Muşlu Vartkes'e aktardığı, onun 25 Temmuz'da kayda geçirdiği ve daha sonra "Van-Tosp" adlı Ermeni gazetesinde yayımlanan tanıklığı. 116

25. Muş: Kafkasya'daki sığınmacıların verdiği bilgilerle oluşturulan, Kafkas basınında özellikle Ermeni gazetesi "Mşak"ta yayımlanan, G. H. Paelian tarafından derlenerek Londra'daki Ermeni gazetesi "Ararat"a aktarılan özet, Mart 1916. 118

26. Bitlis: Bitlis'te ikâmet eden bir yabancının 14 Ekim 1915 tarihinde bir Alman yetkiliye yazdığı, Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılan mektup. 120

IV.– AZERBAYCAN VE HAKKARİ

27. Urmiye: Urmiye'deki Amerikan (Presbiteryen) misyon merkezinde görevli ilahiyat doktoru Rev. William A. Shedd'in, Amerikan Presbiteryen Kilisesi Yabancı Misyonlar İdare Heyeti aracılığıyla aktarılan tanıklığı. 124

28. Urmiye'den ilk kaçış, Ocak 1915: Tebriz Amerikan misyon merkezinden Rev. Robert M. Labaree'nin, Tiflis Birleşik Devletler Konsolosu F. Willoughby Smith'e 1 Mart 1915'te verdiği, Amerikan Presbiteryen Kilisesi Yabancı Misyonlar İdare Heyeti tarafından aktarılan rapor. 128

29. Azerbaycan, Rus sınırının gerisi: Rev. Robert M. Labaree'nin yazdığı bir dizi mektuptan bölümler; Amerikan Presbiteryen Kilisesi Yabancı Misyonlar İdare Heyeti tarafından aktarılmıştır. 132

30. Tebriz: Rev. F. N. Jessup'un 17 Mart 1915'te Tebriz'den gönderdiği, Amerikan Presbiteryen Kilisesi Yabancı Misyonlar İdare Heyeti tarafından aktarılan mektubu. 134

31. Türk-Kürt işgali sırasında Urmiye: Bir misyonerin, Miss Mary Schauffeler tarafından yayına hazırlanan, Amerikan Presbiteryen Kilisesi Yabancı Misyonlar İdare Heyeti tarafından yayımlanan günlüğü. 139

32. Türkler ve Kürtlerin boşalttığı Urmiye: Mrs. J. P. Cochran'm Birleşik Devletler'deki dostlarına gönderdiği, Amerikan Presbiteryen Kilisesi Yabancı Misyonlar İdare Heyeti tarafından aktarılan, 20 Mayıs 1915 tarihli mektup. 165

33. Urmiye: Rev. Y. M. Nisan'ın, Urmiye'den Canterbury Asuri Misyonu Organizasyon Sekreteri Başpiskopos Rev. F. N. Heazell'a gönderdiği 25 Mayıs 1915 tarihli mektup. 169

34. Urmiye: Dr. Jacob Sargis'in, Amerikan "Associated Press" Ajansı Petrograd muhabirinin 12 Şubat 1916'da Petrograd'dan geçtiği haberde yer alan tanıklığı. 171

35. Urmiye: Urmiye'deki sağlık biriminin, Amerikan Presbiteryen Kilisesi Yabancı Misyonlar İdare Heyeti'ne (1915 yılı için) sunduğu yıllık rapordan alıntılar. 174

36. Urmiye, Salmas ve Hakkari: Mr. Paul Shimmon'm Londra'da Ermeni Gazetesi Ararat'ta Kasım 1915'te yayımlanan tanıklığı. 177

37. Hakkari: Mr. Paul Shimmon'un, "Churchman" gazetesinde çıkan ve daha sonra broşür olarak da yayımlanan, Oxford'dan Mrs. D. S. Margoliouth tarafından aktarılan başka bir ifadesi. 181

38. Hakkari bölgesinden mülteciler: Urmiye'deki Amerikan Misyon İstasyonu üyelerinin yazdığı mektuplardan bölümler, Amerikan Presbiteryen Kilisesi Yabancı Misyonlar İdare Heyeti tarafından aktarılmıştır. 184

39. Hakkari'den Mülteciler: Patrik Mar Şimun'un bir akrabasının yazdığı 26 Eylül/9 Ekim 1915 tarihli mektup; Rev. F. N. Heazell tarafından aktarılmıştır. 187

40. Hakkari'den Mülteciler: Patrik Mar Şimun'un kız kardeşi Sürme'nin Diliman'dan Oxford'daki Mrs. Margoliouth'a yazdığı 1/14 Nisan 1916 tarihli mektup. 189

41. Botan Bölgesi Nasturileri: Urmiye misyon istasyonundan Rev. E. W. McDowell'ın Salmas'tan gönderdiği, katliamdan kaçan (kendisinin de önceden tanıdığı) genç bir adamın getirdiği haberleri anlattığı 6 Mart 1916 tarihli mektubu; Amerikan Presbiteryen Kilisesi Yabancı Misyonlar İdare Heyeti tarafından aktarılmıştır. 192

42. Urmiye'den ikinci kaçış: Mr. Hugo A. Müller'in (Urmiye'deki Amerikan Misyon İstasyonu'nun veznedarı) 20 Ağustos 1915'te Tebriz'den gönderdiği mektup; Amerikan Presbiteryen Kilisesi Yabancı Misyonlar İdare Heyeti tarafından aktarılmıştır. 194

43. Urmiye'den ikinci kaçış: Urmiye'den Nasturi bir mağdurun, Rev. David Jacob'un eşinin, Ocak 1916'da Londra'daki Ermeni Gazetesi "Ararat"ta yayımlanan tanıklığı. 196

44. Urmiye Bölgesi: 1 Haziran 1915 ile 31 Aralık 1915 arasında dağıtılan yardımlarla ilgili rapor, Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 199

45. Azerbaycan: Çeşitli Amerikan ve İngiliz gazeteleri için Kafkas cephesinde savaş muhabirliği yapan Mr. M. Philips Price'ın 22 Şubat 1916 tarihli anlatımı; milletvekili Aneurin Williams'a aktarılmış ve Mart 1916'da Londra'daki Ermeni gazetesi "Ararat"ta yayımlanmıştır. 202

V.– KAFKASYA'DAKİ SIĞINMACILAR

46. Kafkasya'ya kaçış: Sığınmacılarla görüşmeye giden Tiflisteki Ermeni Ulusal Komitesi Başkanı Mr. Sampson Arutyunyan'ın Tiflis'te Ermeni gazetesi "Horizon"a gönderdiği notlar. 206

47. Kafkasya'ya kaçış: Bakü'de yayımlanan Ermeni gazetesi "Arev"in özel muhabirinin haberi. 208

48. *Kafkasya'daki Ermeni sığınmacıların ve Van'daki yetimlerin durumu hakkında bilgi notu: Batum'daki İngiliz konsolosu Mr. Stevens'ın sağladığı bilgilere dayanılarak, İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından 9 Aralık 1915'te derlenmiştir.* 209

49. *Kafkasya'daki Ermeni sığınmacıların durumuyla ilgili bilgi notu: Batum'daki İngiliz konsolosu Mr. Stevens'ın sağladığı bilgilere dayanılarak, İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından 29 Aralık 1915 tarihinde derlenmiştir.* 212

50. *Kafkasya ve Türkiye Ermenistan'ındaki Ermeni sığınmacılara yardım örgütlerinin faaliyetleriyle ilgili rapor: Batum, 3 Ocak 1916 tarihli yazı (No. 1) ekinde, Konsolos Stevens tarafından, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiştir.* 217

51. *Kafkasya'daki sığınmacılar: S. G. Wilson tarafından Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi Sekreteri Dr. Samuel T. Dutton'a gönderilen, Erivan, 29 Aralık 1915 tarihli mektup.* 224

52. *Sığınmacıların geri dönüşü: Rev. S. G. Wilson'un, Erivan (?), Mart 1916 tarihli, Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından iletilen mektubu.* 227

VI. – ERZURUM VİLAYETİ

53. Erzurum: Rev. H.J. Buxton ile American Board misyonerlerinden Savaşı başlamasından, kentin Rusların eline geçmesine kadar burada yaşayan Rev. Robert Stapleton arasındaki görüşmenin kaydı. 230

54. Erzurum: Trabzon'daki Amerikan Başkonsolosu'nun, Erzurum'a yaptığı ziyaret sonrası yazdığı ve Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılan, 25 Eylül 1915 tarihli rapor. 235

55. Erzurum: Rus işgalinden sonra Erzurum'u ziyaret eden "Tüm Rusya Kent Birliği" temsilcisi Mr. B. H. Kununtz'un raporunun özeti; Tiflis'te 25 Şubat 1916 tarihli Ermeni gazetesi "Horizon"da yayımlanmıştır. 238

56. Erzurum: "Tüm Rusya Kent Birliği" Kafkasya seksiyonu temsilcisi olarak Mr. Khounountz'a Erzurum'a kadar eşlik eden Dr. Y. Minasian'ın raporunun özeti; Tiflis'te, Ermeni gazetesi "Mşak"da 8 Mart 1916 tarihinde yayımlanmıştır. 239

57. Erzurum: Mr. A. S. Safrastyan'ın tanıklığı, Tiflis, 15 Mart 1916. 242

58. Erzurum: Kürt Aliağazade Fero'nun 19 Aralık 1915'te Ermeni gazetesi "Mşak'ta yayımlanan tanıklığı. 246

59. Bayburt: Üçüncü kafileyle tehcir edilen bir Ermeni hanımın anlattıkları; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 247

60. Bayburt: Tiflis'te yayımlanan Ermeni gazetesi "Horizon"dan naklen New-York'ta 18 Mart 1916 tarihli "Goçnak"ta yayımlanan tanıklık. 249

61. Bayburt, Kiğı ve Erzincan: Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılan, Erzurum, 25 Mayıs 1915 tarihli mektup. 250

62. Erzincan: Daha önce Ezurum'da Alman askeri misyonunda görev yapmış iki Danimarkalı Kızılhaç hemşiresinin tanıklığı; Cenevre'den bir İsviçreli tarafından aktarılmıştır. 251

63. Kemah ve Erzurum: New York'ta yayımlanan "Goçnak" gazetesinin 4 Eylül 1915 tarihli sayısında yayımlanan tanıklık. 258

VII MAMURAT-ÜL AZİZ VİLAYETİ

64. {Harput}: {Harput}ta Alman Kızılhaçı'nda görev yapan bir hemşirenin {Hansina Marcher}, Basel'de Mr. {Zavrieff}e anlattığı ve Mr. {Zavrieff} tarafından Lord Byce'a iletilen tanıklığı. 260

65. {Harput}: {Harput}ta yaşayan bir yabancının 11 Temmuz 1915 tarihli raporu; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 264

66. {Harput}: {Harput}ta yaşayan bir yabancının (bir önceki raporun yazarı) gönderdiği not; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 267

67. {Harput}: {Harput}un yerlisi bir Ermeni sığınmacının anlattıkları; Londra'da yayımlanan "Times" gazetesinin Bükreş muhabiri tarafından Lord Bryce'a aktarılmıştır. 270

68. Mamurat'ül Aziz: {Harput}tan yarım saat uzaklıktaki {Hüseynik}ten tehcir edilen bir Ermeni hanımın {Hüseynik}ten Res-ül-Ayn'a kadar yaptığı yolculuk hakkında anlattıkları; Türkiye'den kaçtıktan sonra yazılmıştır ve İskenderiye, 2 Kasım 1915 tarihlidir; New York'ta Ermeni "Goçnak" gazetesinde, 8 Ocak 1916 günü yayımlanmıştır. 272

69. {Harput}: Kolej müdürünün 19 Temmuz 1915 tarihli anlatımı; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 278

70. {Harput}: Kolej müdürünün {Harput} civarındaki köylerden Ermenilerin tehcirine ilişkin 19 Temmuz 1915 tarihli tanıklığı, Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 282

71. {Harput): 10 Kasım 1915 tarihinde, {Harput} Koleji müdürünün İstanbul'da Mr. {Peet}e gönderdiği mektup; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 282

VIII. TRABZON VİLAYETİ VE ŞEBİNKARAHİSAR SANCAĞI

72. Trabzon: Trabzon'da yaşayan bir yabancının raporu; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 286

73. Trabzon: Trabzon'daki eski İtalyan Başkonsolosu G. Gorrini ile yapılan röportajdan bölümler. Roma'da 25 Ağustos 1915 tarihli "İl Messaggero" gazetesinde yayımlanmıştır. 290

74. Trabzon: Osmanlı Bankası yerel şubesinin Karadağlı kavasının tanıklığı; İskenderiye'de yayımlanan 2 Ekim 1915 tarihli Ermeni gazetesi "Arev"de yayımlanmıştır. 293

75. Giresun, Trabzon ve Şebinkarahisar: Bir Ermeni beyefendinin şu anda Romanya'da yaşayan bir görgü tanığından aldığı bilgi; Londra'da yayımlanan "Times" gazetesinin Bükreş muhabiri tarafından aktarılmıştır. 294

76. Trabzon ve Erzurum: Londra'da "Times" gazetesinin Bükreş muhabirinin 18 Mayıs tarihli haberi; 22 Mayıs 1916 tarihinde yayımlanmıştır. 298

IX. SİVAS: SİVAS ŞEHRİ VE VİLAYETİN ÇEŞİTLİ BÖLGELERİ

77. Sivas: Sivas'ta ikâmet eden bir yabancının 13 Temmuz 1915 tarihli mektubu; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 300

78. Sivas: Sivas'taki Kız Lisesi Müdürü Miss Mary L. Graffam'ın Malatya'dan İstanbul'daki muhabire yazdığı mektup; Aralık 1915 tarihli Boston "Missionary Herald" gazetesinden alınmıştır. 303

79. Sivas'ta ikâmet eden bir diğer yabancıdan Mr. G. H. Paelian'a gönderilen 29 Ağustos 1915 Tarihli mektuptan bölümler. 307

80. Sivas: Osmanlı uyruğuna geçmiş bir kişinin New York'ta 10 Mart 1916 tarihli tanıklığı; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 309

81. Sivas: Murad'ın maceraları; 1 Mart 1916 tarihinde New York "The New Armenia" gazetesinde "S. H. S." nin anlatımı olarak yayımlanmıştır. 314

82. Sivas: Mr. A. S. Safrastyan'm sığınmacı Murad'la Tiflis'te yaptığı röportajın kaydı. 316

X.– KAYSERİ SANCAĞI

83. Kayseri: Kayseri'den geçen bir yolcunun Rusçuk'taki Ermeni gazetesi "Balkanian Mamoul"de yayımlanan anlatımı. 322

84. Everek: New York, 28 Ağustos 1915 tarihli Ermeni gazetesi "Goçnak"ta yayımlanan anlatı. 323

85. {Talas}: {Talas}'da ikâmet eden bir yabancının 16 Kasım 1915 tarihli mektubu; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 324

X. – {MERZİFON} ŞEHRİ

86. {Merzifon}: {Merzifon}daki Kolej müdürünün Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılan anlatısı. 326

87. {Merzifon}: {Merzifon}daki Kolej'den bir profesörün 13 Aralık 1915 tarihinde Amerika'da yaptığı konuşma; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 329

88. {Merzifon}: Türkiye'deki yabancı bir gezginin; Miss {Gage}in anlatımı; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 339

89. Asya Türkiye'sinde yabancı bir gezginin; Miss Gage'in 10 Ağustos ile 6 Eylül 1915 arasında {Merzifon}dan {Sivas}a yapılan yolculuk ile ilgili anlatımı; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 345

90. {Merzifon}: Asya Türkiye'sinde, {Samsun}da ikâmet eden bir yabancının, Mr. {Peter}in 29 Ağustos 1915 tarihli raporu; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 352

91. {Merzifon(?)}: Şehirde ikâmet eden bir Alman vatandaşının tanıklığı; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 355

92. {Merzifon}:{Merzifon} Koleji'nden Profesör {J. P. Zenidis}in, Osmanlı sınırları dışında ikâmet eden bir Ermeni profesöre New York, 30 Aralık 1915 tarihli mektubu. 357

93. {Merzifon}: {Merzifon}daki Kolej'den Profesör {Zenidis}in {Merzifon}dan İstanbul'a yolculuğuyla ilgili anlattıkları; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 361

94. {Merzifon}: Miss Demirciyan'ın anlattıkları; Aralık 1915'te İsviçre'den geçerken Cenevre'de bir İsviçreli beyefendiye kendisi tarafından aktarılmıştır. 365

XII.– ANKARA ŞEHRİ

95. Ankara: Ağustos 1915'te Ankara'dan geçen ve Ermeni olmayan bir yolcunun anlattıkları. 368

96. Ankara: Asya Türkiye'sindeki yabancı bir yolcunun, Miss {Gage}in tanıklığından (Belge 88) bir bölüm; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 371

97. Ankara: Bükreş'te iyi haber alan bir kaynağın 12/28 Ekim 1915 tarihli raporunun (Belge 11) ekinde yer alan 16 Eylül 1915 tarihli mektuptan bir bölüm. 374

XIII. – TRAKYA, İSTANBUL, BURSA VE İZMIT

98. Metropolitan Bölgeler: New York'da yayımlanan Ermeni gazetesi "Goçnak"ta yer alan bilgiler. 376

99. İstanbul: İstanbullu bir Ermeni'nin 13/26 Ekim 1915 tarihli mektubu; Rusçuk'taki Ermeni gazetesi "Balkanian Mamoul"da yayımlanmıştır. 378

100. Edirne: Londra'da yayımlanan "Times"ın Bükreş'teki muhabirinden 18 Aralık tarihli, 21 Aralık 1915'te yayımlanan haber. 379

101. Bursa: Kenti ziyaret eden bir yabancının 24 Eylül 1915 tarihli raporu; Amerikan Ermeni ee Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 380

102. Adapazarı: Türkiye'de yaşayan bir yabancının 24 Eylül 1915 tarihli tanıklığı; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 382

103. Adapazarı: Bir önceki belgenin yazarından daha geniş bir anlatı; New York'ta yayımlanan "The New Armenia" gazetesinde 15 Mayıs 1915 tarihinde yayımlanmıştır. 384

XIV. – ANADOLU DEMİRYOLU

104. Anadolu Demiryolu: On yıldır Türkiye'de yaşayan bir yabancı doktorun Ermenilerin sürgünü sırasında yaptığı yolculuğa ilişkin anlattıkları; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 391

105. Eskişehir: Bir Ermeni mağdurun mektubu; Tiflis'te Ermeni gazetesi "Horizon"da 30 Ekim/12 Kasım 1915 tarihinde yayımlanmıştır. 395

106. Afyonkarahisar: Afyonkarahisar, 10/23 Eylül 1915 tarihli mektup; Tiflis'teki Ermeni gazetesi "Horizon"da 30 Ekim/12 Kasım 1915 tarihinde yayımlanmıştır. 396

107. Afyonkarahisar: 2/15 Ekim, 1915 tarihli mektubun özeti; Bükreş'teki iyi haber alan bir kaynaktan alınan 15/28 Ekim 1915 tarihli raporun (Belge 11) ekinde ulaştırılmıştır. 397

108. Afyonkarahisar: Amerikalı bir gezginin Massachusetts, 22 Kasım, 1915 tarihli mektubu; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 398

109. {Konya}: Dr. Dodd'dan Konya, 8 Eylül, 1915 tarihli rapor; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 401

110. Konya: Dr. {Post}Tan Konya, 3 Eylül, 1915 tarihli rapor; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 405

111. {Konya}: Dr. {Post}tan 27 Ekim 1915 tarihli mektup; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 409

112. {Konya}: Dr. {Post}tan İstanbul'daki Mr. {Peet}e Konya, 25 Kasım, 1915 tarihli mektup; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafmdan aktarılmıştır. 411

113. Konya: Bükreş'teki iyi haber alan bir kaynaktan 15/28 Ekim 1915 tarihli rapora (Belge 11) ek; Konya, 2/15 Ekim 1915 tarihli mektubun özeti. 414

114. Bağdat Demiryolu: {Tarsus} kasabasında ikâmet eden bir yabancının hattın bir bölümüne ilişkin gözlemlerini içeren güncesi; William Walter Rockwell, Esq., Ph.D. tarafmdan gözden geçirilmiş, Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafmdan yayımlanmıştır (1916). 415

115. {Mersin}, Demiryolu üzerinde bir şehir: {Mersin}de ikâmet eden bir yabancıdan bir dizi rapor, Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 426

116. Toros ve Amanos Geçitleri: Türkiye'de ikâmet eden bir yabancının, Dr. {Shepard}ın İstanbul'daki Mr. {Peet}e Halep, 5 Kasım 1915 tarihli mektubundan bölümler; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 430

117. Amanos Geçitleri: Türkiye'de ikâmet eden iki isveç vatandaşının tanıklığı; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 431

118. İzmir – Halep – Şam – Halep – İzmir: Bir yabancının Asya Türkiye'sindeki yolculuk notları; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 434

XV. – KİLİKYA (ADANA VİLAYETİ VE MARAŞ SANCAĞI)

119. Kilikya: Mısır'daki Ermeni kolonisi Mısır'daki Britanya güçlerinin başkumandanı Tuğgeneral Sir J. G. Maxwell'e 3 Temmuz 1915 tarihli başvurusu (ekiyle birlikte). 441

120. Kilikya: Türkiye'de ikâmet eden bir yabancının, {Antepli Dr. Shepard}ın 20 Haziran 1915 tarihli mektubu; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 444

121. {Maraş}: Bir gemide bulunan yabancı bir görgü tanığının 6 Temmuz 1915 tarihli mektubu; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 446

122. Zeytun: Zeytun'daki Ermeni Protestan Kilisesi rahibi Rev. Dikran Andreasyan'ın sözlü anlatımına dayanarak, Amerikan Kahire Kızılhaç Komitesi Sekreteri Rev. Stephen Trowbridge'in kaydettiği tehcir öncesi olaylar. 451

123. Zeytun'dan sürülenler: Kilikya ovasında, {Tarsus} kasabasında ikâmet eden bir yabancının günlüğü; Cenevre'den İsviçreli bir centilmen tarafından iletilmiştir. 454

124. Zeytun'dan: Önceki belgenin yazarının ek tanıklığı; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 458

125. Zeytun Sürgünleri: Konya'da ikâmet eden bir yabancı tarafından, İstanbul'daki Mr. {Peet}e gönderilen 17 Temmuz 1915 tarihli mektup; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 461

126. {Haçin}: {Haçin}de ikâmet eden bir yabancının, 16 Aralık 1915 tarihli tanıklığı; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 463

127. {Haçin}: Önceki raporun yazarının bazı olaylara ilişkin, 17 Aralık 1915 tarihli tanıklığı. 470

128. Adana: Adanada ikâmet eden bir yabancının 3 Aralık 1915 tarihli tanıklığı; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 472

129. Adana: Adana'da İkamet eden bir yabancının, Miss {H. E. Wallis'ın, Eylül 1914 ile Eylül 1915 arasında gördüklerini aktardığı 9 Mayıs 1916 tarihli tanıklığı. 475

XVI. MUSA DAĞ

130. Musa Dağ: Dağdaki savunma ve savunucuların Fransız filosu tarafından kurtarılması; bir görgü tanığının, Zeytun'daki Ermeni Protestan Kilisesi rahibi Rev. Dikran Andreasyan'ın tanıklığı. 480

131. Musa Dağ: Fransız filosuna ait kruvazörlerce kurtarılan ve Port Said'e götürülen Ermeni mültecilere ilişkin 28 Eylül 1915 tarihli rapor; Mısır Gregoryen Cemaati Piskoposu Mgr. Thorgom tarafından düzenlenmiştir. 487

132. *Musa Dağ: Port Said'deki mültecilerle ilgili olarak, Diyarbakır'daki İngiliz Konsolosluğu eski tercümanı Mr. Tovmas K. Mıgirdiçyan tarafından hazırlanan bir başka rapor.* 491

XVII. URFA VE {ANTEP} ŞEHİRLERİ

133. Urfa: Mr. {Leslie}nin 14 Haziran 1915 tarihli mektubu; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 4'

134. Urfa: Mr. Tovmas K. Mıgirdiçyan tarafından yazılan bir mektuptan bir bölüm; 1 Nisan 1916'da New York'ta Ermeni gazetesi "Goçnag"da yayımlanmıştır.

135. Urfa: Urfa'daki olayların görgü tanığı Mrs. J. Vance Young ile görüşme; 28 Eylül/ 11 Ekim tarihli "Egyptian Gazette" gazetesinin ardından Kahire'deki 30 Eylül/ 13 Ekim 1915 tarihli Ermeni gazetesi "Husaper" tarafından yayımlanmıştır. 497

136. Urfa: Halep'ten bir yabancı tanığın bir rapora (Belge 141) düştüğü not; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 498

137. {Antep}: {Antep}te ikâmet eden bir yabancının, Miss {Frearson}ın, Eylül 1915'te Türkiye'den ayrılışının ardından yazdığı tanıklığı; Kahireli Rev. I. N. Camp tarafından aktarılmıştır. 499

138. (Antep): Gaziantepli bir Ermeni'nin, Ermenilerin Kilikya'dan tehcirini anlatan mektupları; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 509

XVIII. HALEP VİLAYETİ

139. Halep: Halep'te ikâmet eden bir yabancıdan gelen raporlar; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 512

140. Halep: 18 Haziran/1 Temmuz 1915 tarihli not; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 516

141. Halep: Halepli yabancı bir tanıktan gelen not; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 517

142. Halep: Fraulein {Rohner}'den gelen 17 Şubat 1916 tarihli mesaj; Alman dergisi "Sonnenaufgang"ın Nisan 1916 sayısında yayımlanmıştır. 520

XIX. – ŞAM VİLAYETİ VE DEYR-EL-ZOR SANCAĞI

143. Şam: Şam'da ikamet eden bir yabancının 20 Eylül 1915 tarihli olan, ancak 3 Ekim'e kadar bilgileri de içeren raporu; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 522

144. Fırat nehrinde sürgünler: M. Henry Barby'nin Osmanlı ordusunda hizmet vermiş olan Ermeni doktor Dr. H. Toroyan'la Haziran 1915'te Erzurum'da yaptığı röportajın kaydı; Paris'te 13 Temmuz 1916 sayılı "Le Journal"de yayımlanmıştır. 525

145. Deyr-el Zor: Alman misyoneri Schwester L. Möhring'in, Bağdat'tan Amanos geçitlerine kadar olan yolculuğunu anlattığı 12 Temmuz 1915 tarihli mektubu; Alman dergisi "Sonnenaufgang"ın Eylül 1915 sayısında yayımlanmıştır. 528

XX.– BASKI AŞAMASINDA ULAŞAN BELGELER

146. Mr. Henry Wood'dan alınan ileti (Belge 1): Londra'daki Amerikan "United Press" temsilcisi aracılığıyla ulaştırılan metnin tamamı. 532

147. Urmiye, Salmas ve Hakkari: Mr. Paul Shimmon'ın tanıklığı; Canterbury Başpiskoposluğu Asuri misyonunun Teşkilatlanma Sekreteri Rev. F. N. Heazell'm editörlüğünde broşür olarak yayımlanmıştır. 536

148. Urmiye'den ilk kaçış: Canterbury Başpiskoposluğu Asuri Misyonundan Mr. J. D. Barnard'ın tanıklığı; Nisan 1915'te "Assyrian Mission Quarterly Paper"da yayımlanmıştır. 544

149. Erzurum: Rev. Robert S. Stapleton'un ABD'nin Tiflis Konsolosu F. Willoughby Smith'e gönderdiği 21 Mart 1916 tarihli mektup; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 546

150. İstanbul'dan Mr. {W. W. Peet}in 22 Temmuz 1916 tarihli mesajı; Amerikan Ermeni ve Süryani Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. 547

1915 yılı sonuna kadar Ermeni tarihinin bir özeti

I. – Avrupa'da Savaş ve Ermenistan 601

II. – Ermeni Tarihine Kısa Bir Bakış 550

III. – Ermeni Ulusunun Dağılımı Yayılımı 562

IV. – Ermeni Halkı ve Osmanlı Hükümeti 570

V. – 1915 Tehcirini Hazırlayan Koşullar 578

VI. – 1915 Tehcirinde Uygulama 587

EK A "Dünün Sömürgesi Bugün Yurdumuz Oldu"; 4 Nisan 1916 Tarihli "Hilal" Adlı Türk Gazetesinden Çevrisi Yapılan Başyazı; Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi Tarafından Aktarılmıştır. 601

EK B Rusların Hizmetinde Gönüllü Olarak Çalışan Amerikalı Ermeni Mr. E. B. Vartanyan'ın Mısır'daki Enişte sine Gönderdiği 9/22 Temmuz 1915 Tarihli Mektup; Kahire'deki Ermeni Gazetesi "Husaper"de Yayımlanmıştır. 603

EK C Osmanlı Hükümetinin Ermenilerin Tehcir Edilmesine İlişkin Emre Ait Olduğu Belirtilen İlan Metni; Miss Eleanor Franklin Egan'ın Philadelphia'da "Saturday Evening Post" Gazetesinde Yayımlanan, 5 Şubat 1916 Tarihli Makalesinden Alınmıştır. 604

EK D Erzurum, Van, Bitlis, Mamurat-ül Aziz, Diyarbakır ve Sivas Vilayetlerindeki Irk Unsurlarının İstatistiksel Analizi; İstanbul Ermeni Patrikliği Tarafından 1912'de Düzenlenmiştir. 605

EK E İstanbul'da Ermeni Patrikhanesi'nin 1901-2 yılında Hazırladığı Osmanlı İmparatorluğu'naki Ermeni Okullarına İlişkin İstatistiksel Tablo. 606

EK F : Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesinin 24 Mayıs 1916 Tarihli Beşinici Bülteninde Yer Alan İstatistiksel Tahminler 608

Belgelerde adı geçen yerler dizini 612

DIŞİŞLERİ BAKANI

FALLADON VİKONTU GREY

İLE VİKONT BRYCE ARASINDA YAZIŞMA

VİKONT BRYCE'IN DIŞİŞLERİ BAKANI FALLODON VİKONTU GREY'E MEKTUBU

Temmuz 1916.

SEVGİLİ SIR EDWARD,

Asya Türkiye'sinin Hıristiyan nüfusuna yönelik katliam ve sürgün haberleri 1915 sonbaharında Batı Avrupa'ya ve Birleşik Devletler'e ulaşmaya başladı. Önceleri sayıca az ve yetersiz olan - zira Türk hükümeti bunların ülke dışına çıkmasını engellemek için elinden geleni yapmaktadır - bu raporların sayısı ve içerdiği detaylar gittikçe arttığından, 1916 başlarında artık olan biten hakkında gerçeğe oldukça yakın bilgi sahibi olmuş durumdaydık. İşte o zaman, hem tarihi gerçekler adına, hem de savaştan sonra yöneltilmesi gereken sorular için, bu tanıklıkları tamamlamaya çalışmak, bunların gerçekliğini yeni delillerle sınamak, böylece olayların genel bir dökümünü vermek ve değerlendirmeye tabi tutmak gerektiğine inandım. Bazı bölgelerle ilgili malzemeler eksik veya yetersiz olduğu için, güvenilir bilgilere sahip olacağını veya bu tür bilgileri tedarik edebileceğini düşündüğüm herkese yazdım ve bu verileri bana aktararak yardımcı olmalarını rica ettim. Özellikle de Doğu Hıristiyanlarıyla uzun süredir yakın ilişkide olan ve son zamanlarda bu Hıristiyanların birçoğunun göç ettiği Birleşik Devletler'deki dostlarla temasa geçtim. Başka bir tarafsız ülke olan ve Ermenilerin esenliğiyle yakından ilgilenen insanların bulunduğu İsviçre'den de benzer ricalarda bulunuldu. Buralardan gelen cevaplar olayların (hiç şüphesiz nihai değil ama eldeki veriler ışığında güvenilir) bir tarihini yazmak için yeterli malzeme toplanabileceğini gösterince, Oxford Balliol Koleji'nin yeni üyelerinden, üst düzey akademik yeteneğe sahip genç tarihçi Arnold J. Toynbee'nin işbirliğini sağlama şansım oldu. Kendisi, toplanan kanıtların gözden geçirilerek bir araya getirilmesi, düzenlenmesi ve açıklamaya ihtiyaç duyulan yerlerde gerekli tarihi ve coğrafi notların düşülmesi işini üstlendi. Ben de size, Mr. Toynbee'nin bahsettiğim notları ekleyerek düzenlediği bu malzemeyi aktarıyorum. Çoğu görgü tanıklarının, az sayıda bazıları da görgü tanıklarından naklen ikincil kaynakların anlattıklarını içermesi nedeniyle bu materyaller hiç kuşku yok ki eşsiz bir değere sahiptir. Kitabın başındaki kısa önsözde bunların değerini anlatmaya çalıştım; burada sadece şu kadarını söyleyebilirim ki kesin doğruluğundan şüphe duyulabilecek hiçbir şey kitaba alınmadı. Yalnız gerçeklerle ilgilenildi, gelecekteki politikaya ilişkin konulardan özenle kaçınıldı.

Açık ki bu, yalnızca olaylar hafızalarda hâlâ tazeyken ortaya konulmuş gerçekleri geleceğin tarihçileri için kayda geçirmek açısından değil, şu anki savaş bitip de, sıra Yakın Doğu'nun siyasi çözümüne geldiğinde tutulacak yol konusunda bir karara varılabilmesini sağlayabilmek için, savaşan ülkelerin - sanırım buna tarafsız ülkeleri de ekleyebilirim – kamuoyunu Küçük Asya'da ve Ermenistan'da olanlar hakkında bilgilendirmek açısından da gereklidir.

Saygılarımla,

BRYCE.

DIŞİŞLERİ BAKANI FALLODON VİKONTU GREY'İN VİKONT BRYCE'A MEKTUBU

Dışişleri Bakanlığı,
23 Ağustos 1916

SEVGİLİ BRYCE,

Mr. J. Arnold Toynbee tarafından başarıyla bir araya getirilen, Ermenilere yönelik katliamlarla ilgili belgeleri bana gönderdiğiniz için teşekkür etmeliyim.

Ortadaki deliller yığını dehşet verici; yine de bütün bunların yayımlanması ve kalbinde insan sevgisi olan herkes tarafından okunması gerektiğini düşünüyorum. Bu, yalnız Türk hükümetinin savunmasız insanlara davranışı hakkında doğrudan kamuoyunu bilgilendirmek bakımından değil, aynı zamanda gelecekteki tarihçiler için bilgi kaynağı olması açısından ve mektubunuzda belirttiğiniz diğer nedenlerle de çok değerli bir çalışma olacaktır.

Saygılarımla,

GREY OF FALLODON.

Vikont Bryce'ın Fallodon Vikontu Grey'e Sunduğu Belgeler

VİKONT BRYCE'IN ÖNSÖZÜ

Asya Türkiye'sinde meydana gelen olaylarla ilgili, ilk anda az ve yetersiz olan, daha sonra sayıca artan tanıklıklar 1915 yazından itibaren dışarıya sızmaya başladı. Tanıkların anlattıklarına bakılırsa söz konusu olan, vicdansız ve merhametsiz bir hükümetin tebaası olmak bahtsızlığına uğramış bütün bir ulusu yaş ve cinsiyet ayrımı yapmaksızın yok etme girişimi ve Doğu'nun kanlı tarihinde bile eşine rastlanmayan bir politikanın yürürlüğe konmasıydı. İşte o zaman, elde bulunan tüm verileri, olan biteni tam anlamıyla ve gerçeklere uygun bir şekilde kayda geçirmeyi sağlayacak şekilde toplayıp bir araya getirmek, yaşananların ağırlığını kavramış herkes için bir görev haline geldi. Bu kitapta yapılan da budur. Küçük Asya'da, Ermenistan'da ve İran'ın Türk birlikleri tarafından işgal edilen kuzeybatı ucunda yaşayan Ermenilerin ve diğer Doğu Hıristiyanlarının uğradığı katliamlar ve tehcirle ilgili, 1916 Haziran'ına kadar toplanabilen bütün kanıtlar bu kitapta mevcuttur. Bu çalışma öncelikle tarihe bir katkı amacıyla, ancak kısmen de Avrupa'nın uygar ülkelerinin, savaş sona erip de, bugün Türklerin egemenliğindeki toprakların gelecekteki yönetimine yardımcı olma zamanı geldiğinde ortaya çıkabilecek sorunları anlayabilmelerine yardımcı olmak için gerçekleştirilmiştir. Bu derleme tarihsel bir araştırmanın ruhuna uygun bir şekilde yapıldı; yani raporların olası siyasi sonuçları ne olursa olsun, gerçeklerin aydınlatılmasına katkıda bulunacak hiçbir nokta atlanmadı. Böyle bir incelemede, hiçbir dinsel veya ırksal yakınlık, hiçbir önyargı, hatta insanın cinayet karşısında duyduğu dehşet bile araştırmacıyı gerçekleri ortaya çıkarma görevinden alıkoymamalıdır.

Takip eden açıklamadan da anlaşılacağı üzere burada bir araya getirilen delillerin kaynağı çeşitlidir.

Bunların büyük bir bölümü, belki de çoğunluğu, olaylar sırasında Asya Türkiye'sinde yaşayan ya da olaylar olduğu sırada buradan geçmekte olan ve yaşananları gözlemleme fırsatını bulan tarafsız tanıklardan gelmiştir.

Bir kısmının kaynağı ise, tamamına yakını Hıristiyan olmak üzere, Türk sansürünün sıkılığına rağmen mektuplarını tarafsız ülkelere ulaştırmayı başaran ya da Yunanistan, Rusya ya da Mısır'a kaçarak gördüklerini kâğıda dökebilen ülkenin yerli halkından kişilerdir.

Üçüncü, ancak çok daha küçük bir bölümü de, savaşa taraf ülkelerin (çoğunlukla Alman) vatandaşları olup, olaylar esnasında Türkiye'de bulundukları için kendi kişisel bilgilerine dayanan tanıklıklarını daha sonra kendi ülkelerinde de yayımlayan kişilere aittir.

Bu delilleri sunarken birçok durumda tanıkların ismini gizli tutmamız gerekiyordu; çünkü onların isimlerini yayımlamak, içlerinde hâlâ Türk topraklarında bulunanları, ya da aile bireyleri ve dostlarını, bugün ülkeyi biçare Sultan adına yöneten çetenin acımasız intikam hareketlerine açık hale getirmek anlamına gelecekti. Kendi ülkelerinde güvende olan tarafsız ülke yurttaşı tanıklar için bile benzer bir tedbir alınmak zorundaydı; çünkü birçoklarının veya onların dostları ve yakınlarının Türkiye'de malvarlığı vardır ve bu kişiler tarafsız ülke uyruğu olmalarına rağmen Türk hükümeti bunlara derhal el koyabilir. Konunun mahiyeti gereği kaçınılmaz olan bu zorluklar hiç kuşkusuz geçicidir. Tanıkların birçoklarının isimleri bu

kitabın editörü, ben* ve bazı başka kişiler† tarafından bilinmektedir. Tanıklara ya da dostlarına bir zarar gelmeyeceği kesinleştiği anda bu isimler açıklanacaktır. Savaş sona erene ve adı geçen vahşi çetenin idaresi bir son bulana kadar böyle bir kesinlikten bahsedilemez.

Şimdi sorulması gereken soru şudur: Bu kanıtların değeri nedir? Tanıkların birçoğunun isminin verilmemesine rağmen, birçoğunun, tarafsız veya savaşa taraf ülkelerin yurttaşları olanların neredeyse tamamının, kişiliklerine ve mevkilerine güven duyulan, dahası (çok azı hariç) tarafsız ülke ya da Alman vatandaşı olan ve olayları uydurmada veya tahrif etmede, ulusal, parasal ya da kişisel hiçbir çıkarı olmayan insanlar olduğunu söylemeliyim. Eğer bu tarafsız ülke vatandaşlarının ve Almanların isimlerini verme özgürlüğüne sahip olsaydım bu kişilerin ne kadar güvenilir oldukları hemen görülecekti.

Yine de delillere bir bakalım.

(i) Bu delillerin tamamına yakını görgü tanıklarından gelmiştir. Bunlardan bazıları gördüklerini kendi yazmış, bazıları da tanıklıklarını sözlü olarak bir başkasına aktarmış, bu kişi de o an bunları yazıya geçirmiştir. Daha önemlisi, bunların tamamına yakını anlatılan olaylardan hemen sonra, tanıkların hafızası henüz taze ve açıkken yazıya dökülmüştür.

(ii) Ana olgular, birbirinden farklı ve bağımsız kaynaklardan gelen tanıklıklara dayanmaktadır. Aralarında haberleşme olmayan, hatta çoğu kez aynı dili bile konuşmayan farklı tanıklar aynı olayları dile getiriyorlarsa bu olayların doğruluğuna dair kanaatler güçlenir.

Örneğin, Trabzon'da yaşanan korkunç olaylarla ilgili delilleri (Bölüm VIII) ele alalım. Bununla ilgili elimizde İtalyan Başkonsolosu (Belge 73), o bölgedeki Osmanlı Bankası şubesinin İtalyan himayesi altındaki Karadağlı kavası (Belge 74) ve ailesi İtalyan Konsolosluğu'nun bulunduğu mahallede yaşayan, daha sonra İtalyan Konsolosu'nun hizmetçisi olarak Türkiye dışına çıkarılan Ermeni bir kızın beyanları bulunmaktadır. Bu üç tanığın, hem kendileri şehri terk etmeden önce şehirde işlenen suçlara, hem de kendi aralarındaki kişisel ilişkilere dair verdikleri ifadeler (her biri tanıklığında diğerlerinden açıkça bahsetmiştir) tamamiyle örtüşmektedir. Ne var ki, ifadelerini verirken aralarında hiçbir şekilde temas bulunmamaktaydı. Başkonsolos kendi beyanlarını Roma'da İtalyan bir gazeteciye, kavas Mısır'da bir Ermeni'ye, kız ise Romanya'da yaşayan bir memleketlisine vermiştir. Bu üç ifadenin değişik kanallardan bu kitabın editörünün eline ulaşana dek karşılaştırmalı bir okumaya tabi tutulmadıkları kesin olarak bilinmektedir. Bunlara ek olarak, Trabzon'da yaşayan başka bir yabancıya ait, Amerika üzerinden bizim elimize ulaşmış başka bir ifade de vardır (Belge 72).

Ya da Erzurum vilayetinden, özellikle de Erzurum ve Bayburt şehirlerinden tehcir edilen sürgün kafileleriyle ilgili tanıklıklara bakalım. Bu kafilelerin akıbeti hakkında, ikinci elden bir tanıklık olarak, İstanbul'dan sağlıklı bilgilere sahip bir kaynak tarafından yazılmış bir mektup (Belge 2); onun anlattıklarını tamamen doğrulayan, kendisi bizzat üçüncü kafilede sürgün edilmiş bir kadının ilk elden tanıklığı (Belge 59); Bayburt sürgünlerinin Erzincan'dan geçişine tanıklık eden Erzincan'daki Kızılhaç görevlisi Danimarkalı iki hemşirenin (Belge 62) anlattıkları; son olarak da, sürgün güzergâhı üzerinde birkaç günlük mesafedeki {Harput}

* Editörün Önsözü, s. 33.

† Editörün Önsözü, s. 32.

şehrinde bulunan, Erzurum ve çevresinden sürülenlerin şehre varışını birbirinden bağımsız bir şekilde anlatan üç kişinin tanıklıkları bulunuyor. Bu son üç tanıktan biri Danimarkalı bir Kızılhaç hemşiresi, ikincisi {Harput'ta} yaşayan bir tarafsız ülke vatandaşı, üçüncüsü ise oranın yerlisi bir Ermeni'dir.

Bu iki örnekte birçok olayın birbirinden bağımsız, ama birbiriyle tutarlı şekilde kayda geçirildiğini görüyoruz. Bazı olaylar hakkında ise buna benzer sayısız örnek vardır. Örneğin, Bayburt Ermeni Piskoposu'nun asılması, (İstanbul'da kaleme alınmış) ikinci elden bir belgede (Belge 7) ve başka bir ikinci el belgede (Belge 12) (Almanya'da yayımlanan bir grup belge) anlatılmıştır. Ancak bu olaya, cinayet sırasında orada bulunan ve bir Bayburt'lu olan Belge 59'un yazarı da tanıklık etmiştir. Benzer şekilde, Erzurum Piskoposu'nun sürgün yolunda ortadan kaybolması, hem yetkin bir kaynağın Bükreş'te verdiği ifadesinde (Belge 11) kayda geçirilmiş, hem de olay yerinde bulunan ve ancak Rusların Erzurum'u ele geçirmesinden sonra konuşabilen görgü tanıklarının ifadeleriyle doğrulanmıştır (Belge 57 ve 76).

(iii) Farklı yerlerde meydana gelen aynı veya benzer olaylar farklı ve bağımsız tanıklar tarafından kayda geçirilmiştir. Katliamların ve sürgünlerin İstanbul'dan gelen genel emirler çerçevesinde yürütüldüğüne inanmak için her türlü neden vardır - zaten bu durum pek inkâr da edilmemiştir. Sadece belirli bir yerde ne olup bittiğinden haberdar olan insanların anlattıklarının başka bir yerde olup bitenlerle büyük benzerlikler taşıması bu tanıklıkların genel hatlarıyla doğruluğunu gösterir.

Nitekim, Danimarkalı iki Kızılhaç hemşiresi (Belge 62), demiryolu yapımında çalıştırılan gruplar halindeki silahsız Ermeni askerlerin Erzincan – Sivas yolunun üzerinde çeteler tarafmdan acımasızca katlediklerine iki kez tanık olduklarını beyan etmişlerdir. Belge 7'den de (İstanbul'da yazılmıştır) yine gruplar halindeki silahsız Ermeni askerlerin, Urfa-Diyarbakır ve Diyarbakır-Harput yollarında benzer şekilde katlediklerini öğreniyoruz. Belirtilen ikinci yol üzerindeki katliam, o sırada Harput'ta ikâmet eden bir Alman hanım tarafından da doğrulanmıştır (Belge 23).

Bundan başka yürüyüş sırasında, ya yorgunluktan ölmüş ya da öldürülmüş Ermeni sürgünlerin cesetlerinin dizilmiş ya da gelişigüzel atılmış olduğu yollardan da sıkça bahsedilir. Böyle vakalardan sadece genel olarak söz edilmiş olsaydı, bunların münferit olayların abartılmasından, ya da sürgünlerin öykülerine gerçek dışı süslemeler katmak için başvurulan birer retorikten ibaret olduğu iddia edilebilirdi. Fakat bu bilgiler çok farklı yerlerdeki yolların belirli kesimleri için, üstelik de birden fazla tanık tarafından dile getirildiğinde, yol boyunca bu şekilde ölümlerin çoğu yerde tehcire eşlik ettiğini ve bunun merkezden organize edilen tehcirde uygulanan yöntemin kaçınılmaz sonucu olduğunu anlıyoruz. Örneğin, Belge 7'de, Müslüman bir yolcunun tanıklığı sayesinde, Malatya'dan Sivas'a giden yol üzerindeki cesetlerden haberdar oluyoruz; Belge 12'de (bir Alman süvari yüzbaşısı) Diyarbakır'dan Urfa'ya giden yol üzerinde ve Belge 9'da (bir Ermeni tanık), Belge 135'te (gözaltında tutulan bir İngiliz kadın) ve Belge 64'te (Danimarkalı bir Kızılhaç hemşiresi) Urfa-Halep yolu üzerinde görüyoruz. Bu son tanık, 12. ve 23. belgelerin Alman yazarları tarafmdan da belirtilen, cesetlerin vahşi hayvanlar tarafmdan parçalandığı ayrıntısını veriyor. Alman subayların Bağdat-Halep yoluyla ilgili benzer tanıklıkları, birbirinden ayrı olarak 108. ve 121. belgelerde rapor edilmiştir.

(iv) Değişik bölgelerden gelen birbirini destekler mahiyette tanıklıkların sayısı, yaşananların ana hatlarını hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaya yetecek kadar çok sayıdadır. Temel gerçekler konusunda hiçbir kuşkuya yer kalmamaktadır. Kimi yerlerde ayrıntılarda hatalar olabilir, daha heyecanlı olmaları beklenebilecek yerli tanıklar zaman zaman abartılı ifadeler kullanmış olabilirler. Ne var ki, olayların genel karakteri sarsılmayacak kadar geniş ölçekli bir temele dayandığından kendini çok açık bir biçimde ortaya koymakta, hatta kendi içlerinde nispeten önemsiz olan ayrıntılar çok farklı yerlerden gelen tanıklıklarla doğrulanmaktadır. Zeytunlu sürgünlerin Sultaniye'de yardım almalarının yerel Türk yetkililer tarafından engellendiği 4 (İstanbul), 123 (Kilikya şehri {Tarsus}) ve 125 (Konya) numaralı belgelerde yer almaktadır. Şar {{Sarız}} sürgünlerini ilerledikleri elverişli yoldan bozuk yola sevk ederek at arabalarını bırakmaya zorlamak için başvurulan acımasız hile birbirinden bağımsız olarak hem Belge 12, hem de Belge 126'da kayda geçirilmiştir.

(v) En şoke edici, en korkunç olayların çoğunun en güvenilir, tarafsız tanıklardan gelen çok sayıda anlatıma dayandığını özellikle belirtmek gerekir. En kötü zulüm sahnelerinin hiçbiri sadece yerli tanıkların ifadelerine dayanmaz. Bu gruptan tanıklıklar tamamen çıkartılsaydı bile genel sonuç fazla değişmez, sadece bazı küçük ayrıntılar eksik kalırdı. Aslında, tarafsız tanıklıklar üzerinde yapılacak bir inceleme sonucunda bunların bir bütün olarak yerli tanıklıkları doğrulama yönünde olduğu, yerli tanıklıklarda da, bunlardan beklenebileceğinden daha az abartma olduğu görülebilecektir.

Örneğin, ikisi de ikinci el yerli kaynaklara dayanan 7 ve 9 numaralı belgeler, katledilen Ermenilerin cesetlerinin Dicle ve Fırat nehirlerinde yüzdüğünü az çok retorik kullanarak anlatır. Ancak bu heyecanlı ifadeler birçok somut ve bağımsız anlatımlar tarafından da fazlasıyla doğrulanmaktadır. Sallar dolusu Ermeni'nin, Diyarbakır'ın aşağı kesimlerinde Dicle Nehri'ne atılarak boğulmasını anlatan 12 numaralı belge (Alman belgesi), Trabzon Ermenilerinin Karadeniz'de kitlesel bir şekilde denizde boğdurulduğunu anlatan tanıklıkların inandırıcılığını artırıyor. Belge 12'de ayrıca Bağdat Demiryolu'nda çalışan bir Almanın, Birecik'e ulaşan Ermenilerin her gece gruplar halinde Fırat Nehri'nde boğulduğunu dile getiren ifadeleri de bulunuyor. Fırat'ın geçtiği neredeyse her yerden benzer korkunç vakalar rapor edilmiştir. Belge 56, 57, 59 ve 62 Erzurum vilayetinden gelen sürgün kafilelerinin Kemah Boğazı denen derin vadide Karasu'ya (Fırat'ın batı kolu) atıldığını, sonra da sudayken vurulduklarını ya da boğulmaya terk edildiklerini anlatır. 59. belgenin yazarı, böyle bir muameleye bizzat tabi tutulmamış, ama şahit olmuş biridir. 56 ve 57 numaralı belgelerdeki bilgiler ise böyle bir olayda suya atılan ama kendi çabasıyla kıyıya çıkıp kaçmayı başarmış bir kadından doğrudan elde edilmiştir. 62 numaralı belgenin yazarları aktardıkları bilgiyi, kafilelerden birine eşlik eden ve kendisi bizzat katliama katılmış bir jandarmadan almışlardır. 24 numaralı belge, Muş'tan sürgün edilen ve diğer sürgünlerle birlikte Murat Suyu'na (Fırat'ın doğu kolu) atılan, diğerleri boğulduğu halde kendisi kurtulmayı başaran bir kadının başından geçenleri anlatır. 66. belge Kâhta mevkiinde denizde yüzen cesetleri, 137 numaralı belge sürgünlerin Harput ve Halep arasında Fırat Nehri'nin kollarında boğulduğunu anlatır. Bunların genel bir uygulamanın örnekleri olduğu açıktır. Trabzon ve Giresun gibi ülkenin nispeten uzak bölgelerinde de sürgünlerin aynı yöntemlerle imha edilmesi bizi, sürgünlerin

kitleler halinde boğulmasının İstanbul'daki Jön Türk liderlerinin çizdiği genel şemanın önceden kararlaştırılmış bir parçası olduğu sonucunu çıkarmaya neredeyse zorluyor.

Belki de en korkuncu sürgün kafilesiyle birlikte yürümeye zorlanan ve bebeklerini yollarda doğurmak zorunda kalan hamile kadınların çektiği çileydi. İkinci el bir Alman tanığın yazdığı Belge 12'de bu vakalardan bahsedildiği gibi, Belge 129 ve 137'de de, durumun aciliyetinin ve refakatçilerin merhametsizliğinin elverdiği ölçüde bu hamile kadınların yardımına bizzat koşan tarafsız tanıkların ifadeleri de mevcuttur. Şu da belirtilmelidir ki, 68 numaralı belgede, Ermeni bir sürgünün böyle zor durumdaki bir kadına jandarmalardan birinin iyi davrandığına ilişkin tanıklığına da yer verilmiştir.

(vi) Katliamların büyüklüğü ve tehcirin yürütülme biçimindeki zalimliğin derecesi bazı okuyucularda anlatılanların doğruluğuna dair şüphe uyandırabilir ve "İnsan masum kadın ve çocuklara böyle zulümler yapabilir mi?" diye sordurabilir. Fakat geçmiş katliamlar hatırlanırsa, bu tür suçların Türk idarecilerin uzun zamandır başvurduğu ve çoğu kez tekrarladığı politikanın bir parçası olduğu anlaşılır. Yaklaşık bir yüzyıl önce Türkler, Sakız Adası'nın neredeyse bütün Rum nüfusunu katlettiler. 1876'da Avrupa Türkiye'sinde binlerce Bulgar bir ayaklanma kalkışması içinde oldukları şüphesiyle öldürüldü ve orada kadınlara yapılanlar, daha az miktarda olmakla birlikte, burada anlatılanlar kadar feciydi. 1895 ve 1896'da 100.000'den fazla Ermeni Abdülhamid tarafından öldürüldü. Bunların binlercesi inançlarından dönmeleri durumunda hayatlarını kurtarabilecekken Hıristiyan inançları uğruna şehit oldular. Bu katliamlar, yalnız yakın tarihimizin sıradan gazete arşivlerinde değil, aynı zamanda İngiliz konsolosluk görevlilerinin ve diplomatlarının yazdıkları raporlarda da kayda geçmiştir. Bunlar, günümüzde olup bitenler kadar kesindir. Dolayısıyla elimizdeki bu verilerle, anlatılanların mümkün olamayacağını varsaymamız için geçerli bir neden de yoktur. 1915'te olanların hepsi her zamanki Türk politikalarıyla uyum içindedir. Tek fark, bugünkü suçun ölçeğinin büyüklüğü ve öncekilere ek olarak, katliamlardaki kadar çok can kaybıyla sonuçlanan, özellikle kadınların daha da ağır yaşadığı tehcirin hâlâ devam eden acılarıdır.

Buradaki kanıtlar bir bütün oluşturuyor. Her bir parça diğerlerinden bağımsız olduğu için geri kalan kısmı destekler niteliktedir. Anlatılan temel gerçekler aynıdır ve bu gerçekler uygulamaya konulan tek bir plan ve niyeti açığa çıkarır. Farklılıklar bile öğreticidir; çünkü nereye gidersek gidelim insan doğasında var olan mizaç ve duygu çeşitliliklerini gösterir.

Türk yetkililer çoğu zaman kalpsiz ve hissizdirler. Fakat çeşitli yerlerde, kendine verilen emirleri yerine getirmeyi reddeden ve kimi zaman bu nedenle görevinden azledilen iyi insanlara da rastlanmıştır. Müslüman güruhlar da çoğu zaman acımasızdır. Evleri yağmalar, kafilelerdeki talihsiz sürgünleri soyarlar. Yine de zaman zaman, Hıristiyan komşularının hayatını kurtarmaya veya acısını hafifletmeye çalışan dindar ve merhametli Müslümanlar da olmuştur. Burada, yüksek mevkilerdeki kötü ruhların kasıtlı olarak dinsel ve ırksal nefreti körüklediği, sıradan insanların mala göz koyma dürtülerini kışkırttığı, ama yine de karanlıkta bir nokta gibi parlayan iyi duygu ışıklarını hepten söndüremediği canlı bir insanlık resmiyle karşı karşıyayız.

Her şeye rağmen belgeleri dikkatli okuyarak kendi yargısını oluşturmak okuyucuya kalmıştır. Bu belgeler nitelikleri gereği, bir Adalet Divanı'nın şahitlerin yeminli ifadelerini alarak ve çapraz sorguya tabi tutarak elde ettiği türden kanıtlar değildir. Fakat burada yayımlanan belgelerin büyük bir çoğunluğu (gerçekte burada yayımlanmakta olanların hemen

hemen tamamı), olayları gözleriyle görerek hemen sonrasında kayda geçiren kişilerden geldiğinden, en sağlıklı tarihsel kanıt özelliğine sahiptir. Bu ifadeler birbirini doğrular, farklı gözlemcilerin anlatımları öze ilişkin bir tutarlılık sergiler ve apaçık gerçekler tekrarlandığında bunlarla ilişkili ayrıntıların, ancak çeşitli durumlarda bağımsız gözlemler için doğal sayılabilecek ölçüde farklılık gösterdiğini gördüğümüzde, tanıklıkların işaret ettiği sonuçlar kesinlik kazanır. En vahim olgular, en kesin kanıtlarla desteklenenlerdir. Her şey, bundan 20 yıl önce Abdülhamid'in adını lekeleyen olaylarda onun suçluluğunu ortaya koyan kanıtlarla kesin bir uyum içindedir. Üstelik bu kez, o zamandan farklı olarak, aktarılan tanıklıklara daha da ağırlık kazandıran itiraflar söz konusudur. Bunu derken, Türk hükümetinin ve onun savunucusu Almanların dile getirdiği itirafları kastediyorum.* Toplu katliamlara ve bir halkı memleketinden sürmeye bahaneler bulma gayretleri, katliamın da, sürgünün de yaşandığına dair hiçbir kuşkuya yer bırakmıyor. Temel gerçekler suçluların kendi ifadeleriyle ortaya koyuluyor. Burada yer alan tanıklıklar bize bütün bunların nasıl gerçekleştirildiğini, bunlara hangi zulümlerin eşlik ettiğini ve bunun ne kadar affedilemeyecek türden olduğunu göstermektedir. Türklerin ileri sürdüğü bahanelerin geçersizliği, yapılan gaddarlıkların kanıtları kadar açıkça ortadadır.

Kanıtların değeriyle ilgili vardığım sonuçları sınamak amacıyla bunları, fikirlerini almak için, kendilerini tanıyan herkesin düşüncelerine büyük değer verdiği üç dostuma, saygın tarihçi Mr. H. A. L. Fisher (Sheffield Üniversitesi Rektör Yardımcısı), saygın akademisyen Mr. Gilbert Murray (Oxford Üniversitesi Yunanca profesörü) ve uzun yılların deneyimi ve yetkinliğine sahip Amerikalı avukat Mr. Moorfield Storey'ye (Boston. Mass.) gönderdim. Bu insanlar kendi alanlarında kanıtları incelemeye ve değerlendirmeye tabi tutmaya alışık olan insanlardır. Onların görüşlerini içeren mektupları ekte sunuyorum.

Bu önsöz sadece, bu kitapta sunulan tanıklıkların güvenilirliğine ilişkin olduğundan, olaylarla ilgili yorum yapmaktan kaçınıyorum. Yine de, benim gibi kırk yılı aşkın bir süredir Türklerin egemenliğindeki Doğu'nun tarihini yakından izleyen birinin tek bir yorumda bulunmasına, daha doğrusu tek bir soru sormasına izin verilebilir sanırım. Avrupalı seyyahlar Türk köylüsünün dürüstlüğünden ve iyiliğinden sıkça bahseder ve askerlerimiz Türklerin adil savaşçılar olduğunu söylerler. Bunlara karşı söyleyecek hiçbir sözüm yok; hatta ben de dürüstlükleri ve iyi niyetleriyle beni etkileyen bazı Türk memurlar tanıdığımı ekleyebilirim. Fakat, tahttaki sultanından, bir kazanın mutasarrıfına kadar Türk yöneticilerinin son iki ya da üç yüzyıllık sicilleri, bütün olarak bakıldığında, kesintisiz bir yolsuzluk, adaletsizlik ve korkunç zulümlere varan bir baskı tarihidir. Jön Türkler, Abdülhamid'i tahttan indirirken, eşit haklar ve bütün Osmanlı tebasına eşit muamele vaat eden özgürlük savaşçıları olarak başa geçmişlerdi.

* Örneğin, bir Alman subayının 108 numaralı belgede aktarılan sözleri. Türklerin ve Almanların, Ermenilere yapılanlar hakkındaki genel yaklaşımları için bkz. "Tarihsel Özet," Bölüm V.

11 Ocak 1916'da Reichstag'da, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Bölüm Başkanı Herr von Stumm, Dr. Liebknecht tarafından sorulan bir soruya şöyle yanıt veriyordu: "Ermenistan'da düşmanlarımız tarafından organize edilen devrimci gösterilerin vuku bulduğu Emperyal Şansölye'nin bilgisi dahilindedir. Bu gösteriler, Türk hükümetinin bazı bölgelerdeki Ermeni nüfusunu sürmesine ve onları yeni yerleşim yerlerine dağıtmasına sebep olmuştur. Halka karşı alınan bu önlemlere tepkiler konusunda görüş alışverişi halen sürmektedir. Daha fazla bilgi verilemiyor."

Burada kayda geçirilen gerçekler bu sözü nasıl tuttuklarını gösteriyor. İnsan, böyle bir hükümetin kötülüğünün tedavi edilebilir olduğunu ummaya devam edebilir mi? Yoksa bu kitapta sunulan tanıklıklar, bu hükümetin farklı inançtan olan insanları yönetmesine bundan böyle izin verilmemesi gerektiğini ortaya koyan en korkunç ve en inandırıcı kanıtları mı oluşturmaktadır?

BRYCE.

SHEFFIELD ÜNİVERSİTESİ REKTÖR YARDIMCISI MR. H. A. L. FISHER'IN VİKONT BRYCE'A MEKTUBU

Sheffield Üniversitesi,
2 Ağustos 1916

SEVGİLİ LORD BRYCE,

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni tebasmm bu savaşta çektiği ızdıraplarla ilgili burada toplanan kanıtlar dürüst araştırmacıları her yerde, her zaman ikna edecektir. Bunlar bütün inandırıcılık özelliklerine sahipler. Her şeyden önce, olaylar vuku buldukları andan hemen sonra, hafızalar daha taze ve berrakken kayda geçirilmiştir. Hikâyelerin büyük bir çoğunluğu doğrudan şahitlerin ifadelerine, geri kalanı da güvenilir bilgi edinme imkân sahip kişilere dayanıyor. Tanıklardan bazılarının Ermeni olduğu doğrudur. Bu kişilerin tanıklıklarının, aksi yönde bir kanıt olmadığı sürece, abartılı veya saptırılmış olma ihtimali kabul edilse de, ortada sadece Ermenilerin tanıklıkları yoktur. Amerikalıların, Danimarkalıların, İsviçrelilerin, Almanların, İtalyanların ve diğer yabancıların ifadeleri de aynı doğrultudadır. Bu yabancı tanıklıkların çoğu da ismine saygı duyulan kadın ve erkeklerden gelmiştir. Bu kişiler, ortalama bir karakter ve zekânın üzerine çıkmaları ve kendilerini kayda geçirdikleri olaylardan, insani duygularının elverdiği ölçüde ayırmaları beklenebilecek insanlardır. Nitekim, Ermenilerin sürülmesi, dağıtılması ve katledilmesine tanık olan bu yabancı şahitlerin hiçbiri bende Türklerden ayrım gözetmeksizin ve körü körüne nefret eden insan izlenimi bırakmadı. Zira, Müslüman toplumunun bireylerinin övgüye değer bir hareketini görür görmez bunu da dile getirmişler.

Kanıtların bir bütün olarak yarattığı etki de bence çok güçlü. Kim konuşursa konuşsun, o rapor söz konusu geniş bölgenin neresinden gelmiş olursa olsun, hepsi aynı şeyi anlatıyor. Birbirini tutmayan ya da birbiriyle çelişen hiçbir şey yok, tam tersine, sayısız dağınık parça karşılıklı olarak birbirini doğrular durumda. Genel hatlarıyla, Ermeni nüfusun yurtlarından koparıldığı, dağıtıldığı, tam olarak hesaplanamasa bile büyük bir kısmının İstanbul'dan gelen emirlerin bir sonucu olarak imha edildiği gerçeğiyle çelişen hiçbir nokta yok. Modern tarihte eşi benzeri görülmemiş bir felaketin Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler için uygulamaya konduğu açıktır. Öncelikli sorumluluğun, politikası vilayetlerdeki İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri tarafından aktif bir şekilde uygulamaya konulan İstanbul hükümetinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Avusturya Büyükelçisi'nin Katolik Ermeniler için kısmi muafiyet elde etmek amacıyla Bab-ı Ali nezdinde yaptığı girişimlerin sonuç vermiş olması bizi, İstanbul üzerinde önemli nüfuz elde etmiş olan iki güç {{Almanya ile Avusturya}} daha ilk andan itibaren Osmanlı hükümeti'ne aktif ve sert itirazlar yöneltmiş olsalardı, bugün bu kitapta kayda geçirilen tarifsiz zulmün tamamen kontrol altına alınamasa bile hafifletilebileceğini düşünmeye sevk ediyor. Oysa tanıklıklar tam tersine, bu iki gücün genel anlamda sürgün politikasından yana olduğunu ortaya koyuyor.

Saygılarımla,

HERBERT FISHER.

OXFORD ÜNİVERSİTESİ KRALİYET YUNANCA PROFESÖRÜ GILBERT MURRAY'İN VİKONT BRYCE'A MEKTUBU

82, Woodstock Road
Oxford,
27 Haziran 1916

SEVGİLİ LORD BRYCE,

Türk İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin 1915 baharı ve yazı boyunca maruz kaldığı sürgün ve katliamlarla ilgili yayımlamak üzere olduğunuz belgeleri inceledim. Bir tarihçinin, uygar Avrupa'nın gözünden uzak bölgelerde meydana gelen bu derece sarsıcı olaylarla ilgili tanıklıkları ne kadar dikkatle incelemesi gerektiğini elbette biliyorum. Zulmün kol gezdiği zamanlarda duyguların kabardığının, Doğu halklarının abartılı bir dil kullanmaya meyilli olduğunun ve zulüm mağdurlarının kendilerine zulmeden kişiler hakkında tümden tarafsız bir dille konuşmalarının beklenemeyeceğinin farkındayım. Ancak, bu mektup ve raporlarla ortaya konan kanıtların güvenilirliği her türlü incelemeyle doğrulanacak, bütün kuşkulara karşı koyacak güçtedir. Haklı olarak bazı yer ve şahıs isimlerini çıkarmış olsanız da, raporların gerçekliğine dair bir şüpheye yer yoktur. Ermeni mültecilerin ifadeleri Amerikan, İskandinav hatta Alman vatandaşları tarafından tümüyle doğrulanmaktadır. Bu kadar farklı bölgelerden gelen güvenilir tanıklıkların birbirleriyle bir planlama sonucu olmayan uyumları da, anlatılanların ana hatlarıyla her türlü kuşkunun ötesine taşımaktadır.

Saygılarımla,
GILBERT MURRAY

AMERİKAN BAROLAR BİRLİĞİ ESKİ BAŞKAN MR. MOORFIELD STOREY TARAFINDAN VİKONT BRYCE'A YAZILAN MEKTUP

735, Exchange Building

Boston, ABD,

7 Ağustos 1916

EFFENDİM,

Türkler tarafından Ermenilere yapılan muamelelerle ilgili tanıklıklardan oluşan kitabın büyük bir kısmını, bu ifadelerin kanıt olarak değerini belirlemek amacıyla inceledim.

Ayrıntılarda bazı gerçeğe uygun olmayan noktaların bulunduğunu varsaysak bile, bu anlatımların temel gerçekleri ortaya koyduğuna dair şüphem yoktur. Buna benzer durumlarda görgü tanıklıklarının beyanlarını elde etmenin kolay olmadığı akıldan çıkarılmamalıdır; çok azı hariç kurbanlar ölmüştür; failler suçlarını itiraf etmeyeceklerdir; olanları tesadüf eseri görenlere ulaşmak mümkün olmaz, ulaşılabilse bile çoğunlukla bunlar, ya yapılanı destekleyen, ya da konuşmaktan korkan kişilerdir. Tanıkları ifade vermeye çağıracak bir mahkeme yoktur. İşlenen suçlardan sorumlu olan yetkililer, gerçeklerin serbestçe ortaya çıkmasını engelleyen katı bir sansür uygularlar ve tarafsız insanların soruşturma yapmasına izin verilmez.

Sizin burada yayımladığınız ifadeler bu koşullar altında elde edilebilecek en sağlıklı kanıtlardır. Bu ifadeler, konumları gereği sözüne itibar edilen insanlardan gelmiştir. Diğer kişilerin ise yalan söylemek için hiçbir nedeni yoktur ve birbiriyle uyumlu bu kadar çok tanıklığın uydurulmuş olması da mümkün değildir. Dahası, Alman yetkililer tarafından uygulanan sıkı sansürden güçlükle kaçmayı başaran Alman kaynakları da bu tanıklıkları doğrular niteliktedir. Aslında bu sansürün kendisi bir itiraf niteliğindedir; çünkü bu kanıtların ortaya koyduğu sonuçtan kendilerini bir şekilde sorumlu hissetmemiş olsalardı Alman yetkililerin bu tanıklıkları gizlemeleri için bir nedenleri kalmazdı.

Burada yayımladığınız kamtların, bütün dünyanın kabul ettiği birçok tarihi gerçeğe inanmamızı sağlayan kanıtlar kadar güvenilir olduğuna ve Türklerin Ermenileri yok etme kastını ve bu talihsiz halka yapılan korkunç zulümlerdeki sorumluluklarını şüpheye yer bırakmayacak bir biçimde ortaya koyduğuna inanıyorum.

Saygılarımla,

MOORFIELD STOREY

TÜRKİYE'DEKİ DÖRT ALMAN MİSYON GÖREVLİSİ TARAFINDAN BERLİN'DEKİ ALMAN DIŞİŞLERİ BAKANLIĞINA HALEP'TEN GÖNDERİLEN 8 EKİM 1915 TARİHLİ MEKTUP.*

Eğer katledilen Ermenilerin sürgüne gönderilen kadın ve çocuklarına yapılan muamelenin vahşetini azaltmak gerçekten Alman hükümetinin gücünü aşan bir işse, burada verdiğimiz eğitimin bundan sonra bütün ahlaki temellerinden mahrum kalacağını ve yerli halkın gözünde bütün itibarını kaybedeceğini Dışişleri Bakanlığı'nın dikkatine sunmanın görevimiz olduğunu düşünüyoruz.

Okulumuzun bulunduğu mahallede her gün yaşanmakta olan dehşet verici sahneler karşısında, yürüttüğümüz eğitim faaliyeti insanlıkla alay etmek anlamına gelmeye başladı. Açlıktan kıvranan memleketlileri okulun yanı başında can verir; yarı çıplak kadın, kız ve çocukların kimi boylu boyunca yere uzanmış, kimisi cesetlerin veya kendileri için önceden hazırlanmış tabutların arasında son nefesini verirken, öğencilerin Yedi Cüceler hikâyesini dinlemesini, fiil ve isim çekimlerini öğrenmesini nasıl sağlayabiliriz ki?

Ermeni Platosu'ndan buraya sağ salim ulaşan 2.000 ila 3.000 köylü kadından geriye sadece 40 ya da 50 iskelet kaldı. Güzel olanlar gardiyanlarının şehvetinin kurbanı oldular; sıradan olanlar ise, aldıkları darbelere, açlık ve susuzluğa dayanamadılar (suyun kenarında yatmalarına rağmen susuzluklarını gidermelerine izin verilmedi). Avrupalıların açlıktan kırılanlara ekmek dağıtması da yasak. Her gün yüzden fazla ceset Halep dışına taşınıyor.

Bunların hepsi Türk yetkililerin gözü önünde oluyor. Okulumuzun karşısında, bir deri bir kemik kalmış kırk-elli tane hayalet var. Bu aklını kaçırmış kadınlar yemek yemenin bile ne demek olduğunu unutmuşlar. Biri onlara ekmek verdiğinde kayıtsızlıkla bir kenara fırlatıyorlar. Sadece inliyor ve ölümü bekliyorlar.

Yerli halk, "Gördünüz mü," diyor, "*Taâlim el Alman*" (Almanların verdiği eğitim).

Alman ismi Ortadoğu halklarının zihninde sonsuza kadar lekelenme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Halep'in diğerlerinden daha aydın olan bazı yerlileri şöyle söylüyor: "Almanlar bu dehşetin yaşanmasını istemez. Belki Alman halkı bundan haberdar değildir. Eğer haberdar olsaydı gerçeklere bağlı Alman basını, 'vatana ihanet içinde olan Ermenilere yapılan insanca muamele'den nasıl bahsedebilirdi? Belki de Alman hükümetinin eli kolu, iki devletin [Alman ve Türk] diğerinin içişleriyle ilgili konularda yetkilerini sınırlayan bir anlaşmayla bağlıdır?"

Hayır! Binden fazla kadın ve çocuğu açlıktan ölüme terk etmek söz konusu olduğunda, "oportünizm" ve "yetki tanımı" kavramları anlamını kaybeder. Her uygar insan böyle bir duruma müdahale etmeye "yetkilidir" ve bu ona düşen mecburi bir görevdir. Tehlikeye düşürülen Doğu'daki itibarımızdır. Kasabadan geçen sürgün kafilelerini, acımasız askerlerin

* Bu mektubun bir kopyası İsviçreli Dr. Forel tarafından *Berner Tagwatch*'a ulaştırılmış ve 17 Ağustos 1916'da *Journal de Genève*'de yayımlanmıştır. Mektup, Dr. Grater (İsviçre vatandaşı), Dr. Niepage (Alman vatandaşı), ve adları Dr. Forel tarafından gizli tutulmuş olan iki kişi olmak üzere dört imzalıdır. —EDİTÖR.

daha fazla yürüyemez hale gelmiş çocuklu kadınlara nasıl vurduğunu gördüğünde kederle başını iki yana sallayan, insanlıklarını kaybetmemiş Türkler ve Araplar bile vardır.

Cemal Paşa'nın yayımladığı emirden sonra daha başka ve daha korkunç katliamlar bekleyebiliriz. (Bu emirle, Bağdat Demiryolu'nda çalışan mühendislerin Ermeni kafilelerinin fotoğraflarını çekmeleri yasaklanmış ve şimdiye kadar çektikleri fotoğrafların klişelerini 24 saat içinde teslim etmedikleri takdirde Divan-ı Harp'te cezalandırılmak üzere yargılanacakları bildirilmiştir.) Bu, sorumluların aydınlıktan korktuklarının, ama insanlığın yüz karası olan bu sahnelere bir son vermeye de niyetleri olmadığının kanıtıdır.

Dışişleri Bakanlığı'nın burada olup bitenler hakkında başka kaynaklardan detaylı bilgi aldığını biliyoruz. Fakat sürgünlerin uygulamaya konma şeklinde bir değişiklik olmadığından bu raporu yazmak için kendimizi çifte sorumluluk altında hissediyoruz; çünkü ülkemiz dışında yaşıyor olmamız Alman isminin karşı karşıya kaldığı büyük tehlikeyi daha iyi görmemizi sağlıyor.

EDİTÖRÜN ÖNSÖZÜ

İçerikleri söz konusu olduğunda, bu kitapta yayımlanan belgeler kendi kendini açıklayıcı niteliktedir. Detayları daha iyi kavrayabilmek için bu belgelerde anlatılan olayları ana hatlarıyla öğrenmek isteyenler, aradıklarını kitabın sonundaki "Tarihsel Özet"te, özellikle de V. Bölüm'de bulacaklar. Editör bu önsözde sadece kaynakları, belgelerin karakterini ve değerini belirtecek, nasıl bir sistemle yayına hazırladığını açıklayacaktır.

Belgelerin kaynakları çok çeşitlidir. Bazıları bizzat yazarları tarafından, özel mektuplar ise bu mektupların gönderildiği kişiler tarafından Editör'e ulaştırılmıştır. Rus Kafkasya'sında dağıtılan yardımlarla ilgili belgelerin çoğu İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın izniyle Editör'ün eline geçmiştir. Diğer raporlar da birçok kişinin yardımları sayesinde elde edilmiştir. Bunlar, en başta bu çalışmaya nezaret eden, doğru ve eksiksiz olması için cömertçe zaman harcayan ve görüşlerini paylaşan Lord Bryce da olmak üzere, Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi'nin (*The American Committee for Armenian and Syrian Relief*) birçok üyesi;* ABD Presbiteryen Kilisesi Yabancı Misyonlar Yönetim Kurulu Sekreter Yardımcısı Rev. G. T. Scott; M. Arshag Chobanian; Dr. Herbert Adams Gibbons, New York Union İlahiyat Fakültesi'nden Dr. William Rockwell; Kahire'deki Amerikan Kızılhaç Komitesi Sekreteri Rev. Stephen Trowbridge; Amerikan Board'da misyoner olarak görevli olup şu an Kahire'de bulunan Rev. I. N. Camp; parlamento üyesi Aneurin Williams; (Lord Mayor'ın) Ermeni Mülteciler Vakfı Saymanı Rev. Harold Buxton; London Times gazetesi Balkanlar muhabiri Mr. J. D. Bourchier; Oxford'dan Mrs. D. S. Margoliouth; Canterbury Asuri Misyonu Başpiskoposluğu Teşkilatlanma Sekreteri Rev. F. N. Heazell; Londra'da ikâmet eden bir Amerikan vatandaşı Mr. G. H. Paelian; Tiflis'ten Mr. A. S. Safrastian ve Londra'dan Mr. H. N. Mosditchian'dır. Eldeki malzemenin başka bir kaynağı da basındır. Bu kitapta yayımlanan bazı yazı, mektup ve tanıklıklar İngiliz, Amerikan, Fransız, Rus, İtalyan, İsviçre, Alman gazetelerinden ve Londra, Tiflis ve New York'da yayımlanan Ermeni gazetelerinden alındı. *Ararat*, *Goçnag*, *New Armenia* gazetelerinin editörleri mümkün olan bütün kolaylığı sağladılar ve gazetelerinin son sayılarını Editör'e hiçbir karşılık beklemeksizin gönderme nezaketini gösterdiler.

---

*

American Committee for Armenian and Syrian Relief
70, Fifth Avenue, New York.
Armenian Relief, Persian War Relief ve Syrian-Palestine Relief komitelerinin çalışmaları da dahildir.

James L. Barton *(Başkan)* Samuel T. Dutton *(Sekreter)*
Walter H. Mallory *(Saha Sekreteri)* Charles R. Crane *(Venzedar)*

Arthur J. Brown, Edwin M. Bulkley, John B. Calvert, John D. Crimmins, Cleveland H. Dodge, Charles W. Eliot, William T. Ellis, James Cardinal Gibbons, Rt. Rev. David H. Greer, Norman Hapgood, Maurice H. Harris, William I. Haven, Hamilton Holt, Arthur Curtiss James, Frederick Lynch, Chas. S. MacFarland, H. Pereira Mendes, John Moffat, John R. Mott, Frank Mason North, Harry V. Osborne, George A. Plimpton, Rt. Rev. P. Rhinelander, Karl Davis Robinson, William W. Rockwell, George T. Scott, Isaac N. Seligman, William Sloane, Edward Lincoln Smith, James M. Speers, Oscar M. Straus, Stanley White, Talcott Williams, Stephen S. Wise.

Burada tümü İngilizce olarak yayımlanan belgeler, aslında, İngilizcenin yanı sıra Fransızca, İtalyanca, Almanca ve Ermenice olmak üzere çok çeşitli dillerde yazılmış olarak Editöre ulaştı. Fransızca, Almanca ve İtalyanca'dan çeviriler Editör tarafından eşinin yardımıyla yapıldı. Ermenice belgelerin çevirisini Editör, zaten çok az olan boş zamanının büyük bir bölümünü bu çok değerli yardımda bulunmaya ayıran Mr. Paelian'a borçludur. Onun sürati ve sergilediği iyi niyet olmasaydı, bu çalışmanın sonuçlanması oldukça gecikebilirdi.

Belgelerin özellikleri yazarına göre farklılık gösterir. Tanıkların bazıları, ya kendileri doğrudan yapılan zulmün mağduru, ya da anlatılan olaylarda yer alan kişilerle yakından bağlantılı olan, Ortadoğu'nun yerli halklarından Ermeniler ve Nasturilerdir. Fakat tanıkların büyük çoğunluğu Osmanlı İmparatorluğu'nda ya da İran'ın Azerbaycan vilayetinde ikâmet eden yabancılardır. Bunların tamamına yakını da, yine, ya Avrupalı ya da Amerikalı olmak üzere, tarafsız ülke vatandaşları olan misyonerler, öğretmenler, doktorlar, Kızılhaç hemşireleri ve memurlarıdır. Birkaç tanık da, içinde bulunduğumuz savaşta Türkiye'nin müttefiki ülkelerin vatandaşlarıdırlar (en etkileyici olanlar da bunlardır).

Belgelerin değeri de, tabii ki tanıkların konumuna, karakterine ve yaşananları bilebilme olanağına ne kadar sahip olduklarına bağlıdır. Editör, burada yayımlanan belgelerin gerçeği olduğu gibi aktaran orijinal beyanlar olduğundan emindir ve onları bu güvenle sunmaktadır. Hiç kuşkusuz kimi yerlerde yanlışlar bulunabilir, fakat Editör, düşülmüş olabilecek hataların arkasında kötü niyet olmadığına ve bunların ancak, bir bütün olarak ortaya konulan gerçeği değiştirmeyecek nitelikteki ayrıntılara ilişkin olabileceğine inanmaktadır. Editör, belgelerin hukuki deliller olarak mahkemeye sunulması durumunda ispat değerlerinin birbirlerine göre farklılık göstereceğinin de farkındadır. Bu hukuki bakış açısından belgeler çeşitli gruplara ayrılabilir:

(a) Almanya'da bir Alman gazetesinin editörü tarafından yayımlanan ve Alman sansürüne uğrayan ifade (Belge 12). Tabii bu belgenin Türklere karşı önyargı taşımadığı açıktır.

(b) Anlattıkları olayların bizzat şahidi olan Almanların (Belge 18, 23, 91, 145) ya da Alman misyonunda, hayır kurumlarında veya Alman Kızılhaçı'nda görevli Türkiye'de ikâmet eden tarafsız tanıkların yazdığı belgeler (Belge 62, 64, 117, 142). Bu tanıklıkların da Ermenilerden yana ya da Türklere karşı yan tutar bir mahiyette olmadığı aynı derecede şüphe götürmeyecek kadar açıktır.

(c) Türk-Alman ittifakıyla da, İtilaf Devletleri'yle de resmi veya özel hiçbir bağı olmayan ve hiçbirinden yana taraf olması beklenmeyen görgü tanıklarının, özellikle de Amerikalı ve İsviçrelilerin yazdığı raporlar. Bu kitaptaki belgelerin önemli bir bölümü bu tür yazarlar tarafından, çoğunlukla da ilk elden yazılmıştır. Bunlara tam bir güven duymamak için hiçbir neden yoktur.

(d) Söz konusu bölgede yaşayan yerli Ermeniler ve Nasturilerin kaleme aldığı belgeler. Tanıkların, anlattıkları vahşeti kişi olarak yaşamış olmalarından ve yabancı gözlemcilerle kıyaslandığında önyargılara ve duygusallıklara daha açık olmaları nedeniyle bu tanıklıkların diğerlerine göre daha az inandırıcı olduğu düşünülebilir. Detaylarla ilgili hatalar, özellikle sayısal tahminlerde hatalar olabilir. Fakat Editör bir kez daha belirtmekte yarar görmektedir ki, bu yerli tanıklıkları birbirleriyle ve yukarıda belirtilen diğer üç kategorideki belgelerle

kıyaslamış, neticede hangi gruba ait olursa olsun burada yayımlanan tanıklıkların hepsinin öz itibariyle doğruluğuna ikna olmuştur.

Kanıtların toplam miktarı, bu kitabın hacminden de anlaşılacağı üzere, oldukça fazladır. Böylesi de daha tatmin edicidir; çünkü Osmanlı hükümeti, yaptıklarıyla ilgili dışarıya hiçbir bilgi sızmaması için her türlü önlemi almıştır. Vilayetlerle İstanbul arasında ve vilayetlerin kendi aralarında posta ve telgraf yoluyla özel haberleşme durdurulmuştu. Yurtdışına giden postalara çok sıkı bir sansür uygulanıyordu ve tarafsız ülkelerin konsoloslarının bile şifreli telgraf göndermeleri yasaklanmıştı. Türkiye'yi terk eden bütün yolcular aranıyor, yanlarında ne kadar yazılı veya yazısız kâğıt varsa alıkonuyordu. Belgelerimizden birinin* yazarının, Osmanlı sınırları dışına çıkar çıkmaz yazdığı mektuptan alınan şu satırlar, her türlü habere konan bu resmi ambargonun şiddeti konusunda bir fikir verecektir:

"Sansürün elinden kurtulur kurtulmaz size yazmak ve dünyanın bizim kısmımızda gerçekten ne olup bittiğini anlatmak istedim. Bana göre bugün sansür eskiye göre daha kötü; çünkü ellerinde artık oldukça iyi eğitilmiş kişiler var. Sansürcülerimizden biri New York Posta Ofisi'nde beş yıllık bir eğitim almış. Eğer mektuplarımız size pek de bir şey anlatmıyor gibi geliyorsa, unutmayın ki siyaset, savaş, hatta yoksullukla ilgili sözlerin sansürden geçirilmemesi için kesin emir vardı. Bu konulara sadece değinen cümleler bile ya çıkarılıyor, ya üzeri çiziliyor, ya da mürekkeple kapatılıyordu. Bir Alman hanım Almanya'daki bir arkadaşına yazdığı mektupta {Maraş'taki} yoksulluktan bahsetmiş ve yardım göndermesini rica etmiş. Bu yoksulluğun nedenlerini özellikle belirtmemiş, yalnızca var olan durumu belirtmiş. Sonunda arkadaşının eline mektubun sadece başı ve sonu geçmiş. Geri kalanı kesilip atılmış. Mr. E.'nin de dediği gibi: 'Amerikalı dostlarımıza lütfen söyleyin, konserlerden, pikniklerden ya da benzer olaylardan bahsetmemiz, yaşadığımız ülkenin güvenli bir yer olduğu ya da işlerin gitmesi gerektiği gibi gittiği anlamına gelmiyor. Bunları anlatıyoruz çünkü başka bir konuda yazmamıza izin verilmiyor'."

Raporların neredeyse tamamı, bu hanım gibi Türkiye'de ikâmet eden, belli bazı bölge veya bölgelerde yaşanan olaylara tanık olan, nihayetinde Türkiye dışına çıkarak, gördüklerini hayatlarını tehlikeye atmadan yazabilecekleri başka bir ülkeye geçen kişilerden gelmektedir. Fakat, bu tanıklar, tarafsız topraklarda bile Türklerin öfkesinden uzakta değiller. Zaten kimileri, Türkiye'deki çalışmalarına ilk fırsatta geri dönmeyi arzuluyor. Neredeyse tamamının ise Türkiye'de hâlâ bağlantıları, çalışma arkadaşları ve dostları var; bunlar İstanbul hükümetinin elinde bir anlamda rehine durumundalar. Bu hükümetin Avrupa'da ve muhtemelen Amerika'da da ajanları olduğu bilinmektedir. Bu ajanların işi, Osmanlı hükümetinin yaptığı kötülükleri ifşa edenleri ihbar etmektir. Bugün Osmanlı hükümeti'ne egemen olan Jön Türkler çetesinin üyeleri, uygar dünyanın mahkemelerinde verecekleri hiçbir cevap olmadığı halde, kendilerine bu suçlamaları yöneltenlerden her şekilde intikam almaya çalışacak kadar utanmaz ve merthametsizdirler. İşte bu nedenle birçok tanıklıkta, tanığın kendisinin adı, hatta ifadede geçen kişi ve yer adlarını çıkarmak kesinlikle gerekliydi. Zaten, belgelerden bazıları da, örneğin yukarıda alıntılanan mektupla birlikte ulaştırılan belge, açık bir şekilde bu koşulla Editör'e verilmiştir. Bu mektup şöyle devam ediyor: "Her şeye rağmen

* Belge 121.

benim ya da {Maraş'tan} herhangi bir misyonerin, hatta {Maraş}ın veya bahsettiğim herhangi başka bir yerin ismini yayımlamamanızı rica edebilir miyim? Çünkü şu sıralar sansür o kadar sıkı ve korkunç ki, bu isimlerin geçmesi bizi anında şüpheli durumuna düşürecektir. Bir örnek vermeme izin verir misiniz? Dr. {Merrill} ve Dr. {Shepard}'a o kadar şüpheyle bakıyorlar ve kötü davranıyorlar ki, Amerika'daki ailelerinden aylardır basit bir aile mektubu dahi alamıyorlar ve {Antep} misyonundan size ve Mr. {Peet}e gelen bütün mektupların yerine ulaşması da bu şüphe yüzünden engelleniyor. Bütün bunların sebebinin, Müslümanların yaptıklarıyla ilgili size gönderilen bir rapor olduğundan tamamen eminiz."

Aynı endişeler, {Antep}teki olaylara ilişkin başlıca tanığımız ve Belge 137'nin yazarı Mr. {Frearson} tarafından daha da fazla vurgulanarak dile getirilmiştir:

"Türkiye'de kalan insanların, özellikle de yetim çocuklarımın iyiliği için yayımlanacak hiçbir şeyin benden geldiğinin belirtilmeyeceğini umarım. Eğer tek kelime bile Türkiye'ye ulaşırsa bu onlar için ciddi sonuçlar doğurabilir.

"Her ne kadar çok az dergi ve gazetenin iç kesimlere ulaşmasına izin veriliyor idiyse de, arada sırada bir tane elimize geçiyordu. Sahil kasabalarında gazetelerden parçalar kesiliyor ve yüksek fiyatla Türklere satılıyor. Benim varlığımın sorumluluğum altındaki kişileri zor durumda bırakacağını düşündüğüm için görev yerimi terk ettim. Eğer söylemek zorunda olduğum sözlerden bazıları Türkiye'ye ulaşırsa bunun cezasını oradaki topluluğumun çekmesinden endişe ediyorum. Türkiye dışında yaşayanların, orada kalanlar için mektupların bile ne kadar tehlikeli olduğunu tam olarak anladıklarını zannetmiyorum. Yerel yetkililer hem misyonerleri, hem de Ermenileri suçlamak için fırsat kollar durumdalar.

"{Hama}dan geçerken rastladığımız Ermeniler kendilerine yardım etmemiz için bize yalvardılar; fakat {Beyrut}'a geldiğimizde misyonerler yardımın yasaklandığını söylediler. Senelerdir ziyaretlerde bulunduğu, kendi bölgesinde yaşayan yoksul bir aileye yardım ettiği için bir kadın Hükümet Konağı'na götürüldü. {Hama}da çok sayıda hasta vardı; rahip ve diğerleri acilen yardım göndermemiz için yalvaran mesajlar yolladılar. Bir adam, Amerika'daki ağabeyinden geri alabileceğimi söyleyerek benden borç para istedi. Terreddüt etmemin nedeni, bunun adam için tehlikeli olmasıydı. Para sonunda gönderildi, ama bunun neler için bir bahane olarak gösterileceğini düşünmek bile insanı korkutuyor. Zaten bütün ülkede bu korku var.

"İnsanların yardıma şiddetle ihtiyaç duyduğu anlarda akla hep şu soru geliyordu: 'Yardım acaba onların hayatını tehlikeye atar mı?' Durmadan uymamız gereken yeni kurallar konuyordu. Biri bir mektup yazdığında, daha mektup yerine ulaşmadan 'yönetmeliğe aykırı' hale geliyordu.

"Sürgünlerin bankalardaki bütün paralarına ve mallarına hükümet tarafından el konuldu. {Antep}ten sürülenler bunu bilmiyorlardı. Yanlarına aldıkları para tükenince bize yazdılar. O zaman biz de fark ettik ki, geride ne paraları, ne de malları kalmış; fakat onları bu durumdan haberdar edemiyorduk, bu yüzden bize sürekli yazmaya devam ediyorlardı.

"Kendimizi kapana kısılmış gibi hissediyorduk. En cesur Ermeniler bile beni görmeye gelemiyorlardı, ben de onların evine gidemiyordum. Herhangi bir nedenle beni görmek isterlerse bir kamu binasında buluşmak zorundaydık.

"Özgürlük içinde yaşayan hiç kimse bugünlerde Türkiye'de olmanın nasıl bir duygu olduğunu anlayamaz."

Bu şartlar altında, okuyucunun kendisinin de göreceği gibi, isimlerin yayımlanması gösterilen güvenin vahim ve tehlikeli bir şekilde kötüye kullanılması olacaktı. Bu nedenle Editör, (ancak kesinlikle gerekli olan yerlerde ve belgelerin özüne her ne şekilde olursa olsun dokunmadan) biraz önceki alıntıda olduğu gibi yer ve şahıs adlarının yerine metne kendi belirlediği semboller koymuştur. Bu sembollerin hangi isimlere tekabül ettiğini gösteren eksiksiz bir liste hazırlanmış ve gizli belge olarak İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na, Lord Bryce'a, Dr. Barton'a ve Rev. G. T. Scott'a ulaştırılmıştır. Bu liste koşullar elverir vermez, başka bir deyişle, adı geçen insanların hayatına yönelik tehdit ortadan kalkar kalkmaz yayımlanacaktır.*

Osmanlı hükümeti ve yaşanılanlar nedeniyle adları en az Osmanlılarınki kadar lekelenmiş olan müttefikleri, Osmanlı yönetiminin kendi Hıristiyan tebaasına yaptığı muamelenin zorunlu kıldığı bu önlemi {{yer ve kişi adlarının verilmemesini}} ellerinden geldiğince kendi yararlarına kullanmaya ve burada yayımlanan belgeleri yalanlamak için bahane olarak ileri sürmeye çalışabileceklerdir. Alman ordusunun Belçika'da giriştiği eylemlerle ilgili olarak, aynı nedenlerle yer ve kişi isimleri çıkarılarak yayımlanan tanıklıklar karşısında da böyle bir yol izlemişlerdi. Editör için bu art niyetli eleştirilere önceden cevap vermenin en iyi yolu bu isimlerin hangi ilkeler doğrultusunda metinden çıkarıldığını açıkça belirtmektir:

(a) Şahıs isimleri, eğer daha önce aynı bağlamda başka bir yerde yayımlanmış ve kamunun bilgisine sunulmamışsa, ya da adı geçen kişiler Türklerin intikam girişiminin ulaşabileceği sınırlar dışına çıkmamışsa gizlendi.

(b) Yer isimleri mümkün olduğunca gizlenmedi. Sadece, söz konusu yerle bağlantılı kişilerin kimliklerinin açığa çıkmasının kesin olduğu durumlarda yer isimleri de gizli tutuldu.

(c) Çıkarılan bütün isimler metinde alfabenin büyük harfleriyle ya da bu harflerin bir kombinasyonuyla temsil edildi. Bu harfler söz konusu ismin baş harfleri değildir, belgeler zaman içinde Editör'ün eline geçtikçe, rasgele verilmiştir.

(d) Bir yerin ismi kitap boyunca hep aynı harfle temsil edilmiştir. Örneğin "X," ister I'inci, ister XI'inci bölümde olsun hep aynı yerin ismini simgelemektedir.

(e) Şahıs isimlerinde ise bir harf, sadece o bölümde aynı kişinin ismini simgeler. Örneğin, "Miss A." XVII. Bölüm'de yer alan bütün belgelerde aynı kişiyi temsil eder; ancak, örneğin XI. Bölüm'de "Miss A." farklı biri için kullanılmıştır.

Şunu bir kere daha belirtmekte fayda var ki, isimlerin yerlerine sembollerin geçirildiği bu belgeler, kanıt oluşturma özelliği açısından, isimlerin sembollerle yer değiştirilmeden yayımlandığı bir dokümandan daha az geçerli değildir. Okurlarımızdan herhangi birinin bunun doğrulanmasını talep etmesi halinde Editör, ellerinde gizli liste bulunan yukarıda adları verilmiş kişilere başvurulmasını isteyecektir.

---

* {Bu gizli liste 1916'da yayımlanmıştır. Bu listedeki isimler köşeli – {} – parantez içinde elinizdeki basımın editörünün adının soyadının baş harfleri verilmeden bu baskıya alınmıştır. Bu basımın editörü tarafından eklenen diğer notlar da köşeli parantez içinde verilmiş ama bu dipnotta olduğu gibi sonuna editörün adının ve soyadının baş harfleri eklenmiştir. —A.S.}

Öte yandan, içindeki isimler benzer nedenlerle bizzat belgelerin yazarları veya o belgeyi Editör'e ulaştıranlar tarafından çıkarılmış, dolayısıyla Editör'den de gizlenmiş olan, ya da bir şekilde ilk kaynağı meçhul olan belgeler de bulunmaktadır. Editör böyle bir durumun söz konusu olduğu yerlerde bunu açıkça belirtmek için gerekli özeni göstermiştir. Eğer bir yer veya şahıs ismi Editör tarafından bilinmiyorsa metinde boşluk (_____) olarak gösterilmiştir.* Eğer belgenin yazarı Editör tarafından da bilinmiyorsa bu başlığa verilen bir dipnotla belirtilmiştir.†

Editör, eline bu şekilde eksikliklerle ulaşan söz konusu belgelerin sözcüğün tam anlamıyla birer kanıt olarak sunulamayacağının ve bekleneceği gibi, bu belgelerde anlatılan suçları işleyenler tarafından reddedileceğinin tabii ki farkındadır. Bu belgeler kendilerinden bağımsız diğer kanıtların ortaya koyduğu olguları doğrulamaktan öteye geçemeyeceği içindir ki, Editör bu açıdan yapılacak hukuki itirazları kabul etmeye hazırdır. Bu belgelerin sayısı 150 belgenin içinde 22'yi geçmez. Yazarı belli olmayan bu belgeler çıkarılsa bile, çok sayıda belgenin ortaya koyduğu tekzip edilemeyecek resim gene de kesin ve eksiksiz olurdu. Editör'ün bu belgeleri eline geçiş sırasına uygun biçimde diğerleriyle birlikte yayımlamaya karar vermesinin nedeni, bu belgelerin doğruluğundan diğerleri kadar emin olmasıdır. Bu şekilde emin olması ise haklı bir nedene dayanmaktadır: Bunlardan en az 11 tanesi, tarafsız bir ülkenin yüksek itibara sahip ve iyi niyetinden şüphe edilmeyecek vatandaşlarından oluşan Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından kendisine ulaştırılmıştır. Bununla beraber, bu 22 belgenin konumuzun okuyucuya sunumunda vazgeçilmez bir rol oynamadığını tekrarlamak gerekir.

Belgeler, coğrafi temelde gruplara ayrılmış ve mümkün olduğu kadar farklı bölgelerin Osmanlı hükümetinin uygulamaya koyduğu plandan etkilenme sırasını izleyen kronolojik bir sıralama içinde sunulmuştur. İlk grupta ya da bölümde yer alan belgeler, herhangi bir bölgeyle sınırlı kalmayan, Osmanlı İmparatorluğu genelinde meydana gelen olayların genel bir görünümünü ortaya koyan belgelerden seçilmiştir. Bu belgelerin çoğu, belirli bölgelere ilişkin tanıklıklara kıyasla daha erken tarihlere aittir ve bu nedenle de kitabın başına alınmışlardır. İkinci bölümde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya ve Azerbaycan'a doğru en kuzeydoğu ucunda yer alan Van'a ait tanıklıklarla birlikte coğrafi bölgelere geçiş yapılmaktadır. Üçüncü bölüm, Van'ın batı komşusu olan ve olayların sonraki mağduru olan Bitlis vilayetini; dördüncü bölüm Van'ın doğusundaki İran'a bağlı bir vilayet olan ve 1914-15 kışında Türk ordusunun saldırısı sırasında zarar gören Azerbaycan'ı; beşinci bölüm Azerbaycan ve Van'dan gelen mültecilerin Ağustos 1915'te sığındığı Rus Trans-Kafkasyası'nı ele alır. Bundan sonraki bölümler doğudan batıya doğru coğrafi sırayı izlediğinden, Van'ın kuzeydoğusunda Türk-Rus sınırı boyunca bir sınır vilayetini oluşturan Erzurum'la başlar. Dolayısıyla altıncı bölüm Erzurum'a, yedinci bölüm Mamurat'ül Aziz'e; sekizinci bölüm Trabzon'a; dokuzuncu bölüm Sivas'a; onuncu bölüm Kayseri'ye; on birinci bölüm {Merzifon} kazasına; onikinci bölüm Ankara'a; on üçüncü bölüm de İstanbul ve komşu kazalara ayrılmıştır. Bundan sonraki bölümler ters yönde, yani Bağdat Demiryolu boyunca kuzeybatıdan güneydoğuya uzanan bir

* {Eğer bu bilgi bu basımın editörü tarafından biliniyorsa bir dipnotla belirtilmiştir. —A.S.}

† Başka bir deyişle, belgenin başlığında böyle bir dipnot işareti yoksa belgenin yazarı, ismi yayımlanmayıp sadece sembollerle (Dr. L. gibi) ya da "ikâmet eden bir yabancı" gibi ifadelerle belirtilmiş olsa bile, Editör tarafından biliniyor demektir.

yolu izler. Ondördüncü bölüm bu güzergâh üzerinde, Adapazarı ve Halep arasında kalan (bunları dışarıda bırakan) bölgeyi; on beşinci bölüm Bağdat Demiryolu'nun yarılandığı Kilikya'yı ele alır. Burası, coğrafi ve kronolojik sıranın çatıştığı tek yerdir; çünkü Kilikyalılar ilk zulme uğrayanlardır; çünkü Van'daki çatışmanın başlamasından 12 gün önce tehcire çıkarılmış bulunuyorlardı. Onaltıncı bölüm, Kilikya'nın güney ucunda, bir grup Ermeni köyünü barındıran Musa Dağ'ı; onyedinci bölüm Mezopotamya'nın sınır bölgesindeki iki kent olan Urfa ve {Antep}teki Ermeni yerleşimlerini; onsekizinci bölüm, neredeyse bütün sürgün kafilelerin birleşme yeri olan Halep'i; ondokuzuncu bölüm sağ kalanların büyük bölümünün nihai toplanma yeri olan Şam ve Deyr-el Zor'u kapsar. Kitap baskıdayken elde edilen belgeler için de yirminci bölüm ilave edilmiştir.

Eğer bir tarih başkaca bir not düşülmeden verilmişse "Yeni Takvim"e göre verilmiş demektir. Eğer iki alternatif tarih birden verilmişse (örneğin, 26 Eylül/9 Ekim gibi) birincisi "Eski Takvim"e, ikincisi "Yeni Takvim"e göredir. Tarihler hiçbir zaman sadece "Eski Takvim"e göre verilmemiştir. Para miktarları Türk ve İran birimleri cinsinden verildiği zaman çoğunlukla İngiliz parasına göre değerleri de parantez içinde verilmiştir. Dolar cinsinden olan miktarlar her zaman İngiliz sterlinine çevrilmiştir.

Yer isimlerinin yazımında, genel kabul görmüş bir sistem bulunmadığından, belirli bir sisteme uyulmamıştır. Editör sadece belirli bir ismin geçtiği her yerde aynı yazım şeklini kullanmaya dikkat etmekle yetinmiştir.

Editör'ün elinde bulunan belgelerde adı geçen, ister metinden çıkarılmış olsun, ister olmasın, bütün yerlere ilişkin dizin, büyük bir titizlikle Miss Margaret Toynbee tarafından hazırlanmıştır ve Editör, kitaba yaptığı bu yararlı katkı nedeniyle kendisine teşekkür borçludur. Bu dizin kitabın sonuna konulmuştur. Kitaba eşlik eden harita Editör tarafından çeşitli kaynaklardan, en başta da Kraliyet Coğrafya Birliği'nin Harita Odası'nda bulunan Kiepert'in mükemmel Küçük Asya haritalarından yararlanılarak derlenmiş, burada Editör, kurum çalışanlarının son derece incelikli ve çok değerli yardımlarını görmüştür.

I.

GENEL ANLATIMLAR

Osmanlı hükümeti, Ermenilere yaptıklarına dair bilgilerin dış dünyaya sızmaması için elinden geleni ardına koymadı. Her alanda katı bir sansür uygulandı. Vilayetlerle İstanbul arasında kişisel haberleşmeler kesildi. Vilayetler de birbirinden yalıtılmış durumdaydı. Bilgilerin çoğu, katliamlar ve sürgünlerden sonra bir şekilde Türkiye dışına çıkmayı başarmış, yaşadıklarını Avrupa veya Amerika'ya ulaştıktan sonra kaleme alan tanıklardan alınmıştır. Bu kişilerin tanıklıkları ilk elden verilen ifadelerdir; ama her bir ifade o kişinin bulunduğu bölgeyle sınırlıdır. Bu nedenle bu kitapta raporlar coğrafi temelde vilayetlere göre gruplandırılmıştır. Bununla birlikte Avrupa ve Amerika'ya, tek tek bölgelere ait tanıklıklardan önce ulaşan ve genel durumu anlatan raporlar da vardır. Bunları, hem belirttiğimiz kronolojik önceliklerinden dolayı, hem de sonradan gelecek olan ayrıntılı tanıklıklara geçmeden önce okuyucuya genel görünüm hakkında bilgi vermek amacıyla kitabın başına koyduk.

Elimizdeki çoğu tanıklıkların aksine, bu ön belgelerin büyük kısmı ikinci elden kaynaklardan gelmiştir; fakat burada söylenilen her şey ilk elden tanıklar tarafından ayrıntılı olarak fazlasıyla doğrulanmaktadır. Bu, özellikle bu tanıklıkların kayda geçirdiği en sarsıcı ve en dehşet verici olgular için geçerlidir.

Bu bölümdeki en ilginç belge, Alman kaynaklarından derlenen, bir Alman gazetesinde yayımlanan ve Alman sansürü tarafından derhal yayımlanması yasaklanan 12 numaralı belgedir.

1. AMERİKAN "UNITED PRESS" AJANSININ İSTANBUL MUHABİRİ MR. HENRY WOOD TARAFINDAN GÖNDERİLEN, 14 AĞUSTOS 1915'TE AMERİKAN BASININDA YAYIMLANAN* NOT.†

Vaziyet o kadar kritik ki, bu toplu katliamı tek başına önlemeye çalışan Büyükelçi Morgenthau, Türkiye'nin müttefiki olan iki ülkenin büyükelçilerinin işbirliğini talep etmek zorunda kaldı. Bunlar, Jön Türk hükümetinin önde gelen üyelerinden katliam emri verilmeyeceğine dair güvence alarak bir ölçüde başarılı da oldular. Ne var ki, Türkler Çanakkale'de ciddi aksiliklerle karşılaşacak olursa, ya da Van'da ve bazı önemli kasabalarda direnişe geçen, dahası Van'ı ele geçirmiş olan Ermeniler yeni başarılar kazanacak olursa, Ermeniler için esas tehlikenin işte o zaman baş göstereceğinden korkuluyor. Türkler Ermenilere karşı aldıkları dehşet verici tedbirlerin tek nedeni olarak bağımsız bir yönetim kurmak isteyen Ermenilerin bu ayaklanmasını gösteriyor.‡ Ermenilerin içinde bulunduğu durumun ve onlara karşı uygulanan sürgün, dağıtma ve yok etme yöntemlerinin tarifi imkân.

Ermenilere yapılan bu yeni zulüm üç aydır devam etmesine rağmen, en ücra köşelerden İstanbul'a güçlükle ulaşmayı başaran raporlar Ermeni nüfusun hiçbir kesiminin bu uygulamadan muaf tutulmadığını daha yeni yeni gösteriyor. Bu mezalim emrinin Mayıs başında çıkarıldığı ve her zaman gerek organizasyon, gerekse yönetim açısından Türklerin en yetenekli devlet dairesi olan Türk polis teşkilatının son derece dahice yöntemleriyle hemen uygulamaya konulduğu anlaşılıyor. Bu tarihten itibaren imparatorluğun dört bir yanındaki polis kuvvetlerine mühürlü emirler gönderildi. Bu emirlerin belli bir tarihe kadar açılmaması öngörülmüştü; böylece açılma zamanı geldiğinde emri almamış birimin kalmaması garanti altına alınmış oluyordu. Bu emirlerin hepsinin aynı tarihte açılmasıyla, imparatorluğun farklı yerlerindeki Ermeni nüfusa aynı anda uygulanması sağlandı.

İstanbul'un düşmesi halinde Türklerin başkent olarak seçecekleri düşünülen Asya Türkiye'sindeki Bursa şehrinde emirlerin ne şekilde yerine getirildiğini bizzat inceledim.** İç kesimlerdeki diğer yerleşim yerlerinden gelen tanık ifadeleri de gösteriyor ki, emirler her yerde aynı şekilde uygulanmış. Polisler, İstanbul'dan gönderilen sürgün listesinde adı olan Ermenilerin evlerine gece yarısı ani baskınlar yapmışlar. Erkeklerin hepsi o anda tutuklanmış. Bu kişilerin, halen sınır bölgelerinde faaliyet gösteren Ermeni devrimci hareketinin üyeleri olduklarını veya Türklerin varlığını iddia ettiği, hükümete karşı bir komplo içinde olduklarını gösteren belge bulmak için evler aranmış. Bu aramalar sırasında, yerlerdeki halılar parçalanmış, duvardaki perdeler yırtılmış, hatta yatak yorganın aranabilmesi için çocuklar yataklarından ve beşiklerinden kaldırılmışlar.

Aramadan sonra, erkekler götürülmüşler, hemen ardından da şu anki Ermeni karşıtı dalganın en zalimce kısmı olan dağıtım ve sürgün uygulamaya koyulmuş. Genç erkeklerin çoğu toplu halde askere alınmışlar. İsimlerini belirtmeye cesaret edebilseydim Avrupa ve Amerika'da

* Metnin tamamı için bkz. s. 601.

† {Toynbee Notları'nda eksik olan kopya. Bkz. Arnold Toynbee'nin 9 Mart 1917 tarihli notu, NA(UK)/FO96/208/2. —A.S.}

‡ Bkz. "Tarihsel Özet," Bölüm V.

** *101 numaralı belgeyle kıyaslayın.

da tanınacak yetkili ve güvenilir kişiler bana, bu Ermenilerin binlercesinin değilse bile yüzlercesinin, kısa sürede ölümün neredeyse mutlak olduğu Çanakkale cephesine gönderildiklerini söylediler. Daha yaşlı erkeler iç kesimlere sürülmüşler; kadın ve çocuklar ise ya ters istikamete yollanmışlar ya da kendi başlarının çaresine bakmak üzere kaderlerine terk edilmişler. Bu sürgünün şu ana kadarki en korkunç yanı binlerce ailenin yeniden birleşmesini pratik anlamda imkân kılacak bir tarzda yapılmasıdır. Yalnız eşler, kardeşler değil, anneler ve onların küçük çocukları da bir daha birbirlerini görme umutları kalmayacak şekilde dağıtılmış bulunuyorlar.

İstanbul'daki Türkler, alman bu korkunç önlemleri savunurken tek suçlunun Ermeniler olduğunu söylüyorlar. Çanakkale'ye saldırı başladığında Ermenileri uyardıklarını, Türklerin var güçlerini imparatorluğu korumak için harcamalarını fırsat bilerek ayaklanacak olurlarsa, gözlerinin yaşma bakılmayacağının anlatıldığını belirtiyorlar. Fakat Ermeniler bu uyarıyı dikkate almamışlar. Yalnız ayaklanarak Van da dahil olmak üzere önemli yerleşim yerlerini ele geçirmekle kalmamış, Kafkasya cephesinde saldırıya geçen Ruslara önemli yardımlarda bulunmuşlar.*

Bu, işin Türk tarafından görülen hali. Bir de işin başka bir yönü var ki, ben bunu size, neredeyse bütün ömrünü Türkiye'de geçirmiş, isimlerini verebilseydim Avrupa ve Amerika'da güvenilirliği ve yetkinliği ile tanınan kişilere dayanarak aktaracağım. Bu kişilerin anlattığına göre Jön Türkler Ermeni nüfusunu 50 yıl geriye götürmek yönünde bir karar almışlar. Bu, Jön Türkler partisinin temel ilkelerinden biri olan Türk ırkının egemenliğini güvence altına almak için gerekliymiş. İçinde bulunduğumuz durumun, Abdülhamid zamanının Ermeni katliamlarıyla tamamen benzeştiği söyleniyor. Yalnız şu ana kadar Jön Türkler yeni bir sistem çerçevesinde sürgün, dağıtma ve aileleri birbirinden ayırmakla yetinmekteler.

* Bu iddialara ilişkin gerçek durum için Bölüm II'ye bakınız.

2. GENİŞ BİLGİ SAHİBİ TARAFSIZ BİR KAYNAĞIN* İSTANBUL'DAN YAZDIĞI 11 HAZİRAN 1915 TARİHLİ MESAJ; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

Bayburt'ta uygulamaya geçilmeden bir hafta önce bütün Ermeni köyleri boşaltılmış. Bayburt'tan zorunlu göç ise 1 Haziran'da başlamış.† Köylerin hepsi ve şehrin dörtte üçü boşaltılmış. Üçüncü konvoyda 4.000 ila 5.000 kişi varmış. Sürgün başladıktan altı ya da yedi gün sonra on beş yaşından büyük erkekler öldürülmüş.

Korkunç işkencelerin eşliğindeki katliamların yapıldığı Ermeni yerleşim yerleri, Bahçecik (ya da Bardizag) (2.000 aile), Ovacık (600 aile), Arslanbey (600 aile), Döngöl (65 aile), Sapanca (bin aile), İzmit ve diğerleridir. Kurt-Beleni sakinleri (6.000 ila 7.000 aile) de sürülmüşler.

Arapkir'deki Ermeni nüfusundan 2.000 erkek öldürüldükten sonra kalanlar da Müslümanlaştırılmış.

---

* {Bu tarafsız kaynak İstanbul'daki Amerikan Büyükelçisi Henry Morgethau'dur}.

† Bkz. Belge 59.

3. 25 HAZİRAN/8 TEMMUZ 1915 TARİHİNDE ARAPKİR'DEN GÖNDERİLEN MEKTUPTAN BİR BÖLÜM;* AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

Ermeni nüfus Müslümanlaştırıldı; din değiştirme zorunlu göçten kaçmanın bir yoluydu. Kocaların yokluğunda karıları ve kızları dindar Türklere verildi. Bize, Padişah'tan gelen emir gereği herkesin İslam'ı benimsemesi gerektiği söylendi.†

* Yazarın adı gizli tutulmuştur.

† Bkz. Belge 82.

4. GÜVENİLİR BİR KAYNAK TARAFINDAN 15/28 HAZİRAN 1915'TE İSTANBUL'DAN YAZILAN, 28 AĞUSTOS 1915'TE NEW YORK "GOÇNAG" GAZETESİNDE YAYIMLANAN MEKTUP.

Türkiye Ermenilerinin başına gelen korkunç zorluklardan Amerika'da sizler muhtemelen daha haberdar değilsiniz. İstanbul ile vilayetler arasındaki haberleşmeye uygulanan sıkı sansür ve Ermenilere getirilen katı seyahat yasağı biz İstanbul'daki Ermenilerin bile taşradan haber almasını oldukça zorlaştırıyor. Fakat şimdiye kadar öğrenebildiklerimiz bile size bir fikir vermeye yeter.

Türkiye'nin her yerinde Ermeniler ölümle yaşam arasında gidip gelen çok kötü bir durumdalar. Kanunsuz el koymalardan, sanayinin durma noktasına gelmesinden, tifüs salgınının verdiği zararlardan kaynaklanan sıkıntılar, ilk önce 20 ila 45 yaş, daha sonra 18 ila 50 yaş arasındaki Ermeni erkeklerin askere alınması bir yana, binlerce Ermeni son iki aydır ya sürgün yollarında, ya da hapiste zulüm görmekte.

Van'daki olayların patlak vermesinden hemen sonra Nisan ayının başlarında hükümet, en ücra köşelerde bile olsa Ermeni evlerine, okullarına ve piskoposluk ikâmetgahlarına el konulmasını isteyen bir emir yayımladı. Aynı emirle, şimdiye kadar serbest olmasına rağmen silah bulundurmak ve her yerde açıktan açığa satılan kitap ve resimlere sahip olmak tutuklanma ve mahkûmiyet sebebi sayılmaya başlandı. Bu emrin sonuçları o kadar büyük oldu ki, şu anda sadece Kayseri hapishanelerinde 500'den fazla Ermeni gözetim altındadır. Üstelik bu rakama, kendilerine hiçbir suçlama getirilmeksizin sadece idari bir emirle, yalnızca Müslümanlardan müteşekkil bölgelere sürülen Ermeniler dahil değildir.

Fakat bunlar bile Kilikya'da ve Kafkasya'ya komşu vilayetlerde yaşananların yanında oldukça hafif kalır. Türk hükümeti, Avrupalı güçlerin meşguliyetinden, Almanya ve Avusturya'nın kayıtsızlığından da yararlanarak, Ermenileri dağıtma planını uygulamaya koymaktadır. Bu işe aşağı yukarı dört ay önce Kilikya'dan başladılar.* Zeytun, Dörtyol ve çevresindeki Ermeni nüfusun tamamı, Maraş ve Hasanbeyli nüfusunun ise büyük bir kısmı hiçbir uyarı yapılmaksızın zor kullanılarak evlerinden çıkarıldılar.

Sürgünlerden bin kadar aile Konya vilayetinin Sultaniye bölgesine gönderilmişlerdir.† Fakat çoğunluğu Halep'in ötesindeki Zor bölgesi köylerine ve Halep yakınlarındaki yerlere - Mümbiç, Bab, Ma'ara, İblid vs.- dağıtılmışlardır. Bu zorunlu göç hâlâ devam ediyor. Adana, Mersin, Haçin, Sis vs. bölgelerini de muhtemelen aynı kader bekliyor. Sözü edilen bölgelerden gelen mektup ve mesajlardan da anlaşıldığı üzere sürgüne gönderilen insanların yanlarına eşya almaları mümkün değil ve üstelik bu insanlar hiç de alışık olmadıkları bir iklimin hâkim olduğu bölgelere gönderiliyorlar. Gittikleri yerde barınaksız, çıplak ve aç halde kaderlerine terk ediliyorlar. Kendi askerine bile ekmek sağlamaktan aciz bir hükümetin önlerine attığı bir lokma ekmekle yaşamak zorundalar.

Bu zorunlu göçün İstanbul'da bize kadar ulaşan ayrıntıları insanı gözyaşlarına boğuyor. Sultaniye'ye gönderilen bin ailedeki erkek sayısı 50'den azmış. Çoğu yayan yolculuk etmişler;

* Bkz. Bölüm XV.

† Bkz. Belge 123 ve 125.

yaşlılar ve çocuklar yol kenarlarında can vermişler; çocuklu genç kadınları kafileden ayırmışlar ve dağ başlarında terk etmişler. Sürgün noktasına varmayı başaran Ermeniler burada bile hastalık ve açlık yüzünden günde aşağı yukarı on ölü veriyorlar. Şu anda Halep'teki sürgünlerin günlük ekmek ihtiyacını karşılamak için 35 Türk lirasına ihtiyaç vardır. Yerli Arapların bile açlık sınırında olduğu çöllerde bu insanların ne durumda olduğunu herhalde gözlerinizin önüne getirebilirsiniz.

Şu anda Halep'te bulunan ve cemaatinin içinde bulunduğu sefilliğe ve çektiği ızdıraba tanıklık eden Kilikya Katolikosu'na İstanbul'dan bir miktar para gönderildi. En azından yetkililer bu talihsiz insanlara Halep'te yardım dağıtılmasına izin verdiler. Öte yandan, Sultaniye'de ise sürgünlere yardım ulaştırmak mümkün değil; çünkü Amerikan Elçiliği'nin bütün çabalarına rağmen hükümet izin vermedi.

Erzurum, Bitlis, Siirt'te de aynı durum hüküm sürüyor. Son derece güvenilir kaynaklardan bize ulaşan bilgilere göre, Erzurum ve çevresindeki Ermeniler son iki ya da üç haftadır Tercan bölgesine doğru yola çıkarılmışlar, kalanlara ise birkaç günlük süre verilmiş. Bitlis ve Siirt'ten yardım için yalvaran mesajlar elimize yeni ulaştı.* Muş'tan haberimiz yok ama muhakkak ki aynı durum orası için de geçerlidir.† Hınıs'ta‡ bir katliam yaşanmış, ama ne boyutta olduğunu henüz bilmiyoruz. Sivas çevresinde bazı köyler, Göydün de dahil, yakılmış....

* {Patrik}.
† Bkz. Bölüm III.
‡ Bkz. Belge 53.

5. 12/25 TEMMUZ 1915 TARİHİNDE İSTANBULDA'Kİ AYNI KAYNAKTAN GELEN, 28 AĞUSTOS 1915'TE NEW YORK "GOÇNAG" GAZETESİNDE YAYIMLANAN MEKTUP.

Son mektubumdan bu yana milletimizin içinde bulunduğu durum ne yazık ki daha da kötüleşti; çünkü artık yalnız Kilikya Ermenileri değil, bütün yerli Ermeni vilayetlerindeki Ermeniler sürgüne gönderiliyor. Samsun ve Kayseri'den, Urfa'ya kadar bir buçuk milyon kişi şu anda Arap ve Kürt nüfusun arasına yerleştirilmek üzere, Mezopotamya çöllerine giden yoldalar. Hem taşımanın imkânsızlığı, hem de yolların güvensizliği nedeniyle bu insanlar yanlarına en gerekli ihtiyaçları dışında hiçbir şey alamadılar. Dolayısıyla, içlerinden çok azı kendileri için belirlenen hedefe varmayı başarabileceklerdir; zira eğer derhal yardım gönderilmezse açlıktan ölecekler...

6. İSTANBUL'DAKİ AYNI KAYNAKTAN* OSMANLI SINIRLARI DIŞINDA BULUNAN SAYGIN BİR ERMENİ'YE 13/26 TEMMUZ 1915 TARİHİNDE GÖNDERİLEN MEKTUP.

25 Mayıs'tan beri olaylar birbirini kovaladı ve şu anda milletimizin çekmekte olduğu eziyet artık doruk noktasındadır.

Yakın zamana kadar, Erzurum'daki Ermenilerin durumuna dair söylentiler ve Kilikya'daki bazı köy ve kasabaların Ermeni sakinlerinin sürüldüğü haberi dışında bir haber almamıştık. Şimdi ise güvenilir bir kaynak sayesinde Kilikya'nın bütün köy ve kasabalarındaki Ermenilerin toplu halde Halep'in güneyindeki çöllere doğru sürüldüğünü biliyoruz.

1 Mayıs'tan itibaren Erzurum şehri sakinleri, onu takip eden günlerde ise tüm vilayette yaşayan Ermeniler Samsun'da toplandı ve gemilere bindirildi. Kayseri, Diyarbakır, Urfa, Trabzon, Sivas, Harput ve Van yöresi nüfusu, Halep'in güneyinden Musul ve Bağdat'a kadar uzanan Mezopotamya çöllerine sürüldü. "Ermenisiz bir Ermenistan": Osmanlı hükümetinin projesi işte budur. Müslümanlara, Ermenilerin geride bıraktığı ev ve arazilere sahip çıkma izni verildi bile.

Sürgüne gönderilenlerin yanlarına eşya almaları yasak. Zaten, askerlerin işgali altında olan yerlerde yanlarına alacak bir şeyleri de kalmadı; çünkü askeri yetkililer kendi ihtiyaçlarını karşılamak için alabilecekleri ne varsa aldılar.

Sürgünler, yaşamaları için ayrılan ve kaçınılmaz olarak sonunda kendilerine mezar olacak çöl parçasına ulaşmadan evvel bir ya da iki aylık, kimi zaman daha da uzun bir mesafeyi yayan katetmek zorunda kalacaklar. Nitekim, yolların ve Fırat Nehri'nin sürgünlerin cesetleriyle dolu olduğunu duyuyoruz. Şimdilik sağ kalanların da sonu mutlak ölüm olacaktır; çünkü gittikleri çölde ne ev, ne iş, ne de aş bulacaklar.

Bu, Ermeni milletini kısa yoldan ve toptan yok etmek için kurulmuş bir düzendir. Katliamın başka bir şekli, üstelik daha korkunç bir çeşididir.

20 ila 45 yaş arası bütün erkeklerin cephede olduğunu unutmayalım. 45 ila 60 yaş arasındakiler ise ordunun ulaştırma ihtiyaçlarını karşılamak için çalışıyorlar. Askeri hizmetten muaf tutulmak için gereken yasal vergiyi ödeyenler ise ya sürüldüler, ya da şu veya bu bahaneyle hapse atıldılar. Sonuç olarak yaşlılar, kadınlar ve çocuklardan başka sürülecek kimse kalmadı. Bu zavallılar, barış zamanında bile tehlikeli sayılan, soyulma riski taşıyan yollardan geçmek zorundalar. Bir de, şu sıralar hem haydutların, hem de jandarma ve sivil memurların başına

* {Ermeni Patriği tarafından Filibe Gregoryen Piskoposu ve Bulgaristan Gregoryen Kilisesi Metropoliti Kardinal Monsenyör Ghevont Tourian'a gönderilen, daha sonra Boğos Nubar Paşa'ya aktarılan ve onun bize ulaştırdığı mektup}. {Amerika'nın Londra Büyükelçisi Walter Page ile Dışişleri Bakanlığı arasındaki yazışmalarda geçen, Londra 24 Ağustos 1915 tarihli raporun bir kopyası. NA/ RG59/867.4016/119. —A.S.} {Bu raporun başka bir tercümesi bir üstyazıyla birlikte, Piskopos Ghevont Tourian ile Boğos Nubar Paşa arasında geçen Filibe 9 Temmuz 1915 tarihli yazışmada da mevcuttur. Bkz. *Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question {{Boğos Nubar'ın Notları ve Ermeni Sorunu}}*, çeviren ve yayına hazırlayan Vatche Ghazarian (Waltham, Mass.: Maireni Press). s. 149-151. —A.S.}

buyruk halleri düşünülürse, sürgünlerin yolda soyulmaları, karılarının ve kızlarının kaçırılması ve kirletilmesi kaçınılmazdır.

Muhtelif yerlerde İslam'a geçişlerin yaşandığını da duyuyoruz. Öyle anlaşılıyor ki insanların hayatlarını kurtarmak için başka çareleri kalmamış.

Askeri mahkemeler her yerde bir baskı unsuru olarak çalışıyor.

20 Hınçak üyesinin İstanbul'da asıldığını gazetelerden öğrenmiş olmalısınız. Bu ceza onlara imparatorlukta şu anda yürürlükte olan bir yasaya dayanılarak verilmedi. Aynı gün Kayseri'de de 12 Ermeni, Hınçakların ve Droşakçıların Bükreş'te toplanan gizli kongresinden gelen direktifleri yerine getirmek suçlamasıyla idam edildi. Kayseri'de bu idamların yanı sıra, 32 kişi de 10 ila 15 yıl arasında değişen ağır kürek cezalarına çarptırıldılar. Bu kişilerin birçoğu siyasi partilerle hiçbir ilgisi olmayan dürüst tüccarlardı. 12 Ermeni de Kilikya'da idam edildi. Bu tür mahkûmiyetler artık günlük olaylar halini aldı. Silah, kitap veya resim bulundurmak bile bir Ermeni'nin yıllarca hapis cezası almasına yetiyor.

Bunların yanında birçokları da dayağa dayanamayarak ölüyor. Diyarbakır'da 13, Kayseri'de 6 kişi bu şekilde dövülerek öldürüldü. 13 kişi ise Şebinkarahisar ve Sivas yollarında öldürüldü. Kürk köyü papazı ve yanındakiler, elleri bağlı, savunmasız bir halde olmalarına rağmen Suşehri-Sivas yolunda aynı akıbete uğradılar.

Silah ya da devrimci ajanlar arama bahanesiyle ülke genelinde yapılan diğer eziyetlerin hepsini size anlatmayacağım. Aranmadık tek bir ev kalmadı; piskoposluk ikâmetgahları, kiliseler ve okullar bile arandı. Yüzlerce kadın, kız hatta çocuk hapishanelerde inliyor. Kiliseler ve manastırlar yağmalandı, kutsallıkları çiğnendi ve yerle bir edildi. Piskoposlar bile kurtulamadı. Mgr.* Barkev Danielian (Bursa Piskoposu), Mgr. Kevork Tourian (Trabzon Piskoposu), Mgr. Khosrov Behrikian (Kayseri Piskoposu), Mgr. Vaghinadj Torikian (Şebinkarahisar Piskoposu) ve Mgr. Kevork Nalbandian (Çarsancak Piskoposu) tutuklandılar ve askeri mahkemeye verildiler. Diyarbakır Piskopos Vekili Peder Mıgırdiç hapishanede dövülerek öldürüldü. Diğer piskoposlardan bir haber alamadık; fakat büyük çoğunluğunun hapiste olduğunu tahmin ediyorum.

Dış dünyayla bağlantımız o kadar kesik ki, büyük bir kalede yaşadığımız bile söylenebilir. Bütün haberleşme imkân yoksunuz; ne posta, ne de telgraf...

Van ve Bitlis'teki köyler yağmalandı ve ahali kılıçtan geçirildi. Bu ayın başında, mucize eseri kurtulmayı başardıkları söylenen birkaç çocuk dışında Karahisar'ın bütün sakinleri acımasızca katledildiler. Ne yazık ki bu olayların ayrıntılarından çok geç haberimiz oldu, o da binbir zorlukla.

Gördüğünüz gibi Türkiye'deki Ermenilerin yaşayacak birkaç günü kaldı. Eğer yurtdışındaki Ermeniler tarafsız ülkelerin ilgisini bizim üstümüze çekmeyi başaramazsa, birkaç ay içinde savaştan evvel Türkiye'de yaşayan bir buçuk milyon Ermeniden geriye çok azı kalacak. İşte o zaman Ermeni milletinin imhası kaçınılmaz olacaktır.

---

* {{Piskoposlar için kullanılan ve saygı ifade eden Ingilizce *Monsignor* sözcüğünün kısaltması. — ç.n.}}

7. İSTANBUL'DAKİ AYNI KAYNAKTAN OSMANLI SINIRLARI DIŞINDAKİ AYNI ERMENİ'YE 2/15 AĞUSTOS 1915 TARİHİNDE GÖNDERİLEN MEKTUP.

Size yazdığım (sizin de elinize geçtiğini bildirdiğiniz) son mektuptan bu yana iç kısımlardan daha net bilgiler alma olanağını bulduk. Burada size aktaracağım bilgiler, zorla Müslümanlaştırılan ve şans eseri İstanbul'a getirilen bir Ermeni kadın, bir Türk subayı tarafından kaçırılan dokuz-on yaşlarında Zileli bir kız, Harput'tan gelen bir Türk yolcu, Erzincan'dan gelen yabancı yolcular ve benzerleri gibi tanıklardan elde edilmiştir. Yani kısacası, bu bilgiler ya görgü tanıklarından, ya da bizzat olayların mağdurlarından alınmıştır.

Erzurum, Trabzon, Sivas, Harput, Bitlis ve Diyarbakır illerinde tek bir Ermeni kalmadığı belirlenmiştir. Buralarda yaşayan bir milyon kadar Ermeni evlerinden alınmış ve güneye doğru sürülmüşlerdir. Bu sürgünler geçen Nisan ayının başından beri yerel yetkililer tarafından son derece düzenli bir biçimde yapılıyor. İlk önce, her köyde ve kasabada jandarmalar ve bu iş için hapishanelerden salıverilen suçlular halkın elindeki silahları topladılar. Bu caniler Ermenileri silahsızlandırmak bahanesiyle cinayetler işlediler, tüyler ürperten işkenceler yaptılar. Sonra, kitleler halinde Ermeniler silah ve kitap bulundurdukları ya da siyasi örgüt üyesi oldukları bahanesiyle hapse atıldılar. Gerekli görüldüğünde, zenginlik veya herhangi bir sosyal mevki de yeterli bir bahaneydi. Bundan sonra da sürgünler başladı. İlk anda, sanki bu adamlar hiç hapse atılmamış veya herhangi bir suç işledikleri belirlenmediği için serbest bırakılıyorlarmış gibi hapishanelerden alınıp sürgüne götürülme bahanesiyle yola çıkarıldılar; daha sonra da katledildiler. Bir teki bile bu katliamlardan kaçamadı. Yola çıkmadan görevliler adamların üstünü arayıp, para veya değerli ne varsa el koydular. Çoğunlukla bu insanlar, ya tek tek, ya da beşerli, onarlı gruplar halinde zincire vuruluyorlardı. Harput ilinde geride kalan yaşlı, kadın ve çocuklar kimsesiz muamelesi görmüş, Müslüman ahalinin hizmetine sunulmuşlardır. En yüksek mevkideki görevlisinden en basit köylüsüne kadar herkes hoşuna giden kadın veya kızı seçmiş, zorla Müslümanlaştırarak kendine eş yapmıştır. Çocuklara gelince, Müslümanlar istedikleri kadar çocuğu yanlarında alıkoymuşlardır. Kalan aç ve erzaksız Ermeniler, açlığın veya ondan daha önce davranacak haydut çetelerinin kurbanı olmak üzere yola koyulmuşlardır. Diyarbakır vilayetinde, özellikle Mardin'de insanlar anında katledilmiş ve yukarıda anlattığımız eziyetlere uğramışlardır.

Erzurum, Bitlis, Sivas ve Diyarbakır illerinde yerel yetkililer sürgüne gönderilen Ermenilere bazı kolaylıklar sağladılar: Beş-on günlük bir süre tanıdılar, eşyaların bir kısmının satılmasına ve bazı ailelerin araba kiralamasına izin verdiler. Fakat birkaç günlük yolculuktan sonra arabacılar onları yolda bırakarak evlerine geri döndüler. Konvoylar yola çıktıklarının ertesi gün, ya da birkaç gün sonra haydut çetelerinin ve Müslüman köylülerin baskınlarına uğradılar, ellerinde ne varsa alındı. Haydutlar jandarmalarla işbirliği yaparak konvoylarda tek tük bulunan yetişkin erkekleri ve gençleri katlettiler. Kadınları, kızları ve çocukları kaçırdılar. Geriye sadece yaşlı kadınlar kaldı. Onlar da jandarmaların kamçı darbeleri altında sürüldükleri yol kenarlarında açlıktan öldüler. Bir görgü tanığının bize aktardığına göre Erzurum'dan sürülen kadınlar birkaç gün önce Harput ovasında kaderlerine terk edilmişler ve hepsi orada açlıktan ölmüş (günde 50 veya 60 kişi).

Yetkililerin aldığı tek önlem, Müslüman nüfusun sağlığını korumak amacıyla ölüleri gömmeleri için oraya adam göndermek olmuş.

Zileli küçük kız bize, Merzifon, Amasya ve Tokat sürgünleri, Sarıkışla'ya (Kayseri ve Sivas arasında bir yer) ulaştığında, cinsiyetine bakılmaksızın bütün çocukların, üstelik Hükümet Konağı'nın önünde, annelerinden zorla ayrılarak başka binalara kapatıldığını, kalanların da yola devam etmeye zorlandığını anlattı. Sonra da, çevre köylere duyurular yapılarak herkesin gelip istediği çocuğu seçebileceği söylenmiş. O ve arkadaşı (Amasya'dan Nıvart) bir Türk subay tarafından alınarak İstanbul'a getirilmişler. Kadın ve çocuklardan oluşan konvoylar geçtikleri her yerde Hükümet Konağı'nın önünde görücüye çıkarılmışlar, böylece Müslümanlara içlerinden istediklerini seçme fırsatı tanınmış.

Böyle böyle Bayburt'tan yola çıkan kafiledeki insan sayısı azalmış. Sağ kalanlar da Erzincan eteklerinde Kemah Boğazı denen yerde Fırat Nehri'ne atılmışlar.* Alman Kızılhaç Hastanesi'nde hemşirelik yapan Norveçli iyi bir aileye mensup Matmazel Flora A. Wedel ve meslektaşı başka bir hemşire, bu barbarlıklar ve diğer korkunç olaylar karşısında o kadar isyan etmişler ki, istifalarını vererek İstanbul'a dönmüşler ve bazı elçiliklere başvurarak bu korkunç suçları bildirmişler.

Aynı barbarlıklar her yerde yapıldı ve bugüne kadar yolcular binlerce Ermeni'nin yol kenarındaki cesetlerinden başka bir şey görmediler. Malatya'dan Sivas'a giden Müslüman bir yolcu, dokuz saatlik yolculuğu boyunca hep kadın ve erkek cesetleriyle karşılaşmış. Malatya'nın bütün Ermeni erkekleri bu yollarda katledilmiş, kadın ve çocuklar Müslümanlaştırılmışlar. Hiçbir Ermeni buralarda yolculuk edemez durumdadır; çünkü her Müslüman, özellikle haydutlar ve jandarmalar, bir Ermeni'yi gördüğü yerde öldürmeyi kendine görev biliyor. Nitekim çok yakın zamanda, Osmanlı meclisinin iki Ermeni üyesi Zohrab ve Vartkes Beyler, Divan-ı Harp'te yargılanmak üzere gönderildikleri Diyarbakır'a varamadan Halep yakınlarında öldürüldüler. Bu vilayetlerde bir Ermeni sadece sahte bir Müslüman ismiyle yolculuk edebiliyor. Kadınların başlarına ise ne geldiğini zaten söyledik. Hayatlarının nasıl hiçe sayıldığını gördükten sonra onurlarının nasıl kirletildiğinin ayrıntılarına girmek gereksiz.

Ermeni askerler de aynı kaderi paylaştılar. Silahları ellerinden alındı ve yol yapımında çalıştırıldılar.† Erzurumlu Ermeni askerlerin, Erzurum-Erzincan yolunda çalışırken katledildiklerine dair elimizde kesin bilgi var. Diyarbakırlı Ermeni askerler de Diyarbakır-Urfa ve Diyarbakır-Harput yollarında katledildiler. Sadece Harput'tan 1.800 genç Ermeni askere alındı ve Diyarbakır'a çalışmaya yollandı. Hepsi Ergani yöresinde öldürüldüler. Diğer bölgelerden haber alamadık ama hiç şüphesiz onlar da aynı kaderi paylaştılar.

Bazı kasabalarda hapishanelerde unutulmaya terk edilen Ermeniler gruplar halinde asıldı. Sadece geçen ay, Kayseri'de birkaç düzine Ermeni'yi astılar. Birçok yerde Ermeniler hayatlarını kurtarmak için Müslüman olmayı denediler, fakat bu sefer bu teklifler hemen kabul edilmedi; çünkü o sıralarda zaten büyük katliamlar yaşanıyordu. Sivas'ta Müslüman olmak isteyenlere bazı şartlar ileri sürüldü: 12 yaş altındaki bütün çocukları hükümete teslim edecekler, bu

* Bkz. Belge 59, 60, 61, 62. Erzincan'daki tanıklar Norveçli değil Danimarkalıdır. —EDİTÖR.

† Bkz. Belge 23 ve 62.

çocuklar yetimhanelere koyulacaklar, kendi rızalarıyla evlerini terk edecek ve hükümetin onlara göstereceği yerlere yerleşeceklerdi.

Harput'ta erkeklerin din değiştirmesi kabul edilmedi. Kadınlarınki ise kendileriyle evlenmeyi kabul eden bir Müslüman olması şartıyla kabul edildi. Birçok Ermeni kadın kendini bebeğiyle birlikte Fırat Nehri'ne atmayı ya da evinde intihar etmeyi seçti. Dicle ve Fırat binlerce Ermeni'ye mezar oldu.

Karadeniz şehirlerinde -Trabzon, Samsun, Giresun vs.- Müslüman olanlar iç kesimlere gönderildiler ve nüfusu çoğunlukla Müslüman olan yerlere yerleştirildiler. Şebinkarahisar silahsızlandırılmaya ve sürgüne direndiği için bombardımana tabi tutuldu. Kasabanın ve çevresinin bütün nüfusu, piskoposa varıncaya dek acımasızca katledildi.

Kısacası Samsun'dan Siirt ve Diyarbakır'a kadar bir tek Ermeni dahi kalmadı. Çoğunluğu öldürüldü, bazıları sürüldü, çok az bir kısmı ise Müslüman oldu.

Tarih böyle bir kıyım görmedi. Abdülhamid döneminde fazlasıyla şanslı olduğumuza inanmaya başladık.

Bazı bölgelerdeki piskoposların başına neler geldiğini daha yeni öğrendik. Bayburt Piskoposu Mgr. Anania Hazarabedian merkezi hükümetin onayı olmaksızın asıldı.* Harput Piskoposu Mgr. Bosak Der-Khorenian Mayıs başlarında sürgüne yollandı ve şehrin hemen dışında hunharca öldürülerek öylece bırakıldı. Fakat Siirt, Bitlis, Muş, Kiğı, Palu, Erzincan, Kemah, Tokat, Gürün, Samsun ve Trabzon piskoposlarından hâlâ bir haber alamadık. Sivas ve Erzurum piskoposlarından aldığımız en son haberlerin üstünden ise bir ay geçti. Şehit edilen birçok rahip olduğunu belirtmek bile gereksiz. İnsanlar sürgüne gönderilirken, kiliseler yağmalandı; camiye, ahıra vs. çevrildi. Bu Ermeni kiliselerinin kutsal eşyaları İstanbul'da satışa çıkarıldı. Türkler, bahtsız annelerin çocuklarını da İstanbul'a getirmeye başladılar.

Öyle görünüyor ki katliamlar Kilikya'da daha az vahşice olmuş; ya da biz en kötüsünü henüz duymadık. Halep, Deyr-el Zor ve Şam'a sürülenler hiç kuşku yok ki açlıktan ölecekler. Hükümetin Halep ve Urfa'daki önemsiz Ermeni yerleşimlerini de rahat bırakmadığını duyduk. Halbuki bu insanlar güneye giden yolda kardeşlerine yardımcı olabilirlerdi. Şu an halen Halep'te bulunan Kilikya Katolikosu, kendisine gönderdiğimiz yardımları dağıtmakla meşgul.

İlk anda, hükümetin gelecekteki tehlikelerin önünü almak için altı Ermeni vilayetindeki Ermeni nüfusunu yok etmek ve Kilikya Ermenilerini sürmek yoluyla Ermeni sorununu kökten çözmeyi planladığını düşünmüştük. Fakat maalesef hükümetin planı kapsam açısından daha geniş, niyet açısından daha radikalmiş. Asıl amaç Türkiye'deki bütün Ermenileri yok etmekmiş. Gelinen noktada, hükümetin reform yapmayı vaat ettiği yedi vilayette bugün Ermeni nüfusun yüzde 1'den daha azı sağ kalmıştır. Şu ana kadar tek bir Ermeni'nin bile Musul veya çevresine varıp varmadığını bilmiyoruz. Sözünü ettiğimiz plan bugün artık İstanbul'un banliyölerinde bile uygulamaya kondu. İzmit ve Bursa bölgelerinde Ermenilerin çoğunluğu, evlerini ve mülklerini arkalarında bırakarak zorla Mezopotamya çöllerine sürüldüler. Daha ayrıntılı söyleyecek olursak, Adapazarı, İzmit, Geyve, Armaş ve çevresindeki Ermeniler götürüldü. Buna İzmit bölgesindeki bütün köyler de dahildir - birkaç günlük süre

* Bkz. 59.

verilen Bardizag (Bahçecik) hariç. Armaş'taki okulun müdürü de meslektaşları ve öğrencileriyle birlikte götürülmüştür.* Her şeylerini geride bırakmak zorunda kalmışlar, yolculuk için yanlarına hiç bir şey alamamışlardır. İçlerinden altı gözü yaşlı anne küçük çocuklarının hayatını kurtarmak için onları Konya Ermenilerine emanet etmişler; fakat yerel yetkililer onları Ermeni koruyucularından ayırarak Müslümanlara vermiş.

Şimdi sıra İstanbul'da. Zaten insanlar panik halinde kötü kaderlerinin her an kendilerini bulmasını bekliyorlar. Sayısız kişi tutuklandı ve hemen İstanbul dışına çıkarıldı. Çoğu mutlaka ölecek. Şu ana kadar sürülenler, taşra doğumlu ama İstanbul'da ikâmet eden tüccarlar - bunların arasında Marouke, İpranossian Garabed, Erzurumlu Kherbekian, Atamian Karekin, Bitlisli Krikorian Sempad vs. de var. Ne pahasına olursa olsun İstanbul'daki Ermenilerin bu korkunç ırk kıyımından kurtulması için çabalıyoruz. Böylece, hiç olmazsa Türkiye'de Ermeni davasının etrafında toplanılmasını sağlayacak bir merkezimiz olur.

Bu rapora daha başka bir şey eklemeye gerek var mı? Bütün Türkiye Ermenileri ölüme mahkûm edildi ve bu hüküm Avrupalı güçlerin gözleri önünde ülkenin her köşesinde büyük bir şevkle yerine getiriliyor. Şimdiye kadar ne Almanya, ne de Avusturya, müttefiklerinin yaptıklarını durdurmayı ve kendilerine de bulaşan bu barbarlık lekesini silmeyi başarabildi. Bütün çabalarımız sonuçsuz kaldı. Artık umudumuz yurtdışındaki Ermenilerde.

---

* Bkz. Belge 99.

8. DAHA ÖNCE TÜRKİYE'DE YAŞAYAN BİR KİŞİDEN, BATI AVRUPA'DA BULUNAN YÜKSEK MEVKİ SAHİBİ BİR ERMENİ'YE ATİNA'DAN 8/21 TEMMUZ 1915 TARİHİNDE GÖNDERİLEN MEKTUPTAN BİR BÖLÜM.*

Türkiye'de bazı olaylar oluyor ve sanırım hem katı sansürden, hem de buraya az yolculuk yapıldığından siz bu olaylar hakkında birinci elden güvenilir bilgilere sahip değilsiniz. Güvenilir bilgi edinebilecek durumda olduğum için bunları siz Ekselanslarına aktarmanın bir Ermeni olarak görevim olduğunu düşünüyorum.

Dört yıldır Kilikya'nın Tarsus şehrinde misyoner öğretmen olarak görev yapan ve benim de şahsen tanıdığım (ve ağzından çıkan her söze güvenmek için haklı nedenlerim olan) Mr. {Paul E. Nilson (?Nelson)}† daha dün şehre vardı. Mr. {Nilson}ın görev yaptığı kolejin direktörünün kızı ve gene benim de şahsen tanıdığım Miss {Christie} ile birlikte {Mersin}den geldi.

Gelir gelmez bana Kilikya'da Ermenilerin durumunun çok kötü olduğunu anlatmaya başladılar. Ermeni nüfusundan arındırılan Dörtyol kasabası, askeri yetkililerin değil Müslüman ailelerin işgaline uğramış. Bütün Ermeniler evlerini terk etmeye zorlanarak uzaklara gönderilmiş ve tahmin edileceği gibi açlıktan kırılıyorlarmış. Ortaya çıkan manzarayı tarif etmek mümkün değil. Boşaltma işlemi başlamadan evvel, İngiliz donanmasıyla temas halinde oldukları ve İtilaf güçleri lehine casusluk yaptıkları suçlamasıyla, önde gelen dokuz tüccar asılmış.

Zeytun da aynı kaderi paylaşmış. Zeytun'da tek bir Ermeni kalmamış, Türkler bütün evleri işgal etmişler. Dostlarım Zeytunlulara ne olduğunu tam olarak bilmiyor, ancak gerçek olan bir şey varsa o da, Türk yetkililerin çok fazla Ermeni'nin bir arada olmamasına büyük özen gösterdiğidir. Müslümanlaştırma yönünde çabalar da olmuş. Yetkililer Ermeni aileleri Maraş bölgesindeki Türk köylerine birer ikişer dağıtmaya başlamışlar.

Aynı şeyi Haçin'de de yapmaya çalışmışlar; ama nasıl olmuşsa sadece nufüsun yarısı gitmiş, tabii gidenlerin evleri gene Türkler tarafından işgal edilmiş.

Tarsus ve Adana yöresindeki Türkler de 1909 katliamlarının öncesindeki tutumlarını sergilemişler.

Beyrut'taki misyonların bildirdiğine göre aynı muameleler Hıristiyan Süryanilere de yapılmış.

Uzun yıllar İzmir'de, daha sonra da {Bardizag}da misyonerlik yapmış olan Dr. {McNaughton}‡ 30 Ermeni'yle birlikte Ankara'ya sürülmüş. Yapılan tek suçlama, bu insanların ya doğrudan Hmçak Partisi üyesi oldukları, ya da buraya üye olan arkadaşları

---

* {H.K. Aivazian'dan Boğos Nubar Paşa'ya gönderilen mektup. Aivazian zirai araçlar üreten Amerikan firmaları için İstanbul'da aracılık yapıyordu. Daha sonra Osmanlı ordusunun et ve un ihtiyacını sağlayan kişi oldu. Bu sıfatıyla, 18 Mart 1915'te Çanakkale'ye yapılan saldırı sırasında oradaydı. Kısa bir süre sonra Türkiye'yi terk etti. Mısır'a giderken Atina'da bu mektubu yazdı}. {Bu mektubun daha eksiksiz bir çevirisi, Aivazian'la Boğos Nubar Paşa arasında geçen, Atina 8 Temmuz 1915 tarihli yazışmada mevcuttur. Bkz. *Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question*, çeviren ve yayına hazırlayan Vatche Ghazarian (Waltham, Mass.: Maireni Press). s. 145-148. —A.S.}

† {Tarsus'taki St. Paul Enstitüsü'nün öğretmen kadrosunda dört yıl görev yapan bir kişi}.

† Bkz. Belge 123.

olmasıymış. Paralara el koyma, soygun, hakaret artık sıradan olaylar. Durum Abdülhamid döneminden daha kötü. Bütün bunları söyleyen Dr. {McNaughton} 35 yıldır Türkiye'de yaşıyor ve Türkçe biliyor.

Kayseri'de 8 Ermeni asıldı. Aynı anda İstanbul'da da 26 kişiyi astılar. Bütün bu olaylar Avrupalı güçler Ermeni katliamlarından Türk yetkilileri sorumlu tutacaklarını açıkladıktan hemen sonra yaşandı. Hapis ve sürgün rutin bir uygulama halini aldı. Misyoner din adamı sözlerini, "kurtulduğuma sevinmem gerek," diye bitiriyor.

İstanbul'dan gelen Dr. {McNaughton} bana, Bitlis* yöresinde katliamların bir süreden beri devam ettiğini söyledi. Bu bilgiyi kendisine aktaranların Bitlis'teki haber kaynaklarından† öğrendiğine göre köyler işkenceden kaçabilmek için topluca Müslüman oluyorlarmış; zira katliamların amacı sadece öldürmek değil, işkence de yapmakmış.

Mardin'den‡ İstanbul'a** şifreli bir telgraf çeken bir kişi Mardin'de 1895'te yaşananların aynısının yaşandığını bildirmiştir.

İstanbul'daki Amerikan Büyükelçisi, Türk hükümeti'nden katliamların durdurulmasını talep ettikten sonra, Alman Büyükelçiliği'ne gitmiştir. Fakat Herr Wangenheim Türkiye'nin içişlerine hiçbir şekilde karışamayacağını söylemiş!!!

Bütün bu bilgileri verenler,†† gördüklerine dayanarak, Almanların izlediği politikanın İslami bir "Türkiye Türklerindir" hareketini desteklediğini belirtiyorlar.

Siz Ekselanslarına tesadüfen tanıklık ettiğim, kanıt niteliğindeki başka bir olayı daha sunacağım. Mayıs 1914'te, İttihat ve Terakki Partisi'nin ruhunu temsil eden Dr. Nazım Bey'le yolculuk yaptım. Bu sırada, görünüşte sadece Rumlara karşı olan, ama daha sonra Ermenileri de kapsadığı anlaşılan bir boykot düzenleme görevini üstlenmişti. Doktor, Türk hükümetinin işinin çok zor olduğunu söylüyor ve kabahati modern Türklerin atalarında buluyordu. Ona göre eğer Türklerin ataları, muzaffer oldukları ve yalnız Avrupa'ya değil bütün dünyaya meydan okudukları sırada, asil duygulara kapılmayıp biraz uzak görüşlü olsalar ve kimsenin kendilerini protesto edemeyeceği bir zamanda ülkeyi Hıristiyan unsurlardan temizleselerdi bugün ülkeyi yönetenlerin işini kolaylaştırmış olacaklardı.

Rusların geri çekilmesi Türkleri sarhoş etti. Bunun kendileri için bir fırsat olduğunu düşünüyorlar ve anlaşılan pek kudretli müttefikleri Almanya da onların bu temizlik çabalarını teşvik ediyor. Her ne kadar Türk yetkililer zaten zaferlerinden emin olamasalar da, İtilaf Devletleri'nin verdiği nota onlar için caydırıcı olamadı; çünkü yapılanlardan sorumlu olan yetkililer biliyorlar ki, kaybettikleri takdirde Türkiye'de rahatça barınamayacaklar ve şu anda elde etmekte oldukları paralarla bulunamayacakları veya iade edilmeyecekleri bir ülkede gizlenebilecekler. Aralarında Talat ve Enver gibi daha cesur olanlar, İtilaf Devletleri

‡ {American Board hizmetinde, önce İzmir'de sonra da Bardizag'da (Bahçecik) bulunmuş Kanadalı bir misyoner}.

* {"Bitlis" kelimesinden evvel şu ifadeyi ekleyiniz: "kendisinin de İstanbul'daki Amerikan Elçiliği'nden ve misyoner çevrelerinden edindiği bilgilere göre"}.

† {"...haber kaynaklarından" yerine "misyonerlerden" ifadesini koyunuz}.

‡ {"Mardin'den" ifadesi yerine "Mardin'deki misyondan" ifadesini koyunuz}.

** {"İstanbul'a" ifadesi yerine "İstanbul'daki misyona" ifadesini koyunuz}.

†† {"...bilgileri verenler" ifadesi yerine "misyonerler" ifadesini koyunuz}

kendilerinden hesap sormasa bile yenilmeleri halinde fazla yaşayabileceklerini zannetmediklerini açıkça söylemişlerdir.

Türkiye'deki Ermeniler duygularını gizleyemiyorlar. Temkinli biri olmama rağmen İstanbul'dayken ben de duygularımı gizleyemedim – bunu en azından Türklerin fark etmeyeceği şekilde yapabildim.

Daha geçen Eylül'ün başında bir gün, Türk mizah dergisi *Karagöz*, "Eğer Ermeniler neşeliyse İtilaf Devletleri yeni bir zafer kazandı demektir; yok eğer üzgünlerse o zaman tersidir" diye yazdı. Fakat, Ermenilerin duygularını gizleyip gizlememesi bir yana, eğer Türkler Türkiye'deki Hıristiyanları kesinlikle imha etme yolunu seçmişlerse - ki öyle olduğuna hiçbir şüphe yoktur - en azından ne hissettiğimizi göstererek onları incitmek bizi teselli eder.

Almanların oynanan oyunda kendileri için askeri bir tehlike arz etmedikleri sürece Ermenileri yok etmek istediğine inanmıyorum; ancak Ermenilerin askeri açıdan Almanların huzurunu kaçırdığını düşünüyorum.

Toplu sürgünlerin ve katliamların özellikle muhtemel bir işgal sırasında bölge halkının işgalci orduya yardımcı olabileceği bölgelerde yaşanıyor olması, Almanya'nın, ya da Türkiye'deki Almanların, Türklerin giriştiği bu imha hareketini teşvik ettiklerinin başka bir kanıtıdır. Örneğin, İtilaf güçlerinin Payas'a bir çıkarma yapması durumunda Dörtyol ve Zeytun çok uygun yardım noktaları olabilirdi. Bitlis, Van'ın yanı başında; Rus orduları Bitlis'e doğru ilerliyor, doğaldır ki Bitlis Ermenilerinin Rus ordusuna büyük yardımları olabilecekti, nitekim Van'da olan budur.

Başka bir sınır şehri olan Erzurum'u ele alalım. Tek tek idamların yanı sıra toplu katliamlar da yaşandı. Ankara, Bursa, Konya, İstanbul vs. gibi savaştan uzak yerlerde de zulüm yaşanmasına rağmen henüz kitlesel sürgün ve katliam olmadı.

9. KİLİKYA'DAN ERMENİ BİR MÜLTECİNİN, AYAKKABISININ TABANI İÇİNDE OSMANLI SINIRLARI DIŞINA ÇIKARDIĞI 3/16 AĞUSTOS 1915 TARİHLİ MEKTUP.*

Şu anda içinde bulunduğumuz korkunç durumdan sağ kurtulanların ızdırap çığlıklarını kulaklarınıza ulaştırmak için aceleyle ve gizlice size yazıyorum. Milletimizi eziyor, biçiyorlar. Belki bu, Ermenistan'dan duyduğunuz son çığlık olacak. Artık ölümden korkumuz yok, bütün bir halkın ölümü bize artık çok yakın. Kardeşlerinin ardından ağlayan kimsesiz çocuklarız biz. Bu satırlar ızdırabımızı anlatamaz; bunu hakkıyla yapabilmek için ciltler dolusu rapor yazmak gerekir.

(1) Şu anda _____ 10.000'den fazla kadın ve çocuk bulunuyor (çocukların arasında 11 yaşından büyük erkek çocuk yok). Kimisi üç kimisi beş aydır yollarda, birçok kere yağmaya uğramışlar. Aç ve çıplak yollarda yürümüşler, hükümet onlara sadece bir kere bir lokma ekmek vermiş - çok azı iki kere almış. Dul kadınların sayısının 60.000 ulaşacağı söyleniyor. O kadar yorgunlar ki ayakta bile duramıyorlar. Çoğunluğunun ayaklarında yalınayak yürümekten dolayı yaralar açılmış.

(2) Yapılan bir tahkikat yola çıkan 1.000 kişiden sadece 400'ünün _____ ulaştığını göstermiştir. 11 yaşından büyük 380 erkek ve 85 kadın yerleşim yerlerinden uzakta kendilerine refakat eden jandarmalar tarafından ya katledilmiş, ya da boğulmuşlar; 120 genç kadın ve 40 erkek çocuğu kaçırılmış; öyle ki sağ kalanlar arasında güzel yüzlü birini görmek mümkün değil.

(3) Sağ kalanların yüzde 60'ı hasta, derhal _____ gönderilmeleri lazım. Gerçi orada da onları ölüm bekliyor. Maruz kaldıkları vahşi muameleyi anlatmak mümkün değil. Üç ila beş aydır yollarda olan bu insanlar iki, üç, beş, hatta kimisi yedi defa saldırıya uğramış, yağmalanmış; iç çamaşırlarına varıncaya kadar soyulmuşlar. Kendilerine yiyecek bir şey verilmesi bir yana, akarsuların yanından geçerken bile su içmelerine izin verilmemiş. Genç kız ve kadınların dörtte üçü kaçırılmış, kalanlar da jandarmalarla yatmaya zorlanmış. Binlercesi bu zulüm altında can vermiş. Kalanların anlattığı tecavüz hikâyeleri o kadar iç kaldırıcı ki insan dinlemeye bile dayanamıyor.

(4) En şiddetli katliamlar doğu illerinde yaşanmış. Nüfus toplu halde Havran çöllerine, Gereg'e ve Musul'a doğru sürülmüş. Katliamlardan daha da acımasız doğal şartlardan dolayı oralarda da onları mutlak bir ölüm bekliyor. Bu insanların Avrupai bir yaşam tarzı sürdürdükleri düşünülecek olursa, kurşun ve bıçaktan kurtulsalar bile, kendilerine yabancı ve barınılması zor bir iklimde sağ kalamayacakları bellidir.

---

* Yurtdışında yaşayan bir Ermeni bu mektubun yazarını elyazısından tanımıştır. —EDİTÖR.
{Bu mektup, Halep'teki Gregoryen kilisesi Piskopos Vekili Rev. Harutyun Esayan tarafından yazılmış, Kahire'deki Gregoryen Piskopos tarafından da şu not eklenerek Boğos Nubar Paşa'ya aktarılmıştır: "Birkaç gün önce [Amerikan] gemisi 'Chester' 500 yabancıyı Beyrut'tan [Mısır'a] getirdi. Aralarında (Rus vatandaşı olan) 30 Ermeni kadın ve çocuk vardı. Kocaları ve babaları Osmanlı yönetimi tarafından rehine olarak alıkonmuştu. Bu kadınlardan biri bana, ayakkabısının tabanında sakladığı, bir parça kâğıt üzerine yazılmış bir mektup verdi. Bu mektup ona, Halep'teki Ermeni piskopos vekili, benim de Armaş'taki [okuldan] tanıdığım Harutyun Esayan tarafından emanet edilmiş. Mektuptaki el yazısı, Harutyun Esayan'la yazışmalarda bulunmuş Damadian [Mısır'da yaşayan bir Ermeni] tarafından tanındı. Bu mektubun bir kopyasını siz Ekselanslarınızın bilgisine sunmak üzere yolluyorum"}.

Dostlarım, daha fazla anlatmaya vaktim yok. Ermenistan'da tek bir Ermeni kalmadığı söylenebilir. Çok yakında Kilikya'da da kalmayacak. Hayatı, malı, onuru gasp edilmiş Ermeniler son yardım çığlıklarını size iletiyorlar - sağ kalanların hayatını kurtarmak için yardım edin! Ekmek almak için para! Kadınların ve 17 yaşından küçük çocukların ülke dışına çıkmasına hükümetin izin vereceği söylentisi dolaşıyor. Bu nasıl gerçekleşir? Nereye giderler? Hangi gemi onları alır? Kim para verir? Milletin başındaki ölüm bulutlarını def etmek için her an yardım gelir diye bekliyoruz. Acele edin, nasıl olursa olsun bize para gönderin, hiçbir iletişim imkân yok!

Amerikan hükümeti aracılığıyla para gönderin, *para para para*. Bu mektubu getiren kişi her türlü mükâfatı hak ediyor, size ayrıntıları anlatacaktır. Zohrab, Vartkes Dağavaryan ve beş arkadaşı, Urfa ile Diyarbakır arasında, binlerce başsız cesedin görenlerin tüylerini diken diken ettiği Şeytan Deresi denen yerde jandarmalar tarafından öldürüldüler. Binlerce kadın ve erkek cesedi Fırat'ta akıntıya kapılmış yüzüyor, Avrupalılar bunların fotoğraflarını çekti. 15.000 Zeytunlu Deyr-el Zor'a sürüldü ve orada en kötü gaddarlıklara maruz kaldılar. Daha memeden kesilmemiş binlerce bebek anneleri tarafından ya nehre atıldı, ya da yol kenarlarında bırakıldı. En acil ihtiyacımız para! Bunu Amerika'dakilere açıkça söyleyin. *Para Para!*

Diyarbakır hapishanelerinde 1.000 Ermeni'nin boğazları kesilmiş. O bölgenin Araşnort'u* sakat bırakılmış, alkolle sırılsıklam edildikten sonra hapishanenin avlusunda içki alemi yapan jandarmaların ortasında diri diri yakılmış, hatta jandarmalar bu manzaraya şarkı söyleyerek eşlik bile etmişler. Beniani, Adıyaman, Selefkiye bölgelerinde insanlık dışı katliamlar yaşanmış; 13 yaşından büyük tek bir erkek bile bırakılmamış; kızlara acımasızca tecavüz edilmiş. Dörtlü, sekizli ya da onlu gruplar halinde birbirine bağlanan bu insanların Fırat'a atılan tanınmaz haldeki cesetlerini kendi gözlerimizle gördük. Çoğunluğu tarifi imkânsız derecede bozulmuştu.

Yukarıda verilen bilgiler resmi kaynaklardan ve görgü tanıklarından alınmıştır.

Amerikan Konsolosu paraların mümkün olduğunca çabuk gelmesini sağlayabilir. Ne kurumsal, ne özel hiçbir mülkümüzü satıp paraya çeviremiyoruz; çünkü hükümet hepsine el koydu. Hükümet manastırları, kiliseleri ve okulları bile müsadere etti. Bu şehirde kara bir kıtlık hüküm sürüyor. Burada Arabistan'a gönderilmeyi bekleyen 15.000 Ermeni'yiz. Bütün Ermenistan tamamen temizlendi.

Bu mektubu kanımla imzalıyorum!

* {{Ermeni toplumunda dini sorumlu. —ç.n.}}

10. İSTANBUL'DA İKAMET EDEN BİR YABANCININ, MR. {W. W. PEET}İN* YAZDIĞI 27 AĞUSTOS 1915 TARİHLİ MEKTUP;† AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

Bardizaglı Ermenilerin hemen hepsi sürgüne yollandılar. Mr. Morgenthau'ın, Protestanların sürgünden muaf tutulacağına dair almayı başardığı söz üzerine kafileler aşağı yukarı bir hafta Nicomedia'da (İznik) bekletildi. Tren istasyonunun yakınlarında açıkta kamp kurdular. Burada hem hava şartlarına, hem de halkın hakaretlerine maruz kalıyorlar. Herhalde birkaç güne kadar da yola çıkarılacaklar. Protestanları kurtarıp kurtaramayacağımız henüz belli değil, bakalım göreceğiz. İznik, Adapazarı, Konya, Merzifon, Sivas, Harput, Diyarbakır ve Amerikan Merkez Misyonunun bazı bölgelerini kapsayan yerlerin neredeyse hepsinde sürgün uygulandı. Birçok insan hayatını kaybetti bile. Bu şehirdekiler de diğerleri gibi güvenliklerine dair bütün umutlarını yitirdiler. Ülkenin içinde bulunduğu durum hakkında fikir verebilecek birkaç mektubu ilişikte gönderiyorum.

{Merzifon'daki Anadolu Koleji'nden Prof. Xenidis‡ Merzifon'dan} henüz geldi. Dört haftadır yoldaymış, {Ankara}da çok beklemiş. {Merzifon} ve çevresindeki bütün Ermenilerin sürüldüğünü söylüyor. Mr. Morgenthau {Merzifon}daki misyon çalışanlarını kurtarmak için çaba harcadı, ama bunun için verilen sözler tutulmadı. Kolej tesislerinde bulunan yüzlerce kız ve genç kadın bile bu korkunç kaderden kurtarılamamış. Misyon çalışanlarının, öğrenci ve öğretmenlerini korumak için gösterdiği cesarete, Kaymakam kişisel yetkilerini kullanarak karşılık vermiş ve sürgün emrinin uygulanmasını engelleyenleri idam etmekle tehdit etmiş. Sürgün emri, hiçbir yerde yaş ve durum ayrımı gözetmiyor.

Ermenilere yapılan bu uygulama hemen hemen bütün ülkeye yayılmış durumda. Önde gelen Ermenilerin birçoğu öldürüldü. Bu acımasız darbeden nasibini almayan aile yok gibi. Bu toplumun Amerikan okullarına desteğinin büyük ölçüde kesildiği görülüyor. Diğer insanlar gibi öğrenciler ve öğretmenler de ya sürgüne gönderilmiş, ya öldürülmüş, ya Türklere verilmiş ya da haremlerine alınmışlar. Bundan sonra sıranın Rumlara geleceğine dair kötü söylentiler var. Eğer Yunansitan harekete geçmezse büyük ihtimalle bu da olacaktır...

---

* {Mr. W. W. Peet, Bible House, İstanbul. Kendisi Amerikan misyonlarının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki veznedarı ve ticaret müdürüydü ve Amerikan misyonlarının diplomatik illişkilerini yürütüyordu}.

† {Mektup Dr. Barton'a gönderilmiştir}.

‡ Belge 56 ve 57'nin yazarı.

11. 15/28 EKİM 1915'TE, BÜKREŞ'TE GENİŞ BİLGİ SAHİBİ BİR KAYNAKTAN GELEN, ERMENİLERİN İMHASIYLA İLGİLİ RAPOR.*

1. *Vezirköprü*'de (Merzifon'un kazası) 7 ila 40 yaş arasındaki bütün kadın ve kızlar *açık artırmayla satıldı*. Kadınların alıcılara bedava sunulduğu da oldu.

2. *Kayseri*'de 500'den fazla Ermeni ailesi İslam'a geçmeye zorlanmıştır. Bir baba İstanbul'daki oğlundan, "anne ve babasının başına daha kötü işler gelmesini engellemek için" aynı şeyi yapmasını istemiştir.

3. Vilayetlerdeki bütün Ermeni adli memurlar görevlerinden alınmıştır. Ermenilerin imhasında özellikle gayret gösteren Türk memurlar da terfi ettirilmiştir. Örneğin, Ermeni mahkûmlara yapılan korkunç işkenceleri bizzat yönetmiş ve birçoğunun ölümünden sorumlu olan *Develi* (Kayseri) kaymakamı Zeki Bey İstanbul vilayeti Mektupçuluğuna† atanmıştır.

4. Jön Türk hükümeti, yaptıklarını gerekçelendirmek, ya da belki Ermenilere karşı daha fazla nefret uyandırmak için *Ermeni Ayrılıkçı Hareketi* başlıklı bir kitap yayımladı. Bu kitap, saçma olduğu gibi, suç da işlemektedir. Kitapta, tamamen hayal ürünü yayımların kopyaları ve sanki Ermenilere aitmiş gibi gösterilen çok sayıda silah ve cephaneliğin resimleri vardır.

5. Diğer yerlerde olduğu gibi *Konya*'da da Ermeni askerlerin sürgüne gönderilmeyen eşleri Türk ailelerin evlerine hizmetçi veya odalık olarak alınmıştır.

6. *Maraş*'ta, sürgün sırasında öldürülen sayısız kurbanın yanı sıra 300'den fazla Ermeni de Divan-ı Harp tarafından idam edilmiştir. *Bandırma*'da da Ermenilerin önde gelenlerinden birçoğu Divan-ı Harp tarafından ölüme mahkûm edilmiştir. Kilise papazı Bartev Vartabed 5 yıllık kürek cezasına çarptırılmıştır. Erzurum Başpiskoposu Sempad, valinin izniyle İstanbul'a giderken, İttihat ve Terakki Partisi emrindeki haydutlarca Erzincan'da öldürülmüştür. Trabzon, Kayseri, Muş, Bitlis, Siirt ve Erzincan piskoposlarının hepsi Jön Türk hükümetinin emriyle öldürülmüştür. Yolcuların bildirdiğine göre, Trabzon'un bütün Ermeni nüfusu istisnasız katledilmiştir. Sivas, Erzurum, Harput, Bitlis, Bayburt, Hınıs ve Diyarbakır'ın neredeyse bütün erkek nüfusu imha edilmiştir. İzmit'in küçük bir köyü olan Çingiler'de evlerini terk etme emrine uymadıkları gerekçesiyle 300 erkek öldürülmüştür. 13/26 Eylül'de yayımlanan "geçici kanun" gereğince bütün malları ellerinden alman Rodosçuk, Malkara, Çorlu Ermenileri, ailelerinden ayrılmışlar ve İzmit bölgesinin diktatörü haline gelen, kötülüğüyle nam salmış İbrahim'in keyfi bir emriyle İzmit'ten Konya'ya gönderilmişlerdir. İstanbul'dan sürülen binlerce zavallı Ermeni, ayakkabıları da dahil, neleri var neleri yoksa hepsini jandarmalara verdikten sonra, İzmit'ten Konya'ya doğru yayan yola çıkarılmışlardır. Trenle yolculuk edecek kadar parası olanlar da jandarmalar tarafından kandırılarak bütün

* {Taşnaktsutyun Komitesi Balkan Bölümü tarafından kaleme alınan, Washington'daki Dışişleri Bakanlığı tarafından Amerikan Yardım Komitesi'ne {{*American Relief Committee*}} aktarılan bildiridir}. {ORİJİNAL BELGE: Bükreş Ermeni Devrimci Federasyonu'nun ("Taşnaktsutyun") bir dizi raporu arasında yer alan 15/28 Ekim 1915 tarihli raporun kopyası; bkz. Büyükelçi Morgenthau'nun Dışişleri Bakanı'na gönderdiği İstanbul, 17 Eylül 1915 tarihli mektubun eki. NA/RG59/867.4016/226. —A.S.}

† {{Osmanlılarda, bir resmî dairenin yazı işlerini yönetmekle yükümlü yüksek görevli kişi. —ç.n.}}

paraları alınmıştır. Jandarmalar bu insanlardan, yalnız İstanbul'dan gidecekleri yere kadar olan bilet paralarını değil, aynı zamanda fahiş fiyattan yiyecek satarak kalan bütün paralarını da almışlardır. Tuvaletleri kullandırmak için bile para istemişlerdir.

7. Halep'ten gelen Alman yolcular, sürülen Ermenilerin içinde bulunduğu sefaleti korkunç olarak tanımlıyorlar. Yol boyunca, açlıktan ölen Ermenilerin cesetlerini görmüşler.

Bağdat ve Suriye'den Arap mebuslar Havran çöllerinde sefaletin tanımlanamaz boyutlarda olduğunu bildiriyorlar:

"Trenler çok sayıda Ermeni'yi susuz, ekmeksiz dağ başlarında bırakıyor. Şehir ve kasabalardaki Araplar yardım etmeye çalışıyor, ama genellikle Ermeniler evlerinden beş-altı saat uzaklaştıktan sonra terk ediliyorlar. Yollarda, nereden yardım bulacaklarını bilemeyen, açlıktan ölmüş kadın, çocuk ve yaşlıların cesetlerine rastlıyoruz."

Bazı Ermeniler, Bağdat'tan 40-45 saatlik mesafede, Arapların arasında sefil bir hayat sürüyorlar. Her gün içlerinden birçoğu açlıktan ölüyor. Hükümet onlara yiyecek vermiyor. Üstelik, Bağdat'a yeni birlikler sevkediliyor ki, bu da talihsiz sürgünler için yeni bir bela demek.

8. 13/26 Eylül 1915 tarihinde çıkarılan yeni "geçici kanun" gereğince Ermenilerin geride bıraktığı malların ve gayrımenkullerin paraya çevrilmesi için üç özel komisyon illere gönderilmiştir.

12. ERMENİSTAN'DAKİ OLAYLARLA İLGİLİ, EKİM 1915'TE "SONNENAUFGANG"TA ("DOĞU HIRİSTİYANLARINA YÖNELİK HAYIR İŞLERİNİ GELİŞTİRMEK İÇİN ALMAN CEMİYETİ" YAYIN ORGANI), KASIM 1915'TE "ALLGEMEINE MISSIONS-ZEITSCHRIFT"TE YAYIMLANAN BİLGİLER.*

Alman kaynaklı olmasından ve Alman sansürünün engelleme çabalarından dolayı bu tanıklık özellikle önemlidir.

"Sonnenaufgang"ın aynı sayısında editörün şöyle bir notu yer alıyor:

"Önceki sayımızda hemşirelerimizden birinin (Hemşire Möhring) bir yolculuk sırasında gördüklerini içeren ifadesini yayımlamıştık. Fakat arka arkaya bize ulaşan yeni detayları halka duyurmaktan kaçınmak zorundayız; zira bunun bize maliyeti çok yüksek. Dostlarımızın da anlayışla karşılayacağı gibi ülkemizin siyasi durumu bunu gerektiriyor."

Sansür, "Allgemeine Missions-Zeitschrift" gazetesinin editörüne de baskı yapmakla yetinmemiş; 10 Kasım'da bu yazının Alman basınında yayımlanmasını tümden yasaklamış ve yazının basıldığı sayının bütün nüshalarını toplamak için elinden geleni yapmıştır. Buna rağmen her iki derginin bazı nüshaları yurtdışına çıkmıştır.

İşlenen suçları anlatan her iki yazı da aynı kaynaktan alınmıştır; fakat dergilerin bu kaynaklardan aktardıkları tanıklıklar her zaman birbiriyle örtüşmemektedir. Dolayısıyla, ancak iki derginin aktardıkları bölümler bir araya getirilerek tam metne ulaşılabilmiştir.

Aşağıdaki yazıda parantez içine alınmayan bölümler hem "Sonnenaufgang"ta hem de "Allgemeine Missions-Zeitschrift"te yayımlanan paragraflardır. Açılı parantez (<>) içinde yer alan paragraflar yalnız "Sonnenaufgang"ta, köşeli parantez ([ ]) içindeki paragraflar ise yalnız "Allgemeine Missions-Zeitschrift"te çıkmıştır.

10 ila 30 Mayıs arasında Diyarbakır ve Mamurat'ül Aziz vilayetlerinde önde gelen 1.200 Ermeni ve diğer Hıristiyan mezheplerine bakılmaksızın tutuklandılar.

<Musul'a götürüleceklerinden başka bir bilgi almak mümkün olmadı.>

[Bunlardan 674'ü, 30 Mayıs'ta Musul'a götürülecekleri söylenerek Dicle Nehri'nde sallara bindirildiler. Kafile elli jandarmanın eşlik ettiği Vali yaverinin sorumluluğu altındaydı. Jandarmaların yarısı sala bindi, yarısı kıyıdan atla onları takip etti. Hareketten kısa bir süre sonra tutsakların bütün parası (6.000 Türk lirası) ve elbiseleri alındı, sonra da suya atıldılar. Kıyıdaki jandarmalara hiçbirinin kaçmasına izin vermemeleri emredilmişti. Maktullerin elbiseleri de Diyarbakır pazarında satılmıştır.]

<Aynı zamanda 700 genç Ermeni askere alınmış ve Karabahçe-Habaşi yolunun yapımında çalışmaya yollanmıştır. Bu 700 erkekten de haber yoktur.

* {"Sonnenaufgan"ta ("Deutsche Hilfsbund für Christliches Liebeswerk im Orient"in yayım organı) ve editörlüğünü Prof. Dr. Julius Richter ve Dr. John Warneck'in yaptığı, Martin Warneck tarafından Berlin'de W., 9, Schellingstrasse adresinde yayımlanan "Allgemeine Missions-Zeitschrift"te yayımlanan bilgiler, S., Ekim 1915; A.M., Kasım 1915}.

Diyarbakır'da beş veya altı papazın soyundurularak katrana bulandığı ve sokaklarda sürüklendiği de söyleniyor.>

Halep vilayetinde Haçin, Şar, Elbistan, Göksun, Taşoluk, Zeytun, Alabaş, Geben, Şivilgi, Furnus, Fundacık, Hasanbeyli, Harni, Lapaşlı, Dörtyol sakinleri sürgün edilmiştir.

[Bu insanlar yeni yerlere yerleştirilecekleri bahanesiyle çöllere doğru sürüldüler. Tel-Armen {{Kızıltepe}} köyünde (Bağdat Demiryolu hattı üzerinde, Musul yakınlarında bir yer) ve çevre köylerde 5.000 kişi katledilmiş, geriye birkaç kadın ve çocuk bırakılmıştır. İnsanlar diri diri kuyulara ve ateşlere atılmıştır. Ermenilerin, Bağdat Demiryolu'na 25-30 kilometre uzaklıktaki yerlere koloniler kurmak üzere yerleştirildikleri görüntüsü veriliyordu. Fakat sürülenler yalnız kadın ve çocuklardı; çünkü çok yaşlılar hariç bütün erkekler savaştaydı. Bu, ailelerin toptan öldürülmesi demekti; zira bu ailelerin ne çalışacak gücü, ne de parası vardı.]

Bir Alman, Kudüs'ten izinli gelen tanıdığı Hıristiyan bir askere rastlamış. Adam, Fırat kıyılarında bir aşağı bir yukarı dolaşıyor, o civarlara sürüldüğü söylenen karısını ve çocuklarını arıyormuş. Böyle talihsiz insanlara Halep'te sık sık rastlanılıyor; çünkü bu insanlar akrabalarının nerede olduğuna dair daha güvenilir bilgiyi Halep'te bulacaklarına inanıyorlar. O sırada evden uzakta bulunan bir aile üyesinin eve döndüğünde bütün ailesinin götürüldüğünü, evlerinin boşaltıldığını görmesi çok sık rastlanılan bir olay.

[Bir ay boyunca neredeyse her gün Fırat Nehri'nde, çoğu kez ikişerden altışara kadar değişen sayılarda gruplar halinde birbirine bağlanmış yüzer halde cesetler görüldü. Erkek cesetleri korkunç şekilde parçalanmıştı (cinsel organları kesilmişti vs.), kadın cesetleri ise boydan boya yarılmıştı. Fırat Nehri'ni kontrolle görevli Türk yetkili Cerablus Kaymakamı, cesetlerin Müslüman mı, yoksa Hıristiyan mı olduklarını belirlemenin imkânsız olduğunu söyleyerek bu cesetlerin gömülmesine izin vermeyi reddetmiştir. Kimsenin kendisine bu konuyla ilgili bir emir vermediğini de söylemiştir. Kıyıya vuran cesetler köpekler ve akbabalar tarafından parçalanıyor. Buna şahit olan birçok Alman var. Bağdat Demiryolu'nda çalışan bir memur, Birecik hapishanelerinin her gün dolduğu ve her gece de Fırat Nehri'ne boşaltıldığı bilgisini vermiştir. Bir Alman süvari yüzbaşısı, Diyarbakır ve Urfa arasında yol boyunca açıkta yatan sayısız ceset gördüğünü söylemiştir.]

<Arapkir'den Halep'e şu telgraf gönderilmiştir: "Hak dinini kabul ettik. Şimdi iyiyiz." Andırın yakınlarındaki bir köyün bütün sakinleri İslam'a geçmişlerdir. Haçin'de altı aile Müslüman olmak için başvurmuş; ama aldıkları cevap, "yüz aileden aşağısı kabul edilmeyecek" olmuştur.

Halep ve Urfa sürgün kafilelerinin toplanma merkezleridir. Haziran ve Temmuz aylarında Halep'te 5.000 sürgün vardı. Nisan ile Temmuz arasında toplam 50.000'in üzerinde kişinin de şehirden geçiş yaptığı tahmin ediliyor. Askerler ve onların yaltakçısı bazı Araplar bütün kızları kaçırdılar. Bütün umutlarını yitirmiş bir baba, hiç değilse on beş yaşındaki kızını beraberimde götürmem için yalvardı; çünkü artık onu yapılan eziyetlerden koruyamıyordu. Ermenilerin yolculukları sırasında geride bıraktıkları çocukların sayısını hesaplamanın imkânı yok.

Yolda sancısı tutan hamile kadınlar hiç mola vermeden yola devam etmek zorunda bırakılmışlardır. Antep yakınlarında ikiz doğuran bir kadın ertesi gün yola devam etmek zorunda kalmıştır. Çok geçmeden bebekleri bir çalının altına bırakmış, biraz sonra kendi de

yığılıp kalmıştır. Yürüyüş sırasında sancısı tutan başka bir kadın da devam etmeye zorlanmış ve oracıkta düşüp ölmüştür. Maraş ve Halep arasında bunlara benzer birçok olay yaşanmıştır.*

Şar köylülerine taşınabilir mallarını yanlarına alma izni verilmiştir. Yolda onlara aniden, "yoldan ayrılmak ve dağlardan ilerlemek için emir aldıkları" söylenmiştir. Her şeyi - arabaları, öküzleri, eşyaları - yolda bırakmış ve dağlara doğru yayan yola devam etmişlerdir. Bu yıl havaların görülmedik derecede sıcak olması birçok kadın ve çocuğun daha yolculuklarının başında sıcağa dayanamayarak ölmesine neden oluyor.

Ayrıca, ne Halep'e, ne de Urfa'ya varamadıklarından kendilerinden haber alınamayan 30.000 sürgün vardır.>

---

* "Daha yeni on beş bebek topladık. Üç tanesi ölmüştü bile. İnanılmayacak derecede zayıf ve hastaydılar. Ah! Gördüklerimizi bir yazabilsek." *–Maraş'tan 4 Haziran 1915 tarihinde gönderilen- Eylül 1915'te "Sonnenaufgang"ta yayımlanan bir mektuptan alıntı.*

13. İSTANBUL'DA YAŞAYAN BİR YABANCININ CENEVRE'DE İSVİÇRELİ BİR BEYEFENDİYE ANLATTIĞI, AYNI BEYEFENDİ TARAFINDAN AKTARILAN TANIKLIK.*

Mart (1916) başlarında Türkiye'den ayrıldığımda Ermenilerin durumu şöyleydi:

Sürgünler genel olarak durmuştu, ama yerel ölçekte Ermenilere müdahaleler sürüyordu. Toros Dağları ile İstanbul arasındaki köylerde kalan Ermeniler sık sık bir yerden bir yere gönderiliyorlardı. Gönderildikleri yerler aynı il sınırları içinde olduğu gibi, farklı illerde de olabiliyordu.

Başkentte Ermenilere yönelik tutuklamalar oldukça sık bir şekilde devam ediyor. Tutuklananlar iç kesimlere yollanıyor; buralarda ya öldürülüyor ya da kötü muameleden, gıdasızlıktan ölüme terk ediliyorlar.

Ermenilerin para ve erzaklarına el koymalar, ekmek ve diğer besin maddelerinin dağıtımında Ermeniler aleyhine ayrımcılıklar, diğer Osmanlı tebaalarına uygulananlarla karşılaştırıldığında büyük oransızlıklarla devam ediyor.

Ermenilerin, özellikle de sürgüne gönderilenlerin çektiği ızdırap çok büyük. Birçokları açlıktan ve hastalıktan ölüyor. Müslümanlar arasındaki Ermeni karşıtı duygular giderek artıyor.

Bu yılın Ocak ayı başlarında Halep'ten gelen güvenilir raporlar, Musul, Halep, Deyr-el Zor ve Şam bölgelerinde bulunan Ermeni sürgün sayısını 492.000 olarak veriyordu.† Bunların büyük çoğunluğu, yiyeceğe ve diğer hayati gerekliliklere ihtiyaç duyan kadın, çocuk ve yaşlı erkekler. Doktor ve ilaç olmadığından, hastalık sürgünleri kırıp geçiriyor.

Türk Dahiliye Nezareti 800.000 Ermeni'nin sürgüne yollandığını, bunlardan 300.000'inin ya öldürüldüğünü ya da diğer sebeplerden öldüğünü bildirmiştir. Diğer tahminlere göre ise sürgüne yollananların sayısı 1.200.000, çeşitli nedenlerle ölenlerin sayısıysa 500.000'dir.

---

* {İstanbul'daki Amerikan misyoneri Mr. Ryan'ın M. Léopold Favre'a Cenevre'de verdiği sözlü ifadedir. Tarih belli değildir, ancak Mart 1916'dan sonra olduğu bilinmektedir}.

† Bkz. Belge 139,d.

14. AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ'NİN TÜRKİYE'DEKİ TEMSİLCİLERİNDEN 4 MAYIS 1916 TARİHİNDE GELEN, WASHİNGTON'DAKİ DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI YOLUYLA KOMİTE'YE AKTARILAN TELGRAF.

Halep

Buradaki yardım çalışmalarıyla 1.350 yetime destek sağlanıyor. Üstelik bunlar, şehirdeki çok sayıda yardıma muhtaç çocuğun sadece bir kısmı. Hama, Rakka, Kilis ve Şam da dahil olmak üzere dokuz yardım merkezinde yemek de veriliyor. Halep'te yetimler için ayda 1.500 Türk lirası harcanıyor. Halep'te yoksullar için kullanılan para ise 600 Türk lirası. Ayrıca yardım merkezlerinde 2.245 Türk lirası harcanıyor. Bu rakamlar, gerekli ödeneğin asgari miktarıdır; aslında bütün ihtiyaçları tam manasıyla karşılamak için bunun on katı bile yeterli olmayacaktır. Alman ve Amerikan konsolosları yapılan işe nezaret ediyorlar. Ödenekler o kadar yetersiz ki, yardım merkezlerindeki birçok sürgün sadece ot yiyebiliyor ve açlık yüzünden yüzlercesi yaşamını yitiriyor. Halep'teki merkez için her hafta 1.000 Türk lirasına ihtiyaç var.

Maraş

Yardıma en çok ihtiyacı olan 10.000 Ermeni sürgün tehdidi altında. İş camiasından Müslümanlara ve Hıristiyanlara yardım teşebbüsleri hükümet tarafından durdurulmuştur. Hıristiyanların herhangi bir iş yapması yasak ve yiyecek fiyatları da çok yüksek. Agno'dan Maraş'a mal sevkiyatı da yasak, birçok kişi açlıktan ölüyor. Burada ayda 1.600 Türk lirasına ihtiyaç var.

Antep

Burada 4.500 Ermeni kaldı. Bunların üçte ikisi yardım listesinde. Şehir ve civarında bulunan 400 mülteci kadın ve çocuğun her ay 1.000 Türk lirasına ihtiyacı var.

Tarsus

Burasının Toroslar'ın kuzeyinden gelen sürgünler için bir istasyon olması nedeniyle yollar her zaman sefil durumdaki insanlarla dolu. Hükümetin tahminlerine göre 32.000 kişi Tarsus'tan geçiş yapmıştır. Diğer raporlara göre ise bu rakam çok daha yüksektir. Tifüs çok yaygındır. Burada ihtiyaç duyulan aylık para miktarı 500 Türk lirasıdır.

Adana

Buradaki durum Agno'dakiyle hemen hemen aynıdır. Birçok çocuğun korunmaya ve beslenmeye ihtiyacı vardır. Ayda 500 Türk lirası gereklidir.

Sivas

Burada kalan Hıristiyan nüfusa, sahildeki şehirlerden gelen kadın ve çocuklar da dahil olmak üzere 25.000 yardıma muhtaç mülteci eklenmiştir. Hepsinin yardıma ihtiyacı var. Aylık ihtiyaç 600 Türk lirasını bulmaktadır.

Konya

2.000 yetim. Bu ilin ve civardaki yerlerin aylık gereksinimlerini karşılamak için 1.500 Türk lirası gereklidir.

Harput

Burada ayda 400 Türk lirasına ihtiyaç var.

Merzifon ve Kayseri

Ayda 500 Türk lirası gereklidir.

İzmir

Hastalıklar oldukça yaygın, yiyecek kıtlığı var. Gerekli olan aylık para miktarı 400 Türk lirasıdır

Bursa

Burada ayda 200 Türk lirası harcanıyor.

II.

VAN VİLAYETİ

Van'daki Ermenilerin nüfus içindeki oranı diğer bütün vilayetlerde olduğundan daha yüksekti. Ayrıca Van, kuzeydoğuda Rus ve İran topraklarıyla sınır oluşturan bir vilayetti. Dolayısıyla, Türklerin 1914-1915 kışında başlattıkları taaruzun kırılmasından sonra işgale uğrayacak ilk yerdi.

Birbirinden bağımsız beş kaynaktan gelen bu bölümdeki belgeler Van'da meydana gelen olayların ayrıntılı ve tamamen tutarlı bir tasvirini yapmaktadır. Bu olaylar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler ile Türkler arasında ilk açık çatışmayı oluşturmuş ve hükümet, Kilikya'da başlattığı sürgün operasyonunu, bütün Ermeni nüfusu kapsayacak şekilde yaygınlaştırmak için bu olayları bahane olarak kullanmıştır.

Kanıtlar açıkça gösteriyor ki Osmanlı hükümetinin resmi savunmalarında söylendiğinin aksine, Ermenilerin nedensiz isyanı söz konusu değildir. Ermeniler sadece kendilerini savunmak için silaha başvurmuşlardır. Olayların patlak vermesinin bütün sorumluluğu, ister kendi inisiyatifiyle hareket etmiş olsun, ister sadece İstanbul'dan gelen emirleri uygulamış olsun, Vali Cevdet Bey'e aittir.

15. VAN'DAKİ AMERİKAN MİSYONU: MISS GRACE HIGLEY KNAPP'İN, KENDİSİ TARAFINDAN BİRLEŞİK DEVLETLER'DE ÖZEL OLARAK YAYIMLANAN TANIKLIĞI (1915).*

Bu tanıklığın ilk bölümü, baştan "Kurtuluş" başlıklı alt bölüme kadar ve bu alt bölüm de dahil olmak üzere, Miss Knapp'in 24 Mayıs 1915'te Van'dan Dr. Barton'a yazdığı mektuptan bizzat kendisi tarafından kelime kelime aktarılmıştır. Bu nedenle de güncel bir ifadenin bütün değerine sahiptir.

Ruslar'ın Van'ı (ilk) işgal ettiği dönem Miss Knapp'in Dr. Barton'a yazdığı başka iki mektupta daha anlatılmıştır. Bu mektuplardan birincisi, 14, 20 ve 22 Haziran tarihlerinde bölümler halinde yazılmış olan daha uzun bir mektuptur; ikinci mektubun tarihi ise 26 Temmuz'dur. Bu mektuplar, aynı olayların anlatıldığı ve bizim buraya aldığımız üç bölümden daha ayrıntılıdır; fakat bu ayrıntılar daha çok şahsi konular ve Müslüman sığınmacıların bakımıyla ilgilidir. Her iki konu da bu seçkinin amacıyla doğrudan bağlantılı olmadığı için adı geçen mektuplar yerine bu ifadeyi yayımlamak daha uygun göründü.

Miss Lovie Bond'un Mrs. Orpin'e, şehrin tahliye edilmesinden hemen önce 27 Temmuz'da yazdığı, "Women's Armenian Relief Fund"ın {{Kadınların Ermenilere Yardım Vakfı}} on birinci raporunda yayımlanan başka bir mektup daha vardır. Fakat bu mektup da tamamen şahsi konularla ilgilidir.

Geri çekilme sırasında kaleme alınan herhangi bir mektup yoktur; sadece Miss Knapp'in yazdığı tarihsiz bir not vardır. Bu not ile buraya aldığımız ifadenin son bölümü, yani "Kaçış" başlıklı kısımdan sona kadar olan bölüm, kelimesi kelimesine birbiriyle uyumludur.

DRAM SAHNESİ VE ONUN AKTÖRLERİ

Van, Asya Türkiye'sinin en güzel şehirlerinden biriydi - görkemli dağlarla çevrili bir platonun ortasında yer alan Van Gölü'nün kıyısında bir bağlar ve bahçeler şehri. Dükkânların ve kamu binalarının yer aldığı sur içine hâkim konumda olan Taşkale, düzlüğün ortasında dimdik yükselen, eski çağlardan kalma burç ve siperlerle taçlandırılmış, göle bakan yüzünde ünlü çiviyazılarının bulunduğu devasa bir kaya kütlesiydi. Bahçeler olarak adlandırılan bölüm (böyle deniyordu çünkü neredeyse her hanenin ya bir bahçesi, ya da bağı vardı) surların dışından doğuya doğru 7 km'lik bir alanı kapsıyordu, genişliği ise 3,5 km kadardı.

Şehirde yaşayan 50.000 kişinin beşte üçü Ermeni, beşte ikisi Türk'tü. Ermeniler ilerici ve azimliydiler. Sayıca üstünlükleri ve Rusya'ya yakın olması nedeniyle devrimci parti dikkate değer bir güç haline gelmişti. Tanınmış liderlerinden üçü, Osmanlı Meclisi üyesi Vremyan, askeri taktiklerde becerikli İskhan ve hakkında daha sonra çok şey anlatacağımız Aram'dı. Vali sık sık bu üç kişinin fikirlerine başvurur ve onlarla iyi ilişkiler içindeymiş gibi görünürdü.

* {BROŞÜR: Grace Higley Knapp, *The Mission at Van: in Turkey in War Time*, (Clarence D. Ussher'ın kaleme aldığı "On the Future of the Missions at Van" - Van'daki Misyonun Geleceği-konulu bir bölümle birlikte) 1916'da özel olarak basıldı. Bu yazının çok az farklı bir şekli, "Women's Armenian Relief Fund" {{Kadınların Ermenilere Yardım Vakfı}} kurumunun Kasım 1913 - Şubat 1916 dönemini kapsayan on birinci raporunda yayımlandı, s. 3-18. Aynı zamanda bkz. *Boston Evening Transcript* (28 Temmuz 1915), s. 22. —A.S.} {Bu raporun Grace Knapp'in bir notla birlikte James Barton'a gönderdiği kopyası için bkz. HL/ABC/15.9.7/25c/143. —A.S.}

Amerikan misyon kompleksi, Bahçeler'in ortadaki üçte birlik kısmının güneydoğu ucunda, binalarını görünür kılan hafif bir yükseltinin üzerindeydi. Bu kompleks bir kiliseden, iki büyük ve yeni, iki de küçük okuldan, bir nakış-dikiş okulundan, bir hastaneden, dispanserden ve misyonerlere ait dört evden oluşuyordu. Hemen güneydoğusu geniş düzlüktü. Bu düzlükte büyük garnizonun en büyük kışlası vardı. Kışla ile Ermeni evleri arasında başka bina yoktu. Kuzeyde ve daha yakında, arada sokak ve evler olmakla birlikte, başka bir büyük kışla daha vardı. Daha kuzeyde, tüfek menzili içinde, üzerinde Amerikalıların "Biber Kutusu" olarak adlandırdıkları küçük bir kışla olan Toprakkale Tepesi bulunuyordu. Bizim doğumuzda, beş dakikalık yürüyüş mesafesinde, (İsviçre asıllı) Herr Spörri, karısı, kızı ve üç bekâr hanım tarafından yönetilen Alman yetimhanesi vardı.

1914-1915'te Amerikan misyonu şu kişilerden oluşuyordu: Kıdemli misyoner G. C. Raynolds (Dr. Raynolds Van koleji için para bulmak amacıyla Amerika'daydı; savaşın patlak vermesi dönüşünü engelledi), hastaneden ve tıbbi işlerden sorumlu Dr. Clarence D. Ussher, hayır için yapılan dikiş işlerinden sorumlu Mrs. Ussher, erkek kısmından ve genel işlerden sorumlu Mr. ve Mrs. Ernest A. Yarrow, kız kısmının müdürü Miss Gertrude Rogers, ilkokul kısmından ve iki Ermeni, bir Türk anaokulundan sorumlu Miss Caroline Silliman, müzik bölümünden sorumlu Miss Elizabeth Ussher, hastanenin denetlenmesinden sorumlu İngiliz Miss Louise Bond ve gezici misyoner Miss Grisel McLaren. Dr. Ussher ve Dr. Yarrow'un dörder çocuğu vardı. Bense Bitlis'ten gelen bir ziyaretçiydim.

ŞEYTAN İLE DERİN DENİZLER ARASINDA

Sonbahar ve kış ayları boyunca Ermenilerin malları zorunlu el koyma adı altında acımasızca yağmalandı. Zenginler iflas ettirildi, fakirlerin elinde ne varsa alındı. Türk ordusundaki bakımsız, yarı aç Ermeni askerlere siperler kazdırılıyor, bu insanlar köle gibi çalıştırılıyorlardı. Fakat, en kötüsü silahlarının alınmış, böylece de asırlık fanatik düşmanlarının, yani Müslüman askerlerin merhametine terk edilmiş olmalarıydı. Kaçma fırsatı bulanların kaçmasına veya durumu uygun olanların askerlikten muafiyet vergisi ödemesine şaşmamak lazım. Bunlardan ikisini de yapamayanların çoğu ise orduya teslim olmadılar. Hesap gününün yakın olduğunu hissediyorduk – karşıt güçlerin çarpışması ya da cihad gibi... Fakat devrimciler temkinli davranarak kendilerini frenlemeyi başarıyor, sağduyulu davranıyor, ateşli gençlerini denetim altında tutuyor, çatışmaları önlemek için sokaklarda devriye geziyorlar, köylülere de sükûnet içinde sabretmeleri talimatını veriyorlardı. Yakılan bir iki köyün intikamının alınmaması, böyle bir intikam hareketi bahane edilerek katliama girişilmesinden daha iyiydi.

Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın kayınbiraderi Cevdet Bey, Van Vilayeti Genel Valisi olduktan kısa bir süre sonra sınırda savaşmaya gittiğinden şehirde bulunmuyordu. Bahar başında şehre döndüğünde herkes Cevdet Bey'in çok yakında "bir şeyler yapacağını" hissetti. Yaptı da. Ermenilerden 3.000 asker talep etti. Ermeniler huzuru korumak için o kadar gayretliydiler ki, bu talebi karşılama sözü verdiler. Fakat tam bu sırada Çatak bölgesinde Ermenilerle Türkler arasında sorun çıktı. Cevdet Bey, İskhan'dan yanına önde gelen devrimcilerden üçünü de alarak barış için aracı olmak üzere Çatak'a gitmesini istedi. Yolda dördü de kalleşçe öldürüldüler. Bu olay 16 Nisan cuma günü oldu. Cevdet Bey daha sonra Vremyan'ı kendisine danışmak bahanesiyle huzuruna çağırdı, tutukladı ve İstanbul'a gönderdi.

Bu olaylardan sonra devrimciler, artık Vali Cevdet Bey'e hiçbir şekilde güvenemeyeceklerine ve dolayısıyla istediği 3 .000 askeri veremeyeceklerine kanaat getirdiler. Ona 400 asker vereceklerini, kalanlar için muafiyet vergisini de peyderper ödeyeceklerini söylediler. Vali bu teklifi kabul etmedi. Devrimciler, Cevdet Bey'le görüşmeye gitmeleri ve onu yumuşatmaya çalışmaları için Dr. Ussher ve Mr. Yarrow'a yalvardılar. Vali inatçıydı. "Kendisine itaat edilmeliydi." Ne pahasına olursa olsun bu "isyanı" bastıracaktı. İlk önce Çatak'ı cezalandıracak, daha sonra Van'la ilgilenecekti. Eğer asiler tek bir el bile ateş ederlerse bütün Hıristiyanları erkek, kadın, çocuk demeden öldürecekti.

Ortada böyle bir "isyan" olmadığını söylemeye gerek yok. Daha evvel de söylediğimiz gibi devrimciler güçleri yettiği kadar barışı korumayı amaçlıyorlardı. Fakat bir süreden beri Bahçeler'in Ermenilere ait kısmının etrafına Türklerin gizlice siper kazmakta olduğu öğrenildi. Hayatlarını mümkün olduğu kadar pahalıya satmaya kararlı olan devrimciler bir savunma hattı oluşturdular.

Cevdet Bey, Amerikan binalarını korumak üzere 50 askerlik bir koruma gücü göndermek istediğini bildirdi. Ya bu koruma kabul edilmeli, ya da Amerikalılar bu korumanın teklif edildiğine ama reddedildiğine dair yazılı ifade vermeliydiler. Böylece Cevdet Bey güvenliğimizle ilgili hiçbir sorumluluk almamış olacaktı. Bizden hemen bir cevap bekliyordu, ama sonunda pazar öğlene kadar beklemeye razı oldu.

Ermeni dostlarımızın birçoğu korumanın kabul edilmesi gerektiği konusunda hemfikirdiler. Fakat devrimciler, bu gücün bu kadar merkezi bir yerde konuşlanmasının Ermeni kuvvetlerinin güvenliğini tehdit edeceği gerekçesiyle bunların Amerikan binalarına canlı ulaşmalarına izin vermeyeceklerini bildirdiler. Ancak beş kişilik bir koruma alabilirdik. Fakat Cevdet Bey bize ya 50 kişi verecek, ya da hiç vermeyecekti. Tam manasıyla iki arada bir derede kalmıştık. Eğer korumalar gönderilir ve hem Vali hem de devrimciler dediklerini yaparlarsa çatışmaların başlamasına biz sebep olacaktık. Yok eğer korumalar gönderilmezse, bizim binalara sığınmaya hazırlanan binlerce kişinin güvenliğini sağlamak için elimizde hiçbir güvence olmayacaktı. Her iki durumda da istenmeyen sonuçlar yüzünden biz suçlanabilirdik. Dr. Ussher pazartesi günü valiyi görmeye gittiğinde onu biraz müteredditi bulmuş. Vali, korumaları isteyip istemediğimizi sormuş. Dr. Ussher, kararın ona ait olduğunu, ama böyle bir güç göndermenin sıkıntıya yol açabileceğini söylemiş. Nihayetinde bu koruma hiçbir zaman gönderilmedi.

Cevdet Bey, bütün kış boyunca Türk askeri hastanesinde hemşirelik yapan Miss McLaren ve Hemşire Martha'dan da orada yaptıkları işe devam etmelerini istemiş; onlar da bunu kabul etmişlerdi.

SAVAŞ! *"İŞİM YOK KEYFİM ÇOK"*

20 Nisan salı günü sabah altıda bazı Türk askerleri şehre gelen bir grup köylü kadından birini alıkoymak istemişler. Kadın kaçmış. Bu esnada iki Ermeni asker gelip Türklere ne yaptıklarını sormuşlar. Türk askerler bu Ermenilere ateş edip öldürmüş. Daha sonra Türk siperlerinden de ateş açılmış. Kuşatma da böylece başlamış oldu. Bütün gün boyunca tüfek ateşi dinmedi. Bahçeler'le sur içi arasındaki haberleşme kesilmişti. Sur içindeki Taşkale'den

aşağıdaki evler sürekli top atışına tutuluyordu. Akşama doğru evlerin dört bir yandan alev aldığı görüldü.

Bahçeler'deki bütün Ermeniler – yaklaşık 30.000 kişi kadar, çünkü sur içindeki Ermeni nüfusu oldukça azdı – şimdi iki buçuk kilometrekarelik bir alana toplanmışlardı. Bu alan duvarların ve siperlerin yanı sıra, 50 *tirk* (içine adam yerleştirilmiş ve barikatlarla tahkim edilmiş ev) tarafından korunuyordu. Ermenilerin gücü sadece 300 kadar tüfeğe sahip eğitimli 1.500 kişiden ibaretti. Cephaneleri de fazla değildi, onun için çok idareli kullanıyorlardı. Mümkün olduğu kadar sadece tabanca kullanmaya çalışıyorlar, düşmanın ateş etmesi, böylece de cephanesini harcaması için her yolu deniyorlardı. Günde 2.000 mermi, fişek ve barut üretmeye başladılar. Bir müddet sonra da bomba atmak için üç tane havan topu yaptılar. Bütün bunları yapmak için eldeki malzeme çok sınırlıydı. Kullanılan yöntem ve araçlar kaba ve ilkeldi. Yine de düşmanı püskürttükleri için sevinçli ve umutluydular. Kendileri için bazı kurallar koymuşlardı: Temiz ol, içki içme, doğruyu söyle, düşmanın dinine küfretme. Türklere bir manifesto göndererek savaşlarının Türk komşularına karşı değil, tek bir kişiye karşı olduğunu bildirdiler. Valiler gelir ve giderdi ama iki halk yan yana yaşamaya devam etmek zorundaydı. Cevdet Bey gittikten sonra iki halk arasında huzurlu ve dostça ilişkiler kurulabileceğini umuyorlardı. Türkler de aynı ruhla cevap verdiler ve zorla savaştırıldıklarını söylediler. Gerçekten de, önde gelen birçok Türk bu savaşa karşı bir protesto bildirisi imzalamışlardı, ama Cevdet Bey bunu dikkate almadı.

Ermeniler, bizim kuzeyimizde bulunan kışlayı ele geçirdiler ve yaktılar (içindekiler kaçmıştı); fakat bundan başka bir hücum hareketinde bulunmadılar – sayıları çok azdı. Onlar evleri ve canları için savaşıyorlardı. Hareketlerimizde tarafsız olmaya gayret etsek de kalbimiz tamamen onlarla birlikteydi. Hiçbir silahlı adamın binalarımızdan içeri girmesine izin vermiyorduk. Ermenilerin lideri Aram, bizim tarafsızlığımızı korumamıza yardımcı olmak için yaralı askerlerin bizim hastanemize getirilmesini yasaklamıştı. Dr. Ussher onlara kendi geçici hastanelerinde bakıyordu. Buna rağmen Cevdet Bey, ayın 23'ünde Dr. Ussher'a silahlı adamların bizim binalarımıza girdiğini ve asilerin bizim yakınlarımızda siperler hazırladıklarını yazdı. Eğer hücum sırasında bu siperlerden tek el dahi ateş edilirse toplarını bizim binalara çevirmeye ve onları yerle bir etmeye "üzülerek mecbur kalacaktı." Bundan emin olabilirdik. Elimizdeki bütün imkânları kullanarak tarafsızlığımızı korumaya gayret ettiğimiz yanıtını verdik. Hiçbir kanun bizi, bize ait mekânların dışındaki insanların veya örgütlerin yaptıklarından sorumlu tutamazdı.

Vali ile haberleşmemizi, bizim resmi temsilcimiz olan İtalyan Fahri Konsolos Senyör Sbordone vasıtasıyla sağlıyorduk. Postacımız ise ateşkes bayrağı taşıyan yaşlı bir kadındı. İkinci seferinde bu yaşlı kadın bir hendeğe düştü, kalkarken beyaz bayrağı kaldırmayı unuttu ve anında Türk askerleri tarafından vurularak öldürüldü. Başka bir kadın bulundu, ama o da evinin önünde otururken yaralandı. Bundan sonra Aram, Vali Sbordone'nin mektubuna cevap verinceye kadar mektuplaşmaya izin vermeyeceğini söyledi. Sbordone bu mektupta Vali'ye Ermenilerin şu anda teslim olmalarını beklemeye hakkı olmadığını, çünkü harekât harekâtın bir katliama dönüştüğünü söylemişti.

Cevdet Bey, Türk hastanesinde yatan Miss McLaren ile haberleşmemize de izin vermedi ve sağlığı hakkındaki bütün sorularımızı yanıtsız bıraktı. Fakat iki hafta sonra Herr Spörri'ye

yazarak onun ve Hemşire Martha'nın iyi ve rahat olduklarını haber verdi. Dr. Ussher valiyi çocukluğundan beri tanıyordu ve arası iyiydi. Fakat, Alman binalarına sığınan Avusturyalı bir bankere yazdığı mektupta Vali, subaylarından birinin bazı Rus esirler ve Rus topları ele geçirdiğini, bunları "daima asilerle birlikte Rusların gelmesini beklemekte olan majesteleri Dr. Ussher'ın mevzileri önünden geçirip onu mutlu edeceğini" söylemişti. Bu mektup şu sözlerle bitiyordu: *"İşim yok, keyfim çok."* Valinin işi yok ve keyfi çokken, onun askerleri ve vahşi müttefikleri Kürtler, köyleri cehenneme çeviriyor, erkek, kadın, çoluk çocuk demeden katlediyor, evleri yakıyorlardı. Bebekler annelerinin kucaklarındayken vuruluyor, çocuklar korkunç şekillerde parçalanıyor, kadınlar çırılçıplak bırakılıyor, dövülüyordu. Köylüler saldırıya hazırlıklı değillerdi. Çoğu karşı koymadı; diğerleri ise cephaneleri bitene kadar direndiler. Ayın 25'ine denk gelen pazar günü köylü sığınmacıların ilk kısmı şehre ulaştı. Sabahın erken saatlerinde kapımızı tekrar tekrar vurduklarını duyduk. Geceliğini ve terliklerini giyerek dışarı çıkan Dr. Ussher bu köylülerin anlattığı acıklı hikâyeleri dinledi ve yaralıları hastaneye göndererek bütün gün onlarla ilgilendi.

MİSYONDA YARALILARA İLKYARDIM

Bahçeler'den 6.000 kişi eşyalarıyla birlikte bizim binalarımıza sığınmıştı. Kiliseyi, okul binalarını ve misyoner evlerinde bulunabilen bütün odaları doldurmuşlardı. Bir kadın Miss Silliman'a şöyle demiş: "Burası da olmasaydı ne yapardık? Bu, kaçarak buraya sığındığım üçüncü katliam." Bu insanların birçoğu beslenmeye muhtaçtı; zira o kadar yoksullardı ki, her gün ancak paralarının yettiği kadar ekmek alabiliyorlardı; zaten o imkân da artık ortadan kalkmıştı. Barınma, hijyen, sevk ve idare, gıda, devrimci güçlerle ilişkiler... Bütün bunlar büyük incelik ve yönetim yeteneği isteyen sorunlardı. Ermeniler, hiçbir yardım almadan bu sorunların üstesinden gelecek durumda değillerdi. Yardım için de misyonerlere geliyorlardı.

Mr. Yarrow muhteşem bir organizasyon yeteneğine sahip. Her şeyi kısa zamanda işleyen bir düzene oturttu. Herkes en iyi yapabileceği işi canla başla yerine getiriyor. 30.000 kişilik şehir için belediye başkanı, hâkimler ve polis de dahil olmak üzere düzenli bir şehir yönetimi organize edildi – şehirde asayiş hiç bu kadar iyi korunmamıştı. Beklenmedik durumlarla baş etmek üzere komisyonlar kuruldu. Tahıl sahibi olanlar bunu ortak fona ya sattılar, ya da bağışladılar; çoğu büyük cömertlik ve fedakârlık gösterdi. Örneğin, adamın biri ailesinin bir aylık ihtiyacını ayırdıktan sonra elindeki bütün buğdayı teslim etti. Bir fırının halkın kullanımına açılması sağlandı, ekmek karneleri basıldı, yemek dağıtacak bir mutfak kuruldu, hem binalarımızın içinde, hem de dışında yiyeceğe ihtiyacı olanlara günlük tayın dağıtılmaya başlandı. Miss Rogers ve Miss Silliman günlük süt ihtiyacını temin ediyorlar ve okul kızlarından bazılarına kaynattırarak, ihtiyacı olan bebeklere dağıtılmasını sağlıyorlardı. 190 bebek bu yolla besleniyordu. On beş yaşındaki Nevill Ussher sonbaharda bir erkek izciler grubu kurulmasına yardımcı olmuştu. İşte o erkek izciler grubu da şimdi binaların yangınlara karşı korunmasına, etrafın temiz tutulmasına, yaralıların sedye ile taşınmasına, hastaların bildirilmesine ve dördüncü haftada da tesisimiz dışındaki bebek ve hastalara süt ve yumurta dağıtılmasına yardımcı oldular.

Normalde 50 yatak kapasitesi olan hastanemiz 167 yatak alacak şekilde yeniden düzenlendi. Yataklar ödünç alındı ve yere, mümkün olan bütün boşluklara serildi. Yürüyebilecek ya da

hastaneye götürüp getirilebilecek durumda olan yaralılar, pansumanlarının yapılması için düzenli olarak geliyorlardı. Akıl almaz bir gaddarlık ve işkence zevkinin ürünü olan kesiklerin tedavisi için birçok zorlu ameliyatlar yapmak gerekiyordu. Kuşatılmış şehirdeki tek doktor ve cerrah olan Dr. Ussher, yalnız hastanedeki hastaların bakımını, yaralı sığınmacıların ve Ermeni askerlerin tedavisini değil, aynı zamanda dispanserdeki hastaların ve sayıları korkunç boyutlara ulaşan ayakta tedavi gören hastaların bakımını da üstlenmişti. Korunmasız ve yoksul mültecilerde zatürree ve dizanteri görülmeye başlandı; ayrıca çoçuklarda da bulaşıcı kızamık baş gösterdi. Miss Silliman kızamıkla mücadele işini üstüne aldı. Miss Rogers, Miss Ussher, Miss Bond ve Ermeni hemşireler güçlerinin sonuna dek hastanede çalışıyorlardı. Bir müddet sonra da, Miss Rogers'ın yardımını alan Mrs. Ussher, mültecileri Ermeni okul binasından çıkartarak, orayı hastaneye dönüştürdü. Yatak, alet, yardımcı, hatta hastalara yetecek kadar yiyecek bulmak bile mücadele gerektiriyordu. Malzeme yetersizliği, fazladan ortaya çıkan bu tıbbi ve cerrahi işleri güçleştiriyordu. Malzeme yetersizdi; çünkü yıllık sevkiyat İskenderun'da alıkonulmuştu.

KARANLIK GÜNLER

İki hafta sonra sur içindekiler, bir avuç savaşçı olmalarına ve gece-gündüz top ateşine tutulmalarına rağmen sözlerini tuttuklarını ve bazı hükümet binalarını ele geçirdiklerini bize haber verdiler. Üzerlerine 16.000 top güllesi ve şarapnel yağdırılmıştı. Eski moda gülleler, güneşte kurutulmuş tuğlalardan örülü bir metre kalınlığındaki duvarlara gömülerek pek bir zarar vermiyordu. Tabii zamanla bu duvarlar yıkılacaktı. Fakat bunlar üst katların duvarlarıydı. İnsanlar alt katlara saklandıkları için top ateşi yüzünden sadece üç kişi hayatını kaybetti. Bahçeler'deki bazı tahkimli (*Türk*'ler) evler de top ateşine tutuldu ancak çok bir zarar verilemedi. Görünüşe göre düşman ağır toplarını sona saklıyordu. İlk hafta, bir tanesi Ussher'ların evinin verandasına olmak üzere, binalarımıza üç top mermisi düştü. Açılan ateş sonucu 13 kişi yaralandı, biri öldü. Binalarımız o kadar merkezi bir konumdaydı ki Türklerin kurşunları çevremizde vızıldıyor, odalara giriyor, çatıdaki kiremitleri kırıyor, dış duvarları delik deşik ediyordu. Tüfek seslerine ve top patlamalarına o kadar alışmıştık k, gündüzleri pek dikkat bile etmiyorduk; fakat geceleri açılan şiddetli yaylım ateşi sinir bozucu oluyordu.

Vilayette büyüklük ve önem bakımından Van'dan sonra ikinci sırada gelen Erciş'ten kaçan bir adam orada olanları anlattı. Kaymakam loncalara mensup bütün erkekleri 19 Nisan'da toplantıya çağırmış. Ermenilere karşı her zaman dostça davrandığı için ona güvenmişler. Hepsi bir araya gelince, Kaymakam askerlere emir vererek ateş açtırmış ve hepsini öldürtmüş.

Köylerden gelen sığınmacılar şehirden biraz uzaktaki dağlık bir bölgede küçük bir köy olan Şuşantz'da durdular. Aram, orada kalmalarını söyledi. 8 Mayıs'ta oradan alevler yükseldiğini gördük. Paha biçilmez antik elyazmalarının bulunduğu o civardaki Varak Manastırı da alevler içindeydi. Bu köylüler de kitleler halinde şehirde toplanıyorlardı. Cevdet taktiğini değiştirmiş gibi görünüyordu. Şehirdeki açlığı artırmak için kadınları ve çocukları şehre doğru sürüyordu. Önceki sonbahardaki seferberlik yüzünden başlangıçta Bahçeler'deki buğday miktarı normalden azdı. 10.000 sığınmacıya günlük tayın veriliyordu. Bu tayın hayatta kalmaya ancak yetse de bu kaynağın da hızla sonuna geliniyordu. Cephane de bitiyordu. Cevdet diğer şehirlerden istediği kadar adam ve cephane getirebilirdi. Rusya'dan yardım gelmediği sürece

şehrin ona karşı daha fazla direnmesi mümkün değildi. Böyle bir yardım ümidi ise çok zayıftı. Dış dünyayla hiçbir haberleşmemiz yoktu. Kuşatmadan evvel elçiliğimize göndermek üzere hazırladığımız telgraf hiçbir zaman gönderilemedi. Devrimciler, sınırdaki Rus-Ermeni gönüllülere devamlı yardım çağrısı gönderiyorlardı. Fakat bu çağrıların yerine ulaştığına dair ne bir haber, ne de bir işaret alabiliyorduk. En sonunda, yani Türkler bu taraflara ulaştığında, kuşatma altındaki şehrin bütün nüfusunun son umut olarak bizim binalara doluşacağını biliyorduk. Bu beklenmeyen ve uzun süren direniş yüzünden iyice öfkelenen Cevdet'in bu kadın, erkek ve çocukların bir tanesinin bile hayatını kurtarmak için ikna edilmesi mümkün müydü? Biz mümkün olduğuna inanmıyorduk. Binaları terk etmeleri şartıyla Amerikalılara şahsi güvence teklif edebilirdi. Tabii ki biz bunu yapmayacak, insanlarımızın kaderini paylaşacaktık. Öte yandan, bizim "asilere" yardım ve destek verdiğimize inanarak – ki buna inanmış görünüyordu – güvenliğimizi garanti etmeyi reddetmesi de ihtimal dışı değildi.

Bunlar gerçekten de karanlık günlerdi. Küçük Amerikan topluluğumuzun üyeleri haftada iki akşam, artan sorunları tartışmak üzere bir araya geliyordu. İçinde bulunduğumuz durumun bazı yanları hakkında şakalar yapıp gülüyorduk; ama bir yandan da, iki blok ötedeki yaylım ateşini dinlerken bu kahramanca ama an be an zayıflayan savunmanın her an çözülebileceğini, sonra da bu kalabalık şehirde ve bizim binalarımızda tam bir cehennem karmaşası olacağını, sevdiğimiz insanlara yapılan tarifi imkânsız işkencelere tanık olabileceğimizi biliyorduk. Belki biz kendimiz de bu işkencelere maruz kalacaktık. Ve ilahiler söylüyorduk:

"Barış, kusursuz barış, gelecek tamamen belirsiz

Tek bildiğimiz İsa ve O tahtında oturuyor"

Bizi aslanın ağzından kurtarmaya muktedir Tanrı'ya dua ediyorduk.

Cumartesi öğleden evvel gökyüzünde bir umut ışığı doğdu. Gölde birçok gemi vardı. Van'dan uzağa yelken açmışlardı. Duyduğumuza göre içlerinde Türk kadın ve çocuklar varmış. Hepimiz damlara çıktık, merak içindeydik, bazı tahminler yapıyorduk. Daha önce böyle bir kaçış yaşandığında Ruslar Saray'a kadar ilerlemişlerdi. Fakat sonra geri çekilmişler, Türk aileler de geri dönmüşlerdi.

Öğleden sonra ise gökyüzü tekrar kararda. Düzlükteki Büyük Kışla'daki top bizim tarafımıza doğru ateş etmeye başladı. İlk anda atışların bizim bayrağımızı hedef aldığına inanamadık. Fakat çok geçmeden bu konuda hiçbir şüphemiz kalmadı. Binalarımıza toplam yedi gülle düştü. Bir tanesi Miss Rogers ve Miss Silliman'ın evlerinin çatısına düşerek kocaman bir delik açtı. İki tanesi aynı şeyi erkek ve kız kısmının binalarının çatısında yaptılar. Pazar sabahı bombardıman yeniden başladı. Öğleden evvel binalarımıza toplam yirmialtı top mermisi düştü.

Şiddetli ateş tekrar başladığında Dr. Ussher dışarıdaki hastaları ziyaret ediyordu. Mrs. Ussher da evden uzakta, geçici hastanedeydi. Dolayısıyla, ateş başladığında bizim hastaneden onların evine doğru koştum. Niyetim çocukları evin güvenli yerine, yani birinci kattaki dar bir koridora götürmekti. Orada şarapnellerin çığlığını dinliyor, bunu takiben mermilerin patlamasını bekliyorduk. O esnada kulakları sağır eden bir patlama evi sarstı. Yukarıdaki odama koştum. Her taraf o kadar toz duman içindeydi ki, bir adım ötesini bile göremiyordum. Bir mermi bir metre kalınlığındaki duvarı delmiş, patlamış ve içindeki şarapnel parçalarını etrafa saçmıştı. Merminin kapsülü aradaki duvardan geçerek yan odaya girmiş ve karşıdaki

kapıyı kırmıştı. Bir mermi de Mrs. Raynolds'ın evinin bir odasına girerek küçük bir Ermeni kızı öldürmüştü. Öğleden sonra on tane daha mermi düştü. Cevdet binalarımızı bombalama tehdidini yerine getiriyordu. Bu da bize şehri ele geçirdiğinde ondan merhamet bekleyemeyeceğimizi gösteriyordu.*

KURTULUŞ

Kurtuluşumuz bu en karanlık saatlerde geldi. Top ateşini bir sessizlik takip etti. Sonra gün batarken Türk hatlarının gerisinde ayakta kalan tek Ermeni evinin (bu ev sağlam kalmıştı çünkü Cevdet küçük bir çocukken bu evde yaşamış) sakinlerinden Türklerin şehri terk ettiğini bildiren bir mektup geldi. Tepedeki ve Toprak Kale eteklerindeki kışlalarda o kadar az koruma kalmıştı ki, bunlar kolayca alt edildiler ve bu binalar vahşi bir coşkuyla ateşe verildi. Aynı şekilde Türk mevzileri de sırayla ateşe verildi. Daha sonra Büyük Kışla'daki askerlerin de yerlerini terk ettikleri anlaşıldı; büyük bir süvari bölüğü tepelerin üzerinden kaçıyordu. Gece yarısından sonra bu bina da yakıldı. Büyük buğday ve cephane stokları bulundu. Her şey insana İncil'in II. Krallar, Yedinci Bölüm'ünü hatırlatıyordu.

Tüm şehir uyanmıştı, bütün gece şarkılar söylendi, eğlenildi. Sabah olduğunda şehrin sakinleri nereye isterlerse korkmadan gidebilirlerdi. Sevincimizi gölgeleyen ilk şey Miss McLaren'in ortalarda olmamasıydı, gitmişti. O ve Hemşire Martha dört gün önce Türk hastanesindeki hastalarla birlikte Bitlis'e gönderilmişlerdi.

Mr. Yarrow hastaneye gittiğinde, yolculuk edemeyecek kadar kötü durumda 25 yaralı asker buldu. Susuz ve yiyeceksiz beş gündür oraya terk edilmişlerdi. Gömülmemiş cesetler de buldu. Varlığının hastaneye taşınmalarını sağlayıncaya kadar onları koruyabileceğini düşündüğünden bütün gün o korkunç yerde kaldı.

19 Mayıs çarşamba günü Ruslar ve Rus-Ermeni gönüllüler şehre girdi. Türkler onların gelmekte olduklarını haber aldıkları için kaçmışlardı. Fakat, Cevdet ve kuvvetlerini vilayet dışına püskürtmeden önce köylerde şiddetli çarpışmalar yaşandı. Askeri birlikler, Rusya ve İran'dan sel gibi şehre aktı ve Bitlis'e doğru devam etti.

Aram, Vilayet'in geçici valisi olarak atandı. Yüzyıllardan beri ilk defa Ermenilere kendi kendilerini yönetme şansı verilmiş oldu. İşler tekrar canlanmıştı. İnsanlar yanmış ev ve dükkânlarını yeniden inşa etmeye başladılar. Biz de, binası yanan sur içindeki okul hariç, misyon okullarımızı yeniden açtık.

---

* *Misyonerlik binalarının topa tutulmasını Mr Yarrow da, Amerika'ya varmasından bir gün sonra 6 Ekim 1915'te New York Times'a verdiği bir demeçte anlatmıştır:*

"1.500 kadar azmetmiş Ermeni 27 gün boyunca 5.000 Türk ve Kürt'e karşı Van'ı savundu. Bunun son 3 gününde, başında bir Alman subayın bulunduğu bir Türk bölüğünün getirdiği havan topunun bombardımanı altındaydılar. Alman subayın top ateşini yönettiğini ben kendi gözlerimle gördüm.

Ruslar Van'a ulaşmadan iki gün evvel Türkler misyon binalarına kasten ateş açtılar. Binalar açık alanda, çok net bir şekilde görünür durumdaydı; yanlışlıkla vurulmaları olanaksızdı. Ayrıca binaları ateşten korumak için beş Amerikan ve bir Kızılhaç bayrağı çekilmişti. Atışlar o kadar isabetliydi ki savlaları kopardı ve bayrakları yere indirdi.

İŞLER TERSİNE DÖNÜYOR

Bütün Türkler şehri terk etmedi. Bazı yaşlı erkekler, kadınlar ve çocuklar geride kaldı, çoğu da saklanıyordu. Ermeni askerler, Türklerin aksine, onlara savaş açmadılar. Yine de tutsakların kargaşaya karşı güvende olabileceği bir tek yer vardı. Bu ikilem karşısında kalan Ermeniler her zaman olduğu gibi gene Amerikan misyonundan yardım istediler. 6.000 Ermeni binalarımızı ancak terk etmişti ki 1.000 kadar Türk sığınmacının bakımı bizim üzerimize kaldı. Türk sığınmacıların bir kısmı Rus-Ermeni gönüllülerin "temizlediği" köylerden geliyorlardı.

Bu insanlara yiyecek sağlamak oldukça güçtü. Artık şehrin doyurması gereken bir ordusu vardı. Türklerin bıraktığı buğday stoku kullanılabilirdi; fakat bir süreliğine ne bir değirmen işletmek, ne de un bulabilmek mümkün oldu. Ermenilere pek hoş gelmeyen bu işte misyonerlere, sur içindeki okulda öğretmenlik yapan, okul binası yandığı için artık yapacak işleri kalmayan iki-üç kişiden başka yardım eden yoktu. Mr. Yarrow diğer bütün işlerini bir kenara bırakarak, tüm zamanını bize sığınan insanlara ayırmak zorunda kaldı. Mrs. Yarrow, Miss Rogers ve Miss Silliman ilaçları dağıtıyorlar, bu zavallıların her birinin yıkanmasını sağlamaya çalışıyorlardı. Mrs. Ussher yatakları yapıyor, çocuklara ve hastalara süt temin ederek dağıtıyor, günün birkaç saatini onların arasında geçiriyordu.

Vahşi Kazaklar Türk kadınlarını meşru bir av olarak görüyorlardı. Gerçi Rus General bize küçük bir koruma tahsis etmişti ama, ilk iki ya da üç hafta boyunca Dr. Ussher ve Mr. Yarrow neredeyse her gece binaların etrafını çevreleyen duvarlara tırmanarak korumaları atlatan çapulcuları uzaklaştırmak zorunda kaldılar.

Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki fark hiç bu kadar açıkça ortaya çıkmamıştı. Ermeniler birbirlerine yardımcı olur, fedakârlık yaparken, Müslümanlar tamamen bencil, duygusuz ve birbirlerinin acılarına karşı kayıtsızlardı. Ermeniler neşeli, ümitliyken ve büyük bir şevkle hayata sarılırken; Allah'a olan inançlarını, geleceğe ve kendi hayatlarına dair ümitlerini yitiren Müslümanlar, mukavemet ve yaşama iradesi eksikliği nedeniyle dizanteriden sinekler gibi ölüyorlardı.

Durum dayanılmaz hale geldi. Misyonerler, bu insanların güvenliklerini sağlayacak korumalarla ve tekrar toprağı işlemeye başlayıncaya kadar geçinmelerini sağlayacak sürülerle birlikte köylerine göndermesi için Rus generale yalvardılar. Fakat o bizi dinleyemeyecek kadar diğer işlerle meşguldu.

Böyle geçen altı haftadan sonra Kontes Alexandra Tolstoy (ünlü romancının kızı) Van'a geldi ve "misafir"lerimizin bakım işini üzerimizden aldı. Yine de hâlâ bizim binalarımızda kalıyorlardı. Kontes Tolstoy mütevazı, duyarlı, sevimli bir genç kızdı. Doğum gününde onun için sürpriz bir parti hazırladık. Mumlarla süslü geleneksel pastadan yaptık, başına çiçeklerden bir taç hazırladık. Hayatı boyunca doğum gününün hiç bu kadar güzel kutlanmadığını söyledi. Görevlerini yerine getirmek için çok çalıştı. Parası bitince ve Rus yardımcıları hasta düşünce bizim yapamadığımızı yaptı; güvenliklerini ve geçimlerini sağlayacak desteği vererek Türkleri köylerine göndermeye General'i ikna etti.

KARANLIKTA DOLAŞAN HASTALIK*

Türk sığınmacılarımızın bize maliyeti korkunç oldu.

Haziran'ın son günü Mrs. Ussher boğmaca olan çocuklarını şehrin salgın hastalık ortamından çıkararak 15 km ötede, Van Gölü'ndeki Artamid {{Edremit}} bulunan yazlık eve götürdü. Şiddetle istirahate ihtiyacı olan Dr. Ussher da hafta sonunu geçirmek üzere oraya gitti. Cumartesi gecesi ikisi de çok hastalanmışlar. Bunu duyar duymaz onlara bakmak üzere oraya gittim. Pazartesi günü Mr. ve Mrs. Yarrow da hastalandılar. Hastanenin yaz dolayısıyla kapanmasına daha on gün vardı; fakat Miss Bond hemşirelerine hastaları gönderme görevini vererek, Yarrowlar'a bakmaya gitti. Bu, beni beş gün boyunca tek başıma ve yardımsız bıraktı. Sonraki dört gün boyunca geceleri iki Ermeni hemşire hastalarla ilgilendi; gündüzleri ise bana eğitimsiz bir erkek hastabakıcı yardım etti. Miss Rogers bu hastalığın sıtma olduğuna inanıyordu. Tedaviye başladığının ertesi günü yani perşembe günü Miss Rogers da bizim bulunduğumuz yere geldi. Cuma günü o da yatağa düştü. Neyse ki şehirde artık gerçekten iyi bir Rus doktor vardı, işini de canla başla yapıyordu. Hastalığın tifüs olduğu anlaşıldı. Sonradan öğrendiğimize göre, iznini Amerika'da geçirmek üzere 15 Haziran'da Neville Ussher'la birlikte yola çıkan Miss Silliman da aynı hastalığın daha hafif bir türüne Tiflis'te yakalanmış. Dr. Ussher hastalığı dışarıdaki hastalardan kapmış olabilir, ama diğerlerinin hastalığı Türk sığınmacılardan kaptığına hiç şüphe yok.

Mrs. Yarrow'un durumu tehlikeliydi; fakat krizleri atlattı. Mr. Yarrow hâlâ çok hasta olmasına rağmen, doktordan uzak olan Ussherlar'ın kendisine daha çok ihtiyaç duyabileceğini düşünen Miss Bond Artamid'e geldi. Miss Ussher, Yarrowlar'ın Van'da kalan çocuklarına bakma sorumluluğunu üstüne aldı. Mrs. Raynolds da misyonun işleriyle ilgilenecekti.

Mrs. Ussher'ın hastalığı çok ciddiydi. Fazla çalışmaktan ve son aylarda yaşanan korkunç zorluklardan dolayı yıpranan narin bedeni hiçbir direniş gösteremedi. Mrs. Ussher 14 Temmuz günü ebedi hayata göçtü.

Onun ölümünü diğer hastalardan sakladık. Dr. Ussher da o zamanlar çok hastaydı. Acı kaybını iki hafta sonra öğrendi. Hastalığından evvelki üç ay boyunca Van'daki tek doktor oydu; fazla çalışmanın ve uykusuzluğun acısı şimdi çıkıyordu. Tifüs krizini atlattıktan sonra, bir hafta boyunca da bu hastalığın komplikasyonu olan zatürree yüzünden hayatı tehlikedeydi. Bundan sonra da tifüsün yaygın başka bir komplikasyonu, yani tükürük bezlerinde apse ortaya çıktı. Bu hem uzun süre halsizliğe ve ızdıraba sebep oldu, hem de bir keresinde Dr. Ussher'ın hayatını ve akli dengesini tehdit etti; kalıcı olabilecek arazlar da bıraktı. Mr. Yarrow o kadar hastaydı ki hayatından ümit kesilmişti. Onun bize bağışlanması gerçek bir mucizeydi.

KAÇIŞ

Bu esnada Rus ordusu da yavaş yavaş batıya doğru ilerliyordu. Yine de Rus ordusu beklediğimiz kadar başarılı olamadı. Gerçekten de Ruslar çok gevşek ve isteksiz savaşıyor gibiydiler. Asıl şiddetli çatışmalara girenler, her zaman ana ordunun öncüleri olarak gönderilen Rus-Ermeni gönüllülerdi. Temmuz'un son haftasına gelindiğinde Ruslar daha Bitlis'i

* {{"The Pestilence that walketh in Darkness," Kutsal Kitap, Mezmur 91:5-6. —ç.n.}}

alamamışlardı. Van'dan sadece 150 km uzaktaydılar. Aniden Türk ordusu Van'a doğru ilerlemeye, Rus ordusu ise geri çekilmeye başladı.

30 Temmuz cuma günü General Nikolayef, Van'daki bütün Ermenilere, Amerikalılara ve diğer yabancılara canlarını kurtarmaları için kaçma talimatı verdi. Cumartesi gecesi neredeyse bütün Ermeniler ve ulaşım araçları Van'ı terk etmişlerdi. Öğretmenlerimiz, hemşirelerimiz ve memurlarımızın neredeyse tamamına yakını gitmişti. Herkes kendi başının çaresine bakıyordu. Kaçmak için at ve araba temin etmemize yardımcı olacak kimse yoktu. Eğer Mrs. Yarrow hasta yatağından kalkıp General'e bize ambulans göndermesini rica etmeye gitmeseydi biz Artamid'dekilerin, yanımızda bakıma muhtaç hasta bir adamla, şehre zamanında varmamız çok zor olacaktı. Ambülanslar gece yarısından sonra geldi.

Kaçma konusunda herhangi bir tereddütümüz yoktu. Kuşatma altında yaşadıklarımız bize Amerikalı olmamızın Türklerden korunmamıza yetmeyeceğini göstermişti. Eğer iki erkeğimiz Mr. Yarrow ve Dr. Ussher, tamamen zayıf düşmüş olmasalardı belki konuyu tartışmaya açabilirdik. Biz kadınlar orada kalmanın ve onları da orada tutmanın sorumluluğunu alamazdık; kalsak bile terk edilmiş şehirde yaşamak için gerekli ihtiyaçlarımızı karşılayacak hiçbir şey yoktu.

Toplam on beş Amerikalıydık. Yanımızda bakıma muhtaç kadın ve çocuklardan ibaret on Ermeni vardı. Hastanemizin baş bakıcısı olan yiğit ve sadık Garabet karısını ve annesini göndermiş, şehirden çıkmamıza yardımcı olmak için bizimle geride kalmıştı. Panik başladığında bizimle birlikte Artamid'de olan Dr. Ussher'ın erkek aşçısı, hasta karısı için bir vasıta temin edememişti. Yolculuk sırasında ona da çok ihtiyacımız vardı; fakat böylece üçüncü bir hastaya daha bakmak zorunda kalıyorduk. Üç atımız, kaba ve dağlık yollarda ağır iş görecek kadar sağlam olmayan bir bakkal servis arabamız ve üç kişilik küçük bir arabamız vardı. Diğer iki arabamız kullanılmaz haldeydi.

Ambulanslarını bize vermesi için General'e yalvardık. Kesin bir dille reddetti; bize tahsis edecek fazla ambulansı yoktu. Fakat, birkaç güne kadar yerini General Trokin'e bırakacağını, tehlikenin o kadar yakın olmadığını, bu yüzden istersek bekleyip ona başvurabileceğimizi de ekledi. Bir şekilde yatıştırıldığımızdan ve de Rusların yardımı olmadan işin altından nasıl kalkacağımızı bilemediğimizden o gün de şehri terk etmedik. Fakat ertesi gün, Rusya'ya giden yolu açık tutmaya çalışan gönüllülerin bunu daha fazla sürdüremeyeceklerini duyduğumuzda yitirilecek zaman kalmadığını anladık. Hemen işe koyulduk.

Pazartesinden evvel ayrılmayı başaramayan öğretmenlerimizden biri, öküz arabasına her birimiz için küçük bir giyecek çantası alma nezaketini gösterdi. Yolculukta bize lazım olacak yorgan ve battaniyeleri hastalarımızı üzerine yatırmak düşüncesiyle servis arabasının tabanına serdik. Daha evvel hiç at arabası sürmemiş olan Garabet bu arabaya koşulu iki atı idare etmek zorundaydı. Mrs. Raynolds da üçüncü atın koşulduğu arabayı sürecekti. Bu arabaya bebekler ve yoldan bir şeyler almak mümkün olmadığı için alınabildiği kadar yiyecek alınacaktı. Geri kalanlarımız yürümek zorundaydı, buna hastalıktan yeni kurtulmuş Mrs. Yarrow, Miss Rogers ve hepsi on iki yaşından küçük olan çocuklar da dahildi. Bebekler ve hastalar için gerekli olan eşyaları öküzlere yükledik. Fakat öküzler inatçıydı. Sırtlarındaki yükü attılar, kuyrukları havada kafaları öne eğik metrelerce çılgın gibi koştular. Bu sırada arabaya koşulu tek at da dizginlerinden kurtulup "o da koşmaya" başladı ve arabayı parçaladı.

Tam o anda, o "psikolojik an"da, bu kritik anda, Rus Kızılhaçı'ndan iki doktor at üzerinde bizim avluya girdiler. İçinde bulunduğumuz kötü durumu görünce dönüp gittiler. Fakat biraz sonra geri döndüler ve *sorumluluğu kendilerine ait olmak üzere* bizi Kızılhaç kafilesine almaya söz verdiler. Tanrı'ya şükür!

Yüklerimizi servis arabasına yükledik. Parçalanan arabanın tekerlerini başka bir arabaya taktık. Artık yanımıza yiyecek ve yataktan biraz daha fazlasını alabilirdik. Mutlaka lazım olacağını düşündüğümüz şeyleri paketledik. Geride bıraktıklarımızı bir daha göremeyecektik. Rus askerlerin şehri terk etmeden evlerimizi yağma edeceğini ve belki de Türklerin eline geçmemesi için ateşe vereceğini kuvvetle tahmin ediyorduk.

Kızılhaç, bize atları ve sürücüleriyle birlikte iki ambulans ve Dr. Ussher için de iki at arasında taşınan bir sedye verdi. Geceleri kamp kurduğumuz zaman Dr. Ussher genellikle hasta çadırlarından birine alınıyordu. Uykusunun geri kalanını ise çoğunlukla açık havada uyuyordu.

3 Ağustos sah günü şehirden ayrıldık. Ruslar kendilerini rahatsız eden bazı haberler almış gibiydiler. Gerçekten de sonradan öğrendiğimize göre General Trokin'in kendisi de hemen o öğleden sonra Van'ı terk etmiş. Ertesi gün güneş batarken Kürtlerle, onları durdurarak Rusya'ya giden yolu mümkün olduğu kadar uzun süre açık tutmak için kahramanca çarpışan gönüllüler arasındaki çatışmaların seslerini duyduk. Sesler gittikçe yaklaşıyordu. O gece Bargiri'ye {{Muradiye}} varmak için gece yarısından sonra ikiye kadar yolculuk ettik. Orada tamamen güvende olamazdık belki, ama Türklerin yolcuların önünü kesebileceği hattın ötesine geçmiş olurduk. Tam zamanında oraya vardık. Nitekim, Van'ı bizden sadece yarım saat sonra terk eden General Trokin'in grubu Bargiri'ye varmayı başaramayıp geri dönmüş ve İran'dan geçen daha uzun yolu tutmak zorunda kalmış. Eğer daha yavaş ilerleyen bizim grup böyle bir şey yapmak zorunda kalsaydı, başaramayabilirdi.

GÜNDÜZ UÇAN OK*

O gün – perşembe – öğleden sonra geniş ve derin bir nehrin sığ bölgesinden karşıya geçip dar bir vadiye girdik. Birdenbire bu vadiye hâkim tepelerden Kürtler Kızılhaç kafilesine ve yayan yolculuk eden binlerce kişiye ateş açtılar. Bir ambulanstaki adamlardan biri öldü, diğerleri ise yaralandı. Ambulans ve sedye sürücüleri atları kamçılayarak dörtnala kaldırdılar. Bu bir ölüm kalım yarışıydı. Dehşete kapılmış binlerce kişinin oluşturduğu bu manzara unutulacak gibi değil. Giyecek çantalarımızı alan öğretmen canını kurtarabilmek için öküz arabasındaki her şeyi attı. Bizim arabamızdaki Ermeniler de arabayı hafifletmek için yükün büyük kısmını attılar; böylece yanımıza aldığımız çoğu şeyi kaybettik.

Vadinin dışına çıktıktan sonra nispeten daha güvendeydik. Vadideki Kürtlerle çarpışmaya giden gönüllülerden ve Kazaklardan oluşan bir gruba rastladık. Mrs. Raynolds küçük arabada yolculuk ediyordu. Tehlike geçtikten sonra arabadan inerken düştü ve bacağı dizin altından kırıldı. Kızılhaç doktorları kırılan bacağı hemen sabitleyerek sardılar; ama ambulansın birinde sırt üstü uzanmasına rağmen Mrs. Raynolds yolculuğun geri kalanında bozuk yollar yüzünden

* {{"The arrow that flieth by day," Kutsal Kitap, Mezmur 91:5-6. —ç.n.}}

büyük acı çekti. Çok güçsüzdü. Mr. Yarrow da ambulansların birinde yatıyordu ve pazar günü götürüldüğü Kızılhaç çadırından ne gece, ne gündüz çıkabildi.

Cuma günü, zayıf düşmüş bu dört kişi ve bebekler hariç herkes Taparez Dağı'nı yürüyerek aştı. Cumartesi günü günbatımından sabah üçe kadar gene yüksek bir dağa tırmandık. Kafile pazar günü Ararat Dağı eteklerinde Çingili tepesine kurulan bir Kızılhaç kampında dinlendi. Burada Dr. Ussher'ın yüzünde anestezi olmaksızın iki ciddi ameliyat yapıldı. Pazartesi güneş batarken Iğdır'a ulaştık. Dr. Ussher subaylar için kurulan askeri bir hastaneye götürüldü ve perşembe günü de Tiflis'e gönderildi. Biz ise, bizi Eçmiadzin'deki tren istasyonuna götürecek arabaları çarşamba sabahından önce temin edemedik. Ertesi sabah Tiflis'e vardık.

GÜVENDE! - AMA KEDERLİ

Çoğumuz üstündekilerden başka her şeyini kaybetmişti. Sırtımızdakileri de on günlük yolculuk boyunca gece gündüz çıkarmamıştık. İlk gittiğimiz otelde oda olmaması sürpriz olmadı. Amerikan Konsolosu Mr. Smith çok kibardı, bizim için elinden geleni yaptı. Özel bir hastanede Mrs. Raynolds için bir oda, şehir hastanesinde de Dr. Ussher için bir yatak ayarladı.

Yolda kaptığı dizanteri yüzünden Dr. Ussher bir kere daha ölümün eşiğine kadar geldi. Son derece asabiydi. Vücudu bir enkaz, görünüşü bir hayalet gibiydi.

Dizanteri, Van vilayetinden Transkafkasya'ya doluşan binlerce kişi arasında çok yaygındı. Sanki hava zehirliydi. Çocuklarımızın hepsi hastaydı ve bize öyle geliyordu ki, biz Tiflis'i terk etmeden hiçbiri iyileşmeyecekti.

Mrs. Raynolds'm kırılan kemiği kaynamayı reddediyordu. Ayrıca bütün vücudu direncini kaybetmiş gibiydi. Orada öylece hasta yatıyor, etrafında kendisi için yapılanlarla ilgilenmez görünüyordu. Belki de geçmişin hatıralarına dalmıştı, kim bilir?

24 Ağustos'ta Mr. Raynolds'tan aldığımız bir telgraf bizi oldukça şaşırttı. Amerika'dan ayrıldığından haberimiz yoktu. Halbuki buralarda, Petrograd'daymış. Anlaşılan Rusların Van'ı ele geçirdiğini duyar duymaz, kolejimizde öğretmenlik yapacak olan Mr. Henry White'la birlikte yola çıkmış. Petrograd'da büyükelçiden Van misyonerlerinin Tiflis'te olduğunu öğrenmiş; ama ne bunun sebebi, ne de karısının durumu hakkında tek kelime duymuş.

Mrs. Raynolds, kocasının ona gelmek üzere yola çıktığını duyunca bir an için canlandı. Fakat sonra sanki bu dünyadan kayıp gitti, en sevdiği insanın gelmesini bile bekleyemedi. 27 Ağustos cuma günü yorgun ruhu huzura kavuştu. Mr. Raynolds iki gün sonra geldiğinde karısını ölmüş buldu. Evi yok olmuş, yapmak için bir ömür boyu didindiği şeyler harap olmuş, sevdiği insanlar muhtaç halde sürgün edilmişti.

Salı günü Mrs. Raynolds, Alman Lutheryen mezarlığındaki istirahatgâhına defnedildi. Hayatı boyunca yardım elini uzattığı insanların çoğu mezarının etrafında toplanmıştı.

Dr. Raynolds ve Mr. White bizimle birlikte Amerika'ya dönmekten başka yapacak bir şeyleri olmadığına karar verdiler. O hafta Petrograd'a gitmek üzere yola çıktık. Orada, bizim Y.M.C.A.* benzeri bir derneğin Amerikalı yöneticileri fazlasıyla kibar ve yardımseverlerdi.

* {{*Young Men's Christian Association* – 1844 yılında Londra'da Hıristiyanlık temelinde dinsel uyanış ve bilinçlenme amacıyla kurulan, ancak sonradan din ayrımı yapmaksızın sosyal yardım kuruluşuna dönüşen uluslararası dernek. —ç.n.}}

Şehir Polonya'dan gelen sığınmacılarla o kadar doluydu ki, ilk gece derneğin salonundaki masaların üzerinde uyumak zorunda kaldık; fakat sonraki gün oda bulmayı başardık. Çocuklar iyileşmişti ve Petrograd'a geldiğimizden bu yana Dr. Ussher'ın sağlığında görülen düzelme tek kelimeyle müthişti. Mr. Yarrow eski gücünü tam olarak toplayamasa da bayağı kendine gelmiş gibiydi.

Botni Körfezi'nin etrafından demiryoluyla dolaştıktan sonra birkaç gün Stockholm'de kaldık. 24 Eylül'de Danimarka gemisi "Hellig Olav" ile Christiania'dan* denize açıldık.

Nisan ortasından beri Türkiye'deki diğer misyonlardan hiçbir haber alamamıştık. Amerika'dan aldığımız haberler de Dr. Raynolds'ın getirdiklerinden ibaretti. 5 Ekim'de New York'a varışımızdan sonra Cevdet Bey'in Van'dan çıkarıldıktan sonra Bitlis'e varır varmaz oradaki Ermenileri de katlettiğini duyduk. Miss Ely'nin Temmuz'da Bitlis'te, ağabeyimin 10 Ağustos'ta Diyarbakır'da öldüğü haberini aldık.† Miss McLaren'in Bitlis'te tifüse yakalandığını, ama sonra iyileştiğini; Türkiye çapında bütün Ermenilerin katledildiğini ve sürüldüğünü öğrendik. Vanlılar kaçabildikleri için nispeten şanslıydılar. Transkafkasya'ya onlar için yardım paraları gönderildi. İçlerinden az sayıda bazıları pasaport almayı ve Amerika'ya ulaşmayı başardılar.

* {{Oslo kentinin eski adı. —ç.n.}}

† Bkz. Belge 23.

16. VAN: Y. K. RUSHDOUNİ'NİN 7 HAZİRAN 1915'TE VAN'DAN GÖNDERDİĞİ, 2 AĞUSTOS 1915'TE "MANCHESTER GUARDIAN"DA YAYIMLANAN MEKTUP.

Almanya'nın Rusya'ya savaş ilan ettiğinin ertesi günü Van'da da sıkıyönetim başladı ve Türk hükümeti seferberlik ilan etti. Ermeniler bu çağrıyı Müslümanlardan daha olumlu karşıladılar. Müslümanların çoğu ya kaçtı ya da orduya teslim olmamayı seçti. Fakat yetkililer en başından beri vilayetteki Ermenilere karşı sert tutum aldılar. Zorunlu el koyma bahanesiyle Ermenileri acımasızca soydular, talan ettiler. İş hayatı tamamen durma noktasına getirildi. Orduya gerekli olduğu bahanesiyle şehre buğday getirilip satılması yasaklandı; fakat ihtiyaç sahibi bir Müslüman olursa her zaman bir yolu bulunuyordu. Türk ordusundaki Ermenilere gelince: Gözden çıkarılmışlardı, yarı açtılar, bütün aşağılık işler onlara yaptırılıyordu ve hepsinden kötüsü silahları alınmış, böylece Müslüman silah arkadaşlarının merhametine terk edilmişlerdi. Müslüman silah arkadaşları da Ermeni askerlerin birkaç yüzünü öldürmekten geri kalmadılar. Hükümetin, Ermeni nüfusu sistematik olarak yok etmeye kararlı olduğu açıkça anlaşılmıştı. Herkesi bir umutsuzluk kaplamıştı.

Türkiye savaşa girince, özellikle hükümet 15 ila 60 yaş arasındaki Müslüman erkekleri silahlandırdığı ve en küçük bir bahaneyle bile Hıristiyan köylerini ateşe verip, kılıçtan geçirmeye başladığı zaman insanların huzursuzluğu daha da arttı. Gevaş bölgesinin en büyük köyü olan Palu harabeye çevrildi. Ruslar geri çekildikten sonra* İran sınırındaki Gargar {{Gerger}} kazasının on iki köyü, Başkale, Saray ve çevredeki Ermeni ve Nasturi köyleri acımasızca yerle bir edildi, buralarda yaşayanlardan sadece birkaç kötürüm yaşlı kadın sağ bırakıldı. Boğazkesen, Hazaren, Norduz gibi uzak yerlerden gelen sığınmacılar sürekli buna benzer haberler getiriyorlardı. Bu sığınmacıların şehre akın etmesi Van'daki yaşam koşullarını daha da zorlaştırıyordu.

Öte yandan Taşnaklar adı verilen, meşrutiyetin ilanından sonra siyasi parti haline gelen ihtilalci parti, Jön Türklerle bir anlaşmaya varmıştı. Bu kişiler halktan sukûnet içinde beklemelerini istiyor, Müslümanlara genel bir katliam için bahane yaratmaktansa yakılan birkaç köyün intikamının alınmamasının daha iyi olacağını söylüyorlardı. Kendini savunan ilk köylerden biri Bayrak'tı. Bu köyün ahalisi askerlerin ve Kürt güruhun köye girmesini engellemeyi başarmıştı. Türk hükümeti buradaki olayları yatıştırmak için Türklerden ve Ermenilerden kurulu bir barış komisyonu gönderdi, komisyon bunu başardı da. Aynı zamanda o sırada sınırda bulunan. Enver'in kayınbiraderi Genel Vali Cevdet Bey'e Van'a gelmesi için haber yollandı. Cevdet Bey gelir gelmez Ermenilerden 4.000† asker talep etti. Ermeniler huzuru korumaya o kadar istekliydiler ki, hükümetin onaylayacağı bir değişiklikle bu talebi karşılamaya razı oldular. Fakat tam bu sırada Çatak'ta Ermenilerle Türkler arasında sorun çıktı. Bazıları bu olayların Cevdet Bey'in tahrikiyle başladığını söylüyorlar. Vali, üç Taşnak liderden biri olan İskhan'dan, yanına önde gelen Ermenilerden üçünü daha alıp barış için arabulucu olarak oraya gitmesini istedi. Fakat, Çatak'a gitmek üzere yola çıkan bu insanların dördü de 16 Nisan'da kalleşçe öldürüldüler.

---

* Türkler savaş ilan ettikten sonra Ruslar sınırı geçerek bir işgal hazırlığına girişmişlerdi. — EDİTÖR.

† Miss Knapp bu rakamı 3.000 olarak veriyor (Belge 15).

Ermeniler artık Vali'ye güvenemeyeceklerini anlamışlardı. 4.000 yerine 400 asker vereceklerini, geri kalanlar için de peyder pey muafiyet vergisi ödeyeceklerini kendisine bildirdiler. Aynı zamanda Amerikan misyonerleri Dr. Ussher ve Mr. Yarrow'dan ve İtalyan arabulucu Senyör Sbordone'den Vali'yi yumuşatmalarını rica ettiler. Vali kararsız bir tutum içindeydi. Kimi zaman ılımlı davranıyor, barışın korunacağına yenmin ediyordu. Kimi zaman da kaba ve uzlaşmaz oluyor, ne pahasına olursa olsun bu "isyanı" bastıracağını söylüyordu. İlk önce Çatak'ı cezalandıracak, sonra da Van'la ilgilenecekti. Eğer asiler tek bir el bile ateş ederlerse, bu onun saldırıya geçmesi için bir işaret olacak ve vilayette ne Türk, ne Ermeni kalacaktı.*

Sorun bu şekilde sürüncemede kalmaya devam etti; ta ki 20 Nisan'da† Türk askerleri şehre gelen bir grup köylü kadını yakalamaya çalışıncaya dek. Kadınlar kaçtı. O sırada iki Ermeni gelip Türklere ne yaptıklarını sordular. Cevap olarak Türk askerler ateş açarak bu iki Ermeni'yi öldürdüler. Bu bir işaret işlevini gördü. Her yandan top ve tüfek ateşi başladı ve Ermeni mahallesinin kuşatıldığı ortaya çıktı. Akşam olduğunda Ermeni mahallesindeki evler her yönden alev almıştı. Genel Vali, babasının genel vali olarak yaşadığı ev hariç, Van'da tek bir ev bile bırakılmayacağına yemin ediyordu. Ramgavar Partisi'nden Armenag Yegarian komutasındaki yaklaşık 30.000 Ermeni, evleri tahkim ederek adam yerleştirmeye, siperler açmaya başladı. Ermenice *tirk* olarak adlandırılan tahkim edilmiş bu evlerden 80 tanesi Ermenilerce tutuluyordu ve etrafı çevrili yaklaşık beş kilometrekarelik alanın her köşesi derin siperlerle birleştirilmişti. Düzeni sağlamak için Geçici Hükümet oluşturulmuş, askeri işlerle ilgilenmek üzere bir askeri kurul atanmıştı. Kadın-erkek, genç-yaşlı elinden iş gelen herkes çalışmaya koyuldu. Kadın ve kızlar, yemek yapmak, tamir işleri, dikiş dikmek, evsiz sığınmacılara ve askerlere yatak hazırlamak, yaralılara ve annesiz çocuklara bakmakla meşguldüler. 13.000‡ kadar genç erkek düşmanı yaklaştırmamak için gece gündüz silah altındaydılar. Erkek çocuklar tahkimatlar arasında haberci olarak görevlendirilmişlerdi. Erkeklerin geri kalanı, top ateşi altında yıkılmak üzere olan siperlerin yerine yenilerini kazmak, yeni duvar ve barikatlar inşa etmek için işçi olarak kullanılıyorlardı. Taşkale'nin altındaki eski şehirde bulunan bir avuç ahalinin üstüne yaklaşık 16.000 top atışı yapılmıştı.

Birkaç gün sonra, yakından - uzaktan şehre sığınmacı akını başladı.** Hükümet, Ermeni mahallesinin doğu tarafını kuşatmayı başaramamıştı; dolayısıyla şehre girmek hâlâ mümkündü. 16 Mayıs'ta sığınmacılar için 12.000'den az olmamak koşuluyla ekmek karnesi çıkarıldı. Bu sırada yoksunluktan ve korunmasızlıktan dolayı çocuklarda kızamık, yetişkinlerde ise dizanteri ve zatürree salgınları baş gösterdi. Müslüman kılıcından kurtulan birçok kişi bu hastalıklara kurban gitti.

---

* Bu noktada Miss Knapp şu gözlemlerini aktarıyor: "Ortada böyle bir 'isyan' olmadığını söylemeye gerek yok. Daha evvel de söylediğimiz gibi devrimciler güçleri yettiği kadar barışı korumayı amaçlıyorlardı. Fakat bir süreden beri Bahçeler'in Ermenilere ait kısmının etrafına gizlice Türk siperleri kazılıyormuş. Bunun üzerine hayatlarını mümkün olduğu kadar pahalıya satmaya kararlı olan devrimciler bir savunma hattı oluşturdular."

† Saat sabah altıda (Miss Knapp).

‡ "300 kadar tüfeğe sahip, eğitimli 1.500 kişi kadar" (Miss Knapp).

Cephane kıt olduğu ve Ermeniler de, Ermeni gönüllüler yardıma gelene kadar savunmayı sürdürmeyi hedefledikleri için cephaneyi çok idareli kullanıyorlardı. Mümkün olan yerde tabanca kullanıyorlar, düşmanı ateş etmeye sevk ederek cephane tüketmesini sağlamak için her yola başvuruyorlardı. Aynı zamanda mermi ve fişek yapmanın da yollarını bulmuşlardı. Dumansız barut ve bomba da yapmayı başarmışlardı. Günde 4.000* fişek imal ediyorlardı. Bunun yanında bomba ve mermi atmak amacıyla üç havan topu yapmayı da başarmışlardı. Geçici Hükümet yabancı kurumların ve binaların tarafsızlığının korunması için kesin emirler yayımlamıştı. Silahlı adamların buralardan geçmeleri ve yaralı Ermeni askerlerin Amerikan misyoner hastanesine götürülmeleri yasaklanmıştı. Türklere, mücadelelerinin Türk komşularına değil, yalnızca bir kişiye, Cevdet Bey'e karşı verildiğini söyleyen bir bildiri de gönderilmişti. Valiler gelirler ve giderlerdi, ama iki halk birlikte yaşamaya devam etmek zorundaydı. Öte yandan Ermeniler Türkleri mevzilerinden yavaş yavaş çıkarmayı başarıyorlardı. Yaklaşık dört haftalık bir direnişten sonra 17 Mayıs'ta düşmanın son gücünü harcadığı anlaşıldı.

Gün batarken yapılan gözü pek bir atak Toprak Kale Tepesi ve altındaki iki kuzey kışlasında kalan Türk askerlerinin de kaçmasına neden oldu. Bu iki kışla derhal yakıldı. Gece yarısı gerçekleştirilen başka bir hücumla güneydeki büyük kışla da Ermenilerin eline geçti. Bunlar da ateşe verildi. Sabaha doğru, Türklerin ve askerlerin şehri terk ettiği haberi yayıldı. Rus ordusunun ve Ermeni gönüllülerin yaklaştığını duyan hükümetin, birkaç gün önce düzenli geri çekilme emri verdiği anlaşıldı. Son alay da Vali'yle birlikte 18 Mayıs gecesi şehri boşalttı. Açlık çeken insanlar, yağma ve ateşe verme yoluyla adalet duygularını tatmin etmek için hemen Türk mahallesine koştular. Kısa süre sonra Rus ordusunun Ermeni gönüllülerle birlikte göründüğü haberi geldi. Halkın coşkusu sınırsızdı; gelenleri karşılarken son bir aydır çektiklerinin de etkisiyle insanların yanaklarından heyecan ve mutluluk gözyaşları dökülüyordu. Ele geçirilen şehrin ve kalenin anahtarları, kendi şehirlerini yönetmek üzere Ermenilere geçici bir hükümet kurma izni veren Rus generalin ayaklarının dibine bırakıldı.

** "Vilayette büyüklük ve önem bakımından Van'dan sonra ikinci sırada gelen Erciş'ten kaçan bir adam orada olanları anlattı. Kaymakam loncalara mensup bütün erkekleri 19 Nisan'da toplantıya çağırmış. Ermenilere karşı her zaman dostça davrandığı için ona güvenmişler. Hepsi bir araya gelince, kaymakam askerlere emir vererek ateş açtırmış ve hepsini öldürtmüş. Köylerden gelen sığınmacılar şehirden biraz uzaktaki dağlık bir bölgede yer alan küçük bir köy olan Şuşantz'da durdular. Aram, orada kalmalarını söyledi. 8 Mayıs'ta oradan alevler yükseldiğini gördük. Paha biçilmez antik elyazmalarının bulunduğu o civardaki Varak Manastırı da alevler içindeydi. Bu köylüler de kitleler halinde şehirde toplanıyorlardı." (Miss Knapp)

* 2.000 (Miss Knapp).

17. VAN: Y. K. RUSHDOUNİ'NİN NEW YORK "GOÇNAG" GAZETESİNDE DİZİ OLARAK YAYIMLANAN ANLATISI.

Van düzlüğe kurulmuş bir şehirdir ve mevcut yüzölçümü 25 ila 30 km^2 kadardır.

Eski Şehir küçüktür (ancak 2,5 km^2 kadar) ve merkezi, pazar yeri ve antik Taşkale'dir. Asıl Van, *Aykesdan*'dır (Bağlar). Aykesdan görkemli bir şekilde doğuya doğru uzanır. Aykesdan'da her evin, birkaçı hariç, bağı ve bahçesi vardır. Sokakları geniştir ve iki tarafına ağaç dikilmiştir. Bu ağaçların her iki yanından küçük derecikler akar. Bu dereciklerin kenarında da söğüt ve kavak ağaçları vardır. Van gerçekte güzel, geniş, göz alıcı bir bahçedir. Batı tarafında, 4 km kadar uzakta güzel ve masmavi Van Gölü uzanır. Gölün etrafı yüksek karlı dağlarla çevrilidir. Bu dağların belli başlıları Süphan, Nemrut, Kerkur ve Azadk'tır.

Van'ın doğu tarafında Varak Dağları yükselir. Bu dağların eteklerinde Şuşnatz (Sennacarib'in kızı Şuşanik'in ismine atfen) köyü ve yedi mihrabıyla ünlü Varak Manastırı vardır. Hrimyan Hayrik "Ardsouig Vaspouragani" (Vaspuragan Kartalı) isimli eserini burada yazmıştır. Ayrıca gene bu dağların eteklerinde Garmeror ve Surp Krikor manastırları, Surp Lusavoriç (The Illuminator - Aydınlatıcı) Kilisesi, tarihi üne sahip Gatnağpur, Haçagpur, Salnabad ve Abarancan kaynakları bulunur. Yukarı Varak köyleri de buradadır; bunlar, tarihi sayfiye yerleri olan Sultan Yalısı ve Keşiş Göl'dür.

Van'ın kuzeyinde eski çağlardan kalma ünlü Toprak Kale vardır. Gene aynı yönde Şahbağ ve Arales köyleri bulunur; onların ilerisinde ise Van-Dosb kazası uzanır.

Şehrin güney tarafında, Ardamit {{Edremit}} tepelerinin arkasında Hayk Vadisi, Ruşdunik'in başkenti Vostan ve eteklerinde Yeğişe'nin mezarının bulunduğu dağlık Ardosr vardır.

Van'daki Türk ve Ermeni mahalleleri birbirinden ayrıydı ve birkaç sokak hariç aralarında mesafe vardı. Bu iki halk arasında ticari ilişkiler dışında hiçbir ilişki yoktu. Pazar yeri ve eski şehir Ermenilerin elindeydi ama Türk mahalleleriyle çevrilmişti. Bazı Ermeni evleri pazar yerine 12 km uzaktaydı ve oraya gidip dönebilmek için Türk mahallelerinden geçmek gerekirdi. Ermeniler bu mesafeyi ya yürüyerek, ya atla, ya da yaylı arabalarla kat ederlerdi; zira bunlardan başka ulaşım aracı yoktu.

Almanya'nın Rusya'ya savaş ilan ettiğinin ertesi günü Türkiye, Van'da "savaş hali" ilan etti ve dinine ya da ırkına bakılmaksızın 21 ila 45 yaş arasındaki bütün genç erkekleri askere çağırdı. Hükümet ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için pazar yerindeki bütün mallara ve erzaka el oydu. Bazı durumlarda kısmi ödemeler yaptılar. Fakat sonraları, bedeli mal sahiplerine savaştan sonra ödenmek üzere senetler verdiler. Bu Ermeniler için büyük bir kayıptı; çünkü pratikte bütün pazar onların elindeydi. Kalan eşyalarının neredeyse yarısını, ayrıca bütün gazlarını, şekerlerini, üzümlerini, sabunlarını, bakırlarını, Avrupai giysilerini ve çeşitli eşyalarını kaybettiler.

Savaşın aniden ilan edilmesi, pazara el konulması, özellikle de pazarın Ermeni mahallesi Aykesdan'dan bir buçuk saatlik mesafede olması nedeniyle Ermenilerin mallarını başka bir yere nakletmeleri veya saklamaları mümkün olmadı.

Bütün tüccarlar, dükkân sahipleri, çiftçiler ve çeşitli meslekten erkekler silah altına alınma çağrısına hemen yanıt verdiler. Hükümet Konağı'nın önüne o kadar büyük bir kalabalık toplandı ki düzeni korumak mümkün değildi. Üç gün sabahtan akşama kadar beklemelerine rağmen isimlerini yazdıramayanlar dahi vardı. Taşnak Partisi, Ermenileri sadık vatandaşlar olarak görevlerini yerine getirmeye teşvik etti. Öyle ki Taşnak Partisi liderlerinden Aram 350-400 genç erkek topladı ve Türkçe türküler, danslar eşliğinde Hükümet Konağı'na isimlerini yazdırmaya götürdü. Hükümet yetkilileri Ermenilerin gösterdiği bu istek karşısında oldukça şaşırdılar. Ermenileri, çağrıya isteksiz cevap veren Türklere, özellikle de Kürtlere örnek olarak gösterdiler.

Hükümet Ermenilere karşı oldukça liberal bir tutum gösterdi. 25 yaşındaki bütün Gregoryen ve Protestan öğretmenleri muaf tuttu ve okullarına devam etmelerine izin verdi. Sadece Hükümet Konağı'na gidip kaydolacaklar, böylece ihtiyaç anında şehrin korunması için milis olarak göreve çağrılabileceklerdi.

Türk hükümetinin ilk iki hafta boyunca sergilediği bu adil tutum Ermenilerde büyük bir mutluluk ve güven uyandırdı. Öyle ki, kaçan Ermeni askerler geri dönüp teslim oldular. Endişeye neden olan tek şey mali krizdi. Ticaret ve tarım tamamen durmuştu. Tüccarlar soyulmuştu, bütün ticaret erbabı hükümetin elindeydi. Yıllık stoku hazırlama vakti gelmişti, ama bunu yapacak mal ve araç yoktu.

Ordunun ihtiyacını karşılamak bahanesiyle hükümet bütün erzaka el koydu. Bu, adaletsizliğin, tarafgirliğin ilk işaretiydi. Şöyle bir anlaşmaya varılmıştı: Her erkek, ailesindeki insan sayısını ve ihtiyaçlarını hükümete bildirip izin aldıktan sonra belli bir miktar yiyecek ve odun satın almaya hak kazanacaktı. Erkekleri aktif hizmette olan aileler her ay kişi başına 30 kuruş alacaklardı.

Ermenilerin talepleri sıklıkla görmezden geliniyordu. Ne olursa olsun Ermenilerin aç, açıkta, yakacaksız kalmayacağını düşünen hükümet bütün Ermeni mahalle ve köylerinden buğday, odun, koyun, yağ ve giyecek şeklinde ağır vergiler topladı. Buna ek olarak, henüz silahların ve giyeceklerin hazır olmadığı gerekçesiyle Ermeni ve Süryani askerler silahsız ve giyeceksiz bırakıldılar. Bu durum, birçoklarının ordudan kaçmasına sebep oldu. Bazıları zaten hiç teslim olmamışlardı, bazıları borç para buldular ve etkili memurlar vasıtasıyla hükümetten muafiyet vergisi ödemek için izin istediler. Hükümet de Ermenilerle anlaşmanın yollarını bulmaya çalışıyormuş gibiydi. Bunun için 26 yaş üzeri gayrimüslimlerin özel bir harç ödeyerek askerlikten muaf olacaklarını duyuran bir bildiri yayımladı. Ermeniler bu fırsattan yararlanarak hükümete ödeme yapmak için her şeylerini sattılar. Muafiyet süresi hükümet tarafından bir sonraki bahara uzatıldı.

Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Türk yetkililere göre Türkler ve Kürtler arasında da aşağı yukarı aynı sayıda asker kaçağı vardı, ama onlar hiçbir zaman Ermenilerin ödediği kadar muafiyet parası ödemediler.

Hükümet tarafsızken bile Almanların yanındaydı. Öte yandan Ermeniler - ne yazık ki - müttefiklere yakınlık duyuyorlardı. Fakat buna rağmen Ermenilere bir haksızlık yapılmadı. Hükümet, en azından görünüşte, Ermenilere iyi davranıyordu. Vali Tahsin Paşa'nın Taşnak Partisi liderleriyle o kadar yakın ilişkisi vardı ki, halk Tahsin Paşa'nın bu liderlerin özel dostu olduğunu düşünüyordu. Bunun yanında, Osmanlı Meclisi'nde Van'ı temsil eden iki Ermeni

milletvekilinin (Vahan Papazyan ve Vremyan) halkla hükümet arasındaki iyi ilişkileri sürdürmek için orada kalmaları sağlandı.

Türklerin savaşa girmesiyle birlikte işler değişti. Hükümet, devlete karşı görevlerini ellerinden geldiği kadar yerine getiren, hatta "kapitülasyonların" kaldırılmasından sonra Türklerin sevincine ortak olarak kutlamalara katılmış olan Ermenilere karşı soğuk davranmaya ve şüpheyle yaklaşmaya başladı. Ermenilerin bu yaklaşımına rağmen aralarındaki soğukluk oldukça belirgindi. Ermenilerin Ruslara gönüllüler verdikleri ve Beyazıt'ı işgal edenlerin bu kuvvetler olduğu anlaşılınca bu soğukluk daha da gözle görünür hale geldi. Daha sonra bütün Kürt aşiretlerinin Rusların tarafına geçtiği ve Türklere büyük kayıp verdirdikleri söylendi. Bu haber, Türklerde o kadar büyük bir korkuya sebep oldu ki zengin kadınlar Van'daki Amerikan misyonundaki hemcinslerine başvurarak koruma talep ettiler, bu kadınlar şöyle diyorlardı: "Ruslardan Kürtlerden korktuğumuz kadar korkmuyoruz." Fakat maalesef hükümet çevrelerinde en çok konuşulan Ermeni gönüllülerdi.

Olaylar bu noktaya gelmeden önce Tahsin Bey Taşnakların liderlerini toplamış (Hınçakların liderleri zaten hapishanedeydi), Ermenilerin bir gönüllü hareketine giriştiklerine ve bu hareketin onlar için tehlikeli olacağına dikkat çekmişti. Daha sonra ise Taşnak liderlerden, özellikle Vremyan'dan, Beyazıt'taki Taşnak liderlerle temasa geçerek bu harekete bir son vermelerini tavsiye etmişti. Böyle bir mektup Ardjish'teki {{Erciş}} Taşnakların başı Toros'a gönderildi ama Toros bir Türk jandarma tarafından öldürülmüştü. Türk hükümetinin aynı zamanda Taşnaklara, Türk ve Ermenilerden kurulu çeteler oluşturarak Kafkasya'ya saldırılar düzenlemeyi teklif ettiği de ifade ediliyordu. Fakat bu tekliflerin Ermeniler tarafından nasıl olup da geri çevrildiğini bilmiyorum.*

Türklerin savaşa katılmasından kısa bir süre sonra, Türk ordusundaki bütün Ermenilerin silahları alındı ve bu insanlar sıradan işçiler gibi çalıştırıldılar. Kazalardaki Ermeni jandarmaların silahları alınarak Türklere verildi. Bu Türkler, yakında askere çağrılmak üzere serbest bırakıldılar, fakat bu hiçbir zaman gerçekleşmedi. Bu genel silahsızlandırma Ermenilerde korku ve kuşku uyandırdı. Silahsızlandırılan Ermenilerden kaçmanın bir fırsatını bulanlar firar etti, benim de şahsen tanıdığım bazıları yetkililer tarafından geri gönderildiler.

Ermeni Reform Komitesi, Genel Müfettiş Mr. Hoff'la birlikte Van'a geldiği zaman Türkiye daha savaş ilan etmemişti ama güçlerini seferber ediyordu. Hükümet, Genel Müfettiş ve yanındakileri gösterişli bir törenle karşılama doğrultusunda hazırladığı ve Ermenilere de duyurduğu planı uygulamaya koymadı, ama onları şehrin güneyinde Van gölü kıyısında güzel küçük bir köy olan Artamid'e gönderdi. Orada birkaç gün kaldıktan sonra Ermeni Reform Komitesini ellerindeki Ermeni Reform taslağıyla geri gönderildi.

Kısa bir süre sonra Türkiye savaş ilan etti. Tahsin Paşa Erzurum'a çağrıldı. Onun yerine Enver Paşa'nm kayınbiraderi Cevdet Bey Van valiliğine getirildi.

Sonbaharın sonlarına doğru, Rus ordusu İran sınırındaki Türk ordusunu imha edip Başkale ve Saray'ı alarak Van'a doğru ilerlemeye başlayınca Türk subaylarında ve halkta müthiş bir panik baş gösterdi. Subaylardan birçoğu mallarını sattılar ve ailelerini teknelerle Bitlis'e geçirdiler. Ermenilere büyük zarar veren Hamidoğlu ailesi gibi önde gelen aileler de aynı yolu

* Bkz. Belge 21.

izlediler. Korku içindeki halktan bazıları Ermenilere başvurdu, Ermeniler de onları çok iyi karşıladı. Ermenilerin amacı bazı tehlikeli subaylara bir ders vermekti. Suçsuz subaylara ve Türk ahaliye zarar vermek gibi bir niyetleri yoktu.

Açıkça şunu söyleyen birçok kişiye rastladım: "Bu, Türk memleketlilerimize ve komşularımıza, biz Ermenilerin onlara karşı hiçbir kötü niyet beslemediğimizi, sadece huzurlu bir hayat yaşamak isteyen herkesin yararına olacak tam bir eşitlik talep ettiğimizi göstermek için iyi bir fırsattır."

Türk ordusu İran sınırında imha edilirken Van'da milis kuvveti bile yoktu. Van'la Bitlis arasında ise 400'den az jandarma vardı. Dolayısıyla, eğer Ermeniler Van ve Muş vilayetlerinin büyük bölümünü ele geçirmek, ayaklanmak ve (hayatlarından endişe eden) Türkleri katletmek ya da geçmişte Türklerin *"gâvur"*lara yaptığını yapmak isteseler di, bu onlar için çok kolay olurdu.

Hükümet de bunu biliyordu, onun için de Ermenilere çok dalkavukça davranıyordu. Ermeniler, korkusuzca yaşayabildikleri, Türk komşularıyla dostça ve samimi ilişkilere sahip oldukları için şükrediyorlardı. Hükümetle yakın temas içinde bulunan Taşnak Partisi de bu durumdan memnundu. Hükümetin kendilerini önemseyerek, *"vatan"*ın iyiliği için onların fikirlerini de almasından hoşnuttu.

Maalesef bu durum kısa sürdü. Rus ordusu aniden geri çekildi. Türk ordu birlikleri tekrar harekete geçti, ama düşmanın peşine düşecekleri yerde Başkale, Saray ve civarında yaşayan Ermeni ve Süryani nüfusunu katlettiler. Bütün erkekleri öldürdüler ve bazı yerlerde – Rus tebaası bir Türk kumandanın raporlarına göre – insanları kuyulara doldurdular. Kadınların en güzelleri Müslümanlara dağıtıldı, hatta bazıları Van'a gönderildi. Geriye kalan yaşlı ve zayıf kadınlar toplandılar ve hayvan sürüsü gibi çeşitli yerlere sürüldüler. Van Ermeni Piskoposu sefalet içindeki insanlara yardım istemek amacıyla hükümete Türk ve Ermenilerden kurulu bir heyet gönderdi, ama hükümet bu isteği tamamen görmezden geldi, ya da hep erteledi.

Yerine yardımcılarından birini bırakan Van Valisi cepheye gitti ve vatanseverlik duygularını kullanarak Türk ordusunu yeniden bir düzene sokmayı başardı. Asi Kürtleri, hatta Rus himayesinde yaşayan Simko Ağa'yı bile Türk tarafına çekmeyi başardı. Bu haberler derhal Van ve İstanbul'a telgrafla bildirildi. Türklerin aslan generali Cevdet Bey yeniden düzene soktuğu ordusuyla birlikte Rusları Tebriz'e kadar takip etti ve Tebriz'i ele geçirdi. Türk ordusunun gittiği her yere ateş, kılıç ve *"gavur"*lara yapılan korkunç işkencelerin her türlüsünü de beraberinde götürdüğünü söylemeye gerek yok. Bunların en yakın tanıkları Amerikan misyonerleridir.

Cephedeki bu başarı ve Ermeni gönüllülerin faaliyetleri nedeniyle hükümet ve Türk halkı Ermenilere karşı tutumlarını değiştirdiler. Hükümet, taleplerinde öncekine göre daha medeniydi; bütün asker kaçaklarının teslim olmasını istiyor, ancak bu kişilere silah verilerek yeniden orduya alınacağına dair bir söz vermiyordu. Bununla ilgili bütün sorulara, "Bu bizim bileceğimiz iş" diye cevap veriliyordu. Savaş vergileri iki katma çıkarıldı. Bu artışa karşı verilen bütün dilekçeler, "Ordu halktan daha önemlidir" yanıtını alıyordu.

Hükümet artık Taşnak dostlarına önem vermemeye başlamıştı. Bir keresinde vali yardımcısı, herkesin içinde, "Bu herifin terbiyesizliğine va palavralarına dayanamıyorum" diyerek Vremyan'ı huzuruna kabul etmeyi bile reddetmişti.

Norduz, Hazaren ve Boğazkesen gibi Van'a yakın kırsal yerleşimler tahrip edildi. Ahalinin bir kısmı katledildi, bir kısmı Van'a sığındı, diğerleri ise tamamen yok oldu. Dehşet, Van civarındaki diğer köylere ve bölgelere de yayıldı. Garzan boşaltıldı, 120 haneli Palu köyü ve Karkar'ın {{Gerger}} on köyü talan edildi.

Yarı medeni bir ülkede bir vali istedikten sonra yönetimin yaptıklarına bahane bulması kolaydır. Örneğin, Palu'da sarhoşun biri jandarmanın biriyle kavgaya tutuşmuş ve silahını çekerek jandarmayı öldürmüş. Şuşantz köyünün yukarısındaki dağlarda altı Kürt asker kaçağı öldürülmüş – ancak yetkililer bu insanları kimin öldürdüğüne veya bu insanların kimler olduğuna dair kesin bir açıklama yapmamışlar. Bunlar ve bunlara benzer olaylar Türk hükümeti'ne Ermenileri suçlamak için bahane oluyordu. Fakat, öte yandan Saray, Başkale, Norduz, Hazaren ve Boğazkesen'deki genel huzursuzluk ve katliamlar için suçlanan kimse yoktu. Derken Van'a, cepheye sevk edilmek üzere yeni birlikler ve makineli tüfekler getirildi. 15 ila 60 yaş arasındaki bütün Türk ve Kürt vatandaşlar bu silahlarla silahlandırıldı. Ermeni Piskoposu bunu protesto ettiğinde ona şu cevap verildi: "Bu silahları onları milis olarak örgütlemek için veriyoruz. Bir süre sonra hepsini toplayıp kışlaya koyacağız. Eğer Ermeniler de gönüllü olmak ve kışlada kalmak istiyorlarsa gelsinler onlara da silah verelim."

Palu ve Karkar'daki olaylardan sonra, Bitlis'ten gelen Türklerin oluşturduğu bir güruhun Garzan kazasını ateşe verip ahaliyi kılıçtan geçirdiği, Gevaş ve Hayots -Tzor'a (Ermeni Vadisi) doğru ilerlediği, buraları da yıktıktan sonra Van'a yöneleceği rapor edildi. Bu raporun ulaşması üzerine Hayots-Tzor'daki bazı Taşnaklar, hem Türklerin Bitlis'ten gelen güruha yardım göndermesini, hem de güruhun Van'a ulaşmasını engellemek için Ankeğ ve Antanan'a giderek Ankeğ yakınlarındaki köprüyü tahrip ettiler. Bu olaydan sonra Ermeniler birkaç jandarma ve Kürtü de öldürdüler. Öldürülenler arasında Vostan yargıcının da olduğu söyleniyordu. Hatırladığım kadarıyla bu olaylar sırasında öldürülenlerin sayısı yediydi. Bu olay Türkler ve Kürtler arasında korkuya neden oldu. Bu yüzden idare Vremyan'ı aracı olarak gönderdi. Vremyan, ayaktakımını Bitlis'ten yola çıkaran Vostan kaymakamının suçlu olduğunu söyleyerek sorunu halletti. Hükümet, Vostan kaymakamının yerine başkasını atadı. Palu'dan yağmalanan malları bularak geri verme ve evlerinden çıkartılan insanları yeniden yerleştirme sözü verildi. Bu sözler hiçbir zaman yerine getirilmedi. Bir Ermeni atasözü "Hırsız kendi gölgesinden korkar" der. Türkler de yaptıklarından dolayı kendi kendilerinden bile korkuyorlardı. Hayots-Tzor ve Gevaş'ta Ermeni isimleri alarak yolculuk ediyorlardı. Bütün bunlara rağmen yine de yetkililer bir fırsatını bulduklarında, Ermenilerin Ruslara gönüllü sağladıklarını, özerklik istediklerini, nankör olduklarını söyleyerek onları yabancılara şikâyet ediyorlardı. "Bu yüzden" diyorlardı, "bu ülkeyi onlara bırakmayacağız. Ruslar bu ülkeyi alsın, ama Ermenilerin ailelerimizi ve soyumuzu yönetmesine izin vermeyi reddediyoruz." Rus kuvvetleri arasında Ermeniler kadar Müslüman gönüllüler de olduğunu söylemeye gerek yok.

Türk hükümeti çok ihtiyatlıydı. Zayıf olduğu zaman Ermenileri pohpohluyor, yüzlerine karşı övgülerde bulunuyor, Taşnak liderler Aram, Vremyan ve İskhan'a idarenin danışmanları gibi davranıyordu. Ermeniler, ülkedeki herhangi bir karışıklığın nedeni olmamak için

üzerlerine düşeni yapmaya çalışıyorlardı. Hükümetle Ermeniler arasındaki tek gerginlik zemini Ermeni asker kaçakları meselesiydi. Silahları alınan Ermeni askerler görev yerlerinde kalmaya cesaret edemeyerek firar ediyorlardı. Türk hükümetinin 14 ila 60 yaş arasındaki bütün Müslümanları silahlandırdığı anlaşılınca, Ermeni askerler de artık teslim olmak istemiyor, karılarıyla ve çocuklarıyla birlikte ölmeye karar veriyorlardı. Bazı Türk yetkililer Ermenileri silahsızlandırmanın yanlış olduğunu itiraf ediyorlardı; çünkü Ermenilerden fazla Kürt asker kaçağı vardı, fakat hükümet Kürtleri Ermenileri suçladığı kadar suçlamıyordu.

Bütün bu sorunları tartışmak için Piskopos Yardımcısı Yeznig Vartabed'in başkanlığında, Van'daki bütün Ermeni kesimlerin temsil edildiği bir toplantı yapıldı. Kevork Ağa Cidacıyan'nın evinde yapılan bu toplantıda şu sonuçlara varıldı: Türk hükümeti Ermenilere şüpheli kişi muamelesi yapıyor; bütün işler, ticaret, tarım durmuş durumda; Norduz, Gerger, Garzan gibi kazalar boşaltılmıştır; Saray ve Başkale Ermenileri Rus ordusu geri çekildikten sonra imha edilmiştir; bir ihtilal durumunda Van Ermenileri bir süre dayanabilirler ama Ermenistan'ın tümü göz önüne alındığında Türklerle barışı her ne pahasına olursa olsun korumak gereklidir.

Bazı asker kaçakları önemli nedenlerden dolayı o anda teslim olamayacakları için, hükümete bunların yerine muafiyet bedeli ödenmesinin teklifine karar verildi. Toplantıda, Türk yetkililerle milletvekili Vremyan ve Türk psikolojisini bilen bir danışman olarak Avedis Efendi Terzibaşyan aracılığıyla bu doğrultuda görüşmeler yürütülmesine karar verildi. Benzer ilkeler çerçevesinde bazı tüccarların da görüşmelerde bulunması teklif edildi. Bir hafta sonra Türkler ve Ermeniler Cidacıyan'ın evinde ortak bir toplantı yaptılar. Bu toplantıda, hükümet politikaları ne yönde değişirse değişsin, komşular olarak beraber yaşama kararlılığı belirtildi. Türkler, hükümetten ihtilale yol açacak bir davranışta bulunmamasını isteme sözü verdiler.

Fakat durum tatmin edici olmaktan uzaktı. Havada huzursuzluk vardı. Bütün işçiler hükümet için çalışıyordu. Esnaf dükkânına gidiyor, bazı söylentiler duyuyor, evine geri dönüyor ve dört beş gün dışarı çıkmıyordu. Hükümetin tavrı, cephede elde edilen başarılara veya başarısızlıklara göre bir rüzgâr gülü gibi durmadan değişiyordu. Bazen çok katı ve mantıksız, bazen ise yumuşak ve barışçıl oluyordu. Bu durumun daha ne kadar süreceği belli olmadığı için herkes rahatsızdı. Katliamlardan korkuyorduk. Türk ordusunun geri çekilmesinden korkuyorduk; çünkü hiç şüphesiz geri çekilirken yolunun üstündeki her şeyi yakıp yıkacaktı. Hükümet halka kendi erzakını temin etme imkânı tanımadığı için kıtlık olmasından da korkuyorduk. Böyle olursa çiftliklerin ve köylerin yağmalanacağını biliyorduk. İşçi sınıfının bir kısmı ordudaydı. Sığınmacılara ait sığır ve koyunlar müsadere edilmiş ve satılmıştı. Birçok kişi bana, ne olacaksa bir an önce olmasını ve kendilerini bu belirsizlikten kurtarmasını istediklerini söylediler. Aynı zamanda Vanlılar da silahlanmışlar, muhtemel bir olaya karşı gece gündüz sokak köşelerini gizlice gözlüyorlardı.

Bahar başında Van'dan birkaç saat uzaklıktaki Van-Dosb – diğer adıyla Tımar – kazasında isyan çıktı. Bu bölgedeki Erer köyünün sakinleri katledilmişti; sıra Bayrak köyüne gelince yerli Ermeniler, Vanlı Ermenilerin de yardımıyla kendilerini Kürtlere ve jandarmalara karşı savundular. Ahalinin hazırlık yaptığını, işlerin daha kötüye gideceğini gören hükümet, Piskopos'a giderek olaylardan dolayı üzgün olduğunu ifade etti ve Ermenilerin Bayrak'taki çatışmayı durdurmak için temsilci göndermelerini istedi. Bu söylenen derhal yapıldı. Bazıları

bu arbededen Cevdet Bey'in yerini alan Vali Muavini'ni sorumlu tutuyordu. Vali Muavini Vremyan'ı kabul etmeyi alenen reddettiği için bu kisinin arası bozuktu. Vremyan, Osmanlı Meclis-i Mebusan üyesi olduğu için hükümetin izniyle bölgede kalmıştı. Vremyan durumdan Vali Muavini'ni sorumlu tutuyordu. O sırada cephede olan Cevdet'e de bu yönde bir telgraf çekti. Cevdet, cevabında kendisine teşekkür ederek, o gelinceye kadar huzuru korumasını, dönünce "*inşallah*" her şeyi yoluna koyacağını bildirdi.

Büyük Perhiz'in son haftası, Cevdet Bey Lez* olarak adlandırılan 400 eğitimli asker ve birkaç sahra topuyla birlikte Van'a ulaştı ve Ermeniler tarafından saygıyla karşılandı. Fakat o, Ermeni köylerinden geçerken askerlerinin Ermeni kadınlara yaptıkları barbarlıklara göz yummuştu. Yukarı Hayrots-Tzor'un yeni köyünde bazı kadınlara tecavüz edilmiş, silah bulundurdukları bahanesiyle bazı erkekler öldürülmüş, diğerleri ise öldüresiye dövülmüştü. Bunun üzerine genç erkeklerden biri Cevdet'i takip ederek öldürmek istemiş, fakat Ermeni devrimciler buna izin vermemiş. Cevdet Bey şehre varır varmaz, Vremyan'a ve şehrin huzurunun korunması için elinden geleni yapan herkese teşekkür etti ve Ermenilerle asker kaçakları meselesini görüşmeye başladı. Ermenileri asker kaçaklarının en azından bir kısmını teslim etmeye ikna etti. Böylece Türk ve Kürt asker kaçaklarını geri döndürmekte daha az zorluk çekecekti.

Paskalya'dan önceki bir hafta boyunca hükümetle görüşmeler şiddetli kar fırtınası yüzünden ertelendi. Bu sırada Van'da bir miktar topla birlikte 4.000 kişilik bir güç bulunuyordu. Endişelenmeyi gerektirecek özel bir neden yoktu, ama herkes bir şeylerin olacağını seziyordu, nitekim oldu da. Hükümetle görüşmeler Paskalya'dan sonra tekrar başladığında Çatak'ta çatışma çıktığı bildirildi. Genel kanı bu olayın arkasında hükümetin olduğu yönündeydi. Hükümet, Joseph adında bir Taşnak üyesini tutuklamak istemiş, Ermeniler buna izin vermeyince sorun çıkmış. Çatak, Van'ın güneyinde, 24 saatlik mesafede, Dicle'nin kollarından birinin kıyısındaydı. 1895 ve 1896 katliamları sırasında Çataklı Ermeniler büyük başarı ve şerefle kendilerini savunmayı başarmışlardı. Ondan sonra da hükümet bu Ermenileri tuzağa düşürerek katletmek ve yerlerine Kürt ve Türkler'i yerleştirmek istemiş, ama başarılı olamamıştı. İşte bu Nisan ayında katliamlar o zaman kaldığı yerden tekrar başladı. Bu havalinin özgürlüklerine düşkün Ermenileri iki ay boyunca, yani Mart sonunda gönüllüler yardımlarına gelene kadar kendilerini cesaretle savundular.

Cevdet Bey Taşnaklardan, bir heyet oluşturmalarını ve bu olaylara bir son vermelerini istedi. Bu heyetin üyeleri İskhan ve üç genç Ermeni, bir Türk polis şefi ve birkaç jandarmaydı. 16 Nisan akşam üstü heyetin Ermeni üyelerinin hepsi bir Kürt köyü olan Hirj'de katledildiler. Bu, hükümetin kurduğu bir tuzaktı. Hayrots-Tzor'dan (Ermeni Vadisi) güvenilir bazı kişiler, İskhan'ın barış delegesi olarak Çatak'a gittiği gün Yukarı Hayrots-Zor Ermenilerinin kendisine gelerek, "Daha ne kadar sabredeceğiz? Hiçbir şey bırakmadılar. Bir Çatak kalmıştı, artık oradaki insanları da katlettiler" dediklerini bize bildirdiler. Doğuştan savaşçı olan İshkan ise Ermeni köylülere, *ne pahasına olursa olsun* barışı korumaları gerektiğini söyleyerek, hükümetin istediği her şeyi vermelerini, bir köy ateşe verilirse başka bir köye kaçmalarını emretmiş.

* Laz kökenli? —EDİTÖR.

Burada bir parantez açarak neden hep Taşnak Partisi'nden bahsettiğimi açıklamak istiyorum. Taşnaklar siyasete bulaşmış kişilerdi; Jön Türk Partisi'nin dostu ve danışmanıydılar. Dahası, onlarla bir "blok" oluşturmuşlardı ve meclisteki tartışmalarda hep Türklerin yanında yer alıyorlardı. Taşnakların köylüler, Piskoposluk Kurulu ve Akhtamar Katolikosluğu Yüksek Kurulu üstünde büyük etkisi olduğunu bilen hükümet de, Taşnakları kendi tarafında tutmayı istiyordu. Ramgavarlar (Demokratlar) siyasete karışmamışlardı. "Van-Dosp" adında bir gazeteleri vardı. Kendi propagandaları, kendi iş ve eğitimleriyle meşguldüler. Sadece bir kere Taşnaklarla bir çatışmaya girmişlerdi. Taşnakların aksine, bütün zamanını siyasi işlere verecek özel üyeleri yoktu. Hınçaklar ise sayıca çok azdılar. Liderleri Ardaşes Solakyan ve Prudiyan seferberlik sırasında tutuklanmış, sonrasında da öldürülmüşlerdi.

17 Nisan sabahı Cevdet Bey Taşnak liderlerinden Vremyan, Aram, Avedis Efendi Terzibaşyan (bir tüccar) ve Kevork Ağa Cidaciyan'ın bir toplantı için kendisini ziyaret etmelerini istedi. Aram, bir nedenle gidemedi. Diğerleri gittiler ve gözaltına alındılar. Daha sonra barış heyeti olarak giden bu kişilerin hükümet tarafından öldürüldüğü bildirildi. Bu durum Ermeniler arasında paniğe yol açtı ve silahlı genç erkekler mevzilendiler. Yeni Kilise'nin papazı Nerses, Set Efendi Kapamacıyan ve ben Amerikan misyonuna giderek barışı korumak için bizim adımıza hükümetle görüşmelerini istedik. Misyonerler hükümet binasına varmadan Terzibaşyan ve Cidaciyan Ermenilere teslim olmalarını tevsiye etmeleri için serbest bırakıldılar. Fakat Vremyan İstanbul'a gönderilmek üzere tutuldu. Cevdet Bey misyonerlere, onları zaten kendisinin gönderdiğini söylemiş. Sonra da, ülkedeki huzur bozulduğuna göre, Amerikan misyonerlerinin de kendi güvenlikleri için 50 askere yer açmaları gerektiğini eklemiş. Bu korumayı kabul edemeyeceklerse o zaman da aileleriyle birlikte Hükümet Konağı'na gitmeleri gerekirmiş. Misyonerler, her şeyin bittiği, Cevdet Bey'in tamamen değiştiği izlenimiyle geri döndüler. O gece Ermeniler Yeni Kilise'de bir toplantı yaptılar. O toplantıda Terzibaşyan Efendi görüşmeler sonucunda Cevdet Bey'in onlara söylediklerini anlattı. Cevdet'i etkilemenin mümkün olmadığını, bazen oldukça mantıklı, bazen ise sert ve inatçı davrandığını, bütün asker kaçaklarının hemen o gün veya ertesi gün teslim olmalarını ve bütün Ermenilerin silahlarını vermelerini istediğini söyledi. Cevdet Bey'e bir kez daha asker kaçaklarının bir kısmının teslim olmasının ve geri kalanı için muafiyet vergisi almasının teklif edilmesine karar verildi. Senyör Sbordone (İtalyan Fahri Konsolos), Amerikan misyonerler ve Ermeni tüccarlar Cevdet'e bu yönde teklifler yaptılar; ama niyetinin ne olduğunu anlayamadılar. Bazen, yeminler ederek en karışık zamanlarda Van'ı huzur içinde yöneten babası Tahsin Paşa'nın ismine halel getirmeyeceğini açıklıyor; bazense hiddetle şunları söylüyordu: "Bu şehirde ya yalnız Türkler, ya da yalnız Ermeniler kalacak. Çatak'ın işini bitirdikten sonra Van'ın sırtını yere getireceğim. Babamın evi hariç, ayakta duran tek bir ev dahi bırakmayacağım. Ne erkeklere, ne kadınlara, ne gençlere, ne de yaşlılara acıyacağım. Ermeniler, asker kaçaklarını ve silahlarını teslim edecekler ve kışlaya gitmek üzere penceremin önünden geçecekler. Eğer tek bir tabancanın bulunduğunu duyarsam bunu size söylediklerimi gerçekleştirmek için bir işaret sayacağım."

19 Nisan cuma günü Cevdet Bey biraz daha değişik bir havadaydı. Herkesin işiyle meşgul olmasını, hiçbir olaya meydan verilmeyeceğini bildiren bir emir yayımladı. Bir haftadır şehir dışındaki bölgelerle bağlantımız kesilmişti, oralarda neler olup bittiğinden haberimiz yoktu. Etrafımızın Türk siperleriyle ve askerleriyle çevrildiğini bile bilmiyorduk. Cevdet Bey'in "her

şeyin yolunda" olduğunu söylediği gün Van'ın büyük kasabalarından Agantz {{Erciş}} yağmalandı ve yıkıldı. Abacıyan, Husyan ve Şalcıyan gibi Agantz'ın önde gelen sakinleri Kaymakam'dan emirler almak üzere Hükümet Konağı'na davet edilmiş. Diğer Ermeniler de sokaklardan ve evlerinden toplanmış. Karanlık bastıktan sonra, geceleyin bu adamları, ellişerli gruplar halinde, elleri arkadan bağlı vaziyette kasabanın arkasındaki nehrin kenarına götürmüş ve orada hepsini öldürmüşler. İçlerinden sadece üç tanesi ölü taklidi yaptıktan sonra ellerini çözerek geceleyin kaçmayı başarmışlar. Bir tanesi yakınlardaki bir Ermeni köyüne giderek o köyün kaçmasını sağlamış. Diğer biri kıyıdaki kayıklara doğru gitmiş ve gemicilerin çoğunun öldürülmüş olduğunu görmüş, diğerlerini olanlardan haberdar etmiş. Bunun üzerine gemiciler de göle açılmışlar ve Manastır Adası'na doğru kürek çekmişler. Üçüncü kişiyi ise bir daha gören olmamış.

Harutyun Ağa Husyan üç yerinden yaralanmış, ama evine kaçmayı başarmış. Fakat, Türk subaylar yaralıları sayınca, ellerindeki listeye göre onun eksik olduğunu fark etmişler ve evine giderek onu da öldürmüşler. Az önce söylediğim üç kişi hariç Agantz'ın bütün erkek sakinleri öldürüldü ve hükümetin izniyle Ermeni haneleri — yani kadınları, çocukları ve malları — Türkler arasında paylaşıldı. Türkler, Ermeni kadın ve kızlarıyla, mallarını elde etmek için evlenme sözüyle nişanlanıyorlardı.

Cevdet Bey herkese "*asayişin berkemal*" olduğunu duyurdu. Aynı zamanda Amerikan misyonerlerine, ya 50 askerlik korumayı tesislerine kabul etmeleri ya da hükümet korumasını reddettiklerine dair bir ifade imzalamaları yönünde baskı yapıyordu. Koruma gönderme meselesi üstünde daha çok duruyor, aynı sayıda askeri Alman misyonuna da göndereceğini söylüyordu. Amerikan misyonerleri incelik göstererek Ermenilerin görüşlerini aldılar. Ermeniler, özellikle Armenag Yegaryan, bu teklifin arkasında Ermeni mahalle ve evlerini ele geçirmek için gizli bir plan görüyorlardı. Bunun için de misyonerleri, kendilerini koruyacak tek şeyin Amerikan bayrağı ve hükümetin emri olduğuna ikna ettiler. Aksi takdirde 5.000 asker bile onları hükümete karşı koruyamazdı. Bütün bunların ışığında, eğer Cevdet 10 veya 12 askerden fazlasını gönderirse ateş açarak bu askerlerin Ermeni mahallesine girmelerine izin vermeyeceklerini misyonerlere bildirdiler. Bunları göz önünde bulunduran misyonerler de, idare ne kadar asker gönderirse o kadarını kabul etmeye hazır olduklarını, ama bu askerlerin kendilerine sağ salim ulaşmalarından sorumlu olmayacaklarını ve bundan dolayı bir çatışma başlatmak istemediklerini idareye bildirdiler. "Biz Ermenilerden korkmuyoruz" dediler, "10 veya 12 askerin ve sizden gelecek bir emrin bizi korumaya yeteceğini düşünüyoruz."

20 Nisan salı sabahı saat altıda bazı Türk askerleri, Van'a yarım saat uzaklıktaki Şuşantz köyünden şehre gelen birkaç Ermeni kadın görmüş. Kadınlara tecavüz etmeye kalkışmışlar. İki genç Ermeni şikâyet etmeye gidince de ateş açıp onları öldürmüşler. Bu olayın geçtiği yer Alman misyonundan çok uzakta değildi. Dolayısıyla Alman misyon müdürü Herr Spörri ve karısı olaya tanık olmuşlar. Ayrıca Herr Spörri, Cevdet'e bir mektup yazarak, kadınlara tecavüz etmeye kalkanların ve bu kadınların onurunu korumaya çalışan genç Ermenileri öldürenlerin Türk askerleri olduğunu belirtme iyiliğini gösterdiler.

Fakat Cevdet işareti almıştı bir kere. Urpat Aru'dan (olayın geçtiği yer) olayla ilgili haber gelir gelmez Aykesdan'ın Ermeni mahallelerine ve etrafı Türk yerleşimleriyle çevrili pazar yeri sakinleri üzerine top ateşi açıldı.

Etrafımızın tamamen kuşatıldığını anlamıştık. Silahlı genç Ermeniler köşe başlarını tutarak Türk ya da Kürt güruhun içeri girmesine izin vermediler. Ermeni hatları aşağı yukarı 5 km^2'lik bir alanı koruyordu. Bu alan sadece 300'ü silahlı ve az çok askeri eğitim almış kişiler, diğerleri ise tabancaları veya basit silahları olan sıradan siviller olmak üzere 700 Ermeni tarafından tutuluyordu. Savaşçılar ailelerini korumak için sonuna kadar savaşmaya kararlıydılar.

Amerikalı misyonerler bile bir hükümetin, görevlerine sadık kendi vatandaşlarına nasıl bu kadar alçakça ve haince davrandığını idrak edemediklerini itiraf ediyorlardı. Amerikan misyonerlerinin her zaman kalben Ermenilerin yanında olduğunu söylemek önemlidir. Onlara, yalnız evlerinin kapılarını açmakla kalmadılar, aileleri ve mallarını güvence altına aldılar, hastaların ve çocukların bakımıyla şahsen ilgilendiler.

İstisnasız Van'daki herkes tek bir ruh halinde çalıştı. Silahı olan ve çarpışabilecek durumda olanlar Türklerin Ermeni mahallesine girmesini engellemek için mevzilendiler. Çalışabilecek durumda olanlar kazma küreği alarak, savaşanların mevzilerini güçlendirmek için siperler ve duvarlar inşa etmeye gittiler. Küçük erkek çocuklar gözcülük yaptılar, kadınlar ve kızlar hastaların ve çocukların bakımını üstlendiler. Bunun yanında kadınlar savaşanların bütün dikiş ve mutfak işlerini yaptılar.

Yaralılara bakmak amacıyla Dr. Sanfani (Hosrof Çetciyan) ve Dr. Haçik'in yardımıyla bir Kızılhaç kolu oluşturuldu. Düzeni muhafaza etmek amacıyla yargı, polis ve sağlık bölümlerinden oluşan bir yerel yönetim kuruldu. Bütün ay boyunca bu yönetim kusursuz bir şekilde çalıştı. Amerikalılar, Van'ın Türk idaresi altında hiç bu kadar iyi yönetilmediğini belirttiler. Devrimci çatışmalara bir son verildi, sadece "Ermeni askerler," "Ermeni Nefsi Müdafaa Komitesi" gibi ifadeler duyuluyordu. Bulundukları mevkilere "Deve Boyu," "Dardanel," "Sahag Bey Siperi" gibi isimler vermişlerdi.

Savunmacı güçleri daha iyi organize edebilmek için devrimci partilerin temsilcilerinden ve hiçbir partiye mensup olmayan Ermenilerden meydana gelen bir Askeri Kurul kuruldu ve görevini başarıyla yerine getirdi. Bu kurul ön hatlarla temas halindeydi ve nereye, ne zaman asker gerekse, bu kurul gönderiyordu. Tedarik Komitesi, değişik mevkilerde çalışanlara yiyecek ve yatak sağlanması konusunda iyi işler yaptı. Van'ın eski belediye başkanı Bedros Bey Mozian başkanlığında ve Mr. Yarrow yönetiminde Yardım Derneği oluşturdular. Bu derneğin amacı, evlerini kaybetmiş muhtaç insanlara hayatlarını devam ettirebilmeleri için gerekli erzak ve malzemeyi sağlamaktı. Bu komitenin savaşan güçlere de büyük yardımı oldu.

Yerel gazetelerden biri çatışma haberlerini basarak halka dağıtmaya başladı. K. Boujikanian liderliğindeki Öğretmen Okulu Bandosu savaşçıları yüreklendirmek için Ermenice asker havaları, "Marseillaise" ve başka havalar çalıyordu. Türklerin açtığı top ateşinin şiddeti ve silahların kükremesi arttıkça bando da daha yüksek sesle çalıyordu. Bu durum Cevdet'i, Ermeni kurşunlarından daha çok çileden çıkarıyordu; öyle ki bu öfkesini yayımladığı bildirilerde bile ifade etmekten kendini alamıyordu.

Çatışmanın ilk günlerinde Askeri Kurul özel bir bildiri yayımlayarak Türklere bir çağrıda bulundu. Onlara birbirlerine verdikleri sözleri hatırlatarak, hükümetlerin değişeceğini ama halkların daima komşu kalacaklarını, aralarında düşmanlık olması için hiçbir nedenin olmadığını ilan ettiler. Böylece tek suçlu olarak, Van'da bir atından başka hiçbir şeyi olmayan ve "atına binip çekip gidebilecek" olan Cevdet Bey'i gösterdiler. Bu noktayı belirttikten sonra

bildiride, Türklere Cevdet'i bu şekilde kan dökmekten vazgeçmeye zorlamaları çağrısı yapılıyordu. Bu duyurunun sonucunun ne olduğunu bilmiyorum.

Askeri Kurul Ermeni askerlere de içki içmemeleri, düşmanın dinine küfretmemeleri, kadın, çocuk ve silahsız erkeklere dokunmamaları, tarafsızlara saygı göstermeleri ve silahlı kimseleri tarafsızların binalarından içeri bırakmamaları doğrultusunda emirler verdi. Bütün yaralıların Amerikan Hastanesi'ne götürülmesini ve sadece gerçeklerin rapor edilmesini de emretti.

Bu karanlık günler boyunca Ermeniler hayat doluydu. Herkes elinden gelenin en iyisini yaptı. Cevdet'in Van Ermenilerini yok edemeyeceği umudunu taşıyorlardı. Savaşçıların sergiledikleri yüksek moral umutsuz olanları canlandırmaya yetiyordu. Gece gündüz uyumadan düşmanla çarpışan genç erkekler gördüm. Görüşleri o kadar bozulmuştu ki fiilen kör olmuşlardı, tedavi için Kızılhaç İstasyonu'na taşındılar. Yine de son derece neşeliydiler. Van'ın üzerine şarapnel parçaları yağarken çocuklar sokaklarda askercilik oynuyordu.

Soğukkanlı ve yetenekli lider Armenag Yegarian; daima hazır olan ve öğütler veren Aram; mangal gibi yüreğiyle P. Terlemezyan; yorulmak bilmez gayretleri ve yaratıcı dehasıyla Bulgar Krikor - bunların hepsi yetenekli önderlerdi. Vanlı Ermeniler hayatlarını ve onurlarını korumak için kendilerini Askeri Kurul'un emrine vermişlerdi. Askeri Kurul da onları cesaretlendirmek için hak edenleri haçlar ve madalyalarla ödüllendiriyordu. Küçük bir kız bu madalyalardan birini alırken ben de oradaydım. Angus Tzor mevzisi geri alınırken cesurca öne çıkmış, etrafı kolaçan etmiş ve Türklerin ilerleyecek Ermeni askerler için hiçbir tuzak hazırlamadığı haberiyle geri dönmüştü.

Çatışmanın daha ilk gününde Türkler, çarpışma alanının dışında kalan bütün Ermeni evlerini yakmışlardı. Fakat, Şuşantz köyü ve Varak Manastırı halen Ermenilerin elindeydi. Varak'taki siperlere H. Kuyumcuyan komuta ediyordu, arada sırada orada olup bitenleri rapor etmek için Aykesdan'a da gelirdi.

Bir hafta sonra civardaki bütün Ermeniler, beraberlerinde kıtlık, hastalık ve korkunç haberler getirerek Şuşantz ve Varak yoluyla Aykesdan'a geldiler. Hayots-Tzor'dan (Ermeni Vadisi) gelenler Ermeni köylerinden toplarıyla birlikte peş peşe iki ordu geçtiğini söylediler. Birinci ordu aldığı her şeyin bedelini ödemiş. Bu hareket insanları saklandıkları yerden çıkmaya teşvik etmiş, fakat arkadan gelen ikinci ordu bu insanları kuşatarak katletmiş. Hükümet, o kadar planlı iş görüyordu ki, köyler sadece 1,5-2 km ötedeki komşularının başlarına gelenleri öğrenip önlemini alamadan katlediliyordu. Köylerin bütün sakinleri kıstırılıp öldürülmüş. Kaçarak dağlara saklanmayı başaran köyler de olmuş, ama genel olarak köylülerin pek de cesur davranmadığını itiraf etmemiz gerek. Ortak savunmaları için işbirliği yapacak durumda değillerdi, hatta içlerinde hükümete karşı koymak istemeyenler de vardı. Şehirdekilere kıyasla cephaneleri azdı. Sadece havaya açılan ateş ailelerin şehre doğru sürülmesine yetti. Şehirdeki insanların onları küçümsemesinin nedenlerinden biri de buydu. Fakat gerçek şu ki, eğer yeterli cephaneleri ve doğru liderleri olsaydı düşmanı Hayots-Tzor, Gevaş ve Tamar'dan kolaylıkla çıkarırlardı.

İlk iki hafta boyunca hükümet erkekleri öldürdü, kadınları kaçırdı, kalanları da köy köy dolaştırarak Türk ahaliye intikam alma fırsatını sundu. Fakat daha sonra, Van'daki savunmayı yıkmak ve Ermenileri bütün erzaklarını tüketerek açlıktan teslim olmaya zorlamak amacıyla köylerden bütün sağ kalanları topladılar, Aykesdan'a ve şehre gönderdiler. Şehirdekiler

savunma hatlarından kimsenin geçmesine izin vermiyorlardı. Onun için düşman topladığı Ermeni köylüleri, geri dönenin vurulacağını söyleyerek, Aykesdan'a gönderdi. Aykesdan'dakiler bu insanların ne kadar zor bir durumda kaldığını görerek onları içeri aldılar. Kadınlar ve çocuklar arasında oldukça fazla sayıda yaralı vardı. Kocası Türk ordusunda görevde olan ve oğlu gözlerinin önünde öldürülen Eremer köyünden bir kadın vardı. Kendi de yaralıydı, tıpkı biri dört yaşında, öteki on bir aylık olan diğer iki çocuğu gibi. Ne yaralı kolu askıya alınmış küçük çocuğun dermansız bakışlarını, ne de neredeyse aklını kaçırmış o kadını asla unutamam. Bütün yaralılar Dr. Ussher'a teslim edildi, o da derhal tedaviye başladı. Yedi çocuğunu kaybedip aklını kaçıran bir kadını da hatırlıyorum. Yere boylu boyunca uzanmış saçlarını yoluyor, kendi kafasına toprak atıyor ve devamlı Kayzer'e sövüyordu.

Sadece 50 hasta alabilen Amerikan Hastanesi'nde 150 hasta vardı, her boşluğu yaralılarla doldurmak zorunda kalmışlardı. Çocuklardan birçoğu kızıl humma, boğmaca ve çiçek hastalığı yüzünden ölüyordu.

Çalışan ve savaşan güçlerin yanı sıra 13.000 kişiye daha yiyecek sağlamak zorundaydık. Başlarda kişi başına her gün bir somun ekmek vermek mümkün oluyordu, fakat sonraları bunu, yanında katıkla birlikte yarım somun ekmeğe düşürmek zorunda kaldık. Şehirdeki bütün öküzler ve inekler kesilmişti. Dışardan et sağlama ümidimiz kalmayınca köpekleri öldürmeyi önerenler de oldu. Cephane kıtlığı da şiddetle hissediliyordu. Öyle ki Aykesdan'da Türklerin 1.000 mermisine Ermeniler sadece bir mermiyle karşılık verebiliyorlardı.

Birkaç gün sonra Türkler Şuşantz ve Varak mevzilerini ele geçirdiler ve eski elyazmalarının bulunduğu Varak Manastırı'nın kütüphanesini ateşe verdiler. İşgal edilen bu köylerdeki bütün Ermeniler ve Süryaniler şehre geldiler ve yaşanan yiyecek kıtlığım ve salgın hastalıkları artırdılar. Bu ana kadar 65-70 yaşındaki kadınlar, Cevdet ile Avusturyalı banker Aligardi, Senyör Sbordone, Alman ve Amerikan misyonerleri arasında mektup taşıyorlardı. Bu kadınların bir ellerinde mektup, diğer ellerinde beyaz bayrak taşıyorlar, böylece hatlar arasında güvenli geçiş yapabiliyorlardı. Bu kadınlardan biri Türkler tarafından vuruldu çünkü kadın düşüp elindeki bayrağı kaybetme şanssızlığına uğradı. Başka bir tanesi de gene Türkler tarafından yaralandı. Cevdet, Türklerin başarılarını anlatarak Ermenilerin moralini bozmaya çalışıyordu ve onlara Diyarbakır'dakilerin yaptığı gibi silahlarını teslim ederek tamamen affedilmelerinin kendileri için en iyisi olduğunu söylüyordu. Avusturyalı Aligardi'ye gönderdiği bir mektupta Cevdet şöyle yazıyordu: "Muhterem Aligardi, *'işim yok keyfim çok.'*" Dr. Ussher'a yazdığı bir diğer mektupta ise şöyle diyordu: "Ruslardan aldığım esirleri ve silahları Majesteleri Dr. Ussher'ın penceresinin önünden geçireceğim; böylece belki görür de inanır."

Fakat Ermeniler, Cevdet'e istediğini yapma fırsatını vermediler. Haberleşmeyi kestiler ve hatlardan içeri mektup girişini yasakladılar. Sonra, Profesör M. Minasyan'ın öncülüğünde dumansız barut, fişek ve üç tane top imal etmeyi başardılar. Bu haberler Ermeniler tarafından büyük çoşkuyla karşılandı. Günde 2.000 fişek üretebiliyorlardı. Ayrıca demirciler mızrak yaptılar. Böylece cephane tükendiğinde gerekli olursa mızraklarla savaşabileceklerdi. Ermeniler yeraltı lağımları kazdılar, bu sayede bazı Türk kışlalarını ve mevzilerini havaya uçurdular.

Bu yolla büyük taş bir yapı olan Hamid Ağa kışlasını, Khaç Poğots'daki (Haç Sokağı) Telgraf Binası ve Polis Karakolunu, Arar'daki polis karakolunun bir kısmını ve belli başlı Türk

mevzilerinden biri olan İngiliz Konsolosluğunu yaktılar ve yıktılar. Bu, Ermenilere büyük cesaret verdi; o kadar ki, bir keresinde Cevdet, 44 Ermeni'nin tuttuğu bir mevziye 500 asker göndermek zorunda kaldı. Bu Ermeniler 3-4 saat çarpıştıktan sonra 33 ölü vererek geri çekildiler. Dul annesinin tek oğlu ve üç yetim kız kardeşinin tek dayanağı olan Borazancıyan adında bir genç hastanedeki hademelik görevinden istifa ederek siperlerde savaşmaya gitmiş. Dört askeri öldürdükten sonra kendi de ölmüş. Ölürken, görevini yaptığı için Tanrı'ya şükrediyormuş. Yoldaşlarından tabancasını ve diğer şahsi eşyalarını satarak parasını, hiç değilse onu bir süre idare etmesi için annesine vermelerini istemiş.

Bu arada Rusya'daki Ermeni gönüllülere haber yollanıyor ve yardıma gelmeleri isteniyordu.

Köylüler Aykesdan'a gelip de işçilerin ve savaşçıların sayısı artınca siperler hem geliştirildi, hem de sayısı artırıldı, böylece kapsadıkları alan 5 kilometrekareye ulaştı. Türk topçusu bir hattı tahrip ettiği zaman, onun arkasında ondan daha güçlü tahkim edilmiş ikinci bir hat buluyordu. Ayrıca Ermeniler bir süvari takımı da düzenlemişlerdi, böylece her tarafa yardım gönderebiliyorlardı. Yalnız Aykesdan değil, sur içi ve Çatak da başarıyla savunuluyordu. Ermenilerin yüksek moralini gören Amerikalılar bunun Maraton savaşlarını da geçtiğini söylemenin çok yanlış olmayacağını söylüyorlardı.

Türk askerler, özellikle de topçular iyi atıcıydılar. Şarapnelleri tam istedikleri noktaya gönderebiliyorlardı. Komutanlarının medeni ve Hıristiyan Almanlar olduğu kimin aklına gelirdi ki! Biz de bu gerçeği Van'ın düşmesinden sonra öğrendik.

9 ve 10 Mayıs günleri Van Gölü'nde gemilerin beyaz yelkenlerini gördük. İnsanlar, uçuşan mermilere aldırmadan gemileri görmek için yüksek yerlere çıktılar. Bunların Türk ahalinin bir kısmı mı, yoksa kaçan subaylar mı olduğunu bilmiyorduk. Ertesi sabaha kadar ateşe devam ettiler. 10 Mayıs'tan sonra çarpışma hem gece, hem gündüz daha da şiddetlendi. 15 ve 16 Mayıs'ta silahlar, bütün insanların içinde bulunduğu Amerikan binalarına yöneldi. Çarpışma boyunca Amerikan binalarına, hastaneye, kiliseye ve Dr. Ussher'ın evine daha önce de ateş etmişler ve on üç kişiyi yaralamışlardı, ama son iki gün boyunca bombardıman yalnız bu binalarla sınırlı kaldı. Bu bombardıman sırasında Dr. Raynolds'un evine bir mermi isabet etti ve Terzibaşyan'ın üç buçuk yaşındaki kızının ölümüne sebep oldu.

17 Mayıs akşamı Ermeniler, Toprak Kale'deki aşağı ve yukarı kışlaları tahrip etmeyi başardılar; bu onların moralini yükseltti, fakat daha sonra Amerikalıların sevinci Ermenilerinkinden de büyük oldu. Gece yarısına doğru yapılan kuvvetli bir hücumla Ermeniler en büyük Türk kışlası olan ve Amerikan binalarına hâkim bir konumda bulunan Hacı Bekir Kışlası'nı ele geçirdiler ve yaktılar. Gece yarısı tellallar şehri dolaşarak zaferi ilan ettiler: "Bütün Türk mevzilerini ele geçirdik, kaçtılar, dışarı çıkın." Bu duyuru üzerine Ermeniler, özellikle açlıktan perişan durumda olanlar, dışarı çıktılar, soymak ve yakmak amacıyla Türk mahallelerine saldırdılar. Yüzyılların intikamı alınıyordu. Ermeni askerler yirmi dört saat boyunca bu harekete katılmadılar, düşmanın bir sürpriz yapmasına izin vermemek için mevzilerini korudular. Türklerden alınan ganimet büyük ölçüde buğday, un ve ekmekten oluşuyordu.

Köylü kadınların birinden bana ganimetini göstermesini istedim. Gösterdi, ganimetin Türklerin, daha önce Ermeni kadın ve kızlardan çaldığı giysilerden ibaret olduğunu görünce şaşırdım. Osmanlı Meclisi üyelerinden Muhip Efendi'nin evinde kilise ayinlerinde kullanılan

bir kadeh ve Ermeni Kilisesi'ne ait başka kutsal eşyalar buldular. Türkler o kadar paniğe kapılmışlar ki, kimileri kurulu sofralarını öylece bırakıp kaçmışlar. Dünkü aç kadınlar yeni bir güçle durmadan ganimet taşıyorlardı. Kutsal Kitap'ın dördüncü kitabının yedinci bölümü kelimesi kelimesine tekrarlanıyordu. Erkek izciler hariç Amerikan binaları artık boşalmıştı. Öğretmenlerimizden birinin ve Neville Ussher'ın yardım ettiği erkek izciler hastalara bakmak için kaldılar.

Bütün şehir bir hengamenin içindeydi. Kimileri siperlere, kimileri yanmış Türk mahallelerine, kimileri de ganimetlere bakmaya gidiyordu. Diğerleri ise aynı gece ele geçirilen ve üzerinde haç olan bir bayrağın dalgalandığı surları ziyaret ettiler. Ne hükümet kalmıştı, ne otorite. Askerler, Arark'tan Haç Sokak'a kadar olan mıntıkayı askeri merkez olarak belirlediler. Bütün değerli eşyaları ve malları halktan topladılar. Kavga çıkmasından endişe ediyorlardı, ama neyse ki hiçbir şey olmadı. Aykesdan'ın bazı yerlerinde hâlâ silahlı Türkler vardı, bunlar bazı Ermenileri öldürdüler, fakat sonra bulunup öldürüldüler. Ermeni askerlerin Türk kadınlarını, çocuklarını ve silahsız erkekleri güvende olmaları için Amerikan misyonerliğine götürdüklerini görmek çok hazindi, onlara şöyle söylüyorlardı: "Ağlamayın, size hiçbir şey olmayacak. Biz sadece, hem bizim, hem de sizin evlerinizi yıkan Cevdet'i arıyoruz." Bu kadınlara kimse dokunmadı, bazılarının üzerinde 30 ila 95 Türk lirası para vardı. Ermenilerden bazıları yaralılarını aramak için Türk hastanelerine gittiler, aradıklarını bulamayınca o kadar öfkelendiler ki deliye döndüler ve Türk yaralılardan bazılarını öldürerek binayı ateşe verdiler. Mr. Yarrow oraya gitmemi ve kendi gelene kadar beklememi istedi. Bekledim. Manzara korkunçtu. Hükümet hastanedekilere dört gündür ne ekmek vermiş, ne de bakımlarını yapmıştı, öyle ki bazıları bakımsızlıktan ölmüşlerdi bile. Cesetlerin arasında hâlâ yaşayanlar da vardı; fakat Ermeniler onlara ellerini kaldırmadılar. Amerikalılardan önce birçok Ermeni geldi, yangını söndürmeye yardım ettiler ve sağ kalanlarla ilgilendiler. Bütün bunları gören Mr. Yarrow şöyle söyledi: "Ermenilerin kendilerini bu kadar denetleyebilmelerine şaşırdım. Türkler tek bir yaralı Ermeni'ye bile acımazken, Ermeniler Türkleri kurtarmamız için bize yardım ediyor. Böyle bir şeyi Avrupalıların bile yapacağına inanmıyorum."

Hapishandeki manzara da dehşet vericiydi. Bütün Ermeni mahkûmlar katledilmişti. Prudiyan'ın karısı tamamen aklını kaçırmış, bağırıyordu: "Sevdiğimin hiç olmazsa kemiklerini gösterin bana." Türklerin yaptığı bu korkunç hareketlerin ortaya çıkması bazı Ermenileri o kadar katılaştırdı ki "göze göz dişe diş" düşüncesini uyguladılar, bu diğerlerini çok üzse de...

18. TÜRKLER GERİ ÇEKİLDİKTEN SONRA VAN: VAN'DAKİ ALMAN MİSYONUNDAN HERR SPÖRRI'NİN* YAZDIĞI, EKİM 1915'TE "SONNENAUFGANG"TA YAYIMLANAN MEKTUP.

Nefis bahçelerle süslü Artamid önümüzde uzanıyor. Fakat köy ne durumda? Büyük bir bölümü artık harabe yığınından başka bir şey değil. Orada daha önce yetimhanemizin himayesinde olan üç kişiyle konuştuk; son olaylar sırasında korkulu anlar yaşamışlardı. Artamid dağı boyunca at sürdük. Kürtler soygun sanatlarını bu yollarda icra ettikleri için barış zamanında bile insan bu yollardan yüreği ağzında geçer. Şimdi ise her şey tuhaf derecede sakin. Bakışlarımız muhteşem Hayotz-Tzor üzerinde dolaştı. Önümüzde Antananz vardı, her yer gibi orası da haraptı. Daha ötede yeşil topraklar üzerinde Vostan uzanıyordu. İlk bakışta insan burayı cennet olarak niteleyebilirdi, fakat son günlerde bir cehennem olmuştu. Kim bilir burada ne kadar çok kan akmıştı; zira burası silahlı Kürtlerin belli başlı mevzilerinden biriydi. Dağın eteklerindeki Angeğ'e {{Yedisu}} geldik. Burada da evlerin birçoğu yıkılmıştı. Uzun yıllar dul kaldıktan sonra köyün yerlilerinden biriyle evlenen genç bir kadına rastladık. Kendi şanslıymış ama kocası öldürülmüş. Bu şekilde öldürülenlerin sayısının 130 olduğu söyleniyordu. Kampımızı bu kararmış harabelerin karşısına kurduk. Tam önümüzde gübre kalıplarından yapılma "amrodz" tabir edilen bir kule vardı, bu buralarda çok sık görünen bir manzaradır. Bize söylendiğine göre Kürtler katledilen Ermenilerin cesetlerini onun içinde yakmışlar. Korkunç! Yine de bu, diğer yerlerde olduğu gibi cesetlerin gömülmeden öylece açıkta bırakılıp köpekler tarafından yenmesinden ve havayı zehirlemesinden daha iyidir. Burada bazı askerlerle karşılaştık, bunlar Rusya'dan gelerek Hayasdan'larının özgürlüğü için Rusya tarafında savaşan Ermeni "gönüllü"lerdi. Şimdi ise şiddetli çatışmaların sürdüğü Bitlis'ten ilinden geliyorlardı. Bazı hastaları şehre geri getirmişlerdi. Bir müddet burada dinlenmemizi önerdiler. Sonra Ten'e doğru yola devam ettik. Orada daha evvelden tanıdığımız bazı insanlar bizi karşıladı ve köyde olup bitenleri anlattı. Orada da, faaliyette olan okul, kilise ve evler yıkılmıştı. Her zaman bizi ağırlayan adam da ölenler arasındaydı, dul karısı hâlâ perişan durumdaydı. Bu köyde 150 kişinin öldürüldüğü söyleniyordu. Çok sayıda yetim vardı. Bunların içinden bakımımız altına alabileceğimiz çocukların olup olmadığını sordular. Onlara ne diyeceğimizi bilemedik. Atımızı dağlara sürdükçe tertemiz hava bize iyi geldi. Bunun için Tanrı'ya şükrettik; çünkü kendimizi iyi hissetmeye ihtiyacımız vardı. Yüksek dağlardan bakınca manzara görkemliydi; fakat köylerin her köşesinde görülen kararmış ve yıkılmış evlerdi.

---

* {İsviçreli bir misyoner}.

19. KATLİAMLARDAN SONRA VAN: A. S. SAFRATSYAN'IN VAN, 2 ARALIK 1915 TARİHLİ VE OCAK 1916'DA LONDRA'DAKİ ERMENİ GAZETESİ "ARARAT"TA YAYIMLANAN ANLATISI.

"Kırım Savaşı'nın sebep olduğu yıkımları, 1877-78 Türk-Rus Harbi'ni, 1894-96 Ermeni katliamlarını ve onu takiben 1914'e kadar süren terör yıllarını gördüm; ama bu yılın Nisan ayından beri süren katliamlar tam anlamıyla dehşet verici ve bu, hiç kuşkusuz Ermenilerin uzun tarihleri boyunca yedikleri en korkunç darbe."

Van'dan yaşlı bir Ermeni köylüsü olan Hagop Boğosyan benimle konuşurken böyle söylüyordu. Rus ordusunun arkasına takılarak üç kere evini terk etmek zorunda kalan seksenlerindeki bu güçlü kuvvetli ihtiyar, kışı geçirmek için bir kere daha Van Gölü kıyısındaki köyüne dönüyordu. Bir yandan çamurlu yolda yürüyor, bir yandan bana bildiği ve kendi bakış açısından anlayabildiği kadarıyla son katliamları anlatıyordu. Anlattıkları ana hatlarıyla şimdiye kadar bilinenlerle hiç şüpheye yer bırakmayacak şekilde uyum içindeydi. Türk hükümeti, neye niyetlendiğine ilişkin, en büyük vilayetlerde yaşayan Ermenilerin şüphelenmesine bile zaman tanımadan Van'ın "asi" Ermenilerinden kurtulmak istemişti. Van, hükümetin kontrolünden uzaktı ve Van'daki Ermeni unsuru her zaman Türkler için kaygı verici sayıdaydı. Enver Paşa'nın kayınbiraderi Cevdet Bey Van valiliği ve komutanlığına getirildi. Cevdet Bey, Şubat'ta Azerbaycan'daki Diliman ve Hoy muharebesinde bozguna uğradı. Bu muharebede Antranik komutasındaki Ermeni gönüllülerin de bir rolü oldu. Cevdet Bey Van'a dönünce yakın çevresindekilere, cephedeyken hem Rus ordusunun düzenli birlikleri, hem de gönüllüler olarak hep Ermenilerle savaşmak zorunda kaldığını söylemiş. Ordusu, Ocak ayı başlarında Sarıkamış ve Ardahan'da yenilgiye uğrayınca, aşağı yukarı aynı fikri Harbiye Nazırı Enver Paşa da dile getirmişti. Ne kadar abartılı olsa da, bu izlenimlerin, Türk hükümetinin topraklarında yaşayan Ermeni nüfusu yok etme çabalarına en iyi şekilde hizmet ettiği anlaşılıyor. Cevdet Bey, Van'da katliamlara başlamak üzere görevlendirildi. Türk Meclisi'nde Van milletvekili olan Vremyan liderliğindeki Ermenilerle, yıllarca yöre halkının misafirperverliğinden yararlanmış Cevdet Bey arasında en iyi ilişkilerin olduğu yer Van'dı.

15 Nisan'da Van Gölü'nün kuzeyindeki Agantz'da jandarmalar borazan çalarak genç Ermenileri Sultan'dan yeni gelen bir emri dinlemek üzere topladı. Bu 500 genç erkek gün batımında sorgusuz sualsiz kurşuna dizildi. Ondan sonraki iki gün boyunca aynı uygulama Erciş'in, Adilcevaz'ın ve Van Gölü'nün kuzeyinde kalan 80 Ermeni köyünde acımasızca ve sistematik bir şekilde tekrar edildi. Bu şekilde üç gün içinde 24.000 Ermeni öldürüldü, genç kadınlar kaçırıldı, evler yağmalandı. Ondan sonra Cevdet Bey sağ kalan Ermenileri de aynı şekilde imha etmek üzere gölün güneyine doğru ilerledi. Kürtler, Moks ve Çatak'ın kazalarındaki köylülerin üzerine saldırtıldı; fakat bu sert dağlılar çetin ceviz olduklarını gösterdiler. Güçlü bir direniş göstererek Türk planını boşa çıkarmışlar.

Van'da ise Ermeniler, asker kaçakları ve askeri müsadere konularında hükümeti yatıştırmak için verebilecekleri bütün tavizleri zaten vermişlerdi. Fakat Cevdet koşulsuz teslimiyet talep ediyordu. Kalleşçe davranarak dört Ermeni liderin öldürülmesine sebep olmuş, Vremyan'ı alıkoymuştu. Daha sonra Vremyan da öldürülmüştür. Bu hareketler Erciş katliamlarıyla bir araya gelince bütün şüpheleri ortadan kaldırmıştır. Türkler ellerindeki bütün güçle Ermenileri

yok etmeyi kafalarına koymuşlardı; Erciş'te tamamen masum binlerce köylüyü öldürerek bunu kanıtlamışlardı. Geçmiş tecrübeler Van Ermenilerine hayatlarını, onurlarını ve mallarını kurtarmanın tek yolunun silaha başvurmak olduğunu öğretmişti. Sahip oldukları bütün silahları bir araya topladılar. Nisan ortasında toplarla donatılmış ve çeşitli aşiretlerden sayısız Kürtle güçlendirilmiş 6.000 kişilik bir Türk ordusu tarafından kuşatıldılar. İyi durumda 400 tüfeğe ve bu sayının iki katı kadar çeşitli silahlara sahip olan şehirli 25.000 Ermeni büyük zorluklara karşın dört hafta çarpıştı. Sağlık hizmeti ve yardımların dağıtılması için çeşitli geçici komiteler kurarak ellerindeki kaynakların organizasyonunu sağladılar. Şiddetli Türk hücumlarını püskürtmek için havan topu ve dumansız barut yaptılar. Kurtuluş mücadelesine yardımcı olmak için her kadın, erkek ve çocuk kendine düşeni yerine getirdi. Sonuna kadar mevzilerini korudular, Ermeni mahallesinin ortasında Türklerin yerleştiği müstahkem mevkileri havaya uçurarak birçok düşman mevzisi de ele geçirdiler. Mevzileri gören ve çarpışmaların geçtiği yerlerde dolaşan biri bunun kahramanca bir direniş olduğunu gayet iyi anlar. Cevdet'in komutasındaki Türkler Van'ı ele geçirme umutlarını kaybettiler ve Rus ordusunun önünde ilerleyen Ermeni gönüllülerin geldiğini duyunca da hızla kaçtılar. Ermeniler Van'ı ele geçirdiler ve Rus ordusunun girişini Türklerden aldıkları silahları ateşleyerek selamladılar. Haziranın başında şehirde ve vilayette geçici bir Ermeni yönetimi kuruldu. O şartlar altında intikam hissinin neden olduğu aşırılıklardan kaçınmak çok zor olabilirdi; yine de bu aşırılıklar anlık öfke patlamalarından öteye geçmedi.

Haziran ve Temmuz ayları boyunca Bitlis'in, Muş'un, Diyarbakır'ın ve Türkiye Ermenistanı'nın diğer vilayetlerinin bütün Ermeni nüfusu ya acımasızca katledildi, ya da sürüldü. Van'da yaşanan son olaylar eşi görülmemiş bu trajedinin bir örneğini oluşturabilir, üstelik Van en az eziyet gören yerdir.

Van'da iki aylık bir özyönetimden sonra savaşın gidişatı Ermenilerin aleyhine döndü. Temmuzun sonlarına doğru Türkler Transkafkasya cephesinde taarruza geçtiler. Ruslar düşmana karşı daha uygun şartlarda saldırıya geçebilmek için Fırat ve Muş'tan kendi sınırlarına doğru çekildiler. Fakat bu strateji oyununda, Türkiye'nin doğusunda kalan son Ermeniler olan Van'dan, Eleşkirt'ten vs. çeyrek milyon Ermeni de Rus sınırına doğru çekilmek zorunda kaldı. Kendilerini Türklere karşı başarıyla savunan erkek, kadın ve çocuklar panik içinde en olumsuz koşullarda kaçtılar. Birkaç öküz arabası, at, eşek ve inek hariç hiçbir ulaşım aracı yoktu. Susuz ve yolsuz bu topraklarda aşılması gereken mesafe 150 ila 250 km arasında değişiyordu. Üstelik hiçbir şeyden şüphelenmeyen insanlara, evlerini ve mallarını bırakarak Transkafkasya'ya doğru yürümeleri gerektiği uyarısı sadece birkaç saat önce yapılmıştı. Giyeceklerini ve erzakını yüklenen, yorgun kadın ve çocukların takip ettiği insanlar yakıcı Ağustos güneşi altında, tozdan boğularak, susuzluk ve yorgunluktan bitap 10 gün boyunca yürüdüler. Kafilenin arka kısmı Bergri {{Bargiri –Muradiye}} köprüsünde (Van Gölü'nün kuzeyi) dağlı Kürtlerin saldırısına uğradı. Müthiş bir panik başladı. Kadınlar ve kızlar kendilerini Bendimahi çayına attılar, diğerleri kaçabilmek için bebeklerini bıraktılar ve panik yüzünden çıkan izdihamda aileler sulara döküldüler. Hastalar, güçsüzler ve yüzlerce çocuk yol kenarında bırakıldı. Ya orada sonsuz ızdıraplar içinde öldüler, ya da Kürtler tarafından katledildiler.

Gölün kuzeydoğu kıyısından Van'a doğru giderken son olayların iç kaldıran kanıtlarını gözlerimle gördüm. Birçok arama grubu ölüleri gömmüş, etrafı temizlemişti bile; fakat orada

burada, taş yığınlarının altında, yol kenarlarına dağılmış erkek ve kadın cesetlerinin kalıntıları vardı. Çürümeye yüz tutmuş ve korkunç bir şekilde tahrip edilmiş çocuk cesetleri gördüm. Gölün kıyısında, derelerin sığlık yerlerinde iskeletler, giysi parçaları, insan ve hayvan kemikleri vardı. Çürüyen cesetlerin kokusu düpedüz insanın midesini ağzına getiriyordu. Ülkenin Iğdır'dan Van'a kadar olan kısmı son birkaç aydır bir mezbahaya dönmüştü. Bütün köyler tamamen boşalmıştı. Yolu tesadüfen oradan geçen birkaç yolcu dışında kimse yoktu. Onun yerine çürümüş insan kalıntılarıyla beslenen akbabalar ve köpekler vardı.

Van şehri de bir harabe yığını halinde. Geçen Ağustos'tan beri birçok kez el değiştirdi. Bütün kiliseler, okullar ve en güzel evler yakılıp yıkıldı. Birkaç ay önce yerlilerin Türklerden alıp bir arı kovanına çevirdikleri şehirde artık hayatın nabız atışları durdu. Öte yandan, Türkiyeli Ermenilerden geriye kalanların sayısı da yoksulluk ve Transkafkasya sınırı boyunca görülen salgın hastalık yüzünden büyük ölçüde azaldı. Bütün ülke tarif edilemez biçimde harap edildi. Belki Avrupa'nın hiçbir savaş alanında sivil nüfus Ermeni dağlarındaki kadar büyük eziyet görmemiş, hiçbir millet Asya Türkiye'sindeki Ermeniler kadar acı çekmemiştir. Şimdi geriye ancak 200.000 kişi kaldı; onlardan yüzlercesi de geçen bahardan beri yaşadıkları korkunç acılar neticesinde Transkafkasya'da ölüyor.

20. VAN: SIĞINMACI MRS. GAZARIAN'LA YAPILAN, ST. PAUL, MINNESOTA'DA (ABD), "PIONEER PRESS"TE YAYIMLANAN RÖPORTAJ.

Dehşet içindeki Ermenilerin Van şehrinden, binlerce Ermeni kadın ve çocuğu öldüren, erkekleri zorla askere alan Türklerin zulmünden kaçışının hikâyesi dün gece Sylvia Gazarian tarafından anlatıldı. Büyük zorluklardan ve Rusya üzerinden yapılan yolculuk sırasındaki zulümden sonra Ermenistan'dan henüz geldi ve şu anda kuzey St. Paul'de piyano yapımcısı oğlu Levon Gazarian'la birlikte.

Mrs. Gazarian, kaçışı sırasında kocasının tifüsten ölümüne tanık olmuş, açlık ve yorgunluktan ölen yedi torununu yol kenarında bırakmış. Kızılhaç'ta cerrah olan oğlu Yetvart onunla birlikte yolculuk etmiş. O da şimdi erkek kardeşinin evinde.

Mr. Gazarian, Van'daki Hıristiyan okulunu kurarak yıllarını Ermeni çocuklarının eğitimine vermiş. Türklerin Ermenistan'da yaptıkları caniliğin belki de ilk sansürsüz anlatımı olan onun hikâyesini tercüman Arsen K. Nakaşyan aracılığıyla aktarıyoruz:

"Türkler bizim okulumuzu hedef aldığı zaman bir aydır Van'daydım. Öldürdüklerine, yaktıklarına, işkence yaptıklarına tanık oldum. Şehrimizin çorak bir yıkıntı haline gelişini gördüm. Türklerin Ermenileri köpeklerle birlikte gömdüklerini, kadınları kendilerine eş yapmak için aralarında paylaştıklarını, bebekleri göle attıklarını gördüm. Okul yakıldı, misyonerler kaçtı, Van bölgesinde yaşayan 75.000 Ermeni'nin 35.000'i ya öldürüldü ya da açlıktan ölmeye terk edildi.

Olaylar, 1915'in Nisan ayı başlarında Ermenilerin Türk ordusunu desteklemelerini isteyen Van'ın genel valisi Cevdet Bey yüzünden çıktı.

Ermeniler direnince Cevdet Bey vurulmalarını emretti. Bizimle birlikte, Amerikan ve Alman misyonerlerinin de Van'ı terk etmesini ve Türk hükümetinin korumasını kabul etmesini istedi. Hepimiz reddettik. Bizim vadimiz bir bahçeydi. Türkler onu morga çevirmek için ellerinden gelen kötülüğü yaptılar.

Kilometrelerce genişlikteki bir alandan gelen Ermeniler, Van'da toplandılar, Türkleri çıkardılar ve siperler kazdılar. Okul binalarına taş, toprak ve kum torbaları yığıldı. Türkler saldırdı ve Nisan, Mayıs süresince bir aydan fazla ateşe devam ettiler.

En sonunda Ruslar geldiler. Bir ay boyunca onların koruması altındaydık. Rusların önünden kaçan Türkler Ermeni mahkûmları ve yaralıları öldürdüler.

Rusların ihaneti şehri boşalttıkları anda ortaya çıktı. Ayakta kalan bütün evleri yağmalamışlardı. Kalıp bizi korumalarını istediğimizde general şöyle söylemişti: "Sizi bırakmamızı istemiyorsanız bizimle birlikte gelin."

Sadece yaşlı erkekler ve güçsüz kadınlar bu teklifi geri çevirdiler. On beş torunum, üç kızım, onların kocaları, oğlum ve ben umutsuz kafilemizi oluşturduk. Yayan olarak Rusya'ya gittik. Başka çaremiz yoktu. On iki gün boyunca yürüdük, ölü erkek ve kadınlar gibiydik. İleriye baktığımızda göz alabildiğine bebeklerini taşıyan ya da sürükleyen kadınlar ve onların etrafında sendeleyen yaralı erkekler görüyorduk. Ölüm sıradan bir olaydı.

Çocukların biri, ardından da öteki öldü. Tifo her yerde iş başındaydı. Bebekleri o an bulunduğumuz yere gömüyorduk. Yolculuk boyunca yedi tanesi öldü. Tiflis'e vardığımızda ise kocam öldü.

Bir aydan fazla bir süre önce oğlum ve ben Kuzey Rusya'ya gitmek üzere yola çıktık. Kafkas dağlarının etrafından, Rus steplerinden ve binlerce Rus askerinin toplandığı Moskova'dan trenle geçtik.

Bütün Rus memurlar para istedi, verdik. Kuzey Denizi'ne ulaştık ve oradan da Amerika'ya doğru yola çıktık."

Kadın hikâyesini bitirince oğlu konuşmaya başladı:

"Ermenistan'daki zulmün sorumlusu Almanya'dır. Türkiye'nin dostu değil düşmanıdır. Çanakkale'ye göz dikmiştir. Türkiye'yi bir Alman eyaleti yapmanın peşinde; fakat Ermenilerin gücünü biliyor ve Ermeni'siz bir Türkiye istiyor. Türklerin yakıp yıkmasına, öldürmesine izin vermesinin nedeni budur. Jön Türkler eğitimli canilerdir. Eskilerden daha kötüdürler. Amerika güzel ve huzur dolu. Hep burada yaşayacağız."

III.

BİTLİS VİLAYETİ

Bitlis vilayeti, Van'ın batısında göl boyunca uzanır. Vilayetteki önemli Ermeni merkezleri göl havzasından yukarı Dicle vadisine giden yola hâkim olan Bitlis şehri; Murat Suyu ya da diğer adıyla Fırat istikametinde dikkate değer tek düzlükte kurulu Muş şehri ile köyleri ve yarı bağımsız dağlık Sason'dur. Sason, Muş'u, Diyarbakır ovasından ve Dicle'yi besleyen kaynaklardan ayıran dağların merkezinde yer alan bir grup Ermeni köyünden oluşur.

Bu üç bölgedeki Ermenilerin imhası, Van Ermenilerinin gösterdiği başarılı direnişin ve Rus güçlerinin onların yardımına gelmesinin intikamını almak için girişilmiş bir harekettir. Burada tehcirin hiçbir bahanesi yoktu. Ermeniler, görünüşü kurtarma çabasına bile girişilmeden, ani ve toplu katliamlarla imha edildiler. Çoğu zaman bu katliamlara işkenceler de eşlik etmiştir.

21. KUZEYDOĞU VİLAYETLERİ: SASONLU SIĞINMACI RUPEN'İN MOSKOVA ERMENİ CEMAATİNE ULAŞTIRDIĞI, İLK ÖNCE RUS BASININDA, DAHA SONRA DA "GAZETTE DE LAUSANNE"DA TEKRAR YAYIMLANAN ANLATIMI, 13 ŞUBAT 1916.

Avrupa savaşının başında, "Taşnaksutyun" Partisi tutumunu belirlemek için Erzurum'da bir kongre topladı. Jön Türkler, bu kongreyi duyar duymaz aceleyle temsilcilerini Erzurum'a gönderdiler. Parti'ye, Türkiye'yi destekleyeceğini ve savunacağını açıklamasını ve Türkiye'yle Rusya arasında savaş çıkması halinde Kafkasya'da bir ayaklanma örgütlemesini teklif ettiler. Jön Türkler'in projesine göre Ermeniler, orada bir ayaklanma başlatmak üzere gönüllülerden oluşan lejyoner birlikleri kurma ve bunları Türk propagandacılarla birlikte Kafkasya'ya gönderme taahüdünde bulunacaklardı.

Jön Türk temsilcileri propagandacılarını Erzurum'a getirmişlerdi bile - Acem, Türk, Lezgin, Çerkez milletlerine mensup 27 kişi. Başlarında, Hamadan'daki (İran) asileri örgütlemekte olan Emir Haşmet vardı. Türkler Ermenileri, Kafkasya'da bir ayaklanmanın kaçınılmaz olduğuna, Tatarların, Gürcülerin ve dağlıların isyan edeceğine ve Ermenilerin de onları izlemek durumunda kalacaklarına ikna etmeye çalıştılar.

Hatta geleceğin Kafkasya haritasının taslağını bile çizdiler.

Türkler, Gürcülere Kutais ve Tiflis eyaletlerini, Batum bölgesini ve Trabzon eyaletinin bir kısmını; Tatarlara Vladikafkas'a kadar olan dağlık bölge Şuşa'yı, Bakü'yü, Elizabetpol {{Gence}} eyaletinin bir kısmını; Ermenilere Kars'ı, Erivan eyaletini, Elizabetpol, Erzurum, Van ve Bitlis eyaletlerinin bir kısmını vermeyi teklif ettiler. Jön Türkler'in tasarısına göre bütün bu gruplar Türklerin himayesi altında özerk olacaklardı. Erzurum Kongresi bu teklifi reddetti ve Jön Türkler'e kendilerini bu büyük Avrupa yangınına atmamalarını öğütledi; çünkü bu, Türkiye'yi mahvedecek tehlikeli bir maceraydı.

Bu öğüt Jön Türkleri kızdırdı.

İstanbul'dan gelen delegelerden biri olan Bahaettin Şakir, "Bu ihanettir!" diye haykırdı: "Bu kadar hayati bir anda Rusya'nın yanında yer alıyorsunuz; hükümeti savunmayı reddediyorsunuz, bu hükümetin misafirperverliğinden yararlandığınızı unutuyorsunuz!"

Fakat Ermeniler kararlarını değiştirmediler.

Rusya'yla Türkiye arasında savaş başlamadan önce Jön Türkler, Ermenilerin desteğini almayı bir kere daha denediler. Görüşmeleri bu sefer daha makul tekliflerle açtılar, her vilayetin Ermeni temsilcileriyle görüştüler. Müzakereleri Van'da vali Tahsin Bey ve Naci Bey; Muş'ta Servet Bey ve İskhan (şimdi Rusya'da savaş esiridir); Erzurum'da yine Tahsin Bey ve diğerleri yürütüyordu.

Kafkasya'da bir Ermeni ayaklanması projesi bir kenara bırakılmıştı. Jön Türkler onun yerine, Osmanlı Ermenilerinin, Transkafkasya Tatarlarıyla birleşmesini teklif ettiler. Onlara göre Tatarların ayaklanacağı kesindi.

Ermeniler bu teklifi de reddettiler.

Savaş başladığı andan itibaren Ermeniler düzenli askeri alaylara gidip kendilerini kaydettirmişlerdi; ancak düzensiz çeteler kurmayı kabul etmiyorlardı. 1914'ün sonuna kadar Ermenistan genel olarak sakindi. Fakat Türkler Beyazıt'tan çıkarılıp, Van ve Muş'a doğru

sürülünce öfkelerini Ermenilere yönelttiler. Ermenilerin Kafkasya'daki dindaşları, Antranik'in ve diğer yurtsever önderlerin liderliğinde gönüllülerden birlikler oluşturmuş, düşmana yardım ediyorlardı.

Bundan sonra Ermeni askerlerin, jandarmaların ve diğer işlerde görev yapan Ermenilerin silahsızlandırılması başladı. Silahsızlandırılan Ermeni askerlerden biner kişilik gruplar oluşturuldu ve bunlar köprü yapmak, siper kazmak ve istihkamda çalışmak üzere çeşitli bölgelere gönderildi.

Aynı anda toplu katliamlar da başladı. İlk kurbanlar Diyarbakır, Erzurum ve Bitlis'teydi. Hem şehirlerde, hem köylerde askerler, kadınlar, çocuklar kitleler halinde katledildiler. Ocak sonunda katliamlar bütün Ermenistan'a yayıldı. Ermeni köylerinde on iki yaş üzeri erkek nüfus gruplar halinde dışarı çıkarılıp, kadınların ve çocukların gözü önünde vuruldu.

İlk başkaldırı Şubat başlarında Koms'ta ortaya çıktı. 70 Türk jandarması, aralarında Rupen ve Goryun'un da bulunduğu önde gelen Ermenileri öldürme emriyle Koms'a gelmişler. Jandarmaların niyetini öğrenen Ermeniler, üzerlerine atılarak onları öldürmüşler. Yerel valiyi rehin almışlar ve üzerinde Muş valisinden gelen şu emri bulmuşlar:

"Size sözlü olarak verilen emri yerine getiriniz."

Aynı gün öncü Ermeniler dağlara çekildi ve orada onlara Muş bölgesinden gelen silahlı genç erkekler de katıldı.

Bunlar, Mehmet Efendi komutasındaki 2.000 Türk'ün saldırısına uğradılar, fakat onları imha etmeyi başardılar.

Ermenistan'da ayaklanma işte böyle başlamıştır.

Ayaklanmanın yayıldığını gören hükümet silahsızlandırmanın durdurulduğunu duyurdu ve aynı zamanda Sason halkının tehciri ve imhası için verilen emri iptal etti. Esat Paşa, Bulanık kaymakamı, Muş'taki Divan-ı Harp Başkanı, Osmanlı Meclisi'nin Ermeni üyelerinden V. Papazyan'dan oluşan bir soruşturma komisyonu kuruldu.

Komisyon, Ermenilerle Türkler arasında çıkan sorunun tek nedeninin jandarmalar olduğu sonucuna vardı. Hükümet intikam hareketlerine bir son vereceğine söz verdi. Talat Bey Ermenilerin temsilcilerine ilişilmeyeceğini bildiren bir telgraf çekti.

O an için sükûnet yeniden sağlandı; fakat Mayıs ayında, katliamların Harput, Erzurum ve Diyarbakır'da hiçbir uyarıda bulunulmaksızın yeniden başlamasıyla birlikte Türkler, Sason'a saldırdılar. Ermeniler, Türkleri geri püskürttüler ve çok sayıda Türk askerinin bulunduğu Muş şehri etrafında mevzilendiler. Türkler, haziran ayı sonunda büyük Muş katliamını yaptıkları sırada durum buydu. Muş sakinlerinin yarısı katledildi, diğer yarısı da şehirden sürüldü. Ermeniler, o sırada Rus güçlerinin Muş'a sadece iki ya da üç saat uzaklıkta olduğunu hiçbir zaman bilmediler.

Katliamlar bütün Muş platosuna yayıldı. Kalan güçleriyle ve sınırlı cephaneleriyle Sason'un yüksek mevkilerine çekilmeyi başaran Ermeniler, Sason vadilerinde ve boğazlarında Türklere saldırarak önemli kayıplar verdirdiler. Katliamdan kaçan bir grup Ermeni, Türk hatlarını yararak Rus güçlerin elinde olan Van'a ulaştılar.

Ermeni kurbanların sayısı çok fazla. Sadece Muş şehrinde 15.000 Ermeni'den yalnız 200'ü; ovanın tamamında ise 59.000 Ermeni'den ancak 9.000 sağ kaldı.

22. BİTLİS, MUŞ VE SASON: A. S. SAFRASTİAN'IN 6 KASIM 1915'TE SASONLU RUPEN'LE TİFLİS'TE YAPTIĞI RÖPORTAJIN KAYDI.*

Bu yazının yazıldığı şu anda Türklerin, geçen Haziran ve Temmuz ayları boyunca Bitlis, Muş ve Sason'da 150.000 civarında Ermeni'yi tamamen katlettiğine dair hemen hemen hiç şüphe yoktur.

Bu katliamların sebep olduğu dehşetin ayrıntıları medeni dünyanın gözleri önüne serilince bunun tarihte yapılan gaddarlıkların en büyüğü olduğu anlaşılacaktır; Türkler bile daha önce böylesini yapmamışlardı. Sason liderlerinden Rupen yaşanan dehşeti kısaca bana anlattı. Kendisi Muş ve Van Gölü boyunca yapılan uzun yürüyüşlerden sonra mucizevi bir şekilde Türk hatlarından geçmeyi başarmış ve son birkaç gündür de burada. Türkler savaşa girer girmez ortak savunma için işbirliği amacıyla Muş ve Sason'daki Ermeni liderlerle müzakerelere başlamışlar. Fakat Türk temsilcileri anlaşma zemini olarak öyle şartlar ileri sürüyorlarmış ki, Ermeniler onları ciddiye almamışlar. Ocak ayına kadar zaman oldukça olaysız geçmiş, liderleri Ermenilere yetkililerin meşru taleplerini karşılamalarını tavsiye ediyorlarmış. Müzakerelerin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Türkler, Ermenilere karşı sert tedbirler almaya başlamışlar. Zaten ellerinin uzanabildiği her malı acımasızca müsadere etmişler ve şimdi de köylülerden silahlarını teslim etmelerini istiyorlarmış. Kürtler tepeden tırnağa silahlı vaziyette rahat rahat gezerken, Ermeniler silahlarını teslim edemeyeceklerini söylemişler. Ocak ayının sonlarına doğru bir Türk jandarma, Muş'un 32 km batısında büyük bir Ermeni köyü olan Tzeronk'ta kavga çıkmasına neden olmuş, 70 kişi öldürülmüş ve köy tahrip edilmiş. Çok geçmeden Fırat kıyısında başka bir köy olan Koms'ta (Goms) jandarmalar kavga başlatmış, Türkler askeri malzemenin taşınmasında kullanmak üzere ücretsiz işçi talep etmişler. Daha önce benzer bir iş için kullanılan bir grup erkek evlerine hiçbir zaman geri dönmedikleri için köylüler şüphelenmişler ve gitmek istememişler. Gerilim yükselmiş, Türkler cesur yerlilerden olan Goryun'u tutuklamak istemişler. Bu Goryun, geçmişte evini yıkan Kürt Eşkıya Mehmet Emin'den intikam almış biriymiş. Yerel nitelikli bütün bu anlaşmazlıklar yetkililerle Taşnaksutyun Partisi arasında görüşmelerle şu ya da bu şekilde çözümleniyormuş. Öte yandan, Ruslar karşısında yenilgiye uğradıkları Kılıç Geduk muharebesinden dönen Kürt başıbozuklar ve Müslüman çeteler Ermenilere her yerde dayanılmaz eziyetler ediyormuş. Yetkililer yapılan şikâyetleri çeşitli gerekçeler bularak geçiştiriyor ve Ermenilere bütün iyi niyet güvencelerini veriyorlarmış, Ermeniler doğaldır ki onlara inanmıyorlarmış.

Siirt ve Bitlis'teki katliamlar. Mayıs ayının sonuna doğru askeri vali Cevdet Bey Van'dan kovulmuş, şehir yerli Ermenilerin, daha sonra da Rus-Ermeni güçlerinin eline geçmiş. Cevdet Bey güneye kaçmış, Botan'dan geçerek, Kasap Taburu olarak adlandırılan 8.000 askerle birlikte Siirt'e girmiş ve oradaki Hıristiyanların çoğunu katletmiş. Bu olayların ayrıntıları bilinmese de, Cevdet Bey'in askerlerine, Ermeni piskoposu Yeğişe Vartabed'i ve Keldani piskoposu Adda Sher'i bir meydanda yakma emri verdiği iyi haber alan kaynaklar tarafından rapor edilmiş. Halil Bey'in küçük ordusunun takip ettiği Cevdet Bey daha sonra Haziran ortalarında Bitlis üzerine yürümüş. Onun gelişinden önce Bitlis'teki Ermeniler ve Kürtler acil

* {ORİJİNAL BELGE: İngilizce tercümesi, NA(UK)/FO96/208/247-253. —A.S.}

durumlarda karşılıklı olarak birbirlerini korumaya dayalı bir taslak üzerinde anlaşmışlar; fakat Cevdet Bey'in Ermenileri yok etmek için planları varmış. İlk önce Ermenilerden 5.000 sterlin fidye toplamış, daha sonra Hokigian'ı ve çoğu seyyar hastanedeki yaralılarla ilgilenen Ermeni liderlerden yirmisini asmış. 25 Haziran'da Türk güçleri Bitlis'i kuşatarak, civardaki Ermeni köyleriyle bağlantısını kesmiş. Derken sağlıklı erkeklerin büyük kısmı ailelerinden koparılarak evlerinden alınmış. Bunu takip eden birkaç gün içerisinde tutuklanan erkeklerin hepsi şehir dışında vurulmuş ve bizzat maktullere kazdırılan derin çukurlara gömülmüşler. Genç kadınlar ve çocuklar kalabalık arasında paylaşılmış, geriye kalan "işe yaramaz" kısım güneye sürülmüş ve tahminlere göre Dicle Nehri'ne atılarak boğdurulmuş. Ne kadar cesur olsalar da, direniş girişimleri düzenli güçler tarafından ezilmiş. Direnenler, son mermilerini de attıktan sonra Türklerin eline geçmemek için ya aileleriyle birlikte zehir yutuyor, ya da kendilerini evlerinde öldürüyorlarmış. Hepsi de askeri yetkililerin çok ihtiyaç duyduğu zanaatkâr ya da nitelikli işçilerden oluşan yüz kadar şehirli Ermeni aileye bu katliamlar sırasında dokunulmamış, fakat o zamandan beri onlardan başkaca bir haber de alınamamış.

İşte Türkler 15.000 Bitlisli Ermeni'yi böyle "centilmence" imha etmiş; Rahva'da, Gultik'te ve civardaki diğer kalabalık köylerdeki Ermeniler de aynı kaderi paylaşmışlar.

Muş katliamları: Bitlis'te bu dehşet yaşanmadan çok önce, peşlerinden gelen bölgenin en kana susamış Bekran ve Belek aşiretleriyle birlikte Diyarbakırlı Kürtler ve Türkler, Silvan ve Beşiri Ermenilerinin yanı sıra Diyarbakır'dan Sason eteklerine kadar uzanan geniş düzlükte yaşayan diğer Ermenileri katletmişler. Birkaç bin mülteci, yaygın dehşet denizindeki güvenli tek sığınak olan Sason'a kaçıp kendilerine yapılan kötülükleri Sason ve Muş halkına anlatmışlar. Ermenilerin izlemesi gereken yol artık belli olmuş. Türkler onları yok etmeye azmetmişti, bu yüzden bu umutsuz durumda ellerindeki bütün imkânları en iyi şekilde kullanmalıydılar. Rupen bana kendilerinin o sırada Kafkas cephesinde savaşın nasıl gittiğinden haberleri olmadığını, Türklerin onları yanıltmak için yalan haberler yaydığını söyledi. Bitlis vilayetinde genel asayiş Haziran başına kadar muhafaza edilmiş, ama o sırada olaylar artık doruk noktasına ulaşmış. Bulanık ve Muş civarındaki köyler zaten Mayıs ayında katliama uğratılmış. Sason iki yönden saldırıya uğramış. Hükümet, Kürt aşiretlerinden Belek ile Bekran'ı ve zalimliğiyle nam salmış Zilan Şeyhi Şeho'yu silahlandırarak Sason'u kuşatma emri vermiş. Sason dağlarındaki 15.000 Ermeni, Muş ve Diyarbakır'dan onlara katılan bir diğer 15.000 Ermeni ile birlikte birçok şiddetli saldırıyı geri püskürtmüşler. Bu saldırılarda Kürtler hem adam, hem silah bakımından ağır kayıplara uğramışlar. Bunun üzerine hükümet Muş Piskoposu vasıtasıyla Ermeni liderlerle tekrardan görüşmelere başlamış. Silahlarını bırakarak ortak vatan savunmasına katılmaları koşuluyla onlara genel af ilan etmeyi teklif etmişler. Yetkililer samimiyetlerinin bir göstergesi olarak Silvan, Bulanık gibi yerlerdeki katliamları üzücü bir yanlış anlamanın sonucu olarak açıklamışlar. Zorbalıklar aniden her yerde kesilmiş, Muş'ta Haziran'ın aşağı yukarı üç haftası boyunca tam bir düzen hüküm sürmüş. Fakat Ermenilerin hareketleri çok sıkı kontrol ediliyormuş ve toplanmaları da yasaklanmış. Haziran'ın son haftası Kâzım Bey diye biri Muş garnizonunu tahkim etmek üzere 10.000 kişilik bir kuvvet ve dağ topuyla birlikte Erzurum'dan gelmiş. Onun gelişinin ertesi günü Muş ve Sason arasındaki bütün haberleşmeyi kesmek için Muş'a hâkim tepelere güçlü devriye kolları gönderilmiş. Çeşitli köyler ve Muş arasındaki bütün ilişkiyi kesmek için de Kürt "fedai"

çeteleri ve jandarmalar görevlendirilmiş. Böylece hiç kimse yanı başında dahi neler olup bittiğini bilmez hale gelmiş.

Temmuz ayı başında hükümet Ermenilerden silahlarını teslim etmelerini ve yüklü bir fidye ödemelerini istemiş. Şehrin önde gelen Ermenileri ve köy liderleri korkunç işkencelere maruz kalmışlar. El ve ayak tırnakları, dişleri sökülmüş; bazılarının burunları kesilmiş; kurbanlar uzun ızdıraplardan sonra ölmüş. Onları kurtarmaya gelen kadın akrabalarına ahalinin ve işkencede sakatlanmış kocalarının, erkek kardeşlerinin gözleri önünde tecavüz edilmiş. Her yanı kurbanların çığlıkları ve ölüm iniltileri sarmış, ama zalim Türklerin kılı kıpırdamamış. Keşkek, Franknorşen gibi büyük Ermeni köyleri de silahsızlandırılıyormuş ve en küçük bir direniş gösterisinde erkekler ve kadınlar yukarıda anlatılan şekilde öldürülüyormuş. 10 Temmuz'da hapishanelerden salınan suçlulardan oluşan çetelerin eşlik ettiği çok sayıda asker, sağlam erkekleri köylerden toplamaya başlamışlar. Muş ovasının 100 köyünde köylülerin çoğu sahip oldukları tüm silahlarla çeşitli yerlerde umutsuz bir direnişe geçmişler. Doğal olarak çoğu köyde cephane tükenmiş ve bunu tarihin belki de en büyük suçlarından biri takip etmiş. Silahı olmayan ve yetkililere karşı hiçbir şey yapmamış insanlar çeşitli kamplarda toplanmış ve acımasızca süngülenmişler.

Muş şehrindeki Ermeniler, Gotoyan'ın ve diğerlerinin önderliğinde kiliselerde ve taş binalarda mevzilenerek dört gün boyunca kendilerini savunmuşlar. Alman subaylarıyla takviye edilmiş Türk topçusu, Ermeni mevzilerinin işini çabucak bitirmiş. Liderler de dahil bütün Ermeni erkekler vuruşarak ölmüşler. Kiliselerin ve evlerin harabeleri üzerine ölüm sessizliği çökünce Müslüman güruh, kadınların ve çocukların üzerine çullanarak onları köylü kadın ve çocuklar için önceden hazırlanan şehir dışındaki büyük kamplara sürmüşler. Bunu takip eden korkunç manzaralar inanılması güç olabilir, ancak bu raporlar Rus kaynaklar tarafından hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde doğrulanmıştır.

Çeşitli kamplarda toplanan bu kadın ve çocuklardan kurtulmanın en kısa yolu onları yakmaktı. Alican'da, Megrakom'da, Keşkek'te ve diğer Ermeni köylerinde tahta barakalar ateşe verilmiş ve tamamen savunmasız bu kadın ve çocuklar ateşe atılarak yakılmış. Birçokları aklını kaçırmış ve çocuklarını bırakmışlar; bazıları bedenlerini sarmalayan alevler arasında diz çöküp dua etmişler; diğerleri gelmeyecek bir yardım için bağırıp durmuşlar. Bu eşi benzeri görülmemiş vahşilik karşısında kılı dahi kıpırdamayan cellatlar bebekleri bacaklarından tutup alevlerin içine atarak annelere şöyle sesleniyorlarmış: "İşte sizin aslanlarınız." Bu manzaralara tanık olan bazı Türk mahkûmlar dehşete düşmüşler ve bu olayı her hatırladıklarında akılları başlarından gidiyormuş. Ruslara havaya sinen yanık insan eti kokusunun günlerce kaldığını söylemişler.

Bu şartlar altında, Muş ovasındaki 60.000 kişilik Ermeni nüfustan geriye kaç kişinin sağ kaldığını söylemek zor. Şu an kayda geçirilebilecek tek gerçek, tek tük sağ kalan bazı kişilerin dağlardan kaçarak Rus hatlarına ulaştığı ve ayrıntılarıyla anlattıkları, Temmuz ayında Muş'ta işlenen ve eşi benzeri olmayan suçtur.

Sason katliamları: Cevdet Bey'in "Kasap" Taburları ve Kazım Bey'in düzenli birlikleri Bitlis ve Muş'ta iş başındayken, bazı süvariler de, Ermenilerin haziran ayı başlarında yenilgiye uğrattıkları Kürtleri cesaretlendirmek amacıyla Temmuz başında Sason'a gönderilmiş. Türk süvarisi Sason'un alçak vadilerini işgal etmiş, şiddetli çarpışmalardan sonra birkaç köyü ele

geçirmiş. Aynı anda, yeniden toparlanan Kürt aşiretleri Sason'a güneyden, batıdan ve kuzeyden yaklaşmaya çalışmışlar. Temmuz ayının son iki haftası sürekli çarpışmalarla geçmiş; bazen çarpışmalar gece bile devam ediyormuş. Ermeniler genellikle hatlarını korumayı ve Kürtleri ilerledikleri mevzilerden çıkarmayı başarmışlar. Fakat Sason Ermenilerinin endişeye sevk eden başka konular varmış. Düzlük yerlerde yaşayan kardeşleri kaçarak dağlarda kendilerine sığınmaya başladıktan sonra nüfus iki katma çıkmış; bir önceki senenin mısır hasadı olduğundan bütün bal, meyve ve diğer yerel ürünler tüketilmiş; insanlar tuzlanmamış koyun etiyle besleniyorlarmış (etin daha uzun süre dayanması için kullanacakları tuzları dahi yokmuş); ayrıca cephaneleri de ağır bir çatışmaya yetmeyecek kadar azmış. Fakat Ermenileri bundan da kötüsü bekliyormuş. Muş şehrini ve ovasını kontrol altına aldıktan sonra Kâzım Bey, ordusunu bu cesur dağlı insanları yok etmek amacıyla Sason üzerine sürmüş. Sason bölgesi boyunca bütün noktalarda çarpışmalar yeniden başlamış. Ağır silahlar Ermeni saflarını kırıp geçirmiş. Rupen bana, Goryun, Dikran ve en iyi savaşçılardan yirmisinin ortalarına düşen tek bir top mermisiyle öldüğünü söyledi. Topların varlığından cesaret alan süvariler ve Kürtler büyük bir güçle bastırıyorlarmış.

Ermeniler savunmalarının ön saflarını bırakarak yer yer 3.000 metre yüksekliğe ulaşan dağların merkezinde yer alan Antok'un tepesinin yüksek mevkilerine doğru adım adım çekilmek zorunda kalmışlar. Savaşamayan kadın ve çocuklar ve hayvan sürüleri, savunmacıların serbest hareketini oldukça engellemiş. Zaten sayıları 3.000 olan savunmacılar da neredeyse yarı yarıya azalmış. Hem Türk hücumları, hem de Ermenilerin karşı hücumları sırasında korkunç bir kargaşa yaşanıyormuş. Birçok Ermeni son kurşununu da ateşledikten sonra tüfeğini vurup kırıyor, tabancasına ve hançerine sarılıyormuş. Artık sayıları 30.000'i bulan Türk düzenli birlikleri ve Kürtler, Ermenileri yukarı doğru sürerek ana mevzilerini kuşatmışlar. Bundan sonra, dağlıların daima gurur kaynağı olan umutsuz ve kahramanca ölüm-kalım savaşlarından biri verilmiş. Erkekler, kadınlar, çocuklar bıçaklarla, tırpanlarla, taşlarla ve ellerine geçirebildikleri her şeyle direnmişler. Kaya kütlelerini dik yamaçlardan aşağı yuvarlayarak düşmana büyük zayiat vermişler. Yaşanan korkunç göğüs göğse çarpışmada bıçaklarını Türklerin boğazına saplayarak birçoğunu öldüren kadınlar olmuş. Çarpışmaların son günü olan 5 Ağustos'ta Antok'un kana bulanmış kayaları Türklerin eline geçmiş. Türklerin arkasına geçmek için bir çevirme harekâtı yapanlar hariç Sason'un bütün Ermeni savaşçıları çarpışma sırasında ölmüş. Türklerin eline düşme tehlikesiyle karşı karşıya kalan genç kadınların birçoğu kendilerini kayalardan aşağı atmışlar, bazılarının kucaklarında bebekleri de varmış. Sağ kalanlar o zamandan beri tuzlanmamış koyun eti ve ot yiyerek gerilla savaşı veriyorlarmış. Önümüzdeki kış Sasonlu Ermenilerden geriye kalanlar için çok feci sonuçlar doğurabilir; çünkü yiyecek hiçbir şeyleri yok ve kendilerini savunma imkânlarından da yoksunlar.

23. MUŞ: MUŞ'TAKİ OLAYLARA TANIK OLAN BİR ALMAN'IN AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN ULAŞTIRILAN ANLATIMI.*

Ekim (1914) ayının sonlarına doğru Türkler savaşa girince Türk yetkililer savaş için ihtiyaç duydukları her şeyi Ermenilerden almaya başladılar. Paralarına, mallarına, her şeylerine el konuldu. Bundan başka, her Türk bir Ermeni'nin dükkânına gidip ihtiyaç duyduğu veya sahip olmak istediği her şeyi almakta serbestti. Alınanların belki sadece onda biri savaş içindi, geri kalanı soygundan başka bir şey değildi. Kafkas cephesinde erzakın ve diğer malzemenin ön saflara taşınması gerekiyordu. Hükümet, aralarında birçok sakatın da bulunduğu 300 yaşlı Ermeni erkeği ve yaşları on ikiyi geçmeyen erkek çocukları malzemeyi taşımaları için gönderdi. Bu, Muş'tan Rus cephesine doğru üç haftalık bir yolculuk demekti. Bütün Ermenilerden sahip oldukları her şey alındığı için bu zavallı insanlar yolda açlıktan ve soğuktan öldüler. Hiç giyecekleri yoktu, çünkü yolda giyecekleri bile çalınmıştı. Bu 300 Ermeni'den eğer otuzu veya kırkı dahi geri dönmüşse bu bir mucizedir; geri kalanlar ya dayaktan, ya da yukarıda belirtilen nedenlerden ölmüşlerdir.

Muş'taki en çetin kıştı; jandarmalar yüksek vergiler toplamaya gönderilmişlerdi. Zaten her şeylerini Türklere veren Ermeniler bu ağır vergileri ödeyecek durumda olmadıkları için ölesiye dövülüyorlardı. Jandarmalar karılarına ve çocuklarına kötü muamele etmediği sürece Ermeniler kendilerini savunmuyorlardı. Bu gibi durumlarda ise sadece birkaç Ermeni kendi ailesini savunmaya kalktı diye bütün köy yakılıp yıkılıyordu.

Nisan ayının ortalarına doğru Van'da büyük karışıklıklar olduğuna dair söylentiler duyduk. Hem Ermenilerin, hem de Türklerin anlattıklarını dinledik. Bu anlatılanlar her yönden birbiriyle uyumlu olduğu için içlerinde bir gerçeklik payı olduğu açıktı. Osmanlı hükümetinin Ermenilere silahlarını teslim etmeleri için emirler gönderdiğini, Ermenilerin ise zorunlu hallerde silaha ihtiyaç duyacaklarını belirterek bunu reddettiğini söylüyorlardı. Bu durum sistematik bir katliama neden olmuş. Ermenilerin yaşadığı bütün köyler yerle bir edilmiş. Türkler artık Ermenilerden kurtulduklarını söyleyerek övünüyorlarmış. Ermenilerin yok edilmesi fikrinden ne kadar haz duyduklarını ben kendim subayların ağzından duydum.

Kış böylece geçti, her gün tarifi imkânsız derecede korkunç olaylar oluyordu. Derken Bitlis'te de katliam başladığını duyduk. Ruslar Muş'tan 16-17 saat uzaklıktaki Liz'e vardığı zaman Muş'ta da bir katliam hazırlığı vardı. Rusların bu kadar yaklaşması Türklerin dikkatini çekti, bu nedenle katliam o an için ertelendi. Fakat Ruslar Liz'i terk eder etmez Ermenilerin yaşadığı bütün yerler yağma edildi ve tahrip edildi.

* {"Muş'taki Alman yetimhanesinde görevli Alman misyoner Miss Alma Johannsen'in Washington'daki Dışişleri Bakanlığı tarafından Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi'ne iletilen ifadesi."}{Alma Johannsen Muş'taki Alman yetimhanesinde çalışan İsveçli bir misyonerdi. ORİJİNAL BELGE: "Report of an Eye-Witness {{Bir Görgü Tanığının Raporu}}: Miss Alma Johannsen (Alman Misyonu)" [sic]. Büyükelçi Morgenthau'm 9 Kasım 1915 tarihinde İstanbul'dan Dışişleri Bakanı'na gönderdiği iletinin ekinde yer almıştır. NA/RG59/867.4016/226. Alma Johannsen'in ifadesinin Almanca kopyası için bkz. LC/Papers of Henry Morgenthau, Sr./mikrofilm 22/457-44. —A.S.}

Bunlar Mayıs ayında oldu. Haziran ayı başında, Bitlis'teki bütün Ermenilerin sürüldüğünü duyduk. Bu sırada Amerikalı misyoner Dr. Knapp'in bir Ermeni evinde yaralandığını ve Türk hükümetinin onu Diyarbakır'a gönderdiğini haber aldık. Diyarbakır'a gelişinin gecesi de ölmüş. Türk hükümeti ölüm sebebini fazla yemek olarak açıklamış, ama tabii ki kimse inanmamış.

Bitlis'te katledecek kimse kalmayınca Türkler Muş'a yöneldi. O zamana kadar da gaddarlık yapılıyordu, ama alenen değildi; artık insanları nedensiz yere vurmaya ve sadece zevk için ölene kadar dövmeye başlamışlardı. Büyük bir şehir olan Muş'ta 25.000 Ermeni vardı. Civarda ise her biri takriben 500 haneden oluşan 300 köy bulunuyordu. Bütün buralarda artık tek bir Ermeni erkek bile görünmüyor. Orada burada tek tük görülenler hariç, kadın da yok.

Temmuz başında cephaneleri ve on bir topla birlikte 20.000 asker Harput yoluyla İstanbul'dan Muş'a geldi ve şehri kuşattı. Aslında şehir haziran ayının ortasından beri zaten kuşatma altındaydı. Mutasarrıf bu aşamada şehri terk etmemizi ve Harput'a gitmemizi emretti. Kalmamıza izin vermesi için ona yalvardık; çünkü ilgilenmemiz gereken yetimler ve hastalar vardı. Fakat Mutasarrıf öfkeliydi ve söyleneni yapmazsak bizi zorla göndermekle tehdit etti. Ancak daha sonra hastalandığımız için bir süre daha Muş'ta kalmamıza izin verildi. Muş'u terk ederken yetimhanemizdeki Ermenileri de beraberimizde götürmek için izin aldım; fakat güvenliklerinin sağlanmasını istediğimizde Mutasarrıf şu yanıtı verdi: "Onları yanınıza alabilirsiniz, ama Ermeni oldukları için yolda kafaları kesilebilir ve kesilecektir de."

Bazı Ermenilerin kaçmaya çalıştığı bahanesiyle şehir 10 Temmuz'da saatlerce bombalandı. Mutasarrıfı görmeye gittim ve binalarımızı korumasını istedim, cevabı şu oldu: "Layığınızı buldunuz, size söylenildiği gibi gitmek yerine kalmayı siz istediniz. Toplar Muş'un sonunu getirmek için burada. Türklerin yanına sığının." Sorumluluklarımızı ve görev yerlerimizi bırakamayacağımız için bu mümkün değildi. Ertesi gün Ermenilerin sürgün edileceğine dair yeni emir yayımlandı ve hazır olmaları için üç günlük süre tanındı. Gitmeden önce Hükümet Konağı'na giderek kayıt yaptırmaları söylendi. Aileleri kalabilirdi, ama malları ve paraları ellerinden alınacaktı. Ermeniler gidecek durumda değillerdi; çünkü yolculuk masraflarını karşılayacak paraları yoktu. Ocaklarından ayrılıp yolda yavaş yavaş ölmektense evlerinde ölmeyi tercih ettiler.

Yukarıda söylendiği gibi Ermenilere üç gün mühlet verilmişti; ama askerler kapıları kırarak evlere girip içeridekileri tutuklamaya ve hapse atmaya başladığında ancak iki saat geçmişti. Toplar ateşlenmiş böylece insanların Hükümet Konağı'na giderek kaydolmaları engellenmişti. Yetimhanemizin isabet alacağı korkusuyla hepimiz kilere sığınmak zorunda kaldık. Evlerinde yanarak ölen insanların ve çocukların çığlıklarını duymak yürek parçalayıcıydı. Askerlerse bu çığlıklardan büyük zevk alıyor, bombardıman sırasında sokakta ölen insanlara bakıp gülüyorlardı.

Sağ kalanlar Urfa'ya gönderildi (hasta kadınlardan ve çocuklardan başka kimse kalmamıştı); Mutasarrıf'a gittim ve hiç olmazsa çocuklara acıması için yalvardım, ama boşunaydı. Ermeni çocuklarının da milletleriyle birlikte yok olması gerektiği cevabını verdi. Hastanemizdeki ve yetimhanemizdeki herkes alındı; bize üç kadın hizmetçi bıraktılar. Tüyler ürperten bu şartlar altında Muş yerle bir edildi. Bütün subaylar, bizzat öldürdükleri ve Türkiye'nin Ermeni

ırkından temizlenmesinde paylarına düşen kısım olarak gördükleri insan sayısıyla övünüyorlardı.

Harput'a gitmek üzere yola çıktık. Harput bir Ermeni mezarlığı haline gelmiş; dört bir yandan gömülmek üzere buraya getirilmişlerdi. Orada öylece yatıyorlar, köpekler ve akbabalar bedenlerini didikliyordu. Orada burada bazı insanlar cesetlerin üzerine toprak atmıştı. Harput ve Mezre'de insanlar korkunç işkencelere dayanmak zorunda kalmışlar. Kaşları yolunmuş, göğüsleri kesilmiş, tırnakları çekilmiş, işkencecileri ayaklarını budamışlar, ya da aynı at nallar gibi ayaklarına çiviler çakmışlar. Bunların hepsi gece vakti yapılmış ve insanlar çığlıklarını duymasınlar, çektikleri acılar bilinmesin diye hapishanenin etrafındaki askerler davul ve ıslık çalarak gürültü yapmışlar. Birçoklarının bu işkenceler sırasında öldüğünü söylemeye gerek yok. Onlar ölürken askerler şöyle bağırıyormuş: "Hadi İsa'nız gelsin de sizi kurtarsın."

Yaşlı bir papaza ağzından bir itiraf alabilmek için o kadar ağır işkence etmişler ki, o da eğer itirafta bulunursa işkencenin biteceğine ve kendisini rahat bırakacaklarına inanarak içinde bulunduğu umutsuzlukla haykırmış: "Biz devrimciyiz." İşkencelerin bir son bulacağını ummuş, ama tam tersine askerler şöyle haykırmış: "Daha ne arıyoruz ki? İşte kendi ağzından aldık." Yetkili memurlar daha önce yaptıklarının aksine artık kurbanlarını seçmek yerine bir tekine bile acımadan bütün Ermenilere işkence yapmışlar.

Temmuz başında 2.000 Ermeni askere yol yapımında çalışmak üzere Halep'e doğru yola çıkmaları emredilmiş. Bunu duyan Harput Ermenileri korkuya kapılmışlar ve kasabada bir panik başlamış. Vali, Alman misyoneri Ehemann'ı çağırtıp, bu askerlere hiçbir zarar verilmeyeceğine dair sözler vererek halkı yatıştırması için yalvarmış. Ehemann validen söz alarak halkı yatıştırmış. Fakat bu askerlerin öldürülüp bir mağaraya atıldığını duyduğumuzda kasabadan ayrılmalarının üzerinden çok zaman geçmemişti. Sadece birkaç tanesi kaçmayı başarmış. Zaten biz de olanları onlardan öğrendik. Valiye protestolarda bulunmak boşunaydı. Harput'taki Amerikan Konsolosu birkaç kere protestoda bulunmuş, ama Vali onu hiç dikkate almamış ve ona son derece haysiyet kırıcı bir şekilde muamele etmiş. Birkaç gün sonra 2.000 Ermeni asker daha Diyarbakır üzerinden yola çıkarılmış ve kaçacak güçleri kalmasın diye yolda kendilerine yiyecek verilmemiş. Ermenilerin yolda olduğu Kürtlere bildirilmiş. Kürt kadınları da kasap bıçaklarıyla birlikte erkeklerine yardımcı olmaya gelmişler. Mezre'de Türkler için bir genelev kurulmuş ve bütün güzel Ermeni kızları ve kadınları oraya götürülmüş. Türklere geceleri giriş serbestmiş. Protestan ve Katolik Ermenilerin sürgünden muaf tutulması izni ancak sürgün başladıktan sonra gelmiş. Hükümet, kalan az sayıda Ermeni'yi Müslüman olmaya zorlamış. Bazıları, karılarını ve çocuklarını herkesin gözü önünde yaşanan ızdıraplardan kurtarmak için bunu kabul etmiş. İnsanlar bize İstanbul'a giderek güvenliklerini sağlamamız için yalvardı. İstanbul yolunda sadece yaşlı kadınlara rastladık. Görünürlerde genç kadın veya kız yoktu.

Daha Kasım* ayında bir katliam olacağını biliyorduk. Enver Paşa'nın yakın arkadaşı olan Muş Mutasarrıfı ilk fırsatta Ermenileri katledeceklerini ve bütün ırkı yok edeceklerini açıkça söylemişti. Ruslar gelmeden önce ilkin Ermenileri katletmeye, sonra Ruslarla savaşmaya karar vermişlerdi. Nisan ayma doğru, Albay Lange'in ve aralarında Amerikan ve Alman

* 1914.

konsoloslarının ve başka bazı üst düzey memurların bulunduğu bir ortamda Ekran Bey, hükümetin Ermeni ırkını yok etmeye niyetini açıkça ortaya koymuştu. Bütün bu ayrıntılar katliamların önceden düşünülerek tasarlandığını gösteriyor.

Birkaç köyde muhtaç durumdaki birçok hasta ve çıplak kadın sadaka ve koruma dilenmek için yanımıza geliyor. Onlara bir şey vermemiz, onları içeri almamız yasak, yani onlar için herhangi bir şey yapmamıza izin verilmiyor, dışarıda öylece ölüyorlar. Keşke yetkililerden onlara yardım etme izni alınabilse! Biz bile onların görünüşüne dayanamıyorsak, kim bilir bu onlar için ne kadar zordur!

Bu kanla yazılmış bir hikâyedir. İki yaşlı misyoner ve bir genç kız (bir Amerikalı) Mardin'den kovulmuşlar. Hükümlü gibi muamele görmüşler, jandarmalar peşlerinden ayrılmamış ve bu şekilde Sivas'a kadar getirilmişler. Bu şartlarda böyle bir yolculuğun o yaştaki misyonerler için korkunç zor olduğu açıktır.

24. MUŞ BÖLGESİ: SÜRGÜN EDİLEN BİR KADININ* MUŞLU VARTKES'E† ANLATTIĞI, ONUN 25 TEMMUZ'DA KAYDA GEÇİRDİĞİ VE DAHA SONRA "VAN-TOSP" ADLI ERMENİ GAZETESİNDE YAYIMLANAN ANLATI.

Bugün korkunç bir hikâye duydum. Muş'tan sürgün edilen Ermenilerin hepsi ya öldürülmüş, ya da Murat Suyu'nda‡ boğulmuş. Aralarında annem ve çocuklarıyla birlikte üç kız kardeşim de vardı. Bu haberler bize, gece yarısı gelen bir kadın tarafından getirildi. İlk önce bir hayalet görmüş gibi olduk, çünkü mezardan çıkmış gibi bir hali vardı. İki yaşındaki bebeğini de kurtarmayı başarmıştı.

Hemen ekmek istedi. Sadece çiğ buğday ve etle yaşadığımız için hiç ekmeğimiz yoktu, ama neyimiz varsa verdik. Yeterince yedikten sonra ona sormak istediğimiz bütün soruları sorduk. Kheyban köyünden sürgüne gönderilenlerden biriymiş. İşte bize anlattıkları:

"Türkler, Sordar, Pazu, Hasanova, Salekan ve Gvars köylerindeki bütün kadın ve çocukları topladılar, beş gün tuttuktan sonra Ziyaret'e götürdüler. Orada onlara Meğd, Bağlu, Uruğ, Ziyaret ve Kheyban sakinleri de katıldı, hepsi birlikte Murat Nehri üzerindeki köprüye doğru götürüldüler. Yolda kafileye; Dom, Hergerd, Norag, Alaaddin, Goms, Khaşkhaldukh, Sulukh, Khoronk, Kartzor, Kızılağaç, Komer, Şeklan, Avazağpur, Plel ve Kürtmeydan köylerinden gelen aileler de eklendi. Böylece 8.000 ila 10.000 kişilik bir topluluk oluşturdular.

Bütün yaşlı kadınlar ve yürüyemeyecek kadar zayıf olanlar öldürüldü. 100 Kürt bize gardiyanlık ediyordu ve hayatımız onların keyfine kalmıştı. Kızlarımıza gözlerimizin önünde tecavüz etmek onlar için sıradan bir olaydı. Sık sık 8-10 yaşlarındaki kızların ırzına geçiyorlar, bunun sonucunda birçok kız yürüyemez hale geliyor ve vuruluyordu.

Kafilemiz, arkasında ceset yığınları bırakarak yavaş yavaş ilerliyordu. Çoğumuz neredeyse çıplaktık. Ne zaman bir köyün yanından geçsek Kürt erkekleri ve kadınları geliyor ve bizi istedikleri gibi soyuyorlardı. Eğer Kürdün biri bir kızdan hoşlanırsa, onu almasına hiçbir şey engel olamıyordu. Kaçırılan kadınların bebekleri bizim yanımızda öldürülüyordu.

Bize gün aşırı ekmek veriyorlardı, gerçi bazıları onu da alamıyordu. Bütün yiyeceğimiz bittiğinde tarlalardan buğday topluyor ve yiyorduk. Birçok anne aklını kaçırıyor ve bebeğini yol kenarına atıyordu.

Bazıları kaçmayı başarıyor, karanlık çökene kadar tarlalarda başakların arasında saklanıyordu. O bölgenin dağlarına aşina olanlar bu şekilde kaçabiliyor ve sevdiklerini aramak için geri dönüyordu. Sason'un direndiğini duyan bazıları oraya gitmiş, diğerleri ise Murat Nehri'nde boğulmuş. Ben sevdiklerimin öldürüldüğünü kendi gözlerimle gördüğüm için kaçmaya teşebbüs etmedim. Birkaç kuruşum kalmıştı ve bir iki gün daha yaşamayı umut ediyordum.

Yolda Kürtlerden, Kürt çetelerinin Kürtmeydan ve Şeklan köylerinin 500 kadar kadın ve çocuktan oluşan bütün sakinlerini topladığını ve çete reisi Raşit Efendi'nin emriyle yaktığını duyduk.

---

* Surp Garabet ormanlarında saklanırken.

† {Dzemak'lı Vartkes}.

‡ Doğu Fırat.

Khozmo Geçidi'ne geldiğimizde gardiyanlarımız yönlerini değiştirerek güneyden batıya, Fırat istikametine döndüler. Genç Sancağının sınırına gelince gardiyanlarımız değişti, yenileri daha da gaddardı. O zamana kadar sayımız zaten yarıya inmişti. Çapağçur sınırında dar bir vadiden geçerken gardiyanlarımız nehir kenarına oturup dinlenmemizi emrettiler. Bu mola bizi memnun etmişti, su içmek için nehrin kenarına koştuk.

Yarım saat sonra bir grup Kürdün Çapağçur yönünden bize doğru geldiğini gördük. Etrafımızı çevirdiler ve nehri geçmemizi emrettiler, birçokları denileni yaptı. Silahların gümbürtüsü bir anda çığlıkları ve feryatları bastırdı. O panikte küçük oğlumu sırtıma alarak suya atladım. İyi bir yüzücüydüm, kıymetli yükümle birlikte fark edilmeden Fırat'ın karşı kıyısına varmayı başardım ve çalılıkların arkasına saklandım.

Akşam üzeri kafilemizden kimse sağ kalmamıştı. Kürtler Çapağçur yönüne doğru uzaklaştılar. Karanlık çökünce saklandığım yerden çıktım ve yakınlardaki bir tarlaya girdim. Buğday taneleri bulup yedim. Daha sonra kuzeye doğru Fırat'ı takip ederek yürüdüm. Büyük zorluklardan sonra Muş Ovası'na vardım. Orada birçok Ermeni olduğunu duyduğum için Surp Garabed dağlarına gitmeye karar verdim. Oğlum geceleri benim için büyük bir teselli kaynağı oluyordu. Yaşayan bir canlının benimle birlikte olduğunu hissetmek korkunun şiddetini azaltıyordu. Tekrar Ermeni yüzü gördüğüm için Tanrı'ya şükürler olsun."

Zavallı kadın hikâyesini anlatmayı bitirdi. Kalplerimiz acıyla burkulmuştu; çünkü o kafiledeki şanssız insanlar arasında bizim sevdiklerimiz de vardı. İki gün sonra kadının oğlu yetersiz beslenmeden dolayı öldü ve beş gün sonra kadın da devriye gezen Kürtler tarafından bulundu ve öldürüldü.

25. MUŞ: KAFKASYA'DAKİ SIĞINMACILARIN VERDİĞİ BİLGİLERLE OLUŞTURULAN, KAFKAS BASININDA, ÖZELLİKLE ERMENİ GAZETESİ "MŞAK"TA YAYIMLANAN, G. H. PAELİAN TARAFINDAN DERLENEREK LONDRA'DAKİ ERMENİ GAZETESİ "ARARAT"A AKTARILAN ÖZET, MART 1916.

Muş ve Sason bölgesindeki katliam ve sürgünlerle ilgili aşağıdaki raporlar birbirinden tamamen bağımsız kaynaklardan gelmiştir, yine de birbirlerini doğrular nitelikte olmaları dikkat çekicidir.

Muş'ta katliamlar 28 Haziran (11 Temmuz) pazar sabahı başlamış ve pazartesi akşamına kadar sürmüş. Bu katliamlar Van ve Bitlis valileri tarafından organize edilmiş ve temsilcilerinin nezaretinde yürütülmüş. Bunların arasında Sipuk'tan Abdullah Bey, Muş'tan Topal İbrahim (vergi tahsildarı), Hasan (vergi tahsildarı) ve askeri hâkim de varmış. Katliamlardan önce önde gelen Ermenilere tarif edilemez eziyetler etmişler. Kırbaçlanmışlar, kolları başparmaklarından kan fışkırıncaya kadar bükülmüş. Köylüler tutuklandıkları gün Kutsal Komünyon almak istemişler ama bu istekleri reddedilmiş. Surp Garabed rahipleri ve Gvars, Sortra ve Pazu köylerinin önde gelen Ermenileri manastırda öldürülmüşler. Caniler para bulmak umuduyla Piskopos Nerses Karahanian'ın mezarını açmışlar. Kefenini alıp cesedi mezara geri koymuşlar. Osmanlı Meclisi'nde Gence* mebusu olan Mehmet Efendi 40 kadın ve çocuğu toplayarak öldürmüş. Muş sakinlerinden 200'ü Şeklan köyüne getirilerek Murat Nehri'ne atılmış. Teslim olan Sasonlu 100 erkek yiyeceksiz ve susuz hapsedilmiş. Bu insanlar ekmek için yalvarmaya başlayınca Türk ahali onların bu feryatlarına dayanamamış ve hükümetten ya onlara ekmek vermesini, ya da onları öldürmesini istemiş. Kasım ayının ortalarına doğru hepsi öldürülmüşler.

Hükümet bundan sonra bazı Kürtlerin yanına sığınan Ermenileri aramış, bunlardan 2.000'ini bularak hepsini katletmiş. Osmanlı Meclisi'nde Muş mebusu olan Kegham Der Garabetyan'ın asıldığı da doğrulanan olaylar arasındadır. Muş ve Bitlis Ermenilerinin malları hükümet tarafından satılmış, Kürtlere bırakılan bütün koyunlara ve sürülere Halil Bey'in ordusu tarafından el konulmuş.

Kafkasya'dan gelen haberlere göre Türkler Muş'taki Surp Garabet Manastırı civarındaki 20 Ermeni köyünden kalleşçe ve hile yoluyla 5.000 kadar Ermeni'yi toplayarak öldürmüşler. Bu olay manastır duvarının yakınlarında gerçekleşmiş. Katliam başlamadan önce bir Alman subayı duvarın üstüne çıkarak, Türk hükümetinin Ermenilere büyük şefkat göstererek onları onurlandırdığını, ama Ermenilerin bununla yetinmeyerek özerklik istediklerini anlatan tumturaklı bir nutuk çekmiş; daha sonra da tabancasını ateşleyerek genel katliamın başlama işaretini vermiş. Katledilenler arasında, biri Surp Garabet Manastırı'nın baş rahibi Yeğişe Vartabed olmak üzere iki keşiş de varmış. Yeğişe Vartabed'in daha önce kaçma fırsatı varmış; fakat cemaatinden ayrılmak istememiş ve onlarla birlikte öldürülmüş. Sahaciyan kazasından 4.000 kadar Ermeni manastır ormanlarına sığınmış ve kendilerine saldıran Türk ve Kürtlerle dövüşmüşler. Tuzsuz çiğ et, buğday, kaplumbağa ve kurbağa yiyerek hayatta kalmışlar. Bazıları

* Genç.

sonunda teslim olmuşlar, ama kalanların akıbeti konusunda bir şey bilinmiyor. Surp Garabet Manastırı yağmalanmış ve soyulmuş. Türkler Surp Garabet'in mezarını açmışlar ve her şeyi tahrip etmişler. Bazı gizli odalar da bulmuşlar. Türk şefleri tutsak Ermeni kızlarla birlikte manastırdaki odalara kapanmışlar.

Başka bir tanıklığa göre Muş'ta kimseye acımamışlar, Alman Yetimhanesi'ndeki yetimlere bile. Bu yetimlerden bazıları öldürülmüş, bazıları da sürgüne gönderilmiş. Alman Yetimhanesi öğretmenlerinden Rev. Krikor ve Markar Ghugasyan da öldürülmüş; ancak iki kişi, Margrit Nalbantyan ve Maritza Arisdagesyan ölümden kurtulmuş. Bu kişiler Mezre'deki Alman Okulu mezunuymuşlar ve hayatlarını kibar bir Alman hanımefendiye borçluymuşlar.

Surp Garabet ormanlarına sığınan ve sonunda Kafkasya'ya gelmeyi başaran bazı Ermenilerin ifadelerine göre Hilmi Bey, Ermeni vilayetlerini Ermenilerden temizlemek üzere atanmış. Bu kişi 18 Mayıs'ta Erzurum'a gelmiş ve Hınıs, Bulanık, Ahlat gibi yerlere giderek buralardaki Ermenileri katletmiş. Bu sığınmacılardan birine yazılan 19 Haziran (3 Temmuz) tarihli bir mektuba göre Hilmi Bey'in, jandarmalardan ve Ermenileri katletmek için Muş'a gelen Hacı Musa Bey ve Şeyh Hazret'in gönüllülerinden kurulu üç birliği (?) varmış. Bu kuvvetlere Muş'taki Türk ayaktakımı, Eleşkirt ve Patnos'dan gelen Türk muhacirler, Kör Hüseyin Paşa ve Abdülmecit Bey de eklenmiş. Katliamlar Van Valisi Cevdet, Dilimanlı kumandan Halil, Bitlis Valisi Abdülhalik ve Muş Musarrıfı Servet Bey tarafından yönetilmiş. Katliam emri 28 Haziran (11 Temmuz) günü verilmiş. Türk hükümetinin verilerine göre bu bölgede 120.000 Ermeni öldürülmüş.

26. BİTLİS: BİTLİS'TE İKAMET EDEN BIR YABANCININ 14 EKİM 1915 TARİHİNDE BİR ALMAN YETKİLİYE YAZDIĞI, AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILAN MEKTUP.*

Dün sizi gördükten sonra, yazmak zorunda hissettiklerimi dikkate alma nezaketini göstereceğinizden eminim. Bu, hâlâ bizimle birlikte olan kadın ve çocuklarla ilgili bir konu.

İlk önce konuyla ilgili son olaylardan bazılarını aktarmam gerek.

23 Haziran'da bizim binalarımızdakiler de dahil, şehirdeki bütün Ermeni erkekler hapse atıldı. Birkaç gün sonra kadınlar şehirden götürülmeye başlayınca, Vali'ye kısa bir ziyarette bulundum ve okulumuzdaki kızları ve bize sığınan kadınları teslim edemeyeceğimi söyledim. Kadınlara ne olacağına Halil Bey'in karar verdiğini, kendisinin bu kararı değiştirmeye gücü olmadığını, ama bizim binalarımızdaki kadınları en sona bırakacağını söyledi. Vali'nin de rızasıyla Halil Bey'e bir mektup yazdım, bir kopyasını da Vali'ye gönderdim. Bir cevap alamadım.

Kadınlar ve kızlar şu anda hastanede çalışıyorlar, onları şimdiye kadar bu sayede yanımızda tutabildik. Yakın zamanda Cevdet Bey'le konuştuk, ama nihai güvenlikleri için bize bir güvence vermedi ve çocukların da gitmesi gerektiğini söyledi. Protestan topluluğumuz 25 öğretmen ve öğrenci, 25 kadın ve 12 çocuktan oluşuyor. Bunlardan başka hastanede çalışan diğer kadınlar ve otuz kadar yetim var. Kabul ettiğimiz bu ilk yetimler Türk yetkililer tarafından okulumuza getirilmişti. Hükümetçe bir sakınca görülmemiş olacak ki, başkalarını da kabul ederek barınak ve yiyecek temin ettik. Aslında hepsini kurtarmalıyız, ama sadece cemaatimize mensup olanları tutmak için ısrar edebiliriz gibi görünüyor.

Tüm kalbim bu meseleyle dolu. Hiçbir şekilde hükümete karşı gelmek istemem. Gelmeden önce yöneticilerimiz† bize bu konuda kesin talimat verdiler. Hükümet erkeklerin sürgüne gönderilmesini savaş için gerekli bir önlem olarak gördüğü için onları teslim etmeyi reddedemeyeceğimiz konusunda burada hepimiz hemfikir olduk. Fakat o zamandan beri gereksizliği belli olan o kadar çok olaya tanık oldum ki, artık bana emanet edilmiş insanları teslim etmeye daha başka bir gözle bakıyorum. Bunu, götürülmelerini engelleyebileceğimiz anlamında söylemiyorum – nitekim kadınlarımızın bazıları bizden alındı bile. İçinde bulunduğumuzu çaresizliği kimse bizden iyi bilemez. Ama yine de onları kurtarmak için gücümüzün yettiği her yolu deniyoruz. Bu konuda sizin yardımınızı rica ediyorum. Valiyi çok görmek istedim ama Miss {McLaren} hasta olduğu için tercümanım yok.

Hükümetin büyükelçimize Protestanlara dokunulmayacağını söylediğine ve büyükelçinin bunu konsoloslara bildirdiğine dair yakın zamanda İstanbul'dan haber aldık. Fakat bu emirler burada uygulanmadı.

---

* {Bitlis'teki Amerikan yetimhanesinde görevli Miss Myrtle O. Shane'in Bitlis Amerikan Konsolosu Herr von Scheubner (?) Richter'e yazdığı mektup}. {ORİJİNALI: Büyükelçi Morgenthau'nun 28 Aralık 1915'te İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazı içinde yer alan Myrtle O. Shane'in Herr von Scheubner Richter'e mektubu. NA/RG59/867.4016/254. —A.S.}

† {"...yöneticilerimiz" sözcüğünü "American Board" olarak okuyunuz}.

Bizimle birlikte olan kadın ve çocukların hükümete bir zarar vermeleri mümkün değil, öyleyse neden böyle bir sona doğru yollanmaları gerekiyor? Eğer hastane nakledilseydi, onların bakımından sorumlu olabilirdik, o zaman onları yanımızda Harput'a götürmek uygun olacaktı. İlk düşüncem, kızlarımızı almaya çalışmaları halinde okul binasını barikatlarla kapatarak onları zorla girmeye, ya da binayı ateşe vermeye mecbur bırakmaktı. Bu şartlar altında böyle bir ölüm kızlarımız tarafından memnuniyetle karşılanacaktı. Bu plan tabii ki uygulanamazdı, bunu sadece onları bekleyen sondan ne kadar korktuğumuzu anlayabilmeniz için söylüyorum. Bu planımı arkadaşlarıma söylediğimde muhalefet edenler oldu ama Hemşire {Marta}, "Senin yerinde olsam ben de aynı şeyi yapardım" dedi ve okulda barındıramadığım bazı kadınları başka bir binaya alarak onlarla kalmayı önerdi. Onun o anda gösterdiği bu anlayışın bana büyük yardımı oldu. Almanya'ya daima büyük bir güven beslemişimdir. Miss {Kleiss} sayesinde onun ülkesini sevmeyi öğrendim. Neden bilmiyorum ama ona güvendiğim kadar size de güveniyorum ve eğer elinden gelseydi onun bizim için yapacaklarını sizin de yapacağınızı hissediyorum. Miss {McLaren} ve ben, bu kadın ve çocukları yanımızda tutabilmemiz için burada sahip olduğunuz bütün etkiyi kullanmanızı bütün samimiyetimizle rica ediyoruz.

Dostlarınız şu an buradalar ve sizin yarın yola çıkacağınızı söylediler. Sizi bir kere daha göremeyeceğimiz için üzgünüz ama sizinle tanışma fırsatını bulmuş olmaktan dolayı da memnunuz.

IV.

AZERBAYCAN VE HAKKARİ

Van'ın hemen doğusunda İran sınırı boyunca uzanan Azerbaycan Vilayetinin büyük bölümü, sularını merkezdeki Urmiye Gölü'ne akıtan dağların çevrelediği daha büyük başka bir iç havzadan oluşur.

Azerbaycan, İran'ın bir parçası olarak görünse de, sakinleri arasında İranlı pek yoktur. Çoğunluk Türkçenin bir diyalektini konuşan Şii Müslümanlardır; fakat gölün batısında, özellikle Urmiye ve Salmas bölgelerinde Semitik Hıristiyan bir topluluk yaşar. Bu topluluk (dininden dolayı) Nasturi, (dilinden dolayı) Süryani, (ırkından dolayı) Keldani olarak bilinir. Bu insanlar, Arapların tacizi nedeniyle dağlara doğru sürülen ve dağları aşan eski Mezopotamya halklarının soyundan gelirler. Büyük çoğunluğu sınırın Osmanlı tarafında, Hakkari Sancağı'nda, Büyük Zap kaynakları etrafında ve daha batıda Dicle ve Botan'ın birleştirdiği yerde kalmıştır. Adı geçen son iki kazada Kürt komşularına göre azınlıktadırlar. Kürtler, Urmiye havzasında, özellikle gölün güney ucunda yoğunlaşmalarına rağmen batıda da (Tergawar) Nasturilerin arasına dağılmışlardır.

Türkler, 1914-15 kışında Kafkasya cephesinde Ruslara karşı taarruza geçtiklerinde, Azerbaycan'a Kürt aşiretleriyle güçlendirilmiş bir destek ordusu gönderdiler. Vilayeti ellerinde bulunduran zayıf Rus güçleri Ocak başında kuzeye doğru çekilince, Türk-Kürt işgalciler Tebriz'e kadar ilerlediler. Urmiye Gölü'nün batısındaki Nasturi köyleri yaklaşık beş ay boyunca onların elinde kaldı. Rus ordusu çekilirken Hıristiyan nüfusun büyük bölümü de onları takip etti; kış aylarına denk gelen bu yolculuk sırasında çok zorluk çektiler. Geride kalıp da Urmiye şehrinde toplananlar, şehrin denetiminin Türk ve Kürtlerin elinde olduğu yirmi hafta boyunca her türlü zulme uğradılar. Ruslar, Mayıs 1915'te Azerbaycan'ı tekrar ele geçirdiler; 24 Mayıs'ta, yani Van'a girmelerinden beş gün sonra, Urmiye şehrine girerek Salmas ve Urmiye halklarını zalimlerinin elinden kurtardılar. Fakat haziran ayı boyunca Bitlis, Muş ve Sason Ermenileriyle aynı kaderi paylaşan Zap bölgesi sakinlerini kurtaramadılar. Temmuz sonunda Ruslar Van'ı tekrar boşaltmak zorunda bırakılınca panik Van'dan Urmiye'ye doğru yayıldı. Böylece Nasturi sığınmacıların yarattığı yeni dalga da, Rusya'nın Kafkasya vilayetlerine göç etmekte olan Hıristiyanların sayısını artırdı.

27. URMİYE: URMİYE'DEKİ AMERİKAN (PRESBİTERYEN) MİSYON MERKEZİNDE GÖREVLİ İLAHİYAT DOKTORU REV. WILLIAM A. SHEDD'İN, ABD PRESBİTERYEN KİLİSESİ YABANCI MİSYONLAR İDARE HEYETİ ARACILIĞIYLA AKTARILAN TANIKLIĞI.

İran savaşta değil ama savaş, başladığı günden bu yana İran'da. Aslında Türkiye'nin ve Rusya'nın askeri manevraları savaştan yıllar önce başlamıştı. Türkler 1906'da, İran sınırı boyunca Suçbulak'ın {{Mahabad}} güneybatısından Hoy'un batısına kadar uzanan arazi şeridini işgal ettiler. Hiç şüphesiz ki amaç, hem askeri kuvvetlerin Musul bölgesinden Transkafkasya'ya hareketini daha elverişli kılacak bir sınır hattını güvence altına almak, hem de bir Rus taarruzuna karşı sınır savunmasını kolaylaştırmaktı. 1911'de Türkler bu arazi şeridini boşalttılar ve sınırla ilgili bütün sorunlar İngiliz ve Rus hükümetlerinin yanı sıra Türk ve İran hükümetlerinin de temsil edildiği karma bir komisyona havale edildi. Ağustos 1914'te savaş başladığında bu komisyon İran Körfezi'nden Salmas'a kadar olan bölgede çalışmalarını tamamlamıştı. Rus güçleri İran'daki iç karışıklarla bağlantılı nedenlerle kuzey İran'da birkaç şehri işgal etmişlerdi. Tebriz 1909'da, Urmiye ve Hoy 1910'da işgal edilmişti. Aldıkları bu önlemler Rusların, yalnız İran'ı kontrol etmelerini değil, demiryolu hattının ilk noktası olan Culfa'dan başlayarak Hoy üzerinden Van'a ulaşan yolu da güvence altına almalarını sağladı. Yani Büyük Savaş başladığında Rusya zaten işgalci konumundaydı.

Sınır boyunca aniden karışıklıklar baş gösterdi ve 1914'ün Ekim ayı başında Urmiye üzerine, görünüşte Kürtler tarafından şiddetli bir saldırı başlatıldı. Fakat daha sonra, saldırıya katılan İranlılar ve Türklerin ifadelerinden, savaşan kuvvetlerin çekirdeğinin Türk askerlerinden oluştuğu ve saldırının Türk subayları tarafından yönetildiği anlaşıldı. Ayrıca Türklere dost, Ruslara düşman İranlıların anlattıklarından anlaşıldığına göre, eğer bu saldırı başarılı olsaydı Hıristiyan nüfus yağmaya uğrayacak, muhtemelen ölenler olacaktı.

Bu saldırıdan yaklaşık bir ay sonra Rusya ile Türkiye arasında savaş ilan edildi. Ruslar, hemen hemen aynı anda Urmiye, Tebriz ve Hoy'daki Türk konsolosluklarını kapatarak Kürtleri ve diğer Sünni Müslümanları Urmiye yakınlarındaki köylerden kovdular. Bir yandan da bazı Hıristiyanlara silah dağıtıldı. Buna karşılık Türkler de, Türkiye tarafındaki hudut bölgelerinden birkaç bin Hıristiyanı sürdüler. Bu sığınmacılar, kovulan Sünni Müslümanların boşalttığı köylere yerleştirildi. Türk ve Kürt güçleri sınır boyunca, özellikle de güneyde Suçbulak bölgesinde toplandılar.

Aralık ayının ikinci yarısında iki çatışma meydana geldi: Biri, Kürtler ve Rus askerleri arasında Urmiye'nin 32 km güneyinde oldu ve Rusların başarısıyla sonuçlandı; diğeri Urmiye Gölü'nün güneyinde Miandoab'ta oldu ve aralarında bazı İranlıların da bulunduğu Rus kuvvetleri Türkler ve Kürtler tarafından bozguna uğratıldı. Aynı anda Enver Paşa, Kars bölgesindeki Sarıkamış üzerinden Transkafkasya'yı işgal etti. Bu, Rusların İran'la iletişiminin kesilmesi tehlikesini beraberinde getirdiğinden Tebriz, Urmiye ve Hoy'un boşaltılması emri verildi. 2 Ocak'ta Urmiye, ondan bir iki gün sonra Salmas, ayın 5'inde de Tebriz boşaltıldı. Bu arada Enver Paşa'nın ordusunun bozguna uğramasıyla Transkafkasya'daki askeri durum değişti ve dolayısıyla Hoy boşaltılmadı.

Gelişmeleri daha iyi anlatabilmek için 1 Ocak'tan 1 Temmuz'a kadar geçen askeri olayları özetliyelim. Tebriz, Türkler ve Kürtler tarafından işgal edilmişti, ama 1 Şubat'ta Tebriz'in

birkaç kilometre kuzeyinde yaşanan ezici bir yenilgi, Türk güçlerinin şehri aniden boşaltarak tekrar Miandoab'a kaçmasına yol açtı. Tebriz'deki Amerikan Konsolosu Gordon Paddock, daha evvel Amerikan Konsolosluğu'nun himayesinde Amerikan Hastanesi'nde bulunmuş olan Alman Konsolosu'nun da etkili yardımlarıyla Tebriz'de hem can, hem de büyük ölçekte mal kaybı olmasını önledi. Türkler, Suçbulak kazasından ve Türkiye'nin doğusundan çok sayıda Kürt kuvveti topladı; bunlar, daha küçük ama düzenli bir Türk kuvvetiyle birlikte, Cevdet Bey komutasında Van'dan gelen Türk güçleriyle de birleşerek Urmiye ve Salmas üzerinden Hoy'a doğru harekete geçtiler. Hoy'a yapılan bu harekât 1 Mart'a kadar sürdü ve başarısız oldu. Mart ayında Rus kuvvetleri Türkleri Salmas'tan çıkararak bu bölgeyi işgal etti. Nisan'a kadar bu durumda bir değişiklik olmadı. Nisan ayında, Ermeni gönüllülerin de yardımıyla Rusların Van harekâtı başladı. Dağ toplarına sahip yaklaşık 18.000 kişilik bir Türk kuvveti, Enver Paşa'nın amcası Halil Bey'in komutasında 16 Nisan'da Urmiye'ye ulaştı. Bu kuvvet İstanbul'dan yola çıkarak Halep yoluyla Musul'a gelmiş, oradan da dağ geçitlerini kullanarak Urmiye'ye varmıştı. Halil Bey Salmas'ta yenildi ve Mayıs ayında Van'a doğru çekildi. Türk kuvvetleri 20 Mayıs'ta Urmiye'den nihai olarak çekildiler ve Ruslar 24 Mayıs'ta şehri tekrar ele geçirdiler. Suçbulak yöresi birkaç ay daha Türklerin elinde kaldı. Hiç Hıristiyan bulunmadığı için o bölgedeki harekâtın Hıristiyan nüfus üzerinde bir etkisi olmadı.

Bölgenin genelinde ise Hıristiyan nüfusun bir kısmı Ermeni, bir kısmı Nasturidir (ya da kendilerini adlandırdıkları şekliyle Süryani). Tebriz'de 4 veya 5.000, Salmas'ta 10.000 veya daha fazla, Hoy'da az sayıda ve Urmiye bölgesinde ise 6 veya 7.000 Ermeni vardı. Salmas'taki 2.000'den az Nasturi hariç, diğer bütün Nasturiler Urmiye bölgesinde yaşıyorlardı. Türkiye'den gelen sığınmacılar ve Ermeniler de dahil, 1915 başında Urmiye'de Hıristiyan sayısı 35.000'den fazla değildi. Süryaniler veya Nasturiler arasında yalnız Nasturi Kilisesi mensupları değil, Protestanlar, Rus Ortodoks Kilisesi'ne mensup olanlar ve Katolikler de vardır - bu sonuncular genellikle Keldani olarak adlandırılırlar. Marağa'da birkaç yüz kişiden oluşan bir Ermeni kolonisi vardır. Tebriz, Marağa ve Urmiye şehrindekiler (sayıları 2.000'i geçmez) dışında diğer bütün Hıristiyanlar köylerde yaşarlar. Müslümanlar ve Hıristiyanlar kimi zaman aynı köyü paylaşır, kimi zaman da farklı köylerde yaşarlar. Müslüman köylüler Şii mezhebine mensupturlar ve Türkçe konuşurlar.

Rusların çekilmesi bütün Hıristiyanları tehlikeye soktu. Salmas Hıristiyanları (800'ü hariç), Tebriz Hıristiyanlarının büyük bölümü ve Urmiye'den 8 ila 10.000 Hıristiyan geri çekilen Ruslarla birlikte kaçtı. Hem çok kısa sürede, hem de kışın ortasında hiçbir hazırlık da yapamadan yola çıktılar. Yolda birçoğu kırıldı, anneler doğum sırasında öldüler, yaşlılar ve küçük çocuklar yorgunluktan yol kenarlarına düşüp kaldılar. Türkiye'deki Van ve Hoy arasında kalan bölgeden gelen birkaç bin kişinin de katılmasıyla mevcudu artan bu sığınmacı ordusu Rus sınırını geçerek Transkafkasya'daki şehir ve köylere dağıldı. Birçoğu, yoksulluğun ve mülteci hayatının sebep olduğu hastalıklar yüzünden hayatını kaybetti.

Kaçıştan sonra Urmiye'de 25.000 kadar Hıristiyan kaldı. Bunların hepsi de katliamdan kaçacak sığınak arayışı içindeydiler. Bir yandan, Türk subayları ve askerleri tarafından teşvik ve takip edilerek ovaya inen Kürtler, bir yandan da Müslüman köylüler yağma ve soyguna giriştiler, erkekleri ve kadınları öldürdüler, kadınların ırzına geçtiler. Birkaç bin Hıristiyan dostluk gösteren Müslümanların yanına sığındı. Tehlikedeki Hıristiyanları koruyan

Müslümanların sayısı hiç de az değildi, bunların çoğu alçakgönüllü köylüler, bazıları ise üst mevkilerdeki insanlardı. Bazı durumlarda Müslümanlığı kabul etmek kurtulmayı sağlıyordu ama Hıristiyanların çoğu inançlarını koruyup şehit olarak öldüler. Hıristiyanlar, bazı yerlerde kendilerini savundular; ancak katliamlar bu Hıristiyanlarla sınırlı kalmadı. Bilerek silahlarını teslim edip bir çatışmadan kaçınan köyler de dövüşenler kadar eziyet gördü. Halk kitleler halinde şehre kaçtı ve şehirdekiler de dahil olmak üzere hepsi misyon tesislerine sığındılar. Fransız Katolik Misyonu 3.000 kadar, Amerikan Presbiteryen Misyonu ise yaklaşık 17.000 kişiyi barındırdı. Amerikan misyonu, bitişik avluları da içine alarak genişledi, böylece giriş ve çıkış için tek bir kapısı olan, etrafı duvarlarla çevrili on beş-yirmi avlu birleşmiş oldu. Amerikan misyon binalarına Amerikan bayrağı çekilmişti. Burada insanlar katliam tehlikesinden uzaktı. Bu sırada üç-dört istisna hariç köyler yağma edilmiş ve yıkılmıştı. En küçük bir değere sahip bütün taşınabilir mallar ya kaçırıldı, ya da tahrip edildi.

Türk işgalinin sürdüğü aylar boyunca Hıristiyanların gerçekten güvende oldukları bir an hiç olmadı. Misyonerlerin aralıksız çabaları sonucunda şehirde nispeten güvenli bir ortam sağlandı; böylece insanlar misyon binalarından bir ölçüde uzaklaşabildiler. İlk anlarda yağmaya uğramayan iki köy de dahil olmak üzere birkaç köyün göreceli güvenliği de İranlı valinin çabalarıyla korundu. Hıristiyanlar bu dar sınırların dışına çıkamıyordu. Bahsedilen sınırların dışına çıkma cesaretini gösterdikleri zaman sürekli olarak başlarına gelen soygun ve cinayetler bunun bir kanıtıydı. Türkler, bu süre boyunca yalnız Hıristiyanlara etkin bir koruma sağlayamamaktan dolayı değil, doğrudan emirleri altında yapılan katliamlardan dolayı da suçluydular. Amerikan misyonerleri bu şekilde katledilen 170 erkeği gömdüler. Birbirlerine bağlanmış cesetler yığınlar halinde açıkta duruyordu, kimileri vurulmuş, kimileri bıçaklanmıştı. Bunları yapanlar Türk görevlilerdi. Bu katliamlar üç farklı seferde gerçekleşti. Bir keresinde erkekler, Türk subayları tarafından Fransız misyonunda ele geçirildi ve öldürülmek üzere Türk karargâhının dışına çıkarıldılar. Bir diğerinde kurbanlar, Türk koruması altındaki bir köyde yakalandı, halbuki en üst düzey Türk görevliler bu köyün güvenliğini tekrar tekrar taahhüt etmişlerdi. Üçüncü katliamın kurbanları, telgraf hattını Urmiye'ye çekmeleri için sınırın Türkiye tarafından zorla getirilen kişilerdi. Bu olayların her birinde, cesetlerin ve can çekişenlerin oluşturduğu yığınlar arasından yaralı halde, kanlar içinde sürünerek kaçıp Amerikan misyonerlerine sığınanlar oldu. Bunlardan başka, Osmanlı ordusundaki Ermeni askerler de Halil Bey gelmeden önce vuruldular. Urmiye'de, Rusların şehri boşalttığı 2 Ocak ile geri döndükleri 24 Mayıs arasında geçen bu süre boyunca binden fazla insan (erkek, kadın, çocuk) öldürülmüş, her yaştan (sekiz ya da dokuz yaşındakilerden ihtiyarlara kadar) yüzlerce kadın ve kıza tecavüz edilmiş, Hıristiyan nüfusun altıda beşi soyulmuş ve aşağı yukarı aynı oranda ev ya kısmen, ya da tamamen tahrip edilmişti. 200'den fazla kadın ve kız tutsak alınarak kaçırılmış, İslam dinine geçerek Müslüman erkekleri koca olarak kabul etmeye zorlanmışlardı. Rus ordusuyla birlikte kaçan insan yığınları hariç, Salmas kazasındakiler de Urmiye'dekiler kadar eziyet gördüler. Fakat kaçanlar çok olduğu için kadınlara karşı işlenen suçların sayısı o kadar fazla olmadı. Cevdet Bey, Salmas'tan çekilmeden önce, Salmas'da kalan, çoğu yaşlılardan ve daha genç, daha yoksul kadınlardan oluşan 800 kişiyi bir araya toplayarak öldürttü. Bu olay Mart ayı başında meydana geldi. Salmas köylerinin içinde bulunduğu şartlar hemen hemen Urmiye'dekilerle aynıydı.

Yardım işleri, tahliyeden önce de başlamıştı. Olayların yatışmamış olması insanları korkutmuştu, birçoğu mallarını güvence altına almak için beraberlerinde Amerikan misyonuna getirmişti. Tahliyenin başlamasıyla birlikte başkaları da genel karışıklıklardan kurtarabildikleri eşyalarını getirdiler. Amerikan bayrağı altındaki bu kişileri ve şehirde Müslüman evlerinde barınanları koruyabilmek için bütün bu süre içinde sürekli teyakkuz halindeydik. Binlerce insanın beslenmesi gerekiyordu, nitekim altı ay boyunca 10.000'den fazla insana yemek verildi. Tutsak alınan kadın ve kızların birçoğu bulundu ve evlerine döndü; kalanlar hakkında bilgi edinildi ve daha sonra onlar da kurtarıldı. Hayat şartları o kadar kötüydü ki salgın hastalıkları önlemenin imkânı yoktu; en çok ölüme sebebiyet veren iki hastalık tifo ve tifüstü. Bu iki hastalık da muhtemelen, Amerikan Hastanesi'nde tedavi gören Türk askerleri tarafından getirilmişti. Türk işgali sırasında hastalık yüzünden ölenlerin toplam sayısı 4.000'den az değildi. Amerikan misyon üyesi 18 yetişkinden 13'ü ya tifüse ya da tifoya yakalandı ve üçü hayatını kaybetti. Fransız misyonerleri de aynı zorlukları yaşadılar ve onlar daha da büyük saldırı tehdidi altındaydılar.

Suç tespiti ve bu korkunç can ve mal kaybının nedenlerini tahlil etmek kolay bir iş değil. Müslümanların suçtan muaf tutulacak hiçbir kesimi yok. Köylüler talana katıldılar ve şiddet suçuna ortak oldular, üst sınıfa mensup İranlılar tecavüzlere göz yumdular ve yağmadan pay aldılar. Kürtler zaten kendilerine uygun zemini bulmuşlardı. Türkler bütün bunlara fırsat vermekle kalmadılar, suçların en korkuncuna doğrudan katıldılar. Fakat öte yandan, her sınıftan övgüyü hak eden bireyler de olmuştur. İyi davranmaktan başka bir şey yapmayan birçok köylü vardır. Amerikan misyonerlerinin yaptıkları İranlı valinin işbirliğiyle mümkün olmuştur; bazı Kürtler, merhamet çağrılarına kulak vermiş, bazen de tutsak kızları istenilmeden geri vermiş ve başka insani yardımlarda da bulunmuşlardır. Sayıları az da olsa bazı Türk subaylar ve onların emrindeki askerler, düzeni korumak için sert tedbirler almışlardır. Bu subaylardan birisi kargaşa baş gösterdiği zaman şehri yağmalanmaktan kurtarmıştır. Olayların sebepleri çok çeşitlidir; Hıristiyanların daha fazla mal mülk sahibi olması yüzünden duyulan kıskançlık bu sebeplerden biridir. Aynı zamanda siyasi husumetin, ırksal nefretin ve dini bağnazlığın da olup bitenlerde payı vardır. Öte yandan Türk memurların hareketlerinde kararlı, kesin bir amaç ve kasıt vardı. Şunu kesinlikle söyleyebiliriz ki, bu tecavüz ve yıkımın bir kısmı doğrudan doğruya Türkler yüzünden meydana geldi, eğer onlar olmasaydı bunların hiçbiri de olmazdı.

Amerikalıların, özellikle de misyonerlerin görevi kimin ne kadar suçlu olduğunu tespit etmek değil, yapılan tahribatı onarmaktır. İran'da yapılması gereken iş çok büyüktür; ama olanaklar da o derecede geniştir. Türkiye'den 40 ya da 50.000 sığınmacının (Urmiye ve Van arasında kalan dağlık bölgede yaşarken, Türkler ve Kürtler tarafından evlerinden kaçmaya zorlanan Nasturiler) gelmesiyle birlikte bakıma muhtaç insanların sayısı arttı. Dış çevrede yer alan bölgelerde bütün erkekler katledildi, sadece kadın ve çocuklar sağ kaldı; fakat bu halkın büyük bir kesiminin yaşadığı dağlardaki vadilerden insanlar kitleler halinde kaçmayı başardılar.

28. URMİYE'DEN İLK KAÇIŞ, OCAK 1915: TEBRİZ AMERİKAN MİSYON MERKEZİNDEN REV. ROBERT M. LABAREE'NİN, TİFLİS BİRLEŞİK DEVLETLER KONSOLOSU F. WILLOUGHBY SMITH'E 1 MART 1915'TE VERDİĞİ, ABD PRESBİTERYEN KİLİSESİ YABANCI MİSYONLAR İDARE HEYETİ TARAFINDAN AKTARILAN RAPOR.

Burada, Kafkasya'da bulunan İranlı Hıristiyan sığınmacıların esenliğine gösterdiğiniz ilgiye ve onlar için harcadığınız çabalara dayanarak, Tebriz'den buraya yaptığım yolculuk sırasında gördüğüm sığınmacıların içinde bulunduğu durumla ilgili bir rapor vermeme izin verir misiniz? Batı İran Amerikan Presbiteryen misyonu tarafından, Kürt sınır aşiretlerinin acımasız intikamlarından kaçmak için İran'dan son zamanlarda Rusya'ya geçen binlerce kişinin durumunu incelemek üzere görevlendirildiğimden, iki haftadan uzun bir süre önce Tebriz'den ayrıldım. Bu süreyi sözünü ettiğim sığınmacıların toplandığı çeşitli merkezleri ziyaret ederek geçirdim. İran'dan gelen sığınmacıların tam sayısını tahmin etmek çok zor; çünkü Türkiye'den kaçan kitleler halinde insan da onlara katılmış. Bu talihsiz insanların çoğunun sığındığı Erivan bölgesindeki toplam sığınmacı sayısı güvenilir bir yetkili tarafından 70.000 olarak veriliyor. Bunların içinde İran'dan gelenlerin sayısı oldukça gerçeğe yakın bir tahminle 15 ila 20.000 olarak düşünülüyor. Türkiye'den gelen sığınmacıların neredeyse hepsini Ermeniler oluşturuyor. Bu Ermenilerin ihtiyaçları, vilayetin zengin Ermenilerinin oluşturduğu iyi örgütlenmiş yardım komiteleri sayesinde karşılanıyor. İran'dan gelen sığınmacılar daha az şanslı; çünkü çoğunluğu Süryani. Ermeniler, Süryaniler'e karşı da oldukça cömertler ama yine de onların adına konuşup ihtiyaçlarını temin edecek etkili dostları yok. Urmiye düzlüğünden kaçanların yardıma en çok ihtiyaç duyanlar olduğu da rahatlıkla söylenebilir; çünkü yaklaşan felaket karşısında önceden uyarılmamışlar ve birçoğu uzun süre yabancı topraklarda kalmak üzere hiçbir hazırlık yapamadan yola çıkmışlar.

Bu feci kaçışın hikâyesinin hakkıyla anlatılabileceğini sanmıyorum. Daha evvel duyduğum hikâyeler içinde bunun kadar yürek paralayıcı olan çok azdır. Urmiye düzlüğünün kuzeyinde yaşayan bütün insanlar, Rus askerlerinin ayrılacağını 2 Ocak (1915) cumartesi günü gece saat on sularında öğrenmişler. Gece yarısın ise korkunç kaçış başlamış; sabah olduğunda o bölgenin Hıristiyan köyleri hemen hemen boşalmış durumdaymış. İnsanlar, sürülerini ahırlarda, eşyalarını evlerde bırakarak canlarını kurtarmak için aceleyle oldukları gibi yola çıkmışlar. Atı, eşeği ya da başka bir yük hayvanı olanlar şanslıymış, tesadüfen evinde nakit parası olanlar daha da şanslıymış. Fakat, insan ne kadar zengin olursa olsun köylerde nakit para pek bulunmaz. Dolayısıyla, ülke standartlarına göre zengin sayılabilecek birçok kişi yola çıktığında yanlarında kendilerine ucu ucuna yetecek kadar paraları varmış. Hem erkeklerin, hem kadınların, hem de çocukların büyük bölümü yayan yolculuk ediyormuş. Rus sınırına varmak için, erimeye başlayan karların ve çamurun içinde yapılan yedi günlük zorlu bir yürüyüş sırasında ayakbağı olan bütün yükler, yorganlar, fazladan alınan giyecekler, hatta ekmekler bile yol kenarlarına bırakılmış; çünkü canını dişine takarak mücadele eden yoksul ve yorgun insanlar bir karar vermek zorunda kalmışlar, ya yataklarını ya da çocuklarını taşıyacaklarmış. Tabii içlerinde görece zayıf olanların birçoğu Culfa'ya hiç varamamış, son uzun istirahatleri için yol kenarına öylece uzanıp kalmışlar. Rus sınırına varmayı başaranlar ise yorgunluktan ve açlıktan o kadar

bitkin görünüyorlardı ki ve o kadar zayıflamışlardı ki kendi dostları bile onları tanıyamamış. Yol üstündeki köylerde geçirilen geceler, gündüzleri çamurların içinde yapılan dayanılmaz yolculuktan neredeyse daha kötüymüş. Sığınabilecek her yer o kadar doluymuş ki, uzanacak yer bile yokmuş ve sabah olana kadar odalardaki hava öyle iğrenç bir hale geliyormuş ki, içeridekiler boğulacak gibi oluyormuş. Yine de, bir barınak bulamayarak bütün gece dışarıda, yaşın içinde yatmak zorunda kalanlar daha acınacak haldeymiş. İnsan, yalnızca ayrıntıları farklı olan aynı acıklı hikâyeyi defalarca dinleyince etten kemikten yapılma insanların böyle bir felakette nasıl olup da ayakta kalabildiğini merak ediyor. Benim bilgim dahilinde olan iki örnekten bahsetmek istiyorum; ama bunlara benzer binlerce hikâye bulunabilir.

Yaşlı bir adam, iki gelini ve altı torunuyla birlikte o uğursuz gece Karagöz köyünden ayrılmış. Hepsi de yayanmış; kadınlar çocukları nöbetleşe taşıyorlarmış, hiçbir yük taşıyamayacak durumda olan yaşlı adam ise sendeleyerek de olsa elinden geldiğince yürümeye gayret ediyormuş. En sonunda dayanamamış ve yol kenarına uzanmış ve ölmüş. İki kadın ve küçük çocukları, kadınlardan biri yol kenarında doğurana kadar bir iki gün daha devam etmişler. Anne elbiselerini yırtarak bebeğini bu parçalarla sarıp sarmalamış ve yorucu yürüyüşüne kaldığı yerden devam etmiş. Neyse ki iki kadın kocalarını Rus Culfa'sında onları bekler bulmuşlar; fakat ne yazık ki bebeğin doğumu sırasında yaşanan karışıklıkta çocuklardan ikisi kafileden kopmuş ve kaybolmuş. Anne-babaları iki gün Culfa'da beklemiş. İki gün sonra iyi yürekli askerler bir vagon dolusu sahipsiz çocuk getirmişler. Kaybettikleri iki küçüğü onların arasında bulmuşlar, ama çocuklar çektikleri zorluklardan dolayı o kadar zayıf düşmüşler ki kısa süre sonra ölmüşler. Yol kenarında ölenler ve doğanlar bu yolculuğun sıradan vakalarıydı; fakat herkes bu iki talihsizliği birden yaşamadı.

Daha az kederli olmayan başka bir olay daha var. Kozi'deki cemaatimizin papazı da, karısı, evli kızı ve beş yaşındaki kız torunuyla birlikte, herkes gibi karanlıkta yola koyulmuş; fakat çok geçmeden onlardan ayrı düşmüş, böylece kadınlar yalnız yolculuk yapmak zorunda kalmışlar. Bitkin vaziyetteki yüzlerce kişiyle birlikte Rus sınırları içindeki Nahcivan'a varmışlar. Üçü de hastaymış, oranın hastanesine götürülmüşler, iki gün sonra ailenin babası onları orada bulmuş. Fakat kısa bir süre sonra binlerce mülteci şehirden alınıp köylere dağıtılınca, o da ayrılmak zorunda kalmış ve ailesi o zamandan beri onu görmemiş. Kız ve torun hastaneden taburcu edilince, büyükanne de, hasta olmasına rağmen, yalnız kalmaktansa hastaneden ayrılmayı tercih etmiş. Diğerlerinin oluşturduğu bir kalabalıkla birlikte, beş gün tren istasyonunda bekledikten sonra başka bir köye götürülmüşler. Orada, yaşlı kadının dizanterisi oldukça kötüleşmiş ve küçük kız, yaygın kızıl hastalığına yakalanmış, onları köyün hastanesine götürmüşler. Birkaç hafta sonra ben onları o hastanede buldum, daha doğrusu sadece genç kadını ve çocuğu buldum, büyükanne ben oraya varmadan iki saat önce ölmüştü. Birçok kereler evine misafir olduğum muhterem kadının cenazesini kaldırdım. Onun için, ölen birçok sığınmacıdan daha iyi bir cenaze hazırladım, ama yine de tabutu kaba sabaydı, zavallı yorgun başının altında yastık niyetine ancak talaş vardı. Kızın eline biraz para sıkıştırarak ve babalarını bulmak için elimden geleni yapma sözü vererek, bir rüyadaymış gibi sersemlemiş kadını geride bırakıp oradan ayrıldım. Babaları bulunamadı, meçhul bir yere yığılıp ölmüş olmasından korkarım.

Panik halinde bu kaçışın korkunç bir hata olup olmadığını, insanlar evlerinde kalarak kendilerini Kürt ve Müslüman komşularının merhametine teslim etseydi acaba daha iyi olmaz mıydı diye defalarca düşündüm; fakat geride kalanların çektikleri ıstıraba dair hikâyeler bize kadar ulaşınca – katliamı, zorla dinden döndürmeleri, kadınların ve kızların ölümden de beter bir hayata sürüklenmelerini anlatan hikâyeler – bu düşüncemi yeniden gözden geçirdim. Yolda ve yabancı bir ülkede çekilen anlatılmaz sefillik bile evlerinde kalanların kaderinden daha iyidir.

Ama artık sığınmacıların içinde bulunduğu koşulları anlatmalıyım. Gerçeklere ulaşmak için, Tiflis Metropoliti'yle, Erivan bölgesinin valisiyle, Tebriz Ermeni Piskoposu'yla (şu an Nahcivan'da), Erivan Ermeni Piskoposu'yla, çeşitli yardım komitelerinin üyeleriyle, yerel yardım komiteleri gibi çalışan ihtiyar heyetleriyle ve vilayetin her yerindeki çok sayıda sığınmacıyla görüşmeler yaptım. Yardımların yönetilme şekline getirilecek eleştiriler ne olursa olsun, bu bölge halkının omuzlarına binen devasa yükün hakkını ve göğüs gerdikleri sıkıntıların ciddiyetini teslim etmek gerekir. Zorluklarla başa çıkmak için yeterli çabanın gösterildiği söylenemese de çok şey yapılmıştır. Hükümet görevlileri iç kesimlere bedava demiryolu ulaşımı sağlamışlar, akıllıca davranarak, insanları en iyi bakılabilecekleri köylere dağıtmışlar. Enerjik Ermeni komiteleri hem kendi insanlarının bakımını üstlenmişler, hem de kendilerine sığınan Süryanilere de beklenilmediği kadar cömert davranmışlar. Tiflis'teki Süryaniler de şehirdeki kendi soydaşları için çok şey yapmışlar, belediyenin yardım komitesiyle irtibat halinde faaliyet gösteren, iyi çalışan bir kurul kurmuşlar. Fakat bütün bunlardan daha fazla övgüyü hak edenler, evsiz göçebeleri evlerine alarak onlara barınak hatta yatak-döşek sağlayan, yiyecek veren, dolayısıyla yükün en ağırını çeken iyi yürekli ve alçakgönüllü köylülerdir. Eğer onların bu örgütsüz yardımları olmasaydı sefalet kat kat artardı. 50 hanelik bir köyde 307, 100 hanelik başka bir köyde ise 850 bakıma muhtaç sığınmacı olduğunu tespit ettim. Birinci köyde dışarıdan alınan yardım miktarı toplam 220 ruble, ikinci köyde ise köy dışından gelen yardım kişi başına üç kilo kötü undan ibarettir. O yörenin çiftçileri kötü bir yıl geçirdiler ve kendileri de yoksulluğun getirdiği sıkıntıları hissediyorlar. Yardıma muhtaç insan yığınlarının yarattığı yük de neredeyse katlanılamaz hale geliyor. Bütün kişi ve kurum yardımlarının hepsi dahi perişan sığınmacıları içinde bulundukları kötü durumdan kurtarmaya yetmedi. Yirmisi bir odada kalan, yataksız yorgansız yerde yatan, yemek için kötü görünüşlü bir ekmekten başka yiyecekleri olmayan sığınmacılar acınacak durumda. Yollarda karşılaşılan onca güçlükten ve ölen yüzlerce insandan sonra, zatürree, bağırsak enfeksiyonu ve kızıl sebebiyle de birçok kişinin ölmüş olması insanı şaşırtmıyor. Özellikle kızıl çok öldürücü olmuş. Ziyaret ettiğim evler arasında iki ila beş çocuğunu bu hastalığa kurban vermemiş hane neredeyse yok gibiydi. Dizanteriye yakalanmış birini, günde beş kapiklik (1¼ peni) tahsisatla ya da bazı bölgelerde dağıtılan kaba unla kurtarmayı ummak pek mümkün değil. İnsanın elinden acımaktan başka bir şey gelmiyor. Hele, kendi ülkelerinde rahat, hatta bu toprakların standartlarına göre lüks içinde yaşayan, ama bu yabancı ülkede kendilerine verilecek ekmek yardımına muhtaç kimseleri görmek insanda ayrı bir şefkat uyandırıyor.

Bu şartlar altında, hastalar ve ızdırapları çok olanlar için oraya buraya az miktarda para bırakmaktan başka bir yardım yapmaya kalkışmadım. Açlıktan ölen veya ölmekte olan birine rastlamadığım sürece elimizdeki kısıtlı parayı, insanları rahat ettirmek gibi umutsuz bir iş için harcamanın doğru olmadığını düşünüyordum. Çabalarımızı, bu insanların evlerine dönmeye

başlayacağı zamana saklamamız gerektiğine gittikçe daha fazla ikna oluyordum. Eğer böyle bir geri dönüş mümkün olursa yapmamız gereken ilk iş onları köylerine yerleştirmek olmalıdır; çünkü birçoğunun buğday tarlası ve bağı var, eğer bu ilkbahar bunlara bakılmazsa yardım problemi gelecekte daha ciddi boyutlara ulaşacaktır. Fakat bu bahtsızlar evlerine nasıl geri dönecek? Yola çıktıklarında bazılarında hiç olmazsa biraz para vardı ve az çok güçlerini muhafaza etmişlerdi; şimdi ise hem paraları hem de bedensel güçleri tükendi, üstelik zorlu bir geri dönüş yolculuğundan sonra evlerini yağmalanmış, hatta kimileri yanmış bulacaklar. Buradaki yetkililer, hükümetin onları Culfa'ya kadar demiryoluyla bedava götüreceğinden kuşku duymamamızı söylediler; fakat İran'a vardıktan sonra bizimkilerden başka bütün yardım komiteleri faaliyetlerini durduracaklardır. Bu noktada Amerikan halkına seslenmek isterim. Benim de eklemeler yaptığım bir raporda Urmiye'deki misyonerimiz Dr. Shedd, misyona sığınan 10 ila 15.000 kişinin içinde bulunduğu durumu anlatıyor. 25 Ocak'a kadar onlar için 800 sterlinden fazla para harcadığını öğrendim ve oradaki insanlar için en azından 3.000 sterline daha ihtiyaç duyulduğunu söylüyor. Soruna kendi elindeki sınırlı bilgi çerçevesinden dahi bakınca bu tahminin az bile olduğunu düşünüyor, ben de öyle olduğuna eminim. 5.000 Urmiye'dekiler, 5.000 de kaçanlar için olmak üzere 10.000 sterlin bana daha mantıklı bir tahmin olarak görünüyor. 10.000 sterlin, talep etmesi kolay bir rakam değil, özellikle de dünyanın birçok bölgesinin yardım için ülkemize el açtığı şu dönemde. Fakat ülkemizden yardım isteyen o insanların çoğunun çığlığını dillendirecek yetkin ağızlar mevcut; pekiyi, bu kadar uzakta, fanatik Müslüman efendilerinin arasında yaşayan bu insanlar adına kim konuşacak? Onların çektiklerini anlatan bu küçük hikâye, ihtiyaç duyulan miktarın tamamının değilse de, umarım bir miktar yardım gelmesine vesile olur. Diğerlerinin de bu çalışmaya katkıda bulunabilmesini dilerdim, ama Fransız misyonu çok az yardım edebilir. Bu insanların dostluğunu kazanmak için birçok girişimde bulunmuş Ortodoks misyonu ise tamamen devre dışı kalmış gibi görünüyor, dolayısıyla oradan bir yardım umulabileceğinden şüpheliyim, ayrıca yardım dağıtırken mezhep farkı gözeteceklerinden de eminim. Nihayetinde, yüzyıllardır yedikleri en ağır darbeye direnen bu kadim halkın yardımına koşacak yegâne kişilerin biz Amerikalılar olduğunu düşünüyorum.

Başka bir konu daha var. Kaynaklarımızı bu insanların evlerine dönüşüne saklamamız gerektiğini söylemiştim; çok büyük miktarlarda olmadıkça onlara orada verilecek paranın bir yararı olmaz. Bununla birlikte, İranlı sığınmacılar için kullanılmak üzere benim aracılığımla Kafkasya'daki Yardım Komiteleri'nin yöneticilerine verilecek 200 sterlinin, bu bahtsız insanlara yardımı her şeyden fazla hızlandıracağını belirtmişsiniz. Bu yargıya varmanıza sebep olan nedenler bana da mantıklı göründü. Onun için de bugün merkeze durumu anlatan bir telgraf çektim. Eğer böyle bir para gönderilirse, en iyi sonucu verecek şekilde dağıtılması için sizin yardımınızı rica edeceğim. Ayrıca bu hayırlı işte bana yaptığınız bütün yardımlardan dolayı da size en içten teşekkürlerimi sunmak isterim.

29. AZERBAYCAN, RUS SINIRININ GERİSİ: REV. ROBERT M. LABAREE'NİN YAZDIĞI BİR DİZİ MEKTUPTAN BÖLÜMLER; ABD PRESBİTERYEN KİLİSESİ YABANCI MİSYONLAR İDARE HEYETİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

(a) Tebriz, 12 Mart 1915 tarihli mektup (Mr. Labaree'nin annesine).*

Haberler üzücü. Hoy'dan geri püskürtülen Kürtler 800 Ermeni ve Süryani erkeği gaddarca işkencelerle katlettiler. Bu olay Salmas düzlüğünde oldu. Büyük miktarlarda paralar ödenerek kurtarılan, Urmiye'nin en büyük ve zengin Süryani köyü Gülbasan, geri dönen Kürtlerin yağmasına uğradı. Köyün erkeklerini mezarlığa götürüp öldürmüşler, kadın ve kızlara ise barbarca muamele etmişler. 60 erkek sığındıkları Fransız misyonundan alınarak vurulmuş. Diğerleri asılmış. Misyondaki çocukların İsviçreli öğretmeni tifodan ölmüş. Urmiye'ye gitmem söylendi, ama bütün yollar kapalı. Lütfen Mr. Speer'i durumdan haberdar et.

(b) Tebriz, 13 Mart 1915 tarihli mektup (Mr. Speer'a).†

Dr. Shedd'in son mektubu Urmiye'deki korkunç durumu başkaca bir izahata gerek bırakmayacak şekilde ortaya koyuyor. Ne yazık ki bu durum, mektubun yazılmasının üstünden geçen iki hafta içerisinde, Türk ve Kürtlerin Salmas yakınlarında mağlup olmasıyla birlikte daha da ağırlaştı. Bu sırada, Diliman'da (Salmas'ın en büyük kasabası) kalan tüm Hıristiyan sığınmacılara korkunç eziyetler yapıldı. On iki yaşından büyük bütün erkekler komşu iki köye götürülmüşler, işkenceden geçirildikten sonra da vurulmuşlar. Bunların sayısı 800 olarak tahmin ediliyor. Kadınların Müslümanlaştırılması düşünülmüş, ama Rusların ertesi günü kasabaya girmeleri bunu önlemiş. Geri çekilen Kürtlerin aynı şeyi Urmiye'den geçerken de yapmak isteyeceklerinden şüphem yok. İnsan böyle durumlarda tamamen çaresiz kalıyor. Konsoloslar el birliğiyle çalışıyorlar, ama ne yapabilirler ki? Tek kurtuluş yolu Rus ordusunun bir an önce Urmiye'ye ilerlemesi gibi görünüyor; fakat askeri nedenlerle bu mümkün olmayabilir.

Urmiye ziyaretim olayların gidişatı nedeniyle şimdilik durduruldu. Urmiye'ye ulaşmamın tek yolu, oraya yapacağı bir yolculukta Konsolos'a eşlik etmemdir.

(c) Diliman, 19 Nisan 1915 tarihli mektup (New York'taki Presbiteryen Misyonları Heyeti'ne).‡

Rus yetkililerin Urmiye'nin durumunu hafifletmek için harekete geçme ihtimali, size yazdığım son mektuptan bu yana artmış görünmüyor. Şehrin işgali için bazı planlar hazırlanıyorsa bile bu planlar henüz ortaya çıkmış değil. Yerel koşullarda somut bir değişiklik için başka yerlerde birçok şeyin gerçekleşmesi gerektiğine inanıyorum.

Associated Press muhabiri Mr. McGowan Amerika'dan henüz geldi. Zaten konuya gösterilen ilgi de bundan ibaret. Bir yolu bulunur ve geri dönüş güvencesi verilirse, Urmiye'ye gitmeye can atıyor. Tamamen açık bir politika izlemeye karar verdik. Buradaki Rus yetkililerin de onayını alarak bir ulak temin ettik ve Urmiye'deki Türk Konsolosu'na gönderdik, hem sınırdan şehre kadar, hem de şehirden sınıra dönüş yolunda koruma ve serbest geçiş izni sağlanmasını talep ettik.

* {ORİJİNAL BELGE: BFMPC (New York) 12 Mayıs 1915 tarihli haber bülteni. —A.S.}
† {ORİJİNAL BELGE: BFMPC (New York) 12 Mayıs 1915 tarihli haber bülteni. —A.S.}
‡ {ORİJİNAL BELGE: BFMPC (New York) 11 Haziran 1915 tarihli haber bülteni. —A.S.}

Konsolos'a gönderdiğimiz mektuba Will Shedd'e yazdığımız açık bir mektubu da eklemiştik, konuyla ilgili tavsiyelerini öğrenmek istiyorduk. Dolaylı kaynaklardan ulağımızın tutuklandığını öğrendik (herhalde geri dönmeye kalkışmasın diye). Talebimize hiçbir cevap verilmedi. Halbuki, aynı ulakla bizimkine benzer bir mesaj gönderen bir grup İranlı'yı yarı yolda karşılayıp şehre kadar eşlik etmeleri için atlılar gönderildi. Tanrı'nın isteğiyle kendi kendine açılmadığı sürece bu kapıyı zorlamanın bir yararı yok. Yapabileceğim her türlü yardımı yapmak için buradayım, henüz bir şey yapamadım ama Urmiye'deki zavallı, yorgun ve endişeli dostlarımıza yardım etme fırsatı daha sonra bana da tanınacaktır. Mr. McGowan Kafkasya'ya geri döndü. Bir Amerikalı'yla karşılaşmak ve dış dünyadan taze bir esinti hissetmek güzeldi.

Sınırın Türk tarafından bize ulaşan haberler hiç de iyi değil. Başkale bölgesinde yüzlerce (hatta belki binlerce) Ermeni ve Süryani katledilmiş. Van ve civarındaki Ermeniler Kürtlerle çatışmaya girmişler. Dağlarda Mar Şimun'un* bağımsız aşiretleri etrafında topladığı ve bunların tüm olanaksızlıklara rağmen canlarını kurtarmak için savaştıkları söyleniyor. Bunlar bize yakın yerler. Türkiye'nin içlerinde neler olduğunu Tanrı bilir.

Dün Başkale yöresinden gelen 50 Ermeni'yi yakınlardaki bir köyde ayin için topladım. Bunların hepsi de, Rus ordusu birkaç ay önce oralardan çekilirken onların hizmetinde olan erkeklerdi. Ailelerini ve sahip oldukları malı mülkü arkalarında bırakarak askerle birlikte ayrılmak zorunda kalmışlar. Karılarının ve çocuklarının ya katledildiğinden, ya da ölümden beter bir tutsaklığa sürüklendiğinden eminler. Böyle bir topluluğun karşısında olunca başka zamanlarda çok kolay söylenen sözler insana yetmiyor. Böyle yaralara Gilead'da bir merhem var mıdır acaba? Acıyı ve hiddetli intikam ruhunu bu adamların kalbinden söküp atacak bir güç var mı peki? Tanrı beni böyle bir duruma düşürmesin, düşürürse de bana şimdikinden fazla iman kuvveti ihsan etsin.

Bu bölgedeki Müslümanların, onda dokuzunun değilse bile dörtte üçünün, Hıristiyan köylerinin yağmalanmasına, hatta birçoğunun daha feci suçlara katıldığını bilen birinin onların arasında çalışmak için aynı şevke sahip olması çok zor. Fakat yine de, Urmiye yolu kapalı olduğuna göre ben de bu işe girişmeyi düşünüyorum. Bugünlerde buradaki Müslümanlar yaptıklarından dolayı cezalandırılmasınlar diye o kadar ihtiyatlı davranıyorlar ki, bir Hıristiyanın anlatacağı neredeyse her şeyi dinlemeye hazırlar. Ancak ne yazık ki birçok durumda insan onlara bir şey anlatmaya pek de hevesli olamıyor.

(d) Tebriz, 6 Mayıs 1915 tarihli mektup (New York'taki Presbiteryen Misyonları Heyeti'ne).†

Sağ salim evde olduğumu bildirmek için birkaç kelime yazıyorum. Salmas'tan ayrılışım ani ve heyecanlı oldu. Türk ve Kürtlerden oluşan ezici bir kuvvet Salmas'a saldırıya geçti. Manevralar sırasında neredeyse iki ateş arasında kalıyorduk. Bu, insanın her zaman yaşayacağı veya tekrarlanmasını isteyeceği bir tecrübe değil. İkinci kere yağmaya uğrayan yüzlerce sığınmacıyla birlikte Culfa'ya doğru yola çıktık, ben daha sonra buraya geldim.

* {[Süryani Patriği. —ç.n.]}

† {ORİJİNAL BELGE: *Persian War Relief Fund* (İran Savaş Yardımı Fonu) (New York) 18 Haziran 1915 tarihli haber bülteni. —A.S.}

30. TEBRİZ: REV. F. N. JESSUP'UN 17 MART 1915'TE TEBRİZ'DEN GÖNDERDİĞİ, ABD PRESBİTERYEN KİLİSESİ YABANCI MİSYONLAR İDARE HEYETİ TARAFINDAN AKTARILAN MEKTUBU.

1 Kasım'da (1914) Türkiye, İtilaf Devletleri'ne karşı "*Cihad*," yani Kutsal Savaş ilan etti. Niyetinin diğer Müslüman halkları harekete geçirmek olduğu çok geçmeden anlaşıldı. Aralık'ta küçük bir Türk kuvveti, Urmiye'nin güneyinden, Suçbulak'tan İran'a girdi, ama bunu fazla önemsemedik, buradaki Rus kuvvetlerinin onlarla başa çıkabileceğini biliyorduk. Fakat Aralığın son günü, Rusların buradan çekilmek üzere olduğu ortaya çıktı. Ermeniler ve diğer yerli Hıristiyanlar arasında panik baş gösterdi. Zavallı Ermeniler bütün gün ve gece boyunca Rus sınırına gitmek üzere şehri terk ettiler. 750 (ya da daha fazla) aileden geriye 250 kadar aile kaldı. Kalanların çoğu da fakir insanlardı. Yanımıza sığınmak isteyen insanlar ilk andan itibaren etrafımızı çevirdiler. Bizimle bağlantısı olanları kabul etme izni almıştık. Ayrıca korunmaya ihtiyacı olabilecek bütün Avrupalıları da alabilmek için gerekli düzenlemeleri yapmamız gerekiyordu. Bütün misyonerlerin, *Memorial School*'un ve erkek dispanserinin olduğu bu komplekste toplanması kararlaştırıldı. Ocak ayının ilk günlerinde yaşanan telaşı ve yapılması gereken işleri tahmin edebilirsiniz – içeri girmek üzere yığılmış insan kalabalıklarına yer açmak için sınıfların tamamen boşaltılması, gece gündüz insanlarla görüşmeler yapılması; kimlerin veya neyin kabul edileceğine dair kuralların belirlenmesi, kendi evlerimizin de misyonerlerin aileleri için hazırlanması gerekiyordu. Örneğin, cuma gününe kadar yalnız yaşadığım evimde, cumartesi akşamı on yetişkin ve yedi çocuktan oluşan beş aile vardı. O zamana kadar Dr. Vanneman ve ben yemeklerimizi yalnız yerken, yemek salonumda artık on dokuz yetişkin ve bir sürü çocuk beraber yemek yiyordu! İtilaf Devletleri'nin konsolosları da dahil olmak üzere neredeyse bütün Avrupalılar o ana kadar şehri zaten terk etmişlerdi; bankalar ve Hint-Avrupa telgraf ofisi kapatılmıştı. Kendilerine bir zarar gelmeyeceğini düşünen bir İtalyan ailesi, Alman, Avusturya ve Türk uyruklu birkaç kişi hariç, şehirde kalan bütün Avrupalılar bize sığınmaya gelmişlerdi. Fakat onlar bile, ihtiyaç anında kendilerine de bir yer ayrılmasını istemişlerdi; çünkü başıbozuk Kürt güruhu şehre girince neler olabileceğini kimse bilmiyordu. Yalnız bu kadar da değil; tacize veya yağmaya uğrayacaklarını düşünen bazı önde gelen Müslümanlar da bizden koruma talep ettiler ve birçoğu da Tahran'a gitmek üzere şehirden ayrıldı.

5 Ocak salı günü Rus güçleri şehri terk etti ve yakınlarda kamp kurdu; ertesi gün de kuzeye Culfa'ya doğru yola çıktı. Ayın sekizi cuma günü de Türk ve Kürtler şehre girdi. Ondan sonraki üç hafta boyunca Tebriz onların elinde kaldı. Dış dünyayla bağlantımız kesilmişti; başka yerlerde ne olup bittiğini bilmeden, bize sığınan 400 kişiyle birlikte bu binalara sıkışıp kalmıştık. Misafirlerimiz arasında, Gümrük ve Maliye Dairesinden Belçikalılar, kırk-elli kadar öğrenciyle birlikte Fransız Katolik rahibeler, hasta oldukları için Alman kolonisinin geri kalanıyla birlikte gidemeyen iki Alman kadın, bir Rus kadın ve Marağa'dan Amerikalı iki *Seventh Day Adventist* misyoneri vardı; fakat çoğu Ermeni veya Süryaniydi. Gördüğünüz gibi hepsi farklı milletlere ve dinlere mensuptular ama büyük bir iyi niyet içerisinde, kayda değer bir sorun veya sürtüşme olmadan beraber yaşadılar.

Kilisemizde akşam ayinleriyle birlikte usulüne uygun bir Dua Haftası yapmayı planlamıştık, fakat kilisemizi bırakmak zorunda kaldık; çünkü şehrin o kısmında yaşayan Hıristiyanların neredeyse hepsi kaçmıştı ve karanlık bastıktan sonra kimse kapının dışına çıkmaya cesaret edemiyordu. Bununla birlikte bize büyük bir fırsat da çıkmıştı. 50-60 kişinin katıldığı haftalık ayinlerin yerine, *Memorial School*'un toplantı salonunda, anlatılanları can kulağıyla dinleyen 100-150 kişinin katılımıyla, tam dört hafta boyunca her gece Evangelist ayinler yaptık. Suçbulak, Marağa ve diğer yerlerden gelen sığınmacı aileler de bizimle birlikte olduğu için, daha evvel gerçeğin yeterince ulaşamadığı insanlara İncil'i vaazetme fırsatını yakaladık. Biz cemaat arayacağımıza, cemaat bizim kapımıza gelmiş oldu. Üstelik bu cemaat, içinde bulunduğumuz ortak tehlikeden ve yaşam şartlarından dolayı kalpleri yumuşamış insanlardan oluşuyordu.

Kürtlerin soygun ve yağması gittikçe kötüleşti, halkın huzursuzluğu arttı. Kuzeyden top ve makineli tüfek sesleri duyulduğu gün mutlu bir gün oldu, görünüşe göre Ruslar şehri kurtarmak için geri dönüyorlardı. 30 Ocak'ta da şehri kurtardılar. Harekât öyle iyi düzenlenmişti ki, muharebeden sonra kaçan Kürtlerin şehirle bağlantıları kesilmişti; böylece geri çekilirken yapabilecekleri, o çok korkulan yağma ve katliam önlenmiş oldu. Tanrı'nın izniyle şehir böylece kurtarıldı, biz ve hayatları bize emanet edilen kişiler bu zor zamanları zararsız atlattık.

Yollar tekrar açılıp, başka yerlerden haberler gelmeye başlayınca, diğer bölgelerde, özellikle Urmiye ve Salmas'ta Hıristiyanların içinde bulunduğu korkunç durum hakkında bilgiler almaya başladık. Hiç beklemedikleri bir anda Rus ordusunun derhal çekileceğini haber alan yerli Hıristiyanlar, yaklaşan Kürtlerin zulmünden kurtulmanın tek yolunun kaçmak olduğunu biliyorlardı. Erkek, kadın ve çocuklar, kışın ortasında, hazırlıksız, yanlarına yeterli yiyecek, giyecek ve yatak yorgan alamadan yola çıkmak zorunda kalmışlar. Yaklaşık 240 km uzakta Rus sınırındaki Culfa'ya varana kadar karın, çamurun içinde debelenmişler, dağ yollarında bin bir güçlükle ilerlemiş, ovalarda çamura batmışlar. Bu kaçışın dehşeti herhalde hiçbir zaman tam olarak anlatılamaz. Urmiye'den kaçanların sayısı 17.000 ila 18.000 arasında olmalı. Salmas düzlüğüne vardıkları zaman orada onlara katılan binlerce Hıristiyan Ermeni'yle sayıları iyice artmış. O tecrübeyi yaşayanlar, o sırada meydana gelen olayları sözle anlatmanın mümkün olmadığını söylüyor. Salmas düzlüğünün kenarına kadar gelen çok sayıda insan, bir barınak bulamayarak karın içinde uyumak zorunda kalmış. Kurtlar birkaç çocuğu kaçırmış, zaten çok sayıda çocuk da sabah olmadan ölmüş. Ve tekrar yürüyüş! Daha gün doğmadan yola çıkmışlar; çünkü sadece hedefe ilk olarak varacakların ertesi gece bir barınak bulabileceğinin herkes farkındaymış. Karın, çamurun ve karanlığın içinde dağ geçitlerinde yollarını bulmak ve kaybetmemek için mücadele ediyorlarmış. Karanlıkta ya da panik içindeki insan kalabalığında eşler birbirlerini ve çocuklarını kaybetmişler. Kaybettiklerini o anda bulamasalar da günün sonunda tekrar buluşmayı umut ediyorlarmış. Artık takatları kalmayan insanlar yorganlarını ve yatmak için gerekli diğer eşyaları fırlatıp atıyorlarmış. Yol oraya buraya saçılmış eşyalarla dolmuş. Zayıf ve hastalar yol kenarına yığılıp kalıyor, birçoğu bir daha ayağa kalkamıyormuş. Hayat mücadelesi veren insanlar, insanlıktan çıkıp hayvanlaşmışlar. Birçoğu, kararlaştırılan mola yerine karanlık bastıktan çok sonra ulaşabilmiş ve her yer o kadar doluymuş ki bir geceyi daha dışarıda geçirmeye mecbur kalmışlar. Bir dam altına girebilenlerin durumu biraz daha

iyiymiş ama onların bulundukları yerler de o kadar kalabalıkmış ki, ne uzanabiliyor, ne de oturabiliyorlarmış. Bütün pencereleri ve kapısı kapalı odalarda bütün gece boyunca ayakta durmak zorundaymışlar. İçerdeki hava o kadar boğucu oluyormuş ki dışarıdaki kış soğuğu bile daha iyi görünüyormuş. Bu mola yerlerinde, bitkin anne babalar bir evden diğerine, bir kafileden diğerine deli gibi koşturuyor, kaybettikleri çocuklarını arıyorlarmış. Kaçakların anlattığı hikâyeler insanda dehşet uyandırıyor. Hoy'a vardıklarında durumları zaten ümitsizmiş, ama Hoy'dan sonra geçmek zorunda kaldıkları derin çamur yatakları çektikleri zorlukları daha da artırmış. Urmiye'deki Hıristiyan işçilerimizden biri, bir adamın, yorgunluktan çamura gömülen annesini yavaş yavaş ölmeye veya kurtlar tarafından parçalanmaya terk edemeyeceği için kadının başına bir kurşun sıktığını kendi gözleriyle gördüğünü söyledi. Urmiye'den yola çıkan, ihtiyar bir adamla evli iki kızından oluşan bir ailenin hikâyesini de anlattılar. Kızların her biri, biri sırtında biri kucağından olmak üzere iki çocuk taşıyormuş. Yaşlı adam, Hoy'un ötesindeki bataklıkta daha fazla dayanamamış ve orada bırakılmış. Kadınlardan biri bir çocuk doğurmuş. Elbisesinden parçalar yırtarak kundakladığı yeni doğan bebeği kucaklayarak yola devam etmiş; fakat bu sırada büyükbabaları gibi diğer iki çocuğu da yolda bırakmaya mecbur kalmışlar. Kadınların kocaları Tiflis'teymiş ve kaçakları karşılamak için hızla güneye doğru inmekteymişler. Culfa'da birbirlerini bulmuşlar. Kaybettikleri çocuklarından bir haber gelir diye günlerce Culfa'da beklemişler. Babaları, çok uzun zamandır uzakta oldukları için çocuklarını tanıyabileceklerinden emin değillermiş; anneleri ise geri dönemeyecek kadar bitkinmiş. Nihayet askerler, kurtardıkları bir vagon dolusu sahipsiz çocuğu getirmişler. Bunların arasında onların iki çocuğu da varmış. Fakat dışarıda kaldıkları süre içinde o kadar perişan olmuşlar ki, birkaç gün içerisinde ikisi de ölmüş. Büyükbaba ise bataklıkta can vermiş.

Yollar açılır açılmaz merkezimizden Mr. Labaree, durum tespiti yapmak ve zavallı sığınmacılara nasıl yardım edebileceğimizi araştırmak amacıyla Kafkasya'ya doğru yola çıktı. Bu bölgede yalnız İran'dan değil, Türkiye'den ve sınırdan gelen 70.000 ya da daha fazla kişinin olduğu söyleniyor. Kafkasya Ermenileri yardım komiteleri örgütlemişler, ayrıca hükümet de yardım ediyormuş. Yetişkin başına günde ortalama 2 ya da 1 peni ödenek veriliyormuş. Tamamen muhtaç durumdaki sığınmacıların dağıtıldıkları köylerdeki köylüler de çok iyi kalpliymiş ama yük onların kaldırabileceğinden daha ağırmış. Mr. Labaree, zavallı sığınmacıların acınacak halde olduğunu söyledi. Çekilen onca meşakkatten ve açıkta geçirilen onca günden sonra hastalık da (kızıl ve diğer hastalıklar) baş göstermiş. Mr. Labaree, ziyaret ettiği neredeyse her odada dört ya da beş çocuğun ölüm haberini aldığını söyledi.

Bütün bunlara rağmen Urmiye'den ve Salmas'ın düzlük yerlerinden kaçmayan veya kaçamayanların durumu daha da kötü. Urmiye'de 12.000 kişi misyonumuza ait üç komplekse sığınmış, Fransız Katolik Misyonunda da 3.000 kişi varmış. Çoğu 1 Ocağa kadar burada kalmış, fakat daha sonra bazıları bizimkine bitişik avlulara çekilmiş, bazıları ise zorla dışarı çıkarılıp Türkler tarafından öldürülmüş. Urmiye'yle bağlantımız tamamen kesilmiş durumda. Bize göndermeyi başardıkları az sayıda mektup ve mesaj sayesinde içinde bulundukları durum hakkında bazı şeyler öğrendik. Kürt ve Türklerin gelmesiyle birlikte, Hıristiyan köylerinde kalan insanlar korunmak için misyona kaçmışlar. Köylerde kalanlardan birçok kadın ve kız Müslümanlar tarafından kaçırılmış, erkeklerin çoğu da öldürülmüş. Ocak ayının bu ilk

günlerinde yaklaşık 10.000 kişi Urmiye şehrindeki tesisimize doluşmuş. Sadece kilisede 3.000 kişi varmış, o kadar kalabalıkmış ki uyumak için yere bile uzanamıyorlarmış. İlk başlarda şehirdeki bu tesisimizde günde 10 ila 20 kişi hayatını kaybediyormuş, daha sonra bu rakam 25 ila 40'a kadar çıkmış. Bu cesetleri gömmek için dışarı çıkarmak ilk anda mümkün olmamış. Tesisimize komşu bazı avluların de kullanılması sağlanınca koşullar biraz daha iyileşmiş. Büyük bir Hıristiyan köyünün Kürtlerin saldırısına uğradığını duyan Dr. Packard oraya gitmek üzere yola çıkmış ve hayatını tehlikeye atarak ilk önce Kürt şefleriyle görüşmüş, daha sonra da adı geçen köye gitmiş. Mallarını teslim etmeleri şartıyla insanların hayatlarını bağışlamaları için Kürtleri ikna etmiş. Böylece, geçmişte sayısız kez Kürtlere yaptığı tıbbi yardımlar nedeniyle onların gözünde kazandığı itibar sayesinde yaklaşık bin kişiyi katledilmekten kurtararak o gece şehre kadar onlara refakat etmiş.

Bu binlerce kişi beslenmeli ve bakılmalıydı. Bu da, günde 50 ila 55 sterlinlik bir masraf demek, nitekim her gün üç ton ekmek dağıtılmış. Rusya'ya kaçan bazı zenginler, gereklilik halinde ödünç olarak kullanma izni de vererek, giderken misyonerlere para bırakmışlar. Aldığımız son raporlara kadar misyonerler bu paralar sayesinde idare ediyorlardı; zira bizim onlara ulaşmamız ve para göndermemiz mümkün değildi. Fakat Urmiye misyonundan aldığımız son güvenilir haberlerin üstünden de neredeyse bir ay geçti. Daha o zaman durumun çok vahim olduğunu söylüyorlardı. Bir Türk subayın ve birkaç adamın misyonumuza zorla girdiğini, aradıkları bazı kişilerin yerini söylemedi diye Mr. Allen'ı iki kez dövdüklerini ve birkaç adamı öldürmek maksadıyla alıp götürdüklerini haber aldık. Aynı şekilde Fransız Katolik misyonundan da 40 kişi alınarak katledilmiş. Ta başından beri barışçıl olan ve korunmak için büyük paralar ödeyen bir köyde de 51 (kimileri 85 diyor) erkek yakalanmış, köy dışına götürülüp vahşice öldürülmüş. Daha sonra ise askerler, kadınlara ve kızlara tecavüz etmek için köye geri dönmüşler, küçük çocuklara bile acımamışlar.

Mr. Labaree, üç haftadır Salmas'ta. Rus seferi kuvvetlerinin Urmiye Hıristiyanlarını kurtarmak için gönderileceğini umuyor. Böylece kendi de, çok zor durumda olması beklenen misyonerlere yardıma gidebilecek. Ancak şu ana kadar ne oraya gidebildi, ne herhangi bir haber gönderebildi veya alabildi, ne de kurtuluşa dair bir işaret var.

Bu, misyonerlik faaliyetleriyle aralarında geçirdiğimiz 90 yıl boyunca Nasturilerin başına gelen en korkunç felaket. Mart ayının ortasına kadar sadece Urmiye içinde bin kadarı öldürüldü, 2.000 kişi de hastalık ve bitkinlikten öldü. Buradaki Nasturilerin tahminlerine göre Rusya'ya kaçış sırasında, ya da o zamandan beri ölenlerin sayısı belki daha da fazladır. Bu da Urmiye düzlüğünde yaşayan 30.000 Nasturi'nin beşte veya altıda biri demektir. Zengin köylerin hepsi talan edildi, çoğu yakıldı, bütün kiliseler yerle bir edildi. Sağ kalanların yarısı son derece muhtaç bir şekilde Kafkasya'da sığınmacı konumuna düştüler; geri kalanı ise tehlike ve korku dolu şartlar altında Urmiye'de kaldılar ve insanın yüreğini burkan bir yokluk içindeler. Urmiye'deki misyonerler, kendilerine sığınanların hayatlarını korumak için şimdiden 4.000 sterlinden fazla para harcamış olmalılar. Güvenlik sağlanır sağlanmaz bu insanların, yeni bir başlangıç yapmak için harabe halindeki evlerine ve köylerine geri dönmelerine yardım edilmelidir. İki ay önce Mr. Labaree, ihtiyaç duyulan en az miktar olan 10.000 sterlinlik bir yardım için Amerika'ya başvurmuştu; fakat zaman geçtikçe ihtiyaç duyulan paranın daha fazla olduğu ortaya çıktı. Şimdiye kadar, Amerikan Kızılhaçı'ndan ve

bizim idare heyetimizden 2.400, Hamadan'daki misyonerlerimizden 30 ve İsfahan'daki İngiliz misyonerlerinden 20 sterlin alındı. Tabii biz de buradan yardım etmeye çalışıyoruz. Bizim Amerikan Presbiteryen Kilisemiz bu zavallı perişan Nasturilerle özel olarak ilgilenmiştir, yıllardır onların iyiliği için çalışmaktadır ve birçok milletin başının belada olduğu şu anda *bizim* dışımızda pek bir yardım umutları da yoktur.

Ayrıca yardıma ihtiyaç duyanlar yalnız Urmiye Hıristiyanları da değil. Benzer şekilde Miandoab köyü sakinleri (bunlar Ermeniler) de her şeylerini kaybettiler. Kürtler, köylerini hâlâ işgal altında tutuyor, onlar ise Marağa ve Tebriz'de mülteci durumundalar. Ermeniler Marağa'da da zor durumdalar, çünkü birçoğu kaçmak zorunda kaldı ve bir de şimdi Miandoab'tan ve diğer köylerden gelen mültecilerin yükü de onların omzuna bindi. Salmas'ta durum daha da kötü. Salmas düzlüğündeki bütün Hıristiyan köyleri yakılmış. Hıristiyanların çoğu ordu çekilirken kaçmışlar, fakat bazıları kalarak Müslüman komşularına sığınmışlar. Fakat Rus ordusunun Salmas'a dönmesinden birkaç gün önce, Türkler kaçmak zorunda kalacaklarını anlayınca, ismini kaydettirenlerin korunacağını söyleyip hile yoluyla bütün Hıristiyanların isimlerini öğrenmişler. Bütün erkekleri bir yere toplamışlar, 25'erli gruplar halinde dışarı çıkarıp gözlerini kırpmadan vurmuşlar. Bazılarının kafalarını, portatif bir merdivenin basamakları arasından geçirip bağlayarak kesmişler. Bazılarını ise parçalara ayırmış, ölene kadar işkence etmişler. Salmas'ta kalan neredeyse tüm Hıristiyan erkekler bu şekilde katledilmiş. Kadınların ve kızların başına neler geldiğini tahmin edebilirsiniz. Şu an hâlâ halkın arasında bulunan kişilerin imzaladığı en detaylı raporlara göre Salmas'ta 712 ila 720 erkek bu şekilde öldürülmüştür.

31. TÜRK-KÜRT İŞGALİ SIRASINDA URMİYE: BİR MİSYONERİN,* MISS MARY SCHAUFFLER TARAFINDAN YAYIMA HAZIRLANAN, AMERİKAN PRESBİTERYEN KİLİSESİ YABANCI MİSYONLAR İDARE HEYETİ TARAFINDAN YAYIMLANAN GÜNLÜĞÜ.†

Urmiye, İran, 9 Ocak 1915 Cumartesi

Size geçen hafta burada yaşanan olayları anlatan bir mektupla başlamak istiyorum, gerçi bu mektubun elinize ne zaman ulaşacağını bilemem. Bildiğiniz gibi Ruslar, İran'ın bu kısmım ellerine geçirmişler ve düzeni sağlamışlardı. Dolayısıyla, geçen yıl durum, uzun yıllardır hiç olmadığı kadar sakin ve huzurluydu ve daha fazla refah vardı. Rusların burada, yetenekli ve herkese karşı adil olmaya gayret eden bir konsolosları vardı.

Rusya'yla Türkiye arasında savaş ilan edilince, bunun Urmiye için de savaş demek olduğunu biliyorduk; çünkü tam Türk sınırındaydık ve daha birkaç yıl önce Türkiye bu bölgeyi ele geçirmek istemiş, ama başaramamıştı. Buradaki Rus yetkililer bize, her ne pahasına olursa olsun Urmiye'yi savunacaklarını söylemişlerdi. Bu nedenle şehir siperler, tahkimatlar ve binlerce kişilik takviye kuvvetle güçlendirilmişti.

Adetimiz olduğu üzere yeni yılın ilk günü dostlarımızı kabul ettik. Sayıları kadınlı erkekli 140'ı bulan Müslüman ve Hıristiyan dostlarımız, "yeni yılı kutlamak üzere" davet edilmişlerdi. Ayın 2'si cumartesi günü, berrak gökyüzünden inen ani bir yıldırım gibi, Rus ordusunun çekilmekte olduğu haberini aldık; bir kısmı geceleyin gitmişti, geri kalanı da en kısa süre içinde gidecekti. Hıristiyan nüfus‡ (Ermeniler ve Süryaniler) içinde hemen panik başladı. Osmanlılar ya da Türkler ve Kürtler, sadece birkaç kilometre uzaktaydılar ve Hıristiyanlar tamamen savunmasızdı.

Ruslar gider gitmez çok sayıda Süryani ve Ermeni de aynı anda köylerini terk edince kötü niyetli Müslümanlar, hiç vakit geçirmeden bütün ova boyunca Hıristiyan köylerini yağmalamaya başladılar. Halk şehirdeki misyonerlerin yanma kaçmaya çalışırken yolda soyguna uğramışlar, üstlerindeki dış giysileri dahil her şeyleri ellerinden alınmış. Bazı köylerde Müslüman ağalar, şehre gitmek veya mallarını şehre götürmek isteyenleri engellemek için muhafızlar yerleştirmiş ve onları koruyacaklarını söylemişler. Gitmek istediklerinde onları soyan gene bu muhafızlar olmuş.

Pazar günü halk bizim kapımıza yığılmaya başladı; şehirli olanlar ve yakın yerlerden gelenler geceleyin içeri alındı. Pazar günü girişlere Amerikan bayrağı çektik. Pazartesi günü, iki Süryani'nin eşlik ettiği Dr. Packard, elinde Türk ve Amerikan bayraklarıyla öncü Kürt reisini karşılamak için yola çıktı. Tam zamanında Göktepe'ye yetişerek bir katliamı önlemiş. Şehre kaçmayan Göktepe halkı, yıkıntılardan oluşan, Zerdüştlük zamanından kalma bir tepenin üstündeki bizim kiliseye ve Rus kilisesine sığınmış. Bu kiliselerin bahçeleri balçıktan yapılma

* Urmiye'deki American School of Modern Girls müdiresi Miss Mary E. Lewis'in günlüğü}.

† {*The War Diary of a Missionary in Persia*, {{Bir Misyonerin Iran'daki Savaş Günlüğü}} editör Mary Schauffler-Platt, önsöz W. A. Shedd, (New York: Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the U.S.A., 1915). —A.S.}

‡ Miss Platt'in notu – Burada Süryani terimi, Süryanice konuşan, dini inancı Nasturi olan Hıristiyan ulusu tanımlar. Amerika'da bu kişiler kendilerine Farsi-Asuri diyorlar.

yüksek duvarlarla çevrilidir. En sonunda hepsi en yüksek noktada bulunan Rus kilisesine gitmişler. Sağlam kapıları barikatlarla güçlendirmişler, Kürtler saldırdığında erkekler silahlarıyla mevzilerini korumuşlar, kadınlar ise koyunlar gibi kiliseye doluşmuşlar. Dr. Packard oraya vardığında şiddetli ama Hıristiyanlar için ümitsiz bir çatışma devam etmekteymiş. Büyük zorluklarla, vurulmamayı başararak reislere ulaşmış. Bu Kürtlerden bazıları haftalarca hastanemizde kalıp, Dr. Packard tarafından tedavi edildikleri için onu tanımışlar ve içerideki insanların hayatlarını bağışlamalarını istediğinde onu dinlemişler. Saatlerce yakarıştan sonra, silahlarını ve cephanelerini teslim etmeleri şartıyla insanların onunla gitmesine izin vermişler.

Dün, o sırada kilisede bulunan görevlimiz Layah'la konuşuyordum. Dr. Packard'ın ilk önce kendilerine işaret vermeye çalıştığını söyledi, onu tanımamışlar ve ateş etmeye devam etmişler, fakat sonunda tanıyınca bir haykırış yükselmiş: "Hekim Sahip bu! Tanrı'ya Şükür! Kurtulduk!" Onlar dışarı çıkınca Kürtlerin ne yaptığını sordum. Sözlerinde durduklarını ve "Gelin! Gelin! Korkmayın!" diyerek onlara yardım ettiklerini söyledi. Layah, kargaşa sırasında düşerek kolunu kırmış. Şu anda Miss Lamme'nin kanepesinde yatarak istirahat ediyor.

Pazartesi bütün gün boyunca sığınmacılar gelmeye devam etti; ta ki bütün odalar ve depolar dolana dek. Üstelik odaların çoğu, buraya aldığımız insanlar uzanamadığı, sadece oturabildiği halde dolmuştu. Fakat o gece Dr. Packard yanında 1.500'den fazla kişi daha getirince bunları da yerleştirmek gerekti. Bugün cumartesi, binlerce insanın (10.000'den az değildi, belki 12.000 veya 14.000 kişi) bizim avlularımıza sığınmasının altıncı günü. Bize bitişik küçük avlu ve evleri de aldık. Okulumuzun bahçesine bitişik İngiliz misyonunun arazisi de ağzına kadar dolu. Tabii İngiliz misyonundaki iki İngiliz ve onlarla birlikte Rusya sempatizanı önde gelen birçok Süryani de Rus ordusuyla birlikte ayrılmak zorunda kaldılar. Burada şehirde bazı yağma ve yıkma olayları oldu ama Ermeni mahallesi hariç genel bir düzensizlik olmadı. Rus ordusunun kışlası olarak inşa edilen güzel görünüşlü tuğla binalar sapasağlam ayakta duruyor; sanırım işgalciler bu binaların mayınlanmış olmasından korkuyorlar.

En başından beri Şeyh, bizlerin ve bizim insanlarımızın korunacağına söz vermişti. Osmanlı subayları da gelir gelmez şehrin kontrolünü ele geçirerek düzeni korumaya ve Müslümanların yağmasını önlemeye çalıştılar. Önceki gün, hırsızlık yaparken Türk muhafızlar tarafından ağır yaralanan Müslüman bir hırsızı tedavi edilmesi için bize getirdiler. Bu örnek, içinde bulunduğumuz durumu anlatıyor: Müslüman bir hırsız Hıristiyanları soyarken Osmanlı muhafızları tarafından vuruluyor ve arkadaşları tarafından bakımı için bize getiriliyor.

Kapılarımız ardında yaşayan herkesin güvenliği için söz verdik, ama kesin olan bir şey yok. Çarşamba sabahı yatakta her zamankinden biraz daha fazla kaldım. Saat yedi buçuk sularında, binlerce gırtlaktan aynı anda bir korku ve ümitsizlik çığlığı yükseldi. Kalabalık ilk önce kiliseye doğru koştu, sonra nereye gideceğini bilemez bir halde geriye kaçtı. İnsanlar balık istifi oldukları kilisenin pencerelerinden atlamaya başladılar. İlk aklıma gelen Kürtlerin Müslüman mahallesine açılan arka kapımızı kırdıkları ve katliamın başlamak üzere olduğuydu. Fakat zavallı korkmuş ahali çok geçmeden sakinleşince, paniğin bir yanlış anlamadan kaynaklandığını anladım. Av durumuna düşmüş zavallı insanlar ancak misyonerlik sınırları içinde güvende olacaklarına inanmışlardı.

Rahiplerimizden birinin karısı Hannah, bir sürü perişanlık ve tehlikeden sonra salı günü bize ulaşmayı başardı. Nazi'de yaşıyorlardı, Rusların gideceğini duymuşlar. Bu habere inanamamışlar ama Kürtler, pazar öğleden sonra batıdan gelerek yağmaya başlamışlar. Hem orada daha güvende olacaklarını düşündüklerinden, hem de bir dağlı olan oradaki vaizimiz Kasha Oner'in (Vaiz Abner) Kürtler arasında birçok dostu olduğu için etrafı duvarlarla çevrili bir köye sığınmışlar. Pazartesi günü onlarla görüşmeye gelen bir Kürt, Türkler tarafından şehirden gönderilmiş gibi yaparak korkmalarına gerek olmadığını, korunacaklarını söylemiş; fakat sonradan bu kişinin casus olduğu anlaşılmış. Bu adamdan sonra bir Kürt çetesi gelmiş, silahlarını teslim ederek onlarla çay içmiş; ama daha sonra gelen diğerleri yağmaya ve cinayete girişmişler. İnsanlar korkudan titreyen bir koyun sürüsü gibi toplanmış ve çok sayıda insan katledilmiş. Çoğunluğu ise, Kürtler talan ederken büyük kapıdan geçerek kaçmışlar ve o geceyi yiyeceksiz, barınaksız ve üzerlerinde çok az giysi olduğu halde dağlarda geçirmişler. Noel tatili için cuma günü evine giden kızlarımızdan Katie de onların arasındaymış. Annesinin öldürüldüğüne tanık olmuş; fakat koşarak kaçtıkları için annesinin cesedini geçidin yanında bırakmak zorunda kalmış. Ertesi sabah 400'den fazlası şehre varmak için aç, üşümüş ve bitkin bir şekilde yürümeye başlamış; kaçarken ayakkabılarını kaybettikleri için ayakları hem buz kesmiş, hem de kanıyormuş. Hannah buraya geldi, ayaklarına pansuman yapıldı, Miss Lamme'nin evinde, yere serilmiş bir döşekte yatıyor. Kocası ve kızı zaten buradaydılar. Grubun geri kalan kısmı şehrin üç buçuk kilometre batısındaki kolej binalarına götürüldü.

Duyduğumuz hazin katliam ve karın, çamurun içinden kıl payı kurtuluş hikâyelerinin sayısı belirsiz.

11 Ocak 1915 Pazartesi

Degala'dan birçok aile bizim salonumuzda kalıyor. İki gece evvel kadınlardan biri, Victoria, bana gelerek, biraz önce kendisine sorulan hiçbir soruya cevap veremeyen yaşlı bir kadının geldiğini haber verdi. Bahsettiği kadını salonun bir köşesinde çömelmiş vaziyette buldum. Çok üşüdüğünü söyledi. İlk önce hiçbir şey yiyemedi, fakat biraz çay içtikten sonra düzeldi. Taş zeminden başka ona verebilecek bir yerimiz yoktu; fakat benim yatak odamdan bir halı aldık ve onu bu halıya sararak üst kattaki koridora çıkarttık, uykuya daldı. 25 km güneydeki Barbarud kilisesinin kapıcısıydı. Kürtler, orada birkaç gün önce ellerinden gelen her türlü kötülüğü yapmışlardı. Yaşlı kadın, yiyeceksiz, yarı çıplak, yalınayak kaçmayı başarmış. Bir iki gün sonra öldü.

Hem kocası, hem oğlu öldürülen zavallı bir kadın aklını kaçırmıştı ve merdiven altında karanlık bir gömme dolaptan başka onu koyacak yerimiz yoktu. Gece yarısı onun kapıya vurduğu yumruklarla uyandım. Memede bir bebeği vardı. Tanrıya şükür, bugün onu buradan daha iyi bakılabileceği hastaneye götürdüler. (İki gün sonra öldü). Hastanenin bulunduğu kolej binalarında sadece 2.000 kişi var, bizde ise belki 12.000 kişi ve her gün gelmeye devam ediyorlar. Müslüman dostlarının yanına sığınanlar da gün geçtikçe bize geliyorlar, ama onları yerleştirecek yerimiz yok. Ölüleri arazimizden içeri alamıyoruz, onları kilisenin yanındaki küçük araziye gömüyoruz - şu ana kadar 27 kişi. Her gün birileri ölüyor, ne kefen var, ne tabut.

Akşam

Koridorlardan ve odalardan toplanan 50-60 kişiyle salonda Şükür Duası ettik, kendimizi daha neşeli hissediyoruz. Eğer Paul ve Silas sırtlarında kamçı izleriyle zindanda şükür ilahileri söyleyebiliyorsa, bunu biz de yapabiliriz diye düşündük.

13 Ocak Çarşamba

Ayın 4'üne gelen pazartesi'nden beri ekmek dağıtıyoruz. Sabahları parası olanlara satıyoruz, öğleden sonra ise satın alamayacak durumda olanlara parasız veriyoruz. Günde dört tondan fazla ekmek dağıtıyoruz. Şehirli sığınmacıların neredeyse hepsinin kendi yiyeceği var, köyden gelen bazılarının da öyle. Ekmeği pazardan alıyoruz, becerikli ve istekli genç bir Süryani ekmeklerin tartılmasına ve dağıtımına nezaret ederken, bir grup genç de satıyor ve dağıtıyor. Ekmekleri taşımak için sahip olduğumuz tek şey çamaşır sepetleri ve tenekeden eski banyo küvetleri; oldukça da iyi iş görüyorlar. Müslümanlardan sığınmacılar için yiyecek bağışları aldık. Adamın biri 300 kilodan fazla et verdi, pişirip bir bölümde dağıttık; fakat bu kadar kalabalık bir topluluğa ekmekten başka bir şey dağıtmak çok zor. Sadece burada, bu tesiste yaptıklarımızı anlatıyorum. Buradaki sığınmacıların sayısı diğer yerlerle kıyaslanmayacak kadar fazla. Aynı işleri Sardari'de (Erkek Okulu'nun bulunduğu kısım) ve kolej tarafında da yapıyorlar. Mr. McDowell hijyenin sağlanması ve insanların tek içme suyu kaynağı olan avluların arasından akan suyla ilgileniyor; koşullar oldukça düzeldi.

Dağlardan gelen ve gidecek yeri olmayan yüzlerce kişi var. Bu olay olmadan önce onları köylere dağıtmış ve özellikle onlar için belli sayıda okul açmıştık. Bu insanlar sonbahar başında Kürtler tarafından evlerinden kovuldular. Çoğunun durumu hayvandan biraz hallice -kirli, tembel, uzanacak bir kovuk ve midelerini rahatlatacak bir parça ekmekle yetiniyorlar. Tabii ki hepsi değil, ama yüzlercesi böyle. Çoğunlukla kilisede ve geniş sınıflarda kalıyorlar. En kötü durumda olanlar, eskiden beri rahata ve iyi koşullarda yaşamaya alışmış olanlar. Halbuki şimdi ne yeterli elbiseleri, ne de yiyecekleri var, hayvan sürüsü gibi üst üste yığılmışlar.

Göktepe'de yaşanan kaçışın ertesi günü bir torba dolusu ekmekle geniş salonlardan birine gittik. Bu salondakiler, daha önceki güne kadar rahatlık içinde yaşayan, fakat yanma hiçbir şey alamadan kaçmak zorunda kalan veya yanlarında getirmeye çalıştıkları neleri varsa alınan, kendine saygısı olan insanlardı. Ekmek dağıtılacağını görünce ağlamaya başladılar ve yüzlerini kapadılar. Ekmekleri kucaklarına bırakmak zorunda kaldık çünkü onlar uzanıp alamıyorlardı. Tabii ki, mevcut koşullar altında yardım olarak dağıtılan ekmeği yemenin utanılacak bir şey olmadığını anlattık.

İnsanlar kaçarken paralarını bize bırakmak istediler. Veznedarımız, faiz ödemeksizin kullanmak ve şartlar normale dönünce geri ödemek şartıyla bu paraları kabul etti. Bu paralar sayesinde ekmek alıp bu insanları açlıktan kurtarıyoruz.

Her gün yeni bebekler doğuyor. Çoğunun döşeği bile olmayan bu kadınlara iki küçük oda vermeyi becerdik. Ağzına kadar dolu kilisede bile doğumlar oluyor. Bu durumu anlatan bir kadın üzgün bir sesle bazılarının, bu şartlarda bir tane yetmezmiş gibi, "iki tane birden" doğurduğundan şikâyet ediyordu.

Bugün ilk defa çöpleri taşımak için eşekler bulmayı başardık. Çok yakında ölüleri de mezarlığa götüreceğimizi umuyorum.

14 Ocak Perşembe

Mr. Allen, Nazlu Çay köylerine yaptığı seyahatten dün akşam döndü. Binlerce kişi Rusya'ya kaçmış; birçoğu da Müslümanların yanına sığınmış. Ama şimdi o Müslümanlar, onları da Müslüman olmaya, kızlarını evlenmek üzere Müslümanlara vermeye zorluyorlarmış. Ada'da çoğu genç erkek olmak üzere yüze yakın kişi öldürülmüş. Söylenildiğine göre Kürtler, bir merminin kaç tanesini öldüreceğini görmek için onları arka arkaya sıraya dizerek ateş etmişler. Benim odamın altındaki odada kalan kadını görmeye gittim, Karacalu'daki ağabeyinin ölüm haberini almıştı. Her yerde hüzün ve ağıt vardı, onun ağabeyi için yaktığı ağıt binlerce yüreğin feryadıydı:

"Ah Yeremia, kardeşim!

Evimizin direği, hepimizin babası, ah Yeremia, Yeremia!

Bizi rahat ettirdin! Bedenin de dev gibi, ruhun da dev gibi.

Ah! Yeremia, kardeşim, ah kardeşim, Yeremia, yüreğim senin için paramparça!

Kardeşim! Ah kardeşim, ocağın issız, çocukların yetim.

Ah, Yeremia, Yeremia! Sen dürüst adam, yoksullara merhametli adam!"

16 Ocak Cumartesi

Dün Abicalu'daki bir grup insan ekmek istemek için geldi, halbuki daha bir hafta önce durumları oldukça iyiydi. Bilindik soygun, kovulma ve dehşet hikâyesi. Bir Kürt, Şamaşa Sayad'ın kızını kaçırmaya kalkınca, kız kendini bir kuyuya atmış ve saatler boyunca çenesine kadar suyun içinde kalmış. Birkaç gün önce biri, "Tanrı ölüleri kutsasın" dedi, ben de aynı sözleri tekrarladım.

18 Ocak Pazartesi

Bütün bu panik, acı ve ölümün arasında iki düğün yaptık. İkisinin de Süryani yeni yılı olan 14 Ocak günü yapılması kararlaştırılmıştı. Her iki töreni de Dr. Shedd icra etti. İki gelinin de çeyizi hazırdı ama zamanın gösteriş yapmaya uygun olmadığını düşünerek törenlerde sıradan elbiseler giydiler.

Şu son birkaç gün içerisinde şehirli ailelerinden bazıları yanlarına çok az şey alarak korka korka evlerine döndüler. Bu, haddinden fazla kalabalık odaların biraz ferahlamasını sağladı. Bu öğleden sonra Miss Schoebel odaların süpürülmesi - daha doğrusu küreyerek çöplerden temizlenmesi - için insanları bir süreliğine dışarıya çıkarmaya çalışacak. Herhangi birine bir iş yaptırmak insanın bütün enerjisini tüketiyor. Bütün sorumluluk ve fiili emeğin neredeyse hepsi misyonerlerin üzerinde. Tabii, en iyi adamlarımız Rusya'ya kaçtı, kalanlar arasında lider ruhlu olanlar çok az. Yine de, hem burada, hem Kolej'de göze çarpan bazı istisnalar var. Örneğin, misyonerlerin yardımı olmaksızın 850 mültecinin bakımını üzerine alan ve bu işi gayet iyi başaran Jacob David. Başka bir genç dükkân sahibi de ekmeğin alımı, tartılması ve dağıtılması işini üstlendi. Bu işi şaşırtıcı bir beceri ve özveriyle yapıyor. Genç erkeklerden kurulu gruplar ekmeklerin dağıtılması için her gün hazır. Geceler üç vardiyaya ayrıldı ve genç erkekler bekçilik yapmak üzere bu vardiyaları aralarında paylaştılar. İngiliz misyonu kısmından sorumlu Mr. Nisan, bu gece bekçilerden bazılarını uyurken yakalamış. Ertesi gün bu bekçiler, diğerlerine bir uyarı olsun diye, üzerinde "Güvenilmez Bekçiler" yazan bir levhayla birlikte ağaca bağlandılar. Akarsulara bekçilik etmek çok gerekli ve çok zor bir görev. Mr. McDowell yüzlerce Süryani'nin

içinde bu gibi işler için güvenilebilecek ya da bir işi bir saatten daha uzun süre yapabilecek birilerini çok zor buluyor.

Bazılarını evlerine dönmeleri için teşvik ediyoruz. Birçoğu korkuyor ve biz de onlara güvenlik garantisi veremiyoruz. Kürtlerin bir kısmı gitti, ama bazıları hâlâ etrafta. İnsanlar misyonerlere gelip ailelerine bir küçük oda verilmesi için yalvarıyorlar, hepsinin kendine özgü sebepleri var. Onlar için şu anda en büyük tehlikenin, bu kadar dar bir alanda bu kalabalıkta kalmak olduğunu söylememiz pek etkili olmuyor. Bu insanların onda dokuzu bir biçimde kaderci, her şeyin "*Allah*'m takdirine" bağlı olduğunu düşünüyorlar. "Ölümümüz Kürtlerin elinden olacağına Tanrı'nm elinden olsun" diyorlar.

Havalar alışılmadık biçimde iyi gidiyor; sadece iki gün hava kötüydü ve soğuk olmadı. Bir Müslüman'ın, "Görüyor musunuz Allah Hıristiyanları ne kadar seviyor? Kışın ortasında böyle hava görülmüş mü?" dediği söyleniyor.

Merkezimizi hükümete karşı Dr. Shedd temsil ediyor. O ve Mr. Packard, her gün İran ve Osmanlı yetkililerinin karşısına çıkarak, Hıristiyanlar için ricalarda bulunma işini üstlendiler. Bize söylendiğine göre önde gelen Müslümanlardan biri şöyle demiş: "Dr. Shedd şehirdeki en iyi Hıristiyandır! Bu insanlar için yalvarmak amacıyla her gün çamurların içinde debelenerek buraya kadar nasıl geldiğine bakın!"

20 Ocak Çarşamba

Şehirlilerin bazıları evlerine geri döndüler, böylece bizim umudumuz da arttı; ama dün ve bugün Nazlu Çay çevresinden ve Çarguşa'dan başkaları geldi. Mart Maryem (Aziz Meryem*) kilisesinin bahçesine açılan çukura 36 ceset gömüldü; büyük çoğunluğu çocuktu.

Erdişeli Kaşa (Vaiz) David'in kızı Lusi bebeğiyle birlikte, bir süreden beri sığındıkları ve gece gündüz Kürt korkusuyla yaşadıkları Gülbasan'dan dün geldi. Müslüman komşularından ve köyü korumaları için gönderilen Türk muhafızlardan da korkmuşlar. Onun köyü aslında Çarguşa. Köy Kürtler tarafından kuşatılınca insanlar dehşet içinde damlara çıkmışlar. Hiçbir kaçış yolu da yokmuş. Kürtler damlara çıkarak insanlara aşağıya inmelerini emretmişler. Biri merdivende, ikisi tepesinde olmak üzere etrafı Kürtler tarafından çevrilen Lusi, sırtındaki bebeğiyle birlikte aşağı inmiş. Avluda, on beş yaşında güzel bir kız olan kardeşi Şerin'i görmüş, bir Kürt tarafından sürüklene sürüklene götürülüyormuş. Kendisini kurtarması için Lusi'ye yalvarıyormuş, ama Lusi çaresizmiş. Gözyaşı ve hıçkırıklar içinde bana bunları anlatan Lusi şöyle söyledi: "Her gece uyumaya çalıştığımda onun yakarmalarını duyuyorum, 'Aman Lusi, kurbanın olam, kurtar beni, Lusi!' Ona, 'mendilini yüzüne kapa, yüzlerine bakma' diye seslendim. Yüzünü gizlemeye ve yüzüne çamur sürmeye çalıştı; fakat o kadar güzel siyah gözleri ve gül yanakları vardı ki! Kürtler, her biri kendi için güzel bir tane bulana kadar bütün genç kadın ve kızları yakalayarak yüzlerine dikkatlice bakıyorlardı. Aradıklarını bulunca da çeke çeke götürüyorlardı. Eğer kız kardeşimi sadece öldürselerdi, 'Birçokları gibi o da öldü, bitti', diyecektik; ama o şimdi Kürtlerin elinde olmalı, işte buna dayanamayız!" Bu tutsaklardan bazıları kurtarıldı ama Şerin'den bir haber yok.

* Misyon tesislerinin bitişiğindeki Hıristiyan mahallesi.

23 Ocak Cumartesi

Dün kilisede 3.300 kişi saydık, bir kısmı da dışarıdaydı, yani şu son iki haftada kilisede 4.000 kişi toplanmış olmalı. Çok sayıda çocuğun ölüyor olmasında şaşılacak bir şey var mı? Definler sabahları ve öğleden sonraları yapılıyor; diğer zamanlarda ölüler kapının yakınındaki bir odada toplanıyor. Uzun uğraşlardan sonra bugün Mr. McDowell, çöp toplamak için kullanılan bir at arabası elde etmeyi başardı. O da henüz bir gün önce geldi. Beş veya altı eşek ancak bulabildik. Mr. McDowell'ın çok iyi ücret teklif etmesine rağmen, çöpçüler Hıristiyanların bulunduğu arazilerde temizlik yapmaya yanaşmıyorlar. Arka pencerelerimizi açamıyoruz, zira yayılan koku dayanılır gibi değil. Böyle şeylerden sadece bahsetmek, hatta okumak bile sarsıcı olsa gerek; fakat biz yaklaşık üç haftadır böyle bir ortamda yaşıyoruz ve çok az umut ışığı görüyoruz. Yüksek kesimlerden gelen sığınmacıların bir bölümünü burada, Mart Meryem'deki ve Hıristiyan mahallesindeki boş evlere dağıtabileceğimizi umuyoruz.

Hıristiyanların yiyeceklerini ve eşyalarını korumak maksadıyla alıyormuş gibi yapan Müslümanlar şimdi bütün bunların kendilerine ait olduğunu iddia ediyorlar. Neredeyse sahip olduğu her şey Müslüman komşuları tarafından gasp edilen vaizlerimizden biri, daha sonra bu komşulardan birinin evinde sığınmacı olarak kendi yiyeceklerini, kendi malı olan tabaklardan yiyip bir zamanlar kendisinin olan yatakta uyumuş.

Dr. Packard, Müslüman köylerine dağılan veya saklanan insanlardan geri kalanları bir araya toplamak ve içlerinden bazılarını kendi yerlerine yerleştirmek mümkün mü diye bakmak için birkaç günlüğüne Nazlu köylerine gitmişti. Kürtlerin çoğu gitmiş, ama Süryaniler silahsız ve en başından beri olduğu gibi Müslüman komşuları en büyük düşmanları. Bu yaşanan Cihad değilse bile ona yakın bir şey. Bu önceden planlanmış olmalı, çünkü orada burada dostluk göstererek birçok hayat kurtaran Müslümanlar da olmasına rağmen, ovanın bir ucundan öbür ucuna yapılan hareketler birbiriyle uyumlu.

Daha sonra

Tam bu anda hayatımızda ilginç bir değişiklik oldu. Bir grup Türk askeri bahçemize gelerek binalarımızda yaralı Rus askeri olup olmadığını kontrol etmek istediklerini söylediler. Allen'lerin, Müller'lerin evlerini ve bizim evimizi; sonra okulları, dışarıdaki binaları ve depoları, hatta en küçük dolapları bile aradılar. Sanki Osman'ın sakalının kayıp bir kılını arıyorlardı! Silah ya da cephane sakladığımızı düşündüklerini sanıyorum, halbuki on gün önce ahaliden bulabildiğimiz bütün silahları toplayarak Osmanlı kumandanına teslim etmiştik. Halktan bazıları tedirgin olmasına rağmen saklayacak bir şeyimiz olmadığı için, doğal olarak korkacak bir şeyimiz de yoktu.

Günde on kere dua ediyorum: "Tanrım, daha ne kadar?" İlk günler her şey uyanacağım korkunç bir rüya gibiydi; fakat üç haftadır yaşadıklarımız gerçek, yakın zamanda kurtulacağımıza dair pek bir umut da yok. Bizim uzun gecemiz, barış güneşi Avrupa'ya doğuncaya kadar bitmeyecek gibi görünüyor. Bütün bunlardan Avrupa devletlerinden başka kim sorumlu tutulabilir?

Amerika'nın Avrupa'da acı çekenler için çok şeyler yaptığını okuduk. Amerikan misyonundan başka bel bağlayacak kimseleri olmayan 25 ya da 30.000 zavallının bulunduğu bu küçük sefalet köşesine yardım edemeyecek kadar fakir düşmemişlerdir eminim! Aylardır buradaki şartlar hakkında yazmamıza izin verilmiyor ve şimdi dış dünyayla, hatta Tebriz'le bile

irtibatımız tamamen kesilmiş durumda. Yazdığımız "her şey Fransızca olmak zorunda" ve "sadece iyi olduğumuzu" yazabiliriz. Bize en yakın misyon istasyonunun ve Amerikan Konsolosluğu'nun bulunduğu Tebriz'den en son haberi 31 Aralık'ta aldık ve bugün 23 Ocak.

24 Ocak Pazar

Dördüncü pazar, ama hiç Şabat* yok. Bugün kilisedeki insanların hemen hemen hepsi dışarı çıkarıldı ve Rus misyonu ve eski kilise yakınlarındaki boş evlere dağıtıldı. Evlerde kaç kişi olduğunu saymak için ekmek dağıtımına yardımcı olan gençlerle birlikte oraya gittim. Evin birinde, hepsi dağlı olan 250 kişi vardı. Kişi başına günde bir somun ekmek ya da bir tandır ekmeği veriyoruz, ki bu da aşağı yukarı 280 gram demektir. Gördüğünüz gibi pek savurgan değiliz!

26 Ocak Salı

Pazar günü Usknuk'tan gelen bir Yahudi, Kasha (vaiz) David'in kızının orada bir Kürdün yanında olduğu haberini getirdi. Kızı Müslüman yapmak için hediye, ikna ve tehdit de dahil bütün yolları deniyorlarmış, ama o her seferinde şu cevabı veriyormuş: "Beni öldürebilirsiniz, ama asla dinimden dönmem." Kızı geri almak için planlar yapıyoruz. Nazlu köylerinden dönen Dr. Packard bir yerde neredeyse bütün nüfusun Müslüman olduğunu, kiliselerini camiye çevrilmesi için teslim ettiklerini, hatta bazılarının eski dinlerine küfrettiğini anlattı. Tabii aslında bu gibi insanların hiçbir zaman bir dini olmamıştır, dolayısıyla onlar için yararlıysa isimlerini değiştirebilirler.

27 Ocak Çarşamba

Bugün Miss Lamme ve ben, Süryani sığınmacılara bakmak üzere Yahudi mahallesine gittik. Yahudi evlerinde birçok Süryani olduğunu gördük, orada kalıyorlar ve zaman zaman da kendilerine yiyecek veriliyor. Fransız misyonu dün arazisinden 250 veya daha fazla kişiyi çıkardı. Onlar da ilk önce Vali'ye gitmişler. Vali Dr. Shedd'e telefon etti, şimdi bu insanları biz almak zorundayız. Onları Dr. İsrael'in şehir duvarları dışında Dilguşa'daki evine yerleştirildiler. Oradaki bütün evler tamamen yağmalanmış durumda, birçoğunun kapı ve pencereleri de çalınmış. Oradaki evlerine geri dönmeyi düşünen yok, ama birçok insan Mart Meryem'e geri döndü.

Daha sonra

Bahçenin her yerinde insanlar harika güneşin tadını çıkarıyor, sanki Ocak değil de Nisan ayındayız. Her tarafta bir bit-pire avıdır sürüp gidiyor. Komşular, arkadaşlar iyi niyetle birbirlerine yardım ediyorlar. Bundan bahsetmenin kabalık olduğunun farkındayım, ama ne var ki "bitlendiğimiz" bir gerçek ve her tarafı bit-pire kaynayan binlerce insanla her saat birlikte yaşamaya devam etmek zorundayız.

5 Şubat Cuma

Hayatımızın monoton geçtiğinden şikâyet edemeyiz, zira bir dahaki sefere ne olacağını hiç bilmiyoruz. Salı sabahı burada odamda bir düğüne ev sahipliği yaptım. Oğlan da kız da sıradan köylüler. Oğlan Rusya'ya gitmiş, bir miktar para ve üst başla geri dönmüş. Annesi babası ona

* {{Yahudilerin dinlenme günü. —ç.n.}}

bir eş aramaya başlamışlar. Birkaç ay önce Ardıçay'lı Anna'yla nişanlanmış ve geleneklere göre çeyizini hazırlaması için kıza para vermiş. Harika ipek bir elbise, beyaz ipekten duvak ve diğer gerekli eşyaları hazırlamak için kız haftalarca dikiş dikmiş. Düğünün Süryani yeni yılında yapılması kararlaştırılmış, ama Kürtler baskın yaparak diğer eşyalarla birlikte düğün elbiselerini de götürmüşler. Hepsi buraya kaçmış. Bir ay evvel canlarını kurtarmak için kaçarken üzerlerinde olan eski ve kirli elbiselerle evlendiler. Kaçarlarken gelinin annesi kaybolmuş, muhtemelen öldürülmüş, çünkü o zamandan beri kendisinden hiçbir haber alınamamış. Tek hediyeleri, benim bir mendil içinde geline verdiğim biraz çay ve şekerdi. Böylece, vermeyi düşündükleri düğün yemeğinin yerine belki birkaç arkadaşlarını davet ederek çay içebilirler.

Evvelce iyi yaşamaya alışmış, fakat aylardır sıcak yemek yememiş çok sayıda insan var. Bu insanların bir kısmını çarşamba günü yemeğe davet ettim. İstedikleri kadar yiyebilecekleri etli güveç, ekmek, peynir, turşu ve çayımız vardı. Öğlen 35, akşam 20 kişi vardı. Dışarıdaki 50 kadar yoksul ve hasta insana yetecek kadar yiyecek de arttı. Bütün bunların hepsi dört dolara mal oldu ve 100 kişiyi doyurdu. Salonun zeminine uzun örtüler serdik, yemeklerimizi bu yemek için okuldan ödünç alınan emaye tabaklarla ve tahta kaşıklarla yedik. Okulun işlerine bakan kadın, kız öğrencilerle birlikte yemekleri pişirdi ve servis yaptı.

Fakat geceleyin kapı komşularımız için durum düğünlerden, yemeklerden dehşet ve kaçışa doğru çok hızlı değişti. Dr. _____ evi bizimkinin yanındadır ve çatılar bitişiktir. Günlerdir evlerinin Türk askerleri tarafından soyulacağı söylentileri dolaşıyordu. Gece soyunup yatağa girmeye cesaret edemiyorlardı; fakat çarşamba günü kendilerini daha güvende hissederek erkenden yatmışlar. Ben de yatmıştım, ama uyumamıştım. Saat on bire doğru kapılarının şiddetle vurulduğunu, hemen arkasından da odamın üzerindeki çatıda hızlı ayak sesleri duydum. Çok geçmeden ön avlumuzda bir patırtı çıktı. Sıçrayarak kalktım, avluda bir düzine, ya da biraz daha fazla Türk askerinin olduğunu gördüm. Ön kapımızdan girdiler, koridorlardan geçerek çatıya çıktılar. Giyinebildiğim kadar çabuk giyindim ve Miss Coan'ın çatı katına çıktım. Dr. _____ ailesinden bazı kadınlar oraya gelmişlerdi bile. Kadın ve çocukların geri kalanları da birkaç dakika içinde ya duvarı tırmanarak, ya da çatıdan balkona atlayarak bizim tarafa geçtiler, onları pencereden salona aldım. Ağlıyorlardı ve ölesiye korkmuşlardı, ama yine de sessiz kaldılar. Türkler evi aramış, ama soygun yapmaya değil, baş belası bazı insanları bulmaya geldiklerini söyleyerek hiçbir şey almamışlar. Gene bizim evden geçmek suretiyle geri döndüler. Geceleri kapının yönetici konumundaki erkeklerden başka kimse tarafından açılmaması için emir vardı. Bu nedenle kapıyı ilk vurduklarında bekçi Mr. Allen'ı çağırmış. Mr. Allen içeri girmelerine izin vermiş ve onlarla birlikte Dr. _____ evine geçmiş. Aynı şekilde bir Süryani de Mr. Müller'i uyandırmış. Mr. Müller dışarı çıkmaya çalışınca ön kapısına bir Türk muhafız bulmuş. Evin sahibi olduğunu söyleyerek dışarı çıkmaya çalışmış, ama Türk ona vurmuş ve çıkmasına izin vermemiş. Asker grubu komşumuzun evinden geri geldikten sonra Mr. Müller'in evini de aramak için ısrar etti. Mrs. Müller'in ve hasta olan Ruth'un yattığı yatak odasına bile girdiler. O esnada ikinci bir-takım gelerek ön kapımızı yumruklamaya başladı, fakat bekçiler kaçmıştı. En sonunda adamlardan biri telefon direğinden çatıya tırmanarak içeri girdi ve kapıyı açtı. Grubun başındaki subay, İranlı bekçileri kapıyı açmadıkları için cezalandırmak amacıyla bağlattırdı. Derken Allen'ın evine girdiler, hatta kendilerine piyano çalınmasını bile istediler. Evlerimizin ve mülkümüzün bu şekilde ve

böylesine rasgele işgal edilmesi bizi çileden çıkarmıştı, ama çaresizdik. İnsanların güvenliği için yöneticilerimiz, işgal idaresinin temsilcileri tarafından tehdit edilmelerine ve yalancılıkla itham edilmelerine rağmen gülümsemek ve öfkelerini yumuşak sözlerle yatıştırmak zorundaydılar. 75 yıldan fazla bir süredir varlığını sürdüren misyonumuzun daha önce bu kadar zor ve küçük düşürücü bir duruma düştüğünü sanmıyorum.

Ölülerin tüyler ürperten resmi geçidi hâlâ sürüyor. Bu zamana kadar yedi ila sekiz yüz kişi öldü. Şimdi ölüleri için sıradan tahta tabut bulabilenler var, ama ölenlerin çoğu çürüyen insanlığın büyük çukuruna öylece atılıyorlar. Sabahları penceremin önünde dururken, yamalı paçavralara sarılmış minicik bedenlerin bir biri ardı sıra taşındığını görüyorum. Yaşayanların durumu ölülerden de acıklı - aç, yarı çıplak, pislik içinde, hasta, üşümüş, sırılsıklam, her tarafları bit pire kaynayan binlerce insan! Avrupa'nın bütün egemenlerinin tüm servetini bana verseler, bir saat için bile dünyanın şu küçük köşesinde neden oldukları acı ve sefaletin sorumluluğunu taşımazdım. Silahsız ve çaresiz bir Hıristiyan toplumu İslam'ın kılıcına ve gazabına terk edildi!

Bu sabah diğerleriyle aynı odada kalamayacak kadar hasta on iki yaşında bir kız çocuğuna dikkatimi çektiler. Hastalara yardımcı olan genç Süryani bir kadın, kızı şimdiye kadar kimsenin girip de sağ çıkmadığı merdiven altındaki şu gömme dolaba koymak istiyordu. "Orada ölecek" dedim. "Tabii ki ölecek, ama yine de ölene kadar ona bir yer bulmamız lazım" diye cevapladı. Sadece *yirmi* kişinin kaldığı küçük bir oda bulana kadar kızı geçici olarak o dolaba koyduk. Bu kişileri diğer kalabalık odalara dağıttık ve Marganeta'yı bu odaya getirdik, bir hasırın üzerine yatırdık ve üzerini eski bir halıyla örttük. Zavallı çocuk, hoş bir çehresi vardı, ama hayat ona çok acımasız davranmıştı.

Bir süredir dizanteri iyice arttı. Hastaların durumu ümitsiz ve çevredekiler için tehlikeli hale gelince, yakın akrabaları yoksa, onlara bakacak birilerini bulmak imkânsız. Dizanteri ve kızamık uzun süredir salgın vaziyetinde, ölümlerin neredeyse hepsi doğrudan doğruya bu iki hastalık yüzünden oluyor.

Bu öğleden sonra ön avluda gerçek bir cenaze törenine tanık olduk. Degala'dan iyi yürekli ihtiyar bir kadın ölmüştü, rahip onun için bir ayin düzenledi. Bir vaizin, günde iki kere yapılan toprağa verme törenleri sırasında hazır bulunmasına ve mezarlıkta dua etmesine rağmen bu benim gördüğüm gerçek anlamda sadece ikinci cenaze töreni.

12 Şubat Cuma

Bugün ekmeklerin dağıtımında yeni bir yöntem uygulamaya başladık. Formlar bastık, bu formları dolduracağız ve aile reislerinden bunları imzalayarak ekmeğin bedelini daha sonra ödeyeceklerine dair söz vermelerini isteyeceğiz. Birkaç genç adamın bu ekmek karnelerini doldurup dağıttığı avludaki büyük çadırda her gün binlerce kişi toplanıyor. Sorun çok büyük. Hiç şüphe yok ki ekmek bulabileceği halde bedava almaya çalışan ve alanlar var, ama birçok durumda bunları ayırt edemiyoruz. Hâlâ ödünç para harcıyoruz, ama uzun zaman önce Amerika'ya gönderdiğimiz telgrafa henüz bir cevap gelmedi! Ekmek isteyenlerin sayısı her gün artıyor, bu isteği geri çevirirsek yüzlerce kişi açlıktan ölür.

Eriyen kar yüzünden avlu gene ıslak ve çamurlu. Yakacağı olmayan ve üstünde çok az giysisi olan binlerce kişi için şu son iki gün çok zor geçti. Bu günlerde inancımı sağlam tutmama yardımcı olan sözlerden biri şöyle diyor: "O kendi oğlunu esirgemedi."

Ölüm oranı gözle görülür bir şekilde düştü; zira iki haftayı aşkın bir süredir günlük ölüm ortalaması 30'u geçiyordu.

Mr. Allen, geriye ne kaldığını görmek, kalanlara yardım etmek, ya da cesaret vermek için yukarı Nazlu Çay köylerine doğru bir geziye çıktı. Mr. Allen bir süre önce Baranduz köylerini ziyaret ettiği sırada kilise için çalışan kadınlarımızdan biri ona bir yer söylemiş ve oraya da uğramasını istemiş. Kadın Kurtepeliymiş, içinde dokuz toman* olan bir çantayla kaçmak üzereyken soyguncular kapıda belirince çantayı çabucak kırık bir çömleğin yanına atmış, hırsızlar çantayı fark etmemiş. Mr. Allen kadının bahsettiği köye gitmiş, bahsettiği yeri ve kırık çömleği bulmuş, çanta hâlâ kadının söylediği yerde duruyormuş, parayı alıp sahibine getirmiş.

Artık baş yetkili konumundaki Şahbanda, yani Türk Konsolosu, geçen hafta Süryanilerden 6.000 toman istedi. Bu miktarın bir kısmı büyük zorluklarla toplandı, bir kısmı da Sirdar'ın (İran valisi) yardımıyla ödünç alındı, vali de kendi için 600 toman daha talep etmişti. Şahbanda, bu miktar ödendiği takdirde şehirdeki Süryani ev ve dükkânlarının talan edilmeyeceğine dair söz verdi. Bu sözün ne kadar değeri olduğunu göreceğiz bakalım.

Yarın bu kuşatmanın ve yarı-kuşatma durumunun altıncı haftası doluyor. Dua etmeye devam ediyor, ama bir kurtuluş ışığı göremiyoruz. Dünyadan tecrit edilmiş durumdayız, binlerce kişi birkaç yüz Osmanlı askeri ve bir avuç avare Kürt tarafından esaret altına alındı. Şimdi anlıyorum ki İran artık ölüdür - ya da ölmekten de beter; ne cesareti ne de ahlâkı kalmıştır.

17 Şubat Çarşamba

Birkaç gün önce Türk Konsolosu Fransız Misyonu'ndaki bütün erkekleri tutukladı. Bazı tahkikatlardan sonra 100 kişi salıverildi, 63 kişi konsoloslukta alıkonuldu. Şehrin bize yakın olan "Kürt Kapısı"nda yedi ilmikli bir darağacı kuruldu, pazar günü urganları da bağlandı. O gün buradaki insanlar çok korktu. Tutuklu erkeklerin karıları geldiler, ağlayıp sızlayarak Dr. Shedd'e bir şeyler yapması için yalvardılar, ama onun yapabileceği bir şey yoktu. İnsanlar o akşam dua etmek için kilisede toplandılar ve gece yarısına kadar dua ettiler. O günden beri her gece benzer toplantılar yapılıyor. Henüz kimse asılmadı ama Türk Konsolosu tutukluları bırakmak için para talep ediyor. Bu kişilerin tutuklandığının ikinci günü bize yollanan bir Türk asker tutuklananlar için ekmek göndermemizi istedi, o andan beri de yiyeceklerini biz veriyoruz. Eşleri, tutukluları görmeye gittiğinde kabul için iki kran (dokuz peni) almışlar. Ailelerinden para koparmak için Türklerin tutuklulara çeşitli işkenceler yaptıkları söyleniyor.

Türk Konsolosu, bankacıların giderken bize bıraktığı İngiliz bankasına ait 10.000 tomanı istedi. Durumu Tebriz'deki konsolosluğumuza aktardık. Eğer parayı teslim etmemiz istenirse bu bizi sıkıntıya sokar; çünkü binlerce aç insana ekmek almak için kullanabileceğimiz bütün para bundan ibaret. Haftalar önce Amerika'ya, hem Kızılhaç'a hem de kendi idare heyetimize başvurduk, ama bir cevap yok.

Un, et, yağ vs. stokları olmasına rağmen bizden ekmek alan sığınmacılar olduğu bana rapor edildi, buna dayanarak dün bir araştırma yaptım ve küçük miktarlar buldum. Hepsi satılsa 20 dolar etmez, sahipleri de kuru ekmeğe mecbur kalırlar. Bu yiyeceklere el koymak sınırlı bir süre ihtiyacı karşılayabilir, ama sahipleri de haftalar boyunca sadece ekmekle yaşayamazlar ki.

* Bir toman aşağı yukarı dört şilin değerindedir.

Ayrıca, yüzlerce kişinin ölümüne sebep olan bu korkunç dizanteri salgını hiç şüphesiz büyük ölçüde iyi beslenememekten ve yiyecek çeşitliliğine duyulan ihtiyaçtan kaynaklanıyor. Dün kendi tesisimizde dolaşır ve İranlı Kızlar Okulumuzun karanlık depolarından birine sığışmış insanlara bakarken bana öyle geldi ki, bu insanların içinde bulunduğu açlık, soğuk, hastalık ve pislik bu dünyada düşebilecekleri en sefil durumdur. Odalarda göze çarpan en büyük değişikliklerden biri küçük çocukların eksikliği, şu son aylarda yüzlercesi öldü.

İncil'i yayma çalışmaları şu sıralar iyi örgütlenmiş durumda. Her yerde herkes için en azından günlük toplantılar var. Miss Lamme'e bağlı çalışan kadınlar dışarıdaki yerleri de ziyaret ediyorlar. Mrs. McDowell yerli kadınlarla birlikte, çok sayıda sığınmacının toplandığı yerleri ziyaret ediyor. Mr. McDowell da vaizleri iş başında tutmaya gayret ediyor.

Şehirden 4-5 km uzaklıktaki Sengar'da kalan 150 veya daha fazla dağlı, Kurdu'nun adamlarından biriyle geçen hafta aşağı inerek bizden kendilerine yiyecek vermemizi istediler. Bir Kürt ağası olan Kurdu'nun şu ana kadar kendilerine baktığını söylediler. Onun için çalışmışlar, buralardan topladığı ganimeti taşımışlar. Kurdu gidiyormuş ve onları artık biz doyurmak zorundaymışız. Onları birkaç kere başımızdan savdık, ama en sonunda fazladan bu yükü de kabul ettik. Yaptığı hayır işinden ya da sorumluluğundan yorulan herkes işi bizim üzerimize atıyor. Bu yedinci hafta ve sonu yok gibi görünüyor.

18 Şubat Perşembe

Noel'den sonra ilk defa dün Kolej binalarına gittim. Şehrin kapısından çıkarken darağaçlarının altından geçmek zorunda kaldık. Bazı arkadaşlarımızın belki de bu darağaçlarında asılacağını düşünmek insanda kötü duygular uyandırıyor.

Misyonumuza ilk başlarda olduğundan daha saygılı muamele ediliyor. Türk Konsolosunun İstanbul'dan talimat almış olduğunu ve de bizim hükümetimizin İstanbul ve Berlin üzerine baskı yaptığını umuyoruz. Haftalardır dış dünyadan bir haber almadık ama "Tanrı'ya sığınıyor sabırla O'nu bekliyoruz."

19 Şubat Cuma

Gene karlı bir gün. İnsanlar bugünü dua ve oruç günü yaptılar – sanki her gün oruç günü değilmiş gibi!

20 Şubat Cumartesi

İngiliz bankasının parasıyla ilgili görüşmeler bütün gün sürdü. Dr. Shedd ve Dr. Packard Türk Konsolosluğuna çağrıldıklarında Urmiye'nin eski konsolosunu orada bulmuşlar. Geçen sonbaharda Rusya ve Türkiye arasında savaş ilan edildiği sırada buradan kaçıp güneye, Suçbulak'a gitmişti. Görünüşe göre şimdi de bu tarafa doğru kaçıyor. Bu da Rusların Suçbulak'ta olduğu anlamına gelir; zaten biz bu haberi duymuştuk. Kürtlerin bugün buradan ayrılmak için hazırlık yaptıkları söyleniyordu. Belki de Konsolosun bu parayı almak için acele etmesi çok yakında buradan ayrılmayı düşündüğünün başka bir göstergesidir. Bugün bizim yöneticilerimize, Amerikalılar olarak Türkiye'nin davasına katkıda bulunmaları gerektiğini söylemiş. 10.000 tomanı düşürmek için pazarlık etmenin en iyi yol olduğunu düşünüp 2.000 almasını teklif etmişler; 5.000'den daha az bir miktarı kabul etmemiş ve yarından evvel almayacağına dair söz vermiş. Yani, yarından önce başka gelişmeler olmazsa muhtemelen 5.000

toman fakirleşeceğiz. Bu paranın hiçbir güç veya şiddet gösterisi olmadan alınacağını umuyoruz. Elbette biz karşılık veremeyiz.

Bugün ekmek karnelerinin incelenmesini bitirdik ve isimleri köylere göre sınıflandırdık. Sonra her köyün sorumlusu olan kişiyi çağırıp, kısa sürede kendilerine bakabilecek duruma gelebilecek olanları ve aile üyelerinin sayısını olduğundan fazla gösterenleri tespit etmek için listelerin üzerinden geçtik. Öyle veya böyle bir hileye başvuran çok kişi tespit ettiğimizi söylemek beni çok üzüyor ve şimdi onların hepsine ulaşmamız lazım – ki bu da günlerce sürecek büyük bir iş. Her gün 300 gramlık 14.000 – 15.000 somun ekmek dağıtıyoruz; fakat bir somundan fazla alan o kadar çok insan var ki, ekmek alan toplam kişi sayısı muhtemelen 11.000'i geçmez.

Kolej tarafındaki sığınmacılar arasında tifo salgını baş gösterdi – 27 vaka. Bugün bütün bu sorunların arasında Evangelistik Kurul, işlerin yeniden organizasyonu için toplandı. Ahali köylere geri dönebilecek duruma gelince herhalde ilk önce geçici olarak az sayıdaki büyük köylerde toplanacak.

21 Şubat Pazar

Bugün kilisede dört veya beş ayin var. Bu sabah yapılan komünyon ayininde kilise ağzına kadar doldu ve birçok insan geri dönmek zorunda kaldı. Bu öğleden sonra yeni bir komünyon ayini yapılması kararlaştırıldı, bir tane de gelecek pazar düzenlenecek, böylece isteyen herkes komünyon ayinine katılabilecek.

23 Şubat Salı

Dün gece şimdiye kadar olmayan en korkunç şeyler oldu. Türk Konsolosu tarafından Fransız misyonundan on gün kadar önce alınanlardan on-oniki kişi dün akşam serbest bırakıldı. Hepimiz geri kalanların da en kısa sürede bırakılacağını düşündük, zira onlara karşı herhangi bir suçlamada bulunulmamıştı. Fakat bu sabah, ikisi Müslüman beş erkek, Kürt Kapı'daki darağaçlarında asılmış halde bulundu. 48 kişi de Çarbaş Kapı'nın arkasında vurulmuş. Dr. Shedd Türk Konsolosundan izin istedi, ama kimse henüz gidip cesetleri almaya cesaret edemedi. İki gündür kendimizi daha bir ümitli hissediyorduk, ama bugün ahalinin yüreğine müthiş bir korku çöktü. Öldürülen erkeklerin anaları, eşleri ve aileleri burada olmasına rağmen gürültülü gösterilerden çok sessiz gözyaşları var. Herkesin kafasındaki soru şu: "Türkler gelecek sefer ne yapacak?" Gece saat bir ile iki arasında 40-50 el silah sesi çok belirgin bir şekilde duyulmuştu, ama kimse bunun ne anlama geldiğini tahmin edememişti. Bazı insanları köylerine dönmeye zorlamak, ya da kendilerine bakacak kadar parayı bir şekilde bulmalarını sağlamak için ekmek karnelerini dün ellerinden almaya başlamıştık; ama artık geri dönemeyecek kadar korkuyorlar ve böylece başladığımız yere dönmüş olduk. Türkler, iki veya üç gün önce Fransız Misyonundan halı vs. gibi bazı malları alıp götürmüşlerdi ve duyduk ki, bugün daha fazla yağmalıyorlarmış. Pazar günü Tebriz'den orada durumun sakin olduğunu bildiren bir kart aldık. Bin sterlinlik bir yardım alınmış ve Mr. Labaree, Urmiye'den Rusya'ya kaçan mültecilere yardım için Kafkasya'ya gidiyormuş.

24 Şubat Çarşamba

Fransız misyonerler ve dokuz rahibe kendi şahsi güvenliklerinin telaşına düştüler. Adamlarımızdan birinin oraya giderek Amerikan bayrağı çekmesini istediler; ama tabii ki biz

bunu yapamazdık. Dün Türk Konsolosu, kapıda asılı duran üç Hıristiyan'ın cesetlerini almak istersek alabileceğimize dair haber gönderdi. Mr. McDowell ve Mr. Allen birkaç Süryani'yle birlikte giderek, cesetleri asıldıkları yerden indirip gömdüler. Kargaşa her zamankinden biraz daha fazla, insanlar yine korkuya kapıldılar. Topladığımız ekmek karnelerinin çoğunu geri vermek zorunda kaldım. Tarlası ya da bağı olan yüzlerce insan var, ama bir dolar ödünç para bile bulamıyorlar. İmzaladıkları formlar borçlarını daha sonra ödeyeceklerini taahhüt eden senetlerdir; ama bizim *nakit paraya* şimdi ihtiyacımız var. Ekmek kuyruğumuz kısalmak bir yana, daha da uzuyor. Eğitimli bir Kızılhaç görevlisinin, sıraya girmeyen veya söylediğiniz yerde durmayan, durumunu inceleyip kendisine verdiğiniz cevabı kabul etmeyi reddederek öylece dikilip salya sümük saatlerce ağlayan insanların oluşturduğu bir güruh karşısında ne yapacağını merak ediyorum. Hiç onurları yok, doğru söylemek nedir bilmiyorlar, aynı hikâyeyi aynı şekilde iki kere anlatamıyorlar, bildikleri tek şey midelerinin boş olduğu. Ölmüş kişilerin adına ekmek almaya çalışıyor, doğru söylememekle suçlanınca da en incinmiş tonla, "Biz yalan söylemeyiz," diyorlar. Eğer monotonlaşmasaydı bu tahkikatlar çok daha gülünç olabilirdi.

27 Şubat Cumartesi

Mr. McDowell, Yahudi Tepesi'nde vurulanları gömmekten döndükten sonra 40 ceset bulduklarını, 5-6 tanesi hariç hepsini teşhis ettiklerini söyledi.

Çarşamba gecesi Gülbasan'da daha da korkunç bir şey yapıldı. Bu köy ve İriawa, kısmen bir Alman'ın çabalarıyla korunmuştu; fakat çarşamba gecesi Salmas tarafından gelen İranlı gönüllülerden kurulu bir çete köyü basmış ve söylendiğine göre 50 erkeği alarak mezarlık yakınlarında kurşuna dizmiş. Sonra köyü yağmalamış, kadın ve kızların ırzına geçmişler, zincirlerinden boşanmış iblisler gibi davranmışlar.

Misyon çocuklarına öğretmenlik yapmak için dört ay önce Coanlar'la birlikte gelen İsviçreli genç kız Matmazel Madelaine Perrochet'nin ölümü, bütün her şeyin dehşetini ve hüznünü daha yakından yaşamamıza neden oldu. Sadece 21 yaşındaydı, o kadar parlak ve güzeldi ki, hepimiz onu yürekten sevdik. İngilizceyi çok iyi konuşuyordu, tabii Fransızca ve Almancayı da. Perşembe günü akşam yemeğinden sonra öldü. Dün (cuma) onun için, Dr. Coan'ın oturma odasında, Mr. McDowell'ın yönettiği bir cenaze töreni yaptık. Onu Seir'deki küçük mezarlığımıza götüremedik, Dr. Coan'ın bahçesine, girişte sağdaki asma çardağının altına gömdük. Mr. McDowell, dua ederken şöyle dedi: "Şu son haftalarda ölümün gölgeli vadisinde sadece yürümekle kalmıyoruz, orayı kendimize mesken de tuttuk."

Ekmek işinde bize yardımcı olanların başındaki iki Süryani genç şu an geldiler ve burayı terk ederek dost Müslümanların yanına sığınmaları konusunda gizlice uyarıldıklarını; zira Türk Konsolosunun avlularımıza sığınmış olan ve şehirdeki diğer bütün genç erkekleri toplayarak öldürteceğini haber aldıklarını söylediler. Konsolos "hepsini temizleyin," demiş. Bunun doğru olabileceğine inanamıyorum, ama yine de bilemeyiz. Eğer mülklerimize zorla girip erkekleri öldürmeye başlarlarsa hiçbirimiz için güvenlik kalmamış demektir. Bu gençlerden birinin şu anda söylediği gibi: "Her şeyi Tanrı'nın ellerine bırakalım, bekleyelim ve bütün olacaklara hazır olalım."

Tifüs, Kolej'i kasıp kavuruyor. Kolej'de 70 kişi hasta, birçoğu tifo olma ihtimali olan 100'den fazla kişi ise perhiz yapıyor. Bu kadar çok vakaya bakmak ve gerektiği gibi beslemek bu şartlar altında mümkün değil. Hastane bulabildiği kadar süt ve mesta (kefir) alıyor. Mrs.

Cochran, hem oradaki yemek işine bakıyor, hem de birçok başka iş yapıyordu; dün yatağa düştü, bugün tifo belirtileri gösteriyor. Matmazel Perrocehet'ye, Mrs. Coan ve Miss Coan bakmışlardı. Son bir iki haftadadır onlara, Amerika'da hemşirelik eğitimi almış bir Süryani kadın olan Miss George yardım ediyor. Çok yetenekli olduğunu kanıtladı, bize büyük yardımı dokunuyor.

Cumartesi Akşam

Burada bir şeyler olacağına dair büyük bir korku vardı. Fakat pazar sabahı güven içinde uyandık, yağmur yağmamasına rağmen kuzey tarafında bir gökkuşağı gördük. Mr. Allen'ın Gülbasan'dan getirdiği haberler yazılamayacak kadar kötü. Konsolos tarafından köyü Kürtlere ve Müslüman yağmacılara karşı korumaları için gönderilen askerler, köyde kalan kadın ve kızların neredeyse tümüne tecavüz etmişler, kızların bir kısmı da kaçırılmış. Koruma işinin tam bir maskaralık olduğunu anlamışlar. Mr. Allen pazar sabahı dönerken kadın ve kızlardan bazılarını yanına almak istemiş, ama izin vermemişler. Birkaç gece önce mezarlıkta öldürülenler toprağın sadece beş on santim altına gömülmüşler. Mr. Allen, onları teşhis etmek için çıkarmayı, sonra da daha derine gömmeyi talep etmiş, ama reddedilmiş. Askerler hepsini yere oturtup ardından da vurmuşlar. Sonra hepsini tek tek kontrol edip, nefes alan varsa ikinci kez vurmuşlar. Bütün bunların tek sebebi onların "Hıristiyan" sıfatı taşımalarıydı. Peki Hıristiyan dünyası buna ne diyecek?

İriawa'ya giden Mr. McDowell da benzer şeylerin yaşandığını görmüş. Onu ve Mr. Allen'ı sağ salim görmek bizi sevindirdi; çünkü hiç kuşkusuz onların da hayatı tehlikedeydi ve askerler çok kötü davranıyordu.

Mrs. Cochran daha iyi, artık tifo olmadığını düşünüyoruz. Muazzam bir iyileşme var. Dün bu kısımda sadece yedi kişi öldü. Buradaki ölü sayısı bini geçti, Kolej ve Erkek Okulu da hesaba katılırsa bu rakam 1.500'e çıkar. Üç delikanlı ve ben, geçen hafta boyunca her gün sabahtan öğleden sonraya kadar bütün zamanımızı ekmek karnelerini kontrol etmek, itirazları dinlemek ve yeni sığınmacılar geldiği için yeni karneler dağıtmakla geçirdik. Son birkaç gündür, Kolej kısmı hariç, günde yaklaşık 5.000 kilo ekmek satın aldık.

5 Mart Cuma

Mrs. Cochran tifo, ama hastalık şimdiye kadar hafif seyretti. Mrs. Coan ve Miss Coan, hem onun işlerini ellerinden geldiği kadar üstlendiler, hem de Süryani hemşire Miss George'un yardımlarıyla ona bakıyorlar. Dr. Packard iki-üç gündür yatakta, ama tifo olup olmadığını bilmiyoruz. Mr. Allen, öldürülenleri gömmek için Türk Konsolosu'ndan aldığı izinle Gülbasan'a gitti. 50 ceset bulmuş. Geri gelirken, çoğu kadın ve kız 64 kişi onunla birlikte geldi. Bahçelerimiz, odalarımız ve kilisemiz yeniden insanlarla doldu, ama bunlar daha temiz. Dağlıların {{Nasturiler}} birçoğu dışarıda. Kürtlerle araları iyi olan iki dağlı aile evlerine gitmek üzere dün yola çıktılar. Artık bahar geldi, toprağı sürüp tohum ekme zamanı ve eğer insanlar bir an önce köylerine dönmezlerse gelecek sene buğday ve diğer tahıllarda kıtlık yaşanacak. Rus ordusunun yaklaştığına dair haberler gelip duruyor, buradaki bazı Almanlar yakında bir geziye çıkacaklarını söylüyorlar. Eğer Türkler kaçmak zorunda kalırlarsa, gitmeden evvel neler yapabileceklerini söylemek zor. Her şeye rağmen kurtuluş ümitlerimizi yükseltmek istemiyoruz, çünkü bu uzun bekleyişi daha da zorlaştırıyor.

Birkaç gün önce eski Türk Konsolosu, tutsak edilip de bizim almak istediğimiz kızlar varsa, onları bizim için bulacağı haberini göndermişti. Görünüşe göre ya aralarında bir tartışma yaşanmış ya da bu, bizi tuzağa düşürmek için yapılmış bir oyun. Yılanın kurnazlığını, güvercinin saflığını almış bir hile.

6 Mart Cumartesi

Dr. Packard tifo oldu. Ona bakabilecek tek kişi Mrs. Packard, ama onun da kuvveti pek yerinde değil, üstelik bakması ve tehlikelerden sakınması gereken hayat dolu dört erkek çocuğu var. Matmazel öldüğü için çocukların eğitimi annelerinin üzerine kaldı, o da bu işin büyük bölümünü yerine getirmeye çalışıyor.

Benim elimden gelip geçen ekmek paralarının ikinci aya ait raporunu bu sabah yazıp bitirdim. Şu ana kadar yaklaşık 1.500 sterlin harcamışız. Satışlardan 120 sterlinden fazla toplanmış, bu da geriye bizim için hemen hemen 1.400 sterlinlik bir alacak bırakıyor. Bu hesaba Kolej ve Erkekler Okulu dahil değil. Bu paranın hepsi kuru ekmeğe harcandı, 223,5 ton ekmek, hepsi hamalların sırtında taşındı. Adam başına düşen yük 75 kilo eder. Bu ay günde 4.250 kilo ekmek dağıttık.

Akşam

Hıristiyanlar arasında Türklerin gitmeden evvel bir darbe indireceklerine dair büyük bir korku var. İranlı askerlerden kurulu 25 kişilik fazladan muhafızımız var. Rusların geldikleri zaman yapacaklarından korkan köylerdeki Müslümanlar, bütün gün şehre akın ettiler. Rusların ne kadar yakında olduklarını bilmiyoruz; çünkü bütün haberleşme olanaklarından yoksunuz. Bu zavallı insanların yaşadığı korku ve dehşeti bile bile sessiz ve sakin durmak tuhaf görünüyor.

7 Mart Pazar

Dr. Packard tifo yüzünden çok hasta, dün ateşi 105'di.* Bugün daha sakin görünüyor. Hastanedeki eski yardımcılardan Dr. Pera her gün, saat sabah dokuzdan akşam beşe kadar Dr. Packard'ın bakımını üstlenmeye söz verdi. Mrs. Packard da gece hemşiresi olacak. Mrs. Cochran yavaş yavaş iyileşiyor gibi görünüyor. Birkaç gün önce Kolej'den getirilen sığınmacıları yerleştirdiğimiz dış mahallelerdeki evlerden birinde 30 tifo vakası rapor edildi. Muhtemelen mikrobu da beraberlerinde getirdiler. Hastalığın burada şiddetini artırmamasının tek sebebi Mr. McDowell'ın temizlik ve su yolları konusunda gösterdiği bitmez titizlik. Çöplerin taşınması için eşek istemek amacıyla sık sık Vali'ye yalvarmak zorunda kalıyor, üstelik bunun için iyi de para ödüyor. Kilise sığınmacılarla dolu olduğu için günde iki kere Ruhban Okulu'nun bahçesinde toplanılıyor. Göktepe vaizi Moshi açık havada iyi vaaz veriyor.

Şimdi yemekten gelirken kadının biri yolumu kesti, küçük bir kızın elinden tutuyordu. En yalvaran ses tonuyla kızın torununun çocuğu olduğunu ve hediye olarak onu bana vermek istediğini söyledi. Güldüm ve zaten şimdiye kadar böyle yüz hediye aldığımı söyledim. Kadın benim gerektiği kadar değerbilir olmadığımı düşündü. Bu şartlar altında sorumluluklarından kurtulmak isteyen çok sayıda insan var. Akrabaları tarafından terk edilen ve ölene dek bizim bakımımıza bırakılan dermansız yaşlı kadınlar oldu.

* {{Fahrenheit birimi üzerinden verilen değer. Celsius birimiyle 40,5 derece. —ç.n.}}

8 Mart Pazartesi

Dr. Packard'ın ve Mrs. Cochran'ın iyileşmeleri için dün öğlene kadar genel bir oruç tutuldu ve dua edildi. Derin ve kalıcı bir ruhi uyanış olduğunu umduğumuz bir şey başlıyor. Böyle zamanlarda insan ebedi gerçeklerin varlığıyla yaşar ve Cennet çok yakın görünür. Geçirdiğimiz her durum ve yaşadığımız her şeyde Tanrı'nın Sözü'nün bizimle konuştuğunu hissetmemiz olağanüstü.

9 Mart Salı

Müslüman bir hatip pazar günü Dilguşa'da bahçede neredeyse tamamı Müslüman birkaç bin kişiye bir konuşma yaptı. İtalya ve İran'ın, Almanya, Avusturya ve Türkiye'nin yanında savaşa girdiğini ve elbette zafere doğru ilerlemekte olduklarını söyledi. Amerika'nın bu savaşta yer almadığını; fakat ırk ve din farkı gözetmeksizin bütün dünyadaki hasta ve yaralılara baktığını, açları doyurduğunu ve muhtaçlara el uzattığını anlattı. Buradaki Amerikan misyonerlerinin de aynı şeyleri yaptığını ve yapmakta olduğunu, herkesin onlara saygı gösterip onları desteklemesi gerektiğini söyledi. Bunun üzerine büyük bir alkış koptu.

Dün gece bir grup asker, bahçesi bize bitişik olan Dr._____ evine girerek, son haftalarda saklanan Rus piskopos Mar Elia'yı aradı. Onu bulamamışlar, ama insanları ölesiye korkutup 40 paundluk para ve mücevherat almışlar. Bekçimiz, Mr. McDowell ve Mr. Allen'a haber verdi, onlar da kadınlara yardım etmek için o tarafa gitmek istediler. Mr. McDowell, onların bahçesine girmek için bu taraftan merdivene tırmandı, ama duvarın üstünde eli silahlı bir askere rastladı, asker geri çekilmesini istedi. Mr. McDowell, silah yüzünden, o tarafa geçmek için ısrar etmedi. O arazi bizim değildi ve orada hiç bayrağımız yoktu, dolayısıyla bir şey yapamazdık. Bu olay insanların tekrar korkuya kapılmasına yol açtı. Bu sabah bir kadın biraz mücevherat ve bazı kâğıtlar getirerek kendisi için saklamamı istedi. Amerika'daymış, daha geçen bahar dönmüş ve dönerek yaptığı aptallığa hayıflanıyor. Amerika'ya geri gitmek için bir fırsat kolladığını, buralara bir daha asla geri dönmeyeceğini söyledi. Yüzlerce kişi aynı şeyi söylüyor, sanırım yollar açılınca Amerika'ya büyük bir göç olacak. Benim için de bir süreliğine göç etmenin hiçbir sakıncası yok!

12 Mart Cuma

Şu son iki-üç gündür hayatımızın tekdüze olduğundan şikâyet edemeyiz. Türkler, piskoposu pazartesi günü yakalamaya çalışmış, ancak kilisenin çatısına saklanan piskopos kaçmayı başarmıştı. Ertesi gün öğleden sonra askerler aniden tekrar ortaya çıktı ve bu sefer piskoposu kilisenin çatısında korkuluk duvarının arkasında buldular. Duvarın arkasındaki eski bir merdivenden aşağı inmeye çalışmış, ama çatının öbür tarafındaki asker tüfeğini doğrultup, kaçmaya kalkarsa vuracağını söyleyince, yakalanmış. Söylendiğine göre üzerinde 2.000 altın toman ve Rus kâğıt parası varmış. Tabii bunlara el konulmuş. Bu yakalanmanın en talihsiz yanı, aynı anda Dr. Lokman'm da tutuklanması oldu. Dr. Lokman (Süryani), Dr. McDowell'ın ricası üzerine, o tarafta hiç tifo vakası var mı diye bakmak için duvarı aşarak Dr. _____ evine girmişti, o sırada askerler onu da yakalamış. Misyonumuz, salıverilmeleri için derhal girişimlerde bulundu. Türk konsolosu, Dr. Lokman için 200, piskopos içinse 2.000 sterlin istedi. Akşam da istenilen para hemen ödenmezse gece yarısı vurulacakları haberini gönderdi. İranlı Vali'ye tutukluları kurşuna dizmeleri için sekiz adam göndermesini emretti. Bu sırada bir-iki kişi daha yakalandı. Dr. Lokman'ın haberi gelince parayı bulmak için bir telaş

başladı. Yeni gelinlerden, çeyizlerindeki altınlardan vermeleri istendi, böylece kısa sürede 200 sterlin gönderildi. Dr. Lokman, serbest bırakıldığı kendisine haber verildiği zaman başındaki beladan habersiz horul horul uyuyormuş. Bizim bahçemize gelip de ailesi ve arkadaşları onu tebrik edince kendini ölüm uykusundan uyanmış gibi hissetti. Diğerlerinin hâlâ tehlikede olduğunu öğrenince, "Öyleyse onları kurtarmak için bir şeyler yapmalıyız," dedi. Dr. Lokman, İran hükümeti nezdinde etkili olan, buranın önde gelen Süryanilerinden biri. Bu dertlerin başladığı ilk günlerden beri hükümetle ilgili işlerde her türlü yardımı yapmaya hazırdı. Dün bütün gün diğerlerini de kurtaracak parayı toplamak için uğraşıldı.

Son iki gecedir avlularımız buradaki Hıristiyan mahallesinden gelenlerle doluyor. Zaten köylerdeki Müslümanlar da Rusların korkusuyla şehre doluşuyorlar. Dün fırıncılarımızdan birinin söylediği gibi, "Şehrin kapıları insanları almaya yetmiyor." Şehir, Ruslar gelince Müslümanlara yapacaklarının korkusuyla panik içinde. İnşallah Müslüman gibi değil, Hıristiyan gibi davranırlar! Müslümanlar, her yerde kendilerini Hıristiyanların dostu gibi gösterme telaşındalar. Davud'un 59. Mezmur'da kötülerle ilgili söyledikleri duygularıma tercüman oluyor.

Anladığım kadarıyla, liderlerden biri hariç Almanlar gitmişler bile ve kalan o bir kişi de gitmek için acele ediyor. Dünü bir baş ağrısı nedeniyle yatakta geçirmek zorunda kaldım ve bana öyle geldi ki havada bir umut ve heyecan titreşmesi var. Her gün on binlerce dua göğe yükseliyor, "Tanrım, kurtar bizi." Yarın 10 hafta bitiyor. Daha fazla dayanmak mümkün görünmüyor. "Tanrım, bizi kötülerin elinden kurtar." Dr. Packard hâlâ çok hasta. Mrs. Cochran sanki yavaş yavaş iyileşiyor. Kolej kısmında o kadar çok tifo vakası var ki, büyük çadırı hastane olarak kullanmak üzere okulun bahçesine kurdular.

16 Mart Salı

Bugün yüreklerimizde ağır bir keder ve hüzün var. Dr. Packard gerçekten çok hasta ve Miss Coan'ın da tifo ya da tifüs olduğu anlaşılıyor. Mrs. Cochran iyileşiyormuş gibi görünüyor. Tebriz'den Dr. Vanneman'ı çağırmak istiyoruz, ama ona bir haber ulaştırmak mümkün görünmüyor. Dr. Shedd, Tebriz'e bir mesaj göndermek için Türk Konsolosundan yardımcı olmasını istedi ama Konsolos bunu yapamayacağını söyledi. Ruslar Urmiye ile Tebriz arasında bulunuyorlar. Bu kısımda 25-30 tifo vakamız var. Mr. McDowell, hastaları yerleştirmek için birkaç oda boşaltmaya çalışıyor, ama bunu yapmak çok zor.

Yeni gelenlerin başlarına kötülükler getirebileceği endişesiyle Mart Meryem'de dün gece yine bir korku dalgası yaşandı. Birçokları bizim avlumuza doluşmaya çalıştı, ama zaten her yer dolu. Hepsine birer somun vermek üzere günde 15.000 kişi besliyoruz. Gizli bir haberciyle Dr. Vanneman'dan birkaç gün önce gelen bir notta 1.200 sterlinlik bir yardım aldıkları yazıyordu. Bu önemli bir miktar, ama buradaki borcumuzun sadece üçte birini karşılar. Türkler Şamaşa Lazar'ı ve Mar Elia'yı (piskopos) fidye için hâlâ ellerinde tutuyorlar. Paramız azalıyor, Mr. Müller yüzde 24 faizle borç para aldı. Geçen hafta kurtuluş umudumuz fazlaydı, ama devamlı ertelenen umutlar yüreklerdeki cesareti azaltıyor. Mr. McDowell, bazı hastaları okulun büyük odasından çıkarmaya çalışırken, kucağında bir bebekle bir sandalyede oturan bitkin bir kadın görmüş ve sormuş: "Nerede kalıyorsun?" Kadın, "İşte burada," diye cevaplamış. "Ne kadardır buradasın?" "En başından beri." (Yani iki aydır.) "Geceleri nasıl uyuyorsun?" "Bebeği önümdeki sıraya yatırıp arkama yaslanıyorum. Burası çok iyi bir yer. Size çok teşekkür ederim."

Erkekler, tutuklanıp fidye için alıkonulma korkusuyla avlularımızdan dışarı çıkmaya cesaret edemiyorlar. Misyonerlerden biri, Süryani bir doktordan dışarı çıkıp bazı hastalara bakmasını istemiş. Doktor gülmüş, "Faturayı ödeyeceksen gideyim" demiş

18 Mart Perşembe

Dr. Packard'ın kendine gelmesi bizi rahatlattı, ama hâlâ çok güçsüz. Miss Coan'ın ateşi de hâlâ yüksek, Miss Lamme da yardım için Kolej kısmına gitti. Bu sabah Mr. McDowell yüksek ateş yüzünden yatağa düştü, ama sadece sıtma olduğunu umuyoruz. Bir haftadır Türk Konsolosluğunda tutuklu bulunan Şamaşa Lazar bin toman nakit para ödenmesi karşılığında ve iki gün içinde 400 sterlin daha bulması şartıyla serbest bırakıldı.

Eğer Tebriz'e posta yolu veya herhangi başka bir yol açık olsaydı, Tebriz'deki misyon veznedarımız Dr. Vanneman adına düzenlenmiş para havalelerini satabilirdik, ama bankerler şu anda bunları satın almazlar, çünkü Tebriz yolu açılana kadar bu havaleleri paraya çeviremezler. Önceki gün, bize günde altı ton kadar ekmek sağlayan 20'den fazla Müslüman fırıncımızla, bize yirmi günlük krediyle ekmek vermeleri için bir pazarlık yapmaya çalıştık. On gün sonra paranın yarısının ödenmesi şartıyla kabul ettiler; fakat buradan ayrıldıktan sonra, bize söylememelerine rağmen, dün için ekmek göndermeme konusunda kendi aralarında anlaşmışlar. Sabah ekmek gelmediğini fark edince dışarı çıktık ve başka fırıncılarla nakit para karşılığında ekmek göndermeleri için anlaştık. Her zamanki fırıncılarımız ekmeği başka yerden aldığımızı görünce geri geldiler ve uzun bir pazarlıktan sonra her beş günde bedelinin yarısını ödememiz şartıyla 20 gün boyunca ekmek göndermeye söz verdiler. Bu noktada anlaştık, anlaşmaya sadık kalıp kalmayacaklarını göreceğiz. Neyse ki, dün günlük ihtiyacımızın yarısı elimizde vardı, geri kalanını da satın alarak tamamlamayı başardık. Nakit kıtlığı var, böyle belirsizlik zamanlarında parası olan herkes, parasını elinde tutmak istiyor.

Bu sabah saat beşi biraz geçe çığlık ve kargaşa sesleriyle uyandık. Askerler, başlarındaki subayla birlikte, duvarın cadde tarafından dayadıkları merdivene tırmanarak, İngiltere vatandaşı bir Süryani olan Mr. _____ bahçesine geçmek suretiyle İngiliz misyonuna girmişler. Bekçi alarm verince Mr. Müller ve Mr. Allen derhal olay mahaline gittiler. Tabii kadınları teskin etmekten başka bir şey yapamadılar. Sekiz ya da on erkek, muhtemelen fidye almak amacıyla alıkoymak için tutuklanmış. Yaşadığımız sıkıntıların en başından beri bu binalarla bizim binalar arasında bağlantı kurulmuştu ve girişte Amerikan bayrağı asılıydı. Mr. Allen subaya şöyle söylemiş: "Amerikan bayrağına saygı göstermek niyetinde değilsiniz herhalde?" Subay, "Burada Türk bayrağı da var" diyerek cevap vermiş (Türk bayrağı Amerikan bayrağının altındaydı). Bu olay kendi binalarımızın güvenliği konusunda bizi kuşkuya düşürdü. Bu tür olaylar olurken binlerce kişi nasıl sessiz ve sakin kalabilir, insan merak ediyor. Odamın yanındaki salonda uyuyan kadınlar ve kızlar var. Kapılarını açtım ve dışarı çıkmamalarını söyledim. "Hayır, sadece giyiniyoruz" dediler; fakat korkudan titredikleri açıkça görülüyordu. İşte on bir haftadır içinde yaşadığımız durum bu.

Hayatımda karşılaştığım en zavallı insanlardan biri bugün odama geldi ve bir ekmek karnesi istedi. Bu, açlıktan ve hastalıktan mumyaya benzeyen, iskelete dönmüş 12 ila 14 yaşlarında bir erkek çocuğuydu. O kadar güçsüzdü ki, zor ayakta duruyor ve zor konuşuyordu, aylardır yıkanmamıştı. Nerede kaldığını sordum. "Sınıfta" dedi.

Türkler, ordu için 10.000 gömlek ve pijama talep ettiler. Bunun 8.000'i Müslüman kadınlardan, kalan 2.000'i Hıristiyan ve Süryani kadınlardan istendi. Hıristiyan ve Süryani kadınların neredeyse hepsi burada bizimle birlikte ve Hıristiyan mahallesinde olduğu için sorumluluğu almak misyonerlere düştü; işi Miss Schoebel üstlendi. Şu ana kadar 55 top basma gönderildi; Miss Schoebel malzemeyi sorumlu kadınlara verdi; onlar da dikişe (çoğunluğu elle) yardımcı olacak başka kadınlar buldular. Böylece 800 gömlek hazır hale geldi. Sizi soyan, evinizi yakan, kocalarınızı, kardeşlerinizi ve babalarınızı öldüren, kadınlarınızı kirleten, kızlarınızı kaçıran Türkler ve Kürtler için oturup da nasıl elbise dikersiniz ki?

20 Mart Cumartesi

Türklerin İngiliz misyonundan aldığı tutuklular, yaklaşık 24 saat alıkonulup sorgulandıktan sonra, herkesi büyük ve beklenmedik bir sevince boğarak fidyesiz serbest bırakıldılar. Türkler, bir Rus casusunun orada saklandığını duyduklarını söylemişler, bir kanıt bulamayınca da adamları serbest bırakmışlar. Başka bir olayın da bu salıvermeyle ilgisi olabilir. Önceki gece tifodan mustarip birkaç Türk askeri Kolej kısmına gitmişler. Kendileri için kesinlikle hiç yer olmadığını öğrenince, Türk Konsolosluğu'na, yani eski Rus misyon binasına geri dönmüşler. Bunun üzerine Şahbanda Dr. Shedd'i çağırttı. Gece yarısından sonraydı ve Dr. Shedd'in neden çağrıldığını bilmiyor, yiyeceğimiz yeni bir darbenin endişesiyle korkuyorduk. Fakat sadece, tifoya yakalanan bir düzine hastaya bakıp bakamayacağımızı sormuş. Dr. Shedd, zaten hastalarla ağzına kadar dolu olan hastanede ve bitişik Kolej kısmında hiç yer olmadığını, ama yine de elimizden geleni yapacağımızı söylemiş. Belki de bunun tutukluların salıverilmesiyle bir ilgisi vardır. Sonraki iki gün boyunca da başkaca tutuklama yapılmadı; şu anda tutuklu olarak sadece piskopos kaldı. Onun için istedikleri son fidye 15.000 tomandı. Şahbanda ana kapımızdaki hariç bütün Amerikan bayraklarını indireceğini söyledi. Sığınmacılarla dolu olan, bizimkine bitişik başka binalarımız de var ve sonradan Amerikan vatandaşı olmuş birçok kişi Amerikan bayrağı çekmiş durumda.

Bu sabah hastalarımız daha iyi olduğu için sevinçliyiz. Mr. McDowell dün ayaklandı, Miss Schoebel'in de bu sabah ateşi yok, anlaşılan sadece sıtması varmış. Mrs. Cochran yavaş yavaş iyileşiyor; Dr. Packard'ın krizi atlattığını umuyoruz; Miss Coan'ın da durumu hafif. Odalarımız, koridorlarımız, her yer yine ağzına kadar doldu. Erkekler, tutuklanma endişesiyle başka bir yerde kalmaktan korkuyorlar. Türkler, binlerce askerin geldiğini duyurdular ve Mart Maryam mahallesindeki evleri istediler. Evlerinden çıkarılanların gidecek başka yerleri de yok.

Ekmek tedarikinde sorun yaşıyoruz, çünkü fırıncılar nakit ödeme olmaksızın ekmek göndermeyi reddediyorlar. "Mavi gözlüler (Ruslar) dönecek, ondan sonra siz de bize para vermeyeceksiniz" diyorlar. Bugün Mr. Müller, birkaç ay krediyle buğday almaya çalışacak ve mümkün olursa bu buğdayı nakit yerine kullanacağız. Özellikle böyle durumlarda paranın ne kadar harika bir şey ve parasızlığın ne kadar korkunç olduğunun farkına varıyorum. Nakit ödeme yaptığımız sürece bazı fırıncıların bizim istediğimizden de fazla ekmek göndermesini engelleyemiyoruz. Aramızda birçok hasta olmasına, birçoğumuzun da onlara bakmakla meşgul olmasına, paramızın ve takatimizin de tükenmiş olmasına rağmen kurtuluş yakın olmalı; zira on bir haftadır boş yere onu bekliyoruz.

Az önce, okulun hastane odasına çevirdiğimiz yemekhanesini ziyaret ettim. Eğer dünya üzerinde insan sefaletinin buradan daha fazla olduğu bir yer varsa, umarım ben hiç görmem.

Çocuğun biri biraz önce öldü. Çocuğun annesi bana hazin hazin baktı ve "O öldü, hanım" dedi. Başka bir bebek ölüm halinde yerde yatıyordu, afyonun etkisi altındaydı. Gıdasızlıktan dolayı annesinin sütü yok ve bebek de açlıktan ölüyor. Anne şöyle dedi: "Hanım, hastayım ne yapayım?" Sadece, "Bilmiyorum," diyebildim. Yirmi kişi daha döşeksiz kuru yerde yatıyor, inliyor, ağlıyor ve yardım istiyorlar. Yüzünde açlığın izleri olan bir çocuk başının altında sert bir destekle babasının ceketi üzerinde yatıyordu. Muhtemelen yarın o da ölecek ve biz bunun için Tanrı'ya şükredeceğiz. Sayıları o kadar fazla, bizim gücümüz ve imkânlarımız o kadar az ve odalar o kadar kalabalık ki, onlar için çok az şey yapabiliyoruz. Ölüm onların en iyi dostu. Bir tarafında kızları, diğer tarafında kız kardeşiyle birlikte kilise kadınlarımızdan biri de burada yatıyor. Oğlu birkaç hafta önce öldü. Onunla konuşunca doğrulmaya ve odadaki diğer hastalardan bahsetmeye çalıştı. Hastaların yatması için hasırlar serdik, hasta odalarındaki ateş için Mr. Sterrett'in odun stokunu kullandık. Kendi odaları için odun bulabilenler hariç diğerleri ateşsiz idare etmek zorundalar. Tifoluların yattığı odalardan birinin köşesinde dün yanmış odunlardan bir yığın gördüm ve ne olduğunu sordum. Köye gittiklerini ve evlerinin yarı yanmış kalaslarını yakacak olarak kullanmak üzere buraya getirdiklerini söylediler. Evlerinden geriye sadece bunlar ve bir çamur yığını kalmış. Diğerleri de aynı şeyi yapmışlar.

Dün kilise kadınlarımızdan biri olan Rabi Nanou, her zaman yaptığı gibi, çoğunluğu {{Nasturi}} dağlılardan oluşan çok sayıda mültecinin bir araya geldiği toplantılara katılmak için yola çıktı. Yolda paltosunu isteyen bir asker tarafından durdurulmuş. Köyünden kaçarken her şeyinin alındığını ve üstündeki paltonun kendisine misyoner bayanlardan biri tarafından verildiğini söylemiş. Asker yine de paltonun onun için gereksiz olduğunu söyleyerek çıkarmasını istemiş. Tam o sırada bizim kapımızda muhafızlık eden başka bir asker gelmiş. Araya girmiş, kadını din görevlisi olarak tanıdığını, vaaz vermek için her gün dışarı çıktığını ve paltosuyla gidebileceğini söylemiş.

Az önce, yemek odasındaki hastalara, Rabi Surra ve ailesine rafadan yumurta ve birkaç parça ekmek götürdüm. Her şey için çok minnettarlar. Eğer gerektiği gibi beslenirlerse çoğunun bir hafta içinde ayağa kalkacağına şüphem yok.

21 Mart Pazar

Dün Mr. McDowell, artan tifo vakalarının bakımına yardımcı olmaları için bütün yerli doktorlarla bir toplantı yaptı. Neredeyse hiçbir iş yapmayan, kendilerinden bir şey istenince bahaneler bulan bazı doktorlar var. Hastaların bakımına ve Mr. McDowell'ın halkın sağlığını koruma çabalarına yardım edebilecekleri yerde, bütün günü odalarında oturarak, ya da bir aşağı bir yukarı dolaşarak nasıl geçirebildiklerini anlamak çok zor. Asistan doktorumuz Dr. Daniel Werda tifoya yakalandı, yardım için hastaneye giden Suçbulak'tan Dr. David eve hasta döndü. Eski asistanımız Dr. Pera, Kolej kısmında hasta misyonerlerin ve bazı özel vakaların bakımına yardımcı oluyor. Dr. Joseph Khosbaba da yardım için oraya gitmeye razı oldu. Şehirde gerçekten çalışan tek yerli doktor Dr. Theo. Mar Yosep ta başından beri bizim yedek kuvvetimiz oldu. Her gün yakınımızda ve hizmete hazır.

23 Mart Salı

Pazar akşamı Acem Yeni Yılı'nın, *Noruz*'un* başlangıcıydı. Yeni Yıl'ın başladığını haber veren top ateşlenir ateşlenmez, her zamankinden daha fazla silah ve torpido sesleri yükseldi ve yarım saat kadar sürdü. Yeni bir çatışmanın başladığını düşünen birçok kişi çok korktu. Ertesi gün duyduk ki, ne olduğunu bilmeyen Şahbanda da korkmuş.

Şahbanda pijama yapılması için 48 top muslin gönderdi; Miss Schoebel'in yönetimindeki kadınlar şimdi onları dikmekle meşgul; şu ana kadar 850 gömlek diktiler.

Arka bahçemizden gelen koku artık dayanılmaz halde. Arka penceremi hiç açamıyorum. Güneş çıkınca sıcak, her şeyi kurutup berbat kokuların yayılmasına neden oluyor. Geçen gece Şahbanda Tebriz'deki Dr. Vanneman'a bir haberci göndermemize izin verdi. Hastalarımızın durumu oldukça iyiye gidiyor. Dr. Packard krizi atlattı ve her geçen gün biraz daha iyi görünüyor. Artık hastanede 25 kadar da Türk var.

25 Mart Perşembe

Bazılarını, ekmek karnelerini geri alarak evlerine göndermeye çalışıyoruz, ama onlara güvenlik garantisi veremiyoruz. O kadar kalabalıklar, o kadar çok hasta ve o kadar az para var ki, yolda birkaçı öldürülse bile bazı insanları göndermek kötünün iyisi görünüyor.

Dün okul yemekhanesindeki 60 hastanın her birine rafadan yumurta ve öğleden sonra da iki-üç kız öğrencinin yardımıyla çay servisi yaptık. Şeker ve çay o kadar pahalı ki, normal fiyatlarının üç katı. O tek bir odaya çay ikram etmek yaklaşık 6 şiline mal oldu. Büyük sınıfın durumu da yemekhaneninki kadar kötü, ama orası o kadar kalabalık ki, herhangi bir şey yapmak fiilen mümkün görünmüyor. Eminim bu yüzlerce insan bir hafta boyunca gerektiği gibi beslenseler ayağa kalkarlar, ama bu bizim imkânlarımız ve gücümüz dışında. Şu anda okulun salonunda vaaz veren Göktepeli vaiz Moushi Douman'ın sesi açık pencereden bana kadar ulaşıyor. Okulun bahçesinde günde iki kez vaaz veriliyor. Ayrıca ayin için diğer odalara ve bahçelere günlük ziyaretler yapan vaizler ve kadınlar da var.

29 Mart Pazartesi

İki üç gündür yağmur yağıyor ve insanlar çok zor durumda. Hastaların bazıları neredeyse yataksız yorgansız balkonda yatıyor. Bu zamana kadar gördüğüm en dehşet verici manzarayı dün okulun balkonunda gördüm: Yarı çıplak bir kadın çıplak tuğlaların üzerine yatmış can çekişiyor, üzerine esen bu rutubetli, soğuk havada yalnız, çaresiz. Bütün sınıflar, koridorlar, sıralar, köşeler, basamaklar sefalet içinde, aç, hasta insanlarla dolu. Çay işine bakan adamı dün, yani Paskalya'dan önceki pazar günü semaverlerle birlikte oraya gönderdik ve 150 kişiye adam başı iki büyük fincan çay dağıttırdık. 12 şilin kadar tuttu ama 8 şilinini Süryaniler verdi. Sadece kuru ekmek için binlerce dolar borçlandıktan sonra, sınırlı sayıda tifo hastası hariç, hastalara özel yiyecek vermek için borçlanabileceğimizi düşünmüyoruz. Her şeyden önce, hastaları üzerlerine en azından bir örtü verebileceğimiz, saman yataklara yatırabileceğimiz odalara, ateşe ve ekmeğin yanında verebileceğimiz biraz katığa ihtiyacımız var, birçoğu yiyemeyecek kadar hasta olsa da... 2.000 kişinin burada bu şekilde öleceğini düşünmek dehşet verici, ama 12 haftadan sonra acı çeken bu çaresiz insanlardan biri daha huzur bulduğu zaman kendimizi

* {{Newroz. —ç.n.}}

memnun hissetmekten alamıyoruz. Bazen günlerce bu duyguyu kalbimden atmış gibi görünüyorum, fakat sonra gene beni altüst ediyor. Sürekli dua ediyor ve kurtuluş için Tanrı'ya yalvarıyoruz, ama hiçbir yardım gelmiyor. Dünyanın geri kalanından kopup kaderimize terk edilmiş gibiyiz. Üç aydır dış dünyadan hiçbir şey yok! Birçok haber duyuyoruz, ama hiçbiri gerçekleşmiyor. Veliaht Tebriz'e ulaştığı, Urmiye'nin de kutlamalara başlamış olması gerektiği söyleniyor, bu yüzden toplar ateşlendi, bayraklar asıldı, etraf süslendi. Biz de girişimizi flamalar ve halılarla süsledik. İran hükümetinin hem Türkleri, hem de Rusları kovacak kadar güçlenmesini isteyen İranlılar sevinç içinde.

Birkaç gün önce Mr. Müller, pazardaki bir tüccardan bin toman borç almayı başardı. Para iki kranlık gümüş sikkeler halinde verilmiş ve bir hamalın sırtında eve getiriliyormuş. Hamal, İranlı bir askerle birlikte biraz arkadan geliyormuş. Aniden etraflarının, tüfekler, fişeklikler ve hançerlerle tepeden tırnağa silahlı altı Kürt tarafından çevrildiğini fark etmişler. İkisi ileri çıkmış ve içinde para olduğundan emin olmak için torbaya yumruk atmışlar; diğerleri Mr. Müller'in arkasına geçmiş, gelinceye kadar yollarda böyle yürümüşler. Yolda parayı nereye götürdüğünü sormuşlar. Mr. Müller, paraya bir şey olacak diye korkudan tir tir titremesine rağmen, cevap vermeye tenezzül etmezmiş gibi ağırbaşlı bir sessizlik içinde yürümeye devam etmiş. Kapımıza kadar olaysız gelmişler, Mr. Müller içeri girerken Kürtlere dönmüş ve güvenlik için kendisine eşlik etmelerinden dolayı teşekkür etmiş. Onlar da gülmüş ve uzaklaşmışlar. Kapıda bekçilik eden genç Süryanilerden bazılarının dediğine göre birkaç gün önce yoldan geçen bir grup Kürt konuşmak için durmuşlar ve şöyle söylemişler: "Bu ovaya sizin hepinizi öldürmek maksadıyla geldik, bir tekiniz bile kurtulamayacaktınız, ama (kapının üstündeki Amerikan bayrağını işaret ederek) bu bayrağın altından geçmeye cesaret edemiyoruz!" Herkes, eğer Hıristiyanlara bize sığınma olanağını sağlamasaydık, geriye başlarına geleni anlatacak çok az kişi kalacağına inanıyor. Hâlâ onları dışarı çıkmaları için zorlamaya cesaret edemiyoruz. Hepsi, "Kürtler ve Türklerle karşılaşmaktansa burada açlıktan ve hastalıktan ölürüz daha iyi" diyorlar.

Hasta misyonerlerimizin hepsi iyileşiyor görünüyor ve bunun için minnettarız. Şehirdeki tifo vakaları genellikle hafif, tifodan ölenlerin sayısı az, ama dizanteriden ölen çok. Kızamık bir süre önce ortadan kalktı.

1 Nisan Perşembe

Kilise kadınlarımızın en iyilerinden biri Göktepeli Rabi Nannou, birkaç günlük bir hastalık evresinden sonra zatürreeden öldü. Üç aydır buraya sığınmıştı. Korkusuz ve sadık bir çalışandı, günlük dini toplantılar yapmak için dağlıların doluştuğu evlere gider, hastalara bakar, yardımcı olabileceği herhangi bir yere gitmekten çekinmezdi. Aldığı az bir maaşla abisinin dört yetim çocuğuna yıllarca baktı. Kendi evlenmemişti, abisinin çocuklarını kendi çocuklarıymış gibi karşılık beklemeden sevdi. Onun yerini dolduracak biri yok.

Krediyle buğday almaya başladık, zira çok az nakit paramız var ve daha fazla para da bulamıyoruz. Bize olan borcunun bir kısmına karşılık olarak Degalalı Rabi David'den 400 kile buğday aldık. Hapse düşüp canını kurtarmak için bin toman ödeme cezasına çarptırılınca paranın bir kısmını biz vermiştik ve ondan bir senet almıştık. Nakit ödeyemediği için borcunun bir kısmını buğday olarak ödüyor. Biz de bu buğdayı açlara dağıtmak için

öğüteceğiz. Ekmek için sadece birkaç günlük kredi alabiliyoruz. Fırıncıların çoğunun işlerine devam edebilmek için paraya ihtiyacı var.

2 Nisan Cuma

10 yaşındaki Bertha Shedd birkaç gündür tifo yüzünden hasta. Şimdi Miss Lamme de hastalanıyor. İki hafta önce Miss Coan tifoya yakalanınca yardım için hastaneye gitmişti. Dr. Packard, Mrs. Cochran ve Miss Coan iyileşiyorlar. Parasal işlerimizi gören ve Şehir Tesisleri'nde genel yardımcımız olan Oraham Badel'in durumu bu sabah oldukça kötüleşti – tam ben bunları yazarken, geride bir eş ve dört çocuk bırakarak öldü.

Birkaç yüz Türk askeri şehre geldi, görünüşe göre geri çekiliyorlar; çünkü aralarında yaralılar var. Hangi yönden geldikleri belli değil. Geçen akşam Türk subaylarından biri büyük bir korku ve telaşla buraya geldi. Yanlışlıkla zehir yutmuş, kendisini kurtarmamızı istedi. Kusturucu bir ilaç verip hayatını kurtardık. Ortalığın mikrop kaynadığını duyduklarından tifoya yakalanmaktan çok korkmuşlar, ellerini yıkamak için bir bardağa civa klorür koymuşlar. Bu adam da bu bardağı şarap veya viski zannedip kafasına dikmiş. Çok korkmuştu; kendi hayatı kurtulduğuna göre onun da başka hayatlar kurtarması tavsiye edildi.

4 Nisan Pazar

Bu günlük, artık hızla bir ölüm ilanları dizisi halini alıyor. İlk anda ölen yüzlerce kişi en fakir ve en zayıf olanlardı, ama artık en iyilerimiz de ölmeye başladı. Dün Dr. Packard'ın asistanı Dr. Daniel Werda tifodan öldü. Mrs. McDowell da üç gündür yüksek ateşle yatıyor, tifo olup olmadığı daha belli değil. Geçen gece aşçımız da tifoya yakalanarak yatağa düştü. Miss Schoebel, onu rahat ettirmeye ve yaşlı annesinin ona bakmasını sağlamaya çalışıyor. Bütün gün Paskalya için yiyecek bir şeyleri olmayan yüzlerce hastaya yiyecek bulmaya çalıştık. Paskalya Süryanice'de "Büyük Yortu" anlamına geliyor. Bizim için Noel neyse, Büyük Yortu da onlar için aynısı. "Küçük Yortu (Noel) kederli geçti ve şimdi Büyük Yortu da kederli geçiyor," diyorlar. Yine de o kadar umut dolular ki, kurtuluşun yortudan önce gelebileceğini umuyorlar. 500 hastaya yumurta ve çorba dağıttık ve bir o kadarına da akşamdan evvel birer bardak çay verileceğini umuyorum. Yarın da bugün ulaşamadığımız yüzlerce kişiye daha çorba vermeyi planlıyoruz. Yardım parasını ekmekten başka bir şeye harcamıyoruz, dolayısıyla hastalar için sadece kişisel paraları kullanıyoruz - ki onlar da çok az.

6 Nisan Salı

Hastalar, açlar ve can çekişen insanlarla birlikte uzun zamandır ölüm vadisindeyiz. Bir parça kefene sarılmış minicik bedenlerin sonu gelmeyen resmi geçidi, portatif merdivenlerle taşman kimsesiz cesetler, aralık ağızlar ve donuk bakışlar, içi kara basmayla kaplanmış boyasız tabutlar, asla dinmeyen feryatlar, ağıt yakanların kurumayan gözyaşları, veremeyeceğimiz şeyler için uzanan eller... ve artık bizim sayımız da azalmaya başladı. Pazar günü, benim sıram geldiğinde geride kalanlara mümkün olduğu kadar az sorun çıkarmak için gömüleceğim giysileri hazırlamam gerektiğini düşündüm; çünkü bu günlerde hepimiz çalışmaya sıranın içimizden herhangi birinde olabileceğini bilerek gidiyoruz. Buna rağmen neşemizi korumayı başardığımızı, gülecek ne kadar çok şey bulduğumuzu görünce dostlarımız şaşıracaklardır; zira gülünç şeyler de oluyor. Ayrıca, üç aydır ölüme bu kadar yakın olduktan sonra, ölüm o kadar da yabancı görünmüyor, "Öte Taraf" çok yakın ve Kılavuz'umuz da hemen yanı başımızda.

İnsan inancının ne kadar büyük, dininin ne kadar değerli olduğunun farkına böyle zamanlarda varıyor. Huzur içinde tutunabileceğim Kaya'yı İsa Mesih'in sözlerinde buldum: "Benim olduğum yerde siz de olabilirsiniz." "Bana hizmet edenler, bırakın beni takip etsinler, benim olduğum yerde bana hizmet eden de olur." O'nun olduğu yerde olabilmek için bu kadarı yeterli. Son zamanlarda hayatın zor anları için yazılmış vaazlar ve kitaplar okudum. Bu okuduklarımı bizim içinde bulunduğumuz durumla kıyaslayınca daha hafif buldum ve durumu anlatmaya yetmediğini gördüm: Bizim yaşadıklarımız çok daha yoğun ve derin; o kadar ki, ancak Tanrı'nın sözleri o derinliğe ulaşabilir. Browning'in *Prospice*'ını yeniden okuyorum, ama beni eskisi kadar heyecanlandırmıyor, çünkü bende daha güzel sözler var: "Kime inanıyorsam onu tanırım," "Ölüm'ün bizi Tanrı sevgisinden ayıramayacağına iman ediyorum, O Efendimiz İsa Mesih'in içindedir."

Öğleden sonra

Bu sabah Mrs. McDowell'ın vücudunda kırmızı lekeler çıkmaya başladı ve artık tifo veya tifüs olduğunu biliyoruz (tifoymuş). Rabi İster Alamshah, Mrs. McDowell'ın bakımına yardımcı olmayı kabul etti. Miss Schoebel ve ben de onun bakımını seve seve üstleniriz; ama bu, işlerimizi zaten her dakikası dolu olan diğer misyonerlerin üzerine yıkmamız anlamına gelir. Mr. McDowell da işlerinin bir kısmını bırakarak Mrs. Mcdowell'ın bakımına yardımcı olacak. Aramızda hastalananların sayısı altıya çıktı ve eğer bu kalabalığı buradan gönderemezsek başkalarının da hastalanacağını düşünmemek mümkün değil.

Akşam

Bugün Miss Larmme'de de kırmızı lekeler çıktı, tifo olduğu söyleniyor.

*****

3 Haziran Perşembe

Günlüğe son yazdığımın üzerinden neredeyse iki ay geçmiş. 11 Nisan pazar günü tifo sebebiyle yatağa düştüm. Üç gün sonra Miss Schoebel de aynı nedenle hastalanmış. İran Kızlar Okulu öğretmenlerinden Rabi Elishua bana bakmak için derhal gelmiş. Üç hafta bana bakmış ve hastalığımın en kötü zamanında başımda beklemiş; sonra o da hastalık kapmış. Ruhban Okulu'ndan üç öğretmen de Miss Schoebel'e sırayla bakmak için gelmişler, ama üçü de birer birer hastalanmış. Amerikan Yetimhanesi'nden Miss Bridges bize yardım etmek için gündüzleri buraya geliyormuş, on iki gün zarfında o da tifüsten yatağa düşmüş. Daha yeni yeni ayağa kalkıyor. Bize bakmak için yardıma gelen bütün öğretmenler iyileşmiş, ama diğer öğretmenlerden biri ölmüş.

Bize hemşirelik yapacak uygun misyoner kalmayınca iş başına geçen bu eğitimsiz ve tecrübesiz kızların ne kadar yetenekli hemşireler olduklarını görmek hepimizi şaşırttı. Onlara bağımlıydık ve hiçbir komplikasyon olmadan iyileştik. İçlerinden sonuncusu da hastalanınca onun bulabileceğimiz son *akıllı* hemşire olduğunu biliyorduk, ondan sonra bilgisiz köylü kadınların bakımına kalmıştık.

Hastalığımız ve nekahat dönemimiz sırasında geçen iki ayda çok şeyler olmuş. Süryani dostlarımızdan birçoğu ölmüş. Bizim çevremizden ise Mrs. McDowell 16 Nisan'da, Mrs. Shedd 17 Mayıs'ta ölmüşler. Normal hayat şartlarına döndüğümüzde onların kayıplarının bizim için ne ifade edeceğini henüz idrak edebilmiş değiliz. Mrs. Müller, Miss Schoebel'e ve bana iki buçuk

hafta baktıktan sonra ateşlenmiş. Birkaç gün sonra küçük oğlu doğmuş ama sadece bir gece yaşamış. Bu, Dr. Coan'ın bahçesindeki asma çardağının yanına gömdüğümüz dördüncü kişi. Onları Seir'deki mezarlığımıza götürmek mümkün olmadı. Bu hafta da Mr. Müller tifoya yakalandı. Ateşi yüksek. Mr. Müller, iki çocuk, Bertha Shedd ve Ruth Müller'in yanı sıra, on sekiz misyonerin içinden ateşi çıkan on üçüncü kişi. Mr. Labaree, iki hemşire, yani Tebriz'deki hastaneden Miss Easton ve Urmiye yolunda Tebriz'e uğrayan Miss Burgess ile birlikte pazartesi günü geldi. Mr. Labaree haftalardır buraya gelmeye çalışıyormuş, ama Ruslar yolu açana kadar bu mümkün olmamış. Dr. Lamme dün yani 5 Haziran'da geldi ve akşam çalışmaya başladı. Bu uzun beş ay boyunca en zor şeylerden biri de dış dünyadan kopmamızdı. Dostlarımızın bizi düşündüğünü, bizim için dua ettiğini elbette biliyorduk; ama bu arkadaşların buraya gelmesi veya diğerlerinin mektup göndermesi gibi somut ilişkiler bize çok yardımcı oluyor.

24 Mayıs pazar günü Rus ordusunun öncü birlikleri Urmiye'ye girdi ve öğleden sonra kumandan bizim yöneticilerimizi ziyarete geldi. Ordunun burada kalmayacağını, düşmanı takip etme emri aldığını öğrendiğimizde hayret ve büyük bir korku duyduk. Nitekim, ordu gidince Müslümanlar, köylerine dönen Süryanileri taciz etmeye ve soymaya başladılar. Hıristiyanlara karşı bir Müslüman ayaklanması olacağına dair büyük bir endişe vardı, yüzlerce kişi Salmas yönüne doğru kaçtı. Sonunda Ruslar yaklaşık 200 kişilik bir koruma bıraktılar. Üç gün önce toplarıyla birlikte yaklaşık 6.000 kişilik bir Rus kuvveti güneyden gelerek şehre girdi. Onları çatımızdan seyrettik, bizim gibi kuşatma altında kalmış insanlar için güzel bir görüntüydü. Sığınmacıları artık arazimizden çıkarmaya çalışacağız. Birkaç gün önce bizim bahçemizde ve sığınmacılar için kiraladığımız yan bahçede hâlâ bin kişi kadar vardı. Arka bahçemizdeki koku dayanılır gibi değil. Bu kokudan nasıl kurtulacağımızı ve etrafı mikroplardan nasıl temizleyeceğimizi bilmiyorum. Toprak bir metre derine kadar iyice ıslanmış olmalı zira o bahçe yüzlerce kişi tarafından beş ayı aşkın bir süre boyunca hela olarak kullanıldı.

Rus ordusuyla birlikte Moğolistan'dan gelen iki Kızılhaç hemşiresi, ordu Erzurum yönüne hareket edinceye kadar birkaç gün bizim misafirimiz olup olamayacaklarını sordular. Buradan da Kudüs'e gideceklerini söylediler. Seyahat ederken Kazaklar gibi giyiniyorlarmış; ama evde hemşire kostümlerini giyiyorlarmış.

Ruslar Urmiye'yi boşaltırken onlarla giden önde gelen Süryanilerin bir kısmı, birkaç gün önce döndüler. Birçoğu evlerini harap bir halde bulmuş. Dün aylardan sonra ilk defa kilisede bir şükran ayini yaptık, çünkü aylar boyunca kilise sığınmacılarla doluydu. Binlerce kişi büyük bir dehşet ve yokluk içinde yaşadı; birçoğu nasıl aklını kaçırmadı, hayret. Zaman zaman sanki gözyaşlarımız kurumuş, duygularımız ölmüş gibiydi; çok şey gördük ve çektik. Duyguların körelmesi sanırım doğanın, beyni ve sinirleri korumasının bir yolu. Bu zavallı perişan yaratıklara ve iskelete benzeyen küçük çocuklara bakınca bazı duygulara hâlâ sahip olduğumu fark ediyorum. Açlık, hastalık ve kötü koşullardan dolayı 4.000 kişinin öldüğü, bin kişinin ise şiddet kullanılarak öldürüldüğü tahmin ediliyor. Çekilen acılar asla anlatılamaz, henüz bitmiş de değil. Yüzlerce, hatta binlerce kişi muhtaç durumda, arazimizi boşaltsak bile misyonerlerden başka bu insanları açlıktan koruyacak kimse kalmadı. Biz ise Amerika'ya bakıyoruz. Bütün Hıristiyanlar adına bu Müslüman halkın önünde Hıristiyanlığın tanığı olmaya çalışıyoruz. Peki Amerika'nın Hıristiyanları faturayı ödeyecek mi?

32. TÜRKLER VE KÜRTLERİN BOŞALTTIĞI URMİYE: MRS. J. P. COCHRAN'IN BİRLEŞİK DEVLETLER'DEKİ DOSTLARINA GÖNDERDİĞİ, AMERİKAN PRESBİTERYEN KİLİSESİ YABANCI MİSYONLAR İDARE HEYETİ TARAFINDAN AKTARILAN, 20 MAYIS 1915 TARİHLİ MEKTUP

Dış dünyayla yeniden temasa geçeceğimiz fikri gerçek olamayacak kadar güzel görünüyor; belki gerçek de değildir. Fakat Vali her durumda mektupları götürmesi için yarın Tebriz'e bir ulak göndereceğini, belki de ulağın oraya sağ salim varabileceğini söyledi.

Dünyayla bağlantımız koptuktan sonra bizimle ilgili uygar dünyaya sızan haberler hakkında hiçbir fikrim yok, ama son dört buçuk ayda olanları ulak yola çıkmadan önceki kısa sürenin elverdiği ölçüde size anlatacağım.

Yılın ilk günü gelenek olduğu üzere şehirde ziyaretçilerimizi ağırlıyorduk; bütün Süryani ve bazı Müslüman dostlarımız davetliydiler. Buradan bir günlük yürüyüş mesafesinde Türk ve Kürtlerden oluşan bir ordu olduğunu, belki de savaşın eşiğinde olduğumuzu bilmemize rağmen işler oldukça yolundaymış gibi görünüyordu. Türk ve Kürtlerden oluşan ordunun aşağı yukarı 2.000 kişilik küçük bir güçle buraya güvenli bir şekilde mevzilenmiş olan Ruslarla savaşmaya geldikleri söyleniyordu.

Ertesi sabah Ruslar kalktılar ve aceleyle şehri terk ettiler. Onlara destek olduğu bilinen birçok Süryani de onlarla gitti. Bu kaçışla birlikte burada Kolej'deki eğitim kadromuz, gazete ve matbaamız, hatta şehir kilisemiz bile korkunç kan kaybetti, çünkü en iyi çalışanlarımızdan birçoğu da onlarla gitti.

Rusların gitmesi, Kürtlerin uzun süredir uzak durmak zorunda kaldıkları avlarının üzerine atılmaları için bir işaret oldu. Hatta onlardan evvel komşu köylerdeki Müslümanlar ganimetin üzerine üşüştüler, Süryanileri öldürdüler, sürülerini kaçırdılar, eşyalarını götürdüler, hatta kaçmaya çalışanların parasını, bohçalarını, beğendikleri elbiselerini dahi aldılar. Kadınları kaçırdılar, Hıristiyanları Müslüman olmaya zorladılar. Eğer dinlerini inkâr edip Müslümanlığı kabul ettiklerini gösteren cümleyi tekrar ederlerse onlara bir şey yapmıyorlardı. Bazen bunda başarılı oldular, ama elbette birçoğu bunu yapmadı ve bazıları da bu nedenle öldürüldü.

Ardından Kürtlerin saldırısı geldi. Bütün Kürt bölgelerinden Hıristiyanlara diş bileyen yüzlerce Kürt geldi; çünkü Hıristiyanlar, isteyip istemediklerine bakmadan ellerine silah verip onları orduya alan Ruslarla işbirliği yapmışlardı.

Silahlı Hıristiyanlar bazı köylerde Kürtlerle savaşmış ve birçoğunu öldürmüştü; ancak altı silahsız Amerikalı'nın yetersiz koruması altında misyonumuza sığınmadan önce bu köylerde 2.000 kadar da Süryani öldürülmüştü. Bayrağımız, şehirdeki yalnız kendi binalarımıza değil, bitişik binalardaki Hıristiyan tesislerine de çekildi. Bunların kontrolünü sağlamak için aralarda kapılar açıldı, ya da duvarlar delindi. Sadece ana caddeye bakan büyük kapımızın açılmasına izin veriyorduk, diğerleri barikatlarla kapatılmıştı. Şehirdeki binalarımızda 10 ila 15.000 kişi vardı. Bunların binlercesi muhtaç durumdaydılar; yığınlar halinde odalara doluşmuşlardı; bir odada 100'den fazla insan kalıyordu; bazı durumlarda kalabalık sebebiyle gece uzanmak bile mümkün değildi.

Kaçanlar bize yüklü miktarda para emanet etmişler, paranın çoğu gümüş on penilik olduğu için yanlarında götürememişlerdi; çünkü burada dolaşımda kâğıt para yok, dolayısıyla gidenler

yanlarına çok az para alabildiler. Böylece, gerektiğinde kullanmak ve bankacılık işlemleri tekrar başladığında faizsiz olarak geri ödemek koşuluyla büyük miktarda paranın sorumluluğunu üzerimize almıştık. Bu parayla insanlara yiyecek dağıtmaya başladık. Şehirdeki binalarımızda sistem şöyleydi: Öğlene kadar ekmeği satıyor, öğleden sonra yiyecek bir şeyi veya herhangi bir şey alacak parası olmayanlara birer ince dilim ekmek veriyorduk. Bu dağıtım işi 20-30 kişinin yedi saatini alıyordu.

Şehrin kilisesi Amerikan bayrağı altındaki kısımda kalıyordu ve burada kendilerine ait çok az eşyalarıyla birlikte sağlıksız kokular yayan 3.000 kişi barınıyordu.

Burada Kolej'de 2.000 kişiyi barındırıyorduk ve bina sayımız az olduğu için yerleşim bir sorundu.

Hastanede de 500 kişi vardı. En büyük koğuşumuzda sadece 10 yatağımız vardı; insanları yere, yatak aralarına yerleştirerek bu sayıyı 20'ye çıkarabildik. Ama yataklarını dışarı çıkardığımız diğer iki büyük koğuşta 100'er kişi, ateşsiz ve ışıksız - çünkü bunlara gücümüz yetmiyordu - yere dip dipe sıkışıp oturmuşlardı. Burada tamamen muhtaç olanlar kalıyordu; kaçarken yanlarına hayvanlarını alanları, bir çuval unu, döşeği ya da bir kilimi olanları caddenin öbür tarafındaki Kolej binalarına yerleştirmiştik.

Ben, hem hastane tarafındakilerin beslenmesiyle ilgileniyor, hem de her gün getirilen yaralı Hıristiyanlar nedeniyle ağırlaşan rutin hastane işleriyle uğraşıyordum.

Bana ait odalar, birine uyumak için bir divan koyduğum yemek ve oturma odası, mutfak ve hizmetime bakan adam için aşağıda küçük bir odadan oluşuyordu.

Odalardan bir tanesini uyumak, oturmak ve yemek yemek için kendime ayırdım. Diğerine ise Kolej'de öğrenci olmak üzere dağlardan gelip bütün yıl boyunca burada olan ve benim de iyi tanıdığım yedi çocuğu aldım. Yataklarını benim yemek odama getirdiler. Seğhan mutfağa kendi insanlarını ve yedi-sekiz arkadaşını doldurdu, Çoban ise aşağıdaki odasına iki aile aldı.

Bu çocuklar hastanede ekmek dağıtarak ve hastanenin çeşitli odalarında akşam dualarını icra ederek bana yardımcı oluyorlar.

Derken hepimiz tifo yüzünden ateşlenmeye başladık. Hastanede tifoya yakalanmış birkaç Türk askeri vardı, insanlar cahil ve dikkatsizdi, dolayısıyla bir salgın başladı. Artık burada Kolej tesislerinde tifo yüzünden yeni açılmış 700 mezarımız var.

Ben de tifoya yakalandım, ama iyileştim, her zamanki gücüme ve iyiliğime kavuştum, güçlü ve iyiyim, gerçi biraz zayıfladım, neyse ki. Urmiye'deki tek eğitimli Süryani hemşire bana bakıyordu; zira hastanede hastalıkla doğrudan temas halinde olduğum için hastalığa yakalanan ilk misyoner ben oldum (gerçi benden iki gün sonra Dr. Packard da hastalanmış). O da iyileşti. Yabancılar arasında ilk ölen Coanlar'ın yanlarında getirdikleri ufak tefek İsviçreli mürebbiye oldu. Onu Mrs. McDowell'ın ölümü takip etti. Ve bu hafta, buradaki en iyi dostum, kızlar okulunda beraber görev yaptığımız günlerden bu yana on beş senelik arkadaşım, sevgili Louise Shedd öldü. Oğullarımın hepsi de hastalandı, içlerinde en sevdiğim öldü - kendi halinde, tatlı bir Hıristiyan çocuğuydu. Hastalık geçiren veya geçirmekte olan diğer misyonerler Dr. Coan, Elizabeth, Bertha Shedd ve Mrs. Müller. Mrs. Müller, yedi aylık bir erkek bebek doğurdu ama bebek bir gün yaşadı, ardından Mrs. Müller de tifoya yakalandı. Hastalar arasında bunlardan başka Miss Lewis, Miss Schoebel, Miss Lamme ve Mr. Allen da vardı.

Öyle bir an geldi ki, hastanede bakılması gereken 250 hasta varken başasistan Dr. Daniel (tifodan öldü), başhemşire, eczacı, bütün hemşireler, aşçı, fırıncı kadın, kâhya, çamaşırcı kadın hepsi birden hastalandılar. Hastanenin içine düştüğü karışıklığı hayal edebilirsiniz, ya da daha doğrusu, hayal bile edemezsiniz. İlk anda yerimi Elizabeth Coan almış, iki hafta içinde o da hastalığa yakalanmış. Onun yerine Miss Lamme gelmiş, ama o da iki hafta içinde yatağa düşmüş. Onların boşluğunu doldurmaya gelen Süryani kadın hâlâ iş başında, gerçi ben de enfeksiyonu yenip bazı işlere geri döndüm. Adamım da hastalandı ama kadınım şu ana kadar fırtınayı atlattı. Üç aydan sonra bugün, on gündür hiçbir yeni vaka olmadığını kayıtlara geçirdik. Benim "ailemden" ölenler, çocuklardan biri, Seğhan'ın annesi ve Çoban'ın odasından iki kişi.

Şehirdeki binalarda durum daha da kötüydü. Salgın bizim büyük tesisimizi kırıp geçiriyor, gerçi ilk günden beri soğuktan, yoksulluktan, şu ya da bu hastalıktan, belki de yaşadıkları korkunun şokundan dolayı günde 10 ile 40 kişi ölüyordu. Şehrin öbür tarafındaki Müslüman erkek çocuklar için tahsis ettiğimiz büyük okul binamızda Dr. Packard'ın cesur girişimiyle kurtarıp getirdiği 3.000 kişi kalıyordu. Dr. Packard, Kürtlere karşı Rus siperlerine mevzilenerek hayatları için mücadele eden köylüler arasındaki çatışmanın en şiddetli anında atına atlayıp Kürt beylerine giderek, köy sakinlerinin canlarını bağışlamaları için ricada bulunmuş, bir süre görüştükten sonra silahlarını bırakmaları karşılığında insanların hayatlarını güvence altına almayı başarmıştı. Bir Ocak akşamı güneş battıktan sonra saat dokuz sularında, geride Kürtlerin yağmalayıp yaktığı evlerini bırakan köylülerle birlikte şehre döndü.

Türk yönetimi ve Kürt yağması insanları açlık sınırına kadar getirdi; henüz bu açlığın sonu da görünmüyor.

Kürtler ve Türkler dün kalktılar ve gittiler; Rusların geri dönmek üzere oldukları düşünülüyor. Sadece bir günlük mesafedeler. Üç aylık bir yürüyüşle Musul yoluyla İstanbul'dan gelen bir Türk ordusunu, uzun bir çarpışma sonucunda buraya bir günlük mesafedeki Gavilan yakınlarında alt etmeyi başardılar. Tam teçhizatlı 20.000, belki de daha fazla Türk askeri vardı; ama Ruslar müstahkem mevki avantajına ve arazi bilgisine sahiptiler; belki sayıları da daha fazlaydı. Bu konu hakkında kesin bir şey bilmiyoruz.

1915'teki savaşın gidişatına dair şu ana kadar bir haber alamadık. Etrafımızda olup bitenleri bilmemekten dolayı kendimizi bir kuyunun dibindeymiş gibi hissediyoruz.

Bizi dış dünyadan ayıran perdenin bu tarafına tek bir mektup bile geçebilmiş değil; ancak İstanbul'daki Amerikan Konsolosluğundan güvende olup olmadığımızı soran bir telgraf aldık. Kişisel olarak taciz edilmediğimizi bildiren telgraflar gönderdik. Yeri gelmişken bunun misyonun mucizelerinden biri olduğunu da söyleyeyim. Şu anda durum burada çok gergin, Müslüman vali olayları kontrol etmek için elinden geleni yapıyor, ama Müslümanlar Hıristiyanlardan nefret ediyor, öyle ki yaşamak için harap köylerine dönenlerden bazılarını öldürüyorlar.

Her an gözümüzün önünde yaşanan sefalet ve keder tablosu sözcüklerle anlatılamaz. Tam tersine bu tablonun üzerini örtmemiz gerek; çünkü ayrıntılar çok korkunç. Tanrı'nın bu sınavlardan geçmeleri için seçmediği diğer insanlara aktarılamayacak kadar iğrenç. Fakat sonum ne olursa olsun, bu geçen aylar boyunca hizmet etmem için bana vermiş olduğu sonsuz fırsattan dolayı Tanrı'ya sadece minnettar olacağıma eminim.

Ruslar gelir de Türkler çekilirse posta sistemimiz tekrar kurulacak, tabii bugünlerde dünya çapında hâlâ böyle bir sistem varsa. Savaş sebebiyle geçen Temmuz'dan beri çok az posta aldık, ama yine de 1 Ocağa (1915) kadar nadiren de olsa bazı postalar geliyordu, o zamandan beri ışık söndüğünde karanlıkta kalan Musa gibiyiz.

Hâlâ binlerce kişiyi her gün canlarını bedenlerinde tutmaya yetecek kadar ekmekle besliyoruz. Süryani milletini kurtardık, ama geri ödemek için parayı nereden bulacağımızı bilemediğimiz otuz ila kırkbin dolar (altı ila sekizbin sterlin) borçlandık. Yalnızca iki üç ay önce yardım olarak altı bin dolar (1.200 sterlin) gönderildiğini biliyoruz. Ama Kızılhaç Derneği'nin ve Amerika'daki hayırseverlerin bize para göndereceklerini umuyoruz.

İdare heyetinin Tebriz'e gönderdiği paramızı bile alamadık, ancak yine de her zamanki maaşlar bile alman borç paralarla ödenebildiği kadar ödendi. Durum biraz yatışınca bu paraya ulaşabiliriz, tabii o zamana kadar geriye bizden biri kalırsa.

Şu sıralar okuldan bir çocuğu, bazen de birkaçını daha masama konuk ediyorum; çünkü tifodan sonra yaşanan açlık hali nedeniyle çok açlar. Oysa Kolej'deki öğünler peynir ekmekten ibaret.

Devamlı benimle birlikte yiyen çocuk Dr. Packard'ın kurtardığı Göktepe köyünden. Babası öldürülmüş, evi yakılmış, eşyaları ya tahrip edilmiş, ya da çalınmış. Geriye pek yiyecekleri kalmamış çünkü hırsızlar yiyebildikleri kadar yemiş, gerisini sadece ziyan etmişler. Örneğin, pekmez kavanozlarının bulunduğu bir kilerdeki küpleri (evlerin ihtiyaçlarının konulduğu altı dar büyük toprak küpler) kırmışlar, üzerine un, onun üzerine de turşu dökmüşler. Yaptıkları bu muhallebinin üstüne, çok az sayıda olan ve belki de bu yüzden çok değerli kitapları atmışlar. Bu çocuk, askeri muhafızlar olan bir köyden olduğu ve belli bir güvenlik garantisi verildiği için evine dönmesi söylenmiş. Bu genel bir kuraldı. Durumu öğrenince her şey açıklığa kavuşana kadar yemeklerini benimle birlikte yiyebileceğini söyledim. İşletilebilecek tarlaları ve bağları varmış; Amerika ve Tiflis'te ona bakabilecek ağabeyleri varmış. Aşağı yukarı onsekiz yaşlarında, ailesinin en genci ve evde kalan tek ferdi. O, aynı durumdaki binlerce kişiden sadece biri. Kolej'deki odasında diğer öğrencilerle kalıyor.

Bu aylar boyunca umarım hepiniz iyisinizdir ve bana kendiniz ve dünya hakkında her şeyi yazarsınız.

33. URMİYE: REV. Y. M. NİSAN'IN, URMİYE'DEN CANTERBURY ASURİ MİSYONU ORGANİZASYON SEKRETERİ BAŞPİSKOPOS REV. F. N. HEAZELL'A GÖNDERDİĞİ 25 MAYIS 1915 TARİHLİ MEKTUP.

Misyonerlerimizin Urmi'den ayrıldığının ertesi, yani 3 Ocak (1915) günü Türkler, Kürtler ve onlarla birlikte Urmi Müslümanlarının büyük bölümü Hıristiyan köylerine saldırarak, cinayetler işlemeye ve insanları tutsak almaya başladılar.

Hıristiyanların çoğunluğu, aşağı yukarı 25.000 kişi kadar, Amerikalıların ve Fransızların tesislerine ve bizim kendi avlularımıza sığındılar. Halen avlularımızda çok sayıda Süryani var; kaç kişi olduklarını bilmiyoruz ama bir kısmı da Rus ordusuyla birlikte Rusya'ya kaçtı. Burada kuşatılmış insanlara misyonerler tarafından adam başı günde bir parça ekmek veriliyor, ama gene de birçokları ölümden kurtulamıyor. İnsanların ölüm sebepleri şunlar: (1) korku, (2) kötü barınma koşulları, (3) soğuk, (4) açlık, (5) tifo - bu hastalıktan ölenlerin sayısı tespit edebildiğimiz kadarıyla 800 ila bin arasında. Köylerinden kaçarken ölenlerin ve katledilenlerin sayısı ise 6.000'dir. Birçokları sığındıkları evlerde yukarıdaki nedenlerden öldüler. Rusya'ya kaçanlardan 2.000 kadarı ya yolda, ya da oraya vardıktan sonra öldü. Bizim evde de kızım Beatrice duyduğu korku sebebiyle öldü ve ondan 25 gün sonra Mrs. Nisan da kızını kaybetmenin acısına dayanamayarak vefat etti. Ayrıca, akrabam Han Odişu'nun yeğeni Michael ve onun ardından bugün de karısı öldü. Gelinim Nanacan ve iki kız kardeşi ise tifo yüzünden yataktalar.

Bir gün Fransız misyonunun avlusundan 48 kişi tutuklanmıştı. Bunların arasında Eski Kilise piskoposu Mar Dinkha da vardı. Mar Dinkha'yı birkaç gün boyunca hapiste tuttukları sırada 50 altın karşılığında hayatını satın almaya çalıştım ama 100 altın istediler. Aslında beni kandırıyorlardı, çünkü ben teklifimi yükselttikçe onlar da fiyatı yükselttiler. Derken tutsakları dışarı çıkardılar ve kollarını birbirlerine bağlayıp hepsini kurşuna dizdiler.

Bir keresinde de Gülbasan köyüne gitmişler ve para istemişler; hem istedikleri parayı hem de kalan her şeyi almışlar; nöbet tutan 45 erkek de o gece katledilmiş.

Olayların başlangıcında Türkler, İran hükümeti adına (bıçaktan başka) her türlü kesici ve delici silahın teslimini istediler. Bütün bunlar İran hükümeti adına toplandı. Daha sonra iki Osmanlı subayı ve bir grup asker evlere girerek silah ve adam aradılar, bütün odalara ve dolaplara baktılar. Kutular açıldı ve incelendi, herkes çok korktu.

Bir gün sonra Rus Piskopos Mar Elia'yı ve Dr. Lokman'ı yakaladılar. Uzun bir hapis döneminden sonra Piskopos için 6.500, doktor için 2.000 toman fidye istendi. Fransızlar'ın Melet Başı da onların arazisinden alındı ve daha sonra 3.000 toman fidye istendi. Evi Amerikan kapısının hemen yanında olan Şamaşa Lazar yakalandı ve 4.000 toman karşılığında serbest bırakıldı. Düşmanın elinde kendi el-yazılarıyla yazılmış 80 isimlik bir liste vardı, bu kişiler ya öldürülecek, ya da yüksek bir fiyat karşılığında serbest bırakılacaktı.

Odişu Han bizim evden kaçarak Müslüman bir dostun evine sığındı ve iki ay orada saklandı; ama köyün serserileri ve buradaki kumandan 27.000 tomanını çaldılar.

Bir gece Türk askerleri merdivenle duvarların üzerinden aşarak bizim avluya girdiler; komşumuz Mr. George'u, damadı Mr. Comin'i, bekçimiz Jawar'ı, aşçımız Babu'yu ve oğlunu, Mar Yohanna'nın *Natır Kursi*'si* Kasha Pilipus'u ve uşağım Asakhan'ı tutukladılar. O sırada

iki hastam olduğu için evin balkonundan bakarak bizim odalara girmelerini engellemeye çalışıyordum. İlki defa balkonun altına geldiler ve yukarı baktılar, beni görünce uzaklaştılar. Meleklerin yukarıdan bizi izlediğine ve bu adamları uzaklaştırdığına kuşku yok.

İlk önce Jawar'a ekmek götüren kardeşi ve oğlu tutuklandılar, iki gece ve bir gün tutukluluktan sonra ikisi için 68 toman ödeyerek onları çıkarttırdık. Bir dostum hatırım için bu işi halletti.

Osmanlılar ve Kürtler iki gün önce Urmi'yi terk ettiler. Rus ordusu şu anda Urmi'den çok uzakta değil. Bugün kafamız çok karıştı ve endişeliyiz; Rus ordusunun geri geleceğini söylüyorlar. Süryanilerin bir kısmı Urmiye'yi terk etti.

Bundan önce bir mektup daha yazmıştım, ama size ulaştığından kuşkuluyum. Gelecekte buradaki işimin ne olacağını bana en kısa sürede bildirirseniz çok memnun olurum; çünkü şu an yoldaşsız ve yuvasız bir kuş gibiyim. Oğlum Samuel'den de bir haber yok, nerede olduğunu bilmiyorum.

---

* {{*Natır Kursi*: Vekil. Süryanicede *Notar Kursyo*. —ç.n.}}

34. URMİYE: DR. JACOB SARGİS'İN, AMERİKAN "ASSOCIATED PRESS" AJANSI PETROGRAD MUHABİRİNİN 12 ŞUBAT 1916'DA PETROGRAD'DAN GEÇTİĞİ HABERDE YER ALAN TANIKLIĞI.*

Türkler ve Kürtler tarafından öldürülmekten kılpayı kurtulan Amerikalı Metodist sağlık misyoneri Dr. Jacob Sargis, İran Ermenistanı'ndaki Urmiye'den kaçarak Petrograd'a ulaştı. Dr. Jacob, Hıristiyan sığınmacıların uğradığı insanlık dışı muamelelere, Simon, ya da orada bilinen şekliyle Shimmun adlı Amerikalı bir doktorun yakılarak öldürülmesini örnek veriyor. Dr. Simon'ın kimliği hakkında daha fazla bilgi yokmuş, ama Dr. Sargis'in anlatımıyla olay şöyle gelişmiş:

"Türkler Supurgan köyüne saldırdığında Dr. Shimmun da oradaydı. Gölün yakınındaki bir dağa sığınanlar arasındaydı. Yakalanmış, iyi bir doktor olduğu ve yaralılara baktığı için onu öldürmeyeceklerini, ama Müslüman olması gerektiğini söylemişler. Neredeyse bütün Hıristiyanların yaptığı gibi reddetmiş. Üzerine gaz dökmüşler, ateşe vermeden önce dinini inkâr etmesi için son bir şans vermişler. Gene reddetmiş, bunun üzerine elbiselerini ateşe vermişler. Acı içinde alevlerden kaçarken Türkler defalarca onu vurmuşlar. Kendinden geçmiş bir şekilde yere yığılınca kafasını kesmişler. Köy köy dolaşarak bu katliamda ölenleri gömen Amerikalı misyoner Mr. Allen, Shimmun'un ölüsünü köpekler tarafından yarı yenmiş bir halde bulmuş.

Oradaki Katolik misyonu bütün mezheplerden 150 Hıristiyan'ı alıp küçük bir odaya koyarak kurtarmaya çalışmış; fakat aralarında Piskoposluk misyonundan Piskopos Dinkha'nın da bulunduğu 49 kişi bir gece birbirlerine bağlanarak Gagin dağına götürülüp kurşuna dizilmişler."

Mr. Sargis İran'da doğmuş. 1893'te Amerika'ya gitmiş. Orada, Hindistan'ın eski piskoposu Dr. W. F. Oldham'ın yardımıyla eğitim almış. Kendisi, Ohio Wesleyan ve Ohio Tıp Fakültesi mezunu. Bir süre de Ohio Columbus'taki Protestan hastanesinde stajyer hekimlik yapmış.

Rus ordusu, peşinde Urmiye'den ve çevredeki yüz köyden 14.000 sığınmacıyla birlikte geçen yıl 1 Ocak'ta Urmiye'den çekildiği sırada, Dr. Sargis orada yardım çalışmaları yapıyormuş. Bu sığınmacıların katlandığı zorluklar ve acılar Associated Press haberlerinde anlatılmıştı. Türkler ve Kürtler geldiğinde Urmiye'de ve köylerde, çoğunluğunu Ermeni sığınmacıların oluşturduğu 45.000 kişi kalmış. Türklerle Kürtler derhal Hıristiyan nüfusun imhasına girişmişler. Dr. Sargis'in anlattığına göre Gülbasan isimli bir kasabada bir gece 79 erkek ve oğlan çocuğu ellerinden birbirlerine bağlanarak, köyün dışındaki bir tepeye götürülüp orada kurşuna dizilmiş. Karılarını ve kızlarını ise Türkler, Kürtler ve İranlı Müslümanlar aralarında paylaşmışlar.

Dr. Sargis'in hikâyesi devam ediyor:

"Türk subaylar geldikten iki gün sonra çok sayıda yaralıları ve hastaları da geldi. Yetkin bir doktor olduğumu duyar duymaz beni aldılar ve bir korumayla birlikte Urmiye Hastanesi'nin sorumluluğunu bana verdiler. Sırlarının büyük bölümünü bu şekilde öğrendim; hastalarına ve yaralılarına yardım ediyordum. Bir gün Başkale'den 60 erkek getirildi, hepsi de zengindi, bir

* {KAYNAK: *Atlanta Constitution* (Georgia, USA), 20 February (Şubat) 1916. —A.S.}

kısmı da o yörenin önde gelenlerindendi. Yük hayvanı gibi kullanılmışlar, dikenli tel makaralarını Urmiye'ye taşımaya zorlanmışlardı. Ertesi gün hepsi İsmail Kalesi'ne* götürüldü ve hepsi ya kurşuna dizildi, ya da kesildi.

O sıralarda Gawar valisi Nuri bana, Türk kumandandan Türk ordusundaki bütün Ermeni askerleri öldürme emri aldığını, kendisinin benim hatırım için bunu yapmayacağını, ama başka birinin yapacağını söyledi. Ermeni askerlerden 29'u, Urmiye'den 25 km uzaklıktaki Karmad'da öldürüldü. Sekizi burada şehirdeydi, iyi çocuklardı, bazıları Beyrut'ta eğitim almıştı. Silahları alınmıştı, bir gece şehrin dış mahallelerine götürüldüler ve vuruldular. Fakat, içlerinden Aslam† adlı biri kaçmış. Vurulmadığı halde diğerleriyle birlikte kendini yere atmış. Katiller oradan ayrıldıktan sonra Presbiteryen misyon okuluna gitmiş. Bana onun orada olduğunu haber verdiler ve kendisine bakmamı istediler. Rus ordusu gelene kadar onu sakladım. Rus ordusuna katıldı ve şimdi onlarla birlikte çarpışıyor.

Halil Bey kumandasındaki Birinci Türk Birliği'nde 400 kadar Ermeni vardı. Onlardan biri olan Beyrut mezunu Gülbenkyan bana hepsinin katledilmeye mahkûm olduğunu söyledi. Hastanenin başhekimi olarak atanınca bana, aralarında yedi Hıristiyan, altı Arap ve bir Rum hemşirenin bulunduğu çok sayıda yardımcı verdiler. Gülbenkyan, kendilerine yardım etmezsem hepsinin öldürüleceğini söyledi. Bahaddin Efendi isminde Arap bir doktor benim emrimde çalışmak üzere atanmıştı. Rum hemşire, Bahaddin Efendi'nin zaten şimdiye kadar 50 Hıristiyan Ermeni'yi öldürdüğünü, onu gözden kaçırmamamın iyi olacağını söyleyerek beni uyardı. Bir gece saat on sularında Bahaddin hasta olduğu gerekçesiyle beni çağırttı. Benim şansıma, bir Rum ve iki Ermeni hemşire de benimle birlikte geldiler. Hastaneye gittiğimde Bahaddin'in hiçbir şeyi olmadığını gördüm. Bana, "Gecenin bu saatinde beni ne demeye rahatsız ettin? Buraya gelişin gösteriyor ki hayatıma kastetme planların var" dedi. Bir yanlışlık olduğunu, bana kendisinin hasta olduğunun söylendiğini söyledim ve çıktım. Merdivenlerin sonunda beni yakalayan subay, doktorun benimle işinin bitmediğini söyledi. İtiraz ettim, ama gene de geri dönmem emredildi. Allah'a güvenerek gittim.

Doktor beni şu cümleyle karşıladı: "Sana odadan çıkma iznini kim verdi?" ve devam etti, "Tutuklusun ve yarın güneşin doğuşunu asla göremeyeceksin."

Ona Amerikan vatandaşı olduğumu ve insanlık namına yaralılara yardım ettiğimi söyledim. Sözümü keserek şunları söyledi: "Savaş zamanı. Başlığının üstü yeşil. Bu da senin peygamber soyundan geldiğini gösteriyor ve bu gece seni öldürmek benim için bir zevk olacak. Seni nasıl öldürmem gerektiğini düşünmem lazım. Pencereden atabilirim, ama bu çok çabuk olur. Seni vurabilirim, ama bu da senin için çok iyi. Kılıcımı kullanayım. Ben seni parçalara ayırmadan evvel Türk hemşireler senin cenazen için ilahi söyleyecekler, şu köşede otur."

Türkler tekdüze bir ilahi okumaya başladılar, çaresiz oturup dinledim. Korumam, Rum hemşire ve benim hizmetime bakan iki Ermeni asker dışarıda duruyorlardı, ilahiyi duyunca işimin bittiğini düşünmüşler. Zeki biri olan Rum, korumama içeri girmesini ve beni görürse hastaların doktoru görmek istediğini söylemesini söylemiş. Birden korumamı elinde bir fenerle içeri girerken gördüm. Efendiyi selamladı ve, "Hastalar doktoru istiyor" dedi. Bahaddin'in bir

* İsmail Ağa Kalesi. Bkz. s. 172-73.

† Arslan (?).

şey söylemesine fırsat vermedim. İki saniye içinde kalktım, aşağı inip sokağa çıktım. Çıkışa geldiğimde beni durdurmak için pencereden bağırdılar, ama çok geç kalmışlardı. Korumam, Ermeniler ve Rum tam arkamdan geliyorlardı, kaçtım. Gece yarısı eve vardım. Karım ve çocuklarım çoktan öldüğümü düşünmüşler."

Dr. Sargis bu kez rolleri değişmiş ve Arap doktorun akli dengesini yitirdiğini bildirerek, Halil Bey'in ordusunda doktor olmasına rağmen onu gözetim altına aldırmış ve sadece süt diyeti vermiş.

"Rusların Urmiye'den ayrılmasından kısa süre sonra Türklerle birlikte gelen Neumann isimli Alman makinist kendini Alman konsolosu ilan etti. Onun emriyle Moushi adlı bir Hıristiyan'ı astılar. Neumann, Moushi'yi salıvereceğine dair bana söz vermişti ama onu bir gecede 50 sterline Türklere sattı. Tebriz'de iyi tanınan ve karımın akrabalarından biri olan İngiliz Jonathan George, Neumann'ın emri üzerine kırbaçlandı. Karacalu köyünde genç bir Hıristiyan, karısı ve iki çocuğuyla birlikte bir Müslüman tarafından öldürülmüş. Katil, onları korumaya söz vererek kadını ve çocukları almış; ancak bir köprüden geçerlerken çocukları nehre atmış. Ardıçay'da 75 kadın ve kız Türklerden kaçmak için denize* doğru koşmuşlar. Dışarı çıkarlarsa kendilerine bir şey olmayacağı sözüne inanmamışlar ve hepsi suda durdukları yerde vurulmuşlar. Urmiye çevresinde beş ay içerisinde 8.500 kişi öldü; 1.500'ü öldürüldü, geri kalanı ise soğuktan ve açlıktan öldü.

Türk işgalinin sürdüğü günler boyunca, kızının veya oğlunun cesedini mezarlığa taşıyıp, çocuğunun mezarını kendi eliyle veya diğer kadınların yardımıyla kazan yaşlı kadınlar görmek sıra dışı bir manzara değildi."

* Urmiye Gölü.

35. URMİYE: URMİYE'DEKİ SAĞLIK BİRİMİNİN, AMERİKAN PRESBİTERYEN KİLİSESİ YABANCI MİSYONLAR İDARE HEYETİ'NE (1915 YILI İÇİN) SUNDUĞU YİLLİK RAPORDAN ALINTILAR.*

Kölelik yapmak üzere götürülen on iki yaşındaki bir kızın annesinin durumu çok hazindi. Anne itiraz etmiş ve kendisinden zorla koparılan çocuğunu kurtarmaya çalışmış. Kızı sürüklenerek götürülürken, annesi zalimlere o kadar sorun çıkarmış ve öyle sıkı sıkıya yakalarına yapışmış ki, kızını kaderinden kurtaramayan çaresiz anne ancak on iki kere bıçaklandıktan sonra yere yığılmış. Bu kadının yaraları iyileşti. Bazı insanlar kaçarlarken vurulmuşlar ve kucaklarındaki çocuklar da onlarla birlikte ya ölmüş, ya da yaralanmış. Bazı durumlarda erkekleri, cephane israfına gerek kalmadan tek bir kurşunla vurulabilsinler diye arka arkaya dizmişler.

Salgının en şiddetli zamanında hasta sayısı 2.000'den az değildi. Günlük ölü sayısı 48'e ulaşmıştı. 4.000 kişinin öldüğü ve 1.000 kişinin de öldürüldüğü gerçeği, kalabalık binalarımızda hüküm süren korkunç koşulları gözünüzde canlandırmanıza yardımcı olacaktır. Her kesimden insan sefalet içindeydi – yoksullar kadar din adamları, öğretmenler, doktorlar vs. – çünkü herkes aynı hijyenik olmayan ortamda yaşamak zorundaydı.

Sağlık Biriminin dikkatini çeken en korkunç şeylerden biri de Türklerin, Kürtlerin ve yerli Müslümanların Süryani kadın ve kızlara yaptığı muamelelerdi. _____ köyündeki katliamdan sonra neredeyse bütün kadın ve kızlara tecavüz edilmiş, sekiz ve on yaşlarındaki iki küçük kız Müslüman canilerin elinde can vermiş. Bir annenin söylediğine göre _____ köyünde on iki yaşından büyük (bazıları daha da küçük) hiçbir kız veya kadın tecavüzden kaçamamış. Bunlar köylerden gelen alışılagelmiş raporlar. Urmiye düzlüğünün kuzeyinde büyük nüfuz sahibi bir adam, ikisi yedi yaşından küçük on bir Hıristiyan kıza bizzat tecavüz etmekle övünüyordu. Bu adamın sağ salim evine dönmesine izin verildi, hiçbir soru sorulmadı. 80-85 yaşındaki birçok kadın da gençlerle birlikte bunu yaşadı. Diğer bir köydeki Protestan Kilisesinin çalışmalarında önde gelen kadınlardan biri on sekiz erkek tarafından yakalanıp, kendileri için yiyecek ve içecek bulundurdukları ıssız bir yere götürülmüş. Ertesi gün serbest bırakılmış ve sürünerek oradan kaçmasına izin verilmiş. Sonra kendine tecavüz edenlerden şikâyetçi olmak için şehre geldi, ama hükümet onu gerektiği gibi dinlemedi bile.

Bu kederli manzarayı hafifletecek çok az şey var. Hükümet, Hıristiyan kızların bulunması ve geri dönmeleri için bazı yardımlarda bulundu. Çok azı Kürtler tarafından geri getirildi. Bir keresinde Kürt Zarza aşiretinin reisi, Göktepe'den kaçırılan on bir kız ve genç kadını bana gönderdi. Ayrıca, Begdazi Kürtleri de bazı kafileleri Targawar'a gönderdiler. Rusların Urmiye'ye geri dönmesinden beri bazı Kürtler, aylarca esir tuttukları mahkûmları geri göndererek şirin görünmeye çalışıyorlar. Fakat hâlâ ellerinde çok sayıda esir var, bunlardan bazıları ağaların önde gelen uşaklarıyla evlendirilmiş kadınlar.

---

* {KAYNAK: *Latest News Concerning Armenian and Syrian Sufferers* {{Zulüm Gören Ermeni ve Süryanilerle İlgili Son Haberler}}, 25 Ocak 1916 (New York: American Committee for Armenian and Syrian Relief.) Bu belge, Rev. G. J. Scott'ın isteği üzerine, Ermeni Yardım Komitesi tarafından James Bryce'a gönderilmiştir (New York). NA (UK)/FO96/208/388-89 ve Bodleian Kütüphanesi (Oxford)/Bryce Papers/BryceUSA69/167. —A.S.}

Urmiye'deki sağlık işleriyle ilgili bu raporu yerli doktorlar hakkında birkaç kelime söylemeden bitirmek doğru olmaz. Bu doktorlardan bir tanesi Ocak ayı başında Hanişan köyünde şehitlikle taçlandı. Dört tanesi salgında öldü. Bir tanesi, yıllardır Urmiye'nin batısında iki günlük mesafedeki Gawar düzlüğünde çalışıyordu. Bir diğeri, Göktepe halkının kurtarılmasıyla sonuçlanan karışıklıkların ilk başında Karini Ağa'yı aramaya çıkanlara katılmıştı. Diğeri hastanede asistandı. 1908'deki mezuniyetinden beri hastanede çalışıyordu, en güvenilir ve yararlı adamlardan biriydi. İlk dehşet, cinayet ve soygun günlerinde birçok yaralı, tıp öğrencilerinin de yardımıyla, onun ellerinde şifa buldu. Kendini çok az düşünürdü, yemek yiyemeyecek kadar takatsiz kalırdı, hastalandıktan sonra üç gün çalışmaya devam etti. Hayatını en soylu özveriyle feda etti, birçok insan onu derin bir sevgiyle hatırlayacak. Ölen dördüncü doktor sığınmacılardan biriydi. Çok aktif olmamasına rağmen sık sık çok sayıda hastanın tedavisini üstlendi. Amerika'da tıp eğitimi almış olan karısı, kocasının ve iki çocuğunun ölümlerine rağmen, yaptığı işe yiğitçe devam ederek acıları hafifletmek için çabaladı. Hamilelik vakalarından sorumluydu, aynı zamanda, tecavüze uğrayıp da en sonunda bize ulaşabilen kadın ve kızları da o muayene etti.

Bütün katliamların en acımasız ve iblisçe olanı İsmail Ağa Kalesi köyünde yapılan katliamdı. Bu katliamda 60 Gawarlı Süryani, Türklerin kışkırtmasıyla Kürtler tarafından boğazlandı. Türkler, bu Hıristiyanları sınırın öbür tarafından telgraf teli taşıtmak için kullanmışlardı. Urmiye şehrindeyken, yiyecek ve içecek verilmeden sıkı gözetim altında tutuldular. Dönüş yolunda, Urmiye ve Baradost düzlükleri arasındaki vadilere geldiklerinde tahminen hançerlerle öldürülmüşler; fakat bundan önceki iki katliamda olduğu gibi kanlar içindeki birkaç yaralı bizim hastanemize kadar gelmeyi başardı.

Urmiye'den Rev. E.T. Allen'ın 8 Kasım 1915 tarihli mektubundan yapılan aşağıdaki alıntı, İsmail Ağa Kalesi katliamından sağ kurtulanların ifadelerini doğruluyor:–

Siyasi bakımdan işler yolunda gibi görünüyor. İnsanlar çok kolay korkuya kapılıyorlar ve ürkekler, ama yine de güçlü umutlarımız var. Dün İsmail Ağa Kalesi'ne, oradan da Kasha'ya gittim. Birkaç adamla birlikte, Gawarlı erkeklerin Türkler tarafından katledildiği yere çıktık. Korkunç bir manzaraydı – belki de hayatımda gördüklerim içinde en kötüsü. 71 veya 72 tane ceset vardı, cesetlerin içinde bulunduğu koşullardan dolayı tam sayıyı söyleyemiyoruz. Katliamın üstünden yaklaşık altı ay geçmiş. Bazı cesetlerin durumu oldukça iyiydi, mumya gibi kurumuşlardı, ama diğerleri vahşi hayvanlar tarafından parçalanmıştı. Bazılarının birçok yerinden hançerlendiği derilerindeki kesiklerden anlaşılıyordu. Çoğunluğu vurulmuştu. Boş mermi kovanları her yere saçılmıştı. Kale'yle arada uzun bir mesafe vardı, uzun bir süredir gördüğüm en sarp geçit olan bu geçitle anayol arasında da yarım saatlik yürüyüş mesafesi vardı. Sanırım Türkler, burada, bu gizli, ıssız, sarp boğazda olanlardan kimsenin haberdar olamayacağını düşündüler. Üç yaralının buradan çıkıp şehre ulaşması ilk anda düşündüğümden daha büyük bir mucize. Katliamlar sonucunda öldürülenlerin gömülme kayıtları şöyle:

Çarbaş'ta, biri piskopos olmak üzere 40 kişi aynı mezarda. Gülbasan'da aralarında bu ülkenin en masum insanlarının bulunduğu 51 kişi bir mezarda ve şimdi, İsmail Ağa Kalesi'nin

yukarısında, aralarında Gawar'ın(?) önde gelen tüccarlarının da bulunduğu 70 kişi aynı mezarda.

Benim tarafımdan gömülen bu 161 kişi, komutaları altındaki Kürtlerin de eşlik ettiği düzenli Türk birlikleri tarafından olabilecek en acımasız yöntemlerle öldürüldüler.

36. URMİYE, SALMAS VE HAKKARİ: MR. PAUL SHİMMON'UN* LONDRA'DA ERMENİ GAZETESİ ARARAT'TA KASIM 1915'TE YAYIMLANAN TANIKLIĞI.†

Ararat'ın, Doğu Hıristiyanlarının acılarına ışık tutan gerçek bir fener, kırık kalplere teselli veren ve onların hakları için mücadele eden bir savaşçı olduğunu gördüğümde, İran'da Urmi (Urmiye) ve Salmas'ta, Van'ın güneyindeki Kürdistan dağlarında Süryanilerin geçmişteki ve şimdiki durumları hakkında bazı çıplak gerçekleri yazmanın benim için hem bir görev, hem bir onur olduğuna inandım. Urmi ve Salmas hakkında söyleyeceklerim bu iki şehirde yaşayan ve Salmas'ta çoğunluğu oluşturan Ermeniler için de aynı şekilde geçerlidir.

Rus güçleri, birkaç yıldır Azerbaycan'ı, yani İran'ın kuzeybatısını işgal altında tutuyorlardı. Onların varlığı, hem Hıristiyanlar, hem de Müslümanlar için güvenlik, refah, can ve mal emniyeti anlamına geliyordu. O zamanın koşullarında, Kürtlerin meslek edindiği yağmaların önüne geçilmiş, Türkler yıllardır göz diktikleri İran'ın bu bölgesinde nüfuz sahibi olmaktan mahrum bırakılmışlardı. İranlılar ise rahatsızdı ve Hıristiyanlara karşı tutumları ikircikliydi. Derken 2 Ocak 1915'te Rus ordusunun, konsolosunun ve diğer bütün Rusların Urmi'den aniden ayrıldıkları bildirildi. Sonradan anlaşıldı ki, yalnız Urmi'den değil bütün kuzey İran'dan çekiliyorlardı. Bu bir yıldırım etkisi yarattı, çünkü en başından beri Hıristiyanlara, şartlar ne olursa olsun Rusların Urmi'den çekilmeyecekleri söylenmişti. Sonuç olarak, en yakın tren istasyonundan Rus sınırına dokuz-on günlük mesafede 45.000 Hıristiyan kendini kışın ortasında çok tehlikeli bir durumda buldu. Ne hatır için, ne de para karşılığında herhangi bir araç, at vs. bulmak mümkün değildi. Rus ordusu köylerinden geçerken bu geri çekilmeden tesadüfen haberdar olanların yaklaşık üçte biri Rusya'ya doğru yola çıktı. Büyük çoğunluğu evlerini öylece bırakıp gittiler. Bazıları Rus ordusunun geri çekildiğini ancak geceleyin öğrenmiş, yolculuk için hemen hemen hiçbir hazırlık yapamamıştı. Daha önce iki veya üç kere yağmaya uğrayıp Urmi'ye sığınan Tergawar, Mergawar ve civarından birçok kişi de Rus ordusuyla birlikte gitti. Böylece, çoğunluğu kadın ve çocuktan oluşan 10.000 kişi bir araya gelerek keskin bir soğukta yürümeye başladılar. Yeterli erzakı bulunmayan, ayakları yara içindeki bu bitkin insanlar, dağları, berbat yolları ve bataklıkları aşarak Rus sınırına varmak zorundaydılar. Yoldaki feryatları ve gözyaşları yürek paralayıcıydı. Salmas halkı iki gün önce ve biraz daha iyi koşullarda yola çıkmıştı. Salmas ve Hoy arasında, öküzlerin ve sığırların soğuktan öldüğü, soluklanacak hiçbir yeri olmayan, erzak sağlanacak en yakın yere 15 km uzaklıkta dizboyu bir bataklık vardır. Burada çocukların ızdırabı anlatılır gibi değildi. Bazı annelerin bakması gereken iki veya üç çocuğu vardı. Birini omuzlarında taşırlarken diğerini sürüklüyorlardı. Çocukların birçoğu yolda öldü, birçoğu ana-babasını kaybetti, ölenlerin çoğu gömülmeden öylece bırakıldı. Sağ kalan çocukların birçoğu, Rus Kazakları tarafından toplandı

* Mr. Shimmon, New York Columbia Üniversitesi mezunudur ve 14 senedir Urmiye'de yaşamaktadır. Anlattığı olayların bizzat görgü tanığıdır. Türkler ve Kürtler geri çekildikten sonra, Rus Konsolosu ve İran Valisi'nin yetkisi altında çalışmak üzere, Urmiye'nin Baranduz kazasında yağmalanan Hıristiyan mallarının iadesi amacıyla kurulan komisyona üye olarak atanmıştır. Ayrıca o zamandan bu yana, Nasturi Kilisesi başkanı Mar Şimun Hazretleri'nin Büyük Britanya ve Birleşik Devletler nezdinde temsilciliği görevini üstlenmiştir.

† Mr. Shimmon'un daha geniş kapsamlı tanıklığı için bkz. s. 536.

ve Ermeniler ve diğerleri tarafından bakılmak üzere Rus Kafkasyası'na götürüldü. Rusya'ya vardıklarında içinde bulundukları kötü durum işte buydu. İhtiyaçları, Erivan ve Tiflis'in Süryani ve Ermeni köylerinde şu veya bu şekilde karşılandı. Bahara kadar buralarda vakit geçirdiler; mayıs ve haziran aylarında hayatlarından bezmiş bir şekilde Urmi ve Salmas'a geri döndüler.

Halkın geride, Urmi'de kalan yaklaşık üçte ikisini ise kaderlerin en insafsızı bekliyordu. Rus güçlerinin ayrılmasının üzerinden çok geçmeden yollar sıkı kontrol altına alındı; dört aydan uzun bir süre ne birinin Urmi'ye gelmesine, ne de Urmi'den ayrılmasına izin verildi. Kürtler, her taraftan sel gibi aktı, İranlı Müslümanlar da onlarla işbirliği yaptılar. Hıristiyan köylerini yuttular; yağma, soygun, katliam ve ırza geçme o günlerin sıradan olaylarıydı. Her köy payına düşen bedeli ödedi. İlk önce erkekleri öldürdüler, sonra –kaçamayan – kadınları götürdüler, ya da zorla Müslüman yapmaya çalıştılar, en sonunda da köyleri yağmalayıp ateşe verdiler. Bir köyde 80, bir diğerinde 50, bir üçüncüsünde 30 kişi öldürüldü. Yani, aynı olaylar Urmi'nin dağınık halde bulunan 70 köyünde farklı derecelerde sürüp gidiyordu. Bu şekilde yaklaşık bin kişi yok edildi. Aynı zamanda, kaçabilenler şehirdeki Amerikan misyonuna sığındılar. Çok geçmeden misyon binaları tıklım tıklım doldu. 20.000 veya daha fazla insan Amerikan ve Fransız misyonlarına, bazıları da Müslüman dostlarının ya da toprak ağalarının yanına sığındı. Bu sığınmacılar kaçışları sırasında yolda hem siviller, hem de kendilerini korumak için gönderilen askerler ve subaylar tarafından defalarca soyuldular. Birçok kadın dehşet içinde, feryat figan ederek ve kanlar içinde yarı çıplak vaziyette şehre ulaşıyordu. Pek çoğu da Müslüman olmaya zorlanmıştı. Bu talihsiz kadınlardan 150 veya daha fazlası, yakınları bulunup onlara teslim edilmek üzere Amerikan misyonerlerinin bakımı altına alındılar. Bir kadının, dört ve altı yaşlarında iki çocuğu varmış. Bir molla kadına tecavüz etmeye kalkışmış, çocuklar da donmaları için dereye atılmışlar. Kadın en sonunda kaçmış ve çocukları sağ olarak kurtarmış, ama çocuklar açıkta kaldıklarından ertesi sabah ölmüşler.

Böylece iki hafta içinde 45.000 Süryani ve Ermeni'nin malları yağmalandı. Yağmadan bir tek köy bile kurtulamadı. Hiçbir istisna yoktu. İriawa köyü Türk uyruklu bir Ermeni'nin elindeydi. Bu Ermeni diğer on iki Ermeni askerle birlikte kurşuna dizildi, köy de talan edildi. En son Gülbasan'a saldırıldı. 1 Şubat gecesi Gülbasan köyünden 51 ihtiyar mezarlığa götürüldü ve beyinleri patlatılarak hunharca öldürüldü. Kadınlara ve genç kızlara yapılanları ancak sizin hayal gücünüze bırakabilirim. Bu köyü ve insanlarını çocukluğumdan beri tanırdım.

Fransız ve Amerikan misyonlarındaki sığınmacılar, her gün dehşet içinde ve can korkusuyla yaşadıkları dört buçuk aydan fazla bir süre bu misyonlarda kaldılar. Her taraf boğulma derecesinde dolu olmasına rağmen kimse bu tesisleri terk etmeye cesaret edemiyordu. Şehirde yağmalanmamış birkaç Hıristiyan evi kaldığını gören bir düzine ya da daha az Türk görevli, insanlardan para sızdırmaya başladı. Şehirdeki Hıristiyan dükkânlarının, yazıhanelerinin, depolarının yağmalanmasını önlemek bahanesiyle ahaliyi 6.600 toman (bir toman aşağı yukarı bir sterlin eder) ödemeye zorladılar. Fakat, Amerikan misyonunun iyi yürekli görevlileri aracılığıyla bu parayı toplar toplamaz bütün dükkânları, yazıhaneleri ve depoları açık artırmayla satarak elden çıkardılar. Bu yaptıklarıyla yetinmeyerek, bir evin çatısında saklanırken buldukları Süryani Piskoposu Mar Elia için 5.500 toman kan parası aldılar. Para

ödenmediği takdirde onu öldürmekle tehdit ettiler. Daha sonra da Şamaşa Lazar, Şamaşa Babu ve Dr. Isaac Daniel gibi önde gelen şahsiyetler hayatlarını kurtarmak için sırasıyla 3.000, 2.000 ve 1.000 toman ödediler. Bütün halk böyle sürekli bir dehşet içinde yaşıyordu.

Çok geçmeden hastalık baş gösterdi, tifo kırdı geçirdi, yalnızca salgın nedeniyle 4.000'den fazla insan öldü. Ruslar Mayıs ayında Urmi'yi geri aldığında burada sağ kalan insanlarda çok az yaşam gücü kalmıştı. Tükenmişler ve o kadar zayıflamışlardı ki, insan onları tanımakta zorluk çekiyordu. Aylardır ilk defa, kışı geçirdikleri pis yerlerden emekleyerek çıkabiliyor ve temiz havayı ciğerlerine çekiyorlardı. Bütün kış boyunca bu insanları besleyen Amerikalılar, şimdi de köylerine dönebilmeleri için bel ve orak, harap evlerinde yeni bir hayata başlamaları için de un veriyorlardı. Küle dönen köylerde, geriye bir kapı, bir pencere, ahşap bir parçanın bile kalmadığını gördüm. Nitekim, kadının biri bir gün bana geldi ve şöyle söyledi: "Yedi odadan geriye sadece ikinci kattaki bir oda kalmış ama oraya nasıl çıkabilirim? Bütün köyde o odaya tırmanmak için ödünç alabileceğim tek bir merdiven bile yok." "Ev"lerinde bıraktıkları her şeyi, geri döndüklerinde kedi ve köpekler tarafından yenmiş halde buldular. Bu sonbahar hiçbir şey ekemediler, baharda da ne ekim, ne de hasat yapabilecekler. Yüzde doksanının hiçbir şeyi kalmadı. Kuru toprağın üzerinde yatıyorlar, sıradan kilimlerden başka yatak namına kullanacakları bir şeyleri yok. Bu, onların ikinci kışı!

Urmi halkı Salmas'a vardığında Salmas Hıristiyanlarının çoğunluğu Rusya'ya doğru yola çıkmıştı bile. Fakat, orada burada iyiliksever Müslümanların yanma sığınan bazı Hıristiyanlar kalmıştı. Türkler Salmas'ı ele geçirince, geride kalan Hıristiyanların sayısını ve nerede saklandıklarını öğrenmek için her yola başvurdular. Geçen Mart ayında bir gece 723 Ermeni ve Süryani'yi Hafvetan tarafındaki çayırlara götürüp parça parça ederek, olabilecek en vahşi şekilde katlettiler. Üç gün sonra Ruslar, Salmas'ı tekrar ele geçirdiler ve bu ölüleri kazdıkları çukurlara gömdüler. Kadınları da aynı son, belki de daha kötüsü bekliyordu ama Rusların gelişi onları kurtardı.

Van'ın güneyinde, Kürdistan'da Mar Şimun'un bağımsız Tiari ve Tkhuma aşiretlerinin sorunları ise geçen Haziran'da başladı. Düzenli birlikler ve Kürtler, Mar Şimun'un Koçanis köyündeki makamına saldırdılar, yakıp yıktılar ve yağmaladılar. İnsanların birçoğu Salmas'a kaçtı. Mar Şimun o sıralarda cemaatinin büyük bir bölümüyle birlikte iç bölgelerde bulunuyordu. Toplarıyla düzenli bir Türk askeri kuvveti ve 30.000 Kürt Hıristiyanlara saldırdı. İlk anda Berwar'ın Musul'a en yakın 40 köyü yerle bir edildi. Sadece 17 kişinin kurtulduğu biliniyor. Kadınların çoğu Müslüman olmaya zorlandı. İnsanlar kendilerinden üstün kuvvetlere karşı kendilerini sadece filintalar ve eski tüfeklerle kırk gün boyunca savundular, ama sonunda Türklerin Mar Sawa Kilisesi'nin bombalanmasında da kullandıkları modern topların baskısına dayanamayarak, ortalarına Patriklerinin ailesini almış bir halde, dağların iç kesimlerine çekilmek zorunda kaldılar. Orada sadece ot ve yanlarında götürdükleri birkaç koyunu yiyerek beslendiler, her gün birçoğu açlıktan ölüyordu. Mar Şimun, bu insanların kaçışına son vermek veya en azından içlerinden mümkün olan en fazla sayıda kişiyi kurtarmak için Salmas'a geldi. Orada kendisiyle bir görüşme yaptım ve beni kendisi adına konuşmam için gönderdi.

Bütün bunlar Eylül ayının ikinci yarısında oldu. O sırada, Tebriz'deki Majesteleri Konsolos Shipley'den aldığımız bir telgrafa göre 25.000 kişi Tebriz'e ulaşmış. Aralarında, bütün diğerleri

kadar bitik bir durumda olan Mar Şimun da varmış. 10.000 kişinin daha gelmesi bekleniyormuş. Bütün bölgede 100.000 kişi olduğuna göre geri kalanların durumu oldukça riskli demektir. Ama yine de umudumuzu kaybetmeyelim. Mar Şimun ve Majesteleri Konsolos Shipley vasıtasıyla onlara yardım gönderebiliriz.

Bu insanlara yardım olarak Canterbury Misyonu Başpiskoposu 500, (Lord Mayor'ın) Ermenilere Yardım Fonu da 550 sterlin göndermiş. Anladığım kadarıyla Lord Mayor'ın fonu İran'daki Hıristiyanlara yardım için 550 sterlin daha gönderiyormuş. Ben kendi adıma bunun için son derece minnettarım, çünkü bu yardım çekilen korkunç acıları mutlaka hafifletecektir.

Bütün durumu bir gözden geçirelim. Urmi'deki Hıristiyanların yüzde 90'ının muhtaç durumda olduğu, Salmas'taki 10 ila 15.000 Ermeni ve Süryani'nin durumunun da daha iyi olmadığı düşünülürse, gelecek kış kıtlık çekmemeleri için yardım edilmesi gereken 80.000 kişi olduğu ortaya çıkar. Bu hesaba, Mar Şimun'un halkından geri kalanları ve şu an Rusların elinde bulunduğundan can güvenliği açısından Hıristiyanlar için daha umut vaat eden bir yer olan İran'a geçebilecek Ermenileri katmıyoruz. İran'daki siyasi gidişat olumlu görünüyor, ama yine de kimse buraların siyasi durumundan asla emin olamaz.

Dünyanın her köşesinden böyle hayranlık uyandırıcı bir yardım ruhunun uyanmış olduğunu görmekten dolayı çok mutluyum. Dört bir yandan Ermeniler de hemşerilerine yardım etmeye geliyorlar. Tanrı kendi iradesine göre sorunu çözene dek bu talihsizlikler içinde birbirimizi yüreklendirmeliyiz. Aralarında Başpiskopos, Lord Bryce, Parlamento üyeleri Mr. Aneurin Williams ve Mr. T. P. O'Connor'ın da bulunduğu İngiltere ve Amerika'daki soylu dostlarımız gibi bizim için her şeyi yapacak insanlar olduktan sonra, bize düşen, sabırlı olmak, dua etmek ve ülkemizde Müslüman hâkimiyetinin başladığı ilk günden bu yana bizi pençesine alan bu zorbalıktan kurtularak, yaraları sarmak için umudumuzu yitirmeden dua etmektir.

37. HAKKARİ: MR. PAUL SHIMMON'UN, "CHURCHMAN" GAZETESİNDE ÇIKAN VE DAHA SONRA BROŞÜR* OLARAK DA YAYIMLANAN, OXFORD'DAN MRS. D. S. MARGOLIOUTH TARAFINDAN AKTARILAN BAŞKA BİR ANLATIMI.

Bu anlatacağım, bir Piskopos da değil, bir Başpiskoposun kendi hayatını tehlikeye atarak, 35.000 canı, yani cemaatinin üçte birini, hem onların peşine düşen Türklerden ve Kürtlerden, hem de Kürdistan dağlarının tepelerinde açlık tehlikesinden nasıl kurtardığının hikâyesidir. Güvenli bir bölgedeydi, isteseydi orada kalabilirdi, ama o "halkımla birlikte ölmek için geri gideceğim" diyerek geri döndü. Böyle yaparak da halkının büyük bir bölümünü kesin bir katliamdan kurtardı.

Asurilerin (Kilise tarihinde daha ziyade Nasturi ya da Süryani Hıristiyan olarak bilinirler), Türk-İran sınırının her iki tarafında da yaşadıkları hatırlanacaktır. Büyük çoğunluğu, Kürdistan'ın geçit vermez dağlarında, Mezopotamya'da Musul'un doğusunda ve Van Gölü'nün güneyinde yaşar. Kuzeybatı İran'da Urmiye ve Salmas'ın güzelim düzlüklerinde ve Türk sınırına bitişik bölgelerde de çok sayıda Asuri vardır. Sözü edilen ilk bölgede Patrik Mar Şimun en büyük ruhani ve sivil yöneticidir.

Geçen haziran ayı sonunda Kaymakam'ın yönetiminde Türk kuvvetleri, Kürt başıbozuklarla birlikte, Mar Şimun'un Koçanis'deki malikanesine saldırdılar. Düşünün, Türk İmparatorluğu'nun barışsever uyruklarına sadece Hıristiyan oldukları için saldıran bir Türk yöneticisi. Koçanis ücra bir köşedir. Patrik ve kilise meclisi üyeleri, cemaatinin büyük bir bölümüyle birlikte iç kesimlerde bulunuyorlarmış. Bu durumda doğal olarak köylülerden zayıf bir direnişten başka bir şey beklenemezdi. İki gün boyunca kiliseden kendilerini savunmuşlar, fakat çok geçmeden cephaneleri tükenmiş. Kadın ve çocukların durumu ümitsizmiş. Geceleyin, İran tarafındaki Salmas düzlüğüne varmak için yola çıkmışlar. Ben onları orada bulduğumda acınacak haldeydiler. Patriklik ikâmetgahı, İngiliz misyonu ve daha birçok yer yağmalanmış ve yakılmış. Eski patriklerin mezarları bile talan edilmiş.

Bu esnada, Tkhuma, Tiari, Baz vs. vadilerinin bağımsız sakinlerine karşı büyük bir ordu toplanmış. Sayılarının 30.000'i bulduğu söylenen Türk düzenli kuvvetleri ve Kürtler, Timurlenk ve Cengiz Han'ın onları, sırtlarında toprak taşıyarak yaşamak için yapay tarlalar oluşturdukları sarp kayalık dağlara sürdüğünden beri bağımsız yaşayan halklara saldırmışlar. Bu insanlar hayatlarında ilk kez, kadim ve mukaddes kiliselerini bombalamak için toplar getirildiğini görmüşler ve onlar da kendi yaptıkları çakmaklı tüfekler ve cephaneyle yiğitçe direnmişler.

Kırk gün boyunca kendilerinden çok üstün bir kuvvetle çarpıştıktan sonra, aileleriyle birlikte Tal bölgesindeki yüksek bir dağın zirvesine sığınmışlar. Patrik'in ailesi, ünlü Mar Audishu kilisesine sığınmış ve kaçmayı başaran diğerleri de kiliseyi çevreleyen büyük bir kamp kurmuşlar. Türkler ve Kürtler, aşağı kesimdeki Hıristiyan köylerini yıktıktan, ürünlere el koyduktan ve her şeyi yağmaladıktan sonra kaçakları aç bırakarak teslim olmalarını sağlamayı

* {*The Rescue of the Thirty-Five Thousand* (*35.000 Kişinin Kurtarılışı*), Paul Shimmon (*The Churchman*'dan aktarılmıştır). —A.S.}

denemişler. Yukarıda bahsedilen kilisenin yakınlarındaki bir kayadan çıkan bir kaynak, ancak içecek suyun teminine yetiyormuş; çamaşır yıkama ve banyo için ise geceleri gizlice aşağıdaki vadilere iniyorlarmış. İnsanlar, elbiselerini hiç çıkarmadan ve geceleri bir saldırı bekleyerek yaklaşık üç ay bu durumda yaşamışlar. Kaçarken yanlarında götürdükleri birkaç koyun çoktan yenmiş bitmiş, tuz zaten baştan beri yokmuş. Çok geçmeden hastalık ve açlık yıkıma sebep olmaya başlamış. Bu Hıristiyan nüfusu tehcire hiç gerek yoktu. Sadece dağlardaki açlık, bu eski Apostolik Kilise'nin varlığına son vermeye yeterdi.

Bütün bunlar olurken, yanma birkaç cesur adam alan Patrik Mar Şimun, geceleyin gizlice kaçarak, Rus ordusunun harekât halinde olduğu İran tarafındaki Salmas'a gitmiş. Büyük bir itibarla karşılanmış, ama boşu boşuna geçen değerli haftalardan sonra, iç kesimlerde olup da Rus ordusunun ilerleyiş yönünde bulunmayan insanlara yardım gönderilemeyeceği anlaşılmış. Daha sonra Ruslar, ordularını Van'a göndermişler. Bunun üzerine kendisi de iyi bir nişancı olan Mar Şimun birkaç sadık takipçisi ve iyi tüfeklerle birlikte, cemaatine ve kardeşlerine ulaşmak için iç bölgelere doğru yola koyulmuş. Çok geçmeden, cemaati vadilerden ve geçitlerden İran düzlüklerine geçirmek için hazırlanmışlar.

Yola çıkmadan geçirdikleri günlerin sonuncusu en kötüsü olmuş. Patriğin kardeşi İshaya, hummadan ölmüş. Kardeşinin hastalandığını öğrenen Mar Şimun, kardeşi ölmeden önceki gün onu ziyaret etmiş. Düşman çok yakınmış, Tkhuma'da ateşlenen silahların sesini duyuyorlarmış. Kardeşinin cenazesi yapılırken, Mar Şimun'un kız kardeşleri Sürme ve Romi ve yengesi Esther düşmanın eline düşme korkusuyla bulundukları yeri terk etmek zorunda kalmışlar. Mar Şimun, iki papaz ve birkaç sivil bu tehlike anında İshaya'yı gömmek için geride kalmışlar. Ayini hızlıca yapıp, cenazeyi alelacele toprağa verdikten sonra Mar Şimun hemen kaçan kadın ve çocukların arkasından gitmiş. Tam zamanında kaçmışlar, çünkü onların ayrılmasından birkaç saat sonra Türkler gelmiş ve Patriğin ailesinin orada yaşadığını öğrenince doğruca kiliseye yönelmişler.

Yakalananların yaşadığı dehşet, yollardaki katliamlar, yıkılan güzelim köyler, esir edilen kadınlar ve aynı kaderi paylaşan binlerce kişinin üzerinde durmayacağım. Kırk köylük bir bölgenin Piskoposu bana buralarda yaşayanlardan sadece 17 kişinin kaçabildiğini söyledi, geri kalanların korkunç akıbeti konusunda çok az bilgiye sahipti. Sadece ölmeye can atıp da ölemeyenler hakkında konuşmak istiyorum. İran'da zaten harap olmuş yerlere yerleştiler; deniz seviyesinden 1.200 metre yüksekteki Salmas düzlüğünde kamp kurdular; geceleri üstlerine alacak bir giyecekleri olmadan yerde uyuyorlar, aylardır giydikleri paçavralara sarınmışlar, ne yiyecekleri ne de barınakları var. Amerika ve İngiltere'den onlar için bazı yardımlar geldi. Geceleri keskin soğuktan korusun diye, beş kişilik her aileye bir tane dağıtmak amacıyla yorgan satın alındı. Bazı aileler 10 kişilikti, hatta bir tanesinde 28 kişi vardı. Bu insanlar ayda 1 dolarla yaşıyorlar, kişi başına günde küçük bir somun ekmeğe ancak yetecek kadar un veriliyor ve başka da bir şey yok. Piskoposlarının ve din adamlarının bile cemaatlerinden daha iyi durumda olmadığını söyleyebilirim.

Ama artık onlara yardım gönderilebilir ve hemen de yerine ulaşır. Hıristiyanların çektiği acılara karşı duyarlı Rus güçlerinin bulunduğu Urmiye ve Salmas artık güvenli bölgeler. Amerikan Konsolosu, misyonerler ve Patrik vasıtasıyla para gönderiliyor ve hemen dağıtılıyor. Karısını ve kızını kaybeden, ama kendi hâlâ sağ olan Rev. Y. M. Nisan dağıtım komitesinde.

Türklerin Erzurum'da yenilmesi barış ve bütün Ermenistan ve İran için can güvenliği demek. İran'da 80.000'den fazla muhtaç insan var, bunların çoğu Asuri ama aralarında Ermeniler de bulunuyor. Para, ayrım yapmaksızın herkese dağıtılıyor.

Bizim burada, Urmiye'de yaşadığımız dehşetten ve çektiğimiz acılardan bahsetmekten özellikle kaçındım; çünkü dağdakilerin durumunun daha vahim olduğunu düşünüyorum. Umarım Hıristiyanlar, bu insanları açlığın pençesinden kurtarmak için derhal harekete geçerler. Kahraman Patrik onları kurtararak Türkiye dışına çıkardı, onlara burada yardım edilebilir. Bunun için, bu kadim Kilise'nin kurtarılmasına yardım etmeye hazır arkadaşlarıma ve diğer insanlara sesleniyorum.

38. HAKKARİ BÖLGESİNDEN MÜLTECİLER: URMİYE'DEKİ AMERİKAN MİSYON İSTASYONU ÜYELERİNİN YAZDIĞI MEKTUPLARDAN* YAPILAN ALINTILAR, AMERİKAN PRESBİTERYEN KİLİSESİ YABANCI MİSYONLAR İDARE HEYETİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

(a) Rev. E. T. Allen'ın(?) 8 Kasım 1915 tarihinde gönderdiği mektuptan alıntı:

Bildiğiniz gibi, Türkler ve Kürderin bir arada oluşturduğu güçler ilk kez haziran ayında saldırıya geçti ve saldırı kısmen başarılı oldu. İnsanlar yaşadıkları vadilerden Tiari, Tkhoma, Tal ve Baz'ın çevrelediği yüksek dağlara sürüldüler. Bu hareket sırasında fazla can kaybı olmadı, ama birçok köy tahrip edildi. Düşman güçleri bir nedenle geri çekildiler ve ara sıra yerel güçlerin saldırıları dışında birkaç hafta görece sakin geçti. Üç hafta kadar önce Türkler ve Kürtler halkın mevzilendiği dağın tepesine bir kez daha saldırıya geçtiler ve onları bulundukları yerden çıkarmayı başararak önlerine kattılar. Kaçış yollarının bir bölümü Kürtler tarafından tutulan 15 ila 20.000 kişi büyük zorluklarla kaçmayı başarmış. Kürtler peşlerine düşmüş. Tal ve Kon vadilerine inmişler ve Zap suyundan akıntı yukarı yönelerek Çölemerik yolundan kaçmaya çalışmışlar. Çölemerik köprüsünde Kürtlerle karşılaşınca gerisin geri akıntı aşağı yönelmişler. Tiari'nin başında Zap'ı geçmişler ve Kürtlerin savaşa gitmek üzere boşalttıkları tepelere çıkmışlar. Daha sonra Çölemerik'in arkasından dolaşmışlar ve Koçanis ile Zap arasındaki dağ sırtına varana dek hiçbir düşman güçle karşılaşmamışlar. Burada onları bekleyen Kürtlerle karşı karşıya gelmişler. Şiddetli bir çarpışmadan sonra Kürtleri yenmişler. Bundan sonra hiçbir sorunla karşılaşmadan sağ salim Başkale'ye varıp, oradan da Salmas'a inmişler.

Ben de onları Salmas'ta buldum. Tahminime göre sayıları 15-20.000 arasında. Bunların arasında Mar Şimun, ailesi ve bir-ikisi hariç bizim bütün yardımcılarımız da var. (Mar Şimun Nasturi Kilisesi Patriğidir.)

Dağda kalanlardan belki bin kişi daha kaçmayı başarmıştır. Orada kısılıp kalmış daha binlerce kişi var ve akıbetlerinin ne olacağı hâlâ belirsiz. Bu son saldırıda öldürülenlerin sayısı hakkında kimse bir tahminde bulunamıyor; ama kuşkusuz bu sayı çok yüksek olmalı. Bu söylediklerim Salmas'ta bulunanlarla ilgili. Her şeyi anlatmak mümkün değil, ama durumları özetle bu. Çoğunun ne bir barınağı, ne de yatak-yorganı var. Üstlerinde hiçbir şey olmadan çıplak yerde yatıyorlar. Yağmurlar başladı; kış da erken bastıracakmış gibi görünüyor. Bunun, barınacak yeri olmayan bu binlerce kişi için ne demek olduğunu söylemeye gerek yok.

---

* {Bu mektuplar, Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi'nin 25 Ocak 1916 tarihli bülteninin 6. ve 7. sayfalarında yayımlanmıştır. Dr. Shedd bir raporunda bu mektupları bir araya getirmiş, mektupların yazarlarının isimlerini ve biri hariç tarihlerini belirtmemiştir. Presbiteryen Misyon Heyeti Sekreter Yardımcısı Mr. Scott, New York'tan Toynbee'ye gönderdiği 16 Mayıs 1916 tarihli bir mektupta bu bilgilere ulaşmanın artık mümkün olmadığını bildirmiştir.

"İçerden elde edilen bilgilere göre ilk mektup, yakın bir geçmişte Hakkari'den Salmas'a gelen sığınmacıların durumlarını incelemek üzere yaptığı ziyaretten Urmiye'ye yeni dönen bir misyoner tarafından yazılmıştır. Diğer iki mektup ise, Hakkari sığınmacıları Salmas'tan Urmiye düzlüğüne gelmeye başladıktan sonra Urmiye'de yazılmıştır. İlk mektubun Mr. E. T. Allen tarafından yazılmış olması mümkündür; fakat Mr. F. W. McDowell da 1915 sonu ile 1916 başında uzunca bir süre Salmas'ta çalışmıştı."}

Aşağı indiklerinden beri birçoğu, buradaki dağlılarda görülen bir çeşit bağırsak sorunu yüzünden hastalandı. Dr. David Yohannan, vaka sayısının bine kadar çıktığını tahmin ediyor. Ölüm oranı beklenebileceği kadar olmasa da yine de oldukça fazla. Bir gruptan bir hafta içinde 40 ölüm olduğu bildirildi. Ölülerin yol kenarlarında yattığına şahit oldum, ölülerini sırtlarında taşıyan kadınlar gördüm. Yola devam talimatı nedeniyle, huzur içinde ölmelerine ve saygıyla gömülmelerine bile izin verilmemiş. Oradayken yardım dağıtmadım. Yolda biraz tahıl toplamışlar; Ruslar 1.200 somun ekmek dağıtıyordu; yardımlar harman yerinde ve kapı kapı dolaşılarak yapılıyordu. Eksiksiz bir liste yaptım; böylece yardım dağıtmaya hazır olduğumuzda elimizde sınıflandırılmış bir liste olduğu için üstesinden gelebiliriz. Haftalık pay olarak un ve buğday dağıtacağız. Adam başı maliyet yaklaşık beş şahi (1 peni) olacak. Başka kaynaklardan yiyecek bulabildiklerini gördüklerime bizim elimizdekilerden vermemeyi tercih edeceğim.

Yiyecek kadar, yatak-yorgana da çok ihtiyaç var. Açlıktan veya soğuktan ölmek arasında başka bir seçenek yok. Her biri 3,5 toman (12 şilin) olan binlerce giysi almamız gerek. Yardım dağıtımında çok temkinli davranacağımdan emin olabilirsiniz.

Dağda kalanlardan başkaca bir haber yok. Bazılarının kaçmayı başaracağı umuduna hâlâ sahibiz ama hiç kuşkusuz birçoğu ölecek.

(b) Bir misyoner* tarafından daha sonraki bir tarihte gönderilmiş mektuptan alıntı:

Mutran'm† cemaatinden 150 veya daha fazla sayıda kişi dağdan indi. Bazı çocukların görüntüsü tam bir sefalet manzarasıydı. Ertesi sabah, aralarında Mutran'ın ailesinden biriyle evlenen bir öğrencimizin de olduğu kadınlarla birlikte kahvaltı ettim. Bir yıl öncesine kadar 200 Türk onların sırtından geçiniyormuş. Ancak sürüleri o kadar büyümüş ki buna dayanabilmişler. Sonunda Türkler, her gün 20 adamı, sırtlarında onların evlerinden yağmaladıkları eşyalarla birlikte Musul'a göndermeye başlayınca, sonlarının ve tehcirin yakın olduğundan korkmuşlar ve muhafızları birkaç kilometre uzaktayken bazı eşyalarıyla birlikte sessizce kaçmayı başarmışlar.

(c) Bir misyoner‡ tarafından daha sonraki bir tarihte gönderilmiş mektuptan alıntı:

Salmas'taki bazı sığınmacıların malları ve sürüleri varmış, ama hastalıktan kırılmışlar. Yani işleri olsaydı bile çalışamazlardı. Benimle birlikte olan çocuklardan biri kalabalık arasında akrabalarını buldu. Amcalarından biri barakalarda yaşıyormuş. Üç çocuğu birbiri ardına ölmüş, derken karısı da ölmüş ve kendisine bakacak yine kendisinden başka kimse kalmamış. O kadar zayıfmış ki, hiçbir şey yapamıyormuş, bir deri bir kemik kalmış, fakat yine de bir iple sırtına bağladığı karısının cesedini taşımaya gayret ederek, onu gömecek bir yer arıyormuş. Ona bir mezar kazmaya bile mecali yokmuş. Hikâye burada bitiyor. Çocuğun söylediğine göre adam tamamen çökmüş ve daha fazla konuşamamış, çocuk da, adama karısının başına ne geldiğini sormaya cesaret edememiş.

---

* Adı gizli tutulmuştur.

† Nasturi Kilisesi'nde Patrik'ten sonra ikinci sırada gelen bir mevki. Mutran (ya da Matran)= Metropolit.

‡ Adı gizli tutulmuştur.

Vaizlerimizden biri de dört çocuğundan üçünü kaybetti, sonuncusu da ben onu gördüğümde çok hastaydı. Karısı da, abisini ve iki kız kardeşini kaybetti ki, bunlardan biri Fiske Ruhban Okulu'nda öğrenciydi.

39. HAKKARİ'DEN GELENLER: PATRİK MAR ŞİMUN'UN BİR AKRABASININ* YAZDIĞI 26 EYLÜL/9 EKİM 1915 TARİHLİ MEKTUP; REV. F. N. HEAZELL† TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

Uzun zamandır size yazmadım. Bunun sebebinin, Avrupa'yla aramızdaki posta bağlantısının Türkiye ile devam eden savaş yüzünden kesilmesi olduğunu sanırım biliyorsunuz. Bildiğiniz gibi geçen yıllar boyunca Türklerle aramızda sıkıntılar oldu, ama artık konuyla ilgili gerçek şimdi açıklığa kavuşmuş bulunuyor. Gawar ve Albek Hıristiyanlarının nedensiz öldürüldüklerini görünce sıranın bize de geleceğini düşündük. Savaşın her türlüsü uygulamaya kondu, o zamandan beri geçen aylar boyunca dağlarda mücadele ediyoruz; ama başarılı olamadık, çünkü Türk hükümetinin topçusu Kürtlere yardım ediyordu. Kurşunumuz bittiğinde tabii ki Türk topçusunun büyük gücü karşısında duramazdık. İlk önce Tiari yerle bir edildi; kazanabiliriz umuduyla dağlara çıkabileceğimizi düşündük; fakat Türkler çok geçmeden Tkhoma'nın çıkışını tuttular ve umutlarımız tükendi – ya Türkiye'ye teslim olup öldürülecektik ya da canımızı kurtarmak için kaçacaktık. İkincisini yaptık, yani kaçtık ama yine de ulusun yarısı arkada kaldı.

Şu anda Diliman, Salmas'tayız. Tiari ve Tkhoma'nın büyük kısmı işgal edildi. Şimdiye kadar bu insanlardan bir haber alamadık, yaşıyorlar mı, öldüler mi bilmiyoruz.

Buraya kadar gelebilen sığınmacıların birçoğu açlıktan ölüyor; yatakları yok ve zaten birçok kişi de buraya gelirken yolda öldü. Burada olup da içinde bulunduğumuz durumu gözlerinizle görseydiniz halimize acırdınız. Bütün evler yıkıldı (Mar Şimun'un evi ve sizin Koçanis'teki misyon eviniz de dahil), yakıldı ve yağmalandı. Yabancı bir ülkede paçavralar içindeyiz ve açız. Sizin de misafir olarak geceledığiniz evlerin çoğunda, örneğin Malik İsmail'in ve Khiyu'nun evlerinde şimdi yatacak yatak bile yok.

Bunların içinde en sefil olan Tkhumnai'nin durumu, son derece muhtaç vaziyetteler. Eğer yardım gelmezse bu insanların bütün yaşam umudu sona erecek, büyük çoğunluk açlıktan ölecek. Ahalinin soğuktan ölmemesi için köylere dağıtılması hazırlıklarına girişen Rus Konsolosu'na müteşekkiriz, çünkü hepsi açık havada, ağaç altlarında.

Şubat ayında ben, Esther ve çocukları Malik İsmail'in evine gittik çünkü oranın güvenli olacağını düşünmüştük. Derken çok geçmeden Tchumbar'da, Tiari'nin küçük bir köyü olan Daduş'a taşındık. Türk ordusu buraya yaklaşınca Tal'daki Mar Audishu Kilisesi'ne kaçtık. Geçtiğimiz her yerde giyeceklerimizin ve yatak-yorganımızın bir kısmını bırakmak zorunda kaldık; çoğu zaman açtık; geceleri yolculuk ediyorduk, Esther'in küçük çocukları yolda uyuyakalıyordu. Üç ay boyunca Mar Audishu'da kaldık, bütün bu süre boyunca çarpışmalar gittikçe daha da yakınlaşıyordu. Kardeşlerimiz Dizan'da hâlâ çarpışıyorlar. Yorgan ihtiyacından dolayı geceleri üç ya da dört kişi beraber uyuyorlar. Biz de gerektiğinde hemen yola çıkabilmek için elbiselerimizle uyuyoruz. Mar Audishu'da yiyecek durumu iyiydi, ama uyku ve banyo şartları kötüydü. Hiç sabun yoktu; sadece içmeye ve yemeğe kullanmaya yetecek kadar su vardı. Arada sırada Tal köylerinden birine inip elbiselerimizi yıkıyor, banyo yapıyorduk.

* {Patrik Mar Şimun'un kız kardeşi Sürme'nin Dr. Wigram'a yazdığı mektup}.

† {Canterbury Asuri Misyonu Başpiskoposluk Örgütlenme Sekreteri}.

Koçanis'te sahip olduğumuz her şey götürüldü, evimiz yıkıldı. Dizan'a birkaç yorgan getirmiştik; ama yanımıza alamadık çünkü Kürtler katırlarımızı kaçırdılar, herhalde bunlar komşularımıza (Kürtler'e) kaldı. Yanımızda yalnızca yolda giyebileceğimiz kadar giysi vardı, ama kışın soğuğu için bunlar yeterli değildi. Buraya gelirken yolda, şimdiye kadar yokluk nedir bilmeyen bazı kadınların tamamen çıplak olduğunu gördük; ancak soğuktan ölmelerini engelleyecek kadar giyeceklerimizi onlar arasında paylaştırdık. Bütün bu yıllar boyunca, Tanrı'ya şükür, durumumuz ruhlarımızın ıslahından öteye geçmedi; ama en sonunda başımıza öyle bir şey geldi ki, asla unutamayız. Kilisedeki son günlerimizden bahsediyorum. Kardeşim Paulus hasta olduğu için Dizan'a gitmiştim, İshaya* da Mar Audishu'da sıtmaya yakalanmış. Bu, Türkler'in Tkhuma önlerinde belirerek ilerlemeye başladıkları zamandı. Sonra İshaya ölmüş. Mar Şimun, onun ölümünden az önce oraya ulaşmış. Romi,† Esther‡ ve çocukları, ayrılmayı en az isteyecekleri böyle acılı bir zamanda, aileleriyle birlikte ağlaya ağlaya yola koyulmak zorunda kalmışlar. Cenaze için iki papaz ve birkaç kişiyle birlikte sadece Mar Şimun kilisede kalmış. İshaya'nın bedenini ellerinden geldiği kadar hızla gömüp aceleyle ailelerinin peşinden gitmişler. Hızla yürüyerek Malik İsmail'in bulunduğu Darawar'a varmışlar. Romi ve Esther'le birlikte olan küçük çocuklar (Tanrı onları kutsasın) yardım almadan yayan yolculuk ediyorlarmış. Eğer ailemiz o gün Mar Audishu'da oyalansaydı, bugün Türkiye'nin elinde esir olacaklardı. Onların ayrıldığının ertesi günü Türk ordusu kiliseye girmiş; çünkü orada kaldığımızı öğrenmişler. Fakat Tanrı'ya şükür kaçmıştık.

Paulus daha iyi, şu anda ailemiz Mar Şimun'la birlikte Diliman'da. Henüz bir ev tutmadık; çünkü nereye yerleşeceğimizi bilmiyoruz. Burada bir kilise var.

Mr. McDowell bizi görmek için Urmiye'den geldi. Yiyecek ve giyecek vererek bu insanlara ellerinden geldiği kadar yardımcı olmayı umuyorlar.

Evimizde bıraktığımız eşyalar içinde en çok İngilizce kitaplarım için üzülüyorum. Bizim kendi dilimizdeki kitapları saklamıştık; güvende midirler, bilmiyorum. Sadece Dizan'da yaklaşık kırk tane bıraktım.

---

* Sürme'nin yürekten sevdiği en küçük erkek kardeşi.

† Sürme'nin kız kardeşi.

‡ Sürme'nın erkek kardeşinin karısı; en büyük oğlu Theodore amcasından sonra Patrik olmuştur.

40. HAKKARİ'DEN SIĞINMACILAR: PATRİK MAR ŞİMUN'UN KIZ KARDEŞİ SÜRME'NİN DİLİMAN'DAN OXFORD'DAKİ MRS. MARGOLIOUTH'A YAZDIĞI 1/14 NİSAN 1916 TARİHLİ MEKTUP.*

Uzun zamandan beri dört gözle bekklediğim güzel mektubunuza çok sevindim, sevgili dostum. İshaya'yı ne kadar sevdiğinizi bilirim, o da hep sizi sordu. Size Süryanice yazdığı mektubu alıp almadığınızı merak ediyorum.

Koçanis'teyken (savaştan önce) size yazmıştım, ama bir cevap alamadım; evden uzaktasınızdır diye düşündüm. Mr. Wigram ve Mr Heazell, Diliman'a geldiğimizden bu yana onlara yazdığım mektupları aldılar mı acaba? Korkarım siz, size yazdıklarımı alamayacaksınız, çünkü adres yanlıştı.

İncelik gösterip Hormizd'i soruyorsunuz. Keşke ne olduğunu bilseydik, zavallı çocuk; 20 Şubat (5 Mart) 1915'ten beri kendisinden hiçbir haber almadık. Mrs. Wigram'a, Dr. Wigram'ın gönderdiği mektuplar aracılığıyla bu çocuktan bilgi alıp alamayacağımızı sordum, cevabı büyük bir heyecan ve sabırsızlıkla bekliyoruz.

Büyük Rusya'nın hastalara yardım etmek için sağladığı hastaneler çok yararlı oldu. Artık insanlara iyi bakılıyor ve tabii hastalık da azalıyor. Fakat hastanelerin dışındakilerin içinde bulunduğu sefaletin boyutları, Rusya (son zamanlarda bazı giyecekler de aldılar), İngiltere ve Amerika'dan yardım almalarına rağmen hayli büyük, hayatları çok yoksul.

Mr. Paul Shimmon'un yakınlarda yazdığı raporu okuyacağınızı umuyor ve inanıyorum. Bir kopya da Mr. Heazell'e gönderildi. Yazılanların hepsi doğru, o raporda milletimizin sefaletini göreceksiniz. Hastane, para ve giyecek sağlayan Rusya, gerçekten de daha fazlasını yapamazdı.

Rus hükümeti hepimizden Başkale'ye gitmemizi istiyor, kendileri için toprağı işlesinler diye halka öküz ve buğday verilecekmiş. Tabii Mar Şimun, halkı söyleneni yapmaya ve bunun, onlar için en iyisi olduğunu anlatmaya teşvik etmeye her zaman hazır. Bu çok iyi bir şey, ama korkarım iki nedenle gerçekleşmeyecek: Birincisi, yeterli öküz ve buğday bulunması çok zor; ikincisi, ekim yapmak için artık çok geç. Mar Şimun, Paskalya'dan hemen sonra Hoy'a giderek General Tchournazoukov'la bu plan hakkında konuşmayı düşünüyor.

İngiltere'ye gitmeyi çok istiyorum, ama Mrs. Wigram bana yazdığına göre dostlarım bunun iyi bir fikir olmadığını düşünüyor. Mektubunuzda, Mr. Shipley vasıtasıyla bana gönderdiğiniz şey hakkında söylediklerinizi tam anlayamadım. Eğer fakirlere yardımı olacak bir şeyse, çok memnun oluruz.

İnsan, *London Times* ve *Church Times* okumayı özlemeden edemiyor, özellikle de Londra Piskoposu'nun vaazlarını. Sonunda ne olacak? Dünya insanlarından arındırılıyor mu? Sonuna kadar dayanan kim olacak? Yapabileceğimiz tek şey merhamet için dua etmek. O'nun istediği olur. İnsan, ister dost, ister düşman olsun, ayrım yapmadan ölen bütün gençlere ve dünyanın sefaletine acısa da, kalbim İngiltere'nin galip geldiğini duyma özlemi içinde. Tanrı'ya dua edelim de öyle olsun.

David ve ben, geçen Ekim ayında Urmiye'ye gittik ve sevgili Mr. Nisan'ın yanında kaldık. Beatrice ve annesinin yokluğunda Mr. Nisan'ın evi bana oldukça boş ve hazin göründü. Fakat

* {ORİJİNAL BELGE: NA(UK)/FO96/208/426-432. —A.S.}

Mr. Nisan eskisi gibi neşeli ve yardımsever. Gelini Nanacan çok tatlı. O ve sevgili küçük oğlu yaşlılığında Mr. Nisan'a teselli olur. Samuel'in hâlâ Amerika'da olması genç karısı için zor oluyor. Dua kitapları göndermesi için Mr. Nisan'a iki kez yazmıştım, sağ olsun nezaket gösterip gönderdi. İngiliz basımevleri olmasaydı kilisemiz ne yapardı diye sık sık düşünüyoruz. Kilise kitaplarımızın neredeyse hepsi kayboldu. Mar Şimun küçük kâğıtlar hazırlayıp kutsadı. Diliman'daki hemen hemen her rahipte bunlardan bir tane var, Urmiye ve Hoy'da da durum aynı.

Dizan'da en yiğitçe savaşanların David, Zaya ve İshaya olduğunu duymak sizi mutlu edecektir. Kürtler, 12 ölü vererek iki defa geri püskürtüldüler. Üçüncü seferinde, sadece dört uşakla birlikte David ve Zaya düşmanla savaşıp sahip oldukları az miktardaki cephaneyi korudular. Dağlarda neler olduğunu (gördüklerimi ve duyduklarımı) bir rapor halinde yazmayı düşünüyorum. Ama şu küçük bahçede oynayıp bir Kürt sürüsü kadar gürültü yapan on çocukla olduğum sürece yapamam, zavallı küçük çocuklar. David'in iki oğlu, dört kızı, Romi'nin üç kızı, iki oğlu olduğunu bildiğinizi zannetmiyorum. O kadar yaşlı göstermiyorlar değil mi? Çocuklar, çocukların olması gerektiği kadar mutlular; sadece evlerindeki kadar yeni elbiseleri olmadığı için üzülüyorlar, özellikle de oğlanlar; çünkü Noel'de yeni elbise aldıkları için Paskalya'da alamayacaklar. Paskalya'da sıra kızlarda. Pazara gitmek de onlar için çok zor oluyor, yeni oyuncaklar ve şekerler (Koçanis'te bunlar yoktu) görüyorlar, ama paraları olmadığı için alamıyorlar. Zavallılarım buna da alışacaklar.

Dört erkek çocuğuna günde dört saat öğretmenlik yapıyorum. Eğer gereken eğitimi alırlarsa gelecek vaat eden öğrenciler. Kızlar da alfabeyi okuyabiliyorlar.

Romi ve Esther bu şartlar altında çok zorluk çektiler. Onlar için çok zor oldu, ama oldukça cesurdular, özellikle bu süre boyunca hamile olan Esther. Üstelik kaçışın son günü bebeğin her an gelmesi bekleniyordu. Neyse ki Tanrı acıdı da, bebek biz Diliman'a geldikten neredeyse iki hafta sonra doğdu, bir kız oldu. Helena adıyla vaftiz ettik. Esther için biraz endişeliyim. Çok zayıf, Paskalya'dan sonra hem babasını (Mutran'ın erkek kardeşi) ziyaret etmek, hem de doktoru görmek için Urmiye'ye gidecek.

Bütün bunların bana fazla geldiğini söyleyemem, bazı nedenler olmasaydı Kürt ve Türklerle aramızdaki mücadele hoşuma gidebilirdi. Tanrı'ya şükür, zavallı milletimizin sefaletine üzülmek dışında şimdi hepimiz iyiyiz. Burada yaşamak bizim için çok zor; en temel ihtiyaçlarımız için bile paramız yok. Zaman zaman kapımıza açlıktan ayakta zor duran insanlar geliyor; insan onları nasıl geri çevirir?

Fakat bütün dünya acı çekiyor, onunla birlikte biz ve bizim milletimiz de çekmeli.

Mr. Heazell'a, gönderdiği 50 sterlinin Mar Şimun'un eline geçtiğini söyleyebilir misiniz? Mutran'ın Türkler tarafından serbest bırakıldığını, oldukça bitkin ve zayıf olsa da sağ salim Urmiye'ye geldiğini de Mr. Heazell'a yazmamıştım.

Aslında, ülkemizi ve evimizi kaybettikten sonra Başkale'ye gitme fikri bir dereceye kadar hoşuma gidiyor. İsrailoğulları gibi göçebe olmak bize yakışır - Mar Şimun, Musa olur. Sakalı olmadığı için David, Harun olamaz. Onun için beyaz sakalıyla sevgili ihtiyar Peter Harun olur, ben de Miriam olurum. Ayinler için bir de çadır yapmamız gerek, ona da "Seyyar Asuri

Tapınağı" deriz. Muhtemelen, anayurdumuza ulaşmak için Kenanlılarla da daima mücadele edeceğiz zaten. Buraya gelip bizi, yani yeni İsrailoğullarını görmek istemez miydiniz?

Başkale'deki bütün evler yerle bir edilmiş durumda.

Mar Şimun, size ve Profesör Margoliouth'a hayır dualarını gönderiyor, biz de en iyi dileklerimizi.

41. BOTAN BÖLGESİ NASTURİLERİ:* URMİYE MİSYON İSTASYONUNDAN REV. E. W. McDOWELL'IN SALMAS'TAN GÖNDERDİĞİ, KATLİAMDAN KAÇAN (KENDİSİNİN DE ÖNCEDEN TANIDIĞI) GENÇ BİR ADAMIN GETİRDİĞİ HABERLERİ ANLATTIĞI 6 MART 1916 TARİHLİ MEKTUBU; AMERİKAN PRESBİTERYEN KİLİSESİ YABANCI MİSYONLAR İDARE HEYETİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

Bohtan bölgesinde genel bir katliam oldu. Diğerlerinin yanında bizim yardımcılarımız, vaizlerimiz, öğretmenlerimiz ve kilise için çalışan kadınlarımız da aileleriyle birlikte katledildiler. Bu haberleri getiren adamı ben şahsen tanıyorum. Bu genç adam, Kürtlerin ve Türk askerlerin, Hükümet'in emriyle Cizre de dahil bütün köylerdeki Hıristiyanları nasıl kılıçtan geçirdiklerini anlattı. Katledilenler arasında, Hassan'daki kilisenin rahibi Kasha (Rahip) Mattai; en yaşlı ve saygıdeğer rahiplerimizden, son zamanlarda bir evangelist olarak çalışan Kasha Elia; emekliye ayrılmış Kasha Sargis; Cizre'deki kilisemizin rahibi Muallin Musa ve onaltı yaşındaki oğlu Philip de varmış. Kendilerinden haber alınamayan üç vaiz var; bunlardan bir tanesi kendi köyü Monsoria kılıçtan geçirilirken muhtemelen öldürülmüştür; bir diğeri Rabi İshak muhtemelen yaşıyor, çünkü söylenildiğine göre bir Kürt ağasının nüfuzu sayesinde Rabi İshak'ın köyüne dokunulmamış. Fakat bu ağanın onları uzun süre koruyamayacağından korkuluyor; zira birçok kaynaktan gelen haberlere göre hükümet, yardımsever Kürtleri emirlere uymadıkları takdirde cezalandırmakla tehdit ediyormuş. Kendisinden haber alınamayan üçüncü vaizin Musul'a kaçtığı söyleniyor. Oraya varıp varmadığı bilinmiyor. Ölümden kurtulan kadın ve çocuklarsa kaçırılmış. Bunların arasında yukarıda adını geçirdiğim kardeşlerimizin aileleri de bulunuyormuş. Muallin Musa'nın karısı ve iki kızı, Kasha Elia'nın kızları ve kilise için çalışan kadınlarımızdan Rabi Hatun, hepsi de Mardin ve Urmiye'deki okullarda öğrenciydiler. Kasha Mattai, kaçarken dağlarda Kürtler tarafından öldürülmüş. Kasha Elia ve Kasha Sargis ve Şakh köyünün diğer erkekleri, köylerine Hükümet tarafından yerleştirilen Türk askerleri tarafından öldürülmüşler.

Hassan, Şakh ve Mansuriye köylerinin halkı Protestan'dı. Düzlükteki diğer bütün Hıristiyan köyleri gibi onların da yerle bir edilmiş olmasından endişe ediliyor. Mansuriye'den birçok kadın Kürtlerin eline geçmemek için kendini Dicle Nehri'ne atmış. Bana bu bilgileri veren adam kaçarken Mar Yohannan ve Mar Akha hâlâ yaşıyorlarmış. İşin korkunç tarafı şu ki, ilk katliamdan sonra Hıristiyanların bir kısmını sağ kurtarmaya çalışan Kürtler olmuş, ama Hükümet buna izin vermemiş. Benim haber kaynağım, bir Kürt ağanın yanına sığınmış. Hükümet'ten gelen bir haberci, Kürtlere işlerini tamamlamalarını, yoksa cezalandırılacaklarını söylediğinde bu Kürt ağanın yanında çalışıyormuş. Haber kendisine tarladayken verilmiş, birkaç kişiyle birlikte dağlara kaçıp Van'a, oradan da buraya gelmiş. Bizim de çalışmalar yaptığımız Attil köyü sakinleri de Van'a kaçmış. Bu köyün, vaizimizin ve bizim dostumuz olan

* Savaştan önce, Urmiye Gölü ile Dicle arasında kalan bölgede, her biri yaklaşık 30.000 kişilik üç ana Nasturi topluluğu vardı. (1) Urmiye düzlüğündeki köylüler, (2) Zab dağlıları ve (3) Bohtan Çayı ile Dicle'nin birleştiği noktanın etrafında Bohtan bölgesi düzlüklerinde yaşayanlar. Bu belge, ana yerleşim yerleri Dicle –Mansuriye üzerindeki Ceziret-ibn-Ömer {{Cizre}} ve Şakh olan üçüncü gruba dahil Nasturilerin neredeyse tamamının kitle halinde katledilmesini anlatır.

Kürt ağası, katliamı doğrudan Hükümet emrettiği için onları koruyamayacağını söylemiş. Musul'a kaçan da bu köyün rahibi. Muhtemelen karısının evinin bulunduğu Cizre ve Mansuriye'ye geçmiştir. Orada öldürülmüş olabilirler. Onlardan hiç haber yok.

Bu korkunç felaket bana anlatamayacağım kadar acı verdi. Ölenlerden çok köle yapılmak için kaçırılanların akıbeti beni üzüyor. Hep onları düşünüyorum – Sarah, Hatun, Priskilla, küçük Nellie ve diğerleri, evlerinde tanıdığım ve kendi kızım gibi bildiğim küçük kızlar. Ne haldeler? Haber kaynağımın anlattıkları, kendisi de Van'a, oradan da buraya kaçan Cizreli bir kadın tarafından da doğrulandı. Aynı kadın, Sarah ve iki kızının serbest bırakıldıklarını ve en son Cizre'nin ötesindeki düzlükte muhtaç ve kendilerini bilmez halde dolaşırken görüldüklerini söyledi.

42. URMİYE'DEN İKİNCİ KAÇIŞ: MR. HUGO A. MÜLLER'İN (URMİYE'DEKİ AMERİKAN MİSYON İSTASYONUNUN VEZNEDARI) 20 AĞUSTOS 1915'TE TEBRİZ'DEN GÖNDERDİĞİ MEKTUP; AMERİKAN PRESBİTERYEN KİLİSESİ YABANCI MİSYONLAR İDARE HEYETİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.*

5 Ağustos perşembe günü Rusların Urmiye'den tekrar çekileceği söylentisi yayıldı. Bu, doğaldır ki bütün Hıristiyanları çok korkuttu. Perşembe akşamı, zaten çoktan yola çıkanlar ve fiziksel durumları yola çıkmaya uygun olmayanlar dışında bütün Hıristiyanlar, şehrin sokaklarında ve kuzeye doğru giden yollarda, onlarla birlikte gitmek için piyadelerin ayrılışını beklemeye başladılar. Geride kalacakların muhtemel akıbetini bildiğimizden insanları gitmekten alıkoymayı düşünmüyorduk. Ancak biz önceden bildirilmiş bir tahliye emri almadığımız için görevimizin ne olacağını bilemiyorduk. Misyonerlik çalışmalarımızın büyük bir kısmının sona ermesi, yardım faaliyetlerinin gene büyük bir kısmının başka yere kaydırılmış olması ve Amerika'nın gelecekte alacağı tutumun belirsizliği, bir tahliye durumunda Misyon istasyonundakilerin en azından bir kısmının ayrılmasını gerekli kılıyordu. Cuma sabahı piyadelerin ayrıldığını öğrendik. Rus Konsolosunu ziyaret eden bir adamımıza, gideceklerin o gün öğlen saat ikiye kadar yola çıkmalarının gerektiği söylenmiş. İstasyon, mevcudunun en aza indirilmesi, hiç değilse bütün kadın ve çocukların gitmesi gerektiğine inanıyordu. Alelacele hazırlık yapıldı. Mr. McDowell, Mr. Labaree ve Dr. Packard, Urmiye'de kalmak için gönüllü oldular; diğerleri gidecekti. Fakat, yola çıktığımızda Mrs. Packard ve çocuğunun ve Miss Burges'in grupta olmadığını fark ettik. Mrs. Packard istasyonda verilen karara uymayarak kocasıyla birlikte kalmaya karar vermiş; Miss Burges da onunla kalıp hastane işlerinde ona yardım etmeyi seçmiş. Dolayısıyla gidenlerin oluşturduğu grup, Dr. Shedd ve iki kızı, iki oğulları ve bir kızlarıyla birlikte Mr. ve Mrs. Allen, Dr. ve Mrs. Coan, Mrs. Cochran, Miss Lewis, Miss Lamme, Miss Schoebel ve kızımızla birlikte ben ve Mrs. Müller'den meydana geliyordu. Ayrılmadan iki saat önce getirilen eşek ve atların koşulduğu arabalara bindik.

Yolculuğumuzun ikinci gününün sonunda Kudçi adlı bir köye vardık. Burada 20.000 ya da 30.000 Süryani sığınmacı vardı. Daha ileriye gitmeleri, kesin bir zafer kazanıldığı ve bu yüzden Urmiye'nin boşaltılmasının gereksiz olduğu haberini veren bir Rus subayı tarafından engellenmişti. Hepimize geri dönmemiz söylendi. Fakat misyonerler geri dönmediği sürece Urmiye'nin yerlileri de tek başlarına geri dönmek istemiyorlardı. Bir kısmımızın geri dönmesinden başka yapacak bir şey kalmamıştı, özellikle bu istek oradaki güçlerin kumandanı olan subaydan geldikten sonra. Sonuçta, Dr. Shedd ve kızları, Mrs. Cochran, Dr. ve Mrs. Coan geri döndüler. Bu, kalabalığı cesaretlendirdi ve onlar da döndüler. Fakat çok geçmeden işler gene tersine döndü ve ayakları yaralı kalabalık daha şehre varmadan, Seyr Dağı'nda Kürtlerle çarpışmaların olduğunu duyup gerisin geri döndü. Misyonerler ise şehre varmışlar ve Seyr Dağı'ndaki çarpışma boyunca oradaymışlar. Bütün bu süre zarfında Rus Konsolosunun, bir grup Kazak'la birlikte makamında kalmasına rağmen durumun belirsizliği nedeniyle misyonerlerin orayı tekrar terk etmesi daha uygun bulunmuş. Dolayısıyla, Dr. Shedd ve kızları,

* {ORİJİNAL BELGE: *Report of Persian War Relief Fund* {{İran Savaşı Yardım Raporu Fonu}} (8 Ekim 1915). —A.S.}

Dr. ve Mrs. Coan, 13 Ağustos cuma günü ikinci kez Urmiye'den ayrılmışlar. Mrs. Cochran bu kez geride kalmış.

Aynı anda, Kudçi'den yola devam eden biz, kazasız belasız, ama aramızda tifo ve tifüsten yeni kurtulanlar için yorucu bir yolculuktan sonra, 13 Ağustos cuma günü Tebriz'e vardık. Mrs. Allen ve Allen ailesinin çocukları dışında kafiledeki herkes kısa bir zaman önce hastalığa yakalanmıştı.

43. URMİYE'DEN İKİNCİ KAÇIŞ: URMİYE'DEN NASTURİ BİR MAĞDURUN, REV. DAVID JACOB'UN EŞİNİN OCAK 1916'DA LONDRA'DAKI ERMENİ GAZETESİ "ARARAT"TA YAYİNLANAN İFADESİ.*

Urmiye'nin bir yerlisi ve kendisi de büyük sıkıntılar çekmiş bir sığınmacı olarak bahtsız milletimin içine düştüğü durumun bazı ayrıntılarını kısaca yazıyorum. Hıristiyanlar olarak, etrafımızı çevreleyen düşmanlar tarafından yüzyıllar boyunca ezildik. En güzel kızlarımız dinlerini inkâra zorlandı; erkeklerimiz öldürüldü, evlerimiz yağmalandı ve malımız mülkümüz elimizden alındı.

Bütün bunlar olup biterken İran Hükümetinin idaresi altındaydık ve onların kurallarına uyduk. Hiçbir zaman sadakatsiz ve itaatsiz olmadık. Geçen 70 yılda aldığımız tek yardım Urmiye'deki Amerikan ve İngiliz misyonlarından geldi. Rusların Urmiye'ye gelmesi bizim için bir mutluluktu, haklarımız açık bir şekilde tanınacaktı. Elbette, durum önceye göre daha iyiydi, bütün ülke hiç olmadığı kadar güvenliydi. Bu birkaç yıl rüya gibiydi; birdenbire başlayan bu korkunç savaşın bize de zarar vereceğinin kesinkes farkındaydık, ama başımıza böyle bir bela getireceğini asla hayal edemedik.

Hayvanların bile inlerinden çıkmak istemedikleri Ocak ayının soğuğunda insanlar evsiz, kanlar içinde, muhtaç ve aç kaldılar. Bütün bunlar Rus güçleri Urmiye'den çekildikten sonra oldu. Büyük çoğunluk, Rus güçleriyle birlikte sevgili rahat evlerini terk ederek, birçok aziz canın açlıktan ve soğuktan kaybına sebep olan sonsuz bir yolculuğa çıktılar. Hıristiyanların geride kalanları, hiçbir şeyleri kalmamış bir halde Amerikan misyonunun binalarına doluştular. Burada, misyonerlerin yüce gönüllülüğü sayesinde gelen bir lokma ekmekle beslendiler. İnsanların geçen kış yaşadığı sefalet hakkında söylenecek çok şey var; insanlığa yakışmayacak kadar perişan bir hayattı. Rahat yataklarda yatmaya alışkın olanlar artık çıplak yerde uyuyorlardı. Beş ay boyunca her an ölümü bekleyerek yaşadık; etrafımız yardım bekleyen hastalarla çevriliydi; küçük çocuklarımız kızamıktan öldü; aramızda en genç ve güçlülerimiz bile korkunç tifo ve tifüs salgınlarına dayanamazken yaşlılar böyle zor bir hayat yaşayamazlardı, nitekim daha ilk haftalarda dizanteriden öldüler. Artık köylerimiz yağmalanmıştı, birçoğu yakılmıştı, çok sayıda insan öldürülmüştü ve küçük kızlarımız ve kadınlarımız en aşağılık işkencelere maruz kalmıştı (çoğu şimdi bile bulunmuş değil, acımasız bir tutsaklık hayatına götürüldüler). Gözyaşı dökmek, endişe ve umut etmekle geçirdiğimiz bu uzun süre boyunca Rusları yardımımıza göndererek bizi bir kere daha kurtarması için Tanrı'ya dua ettik.

Rusların, kendi çıkarları gereği bir kez daha Urmiye'ye geldiklerini duyunca büyük bir ferahlama hissettik. Onların gelmesinden sonra insanlar özgürleştiler ve köylerine dönebilecek hale geldiler. Her şeyleri gitmiş, evlerinin çoğu yanmış. Her ne kadar çok sefil ve perişan bir hayat olsa da, üç ay köylerinde yaşamaya çalıştılar. Bu zor zamanlarda yerleşmemize yardımcı

* {Bu belgenin yazarının ismi, 'Ararat'ın editörüne belgeyle birlikte aktarılmamış. Ancak, daha sonra Mr. Paul Shimmon'ın 9 Mart 1916 tarihinde New York'tan bu editöre gönderdiği mektupta geçen şu satırlar yazarın kimliğinin anlaşılmasını sağlamıştır: "Ocak sayınızın bir nüshasını İran Urmiye'deki Rev. David Jacob'a gönderebilir misiniz? Eşinin yazısını görmekten mutlu olacaktır."} {Bu rapor ilk önce Aneurin Williams'a (milletvekili) daha sonra Londra'da yayımlanan "Ararat"a aktarılmıştır. NA(UK)/FO96/208/436. —A.S.}

olan Amerikan misyonerlerine ve Rus Konsolosuna müteşekkirdik. Bizim, bize bu kadar zalimce davranan düşmanlarımıza Rusların burada bulunduğu süre boyunca hiçbir kötülük yapmamamıza rağmen onların, Rus ordusu Urmiye'yi bir kez daha terk ederse hiçbir Hıristiyanın güvende olmayacağını söylediklerini duyduk.

4 Ağustos'ta köylüler Urmiye şehrine doluştular, dolaylı yollardan ordunun gittiğini duymuşlar. Anlatılabilecek bir manzara değildi. Hasta ve dermansız küçük çocuklar korku içindeydiler. Rus sınırına giden yol bütün gece ve ertesi gün kaçmakta olan insanlarla doluydu, gerçi Rus Konsolosu bize önceden haber vermeden gitmeyeceğine dair güvence vermişti, ama korku o kadar büyüktü ki, hiçbir şey bizi alıkoyamazdı.

Urmiye'nin ilk işgali* sırasında, çok paralarının alınmasına, çok acılar çekmelerine, mal kayıplarına ve neredeyse her evden birilerinin ölmesine rağmen şehir kapılarının ardında yaşayanlar köylerdekilere göre daha güvendeydiler. Fakat bu ikinci saldırı hepimizin kaçıp gitmesini gerektiriyordu. Cuma sabahı düşünceli bir yüz ve kederli bir kalple sevgili evimi terk ettim. Şimdiye kadar evim yağmalanmadığı için Tanrı'ya minnettarım. Evimin rahatlığını bırakıp dönüş umudu olmayan bir dünyaya doğru yola çıkmak benim için çok zordu. Aynı feci durumdaki birçok yoldaşımızla birlikte korkunç yolculuğumuza başladık. İki aile için, birkaç gerekli eşyayı, biraz ekmeği ve çocuklarımı yerleştirdiğimiz küçük bir araba vardı. Malımızı mülkümüzü bırakmak bizim için çok zordu; ama can dünyanın bütün zenginliklerinden daha kıymetli.

Yolda her sınıftan insana rastladık, zengin ve fakir aynı düzeye inmişlerdi. {{Müslüman}} komşularımız bize kiralamadığı için çok azının arabası vardı, bazılarının da eşeği ve atı vardı; ama birçoğu sırtlarında koca denkleriyle yürümek zorundaydılar. Böyle zor bir yolculuğa hiç de alışkın değildik; bazılarımız yol kenarına oturup yaralı ayaklarının acısından ağlıyordu; ayakkabılarla yürümek zordu, ama ayakkabı olmadan da güneş ayağınızı kanatıncaya kadar yakıyordu. Zavallı masum çocuklar yolda can veriyordu ve ölen çocuklarından ayrılarak onları yolda bırakmak anne babalarının yüreğini paramparça ediyordu. Yaşlı ve güçsüz erkek ve kadınlar yolda bırakılıyordu. Talihsiz bazı bebekler yoldan geçenlerin gözü önünde doğuyordu. Herkesin yardıma ihtiyacı vardı, ama hiçbir yardım bulunamadı. Çöle dağılmış İsrailoğulları gibiydik, sadece onların kendilerini Kenan diyarına götürecek Musa'ları varken bizim hiç kimsemiz yoktu.

İlk gece o kadar yorgun ve bitkindik ki, suyu az, kurak ve tozlu bir yerde mola verdik. Toprak yatağımız, taşlar yastığımız, gökyüzü yorganımızdı. Korkan küçük çocuklar bütün gece ağladılar. Gece boyunca kalabalık insan kafileleri gelmeye devam etti. Bir kısmı dinlenip yola devam ederken arkadan gelenler onların yerini alıyordu. Ertesi gün de gene o kadar yorgun ve ümitsizdik ki, keşke evde kalıp ölseydik de, böyle sonsuz ve amaçsız yolculuğa çıkmasaydık diye düşündük.

Ayakları yara içinde olduğu için daha fazla yürüyemeyen küçük bir kızla karşılaşınca yüreğim parçalandı. "Ah anacığım! Ah Tanrım!" diyerek ağlıyordu. Annesinin yükü ağırdı ve onu taşıyamıyordu, babası öldürülmüştü, hiç dostları yoktu. Kızı 1 km kadar sırtımda taşıdım ama ondan öteye gücüm yetmedi. Çok hazindi. Masum çocuklar neden bu kadar acı çekmeli?

* Türkler ve Kürtler tarafından.

Bir sonraki durağımız daha iyi bir yerdi, şahane serin bir kaynak vardı ve gölgelikti. Fakat insanlar o kadar kalabalıktı ki ekmek az geliyordu, açlıkla karşı karşıyaydık. Artık çoğu insan hastaydı ve kımıldayamıyordu. Konakladığımız yer bir Müslüman köyüydü. Bizi orada istemiyorlardı, ama Rus askerleri yakında olduğu için bizi kovamıyorlardı. Yolumuzun üzerinde Hıristiyan köyleri de vardı, ama hepsi yıkılmıştı. Burada birkaç gün durduk. Kazakların Urmiye'yi tamamen terk etmediğini duyduk; sadece karargâhlarını birkaç kilometre öteye taşımışlar, dolayısıyla her şeyi kaybetmemiş olduğumuzu ümit ettik. Bir kısmımız buradan, büyük ve daha güvenli bir şehir olan Tebriz'e gitti. Artık çobansız bir sürü gibi dağılmış bir milletiz, kimimiz orada, kimimiz burada, perişan bir hayat. Bir kısmı Urmiye'ye geri döndü ve bütün mahsullerinin gittiğini gördü. Eğer Urmiye'yi ikinci kere terk etmeseydik durumumuz şimdiki kadar kötü olmayacaktı. Urmiye'yi terk etmeyen Rus Konsolosu sayesinde şehre yakın yerler sağlam kalmış, ama daha uzak yerlerde ekinler ve bağların hepsi tahrip edilmiş. Amerikalılara karşı hislerimiz minnettarlığın ötesinde, onların geçen kış bizim için harcadıkları paralar sayesinde hayatımız kurtuldu. Müttefiklerin zaferini umuyor ve bunun için dua ediyoruz, geri kalanımız ancak onların merhameti sayesinde yaşayabilir. Şu ana kadar milletimizin üçte biri yok oldu ve geri kalan bizler de çektiğimiz acılar neticesinde o kadar takatsiz kaldık ki, zaman zaman ümitsizliğe kapılıyoruz. Yatakların olmadığı evlerde, giyeceksiz, açlık ve perişanlık içinde geçireceğimiz bir kışla yüz yüzeyiz. Tabii ki ihtiyaçlarımızın tamamını hiç kimse karşılayamaz. Bizim sorunlarımıza ek olarak Türkiye'den gelen kardeşlerimiz de Urmiye bölgesine sığındılar ve onların durumu bizden de kötü.

44. URUMİYE BÖLGESİ: 1 HAZİRAN 1915 İLE 31 ARALIK 1915 ARASINDA DAĞITILAN YARDIMLARLA İLGİLİ RAPOR, AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

Hastalıktan ve gıdasızlıktan zayıf düşmüş, yedikleri darbenin altında ezilmiş insanlar, 1915 yılının haziran ayı başında bizim binalarımızdan çıktıklarında durumları ümitsiz görünüyordu. Neredeyse bütün ev eşyaları ve yiyecek kaynakları talan edilmişti; geçinmek için büyük ölçüde muhtaç oldukları küçükbaş hayvanlar da aynı akıbete uğramıştı. Evlerinin kapısı ve pencereleri yoktu ve muhtemelen üçte biri yıkılmıştı. Köylerine geri dönme fikri onları dehşete düşürüyordu; mallarını yağmalayan, karılarına, kızlarına tecavüz eden ve akrabalarının çoğunu öldüren Müslüman komşularından, Rus ordusunun bir kez daha geri çekilerek onları düşmanlarının insafına terk etmesinden korkuyorlardı. Ayrıca, gözden uzak olurlarsa geçen aylar boyunca kendilerine barınak sağlayan misyonerlerin onları unutmasından endişe ediyorlardı. Dolayısıyla bütün şartlar, onları misyonerlik binalarına sıkı sıkıya sarılmaya, ya da fazla uzaklaşmamaya sevk ediyordu. Böyle yapmalarına izin vermek tabii ki söz konusu olamazdı. Ama yine de onların köylerine dağılmasını sağlamak yardım faaliyetlerimizin en yürek burkan yönlerinden biriydi. İnsanlar gitmeliydi; ama bizden ekmek aldıkları sürece gitmeyeceklerdi; dolayısıyla her aileye bir hafta yetecek un verdikten sonra yiyecek teminini kesmekten başka yapacak bir şeyimiz kalmadı. Bir yandan da, yeni gelen Rus Konsolosunun da yardımıyla, Hıristiyan köylerinin toprak sahiplerine, hasada kadar kiracılarına destek olmaları için baskı yapılıyordu. Bu toprak sahiplerinden bir kısmı böyle bir yardımda bulunamazdı, çünkü kendileri de talana uğramıştı; bazıları da Rus Konsolosunun baskılarına rağmen destek olmak istemediler. Diğerleri ise ihtiyaç duyulan yardımı vereceklerine söz vermelerine rağmen Şark'ta adet olduğu üzere, yaratıcılık örneği bin bir bahaneyle vaatlerini bir günden diğerine erteleyip durdular. Sonuçta avlularımız her gün yemek için feryat eden yüzlerce insanla doldu. İstediklerini yapmak, kendi ayakları üzerinde durmaları için harcadığımız bütün emekleri boşa çıkaracaktı. Ancak toprak sahiplerinden hiçbir şey alınamayacağı kesinlikle anlaşıldıktan sonra yardım işini üstlendik. Yavaş yavaş gelişme sağlandı. Köylülerin durumu içler acısı olmasına rağmen yaklaşan hasat onların kendi çabalarıyla geçinmelerini mümkün kıldı ve üç ay boyunca neredeyse bütün gıda dağıtımı durdu.

Fakat yapılması zorunlu olan başka bir yardım vardı. Köylerin çoğunluğunda evleri tamir edecek, bağları zararlı otlardan temizleyecek veya ölüleri gömecek tek bir kürek, ekinleri biçecek tek bir tırpan ya da orak bile yoktu. İnsanlara yardım etmenin en iyi ve emin yolu onlara bu araçları vermekti. Hasat zamanına kadar bu aletleri elde etmek için bir ay boyunca şehrin neredeyse bütün demircilerine para ödedik. Yardım çalışmamızın bu kısmını bitirdiğimizde 2.661 tırpan ve orak, 1.129 kürek dağıtmıştık. Bunların toplam maliyeti 18.909,90 krandı (bir gümüş kran aşağı yukarı 4 penidir).

Ağustos başında durum daha ümitliydi. Konsolosun yardımıyla insanlar, yatak-yorgan, ev eşyaları ve büyükbaş hayvanların bir kısmı da dahil, yağmalanan mallarının büyük bir bölümünü toplamayı başarmışlardı. Ayrıca, ekili alan küçük de olsa hasat fena değildi ve bağlardan da iyi mahsu alınacakmış gibi görünüyordu. Derken açıklanamaz bir takdir-i ilahi gibi yeni bir darbe geldi. Savaşın başka bir yerinde gelişen olayların bir gereği olarak Rus

güçlerine aniden çekilme emri verildi. Nitekim, şehrin dışındaki tepelerde Konsolosla birlikte kalan küçük bir kuvvet dışında tahliye gerçekleştirildi. Tekrar misyon binalarına sığınan 200 hasta ve yaşlı dışında, düzlüğün bütün Hıristiyan nüfusu koruyucularıyla birlikte kaçtılar. Kimisi sadece düzlüğün kuzey sınırına kadar, çoğu Salmas, Hoy, hatta Culfa'ya kadar gitti. Neyse ki yazdı, ama yine de herkes çok perişan bir haldeydi. Bu birkaç hafta içinde, kolera, yokluk ve yorgunluktan dolayı birçok kişi öldü. Üstüne üstlük, bu insanların geri topladıkları çalınmış malları, Müslüman komşuları tarafından bir kere daha alındı. Sonunda, bir aylık sefalet ve belirsizlikten sonra zavallı Süryani ve Ermeniler iki kez yağmalanmış evlerine geri döndüler. Takip eden haftalarda çok az yardım yapıldı, çünkü tarlalardan ve bağlardan ürün almak hâlâ mümkündü.

O zaman, kış ayları boyunca 10.000 ila 15.000 Hıristiyana destek vermek gerekeceğini hesap ettik ve planlarımızı da ona göre yaptık; fakat omuzlarımıza yeni ve ezici başka bir yük bindi. Kürdistan dağlarındaki Süryaniler, Ruslardan yardım geleceğini umarak, dağlık mevzilerinde direniyorlardı. Başarısız olup da dört bir taraftaki düşmanları artmaya başlayınca kaçmak zorunda kaldılar ve kaçarlarken de birçoğu yok oldu. Sonunda 30.000 kişi tam bir yokluk içinde Salmas'a ve çevresindeki yerlere vardılar. Çok azı, yanlarında sürülerinin bir kısmını getirmeyi başarmıştı, ama çoğunluğu hiçbir şeysiz, yarı çıplak ve geçim olanaklarından yoksun şekilde geldi. Bu perişanlık ordusu, nerede kalacaklarına karar verilinceye kadar, yetkililer tarafından Salmas düzlüğünde ve onu çevreleyen tepelerde durduruldular. Yardım komitemizin üyelerinden, bu insanlar arasında senelerin tecrübesine sahip Mr. McDowell, Salmas'a gitmek üzere derhal yola çıktı; fakat onlara acil yardım ulaştırmak için ciddi sorunlarla boğuşmak zorunda kaldı. Komitemizin orada dağıttığı yardımlar olmasa yüzlerce kişi açlıktan ölecekti. Fakat, kolera, tifo ve zatürree gibi hastalıklar, yorgunluktan bitkin düşmüş, barınaksız ve soğuğa karşı korunmasız bu insanlara yapılabileceğin en kötüsünü yaptılar. Kısa süre sonra perişan insan selleri Salmas'ı Urmiye düzlüğünden ayıran geçitlere doğru akmaya ve Urmiye düzlüğündeki köylere dağılmaya başladı. Daha bundan birkaç hafta önce buralardaki halkın, yarı yıkık köylerinde nasıl barınacaklarını merak ediyorduk; fakat ekteki istatistik raporundan* bu köylerin sakinlerinin diğer bölgelerden gelen 16.000 kişiye yer açtığı görülecektir. Örneğin, kendi nüfusu kadar misafir kabul eden Göktepe köyünün nüfusu iki katına çıkmıştır.

Ekim ayı ortalarında kışın yapacağımız yardım çalışmalarının hazırlıklarına başladık. Yapılacak ilk iş fiyat düşükken temin edebileceğimiz kadar buğday almaktı. Buğday fiyatları yıllardır ulaştığı en düşük seviyedeydi; çünkü alıcı çok azdı ve satıcılar da başka bir aksilik ortaya çıkmadan ürünlerini nakte çevirmek istiyorlardı. Alınan buğday, dağıtım merkezi olarak kullanılabilecek düzlükteki yerlerde depolandı. Bu iş için alım ve tartım işlerini yapacak çok sayıda güvenilir adama ihtiyaç oldu.

İkinci iş, her köyde yardıma muhtaç olanların güvenilir bir listesini çıkarmaktı. Bu hiç de kolay bir iş değildi; çünkü birçokları kendilerini tamamen muhtaç durumda olmayanlara da yardım etmekle yükümlü hissediyordu, ayrıca her köyün yağmaya uğramış yokluk içindeki yüzlerce sakininden gerçekten yardıma ihtiyacı olanları belirlemek için hem gerekli inceliği göstermek, hem de kararlı davranmak gerekiyordu. Sürekli olarak Salmas'tan yeni gelenler

* Buraya alınmamıştır.

işimizi iki kat zorlaştırıyordu. En acil ihtiyaçlar olan yatak-yorgan ve yiyecek için bu listeler temelinde karneler hazırladık.

Yatak-yorgan ihtiyacını karşılamak için birkaç kişinin üstünü örtecek genişlikte yün yorganlar dağıtılmasına karar verildi. Her bir yorgan üç ila üç buçuk tomana (12 şilin) mal olabilecekti. Miss Lewis'in ve daha sonra Miss Lamme'nin becerikli yönetimi altında bir yorgan fabrikası kuruldu. Bu fabrikanın, yün tarama ve yorgan dikme işinde yüzden fazla yoksul kadını istihdam ettiği zamanlar oldu. Bu fabrika açık olduğu üç ay boyunca 84.000 metre patiska, 12.000 kilo yün ve 750 kilo da pamuk kullandı ve bunun için 18.000 toman harcandı. İhtiyacımızı karşılayacak para, kuru gıda tüccarlarından alındı. Şehrin yün stoklarının büyük bir kısmı da tüketildi. Planımız her dört kişiye bir yorgan vermekti; dört kişiden kalabalık aileler iki, ya da birey sayısına göre daha fazla yorgan alabilecekti. Fakat karneleri çıkardıktan sonra ihtiyacın tamamını karşılayamayacağımızı fark ettik ve aile başına vereceğimiz yorgan sayısını üzülerek bir taneyle sınırlamak zorunda kaldık. Dağlardaki ailelere dağıtım yapmaya başladığımız zaman bu yardımın yetersizliği görüldü; çünkü aileler kardeşler, kardeşlerin karıları ve çocuklarından oluşuyordu ve bir ailenin üye sayısının 20'den fazla olması görülmemiş bir durum değildi, hatta ailenin birinde 35 kişi vardı. Yetersiz olmasına rağmen dağıttığımız 5.510 yorgan birçok hayat kurtardı; çünkü abartısız binlerce kişi hiçbir yatağı, yorganı olmaksızın kış koşullarıyla karşı karşıyaydılar.

Buğday dağıtımında da çok tutumlu olmak zorundaydık. Bir defada, iki aylık ihtiyacı karşılaması düşünülen miktarda buğday dağıtılıyordu ki, bu da adam başı 25 kg. buğdaya denk geliyor ve 50 pounda mal oluyordu. Dullara, yetimlere ve dağlardan yeni gelenlere buğday yerine un verdik. Bu yiyecek yardımının bugünkü fiyatlara göre maliyeti, günde kişi başı 2,5 şahi ya da yarım peni ile üç farting* arasındadır. Fakat bu küçük miktarlar bir yana, dağıtılan toplam un ve buğday miktarı yaklaşık 70.000 kilodur ve aşağı yukarı yorganlar kadar, yani 18.000 tomana mal olmuştur.

Adam başına düşen bu küçük miktarlar toplanınca çok büyük rakamlar ortaya çıkıyor. Benzer çalışmalar Salmas, Hoy, hatta Albek bölgesinde de yapıldığı için tüm paramız tükendi; bu noktada Amerikan cömertliğinin ne yapacağını görmeyi bekliyoruz. Eğer bu cömertlik olmasaydı geçtiğimiz iki ay boyunca birçok kişi soğuktan ve açlıktan ölecekti; çünkü bizim komitemizin yaptığı yardımlar dışında diğer kaynaklardan insanlara çok az yardım yapıldı. Canterbury Başpiskoposu Hazretleri'nden dağlardaki Süryani mülteciler için yüklü miktarda para aldığımızı minnettarlıkla bildiririz, fakat en büyük kısım Amerika'dan geldi ve gelmeli. Müslüman nefretinin kurbanları olmuş bu talihsiz insanların bu kışı atlatmaları ve yeniden evlerine yerleşmeleri isteniyorsa, yardımlarının devamı için yüzümüzü Amerikalı dostlarımıza dönmekten başka çaremiz yok.

---

* {{Çeyrek peni. 1961'de tedavülden kaldırılan eski İngiliz parası. —ç.n.}}

45. AZERBAYCAN: ÇEŞİTLİ AMERİKAN VE İNGİLİZ GAZETELERİ İÇİN KAFKAS CEPHESİNDE SAVAŞ MUHABİRLİĞİ YAPAN MR. M. PHILIPS PRICE'İN 22 ŞUBAT 1916 TARİHLİ ANLATIMI; MİLLETVEKİLİ ANEURIN WILLIAMS'A AKTARILMIŞ VE MART 1916'DA LONDRA'DA ERMENİ GAZETESİ "ARARAT"TA YAYIMLANMIŞTIR.

Geçen yılın Ekim ayında, kuzeybatı İran'da Salmas düzlüğünde yer alan Diliman'a geldim. Eylül boyunca Urmiye'deydim ve ülkenin aşağı kesimlerinde, Urmiye Gölü çevresindeki Asurilerin (Ortodoks, Katolik, Protestan) içinde bulundukları durumu gördüm. Urmiye'deki Amerikan misyonerleri çok çalışıyorlardı ve bölgenin durumu o kadar da kötü değildi. Evlerde barınma mümkündü ve yeterince tahıl vardı; Amerikalılar kontrolü ellerinde tutuyor gibiydiler. Fakat Salmas'ta durum çok farklıydı. Bütün yaz Kürtlerle çarpışan, ama cephane yetersizliğinden dolayı kaçmak zorunda kalan, Tkhuma, Baz ve Tiari bölgelerinden 25.000 dağlı Nasturi, Eylül sonunda Patrikleri Mar Şimun önderliğinde Salmas düzlüğüne akmaya ve köylerin etrafındaki meyve bahçelerine ve bostanlara yerleşmeye başladılar. Düzlüğün bütün köyleri zaten doluydu ve yaklaşan kış karşısında barınaksız, yiyeceksiz ve giyeceksiz oldukları için durumları ümitsizdi. Tebriz'deki İngiliz Konsolosu Mr. Shipley'e bir mesaj göndererek kendisini durumdan haberdar ettim. O da para yardımı için Canterbury Başpiskoposuna bir telgraf çekti. Bir yandan da Rus Konsolosu Akimovitch, Kafkasya Ermenilerinden para toplayan Ermeni Piskopos Nerses ve Amerika'dan para bulan bir Amerikan misyoneri olan (Urmiye'den) Mr. McDowell başkanlığında yardım komiteleri kuruldu. Kasım ve Aralık aylarında yardım çalışmalarının örgütlenmesine başladılar. İzlenen yöntem, hem Ermeni, hem Asuri mültecilere günde 10 kapik para (daha sonra 15 kapiğe çıkarıldı), Diliman ve Hoy pazarlarından alınan malzemeyle yapılan kalın yorganlar ve paltolar dağıtmaktı. Sığınmacılar arasında çok fazla can kaybına neden olan ve hâlâ da olmaya devam eden tifüs ve dizanteriyle savaşmak için Rus Kızılhaçı'ndan ve *Soyus Gorodof*'tan sağlık ekipleri gönderildi. Bu şartlar altında etkili sağlık yardımı yapılabileceğinden kuşkuluyum. Yeterli sayıda nitelikli doktor yok ve Kafkasya'dan olumlu bir sonuç almak için ihtiyaç duyulan miktarda ilaç elde etmek de mümkün değil.

Kasım ayında Van'a yaptığım geziden Salmas'a geri döndüğümde, sığınmacıların sağlığında elle tutulur bir gelişme görmedim. Diliman çevresindeki köylerde her gün yüzden fazla Ermeni ve Asuri ölüyordu, hâlâ da ölmeye devam ediyor.

Bana öyle geliyor ki (burada bulunup da durumu gören dostlarım da benimle aynı fikirde) bu şartlar altında hastalıkla savaşmak sağlık yardımıyla mümkün değil. Büyük Zap ve Dicle'yi besleyen kaynaklardan gelen dayanıklı dağlılara yardım etmenin en iyi yolu, onlara hastalığa direnecek olanakları vermektir. Hastalık onları bir kere yakaladıktan sonra yarım yamalak tıbbi yardım etkili olmuyor. Bu nedenle kuvvetle inanıyorum ki, eğer daha fazla yardım gönderilecekse, bu para şeklinde olmalı ve mültecilere verilen günlük tahsisatın artırılmasında kullanılmalı. Böylece, ihtiyaç duydukları yiyecek ve giyeceği Dilimanlı İranlılardan satın alabilirler ki, bu da onları hastalıklara karşı güçlendirmenin tek yoludur.

Şu anki durum şöyledir: Ekim ayı sonunda Van'a gitmek üzere Diliman'dan yola çıkınca Başkale bölgesi civarında 5 – 6.000 Asuri'ye ve bir avuç Ermeni'ye rastladım. Kayaların

içindeki mağaralarda kalıyor, harap tarlalardan topladıkları ham buğday taneleriyle besleniyorlardı. Ben Ocak ayında dönerken bunların çoğu Salmas'taydı. Sonuç olarak öyle sanıyorum ki, geçen üç ay içinde ölen yüzde 15'lik kısmı çıkardıktan sonra, 30.000 civarında Asuri ve Ermeni şu an Salmas'tadır. Burada faaliyet gösteren Rus ve Amerikan yardım komiteleri, işlerini daha etkin biçimde yapabilmek için daha fazla paraya ihtiyaç duyuyorlar. Sığınmacıları açlıktan kurtarmak için bu komitelere, en azından gelecek hasada kadar para yardımı yapılmalı. Tebriz'deki Amerikan Konsolosluğu bünyesinde çalışan Amerikan komitelerinin ellerindeki imkânlar dahilinde en iyi işi çıkarttıklarını rahatlıkla söyleyebilirim. Rus örgütleri daha yavaş ve daha fireli çalışıyorlar. Amerikalılar, hiçbir fark gözetmeksizin bütün mezheplerden Ermeni ve Asurilere yardım dağıtıyorlar. Aynı şeyi Rus örgütleri için söylemek her zaman mümkün değil.

Bundan dolayı, bu kadim Asuri Kilisesi ve Ermeni Gregoryen, Katolik ve Protestan kardeşleri için daha fazla yardım yapılmasını ısrarla diliyor ve bu yardımın Tebriz'deki İngiliz Konsolosluğu'na gönderilerek, Amerikan misyonerleri tarafından günlük yiyecek ve giyecek ihtiyacını karşılayacak şekilde dağıtılmasını tavsiye ediyorum.

V.

KAFKASYA'DAKİ SIĞINMACILAR

İki ay boyunca – 1915 Haziran ve Temmuz ayları – Van Ermenileri, Rusların koruması altında, özerk ulusal hükümetlerinin yönetiminde yaşadılar. Fakat Temmuz'un son günlerinde, bu cephedeki Osmanlı ordusu güçlü takviyeler aldı ve yeniden saldırıya geçebilecek duruma geldi. Rus orduları, 30 Temmuz'da Van'dan geri çekildi ve vilayetin hemen hemen tüm Ermeni nüfusu bu geri çekilişte onlarla birlikte gitti.

Bu beklenmedik bir ricattı. Artları, kahramanca çarpışan Kazaklar ve Ermeni gönüllüler tarafından Kürt baskınlarına karşı korunuyor olmasına rağmen, kuş uçmaz kervan geçmez dağlardaki bu kaçışları sırasında sığınmacıların çektiği eziyet ve verdikleri kayıplar büyüktü.

Eçmiyadzin ve Erivan'da, Rus sınırı ötesinde, Ermeni sığınmacılar Urmiye'den kaçan Nasturilerle birleştiler. Böylece Kafkasya'ya göçen Hıristiyan sığınmacıların sayısı 80 – 100.000'i buldu.

Türkler Van'da ancak birkaç hafta tutunabildiler, fakat bu süre bile amaçlarına ulaşmaları için yetti. Bitlis'te, Muş'ta ve Sason'da yaptıklarını burada da yaptılar; Ruslar dönüp geldiklerinde, geride bıraktıkları kent sakinlerinin hepsinin katledilmiş olduğunu gördüler. Kentte taş üzerinde taş kalmamıştı, Van şehrinin kendisi de dahil, bütün kasabalar ve köyler yakılıp yıkılmış, yerle bir edilmişti.

Güvenlik yeniden sağlandığında, sığınmacılar yavaş yavaş geri dönmeye, yakılıp yıkılan evlerini yeniden inşa etmeye başladılar. Ama içlerinden büyük bir çoğunluk Kafkasya'da kalmıştı. Oraya tam bir yoksunluk içinde varmışlardı. Kafkasyalı Ermeniler, müthiş bir iş çıkardılar. Yardım çalışmaları onlara düşmüştü, hem örgütlenmeleri, hem de cömertlikleriyle hayranlık uyandırdılar. Daha sonra, Londra, Boston ve en çok da Moskova'dan yardımlar geldi. Ancak yine de üstlenilen görev ezici ağırlıktaydı; çünkü ihtiyaçlar çok büyük boyutlarda olmaya devam ediyordu.

46. KAFKASYA'YA KAÇIŞ: SIĞINMACILARLA GÖRÜŞMEYE GİDEN TİFLİS'TEKİ ERMENİ ULUSAL KOMİTESİ BAŞKANI MR. SAMPSON ARUTYUNYAN'IN TİFLİS'TE ERMENİ GAZETESİ "HORİZON"A GÖNDERDİĞİ NOTLAR.

(a) Eçmiyadzin, 12 Ağustos 1915 tarihli not.

Iğdır'dan Eçmiyadzin'e giden yol (30 kilometre kadar) hasta, perişan durumda göçmenler tarafından kilitlenmiş durumda. Eçmiyadzin'e gitmelerine izin verilinceye kadar kızgın güneş altında günlerce yol üstünde beklediler. Bu insanların ilerlemesini organize edecek ve yol almalarını sağlayacak özel bir çalışma ekibinin acilen oluşturulması gerekiyor.

(b) Eçmiyadzin, 13 Ağustos 1915 tarihli not.

Türkiye sınırıyla Iğdır (ilk Rus kasabası) arasında, bütün arazi taşma noktasına kadar sığınmacılarla dolmuş durumda. Iğdır'la Eçmiyadzin arasındaki bütün bağlar, bahçeler sığınmacı kaynıyor. Iğdır'a ilk gelenler, burada 20.000 kişinin yığılmasına neden oldu; ardından 45.000 kadarı Eçmiyadzin'e geldi. Bu iki merkezden, gruplar halinde, çevredeki kasaba ve köylere dağıtıldılar. Eçmiyadzin'de bir hastane, bir hamam ve kimsesiz çocuklar için bir yetimhane açıldı. Iğdır'la Türkiye sınırı arasında, çocukları, hastaları ve arkada kalanları arayan atlı devriyeler dolaşıyor, ölüleri kaldırıyorlar. Iğdır'a her gün elli öksüz-yetim çocuk geliyor, bunların bir kısmı burada tutuluyor, ötekiler Eçmiyadzin'e gönderiliyor. Van'dan ve civar yerleşim merkezlerinden gelenler, bütün bu yolu yürümüşler. Bunların çoğu hasta, açlıktan ölmek üzere. Kaçarlarken yanlarına hiçbir şey alamamışlar. Göç sırasında, Bargiri Kalesi dışında hiçbir yerde saldırıya uğramamışlar. Burada bir Kürt çetesi savunmasız yürüyüş koluna saldırmış, artçıların en gerisindeki 20.000 kadar kişiyi götürmüşler. Bunlara ne olmuş, bilen yok. Açlık ve yorgunluktan, sığınmacıların çoğu çeşitli salgın hastalıklara yakalanıyor, özellikle dizanteri çok sayıda ölümlere yol açıyor.

Göç akını kesilmiyor, kaç kişi olduklarını tam olarak belirlemek olanaksız. Iğdır'da, eski Van Valisi Aram'ın ve sığınmacıların diğer temsilcilerinin yardımıyla, aşağı yukarı şu sayıları saptadık:

Van'da 203.000, Malazgirt'te 60.000; buralara daha önce gelenler bu sayıya dahil değil. Iğdır'da her gün ortalama 15 kişi, Eçmiyadzin'de 40 kişi ölüyor.

Bu sığınmacıların bakımıyla, bunlara yapılacak yardımlarla Ermeni örgütleri ilgileniyor. Bu görev özellikle Eçmiyadzin Dostluk ve Yardım Komitesi ve Ulusal Komite'ye düşüyor. Elde edilen yardım ve bağışlar bu sınırsız sefalete çare olmaktan uzak. Sığınmacıların yiyeceğe, tıbbi yardıma, giysiye, çamaşıra ve çizmeye ihtiyacı var.

Seyyar mutfak, çadır ve araba sıkıntısı çekiliyor. Bulaşıcı hastalıkları önlemek için, bütün köylerde tıbbi yardım merkezleri kurulması gerekiyor.

(c) Eçmiyadzin, 13 Ağustos 1915 tarihli not.

Türkiye Ermenistanı'ndan yüz binlerce sığınmacı geliyor. Toz bulutları içinde ilerleyen bu sıkışık yürüyüş kollarının ardı arkası kesilmiyor. Çoğunluğu, yalın-ayak, yorgunluktan bitkin, açlıktan ölecek durumda olan kadın ve çocuklardan oluşuyor. Türklerin ve Kürtlerin onlara

yaptığı zulümle ilgili anlattıkları tüyler ürpertici; hepsi tarifsiz bir dehşet içinde. Bu yoksul halkı kaçmaya zorlayan panik onları habersiz yakalamış, anne babalar çocuklarını yitirmiş, çocuklar öksüz-yetim kalmış. Bu kimsesiz çocukların büyük bir kısmı aç, açıkta ve çıplak, bu sefalete dayanamayıp yolda can vermiş. Sağ kalanları da yardım ekipleri tarafından sokaktan toplanıyor. Şimdi bu küçük öksüzlerden 500 kadarı Iğdır ve Eçmiyadzin'de barınıyor. Tüm Ermeni kadınlara acilen bu kimsesiz yavrulara yardım etmeleri çağrısında bulunduk.

(d) Erivan, 21 Ağustos 1915 tarihli not.

Sığınmacı akını hâlâ sürüyor, ama biraz hızı kesilmiş gibi. Şimdi Eçmiyadzin'de 35.000, Erivan'da 20.000 sığınmacı evlere yerleşmiş durumda. Piskopos Bagrad'ın başkanlığındaki Eçmiyadzin Yardım Komitesi'nin, Tiflis ve Moskova'daki Ulusal Komite'lerin ve onlara bağlı olarak çalışan çok sayıdaki öteki komitelerin bütün çabalarına rağmen, durum olanca acıklılığını koruyor. Ekmek, sıcak yemek ve tıbbi yardım kesinlikle yetersiz. Sığınmacıların çoğu hasta. Eçmiyadzin ve Erivan'da bir dizi hastane kuruldu, bunlar 1.500 kadar hastaya bakabilecek kapasitede. Yine de çok sayıda hasta duvarların dibinde, avlularda, hatta sokak ortasında uzanmış yatıyor. Dizanteriden çektikleri eziyet korkunç. Ölüm oranı çok yüksek; Eçmiyadzin'de evvelki gün 103 kişi, dün de 80 kişi toprağa verildi.

Eçmiyadzin ortaokulunda, ana-babasını kaybetmiş 3.500 çocuk üst üste yaşıyor. Yerde, çıplak zemin üzerinde yatıyorlar. Dün bu binaya gittim; büyük holde, çırılçıplak, yerlerde yatan, bebek denilecek yaşta 110 çocuk saydım. Bazıları uyuyor, bazıları ağlıyordu. Öyle üzücü bir manzara ki, insan göz-yaşlarını tutamıyor. Gördüklerim çok korkunçtu, orada fazla duramayıp bu cehennemden kaçtım. Ama avluda yine ürkünç bir manzara bekliyordu beni. Duvarların dibinde ve köşelerde, sığınmacılar oldukları yere büzülmüş, kimisi yerlere serilmişti. Hastaların inlediği, bağırdığı işitiliyordu. Cesetler ortalık yerde kalmıştı. Karşıdaki manastırın kapısında, üç çocuk ölüsü yatıyordu. Vaharşapat'lı ve daha başka yerlerden gelen kadınlar, elbise, çarşaf, yastık kılıfları dikiyor, ama bu yardım da çok yetersiz kalıyordu. "Homo-Russe Birliği" temsilcisi Profesör Kişkin, sığınmacıların durumunu gözlemlemek ve yapılabilecek yardımları saptamak üzere Moskova'dan yeni gelmişti. Bize Erivan'ın ötesinde, Arkhta'da* bir malzeme istasyonu kurulduğunu söyledi. Burada sığınmacılar kuru ekmek bulabiliyorlarmış, ama bu bile hepsine yetmeyecek kadar azmış. Sığınmacıların durakladığı her yerde hastalık baş gösteriyor; tıbbı yardım olanağı da yok. Profesör Kişkin, Eçmiyadzin ile Astafa arasında tam teşkilatlı tıbbi yardım istasyonları kurulması için talimat verdi ve Moskova'daki Merkez Komitesi'ne doktor, seyyar mutfak, giyecek ve yatak takımları gönderilmesi için mektup yazdı.

* Nijni Akhti (?)

47. KAFKASYA'YA KAÇIŞ: BAKÜ'DE YAYIMLANAN ERMENİ GAZETESİ "AREV"İN ÖZEL MUHABİRİNİN HABERİ.*

Muazzam göç kolu, yorgunluktan yıkılır, açlıktan can çekişir durumda, hiç mola vermeksizin ilerliyor. Öndeki yürüyüş kolu bir süre önce büyük bir umutsuzluk içinde Iğdır'da mola vermiş. İnsanlar amaçsızca bir ileri, bir geri gidip geliyorlar. Bu içler acısı sığınmacı yığınının bitmez tükenmez yollarda katlandıkları sefaleti, başlarından geçenleri hiçbir kalem tasvir edemez. Bunların en küçük ayrıntısı bile, insanın kanını donduruyor, gözlerini yaşartıyor. Bunları yazarken kalem tutan elim titriyor, sözcükleri gözyaşlarımla yazıyorum.

Bu uzun göç kolunun her bir bölümünün kendine ait bir öyküsü, kendi acıları var. İşte, altı küçük çocuğuyla bir ana, biri sırtında, öteki göğsüne yapışmış. Üçüncü çocuk sokakta düşmüş kalmış, ağlıyor, çığlık çığlığa bağırıyor; çünkü daha ileri gidecek hali kalmamış. Öteki üç çocuk da ona uyup ağlamaya başlıyor, ana ise çaresizlik içinde donup kalmış, ağlamadan heykel gibi dimdik duruyor, çocuklarının perişanlığı karşısında yapabileceği hiçbir şey yok.

İşte, yine yol ve kırık bir at arabası. Kalabalık bir ailenin tek umudu. Hasta anne, arabaya yatırılmış, çocuklar yanma bindirilmiş ve yiyecekler yüklenmiş. Yaşlı bir adam olan baba, orada bırakmak zorunda oldukları arabaya umutsuzluk içinde son kez bakıyor. O anda, bütün trajediyi baştan sona tekrar yaşıyor. Ama ne olursa olsun, hep ilerlemek zorundalar.

İşte, bir başka ana. Oldukça genç. Paçavralara sarınmış. Ölü çocuğunu bir şala sarıp yol kenarına bırakıyor, ona son kez sarılıyor, sonra ardına bakmadan uzaklaşıp gidiyor.

Bir başka sahne. Yine küçük çocuklarıyla bir ana. İkisini kucağında taşıyor, üçüncüsü eteklerine asılıyor, ötekiler gibi kucağa alınmak için ağlıyor, yalvarıyor. Genç annenin gözlerinden yaşlar boşanıyor. Ani bir hareketle eteğine asılan çocuğu itiyor, onu yol ortasında bırakıp ağlayışını duymamak, ızdırabını görmemek için hızla oradan uzaklaşıyor. Arkadan "çocuğunu kaybeden var mı?" diye birisinin etrafına seslendiğini duyuyor, ama kulaklarını tıkıyor, aceleyle yoluna devam ediyor.

Ötede, bir grup ak saçlı kadın, hepsi de iki büklüm, başları öne eğik, sessizce yürüyorlar. Nereye gidiyorlar? Kendileri de bilmiyor. Bu sığınmacı akını onları nereye götürürse, oraya gidecekler.

Ah, o analar, Ermenistan'ın anaları! Onların üstüne çöken tarifsiz acılara katlanabilecek başka analar var mıdır dünyada?

Bir acı sahne ötekini izliyor, hepsi de birbirinden korkunç! İnsan, onları zihninden uzaklaştırmak için sık sık gözlerini kapatıyor. Böylesi bir acı karşısında kişinin güçsüzlüğü insanın ruhunu ezip bitiriyor. Korkunun kovaladığı insanlar şaşırtıcı bir hızla yol alıyor. Geride, dağlardan akın akın inen Kürtler sığınmacı kafilesinin üzerine ateş açıyor. Panik ve dehşet, kızgın güneş altında susuzluktan kavrulan insanlara yüksek dağları aşırtıyor, derin vadiler boyunca peşlerini bırakmıyor. Bu göç yolunda çoğu insan, doğduğu güne lanet okuyor.

Şimdi, Iğdır'da duraklayan, sefalet içinde bitkin sürgün kolu; sokakları kaplıyor, her köşeyi dolduruyor, nehir kıyısına ve oradan açık araziye yayılıyor.

---

* {Tarih ve yazarın adı belirlenememiştir.}

48. KAFKASYA'DAKİ ERMENİ SIĞINMACILARIN VE VAN'DAKİ YETİMLERİN DURUMU HAKKINDA BİLGİ NOTU: BATUM'DAKİ İNGİLİZ KONSOLOSU MR. STEVENS'IN SAĞLADIĞI BİLGİLERE DAYANILARAK, İNGİLİZ DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI'NDA, 9 ARALIK 1915 TARİHİNDE HAZIRLANMIŞTIR.

Kafkasya'ya göç eden Ermeni sığınmacılara acilen yardımda bulunmak için, İngiltere'den gelen fonların kullanımında güvenilirliğin sağlanması amacıyla para transferinin Tiflis'teki "Ermeni Savaş Kurbanlarına Yardım Merkez Komitesi"ne yapılması konusunda genel görüş birliğine varılmıştır. Komitenin başkanı Mr. Sampson Arutyunyan, muhasip üyesi ise Mr. G.M. Zurinov'dur. Özel bir Sığınmacı Komitesi, bu komitenin şemsiyesi altında çalışmaktadır ve sığınmacıların acil ihtiyaçlarını karşılamak için kilit noktalarda temsilciler bulundurulması kararlaştırılmıştır. Bundan başka, Merkezi Komite'nin Ermeni göçmenlerin yoğun olduğu Transkafkasya'nın bütün belli başlı şehirlerinde alt komiteleri vardır. Bu kişiler, yardım toplama işinde görev almaktadır.

Mevcut şartlarda, bugün sığınmacıların yoğun olarak barındığı yerleri ziyaret etmeksizin, durumu yerinde incelemeksizin, Ermeni sığınmacı bölgesinde olduğu bildirilen sıkıntıların gerçek boyutlarını saptamaksızın bu görevin yerine getirilmesi son derece zor. Ne var ki sıkıntıların son haddinde – hakikaten çok büyük boyutlarda – olduğu gerçeği bütün dünyada kabul ediliyor. Bu konuda, iki ayrı görüş yok: Sefalet her yerde, manzara karanlık ve yardım çalışmalarına, her şeyden önemlisi para yardımına acil ihtiyaç var.

Ayrıca kış koşullarında barınacak yer, yakacak, kalın giysiler ve sığınmacılar arasında olağanüstü yüksek orandaki hastalıklarla başa çıkmak için uzman doktor, hemşire ve yardımcı sağlık görevlilerine olan acil ihtiyaca da dikkat çekilmekte. Bunun yanı sıra, genelde var olan ilaç, sağlık malzemesi, sağlık donanımı, dezenfektan ve sığınmacılara asgari koşulların sağlanması için gerekli olan her tür ihtiyaç maddesinin yetersizliğinin de altı çiziliyor.

250.000 ruble (25.000 sterlin), 10.000 ruble (bin sterlin) ve 700 Ruble (70 sterlin) tutarındaki yardımlar, sığınmacıların kaldığı lazaretlerin* bakımı için, sırasıyla Bakü, Elizabetpol {{Gence}} ve Iğdır'a gönderildi.

Zengin bir Ermeni olan Mantashev tarafından bağışlanan 25.000 ruble (2.500 sterlin) tutarındaki bir para da, Tiflis valisi tarafından battaniye, yorgan, şilte, yastık ve yatak takımlarının temini için harcandı. Bunlar, Iğdır'a, Delican'a, Novo-Bayezid ve Elizabetpol'a gönderilip sığınmacılara dağıtıldı.

Ülkedeki çeşitli örgütlerin sahip olduğu fonlar, Anadolu'dan göç edenlerin acil ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olduğundan, yardım çalışmaları gereksinim duyulan düzeyde yapılamıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerinden Kafkasya'ya gelen çok sayıda kaçağın derneklerin elindeki paraya olan ihtiyaçları da, Ermeni sığınmacılarınki kadar acildi.

Sığınmacılara yardım etmek için sağlanan koşulların yetersizliğini gören Kafkasya'daki çeşitli Ermeni Sığınmacı Komiteleri, geçtiğimiz günlerde Bakü Şubesi'nde bir olağanüstü toplantı düzenledi. Bu toplantıda, en kısa zamanda yardım çalışmalarının artırılması ve mevcut sistemde bazı değişiklikler yapılması kararlaştırıldı. Getirilecek yeniliklerden en önemlisi

* {{Salgın hastalıklar için kurulan karantina tesisleri. —ç.n.}}

karneyle erzak dağıtılması ve gelecekte bunun kısmen yiyecek, kısmen para yardımına çevrilmesiydi. Dağıtılacak para yetişkin kişi başına günde 20 kapikti ve çocuklara her gün 15'er kapik verilecekti. Ayrıca, kira yardımı olarak yetişkin kişi başına ayda iki ruble dağıtılması için bir fon daha ayrılması kararlaştırıldı.

İmparatorluk Duması'nda Ermenistan temsilcisi olan Mr. Papacanov, göçmenlerin durumunu öğrenmek için Kafkasya'ya yaptığı özel bir ziyaret sırasında, yukarıda sözünü ettiğimiz toplantıya katıldı ve kendisine durum hakkında ve bazı Yardım Komitelerinin çalışmalarına ilişkin kapsamlı bilgi verildi. Kendisi, Genel Vali'yi de ziyaret etti ve bildirildiğine göre sığınmacıların yaşadığı bölgeleri dolaşmak üzere yola çıktı. Bu ziyaretleden sonra, sığınmacıların ihtiyaçları konusunda daha iyi bir fikir edinebilecektir. Büyük bir olasılıkla Petersburg'a dönmeden önce Tiflis'te, Kafkasya'daki tüm Ermeni Sığınmacı Komitelerinden temsilcilerin katılımıyla, durumun acilliği konusunda nihai değerlendirmenin yapılacağı bir konferans düzenlenecek.

Tiflis Genel Komitesi'nin elindeki yardım fonlarının tükendiği anlaşılıyor. Geçtiğimiz günlerde, sığınmacıların en acil ihtiyaçlarının karşılanması için, Tiflis Belediyesi 2.000 ruble (200 sterlin) tutarında bir para verdi. Belediye Başkanı, Vilayet Vali'sinden, sığınmacıların daha acil ihtiyaçlarını karşılamak için başka kaynaklar bulununcaya kadar, devletin bin sterlinlik bir hibe yapması konusunda yetkililerle sürmekte olan görüşmelere destek sağlamasını istedi.

Bu arada, sığınmacılara dağıtılmak üzere Katalikos'a Amerika'dan 120 denk, Tiflis Valisi Mr. Hatisov'a da Londra'dan 11 denk halinde kışlık giyecek geldi.

Bir kısmı çok yakında Moskova'dan Kafkasya'ya gönderilen, bir kısmı da Sığınmacılar Merkez Komitesinin Kadınlar Komitesi tarafından sağlanan büyük miktarda kışlık giyecek de, Culfa, Diliman ve Van'daki sığınmacılara gönderildi. Bunların yanı sıra Merkez Komite tarafından Akstafa ve Alexandropol'e {{Gümrü}} de yine çok yakında kışlık giysi gönderildi.

"Kavkazskoye Slovo" gazetesinde Van'da yalnızca 1.600 kadar Ermeni'nin kaldığı, ancak çok sayıda sığınmacının Kafkasya'dan geri dönmekte olduğu yazıyor. 4.000 kadar kaçak, Van çevresindeki köylerde barınıyor. Bu insanlara ekmek ve et sağlamakta büyük güçlük çekiliyor; diğer yaşamsal malzemeye ulaşmak ise olanaksız. Her şey, yolları çok kötü olan beş-altı günlük mesafedeki Hoy'dan getirtiliyor. Bu yollarda motorlu taşıt araçları kullanılamıyor. Kentte hüküm süren feci koşullar altında Van'da bir hastane kurulması hiç tavsiye edilmiyor; aslında zaten bu imkânsız görünüyor. Van'daki sağlıksız koşullar nedeniyle, katledilenlerin yetim çocukları arasında her türlü hastalık yaygın durumda. Bu çocukların çoğu Van'da ve çevre köylerde yaşıyor. Anasız babasız çocuklar bunlar. Korkunç koşullar altında yaşıyorlar. Çoğu açlıktan ölmekte, bazısı da öylesine zayıflamış ki, insandan çok iskelete benziyor. Van'daki binaların çoğu yangınlarda kül olmuş. Çocukların kalabileceği bir yer yok. Bir Rus birliğine ait bir Sahra Lazareti bu çocuklardan bazılarını kabul etmiş, burada bakılıyor ve korunuyorlar. Rus askerlerinin paltoları altına girip ısınmaya çalışıyorlar.

Daha sonra elimize ulaşan raporlardan anlaşıldığına göre Türk Küçük Asyası'ndan ve Urmiye vilayetinden gelip Kafkasya'ya sığınanların sayısı yaklaşık olarak şöyle:

a) Elizabetpol Eyaleti'nde: - 2.788 erkek, 4.031 kadın, kız-erkek 3.853 çocuk. Toplam 10.672 kişi. Bunların yalnızca 154'ü kentte kalıyor. Geri kalanlar, eyaletin kasaba ve köylerinde barınıyor.

b) Erivan Eyaleti'nde: - Kentte 17.000, Aleksandropol'de {{Gümrü}} 7.000, vilayetin kasaba ve köylerinde 76.000 göçmen barınıyor. Toplam 100.000 kişi.

c) Yukarıdakilerin dışında, 29.000 Nasturi Hıristiyan ve Ermeni, *Rus Culfa'sına* sığınmış durumda. Bunlar Salmas ve Salmas çevresindeki kazaların yerlileri.

Kafkasya'ya sığınan Ermeni ve Nasturi erkek, kadın ve çocuk sığınmacıların sayısı böylece 140.000'e ulaşıyor. Tabii, bunlar yaklaşık ve düzeltilmesi gerekebilecek sayılar.

Culfa'daki sığınmacılar konusunda, geçenlerde Nasturilerin dini lideri Patrik Mar Şimun'un da katıldığı toplantıda, Diliman'da 50 yataklı, Haftevan'da 25 yataklı hastane ve bu son kasabanın yakınlarında dispanser açmaya karar verildi.

Kafkasya Genel Valisi, bu sığınmacılara 5.000 sterlin gönderdi. Bunun 18 Aralığa kadar yeteceği hesaplanmıştı. Ancak bir aylık gıda ihtiyacı için 10.000 sterlin, yatak, kalın giyecekler gibi daha başka ihtiyaçlar için 8.500 sterlin, Diliman ve Haftevan'daki hastane ve dispanserler için 1.500 sterlin daha gerekiyor. Başkale'den büyük ihtimalle gelecek yeni bir göçmen akını sonucunda, Culfa'daki acil ihtiyaçların bu miktarın çok daha fazlasını gerektireceğinden korkuluyor.

49. KAFKASYA'DAKİ ERMENİ SIĞINMACILARIN DURUMUYLA İLGİLİ BİLGİ NOTU: BATUM'DAKİ İNGİLİZ KONSOLOSU MR. STEVENS'IN SAĞLADIĞI BİLGİLERE DAYANILARAK, İNGİLTERE DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI'NDA, 29 ARALIK 1915 TARİHİNDE HAZIRLANMIŞTIR.

Yakın zamanda Kafkasya'daki Ermeni sığınmacılara iletilmek üzere Rusya'ya gönderilen büyük miktardaki para ve yardım komiteleri tarafından toplanan giyecek eşyası sığınmacılara dağıtılmış olsa da, bu insanların acil yardım ihtiyaçlarının hâlâ çok fazla olduğu bildiriliyor.

Kent Birliği'nin Kafkasya Bölümü Temsilci Vekili Prens Argoudinsky-Dolgoroukov, Bambak ve Delican'daki göçmen kamplarını ziyaret ettikten sonra, gördüklerini aşağıdaki şekilde rapor etmiştir:

Yukarıda adı geçen kazalarda ziyaret edilen 26 köyde 4.000 sığınmacı barınmaktadır; sağlık koşullarının daha iyi olduğu, daha varlıklı köyler, görece daha yoksul köylere oranla daha çok sayıda göçmen barındırıyor. Her eve, en azından iki sığınmacı yerleştirilmiş bulunuyor. Karakilis dışında, bütün bu bölgede sığınmacılar karşılıksız olarak barındırılıyor. Bütün köylerde sığınmacılara karneyle eşit miktarda yardım dağıtılıyor. Adam başına günde 750 gram un veriliyor ve beş kapiklik (bir peni) para yardımı yapılıyor. İki yaşından küçük çocuklar ne gıda yardımından, ne de dağıtılan paradan yararlanabiliyor; ancak bunların sayısı çok az. Bu yaşın altındaki çocukların çoğu açlık, soğuk ve geçen yazdan bu yana sığınmacıların çektiği korkunç eziyetler nedeniyle ölmüş.

Karakilis'te bütün konutlar yaşamaya elverişli durumda. Bazı köylerde sığınmacılara, çoğu çevredeki ormanlardan kesilen odunlar olmak üzere, yakacak yardımı da yapılıyor. Bu bölgede sığınmacıların 1.000 baş sığırı var.

Çok iyi örgütlenmiş olan Karakilis Kardeşlik Komitesi, sığınmacıların ihtiyaçları konusunda son derece duyarlı. Komite bütün kayıtları büyük bir titizlikle tutuyor. Sığınmacılarla ilgili bütün bilgiler, aldıkları yardımlar komitenin tuttuğu defterlere işleniyor. Komitenin iki temsilcisi düzenli aralıklarla sığınmacıların yaşadığı köyleri ziyaret ediyor, yardımların dağıtılmasına nezaret ediyor, acil ihtiyaçlarını, herhangi bir isteklerinin olup olmadığını soruşturuyor. Komite sığınmacılara iş bulunması için de çalışıyor.

Komite geçtiğimiz günlerde sığınmacılar için iki yüz soba ve kışlık giyecek hazırladı. Her gün sıcak su ve şeker dağıtılıyor. Karakilis'teki çalışmaların tek yetersiz yönü, Alexandropol'den un ve para getirtmekte karşılaşılan güçlükler. Bunların getirtilmesi bazen yirmi gün sürüyor. 1915'te bu bölgede tahıl hasadının yetersiz olması yüzünden, sığınmacılara yerli un sağlanamıyor. Sonuçta, sığınmacılar açlık koşullarında yaşıyor. Prens Argoudinsky bu kadar kısa bir mesafeden un nakliyesini ve para gönderimini hızlandırmanın bir çaresinin bulunamamış olmasını şaşkınlıkla karşıladı.

Kent Birliği, Karakilis'te elli yataklı, oldukça iyi organize olmuş ve donanımlı bir hastaneye sahip. Ancak bu tesisin ameliyathanesi, morgu ve dezenfeksiyon cihazı yok.

Petrograd Ermeni Komitesi, Karakilis'te 170 yataklı bir yetimhane açtı. Tesisin durumu iyi, bakımlı ve temiz. Yetimhanede bakılan çocuklar, Karakilis'teki kilise okuluna devam ediyor. Hepsinin üstü başı düzgün, fakat yeterince gıda alamıyorlar. Bu durum onların fiziksel görünümünü de etkiliyor, bir deri bir kemik, solgun benizli çocuklar bunlar. Prens

Argoudinsky'ye, bazı çocukların geceleri uyanıp gündüzden arta kalmış ekmek kırıntısı aradıklarını söylemişler.

Prens, masrafları Mrs. U. M. Tairov tarafından karşılanan Tairov Yetimhanesi'ne hayran oldu. Bu yetimhane 25 asker yetimi ve 25 ana-babasız sığınmacı çocuğun bakımını sağlamak üzere donatılmış durumda. Çocuklar, güzel ve geniş binada, bol odalı bir ortamda yaşıyorlar ve çalışmaya teşvik ediliyorlar. Böylece çocuklar, odaları derleyip topluyor, temizliyor, kendi çamaşırlarını, mutfaktaki bulaşıkları yıkıyor, sofra hazırlıyor, mutfakta yemeklerin pişirilmesine yardım ediyor ve diğer ev işlerini yapıyorlar. Onlara okuma-yazma ve meslek de öğretiliyor. Piyano eşliğinde Ermenice ve Rusça şarkılar söylüyorlar. Giyimleri iyi, ayakkabıları sağlam. Bakımlı ve sağlıklı görünüşleri, iyi yaşam koşullarına tanıklık ettiği gibi, Bayan Tairov ve kurumun bütün çalışanlarının işlerine canla başla sarıldıklarını, çocukların rahatıyla yakından ilgilendiklerini de gösteriyor.

Kazakh Vilayeti'ndeki koşullar, Karakilis'tekiler kadar iyi değil. Yardım çalışmalarının sistematik bir şekilde yürütülmesine ve sağlam bir eylem planının hayata geçirilmesine duyulan ihtiyaç her yerde kendini gösteriyor.

Bu bölgede 4.500 sığınmacı bulunuyor; bunların 3.145'i Ermeni, 805'i Nasturi ve 550'si Ermeni yetimi. Yetimler Delican yetimhanesinde kalıyor.

23 Kasım'a kadar bu sığınmacılar her gün adam başına 10 kapik para yardımı alıyordu. Bu tarihten sonra, bu para yardımı artırılıp günde 15 kapiğe çıkarıldı. Kent Birliği'nin belli başlı sığınmacı merkezlerinde işletmekte olduğu iaşe istasyonları 20 Kasım'da kapatılarak insanları büyük düşkırıklığına uğrattı. Bu tarihten itibaren yiyecek işleri polis teşkilatına ve köy komitelerine devredildi ve halen de onlar tarafından yürütülüyor. Sığınmacılar adam başına günde yarım kilo un ve 7 kapiklik para yardımı alıyorlar. Bütün sığınmacılara yakacak dağıtılamıyor. Bunlardan bazıları, Ermeni Hayırseverler Derneği'nden kışlık giyecek yardımı aldı; daha başkalarına dökme demirden sobalar verildi.

Bu bölgede, yardım işlerini yönetecek özel bir komite yok. Delican Komitesi böyle bir organa düşecek görevi kısmen yerine getirmeye uğraşıyor. Yardım dağıtımı için iyi bir örgütlenme sistemi kurulamamış. Sığınmacılardan çok azı iş bulup çalışmaya isteksiz. Bulunan işte çalışamama nedeni her zaman aynı: Açık havada çalışmak için uygun giysileri yok ve işin bulunduğu yerde yiyecek sağlanamıyor. Sonuçta sığınmacıları yine açlık bekliyor. 2 Aralık'tan bu yana, sığınmacılara Kent Birliği tarafından çay ve şeker dağıtılıyor. Bu yardıma bilinmeyen bir nedenle geçenlerde son verildi.

Bu bölgede hastaneler düzenli çalışıyor ve iyi bir donanıma sahip; bunlar Kent Birliği'nin sağladığı fonlarla hizmet veriyor.

Terkedilmiş bir kışlanın kanatlarından birinin alt katı sığınmacıları barındırmak üzere düzenlenmiş. Bu bina, geniş olmakla birlikte kasvetli ve karanlık, çok da havasız. Üst kata geçici olarak 123 yetim çocuk yerleştirildi; bunlara Ermeni Merkez Komitesi bakıyor. Bu çocuklar yalınayak dolaşıyor.

Delican'da çocukların barınması için dört yetimhane var. Prens Argoudinsky bu binalardan birini ziyaret etti. Bu yetimhane Prenses Toumanov'un yönetimindeydi. Ermeni Hayırseverler Derneği'nin yardımları buraya ulaşmıyordu. Çocuklar yemekten sonra okula gidiyorlardı.

Güçlü kuvvetli ve sağlıklı görünüyorlardı. Görünüşleri iyi bakıldıklarını ve onlara karşı iyi davranıldığını kanıtlıyordu. Prens Argoudinsky'nin edindiği bilgilere göre, Delican'daki öteki üç yetimhane de, aynı şekilde, iyi yönetiliyor.

Delican'daki sığınmacılara asgari düzeyde yardım yapılıyor; ancak aynı şey, Kazakh Vilayeti'ndeki yetersiz koşullar için söylenemez. Burada, sığınmacılara yapılan yardımın en acınacak haldeki kısmı, barındırma. Bu vilayete bağlı çok sayıdaki köyde çoğu sığınmacı perişan çadırlara ve dükkânlara yerleştirilmiş durumda; yakacaksız ve aşırı kalabalık yüzünden balık istifi halinde yaşıyorlar. Her nedense, kışlık giyecek yardımı buraya kadar ulaşamadı. Günlük un ve para yardımlarını da düzenli alamıyorlar, burada onların acil ihtiyaçlarını giderecek herhangi bir merkezi örgüt de yok.

Bakü Sığınmacı Komitesi, 10.000 battaniye, 12.000 şilte ve kaput, 12.000 yastık, 600 ceket, 3.000 gömlek, 3.000 çift ayakkabı; Tiflis Komitesi 400 battaniye, 4.000 şilte, 4.000 yastık, 200 ceket, 1.000 gömlek ve 1.000 don gönderdi. Bu bağışlar, sığınmacılara teslim edilmek üzere, Elizabetpol ve Erivan valiliklerine gönderildi. Tiflis Yardım Komitesi, sığınmacılar için İran'a ve Türk Küçük Asya'sına da çok sayıda giyecek de göndermişti. Fakat gazetelerin yazdığına bakılırsa, kaçakların büyük bir kısmı hâlâ son derece büyük bir sefalet içinde yaşıyor – çok yoksullar, yaşamak için en zaruri ihtiyaç maddelerinden bile yoksunlar.

Birkaç gün önce, 53'ü Erivan Vilayeti'ndeki Ermeni sığınmacıların ve 23'ü Elizabetpol'deki göçmenlerin ihtiyacını karşılamak üzere, yetmiş altı vagon dolusu un yola çıkarıldı. Vagonlar birkaç gün önce Güleviç'den hareket etti. Normal koşullar altında gidecekleri yerlere şimdiye kadar varmış olmalılar.

Akhta Geçidi'nin (Kars-Karakilis yönünde) yoğun kar yağışı yüzünden kapanması beklendiğinden, Zemstvo Birliği birkaç gün önce, sığınmacılara gönderilen yiyeceklerin ve ihtiyaç maddelerinin depolandığı merkezlerin Iğdır'a nakledilmesi talimatını verdi.

Van'daki konsolosluk tercümanı Mr. Sarebey'in, Erivan Ermeni Piskoposundan ve bölgedeki diğer haber kaynaklarından aldığı bilgilere göre, Kafkasya'daki Ermeni göçmen sayısı 173.038'dir. Bunların 105.000'i Van Vilayeti'nden, 48.000'i Eleşkirt, Bayezid ve Pasin kazalarından, 20.038'i Muş, Bulanık'tan, vb. gelmiştir.

Göçmenlerin yerleşimi aşağıda şekilde gerçekleştirilmiştir:

Erivan Eyaleti:	
Erivan Kenti	18.820
Erivan civarındaki köyler	14.680
Vaharşapat Pazar Kenti	5.360
Aynı adlı kazaya bağlı köyler	22.730
Nahçıvan Kenti	271
Nahçıvan kazası	468
Iğdır	1.028
Surmalin	7.342
Alexandropol Kenti {{Gümrü}}	8.450

Alexandropol civarındaki köyler	14.121	
Şarori	268	
Novo-Bayezid kenti	1.164	
Novo-Bayezid'a bağlı köyler	10.336	
		105.035
Elizabetpol Eyaleti:		
Elizabetpol Kenti	12.000	
Elizabetpol kazasının köyleri	5.000	
Karabağ Nahiyesi	1.000	
		18.000
Kars Eyaleti:		
Kars Kenti ve bağlı köyler	26.000	
Karakilis	4.000	
		30.000
Tiflis Eyaleti:		
Tiflis Kenti	5.000	
Tiflis bölgesindeki köyler	3.000	
		8.000
Kuzey Kafkasya (muhtemelen Don üzerindeki Nahçıvan Ermeni Kenti)		12.000
Genel Toplam		173.038

Kafkasya'da, Hoy'dan Salmas'a kadar olan bölgede göçmen sayısı azdır; bin kadardır. Bunların çoğu Nahçıvan ve birazı da Erivan'da yerleşmiş bulunuyor.

Yukarıdaki sayılar, Kafkasya'daki sığınmacıların sayısını yuvarlak olarak 140.000 şeklinde ifade eden resmi bir kaynaktan alınan bilgiyle çelişiyor. Bölgede bulunan Sarabey tarafından sağlanan verilerin, Ermeni kaynaklardan elde edildiği ve çok daha ayrıntılı olmaları nedeniyle doğru olma olasığılı daha yüksektir.

Albay Termen tarafından gazetelerden alman raporlar, Van'daki durumun son zamanlarda biraz düzeldiğini gösteriyor. 6.000 kadar sığınmacı kente geri döndü. Kent dört polis bölgesine ayrıldı. Van'da, yağmacılığı ve binaların tahribini durdurmak için sert önlemler alındı. Zaruri ihtiyaç maddeleri, miktar olarak az da olsa, bulunabiliyor. Bölgede birkaç harman dövme makinesi ve dört değirmen faaliyete geçtiğinden, birçok fırın da açılmış ve ekmek üretmeye başlamış durumda.

Kafkasya'da ve başka yerlerde, Van'dan ve Van'a bağlı kazalardan gelen yetim çocukların bakımım üstlenen herkesten, tüm örgüt ve kuruluşlardan, bu çocukların kişisel bilgileri, adları, yaşları, ana-babaları ve doğum yerlerinin Van Valiliğine bildirilmesi istendi. Ayrıca,

olanakların elverdiği yerlerde, çocukların ölen anne-babanın malları bulunuyorsa, bunları araştırmak ve koruma altına almak için kayyum tayin etmek amacıyla, söz konusu mallar hakkında bilgi edinilmesi istendi.

Salgın hastalıkların hızı kesildi. Kent daha temiz ve daha düzenli bir görünüme kavuştu. Bazı sokaklarda yıkılan binalar onarıma alındı. On-on iki kadar dükkân da satışa başladı.

Ermeni gazetesi *Horizon,* Salmas'tan gelen haberlerin pek iç açıcı olmadığını bildiriyor. Piskopos Nerses'in kışlık giyecek için yaptığı yardım çağrısına şimdiye dek kulak verilmedi. Yalnızca, Tebriz Kadın Komitesi'nden az miktarda elbise gönderildi, ancak bunlar okyanusta bir damla gibi kaldı. Hava aşırı derecede soğuk.

50. KAFKASYA VE TÜRKİYE ERMENİSTANI'NDAKİ ERMENİ SIĞINMACILARA YARDIM ÖRGÜTLERİNİN FAALİYETLERİYLE İLGİLİ RAPOR; BATUM, 3 OCAK 1916 TARİHLİ YAZI (NO. 1) EKİNDE, KONSOLOS STEVENS TARAFINDAN, İNGİLTERE DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI'NA GÖNDERİLMİŞTİR.

Temmuz ayının ilk günlerinden itibaren Kafkasya'ya gelmeye başlayan Hıristiyan sığınmacılara yardım faaliyetlerini aktif bir şekilde yürütmekte olan Kafkasya Ermeni örgütleri bu başarılı çalışmalarını sürdürmekteler.

Türkiye Ermenistanı'ndan ve İran'dan gelip Kafkasya'ya sığman savaş mağdurlarının sayısı, kaba bir tahminle 150.000 kadar sanılıyor. Ancak sığınmacı akını Temmuz'dan sonra da devam ettiğinden, Rusya sınırını aşmış sığınmacıların sayısının yukarıda belirtilen rakamın çok üstünde olduğunu tahmin edebiliriz.

Göçmenlerin çoğu Erivan Eyaleti'nde ve özellikle Eçmiyadzin şehri ve civarındaki kasaba ve köylere yerleştirildi. Bu kadar kalabalık bir yığını barındırmak mümkün olmadığından, sığınmacılar zorunlu olarak Eçmiyadzin Manastırı çevresindeki üzeri açık avlularda ve açık arazilerde yaşamaktalar.

Eçmiyadzin'den Tiflis'teki Merkez Yardım Komitesi'ne her gün gönderilen telgraflarda sığınmacıların içinde yaşadığı perişan durum anlatılıyor, sefaletten ve açlıktan günde 350-400 kişinin öldüğü bildiriliyordu.

O dönemde, yardım çalışmaları kısmen "Kafkasya Savaş Kurbanlarına Ana Yardım Komitesi," kısmen de Kızılhaç derneği tarafından yürütülüyordu. Kısa bir zaman sonra, birçok başka kamu kuruluşu da yardım çalışmalarına katıldı.

Bütün bu örgütlerin çalışmalarının toplamı bile durumu düzeltmede fazla yararlı olamadı. Ellerindeki para, özellikle de Kafkasya cephesindeki şiddetli çarpışmalardan sonra sürekli artmakta olan ve muazzam sayılara ulaşan sığınmacılara yetmekten çok uzaktı.

Bu arada, aşırı sıcak da eklenince, sığınmacıların içinde yaşadığı sağlıksız koşullar günden güne daha da korkunç bir hal alıyordu. Salgın boyutlarına ulaşan dizanteri, lekeli humma, kızamık, difteri ve kolera sığınmacıların sayısını hızla azaltıyor, durumun bu kadar tehlikeli bir hal almasına rağmen acınacak koşulları düzeltmeye yetecek miktarda para bulunamıyordu.

Sonunda, Tüm Rusya Kent Birliği Kafkasya seksiyonu süratli bir araştırma yaptı ve sığınmacılar için kaba bir tahminle yaklaşık 1.103.250 rubleye (110.325 sterlin) ihtiyaç olduğunu hesapladı ve bu parayı Merkez Teşkilatı'ndan talep etti. Para kısa sürede temin edilerek Kafkasya'ya gönderildi ve kitleler halindeki sığınmacıların acil ihtiyaçları ancak o zaman karşılanabildi. Alınan bu geçici önlemler Kafkasya örgütlerine konu üzerinde düşünmek ve yardım çalışmalarında bundan sonra atılacak adımlara karar vermek için, kısa da olsa, bir miktar zaman kazandırdı.

Bu çerçevede, sığınmacıların acil ihtiyaçlarını kamuoyuna duyurmak için çalışmalar yapıldı. Kafkaslarda, Rusya'da ve yurt-dışında yapılan çağrılara yanıt olarak, halk arasında paralar toplandı. Rus hükümeti de önemli miktarda bir parayla katkıda bulundu. Yakın zamanda İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nden de para akışı sağlandı. Bu paralarla yardım

çalışmaları yaygınlaştırılabildi, sığınmacıların ihtiyaçları daha yakından izlendi; ancak göçmenlerin ihtiyaçları hâlâ çok büyük ve gittikçe daha büyük miktarlarda para gerekiyor.

Böyle büyük miktarlarda daha fazla paraya ihtiyaç olmasının en önemli nedenlerinden birisi de, bir dizi yeni görev üstlenmiş olan Kent Birliği'nin, buna ilaveten sığınmacılarla ilgili Kafkasya sınırlarının da ötesine geçen ağır sorumluluklar yüklenmiş olmasıydı.

Nispeten çok sayıda sığınmacı da, son zamanlarda evlerine dönmeye başladı ve Culfa-Van ile Iğdır-Van yolları derhal Kent Birliği Kafkasya Seksiyonu'nun denetimi altına alındı. Ülkelerinde can güvenliğinin yeniden sağlanmasıyla sığınmacılar arasında yurtlarına dönme eğilimi arttığından, bu iki yol üzerinde, masrafları uzun süre Kent Birliği tarafından karşılanmak üzere çeşitli noktalarda seyyar mutfaklar ve konaklama istasyonları kuruldu.

Culfa-Van yönündeki seyyar mutfak ve konaklama istasyonlarının örgütlenme çalışmalarının Kent Birliği Kafkasya Komitesi'nin yönetiminde yürütüldüğü bildiriliyor. Bu çalışma, askeri yetkililerle tam bir uyum içinde, onların direktifi ve yönlendirmesi altında sürdürülüyor.

Şehir Meclisi, Van'daki sığınmacılar için 200 yataklı bir hastane donatıp açmayı da üstlendi. Bunun masraflarını da Şehir Meclisi karşıladı.

Kent Birliği'nin görevleri bununla bitmiyor; çünkü Genel Valilik sığınmacılara yardım çalışmalarıyla bağlantılı yeni görevlerin yerine getirilmesini de talep etmekte. Karşılaşılan güçlüklerin üstesinden gelinebilmesi, ancak Kent Birliği'nin üstlendiği bütün diğer işler için sağlanan enerji ve kaynakların seferber edilmesi ile mümkün olabilir.

Aşağıda, yukarıda belirtilen bölgelerde Kent Birliği'nin açtığı ve halen sığınmacıların ihtiyaçlarını karşılamakta olan tıbbi yardım ve seyyar mutfak istasyonlarının listesi yer alıyor.

I.

HASTANELER

1. Sığınmacıların ilk yerleştikleri yerlerde bulunanlar

a) Eçmiyadzin: – Manastıra ve ona bağlı Akademi'ye ait birkaç binadan oluşan bir hastane. Geçici olarak, kadın-erkek hastalar ve çocuklar için toplam 570 yatakla donatılmış.

5 no.lu servis kolera vakalarına ayrılmış. Artık bu hastalık görülmediğinden, burada yatan hasta yok. Bu koğuştaki (No.70) boş yataklarda lekeli humma hastaları yatıyor.

Geçici olarak kurulan seyyar sağlık kıtası (bir yüksek rütbeli askeri doktor, yardımcısı ve birçok uzman sağlık görevlisinden oluşuyor) manastır arazisindeki hasta sığınmacılara bakıyor.

Manastırdan yaklaşık 5 km uzaklıkta, Eçmiyadzin tren istasyonuna giden yol üzerinde, bir tıbbi karantina merkezi kuruldu. Sağlıklı sığınmacılar burada dört-beş gün karantinaya tabi tutulduktan sonra Elizabetpol Vilayetine doğru trenlere bindirilmek üzere yola çıkıyorlar. Bu yolculuk sırasında, onlara bir askeri doktor ve iki profesyonel yardımcısı eşlik ediyor.

b) Iğdır – Geçici olarak kullanılan bir binada 100 yataklı bir hastane kurulmuş durumda. Bu noktadan 5,5 km uzaklıkta, Plur denilen köyde de 50 yataklı bir hastane var.

c) Erivan – Geçici olarak kiralanan özel evlerde kurulan hastanede 200 yatak var. Bu hastaneye bağlı olarak, geçici bir karantina istasyonu da kurulmuş durumda. Bu karantina istasyonunda görev yapan iki yardımcı askeri doktor, Elizabetpol Vilayetindeki yerleşim merkezlerine kadar trenle sığınmacılara eşlik ediyor.

d) Aleksandropol – Geçici olarak kiralanın bir binada, tecrit bölümüyle birlikte, 200 yataklı bir hastane kurulmuş durumda.

Elizabetpol sınırları içinde, askeri doktorların gözetiminde, birçok tıbbi yardım istasyonu kuruldu.

2. Sığınmacıların izlediği yol üzerindeki yerler

a) Nijni-Akhti.– 50 yataklı bir hastane.

Yardımcı askeri doktorların Elenovka ve Çibuhli'deki istasyonları.

b) Delican.– 50 yataklı bir hastane.

3. Sığınmacıların az çok yerleştikleri yerlerde

a) Novo-Bayezid (Erivan). – 50 yataklı bir hastane.

b) Annenfeld.– 80 yataklı bir hastane.

c) Kedabek.– 50 yataklı bir hastane.

Hastanelerdeki toplam yatak sayısı – Eçmiyadzin'deki kolera koğuşunun 70 yatağı dahil – 1.450.

NOT: Şehir Meclisi tarafından bulunan yardım fonları, şimdi Katolikos tarafından askeriyeye verilen bir binanın sığınmacıların ihtiyaçlarına göre restore edilmesine harcanıyor.

II.

SEYYAR MUTFAKLAR

1. Sığınmacıların kullandığı demiryolu hatları üzerindekiler

Eçmiyadzin yakınlarındaki karantina istasyonunda ve Agtaliya ve Annenfeld'deki istasyonlarda.

2. Sığınmacıların kullandığı stabilize yollar (şose) üzerindekiler

Parakar, Erivan, Novo-Nikoliaevka, Ailar, Suhoi-Fontan, Nijni-Aghti, Elenovka, Çibuhli, Delican, Tarsa-Çay, Kervansaray ve Uzuntal'da.

Bu seyyar mutfaklarda sığınmacılara ekmek ve sıcak yemek dağıtılıyor. Sığınmacılar, bu noktalarda verdikleri molalarda, bu amaçla kiralanmış üzeri kapalı sundurmaların altında barınıyorlar.

Culfa'da, Kent Birliği'nin Piskopos Nerses'in kullanımına sunduğu 10.000 rublelik (bin sterlin) fonla Nasturiler için ayrı bir seyyar mutfak kuruldu.

III.

Sığınmacıların barınaklarındaki sağlıksız koşulları iyileştirmek ve sığınmacıların hijyenini sağlamak amacıyla kurulan tesisler:

1. Üç dezenfeksiyon istasyonu kuruldu

Bunlardan birincisi şu an Eçmiyadzin'de hizmet veriyor. Bu istasyon, mezarlıkları, çöplükleri, hastaneleri (bulaşıcı hastalık olanları) ve başka her çeşit tesisi dezenfekte ediyor ve bir dezenfeksiyon cihazı çalıştırıyor.

Bu istasyonun çalışanları, bir askeri doktorun gözetiminde görev yapıyorlar.

İkinci istasyon Iğdır'da, üçüncüsü Erivan'da.

Bu son iki istasyonun görevi, birincisinin aynı ve aynı türden personelle faaliyet yürütüyorlar.

2. Bina inşa müfrezesi

Bu müfreze, sığınmacıların yerleştikleri merkezlerde, geçici hamam ve çamaşırhane inşasını sağlamakla görevlendirildi. Müfreze, bir şef, iki asistan, bir eğitimci, iki taş ocak ustası (peçnik), iki tesisatçı, iki kalaycı ustası ve iki doğramacı ustasından oluşuyor.

Müfreze, Annenfeld'de bir Türk hamamı ve bir de çamaşırhane inşa etti, aynı hamamdan bir de Çibuhli'de yapıldı. Kedabek'te bir Türk hamamı ile bir çamaşırhane açıldı.

Benzer yapım işleri yakında Delican, Elenovka, Nijni-Akhti, Iğdır, Eçmiyadzin ile çevresi ve Aleksandropol'de müfrezeler tarafından da yapılıyor. Müfrezeler, bir dizi buharlı-formalinli dezenfekte odası inşa etmek için emir almış bulunuyor. Bu tip bir oda, Erivan'da da inşa ediliyor.

3. Birçok yerde sığınmacılara iç çamaşırı ve kışlık giysi dağıtıldı. Bunlar için bazı yardım örgütlerinden ve bireylerden elde edilen 66.000 ruble (6.600 sterlin) harcandı. Ayrıca sığınmacılara Kent Birliği Merkez Komitesi'nin sağladığı 11.996 ruble (1.200 sterlin) ile satın alınan kalın giysiler dağıtıldı.

Yukarıda anlatılan ve az çok tamamlanmış bulunan yardım çalışmaları dışında, Kent Birliği koşullar gereği İran topraklarında da yardım çalışmalarına başlamak zorunda kaldığından, şu anda Salmas'ta 110 yataklı bir hastanenin kuruluş çalışmaları sürüyor.

Sığınmacıların yaşadığı bölgelerde küçük hastaneler ve dispanserler kurulması önerilince, Kent Birliği çok yakında sığınmacılara yardım kapsamında yeni görevler de üstlenecek.

11–12.000 kadar sığınmacının Eleşkirt ve Van Vilayeti'ne geri döndüğü tahmin ediliyor. 2–3.000 kadar orta gelir düzeyindeki sığınmacı da Tiflis ve Bakü Vilayetlerine yerleştirildi.

Sığınmacıların beslenmesi için Kent Birliği'nin yaptığı harcama, insan başına günde 18-19 kapik olarak tahmin ediliyor.

Sığınmacılara dağıtılan gıda malzemeleri şöyle: (100 sığınmacının günlük masrafı 18.08 Ruble, ya da kişi başına 18.08 kapik).

Ekmek, 50 kg	7,20	ruble
Et, 9 kg	3,00	
Pirinç, 4,5 kg	1,20	100 sığınmacının günlük

Patates, soğan, tuz, biber	0,60	masrafı 18,08 ruble, ya da
Yakacak (odun, turba, kömür)	1.70	kişi başına 18,08 kapik
Çay, 300 gr	0,25	
Şeker, 2 kg	1,13	
Barınma için kira	1,00	
Yönetsel giderler	2,00	

Valiliğin sağladığı iaşe yardımı, kişi başı günlük 15 kapik, ya da ayda 4,50 rubledir. Fakat valiliğin yiyecekleri gerekli yerlere gönderip dağıtma yöntemi çok istikrarsız. Demiryolu olmadığından ve Merkez Komite'nin paraları geç göndermesi yüzünden, bu kaynağa bağımlı durumdaki sığınmacılar, sık sık günlerce, hatta haftalarca ekmeksiz kalabiliyorlar.

Aşağıdaki liste, bu ülkede yardım çalışmaları yapan kuruluşları gösteriyor:

Eçmiyadzin Kardeşlik Derneği

Tiflis Ermeni Merkez Yardım Komitesi

Moskova Ermeni Kızılhaç Komitesi

Rus Kızılhaç Derneği ve

Sığınmacıların barındığı birçok köydeki Komünler.

Katolikos'un başkanlığında faaliyet gösteren *Eçmiyadzin Kardeşlik Derneği'nin* Iğdır, Erivan, Alexandropol, Kars, Nahçıvan, Novo-Bayezid ve Karakilis'te şubeleri var. Bu derneğin yardım çalışmaları 1915 Mart'ında başladı. O tarihten bu yana, sığınmacılara çok miktarda giyecek, ilaç ve başka ihtiyaç maddelerinin dağıtımı dışında, Iğdır'da bir tıbbi yardım birliği kuruldu ve bütün bunlara Kardeşlik Derneği 900.000 ruble (9.000 sterlin) harcadı. Bu paranın büyük bir bölümü, gönüllü yardım olarak tüm dünyadaki Ermenilerden, fakat özellikle Rusya İmparatorluğu'nda (Petrograd, Moskova, Harkov, vb. kentlerinde) yaşayan Ermenilerden sağlandı. Kardeşlik Derneği sığınmacılara gayet düzenli bir şekilde un, para ve giysi dağıttı; Iğdır, Eçmiyadzin ve Aleksandropol'de seyyar mutfaklar, çeşitli yerlerde hastaneler açtı. İyi işleyen bir tıbbi yardım sistemi geliştirdi; yetim ve öksüz çocuklar için yetimhaneler, okullar ve atölyeler açılmasını sağladı. Kısacası, bu kurumun yardım çalışmaları iyi örgütlenmişti; Ermeni sığınmacıların toplu olarak yaşadıkları yerlerde çalışma yapan en önemli yardım kuruluşlarından biriydi.

Tiflis Ermeni Merkez Komitesi de yaklaşık on aydır yardım çalışmaları yürütüyor. Bu kurumun da kendi hastanesi ve seyyar mutfakları var; Erivan Vilayeti'nde yerleşmiş bulunan Ermeni sığınmacılara yardım çalışmaları için bu kuruluş bugüne kadar 200.000 ruble (2.000 sterlin) harcadı. Bu para, Kafkasya'daki Ermeni cemaatine mensup kişilerden gönüllü bağış şeklinde toplandı.

Moskova Ermeni Kızılhaç Komitesi. – Bu kurumun çalışmaları Erivan Vilayeti ile sınırlı. Komite geçen Nisan ayında faaliyete geçti. Eçmiyadzin'de ve Markar, Ashtarak, Arzap köylerinde dört sağlık ocağı ve seyyar mutfaklar kurdu. Sağlık ocaklarının her birinde, bir askeri doktor, iki yardımcısı ve çok sayıda uzman sağlık görevlisiyle hemşireden oluşan sağlık

ekibinin yanı sıra, birçok hastabakıcı ve memur da görevlendirildi. Acil durumlarda bu kuruluş yardım sağlıyor. Komite, tamamı Moskova'daki Ermeni kolonisi tarafından sağlanan 300.000 ruble (30.000 sterlin) harcadı. Ashtar'daki komite bir yetimhane, ayrıca bir okul ve atölyenin yönetimini üstlenmiş durumda. Yine bu örgütün, Ashtar'da bir un deposu ve yiyecek stokları var. Sığınmacılara dernek tarafından, Makar'da ve Eleşkirt vadisindeki öteki sekiz köyde yiyecek yardımı yapılıyor. Bu anlatılanlar komitenin yalnızca en önemli görevlerinden bazılarıydı; sığınmacılara başka türden yardımlar da sağlanıyor. Komitenin ayrıca Arzap'ta da bir hastanesi var.

Tüm Rusya Kızılhaç Derneği, 1915 Ağustosunda Iğdır'da bir tıbbi muayene merkezi açarak sığınmacılara yardım çalışmalarına başladı. Muayene merkezinin kadrosu bir yönetici, bir askeri doktor, iki yardımcısı ve 19 sağlık memurundan oluşuyor. Geçen Eylül ayında, bu kurum 18.598 porsiyon yemek ve 16.775 porsiyon çay dağıttı; ayrıca 4.652 sığınmacıya tıbbi yardımda bulunuldu. Kızılhaç derneği 1915 Ekim'inde Iğdır bölgesinde, her gün 850-900 sığınmacıyı doyurdu. Bu derneğin kurduğu sağlık ocakları iyi örgütlü, çalışanları çok disiplinli, temiz ve düzenli iş yapıyorlar. Dernek, Iğdır'da bir dispanser ve erzak deposu da işletiyor. Akşam yemekleri ve çay servislerinin maliyeti kişi başına günde 17-18 kapik olarak tahmin ediliyor.

Köy Komünleri- Sığınmacıların barındığı bütün köylerdeki köylüler onları evlerinde karşılık beklemeden misafir ettiler. Bu köylerde sığınmacılar sıcak birer yuva buldular, ev sahiplerinin olanakları çok sınırlı olmasına rağmen, çoğu kez karınları doyuruldu. Görünüşte önemsiz olmakla birlikte, köylülerin sığınmacılara yardımları çok büyük bir değer taşıyor. Bu hayırseverlik, ancak köylülüğün geleneksel iyiliği göz önünde bulundurularak tam olarak anlaşılabilir. Kuşkusuz, köylülerin bu yardımları kamu kurumlarını yüz binlerce rublelik masraflardan kurtarıyor. Diğer bir deyişle, bu yoksul köylülerin hayırseverliği, aksi takdirde çeşitli örgütlerden toplanması gerekecek olan büyük miktarda paradan tasarruf edilmesini sağladı.

Geçenlerde sığınmacıların yaşadığı bölgelerde inceleme gezisi yapan Prens A. M. Argoudinsky-Dolgoroukov'un önerisiyle, yardım çalışmalarını iyileştirmek için aşağıdaki önlemlerin alınması kararlaştırıldı:

1. Annenfeld'deki mevcut hastaneye 30 yatak daha eklenecek. Barsoun ve Kedabek'te inşa edilmekte olan hamamlar hızla tamamlanacak ve Çardahlı'da bir hamam inşa edilecek.

2. Annenfeld'deki hastaneye sağlanan 30 ek yatak için acilen bir hükümet doktoru, iki yardımcı doktor ve üç hemşireden oluşan bir sağlık ekibi görevlendirilecek. Hastanedeki ek 30 yatak için gerekli donanım, taburcu olacak hastalara verilmek üzere çamaşır ve giysi derhal temin edilecek.

3. Yetkililerin Erivan ve Elizabetpol vilayetlerinden sığınmacı göndermeye devam etmeleri halinde Annenfeld ve Evlakh'ta sıcak ve üstü kapalı yeni binalar kiralanacak, asgari düzeyde de olsa, sığınmacıları rahat ettirecek koşullarla donatılacak.

4. Annenfeld, Evlakh ve Elizabetpol'de yolculuk halindeki göçmenlere yardım etmek üzere seyyar mutfaklar kurulacak.

5. Çaykent köyünde ve Elizabetpol bölgesinde küçük hastaneler açılacak, Civanşir ve Şuşa kazalarında da birer hastane kurulacak.

6. Sığınmacıların yerleştirildiği bölgelerde seyyar sağlık müfrezeleri ve mutfaklar kurulacak.

7. Annenfeld kolonisinde ve Evlakh tren istasyonunda daimi dağıtım merkezleri oluşturulacak.

8. Elizabetpol ve Annenfeld'e giden yollarda göçmenlerin geçişini sınırlayan uygulamalar sorunu yetkili mercilere iletilecek.

9. Elizabetpol Valiliği'nin sığınmacılara sağladığı nakit para yardımı günde kişi başına 15 kapiğe çıkarılacak.

10. İlgili yetkililerden, sığınmacılar yeni bir bölgeye yerleştirilirken, daha önceki yaşam koşullarının dikkate alınması, dağlık bölgelerden gelenlerin benzer yerlere, aynı şekilde, ovalardan gelenlerin de benzer koşullara sahip yerlere yerleştirilmesi talep edilecek. Geçici bir süre köylerde barındırılacak sığınmacıların sayısı belirlenirken, bu köylerin varlıklı mı, yoksul mu oldukları dikkate alınacak.

11. Az miktarlarda olsa da sığınmacılara süratle kışlık giysi, yorgan, ayakkabılık deri, döküm soba, gaz ve (mümkünse) çay, şeker ve sabun temin edilecek.

12. Sığınmacıların yakacak sorunu, Kafkasya orman işletmeleri yetkililerine iletilecek.

13. Merkez Organ tarafından sığınmacılara un temini ve köylerde ve köy gruplarında kış için un depolanması sorunu süratle çözüme kavuşturulacak.

14. Yerel yönetim dairelerinden, sığınmacıları getiren trenlerin sevk gün ve saatlerini komiteye zamanında bildirmeleri istenecek.

15. Kafkasya Merkez Yardım Komitesi'nden, sığınmacıları bulundukları yerlerde doyurmakla Şehir Meclisi'ni görevlendirmesi istenecek. Bu olanaksızsa, şimdiki yiyecek dağıtım sisteminde değişiklikler yapılacak.

16. Sığınmacıların yerleştiği bütün noktalara, buralardaki acil yardım ihtiyaçlarının bildirilmesi için Komite'nin birer temsilcisi atanacak.

51. KAFKASYA'DAKİ SIĞINMACILAR: S. G. WILSON TARAFINDAN AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ SEKRETERİ DR. SAMUEL T. DUTTON'A GÖNDERİLEN, ERİVAN, 29 ARALIK 1915 TARİHLİ MEKTUP.

Sığınmacıların yaşadığı Ermeni köylerine yaptığımız inceleme gezisinden yeni döndük ve kişisel gözlemlerimize göre yaşama koşulları hakkında rapor vermeye hazırız. Erivan Vilayeti'nde 105.000 Ermeni, Nasturi ve Yezidi sığınmacı var. Bunlardan 18.000'i Erivan kentinde; çoğu şehir halkının evlerine dağılmış durumda; diğerleri büyük binalarda, yetimhane ve benzeri yerlerde topluca yaşıyor. 420 kişinin kaldığı kışlayı ziyaret ettik. Bütün odalar doluydu – bazı odalarda 40, bazılarında 20 kişi kalıyordu. Şanslı olanlarda, üzerlerinde yatabilecekleri ya da oturabilecekleri tahta platformlar vardı. Çoğu mutfakta ya da kilerde çıplak zemin üzerinde yatıyordu. Çoğunun yatağı yorganı yetersizdi, bazılarının da hiç yoktu. Bazıları bir örtünün altında ayaklı-başlı dört kişi yatıyordu. Bir adam bütün geceyi nasıl oturarak geçirdiğini, soğuktan dişlerinin nasıl birbirine vurduğunu anlattı. Bir başka adam, bütün gün yataktan çıkmıyordu, çünkü giyecek elbisesi yoktu. Bir odada Van'dan gelen iki Protestan aile kalıyordu. Her iki ailenin de babaları hastalıktan ölmüştü; bir grubun annesi hasta yatıyordu. Her aile yedi-sekiz kişiden oluşuyordu, samanların üzerine kilim seriyorlardı ve iki kişiyi zor örten yorganların altına giriyorlardı. Odalar son derece havasızdı. Bunlar Van'dan gelen ve rahat yaşamaya alışık insanlardı.

Köylerdeki koşullar daha da kötü. Buradan 24 km uzaklıktaki Somağar'da, Protestan Kilisesi'nin kıdemli papazı tarafından karşılandık. Gördüğümüz manzara üzücüydü. Bazı durumlar ise bir dereceye kadar rahatlatıcıydı. Bu iyi yürekli adam, zaten ancak kendisine yetecek genişlikteki evine iki sığınmacı kadın almıştı. Bunlar temiz giyimli kadınlardı ve ev sahibi onlara iyi bakıyordu. Kendi yediklerinden onlara da yediriyordu. Birçok Ermeni köylü, sığınmacıları evlerine almış, onlara sahip çıkmıştı. Diğer köyler sığınmacıları fazla odalarına, fırınlara, ahırlara, ambarlara yerleştirmişti. Fırınlarda kalanlar şanslıydı, çünkü içerisi dumanlı da olsa, yanan ocağın sıcaklığı onlar için bir armağandı. Ahırlardakiler de talihliydi, sığırların, öküzlerin nefesiyle ısınıyorlardı. Köy odalarında ve ambarlarda kalanların sobaları, yakacak ateşleri yoktu. Ermenistan'ın bu yüksek bölgelerinde hava çok soğuk olur. Toprak şimdi karla kaplı. Ararat, iki büyük doruğuyla, uzaktan görünür, sadece birkaç km uzaklıktadır. Kafkas sıra dağlarından gelen soğuk rüzgârlar ovanın üzerinde eser. Gündüz giyecek elbisesi, gece örtünecek örtüsü olmayan bu kalabalıkları görmek yüreklerimizi paraladı, üzücü öykülerini dinlediğimizde acımız daha da arttı. Bir fırına girdik. 15 kadın ve çocuk arasında genç bir adam vardı. Bir baba, üç oğul, eşleri ve çocuklarından oluşan 36 kişilik varlıklı bir ataerkil ailenin son kalan üyeleriydiler. Aile bireylerinden 21'i öldürülmüştü. Erkeklerin hepsi ölmüş, geriye yalnızca bu genç kalmıştı, o da kendini bir Kürdün kollarına atmış ve onun bir merhamet anı sayesinde canını kurtarmıştı. Bunlar, Perkhous adlı bir köyden gelen bir Protestan ailesiydi. 13-16 kişilik aileler gördük – yalnızca analar, kızlar, gelinler ve çocuklar. Erkekleri yoktu. "Erkekler nerede?" diye sorduk. "Hepsi öldürüldü" ya da "70 erkekten sadece biri kurtulabildi," "Köyde 100 erkek vardı, ama sadece yirmisi kaçabildi," "Köyde 450 aileydik, ama kurtulan 20-30 kişi" şeklinde cevaplar aldık. "Kadınlar nereye götürüldü?" diye sorduk. "Evet, güzel kızları alıp götürdüler" dediler. "Kaç tanesini?" "Bizim dokuz kızımızdan dördünü

götürdüler, bizi de çırılçıplak soydular." Sonrasında yaşadıklarını, onurlarının ayaklar altına alınmasını anlatmadılar, sustular.

Hayatta kalan bir adama seslenip sorduk: "Sizler burada kaç kişisiniz?" "Türk ordusunda asker olduğumdan köyde değildim. Katliamı duydum, arka yollardan dağları aşarak köye döndüğümde her yerin yakılıp yıkıldığını gördüm. Rusya'ya kaçtım ve ailemden sağ kalanları burada buldum." Van yakınlarından, Ercişli bir başka kadın şöyle dedi: "Pazara alışverişe giden erkekleri topladılar ve valiliğe götürdüler. Karanlık bastıktan sonra silah seslerinden hepsinin vurulduğunu işittik. O gece kaçtık."

300 haneli *Kurpalu* köyü'nde, 900 sığınmacı kalıyordu. Bunlardan 300'ü 1915 Nisanında, ilk göç edenler arasındaydı. 600 kadarı da Temmuz-Ağustos aylarında kaçmışlardı. Birinci göçle gelenler bazı eşyalarını da getirebilmiş, erkeklerin çoğu sağ salim gelebilmişti; ikinci göç dalgası ise katliamlardan sonraki korkunç kaçıştı. 40.000 kişinin, Rusya topraklarına ulaştıktan sonra hastalıktan öldüğü söyleniyor. Daha sonraki sığınmacıların hali yürekler acısıydı. Kurpalu'daki koşullarla ilgili biraz bilgi vereyim. Bir kadının etrafını yedi-sekiz kişi sarmıştı, hepsine yetecek yatakları yoktu, elbise yerine çuvallara bürünmüşlerdi. Kadın şunları anlattı: "Kendimi çamurların içine atıp kurtuldum. Başımın üstünde ölü bir çocuk yatıyordu. Ailede 50 kişiydik. Dokuz kadın ve çocuğu Kürtler esir alıp götürdü." Bir ahırda birbirine sokulmuş çok sayıda öküz ve sığır vardı. Yan tarafta bir koyun sürüsü bulunuyordu. Hava boğucuydu. 18 kişilik üç aile, bir uçta üst üste sıkışmış bir durumda bekleşiyordu; sığındıkları yer öylesine dardı ki, yan yana yatamazlardı bile. Bir yemliği divan olarak kullanıyorlardı. İki direğin arasına bir bebek için beşik kurulmuştu. 18 kişi arasında tek erkek, kör bir gençti. Fırında 27 kişi kalıyordu, biri çok genç, biri çok yaşlı iki erkek vardı. Aileden yedi erkek askere götürülmüş, ötekiler öldürülmüştü. İkinci göç kolundan bu köyde kalan 600 sığınmacıdan yalnızca 30'u erkekti. Bazıları katliamlar başladığında askerden kaçmışlardı. Birisi, bir ölü yığınının altından sürüne sürüne çıkmıştı.

Kadınların da hepsi ölümden kurtulabilmiş değildi. Hunharca katledilden kadınlar vardı. Gebelerin karınları kılıçla yarılmış, diğerlerinin göğüsleri kesilmişti. Bazıları tecavüzden kurtulmak için çocuklarıyla birlikte kendilerini uçurumlara atmıştı. Son gelen kadınlardan biri, birkaç yıl önce bir Kürt tarafından kaçırılmış ve kadın Kürdü öldürüp iki çocuğuyla birlikte kaçmayı başarmıştı.

Muancık.– Burada da çok sığınmacı var. Bütün öteki yerlerde olduğu gibi, elbise ve özellikle yatak-döşek eksikliği var. Bir odada yirmi iki kişi kalıyor, bunlardan ikisi erkek. Çoğu yerde yatıyor, ancak dörtte birine yetecek kadar yatak var. Bir başka odada 10 kişi var, erkek yok: Bu aileden 15 kişi öldürülmüş, kızlar kaçırılıp götürülmüş, bir erkek çocuk annesinin etekleri arasına saklanarak kurtulmuş; elbiseleri parça parça, yatacak yerleri yok.

Veri Ailaulou. – Bu 70 hanelik köy, çok kötü koşullarda 370 sığınmacıyı barındırıyor. Üç aileden 22 kişi bir fırında kalıyor, yani başlarında tezek yığılı. Türkiye'deki köylerinde 70 erkek varmış, biri sağ kurtulmuş; 4 kız ve 3 gelin kaçırılmış. Bir başka kulübede 4 kadm ve bazı çocuklar kalıyordu, bunlar 24 kişilik bir aileden sağ kalanlardı. Bu köydeki bütün erkekler öldürülmüştü. Sağ kalanlar da çok zor koşullarda yaşıyordu. Aylardır başlıca besinleri ekmek ve suydu.

Bu feci durumun üstesinden gelmek için elimizden geleni yapıyoruz.Yerel komite ve valilik komitelerinin çalışmalarına yardımcı oluyoruz. Büyük miktarlarda hazır giyim eşyası da, battaniye de bulunmuyor. Az miktarda döşek satın alabildik. Dikiş dikebilecek kadınları bir araya toplamaya çalışıyoruz. Tiflis'ten giysi ısmarladık. 7.000 kadar elbise satın almayı başardık. Bunları bulmak çok zor; yollarda orduya ait kamyonlara öncelik tanındığından, giyecekler hazır olsa bile nakliyesinde güçlük çıkıyor.

Grandük Nicolas tarafından kabul edilmemizi, yardım çalışmalarımızın başarıya ulaşması için iyi dileklerde bulunduğunu, Eçmiyadzin'de bize sıcak teşekkürlerini sunan Katolikos'a yaptığımız ziyareti ve Amerikan halkının bu zor durumdaki insanlara yardımlarını anlatmaya da zamanım yok. Gece de Katolikos'un misafiri olarak kaldık. Vali, Piskopos ve basın mensupları işlerimizde başarılar dilediler.

Kışlık giysi ve battaniye birçoklarını hastalık ve ölümden kurtaracak. Bu sefalet içindeki halkın acınası durumu, rahat evlerinde yaşayan, on binlerce nimetten yararlanan Amerikalıları derinden etkilemelidir.

Burada birçok yerde yardım komiteleri örgütledikten sonra, birimiz ya da ikimiz birden, giyecek ve yatak, döşek, battaniye gibi malzeme elde etmek için Tiflis'e döneceğiz.

52. SIĞINMACILARIN GERİ DÖNÜŞÜ: REV. S. G. WILSON'UN, ERİVAN (?), MART 1916 TARİHLİ, AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN İLETİLEN MEKTUBU.

18 Şubat tarihinde yaptığım yardım çağrısından bu yana olaylar büyük bir hızla gelişti. Sonraki ay, Rus ordusu müthiş bir ilerleme kaydederek Türkleri Erzurum ve Van'ın kilometrelerce gerisine püskürttü. Bitlis, Muş ve Nenehatun'un (Dercan) geri alınması hükümete, Ermenilere ve hepimize güven verdi. Sığınmacıların Van Vilayeti'ne geri dönüşüne resmen izin verildi. Daha kar yerden kalkmadan, göçmenler geri dönmek için sabırsızlanmaya başladılar. 12.000 kişi geri döndü ve yakında 20 – 30.000 kadarı daha gidecek. Gelen bilgilere göre: "Çok sayıda insan gidiyor." – "Her gün, kafileler Iğdır üzerinden anayurda doğru yol alıyor." Bunların çoğu Erivan vilayetinden Van'a dönmüş bulunuyor. Ötekiler, içlerinden 500'ü kadın olmak üzere, Eleşkirt'te yerleşmiş durumda. 5.300 göçmen Rusya Pasin'inden yola çıkıp aynı addaki Türk kentine gidiyor. Kars valisi Oltu'dan göçmenlerin Erzurum'a geri döndüğünü bildiriyor ve gidenlerden çoğunun kadın ve çocuk olduğunu belirtiyor. Başkale'de aşağı yukarı 3.000 göçmen var, bunlar çok büyük sıkıntılar içinde ve günlük ihtiyaçları karşılanamaz durumda.

Bunun yanında, birçoğu da gizlendikleri yerlerden, bazı dost Kürtlerin evlerinden, kapatıldıkları Müslüman haremlerinden çıkıp geliyor. Bunlar öldürülen, dağda bayırda yok olan binlercesinin yanında, yalnızca birkaç yüz kişi. Fakat Sason'dan 160 kişinin geldiğini öğrenmek yine de rahatlatıcı. Hınıs'ta binden fazla yeni sığınmacı ortaya çıktı. Karadeniz kıyısındaki Rize'de, kentin Ruslar tarafından alınmasından sonra, 200 Ermeni çocuğu bulundu. Bitlis'ten 2.800 erkek, kadın ve çocuk geldi. Muş'ta yalnızca 3.000 kişi kurtuldu. En büyük vahşet Erzurum'da yapılmışa benziyor Kentteki 20.000 Ermeni'den yalnızca 200'ü ölümden ya da tehcirden kurtulabilmiş. Bunlardan otuzu Mr. Stapleton'un evine sığınmış. Ermeniler, Müslümanlar geldiğinde ve genç kızların kendilerine teslim edilmesini istediklerinde, Mr. Stapleton'un "onlara elinizi sürmeden önce beni öldürmeniz gerek" dediğini anlatıyor. Son zamanlarda alınan raporlarda Erzurum çevresindeki köylerde, Ermeni kadın ve çocukların, tek tek ya da grupla halinde yeniden ortaya çıktığı ve çok zor durumda oldukları, ihtiyaçlarını karşılayamadıkları belirtiliyor. En büyük yıkımdan kurtulan bu insanlara kim acımaz, hallerine kimin yüreği sızlamaz! Önümüzde çok büyük bir fırsat var: Geri kalanları kurtarmak, yeniden hayatlarını kurmalarına yardımcı olmak, şu an İran ve Kafkasya'da bulunan 200.000 sığınmacıyı geri dönüş için hazırlamak.

Hem genel, hem de spesifik yardım çağrısında bulunuyoruz. Van'daki Rus Valisi Mr. Alfred Teremin, hiç beklenmedik bir şekilde özel olarak bizi Van'a çağırdı.

Şimdi valiye geleceğimize dair telgraf çektik. Amerikan Komitesi'ni de telgrafla yeni çalışmalara başlayacağımıza ilişkin bilgilendirdik. Neyse ki elimizde kalmış önemlice miktarda para var. Amerika'nın da bizi cömertçe destekleyeceğine inanıyoruz. Bu insanları birer çatı altına yerleştirmek, bunlara tohum, saban, öküz, araba, vb. temin etmek için çok para gerekecek. Marangozların, demircilerin ve diğer zanaatkârların yeniden çalışmaya başlamalarını sağlamalıyız. En muhtaç durumdakilere en azından hasat zamanına kadar yardımcı olmalıyız. Gereken araç-gereci buradan, ya da İran'dan satın alabiliriz. Geri dönen

sürgünlere tarlalarını sürmekte, ekip biçmekte yardım etmeliyiz, böylece hasat zamanı bol ürün alınmasını sağlayabiliriz. İyi ki Ermenistan'da bahar aylarında ekim zamanı haziran'a kadar sürüyor. Demek ki daha zamanımız var. Van'dan gelen bir mektupta şunlar yazılı: "Önemli olan malzeme yardımının hemen sağlanması. Eğer gecikirse, değerinin yarısını yitirir. Acele etmek zorundayız. Her günün büyük değeri var."

IV.

ERZURUM VİLAYETİ

Erzurum Vilayeti, Bitlis ve Van'ın kuzeyinde uzanır ve o da bir sınır vilayetidir. Esas olarak Karasu (Batı Fırat) ve Çoruh'un yüksek vadilerinden oluşur. Kalenin bulunduğu Erzurum şehrinin kendisi, Karasu'yu besleyen suların toplandığı ovada kuruludur. Erzincan, aynı derecede önemli bir yerdir ve nehrin akış yönünde 194 km kadar batıda yer alır. Bayburt ise, Çoruh vadisinde, Erzurum'la Trabzon'u bağlayan karayolu üzerindeki en önemli noktadır. Karasu'nun kuzeyindeki kazalar, Anadolu'nun geri kalanıyla aynı uygarlık düzeyindedir. Ama nehrin güneyinde, Fırat'ın iki kolunun arasında kalan yarımadada, Dersim dağ kütlesi yer alır. Burada Ermeni komşularının imhasında aktif rol oynayan, vahşi, bağımsız Kızılbaş ve Kürt aşiretleri yaşar.

Tehcir, Erzurum Vilayeti'nde Mayıs sonunda ve haziran'ın ilk günlerinde başlatılmıştır. Çok güvenilir bir kaynağın bildirdiğine göre 19 Mayıs'a gelindiğinde Erzurum ve çevresindeki köylerden 15.000'den fazla Ermeni sürülmüştü. 25 Mayıs'ta da Erzincan, Keki ve Bayburt bölgesini "zorunlu göç yerle bir etmiş"ti. Erzurum'la ilgili olarak aldığımız bilgiler ilk önce çok yetersizdi, ancak kentin Rusların eline geçmesinden sonra Kafkasya'daki çeşitli yardım kuruluşlarının temsilcilerinin ziyaretleri sonucunda kentte ve civar köylerde neler olup bittiği hakkında ayrıntılı raporlar aldık. Bu raporlara göre, Erzurum ve Bitlis vilayetlerinde, 400.000 olduğu tahmin edilen Ermeni nüfusundan ancak 8 ila 11.000'i sağ kalmış durumda. Başka bir deyişle bu vilayetlerdeki Ermeni nüfusunun yüzde 98'i öldürülmüş, ya da göçe zorlanmış. Özellikle Bayburt ve Erzincan konusundaki bilgilerimiz oldukça ayrıntılı ve bu bölüm, bağımsız tanıklıkların birbiriyle tam bir uyum içinde olduğu gerçeğinin en iyi örneklerinden birini oluşturuyor.*

---

* Belge 57'nin yazarı bu sayıyı 300.000 olarak veriyor, ancak bu konuda Ek D'deki "Tarihsel Özet"ten bilgi edinilebilir.

53. ERZURUM: REV. H. J. BUXTON İLE SAVAŞIN BAŞLAMASINDAN KENTİN RUSLARIN ELİNE GEÇMESİNE KADAR BURADA YAŞAYAN AMERICAN BOARD MİSYONERLERİNDEN REV. ROBERT STAPLETON* ARASINDAKİ GÖRÜŞMENİN KAYDI.†

1914'e kadar Erzurum'un nüfusu 60-70.000 arasındaydı ve bunun 20.000'i Ermeniydi.

1914'te Tahsin Bey, Erzurum'a vali olarak atandı (Mr. H. J. Buxton onunla 1913'te, Van valisi iken görüşmüştü).

Türkiye ile savaş başladığında (Kasım 1914) İngiliz Konsolosu Mr. Monahan'ın pasaportu eline verildi, Rus Konsolosu da sınır dışı edildi; Fransız Konsolosu yoktu. Bunların bütün hizmetlileri ve tercümanları Ermeniydi. Onlar da, savaş esiri olarak Kayseri'ye gönderildi. Rus askeri ataşesinin üç Ermeni hizmetkârı asıldı. Bunlardan birinin eşine, sabahın erken bir saatinde kocasının darağacında asılı olduğu haberi geldiğinde oturmuş çorap örüyor ve kocasının yol hazırlığını yapıyordu.

1915 baharında, Passelt Paşa Erzurum Askeri Komutanı oldu ve bütün Ermeni askerlerin silahsızlandırılmasını, muharip hizmetlerden alınıp '*yol tabur*'larına verilmesini emretti. Bunlar askerlik hizmetini yapan Ermenilerdi ve bu bölgede (son on yıldır) Türklerle Ermeniler arasında iyi ilişkiler olduğundan, hemen gidip askerlik şubesine teslim olmuşlardı.

Okullardaki {{Ermeni}} öğretmenler, ilk önce hastanelerde yaralılara bakmak için hastabakıcı ve hemşire olarak görevlendirildi. Bunlar iyi eğitimli insanlardı, işlerini iyi yapıyorlardı. Sonra bunların da yol taburlarına verilmesi emri geldi. Yerlerine tümüyle vasıfsız kişiler geldi ve hastanede yatan erlere bakacak hastabakıcı kalmadı.

1915 Mayısına kadar, 40 Türk lirası ödeyen herkes, hangi ırktan ve hangi kesimden olursa olsun, askerlik hizmetinden muaf tutuluyordu.

Türkler bile, bu şekilde askerlik hizmetinden muaf olabiliyorlardı. Bir süre (örneğin on iki ay) bu muafiyet uygulandı, fakat sonunda doğal olarak askere ihtiyaç duyulması yüzünden, yetkililer muafiyet kazanmış kişileri de askere alma yoluna başvurdu. Zaten bu muafiyet yalnızca askerlik hizmetini kapsıyordu ve sonunda kriz patlak verdiğinde Ermenilere hiçbir koruma sağlamadı.

Stapleton bir Ermeni'ye bu vergiyi ödemek suretiyle muafiyet sağlamıştı.

19 Mayıs 1915

Hınıs çevresindeki köylüler katledildi. Bu katliam, doğudan ilerleyen Rus birliklerinin önünde kaçmakta olan Kürtlerin, daha sonraki örgütlü katliamlardan farklı şekilde, intikam amacıyla yollarının üstündeki köylere yaptıkları baskınların bir sonucuydu.

Hınıs'ta tatilde olan Stapleton'ı öğretmenlerinden bazıları, kız ve erkek öğrencileri katliamlar sırasında öldürüldüler.

---

* Mr. Stapleton Erzurum'da toplam 13 yıl görev yapmıştır. Mr. Stapleton'ı bir mektubu için, Belge 149'a bakınız. —EDİTÖR.

† Tarihsiz.

6 Haziran

Erzurum yaylasındaki yüz köy, Vali'nin emriyle iki saat süre tanınarak boşaltıldı. Tehcire tabi tutulanların sayısı 10 –15.000 kadar olmalı. Bunlardan pek azı geri dönebildi ve pek azı Erzincan'a ulaşabildi. Bazıları dost Kürtlere (Kızılbaşlar) sığındı, fakat geri kalanların hepsi öldürülmüş olmalı.

Sürgüne gidenler jandarmaların koruması altındaydı, ama katliam sorumlularının çeteler, ya da Hamidiye Alayları olduğu tahmin ediliyor.

Kürtlerden biri mahkemede cinayet, yağmacılık ve ırza geçmekle suçlanıyordu. Adam bir kâğıt çıkarıp hâkimlerin önüne koydu ve "Bunları yapmak için aldığım emir, işte burada yazılı," dedi.

Bu emirleri kimin verdiği kesin değil, ama İstanbul'daki hükümetten geldiği sanılıyor.

O sırada Tahsin Bey'e bütün Ermenilerin öldürülmesi emri geldi. Tahsin Bey bu görevi yerine getirmeyi reddetti. Bütün bu süre içinde Ermenileri kötü bir muameleye tabi tutmakta hep isteksiz davranmıştı, ama *mücbir sebepler* altında direnişi bir işe yaramadı.

9 Haziran

Vali, bütün sivil halkın Erzurum'u terk etmesi emrini verdi. Birçok Türk ve Rum zaten daha önce gitmişti (aslında Rumlar kovulmuştu).

Alman Konsolos artık olacakları anlamıştı. Elçisine protesto telgrafları gönderdi. Ona sesini çıkarmamasını söylediler, çünkü Almanlar Türkiye'nin iç-işlerine karışamazdı.

Bunu Stapleton'a Alman konsolosun kendisi anlattı. İyi niyeti açık ki Ermenilere yardım etme isteğinden kaynaklanıyordu. Bu niyetinde samimi olduğu, daha sonraki günlerde, kentin dışındaki sığınmacılara motorlu araçlarla ekmek dolu büyük çuvallar göndermesiyle kanıtlandı.

16 Haziran

Tehcir edilen Ermenilerin ilk kafilesi, 16 Haziran günü, Kiğı üzerinden Diyarbakır'a gitmek üzere yola çıktı. Bu kafile kırk aileden oluşuyordu ve çoğunluğu varlıklı ticaret erbabıydı.

Önce, yola çıkar çıkmaz "güvenlik açısından," bütün paraları alındı. Kısa bir moladan sonra, korkularını dile getirdiklerinde yol boyunca kesin güvencede olduklarına dair teminat verildi ve tekrar yola çıktıktan kısa bir süre sonra, Kiğı ile Palu arasında bir yerde, çembere alınıp katledildiler. Yalnızca bir erkek ile kırk kadın ve çocuk Harput'a varabildi.

Elimizde bu katliamın çeşitli kaynaklardan elde edilmiş kanıtları mevcuttur: 1) Hayatta kalan kadınların Stapleton'a gönderdiği mektuplar; 2) Sağ kalanlar Harput'a vardığında orada bulunan ve bakımlarını üstlenen Amerikalıların tanıklıkları; 3) Katliamdan az sonra oradan geçen ve manzaranın dayanılamayacak kadar korkunç olduğunu anlatan bir Rum'un tanıklığı.

19 Haziran

Beş yüz kadar Ermeni ailesi Bayburt üzerinden Erzincan'a gitmek üzere Erzurum'dan yola çıktı. Hazırlanmaları için onlara zaman verilmişti – bu, tehcir boyunca vilayet tarafından verilmiş tek tavizdi. Bunlar Bayburt'ta mola verdiler; burada yaklaşık 10.000 kişi daha onlara katıldı, böylece sayıları 15.000'e çıktı. Bir jandarma birliği (400 kişi kadar) onlara muhafızlık

ediyordu; bunları Vali görevlendirmişti, ama hiç kuşkusuz bu hizmetlerinin karşılığı onlara, çeşitli şekillerde, en başta Ermenilere hak-hukuk tanımaz muamele yapma ve açgözlülüklerini doyurma izninin verilmesi yoluyla ödenecekti.

Vali kafilenin güven içinde olduğunu kontrol etmek için Erzincan'a gitti ve 15.000 kişinin Erzincan'a ulaştığı öğrenildi. Erzincan'a kadar yol elverişli olduğu için öküzlerin çektiği '*araba*'larla yolculuk ettiler, ancak Erzincan'dan sonra Sivas yönündeki araba yolunu izlemelerine izin verilmeyerek, yalnızca yayan gidilebilecek Kemah, Eğin ve Arapkir yoluna saptırıldılar. Yolda bırakılan arabalardan en az 3.000'i Erzurum'a geri döndü. Arabalar geride bırakılmıştı ve en azından 3.000 taşıt aracı sevkiyatta görev alan bir Ermeni tarafından Erzurum'a geri getirildi [*sic*]. Stapleton dönüşünde bu Ermeni'yle karşılaştı.

Kemah'ta, Erzincan'dan on iki saat uzaklıkta, erkekleri kafileden ayırdıkları ve öldürdükleri haberi geldi. Cesetler nehre atılmıştı. Bu noktadan sonra mektuplar yalnızca kadınlardan geldi. Ancak Stapleton, haber aldığı otuz aileden on erkeğin sağ kaldığını söylüyor. Kadınlardan aldığı mektuplarda ayrıntılar anlatılmıyor, sadece "Kocam ve oğlum yolda öldü" gibi ifadeler yer alıyordu. Bu Ermenilerin götürüldüğü yerlerin nereleri olduğunu Stapleton ancak Ocak 1916'da öğrenebildi. Bunlar, doğuda Musul, güneyde Rakka, batıda Antep ve Halep'ti. Buraların acil yardıma ihtiyacı vardı. Halep ve Musul'daki Alman konsoloslarının, Stapleton'un İstanbul'daki Ziraat Bankası aracılığıyla Mezopotamya'ya gönderdiği yardım paralarının dağıtımına yardımcı olduğu biliniyor. Gönderilen paranın toplamı 1.000 Türk lirasıydı.

Stapleton daha önce de, Amerika'dan gelen 700 Türk lirası tutarında bir parayı yola çıkmadan önce Ermeni Piskoposunun da yardımıyla yoksul Ermenilere dağıtmış.

Kasım 1915

Avusturya'nın koruması altında olduklarını bildiren Roma Katolik Kilisesi'ne bağlı bazı Ermenilere 1915 Kasımına kadar Erzurum'da kalma izni verilmişti. Kasım'da arabalarla kenti terk ettiler. Bunların Erzincan'a, oradan da muhtemelen İstanbul'a vardıkları ve Avusturya okullarına yerleştirildikleri tahmin ediliyor.*

On iki-yirmi arasında zanaatkâr aile, hükümet için yararlı işler yaptıklarından en sona bırakılmışlardı. Ayrıca 50 bekar taş ustası, Ermeni mezarlığından sökülen mezar taşlarını kullanmaya zorlanarak Türkler için bir lokal inşasında çalıştırılıyordu.

Şubat 1916

Bu taş ustaları Erzincan'a gönderildi; burada birkaç gün hapiste kaldılar, sonra çıkarıldılar ve vurulmaları emredildi. Dördü ölü taklidi yaparak canını kurtardı ve bu kurtulanlardan biri 16 Şubat'ta Stapleton'ı görmeye gelip ona olan biteni anlattı.

Zanaatkârların benzer akıbete uğradıkları sanılıyor, ancak ayrıntıları kimse bilmiyor. İçlerinden yalnızca üç ailenin sonunda geri döndüğü biliniyor.

İlk günlerde kenti terk edenlerden biri fotoğrafçıydı; daha fazla bekleyememişti. Erzurum'dan on saatlik uzaklıkta, kırk çeteci tarafından kuşatıldı, çırılçıplak soyuldu ve taşlanarak öldürüldü. Cesedi paramparça edildi. Bir çocuk beyni patlatılarak öldürüldü. Diğer

* Bkz. Belge 62.

çocuklardan, bir kız kaçırıldı ve ancak aylar sonra Ruslar geldiğinde kaçıp kurtuldu. Stapleton'lara öyküsünü zorlukla anlattı. Kocasının ve annesinin öldürülmesinden sonra, gönül eğlendirmeleri için onu on subaya teslim etmişler.

Otuz beş Rum ailesi, son zamanlara kadar Erzurum'da kaldı. Ancak Ruslar yaklaştığında onlar da kovuldu. Türkler onlara şöyle demiş. "Bizim çektiğimizi siz niye çekmeyecekmişsiniz?"

Bu sürgünler 16 Haziran'dan Ermeni Piskoposunun da yola çıktığı 28 Temmuz'a kadar neredeyse hiç aralıksız akınlar halinde sürdü, son gün Ermeni Piskoposu da kenti terk etti. Onun Erzincan yakınlarında öldürüldüğü sanılıyor.

Stapleton'ı bu süreçte ne şekilde yer aldığını şimdi anlatabiliriz: Yaptığı yardım çalışmalarına ilişkin şimdiye kadar söylediklerimize ek olarak, o ve Mrs. Stapleton on sekiz Ermeni kızı evlerine aldılar. Vali'nin izniyle bu kızlar onların yanında kalabildi ve yalnızca bir kez evlerine saldırı tehlikesiyle karşılaştılar. Rusların şehre girişinden bir gün önce Alman Konsolos, Mr. Stapleton'a karşı bir komplo hazırlandığını, evinin ateşe verileceğini ve çıkan panikte kızların kaçırılacağını söyledi. Böyle bir saldırıyı durdurabilecek tek şey, Rusların şehre girmesiydi; nitekim yangının planlandığı gün, Ruslar geldi. Bu komplo tekil bir olaydı, yoksa Stapleton genel olarak Erzurum'un içinde Türklerin tutumundan övgüyle bahsetmiştir.

Son günler

13 Şubat, bir pazar günüydü. O gün Alman Konsolosu kenti terk etti. 14 Şubat pazartesi günü, İran Konsolosu Türklerle birlikte Erzincan'a gönderildi. Ona, Hükümet nezdinde resmi bir temsilci olduğunu, bu nedenle hükümet merkezi buradan gittiği zaman, onun da birlikte gitmesi gerektiği söylenmişti. İstemeyerek kentten çıktı, yoksa kalıp yurttaşlarına yardımcı olmayı yeğlerdi.

Pazartesi akşamı (14 Şubat) Stapleton valiliğe çağrıldı; kendisinin de kenti terke zorlanacağını sanıyordu. Vali ona kendisinin ve öteki Türklerin ertesi gün kentten gideceklerini, fakat onun kalabileceğini söyledi.

Tahsin Bey ondan, Ruslarla konuşup kent sakinlerinin hayatını bağışlamalarını rica etmesini istedi. Çünkü, genellikle kent halkının tehcirle doğrudan bir ilgisi yoktu.

Bu gerçekti.

Ayın 15'inde, her kesimden Türkleri temsil eden bir heyet Stapleton'dan Rus komutanını karşılamaya gitmesini (üç saatlik uzaklıktaydı) istediler. O kabul etmedi, fakat ertesi gün Ruslar kente girdiklerinde, Tahsin Bey'in mesajını iletti.

Ayın 15'inde, Türk birlikleri Ermeni Piskoposluk binasına ve pazar yerine ateş açtılar, okulları, silah depolarını yaktılar, kenti yağmaladılar.

16 Şubat, Çarşamba

İlk gördükleri Rus askeri, beyaz bez sallayan bir Kazak'tı. Yanında Rus ve Ermeni askerleri vardı. Ermeniler, "Biz Ermeni'yiz, burada Ermeni var mı?" diye seslendi. Sonra Kazak, Stapleton'un evine geldi ve deftere adını "Erzurum'a ilk giren Rus" olarak yazdı. Kısa zamanda ev askerlerle doldu. Stapleton'ı Rus subaylara sekiz yatak verdi ve karınlarını doyurdu.

Birkaç gün sonra (ayın 20'sinde), Grandük geldiğinde Ruslar bir yatak daha istediler, bu talepleri reddedildi.

Mr. H.J. Buxton, Stapleton'a: "Ruslar kenti çok yağmaladı mı?" diye sordu. Stapleton: "Hayır, çok fazla yağmaladılar diyemem," diye cevap verdi. "Çok açtılar, dükkânların da hepsi açıktı. Ama işgalci bir ordu olarak oldukça yumuşaktılar. İlk yirmi dört saat pek az yiyecekleri vardı."

Ermeni gönüllüler, bütün kentte Ermenileri aramaya başladılar, fakat fazla bulamadılar. Dört kız Türkler tarafından alıkonulmuştu ve Stapleton'ı yanındaki on sekiz kızla birlikte, kentte kalan Ermeniler toplam 22 kişiden ibaretti.

Ruslar, bir "Yaşlı Türk"ü kente yönetici olarak atadılar. (Bu, II. Abdülhamid'in Bükreş'teki eski bir ajanıydı ve Jön Türkler tarafından Erzurum'a sürgün edilmişti.) Rusların bu hareketi, kentteki Müslüman halk arasında hoşnutluk yarattı.

1915 Ağustos'unda, Türk hükümeti İstanbul'da bir komisyon atamış ve görünüşte tehcire uğrayan Ermenilerin geride kalan mallarını korumak için Erzurum'a göndermişti. Ağustos ayı boyunca bu komisyon Ermeni mallarına el koydu ve Dr. Case'e (o dönemde Stapleton'ı çalışma arkadaşı) emanet edilen değerli eşyalar dahil hepsini sattı. Stapleton polis memurlarından bunun için yetki ve izin belgelerini görmek istediğini söyledi; ancak yetkisini aşan bir üst düzey memur onu kendi özel mülkünden kovdu. Stapleton derhal Hükümet'e telgraf çekti ve o memuru görevinden aldırdı. O andan itibaren ona saygılı davranmaya başladılar ve Vali üzerindeki nüfuzu arttı. Hatta Vali ile birlikte ikisi, Erzurum yolunda kadınlara zaptiyeler ve Kürtler tarafından yapılan vahşi muamele hakkında şikâyette bile bulundular.

Stapleton konsolos değil, misyonerdir. Yabancılar için bir "misyoner" daima hükümetinin temsilcisi anlamına gelir. Stapleton Erzurum'daki tek Amerikalı olduğundan herkesin gözünde *de facto* Amerikan konsolosuydu. Ülkede işlerin nasıl yürüdüğünü ve ne kadar ileri gidebileceğini bildiğinden ve resmi formalitelerle eli kolu da bağlı olmadığından, birçok bakımdan, gerçekten konsolos olsaydı yapabileceklerinden çok daha fazlasını yapabildi.

54. ERZURUM: TRABZON'DAKİ AMERİKAN BAŞKONSOLOSUNUN, ERZURUM'A YAPTIĞI ZİYARET SONRASI YAZDIĞI VE AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILAN, 25 EYLÜL 1915 TARİHLİ RAPOR.*

12 Ağustos'ta, yanımda Kavas Ahmet, bir katırcı ve Genel Vali'nin görevlendirdiği iki jandarma ile, seyahat kılığımı kuşanmış bir şekilde at sırtında Trabzon'dan ayrıldım. 17 Ağustos'ta, gece yarısına doğru Erzurum'a vardım ve ancak komutanla görüştükten sonra kentin kapısından içeri girmeme izin verildi.†

İki Amerikan ailesinin durumu iyiydi. Amerikan okulunun yöneticisi ve misyon muhasebecisi Robert S. Stapleton, eşi ve iki kızıyla Erkek Okulu'nun üst katında yaşıyor. Alt kat, ortalama 75 yataklık bir Kızılhaç hastanesi olarak kullanılıyor ve burada hafif yaralı ve nekahet dönemindeki askerler kalıyor. Dr. Case, eşi ve iki küçük çocuğu hastane binasının üst katında kalıyor. Alt kat 30 yataklık bir Kızılhaç hastanesi olarak kullanılıyor. Kız Okulu'nun binası da, öğretmenlere ait olan kapısı kilitli iki odanın dışında, Kızılhaç hastanesi olarak kullanılıyor ve burada da hafif yaralı yaklaşık 200 askere bakılıyor. Bu üç güzel bina aynı sokakta birbirinden yaklaşık 90-100 metre uzaklıkta yer alıyor. Bu üç binanın üzerinde Kızılhaç bayrağı dalgalanıyor. Cumaları ve tatil günlerinde, yukarıda anlatıldığı gibi iki odanın dışında tümüyle Kızılhaç hizmetine ayrılmış Kız Okulu'na Türk bayrağı da çekiliyor. Kısmen Amerikalıların ikâmetgahı olarak kullanılan öteki iki binanın üzerinde Kızılhaç bayrağının yanı sıra, pazar günü ve tatil günlerinde Amerikan bayrağı da göndere çekiliyor. Bayrak konusunda yetkili makamlar sorun çıkarmıyor.

Rev. Mr. Stapleton ve Dr. Case ile birlikte Genel Vali Tahsin Bey'i ziyaret ettik. Tahsin Bey bizi büyük bir nezaketle karşıladı. Bize, askeri yetkililerden biraz önce bir rapor aldığını, Rusların Van'dan geri çekilirken, Türk ordusu kışın barınacak yer bulamasın diye, Amerikalılara ait binalar da dahil olmak üzere, kentteki bütün binaları tahrip ettiğini söyledi. Vali, Rus ordusunun Rusya'ya doğru geri çekilirken, Amerikalıları da Van'dan götürdüğünü anlattı. Bu bilgileri, 18 Ağustos tarihli telgrafımla şu şekilde büyükelçiliğe bildirdim:

"Van'daki Amerikalılara ait bütün binaların Rus ordusunun geri çekilişi sırasında tahrip edildiği ve Amerikalıların Rusya'da oldukları bildirildi."

Tahsin Bey, Bitlis'teki Amerikalıların da Diyarbakır'a gittiklerini söyledi.

Vali Ermenileri Erzurum'dan çıkarma emrini yerine getirirken, yolda korunmaları için elinden gelen her şeyi yaptığını, eşyalarını satmaları ve yola çıkma hazırlıkları yapmaları için onlara on beş gün süre verdiğini, mallarını satmalarına ya da başka şekilde elden çıkarmalarına

---

* {Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi'nin Washington'daki Dışişleri Bakanlığı'ndan elde ettiği rapor}. (ORİJİNAL BELGE: Oscar Heizer'ın Büyükelçi Morgenthau'a gönderdiği Trabzon, 25 Eylül 1915 tarihli yazı içinde yer alan mektubun kopyası. LC/Papers of Henry Morgenthau, Sr./mikrofilm 7/718. —A.S.}

† {İlk paragrafın önüne şu bölüm eklenmelidir: "İzninizle belirtirim: 'Stapleton kendisini Erzurum'da ziyaret etmenizi rica ediyor. Eğer gerekli düzenlemeleri yapabilirseniz istediğini yapmanıza onayımı veriyorum. Gidecek olursanız bana telgraf çekin' şeklindeki Büyükelçiliğin 44 sayılı talimat telgrafını aldım. Derhal gerekli hazırlıkları yaptım ve ..."}

izin verildiğini ve bazı ailelerin ev eşyalarını ve erzaklarını beş-altı kağnıya yükleyip götürdüklerini anlattı. Misyonerler de bunu doğruluyorlar.

150 Ermeni Mr. Stapleton'ı evine, içi çeşitli eşya dolu 900 denk emanet bırakmıştı.* Dr. Case'in evinde ve ahırında da 500 denk duruyordu. Mr. Stapleton, bu eşyanın değerini 10.000 sterlin yani 15.000 Türk lirası olarak tahmin ediyordu. Evinde misyona ait sağlam bir kasa ve tüccarların bıraktığı iki İngiliz kasası vardı. Bunlar, Ermenilerin emanet bıraktığı değerli kâğıtlarla, gümüş rublelerle ve mücevherlerle doluydu. Ancak, Mr. Stapleton alındı belgesi vermemiş ve sorumluluğu üzerine almamıştı. Ermenilerin bıraktığı altın 5.559 Türk lirası tutarındaydı, bunun 5.000 liralık kısmı, Osmanlı İmparatorluk Bankası'nın Erzurum şubesi üzerinden telgraf havalesiyle Mr. Peet'e gönderilmişti. Banka, rubleleri havale etmeyi reddetmişti; bunlar sahiplerinin teslim ettiği şekilde, yani mendillere bağlı olarak ya da küçük paketler halinde saklanıyordu. Sonra bütün bu paketler açılmış, içlerinde ne varsa sayımı yapılıp listesi çıkarılmıştı. Rubleler ve mücevherler küçük teneke kutulara yerleştirilmiş ve misyon mührüyle mühürlenerek Mr. Stapleton adına emaneten Osmanlı Bankasına yatırılmıştı.

Bu paketlerde, New York Hayat Sigortası şirketine ait birçok sigorta poliçesi bulundu. Bunlar ayrıca rapor edilecek. Ev ve arsaların tapuları, senetler ve benzeri değerli kâğıtlar da vardı; kuşkusuz, bunlar değerlerinin büyük bir kısmını yitirmişti.

Erzurum'daki Gregoryen-Ermeni Katedrali ve Katolik Ermeni Kilisesi de gitmeden önce Ermeniler tarafından Osmanlı İmparatorluk Bankası'na emanet edilen çeşitli mallarla doluydu. Bu eşyalar bankanın emanetine bırakılmıştı ve anahtar bankanın elindeydi.†

Erzurum Valisi bana, Protestan ve Katoliklerin şu anda bulundukları yerlerde kalmaları doğrultusunda İstanbul'dan emir aldığını bildirdi. Mr. Stapleton'ı değerli öğretmenlerinden

* {"emanet bırakmıştı"dan sonra şu bilgiler eklenecek:
"Para miktarı şöyleydi:
"Kâğıt rubleler .....35.929 ruble
"Gümüş rubleler.....4.446 ruble

"Aşağıdaki hisse senetleri de emanet edilenler arasındaydı:
"23 *Ottoman Empire Obligations* frank olarak..... 400
"12 *Crédit Foncier Egyptien* frank olarak..... 250
"18 *Société Commerciale Ottomane* frank olarak..... 5}.

† {Müdür Mr. Pierre Ballador bana, aramızda kalmak şartıyla, merkezden kendisine verilen talimat uyarınca anahtarları yerel güvenlik yetkililerine teslim etmeyi reddettiğini söyledi. Yerel güvenlik yetkilileri değeri 100.000 Türk lirasının üzerinde bu mallara el koymak istiyorlardı. Mr. Ballador Ağustos'un ikinci yarısında, mümkün olan en kısa sürede İstanbul'daki merkeze gelişmeleri rapor etmek umuduyla İzmir'e gitti.
Mr. Stapleton, Ermenilerin ona emanet bıraktığı malları korumak için elinden geleni yapacak. Kağnılar satın almalarına ve yolculuğa hazırlanmalarına yardımcı olmak için Ermenilere toplam bin Türk lirası ulaştırdı. Eğer hükümet emanet bırakılan mallar için baskı yaparsa direnecek ve mahkemeye başvuracak}.

biri olan Mr. Yeğişe, bir süre önce askere alınmış, sonra Erzurum yakınlarında yol inşaatında çalıştırılmıştı. Mr. Stapleton çok az Türkçe bildiği için ondan tercüman olarak yararlanmak istiyordu. Vali, Mr. Yeğişe'ye, askerlikten muaf tutulması için gerekli para ödenirse, kentte kalmak için *vesika,* yani izin kâğıdı vermeyi vaat etti. Konuyla ilgilendim ve Erzurum'dan üç saatlik uzaklıkta, Trabzon yolu üzerinde Ilıca'daki Yeğişe'yi buldum. Kendisine Erzurum'a dönme ve orada kalma özgürlüğü anlamına gelen *vesika*yı verdim.

Erzincan'da olduğu sanılan bir başka Protestan öğretmenin daha Erzurum'a getirtilmesi için izin istedim, ama Vali buna yanaşmadı; çünkü Ermenileri geri döndürmek için değil, oldukları yerde kalmaları için emir almıştı. Eğer uzak bir yere gönderilmişlerse, onları geri getiremezdi.

Şimdi Mr. Stapleton'ın evinde yirmi Ermeni kalıyordu, bunlardan dördü kadın gerisi kız çocuktu. Dr. Case Erzurum'dan ayrıldığında, evinde altı Ermeni vardı. Bunlardan dördü Mr. Stapleton'un evine gitti, birini Dr. Case İstanbul'a götürüyor, birini de eğitim görmesi için Merzifon'da, hastanede bırakmak istiyor. Vali, bu iki kız için, Dr. Case ile birlikte yolculuk etmelerini sağlayacak özel izin belgesi verdi. Ayrıca, kendisine hastanede Türk subaylarına iyi baktığı, onları iyileştirdiği için de takdirlerini belirten bir mektup verdi.

Mr. Stapleton'ın da Vali Tahsin Bey'le ilişkileri iyiydi. Birkaç yıl önce, Beyoğlu Mutasarrıfı olan vali, benim üzerimde de makul, doğru olanı yapmak isteyen ve Amerikalılarla iyi ilişkiler içinde olmak isteyen bir kişi izlenimi bıraktı. ....*

* Son paragrafa şu sözler eklenmelidir: –
{Polis müdürü sert bir adam ve Ermenilerin çok aleyhinde. Bunu bana açıkça söyledi. Vali onu kontrol altında tutmasaydı, Erzurum'daki Ermenilerin durumu çok daha kötü olurdu. Polis müdürü bana, geçmiş yıllarda Adana Mutasarrıflığı yaptığını ve orasını çok sevdiğini anlattı. Ermeni olayları sırasında orada bulunduğunu anladım. Adana'da Mr. Chambers'ı tanıyıp tanımadığını sordum. Tanımadığını söyledi. Bence aslında gayet iyi tanıyor, ama bunu bana söylemek istemiyordu. Sanıyorum ki Mr. Chambers İngiliz Büyükelçiliği aracılığıyla onun görevden alınmasını sağlamış}.

55. ERZURUM: RUS İŞGALİNDEN SONRA ERZURUM'U ZİYARET EDEN "TÜM RUSYA KENT BİRLİĞİ" TEMSİLCİSİ MR. B. H. KUNUNTZ'UN RAPORUNUN ÖZETİ; TİFLİS'TE 25 ŞUBAT 1916 TARİHLİ ERMENİ GAZETESİ "HORİZON"DA YAYIMLANMIŞTIR.

Erzurum'da 80-100 kadar Ermeni kalmış – başka kaynaklar bu sayıyı 130 olarak veriyor. Şehirde evlerinden dışarı çıkmaya cesaret edemeyen 25.000 de Türk bulunuyor. Kentte sağlık koşulları çok kötü. Mr. Kununtz bazı Ermenilerle ve yabancı tanıklarla görüştü. Türklerin elinden kurtulan bir Ermeni subayıyla karşılaştı, bu kişi ona Ermenilerin nasıl sürgüne gönderildiğini ve nasıl katledildiğini anlattı. Savaşın başında Türklerin Ermenilere karşı tutumunun az çok iyi olduğunu, ancak Türklerin Sarıkamış'taki yenilgisinden sonra bunun aniden değiştiğini, çünkü Türklerin bu yenilgiden, nedenini bilmiyordu ama, Ermenileri sorumlu tuttuklarını söyledi.

Bundan sonra, Ermeni askerleri, tehlikeli unsurlar oldukları gerekçesiyle Türklerden ayırdılar ve savaş hatlarından geriye çekerek vasıfsız işçiler olarak yol inşaatında çalışmaya gönderdiler.

Bundan sonra, kentte terörün egemenliği başladı. Tanınmış bir Ermeni olan Mr. Pastırmacıyan öldürüldü, bazı ileri gelen gençler asılarak idam edildi, ya da sürgüne gönderildi. Bazı Ermenilerden mezarlığa gidip 1829 yılında ölen Rus askerlerinin anısına dikilen anıtı yıkmaları istendi. Masraflarını kendileri karşılayarak, yaralı Türk askerleri için hastaneler açmaya zorlandılar.

5/18 Nisan'da Türkler, İstanbul'dan gelen bir emir üzerine büyük bir miting düzenlediler. Bu mitingde *hoca*lar (dini liderleri) yenilginin sorumlusunun Ermeniler olduğunu anlattılar ve açıkça katliam vaazında bulundular. Ermeniler hocalara giderek merhamet dilediler, ama bir işe yaramadı. Vali, Ermenileri korumak istiyordu ama İstanbul'dan gelen emir elini kolunu bağlıyordu.

Bütün Ermenilerin Erzurum'dan tehciri 4 Temmuz'da başladı. Her şey çok ani oldu ve Ermeniler neye uğradıklarını şaşırdılar. Gece, Ermeni köylerine jandarmalar gönderildi, evlere girdiler, erkekleri ailelerinden ayırıp sürgüne çıkardılar. Erzurum şehir merkezindeki tehcir bu kadar zalimce olmadı. Vali onlara 15 gün süre verdi.

Ama sürgünler insanlıktan uzak jandarmaların ve *çete*lerin eşliğinde götürüldüğünden birçoğu en korkunç şekillerde katledildiler ve gidecekleri yere, Kemah'a pek azı varabildi.

Bu subayın anlattıklarına göre, tehcir planı diğer vilayetlerdekiyle aynıydı. Yabancı ülke vatandaşı olan ve yabancı kolejlerde ders veren bazı kadın öğretmenler - Protestan ve Katolikler - dahil, kimse bunun dışında tutulmadı.

Yalnızca savaş nedeniyle yapılacak işlerde ihtiyaç duyulan 15 vasıflı işçinin aileleriyle birlikte kalmalarına izin verildi; ama bunlar da Türkler Erzurum'u terk etmeden önce katledildi.

56. ERZURUM: "TÜM RUSYA KENT BİRLİĞİ" KAFKASYA SEKSİYONU TEMSİLCİSİ OLARAK MR. KUNUNTZ'A ERZURUM'A KADAR EŞLİK EDEN DR. Y. MİNASYAN'IN RAPORUNUN ÖZETİ; TİFLİS'TE, ERMENİ GAZETESİ "MŞAK"TA 8 MART 1916 TARİHİNDE YAYIMLANMIŞTIR.

Dr. Minasyan elde ettiği bilgileri şu kaynaklardan toplamıştır: Erzurum'daki Amerikan konsolos yardımcısı Mr Stapleton; Bayan Stapleton; Amerikan Misyoner Hastanesi'nden Dr. Case; mucize eseri katliamdan kurtulan Bayburtlu eğitimli bir Ermeni kadın olan Zaruhi, İslam dinini kabul eden bir Ermeni asker, Erzurumlu ihtiyar bir adam ve diğerleri.

Türkiye'nin savaşa girmesinden önce, Jön Türkler, Rusya ile savaşın kaçınılmaz olduğunu görmüşlerdi. Her türlü ayrıcalığı vaat ederek, Ermenileri kendi taraflarına kazanmaya çalıştılar.

Savaş patlak verdiğinde, ırk ve din ayırımı yapmadan Türklerin, Rumların, Ermenilerin ve Süryanilerin dükkânlarındaki bütün mallara el koydular. Ermenilerin kayıpları ötekilerden daha büyüktü; çünkü ticaretteki konumları nedeniyle ötekilerden daha varlıklıydılar.

Türkler, Ermenilerden kendileriyle birlik olmalarını istediler, ama Ermeniler bu çağrıyı geri çevirdi; çünkü Ruslara karşı savaşacak olurlarsa, Kafkasya'da yaşayan kardeşlerinin hayatlarını tehlikeye atacaklardı. Bu iddia, yetkililere mantıklı göründü, en azından görünüşte Ermeniler rahat bırakıldı.

Ermeniler vatandaşlık görevlerini yerine getiriyor, yaralı Türk askerleri için hastaneler açıyorlardı; daha sonraları başka hastaneler açmaya zorlandılar.

Türkler Keutag'da yenilgiye uğrayıncaya kadar bir sorun çıkmadı. Ama bundan sonra Türkler Ermeni gönüllülerin Ruslarla birlikte savaştığını gördüler. Bu haber her yerde yaygınlaştırıldı ve Türkleri heyecana sevketti. Fakat Osmanlı meclisinde Erzurum milletvekillerinden biri olan Garo Pastırmacıyan'ın Rus ordusunda bir gönüllüler birliğine komuta ettiği ortaya çıkıncaya kadar herhangi bir girişimde bulunulmadı. Ama bunun üzerine Mr. Pastırmacıyan'ın kardeşi bir suikastta öldürüldü ve İstanbul'dan Cemal Efendi ve bir başka Türk, Seyfullah, halkı Ermenileri katletmeye kışkırttı.

Halk arasında huzursuzluk ve gerginliğin arttığını fark eden Vali, ileri gelen Türkleri toplantıya çağırdı. Paşa Köşkü denilen yerde yapılan toplantıya Cemal ve Seyfullah da katıldı. Bunlar katliamın hemen başlamasını istiyorlardı, ama Vali bu konuyu İstanbul hükümetiyle görüşünceye kadar beklemelerini istedi.

Bundan sonra, yetkililer {{Osmanlı ordusundaki}} Ermeni askerleri silahsızlandırarak Erzurum'dan çıkarttılar ve vasıfsız amele olarak yol inşaatlarında çalıştırdılar. Bazı zengin Ermeniler, 1828'de öldürülen Rus askerlerinin anısına dikilen anıtı yıkmaya ve anıtın taşlarıyla başka bir yerde Jön Türkler için bir lokal inşa etmeye zorlandılar. Bazıları bu ağır işe dayanamadı ve ancak büyük paralar ödeyerek kurtulabildiler.

Sonra, zengin Ermenilerden evlerini boşaltıp hastaneye dönüştürmeleri istendi. Bunu isteyerek yaptılar ve yaralı askerlerin tedavisini üstlendiler.

Arkasından, bazı Ermenilere evlerini bırakıp gitmeleri emri geldi. Ama onlar kalmak için yalvardılar ve 1.500 Türk lirası karşılığında kalmalarına izin verildi.

Bir hafta sonra, bütün zengin ve eğitimli erkekler hapse atıldı; bunların birçoğu korkunç işkenceler altında öldü.

Sonra, bütün Ermenilerin tehcir edileceği ilan edildi. Valiye nereye gönderileceklerini sorduklarında o, "Haydutların size zarar vermeyeceği, güvenli bir yere," diye cevap verdi.

Ermeniler bütün değerli eşyalarını toplayıp Amerikan Konsolosluğu'na, misyon okullarına ve Ermeni kilisesine bıraktılar.

Herhangi bir direniş ihtimaline karşı ilk önce köyler Kemah yönüne sürüldü. Daha sonra Erzurum Ermenileri de sürüldüğünde, yolda eski varlıklı köylerin harabeye döndüğünü gördüler.

Bayburtlu Ermenilerin tehciri daha da korkunçtu. Gece yarısı ansızın geldiler. "Bizi nereye götürüyorsunuz?" diye soranlara "Güvenlikli bir yere" cevabı verildi. "Sizi, çetelerin artık sizi katledemeyeceği, Türklerden uzağa götürüyoruz. Sizi korumak hükümetin görevi. Barış yeniden tesis edilinceye kadar orada kalacaksınız."

Ermeniler onlara inandı ve direnmeden jandarmaları izledi. Birkaç kilometre yol aldıktan sonra, muhafızların tavrının değiştiğini fark ettiler ve aldatıldıklarını anladılar. Bir keresinde hepsinden ellişer lira istendi, verdiler. Akşama doğru iki kız istediler. Ertesi gün, beş yüzer lira istediler. Onu da verdiler. O gece beş kız istendi, onu da aldılar. Ermeniler her gün soyuluyorlardı. Bütün değerli eşyalarını, paralarını, yiyeceklerini kaybetmişlerdi. Türk köylüleri en güzel kızları ve oğlanları kaçırdılar.

Erzincan'a varmadan önce, giysilerini de aldılar. Bu kez iç çamaşırlarıyla kalmışlardı. Erzincan'a vardıklarında kaymakama gidip şikâyet ettiler. Kaymakam onlara eşlik etmeye söz verdi. Ertesi gün Kemah'a doğru yola çıktılar.

Birkaç kilometre kadar yol gittikten sonra, her taraftan çetelerin saldırısına uğradılar. Erzincan'a doğru kaçmak istediler, ama jandarmalar üzerlerine ateş açtı. Çoğu orada öldürüldü, geri kalanlar Kemah'a yürütüldü.

Bu çeteleri Cemal Efendi'nin örgütlediğini anladılar. Soyulup iç çamaşırlarıyla bırakılmaları da kasıtlı yapılmış bir şeydi, beyaz iç çamaşırlarıyla kaçıp bir yerde saklanamayacaklardı.

Sürgünler Fırat Nehri'nin dar boğazlarından birine vardıklarında yeniden saldırıya uğradılar. Çoğu nehirde boğuldu.

Zaruhi – bunları anlatan kadın - de nehre atılanlar arasındaydı. Nehrin ceset dolu olduğunu söyledi. Sazlıklar arasında bir kayaya tutunmuş, jandarma ve çeteler gidinceye kadar orada saklanmış.

Nehirden çıktığında iyi yürekli bir Kürt çobana rastlamış, çoban onu bir battaniyeye sarmış ve Zaruhi'yi tanıyan bir Türk'ün evine götürmüş. Bu Türk onu Erzurum'a götürmüş, orada evinde saklamış.

Bu katliam ve tehcirde Almanların oynadığı role ilişkin olarak, Mr. Minasyan tehcirden önce, Ermenilerin Alman konsolosuna gidip yardım istediklerini anlatıyor. Konsolosun cevabı şöyle olmuş: "Ben başkalarının işlerine karışmak istemiyorum, hem İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'nden bu konuda yetki almış değilim." Erzurum'daki Alman subayları tehcirin

düzenlenmesinde Türklere yardım etmiş, ganimetleri de paylaşmışlar. Hepsi Ermenilerden kız kaçırmışlar.

Schapner adında bir subay dört kızı, Karl adında biri, iki kızı beraberinde götürmüş. Liste uzundu ve bunları anlatan kişi isimlerin hepsini hatırlayamıyordu.

57. ERZURUM: MR. A. S. SAFRASTYAN'IN TANIKLIĞI, TİFLİS, 15 MART 1916.*

Geçen Ekim ayından beri, Ermenilere yapılan zulmün tüm dünyada duyulmasından sonra, tersini gösteren çok sayıda kanıta rağmen, söylenenlerin hepsinin doğru çıkmayacağına, Türkiye Ermenistanı'nın bazı uzak kazalarında yaşayan yerli Ermenilerin ana yollar üzerindeki bölgelerde imhaya eşlik eden korkunç olayları yaşamamış olabileceğine dair bir umut taşıyorduk. Ne yazık ki, Türkler Erzurum ve Bitlis vilayetlerinden çekildiğinde ve neler olup bittiğini kendi gözlerimizle gördüğümüzde gerçek ortaya çıktı: İnsan, bu büyük suçun derinliği ve boyutları, bu iki vilayette ve komşu kazalarda Ermenilerin imhasında kullanılan görülmemiş vahşilikteki yöntemler karşısında tepeden tırnağa sarsılıyor.

Erzurum ve Van'da bazı şeyleri kendi gözlerimle gördükten ve Bitlis, Muş, Hınıs'ta yaşananları Rus subayları ve daha başka kaynaklardan öğrendikten sonra, 1915 Nisan ayında, Erzurum ve Bitlis vilayetlerinde, (geçen yaz ya savaşarak, ya da Rusların ilerlemesiyle canını kurtaran ve şu an Transkafkasya'da bulunan 50.000 kişi dışında) Türklerin yönetimindeki topraklarda bulunan 250.000 Ermeni'den ancak 10.000 kişinin akıbeti biliniyor; bu da ancak geçen ay Türkler ölümcül darbeyi alarak yenilgiye uğratıldıktan sonra yapılabilen bir tahmin. Geri kalan 240.000 kişinin, insan türünün yapabileceği en uç ve en insanlık dışı şiddet koşullarında yok edildiği anlaşılıyor.

Bugün artık, Ermenilerin uğradığı zulümle ilgili Avrupa ve Birleşik Devletleri'nde yayımlanan haberlerin tümüyle doğru olmakla kalmadığını, aslında bunların yalnızca konsolosluk görevlilerinin, ya da tarafsız ülke misyonerlerinin gözleri önünde olan olayları ifade ettiğini, oysa gözlemcilerin gözlerinden uzaktaki ücra köşelerde en korkunç ve en canice suçların işlendiğini söyleyebilecek bir durumdayım.

Erzurum kentinin, Türkiye Ermenistam'ndaki bu büyük askeri müstahkem mevkiin, savaştan önce, 20.000'i Ermeni olmak üzere 50.000 sakini vardı. Verimi yüksek alüvyonlu bir plato olan Erzurum ovası, kentin kuzey-batısında uzanıyordu ve buradaki 60 civarında Ermeni köyünde, hemen tamamı köylülerin güçlü kuvvetli soyundan gelen en az 45.000 nüfus yaşıyordu.

Avrupa'da savaş başladığında, Jön Türk Merkez Komitesi, Komite liderlerinden Bahaeddin Şakir Bey adında birini, Ermenilerin imhasını örgütlemek üzere Erzurum'a gönderdi. Liderlerden bir diğeri, en azgın fanatiklerden Cemal Efendi de daha sonra ona yardımcı olmak üzere gönderildi. Yerli halktan iki tanınmış kişi, Edib Hoca ve Cafer Bey, Komite'nin İstanbul'dan gönderilen bu iki ağır topunun yürüttüğü canice işlerde onlara yardımcı oldu.

Her yerde olduğu gibi, Erzurum'da da, özellikle Ermeniler askeri müsadere adı altında acımasızca soyuluyordu. Türkler, Ocak 1915'te Sarıkamış'ta yenilgiye uğradığında, bu yenilgide Ermeni gönüllülerin oynadığı rolü abartarak, Erzurum'da {{halklar arasındaki}} ilişkilere düşmanlık bulaştırdılar. Sarıkamış'tan dönen bir Türk subayı, Erzurum'da Ermeni Piskoposu Sempad'a, savaş alanında daha çok Ermenilerle karşılaştıklarını anlattı.

* {Yazar tarafından Lord Bryce'a iletilen tanıklık. {ORİJİNAL BELGE: "The Armenian Tragedy in Erzeroum" {{Erzurum'da Ermeni Faciası}} NA (UK)/FO 96/209/90-95. —A.S.}

"Askerlerimizden bir-çoğu Ermeniler tarafından öldürüldü ve köylerimizi yakıp yıkan, birliklere kılavuzluk eden {{Ermeni}} gönüllülerdi" dedi.

Sonunda, Jön Türk liderleri tarafından, Ermeni halkına karşı bir iftira ve kışkırtma kampanyası başlatıldı. Türk ordusundaki Ermeni askerler silahsızlandırıldı ve amele taburlarına alındı; çaresiz halkın elinden sahip oldukları her şeyi almak üzere çok şiddetli tedbirlere başvuruldu. Türkler, 18 Nisan günü, kentin dışında büyük bir miting düzenlediler. Burada Ermeniler "hain," "İmparatorluk için tehlike" ve Türkiye'nin düşmanlarının destekçisi olarak alenen lanetlendi. Ermeni dostlarına kol kanat germe eğiliminde olabilecek bütün Müslümanlar için de, onları koruyacak olurlarsa Ermeniler kadar şiddetle cezalandırılacaklarına dair kesin emirler çıkarıldı.

Kendilerini bekleyen akıbetin farkında olan Erzurumlu Ermeniler, vilayetin valisi Tahsin Bey'e başvurarak umutsuzca korunma talebinde bulundular. Vali, merkezi hükümetten gelen emirlerin dışına çıkamayacağını söyledi. Ermenilerin yardım için başvurdukları Alman Konsolosu Herr Anders'in verdiği yanıt daha da acımasızdı: Ermenilere Türk hükümeti ve silahlı kalabalıklar tarafından yapılan zulmün meşru olduğunu, bu meseleye karışamayacağını açık bir dille ifade etti.

İnsan hayal gücünü kullanacak olursa, Ermenilerin Nisan ve Mayıs ayları boyunca yaşadığı dehşeti ve eziyeti bir dereceye kadar gözlerinin önüne getirebilir. Dört bir yanından amansız düşmanla çevrili ve her türlü silahlı ya da hukuki korumadan yoksun olan Ermeniler, bu benzeri görülmemiş trajediden kurtulabilmek için ellerinden geleni yapmaya çabalıyorlardı. Önde gelen liderler ve öğretmenlerin tamamına yakını hapiste korkunç işkencelerle can verdiler. Pilos, Atruni ve daha nicelerinden hapse atıldıkları günden bu yana haber alınamadı. Kentin ileri gelenlerinden Pastırmacıyan, sokak ortasında vurulup öldürüldü. Bu dehşet rejimi ovadaki bütün köylerde egemen oldu.

Van'ın 16 Mayıs günü Ermenilerin eline geçmesi ve Ermeni gönüllülerin, ardından da Rus ordusunun kente girişi, Erzurum'daki Türk yöneticiler üzerinde büyük bir etki yarattı. Aynı gün, Hınıs'ta ve komşu 38 köyde Ermeniler, tek bir erkek kalmayacak şekilde katledildi; kadınlar ve çocuklar Kürtler arasında dağıtıldı. Hınıs'ın bu yakınlarda Rusların eline geçmesinden sonra Hınıs ve çevresinden 3.000 kadar Ermeni kadın ve çocuk kurtarıldı. Hınıs Sancağı'nda yaşayan 22.000 Ermeni'den sağ kalan bu kadardı.

Bu sırada, Ruslar Malazgirt ve Bitlis'e doğru ilerliyorlardı. Türkler, Ermenileri Malazgirt ve Pasin'den çıkarıp Erzurum'a doğru sürdüler. Açlıktan yarı ölü gibi olan, bitap düşmüş ve soyulmuş bu köylüler Erzurum'a sokulmadılar ve açık arazide yedi gün yağmur altında bekletildiler. Mayıs'ta (1915) durumları o kadar korkunçtu ki, Alman Konsolosu'nun bile vicdanı sızladı ve özel arabasıyla "bu asi serserilere" giysi ve ekmek götürdü. Daha sonra bu insanlar Erzincan'a doğru sürüldüler ve Fırat'ta boğuldular.

Erzurum ovasındaki Ermeni köylülerinden 15.000 kişilik ilk kafile 4 Haziran'da jandarmalar tarafından evlerinden alınarak Erzurum'un batısındaki Nenehatun'a doğru yola çıkarıldılar. Bunları koruma görevi Cihad ilan edildikten sonra hapishanelerden salıverilen çetelere (Müslüman gönüllüleri) verilmişti. Bileklerine kadar çamura batmış şekilde, engebeli yollarda ilerlerken çocuklar ve zayıf kadınlar yol kenarında düşüp kalıyor, çeteciler gülüyordu. Her akşam, köylülerden haraç toplanıyordu. Yavaş yavaş neleri varsa – para, elbise, at, vb. –

hepsi gasp edildi. Türk köylerinden geçerken, kadın ve kızlar Türklere dağıtılıyordu. Nenehatun'a birkaç saatlik uzaklıkta, Kemah Boğazı denilen vadinin girişinde, konvoy "kimliği belirsiz haydutların saldırısı"na uğradı. Bir revolver atışıyla işaret verildi, ardından Ermenilerin üzerine yaylım ateşi açıldı. Bu kafileden sağ kalanlardan biri olan 18 yaşındaki bir delikanlıyı Erzurum'da gördüm; yaylım ateşi altında kadın ve çocukların feryatlarının, çığlıklarının tüyler ürpertici olduğunu anlatıyordu. Kaçmaya çalışan birçoğunu da onları korumakla görevli muhafızlar vurmuş. İki saat içinde vadi toprağa gömülmemiş ölülerle dolu bir mezarlığa dönmüş. Yola çıkan 15.000 kişi bu şekilde imha edilmiş, ancak birkaçı kaçabilmiş, Türk köylüsü kılığında Erzurum'a ulaşabilmiş.

18 Haziran'da, sıra kente geldi. Ermenilere hazırlanmaları için 15 günlük süre verildi, eşyalarını kutulara ve denklere yerleştirip Amerikan misyonu başkanı Mr. Stapleton'a ve Ermeni katedraline emanet bıraktılar. Vali, can güvenliklerinin korunması karşılığında onlardan yola çıkmadan önce 1.000 Türk lirası aldı. İlk kafileye kentin ileri gelenlerinden 160 aile seçildi. Bunlar varlıklı ve eğitimli insanlardı. Erzurum'daki Alman subayları, erkeklerinden koparılmış Ermeni kadınların haysiyetlerine tasallut ettiler. Aslına bakılırsa Almanlar kadınları evlerinden sürükleyip götürme konusunda diğerlerine örnek oldular. Schapner (?) adlı bir yüzbaşının, güzel bir kız olan Miss Çilingiryan'ı kendisiyle gelmeye zorladığı anlatılıyor. Kız direnince, onu sokaklarda sürüklemiş, hırpalamış. Bu Alman subayı, İsviçre'de eğitim görmüş genç bir kadın olan Mrs. Sarafyan'ı kaçırmış. Karl (?) adlı bir Alman teğmen, beş kadını yerde sürüye sürüye evine götürmüş.

Arabalarla ve bir miktar yükleriyle yola çıkan 160 aileden oluşan kafile, öncekilerle aynı yöne, yani Nenehatun ve Erzincan'a doğru ilerledi. Yolda soyuldular, elbiselerine kadar her şeyleri alındı. Erzincan'ın dış mahallelerine vardıkları biliniyor; ancak daha sonra onlardan bir daha haber alınamadı.

Piskopos Sempad kendi arabasıyla, tek başına Erzincan'a yola çıkarıldı, ondan da bir daha haber alınamadı.

Haziranın son haftasında, Erzurum'dan ardı ardına birkaç kafile daha yola çıktı. Bunlardan çoğu yollarda ya vurularak, ya da nehirlere atılıp boğularak katledildi. İçlerinden biri, varlıklı yaşlıca bir hanım olan Madam Zaruhi, Fırat Nehri'ne atıldığında, bir kayaya tutunarak canını kurtarmış. Kıyıya çıkmayı başararak Erzurum'a dönmüş ve bir Türk dostunun evinde gizlenmiş. "Tüm Rusya Kent Birliği"nin Erzurum'daki temsilcisi Prens Argutyan'a (Argoutinsky), bu kadının yüzlerce çocuğun nasıl süngülenerek Fırat Nehri'ne atıldığını, kadın ve erkeklerin çırılçıplak soyulup yüzlercesinin nasıl birbirine bağlanarak vurulduğunu ve nehre atıldığını hatırladıkça hâlâ titrediğini söylemiş. Erzincan yakınlarında, nehrin dirsek yaptığı bir yerde, üst üste yığılan cesetler öyle bir set oluşturmuş ki, Fırat yüzlerce metre yatak değiştirmiş. Yine de, bu son kafileden bazı Ermenilerin anlatılan dehşet yolculuğundan sağ çıkabildiği anlaşılıyor. Bunlardan bazıları geçtiğimiz günlerde, büyük bir sefalet içinde oldukları kuzey Suriye'deki Rakka'dan Mr. Stapleton'a mektup yazıp para ve yardım istediler.

Rusların eline geçtikten sonra Erzurum'da 100 kadar Ermeni ve 25.000 Türk kaldı. Otuz kadın ve kız Stapleton'un evinde koruma altındaydı. Bir miktar kadın da kentteki Türklerin elinden birer ikişer kurtarılıyor. Askeri yetkililer gerekli adımları atarlar ve Ermenilerin soydaşlarını bulmalarına yardımcı olabilirlerse, belki yüzlercesi daha kurtarılabilir.

Müslüman yapılan çocuklardan çoğu, İslami yaşam biçimine alışmıştı. Bunlar, doğuştan Türk imiş gibi Türkçe konuşuyor ve davranıyordu. Bunlar şimdi Ermenilerin elinde bu alışkanlıklarını unutmaya çalışıyor.

Birisi kentin doğu girişi olan Kars Kapı denilen yerde durup 1916 Martında Erzurum'un manzarasına baktığında, şehir genelde pek değişmemiş gibi görünür. Ama kente girdiğinde, Ermenilerin evlerine yerleşmiş ve ele geçirdikleri ganimetle zevkten kendinden geçmiş Türkleri görünce tepeden tırnağa ürperir. Şehir Ermeni unsurundan temizlenmiş, katedralin kubbesi ise temelinden yıkılmış.

Gelecekleri konusunda konuştuğum Erzurumlu Ermeniler, savaştan önce kenti terk eden binlerce Ermeni'nin ortalık yatışınca geri döneceklerini ve mallarına mülklerine yeniden kavuşacaklarını düşünüp – ne kadar zayıf bir avuntu olsa da - avunmaya çalışıyorlar.

58. ERZURUM: KÜRT ALİAĞAZADE FERO'NUN 19 ARALIK 1915'TE ERMENİ GAZETESİ "MŞAK"TA YAYIMLANAN TANIKLIĞI.

Kürt Aliağazade Fero, Kafkasya'ya sığınmacı olarak ulaşabilen St. Garabet'li bazı Ermenilere, geçtiğimiz Eylül ayında koyun vb. satmak ve mümkünse Ermenilerden ele geçirilen ganimetten kendi payına düşeni almak için Erzurum'a gittiğini anlattı. Fero, beş-altı gün Erzurum'da kalmış ve tek bir Ermeni bile görmemiş. Ermenilere ait dükkânlarda Türkler oturuyormuş. Neden bu dükkânlarda olduklarını sorduğunda, kimisi bunları satın aldıklarını söylemiş, kimisi de hükümetin hediyesi demiş.

Fero geceyi bir Türkün evinde geçirmiş ve Ermenilere ne olduğunu sormuş. Ev sahibi şunları anlatmış:

"Mayıs sonunda Vali, liderleri ve kentin önde gelen Ermenilerini çağırdı. Onlara kenti düşmana terk etmek zorunda olduklarını, dolayısıyla Türk ordusunun çekileceğini söyledi. Yirmi dört saat içinde hazır olmaları ve kendisine katılmaları talimatını verdi. Hazırlanmaları gerekiyordu ama bütün ulaşım araçlarına el konulduğundan yanlarına hiçbir şey alamadılar. Daha yirmi dört saatlik süre bitmemişti ki, hepsini hükümet binasının önünde topladılar. Kimse ne olacağını bilmiyordu. Bir anda birkaç yüz jandarma etraflarını çevirdi ve onları batıya doğru kent dışına sürdü. Çaruk-Dersim'e (Ducik) kadar götürüldüler. Dersimli Kürtler daha önceden emir almışlardı. Ermenilere saldırdılar ve hepsini öldürdüler. Bir başka kafile Sivas'a doğru yola çıkarılmıştı. En son Kemah Geçidi'nden geçerken görülmüşler, ama daha sonra bu insanlara ne olduğu hiçbir zaman bilinmedi. En güzel kızlardan yüzlercesi Türkler tarafından alıkonuldu; hükümet hâlâ bunları arıyor."

59. BAYBURT: ÜÇÜNCÜ KAFİLEYLE TEHCİRE GÖNDERİLEN BİR ERMENİ HANIMIN ANLATTIKLARI; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.*

Bayburt'a yönelik bir harekete geçilmeden önce, çevredeki bütün köyler boşaltıldı. Köylüler jandarmalar ve çapulcu çeteleri tarafından öldürüldü. Ermeniler bir hafta hapiste tutuldular. Bunlar yola çıkarılmalarından üç gün önce, Piskopos Anania Hazarabedyan ve onunla birlikte ileri gelen yedi kişi daha asılarak idam edildi. Bu idamlardan sonra, kenti terk etmeyi reddettikleri gerekçesiyle, yedi-sekiz kişi daha evlerinde öldürüldü. Yetmiş-seksen Ermeni, cezaevinde dövüldükten sonra, ormana götürülüp öldürüldüler. Bayburt'taki Ermeniler, üç kafile halinde yola çıkarıldılar; ben üçüncü kafiledeydim. Sekiz yıl önce ölen kocam bana, sekiz yaşındaki kızıma ve anneme büyük bir varlık bırakmıştı. Seferberlik ilan edildiğinden bu yana Osmanlı komutanı evimde hiç para vermeden oturuyordu. Bana gitmememi söyledi, ama halkımın kaderini paylaşmak istedim. Üzerlerine erzak yüklediğim üç atı yanıma aldım. Kızımın boynunda beşi birlik liralar, benim de üzerimde yirmi lira para ve dört elmas yüzük vardı. Başka her şeyi geride bırakmıştık. Bizim kafile 1/14 Haziran'da yola çıktı, beraberimizde on beş jandarma vardı. Bizim kafilemiz 400-500 kişi kadardı.† Evden iki saatlik uzaklıktaydık ki, köylü çeteleri ve çok kalabalık bir haydut grubu ellerinde tüfekler, tabancalar, baltalarla etrafımızı çevirdiler ve neyimiz var neyimiz yoksa aldılar. Jandarmalar üç atımı alıp Türk "*muhacir*"lere sattılar, parayı da ceplerine attılar. Paramı, kızımın boynundaki altınları, bütün yiyeceğimizi aldılar. Sonra erkekleri birer birer ayırdılar, altı-yedi gün içinde on beş yaşından büyük bütün erkekleri öldürdüler. Benim yanı başımda iki rahip öldürüldü, birisi doksan yaşından fazlaydı. Haydutlar güzel kadınları atlarına atıp götürdüler. Birçok kadın ve genç kız dağa kaldırıldı, bunlar arasında kız kardeşim de vardı; bir yaşındaki çocuğunu kaldırıp atmışlardı. Bir Türk onu yerden aldı ve kim bilir nereye götürdü. Annem yürüyebildiği yere kadar yürüdü, sonra bir dağ tepesinde, yol kenarında yığıldı kaldı. Yolda, bizden önce Bayburt'tan çıkan konvoylara rastladık. Bunlar arasında bazı kadınlar, kocaları ve çocuklarıyla birlikte öldürülmüştü. Yolda kalan bazı ihtiyarlara ve çocuklara rastladık, hâlâ canlıydılar ama çok feci durumdaydılar; bağırmaktan sesleri kısılmıştı. Geceleri köylerde kalmamıza izin verilmiyordu, dışarıda yatıyorduk. Gece karanlığında, jandarmalar, haydutlar ve köylüler tarafından inanılmaz zulümler yapıldı. Çoğumuz açlıktan ve inme yüzünden öldü. Bazıları yürüyemeyecek kadar güçsüz olduğu için yol kenarında bırakıldı.

Bir sabah, elli-altmış arabayla kocaları savaşta ölmüş otuz kadar dul Türk kadını gördük. İstanbul'a gidiyorlardı. Kadınlardan biri eliyle işaret ettiği bir Ermeni'nin öldürülmesini istedi. Jandarmalar kendisinin öldürmek isteyip istemediğini sordu, o da "Niye olmasın?" dedi ve cebinden bir tabanca çıkarıp adamı vurdu. Bu Türk *hanım*larından her birinin yanında on yaşından küçük beş-altı Ermeni kız çocuğu vardı. Türkler erkek çocukları

* {Mrs Viktorya Khaçadur Barutçubaşıyan'ın anlatımı, Amerikan Yardım Komitesi tarafından 4 Ekim 1915'te yayımlanmıştır. Belge 18}. {ORİJİNAL BELGE: Mrs Victorya Khaçadur Barutçubaşıyan'ın tanıklığının, Büyükelçi Morgenthau'ın Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği, İstanbul, 10 Ağustos 1915 tarihli yazıda yer alan kopyası. NA/RG59/867.4016/122. —A.S.

† "4-5.000" – Belge 2.

almak istemiyor, yaşı kaç olursa olsun öldürüyorlardı. Bu kadınlar, kızımı da almak istediler, ama o benden ayrılmak istemedi. Sonra, Müslüman olmak istediğimizi söylediğimizde, ikimizi de arabalarına aldılar. *Araba*ya biner binmez nasıl Müslüman olacağımızı öğretmeye başladılar ve adlarımızı {Naciye} ve {Nuriye} olarak değiştirdiler.

En korkunç olaylar, hayal edilemeyecek kadar dehşet verici görüntüler bizi Erzincan Ovası'nda Fırat* kıyılarında bekliyordu. Paramparça edilmiş kadın ve çocuk cesetleri tüyler ürperticiydi. Haydutlar bizlerle birlikte olan kadın ve kızlara her türlü kötülüğü yaptılar, çığlıkları göklere kadar yükseldi. Fırat kenarında, jandarmalar sağ kalan bütün on beş yaşından küçük bütün çocukları nehre attılar. Yüzebilenler suda kaçmaya çalışırken tüfekle vurulup öldürüldü.

Yedi gün sonra Erzincan'a vardık. Burada tek bir Ermeni bile sağ bırakılmamıştı. Türk kadınları beni ve kızımı hamama götürdüler, bize İslam dinini kabul etmiş birçok kadın ve kız gösterdiler. Erzincan'la İnderesi arası, şişmiş ve kararmış cesetlerle doluydu, ortalık korkunç kokuyordu. Yolda, *ferace*li altı kadına rastladık, kucaklarında küçük çocuklar vardı. Ama jandarmalar peçelerini kaldırdığında, bunların kadın kılığında erkekler olduğunu gördüler ve hepsini öldürdüler. Otuz iki gün sonra gideceğimiz yere vardık.†

* Karasu olacak.

† {"Gideceğimiz yer"i "İstanbul" olarak okuyun}.

60. BAYBURT: TİFLİS'TE YAYIMLANAN ERMENİ GAZETESİ "HORIZON"DAN NAKLEN NEW-YORK'TA, 18 MART 1916 TARİHLİ "GOÇNAK"TA YAYIMLANAN TANIKLIK.

15 Mayıs günü, Erzurum'un kuzeybatısındaki Bayburt'tan ileri gelen bazı Ermeniler, Hacı Simon, Hamazasb, Arşak ve Drtad Simavonyan, Agop Aghparyan, Vagharşag Lusigyan, Garabet Sarafyan, Garabet Dulduliyan ve Piskopos tutuklandılar. "Urbacıoğlu Deresi" denilen yere götürülüp öldürüldüler. Ermeniler bu olayı duyduklarında büyük korkuya düştüler, ama onlara bu kişilerin hain oldukları, düşmana para gönderdikleri ve halkı isyana teşvik ettikleri, bu yüzden cezalandırıldıkları söylendi. Diğer Ermenilere bir şey yapılmayacaktı. Gerçekten de bir süre Ermeniler rahat bırakıldılar, ama Türkler Van'dan çekildikten sonra askerler gelip Ermenileri silahsızlandırdı. Sonra tehcir edildiler ve katledildiler.

Lsounk köyünden 40, Varvan'dan 20 silahlı genç adam dağa çıktı. Askerler peşlerinden gidince çatışmaya girmek zorunda kaldılar. İki taraf da ağır kayıplar verdi, sonunda 12 Ermeni, Run köylülerin yardımıyla Kafkasya'ya ulaşabildi.

61. BAYBURT, KİĞI VE ERZİNCAN: AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILAN,* ERZURUM, 25 MAYIS 1915 TARİHLİ MEKTUP.†

Erzincan'ın Kiği ve Bayburt kazaları zorunlu göçle perişan oldu. Erzurum kentindeki Ermeniler de kenti boşaltmak için kesin emir aldı. Topluca göç ettirilecekler. 160 tüccar aileleriyle birlikte şimdiden yola çıkmış durumda. Hükümet hepsinin mallarına el koydu. Tehcir ettirilen kişiler hakkında hiçbir bilgimiz yok. Musul'a gönderileceklerini söylediler.

* {Taşnaksutyun Cemiyeti tarafından Amerikan Yardım Komitesi'ne ulaştırılan rapor. 4 Ekim 1915'te yayımlanmıştır. Belge 16.} {*"Treatment of the Armenians"*da yayımlanan bu rapor, daha uzun olan orijinal metinden alınmış bir bölümdür. ORİJİNAL BELGE: Büyükelçi Morgenthau'ın Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 20 Temmuz 1915 tarihli ileti ekinde yer alan, Sofya'daki EDF ("Taşnaksutyun") kaynaklı 29 Haziran 1915 tarihli tanıklıklardan birinin kopyası. NA/RG59/ 867.4016/95. —A.S.}

† Yazarın adı gizli tutulmuştur.

62. ERZİNCAN: DAHA ÖNCE ERZURUM'DAKİ ALMAN ASKERİ MİSYONUNDA GÖREV YAPMIŞ* İKİ DANİMARKALI KIZILHAÇ HEMŞİRESİNİN TANIKLIĞI. CENEVRE'DEN BİR İSVİÇRELİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.†

1915 Martı'nda, daha sonra tifüsten ölen bir Ermeni doktordan, Türk hükümetinin geniş çaplı bir katliama hazırlandığını duymuştuk. Kendisi, General Passelt'ten bu söylentilerin doğru olup olmadığını öğrenmemizi rica etmişti. Daha sonra generalin de (cesur bir subaydı) aynı şeyden korktuğunu duyduk, bu yüzden görevinden alınmasını istemişti.... Tifüse yakalandık ve ..... hastanenin kadrosunda yapılan bazı değişiklikler nedeniyle .... Erzurum'dan ayrılmak zorunda kaldık. Ermenilerin de güvenini kazanmış olan Erzurum'daki Alman Konsolosu'nun aracılığıyla, Erzincan Kızılhaçı'nda işe alındık ve yedi hafta orada çalıştık.

Haziran başlarında, Erzincan Kızılhaç misyonu başkanı operatör Dr. A. bize Ermenilerin Van'da isyan ettiklerini, onlara karşı genel uygulamaya konulacak sert önlemler alınacağını, Erzincan ve çevresindeki bütün Ermeni nüfusunun, bundan sonra bir çoğunluk oluşturamayacakları Mezopotamya'ya naklettirileceğini söyledi. Ancak katliam yapılmayacak, sürgünlerin karınlarının doyurulması ve kişisel güvenliklerinin sağlanması için de yanlarına askeri muhafızlar verilecekmiş. Erzincan'da bomba ve silah yüklü arabaların ele geçirildiğini, çok sayıda insanın tutuklanacağını söyledi. Kızılhaç'ın sürgünlerle herhangi bir ilişki kurlması yasaklandı. Belirlenen sınırın dışında yaya, ya da atla dolaşmamız da yasaklanmıştı.

Bundan sonra, Erzincan halkına mallarını satmaları için yedi günlük süre verildi ve tabii ki bu mallar gülünç fiyatlara satıldı. Haziran'ın ilk haftasında,‡ ilk kafile yola çıktı, varlıklı olanların araba kiralamalarına izin verilmişti. Harput'a gideceklerdi. Sonraki üç gün boyunca, bunu diğer sürgünler izledi.** Birçok çocuk Müslüman ailelerin yanına bırakılmıştı. Daha sonra yetkililer bu çocukların da sürülmesine karar verdi.

Hastanemizde çalışan Ermenilerin aileleri de, hasta bir kadın da dahil, diğerleriyle birlikte gitmek zorundaydı. Hasta kadını tedavi eden Dr. Neukirch'in itirazlarıyla kadının yola çıkarılması ancak iki gün ertelendi. Ayakkabı tamircisi olarak çalışan bir asker, Hemşire B.'ye†† şöyle dedi: "Kırk altı yaşındayım, her yıl düzenli olarak muafiyet vergimi ödememe rağmen yine de askere alındım. Hükümet aleyhine hiçbir şey yapmadım ve şimdi bütün ailemi, karımı,

---

* Bu iki hemşire, Ekim 1914'ten Nisan 1915'e kadar Erzurum Alman Hastanesi'nde çalışmışlardır. —EDİTÖR.

† {Daha önce Erzurum'daki Alman Kızıl Haçı'nda çalışmış Danimarkalı hemşire Miss Flora A. Wedel Yarlesberg'in (bkz. Belge 7), M. Léopold Favre'a aktardığı, Dr. Lepsius'un kayda geçirdiği, kendisinin ve Danimarkalı bir çalışma arkadaşının tanık olduğu olayları içeren anlatımıdır}. {ORİJİNAL BELGE: Schuchardt tarafından Alman Dışişleri'ne iletilen Frankfurt 21 Ağustos 1915 tarihli raporun kopyası. Auswärtiges Amt – Politisches Archiv, Türkei 183/38, A 24724. —A.S.}

‡ 7 Haziran – *Allgemeine Missions-Zeitschrift*, Kasım 1915.

** Toplam 20-25.000 kişi – *Allgemeine Missions-Zeitschrift*, Kasım 1915.

†† Hemşire B., bu anlatının yazarı olan iki kişiden biridir. Birinci tekil şahıs kullanılarak diğer tanık tarafından kaleme alınmış olsa da, anlatı her ikisinin birden tanıklığını yansıtmaktadır. Editör, kaleme alan kişinin adını bilmektedir; ancak Hemşire B., Dr. A. ya da Mr. G.'nin kimlikleri hakkında bilgi sahibi değildir. —EDİTÖR. {"Dr. A." Dr. Colley, "Mr. G." ise Herrn Gehlsen'dir. —A.S.}

beş çocuğumu, yetmiş yaşındaki annemi benden ayırıyorlar; nereye gideceklerini bile bilmiyorum." Özellikle bir buçuk yaşındaki küçük kızı aklına geldikçe kötü oluyordu. "Öyle tatlı ki, gözleri öyle güzel ki" deyip, çocuk gibi ağlıyordu. Ertesi gün geri geldi. "Gerçeği öğrendim" dedi, "hepsi öldürülmüş." Ve bu doğruydu. Türk aşçımız ağlayarak geldi, Kürtlerin Kemah Boğazı'nda* bahtsız kafileye saldırdığını, her şeylerini yağmaladıktan sonra çok sayıda sürgünü öldürdüğünü anlattı. Bu olayın tarihinin 14 Haziran olması gerek.

Harput kolejinde öğretmenlik yapan, iki genç Ermeni öğretmen katliamdan sağ kurtulmuştu. Bunlar, sürgün kafilesinin üzerine, yanlardan Kürtler, geriden de Türk başıbozuklar tarafından çapraz ateş açıldığını, kendilerini yere atıp ölü taklidi yaptıklarını, dolambaçlı yollardan, karşılaştıkları Kürtlere rüşvet vererek Erzincan'a ulaşmayı başardıklarını anlattılar. Bunlardan birisinin yanında kadın kılığına girmiş nişanlısı da varmış ve bir Türk sınıf arkadaşı tarafından korunmuş. Erzincan'a vardıklarında bir jandarma kızı kaçırmak istemiş, nişanlısı müdahale etmiş ve öldürülmüş. Kızlar da Türklerin evlerine götürülmüş. Burada kendilerine iyi davranılmış, ama dinlerini değiştirmeleri için baskı görmüşler. Bu bilgileri hastanemizde bazı Ermeni hastalara bakan genç bir doktor aracılığıyla bize ilettiler. Kızların bizimle temasını sağlayan bu genç doktor, bizimle Harput'a gelmek istediklerini, bunun için yardımımıza ihtiyaçlarının olduğunu söyledi. Eğer yanlarında zehir olsaydı, kendilerini öldüreceklerini söylemişler. Birlikte yola çıktıkları insanların akıbetinin ne olduğuna dair hiçbir şey bilmiyorlarmış.

Ertesi gün,† 11 Haziran cuma günü (86. Süvari Tugayı'na bağlı) düzenli birliklerden bir kısmı "Kürtlere çeki düzen vermek için" buraya gönderildi.

Daha sonra, bu askerlerden, savunmasız Ermenilerin geride bir kişi kalmamacasına nasıl katledildiğini öğrendik. Katliam saatlerce sürmüştü. Kadınlar dizleri üstüne çökmüş, çocuklarını Fırat Nehri'ne atmışlardı ve daha neler.‡ Genç bir asker şöyle diyordu: "Çok korkunç bir olaydı, ben ateş etmedim, ateş eder gibi yaptım." Sık sık Türklerden de bunları onaylamadıklarını ve yüreklerinin parçalandığını duyuyorduk. Askerler, yanlarında kağnıların hazır olduğunu, cesetleri bunlara yükleyip nehre döktüklerini, katliamın izlerini ortadan kaldırdıklarını söylediler.**

Ertesi gün mısır tarlalarında arama yaptılar. (Mısırlar insan boyuydu ve içlerinde saklanan Ermeniler vardı.)

---

* Erzincan'dan 12 saatlik uzaklıkta, Fırat'ın iki yanı duvar gibi yükselen kayalıklı bir boğazdan aktığı dar geçit.

† Burada "ertesi gün"den kasıt, tanıkların aşçıdan ve Ermeni kızlardan katliam olayını öğrenmelerinden sonra *değil* Erzincan'dan son konvoyun hareket etmesinden (10 Haziran) sonraki gündür. Ayakkabıcı, aşçı ve iki kızın anlattıklarının aslında anlatının kronolojik sırası kesilerek parantez içinde aktarıldığı anlaşılıyor. – EDİTÖR.

‡ Daha fazla ayrıntı *Allgemeine Missions-Zeitschrift*'in Kasım 1915 sayısında yer almaktadır: – "Dehşet içinde haykırdık: 'Demek kadınlara ve çocuklara ateş açıyorsunuz!' Askerler cevap verdi: 'Ne yapalım, emir böyle!' Birisi de şöyle dedi: 'Yüreğin kaldırmayacağı bir görüntüydü. Ben ateş etmedim.'" –EDİTÖR.

** 11'i akşamı şehre ganimetleriyle dönen askerleri gördük. Yol kenarına atılmış çocuk cesetleri olduğunu hem Türkler, hem de Ermeniler söyledi.

O günden sonra ölüme doğru yol almakta olan sürgün kafileleri ardı ardına gelmeye başladı. Çeşitli kesimlerden insanların anlattıklarını bildiğimiz için başlarına ne geleceğine ilişkin hiç kuşkumuz yoktu. Daha sonraları, Rum sürücümüz kurbanların elleri arkalarından bağlı olarak, uçurumdan aşağı, nehre atıldığını anlattı. İnsanların sayısı çok fazla olduğunda ve herhangi bir başka yöntemle işlerini bitirmek güçleştiğinde bu yöntem uygulanıyordu. Katillerin işi böylece kolaylaşıyordu. Hemşire B. ve ben, tabii ki, önce ne yapabileceğimizi düşündük ve bu kafilelerden biriyle Harput'a kadar gitmeye karar verdik. Yoldaki katliamların hükümetin emriyle yapılıp yapılmadığını henüz bilmiyorduk. Jandarmaların Ermenilere zulmünü azaltabileceğimizi, aşiretler üzerinde bir miktar etkimiz olduğundan ve Kürtçe konuşabildiğimizden, Kürtlerin saldırılarını önleyebileceğimizi düşündük.

Sonra Erzurum konsolosuna telgraf çektik. Hastanedeki işimizden çıkarıldığımızı söyledik ve Almanya'nın çıkarları adına Erzincan'a gelmesini talep ettik. Cevap olarak şöyle bir telgraf gönderdi: "Görevimi bırakıp gelmem olanaksız. 22 Haziran'da buradan geçecek olan Avusturyalıları bekliyorum..."

7 Haziran akşamı, Kızılhaç eczacısı Mr. C. ile yürüyüşe çıkmıştık. Yapılmakta olan mezalimden o da bizim kadar dehşet içindeydi, duygularını çok açık bir şekilde ifade etti. Onun da işine son verilmişti. Yolda bir jandarmayla karşılaştık. Bize on dakika uzaklıkta, Bayburt'tan gelen büyük bir sürgün kafilesinin durdurulduğunu söyledi. Şaşırtıcı bir canlılıkla, insanların nasıl birer birer öldürülüp uçuruma atıldığını anlattı.* *"Kese kese geliyorlar"* diyordu. Askerlerin her köyde kadınların nasıl ırzına geçtiğini, kendisinin de bir kızı kaçırmak istediğini, ama onun artık kız olmadığını söylediklerinde vazgeçtiğini anlattı. Çocuklar ağlarsa ve yürüyüşü aksatırlarsa, beyinleri patlatılıyordu. "Üç kızın çıplak ölüsü yerde yatıyordu; bir hayır işlemek için onları gömdüm" diyerek sözlerini bitirdi.

Ertesi sabah, çok erken bir saatte, sürgünlerin yürüyüş kolunun evimizin önünden geçtiğini gördük. Erzincan merkezine doğru giden şose boyunca ilerliyorlardı. Peşlerine takıldık ve bir saatlik yolda şehir merkezine varıncaya kadar onlara eşlik ettik. Mr. G. de bizimle geldi. Çok büyük bir kafileydi, ama içlerinde yalnızca iki-üç erkek vardı, gerisi kadın ve çocuktu. Çoğu kadın delirmiş gibiydi. "Canımızı bağışlayın. Müslüman oluruz, Alman oluruz, ne isterseniz oluruz, yeter ki bizi öldürmeyin" diye haykırıyorlar, "hepimizi Kemah Boğazı'na kesmeye götürüyorlar," diyerek, elleriyle boğazlarını kesme işareti yapıyorlardı. Bazıları sessizdi, sırtlarında birkaç çıkın ve kucaklarında çocuklarla, sabırla yürüyüp gidiyorlar, bazıları çocuklarını kurtarmamız için yalvarıyordu. Çok sayıda Türk sahneye çıktı, kimisini annebabasının rızasıyla, kimisini rızaları olmaksızın çocuk ve kızları alıp götürdüler. Düşünecek zaman yoktu, çünkü atlı jandarmalar kamçılarını sallayarak kalabalığı durmaksızın yürümeye zorluyordu. Kentin dış mahallelerinde, Kemah Boğazı'na giden yol, anayoldan ayrılır. İşte bu noktada, ortalık tam bir esir pazarına dönüştü. Biz de yaşları üç ile on dört arasında değişen, eteklerimize yapışmış altı çocuğu ve bir de küçük bir kız çocuğunu yanımıza aldık. Küçük kızı orada bulunan Türk aşçımıza emanet ettik; kadın bu kızı Dr. A.'nın evinde mutfakta çalıştırmak için götürmek istedi. Ama doktorun yardımcısı Rıza Bey, kadını dövdü ve çocuğu sokağa attı. Bu sırada sürgünler acıyla haykırarak yürümeye devam ediyordu. Biz yanımızda altı

* Her gün 10-20 erkek öldürülüp nehre atılıyordu. – *Allgemeine Missions-Zeitschrift.*

çocukla hastaneye döndük. Dr. A. eşyalarımızı toplayıncaya kadar, çocukları odalarımızda tutmamıza izin verdi. Çocukların karınlarını doyurduk, bir süre sonra sakinleştiler. Onları yanımıza aldığımızda "Kurtulduk artık" diye bağırmışlardı. Ellerimizi bırakmak istemediler. Bayburtlu zengin bir ailenin oğlu olan en küçükleri,* annesinin paltosuna sarılmış yatıyordu, ağlamaktan yüzü gözü şişmişti, avutulacak gibi değildi. Bir ara pencereye koştu ve bir jandarmayı göstererek: "Babamı öldüren işte bu adam" dedi. Çocuklar anne-babalarının, olur da çocukları öldürmezler diye onlara verdikleri 475 kuruşu (dört sterlin kadar) bize verdiler.

Bu çocukların bizimle yola çıkmaları için izin almak üzere kente gittik. Bize yetkililerin, yeni gelen kafilenin akıbeti hakkında karar vermek için toplantıda olduğunu söylediler. Hemşire B. tanıdığı biriyle görüştü ve çocukları beraberinde götürmek için izin aldı. Çocuklara başka isimlerle pasaport verildi. Bu bizim için yeterliydi, hastaneye döndükten sonra, aynı akşam eşyalarımızla ve çocuklarla hastaneden ayrıldık ve Erzincan'da bir otele yerleştik. Hastanenin Türk hademesi, bize karşı çok iyi davranmış, "Bu çocukları almakla hayırlı bir iş yaptınız" demişti. Otelde yalnızca sekiz kişi bir arada kalabileceğimiz küçük bir oda bulabildik. Gece kapı korkutucu bir şekilde vuruldu ve içeride iki Alman hanımın olup olmadığı soruldu. Sonra her şey sessizleşti, çocuklar da rahat bir nefes adılar. İlk soruları, "Bizi zorla Müslüman olmaktan kurtaracak mısınız?" oldu. Haçlarımız (hemşirelerin Kızılhaç'ı) onların istavrozuyla aynı mıydı? Aynı olduğunu öğrenince rahatladılar. Onları odada bırakıp çay içmek için otelin kahvehanesine indik. Daha önce hastanemizde yatmış, taburcu ettiğimiz ve bize daima minnettarlığını ifade etmiş bazı hastalarımızın, bizi tanımıyormuş gibi davrandıklarını fark ettik. Otel sahibi de ileri geri konuşmaya başladı, söylediklerini herkes dinliyordu: "İstanbul'da, bu kadınların ve çocukların ölüm fermanı imzalandı." Hastanemizin *hocası* da geldi ve bir sürü şey arasında, "Tanrı bunlara acımıyorsa, siz niye acıyacaksınız? Ermeniler Van'da korkunç olaylara neden olmuş, zulüm yapmışlar. Bütün bunların olmasının nedeni dinlerinin *eksik* (aşağı) olması. Müslümanlar onların yaptıklarını yapmamalı, katliamı onlardan daha insanca yapmalılar." Onlara hep aynı cevabı veriyorduk: "Suçluları ortaya çıkarıp onları cezalandırmalıydılar, kadın ve çocukları öldürmek, her zaman cinayettir ve cinayet olarak kalacaktır."

Sonra, Mutasarrıf'a gittik, onunla daha önce görüşmeyi başaramamıştık. Adam insan kılığına girmiş iblis gibiydi, davranışı ise daha da beterdi. Bize bağıra çağıra: "Kadınlar politikaya karışmamalı, hükümetin emirlerine uymalılar!" dedi. Biz de ona, kurbanlar Müslüman olsaydılar da aynı şekilde davranacağımızı, bizim yaptığımızın politikayla hiçbir ilgisi olmadığını söyledik. Bize hastaneden kovulduğumuzu, kendisinden de aynı muameleyi göreceğimizi söyledi. Bizi daha fazla görmek istemediğini, eşyalarımızı toplamak için Harput'a gitmemize izin vermeyeceğini, onun yerine Sivas'a göndereceğini sözlerine ekledi. En kötüsü, çocukları yanımıza almamızı yasakladı ve hemen çocukları otel odamızdan aldırmak için bir jandarma gönderdi.

Döndüğümüzde, otelde çocuklara rastladık, ama yanımızdan hızla geçip gittiler, paralarını geri vermeye fırsat bulamadık. Sonra parayı Dr. Lindenberg'e emanet ettik ve çocuklara vermesini söyledik. Dr. Lindenberg'in onları nerede bulabileceğini bir Türk subayından

* {Krikor. —A.S.}

öğrenmesi gerekiyordu. Otelden çıkmak üzereyken, çocukların öldürüldüğü haberi geldiğinde ve artık onları arama şansımızı tamamen kaybettiğimizde, daha önce sözünü ettiğimiz Rıza Bey çıkageldi ve çocukların bize bırakmış olduğu parayı istedi. Güya parayı çocuklara iade edecekmiş! Biz çoktan o parayla başka Ermenilere yardım etmeyi kararlaştırmıştık.

Artık, Erzincan'da bize kötü gözle bakıyorlardı. Otelde daha fazla kalmamızı istemediler, bizi boş bir Ermeni evine gönderdiler. Kentin bu geniş mahallesi ölü gibiydi. İnsanlar evlere girip çıkıyor, ganimet olarak ne bulurlarsa götürüyorlardı. Bu evlerden bazılarına şimdiden bazı Müslüman göçmenler yerleştirilmişti. Şimdi başımızın üstünde bir çatı vardı, ama kimse bize yiyecek vermeyecekti. Dr. A.'ya bir not göndermeyi başardık, o da bizim hastaneye dönmemize izin verdi. Ertesi gün, Mutasarrıf yaysız bir yük arabası gönderdi, Sivas'a kadar yedi günlük yolculuğumuzu bununla yapacaktık. Buna binemeyeceğimizi söyleyince, Dr. A. aracılığıyla bir yolcu arabası gönderdiler ve derhal yola çıkmazsak, bizi tutuklamakla tehdit ettiler. O gün, 21 Haziran pazartesi günüydü. Avusturyalıların geleceği salı gününe kadar beklemek ve yolculuğumuzu onlarla yapmak istiyorduk, ama Dr. A. artık bizi daha fazla koruyamayacağını söyledi ve yola çıkmak zorunda kaldık. Dr. Lindenberg bize Refahiye'ye* kadar eşlik etti.

Yolculuğumuzun ilk günlerinde beş ceset gördük. Birisi bir kadının cesediydi ve giyinikti. Ötekiler çıplaktı, birisinin başı yoktu. Yolda, bizimle birlikte yolculuk eden iki Türk subayı vardı, bize muhafızlık eden jandarmaların söylediğine göre, bunlar aslında Ermeniydi. Bize kimliklerini açıklamadılar ve çok mesafeli davrandılar; ancak yanımızdan ayrılmamaya özen gösterdiler. Dördüncü gün ortalıkta görünmediler, onları sorduğumuzda, onlarla ne kadar az ilgilenirsek bizim için o kadar iyi olacağı söylendi. Yolda, bir Rum köyü yakınlarında mola verdik. Yol kenarında, hayduta benzeyen bir adam duruyordu. Bizimle konuşmaya başladı ve orada gelip geçen Ermenileri öldürmek için beklediğini, şimdiye kadar 250 Ermeni öldürdüğünü söyledi. Bunların ölümü hak ettiğini, çünkü Anarşist olduklarını, Liberal ya da Sosyalist değil, Anarşist olduklarını söyledi. Jandarmalara, bize eşlik eden iki kişiyi öldürmek için telefonla emir aldığını söyledi. Demek ki iki kişi ve Ermeni sürücüleri, bulunduğumuz yerin yakınlarında öldürülmüşlerdi. Bu katile karşı çıkmaktan kendimizi alamadık, ama o yanımızdan uzaklaşır uzaklaşmaz Rum sürücümüz bizi uyardı. "Bir kelime bile söylemeyin, eğer ağzınızı açarsanız..." eliyle nişan alır gibi bir hareket yaptı. Bizim Ermeni olduğumuza ilişkin söylentiler almış yürümüştü, bunun anlamı da idam hükmümüzün onaylanmış olduğuydu.

Bir gün bir sürgün kafilesine rastladık, refah içindeki köylerine veda ederek, Kemah Boğazı'na doğru yola çıkmışlardı. Onlar geçip gidinceye kadar, uzun bir süre yol kenarında bekledik. Bu sahneyi ikimiz de asla unutmayacağız: Çok az sayıda yaşlıca adam, çok sayıda kadın, sağlam yapılı, yüz çizgileri canlı, bir sürü sevimli çocuk, bazıları mavi gözlü, açık renk saçlı... Küçük bir kız çocuğu gördüklerine şaşırmış, gülümsüyor. Ama diğer bütün yüzlerde ölümcül bir ciddilik... Hiç gürültü etmiyorlar. Tam bir sessizlik hüküm sürüyor. Düzenli bir şekilde yürüyorlar. Çocuklar genellikle kağnılara bindirilmiş. Geçerlerken bazıları bizi selamladı. Artık onların işleri Tanrı'ya kalmıştı, hıçkırıklarını başka işiten yoktu. İhtiyar bir

* Bu sürgün kafilelerinin izlediği güzergâh değildi.

kadını bindiği eşekten indirdiler, semerin üzerinde oturacak gücü kalmamıştı. O da orada öldürülmüş müdür acaba? Yüreklerimiz buz kesmişti.

Bize muhafızlık eden jandarma, Nenehatun'a (Erzurum yakınlarında) ve Kemah Boğazı'na 3.000 kadın ve çocuktan oluşan bir konvoy götürdüğünü anlattı. "Hepsi geldi, hepsi öldü!" dedi. "Niye onlara böyle korkunç eziyetler çektiriyorsunuz, niye onları köylerinde öldürmüyorsunuz?" diye sorduk. "Böylesi daha iyi. Acı çekmeliler, hem ölüler ortada durursa Müslümanlara yer kalmaz, cesetler kokar" diye cevap verdi.

Geceyi Şebinkarahisar'a bir günlük yolda olan İnderesi'nde geçirdik. Her zamanki gibi, bize konaklamamız için boş bir Ermeni evi verilmişti. Duvarda kurşun-kalemle yazılmış Türkçe yazılar vardı: "Yerimiz yurdumuz dağlar artık, başımızın üzerinde çatıya ihtiyacımız yok; ölüm kadehindeki acı içkiyi içmişiz, bizim hâkime ihtiyacımız yok."

Evin alt katında, hâlâ kadınlar ve çocuklar vardı. Jandarmalar bunların da ertesi gün sürgün edileceğini söylediler. Fakat kendileri henüz bunu bilmiyorlardı, evdeki erkeklere ne olmuştu, onu da bilmiyorlardı. Huzursuzdular, ama henüz umutlarını kaybetmemişlerdi.

Uyuduktan az sonra, çok yakından gelen silah sesleriyle uyandım. Ardı ardına birçok kez ateş edildi. Bir-takım emirler verildiğini işittim. Ne olup bittiğini hemen anladım, ama bu zavallı insanların artık bundan öte zulüm görmeyeceklerini düşünüp rahatladım.

Ertesi gün, Ermenilerin vurulup öldürüldüğünü söylediler. İşittiğimiz silah sesleri demek ki buymuş. Şimdi yörenin sivil Türkleri kaçanları yakalamak için peşlerinden gönderilmişti. Gerçekten de, atlarına binmiş silahlı adamların yola çıktıklarını gördük. Yol kenarında iki silahlı adam gördük, bir ağacın altında durmuş, ölmüş bir Ermeni'nin elbiselerini aralarında paylaşıyorlardı. Pıhtılaşmış kanlar gördüğümüz bir yerden geçtik, ama cesetler kaldırılmıştı. Bunlar, jandarmamızın bize sözünü ettiği amele taburlarındaki askerledi.

Bir keresinde bu amelelerden oluşan büyük bir topluluğa rastladık. O zamana kadar onları rahat bırakmışlardı. Müslümanlar, Rumlar ve Ermeniler olmak üzere üç gruba ayrılmışlardı. Sonuncu grubun yanında subaylar vardı. Genç Hasan: "Bunların hepsi boğazlanacak" dedi. Yolculuğumuza devam ettik, yol bir tepeye tırmanıyordu. Sürücümüz kamçısının ucuyla vadiyi gösterdi, o zaman Ermenilerden oluşan amele grubunun yoldan çıkarıldığını gördük. 400 kişi kadar vardılar, bir yamaçta tek sıra halinde dizildiler. Sonra ne olduğunu biliyoruz.

Sivas'a varmadan iki gün önce aynı görüntüyle bir kez daha karşılaştık. Askerlerin süngüleri güneşte parlıyordu.

Bir başka yerde, jandarmalar {{amele taburlarındaki Ermenilerin}} üzerine ateş açıyor, Türk işçiler de bıçaklarla ve taşlarla kurbanlarının işini bitiriyordu. Burada on Ermeni kaçıp kurtulmayı başardı.

Daha sonra, Sivas'taki misyon hastanesinde bu katliamdan kaçan adamlardan biriyle karşılaştık. Orada 100 Ermeni'nin boğazları kesilerek öldürüldüğünü söylediler. Bunu bize anlatan adam, ensesinden çok kötü bir yara almış ve kendinden geçmiş. Sonra ayılmış ve iki günde sürüne sürüne Sivas'a kadar gelebilmiş.

Sivas'a on iki saatlik uzaklıkta, geceyi hükümete ait bir binada geçirdik. Bir jandarma, kapımızın önünde oturup saatlerce kendi kendine söylendi durdu: "*Ermenileri hep kestiler!*" Yandaki odada telefonla konuşuyorlardı. Ermenilerin yakalanmasına ilişkin talimat

verdiklerini anladık. En çok da Ohannes adında birinden söz ediyorlardı, bütün aramalara karşın onu henüz bulamamışlardı.

Bir gece, Ermenilere ait bir evde kaldık. Evdeki kadınlar kocalarının ölüme mahkûm edildiğini yeni öğrenmişlerdi. Acı içindeki feryatlarını duymak çok korkunçtu. Onlarla konuşmaya çalışmanın da bir yararı yoktu. "İmparatorunuz bize yardım edemez mi?" diye soruyorlardı. Jandarma yüzlerimizdeki üzüntüyü gördü ve "Bu kadınların çığlıkları sizi rahatsız ediyor. Onlara ağlamayı yasak edeceğim" dedi; neyse ki onu yumuşattık. Etrafımızda olup biten dehşet verici şeyleri bize göstermekten özellikle zevk alıyordu. Hasan adındaki gence: "Önce Ermenileri öldüreceğiz, sonra Rumları, ardından da Kürtleri" dedi. Hiç kuşkusuz, "Daha sonra sıra bütün yabancılara gelecek" demekten büyük zevk alacaktı. Rum sürücümüze daha da korkunç bir şaka yaptı: "Şu hendeğin dibine bak, orada Rumlar da var!"

Sonunda Sivas'a vardık. Kâğıtlarımızın incelenmesi bitene kadar, bir saat Hükümet Konağının önünde beklemek zorunda kaldık. Sonra, Amerikalıların yanına gitmemize izin verildi. Ama, orada da yalnızca sıkıntı ve keder vardı.

1 Temmuz'da Sivas'tan çıktık ve ayın dördünde Kayseri'ye vardık. Eşyalarımızı Cizvit okuluna bıraktıktan sonra Talas'a kadar gitmemize izin verildi. Ama Kayseri'den ayrılmak istediğimizde, ret cevabı aldık ve Cizvit okuluna geri gönderildik. Kapımıza bir jandarma diktiler. Neyse ki Amerikan misyonerleri bizi özgürlüğümüze kavuşturmayı başardı.

Talas'a döndüğümüzde, orada geçirdiğimiz günler karışıklıklarla doluydu. Talas'ta da, Kayseri'de de pek çok tutuklama yapıldı. Zavallı Ermeniler yarınlarının ne olacağını bilmiyorlardı. Sonra Sivas'tan da bütün Ermenilerin tehcir ettirildiğine ilişkin korkunç haberler aldık. Orada ve çevre kazaların köylerinde neler yaşandığını Amerikan misyonu rapor edecek.

Avusturyalılarla birlikte yolculuk etmemizi engellemişlerdi. Alman Büyükelçiliği'ne telgraf çekerek bizi bırakmadıklarını bildirdik. Ancak o zaman yola çıkma izni verdiler. Yolculuğumuzun bu kısmıyla ilgili anlatacak bir şeyimiz yok. Yalnızca, bazı yerlerde çekirgelerin bütün sebze ve meyveleri mahvettiğini, bu şekilde Türklerin nihayet ilahi adaletin ne olduğunu görmeye başladıklarını söyleyebiliriz.

63. KEMAH VE ERZURUM: NEW YORK'TA "GOÇNAK" GAZETESİNİN 4 EYLÜL 1915 TARİHLİ SAYISINDAN YAYIMLANAN TANIKLIK.*

Kemah civarındaki Ermeni köylerinde çok korkunç olaylar yaşandı. Türkler işe katliamla başladı, sonra sağ kalanlar çeşitli yerlere, kadınlar bir yöne, erkekler başka bir yöne sürgün edildi. Ermenilere ait evler ve mallar Van Vilayeti'nden göçmen olarak gelen Türk ve Kürtlerin eline geçti.

Batı Erzurum ovasındaki Ermeni köyleri tümüyle boşaltıldı. Fiziksel bakımdan uygun olan erkekler askere alındı, geri kalanlar tehcir edildi. Ermenilerin evlerine Türk göçmenler yerleştirildi. Trabzon Ermenilerinin Metropoliti Kevork Turiyan Divan-ı Harp'te yargılanmak üzere Erzurum'a getirildi.

---

* Kaynak belirlenemedi.

VII.

MAMURAT'ÜL AZİZ VİLAYETİ

Bu vilayet, Karasu'nun batıdan güneye doğru yön değiştirerek Murat Suyu'yla birleştiği ve Fırat Nehri'ni oluşturduğu yerde, Erzincan'ın güneybatısında yer alır. Erzurum Vilayeti'nden gelen kafilelerden sağ kalanlar, Mezopotamya'ya doğru yol alırken buradan geçtiler. Temmuz'un ilk haftasında, Mamurat'ül Aziz'de {{Elazığ}} yaşayan Emeniler de onların arkasından gönderildi.

1915-16 kışında Rusların sağladığı büyük ilerleme sonucu bu vilayet de doğrudan savaş bölgesine dahil oldu ve anlaşıldığı kadarıyla bu, ikinci bir katliam döneminin başlamasına yol açtı. 24 Şubat 1916 günü, Paris'te yayımlanan "Le Temps" gazetesi Roma'dan alınan aşağıdaki telgrafı yayımladı: "Vatikan'a ulaşan haberlere göre, Türkler Mamurat'ül Aziz bölgesinin tamamını kırıp geçirmişler, uzun ve korkunç işkencelere uğrayan Ermeni Katolik Piskoposu Mgr. Iraklon da dahil olmak üzere bütün Hıristiyanları öldürmüşlerdir."

Bu bölümde anlatılacak olan olayların geçtiği ilin adı, çok iyi bilinen nedenlerden dolayı saklı tutulacaktır.

64. {HARPUT}: {HARPUT}TA ALMAN KIZILHAÇI'NDA GÖREV YAPAN HEMŞİRENİN {HANSINA MARCHER}, BASEL'DE* MR. {ZAVRIEFF}E ANLATTIĞI VE MR. {ZAVRIEFF} TARAFINDAN LORD BRYCE'A İLETİLEN TANIKLIĞI.

Hemşire {Hansina Marcher} 1916 yılının Nisan ayında, {Harput}ta Alman Kızılhaç misyonundaki görevinden ayrıldı, Urfa'dan Halep'e, oradan da, tüm Anadolu'yu karayolu ve demiryolu ile kat ederek İstanbul'a geldi. Mr. {Zavrieff} onunla, İstanbul'dan Danimarka'ya giderken Bazel'de, ortak bir dostlarının evinde görüştü.

Hemşire {Marcher}, Mr. {Zavrieff}e anlattığına göre, 16 Mart 1915'te, geçici olarak Erzurum'a atanan Alman Konsolos Yardımcısı (konsolosun kendisi Rusya'da gözaltında tutuluyordu) iki Alman subayının eşliğinde {Harput} kentinden geçerken Vali'yi ziyaret edip saygılarını sunmuş. Sonra da, akşam yemeğini Alman Kızılhaç görevlileriyle yemek üzere sözleşmişler. Belirledikleri saatte yalnızca iki Alman subay gelmiş. Subaylar, Konsolos Yardımcısı'yla birlikte Valiliğe çağırıldıklarını, ancak bir süre sonra Vali'nin, iki subayın varlığından rahatsızlık duyduğunu belli etmesi üzerine Vali ile Konsolos Yardımcısı'nı baş başa bırakarak oradan ayrıldıklarını ve Konsolos Yardımcısı'nı iki saat beklediklerini anlatmışlar. Nihayet Konsolos Yardımcısı akşam dokuz buçuk sıralarında büyük bir sinir bozukluğuyla gelmiş. Vali, Türkiye'de yaşayan Ermenilerin imha edilmesi gerektiğini ve imha edileceklerini, bunların fazla zenginleştiğini ve kalabalıklaştığını, egemen durumdaki Türk ırkı için bir tehdit oluşturmaya başladıklarını, tek çarenin onları ortadan kaldırmak olduğunu söylemiş. Konsolos Yardımcısı baskıların bir ülkenin uyruğu durumundaki ulusların manevi hayatiyetini artıracağını, yararcı yaklaşımların yöneticiler için en kötü politika olduğunu söyleyerek onu uyarmaya çalışmış. Vali, "Bakalım, göreceğiz," diyerek konuyu kapatmış.

Bu olay 16 Mart 1915 günü olmuş. Mr. {Zavrieff} bunun Enver Paşa'nın İstanbul'da, eski takvime göre Şubat 1915'te Konya Gregoryen Piskoposu'yla yaptığı görüşmeyle aynı zamana rastladığına dikkat çekti. Bu görüşme sırasında, Piskopos Enver Paşa'ya, Osmanlı ordusundaki Ermeni askerlerden memnun olup olmadığını sormuş, Enver Paşa ise çok sıcak bir dille onların enerjisini, cesaretini ve sadakatini övmüştü – hatta öyle sıcak biçimde övmüştü ki Piskopos, Enver Paşa'nın bu sözlerini onun imzasıyla yayımlayıp yayımlayamayacağını sormuştu. Enver Paşa bunu tereddütsüz kabul etmiş, bunun üzerine İstanbul'daki Gregoryen Piskoposluğu da bu görüşmenin resmi metnini yayımlayıp Ermeni ve hatta Türk basınına dağıtmıştı.† Böylece 1915 Şubatının ikinci yarısında İstanbul'daki merkezi hükümet, Ermeni uyruklara karşı dostça duygularını ilan ediyor, ancak 16 Mart'ta, yani aradan bir ay bile geçmeden, uzak bir vilayette hükümet temsilcisine yakında aynı Ermenilere karşı genel bir katliamın başlayacağı bilgisini veriyordu.

Hemşire {Marcher}in Mr. {Zavrieff}e anlattıklarına dönecek olursak, 1915 Şubatıyla Mayıs başı arasında {Harput} kentinde 400 kadar Ermeni tutuklanıp hapse atılmıştı. Bunlar, genç, sağlıklı ve entelektüel kişilerdi. Bunlar gibiler, geçen sonbaharda seferberlik sırasında askere

* {Müşterek dostları Dr. Visscher'in evinde}

† Bu olay, savaş başlayıncaya kadar Osmanlı Hükümetinde önemli bir görevde bulunan {Voskan Mardikyan} Efendi tarafından {Mr. Zavrieff}e aktarılmıştı.

alınmışlardı; fakat bu 400 kişi geride bırakılmışlar, şimdiyse, orduya alınacakları yerde hapse atılmışlardı.

Mayıs başlarında, {Harput} Valisi kentteki Alman Protestan Misyonu yöneticisini yanına çağırarak, Ermenilere silahlarını teslim etme çağrısında bulunmasını istedi. "Aksi halde," demişti, "onlar hakkında en sert önlemlere başvuracağız." Misyonerler, Ermenileri hemen silahları teslim etmeye ikna etmeliydiler. Misyon merkezinin başkanı kentin ileri gelen Ermenilerini toplantıya çağırdı ve onlara Vali'nin söylediklerini iletti. Ermeniler Türk hemşerilerine danışmaya karar verdiler ve {Harput}un bütün Türk ve Ermeni ileri gelenlerinin katıldığı büyük bir toplantı yapıldı. Kentin Türk eşrafı, Ermenilerin silahlarını teslim etmelerini, teslim ederlerse güvenliklerini bizzat kendilerinin garanti edeceklerini ve onlara Hükümet tarafından hiçbir zarar gelmemesini sağlayacaklarını söylediler.

Bu vaat Ermenileri ikna etmeye yetti. Silahları toplayıp Vali'ye teslim ettiler; ama Vali bütün silahların getirilmediğini iddia etti. En yeni ve en tehlikeli silahların hapiste olanların elinde olduğunu söyledi. Bunlar da teslim edilmeliydi, yoksa {Harput}taki bütün Ermeni toplumu daha önce belirttiği şekilde cezalandırılacaktı. Bunun üzerine kentin ileri gelen Ermenileri, bütün Gregoryen rahipler ve Misyon merkezinin başkanıyla birlikte hapistekilere giderek silahları sakladıkları yerleri söylemelerini istediler. Bu 400 kişi önce inat etti, ama eğer silahların yerlerini söylemeyi reddederlerse, bütün Ermeni toplumunun yok edilmesinden sorumlu olacakları onlara anlatılınca en sonunda razı oldular. Silahları sakladıkları yerleri söylediler, silahlar bulunup çıkarıldı ve Vali'ye teslim edildi.

Vali toplanan bütün silahların fotoğraflarını çektirdi ve bu fotoğrafları {Harput}ta bir Ermeni ihtilalinin patlak vermek üzere olduğunun kanıtı olarak İstanbul'a yolladı. Bu isyanı bastırmak için yetki istedi ve İstanbul'dan orada gerekli gördüğü bütün önlemlere başvurabileceğine ilişkin cevap aldı.

Bundan sonra, bir gece bu 400 genç kentin dışına çıkarıldı ve bir daha onlardan haber alınamadı. Yalnız uzaktan silah seslerinin duyulduğu söylendi.

Üç gün sonra, {Harput}taki geri kalan Ermeniler borazan çalınarak Hükümet Konağı'nın önünde toplanmaya çağırıldı ve ardından sürgün edildiler. Önce erkekler belirli bir yöne, sonra kadınlar ve çocuklar kağnılarla bir başka yöne gönderildi. Hazırlıklarını tamamlamaları için onlara yalnızca birkaç saat süre verilmişti. Hemşire {Marcher} bu insanların büyük bir dehşete kapıldığını anlattı. Mallarını satmaya kalktıklarında Türkler bunları yok pahasına aldılar. Örneğin dikiş makinaları, iki ya da üç kuruşa (4 ila 5 peni arasında) satıldı. Tehcirin kapsamı bütün Vilayeti içine alacak şekilde genişletildi.

{Harput}taki Alman yetimhanesinde kalan Ermeni çocuklar da ötekilerle birlikte sürgüne gönderildi. "Benim aldığım emir" diyordu Vali *"bütün* Ermenilerin tehcir ettirilmesi şeklindedir. Kimseyi bunun dışında tutamam." Ancak, geride kalan çocuklar için, hükümete ait bir yetimhane açıldığını ilan etti ve kısa bir süre sonra Hemşire {Marcher}ın gelip yetimhaneyi gezmesini istedi. Hemşire {Marcher} onunla birlikte gitti ve güzel bir binada 700 Ermeni çocuğun kaldığını gördü. Her on iki-on beş çocuk için bir Ermeni çocuk bakıcısı vardı. Çocuklar iyi giyimliydi ve iyi besleniyorlardı. Vali, "Bakın, hükümet Ermenilere nasıl bakıyor" dedi ve Hemşire şaşkın ve mutlu bir şekilde eve döndü. Fakat birkaç gün sonra, yetimhaneyi tekrar ziyaret ettiğinde, 700 çocuktan yalnızca 14 tanesinin kaldığını gördü. Kentten

karayoluyla altı saatlik uzaklıktaki bir göle götürüldüklerini ve orada boğularak öldürüldüklerini öğrendi. "Yetimhane"de 300 yeni çocuk toplandı. Hemşire {Marcher} onların da aynı akıbete uğradığına inanıyor. Bu öldürülenler {Harput}taki Ermeni çocuklardan arta kalanlardı. En güzel kız ve erkek çocuklar, Türkler ve Kürtler tarafından alınıp götürülüyordu. Geri kalanlar, yani Hükümetin elinde bulunanlar yukarıda anlatıldığı şekilde öldürüldüler.

Ermeniler {Harput}tan tehcir edilir edilmez, kuzeydeki kazalardan yola çıkarılan başka sürgün kafileleri şehirden geçmeye başladı. Hemşire {Marcher} bu konvoyları görmemişti, çünkü onları şehrin dışından geçiriyorlardı; o ise şehir dışına çıkmıyordu. Ama birçok görgü tanığıyla konuştu. Olayı görenler, sürgünlerin korkunç bir sefalet içinde olduklarını anlattılar. Şehre yakın yollara hastalıktan, yorgunluktan ya da muhafızlarının uyguladığı şiddetten ölen insanların cesetleri saçılmıştı. Bu anlatılanlar, 1916 Nisanında Halep'e yaptığı yolculuk sırasında Hemşire {Marcher}'ın kendi gözleriyle gördükleriyle de doğrulandı. Hemşire, Urfa'dan Halep'e giden yolun kenarında, üzerine biraz toprak atılarak alel-usul gömülmüş cesetler gördü; bunların dışarıda kalmış kollarını, bacaklarını köpekler kemiriyordu. Karşılaştığı kişiler, eşi benzeri görülmemiş bir vahşetin, mezalimin yaşandığını anlattılar; kimi kez kadınlar, canilerin elinden kurtulmak için kendini nehre atıyorlar ve boğuluyorlardı.

Hemşire {Marcher}, Ermeni katliamının Türkiye'yi ekonomik olarak yıkıma uğrattığına inanıyordu. Ermeniler, ülkenin tek vasıflı işçileriydiler; onlar gittikten sonra sanayi durma noktasına gelmişti. Evlerde kullanılan bakır kap-kacak bulunmaz olmuştu; damlar aktarılamıyordu. Hükümet birkaç Ermeni zanaatkârı —fırıncı, taş işçisi, vb. – ordu için çalıştırmak üzere alıkoymuştu. Yapılan ne kadar iş varsa bunlar ve Müslümanlığı kabul etmiş olan bazı Ermeniler tarafından yapılıyordu. Her ne kadar üretim kaynakları kesintiye uğramış olsa da, Türkler henüz sıkıntıyı hissetmiyorlardı. Ermenilerin geride bıraktığı bütün malmülkü ele geçirdiklerinden, şu an için, eskiye oranla daha zengindiler. Geçen yıl ekmek bol ve ucuzdu; büyük baş hayvan ve et de boldu, hâlâ bir süre daha yetecek kadar erzakları vardı. Bu koşullar altında savaş nedeniyle kocalarının yokluğuna kızan kadınlar dışında Türk köylüsü halinden memnundu. Hemşire {Marcher} erkek nüfusunun yokluğunun her yerde göze çarptığını söylüyor. Bazı Kürt aşiretlerinin, orduya asker vermeyi reddettiklerini, hele Dersim Kızılbaşlarının hiç asker vermediğini duymuş. Hükümet askerlik bedeli toplamak için Kızılbaşlara karşı bir askeri sefer hazırlığındaymış, ama Rusların ilerlemesiyle bu plan suya düşmüş. Türk köylerinde, tarım işlerinin çoğu, yetkililerin Müslüman köylülerin emrine verdiği Ermeni kadın ve çocuklar tarafından yapılıyordu. Hemşire {Marcher} pek çoğunu çalışırken görmüştü, durumları kölelikten farksızdı. Hiçbir yerde rahat bırakılmıyor, köyden köye dolaştırılıyorlardı.

Halep'e vardığında, o bölgenin tarım bakımından iyi durumda olduğunu gördü. Mezopotamya'daki ordu için çok sayıda, büyük ekmek depoları inşa edilmişti. Oysa Anadolu'da tarlalar bakımsızdı, kıtlık zamanının gelip çatması yakındı. Ama Hemşire {Marcher} İstanbul'a varıncaya kadar pek fazla bir sıkıntıyla karşılaşmadı. Taşrada, şeker ve gazyağı azdı; İstanbul'da ise her şey kıttı ve çok pahalıydı.

Hemşire {Marcher}a, İstanbul'da bütün Türklerin görüş birliği içine olduğu, Ermenilere yapılanları onayladıkları, Enver Paşa'nın kendi başarısı sayarak bununla açıkça övündüğü

anlatıldı. Vartkes'in* bir suikast sonucu öldürüldüğünü haber aldığında, Talat Paşa'nın şöyle dediği anlatılıyor: "Bu imparatorluğun sınırları içinde, hem Türklere hem Ermenilere yer yok. Ya onlar gidecekti, ya da biz."

* Mr. Vartkes Osmanlı Meclisi'nde milletvekiliydi. Jandarmaların eşliğinde, Halep'ten Divan-ı Harp'te yargılanmaya Diyarbakır'a götürülürken, bir başka Ermeni milletvekili olan Mr. Zohrab ile birlikte öldürüldü. —EDİTÖR.

65. {HARPUT}: {HARPUT}TA YAŞAYAN BİR YABANCININ* 11 TEMMUZ 1915 TARİHLİ RAPORU; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.†

Mesele yalnızca bu kenti terk etmek zorunda bırakılmaktan ibaret olsaydı, bu o kadar da kötü olmazdı; ama herkes biliyor ki, bu insanlar ölüme gidiyorlardı. Bu konuda herhangi bir kuşku var idiyse bile, Erzurum ve Erzincan'dan birkaç bin insandan oluşan kafilelerin şehre varmasıyla ortadan kalktı. Birkaç kez kamp yerlerine gittim, bazılarıyla konuştum. Bundan daha acınası bir görüntü hayal edilemez. Neredeyse istisnasız hepsi, üzerlerinde paçavralarla, pislik içinde, aç ve hastaydılar. İki aydır yollarda oldukları, elbise değiştirme, yıkanma, barınma ve doğru dürüst karın doyurma imkânından yoksun oldukları düşünülürse, bunda şaşılacak bir şey yoktu. Hükümet burada onlara çok kısıtlı miktarda yiyecek dağıtıyordu. Bir keresinde yiyecek getirildiğinde durumu izledim. Vahşi hayvanlar gibiydiler. Yiyecekleri getiren muhafızların üzerine atıldılar, jandarmalar onları sopalarla dövüyor, bazen öldürecek kadar şiddetle vuruyorlardı. Onları izleyen biri, insan olduklarına inanmakta zorluk çekerdi.

Kampın içinden bir geçen olduğunda, anneler çocuklarını alması için yalvarıyorlardı. Aslına bakılırsa Türkler, köle yapmak, ya da daha kötüsü için gelip bu çocuklar ve kızlar arasından beğendiklerini seçiyorlardı. Hatta yanlarında doktor getirip, gözlerine daha iyi görünenleri muayene ettiriyorlar, böylece en iyilerini aldıklarından emin olabiliyorladı.

Aralarında çok az erkek vardı, çünkü çoğu yollarda öldürülmüştü. Hepsinin öyküsü aynıydı, Kürtlerin saldırısına uğramışlar ve soyulmuşlardı. Bazı kafileler birden fazla saldırıya uğramış, özellikle erkekler öldürülmüştü. Kadınlar ve çocuklar da öldürülmüştü. Birçoğu, elbette ki, yolda hastalıktan ve bitkinlikten ölmüştü. Burada kaldıkları süre içinde de her gün ölenler oluyordu. Birkaç farklı kafile geldi. Bunlar birkaç gün kaldıktan sonra, nereye götürüldükleri belirsiz bir şekilde yeniden yola çıkarılıyordu. Buraya ulaşabilenler, yola çıkarılanların yalnızca küçük bir kısmıydı. Bu insanların bu şekilde yollara sürülerek görece kısa bir süre içinde yok edilmeleri mümkündü. Konuştuklarım arasında {İstanbul'da—A.S.} eğitim görmüş üç kız kardeş vardı ve mükemmel İngilizce konuşuyorlardı. Aileleri Erzurum'un en zengin ailelerindendi. Yola çıkan yirmi beş kişilik aileden on dört kişi sağ kalmıştı. Öteki on bir kişiyi, aralarında birisinin kocası ve ihtiyar büyük-anneleri de olmak üzere, gözleri önünde Kürtler kesmişti. Ailenin sağ kalan en yaşlı erkek üyesi sekiz yaşındaydı. Erzurum'dan çıktıklarında paraları, atları, kişisel eşyaları vardı; ama yolda hepsi, giysilerine kadar çalınmıştı. İçlerinden bazılarının çırılçıplak bırakıldığını, ötekilerin tek bir giysi parçasıyla kaldıklarını anlattılar. Köye vardıklarında, jandarmalar köylü kadınlardan onlar için giysi sağlamıştı. Konuştuğum bir başka kız, Erzurum'un Protestan rahibinin kızıydı. Kendisiyle birlikte olan bütün aile bireylerinin öldürüldüğünü, yapayalnız kaldığını söyledi. Bunlar, sürgüne gönderilen varlıklı ailelerden sağ kalan birkaç kişiydiler. Kentin dışında terk edilmiş bir okul

* {Harput'taki Amerikan Konsolosu}.

† {Bu raporun kopyası, *The Report of Commitee on Armenian Atrocities {{Ermenilere Yapılan Zulme İlişkin Rapor}}* içinde yayımlanmıştır, 4 Ekim 1915, Rapor No. 24. ORİJİNAL BELGE: Leslie A. Davis'in Dışişleri Bakanlığı'na Harput 10 Ağustos 1915 tarihli yazısı. NA/RG 59/867.4016/122. — A.S.}

binasına kapatılmışlardı; başkalarının bu binaya girmesi yasaktı. Fiilen hapistiler; sadece binanın hemen yanındaki bir su kaynağının başına kadar gitmelerine izin veriliyordu. Ben onları orada gördüm. Ötekilerin hepsi geniş bir açık arazide toplanmışlardı ve onları güneşten koruyacak hiçbir şey yoktu.

Bu insanların içinde bulunduğu durum, gidenlerin ve gidecek olanların başına neler geleceğini açıkça ortaya koyuyor. Şu ana kadar gidenlerden haber alınamadığını sanıyorum; bundan sonra da pek bir şey öğrenilebileceğini zannetmiyorum. Görüldüğü kadarıyla izlenen yöntem şöyle: Onları yolları üzerinde, öncelikle erkekleri, bazen diğerlerini de öldürmek üzere Kürt çeteleri bekliyor. Olan bitene bakıldığında, bu ülkenin tanık olduğu en ayrıntılı şekilde organize edilmiş ve en etkili kıyımın gerçekleşmekte olduğu görülüyor.

Sürgüne gideceklere refakat edecek çok az erkek kaldı; çünkü onları imha etmek için en hızlı ve en kesin yöntem kullanıldı: Son birkaç hafta içinde birkaç bin Ermeni erkek tutuklandı. Bunlar hapse atılıyor, sayıları birkaç yüz kişiye ulaştığında gece vakti yola çıkarılıyordu. İlk kafilenin sevkiyatı, 23 Haziran gecesi yapıldı. Bunlar arasında bazı kolej öğretmenleri, Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin baş-rahibi de vardı. Bunların hepsinin öldürüldüğü söyleniyor; bunun doğruluğu pek az şüphe götürür. Tüm Ermeni askerler de benzer şekilde götürüldüler. Tutuklanıp kentin bir ucundaki bir binaya konuldular. Askerlik muafiyet vergisi ödeyen ve ödemeyen ayrımı yapılmadı. Ödeyenlerin parası kabul ediliyor, ama bunlar da tutuklanıp diğerleriyle birlikte götürülüyordu. Bir yerlere yol inşaatında çalışmaya gönderildiği söyleniyordu ama daha sonra onlardan hiç haber alınamadı ve hiç kuşkusuz çalışmaya gönderildikleri doğru değildi.

7 Temmuz Çarşamba günü benzer bir uygulamaya ilişkin güvenilir yerlerden bilgiler geldiğinde, bütün diğerlerinin akıbeti de oldukça açık bir şekilde anlaşıldı. Pazartesi günü gerek {Harput}ta, gerekse {Mezre}de birçok kişi tutuklanmış ve hapse konmuştu. Salı günü sabahı şafak sökerken, hapishaneden çıkarılıp ıssız bir dağa doğru yürütüldüler. Sekiz yüz kişi kadardılar ve on dört kişilik gruplar halinde birbirlerine iple bağlanmışlardı. Öğle üzeri küçük bir Kürt köyüne vardılar. O geceyi camide ve öteki binalarda geçirdiler. Bütün bu zaman içerisinde onlara hiç yiyecek ve su verilmedi. Paralarını ve üstlerindeki elbiseleri jandarmalar aldı. Çarşamba sabahı birkaç saat uzaklıktaki bir vadiye götürüldüler ve yere oturmaları söylendi. Sonra jandarmalar tamamına yakını ölünceye kadar üzerlerine ateş ettiler. Kurşunla vurulmayanlar bıçakla ya da süngüyle öldürüldü. Az sayıda kişi diğerleriyle bağlı oldukları ipi koparmayı ve kaçmayı başardı, ama bunların çoğunun peşlerine düşülerek öldürüldü. Birkaçı kurtulmayı başardı, muhtemelen bunların sayısı ikiyi ya da üçü geçmez. Öldürülenler arasında kolejin muhasebe müdürü de vardı. Aralarında çok sayıda itibarlı kişi de bulunuyordu. Hiçbiri için herhangi bir suçlamada bulunulmamıştı. Yalnızca tutuklanmışlar ve Ermeni ırkını yok etme doğrultusundaki genel planın bir parçası olarak öldürülmüşlerdi.

Dün gece, hem sivil yetkililerce tutuklanan, hem de askere alman birkaç yüz erkek tutuklanarak farklı yönlere götürülüp benzer şekilde öldürüldüler. Bu olayın buradan iki saat uzaklıktaki bir yerde olduğu söylendi. Ortalık biraz sakinleşince, atla o yöne doğru gidecek ve kendi gözlerimle görmeye çalışacağım.

Köylerde de sistematik biçimde aynı şey yapılıyor. Birkaç hafta önce, buradan dört-beş saat uzaklıktaki {İçme} ve {Habusi} köylerinden üç yüz kadar erkek toplanıp dağlara götürüldü ve

öldürüldü. Bu olayın doğruluğu kanıtlanmış gibi görülüyor. O günden bu yana bu köylerden birçok kadın buradalar ve olanları anlattılar. Başka yerlerde de aynı şeylerin olduğu söylentileri var.

Bütün Ermeni erkeklerin ortadan kaldırılmasına yönelik bir planın var olduğu anlaşılıyor; fakat emrin uygulamaya konulduğu ilk birkaç gün içinde ailelerin yola çıkarılmasından sonra, ailesinde erkeği olmayan kadın ve çocukların şimdilik kalabileceği duyuruldu ve herkes en kötü günlerin geride kaldığını sandı. Amerikalı misyonerler, her türlü geçim olanağından yoksun bir şekilde şehirde kalacak olan kadın ve çocuklara yardım için planlar geliştirmeye başladılar. Çocukların bazıları, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde doğmuş olup buraya aileleri tarafından getirilen, ya da ana-babaları bir şekilde Amerikan misyonu ve okulu ile ilişkisi olan çocukların bakımı için bir yetimhanenin açılabileceği düşünüldü. Başka vilayetlerden sürgünlerle birlikte buraya gelen ve ana-babaları yolda ölmüş olan çocuklara yardım için, her ne kadar olanaklar kısıtlıysa da, yapılabilecek birçok şey olabilirdi. Dün bu konuyu görüşmek için Vali'ye gittim, ama kesin bir ret cevabıyla geri çevrildim. Eğer istersek bu insanlara yardım edebileceğimizi, ancak Hükümetin yetim ve öksüzler için yetimhaneler açtığını, bizim bu tür bir işe girişmememiz gerektiğini söyledi. Vali'nin yanından çıkmamdan bir saat sonra, burada kalan bütün Ermenilerin, kadın ve çocuklar da dahil olmak üzere, 13 Temmuz'da şehri terk etmek zorunda oldukları ilan edildi.

66. {HARPUT}: {HARPUT}TA YAŞAYAN BİR YABANCININ (BİR ÖNCEKİ RAPORUN YAZARI) GÖNDERDİĞİ NOT;* AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.†

1 Haziran‡ günü, 3.000 kişi (çoğu kadın, kız ve çocuk olmak üzere) yetmiş polis memuru ve nüfuzlu bir Türk olan {Faik} Bey eşliğinde {Harput}tan ayrıldı. Ertesi gün, sağ salim {Hanköy}e vardılar. Burada, {Faik} Bey "Malatya'ya kadar kendisinde emniyette durması için" her birinden 400'er lira topladı. Onları korumak için Urfa'ya kadar birlikte gelmeye söz verdi; ama aynı gün paralarla birlikte kaçtı.

Üçüncü gün sürgün kafilesi {Dutluköy}e vardı. Burada, Araplar ve Kürtler, kadın ve kızları alıp götürmeye başladılar ve Bağdat Demiryolu üzerinde, Res-ül-Ayn tren istasyonuna varıncaya kadar bu böyle devam etti. Onları korumak için yanlarına verilen polis memurları, yarı vahşi dağlı kabileleri sürgünlere saldırmaya, soymaya, öldürmeye, kadınlara tecavüz etmeye, ya da kaçırmaya kışkırtıyorlardı. Kendileri de birçok kez herkesin gözü önünde kadınlara tecavüz ettiler.

Dördüncü gün {Kemer Han}a vardılar. Burada polisler önde gelen erkeklerden üçünü öldürdü. Dokuzuncu gün, {İzoli Hacı}ya geldiler. Kiralanan ve Malatya'ya kadar tüm bedeli ödenen atlar ellerinden alındı ve geri gönderildi. Kendilerini Malatya'ya götürmek üzere bu kez kağnı kiralamak zorunda kaldılar. Kimisinde hiç yük hayvanı kalmamıştı, yalnızca birkaçı eşek ve katır satın alabildiler, bunlar da yolda çalındı.

{İzoli Hacı}da bir polis, Mrs. {Araksi Gölcükyan} ve iki kızını alıp kaçırdı.

On üçüncü gün, kafile Malatya'ya vardı. Burada yalnızca bir saat kalabildiler, sonra Malatya'dan iki saat uzaklıktaki {Çutluk} köyüne geri götürüldüler. Burada polis memurları, buraya kadar onları korumalarının bedeli olarak yaklaşık 200 liralarını aldıktan sonra, onları bırakıp gittiler. Böylece insanlar Ağa Dağı Kürtlerinin zalim şefinin insafına terk edilmiş oluyorlardı.

On beşinci gün güçlükler içinde sarp dağları aşmaktaydılar ki, 15'inden 90 yaşına kadar 150 erkeği toplayıp biraz uzağa götürdüler ve orada boğazladılar. Sonra geri dönüp geri kalanları soydular.

O gün, Sivas,** Eğin ve Tokat'tan yola çıkan bir başka sürgün kolu (içlerinden yalnızca 300'ü erkekti), {Harput}tan gelenlerle birleşerek 18.000 kişilik büyük bir kafile meydana getirdi. On yedinci gün, bir başka Kürt beyinin sözde koruması altında yola çıktılar. Bu bey, aşiretini çağırdı; geldiler kafileye saldırdılar ve yağmaladılar. En güzel kızlardan beşini ve Sivas'tan gelen Sisters of Grace misyonundan birkaç kadını kaçırdılar. O gece bazı kızlar daha

* Yazarın adı gizli tutulmuştur. {Bu raporun yazan Mary W. Riggs'tir. Bkz. Marry Riggs'ten James L. Barton'a iletilmiş, Auburndale, Mass., 15 Ağustos 1916 tarihli yazı, HL/ABC/16.9.7/25 d/385. —A.S.}

† {Washington'daki Dışişleri Bakanlığı'na Harput'taki Amerikan Konsolosu tarafından iletilen not. (Yazan muhtemelen kafilede bulunan kişilerden biridir)}. {Bu rapor gerçekte ABD Konsolosu J. B. Jackson tarafından iletilmiştir. ORİJİNAL BELGE: J. B. Jackson'dan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen, Halep 16 Ekim 1915 tarihli yazı. NA/RG 59/867. 4016/225. —A.S.}

‡ Temmuz? – EDİTÖR.

** Bkz. Belge 78.

kaçırıldı, fakat tecavüz edildikten sonra geri döndüler. Böylece yolculuk yeniden başladı, güzel kızlar birer birer dağa kaldırılıyor, kafilenin gerisinde kalanlar hiç acımadan öldürülüyordu. Ermeniler, yirmi beşinci gün, Gülek köyüne geldiler. Köylüler uzun süre kafilenin peşinden gittiler, sürgünlere eziyet ettiler, soydular. Otuz ikinci gün, kendilerini Kahta köyünde buldular. Burada iki gün kaldılar, yine birçok kadın ve kız kaçırılıp götürüldü.

Kırkıncı gün, Fırat'ın bir kolu olan Murat Nehri'ni görebildikleri bir yere geldiler. Burada suyun üzerinde yüzen 200'den fazla erkek cesedi gördüler. Kıyıda kan izleri, kan lekeli fesler, elbiseler, çoraplar vardı.

Komşu köyün ağası, nehre atılmamanın bedeli olarak her birinden birer lira topladı.

Elli ikinci gün, bir başka köye vardılar. Burada Kürtler neleri var, neleri yoksa, üstlerindeki gömleklere ve iç donlarına varıncaya kadar her şeylerini aldılar. Beş gün boyunca konvoy, kızgın güneş altında tamamen çıplak olarak yola devam etti. Sonraki beş gün boyunca, bütün kafile yiyecek bir ekmek parçasından, bir yudum sudan yoksun bir halde yürüdü. Susuzluktan yüzlercesi yolda düşüp öldü; dilleri simsiyahtı. Sonunda kafile bir çeşmeye ulaştığında hep birden su içmek için koştular. Burada polis memurları önlerine geçip bir yudum su içmelerini bile engelledi. Amaçları, bir bardak suyu bir ila üç lira arasında bedellerle satmaktı; ama bazen parayı aldıktan sonra, suyu yine de vermiyorlardı. Başka bir yerde, kuyular vardı, bazı kadınlar kendilerini bu kuyuların içine attılar, çünkü su çekecek ip ve kova yoktu. Bu kadınlar boğulup gittiler ve buna rağmen geri kalanlar içinde cesetlerin bulunduğu ve bu yüzden kokan suyu içtiler. Kuyular sığ olduğunda ve kadınlar kuyuya inip tekrar yukarı çıktığında, dışarıdakiler susuzluklarını gidermek için, kadınların kirli elbiselerinden damlayan suları yalamak, ya da emmek için atılıyorlardı.

Böyle çıplak bir halde bir Arap köyünden geçerlerken, Araplar acıyıp onlara üstlerini örtmek için eski giysi parçaları verdi. Hâlâ üzerinde para bulundurabilen bazı sürgünler, giysileri satın aldılar; bazıları da ta Halep'e kadar çıplak olarak yola devam etti. Zavallı kadınlar utanç içinde, iki büklüm yürüyorlardı.

Çıplak halleriyle bile biraz para saklamayı başarmışlardı. Kimisi saçlarının arasında, kimisi ağzında, kimisi de rahminde madeni para gizliyordu. Haydutlar onlara saldırdığında bu gizli yerlerde bile para aramayı – tabii en hayvani bir şekilde – başarıyordu ve tabii ki bunu çok zalimce, hunharca yapıyorlardı.

Altmışıncı gün, Viranşehir'e vardıklarında, 18.000 sürgünden yalnızca 300'ü sağ kalmıştı. Altmış dördüncü gün, bütün erkekler ile hasta kadın ve çocukları toplayıp ateşe verdiler ve öldürdüler. Geri kalanlara yürümeye devam etmeleri emredildi. Bir günlük yolculuktan sonra, Res-ül-Ayn denilen yere vardılar. Burada yola çıktıklarından bu yana Hükümet ilk kez onlara ekmek verdi. Ekmek yenecek gibi değildi, ama daha sonraki üç gün bunu da bulamadılar.

Burada, bir Çerkez, Sivas rahibinin karısını ve bazı başka kadınları, onları çocuklarıyla beraber Halep'e gönderme vaadiyle kendisiyle birlikte istasyona gelmeye ikna etti. Arkadaşlarının bütün uyarılarına karşın, kadınlar bu adamın peşinden gittiler, çünkü artık kendilerinin de, çocuklarının da yolculuğa yaya devam edecek güçleri kalmamıştı. Adam bir arkadaşından tren biletleri satın almak için borç para isteyeceği bahanesiyle, onları tren istasyonunun tam tersi yönün götürdü. Kısa bir süre sonra, adam sürgünlerin bekletildiği yere döndü; bu kez kadınlar ve çocukları artık yanında yoktu.

Res-ül-Ayn valisi, sürgünlerin her birinden kendisi için üçer lira ve tren bileti için birer lira istedi. Aksi takdirde gitmelerine izin vermeyecekti.

Yetmişinci gün, Halep'e vardıklarında, {Harput}tan çıkan 3.000 sürgünden, geriye 35 kadın ve çocuk, 18.000 kişilik bütün konvoydan 150 kadın ve çocuk sağ kalmıştı.

67. {HARPUT}: {HARPUT}UN YERLİSİ BİR ERMENİ SIĞINMACININ ANLATTIKLARI; LONDRA'DA YAYIMLANAN "TIMES" GAZETESİNİN BÜKREŞ MUHABİRİ TARAFINDAN LORD BRYCE'A AKTARILMIŞTIR.*

Basında Ermeni katliamlarına ilişkin, özellikle de kitlesel tehcirin, yani Ermenilerin yurtlarından zorla çıkarılmasının korkunç sonuçlarıyla ilgili çok şey yazıldı, ama Ermeni ulusunun uğradığı canavarca aşırılıkların ayrıntılı ve somut bir tarifi yapılmadı. {Harput}taki insanlık dışı katliamdan mucize eseri kurtulan bir görgü tanığı, genç bir Ermeni, şehirde olanları bütün dehşet verici ayrıntılarıyla bize anlattı. Onun anlattıkları, yalnızca {Harput}ta değil, Ermenistan'ın bütün diğer vilayetlerinde işlenen suçun inanılmaz boyutları ve alçakça zalimliği hakkında açık bir fikir veriyor. Anlattıklarından Jön Türk Hükümetinin canavarca taktiklerini kolayca çıkarabiliyoruz:

"{Harput}ta Ermenilerin tehciri üç ay sürdü. Haziran'da Taşnaksutyun Komitesinin ileri gelenleri, Mr. {Astiğyan}, {Boyacıyan}, {Sirabyan), {Hazarosyan} ve {Demirciyan} ve daha başkaları tutuklandılar. Güya hazırlıkları yapılan bir Ermeni ihtilali hakkında ağızlarından bilgi almak için onlara duyulmamış işkenceler yapıldı. Bu sorgulardan hiçbir sonuç alınamadı.

Ermeni toplumu bu sert cezalandırmanın doğrudan doğruya Taşnaksutyun Komitesi üyelerine yönelik olduğunu sanacak kadar saftı; bu yüzden kendileri için endişe duymadılar. Fakat kısa bir süre sonra tutuklamaların kapsamı genişledi ve büyük boyutlar almaya başladı. Kentteki bütün genç Ermeni erkekler tutuklanıp cehennemi işkencelere tabi tutuldular. {Harput}ta Osmanlı ordusuna hizmet eden 13.000 Ermeni asker de silahsızlandırılarak, {Mezre}de "Kızıl Saray" denilen yere götürüldü. Başlarına nöbetçiler dikildi, açlıktan ve susuzluktan ölüme terk edildiler. Bu mahpuslar, akrabalarından ve arkadaşlarından hiç kimseyle görüştürülmüyordu. Bir hafta sonra bütün tutuklular, konuldukları hapishaneden çıkarılıp, süngü takmış çok sayıda jandarmanın muhafızlığında bilinmeyen bir yere doğru götürüldüler. Onlara, yol inşaatlarında ve haberleşme hatlarında çalıştırılmak üzere Urfa'ya götürüldükleri söylendi. Ama {Bakır Maden} köyü yakınlarında, {Gheizin} Han'a vardıklarında hepsi vurulup öldürüldü ve cesetleri küreklerle önceden bunun için hazırlanmış büyük bir hendeğe atıldı. Bu şekilde muamele edilen Ermenilerin çoğu Amerikan ve Fransız kolejlerinin ve Merkez Ermeni Okulu'nun öğrencileriydiler. Öteki mahpuslar da çıkarılıp beşer kişilik gruplar halinde aynı yöne götürüldü ve vurularak öldürüldüler. Bu talihsiz insanlardan yirmisi mucize eseri kaçmayı başardı ve bu korkunç katliamı ayrıntılarıyla anlattılar.

Sonra sıra tutuklu bulunan Taşnaksutyun Komitesi üyelerine geldi; fakat onlar başlarına geleceği anlamışlardı. Umutsuz bir şekilde direnişe geçtiler. Türk barbarlığının kurbanı olmaktansa diri diri yanmayı tercih ettiklerinden, en sonunda bulundukları binayı ateşe verdiler. (Bu Taşnaklar yirmi beş-otuz kişi kadar vardı, ama genç sığınmacı yukarıda belirtilenler dışında adlarını bilmiyordu.)

* {Harputlu bir Ermeni sığınmacı olan Gherberos'un bu anlatımı Lord Bryce'a "Times" gazetesinin muhabiri Mr. J. D. Bourchier tarafından iletilmiştir}.

Temmuz'da, {Mezre}de yaşayan, ileri gelen Ermeni aileler göçe zorlandı. Genç erkekler gece tutuklandılar; hali vakti yerinde olan bu aileler ise güpegündüz evlerinden çıkarılıp götürüldüler.

{Mezre}den yola çıkarılan sürgünler, {Kemer Han} ve {İzoli Hacı} köylerine götürüldüler. Yolda Vali'nin gönderdiği bir atlı jandarma dört-nala onlara yetişti ve bazı kişilerin geri götürülmesinin emredildiğini bildirdi. Bu kişiler yirmi kilometre kadar uzaklığa götürülüp nehir kıyısında hiç acımadan hayvan gibi boğazlandılar ve cesetleri suya atıldı. Geri kalan erkekler kadınlardan ayrıldı, baltalarla canavarca öldürüldüler. Kadınlar, kızlar Kürtler ve Türkler tarafından götürüldü.

Bundan sonra genel tehcir başladı. İnsanlar kafileler halinde ve ayrı ayrı yönlerde tehcire uğratıldı. Bu kafilelerdeki insanlar, kimisi {Keğvank} Tepesi'nde, kimisi {Keklik Tepe} ve {Pertçenci} dağının tepesinde ortalık yerde ve hiçbir ayırım yapılmaksızın öldürüldü.

Türk ve Kürt beylerinin hizmetindeki birkaç kadın ve erkeğin, hasat bitimine kadar yaşamasına izin verildi. 1895 katliamından sonra Müslümanlığı kabul eden Ermeniler bile tehcire zorlandılar. Bunlar Ekim'de tehcir edildiler.

Bütün öğretmenler tutuklandılar, sonra da genç erkeklerle aynı zamanda öldürüldüler. Almanlara ait kurumlarla ilişkisi olanlar bu uygulamanın dışında tutuldu.

Amerikan konsolosu bu talihsiz insanlardan yana bir müdahalede bulunmayı uygun görmedi – bazıları Amerikan vatandaşı olmasına rağmen. Onun bu pasif davranışının nedenini bilmiyoruz.

Erzurum ve Erzincan'dan yola çıkan çok sayıda kafileden ancak bir avuç kadın ve çocuk {Harput}a ulaşabildi. Yolda gelirken, artık sefalet ve açlığa katlanacak gücü kalmayan birçok kişiyi geride bıraktılar. {Harput}a varabilenler de kesinlikle korkunç bir durumdaydılar. İnsana benzer bir yanları kalmamıştı, bir kuru ekmek parçası arayarak sokak sokak dolaşıyorlar, sonra bayılıp yol kenarına düşüyorlar, ertesi gün belediyenin çöp arabaları bunları yarı ölü bir halde toplayıp götürüyordu. Böyle sahnelere her gün rastlanıyordu.

Sivas Vilayeti'nin bütün halkının katledilmesi de aynı şekilde oldu. Her yerde gömülmemiş insan cesetleri yatıyordu. Yolculuğum sırasında, yürek paralayıcı olaylara tanık oldum – yerlerde, yanlarında ölü bebekleriyle birlikte can çekişen kadınlar yatıyordu.

Türk ve Kürt köyleri, Ermeni kadın ve kızlarıyla dolmuştu. Bazı köylüler evlerine bir düzine kadın almışlardı. Alman Şark Misyonu başkanı Eimen, sanki yapılanları gerekçelendirebilirmiş gibi, Ermeniler Almanlara ve onların müttefiklerine karşı tertiplere girişmenin ne kadar ağır sonuçlar doğuracağını artık anlamışlardır,' diyordu. {Harput}tan ve çevresinden çok sayıda Ermeni, Dersim dağlarına sığındı; buranın yerlisi dağlı Kürtler onları büyük bir cömertlikle kol kanat gerdiler."

Deyr-el Zor'dan Arabistan'a kaçmayı başaran bir başka Ermeni, Ermeni kadınların uğradığı zulmü anlatıyor. Bunlar yalnızca salgın hastalıklardan kırılmakla kalmamış, hayvanca şehvetlerini doyurmak için tekrar tekrar gelip onları kaçıran Arapların yasa tanımazlıklarının da kurbanı olmuşlar.

68. MAMURAT'ÜL AZİZ: {HARPUT}TAN YARIM SAAT UZAKLIKTAKİ {HÜSEYNİK}TEN TEHCİR EDİLEN BİR ERMENİ HANIMIN* {HÜSEYNİK}TEN RES-ÜL-AYN'A KADAR YAPTIĞI YOLCULUK HAKKINDA ANLATTIKLARI; TÜRKİYE'DEN KAÇTIKTAN SONRA YAZILMIŞTIR VE İSKENDERİYE, 2 KASIM 1915 TARİHLİDİR; NEW YORK'TA YAYIMLANAN ERMENİ "GOÇNAK" GAZETESİNDE, 8 OCAK 1916 GÜNÜ YAYIMLANMIŞTIR.

Son Paskalya bayramından (1915) hemen sonra, Türk subayları {Mezre}, {Harput}, {Hüseynik}, {Morinig}, {Kesirig}, {Yeğek} ve çevre köylerdeki kilise ve okullarda arama yaptılar. Herhangi bir suç unsuru bulanamadı. Sonra bu binaların anahtarlarını aldılar ve buralara asker yerleştirildi. Silah ve cephane aramak bahanesiyle özel evleri de aradılar. Ama hiçbir şey bulamadılar. Sonra, tellal bütün silahların hükümete teslim edilmesi gerektiğini duyurdu ve bu sırada bazı silahlar toplandı.

Sonra {Hüseynik} kasabasından şu kişileri tutukladılar: Profesör {Nahigyan}, Mr. {Gabriel Ağa Nahigyan} ve kardeşi {İsmail Ağa Nahigyan}, Mr. Krikor Ağa {Bağdigyan} ve oğlu {Yeğya Ağa Bağdigyan}, Mr. {Bağdasar Ağa Kurdciyan}, {Josefyan} kardeşler, {Sursuryan} kardeşler ve {Garabet Taşçıyan} Efendi. Bunlarla birlikte genç-yaşlı birçok kişi daha götürüldü. Bunlar {Muto'nun oğlu Ömer} Ağa'nın evine götürüldüler, birer birer soyulup sırtlarına 300'er kırbaç vuruldu. Bayıldıklarında, ahıra atılıyorlar ve ayılınca yeniden dövülüyorlardı. Bu zalimliği yapan Türkler şunlardı: Komiser (Jandarma) {Hüseyin} Efendi ve komiserin oğlu, {Hacı Hıdır}, {Ömer} Ağa, {Ömer'in} kuzeni {Kelifo}, {Osman} Ağa, {İsmail} Efendi'nin oğlu Hacı {Hasan} Bey, {Tahir (?Ömer Ağa'nın oğlu)} ve {Ömer} Ağa'nın oğlu {Ahmet}. Aralarında Kürt olarak {Nakhırcı Mare}nin oğlu, {Kasap Molla} vd. vardı. Yukarıda sözü edilenlerden {Nakhırcı Mare}nin oğlu ve bir başka Kürt, Mr. {Asadur Sarafian'ı} yarı ölü bir hale gelinceye kadar dövdü.

{Harput}ta {Garabet Taşcıyan} Efendi dövüldükten, el tırnakları söküldükten, ellerinden ve ayaklarından etler koparıldıktan sonra, kollarının altından bir ip geçirilerek, {Hüseynik}e kadar yerde sürüyerek götürüldü ve hapse atıldı. Sonra arama yapma bahanesiyle evine gittiler ve hasta karısını yere yatırdılar. Bir asker kadının üzerine oturdu ve silahları nereye sakladıklarını öğrenmek için ayaklarına falaka ile vurmaya başladılar. Birkaç gün sonra kocası hapiste öldü.

{Hüseynik}de birçok genç adamı silahların yerini söyletmek için dövdüler; bunlar Türklerden silah satın almak ve bunları hükümete teslim etmek zorunda kaldılar.†

Hükümet artık teslim edilecek silah kalmadığına hükmedince, işkenceler son buldu; fakat birkaç gün aradan sonra genç adamları {Mezre}ye götürdüler, bir süre hapishanede tuttuktan sonra Mayıs'ta sürgüne gönderildiler. Bu sırada {Hüseynik}teki kadınlar, oradaki Alman misyoneri Dr. {Anikel (Enkel? Enigel?)}e giderek onları savunması için yalvardılar. Dr. {Enkel (Enkel? Enigel?)}, {Hüseynik}e geldi ve kilisede yaptığı konuşmada Ermenilere, Türklere kesinlikle güvenmelerini öğütledi.

* {Mrs. Maritza Keçecian}

† Bkz. Belge 82, 94 ve 122.

Ben {Hüseynik}teyken {Harput}ta {Mardiros Marutyan} Ağa'yı dövdüklerini duydum, sonra ortadan kayboldu.

Bazı profesörlerin saçlarını yolmuşlar, tırnaklarını sökmüşler, gözlerini oymuşlar, kızgın demirle dağlamışlar. Bazıları hemen öldü, bazıları önce aklını kaçırdı, sonra öldü.

{Harput} Piskoposu {B'sag (Besag) Vartaped} ve daha başka ileri gelen Ermeniler hapse atıldılar ve işkence gördüler.

2 Temmuz cuma günü, bir kısım {Mezre}li Ermenileri tehcir ettiler. Diyarbakır üzerinden Urfa'ya götürülecekleri söylendi.

3 Temmuz cumartesi günü, evleri {Mezre}de, {Harputluyanlar}a ait {Ambar} sokaktaki evlerde yaşayan Ermenilerin tümü tehcir edildi. Bunların da Malatya üzerinden Urfa'ya götürülecekleri söylendi.

Biz de 4 Temmuz'da yola çıktık; Diyarbakır üzerinden Urfa'ya gidecektik.

Tellal ertesi salı günü {Harput} kentindeki {Surp Garabet} ve {Surp Stepanos} sokaklarında, çarşamba günü {Morinik} sokağında, perşembe günü de {Kesirik} sokağında oturan Ermenilerin tehcir edileceğini duyurdu. Tehcir böyle sokak sokak yürütülüyordu.

{B'sag Vartabet} ve öteki 200 Ermeni, bizden on gün önce, 23 Haziran'da yola çıkarılmıştı. Onların nereye götürüldüğünü bilmiyorduk. Kafileleri gece yarısı hareket etmişti. Bazıları pusula gönderip para istemiş, paralar onlara {İçme}de verilmişti. Fakat bir sonraki pazartesi günü, Haziran'ın 28'inde, Ermeni kadınlar nehir kenarına indiğinde, Türk kadınlarının bazı kan lekeli çamaşırları yıkadıklarını görmüşlerdi. Ermeniler bu çamaşırları Türk kadınlarının elinden almış ve {Mezre} Valisine göstermişlerdi. Bunun üzerine Vali {İçme}ye gitmiş ve Piskopos ile birlikte 200 Ermeni'nin öldürüldüğünü öğrenmişti.

Bizim yola çıktığımız güne kadar, Süryaniler henüz bir yere gitmemişti. Kocası olmayan kadınların da kentte kalmasına izin verilmişti. Fakat daha sonra {Kol} Ağası hiçbir Ermeni'nin bırakılmayacağını söyledi. Ermeniler gittikten sonra, hükümet evleri kilitleyip mühürledi. {Harputluyan} Fabrikası'nda çalışanlar da aileleriyle birlikte tehcir edildi. {Hüseynik}teki bazı ticaret erbabı kentte kalmıştı; örneğin {Maluta} Ağa'nın oğlu {Krikor İsraelyan} Ağa, fırıncı {Minas} ve ailesi, {Bağdasar Kurciyan} Ağa'nın iki oğlu {Avedis Kurdciyan} Ağa ve {Ağabab Kurdciyan} Ağa kardeşler bunlar arasındaydı. {Ağabab Kurciyan} Müslüman oldu, ama babası Piskopos'la birlikte gidenler arasındaydı.

Bütün {Hüseynik} halkı aynı gün yola çıktı. Sanırım 600 aile kadardık. Taşınabilir malımız olarak ne varsa, sürü hayvanları dahil, yanımıza almıştık. {Keğvank}a vardığımız ilk gece, tarlalarda yattık. Ertesi gün köprülerin altında, yolların üzerinde yığılı cesetlerin yanından geçtik; kanları yerlerde göl olmuştu. Bunlar belki de Piskoposla birlikte öldürülen Ermenilerdi; çünkü hepsi erkekti. Geceyi {Ergani Maden} yakınlarındaki bir vadide geçirdik. O gece içtiğimiz suya kan karışmıştı. Muhafızlara daha iyi bir yoldan gitmek ve temiz su içmek karşılığında para teklif ettik. Üçüncü gün yine cesetlerin yanından geçerek yol aldık. Çarşamba günü {Ergani}ye vardık.

Aynı günün sabahı bize muhafızlık eden jandarmalar, {Hüseyin} Efendi ve onunla birlikte olan bir başka Türk, kaldığımız hanın kapısı önüne sandalyelerini koyup oturdular. Sonra bize dönüp {Harput}tan telgraf aldıklarını; Urfa'ya gitmek yerine, bazılarımızın Yermak'ta ve

bazılarımızın da Siverek'te kalacağını söyledi. Yolculuğumuz böylece kısalmış oluyordu. "Yalnız, kocalarınızın {Ergani}deki hana gelip isimlerini yazdırmaları ve nereye gitmek istediklerini belirtmeleri gerekiyor. Sultanımızın sayesinde, yolculuğunuz kısalmış bulunuyor" dediler. Sonra el çırpıp alkış tuttular ve bizim de aynı şeyi yapmamızı istediler. Bizim erkeklerimiz, saflıklarından, şapkalarını ve ceketlerini çıkarıp, söz konusu hana gittiler. Bunlardan hiçbiri geri dönmedi. Sonra 16 yaşından büyük bütün erkekler, ihtiyarlar bile tutuklanıp aynı yere götürüldü. Jandarmalar kadınları döverek yola devam etmeye zorladılar. Kadınlar "Erkeklerimiz olmadan gitmeyiz. İsterseniz bizi öldürün" dediler. Fakat Türk subayları, erkeklerin birkaç gün sonra arkamızdan geleceklerini söyledi. Kadınlar ve çocuklar yürümeye zorlandı, ağlayarak, feryat ederek yola devam ettiler. Yarım günlük yolculuktan sonra, bizi tarlalara oturttular; biri hariç bütün Türk subaylar {Ergani}ye geri döndü. Aynı gün bazı Arap kadınları (Ermeni çingeneler) bize ekmek getirdi. Subayların onlara engel olmaya çalışmasına karşın ekmekleri bize verdiler. Niçin ağladığımızı sorduklarında, erkeklerimiz öldürüldüğü için diye cevap verdik. Erkekleri birbirine bağlı olarak götürülürken gördüklerini söylediler. Ağlaya ağlaya yakıcı güneş altında yürümeye devam ettik. Altıncı gün, bir Kürt köyünde mola verildi, geceyi orada geçirdik. Ertesi sabah, {Ergani}ye geri dönmüş olan bütün jandarmaların yine gelip konvoya katıldığını gördük.

Jandarma {Hüseyin} Efendi ve onun yanındaki daha başka Türkler, bizi döverek ve ölümle tehdit ederek bütün paramızı ve ziynet eşyamızı istediler. Eğer vermezsek bize tecavüz edeceklerini ve hepimizi başka başka yerlere sürgün edeceklerini söylediler. Korkmuştuk, neyimiz varsa hepsini verdik. Her birimize beş kuruşla bir mecidiye arası parayı geri verdiler. Aldıkları paraların, değerli eşyaların hepsinin bize Diyarbakır'da geri verileceğini, bunların yalnızca güvenlik amacıyla alındığını söylediler.

Dokuzuncu gece, bizi bir dağın tepesine çıkardılar ve aynı Efendi ve öteki jandarmalar en utanç verici şekillerde üstümüzü başımızı aradılar, yanımızdaki bütün ipekli kumaş ve diğer para edecek giysi ve yatak-döşekleri aldılar. Yarım saat sonra bir Kürt köyüne vardık. Burada {Hacı} adında, tanıdığım Malatyalı bir Türk askeriyle karşılaştık. Bana acıdı ve işimizi bitireceklerini söyledi. "Sana tavsiyem, bunlardan ayrıl ve kendi başının çaresine bak" dedi.

Son dokuz gün nerede olduğumuzu öğrenmek için Vali'nin gönderdiği iki asker geldiğinde Diyarbakır'a yaklaşmıştık. Burada bizimle birlikte olan jandarmalar ineklerimizi ve sığırlarımızı alıp götürdüler; bir kadınla iki kızı da kaçırdılar. Diyarbakır surları dışında, yakıcı güneş altında 24 saat bekledik. Aynı gün, kentten bazı Türkler gelip yanımızdaki küçük kız çocuklarımızı kaçırdılar. Akşama doğru, yine ağlayarak yola çıktık; yine Türkler kızları ve genç gelinleri götürdüler, itiraz etmek için ağzımızı bile açamadık. Ardından hayatımızı ve onurumuzu kurtarmak için bütün hayvanlarımızı ve her şeyimizi bıraktık. Gece olduğunda Diyarbakır'dan Türkler üç kez bize saldırdılar ve geride kalan kızlarımızı ve genç gelinlerimizi alıp götürdüler. O andan sonra zaman algımızı yitirdik. Ertesi sabah, yine jandarmalar üstümüzü aradı; sonra altı saat yürütüldük. Bu altı saatte içecek su bulamadık, birçok kadın açlıktan ve susuzluktan yolda düşüp kaldı. Üç gün sonra, bizi soydular, neyimiz varsa aldılar; suya yakın bir yerde, bize tecavüz ettiler. Birkaç gün sonra, beyaz gocuklar giymiş iki Türk peşimize takıldı; fırsat buldukları her yerde kalan diğer kadın ve kızları alıp götürdüler. {Hüseynik} kentinden {Minas Mazmanyan} Efendi'nin karısının üç kızı vardı, biri evliydi. Bize

muhafızlık yapan bir Arap jandarma bu kızları almak istedi. Kızların annesi karşı koydu ve Türklerden biri tarafından bir köprüden aşağı atıldı. Zavallı kadının kolu kırıldı, ama katırcı gidip kadını sürükleyerek yukarı çıkardı. Bunun üzerine aynı Türkler kadını kızlarından biriyle birlikte, bir dağın tepesinden aşağı attılar. Annesinin ve kız kardeşinin uçurumdan aşağı atıldığını gören evli olan kız, kolları arasındaki bebeği bir başka kadına emanet etti ve "Anne, anne!" diye haykırarak o da kendini aynı uçurumdan aşağı attı. Birileri, bir Türk subayının uçuruma inip orada onların işini bitirdiğini söyledi. Bundan sonra Bayan {Minas Mazmanyan}ın sağ kalan kızıyla ben kılık değiştirip gizlendik, her birimiz kucağımıza birer çocuk alarak her şeyi bıraktık ve Mardin'e doğru yürüdük. Kafiledekiler Mardin'de yine bizimle birleşti. O kentte sekiz gün kaldık. Orada yapay bir göl vardı, her gece suni gölün kapakları açılıyor ve su baskınına neden oluyordu. Amaç panikten yararlanıp bazı kızları kaçırmaktı. Her gece üzerimize saldırıyor, küçük çocukları kaçırıyorlardı. Sonunda bir akşam, bizi yine yola çıkardılar sonra dağlar arasında bir yerde terk ettiler. Kızını onlara vermek istemedi diye bir kadını yaraladılar. Bir başka kızı götürmek istediklerinde, Mardinli {Ömer} Çavuş'tan yardım istedim. Çavuş adamlara engel oldu, kızı götürmelerine izin vermedi. Bize olduğumuz yerde kalmamızı ve yeni bir haber gelinceye kadar beklememizi söyledi. O gece, çevredeki köylerden gelen Kürtler üzerimize hücum etti. Bizden sorumlu olan {Ömer} Çavuş, hemen tepeye tırmandı ve Kürtçe olarak adamlara bağırıp çağırdı; bize saldırmalarını önledi. Aç ve susuzduk, içecek suyumuz yoktu. {Ömer} kaplarımızı aldı ve uzun bir mesafeden bize su taşıdı. O gece, terzi olan enistemin {Bayan Maritza Keçeciyan'ın enistesi Bay Nigağos} eşi, gece bir bebek dünyaya getirdi. Ertesi gün yine yola çıktık. {Ömer Çavuş} doğum yapan kadının yanında birkaç kadın bırakmıştı ve uzaktan onlara göz kulak oluyordu. Sonra, anne ve bebeği bir yük hayvanına bindirip güvenlik içinde yanımıza getirdi. Yine susuzluktan kavrularak altı saat yürüdük. Orada, bir Türk kendini uçuruma atan kadının çocuğunu kaçırdı. Sonunda, açlıktan ve yorgunluktan bitkin bir halde Viranşehir'e vardık. Birçoğumuz yolda kalmıştı. Res-ül-Ayn'a varıncaya kadar yiyecek bir şey bulamadık. Konvoyun dörtte biri zaten yollarda açlıktan ölmüştü. Res-ül-Ayn'a varana kadar bütün gece yol yürüdük. Yanından geçtiğimiz üç kuyunun üçü de ağzına kadar cesetle doluydu. Bizden önce giden kadınlar, yaralı olarak bu kuyulardan sürünerek çıkan ve ekmek isteyen üç kadına rastlamışlardı. Bu üç kadın Res-ül-Ayn'a doğru ilerleyen bizim kafileye katıldı. İkisi yolda öldü, üçüncüsü konvoyla birlikte Deyr-el Zor'a gönderildi. Burada 18-19 yaşlarındaki, {Bozig Galacian}ın kız kardeşi {Ağavni} daha fazla yürüyecek gücü kalmadığından yere yığıldı. Annesi ve yengesi onu ağlayarak öptüler ve oracıkta bıraktılar. Onu kaderine terk etmek zorundaydık, çünkü askerler hiç kimsenin onunla kalmasına izin vermeyecekti.

Res-ül-Ayn'a varana kadar hiçbir Ermeni'ye rastlamamıştık. Burada, Erzurum, Eğin, Kiğı ve daha başka yerlerden gelen, tehcir edilmiş birçok Ermeni vardı. Hepsi de Deyr-el Zor'a gidiyordu. Res-ül-Ayn'da, birdenbire {Harput}lu {Karacıyan} Ağa'ya rastladık. Halep'ten bize yardım etmek, hiç değilse birkaçımızı kurtarmak ve Halep'e götürmek için gelmişti. Bize, Çerkez {Arslan} Bey'in evine ya da damadının evine gitmemizi öğütledi; çünkü bizi sonradan oradan alıp emniyetli bir şekilde götürebileceğini umuyordu. Res-ül-Ayn'da çok sayıda Ermeni bazı Çeçenlerin (Çerkezlerle yakınlığı olan bir halk) evlerine sığındı; ama kısa bir süre sonra, Hükümet onları bu evlerden çıkarıp Deyr-el Zor'a doğru yola çıkardı. Yalnızca kırk bir kişiden

oluşan benim grubum, bu {Arslan} Bey'in evinde bırakıldı. Burada güvendeydik, çünkü bey ve arkadaşları Hükümetin adamlarıydı. {Arakel Karacıyan} Ağa'yı gördüğümüz an, karşımızda cennetten bir melek görmüş gibi olduk. "{Arakel Karacıyan} Ağa, gel kurtar bizi" diye seslendik. Çeçenler bu adı duyunca, onun bir Ermeni olduğunu anladılar ve hemen üzerine saldırdılar. Onu neredeyse öldürüyorlardı, ama cesaretiyle ve hitabet yeteneğiyle onları alt etti. Çeçenlere, oraya hükümet tarafından özel bir görevle gönderildiğini söyledi ve derhal bize dönerek, {Arslan} Bey'in evine gidenlerin kurtulacağını anlatan işaretler yaptı.

{Arakel Karacıyan} Ağa ilk trene binerek Halep'e geri döndü. Bizi kurtarmak için elinden gelen her şeyi yaptı ve on beş gün sonra geri geldi. Çerkezler (ya da Çeçenler) bizi Müslüman olmamız için zorlamaya kalktılar, ama biz onlara cevap olarak: "Müslüman olmaktansa kendimizi suya atar, öldürürüz" dedik. Çeçenler bu sözlere şaşırmıştı; böylesine onuruna, dinine ve birbirine bağlı halk görmediklerini söylediler. {Arakel Karacıyan} Ağa bunu öğrenince Çeçenlerin şefine gitti, ona rüşvet verdi ve olağanüstü bir cesaretle bizi birer birer üç buçuk kilometre uzaklıktaki tren istasyonuna götürdü. Halep'e vardığımızda cumartesi akşamıydı. Burada ilk kez bazı Ermeni askerlere rastladık. Bizi gördüklerinde sevinçlerinden adeta deliye döndüler. İlk başta bunların Ermeni askerler olduklarına inanamadık, ama {Arakel Karacıyan} Ağa'nın babası bu askerlerden bazılarıyla karanlık bastıktan sonra, elinde fener olmaksızın geldi. Bizi karanlıkta Ermeni kilisesine götürdüler. Orada bize eğer burada olduğumuz anlaşılır ve hükümet tarafından buraya nasıl geldiğimiz sorulursa, kendi imkânlarımızla geldiğimizi söylememiz öğütlendi. Bize hemen ekmek getirdiler; yirmi dört saatten beri hiçbir şey yememiştik. Kilisede tehcirle gelmiş başka Ermeniler de vardı; farklı yerlerden gelmişlerdi ve dört aydır yoldaydılar. Öyle feci durumdaydılar ki, içlerinden her gün kırk kişi ölüyordu. Ayinleri yöneten rahip evine bile gidemiyordu. Halep'teki sürgün Ermenilerden, kadınların çoğunun kocalarının birbirine iple bağlandıktan sonra Şeytan Deresi* denilen yere götürüldüklerini, orada bıçaklar ve baltalarla öldürüldüklerini öğrendik. Artık kocalarımızı bir daha görme umudumuzu tamamen kaybetmiş, onların öldüğüne ikna olmuştuk. Bazı yerlerde, öldürmeden önce onlara kendi mezarlarını kazdırdıklarını duyduk. Çemişgezekli bir Ermeni asker, Türklerin Ermenileri öldürdükten sonra Fırat Nehri'ne attıklarını, altı Ermeni'nin yüzerek nehrin karşı kıyısına vardıklarını, üç gün cesetlerle dolu yerleri yürüyerek geçtikten sonra kaçmayı başardıklarını anlattı.

Bir pazar sabahı, Halep Amerikan Konsolosu'yla görüşmeye gittim. Ben Amerikan vatandaşı olduğumdan, beni kurtarmasını istedim. Benden belgelerimi istedi. Yolda bunları aldıklarını söyledim. Olan biteni anlattım, o da bana yardım etmeyi vaat etti. Ertesi gün tekrar yanına gidip anne-babamın da, kocamın da Amerikan vatandaşı olduğunu, 18 yıl Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşadığını anlattım. {Harput}taki Amerikan Konsolosluğu'ndan, hatta Washington hükümeti'nden sorarak bunları doğrulayabileceğini söyledim. Beş gün sonra beni çağırtıp yaşam öykümü Türkçe anlatmamı istedi. Adımı defterine yazdı ve beni kavasın evine yerleştirdi. Sonra bana bir pasaport verip bazı Rus uyruklu kişilerle birlikte İskenderun'a gönderdi. İskenderun'da on beş gün kaldıktan sonra, 22 Eylül 1915 günü, "Chester" adlı Amerikan gemisiyle İskenderiye'ye doğru yola çıktık.

* Bkz. Belge 9.

Res-ül-Ayn'da kaldığım süre içinde bazı Çeçenlerin evinde Ermeni kızları görmüştük. Bunlardan biri, bir Çeçen'le evliydi. Eğer kurtulursam onları unutmamamı istediler benden. {Simon Nahikyan} Ağa'nın karısı ve çocukları Res-ül-Ayn'a varmışlardı. Bir Kürt gelip onlara "Ben Karer köyündenim. Benimle gelin, sizi savaş bitene kadar Karer köyünde saklayayım" dedi. Onlar bu Kürde inandılar ve onunla gittiler. Sonradan {Arakel Karacıyan} Ağa onları oradan kurtarmaya çalıştıysa da, çoktan gitmişlerdi. {Gabriel Nahikyan} Ağa'nın eşi ve üç kızı Deyr-el Zor'a gittiler.

Türk hükümeti yolda bize yiyecek vermedi; yalnızca bir gün Diyarbakır'da hepimize birer somun ekmek dağıtıldı. Mardin'de de 8 gün boyunca ekmek dağıttılar, ama ekmek öylesine sertti ki ağzımızı yırttı. Prof. {Nahikyan}ın oğlu ve evli kızı, müstakbel gelini, eşi ve Bay {Sergiciyan}ın iki kızı Halep'e sağ salim vardılar. {Serop Vartabedyan} Ağa'nın kızı ve küçük oğlu Türkler tarafından kaçırıldı. Ancak iki oğlu annelerinin yanında kaldı, onlar da sağ salim Halep'e gittiler. Yollarda jandarmaların yanı sıra, başıbozuk Kürtler de muhafız olarak peşimizden geliyor ve geride kalanları öldürüyorlardı. Bu tehcir yolculuğuna katılanların elbiseleri yolun sonunda paramparça olmuştu; sürgünlerin kendileri ise akıllarını kaçırmış durumdaydılar. Onlara yeni elbiseler verildiğinde nasıl giyeceklerini bilemediler, saçları yıkandığında tutam tutam kafa derilerinden kopup döküldü.

69. {HARPUT}: KOLEJ MÜDÜRÜNÜN 19 TEMMUZ 1915 TARİHLİ ANLATIMI; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.*

Burada yitirdiğim yüzlerce dostumun bana verdiği büyük kişisel acıyı, korkunç trajediyi durduramamış olmaktan, en azından şiddetini azaltamamış olmaktan kaynaklanan tümden yenilmişlik duygusunu bir süre için aklımdan çıkarmaya çalışacak ve Kolej'le ilgili son ayların soğuk gerçeklerini size özetle aktarmak için kendimi zorlayacağım. Bunu, söz konusu somut bilgilerin, burada bizim bakımımız altında olan ve elimizde kalmış bir avuç kişi için oradan bir şeyler yapmanıza yardımcı olabileceği umuduyla yapmaya çalışacağım.

Binalar.—Büyük binalarımızın yedisi hükümetin elinde, bizim elimizde sadece bir tanesi kaldı. Söz konusu yedi bina, oraya konulmuş 20 nöbetçi dışında bomboş. Soygunlar, zorla bina işgalleri ve diğer şekillerde kaybettiğimiz paranın tam olarak ne kadar olduğunu size söyleyemem. Türklerin bir daha bu binaları bize geri vereceğine ilişkin hiçbir işaret yok.

Öğrenciler.—Kız öğrencilerin yaklaşık üçte ikisi ve erkek öğrencilerin yedide altısı alınıp götürüldü, ya öldürüldü, ya sürüldü ya da Müslümanların evlerine alındı.

Öğretmenler.—Dördü gitti, üçü kaldı. Bilgiler aşağıda:

Öğretmen {Tenekeciyan}.—Okula 35 yıllık hizmeti vardı. Hükümetle ilişkilerde Amerikalıların temsilcisi, Protestan cemaatinin "Askabed"i, Türk dili ve tarih öğretmeniydi. Daha önceki sorunlardan ayrı olarak, 1 Mayıs'ta hiçbir neden gösterilmeden tutuklandı; saçı, sakalı, bıyığı yolundu, ağzından kendisine zarar verecek itiraflar almaya çalıştılar, başarılı olamadılar. Aç bırakıldı, günler ve geceler boyu kollarından asılı olarak tutuldu, birçok kez çok ağır bir şekilde dövüldü. 20 Haziran'da Diyarbakır'a doğru yola çıkarıldı ve yolda genel katliam sırasında öldürüldü.

Öğretmen {Nahikyan}.—33 yıl koleje hizmet etti. Ann Arbor'da eğitim görmüş bir matematik hocasıydı. 5 Haziran'da tutuklandı ve yolda öğretmen {Tenekeciyan} ile aynı kaderi paylaştı.

Öğretmen {Vorperyan}.—Öldüresiyle dövülen bir adama tanıklık etmek üzere götürüldü. Aklı dengesini yitirdi. 5 Temmuz'da ailesiyle birlikte jandarmaların eşliğinde sürgüne gönderildi ve Malatya'nın ilerisinde öldürüldü. Hazırlık Bölümü'nün müdürüydü. Princeton'da eğitim görmüştü. Koleje 20 yıllık hizmeti vardı.

Öğretmen {Bucikanyan} – Kolejde 16 yıl çalıştı. Eğitimini Edinburgh'da yapmıştı. Mantık ve Ahlak Bilimleri öğretmeniydi. Öğretmen {Tenekeciyan} ile birlikte tutuklandı ve aynı işkenceleri gördü. Üç tırnağı kökünden söküldü, aynı katliamda öldürüldü.

Öğretmen {Soğikyan}.—25 yıl koleje hizmet verdi. 1 Mayıs'ta tutuklandı; işkence yapılmadı, ama hapishanede hastalandı. Kızılhaç hastanesine kaldırıldı, büyük rüşvetler verdikten sonra şimdi serbest.†

---

* {Harput, Fırat Koleji'nin Müdürü Ernest W. Riggs'in (?İstanbul'daki W. W. Peet'e) yazdığı mektuptan bölümler}. {ORİJİNAL BELGE: Ernest Riggs'in William Peet'e hitaben 19 Temmuz 1915 tarihli yazısı, HL/ABC/15.9.7/25d/273. —A.S.}

† "Serbest" sözcüğünden sonra "saklanıyor"u ekleyin.

Öğretmen {Haçaduryan}.—Kolejde 15 yıldan fazla çalıştı. Eğitimini Stuttgart ve Berlin'de yapmıştı; müzik öğretmeniydi. Tutuklama ve işkenceden kaçarak kurtuldu. Kişisel hizmetleri nedeniyle Kaymakam'ın yardımı sonucunda şu ana kadar sürgün ve ölümden de kurtulmuş bulunuyor.

Öğretmen {Lüleciyan}.—15 yıl koleje hizmet verdi. Cornell ve Yale üniversitelerinden mezun oldu ve yüksek lisans derecesi aldı. Biyoloji öğretmeniydi. 5 Haziran'da tutuklandı Kaymakam bizzat ellerine, vücuduna ve başına sopalarla vurdu, yorulduğu zaman da, dinini ve yurdunu sevenlerin dövmeye devam etmesi için başkalarını çağırdı. Karanlık bir hücrede bir süre baygın yattıktan sonra, bir parmağı kırılmış halde ve vücudunda ciddi eziklerle Kızılhaç hastanesine kaldırıldı. Şimdi serbest.

Erkek Eğitmenler.—Bunlardan dördü yolda, çeşitli katliamlarda öldürüldü. Ortalama hizmet süreleri 8 yıl.

Üçünden haber alınamadı, yolda öldürülmüş olmaları olasıdır. Kolejde ortalama hizmet süreleri dört yıl.

İkisi Amerikan Hastanesi'nde hasta yatıyor.

Biri başka bir yerde.*

Birisi, Kaymakam'a dolap yapıyor ve serbest.

Birisi de Kaymakam'ın oturduğu evin sahibi, serbest.

Kadın Eğitmenler.—Birisinin {Cunkuş}ta öldürüldüğü haber verildi. Kolejde 20 yıllık hizmeti vardı.

Birisi bir Türk haremine alındı.

Üçünden haber alınamadı.

Dördü sürgüne gönderildi.

On kişi serbest.

Toplam kayıplar.—Sekiz binadan yedisi, öğrencilerin dörtte üçü ve öğretmen kadrosunun yarısı.

Bir bütün olarak Ermeni halkının dörtte üçünün yok olduğunu tahmin ediyoruz. Bunların arasında toplumun her kesiminden ileri gelen kişiler – tüccarlar, meslek sahipleri, rahipler, piskoposlar ve devlet memurları – bulunuyor. Şu an için serbest olanlar hakkında da kesin bir bilgi yok. Vali *hepsinin* gitmek zorunda olduğunu söylemişti. Rüşvet ve özel muamele gibi geçici önlemlerle uygulama geciktirilebiliyor. Yollarda nasıl bir akıbete doğru gittiklerini bildiğimizden, Erzurum ve Erzincan'dan yola çıkanların hayatta kalanların feci durumlarını gördüğümüzden, sözü bile edilemeyecek bazı yardımlar dışında onların imdadına yetişmemiz yasaklandığından, yolda onlara refakat etmemiz de yasaklandığından, eğer mümkünse, hiç değilse bizimle kalanları olsun kurtarmak istiyoruz.

Az sayıdaki bu kişileri kurtarmak için bir şeyler yapmak mümkün görünüyor. Alman Büyükelçiliği aracılığıyla Alman misyonuyla bağlantılı kişilerin, öğretmen ve ailelerinden, yetimler ve hizmetkârlardan oluşan birkaç yüz kişinin {Mezre}de kalması için gerekli izin

* "Başka bir yerde" sözünü "saklanıyor" şeklinde okuyun.

alındı. Bu nedenle şimdi ben de bizim yanımızdaki bir avuç kişinin {Harput}ta kalabilmesi elinizden geleni yapmanızı rica ediyorum.

Eğer izin alınamazsa, aile bireylerimizin, henüz canı çektiği sayıda kız elde edememiş olanların haremlerini süslemek üzere sürüklenerek götürülmelerini seyretmek zorunda kalacağız. Burada yerel ölçekte hiçbir şey yapılamıyor. Kaymakam ve {Harput}taki avanesi burada Vali'den daha güçlüler ve çaresizliğimizi yüzümüze vurmaktan zevk alıyorlar.

Bu kadarı yeter. Bu insanlık dışı dehşet ve zulümden sahneler ve öyküler yüreklerimizi kanatıyor. Amacın bir ırkın imhası olduğu görülüyor ve kullanılan yöntemler yerel olarak tezgâhlanamayacak kadar şeytanca. Emirler merkezden geliyor; uygulamanın durdurulması emrinin de yine aynı yerden gelmesi gerek.*

* {Son paragraftan sonra şu sözleri ekleyin: "Sağ kalan bu bir avuç kişiyi kurtarmak sizin ve saygıdeğer Büyükelçimizin elindedir."}

70. {HARPUT}: KOLEJ MÜDÜRÜNÜN* {HARPUT} CİVARINDAKİ KÖYLERDEN† ERMENİLERİN TEHCİRİNE İLİŞKİN 19 TEMMUZ 1915 TARİHLİ TANIKLIĞI; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

{Adıyaman} köyünden 212 kişi yola çıktı ve ancak 128'i (yüzde 60) Halep'e sağ varabildi. 56 erkek ve 11 kadın yolda öldürüldü, 3 kız ve 9 erkek çocuğu satın alındı, ya da kaçırıldı, 5 kişi kayıp.

Aynı yerden 696 kişilik bir kafile daha yola çıktı; bunların da 321'i (yüzde 46) Halep'e ulaşabildi. 206 erkek ve 57 kadın yolda öldürüldü; 70 kız ve genç kadın ve 19 erkek çocuğu satıldı; 23 kişi kayıp.

{Peri} köyünden 128 kişilik bir kafile tehcir edildi. Bunlardan 32'si (yüzde 25) sağ olarak Halep'e varabildi. 24 erkek ve 12 kadın yolda öldürüldü; 29 kız ve genç kadınla 13 erkek çocuk satıldı, 18 kişi kayıp.

---

* {Müdür Ernest W. Riggs}.

† {Söz konusu köyler Hısn-ı Mansur {{Mansur'un Kalesi}} (ya da Adıyaman) ve Mamurat'ül Aziz Vilayeti'ndeki Peri köyleridir.

71. {HARPUT}: 10 KASIM 1915 TARİHİNDE, {HARPUT} KOLEJİ MÜDÜRÜNÜN* İSTANBUL'DA MR. {PEET}E GÖNDERDİĞİ MEKTUP; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

Amerika'ya gitmek için yerel yetkililerden izin almanın güçlüğü kadar, yeterli aracın bulunmayışı nedeniyle de grubumuzun yola çıkışı bir süre ertelendi. Bu arada, planlarımızı onay vermeniz nedeniyle size müteşekkiriz. Bir-iki güne kadar yola çıkmayı umuyoruz. Yolculuğumuza ilişkin güzel beklentilerimiz yok, ama beklemektense şu an gitmenin daha iyi olacağına inanıyoruz. Her ne kadar özellikle ülkemizin yurttaşlarının† güvenliğini tehdit edecek bir durum olmasa da, kalanlar için endişeliyim.

Başkentteki yetkililerin tutumuyla ilgili bilgiler içeren sirkülerleriniz üzerine iki hafta önce okulun kız öğrenci bölümünü açtık; erkek öğrenci bölümünü de yakında açmayı planlıyoruz. Kayıt yapan kız öğrencilerin sayısı 150'ye ulaştı. Bunların üçte birini anaokulu öğrencileri oluşturuyor. Üçte birinden fazlası yatılı öğrenci. Bunların çoğu okulumuz kapanmadan önce bizim öğrencilerimizdi. İlkokul çağından büyük gündüzlü öğrenci sayımız çok az.

Geçen perşembe günü, 4 Kasım'da öğleden sonra, Ermenilere baskın yapıldı. O gün öğleden sonra, {Mezre}de erkek, kadın ve çocuklar tutuklanıp polis karakoluna götürüldü. Ertesi sabah, aynı uygulama {Harput}ta tekrarlandı. {Harput}ta tutuklananların çoğu kadın ve çocuklardı. Evraklarını gösterince, hemen hemen hepsi aynı gün serbest bırakıldı. Ancak {Mezre}de, birçok kişi bir-iki gün tutulduktan sonra, büyük bir ihtimalle diğerleri gibi öldürülmek üzere yola çıkarıldı. Sürgünlerin hiçbir hazırlık yapmalarına izin verilmediğinden şimdi, bu mevsimde güvenli bir yolculuk yapabileceklerini sanmak aptallık. Gönderilenlerin büyük bir kısmı zaten büyük ölçüde boşaltılmış olan köylerin sakinleri. Bir gecede yola çıkarılanların sayısı bin kadar tahmin ediliyor.

Bu tümüyle beklenmedik baskınla ortaya çıkan paniği hayal edemezsiniz. Uzak yerlerden okulumuza gelen çocuklar çoktandır gelmez oldular ve çoğu kişi bize okulu kapamamızı salık veriyor. Kafilelerden çeşitli yollarla kaçmayı başaran ve normal hayatlarına dönenler, şimdi dehşet içindeler. Halkın binalarımıza hücum etmesini önlemek için kapılarımıza ve duvarlarımızın üzerine muhafız dikmek zorunda kaldık.

Bu son gelişmeyle birlikte Hükümet'in dikkati bir kez daha bizim üzerimize çevrildi. Cuma günü polisler geldi, tesislerimizdeki bütün erkekleri tutuklamak istediler. Nazik davrandılar, ama çok sayıda kişiyi sakladığımıza inandıklarını söylediler. Bizimle kalan bir avuç erkek ve oğlan çocukla birlikte ben de gittim. Ertesi gün erkek kardeşim, o gün bulunmayanları da yanına alarak yetkililere göstermek üzere götürdü. Bunların hepsi sağ salim okulumuza döndüler. Komutan, şahsen Konsolos'a başvurarak, bize yazıyla kaçakları çatımız altında barındırmamamız konusunda talimat vermesini ve uyarıda bulunmasını istedi. Bu tür talepleri geri çevirmenin bizim en başından bu yana yerleşik politikamız olduğuna ve yanımızda bu türden insanların bulunmadığına ilişkin ona güvence verdik. Kaymakam, yanımızda kaçak barındırmadığımıza inanmak istemedi, ama sonunda bunun doğru olduğunu bir dereceye

* {Ernest W. Riggs}.

† {"Ülkemizin yurttaşlarının" sözünü "Amerikalıların" olarak okuyunuz}.

kadar kabul etmek durumunda kaldı. Tesislerimiz dışında kendi evlerinde yaşayan öğretmenlerimizden ikisi, cuma günü polise gidip kendilerini göstermemişlerdi. Daha sonra, ötekilerin serbest bırakıldığını görünce onlar da gittiler. Bunlar hapse atıldı, hâlâ da içerideler. Sanırım içlerinden biri yakında serbest bırakılacak; fakat ötekisi için endişelerim var. Bu kişi eski Kaymakam ile yakın ilişki içindeydi ve Kaymakam'a rüşvet ödemelerine – tabii ölüm tehdidi altında – aracılık yaptığına ilişkin aleyhine kanıtlar olduğu söyleniyor.

Kaymakam ve komutanla birçok görüşme yaptık. Onlar şimdi burada fiilen Vali'ye vekalet ediyorlar. İkisi de bize karşı kibar davrandılar ve Hükümet emriyle kalmalarına izin verilenlere karşı yeni tedbirler düşünülmediğine ilişkin bize güvence verdiler. Fakat bu tür vaadlere olan güvenimiz bu yaz, ne yazık ki, fena halde sarsıldı. Kaymakam iki ayrı vesileyle artık okullarımızda Ermenice eğitim verilmeyeceğini söyledi. Biz de ona okulumuzun öğretim dilini İngilizce'ye dönüştürmek istediğimizi söyledik ve bunun için çalışmaların sürdüğüne dair güvence verdik.

Size daha önce de yazdığım gibi, müfredat programımızı *Maarif*e sunmuştuk ve programımızın büyük ölçüde onaylanmış bulunduğu sözlü olarak bize bildirildi. Metinlerle ilgili bazı küçük ayrıntılar konusunda yazışmaya devam ediyoruz. Okulumuzu şu anda elimizde kalan az sayıdaki erkek çocuk için açamayacağız. Onların ve erkek öğretmenlerin de toplanıp, hemşerilerinin Temmuz ayında uğradığı akıbete uğramalarından ciddi bir şekilde endişelendiğimi itiraf etmeliyim.

Tam da böylesi bir yol ayrımında burayı bırakıp gitmek bizim için çok zor. Ancak daha sonra ayrılmanın olası zorluklarıyla kıyaslandığında burada kalmakta hiçbir yarar göremiyoruz. Müfredat programımızla ilgili gelişmeler hakkında sizi bilgilendirmeye çalışacağız.

VIII.

TRABZON VİLAYETİ VE ŞEBİNKARAHİSAR SANCAĞI

Trabzon Vilayeti, Erzurum ile Karadeniz arasında, güneyindeki dağlar yüzünden iç bölgelerle bağlantısı kesilmiş dar ve uzun bir kıyı şeridinde yer alır. Şebinkarahisar, Bayburt'tan yaklaşık 112 km batıda ve Kelkit Çayı'nın yukarı kısmına yakındır.

Bu bölgenin nüfusu son derece karışıktır. Altyapısını Lazlar (bir Kafkas ırkı) ve Rumlar oluştursa da, Kürtlerin öncü göç kolları, kıyıya bakan dağlara kadar sokulmuştur. Ancak şehirler ve limanlar, bölgenin on beşinci yüzyılda Osmanlılar tarafından fethinden bu yana, Haziran 1915'e kadar barış içinde bir arada yaşamış olan geniş Ermeni ve Türk toplumlarının yerleşim yerleridir.

Tehcir, haziran ayının son haftasında başladı. İnsanların gidecekleri yer, görünürde, Erzurum Vilayeti'nden yola çıkan kafilelerinkiyle aynıydı. Ancak burada Ermenilerin varış yerlerine sağ olarak götürülmesi gibi bir niyetin hiçbir şekilde var olmadığı anlaşılıyor. Trabzon'da, bunlardan bazıları takalara dolduruldu ve açık denizde boğuldular. Karadan yola çıkan kafiledekiler, şehirden çıktıktan bir gün sonra katledildi. Giresun'dan yola çıkanlar da aynı akıbete uğradı. Şebinkarahisar Ermenileri durumu öğrenip Hükümet'in tehcir kararnamesine karşı direndiler. Bunların üzerine askeri birlikler gönderildi, şehirdeki ve kazadaki bütün Ermeniler kılıçtan geçirildi.

72. TRABZON: TRABZON'DA YAŞAYAN BİR YABANCININ RAPORU; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.*

Açılı parantez içine alınan bölümler, aynı belgenin "Quelques Documents sur le Sort des Arméniens, 1915" (Cenevre, 1916) başlıklı broşürde yer alan versiyonundan alınmıştır.†

26 Haziran cumartesi günü sokaklara bütün Ermenilerin tehcirini duyuran ilanlar asıldı. 1 Temmuz perşembe günü, bütün sokaklarda süngü takmış jandarmalar nöbet bekliyordu ve Ermenileri evlerinden çıkarma işine başlandı. Sırtlarında yükleriyle, denkleriyle erkek, kadın ve çocuk grupları, evimin‡ yakınındaki ara sokakta toplandılar. Yüz kadarı bir araya geldiğinde, süngülerini takmış jandarmalar tarafından evimin önünden geçirilerek, toz toprak içinde ve kızgın güneş altında, {Gümüşhane ve Erzincan'a —A.S.} doğru yürütülüyordu. Bunlar şehir dışına çıkarılıyor ve sayıları 2.000'e ulaştığında yola çıkarılıyorlardı. İlk üç gün içinde bu şekilde toplam 6.000 kişilik üç kafile meydana getirildi. {Trabzon} ve çevresinden toplam 4.000 kişilik daha küçük gruplar sonraki günlerde yola çıkarıldı.

Kadın ve çocukların ağlamaları, feryatları yürek paralayıcıydı. Bu insanlardan bazıları varlıklı ve eğitimli kesimlerden geliyordu. Bazıları lükse ve rahata alışkındı. Aralarında din adamları, tüccarlar, bankerler, avukatlar, teknisyenler, terziler ve toplumun her kesiminden insanlar vardı. Genel Vali yola çıkmak için hazırlık yapmalarına izin verildiğini söyledi, ama hiç kimse hazırlık yapmış bir durumda değildi. Tanıdığım bir zengin tüccar, kendisini ve eşini {Cevizlik—A.S.}e kadar götürmesi için bir arabacıya 15 Türk lirası (yaklaşık 13 pound 10 şilin) ödemişti. Ancak, toplanma yeri olan kentten on dakika uzaklıktaki {Değirmendere—A.S.}ye vardıklarında, jandarmalar arabadan indirildiler ve araba şehre geri gönderildi.

Bütün Müslüman halk baştan beri Ermenilerin ellerine düşeceğini biliyordu ve onlara suçlu muamelesi yapılıyordu. Her şeyden önce, 25 Haziran günü ilanların sokaklara asılmasından hemen sonra hiçbir Ermeni'nin mallarını satmasına izin verilmedi, herkesin onlardan bir şey satın alması yasaklandı ve cezaya tabi tutuldu. Bu durumda yolculuğa hazırlık için gerekli parayı nereden bulacaklardı? Trabzon'da altı-yedi aydır ticaret durmuş, halk elindeki sermayeden yiyordu. Yolculukta ihtiyaçları olan parayı sağlamak için ellerindeki halıları ya da benzeri eşyaları satmalarını yasaklamanın ne gereği vardı? İzin verilmesi durumunda satabilecekleri malı olanlar bile, yaya olarak, beş parasız, evlerinden yanlarına alabildikleri eşyaları sırtlarına alarak yola çıkmak zorunda kaldı. Bu insanlar doğal olarak kısa bir süre sonra yorulduklarından geride kalmaya başladıklarında süngülenerek nehre atılıyor, cesetleri ya

* {Washington'daki Dışişleri Bakanlığı tarafından Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi'ne aktarılan, Trabzon'daki Birleşik Devletler Konsolosu'nun raporudur}. {ORİJİNAL BELGE: Oscar S. Heizer'in Trabzon, 28 Temmuz 1915 tarihli raporu. Büyükelçi Morgenthau'ın Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 29 Temmuz 1915 tarihli yazı içinde yer almaktadır. NA/RG 59/ 867.4016/128. —A.S.}

† {*Quelques Documentes sur le Sort des Arméniens en 1915-16: Publié par le comité l'oeuvre de secours 1915 aux Arméniens.* (Cenevre: 1916) —A.S.}

‡ Bu ve bundan sonraki "evim" sözcüğünü, "konsolosluk" olarak okuyunuz.

Trabzon'un içinden geçen nehirde yüzerek denize ulaşıyor, ya da sığ yerlerde kayalara takılıp on-on iki günde çürüyor, oradan geçmek zorunda olan yolcuların midesini kaldırıyordu. Konuştuğum görgü tanıkları, bu olaydan on beş gün sonra bile kütüklere takılmış çok sayıda çıplak ceset bulunduğunu ve çevreye korkunç bir kokunun yayıldığını söylediler.

17 Temmuz günü, burada yaşayan bir Alman'la* birlikte atla dolaşırken o yakınlarda nehirde gördüğümüz çıplak bir cesedi gömmek için kumda mezar kazan üç Türk'e rastladık. Ceset on gün ya da daha fazla suda kalmışa benziyordu. Türkler nehirden dört ceset daha çıkarıp gömdüklerini anlattılar. Bir başka Türk, nehrin bir cesedi biz oraya gelmeden biraz önce denize sürüklediğini söyledi.

6 Temmuz (salı) günü, Trabzon'daki bütün Ermeniler, sayıları bin kadar olan evlerinden çıkarılarak sürgüne gönderildi. Hükümet'e karşı yapılan herhangi bir hareketin suçlularının kim olduğuna, kimlerin masum olduğuna ilişkin herhangi bir soruşturma yapılmadı. Bir kişinin Ermeni olması, suçlu muamelesi görmesi ve sürgüne gönderilmesi için yeterliydi. Başlangıçta, hastalar hariç tutuldu ve yola çıkacak kadar iyileşinceye değin belediye hastanesine yatırıldı. Sonra ihtiyarlar, hamile kadınlar ve çocuklar, hükümet görevlileri ve Katolik Kilisesi'ne bağlı olanlara muafiyet tanındı. En sonunda, ihtiyarların, kadınların ve Katoliklerin de gitmesi gerektiğine karar verildi ve sonuna doğru onlar da gönderildi. Çeşitli zamanlarda insanlar takalara doldurulup <Samsun'a> gönderildi. Bu insanların denizde boğulduğuna inanılıyor. İlk günlerde, tehcir başlamadan önce, büyük bir *kayık*, ya da takaya doldurulan ve Ermeni Komiteleri mensubu olduğu iddia edilen kişiler <Samsun'a> yola çıkarılmıştı. Birkaç gün sonra, bunlardan Rus uyruklu <Vartan adında bir kişi> Trabzon'a döndü. Başından ağır bir yara almış, ne dediği anlaşılmayacak kadar akli dengesini kaybetmişti; sadece "bum, bum" diyordu. Yetkililer tarafından tutuklanıp belediye hastanesine yatırıldı, burada ertesi gün öldü. Bir Türk, Trabzon yakınlarında bu insanların bindiği takaya, içinde jandarmalar bulunan bir başka takanın yanaştığını, jandarmaların hepsini öldürüp denize attığını, güçlü kuvvetli ve iri yarı olan bu Rus'un yaralandığını ama ölmediğini, yüzerek gizlice kıyıya ulaştığını anlattı. Böyle birçok kayık insan dolu olarak Trabzon'dan ayrılmış, çoğu birkaç gün sonra boş olarak dönmüş.

Trabzon'a iki saat uzaklıktaki Totz köyünde Gregoryenler, Katolik Ermeniler ve Türkler yaşardı. Güvenilir bir tanığın anlattığına göre, varlıklı ve hatırı sayılır bir Ermeni olan <Boghos Marimyan> ve iki oğlu arka arkaya dizilip vurulmuşlardı. Kırk beş kadın ve erkek köye yakın bir vadiye götürülmüştü. <Artes adında bir Ermeni'nin karısı ve kızları>† önce jandarmaların subayları tarafından tecavüz edildikten sonra öldürülmek üzere jandarmalara teslim edilmişti. Bir çocuk kafası kayalara çarpılıp beyni patlatılarak öldürülmüştü. Bütün erkekler öldürülmüş, kırk beş kişilik gruptan bir tek kişi bile sağ kalmamıştı.

Çocukların okullara ya da yetimhanelere yerleştirilip, Rum Başpiskopos tarafından kurulan ve desteklenen, Vali'nin başkanlığını, başpiskoposun başkan yardımcılığını yaptığı, üç Müslüman ve üç Hıristiyan üyeden oluşan komitenin gözetiminde bakım altına alınması ve kurtarılması planı terk edildi. Kız çocuklar Müslüman ailelere veriliyor ve böylece dağıtılmış

* "Burada yaşayan bir Alman'la" sözünü "Alman Konsolos'la" şeklinde okuyunuz.

† Amerikan versiyonunda "kadınlar."

oluyor.* Yetimhanelerin kapatılması ve çocukların bu şekilde dağıtılması bizim için ve Rum Başpiskoposu için büyük bir hayal kırıklığıydı. Rum Başpiskopos bu uğurda çok çalışmış, Vali'nin desteğini de elde etmişti. Fakat, İttihat ve Terakki Komitesi'nin yerel lideri, <Nail Bey>, bu plana karşı çıkmış ve kısa bir sürede uygulamayı engellemeyi başarmıştı. Birçok küçük erkek çocuk çiftçilere dağıtılmak üzere {Platana—A.S.} {{Pulathane - Akçaabat}} gönderildi. Yetimhanede çocuk bakıcısı olarak alıkonulan yetişkince kızlardan en güzelleri, burada her şeyin onlardan sorulduğu çetecilerin evlerine, zevklerine hizmet etmek üzere götürüldü. İyi haber alan kaynaklardan birinden, bir İttihat ve Terakki Komitesi üyesinin, bu kızlardan on tanesini, kendisi ve arkadaşları tarafından kullanılmak üzere kentin merkezi bir yerindeki evine kapattığını duydum. Daha genç kızların bazıları, saygıdeğer Müslüman ailelerin evlerine götürüldü. Amerikan misyonunun eski öğrencilerinden birçoğu, şimdi misyona yakın Müslüman evlerinde bulunuyor ve <Nail Bey> tarafından ziyaret edilmiyor, ama kızların hepsi bu kadar şanslı değil.

1.000 Ermeni evinin eşyaları polisler tarafından birer birer boşaltıldı. Mobilyalar, yatak-yorgan ve para edebilecek her şey kentin yakınlarındaki büyük binalara depolandı. Hiçbir sınıflandırma yapılmadı; bu eşyanın "sahipleri geri dönünceye kadar Hükümetin koruması altında" olduğu iddiası gülünç olmaktan öteye geçmiyor. Çünkü eşyalar hiçbir etiketleme ya da sistematik biçimde yerleştirme girişiminde bulunulmaksızın üst üste yığılmış durumda. Polisleri akbaba sürüsü gibi Türk kadın ve çocuklar takip ediyor, polisler değerli eşyalarla evlerden çıkıp gittikten sonra, içeri dalıp geride ne kalmışsa hepsini kapışıyorlardı. Bunu her gün, kendi gözlerimle görüyorum. Sanırım, bütün bu evlerin boşaltılması haftalarca sürecek, sonra Ermenilere ait dükkânlar ve depolar boşaltılacak. Bu işi ele alan komisyon, şimdi Ermenilerin borçlarının ödenmesi için bütün değerli mal ve eşyanın satılmasından söz ediyor. Alman Konsolosu bana, savaşın bitiminden sonra bile Ermenilerin bir daha Trabzon'a dönmesine izin verileceğine inanmadığını söyledi.

<İngilizlerin koruması altındaki Arap tüccarlar da, Rus, İran ya da Bulgar pasaportlu Ermeniler de tehcire dahil edildi. İngiliz Konsolosluğunda çalışan Ohannes Arabian, üstündeki elbiseler dışında yanına hiçbir eşya alamadan yola çıktı.>

Biraz önce, "*inşaat taburlarında*" askerlik hizmetini yapan genç bir adamla konuştum. Gümüşhane yönünde yapılan yollarda çalışıyordu. 15 gün önce, bütün Ermenilerin öteki çalışanlardan ayrıldığını, bunların 180 kişi kadar olduğunu, kamptan biraz uzaklaştırıldıktan

* Bu planın hazırlanışı, aynı kişi tarafından kaleme alınan daha önceki (tarihi belli olmayan) bir raporda kayda geçirilmiştir. Bu rapordan bir bölüm aşağıda yer almaktadır.

"{Dr. ve Mrs. Crawford—A.S.} tarafından yönetilen Amerikan okulunun öğrencileri ve tehcir edilen kişilerin onlara bıraktığı çocukların tamamı alınıp, yerel bir komitenin kurduğu okula yerleştirildiler. Komitenin başkanı Vali, başkan yardımcısı Rum Metropolit'ti. Anne ve babaları sürgüne gönderilir gönderilmez bütün Ermeni çocuklar, on beş yaşından küçük kızlar ve on yaşından küçük erkek çocuklar okula getirildiler. Daha büyük yaştaki çocuklar anne ve babalarıyla birlikte gönderildiler." {ORİJİNAL BELGE: ABD Büyükelçisi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen İstanbul 15 Temmuz 1915 tarihli yazı içinde yer alan, Oscar Heizer'ın Büyükelçi Morgenthau'a yazdığı Trabzon, 3 Temmuz 1915 tarihli mektup. NA/RG 59/867.4016/94. —A.S.}

sonra vurularak öldürüldüğünü anlattı. Tüfek seslerini duymuş ve daha sonra cesetleri gömmeye gönderilen grup içinde yer almış. Giysileri soyulan cesetler çıplakmış.

Deniz, bazı kadın ve çocuk cesetlerini, sonradan kıyıya atmış. Bunları, Trabzon'daki İtalyan Manastırı'nın duvarları altındaki kumsalda bulmuşlar. Rum kadınlar bunları bulundukları yerde kuma gömmüşler.

73. TRABZON: TRABZON'DAKİ ESKİ İTALYAN BAŞKONSOLOSU G. GORRİNİ* İLE YAPILAN RÖPORTAJDAN BÖLÜMLER; ROMA'DA 25 AĞUSTOS 1915 TARİHLİ "IL MESSAGGERO" GAZETESİNDE YAYIMLANMIŞTIR.

Dört yıldan fazla Başkonsolosluk yaptığım Trabzon'da yetki alanıma Rus-Türk sınırından İstanbul'a komşu kazalara kadar, fiilen bütün Karadeniz kıyı bölgesi ile, Küçük Asya'nın iç kesimlerinde yer alan ve esas olarak Türkler, Ermeniler ve Kürtlerin yaşadığı, ancak dağınık olarak İranlılar, Ruslar, Rumlar ve Arapların da bulunduğu beş vilayet (Doğu Anadolu, Ermenistan ve Kürdistan) giriyordu. Buna ilaveten son on ayda, üstelik, çok sayıdaki Rus uyrukluların ve Rus yatırımlarının, Rumların ve Karadağlıların, bir dereceye kadar da Fransız, İngiliz ve Amerikalıların ve az sayıdaki diğer {{yabancıların}} korunması sorumluluğunu da üstlenmiştim.

Osmanlı İmparatorluğu'nun iç koşullarına ilişkin olarak, ancak kendi bölgem için konuşabilirim. Bölgemde durum neredeyse tümüyle umutsuz. Halk mevcut duruma – yani bireylerin ve toplumun yıkımına ve sefaletine, hiç kimsenin istemediği, Enver Paşa'nın zoruyla girilen ve Osmanlı İmparatorluğun'da ayakta kalmış ne varsa tahribine ve yok edilmesine yol açacak bir savaş yüzünden her şeyin ve herkesin uğradığı büyük felakete – katlanma konusunda tam bir Müslüman tevekkülü gösteriyor. Müslüman ve Hıristiyan toplumun artık daha fazla yapabilecekleri hiçbir şey yok; güçlerinin son sınırına ulaştılar. Almanlar, can çekişen bir imparatorluğun çektiği ıstırabı daha da uzatma çabasıyla hastaya oksijen vermekteler, ancak bir cesedi diriltme mucizesini gösteremeyecekler. Birkaç kaçığın dışında herkesin duası, Osmanlı toprağının yabancılar tarafından işgal edilmesi pahasına olsa bile, barışın bir an önce sağlanması. Kimsenin isyana cesareti yok. Almanlardan ve "İttihat ve Terakki Komitesi"nden herkes nefret ediyor; ama bu sadece kendi kendilerine ve ancak güvendikleri kimselere gizlice itiraf edebildikleri bir duygu; çünkü bu Komite ve Almanlar bugün Türkiye'de mevcut tek gerçek ve sağlam bir şekilde ayakta olan organizasyon – becerikli ve son derece enerjik, her türlü silahı tereddütsüz kullanabilen esrarengiz, acımasız bir cüret, terör ve intikam organizasyonu...

Ermenilere gelince, onlar farklı vilayetlerde farklı muamele görüyorlardı. Şüpheli kişi olarak görülüyorlardı ve her yerde takibat altındaydılar. "Ermeni Vilayetleri" olarak adlandırılan vilayetlerde, katliamdan da beter olan tam bir imhayı yaşıyorlardı. Bu vilayetlerin sayısı yediydi, bunlardan (en büyükleri ve nüfus olarak en kalabalık oldukları) beşi ne yazık ki benim konsolosluk bölgeme giriyordu. Bunlar Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis ve Sivas vilayetleriydi.

Benim bölgemde, 24 Haziran'dan itibaren bütün Ermeniler "enterne" edildi, yani jandarmalar tarafından evlerinden zorla alınıp uzak, bilinmeyen yerlere doğru yola çıkarıldılar.

* Sinyor Gorrini İtalya'nın Avusturya-Macaristan'a savaş ilanı ile Türkiye'ye savaş ilanı arasında kalan dönemde, 23 Temmuz 1915 günü Trabzon'dan ayrıldı. Laz kaptanı ve mürettebatı olan bir taka kiralayıp yanına iki uşağı ve Osmanlı Bankası'nın Trabzon Şubesinin Karadağlı Kavasını alarak yola çıktı. Trabzon'dan İstanbul'a kıyıya yakın seyrederek yedi günde ulaştılar. Giresun, Samsun, Sinop, İnebolu, Cide, Zonguldak, Sakarya kıyısı, Şile ve Anadolu Feneri üzerinden yaptıkları bu yolculukta, bu yerlerden hiçbirinde karaya çıkmadılar. İstanbul'dan sonra, Sinyor Gorrini, Dedeağaç ve Palermo üzerinden Roma'ya gitti ve orada "Il Messaggero" gazetesi temsilcisiyle yukarıdaki röportajı yaptı.

Çok azı Mezopotamya'nın içlerine ulaşacak; beşte dördünün sonu daha şimdiden yollarda benzeri görülmemiş eziyetler sonucu ölüm oldu.

Resmi tehcir ilanı İstanbul'dan geldi. Bu, merkezi hükümetin ve "İttihat ve Terakki Komitesi"nin işiydi. Yerel yetkililer ve genellikle Müslüman halk, karşı çıkmaya, emirleri hafifletmeye, bazılarını kurtarmaya, emirleri hasır-altı etmeye çalıştı. Ama merkezi hükümet emirlerin kesin ve kayıtsız şartsız olduğunu duyurdu. Sonunda herkes boyun eğmek ve emirlere uymak zorunda kaldı.

Konsolosluk araya girdi, hiç değilse kadın ve çocukları kurtarmaya çalıştı. Aslına bakılırsa ilk bakışta çok sayıda kişinin tehcirden muaf tutulmasını sağladık, ancak "İttihat ve Terakki Komitesi"nin mahalli teşkilatının müdahalesi ve İstanbul'dan gelen yeni emirler nedeniyle daha sonra vaatler tutulmadı.

Bu gerçek bir imha hareketi, masum insanların katledilmesiydi. Benzeri görülmemiş bir şekilde, en kutsal insanlık, Hıristiyanlık ve milliyet haklarının azgınca ihlaliyle lekelenmiş kara bir sayfaydı. Geçmişte katliamların ve baskıların dışında tutulmuş Ermeni Katoliklere karşı, yine merkezi hükümetin emriyle, bu kez herkesten daha kötü davranıldı. Trabzon'da Gregoryen, Katolik ve Protestan 14.000 kadar Ermeni vardı ve bunlar hiçbir zaman düzen bozucu hareketlerde bulunmamış, ya da polisin toplu tedbirler almasına neden olacak bir şey yapmamışlardı. Ben Trabzon'dan ayrıldığımda, onlardan geriye yüz kişi bile kalmamıştı.

Uğursuz kararnamenin yayımlandığı 24 Haziran'dan Trabzon'dan ayrıldığım 23 Temmuz'a kadar beni ne uyku tuttu, ne bir şey yiyebildim; bu savunmasız, suçsuz insanların kitleler halinde katledilmesini izlemek o kadar büyük bir işkenceydi ki, sinir bozukluğu ve mide bulantısına teslim olmuş durumdaydım.

Sürgüne gönderilen Ermenilerin, konsolosluğun pencerelerinin altından, kapısının önünden geçişlerini izlemek; ne ben, ne de başka biri onlara cevap veremez, elimizden hiçbir şey gelmezken, yardım için yalvarışlarını duymak; her noktası tepeden tırnağa silahlı 15.000 asker, binlerce polis ajanı, gönüllü çeteler ve "İttihat ve Terakki Komitesi" üyeleri tarafından tutulmuş, kuşatma altındaki kent; ağıtlar, gözyaşları, ayrılıklar, lanetler, çok sayıda intihar, korkudan ani ölümler, ani delirmeler, ateşe vermeler, şehrin ortasında kurbanların kurşuna dizilmesi, köylerde ve şehirde zalimce yapılan ev aramaları, her gün sürgün yollarında karşılaşılan yüzlerce ceset; zorla Müslüman yapılan, ya da diğerleriyle birlikte sürgüne çıkarılan genç kadınlar; ailelerinden ya da Hıristiyan okullarından koparılıp alınan ve zorla Müslüman ailelere dağıtılan, ya da yüzlercesi üzerlerinde gömleklerinden başka hiçbir şey olmadan teknelere doldurulup Karadeniz'e ve Değirmendere nehrine dökülen ve boğdurulan çocuklar – işte bunlar bende Trabzon'dan kalan ve silinmeyen, aradan bir ay geçmesine rağmen ruhumu acılar içinde bırakan ve aklımı kaçırma noktalarına kadar getiren son anılar. İnsan bir ay boyunca bunca dehşete ve uzun süreli işkencelere tanık olduğunda, çok şey yapmak istemesine rağmen elinden hiçbir şey gelmez bir halde kaldığında, ister istemez, kendiliğinden bir soruyla karşılaşıyor: Acaba dünyanın bütün yamyamları, yırtıcı hayvanları saklandıkları inlerinden, Afrika, Asya, Amerika ve Okyanusya'nın balta girmemiş ormanlarından çıkıp da İstanbul'da mı toplanmışlar? Burada görüşmemize son vermek ve şu kesin ağırlığı olması gereken sözümü söylemek istiyorum: Türkiye'nin tarihindeki bu kara sayfanın en tavizsiz bir şekilde kınanması, tüm Hıristiyanlık âleminin bu yapılanların öcünü alması gerekir. Eğer benim bildiklerimi

herkes bilseydi, benim kendi gözlerimle gördüğümü herkes görseydi, kulaklarımla işittiklerimi herkes işitseydi, hâlâ tarafsız kalan tüm Hıristiyan güçleri kendilerini, Türkiye'ye karşı ayağa kalkmak, Türkiye'nin insanlık dışı hükümetini ve canavar "İttihat ve Terakki Komitesi"ni lanetlemek, ne eski, ne de modern çağda eşi görülmemiş bu iğrenç suçlara hoşgörü gösteren, hatta bunları gücüyle destekleyen Türkiye'nin müttefiklerini de sorumlu tutmak zorunda hissederlerdi. Utanç, dehşet ve yüzkarası!

74. TRABZON: OSMANLI BANKASI YEREL ŞUBESİNİN KARADAĞLI KAVASININ TANIKLIĞI; İSKENDERİYE'DE 2 EKİM 1915 TARİHLİ ERMENİ GAZETESİ "AREV"DE YAYIMLANMIŞTIR.

Trabzon'dan Sinyor Gorrini'yle birlikte ayrılan* ve şu anda Kahire'de bulunan Osmanlı Bankası Trabzon şubesinin Karadağlı kavası, Genel Ermeni Yardım Cemiyeti'nin Genel Sekreteri Mr. Malezyan'a aşağıdaki tanıklığı aktarmıştır.

"İstanbul'dan emrin geldiği günün akşamı, kırk kadar aydın ve siyasi parti üyesi insan, 'sizi deniz yoluyla tehcir ediyoruz' denilerek denize atıldı.

Şimdi Trabzon'da, Osmanlı Bankası'nda memur olan iki kişinin dışında, tek bir Ermeni bile kalmadı. Bunların yerini alacak kişiler İstanbul'dan gelir gelmez, onlar da sürgüne gönderilecek."

Çocukları zorla Müslüman yaptılar ve Müslüman ailelere verdiler. Ağlayanların, rahat durmayanların boğazları kesildi.

Ermeniler gittikten sonra, evlerine el konuldu.

Bütün bu işler, İttihat ve Terakki Komitesi üyeleri tarafından örgütlendi.

Sürgüne gönderilenlerin yanlarına ne para, ne giysi, ne de erzak almalarına izin verildi. 500 Ermeni asker silahsızlandırıldı, ardından tehcir edildi ve yolda katledildi. Öteki bütün sürgünler de öldürülmüş olmalı ki, Cevizlik'ten (Gümüşhane'ye giden tek yolun üzerinde, Trabzon'dan altı saat uzaklıkta bir köy) gelen haberlere göre sürgünlerin oradan gruplar halinde geçtikleri görülmüş, ancak Cevizlik'ten sonra kimse bir daha onları görmemiş. Aynı günlerde, Değirmendere her gün denize çırılçıplak durumda, parçalanmış cesetler taşıyordu. Kadınların göğüsleri kesilmişti."

---

* "Kendim ve birisi benim himayem altında olan Karadağlı bir kavas olmak üzere benimle çalışan üç kişi için bir tekne tuttum." —*Roma'da 25 Ağustos 1915 tarihli "II Messaggero" gazetesinde yayımlanan, İtalyan konsolosu Sinyor Gorrini ile röportaj.*

75. GİRESUN, TRABZON VE ŞEBİNKARAHİSAR: BİR ERMENİ BEYEFENDİNİN ŞU ANDA ROMANYA'DA YAŞAYAN BİR GÖRGÜ TANIĞINDAN ALDIĞI BİLGİ; LONDRA'DA YAYIMLANAN "TIMES" GAZETESİNİN BÜKREŞ MUHABİRİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.*

Giresun – Türkiye'deki Ermenilere yönelik katliamlar hakkında son zamanlarda çok şey yazıldı; ne var ki, dünyada şimdiye kadar görülmemiş korkunçluktaki cinayetlerin yaşandığı bu yerlerden şu ya da bu şekilde kaçabilmiş görgü tanıklarının anlattıkları sayesinde ancak yeni yeni daha somut ve ayrıntılı bilgiler edinebiliyoruz.

Giresun'da yaşanan korkunç olaylar, Romanya'ya giden Yunan bandıralı ve fındık yüklü bir gemiye binmeyi başarabilen, kentin Rum ileri gelenlerinden biri tarafından anlatıldı. Karadeniz'de seyir sırasında iki Rus torpido gemisi teknenin yolunu kesmiş. Ruslar, aralarında Rum beyefendinin de bulunduğu mürettebatı kendi gemilerine alıp tekneyi batırmışlar. Mürettebat Sivastopol Limanı'na götürülüp orada serbest bırakılmış. Bu Rum, Giresun'da yaşananların görgü tanığıydı ve yapılan zulmü şu sözlerle anlattı:

"Giresun Ermenilerinin yaşadığı aşağılanmayı ve mezalimi sözcüklerle anlatmak imkânsız. Bir sabah, tellalla, genç – yaşlı tüm Ermeni erkeklerin derhal Hükümet Konağı'na gitmeleri gerektiği, burada onlara önemli bir tebligatta bulunulacağı duyuruldu. Bu emre uymayanlar hapse atılacaktı. Ermeniler emre uydu, çünkü azınlıkta oldukları şehirde başka seçenekleri yoktu. Ancak Hükümet Konağı'na varır varmaz etraflarını jandarmalar çevirdi ve doğruca hapse atıldılar. Öğleyin, kocalarının geri dönmediğini gören aileler, bir araya gelip Hükümet konağına gittiler. Kocalarının serbest bırakılmasını istediler. Jandarmalar cevap olarak kalabalığı süngüyle dağıttılar, ısrarcı olanlar ise kocalarının yanına hapse gönderildi. Zavallı Ermeniler, aileleri sabaha kadar ağlayıp feryat ederken, geceyi hapishanede geçirdiler. Bazı Ermeni komşularımı ziyaret edip sakinleştirmeye çalıştım, ama onlar, son zamanlarda Türklerin davranışlarından Ermeni karşıtı bir hareketin hazırlıklarının yapıldığını tahmin etmişler, bu yüzden gidenleri artık hiç göremeyeceklerine ikna olmuşlardı. Ertesi sabah, hapistekilere Şebinkarahisar'a (Giresun'dan içeride, kara tarafında bir kent) sürgüne gönderileceklerini ve yanlarına ancak beş günlük yiyecek alabileceklerini söylediler. Bu, eşlerine de bildirildi. Öğleden sonra, yüzlerce jandarma eşliğinde hapishaneden alınıp Şebinkarahisar yoluna çıkarıldılar ve burada kafilelere ayrıldılar. Birkaç gün bazı ailelere kocaları ya da erkek kardeşleri tarafından imzalanmış, Şebinkarahisar'a sağ salim vardıklarını bildiren telgraflar geldi. Ancak ne yazık ki bu telgraflar, sevdiklerinin geri gelmesini talep etmede hâlâ ısrarcı davranmakta olan aileleri sakinleştirmek için Hükümet tarafından gönderilmiş sahte telgraflardı. Aslında gerçek bambaşkaydı. Onlar yola çıktıktan iki hafta sonra rastladığım bir dostum, Şebinkarahisar'a doğru yola çıkarılan kafilelerden birinden kaçan genç bir Ermeni'yi sakladığını, bu gencin yaşadıkları korkunç şeyleri anlattığını söyledi. Bu genci görmek için arkadaşımın evine gittim. Şehrin dürüst işadamlarından biri olduğundan anlattıklarından şüphe etmeyi bir an bile aklımdan geçirmedim. Anlattıkları şunlardı: –

Bizim grubumuz, çoğu genç olan 350 kişiden oluşuyordu. Giresun'dan çıktığımızın ertesi günü, Karasu Nehri kenarında bir yere vardık. Öğle üzeriydi, jandarmalar durup bir şeyler

* Mr. K. Hovacıyan tarafından kayda alınan ve "Times"ın Bükreş muhabiri Mr. J. D. Bourchier tarafından aktarılan tanıklık.

yememizi emrettiler. Tam öyle yapmıştık ki, her yandan ateş etmeye başladılar. Birçok kişinin vurularak düştüğünü gördüm. Ben de kolumdan yaralandım ve acıyla yan tarafıma düştüm. Ateş devam etti, ben bayılmışım. Kendime geldiğimde, yüzlerce ceset arasında nehirde yüzüyordum. Yaram yüzmeme engel olmadı; böylece nehirden çıkmayı başardım. Karanlık çöktüğünde yürüyerek şehre, ailemin yanına gitmekten korktuğum için, bu arkadaşımdan beni saklamasını istedim. Fakat uzun kalırsam ona zarar gelir, bu gece gideceğim."

Aslında Hükümet, Ermenileri korumaya kalkan Türklerin ve Rumların ölümle cezalandırılacağını ilan etmişti. Bu yüzden genç adam, gece kendi ailesinin yanma döndü, ama kısa sürede onu yakaladılar ve hastanede yarasını tedavi ettirmek bahanesiyle alıp götürdüler. Ondan bir daha da haber alınmadı.

Ermeni erkek nüfusunun sonu gelmişti. Kadınlar da aynı akıbete uğradılar. Aynı şekilde, kitleler halinde cezaevlerine konuldular ve kafilelere ayrılarak jandarma muhafızlığı altında Şebinkarahisar yoluna çıkarıldılar. Katledilmediler, ama son derece zalimce muamelelere maruz kaldılar, uzun saatler yürümeye zorlandılar, bazıları yorgunluktan öldü, birçoğu kucaklarında çocuklarıyla kendilerini nehre atarak intihar etti. Bazıları jandarmalardan ve yol boyu rastladıkları Türk köylülerinden gördükleri zulüm ve aşağılanma yüzünden aklını kaçırdı. Üç yaşından küçük çocukların anneleriyle birlikte yola devam etmelerine izin verildi; ancak üç ile 15 yaş arasındaki kız ve oğlan çocuklar Müslüman yapılmaları talimatıyla Müslüman ailelere dağıtıldı. Ermenilerin evleri hükümet tarafından mühürlendi; ama ilk önce mobilyalarının çıkarılıp Türk muhacirlere verildiği apaçık ortadaydı. Bu, 3.000 Giresunlu Ermeninin trajik öyküsüdür.

Yalnızca bir ihtiyar Ermeni Müslümanlığı kabul ederek ölümden kurtuldu; ama bu da ancak kendi canını kurtarmasına yaradı; karısı ve oğlu ötekilerle birlikte sürgüne gönderildi.

Şebinkarahisar, Giresun'un kara tarafında, üç günlük mesafedeki komşusudur. Giresun onun liman kentidir. Şebinkarahisar'ın Ermeni halkı, Türklerin niyetini anladıklarından silahlarını kuşanıp şehri çevreleyen dağlara çıktılar. Jandarma ve askerler peşlerine düştü ve aralarında birçok çatışma oldu; ama jandarmalar onları dağdaki mevzilerinden söküp atamadılar. Sanırım mevzileri korunaklı ve saldırıları püskürtmeye elverişliydi. Ancak erzakları kısa sürede bitebilir ve bu şekilde kuşatma altında yardım gelmediği takdirde açlıktan ölebilirler.*

Trabzon – Son katliamlarda (1896) en büyük zararı gören Trabzon'du ve bu defa da en acımasız zulümler burada yapıldı. Aşağıda yer alan, olayların görgü tanığı olan genç bir Ermeni kızın anlattıklarıdır. Genç kız, bir tekne kiralayarak İstanbul'a gitmesine izin verilen Trabzon'un eski İtalyan Konsolosu tarafından kurtarıldı.† Eski konsolos İstanbul'dan İtalya'ya geçti ve bu kızı da Romanya'daki akrabalarının yanma gönderdi. Genç kız yaşadıklarını şöyle anlatıyor:

---

* Bu tanıklık, Şebinkarahisar Ermenilerinin yenilgiye uğratıldığının ve son kadın ve çocuğa kadar, başta piskoposları olmak üzere, hepsinin katledildiğinin öğrenilmesinden önce yazılmıştı. — EDİTÖR.

† "Kendim ve evimde çalışan üç kişi için bir tekne kiraladım." —*Signor Gorrini, 25 Ağustos 1915 tarihli Roma gazetesi "Il Massaggero."*

"Sabah bir jandarma geldi ve Rus uyruklu olan babamı Hükümet konağına götürdü. Birkaç saat sonra ona ne olduğunu öğrenmek için annem de oraya gitti. O da geri dönmedi, evde yalnız kalınca İtalyan konsolosu olan komşumuzun yanına gittim ve beni korumasını rica ettim. Hemen beni konsolosluğun hizmetçisi kılığına soktu. Her gün jandarmaların eşliğinde, erkekler ve kadınlar ayrı kafileler halinde olmak üzere yüzlerce Ermeni'nin evin önünden geçtiğini görüyordum. Anneler bir kollarında çocuklarını, öteki kollarında da yiyeceklerini taşıyorlardı. Zaten yanlarına başka bir şey almalarına izin verilmemişti. Konsolosluğun kavası her gün gelip Konsolosa kentte olan bitenle ilgili rapor veriyordu. İşler durmuştu, dükkânlar kapalıydı, sokaklarda jandarmaların eşliğinde yürüyen Ermenilerden başka kimse görünmüyordu. Birçok genç kız Müslümanlarla evlenmeye zorlandı. Bütün çocuklar toplandı ve Müslüman olarak yetiştirilmek üzere Türk ailelerine dağıtıldı. Kentin ileri gelen bazı Ermenileri evlerinin pencerelerinden atlayarak intihar etti. Rus uyruklu Ermeniler (bunlar kırk beş kişiydi) Giresun'a giden küçük bir yelkenli gemiye bindirilip yola çıkarılmış, ama denize açıldıklarında denize atılmış ve başlarındaki jandarmalar üzerlerine ateş açmıştı. Bunları daha sonra, Konsolos'a tekneyle Trabzon'dan ayrılma izni verildiğinde öğrendik. Konsolos beni de hizmetçisi kılığında yanına almıştı. Yolda bir denizci, Konsolos'un sorusuna cevap olarak, bu kırk beş Rus vatandaşını teknesine almayı kabul etmediğini, çünkü yolda onları nasıl bir akıbetin beklediğini bildiğini söyledi. Gerçekten de Giresun'a vardığımızda bu kırk beş kişinin buraya hiç gelmediği gibi (oysa bunlar Giresun'un iç kesimlerindeki kazalara sürgüne gönderilme bahanesiyle tekneye bindirilmişlerdi), Giresun'da da tek bir Ermeninin kalmadığını öğrendik. Bütün kıyı boyunca – -Tirebolu'da, Ordu'da, Samsun'da, İnebolu'da* – her yerde aynı şeylerin olduğunu anlattılar. Trabzon'daki İngiliz Konsolosunun (İngiliz vatandaşı olan) eski sekreterinin eşi bir Türkle evlenmeye zorlandı; ailenin geri kalanı – tümü İngiliz vatandaşı olan sekreterin kendisi, kardeşleri, amcaları vs. – iç kesimlere sürüldüler ve o zamandan bu yana onlardan hiç haber alınmadı. Birçok kadın Müslüman olmak istedi ama istekleri geri çevrildi. Tirebolu'da, yalnızca {Aglamcıyan} ailesine, Müslüman olarak kentte kalma izni verildi."

Bu bilgi, söz konusu aileyle iş bağlantıları olan ve İstanbul'da yaşayan bir beyefendinin aldığı telgrafla doğrulandı. Telgraf "A. Zade Mehmet Sırrı" diye imzalanmıştı.

Hükümetin planı her yerde aynıydı: Çocukları Müslüman yapmak, erkek ve kadınları, jandarma eşliğinde, en sonuncusu yorgunluktan düşüp ölünceye kadar ülkenin içlerine yürütmek. Evlerine gelince, mobilyalar subay ve askerlere dağıtıldı. Piyanolar, büfeler ve asker evleri için fazla lüks olan diğer eşyalar açık artırmayla satıldı. Birçok kasabada en iyi alıcılar Yahudilerdi. Bir piyano için 50 kuruşu çok fazla buluyor, 10-15 kuruşa satın almaya çalışıyorlardı. Bu şekilde boşaltılan evler, Türk göçmenlere ya da yoksullara verildi. Bakır mutfak eşyası, aslına bakılırsa bakır olan her şey itinayla paketlendi ve çeşitli yollardan, Almanların ganimetten paylarını hevesle beklemekte oldukları İstanbul'a gönderildi.

Ermeniler sadece İstanbul ve İzmir'de sürgüne yollanmadı; ama bu, genel talihsizlikten onların payına hiçbir şey düşmediği anlamına gelmiyor. Burada da önde gelen Ermenilerden

* "Ordu'da yaşayan 200 Ermeni ailesinden 160'ı tehdit ve şiddet baskısı altında İslamiyeti kabul etti. Giresunlu 400 aileden 200'ü aile zulümden kurtulmak için Müslüman oldu, geri kalanlar tehcir edildi." New-York'ta yayımlanan "Goçnak" gazetesi, 28 Ağustos 1915.

birçoğu, doktorlar, milletvekilleri, toptancı tacirler, gazeteciler vb. de dahil olmak üzere iç kesimlere sürgün edildiler ve bir daha onlardan haber alınamadı. Müsadere ile görevli subaylar Ermenilerin dükkânlarında buldukları her şeye el koydular. Çoğu dükkân sahibi, satacak bir şeyleri kalmadığı için dükkânlarını kapatmak zorunda kaldı. İstanbul'dan sürülenlerden sadece biri Müslüman olmayı kabul edince geri geldi. Bu kişi İstanbul'daki en büyük ihracat ve ithalat şirketi olan, {İbranosyan} Bros. Şirketi'nin sahibi Mr. {İbranoyan}* idi. Mr. {İbranoyan}, yeni dinine samimiyetle bağlı olduğunu kanıtlamak için Kayseri'ye bir cami ve İstanbul'da bir Türk okulu yaptırmak üzere 5.000 lira vermeye, sarık takmaya ve günde yedi kez ibadet etmeye zorlandı.

---

* {Bkz. Belge 7}.

76. TRABZON VE ERZURUM: LONDRA'DA "TİMES" GAZETESİNİN BÜKREŞ MUHABİRİNİN 18 MAYIS TARİHLİ HABERİ; 22 MAYIS 1916 TARİHİNDE YAYIMLANMIŞTIR.

Bu zengin liman kentinde yaşayan Ermeni nüfusun başına gelenleri bugüne kadar gizlemiş olan sır perdesi ancak Rus birlikleri Trabzon'a girince kaldırılabildi. Askerler kente girdiklerinde Ermeni evlerinin yağmalanmış olduğunu, birçoğunun da harabe haline geldiğini gördüler. Kapılar, pencereler, panjurlar ve evlerin bütün tahta aksamı sökülüp götürülmüş, yetkililerden buna hiçbir itiraz gelmemişti.

Ermenilerin haziran ayında başlayan tehciri, diğer yerlerde olduğu gibi burada da İstanbul'dan gelen talimatlar doğrultusunda yürütüldü. İlk darbeyi yiyenler, kentin ileri gelen aileleriydi. Bunlardan göçe hazırlanmaları emredilen 300 kadarı* eşyalarını taşımak için birkaç araba satın aldılar; ancak yola çıktıktan dört gün sonra, arabalar kente geri getirildi. Sürgünler yolda katledilmiş ve eşyaları yağmalanmıştı.

Her biri birkaç yüz aileden oluşan diğer kafileler onları izledi. Bu süreç, bir süre devam etti; ama giderek yeni yöntemler de benimsendi. Polis geri kalan Ermenilerin evlerini basarak, onları zorla evlerden çıkartarak sokaklara sürdü ve evlerini kilitledi. Trabzon'un tüm Ermeni halkı, 10.000 kadar kişi, böylece imha edilmiş oldu. Birkaç yüzü bulabilecek bazılarının çevre köylerde saklanmış olabileceği ve bunların bulunabileceği umut ediliyor.

Ermeni nüfusunun daha yüksek sayıda, 35.000 civarında olduğu tahmin edilen Erzurum'da da aynı program uygulandı. Mayıs ortalarında başlayan süreç, 400 genç Ermeni'nin tutuklanarak hapse atılmasıyla başlatıldı.

Evlerinden çıkarılan birçok aile, ölüme götürülmeden önce günlerce sokaklarda bekletildi. Kent girişinde sürgün kafilelerini, varlarını yoklarını geride bırakmış olmalarına rağmen vergi borçlarını ödemelerini talep eden vergi memurları karşıladılar. Yalnızca ordu için çalışmak üzere birkaç zanaatkârın kentte kalmasına izin verildi. Ağustos başlarına gelindiğinde Erzurum'daki bütün Ermeniler yok olmuştu. Yalnızca Piskopos kalmıştı. 5 Ağustos'ta Piskoposun kapısına gelen iki polis memuru ona yola çıkma emrini bildirdiler. Piskopos, önlem olarak, eşyalarını taşımak için birkaç at satın almıştı; ancak bunlar çalındı. Başka atlar satın almak istedi, ama son anda yanında hiçbir şey götüremeyeceği haberi geldi. Ardından onu bilinmeyen bir yöne doğru götürdüler.

Kentte konumlandırılmış olan Alman Konsolosu ve Alman subaylar bu uygulamalara açık onay veriyorlardı. Türklerin yağmaladığı ganimetler arasında Ermeni kızları da vardı ve bu canlı ganimetlerden Almanlara da pay verildi.

---

* Osmanlı ordusuna iş yapan müteahhit Mıgırdıç Zarmanyan da bunlar arasındaydı. – *Bu bilgi yazara Romanya'daki Ermeni sığınmacılar sağlamıştır.*

IX.

SİVAS: SİVAS ŞEHRİ VE VİLAYETİN ÇEŞİTLİ BÖLGELERİ

Sivas Vilayeti, Erzurum Vilayeti'nin hemen batısındadır. İki nehrin – Kızılırmak ve Yeşilırmak – yukarı havzasında yer alır. Sivas kenti, Kızılırmak kıyısında kurulmuştur; Yeşilırmak ise daha kuzeybatıda ve Karadeniz kıyısına yakındır.

Bu bölge daha az dağlıktır, doğu kısımlarında verimli ovalar uzanır. Tarım çok gelişmiştir, göçebe çobanlar nispeten azdır; bölgede yerel sanayinin gelişmeye başladığı bir dizi kalabalık nüfuslu kasaba bulunmaktadır.

Köylü nüfusun çoğunluğu Türk'tür, ancak yer yer Selçuklu istilasından bu yana varlığını koruyan Rum yerleşim merkezleri vardır. Bazı Ermeni köyleri de bulunmaktadır. Ermeniler, 1915'ten önce, kentlerdeki nüfusun yarısını oluşturuyordu. Ticaret ve sanayi alanındaki gelişme neredeyse tümüyle Ermeni girişimciliğinin eseriydi. Ermeniler eğitim ve uygarlık bakımından da ileriydi ve Avrupa'dakilerin ticari ve mesleki düzeyine ulaşmışlardı.

Bu barışçı, ilerici toplum Tehcir Kanunu ile topraklarından koparıldı. Köyler Haziran'da boşaltıldı, Sivas kenti ilk tehcir olayını 5 Temmuz 1915 günü yaşadı.

77. SİVAS: SİVAS'TA İKAMET EDEN BİR YABANCININ* 13 TEMMUZ 1915 TARİHLİ MEKTUBU; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

Şimdiye kadar haberdar olduğunuzu tahmin ettiğim belli başlı önemli olaylardan başlarsak, şehirdeki Ermeniler Musul'a doğru tehcir edildi. Biz Sivas'tan ayrılırken, Ermenilerin üçte ikisi şehirden gitmişti ve bunlar arasında tüm Protestanlarımız, öğretmenlerimiz, öğrencilerimiz ve şehrin bizim olduğumuz tarafındaki herkes vardı. Geriye kalanlar yetim kızlar, öğretmenler, yatılı birkaç kız, hastanedeki üç hemşire ve iki hastabakıcı, {Ardaşez} Efendi ve ailesi ile birkaç kadın hizmetçiydi. Ermeni askerler, aileleri sürülmüş olan tutuklular ve çeşitli nedenlerle hükümet için gerekli birkaç kişi dışında tüm Ermeniler Sivas'tan gitti. Doğru olduğuna inandığım tanıklıklara göre, Erzurum'dan Kayseri yakınlarındaki Gemerek'e (Gemerek dahil) ve Samsun'dan Harput'a (Harput dahil) kadar tüm Ermeni nüfus sürüldü. Ben ayrılırken henüz genelleşmemiş olsa da, orta bölgelerde de bir hareket vardı ve kuşkusuz sürgünler bundan sonra daha da yaygınlaşacaktır. Marmara ve Akdeniz sahillerinde 100.000'den fazla Rum da yerlerinden sürüldü.

Pek çok katliam söylentisi duyuyoruz, ancak bu konuda herhangi bir kanıtım yok. Bildiğim kadarıyla, Sivas Vilayeti'nde genel bir katliam olmadı; ama az denemeyecek sayıda şu ya da bu şekilde öldürülenler oldu.

Ermenilere karşı bu genel hareket, aylar önce ihtilalci faaliyetler iddasıyla yapılan tutuklamalarla, silah ve bomba aramalarıyla başladı. Sivas'ta kış oldukça sakin geçti ve her şey ilkbaharın sonlarına doğru başladı. Yaklaşık iki ay önce, önde gelen Ermeniler tutuklanmaya başladı ve bir hafta içinde 1.000'den fazlası hapse atıldı. Sivas'ta hapsedilen toplam erkek sayısının 1.500-2.000 olduğunu tahmin ediyorum. Bizim çevremizden ilk gün ismen bildirilmiş olan {Michael Frengulyan} Efendi alındı; onun bizden biri olarak değil, kentin bir sakini olarak alındığını düşündük. Bizim ya da bizden insanların taciz edilmemesi konusunda kesin emirler verilmiş olmasına karşın {Frengulyan} Efendi için bir şeyler yapma çabamız başarısızlıkla sonuçlandı. Sivas'tan ayrıldığımızda bu kişiler bir aydır hapisteydi. Durumları iyiydi ve bir Türk hapishanesinden beklenebileceği kadar rahattılar; ancak ne bir sorgulama yapıldı, ne de bir dava açıldı. Ve hiç kimse ne yapılması gerektiğini bilmiyordu. Vali serbest bırakılacakları ve aileleriyle gönderilecekleri konusunda tekrar tekrar bana güvence vermiş olsa da, sürgün başladıktan en az 10 gün sonra bile bu yapılmadı ve yapılacağına da inanmıyorum. Böyle bir zalimliğe başvurulabileceğine inanamıyorduk; ancak pazartesi günü yüzlerce aile kağnılara yüklenerek gönderildi; Protestanlarımıza çarşamba günü yola çıkacakları söylendi, Miss Graffam onlarla gitmeye çalışacağını söyledi ve bunu başardı. İnsanlarımıza ve öğretmenlerimize ulaşım aracı sağlamak üzere bir yaylı araba, bir normal araba, sekiz kağnı ve altı eşek satın aldı. Hükümet her aileye ortalama bir kağnı temin etti, ancak bu şekilde ne kadar gittiklerini ve ne zaman yürümeye zorlandıklarını bilmiyoruz.

* {Rev. Ernest C. Partridge'ten mektup}. {Bu mektubun bir bölümü, 4 Ekim 1915 tarihli *Report of Committee on Armenian Atrocities* başlıklı raporda, Belge 19 olarak yer almaktadır. —A.S.}

Vali yetimlerin gönderilmeyeceğini bildirdi; ancak sonradan onlara ne yapacakları konusunda hiçbir fikrimiz yok. İstanbul'a gitmemize yol açan nedenlerden biri buydu. Oradaki dostlarımıza* herkes gittikten sonra bu kızların zorla bizden alınıp Türk ailelere verilebilecekleri konusundaki korkularımızı anlattım. Mr. {Peet}le† onları ülke dışına çıkarma olasılığını konuştum. Mr. Morgenthau onların korunması için Sivas'a kesin emir gönderilmesini sağlamayı vaat etti. Eğer bu mektup yerine ulaşırsa, Mr. {Peet}ten konuyla ilgili bilgi alacağınızdan eminim. Sivas'ı terk ettiğimizde, Protestanlarla giden Miss {Hayganuş} dışında yetimhanenin kadın kadrosunun tamamı oradaydı. Sanırım, mümkün olduğunca az sayıda öğretmeni orada tutmayı akıllıca buldular. Miss {Fowle} ve Miss {Rice}, eğer yetimhanedekiler giderse onlarla birlikte gitmeyi, kalırlarsa da onlara göz kulak olmayı umuyorlar. Anladığımız kadarıyla, bizim orayı terk etmemizden sonra yetimhane, hanımlarla birlikte kolej binasına taşınmış; muhtemelen eski bina boştur ve güvenliğini sağlamak için Hükümet tarafından mühürlenmiştir. {Clark}lar muhtemelen bizim evde yatıyor ve gündüz hastanede çalışmak üzere kente gidiyorlar.

Dr.{Clark}'tan başka oradaki erkekler, sadece {Halil}, kavasımız, {Ardaşez} Efendi ve hastanedeki iki ya da üç hastabakıcıdan ibarettir; siz bunlardan eski yaşlı öğretmenimizi, Divriğili {Hagopos} Efendi'yi hatırlayacaksınız. Rum {Kirillo} ve ailesi dışında tüm Protestanlar, yatılı öğrencilerin çoğu (kızlar ve erkekler) ve hapishanede olan {Michael Frengulyan} Efendi dışında tüm öğretmenlerimiz ve bizimle birlikte olan {Armenuhi Şahrigiyan}, 7 Temmuz çarşamba günü öğleden sonra hep birlikte yola çıktılar. Bir ya da iki gün önce büyük çocuklardan altı ya da sekizi kaçtı ve onlardan hiç haber alamadık. {Rupen} Efendi ve {Hampartsum} Efendi aileleriyle gitti ve diğerleri – {Nişan Avedikyan}, {Senekeryan Kaluçyan}, {Toros Kurciyan} ve {Yeğişe Sucyan}– aynı gün gittiler.

Binlerce kişinin yola çıktığını ve özellikle bizimkilerin gerçekten gittiğini gördükten sonra, bizi herhangi bir katliamdan on kat daha fazla etkileyen bu korkunç suçu durdurmak için yapılacak herhangi bir şey varsa, bunun İstanbul'da yapılabileceğine karar verdik. Sivas'taki işimiz, en azından o an için sona ermiş gibi görünüyordu ve dönme zamanı gelmişti; bu yüzden Dr. {Clark}ın Türkleri iyi tanıması ve tıbbi görevleri nedeniyle kalmasına, geri kalanlarımızın gitmesine karar verildi. Bir süredir ne mektup, ne de telgraf alıyorduk. Bizim gönderdiklerimizin de gittiğini sanmıyorum. İstanbul'da tüm sürgün planının Merkezi Hükümet'ten çıktığını anladık; elçiliklerin baskısının hiçbir etkisi yoktu. Mr. {Peet} bundan böyle en fazla Ermeniler için yardım fonları oluşturmak üzere çalışmalar yapabileceğimize inanıyordu. İstanbul'dan sınıra yolculuk etmenin güvensizliği nedeniyle, mümkün olduğunca çabuk ülke dışına çıkmamız konusunda ısrarlıydı. Bu yüzden pasaportlarımızı almak için derhal harekete geçtik.

Bu insanların çoğunun (Sivas, Erzurum ve Harput vilayetlerinden 600.000 kişi olduğunu hesaplıyorduk) yollarda ölüm tehlikesiyle karşı karşıya olduğuna inanıyoruz. Yanlarına birkaç günlük yiyecek almışlardı, ancak pek fazla para almaya cesaret edememişlerdi, zira böyle bir durumda bu parayı yanlarında bulundurmalarına izin verilip verilmeyeceği kuşkuluydu. Mr.

* {"dostlarımıza" sözcüğünü "Büyükelçi'ye" olarak okuyunuz}.

† {The Bible House, İstanbul'dan Mr. W. W. Peet}.

{Peet}ten, Rockefeller Vakfı'ndan birilerinin Cenevre ya da Bern'de olduğunu öğrendik, yardım tahsisatını onaylamaları için mümkün olan her şeyin yapılacağını umuyoruz. Mr. {Peet} ve Büyükelçi'miz ellerinden geleni yapacaklarına söz verdiler ve yardım fonundan bir miktarın bir an önce Harput'a gönderilebileceği konusunda da bana biraz umut verdiler. Her ne kadar izin verilip verilmeyeceği belli olmasa da, yardım çalışmaları mümkünse mutlaka başlatılmalıdır. Biz, Amerikan Misyonlar Heyeti'nin yardımıyla Birleşik Devletler'de elimizden geleni yapacağız...*

Sivas'tan, dostlarına ilişkin haber ulaştırma sözü verdiğim birkaç yüz adresle yola çıktım. Ayrıca benim, yanımda getirdiğim 700'e yakın bir isim listem vardı; ancak bunların tümünü İstanbul'da bırakmak zorunda kaldık. Türkiye dışına tek bir adres ya da herhangi bir kâğıt parçası çıkarmak bile imkânsızdı. Boş bir hesap defteri satın aldım ve sınırı geçtikten sonra seyahat masrafları için yeni bir hesap açtım.

Talas yakınlarında yolda iki köyden insanlarla karşılaştık. Yaya gidiyorlardı, aile başına bir eşek bile düşmüyordu. Yiyecek ve yatacakları yoktu. Erkeklerin neredeyse tümünün ve kadınların büyük çoğunluğunun ayakları çıplaktı ve çocuklarını taşıyorlardı. Sivas'ta sözü edilmeye değer bir olay {Hampartsum} Efendi'nin kız kardeşidir. Kocası aylardan beri hastanemizde askeri hastabakıcı olarak çalışıyordu. Kadın tifüse yakalandı ve hastanemize getirildi. Altmış-yetmiş yaşlarında bir kadın olan annesi, hasta yatağından kalkıp, kadının en büyüğü on iki yaşlarında olan yedi çocuğuna bakmaya gitti. Sürgünden birkaç gün önce koca hapse atıldı ve sorgulama ya da suçlama yapılmadan sürüldü. Onların yaşadığı mahalle yola çıkarıldığında, kadın hastanedeki yatağından kalktı ve çocuklarıyla birlikte gitmek üzere bir kağnıya bindirildi.

---

* {"...elimizden geleni yapacağız" sözlerinden sonra şunları ekleyiniz: –

"Dolayısıyla, plan ve arzularımızın tersine, Birleşik Devletler'in yolunu tuttuk. Gelecek için kısmen son şeklini almış pek çok planımız vardı ve isteğim ve kararım, Mr. Camp işe yerleşinceye ve binalar ve avlular düzenleninceye kadar, bir ya da iki yıl daha Sivas'ta kalmaktı. Türkiye'deki diğer kolejlerimizden bir yıl daha kısa olduğu için eğitim süremizi bir yıl uzatmayı da planlamıştık. Şimdi izne çıkarak, Ermeniler ve gelecekteki görevlerimiz için elimizden geleni yapmaya çalışacağız. Eğer örgütümüz Sivas'a geri gelirse, biz de bir yıl sonra dönmeyi umabiliriz; aksi halde nereye giderlerse oraya gitmeye ve yeni bir eğitim kurumu oluşturmaya çalışacağız. En azından bizim arzumuz bu.

"Eğer Ermenilerin asla geri gelmemek üzere gittiği doğruysa, ki ben bundan kuşkuluyum, o zaman Kurul, Sivas'taki tıbbi çalışmayı güçlendirmeli ve Türkler arasında çalışacak yeni bir genç adam göndermelidir. Bu durumda Kurul'u, kolej mülklerini tıbbi çalışmalara devretmeye ve başka bir yerde yeni bir başlangıç yapmamız için bu mülklerin değeri kadar bağış yapmaya ikna etmemiz gerekir."}

78. SİVAS: SİVAS'TAKİ KIZ LİSESİ MÜDÜRÜ MISS MARY L. GRAFFAM'IN MALATYA'DAN İSTANBUL'DAKİ MUHABİRE* YAZDIĞI MEKTUP;† ARALIK 1915 TARİHLİ BOSTON "MISSIONARY HERALD" GAZETESİNDEN ALINMIŞTIR.

Sivas'ı terk etmeye hazır olduğumuzda, Hükümet kentin Protestanlarına kırk beş kağnı verdi, ancak öğrencilerimiz ve öğretmenlerimiz için hiçbir şey verilmedi; bu yüzden biz de on kağnı, iki at *arabası*, 5 ya da 6 eşek satın aldık ve yola çıktık. Topluluğumuz, kolejin tüm öğretmenleri, yaklaşık yirmi erkek kolej öğrencisi ve kızlar okulundan 30 kız öğrenciden oluşuyordu. Vali'nin, henüz hapsedilmemiş erkeklerin aileleriyle birlikte gitmesine izin vermesi, ihtilalci hiçbir harekete katılmamış olan Sivas halkına tanınan özel bir ayrıcalıktı.

İlk gece öylesine yorgunduk ki, sadece birer parça ekmek yedik ve nerede *yorgan* serebileceğimiz bir yer bulduksa orada uyuduk. Zaten hava karardıktan sonra mola vermiştik. Sivas'ın çok yakınındaydık, bu yüzden jandarmalar bizi korudu ve özel olarak bir zarar görmedik; ancak ikinci gece bizi nelerin beklediğini anlamaya başladık. Jandarmalar önden gidiyor ve köylülerle uzun uzun konuşuyor, sonra geride kalıp biz bağırmaya başlayıncaya kadar köylülerin insanları soyup rahatsız etmesine izin veriyor, ardından gelip onları uzaklaştırıyordu. *Yorgan*lar, kilimler ve buna benzer şeyler bu şaşkınlık sırasında ortadan yok oluyor ve eşekler kayboluyordu. Birçoğumuz ineklerini getirmişti, ancak ilk günden başlayarak inekler birer birer götürüldüler, bir tanesi bile kalmadı.

Soyulmaya alışmıştık, ancak üçüncü gün bizi yeni bir korku sardı ve bu da Kangal'da erkeklerin bizden ayrılacak olmasıydı. Burayı öğle saatlerinde geçtik ve duyduğumuz korku dışında başka önemli bir şey olmadı. Bir öğretmenimiz, annesi ve kız kardeşleri Mancılık'ta yaşıyordu. Onlar da diğer kadınlar ve çocuklarla birlikte köyü terk etmiş ve erkeklerin öldürülmek üzere alındıklarını görünce, öğretmen dört saatlik bir mesafedeki başka bir köye kaçmış; burada polis onu bulup ailesiyle birlikte sağ salim Kangal'a getirmiş, çünkü onları Mancılık'ta alan *çavuş* öğretmenin kız kardeşine göz koymuştu. Onları bir odada hapsedilmiş buldum. Kaymakama giderek onların da bizimle gelmeleri için emir çıkarttım.

Kangal'da bazı Ermeniler Müslüman oldu ve köyde kaldı, diğerleri ise köyden ayrıldı. Bir gece önce tamamen boş olan Kazı Mahara'da kalmıştık. Buranın yakınındaki vadinin cesetle kaplı olduğu söylendi. Kangal'da, Tokat'tan gelen sürgünleri de görmeye başladık. Görüntü, herkesin dehşetle yüreğinden vurulmasına yol açacak türdendi; bunlar bir grup yaşlı kadındı ve bütünüyle her şeyleri çalınmıştı. Tokat'ta, erkekler önce hapsedilmiş, ardından da hapisten alınarak yola çıkarılmışlardı. Vaizin karısı da bu gruptaydı ve bize öyküyü anlattı. Erkekler gittikten sonra yaşlı kadınları ve otuz-otuz beş yaşlarındaki gelinleri tutuklamışlar. Onlarla birlikte birkaç genç kadın ve çocuk da varmış. Tüm genç kadınları ve çocukları Tokat'ta bırakmışlar. Rahip Avedis'in yedi çocuğu vardı: Biri bizim okulun kızlarındandı, diğer altısı,

* {?Mr. Peet}. {ORİJİNAL BELGE: 13 Eylül 1915 tarihli Büyükelçi Morgenthau'ın Dışişleri Bakanı'na gönderdiği yazı ekinde bulunan, Mary L. Graffam'ın William Peet'e yazdığı Malatya 7 Aralık 1915 tarihli mektubun kopyası. NA/RG59/867.4016/187. —A.S.}

† Tarih belirlenememiştir.

onlara bakacak anne ve babaları olmaksızın Tokat'ta kalmıştı. Tokat'tan gelen bu insanlar üç gündür açtı; ondan, sonra henüz fazla bir kaybı olmayan Sivas grubunun yardımıyla yaşadılar.

Onlara baktığımızda, bizimle birlikte olan az sayıda erkeğin bile kalmasına izin verileceğini düşünemiyorduk. Kuşkularımız uzun sürmedi; ertesi gün erkekleri ayırmak için Hasançelebi'ye özel olarak görevlendirilmiş bir kaymakamın geldiğini duyduk. Yüreklerimizde büyük bir korkuyla öğleye doğru bu köyü geçtik. Ancak bir sorun yaşamadan bir yerde kamp kurduk ve yemeklerimizi yedik. Hatta bize söylenenin doğru olmadığını bile düşünmeye başlamıştık ki, *Müdür* jandarmalarla geldi ve erkekleri toplamaya başladı; kaymakam isimlerini kaydettikten sonra, kısa sürede geri getirileceklerini söyledi.

Gece geçti ve sadece bir erkek geriye döndü; anlattığına göre, erkekler paralarının tümünü vermeye zorlanmış ve tümü de hapse gönderilmişti. Ertesi sabah, bir gece önce kaçan erkekleri topladılar ve grubumuzdan, bizi koruması için jandarma vereceklerini vaat ederek zorla kırk beş lira aldılar. Bir "grup" tahminen 1.000-3.000 kişiden oluşuyordu. Bizimki muhtemelen 2.000 kişilikti ve jandarma sayısı en çok beş ya da altıydı. Buna ek olarak, bir Kürt köylüsünün koluna kırmızı bir bez parçası dikerek eline bir silah verdiler; bu kişinin bizi istediği gibi soyma ve itip kakma hakkı vardı.

Kadınlar, tamamen umutlarını yitirmiş olarak yolculuklarına devam etti. Erkek çocuklarımıza dokunulmamıştı ve ufak tefek olan öğretmenlerimizden ikisi kurtulmuştu ve grupla birlikte kaldıkları sürece bizim için çok yararlı olacaklardı. Müdür, erkeklerin Sivas'a geri döndüğünü söyledi; gördüğümüz köylülerse bu erkeklerin tümünün oracıkta öldürüldüğünü anlattı. Hapishaneden ve kafileden alınan erkeklere ne olduğu tam bir sırdır. Birçok Türk'le konuştum ve neye inanacağıma bilemedim.

Erkekler gider gitmez Türk sürücüler: "Hepiniz Tokma Suyu'na atılacaksınız, bu yüzden eşyalarınızı bize vermelisiniz, biz de yanınızda kalır sizi korumaya çalışırız," diyerek kadınları soymaya başladı. Karşılaştığımız her Türk kadını da aynı şeyi söylüyordu. En kötüsü gerçekten oldukça kötü davranan jandarmalardı. Öğrenci kızlarımızdan biri iki kez Kürtler tarafından kaçırıldı ancak arkadaşları o kadar çok yaygara kopardı ki, geri getirildi. Ben sürekli grubun bir ucundan diğerine koşturup duruyordum. Bu soyguncu, katil Kürtler kesinlikle ülkede gördüğüm en yakışıklı erkekler. Eşyalarınızı çalıyorlar, ancak her şeyi değil. Ekmeğinizi ve değneğinizi almıyorlar.

Tokma Suyu üzerindeki köprüye yaklaştığımızda görüntü gerçekten korkunçtu. Ova göz alabildiğine ağır ağır ilerleyen öküz arabaları ile kaplıydı. Saatler boyunca yolda bir damla su bile yoktu ve kızgın güneş altındaydık, ilerledikçe bir gün önceki gruplardan kalan ölüleri görmeye başladık ve gücü tükenenler de yollarda düşüp kalmaya başladı. Tarlalarda çalışan Kürtler sürekli saldırıyordu ve biz bilincimizi yarı kaybetmiş haldeydik. Olabildiğince fazla sayıda insanı arabalarımıza bindirdim. Kız-erkek tüm öğrencilerimiz kahramanca çalıştılar. Bir kız ölen annenin kollarından aldığı bir bebeği akşama kadar taşıdı. Diğeri ölmek üzere olan bir kadını ölünceye kadar taşıdı. Erkek çocukların yiyeceği kesin olan dayağa aldırmadan Kürtlerden su satın aldık. Ben kırk dokuz ölü saydım, ancak daha fazla olmalı. Bir kadının çıplak bedeni yara-bere içindeydi. Kürtleri henüz tam olarak ölmemiş insanları soyarken gördüm. Köprüyü görünceye kadar bir ileriye bir geriye yürüdüm, daha doğrusu koştum.

Her iki taraftaki tepeler yavaş yavaş köprüye doğru ilerleyen Ermenileri taşlayan Kürtlerle bembeyaz kesmişti. İleriye doğru koştum ve köprünün üzerinde gücüm tükeninceye kadar bir Kürt kalabalığının ortasında durdum. Suya kimsenin atıldığını görmedim, ancak söylenen ve doğru olduğuna inandığım şu ki, yıllarca benim için elişleri yapan Elmas bir Kürt tarafından suya atılmış. Badvelli'nin karısı kucağında bir bebekle atın üzerindeydi, bir Kürt onu tutup aşağıya atmak istedi ve diğer bir Kürt "kucağında çocuk var" deyince onu bıraktılar. Köprüyü geçtikten sonra, bizden önce Sivas'ı terk edenlerin hepsini, aynı zamanda Samsun, Amasya ve diğer bölgelerden gelen grupları nehir kenarında bekler bulduk.

İlk kez burada polis bana karışmaya başladı; benim hakkımda bir karar verildiği açıktı. Köprüye vardığımız günün ertesinde, sabahleyin Malatya'ya gitmemi istediler; ancak Ermenilerle kalma iznim olduğu konusunda ısrar ettim. Ne var ki, gün içinde Mutasarrıf'ın Malatya'ya gitmemi emrettiğini, diğerlerinin Kahta'ya gideceğini söylediler. Kısa bir süre sonra da Urfa'ya gönderileceklerini ve orada onlara köyler, kentler vb. inşa ettirileceğini duyduk.

Malatya'da derhal komutana gittim, bu yüzbaşının sürgünlerden bir servet elde ettiği söyleniyordu. Ona, geçen kış Erzurum'a nasıl gittiğimi, bu kadınlara ve çocuklara ne kadar acıdığımızı ve onlara yardım etmek istediğimizi anlattım, sonunda beni Mutasarrıf'a gönderdi. Mutasarrıf Kürt'tü ve görünürde doğru şeyler yapmak istiyordu; ancak geldiğinden beri çoğu zaman hastaydı ve buradaki *'beyler'* her şeyi az çok kendi bildikleri gibi yapıyordu; kuşkusuz zalimce şeyler yapılmaktaydı. Sivas'a telgraf çekmelerini ve bu sürgünlerle sonuna kadar gitme iznim olduğunu öğrenmelerini istedim; ama bana Sivas'tan gelen yanıtta buradan öteye gidemeyeceğimin belirtildiği söylendi.

Buradaki dostlarım onlarla birlikte olmamdan çok memnunlar, zira çok büyük sorunları var ve burada yaşadıkları dehşet nedeniyle neredeyse çıldıracak hale gelmişler. Mutasarrıf ile hem buradaki, hem de Sivas'taki diğer görevliler bana tekrar tekrar sürgünlerin can güvenliklerinin sağlanması doğrultusunda İstanbul'dan gelen emirleri okudular; benim de onların hareket tarzından bu yolda emir aldıklarını anlamam gerektiğini söylediler; ancak her kentte pek çok insan öldürdükleri kuşkusuz. Burada, talim için askerlere kazdırılan büyük hendekler vardı. Şimdi bu hendekler doldurulduğu ve dostlarımız geceleri kentten geri dönen arabalar gördü. Bir tanıdığım yaptığı bir işi kontrol etmek için dolaşırken, muhtemelen köpekler tarafından bu hendekten çıkarılmış bir ceset gördüğünü söyledi. Hükümet'e haber vermiş, bunun sonucunda onunla birlikte kalan iki hizmetkârı Paşa tarafından çağırıldıkları söylenerek askerler tarafından götürülmüş ve öldürülmüş. Buranın *Belediye Reisi*, on yaşından büyük tüm erkeklerin ve on beş yaşından büyük tüm kadınların öldürüldüğünü, bir kişinin bile bırakılmadığını söylüyor. Öyle görünüyor ki, gerçek bu iki uç arasında bir yerlerde.

Benim bu sürgünlerle birlikte gitmekteki en büyük amacım, gittikleri yerde yaşamlarını kurmalarına yardımcı olmaktı. Pek çoğunun, çeşitli yerlerde mektupla ulaşabileceğim akrabaları var ve tahminime göre yardımların bu insanlara ulaşması için bir kanal olabilirim. Hükümeti eleştirmiyorum. Yüksek rütbeli görevlilerin çoğu bu tacizleri sona erdirmek ve aldıkları emirleri yerine getirmek için ne yapacaklarını şaşırmış haldeler; ancak bu bir sel ve önüne gelen her şeyi sürükleyip götürüyor.

Sadece gördüklerimi ve doğru olduğuna inandıklarımı yazmaya çalıştım. Çok çeşitli haberler geliyor ve çok şey muhtemel, ancak bizim bildiğimiz kesin gerçek şu ki, insanların en içten dua ve çabalarımıza ihtiyaçları var. Bu günlerde Tanrı pek çok kişinin çok yakınında.

79. SİVAS'TA İKAMET EDEN BİR DİĞER YABANCIDAN, MR. G. H. PAELYAN'A GÖNDERİLEN 29 AĞUSTOS 1915 TARİHLİ MEKTUPTAN* BÖLÜMLER.

Amerika'dan bir mektup göndermem sizi şaşırtabilir; zaten ben de gerçekten burada olduğuma inanamıyorum. Yedi yıl olmuş ve bizim dönüş zamanımız gelmişti; ancak kolejde bırakacak kimse yoktu ve çocuklar da küçüktü, bu nedenle bir, ya da iki yıl beklemeye karar vermiştik. Ancak Ermenileri sürüp, bizi işimizden ve dostlarımızdan yoksun bıraktıklarında eve dönmeye, iznimizi kullanıp, savaş sonrasında gidebileceğimiz yer için hazırlanmaya karar verdik.

Siz benden Sivas ve özellikle ailenizle ilgili bilgi istersiniz. Genel olarak Sivas Ermenileri gitti, ancak biz ayrılırken bazıları sürgünden muaf tutulmuştu. Bunlar İsviçre Yetimhanesi ve Sanasarsan Okulu, hapisteki insanlar (en iyi 1.500 erkek) ve yol, bina, ev yapımında çalıştırılan, ordu için terzilik, ayakkabıcılık vb. yapan askere alınmış Ermeniler; bir de Dr. {Karekin} ve Dr. {Harutyun}, {Enkababyan}lar, birkaç çadır yapımcısı ve Türkler için gerekli birkaç kişi, hastanemizdeki birkaç hastabakıcı ve eczacımız {Ardaşes Efendi}ydi.

Diğerleri 5 Temmuz'da ve sonraki on gün içinde kağnılarla yola çıkarıldı. Genel olarak her aileye bir öküz arabası verilmişti ve bununla taşıyabilecekleri ne varsa yanlarına alabiliyorlardı. Vali, şehrin çeşitli yerlerine dağılmış olmalarına rağmen Protestanların aynı gün gitmesine izin vermişti; ama diğerleri mahallelerine göre gönderildi. Öğretmenlerimiz ve yatılı öğrencilerimiz Protestanlarla birlikte gitti.

{Anna} ve çocukları da Protestanlarla gitti. {Vahan}ın süt içmesi gerektiğini düşünerek, bir inek aldım ve ineği Anna'ya ve ona bakabilecek başka bir kadına verdim. Onları yolcu etmeye yetişemedim, ancak Miss Graffam gücü yettiğince yardımcı olmak için onlarla birlikte gitti.

Yola çıktıkları günün ertesinde, nasıl olduklarına bakması için {Halil}i bir atla gönderdik. Çok fazla uyuyamasalar da, bir geceyi herhangi bir olay olmaksızın geçirmişler.

Hapishanede olan {Michael Frenguyan Efendi} dışında tüm öğretmenlerimiz gitti. Onu neden hapsettiklerini bilmiyoruz, ama ailenin bir düşmanının onunla ilgili bazı yalanlar söylediğini düşünüyoruz, çünkü kardeşini ve {Yetrail (?)}i de hapse attılar. Onu kurtarmak için her yolu denedik, ama bir yararı olmadı.

Onun, epeydir ailemizde olan bir kızla, {Armenuhi Şahrigian}la nişanlandığını duymuş muydunuz? {Armenuhi} kızlar okulunda öğretmendi; bir yıl İzmir'de eğitim görmüş, sonra da bir yıl veya daha fazla öğretmenlik yapmıştı. Genellikle yazlarını ailemizle geçirirdi ve bu yıl da öyle yaptı. Ermeniler sürüldüğünde, Vali üç kızın hizmetçi olarak yanımızda kalmasına izin verdi ve biz de onu zaten yanımızda olan diğer iki kızla birlikte alıkoyduk ve üçünü de bizimle birlikte Amerika'ya getirdik, böylece bu üç kızı tehcirden kurtardık.

Amerika'ya geldiğimizden beri ve diğer yerlerde olan biteni duydukça, Sivas'taki sürgün uygulaması çok daha insanca geliyor, ancak en iyi durumda bile korkunçtu. Tüm dostlarımızın bir gün içinde bizden koparılmasının ve nereye gideceklerini veya onları tekrar görüp göremeyeceğimizi bilememenin üzüntüsünü anlatamam. Kolej öğrencileri, öğretmenleri,

* {Mrs. Ernest C. Partridge'in (Miss Graffam'ın kız kardeşi) Auburndale, Mass., 29 Ağustos 1915 tarihli mektubundan bölümler}.

marangozları, hizmetçileri vb. hepsi okulumuzdaydı; (Rakupyan}lar da kamp yapıyorlardı. Bir gün içinde hepsi gitti ve sadece bizim aile ve {Halil} kaldı. Korkmadık; ne olacağı umurumuzda değildi.

Şu anda onların, hapiste ve askerde olanların başına ne geldiğini bilmiyoruz.

80. SİVAS: OSMANLI UYRUĞUNA GEÇMİŞ BİR KİŞİNİN NEW YORK'TA 10 MART 1916 TARİHLİ TANIKLIĞI; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.*

Ermenilerin büyük çoğunluğu Sivas'tan sürüldüğünde ben Talas'taydım, ancak olanları duyduğumda, akrabalarımın† da gönderilmiş olabileceğini düşünerek, tabii ki onlarla birlikte gitmek üzere derhal geriye döndüm. Geri dönmek için Kayseri'deki yetkililerden izin almam çok zor oldu; yolların çok tehlikeli olduğunu, bir kadının tek başına yolculuk yapmasının olanaksız olduğunu söylediler. Sonuçta, Sivas'ta yaşayan ve Dr. {Sewney}nin oradaki evini ele geçiren Askeri Nakliye Dairesi Başkanı, Kayseri'ye, Menzel'in koruması altında yolculuk edebileceğimi bildiren bir telgraf gönderdi ve iki subayla birlikte yola çıktım; onlar arkamdan bir yük arabasıyla geliyordu ve yollar çok tehlikeli olduğundan onlardan fazla uzaklaşmamam konusunda beni uyardılar. Kayseri'den iki günlük yolculuktan sonra ulaştığımız Şarkışla'ya kadar yol oldukça sakindi ve hemen hemen kimseyle karşılaşmadık. Şarkışla'da ova, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden gelen sürgünlerle kapkaraydı; bir haftadan beri burada bekliyorlardı ve her gün yenileri geliyordu. O sırada tümüyle mutsuz görünmüyorlardı. Hava çok güzeldi, ova ağaçlarla kaplıydı ve varlıklı kişilerin çoğunun çadırı ve arabası vardı, üstelik büyük erkek çocuklar ve erkekler de onlarla birlikteydi.

Sonradan, Malatya'ya ulaştıklarında, hatta daha önce, erkekler ayrıldı, arabaları ve yiyecekleri ellerinden alındı ve yanlarına sadece, gittikleri dar dağ geçitlerinde sırtlarında taşıyabilecekleri kadar eşya almalarına izin verildi. Bunu biliyorum, çünkü Sivas'tan gelenlerle birlikte yola çıkan Miss Graffam sonradan bu insanlarla karşılaşmış. Ben pek yakınlarında değildim, ancak hanın penceresinden onları görebiliyordum. Bir Ermeni olan hancı, hepsinin öldürüleceğinden emindi; ertesi gün de subaylar gece onların yanına gittiklerini ve erkeklerin öldürüleceğini söylediler; kadınlar ve çocukları için çok üzüldüklerini belirttikten sonra biri, "Kendi krallığını kurmak isteyenlerin başına gelecek budur," diye ekledi.

Yolda hoş olmayan birkaç şey yaşadım, ancak bunları şimdi anlatmayacağım. Akrabalarımı‡ sağ salim buldum; Vali onlara kalabileceklerini söylemiş – ben bunu, Dr. {Sewney} ve karısının İstanbul'daki bazi nüfuzlu dostlarının onları kurtarmak için Vali'ye telgraf çekmiş olmalarına bağlıyorum. O sırada hapishaneler bizim Sivaslı erkeklerimizle doluydu; bunlar birkaç bin kişi kadardılar, onları her gün ziyaret ettik, bazılarına yiyecek götürdük, bazılarını da neşelendirmeye çalıştık. Karıları ve çocukları sürgünlerle gitmişti ve başlarına ne geleceğini bilmemelerine rağmen bu kadar cesur olmaları gerçekten şaşırtıcıydı. Gardiyanların bazısı çok kabaydı ve bize olabildiğince ters davranıyordu, ancak diğerleri kibardı ve tutukluları görmemize ses çıkarmıyorlar, hatta belirledikleri bazı kişilerin bizimle birlikte avluya çıkmalarına ve bizimle konuşmalarına bile izin veriyorlardı. Bir ay kadar sonra bu erkekler yüzer kişilik gruplar halinde gece vakti hapishaneden çıkarıldı; onlara, Ankara yakınlarındaki

* {Amerika doğumlu, ancak Sivas'ta bir Ermeni doktor olan Dr. Sewny ile evliliği nedeniyle Osmanlı vatandaşlığına geçen Mrs. Sewny'nin yazdığı mektup}. {Mektubun kopyası Lillian S. Sewny tarafından James L. Barton'a gönderilmiştir. NA(UK)/FO96/209/246. —A.S.}

† {"akrabalarım"ı, "kayınpederim, Dr. Sewny ve eşi" olarak okuyun.

‡ {"akrabalarım"ı, "kayınpederim ve kayınvalidem" olarak okuyun}.

tren yolunda çalışmaya götürülecekleri söylendi; zengin olanların yolculukta binmek üzere Türklerden yüksek fiyatlarla araba kiralamasına izin verildi. Sabahleyin erkenden, gün ışımadan birkaç saat önce tümü alındı ve yaya yolculuk edenlerin vadi içlerindeki dağa doğru götürüldükleri görüldü. Burada öldürüldüklerinden eminiz, zira askerler giysilerle geri döndüler ve arabaların hepsi de üç ya da dört saat sonra giysilerle dolu olarak geri döndü. Dahası, askerler, bu insanların ölüm karşısında nasıl tavır aldıklarını, bazılarının onu cesaretle, bazılarının korkuyla karşıladığını anlattılar ve biz, doğru söylediklerine inanıyoruz, zira yakından tanıdığımız ve ölüm karşısında askerlerin söylediği şeyleri yapmaları ve söylemeleri mümkün olan kişilerden söz ediyorlardı. Bu kadar çok sayıda mükemmel genç erkeğimizin böyle yok olmasını görmek son derece acı ve pek çoğu ölüme gittiğini bilmiyordu. Bazıları, eşleri ve çocuklarıyla buluşabileceklerini düşünerek yanlarına para almıştı. Miss Graffam'ın geri döneceğini duyduklarında, onu görmek ve ailelerinden haber almak için sabırsızlanmaktaydılar. Miss Graffam geri geldiğinde çoğu gitmişti, ancak hapishaneye girip, geride kalanlara yolculuğuyla ilgili bilgi vermesine izin verildi. Eşlerinin ve çocuklarının hâlâ hayatta olduğunu duymaktan mutlu oldular, çünkü Sivas'tan birkaç günlük bir mesafede tümünün katledildiğini duymuşlardı. Miss Graffam yolda soyulmalarına ve neredeyse her şeylerinin ellerinden alınmasına karşın, Malatya'ya kadar kızlara ve kadınlara henüz tecavüz edilmemiş ve kötü davranılmamış olduğunu söyledi. Sonradan o gruplardan kaçarak Sivas'a geri dönen erkek çocuklardan Miss Graffam'ın onlardan ayrılmasından sonra pek çok kız çocuğunun Kürtler tarafından kaçırıldığını duyduk.

Sivaslı erkeklerimizin tümünün hapishaneden alınmasından sonra, Ankara ve Yozgat gibi diğer kent ve kasabalardan başka erkekler gelmeye devam etti. Birkaç gün hapishanede tutulduktan sonra, aynen bizim erkeklerimize yapıldığı gibi hapishaneden çıkarılıyorlardı. Bu erkekleri görmemize izin verilmiyordu. Çoğu Sivas'a arabalarla ulaşmıştı. Onların da dağlarda öldürüldüğünü ve Sivas'ın "Büyük Mezbaha" olarak adlandırıldığını duyduk. Hapishanede geriye kalan genç erkeklerimizin sonuncuları, üç genç doktordu. Onlardan biri olan Dr. {Apekyan}, Mrs. {Harris}in* öğrencisiydi; {Merzifon}daki yetimhanede büyümüştü ve askeri hastanedeki işine büyük bir coşkuyla bağlı, harika bir genç adamdı. Diğeri Divriğili zengin bir ailenin oğluydu, Almanya'da eğitim görmüştü ve İstanbul'da yüksek mevkilerdeki Almanlar arasında pek çok güçlü arkadaşı vardı; bunlar onu korumak için ya bir şey yapamadı, ya da yapmadı. Ben İstanbul'dayken bu gençler idam edildi. Dr. {Hiarian}ın üst mevkideki bir Alman görevliden bu gençleri kurtarmasını isteyen mektuplarını yanımda götürmüştüm; ardından da, Miss Graffam'dan büyük bir tehlike altında olduklarını ve onları kurtarmak için elimden geleni yapmamı, Almanlara başvurmamı isteyen bir telgraf aldım. Dediğini yaptım, ancak daha önce Enver Paşa'ya gittiklerini ve onun da bu gençler için hiçbir şey yapmadığını söylediler.

Sivas'ta, hepsi de varlıklı yaklaşık 30 ya da 40 aile Müslüman oldu; bunu yaptıkları takdirde hayatlarının ve varlıklarının güvencede olacağı sözü verilmişti. Birkaç hafta sonra, iki ya da üç tüccar dışında tümüne de gitmeleri gerektiği söylendi ve onlar gider gitmez mallarına Hükümet el koydu. Vali'nin Ermeni aile doktoruna kalacağı söylenmiş, o da bunun

* {New London'dan Mrs. Harris}.

Müslüman olması gerektiği anlamına mı geleceğini sormuş. Vali: "Hayır, bu insanların Müslüman olmasından bıktım," demiş.

İki kez yetimhanedeki çocuklarımızın gönderilmesi emredildi; her seferinde Dr. {Clark} Vali'ye giderek kalmaları için yalvardı. Çoğunun üç-dört yaşlarında çok küçük çocuklar olduğunu ve yolda kesinlikle öleceklerini söyledi; o sıralarda kağnı bile bulunamıyordu. Vali etkilenmiş göründü ve kalabileceklerini söyledi. Polisle Vali arasında sürekli bir sürtüşme var gibi görünüyor; Vali onların kalabileceğini söylüyor ve polis geliyor, gideceklerini bildiriyor. Birkaç polis memuru, daha büyük kızlara ve öğretmenlere kendileriyle evlenmelerini, yolda nasıl olsa kaçırılacaklarını, ama kendileriyle evlenmeyi kabul ederlerse, burada kalabileceklerini söylemişler. Ben ayrılmadan önce yüzlerce küçük kız Sivas'a geri getirilmişti; bir kısmı Müslüman ailelerin yanma, bir kısmı da boş evlere yerleştirildi. Onları görmemize izin verilmiyordu. Türk memurların çoğu bu küçük kızlardan bir ya da ikisini yanına almıştı ve birlikte İstanbul'a götürmeyi planlıyorlardı. Yetimhanedeki öğretmenler Karahisar'dan (Ermenilerin kendilerini savunmaya çalıştığı yerlerden biri) getirilen büyükçe kızların bazılarıyla görüşmeyi başardı. Kızlar orada gördükleriyle ilgili korkunç hikâyeler anlatıyor. Bu kızların birçoğu Türklerle evlendirildi. Türkler onları zorlamadıklarını, gönüllü olarak kendileriyle evlenmelerini istediklerini söylüyorlar. Ben ayrılırken, saklanmış olan birkaç kadın ve çocuk da gizlendikleri yerlerden çıkmaya başlamıştı ve misyonerler onları yetimhaneye ve hastaneye götürerek kurtarmaya çalışıyordu.

Samsun bölgesinden birkaç Ermeni asker de firar ederek hastaneye sığındı. Birliklerine Samsun'da katılmışlar ve bin ya da daha fazla Ermeni, muhafızların saldırısına uğramış, büyük çoğunluğu öldürülmüş, ya da ölüme terk edilmiş. Dr. {Clark}a gelen askerler bu ölüme terk edilenlerdendi; birinin ensesinde bir baltayla açılmış korkunç bir yara vardı; onlar için barut ve kurşun harcamak istemediklerini söyleyerek genellikle balta kullanıyorlarmış. Bazıları ise Merzifon yolu üzerindeki terk edilmiş kışladan geliyordu; onlar ve yoldaşları, tüm Ermeniler (askerler) üç gün boyunca aç ve susuz buraya kapatılmış. Sonunda genç bir Türk subayı oradan geçerken sesleri duymuş ve gidip onları dışarıya çıkarmış. Bu adamlar akşama doğru buraya konulduklarını söylediler. Üçlü gruplar halinde birbirlerine bağlanmış ve ardı ardına dışarı çağrılmışlar. Çıkanlar bir daha geri dönmemiş ve diğerleri sonradan onları baltalarla parçalanmış halde bulmuşlar. Bu erkeklerden biri, diğer iki arkadaşıyla bağlı olduğu ipleri çözmeyi başarmış; kapıyı kapatıp arkasına barikat kurmuşlar. Sayıları çok az olan askerler (Türkler) içeriye giremeyeceklerini anlayınca kapıyı dışarıdan kilitleyerek Ermenilerin çıkmasını engellemişler. Türk askerleri gittikten sonra bile dışarıya çıkmaya korkmuşlar, ta ki o subay gelip onları Sivas'a gönderinceye kadar. Subay bunu yapanların cezalandırılacağını söylediyse de, böyle bir şey olmadı. Bu insanların Ermenilere istediklerini yapmalarına izin verildiğinden, bazıları bu kadar canavar olabiliyor ve sonuçta bunlar yaşanabiliyor. Bu eziyetlere uğrayan birçok Ermeni'nin sinir sistemi çöktü. Dr. {Clark} bu insanların bir kısmını gördü ve konuştu; ben de hastaneye sığınanları gördüm.

Tokat'ta kızlar, küçük ya da büyük, evlerde tek başlarına bırakıldı. Oranın rahibinin kızı hastanemizde hastabakıcı olan amcasına (askerdi) bir mektup göndermeyi başardı; dört küçük kız kardeşiyle birlikte evde yalnız olduğunu ve yiyecek hiçbir şeylerinin olmadığını, kentte aynı

durumda pek çok kız olduğunu söylüyordu. Aileleri gideli bir ay olmuştu ve o zamana kadar Türkler onları bir zarar vermemişti. Mektubu bir Türk getirdi.

1 Ekim'de* İstanbul'a gitmek üzere Sivas'tan ayrıldığımda, Vali kentte olmadığından yola çıkmak için izin almakta bazı zorluklarla karşılaştım. O dönünceye kadar beklemek zorunda kaldım. Bana Talas'a kadar güvenle gitmem için gerekeni yapacağını ve nerelerde durmam gerektiğini söyledi; ancak sürücüyle ilgili bazı sorunlar nedeniyle durmamı söylediği hanlarda duramadım ve ilk gece {Merzifon}dan sürülen kadın-erkek Ermenilerle dolu bir handa kaldım. Müslüman olan zengin insanlardı. Sürücü, bana gerçekten Müslüman olmadıklarını, bu yüzden gönderildiklerini söyledi. Onlarla birlikte olan askerler çok korkunç görünüşlü kişilerdi. Arabalarında pek çok güzel halıların, kilimlerin olduğunu fark ettim. Yan odada bazı Türkler vardı ve Ermenileri öldürmekten söz ediyorlardı; ancak o gece onlara bir şey olmadı. İkinci gece, birkaç ay önce çok iyi durumda olan, ancak şimdi yarı yarıya harap olmuş ve terk edilmiş bir handa durmak zorunda kaldım. Hava kararmıştı ve yola devam edemiyorduk; {{Ermeni olan}} eski hancının oğlunun ve kardeşinin Müslüman olduğunu, kazandıkları tüm paraları hükümete verme koşuluyla hanı işletmelerine izin verildiğini öğrendik. Bu iki adam korku yüzünden acınacak haldeydi. Her ikisi de Gemerek'teki erkeklerin öldürülmesine dair korkunç hikâyeler anlattı; bu han Gemerek kasabasının dışındaydı. Üç hafta boyunca, açlıktan ölecek hale gelinceye kadar dağlarda saklandıklarını, sonra hükümete teslim olduklarını ve Müslüman olduklarını anlattılar, ancak "Biz sadece lafta Müslümanız, kalben Hıristiyanız" diye eklediler. Hâlâ çok korkuyorlardı ve sonradan öldürülmeyeceklerinden emin değillerdi. Gemerek kasabasında kızların çoğunun Türklerle evlenmeye zorlandığını, yaşlı kadınların çoğunun öldürüldüğünü ve geri kalanların sürüldüğünü söylediler. Sivas yolu üzerinde onları gördüğümden bunun doğru olduğunu biliyorum. Ertesi gece, penceremin altında konuşan iki hocadan o sıralarda dağlarda Ermenilerin korkunç bir katliama maruz kaldığını duydum; bunu büyük bir üzüntüyle anlatıyorlardı ve dehşet içindeydiler. Tabii benim dinlediğimi bilmiyorlardı. Talas'a ulaştığımda buradaki ve Kayseri'deki halkın neredeyse tümü gitmişti. Kayseri Protestanları ya da en azından birkaç Protestan aile Talas'a gönderilmiş ve burada onlara ev verilmiş, Talas Protestanları yakındaki köylere gönderilmişti. Ancak durumları Sivas bölgesindeki Ermenilerden çok daha iyiydi. Kızlar okulu Kayseri'den gelen kızlarla doluydu ve çoğu† zengin Gregoryen ve Katolik ailelerin kızlarıydı. Kayseri halkına kızlarını orada bırakma izni verilmişti. Ben oradayken Kayseri dışındaki bir yerleşim yerinden bir kadınla iki erkek geldi ve tüm köyün korkunç bir şekilde katledildiğini anlattılar. Önce on yaşma kadar olan küçük erkek çocuklar köy dışına götürülmüş ve öldürülmüş. Köyde sadece birkaç erkek varmış, bu yüzden kadınlar erkek gibi giyinerek Kürtlere ve Türklere direnmişler ve köyü üç hafta boyunca korumuşlar, taşlarla onları kovalamışlar; sonra tepelere kaçmışlar. Türkler, sürekli olarak Müslüman olmaları, böylece hayatlarının bağışlanacağı yönünde çağrı yapmış, ancak onlar bunu reddetmiş. Sonra, bu köydeki Türklere Kayseri'den askeri destek gelmiş ve kaçabilen bu üç kişi dışında hepsini vurmuşlar. Talas'a varmaları haftalar almış; gündüzleri saklanmışlar, geceleri yakalanma korkusuyla son derece yavaş yol almışlar. Bu köyde pek çok Protestanımız bulunuyordu ve öldürülenler arasında bir öğretmenimizin annesi, diğer birinin

* {"1 Ekim'de" sözünden sonra, "Kızılhaç'ta çalışmak için" sözlerini ekleyin}.

† {"çoğu" sözcüğünden sonra, "bizim okulumuza hiç gelmemiş olan" sözlerini ekleyin}.

de karısı vardı. Bu bölgedeki tüm köylerde, sürgün etmek yerine böyle yapıldığını duyduk. Talas'tayken Sivas'tan bir telgraf aldım; karısı ve küçük oğluyla Sivas'tan gelecek olan Sanasaryan Koleji'nden bir profesörü beklemem isteniyordu. Vali İstanbul'a gitmelerine izin vermişti; profesör Viyana'da eğitim görmüştü, karısı da bu ülkedendi; çok hoş insanlardı. Birkaç gün bekledim, ancak gelmediler. Sonradan planlandığı gibi Sivas'tan ayrıldıklarını, Sivas ile Talas arasında bir yerlerde kaybolduklarını öğrendim ve onlardan bir daha haber alınamadı. Valinin, yanlarına güvenilir bir muhafız verileceği vaadiyle yolculuk yapmalarına izin vermesinden sonra, bu yolda aynı şekilde kaybolan birkaç kişi daha biliyorum.

Kayseri'den tren istasyonuna kadar geri kalan yolu Askeri Nakliye Şirketi'nin koruması altında gittim. Terk edilmiş pek çok kasabadan geçtim; ancak yolda, Sivas ile Talas arasında gördüğüm biri dışında, hiç cesede rastlamadım. Trende, birbiri ardına Ermenilerle dolu yük vagonlarını geçtik; iç taraflara gönderilen sürgünlerdi. Tümü de hayvan vagonlarına hayvanlar gibi tıkıştırılmıştı. Bu vagonlarla her gün karşılaştık; sıklıkla yan hatları kullanıyorlardı. Konya Ovası boyunca on binlerce kişi vardı; bazısının çadırı vardı, çoğununsa hiçbir şeyi... O sırada havalar sıcaktı, bu yüzden özellikle soğuktan rahatsız olmuyorlardı. Sonradan, İstanbul'dayken Konya Ovası'ndaki bu insanların iç taraflara gönderildiğini ve yanlarına yiyecek almalarına izin verilmediğini duydum, böylece daha çabuk öleceklerdi.

Trende, Erzincan Mutasarrıfı'mn karısı benimle aynı kompartımandaydı. Yanında birkaç Ermeni kızı da vardı; biri, kadının çocuğuna bakmak için bizimle aynı kompartımandaydı. Kız, dokuz yaşlarında olan çocuğa iyi davranıyordu, ancak kadın, kıza küçük bir köle muamelesi yapıyordu. Kadın, diğer bir Türk kadınına kızın ailesinin sürüldüğünü ve onu sokaklardan aldığını söyledi. İstanbul'daki Ermeniler, ihtilalci eğilimleri olduğundan kuşkulanılan erkekler dışında, sürülmemişti, ancak gıda kıtlığı yaşıyorlardı ve işe ihtiyaçları vardı. Profesör_____, ben ayrılmazdan bir hafta önce İstanbul'daki Türklerin "Ermeniler İstanbul'dan gitmeli" dediğini ve Müslüman olmaları için Türkler tarafından büyük bir baskıya uğradıklarını söyledi. Birkaç genç Ermeni kadını Kızılhaç'ta işe aldık. Mükemmel bir Hıristiyanlık ruhu gösterdiler; askerlere karşı her zaman kibar ve iyi davrandılar, hiçbir zaman ve hiçbir biçimde içlerindeki öfkeyi onlara göstermediler. Birkaçı iç kısımlardan geliyordu ve aileleri sürgüne gönderilmişti; biri, çocukların korkunç bir katliama uğradığı Trabzon'dandı ve yedi aylık bebeğinin de onlar arasında olmasından korkuyordu. Bu genç kadın kocasıyla sürgüne gitmiş ve Trabzon'daki her şeyini ve herkesi kaybetmişti. Olağanüstü bir Hıristiyandı ve birlikte çalıştığı herkes onu seviyor ve saygı duyuyordu.*

* {Son paragraftan sonra şunları ekleyin:
"Kızılhaç çalışmaları sona erdirildiğinde, pek çok Ermeni işsiz kaldı ve İstanbul'daki misyonların arzusu, endüstriyel alanda çalışmalar yapmak, dispanserler açmak ve bu yolla bu insanlara iş sağlamaktı. Eğer hızla yardım gelmezse pek çoğu açlıktan ölecek.
"Ayrılmadan önce Sivas'tan aldığım mektuplarda, ne kadar para gönderilebilirse, yardım çalışmalarında kullanabileceklerini yazıyorlar. Tam olarak yazamamışlar ama, anladığıma göre Sivas ve çevresinde saklanmakta olan kişiler geri gelmeye başlamış, bunların tüm mallarına ve mülklerine Hükümet tarafından el konulduğundan, pek çok ev içindekiler gider gitmez yıkıldığından, her şeylerini kaybetmiş durumdalarmış. Her yerde yardıma büyük ihtiyaç var."}

81. SİVAS: MURAD'IN MACERALARI; 1 MART 1916 TARİHİNDE NEW YORK "THE NEW ARMENIA" GAZETESİNDE "S. H. S."NİN ANLATIMI OLARAK YAYIMLANMIŞTIR.

Aralık 1914'te Murad, doğum yeri olan Govdun köyünde huzur içinde çalışıyormuş. Sonra vilayet merkezi olan Sivas kentinde bazı sorunların baş göstermekte olduğunu haber almış. Oraya gittiğinde Ermenilerin panik içinde olduğunu görmüş. Askerlik yaşındaki tüm Ermeniler ve önde gelen Ermeni işadamları, Türk askerleri için yapılan ekmeklere Ermeni fırıncılar tarafından zehir konulduğu bahanesiyle hapse atılmışlar. Kentteki Ermeni doktorlar komutana giderek bu haksızlığı protesto etmiş ve suçlamanın yalan olduğunu kanıtlayabileceklerini söylemişler. Valiyle arası iyi olmayan komutan birkaç ekmek getirilmesini emretmiş, doktorlar da onun önünde bunları yemiş ve hiçbirine bir şey olmamış. Bunun üzerine komutan tutukluların serbest bırakılmasını emretmiş. Ancak, olaylar sürekli olarak daha kötüye gitmiş, zulüm artmış ve sonuçta çevre köylere de yayılmış.

Murad, bir grup cesur Ermeni'yle birlikte Osmanlı Hükümeti'nin zulmüne birkaç ay direnmiş ve sonunda dağlara sığınmak zorunda kalmış. Mart 1915'te, Murad ve çetesini yakalamak üzere Türk askerleri gönderilmiş, ancak yenilip geri püskürtülmüşler. Ermeniler sürekli gerilla savaşıyla dağlarda mücadelelerini sürdürmüşler. Hükümet öylesine çileden çıkmış ki Murad'ın başına ödül koymuş.

Murad, çetenin yaşadığı zorluklar ve yoksunluklar sonucu tifüse yakalanmış ve yoldaşları, yakalanmasın diye onu karla kaplı dağların birinden diğerine ve mağaradan mağaraya taşımak zorunda kalmışlar. Sakar Dağı'nda Murad ve yoldaşları üç yüz Türk süvarisi tarafından çevrilmiş, ancak Hantzart'taki bir Ermeni köyüne kaçmayı başarmışlar. Köylüler Murad'a bakmış ve "Burada kal," demişler, "seni korumak için yüzlercemiz ölümü göze alır." Murad onları tehlikeye atmak istememiş. Türk süvarilerinin yaklaştığını duyunca yoldaşlarından onu dağlara taşımalarını istemiş.

Mayıs'ın ılık havalarında Murad düzelmeye başlamış. Bir grup Türk süvarisi yeniden bu küçük Ermeni savaşçı grubunu aramaya çıkmış. Murad ve yedi adamı Türklere ateş açmış ve birkaç tanesini yaralamış. Türkler hızla geri çekilmiş, ancak kısa bir süre sonra destek alarak geri dönmüşler. Ermeniler onları yine geri çekilmek zorunda bırakmışlar. Ardından Murad dağdan inmiş ve birkaç gün ormanlarda ve vadilerde yol almış.

Ermenilerin olağanüstü yiğitliği nedeniyle, Murad'ın bin adamı olduğu söylentisi yayılmış. Sivas Valisi ne pahasına olursa olsun onu yakalamaya kararlıymış. Teluk-Hayna denen bir yerde yüz Türk piyadesi Murad'ın sekiz kişilik ordusunun üzerine gelmiş, ancak Murad cephanesini harcamamaya karar vermiş ve geri çekilmiş. Tecer yakınlarında bir Türk alayı, yedi topla sözümona Ermeni ordusuyla savaşmak üzere ilerlemiş, ancak Ermeniler yine sağduyularını kullanmışlar. Murad'ın adamları daha baştan iyi silahlanmış durumdaymışlar; öldürdükleri askerlerden elde ettikleri mühimmatla sürekli olarak cephaneliklerini doldurmuşlar. Sık sık öldürdükleri Kürtlerin ve Türklerin üzerinde Ermeni kadınlarına ait mücevherler ve başka ziynet eşyaları bulmuşlar. Murad'da hâlâ bu mücevherlerden bir miktar var.

Türklerle sayısız muzaffer çarpışma ve çatışmadan sonra, Murad 1915 yılının sonbaharında Samsun'a doğru yönelmiş. Katılan yedi Ermeni ve üç Rum'la Murad'ın çetesi büyümüş. Samsun'dan pek uzakta olmayan Çamalan köyüne ulaştıklarında, Konstantin isimli önde gelen bir Rum tarafından karşılanmışlar. Türkler Konstantin'in sahip olduğu tüm tekneleri yakıp yıkmış, ayrıca başka zulümlere de uğramış. Türklere direnerek evinde on sekiz isyancıyı toplamış ve onları savunmuş. Bir gün üç yüz Türk askeri Rumun evini sarmış ve ateş açmış. Kuşatma altındakiler kendilerini öylesine iyi savunmuş ki, düşman eve yanaşamamış. Her yeni saldırı başarıyla püskürtülmüş ve Türklerin çoğu öldürülmüş. Geceleyin, kuşatma kaldırılmış ve düşman geri çekilmiş. Murad ve yoldaşları, Konstantin ve ailesiyle birlikte müstahkem yerlerini tahliye ederek Samsun'a doğru yollarına devam etmişler.

Grup sonunda Karadeniz yakınındaki Hoca Dağı ormanlarına ulaşmış. Burada saklanmaya devam ederken, bölgeyi araştırmak ve bir kaçış yolu bulmak üzere keşif kolları göndermişler. Yiyecek ve cephane stoklarını tamamlayan cesur savaşçılar, bir gece hızla deniz kıyısına inmişler. Burada, demir atmış bir yelkenli bulmuşlar ve beş kişilik Türk mürettebatla birlikte yelkenliyi ele geçirmişler. Malzemelerini yüklemişler ve yelken açmışlar. Türk mürettebatı da yelkenlide çalıştırmak üzere yanlarında götürmüşler.

Karadeniz'de sekiz gün ve geceden sonra suları tükenmiş ve ekmeklerini deniz suyuyla yapmak zorunda kalmışlar. Bu arada korkunç bir susuzluk çekiyorlarmış. Yelkenli Samsun ve Giresun'u geçmiş, Rize'ye yaklaşmış. Rusya sahiline üç ya da dört saat uzaklıktayken Türklere ait iki hücumbotun onları aradığını görmüşler. Türkler Murad'ın kaçtığını öğrenmiş ve onu denizde yakalamak için bir kuvvet göndermiş. Türkler isyancılara ateş açmış. Ermenilerin keskin nişancıları da buna etkili bir yanıt vermiş. Birçok asker öldürüldükten sonra hücumbotlar geri dönmüş. Murad'ın grubundan cesur Yegho öldürülmüş ve Rumlardan biri yaralanmış.

Kuvvetli bir fırtına çıkmış ve batıl inançlı Türk denizciler, Yegho'nun cesedinin denize atılması için yalvarmışlar, çünkü cesedin orada kalması halinde geminin parçalanacağından korkuyorlarmış. Yelkenli sonunda Batum'a ulaşmış ve grup sağ salim Rusya topraklarına ayak basmış. Murad Yegho'yu gömmüş ve sonra Tiflis'e giderek diğer Ermeni gönüllülerine katılmış.

82. SİVAS: MR. A. S. SAFRASTYAN'IN SIĞINMACI MURAD'LA TİFLİS'TE YAPTIĞI RÖPORTAJIN KAYDI.*

Küçük Asya'da Ermeni katliamının korkunç ayrıntıları üzerindeki perde, iyi bilinen bir savaşçı, bölgedeki Ermenilerin önderi, Sivaslı Murad tarafından bir kez daha kaldırıldı. Murad, Sivas'ın 32 km kadar güneybatısında bulunan Şarkışla'dan başlayarak, küçük bir kuvvetle Sivas'ın 100 km kadar güneydoğusunda bulunan Divriği'ye doğru ilerledi. Düzenli Türk birlikleriyle giriştiği pek çok çarpışmadan sonra Sivas'ın kuzeydoğusundaki Yıldız Dağı'na mevzilendi. Burada büyük bir düşman gücü tarafından kuşatıldı ve sekiz gün boyunca umutsuz bir savaş sürdürdü. Bu eşitsiz savaşta yoldaşlarının çoğu öldü. Ancak kendisi Türk hatlarını yarmayı ve Samsun yakınlarında bir sahile ulaşmayı başardı. Burada, bazı Türk gemicilerini esir alarak Batum yönüne yelken açtırdı. Yolculuk sırasında yelkenlisi Türk hücumbotları tarafından kovalandı ve üzerlerine ateş açıldı. Bu çarpışmada yoldaşlarından biri vurularak öldürüldü. Kısa bir süre önce buraya ulaşan Murad, Sivas Vilayeti'nde, Harput'un bazı bölgelerinde ve Batı Dersim'de yapılan zulümlere ilişkin bilgi verdi.

Yaklaşık yirmi yıldır Murad (şu anki gönüllü birliklerini örgütleyen Antranik'in silah arkadaşlarından biri) bir savaş önderi olarak Ermeni hareketinin ön sıralarında yer almaktadır ve geçen Mart ayından itibaren verdiği mücadelenin ve artık sona ermiş olan Rusya'ya kaçma serüveninin öyküsü ciltler doldurabilir. Murad, dış dünyaya, Sivas bölgesinde yaşayan 160.000 Ermeniden şimdi, ya da daha doğrusu, oradan ayrıldığı bir ay öncesine kadar, 10.000 kişinin kaldığı bilgisini veriyor. Bunlar da, hapishanelerdeki insanlardan, amele taburlarında yararlı birer zanaakâr olarak çalıştıkları için canları bağışlananlardan ve evlerinde bırakılan çok yaşlı kişilerden oluşuyor. Geriye kalan 150.000 can, ya anında katledildi, ya da Fırat'ın doğu kıyısı ile kuzey Mezopotamya arasında kalan alana sürüldü.

Murad'ın bana anlattığı öykü, en tepedeki güçlü bir el tarafından en iyi şekilde örgütlenmiş ve ayrıntıları en acımasız şekilde hayata geçirilmiş katliamları bir kez daha açığa çıkarıyor. İmha hareketinin gerçekleştirilmesindeki ayrıntılarda öylesine çarpıcı benzerlikler var ki, sekiz ay boyunca dünyayla bağı kopuk olan Murad'ı dinleyen herhangi bir kişi, anında, bunun Bitlis ya da başka bir yerdeki katliamların öyküsü olduğunu düşünür.

Zulüm, Türkiye'nin savaşa girmesiyle başladı. Sivas Ermenileri, ya bizzat çalışarak, ya da katkıda bulunarak Kızılay'ın Türk ordusuna yönelik çalışmalarına yardım etmek için ellerinden geleni yaptılar. Buna rağmen, özellikle Ermeni unsurlar askeri ihtiyaçlar için el koyma bahanesiyle vicdansızca soyuldu. Bu sırada, Sivas Türkleri, reform talebiyle Avrupa'ya başvuran Ermenilerle olan eski hesaplarını görme niyetinde olduklarını gizlemiyordu.

Fırtına, Türk ordusundaki Ermenilerin firarı ve sivil Ermenilerin silahsızlandırılması üzerine koptu. Sivas Tümen Komutanı, otuz üç yaş üzerinde olup görev yapabilecek sağlam erkeklerin cephe hizmetinden geçici olarak muaf tutulmak için askeri yetkililerden izin almalarını emretmişti. Sivas Valisi Muammer Paşa ise bu girişimi Ermenilerin sadakatsizliğinin bir işareti olarak gördü. Aralık ve Ocak aylarında Türk ordusundaki Ermeni askerlerin çoğu ya

* (Bu röportaj Mr. A. S. Safrastyan tarafından Lord Bryce'a iletilmiştir.) {ORİJİNAL BELGE: Çeviri, NA(UK)/FO96/209/254-256}.

silahsızlandırılarak amele taburlarına gönderildi, ya da "şüpheli" kişiler olarak hapsedildi. Orduda karşılaştıkları muamele dayanılır gibi değildi. Halife tarafından *Cihad* ilan edildi, artık kâfirlerin kaderi Müslümanların elindeydi. Bir olayı belirtelim: Gürün'de asılsız bir firar suçlamasıyla üçü kardeş, altı Ermeni asıldı; oysa tamamen suçsuzdular.

Ermenileri silahsızlandırmak için Türkler en şeytani yöntemleri kullandı. Sivillerin ellerindeki tüm silahları teslim etmeleri emri sözde herkes için geçerliydi, ancak aslında Ermenilere yönelikti. Sivas yakınlarında bir köy olan Khurakhon'da bir adamın (Harutyun) ayaklarına at gibi nal çakıldı, biri (Mıgırdiç) hadım edildi ve bir diğeri (Puzant) başına kızgın demirden bir taç giydirilerek öldürüldü. Bu tür işkence tehditleri altında pek çok Ermeni silah satın alıp yetkililere vermek zorunda kaldı. Tüm bunların en traji-komik yanı, silahları toplama görevi verilen Türk memurların Ermenilere iyi bir kârla bu silahları satıyor olmasıydı.* Öyle görünüyor ki, bu utanç verici uygulamanın amacı, Türk Hükümeti'nin Ermenileri isyancı sınıfına sokmak ve onları resmi uyarılara karşın gizlenmiş silah bulundurmakla suçlamak için gerekçe yaratmak istemesiydi.

Sonra yine, Ermeniler arasında korku yaratmak için her kasaba ve köyden önde gelen dört ya da beş erkek esrarengiz bir şekilde vurularak öldürüldü; bu arada Ermeni kökenli hükümet memurlarının çoğu nedensiz görevden alındı. Koçhisar'ın (Sivas Vilayeti) Vali yardımcısı olan ve iyi bir sicile sahip Nişan Efendi, diğer pek çokları gibi kesin bir emirle görevinden alındı.

Ocak ayının sonlarına doğru (1915), Odabaşyan Vartabed (Sivas'ın seçilmiş Ermeni piskoposu) Ankara'dan görevine dönerken yolda saldırıya uğradı ve arabasında öldürüldü. Artık kesinlikle kanıtlanmıştır ki, suikast Vali Muammer Paşa'nın bilgisi dahilinde planlanmıştı; çünkü katiller Vali'nin yardımcısı Zaralı Mahil Efendi, yaveri Çerkez Kör Kasım ve diğer iki kişiydi.

Şubat ayında, aktif hizmetteki Ermeniler ve Ermeni fırıncılar, yetkililerce askerlerin ekmek ve yiyeceklerini zehirlemekle suçlandılar. Ardından Türk ve Rum doktorlarca yapılan tıbbi inceleme böylesine çirkin bir suçlamanın asılsızlığını kolayca kanıtladı.

Sivas, Ankara ile Erzurum arasındaki ana-yol üzerinde olduğundan, tüm vilayette Türk askerlerine konaklama sağlama yükünün Ermeniler tarafından üstlenmiş olması ve Türklerin bir cepheden diğerine sürekli hareket etmeleri† nedeniyle savunmasız halk tarifsiz eziyetlere maruz kaldı. Türkler aç kurtlar gibi gördükleri her şeyi yiyor ve her istediklerini alıyorlardı. Sivas'ın doğusunda bir Ermeni köyü olan Keçört'de askerler kadınlara tecavüz etti ve en güzellerinden altı kadına öyle canavarlıklar yapıldı ki, kadınlar işkencecilerinin elinde can verdiler; bu sadece tipik bir örnektir.

Türklerle ilgisi olmayan bir başka olay Ermenilerle Türkler arasındaki ilişkilerin iyice bozulmasına neden oldu. Şubat ayında ele geçirilen yaklaşık 1.700 Rus savaş esiri çok kötü bir durumda Sivas'a getirildi. Müslüman kökenli Rus askerleri daha önce Erzurum'da serbest bırakılmış, Ermenilerin çoğu öldürülmüştü. Rusların üzerlerinden giysileri alınmıştı. Sivas'a

* Bkz. Belge 68, 94 ve 122.

† Rus Donanması Karadeniz limanlarını kapattığı ve deniz yoluyla ulaşım zor olduğu için, Türklerin hattın sonu olan Ankara'ya kadar Anadolu Demiryolları'nı kullandıkları, oradan at ve develerle Sivas üzerinden Erzurum'a ulaştıkları görülüyor. —[röportajı yapanın notu.]

gelirken ağır hakaretlere maruz kaldılar; yanlarından geçen her Müslüman onlara tükürdü, daha hızlı yürümeleri için kamçılandılar. Bunlardan ancak yarısı, pis paçavralara sarılmış, hemen hemen çıplak, ayakları şişmiş ve bazıları, koyun postundan paltoları yaralı vücutlarına yapışmış halde Sivas'a ulaştılar. Rus esirlere karşı böylesine zalim bir davranış karşısında Sivas Ermenileri onlara tıbbi bakım sağladılar ve yardım ettiler. Ermenilerin gösterdiği bu basit insanca duyarlılık Müslümanlar arasında büyük bir öfkeye yol açtı. Bu yardımlara rağmen yaklaşık 1.700 esirden sadece altmış kadar Rus sağ kalmıştı. Ermeniler Rus ölülerini gömmek istediklerinde Türklerin sataşmalarıyla karşılaştılar.

Mart'ın son günlerinde Murad ve diğer Ermeni liderler Sivas Valisi tarafından önemli bazı sorunları görüşmek üzere toplantıya çağrıldılar. Ancak bazı Türk arkadaşları ona ve yoldaşlarına bir suikast düzenleneceğini Murad'a bildirdiğinden, Murat doğal olarak Vali'nin davetine gitmedi. Bunun üzerine bu kişilerin yakınlarına Türkler son derece çirkin davrışlarda bulundular. Yine de, Sivas, Erzincan, Harput, Çemişgezek ve diğer bölgelerdeki Ermeniler, daha sert tedbirlere meydan vermemek için bu gaddarlıklara katlanmanın daha akıllıca olacağına inandılar. Nisan'da hayal mahsulü silahların toplanması için her köye yeni askeri birlikler gönderildi ve bu silahlar daha önce anlatıldığı biçimde temin edilerek yetkililere verildi. Pek çok yerde askeri mahkemeler kuruldu ve insanlar göstermelik yargılamalardan sonra mahkûm edildi. Hovhannes Poladyan, Vahan Vartanyan, Khorakhonlu Murad ve diğer on iki Ermeni lider vuruldu. *Taşnaksutyun* ve *Hınçak* partilerine bağlı erkeklerin her birine 110 değnek vuruldu. Terörize etmeyi amaçlayan bu yöntemler Ulaş, Şarkışla, Koçan, Gemerek, Gürün, Darende, Divriği ve diğer bölgelerde de en ağır şekilde uygulandı.

Ermeniler için en korkunç günler Haziran'da başladı. Her Ermeni askerin bir firari olduğunu ve bu insanların evlerinde sayısız silah sakladığını varsayan Türkler en acımasız yollarla Ermenilerin her kuruşunu ellerinden alma politikasını asla yumuşatmadılar. Haziran sonu ila Temmuz başlarına doğru yukarıda sözü edilen bölgelerde çok daha geniş çaplı katliamlar gerçekleştirildi. Bu katliamlarda kullanılan yöntemler Ermenistan'ın diğer yerlerindekilerle tamamen aynıydı. Erkekler kadınlardan ayrılıyor ve güneydoğuya doğru sürülüyordu. Sağlam erkekler önce hapsediliyor ve sonra insanın kanını donduran şekillerde küçük gruplar halinde katlediliyorlardı. Murad, vilayetin çeşitli bölgelerinde iki haftalık bir sürede yok edilen Ermeni sayısının günde 5.000 olduğunu tahmin ediyor. Sivas'ın doğusunda atla bir saatlik mesafedeki Maltepe köyünde, yirmiye yakın Ermeni hükümet memuru keskin ve sivri baltalarla paramparça edilmişti. Sivas yakınlarındaki bir diğer Ermeni köyü olan Duzasar'da 32 Ermeni aynı şekilde öldürüldü.

Sivas'ın doğusunda, Zara'ya yakın Habeş çevresinde 3.800 Ermeni satırlarla, taşlarla ya da süngülerle vahşice öldürüldü. Horsan'da adı Nigoghos olan köy muhtarı köyün yakınlarındaki Boğaz köprüsüne ayaklarından asıldı. Yüz yirmi Ermeni ailesinin yaşadığı Gotni köyü'nde, Türk *başıbozuklar* – ki bunlar çoğunlukla serbest bırakılan hükümlülerin "*çeteler*" halinde örgütlenmesiyle oluşturuluyordu – on iki yaşından büyük tüm erkekleri öldürme ve on iki yaş üzerindeki tüm kadınlara tecavüz etme başarısıyla övünüyordu.

Sivas yakınlarındaki Herag köyü'nde, erkekler öldürüldü, genç kadınlar kaçırıldı ve yaklaşık 600 çocuk, muhtemelen Müslüman yapılmak üzere Vali tarafından alıkonuldu. Malatyalı kadınlar çırılçıplak soyuldu ve Müslüman ayaktakımının hakaret ve alayları arasında

evlerinden dışarıya sürüklendi; birçok genç kadın çıldırdı, diğerleri yaşamlarına son vermek için korkunç acılı yollara başvurdu. Sivas'ın kuzeyinde yer alan Niksar'da genç kadınların çoğu Türklere dağıtıldı ve geriye kalanlar güneye sürüldü.

Yolculukları sırasında Murad, önceden büyük ve zengin bir koloninin bulunduğu bir liman kasabası olan çarşamba'da sadece 300 çocuğun ve yaşlıların kaldığını görmüş. Kadın-erkek tüm genç insanlar ya öldürülmüş, ya da kaçırılmış veya evlerinden sürülmüş; sağ kalanlar arasında on yaşından büyük çocuk yokmuş.

Sivas'ın kuzeybatısındaki Amasya'dan Erzincan'a ve Harput'a kadar uzanan bölgede Ermeni nüfus aynı muamelelere maruz kaldı. Arapkir, Çemişgezek vb. gibi belli merkezlerde bazı aileler Müslümanlığı kabul ederek zulümden kurtuldu.

Erzincan ve çevresindeki bölgelerde yaşayan yaklaşık 15.000 Ermeni'nin çoğu Kemah Boğazı yakınlarında Fırat'ta boğuldu; Bayburtlu Ermenilerin de Fırat'ın bir kolu olan Karasu'da aynı kaderi paylaştığı bildirildi. Murad, Samsun'daki otuz kadar Ermeni ailesi, tümü İran vatandaşı olan ve sağda solda kalan birkaç aile dışında, Karadeniz kıyısı boyunca tüm çalışkan Ermeni unsurun evlerinden sökülüp atıldığını ve malının mülkünün yerli ya da göçmen Müslümanlara dağıtıldığını anlattı.

25.000 kadar Ermeni'nin bulunduğu Sivas kentinde, önde gelen yerlilerin çoğu ya öldürüldü, ya da çöllere sürüldü. Şimdi orada, çoğu çocuk ve yaşlı kişilerden oluşan 120 kadar Ermeni ailesi kaldı.

Genel olarak bir direnişle karşılaşmayan bu katliam ve yıkımların arasında yine de, kaydedilmesi gereken cesurca hareketler ve hem kadınların, hem de erkeklerin kahramanca ölüme gitme öyküleri var.

Sivas Vilayeti'nde, Duzasar, Gevra, Horsan, Khantzod vb. yerlerdeki Ermeniler, savaşın ilk başlarında ırklar arası bir çatışmanın patlak vermesini engellemek için mümkün olan tüm fedakârlığı yaptı; ancak benimsedikleri pasif direniş tavrının hiçbir biçimde işe yaramayacağını anladıklarında silahlandılar ve Gürün, Gemerek, Divriği, Keçi Mağarası, Mancılık ve diğer yerlerdeki memleketlilerinin desteğiyle Müslüman asker ve çetelere karşı günlerce savaşarak aynı şekilde karşılık verdiler.

Şebinkarahisar ve Amasyalı Ermeniler Türklerin tarifsiz zulmüne dayanamayarak misillemede bulundular. Kendi kasabalarındaki Müslüman mahallelerini ve hükümet binalarını yakıp yıktılar ve Türkleri geçici olarak uzaklaştırdılar. Ancak sonradan büyük kuvvetlerle gelen Türklere dayanamadılar ve son fertlerine kadar savaşarak öldüler.

Sivas'ın doğusundaki Keçeyurt köyünden iki genç kadın, Sirpuhi ve Santukt, Türkler tarafından haremlerine götürülmek istenince Kızılırmak'a atladılar ve kucaklarında bebekleriyle boğuldular. Heragh Garabed Tüfekçiyan'ın on dokuz yaşındaki kızı Sirpuhi, Merzifon Amerikan Koleji'nden mezundu ve ona Müslüman olup bir Türkle evlenerek kendini kurtarması önerildi. Sirpuhi babasını öldürüp sonra kendisine evlenme teklif edilmesinin bir canavarlık olduğu yanıtını verdi. Bir Tanrısız ve bir caniyle işinin olmadığını söyledi; bunun üzerine o ve din değiştirmeyi reddeden diğer on yedi Ermeni kız utanç verici davranışlara maruz kaldılar ve sonra Çamlıbel Geçidi'nde öldürüldüler.

Sivas'ın zengin Şahinyan ailesi, baba, oğullar ve on dört yaşındaki bir kız çocuğu olan Hanım, onları ele geçirmek isteyen görevlilerden kaçtılar ve dar bir dağ geçidinde dört saat boyunca oldukça kalabalık bir güce karşı savaştılar. Ancak mermileri bitince öldürüldüler.

Bir tarafta umutsuz kahramanlık hareketleri, diğer tarafta katliam cinnetine ilişkin öyküleri uzatabilirim. Bu korkunç suçlarla ilgili acı gerçekleri, Murad'la röportajım sırasında Sivaslı bazı genç kız ve erkeklerin savaştan önce ayrıldıkları sevdiklerinden bir haber almak için heyecanla Murad'ı görmeye gelmeleri üzerine öğrendim. Akrabalarını ve dostlarını soruyorlardı ve Murad onlara nasıl ve ne zaman öldürüldüklerini ya da sürüldüklerini anlatıyordu. Her durumda, Murad'a sorulan vakalardaki ölüm oranı, sürülenlerden çok daha yüksekti. O sırada yanımızda olan kızlardan biri, sorduğu kişilerin hepsinin öldürüldüğünü öğrenince aklını kaçırıyordu; yine de kendini toparlamayı başardı ve bu olanları hiç unutmayacağına dair yemin etti. Bu, orada bulunan herkesin paylaştığı bir duyguydu.

X.

KAYSERİ SANCAĞI

Kayseri Sancağı Ankara Vilayeti'ne bağlı, Ankara'nın uzağında bir alt idari bölümü oluşturur. Erciyes Dağının (Argayos Dağı) gölgesi altında, Sivas'ın hemen aşağısında, Kızılırmak yatağı boyunca uzanır.

Elimizde burada yaşananlara ilişkin görece az tanıklık bulunmakta; ancak bu bölümün içerdiği belgeler, ana hatlarıyla, Kayseri'de ve diğer iki önemli merkez Everek ve {Talas}ta olanlar hakkında yeterli bilgi veriyor.

83. KAYSERİ: KAYSERİ'DEN GEÇEN BİR YOLCUNUN* RUSÇUK'TAKİ ERMENİ GAZETESİ "BALKANIAN MAMOUL"DE YAYIMLANAN ANLATIMI.†

Talas hariç olmak üzere Kayseri bölgesindeki Ermeniler sınırdışı edildiler. Haziran sonunda hükümet Talas ve Kayseri Ermenilerine aşağıdaki tebligatı yaptı:

"(i) Bütün Ermeniler biner kişilik gruplar halinde — erkekler ve kadınlar ayrı gruplarda ve farklı yönlerde — bölgeyi terk edecektir.

"(ii) Kimse yanma 200 kuruştan (1 pound, 13 şilin, 4 peni) fazla para almayacaktır. Kontrol sonunda üzerinde bu miktardan fazla bulunanlar Divan-ı Harbe çıkarılacaklardır.

"(iii) Kimsenin mallarını satma hakkı yoktur, vb.‡"

Israrlı ricalardan sonra bu son koşul aşağıdaki şekilde değiştirildi:

"Hazırda parası olmayanlar azami 300 kuruşa kadar mal satabilir."

Şu ana kadar Kayseri'de 80'den fazla insan asıldı; bunların arasında doktorlar ve Hınçak Partisinden Hamparsum ve Boyacıyan Murad gibi önde gelen kişiler var.

Kurbanların yakınları naaşları, darağaçlarından kendileri indirmek zorunda kaldılar.

Yalnızca kadınların ve kızların İslamiyet'e geçmelerine izin verildi. Çocukların yolculukta ölmelerini önlemek üzere hayırsever Müslüman ailelere emanet edilmelerine izin vermesi için Vali'ye başvurulduğunda Vali şöyle dedi:

"Burada Ermenilerin kokusunu bile bırakmayacağım, Arap çöllerine gidip Ermenistanınızı oraya def edin."

---

* Anlatı sahibinin adı gizli tutulmuştur.

† {Ekselanslar Boğos Nubar Paşa tarafından aktarılmıştır}.

‡ Resmi tehcir ilanının diğer versiyonları için Belge 120'ye ve "Tarihsel Özet" Ek C'ye bakınız.

84. EVEREK: NEW YORK, 28 AĞUSTOS 1915 TARİHLİ ERMENİ GAZETESİ "GOÇNAK"TA YAYIMLANAN ANLATI.*

Everek'te patlayan bir bomba, Ermenilere karşı korkunç bir zulüm başlatılması için işaret işlevini gördü. Bu bilgiyi aktaran Alman, Everek valisinin iyi bir adam olduğunu, bu yüzden görevinden alındığını ve yerine vahşi tabiatlı bir Çerkez'in getirildiğini ekliyor. Bundan sonra da toplu sürgünler başlamış.

* Kaynak belirtilmemiştir.

85. {TALAS}: {TALAS}'TA İKAMET EDEN BİR YABANCININ* 16 KASIM 1915 TARİHLİ MEKTUBU; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

Yetkililerin Ermeni öğretmenlerimizi göndermeye başladıklarını ve bunun nedenini anlamadığımızı belirten 12 Kasım tarihli Türkçe telgrafımı teyiden yazıyorum.

Tüm Ermeni öğretmenlerimizin dün yük arabalarıyla güneye doğru sınırdışı edildiklerini eklemeliyim. İçlerinden ikisi geçen hafta farklı bir yöne doğru yola çıkarılmışlar, ama güneye gönderilmek üzere geri getirilmişlerdi. Ancak biri korkudan aklını kaybettiği için geçici olarak bizimle bırakıldı. Mevcut şartlar altında düzelebileceği şüpheli.

Yerel müdürümüz okulumuza ve öğrencilerimize müdahale edilmeyeceği konusunda bize güvence veriyor; biz de çoğalan işleri Rum öğretmenlerimizle birlikte üstlenerek elimizden geleni yapıyoruz. Din değiştiren Ermeni anne-babaların çocukları ayrılıyor, ama diğerleri şimdilik bizimle. Elimize bırakılan, hiç geliri olmayan çocuklar da ciddi bir sorun.

Zincirdere'deki yetimhanenin† müdürü de ayrılmış, anladığıma göre kurum tehlikede ve bir kaos durumunda.

Bizim Ermeni çevremizin üyeleri iyiler, ama çok uzayan sinir gerginliği bazılarının üzerinde olumsuz etkilerini gösteriyor. Rutin okul işleri bir an bile durmuş değil, sanki başımıza hiçbir şey gelmemiş gibi sessizce yürütüyoruz. Ama bunu başarmak için bazı değişimler; Türk dostlarımızın deyimiyle *"idare-i maslahat"* yapmak zorunda kaldık.

* Talas Amerikan Misyon İstasyonundan Henry K. Wingate.

† "Miss Gerber'in Yetimhanesi."

XI.

{MERZİFON} ŞEHRİ

Bu şehirde olanlarla ilgili bilgilerimiz, Ermenilere yönelik Osmanlı Hükümeti planının uygulamaya konulduğu bütün diğer yerlere göre daha fazla. Bu bölümdeki belgeler öylesine kişisel ayrıntılarla dolu ki, söz konusu kişilerin güvenliği açısından şehrin kimliğini saklı tutmak gerekli olmuştur; ancak diğerlerinde olduğu gibi bu örnekte de, Asya Türkiyesi'ni bilenlerden söz konusu yerlerin nereleri olduğunu gizleyebilmek neredeyse olanaksızdır.

{Merzifon} halkı çok tipik bir kentli Ermeni toplumuydu ve onların yok edilme öyküsü, ana hatlarıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafındaki sayısız Ermeni toplumunun başına gelenleri temsil etmektedir. {Merzifon}'a özgü tek farklılık, yerel yetkililerin yeltendiği din değiştirme zorlamasının ölçüleridir. Şu da eklenebilir: Trabzon'daki gibi burada da, sürgünleri sözde varış yerlerine kadar götürmek gibi bir niyet mevcut değildi. Kafileler yol üzerinde bir sonraki şehre varır varmaz kitleler halinde hunharca katlediliyordu.

86. {MERZİFON}: {MERZİFON}DAKİ KOLEJ MÜDÜRÜNÜN* AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILAN ANLATISI.†

Ermeniler için sorunlar, bütün diğer milliyetler için olduğu gibi, asker toplanmasıyla başladı. Hükümet askerlik hizmeti için uygun erkeklerin hepsini alıp götürdü. Yüzlerce eli ekmek tutan erkek, karılarını ve çocuklarını beş kuruşsuz bırakarak uygun adım yürüyüp gitti. Birçok evde son kuruşlar giden askerin ihtiyaçlarını karşılamak için harcandı ve aileler yürekler acısı bir yoksullukla baş başa kaldı. Ermenilerin bir kısmı oldukça iyi durumdaydı ve askerlikten muafiyet bedelini ödediler. Onlardan daha fazla sayıda kişi de şu veya bu şekilde kaçtı; böylece askerler gittikten sonra şehirde Türk'ten çok Ermeni kaldı. Bu durum hükümeti kuşkulandırdı ve gözünü korkuttu. Başka yerlerde ortaya çıkarılan hükümet karşıtı gizli Ermeni hareketleri de bu duyguyu pekiştirdi.

Özellikle Ermenilerle ilgili sıkıntılar Mayıs başında başladı. Ulusal Ermeni siyasi partilerinin önde gelen yirmi kadar üyesi gece yarısı toplanıp hâlâ hapis tutuldukları bir yere gönderildiler. Haziran'da hükümet silah aramasına başladı. Bazı Ermeniler yakalandı ve işkence altında büyük miktarlarda silahın çeşitli yerlerdeki Ermenilerin elinde olduğu itiraf ettirildi. İkinci bir sorgulama başladı. İşkence olarak, yakma kadar falakaya da sık sık başvuruluyordu (bazı yerlerde gözlerin çıkarıldığı söyleniyor). Birçok silah teslim edildi; ama hepsi değil. İnsanlar silahlarını teslim ederlerse 1895'deki gibi toplu kıyıma uğrayacaklarından korkuyorlardı. Bu silahlar anayasanın ilanından sonra hükümet izniyle alınmıştı ve sadece meşru müdafaa amaçlıydılar. İşkenceye devam edildi ve bunun etkisi altında birbiri ardına itiraflar alınmaya başlandı. Baskı altındaki sinir sistemi ve çekilen fiziksel acılar sonucunda gerçek olmayan bir sürü şey söylendi. İşkenceciler kurbana itiraf etmesini istedikleri şeyi söylüyor, sonra bunu ağızlarından alana kadar dövüyorlardı. Kolejin teknisyeni atletizm oyunları için demirden bir "gülle" yapmıştı; kolejde bomba yapılıyor suçlamasını kabul etmesi için feci şekilde dövüldü. Ermeni mezarlığında bulunan birkaç bomba Türklerin öfkesini gazaba dönüştürdü. Bu bombaların oraya büyük ihtimalle Abdülhamid zamanında gömülmüş olduklarını belirtmek gerek.

26 Haziran cumartesi günü saat 13:00 sularında jandarmalar şehri dolaşıp bulabildikleri genç ya da yaşlı, zengin ya da yoksul, sağlam ya da hasta tüm Ermeni erkekleri topladı. Bazı yerlerde evlere zorla girilip hasta adamlar yataklarından sürüklenerek çıkarıldı ve kışlaya hapsedildi. Birkaç gün içinde otuz ila yüz ellişer kişilik gruplar halinde {Amasya}ya gönderildiler. Yayan gidiyorlardı ve çoğunun ayakkabıları ile giysileri çalınmıştı. Bazıları zincirlenmişti. İlk kafile {Amasya}ya vardı ve kendilerinden çeşitli yerlerden haberler alındı. (Bu sağlık haberlerinin, geri kalan Ermenileri yatıştırmak için hükümet tarafından gönderildiği söyleniyordu. Öbürlerinin hiçbirinden haber alınmamıştı. Bir sürü söylenti dolaşıyordu;

* {Dr. White, Anadolu Koleji Müdürü}.

† {Komitenin Ekim 1915'te yayımladığı raporda Belge 9}. {ORİJİNAL BELGE: Dr. White'ın "Conditions in Marsovan" {{Merzifon'daki Koşullar}} isimli raporunun kopyası, Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na gönderilen İstanbul, 26 Temmuz 1915 tarihli ileti içinde. NA/RG 59/867.4016/106. —A.S.}

genelde kabul gören tek rivayet öldürülmüş olduklarıydı. Bir Rum sürücü, gömüldükleri tümseği gördüğünü söyledi. Hükümetle ilişki içinde olan başka bir adam, doğrudan sorulan bir soruya bu insanların öldürüldükleri yanıtını vermişti.)

Kolej, bir Türkün araya girmesiyle, toplam 275 Türk lirası karşılığında daha önce götürülmüş olan öğretmenlerini serbest bıraktırabildi ve tüm öğretmenleri ile çalışanları için uygulamayı durdurma kararı aldırdı. Daha sonra aynı Türk, 300 lira daha verilirse, tüm kolej topluluğunun uygulamadan kalıcı olarak muaf tutulmalarını sağlayabileceğine inandığını söyledi. Para için söz verildi, ama bazı görüşmelerden sonra kesin bir muafiyet sözü verilemediği görülünce bu işten vazgeçildi.

Ermeni gruplarının {Amasya} yönüne doğru yola çıkarılmasının ardından, şehrin sokaklarında dolaşan tellallar, yaşları on beş ile yetmiş arasındaki tüm Ermeni erkeklerinin kışlalara teslim olacaklarını ilan etti. Duyuruda buna uymayı reddedenlerin öldürüleceği ve evlerinin yakılacağı bildiriliyordu. Ermeni rahipler ev ev dolaşarak insanlara bu duyuruya uymalarını öğütlediler. Kışlalara teslim olanlar kafileler halinde gönderildiler; sonuçta birkaç gün içinde şehirdeki tüm Ermeni erkekler uzaklaştırılmış oldu.

Temmuz'un 3'ü ya da 4'ünde, kadınların ve çocukların bir sonraki çarşamba günü şehri terketmeye hazır olmaları emri çıktı. Hükümetin her ev için bir kağnı temin ettiği ve yanlarına sadece bir günlük yiyecek, birkaç kuruş ve küçük bir giysi bohçası alabilecekleri söylenmişti. İnsanlar bu emre uygun hazırlık yapabilmek için ev eşyalarını sokaklarda satışa çıkardılar. Mallar gerçek değerlerinin yüzde 10'undan bile az paralara satılıyordu; civar köylerden gelen kârlı alışveriş peşindeki Türkler sokakları doldurmuştu. Bazı yerlerde bu Türkler malları zorla almaktaydı. Ancak hükümet bunu yapanları yakaladığı yerde cezalandırıyordu.

Temmuz'un 5'inde, kadınların sürgün kararı uygulanmadan önce, çalışanlarımızdan biri hükümete gidip bu emrin uygulanmasını insan hakları adına protesto etti. Ona bu kararın yerel yetkililer tarafından alınmadığı, şehirde bir tek Ermeni bile bırakılmaması yönündeki emirlerin daha yukarıdakilerden gelmiş olduğu anlatıldı. Ancak Kumandan koleji sona bırakmaya söz vermiş ve Amerikan kurumlarıyla bağlantısı olan herkesin kolej arazisine taşınmalarına müsaade etmişti. Böyle yapıldı ve bir ara kolej binalarında yaşayan Ermenilerin sayısı üç yüzü aştı.

Halka çarşamba günü yola çıkacak şekilde hazır olmaları talimatı verilmişti. Ama salı günü sabaha karşı 03.30'da boşaltılacak ilk mahallenin kapılarında kağnılar belirdi ve insanlara derhal yola çıkmaları emredildi. Bazıları yataklarından çıkarılıp doğru dürüst giyinemeden sürüklendiler. Bütün sabah boyunca, kadınlar, çocuklar ve şurada burada önceki sürgünlerden kaçmış olan erkeklerin acılı kalabalığını yüklenerek şehri terkeden kağnıların gıcırtıları yankılandı. Bütün kadınlar ve kızların üzerinde Türk kıyafeti vardı; böylece yüzleri sürücülerin ve başka yörelerden toplanmış vahşi adamlardan oluşan jandarmaların bakışlarından gizlenmiş oluyordu. Bu kadınların birçoğunun kocaları uzaklarda, ordudaydılar ve Türk hükümeti için savaşıyorlardı.

Şehirdeki panik korkunç boyutlardaydı. Halk hükümetin Ermeni ırkının kökünü kazımaya kararlı olduğunu hissediyordu ve karşı koyacak gücü yoktu. Erkeklerin öldürüldüğünden ve kadınların kaçırıldığından kimse kuşku duymuyordu. Hapisteki mahkûmların çoğu salıverilmiş, {Merzifon}un çevresindeki dağlar haydut sürüleriyle dolmuştu. Kadınların ve

çocukların şehirden belli bir mesafeye kadar çıkarılıp, ondan sonra bu adamların merhametine bırakıldıklarından korkuluyordu. Bu mümkündür; zira {Merzifon}daki Türk görevlilerin cazip genç kızları kaçırdıklarına dair kanıtlanabilir öyküler mevcut. Müslümanlardan biri, bir jandarmanın kendisine bir mecidiyeye* iki kız satmayı teklif ettiğini anlatmıştı. Kadınlar ölümden daha kötüsüne gittiklerine inandıkları için birçoğu gerektiğinde kullanmak üzere ceplerinde zehir taşıyordu. Bazılarında, öleceğini bildikleri yakınlarını yol kenarına gömmek için kazma kürekler vardı. Dehşetin hüküm sürdüğü bugünlerde, kurtuluşun kolay olduğunu bildiren bir duyuru yapıldı — İslamiyet'i kabul eden herkesin güven içinde evinde kalmasına izin verilecekti. Başvuruları kabul eden avukatlık büroları Müslüman olmak için dilekçe verenlerle dolup taşmaya başladı. Birçoğu bunu kadınlarını ve çocuklarını kurtarmak için yapıyordu, zira kurtuluşun sadece birkaç hafta içinde geleceğine inanmaktaydılar.

Bu sürgünler aralıklarla iki hafta kadar devam etti. {Merzifon}daki yaklaşık 12.000 Ermeniden sadece birkaç yüzünün kaldığı tahmin ediliyor. İslamiyet'i kabul edeceklerini bildirenler bile gönderildiler. Bu yazı kaleme alındığı sırada, bu kafilelerin hiçbirinden kesin bir haber alınmamıştı. (Bir Rum sürücünün anlattığına göre, {Merzifon}dan birkaç saat uzaklıktaki küçük bir kasabada, az sayıdaki erkekler kadınlardan ayrılıp dövülmüş ve zincirlenmiş, ayrı bir kafile halinde gönderilmişlerdi. Bir Türk sürücü de konvoyu {Merzifon}a iki günlük yolda gördüğünü söyledi. İnsanlar öylesine toza toprağa bulanmış haldeymişler ki, zorlukla seçilebiliyorlarmış.) Bu sürgünlerin hayatları bağışlansa bile, sıcak, tozlu tepelerde, güneşten korunmasız, kötü gıdalar ve azıcık suyla ve hep var olan ölüm ya da daha kötü bir yazgının korkusuyla dolu yolculuğun zorluklarına kaçının dayanabileceği meçhul.

{Merzifon} bölgesindeki Ermenilerin çoğu tamamen umutsuzdu. Birçoğu bunun toplu katliamdan daha kötü olduğunu söylüyordu. Kimse kendilerini neyin beklediğini bilmiyordu, ama hepsi sonlarının geldiğinden emindiler. Rahipler ve liderler bile yüreklendirici ya da umutlandırıcı sözler söyleyemez olmuşlardı. Birçok insan Tanrı'nın yarlığından bile kuşku duymaya başlamıştı. Kimisi akli dengesini yitirdi ve bazılarınınki kalıcı oldu. Büyük kahramanlık ve inanç örnekleri de vardı; bazıları cesaret ve soğukkanlılıkla yola çıkarken şöyle veda etmişlerdi: "Bizim için dua edin. Bu dünyada sizi bir daha göremeyebiliriz, ama bir gün tekrar buluşacağız."

---

* (Yaklaşık 3 şilin 2 peni).

87. {MERZİFON}: {MERZİFON}DAKİ KOLEJ'DEN BİR PROFESÖRÜN* 13 ARALIK 1915 TARİHİNDE AMERİKA'DA YAPTIĞI KONUŞMA; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.†

Asya Türkiyesi'ndeki benim geldiğim şehrin nüfusu bu yılın (1915) 1 Haziranında 25.000'di ve bu nüfusun yarısı Ermeni, yarısı Türk'tü. 18 Ağustos'ta {Merzifon}u terk ettiğimde kent nüfusunun yarısını oluşturan 12.000 Ermeni ya sürgüne gönderilmiş, ya da öldürülmüş bulunuyordu. {Merzifon} Ermenilerine olanlar, Küçük Asya ve Ermenistan'daki şehirlerin tümünde yaşayan zavallı insanların başına gelenlere bir örnektir.‡

Elli yıldan fazla bir süre önce, American Board, {Merzifon}da bir misyon istasyonu kurdu ve aradan geçen yıllar içinde burası din, eğitim ve tıp alanlarında önemli bir merkez haline geldi. Orada Küçük Asya, Balkan vilayetleri ve Rusya'dan gelen, hemen hepsi yatılı 425 öğrencisi olan bir erkek kolejimiz vardı. 276 öğrencisi olan bir de yatılı kız okuluna sahiptik. Bunların dışında yakın zamanda önemli paralar harcanarak donatılmış büyük bir hastanemiz bulunuyordu. Buradaki Amerikalı doktorlar ve Ermeni hemşireler, hastanenin yoğun rutin işlerinin yanı sıra, Amerikan Kızılhaç Örgütü'nün himayesi altında Osmanlı ordusunun hasta askerlerini de tedavi ediyorlardı. Bu üç kurumun mensuplarının yaklaşık yarısı Ermeniydi. Okullardaki öğretmenlerin ve profesörlerin yarıdan fazlası, hastanedeki hemşirelerin neredeyse hepsi de Ermeniydi; yani tüm Hıristiyanlık çağları boyunca, Hıristiyan âleminin sınır boylarında putperestlere ve Asya'nın Müslüman ordularına karşı koyarak Hıristiyan medeniyetinin öncüleri olmuş, Yakın Doğu'daki misyonerlik çabalarına ilk yanıt vermiş ve işbirliği yapmış olan ırkın mensuplarıydılar. {Merzifon}daki misyon kolejimizde savaş başlamadan önce sayıları 200'den fazla olan Ermeni öğretmen ve öğrencilerden şu anda biri bile kalmadı. En yüksek hükümet yetkililerinin emriyle hepsi sürgüne ya da ölüme yollandılar. Evlerine gitmeleri zor olduğu için yaz tatili boyunca okulda kalmakta olan, kız okulunun masum, genç öğretmenleri ile öğrencileri, hükümet emriyle Türk jandarmaları tarafından tarifsiz bir vahşetle öldürüldüler; ancak kız okulunun Amerikalı müdürü büyük bir kahramanlık ve cesaret örneği vererek, zorlu ve tehlikeli yollarda neredeyse bir aylık bir kovalamaca sonucunda onlardan 41'ini ölümden ya da daha kötü bir akıbetten kurtardı.

Ölümcül tifüs hastalığına yakalanmış Türk ordusu askerlerine hayatlarını tehlikeye atarak bakmakta olan genç kadın hemşireler, tıpkı diğer talihsiz kız kardeşleri gibi, jandarmalar tarafından acımasız bir zalimlik ve gaddarlıkla sürüklenip götürüldüler. Hastanemizden

---

* {Prof. Theodore A. Elmer, Anadolu Koleji, Merzifon. Prof. Elmer bu konuşmasını ABD'de Philadelphia Academy of Music'te yapmıştır}.

† {Prof. Elmer'in tanıklığına 7 Ekim, 1915 tarihli başka bir anlatı ve Mr. Aivazyan'ın (Belge 8'in yazarı) 1/14 Ekim 1915 tarihli mektubundan alıntılar eklenmiştir. Tanıklık, Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi tarafından aktarılmıştır. Mr. Aivazyan'ın mektubu Ekselansları Boğos Nubar Paşa tarafından iletilmiştir}.

‡ {"Asya Türkiye'sindeki benim geldiğim şehrin nüfusu bu yılın (1915) 1 Haziran'ında...." sözlerinin aslı, "Geldiğim yer, Asya Türkiye'sinin bir kenti olan Merzifon, İstanbul'un 400 km doğusunda olup, Türk vilayeti Sivas'ın sınırları içindedir. Orada, bu yılın 1 Haziran'ında..." şeklindedir}.

sorumlu Amerikalı doktor, sürgünü yöneten Türk görevlilere kendi askerlerine hizmet eden hemşirelerin canlarını bağışlamaları için yalvardı. Görevliler üstlerinden emir aldıklarını, hiçbir şekilde ayrım yapamayacaklarını söylediler; ancak doktor öylesine yalvardı ki, bir düzine hemşireden dördünün geçici olarak kalmasına ve şefkat görevlerini sürdürmesine izin verildi. Bu durum doktorun omuzlarına, gidecek ve kalacak hemşireleri seçmek gibi yürek yakıcı bir görev yükledi. Aşağılık insanların önüne bir avuç inci savurur gibi, kızlara kaderlerini belirlemeleri için kura çektirdi. En iyi ve deneyimli hemşirelerden bazılarına kuradan gitmek çıktı. İçlerinden biri, önde gelen Londra hastanelerinin birinden diplomalı ve Küçük Asya'da hemşirelik mesleğinde bir öncü olan, Ermenistan'ın Florence Nightingale'i diye anılan hemşire, kız okulunun genç kadınlarıyla birlikte götürüldü. Bu hemşire 41 talihli kişi arasında yoktu. Yüce bir ruha sahip olan bu hanım sakattı ve vücutça alımlı değildi; bu yüzden herhalde bir utanç yaşamı için seçilmek yerine, yol üzerinde can vermesine izin verilmiştir.

Benim amacım, yakın tarihte {Merzifon}da yaşadığım bu olaylarla ilgili gerçekleri elimden geldiği kadar anlatarak, 10 yıldır bir misyoner olarak içinde bulunduğum bu çalışmanın, yüzlerce Amerikalı insanımızın yoğun kişisel ilgi gösterdiği, zor kazandıkları paralarından yüz binlerce dolar ayırdığı ve kendini adamış düzinelerce misyonerin yaşamını verdiği Küçük Asya'nın bu büyük* misyon merkezindeki çalışmanın, bu yılın 10 ve 12 Ağustos tarihinde nasıl aniden ve acımasızca durdurulduğunu size göstermektir. Siz de, bu arada, Türk hükümetinin Ermeni halkının katli ve imhası için derinden derine ve dikkatle uygulanan planlarının bu kıyımla nasıl su yüzüne çıktığını göreceksiniz. Masum kadınların ve kızların yaşamını ve onurunu korumak için misyonerlerin ve hükümetimizin diplomatik temsilcilerinin gösterdiği tüm çabaların hükümet tarafından nasıl aşağılandığını ve hiçe sayıldığını göreceksiniz. Yine göreceksiniz ki, putperest Roma imparatorlarının en gaddarları tarafından ilk Hıristiyan şehitlerine yapılan eziyetlerden daha az şiddetli olmayan, hatta boyutları açısından daha da büyük olan zulüm karşısında, bu yirminci Hıristiyan yüzyılında, Hıristiyan erkekleri ve kadınları inançlarına sadık kaldıklarını kanıtlamışlardır. Bunu duymak sizi şaşırtabilir, ancak gerçektir; günümüz dünyasında zalimlikte Neron'a eş insanlar yaşamaktadır.

{Merzifon}dan İstanbul'a† giderken en az 50.000 kişi gördüm; bunların dörtte üçü kadın ve çocuktu; yuvalarından ve tüm dünya mallarından koparılmış, hiçbir barınağı ya da geçinme imkânı bulunmadan demiryolu boyunca uzanan tarlalara sürülmüş, aç, hasta ve erimekte olan, yol boyunca can vermez, ya da Türk haremlerinin birinde kaybolup gitmezlerse doğuya yollanıp, çöllerde ölmek üzere koyunlar gibi tıkılacakları yük vagonlarının gelmesi için demiryolu trafiğinin açılmasını bekleyen kadınlar ve çocuklar. Aç çocuklarının ağlamalarıyla kalpleri paramparça olan, onların imdadına koşma, onları kurtarabilme umutlarını tümüyle yitirmiş yüzlerce ana gördüm. Alman demiryolunun memurları bu acılı kalabalıktan koparabilecekleri son kuruşlara el koyabilmek için Türk hükümetinin rüşvetçi memurlarıyla işbirliği halindeydiler. Gördüğüm 50.000 kişi aylardır bu yolu izleyen kafilelerin sadece küçük bir bölümüydü.‡ Gayet bir tahminle bu güzerâh üzerinde can veren insanların sayısı 500.000 olarak hesaplanabilir ve can kaybı hâlâ devam etmektedir.

* {"büyük" sözcüğü "en büyük" olarak okunmalıdır}.

† Tanık {Merzifon}dan Ağustos'un 18'inde yola çıkmıştır – tanığın el-yazısıyla yazılmış 7 Ekim 1915 tarihli ön rapor.

Kültürlü Hıristiyan beyefendiler; bazıları bu ülkedeki en iyi Amerikan eğitim kurumlarımızdan üniversite dereceleri olan insanlar; o topraklarda eğitim alanında işbirliği yaptığım ve on yıl boyunca yan yana çalıştığım kişiler; onları karıları ve çocuklarıyla evlerinden, işlerinden ve candan sevdikleri her şeyden ayırıp sürgüne ya da ölüme ve bazılarını her ikisinden de kötü bir akıbete yollamak için hükümetin en üst mercileri tarafından gönderilmiş zalim jandarmalar yanlarında dikilirken, bana sarılıp öptüler ve veda ettiler. Onlar bu dünyadaki en yakın dostlarımızdı. Onlardan bu şartlar altında ayrılmak anlatamayacağım kadar zordu, ancak her iki taraf da fazla gözyaşı dökmedi. Duygularımız beyhude gözyaşları dökmek için fazlasıyla derindi! Kolezyum arenasında yere çömelmiş ilk Hıristiyan şehitlerinin tasvirlerini görmüşümdür; hevesli izleyiciler güvenli koltuklarında oturup gösteriyle eğlendirilmeyi beklerken, onlar her an üzerlerine salınacak aç aslanlar tarafından paramparça edilmeyi beklemektedir. Bu tür vahşetlerin ve böylesi eğlencelerin bu yirminci Hıristiyan yüzyılında artık imkânsız olduğunu düşünürdüm. Yanılmışım. Yaşları 15 ila 25 arasında değişen 62 Ermeni kadını ve kızını gördüm; {Merzifon}daki Amerikan kız okulumuzun müdüriyet odalarında birbirlerine sokulmuşlardı, dışarıda ise hayvanlardan daha acımasız adamlar bekliyordu; onları öldürmeye hazırdılar; hükümetin en yüksek mercilerini arkalarına alan bu adamlar, ne isterlerse yapabilmeleri için bu savunmasız kızları kaba ellerine teslim etmemizi buyurmaktaydılar. Günümüz dünyasında böyle bir gösteriyle eğlenebilecek bir insan olabileceğini düşünemezdim. Bunda da yanılmışım; çünkü İstanbul'daki Amerikan Büyükelçimizin eşi Türk kabinesinin Dahiliye Nazırı Talât Bey'e — bu Ermeni tehcirini tasarlayan ve uygulayan kişilerin başında gelen ve Abdülhamid'in 30 yılda imha etmeyi başardığından daha fazla Ermeni'yi 30 günde imha ettiğini söyleyerek övünen adama — şahsi ricada bulunduğunda; bu Türk bakanına Ermeni kadınları ve kızlarına böyle vahşice zulmedilmesine dur demesi için yalvardığında, ondan aldığı tek yanıt şu olmuştu: "Bütün bunlar bizi eğlendiriyor!"

Şimdi bu noktaya gelinmesine sebep olan daha önemli bazı belli başlı olayları size aktaracağım.

Nisan ayının son çarşamba günü, kolejimizin Ermeni profesörünün, şehrin önde gelen Ermenilerinin bir kısmı* ile birlikte, bir önceki gece tutuklanmış olduğunu duyduk ve çok şaşırdık. Soruşturmamız sonucunda bu kişilerin halihazırda ya da daha önceki bir tarihte, Hınçak ya da Taşnaksutyun gibi milliyetçi Ermeni örgütlerinden birine üye olduklarını öğrendik.† Bu örgütlerin Türk hükümeti nezdinde varlıkları yasaldı. Çok yakın zamana kadar Jön Türk hükümeti ile iyi ilişkileri vardı. 1908'de Abdülhamid istibdadına son verilirken İttihat ve Terakki Partisi ile işbirliği yapmışlardı. Türkiye'de ilerici bir anayasal hükümet kurma konusunda Türklerle işbirliği yapmak istiyorlardı. Ama daha sonra Ermenileri imha politikası benimsendiğinde, hükümetin ilk iş olarak Ermeni milliyetçi örgütlerin önde gelen üyelerini hedef almayı uygun bulduğu görülüyor. Bu örgütlerin en göze çarpan üyelerinden bir kısmı İstanbul'da asıldı. Bizim kentimizde tutuklananlar birkaç gün hapiste tutuldu. Bunun ardından vilayet merkezine gönderildiler; burada işkence gördüler ve tifüs hastalığına

‡ "Sadece Mirkeciye'de istasyon yöneticisi bize 30.000 sürgün olduğunu söyledi. Birçoğu açlıktan zayıf düşmüştü, kalanlarsa yarı ölü haldeydiler."—*Ön Rapor.*

* (yirmi beş kişi"—*Ö.R.*)

† "Bu profesör bizimle çalışmaya başlamadan önce bu örgütle ilişkisini kesmişti."—*Ö.R.*

yakalanmalarına zemin hazırlandı. Tutuklanmalarını takip eden altı hafta içinde ailelerine hükümet yetkilileri tarafından hiçbirinin sağ kalmadığı bildirildi. Bizim profesörümüzün eşi kültürlü bir genç kadındı; kız okulumuzda yıllarca öğretmenlik yapmıştı. Küçük bir kız çocuğuyla dul kaldı. Evinde yalnız yaşamaya devam etti, ancak bu uzun sürmedi; birkaç hafta sonra oturduğu mahalledeki insanların hepsi sürülürken o da diğerleriyle birlikte gönderildi. Şehirden çıkarıldığı sabah onu gördüm; Türk kadını kıyafeti içinde, küçük kızını elinden tutarak kolejin kapısının önünden geçti; tutsaklığa ya da ölüme gönderilen yollardaki yüzlerce kadın ve çocuğun arasındaydı.

Mayıs ayı boyunca, hükümet daha önce kaydetmemiş olduğu genç Ermeni erkeklerini askere almaya başladı. Büyük çoğunluk zaten savaşın ilk aylarında çağrılmıştı ve o günlerden bu yana hizmetteydiler. Ermeni öğrencilerimizden bazıları üstün eğitimleri ve zekâları sayesinde Türk ordusunda subaylığa terfi ettirilmişlerdi. Geride kalanlar da şimdi çağrılıyor ve gönderiliyordu. İmkânı olan bazıları 44 liralık (Türk lirası - yaklaşık 40 sterlin) muafiyet vergisini ödediler ve evlerinde kaldılar. Bu son yedek kuvvetlerle birlikte askere alınanların kural olarak silah kuşanmasına izin yoktu; yol yapımı, ya da yük taşıma gibi ağır işlerde çalıştırıldılar; çünkü savaşın ilk yıllarında yoksul insanlardan alınan atların ve eşeklerin çoğu hor kullanımdan ve bakımsızlıktan ölmüştü.

Haziran ayında hükümet bir ferman çıkarttı ve sokaklarda tellal bağırtarak defalarca ilan etti; herkesin elindeki her türlü silahı polise teslim etmesi emrediliyordu. Ermenilerin bazı silahlara sahip olmaları olağan-dışı bir şey değildi. Bu ülkede âdettendi; can ve mal emniyeti bulunmadığı için, gücü yeten herkesin kendini savunmak için silah bulundurması normaldi. Bu emrin sadece Ermeniler için çıkarıldığı apaçıktı, zira en az onlar kadar silahı bulunan Müslüman komşularına böyle bir uygulama yapılmazken yalnızca Ermeniler silahlarını teslime zorlanmaktaydılar. Bu durum Ermeniler arasında kuşku uyandırdı, çünkü eski olaylardan hatırlıyorlardı; Türkler ne zaman bir toplu Ermeni kıyımı tasarlasalar, işe onları silahsızlandırmakla başlarlardı. Birçok Ermeni bu durumda silahlarını vermekte tereddüt etti; aslında Türklerin kendileri için planlar hazırladığından kuşkulansalardı, hiçbiri silahını teslim etmezdi. Ancak hükümet bu kez Ermenilere güvence vermek için çok büyük gayret gösterdi, silahlarını teslim ettikleri takdirde koruma ve emniyet sözü verdi. Onlara, devlete olan sadakatlerini ancak bu emre uyarak kanıtlayabilecekleri söylendi ve eğer reddederlerse en ağır cezalara çarptırılmakla tehdit edildiler. Duydukları büyük kaygıya rağmen Ermenilerin çoğu silahlarını teslim etti ve bazıları bağlılıklarını kanıtlamak için kendi insanlarını silahsızlandırmada hükümete bizzat yardım ettiler. Sadece çok az bir kısmı emre karşı geldi ve silahlarını evlerinde, ya da bahçelerinde sakladılar. Böyle yaptığından kuşku duyulanlar tutuklanıp Hükümet Konağına götürülüyor, orada en korkunç işkencelere tabi tutuluyordu. Genellikle bağlanıp bayılıncaya kadar falakaya yatırılıyorlardı. Ayak tabanlarına falakanın acısını artırsın diye çoğunlukla kaynar su dökülüyordu. Genellikle kurbanın hükümet aleyhine komplo kurduğunu itiraf etmesi talep ediliyordu. Sık sık başkalarının adını vermesi isteniyordu ve işkencenin korkunç acısından kurtulmak için onlar da ne söylenirse kabul ediyorlardı. İşkence altında alınmış bu ifadeler başkalarının aleyhine delil olarak kullanılıyordu. Şehrimizden en az iki kişi işkencede öldü. İki çalışanımıza işkence yapıldı; biri kapıcımız, diğeri de binalarımızda genel tamir işlerine bakan bir demirciydi. Haziran'da bir gün öğleden sonra

iki jandarmanın demircimizi bahçe kapımızdan çıkardığını gördüm. Onu Hükümet Konağına götürdüler. Orada onu bağladılar, dört vahşi adam ağzına pislik doldurdular ve bayılana kadar tüm vücuduna sopalarla vurdular. Ayılır ayılmaz yeniden başlıyorlardı. Onu işkenceyle öldürmek niyetinde oldukları besbelliydi ve daha önce bizim için çalışan ve işkencedeki Ermeni'yi tanıyan dost bir Çerkez jandarma zamanında araya girmeseydi bunu yapacaklardı da. Çerkez jandarma adamı işkencecilerinin elinden kurtardı, hava iyice karardıktan sonra sırtına alıp eve getirdi. Adam kurtulmuştu, ama bu uzun sürmedi. Bir ay sonra iyileştiğinde* karısı ve iki küçük çocuğuyla birlikte genel sürgünde uzaklara yollandı. Sonradan öğrendiğimize göre bu adama işkence yapılmasının nedeni, bizim ona kolejimizde bu yılın açık hava sporları için yapmasını söylediğimiz 7 kiloluk bir gülleyi dökerken görülmesiymiş. Onu gören adam polise bomba yaptığını söylemiş!

Gençlerinin çoğu askere yollanarak, geri kalanlar da yıldırılarak, Ermenilerin direnci bir dereceye kadar kırıldıktan sonra, Haziran sonlarına doğru bir gece† hâlâ şehirde bulunanların evlerini aniden ve hiçbir uyarıda bulunmadan polislerle jandarmalar bastı. Erkekler tutuklanıp kentin bir ucundaki askeri kışlaya hapsedildiler. Toplam sayıları 1.213'tü. Bu olayda önde gelen iki Ermeni profesörümüz daha tutuklandı.‡ Birkaç gün tutulduktan sonra, görevlilere çok yüklü miktarlarda** rüşvet verilerek pek azının Müslüman olmasına izin çıkarıldı ve bunlar serbest bırakıldı, ancak birkaç gün sonra diğerlerinin aksi yönünde uzaklara gönderildiler. Kalanlara bin ya da iki bin kilometre uzaktaki Mezopotamya çöllerine, Musul'a sürgüne gönderilecekleri söylendi.

Hükümet'in, bu insanların hiçbirini o varış noktasına ulaştırmak gibi bir niyeti yoktu. Amaç sadece tehcir değil, topluca imhaydı. Daha kışlada tutulurlarken, sürgünden sorumlu jandarma komutanı misyona geldi ve merkezimizdeki Amerikalıların hepsi oradayken Ermeni tehciri hakkında serbestçe konuştu. Söylediğine göre bin kişide bir kişi bile Musul'a varamayacaktı; içlerinden oraya ulaşan olsa bile, yöredeki düşman göçebe aşiretler yüzünden ve hiçbir geçim kaynağı bulunmadığından hayatta kalmaları mümkün değildi. *"Orada Hıristiyanlık olmaz,"* diyordu. Hükümetin hedefi Hıristiyanları kovarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanlık'tan kurtulmaktı. Şehrimizin Belediye Reisi, Amerikan Fahri Konsolosumuza†† hükümetin önce Ermenilerden kurtulmak niyetinde olduğunu, ardından Rumların geleceğini ve son sırada yabancıların bulunduğunu, böylece Türkiye'nin Türklere kalacağını söylemiş. Enver Paşa da aynı sözleri büyükelçimize söylemişti. Sözünü ettiğim bu 1.213 adam birkaç gün hapsedildikten sonra 5-6 kişilik küçük gruplar halinde birbirine bağlanarak 50 ila 150'şer kişilik kafileler halinde geceleyin jandarma eşliğinde yola çıkarıldılar. Şehirden yaklaşık 25 km kadar uzakta‡‡ jandarmalar ve çete diye adlandırılan haydutların saldırısına uğradılar ve baltalarla vahşice katledildiler. Bu *çeteler* İstanbul'da ve iç bölgelerdeki şehirlerde bulunan hapishanelerden salıverilmiş suçlulardı ve açıkca belliydi ki,

* "Bir gün boyunca baygın kaldı ve bir ay yürüyemedi."
† "26 Haziran." – *Ö.R.*
‡ "Profesörler {Manasatçıyan} ve {Agopyan}"—*Ö.R.*
** "Toplam 275 Türk lirası."—*Ö.R.*
†† "Mr. {Peter, Samsun'daki ABD Fahri Konsolosu}"— *Ö.R.*
‡‡ "{Zita} yolu üzerinde"— *Ö.R*

yollardaki Ermenilere saldırıp soymaları amacıyla serbest bırakılmışlardı. Bu 1.213 adamı götürenler arasında yer alan jandarmalardan biri, Fransızca öğretmenimize, kendi elleriyle 50 Ermeni'yi öldürdüğünü ve 150 Türk liralarını aldığını söyleyerek övünmüştü. {Merzifon}daki polis şefi bu 1.213 kişiden hiçbirinin sağ kalmadığını söyledi. Fahri konsolosumuz Ağustos ayında katliam mahalline gitti* ve kurbanların cesetlerinden aldığı "*nüfus tezkeresi*" denilen Türk kimliklerini getirdi. Ben bu kâğıtları gördüm. Hepsi kana bulanmıştı.†

Hükümet bu vahşeti askeri zorunlulukla gerekçelendiriyordu. Ermenilerin nüfusun içinde sadık olmayan bir unsur olduğunu ve yabancı bir düşmanla savaş halindeyken kendilerini arkadan vurmalarını önlemek için güçlerini kırmak gerektiğini söylüyorlardı. Bu yalnızca bir bahaneydi. Gerçek nedenler dini fanatizm, kıskançlık, yağma hırsı ve hayvani şehvetin bir bileşimiydi. Takip eden olaylar bunu kanıtlıyordu. Amaçları kendilerini saldırıdan korumak için Ermenileri güçten düşürmek olsaydı, bunu fazlasıyla başarmışlardı zaten. Ermeniler artık oldukça umutsuz durumdaydılar. Bütün güçlü erkekler askere yollanmış, öldürülmüş ya da sürgün edilmişti. Geride kalanların tümü kadınlar, çocuklar ve yaşlı erkeklerden ibaretti. Ama hükümet Ermenileri bu derece ümitsiz bir duruma düşürdükten sonra, kalanları da yok etmeye karar verdi. Sokaklarda tellallar dolaştırıldı‡ ve tüm Ermenilerin tehcir edileceği ilan edildi. Şehirde zengin ya da yoksul, genç ya da yaşlı, sağlam ya da hasta, erkek ya da kadın, Ermeni adı taşıyan tek bir kişi bile kalmayacaktı. Gitmeye hazırlanmak için üç günleri vardı.

Bu duyuru insanlar arasında büyük bir korku yarattı. Çok sayıda insan misyon binalarımıza gelerek ne yapmaları gerektiğini söylememiz için bize yalvarıyor; paralarını, mücevherlerini ve diğer değerli eşyalarını getirerek onları kendileri için saklamamızı istiyordu. Bazıları o korkunç yolculukta sağ kalmalarının olanaksız olduğunu bildikleri için çocuklarını bize bırakmayı teklif ediyordu. Üç günlük süre sözü tutulmadı. Hemen ertesi gün, mavzerler kuşanmış yerel polis

* "Bir Alman çiftçi fahri konsolosumuza bir kuyuya atılmış 50 Ermeni cesedi ve dağ yamacında diğer kurbanların gömülmüş olduğu uzun hendekler gördüğünü anlattı."—*Ö.R.*

† Bu konuşma metninin yazarı, Türkiye'den Birleşik Amerika'ya dönerken Atina'da kendisiyle görüşen bir tanıdığına, bu insanların akıbeti hakkında daha fazla ayrıntı vermişti. Yazarla görüşen beyefendi, bu kitapta Belge 8'de yer alan 8/21 Temmuz tarihli mektubun yazarıdır ve bu konuşma metninin yazarı ile yaptığı görüşmeden elde ettiği bilgilere, daha sonra yazdığı Atina, 1/14 Ekim, 1915 tarihli mektubunda yer vermiştir. Aşağıdaki bölüm, bu mektuptandır:

"Sürülen Ermenilere eşlik etmesi emredilen kolejin Çerkez kavası bir-iki gün sonra döndü ve bu 1.200 adamın nasıl beşerli sıralar halinde iplerle bağlanıp {Amasya}ya kadar yürütüldüklerini anlattı. İki taraflarında süngü takmış atlı zaptiye gidiyormuş. Yürüyemeyenler kırbaçlanıyor ve nihayet beşli gruptan biri artık ilerleyemez hale gelince beşlinin tümü kafileden çıkarılıp birkaç zaptiye eşliğinde kenarda bırakılıyormuş; on ya da yirmi dakika kadar sonra da bu zaptiyeler gözlerinde canice parıltılarla tekrar konvoya katılıyorlarmış. Nasılsa tutsakların yarıdan fazlası {Amasya}ya ulaşabilmiş. Şehre vardıklarında Ermeni mahallesinde bir yangın patlak vermiş, Türkler yağmaya ve {Amasya}mn kadınlarını katletmeye başlamışlar; bu arada yeni gelen tutsaklar kundakçılıkla suçlanmış ve hepsi şehir dışında önceden hazırlanmış bir yere götürülmüş. Burada beşerli gruplar birer birer çadırlara sokuluyorlarmış. İçeriden duyulan iniltiler üzerine neler olduğunu anlayan dışarıda sıralarını bekleyen tutsaklar çemberi kırıp kaçmaya çalışıyorlarmış. Ama bileklerinden birbirlerine bağlıymışlar ve gruptakilerden biri ya da ikisi vurulduğu zaman sağ kalanlar onların cesetlerini sürükleyerek hareket etmek zorunda kalıyor ve sonunda bitkin düşüp çabalamayı bırakıyorlarmış. Hepsi alınıp katledilmek üzere götürülmüşler. Baltalarla parçalanarak öldürülmüşler."

ve jandarmalar Ermeni evlerine girmeye, kadınları ve çocukları sokağa sürükleyip evlerinin kapılarını arkalarından kilitlemeye ve mühürlemeye, dolayısıyla tüm varlıklarına el koymaya başladılar. Sonra insanları göndermek için getirdikleri kağnıların her birini dört ya da beş kişiye tahsis ettiler. Kağnılar insanların binmesi için yapılmamıştı. Bu yüzden arabaların yanında yürümeleri gerekiyordu. Arabalarda kişi başına bir yastık ve bir çarşaf vardı. Bu şekilde beş yüz ila bin kişiyi hazır duruma getirince, kederli kafileyi jandarmalar eşliğinde doğuya doğru yola çıkarıyorlardı. Temmuz ayı boyunca her sabah böyle kafilelerin kolej binalarının önünden geçişini seyrettik; kadınlar kucaklarında bebeklerini taşıyorlardı, küçük çocuklarının ellerinden tutmuşlardı, bu dünyada hiçbir şeyleri kalmamış, çöllere doğru bin kilometrelik umutsuz bir yolculuğa çıkmaktaydılar; ya sefil bir ölüme, ya da Türklerin elinde esarete gidiyorlardı. Temmuz sonuna kadar bu yöntemle şehrin 12.000 Ermeni sakini tümüyle boşaltıldı. Sadece misyondaki Ermeniler kalmıştı. Onların güvenliğinden duyduğumuz endişeyle, İstanbul ile temasa geçmeye çalıştık. Bu amaçla yolladığımız telgrafların tümü hükümet tarafından engellendi. Büyükelçimizle bağlantımız kesildiği için Vali'ye şikâyete gittiğimizde kendisi de büyükelçimizle temas kuramayacağımızı büyük bir açık-sözlülükle belirtti. Bu bizim için de kötüye işaretti. Sadece arazimizde bulunan Ermenilere değil, bize karşı da bir tehdit anlamı taşıyordu. Vali bize binalarımızda kalan tüm Ermenileri de kendisinin uygun bulduğu bir zamanda sınır dışı edeceğini baştan beri kararlılıkla belirtmişti. Bütün iletişim kanallarımız kapanınca, büyükelçimize haber götürmesi için Rum danışman öğretmenlerimizden birini İstanbul'a yolladık, ardından da İngiliz danışman öğretmenlerimizden birini gönderdik. Onlar Vali'nin tehditlerini Mr. Morgenthau'ya anlattılar. O da derhal Dahiliye Nazırı Talât Bey'i ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'yı ziyaret etti ve her ikisinden de, okullarımız ve hastanemizdeki Ermenileri genel sürgünden muaf tutmaları için {Merzifon}daki yerel yetkililere emir göndereceklerine dair mutlak güvence aldı. {Merzifon}a gelmesi ve hakkımızı koruması için emir gönderdiği fahri konsolosumuza art arda telgraflar çekti. Anlaşılan bu bakanlar büyükelçimizin yüzüne karşı yalan söylemişlerdi, çünkü aksi takdirde altlarında çalışan memurların emirlere uymayı reddetmiş olmaları gerekiyordu – ki böyle bir şey ülkenin anarşi içine olduğu anlamına gelirdi. Ne var ki, bütün bu işlemlerde ve Ermenilerle ilgili yürütülen uygulamalarda hiçbir anarşi belirtisi yoktu. Hiçbir ayaktakımı isyanı baş göstermiş değildi. Her şey mükemmel biçimde kontrol altındaydı ve askeri bir kesinlikte yürütülmekteydi. Fahri konsolosumuz büyükelçimizin telgrafını bölge valisine gösterdiğinde, kendisinin tam tersi emirler almış olduğu ve bundan sonra da farklı emirler almayacağından emin olduğu yanıtını aldı. Fahri konsolosumuz büyükelçimize durum hakkında tam bir rapor verebilmek amacıyla 9 Ağustos'ta görev yerinden {Samsun} ayrıldı.

Ertesi gün, 10 Ağustos sabahı şehrin polis müdürü yerel polis kuvvetleri, bir jandarma bölüğü ve kağnılarla birlikte misyonumuzun ön kapısında belirdi. Kendilerini içeri almamızı, binalarımızda kalan Ermenilere dışarı çıkmalarını ve gitmeye hazırlanmalarını söylememizi istediler. Kolej müdürümüz İstanbul'dan almış olduğumuz güvenceleri hatırlattı ve içeri girmelerine izin veremeyeceğimizi belirtti. Eğer girmek istiyorlarsa kuvvet kullanmaları ve bunun sorumluluğunu üstlenmeleri gerekecekti. Kendilerine herhangi bir şekilde karşı koymaya cüret edersek, Osmanlı uyruğundaki sıradan bir kişi gibi asılacağımız yanıtını

‡ "2 Temmuz'da."— *Ö.R.*

verdiler. Kapitülasyonlar yürürlükten kaldırılmıştı ve artık hiçbir hakkımız, ya da özel imtiyazımız yoktu. Ancak yine de güç kullanma konusunda bir an tereddüt ettiler ve içlerinden birini talimat alması için Vali'ye yolladılar. Biz de o sırada doktorumuzu bizim adımıza bir şeyler yapması için Vali'ye göndermiştik. İkisi Vali'nin makamında karşılaştılar. Polis Vali'ye Amerikalıların kendilerine karşı geldiklerini bildirdi. Vali binalara zorla girilmesi ve Ermenilerin hepsinin dışarı çıkarılması için emir verdi. Yaklaşık 25 kişilik bir jandarma müfrezesi daha toparlayıp geri döndüler ve içeri zorla girdiler. Kağnıları içeriye soktular ve öküzleri çözdüler. Bunlar, daha medeni bir toplumu mahvetmeye gelmiş bir göçebe güruhuydu. Jandarmalar kolej binalarıyla Amerikalı görevlilerimizin konutlarına girdiler ve bulabildikleri tüm Ermenileri silahlarının önüne katarak dışarı çıkardılar. Profesörlerimiz aileleriyle birlikte bizim evlerimize sığınmışlardı. Kolej binalarında Ermeni hizmetkârlar ve kurumlarımızla bağlantılı çalışanlar bulunuyordu. İçinde kendi özel hizmetkârlarımızdan bazı genç Ermeni kadınların da bulunduğu grubun tümünü dışarıya sürüklediler ve tıpkı günler önce şehirdeki insanlara yaptıkları gibi onları gruplar halinde ayırarak kağnılara bindirdiler. Kolej binalarımızdan bu şekilde 71 kişi topladılar. Gitmeye hazır olduklarında, bizim için yıllardır çalışan, aralarında dünyadaki en iyi dostlarımızın bulunduğu bu insanlara hüzünle veda ettik. Yeterli yiyecekleri yoktu. Vali'ye ihtiyaçlarını hatırlattığımızda, eğer yiyecek tedarik edilirse, şehrin 3 km kadar dışındaki Ermeni manastırında onları gece boyunca bekleteceklerine söz verdi. Kolej fırını bütün gece peksimet pişirdi. Sabah erkenden bir at arabası dolusu peksimeti manastıra yolladık, ama Vali sözünü tutmamıştı. Profesörler ve aileleri büyük bir aceleyle uzaklaştırılmışlardı. Manastırda durmalarına izin verilmemişti. Yiyeceksiz gönderilmişlerdi. Kolej binalarımızdan gönderilen bu kafileden, onları götüren jandarmalardan bazılarının anlattıkları dışında bugüne kadar hiçbir haber almadık. Dediklerine göre erkekler yolda kadınlardan ayrılıp bir kenara toplanmışlar ve öldürülmüşler. Kadınlarsa, daha önce gidenlerle aynı şekilde işleri bitirilmek üzere yola çıkarılmışlar.

İki gün sonra; Ağustos'un 12'sinde, polis şefi yerel polis kuvvetleri ve birkaç jandarma ile birlikte tekrar misyona geldi ve kız okulunun genç kadınlarını istedi. Öğlene kadar saatler, misyonerlerin polisle tartışarak genç kadınları alıp götürmelerini engelleme çabalarıyla geçti. Okul müdiresi bir ara onları o vahşi adamların ellerine teslim etmektense hepsini okul bahçesinde vurmanın daha iyi olacağını düşünmüştü. Daha fazla ısrar etmenin bir yarar sağlamayacağı görüldüğünde, yiyecek, giyecek ve parayla kızlar yolculuğa hazırlandı. Amerikalı müdireleri* onlarla birlikte gitmek için izin koparmaya çalıştı. Bu önce kabul edilmedi. Daha sonra yolculuğun ilk günü müdirenin {Amasya}ya kadar gitmesine izin verdiler. 12 Ağustos günü öğleden sonra iki okuldaki 62 genç kadını taşıyan on dört araba yola çıktı. Katil suratlı birkaç jandarma onlara eşlik ediyordu. Şehrin çıkışında kafileyi durdurdular. Beklerlerken Vali kolej müdiresini çağırttı ve bu genç kadınlara dinlerini değiştirmeleri için hiçbir uygunsuz baskı uygulanmadığına tanıklık etmesini istedi; sonra polis genç kadınların her birine korkunç yolculuktan kurtulmak için inançlarını reddederek Müslüman olmayı kabul edip etmeyeceklerini sordu. 62'si de reddetti. Birkaç kilometre sonra aynı şey tekrarlandı. Yine hepsi reddetti. İlk gece {Amasya}ya vardılar ve şehrin yakınındaki bir tarlada geceyi geçirdiler. Ertesi sabah Amerikalı müdire onların yanına fazladan yiyecek ve para bıraktı; ardından şehrin {Amasya} valisinden

* "Miss {Willard}"—*Ö.R.*

kızları bırakıp evine dönme emrini aldı. 13 Ağustos akşamı {Merzifon}a geri geldiğinde çok üzgündü, kızlarını bir daha hiç göremeyeceğini düşünüyordu. Dört gün sonra kendisine {Sivas} Vali'sini ziyaret izni verildiğinde, onu kızlarını geri getirebilmek için emir vermeye ikna edebileceğini düşünerek umutlandı. Kafileyi tam {Sivas}ın bize bakan tarafında yakaladı. 62 kızdan 21'inin alınıp götürülmüş olduğunu gördü — 41'i hâlâ duruyordu. Onları {Sivas}taki Amerikan okuluna götürme iznini elde etti.* Orada beklerlerken Vali'yi bu 41 kızı {Merzifon}a geri götürmesi için izin vermeye ikna etmeyi başardı. Yollarda geçirilen yaklaşık bir aydan sonra, 6 Eylül'de kafile {Merzifon}a geri döndü. Böylece vahşi adamlar en beğendikleri kurbanları alıp götürmüş oldular. Şehrin sürgün edilen, öldürülen ya da Müslüman olmaya zorlanan 12.000 Ermeni sakininden geriye kalanlar yalnızca bu 41 kızdan ibaretti. {Merzifon}da olanlar, Küçük Asya'nın bütün diğer şehirlerinde olanların bir örneğiydi sadece.†

Şimdi şu soruyla karşı karşıyayız — bütün bunlar hakkında ne düşünüyoruz ve ne hissediyoruz? Hepimiz ne düşündüğümüzü ve ne hissettiğimizi biliyoruz. Ama daha pratikle ilgili olan soruya, yani "Ne yapacağız?" sorusuna cevap vermek daha zor. Bu insanların çoğu yardım edebileceğimiz durumda değiller. Ama anlattığım gibi küçük gruplar hâlâ bazı misyon merkezlerimizde kalıyor; bunlara Kurulumuz vasıtasıyla ulaşılabilir. Birçoğu Rusya'ya kaçtı; onlara da Ermenilere Yardım Komitesi aracılığıyla erişilebilir. Bu zavallı insanlar yardımımızı hak ediyor.

Aynı yazarın kaleme aldığı Ön Rapor'da, yukarıdaki konuşma metninde bulunmayan ve ilave bilgiler içeren bazı bölümler yer almaktadır; bu yüzden bu belgeye eklenmiştir.

(a) İnsanlarımızın Temmuz ayı boyunca dayanmak zorunda kaldığı sinir gerginliği ve zihinsel ıstırap korkunçtu. Amerikan Büyükelçisinin onlar için bir şeyler yapmayı başaracağı umudu ile, her an kendilerinden önce gidenlerin dehşet verici yazgısını paylaşacakları korkusu arasında gidip geliyorlardı. Karısının ve kızının başına gelebileceklerin dehşeti profesörlerimizden birinin bir süre aklını yitirmesine neden olmuştu. Hepsi, inançlarını inkâr ederek kendilerini kurtarmanın korkunç ayartıcılığı altında işkence çekmekteydiler. Kendi kendilerine düşünüyorlardı; İslam'a inanmış gibi görünebilir, bu fırtına geçtikten sonra yeniden gerçek inançlarına sadakatlerini açıkca bildirebilirlerdi. Protestan kilisesi ve cemaatinin yaklaşık elli üyesi ile Gregoryenlerin daha fazla bir kısmı bu ayartmaya teslim oldular. Ancak sadece Müslüman olma arzularını bildirmeleri, güvenliklerini sağlamaya yetmedi. Yalnızca zengin ve güç sahibi olanların ve Vali'nin kendisine çıkar sağlayabileceğini düşündüğü kişilerin Müslüman olma talebi, çok büyük paralar ödemeleri karşılığında kabul edildi. İyi haber alan kaynaklar, Vali'nin bu yolla servetine 20.000 Türk lirası kattığını söylemekteydi. İslamiyeti kabul edip para ödeyenlerin birçoğu da sürüldü, ama genellikle aksi yöne gönderildiler ve bir süre sonra evlerine dönebilecekleri ümidini taşıyarak gittiler. İslamiyet'in bu yeni üyelerinden bir kısmının kişilikleri tamamen aşınmaya uğramış gibi görünüyordu. Yeni dinlerine sadakatlerini göstermek için kendi insanlarına zulmedenlere

* "{Sivas}ta hizmetkârlar öğretmenlerden ve öğrencilerden ayrılıp güneye doğru, {Şarkışla}ya gönderilmişti."—*Ö.R.*

† "{Samsun kenti de benzer biçimde Ermeni nüfusundan arındırılmıştı; {Amasya} da; {Vezirköprü} ve {Çorum(Çoran)} da."— *Ö.R.*

yardım ettiler. Şehrin en zengin adamının oğlu olan ve Müslümanlığı kabul eden öğrencilerimizden biri, öğretmenlerin ve öğrencilerin sürüldükleri gün bahçe kapımız dikildi ve sınıf arkadaşı olan gençlerden birinin eksik olduğunu jandarmalara bizzat haber verdi. Geri döndüler ve onu buldular.

(b) Ağustos'un 11'inde, {Sivas} vilayetinden tıbbiye asistanı bir Türk doktor bize geldi ve kadınlarla çocukların sürgün edilmesini tasvip etmediğini; üç Ermeni kızını yanma alıp İstanbul'a götürerek kurtarmaya çalışacağını belirtti. Kız okulunun öğretmenlerinden biri, hastaneden bir hemşire ve evi İstanbul'da olan kız okulu öğrencilerinden biri bu adamın teklifini kabul etmeye cesaret ettiler. Yolda kimsenin dikkatini çekmemek için Türk kadınlarının kıyafetlerinden giyerek hazırlandılar. İlk gece, bu doktor onları Müslüman olmaya ve doktorun arkadaşlarının evlerine girmeye {{ailelerine dahil olmaya}} zorlamış. Bütün gece boyunca ısrarlarını sürdürmüş, ancak onlar kararlı davranmışlar; bunun üzerine adam onları {Merzifon}a geri götüreceğini ve kendilerini isteyen Türk görevlilerin ellerine teslim edeceğini söylemiş. Ertesi sabah onları muhafızlarının yanma katarak geri göndermiş. {Merzifon} yolunda kız okulunun kızlarını taşıyan kafileyle karşılaştıklarında Miss {Willard}a* seslenerek kendilerini tanıtmışlar; o yardımlarına koşunca gece başlarına geleni anlatmışlar. Muhafızların onları bırakmasını, diğer kızlar ve öğretmenlerle göç yoluna gitmelerine izin vermesini sağlaması için Miss {Willard}a yalvarmışlar; başlarındaki genç adamlar onları Miss {Willard}ın sorumluluğuna devretmeye razı olmuş, müdire de kızları aldığına dair bir makbuz imzalamış. Kızlar sürgünün ve yolda başlarına gelebilecek korkunç şeylerin bile bir önceki gece yaşadıklarından sonra cennet sayılacağını söylüyorlarmış. Ben bu gruptaki öğretmeni bizimle birlikte Amerika'ya götürebilmek için bir ay boyunca izin almaya uğraştım, ama Amerikan Büyükelçisi'nin bile bu konudaki çabaları sonuçsuz kaldı.

Aşağıdaki pasaj, bir önceki dipnotta alıntı yapılmış olan mektuptan (yukarıdaki konuşma metninin yazarıyla Atina'da görüşen bir tanıdığının 1/4 Ekim 1915 tarihli mektubu) alınmıştır.

İlk başta iki aile Müslümanlığı kabul etti. Biri Profesör {Güllüyan}ın† ailesiydi ve üç yetişkin kızının derhal Türklerle evlenmesi istenmişti; diğeri ise kentin ileri gelenlerinden Mr. {Kevork Çizmeciyan}ın‡ ailesiydi. İki aile de Protestan'dı. Yetkililer, "asilerin" eşyaları arasında bulunan bombalar ve silahların — ki bunları sonradan fotoğrafını çekmek üzere kendileri yerleştiriyordu — resimlerini çekmesini istedikleri {Mr. Dildilyan}ın ailesinin de {Merzifon}da kalmasına izin vermişlerdi. {Dildilyan} da bir Hıristiyan olarak yaşamı dayanılmaz bulduğu için bir süre sonra Müslümanlığı kabul etti. Anneleri {Amasya} yakınlarında bulunan {Atabey}deki Alman kolonisine mensup iki Alman olan profesörler {Manasatçıyan} ile {Dağlıyan} koloni üyelerince kurtarıldılar ve dostumun (yukarıdaki konuşma metninin yazarı) {Merzifon}dan ayrıldığı güne kadar onlarla kalmaktaydılar. {Merzifon} kaymakamı sadece şimdilik kaçabilmiş olduklarını, onları da eninde sonunda yakalayacağını söylüyordu.

{Merzifon}da iki Türk, bazı Ermeni dostlarını sakladıkları ya da saklamayı teklif ettikleri için asıldılar.

---

* {Miss Willard, Merzifon'daki Amerikan Board Kız Okulu müdiresi}.

† {Prof. Güllüyan din değiştirdikten sonra Ahmet adını aldı}.

‡ {Mr. Çizmeciyan din değiştirdikten sonra Kâmil adını aldı}.

88. {MERZİFON}: TÜRKİYE'DEKİ YABANCI* BİR YOLCUNUN, MİSS {GAGE}İN ANLATIMI; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.†

Ermenilerle Türkler arasındaki kan davasının geçmişi çok eskilere dayanıyor. Ermeni ulusu, Türklerin egemenlikleri altına aldıkları halkların içinde Türk hükümetinin dinlerinden vazgeçerek Müslüman olma talebine boyun eğmemiş tek ulustur. Aralarındaki pek çok çatışmanın ardından iki ulusun ilişkilerinde bir durulma gerçekleştiğinde Ermenilere geniş dini özgürlükler verilmiş, ancak bu özgürlükle birlikte dayanılması güç bazı baskıcı tedbirler de gelmiştir. Ermeniler yüzyıllar boyunca askerlik hizmetinden muaf tutuldular. Bunun yerine Ermeni ailelerin her erkek üyesi küçük bir kelle vergisi ödemekteydi. Askerlikten muafiyet, genç erkeklere ticaretle uğraşma fırsatı veriyordu.

Bu ulustan büyük tüccarlar çıkmıştır. Kolaylıkla seyahat ediyorlar ve her türden mali ilişkilerde çok başarılılar. Sonuç olarak, genç Türkler askerlik hizmetlerini bitirip döndüklerinde bütün büyük kentlerdeki genç Ermenilerin ticari fırsatları tümüyle ele geçirmiş olduklarını görüyorlar. Askerler her zaman bu talihsiz insanları yağmalamayı kendilerine hak görmüşler ve bu çağlar boyunca sistematik bir şekilde yapılagelmiş.

Hürriyet‡ geldiğinde, askerlik hizmeti ayrıcalığı Ermenilere de verilmiş ve mitinglerde Türklerle Ermenilerin arasında tam bir kardeşliğin sağlanacağı ilan edilmişti.

Daha önce Ermenilerin silah taşıma izni yoktu, ama bu dönemde İttihat ve Terakki Komitesi Ermenilere, Türklerin uzun yıllardır yaptıkları gibi, kişisel olarak silah taşıma izni verdi. Ermenilerin, kendi deyişleriyle "Ulusal Örgütler"i vardı. Bu örgütler yapı olarak az çok ihtilalci ve nihilist karakterde olmakla birlikte, aynı zamanda Ermeni halkının gelişmesine ve eğitimde ilerlemesine öncülük etmek açısından çok yararlıydılar; *Hürriyet*'ten sonra ihtilalci propagandaları da büyük ölçüde azalmıştı. Ama karşılığını ödeyecek gücü olanlara silah temin edenler yine bu örgütlerdi ve Türk hükümeti bunların, ellerine olanak geçtiğinde kendisine karşı kullanılmak üzere çeşitli şehirlere bombalar sakladıklarını ve silah depoladıklarını iddia ediyordu.

Birçok şehirde bu şekilde saklanmış bombalar bulundu. Türkiye'de tarafların politik iddialarının ne kadar gerçeğe dayandığına ilişkin kesin kanıt bulmak son derece güç olsa da, bu ihtilalci örgütlerin bazı merkezlerde halkın savunması için bombalar sakladığı bir gerçektir. Nihai bir ayaklanmayı hedefleyip hedeflemediklerini bilmiyorum, ancak hedeflemiş olsalar bile, bunun için yetersiz oldukları kesindir.

Türkiye'deki Ermenilerin tarihi yalnızca büyük mali kayıplara uğramakla sınırlı değildir; Türkler yaklaşık 20 yıllık aralıklarla onlara karşı büyük ya da küçük çaplı katliamlara

* {Amerikalı}.

† {Amerikan Yardım Komitesi'ne Washington'da Dışişleri Bakanlığı tarafından aktarılmıştır}. {ORİJİNAL BELGE: Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanlığı'na, İstanbul, 22 Aralık 1915 tarihli iletinin içinde yer alan, Frances Gage'in yazdığı "Report of Difficulties in Armenia" {{Ermenistan'daki Güçlüklere İlişkin Rapor}} başlıklı raporun kopyası. NA/RG59/867.4016/252. — A.S.}

‡ 1908 Anayasası.—EDİTÖR.

girişmişlerdir. Sınır kentlerinde kızları kaçırılıp götürülmüş; sürüleri Kürtlerin insafına terk edilmiş; güçlü şeyhler kimin evini beğendiyse elinden almış ve mahkemelerde hiçbir zaman adil muamele görmemişlerdir.

Böyle bir tarihi geçmişle, İttihat ve Terakki Partisi'nin kardeşlik sözlerine inanmamalarına şaşmamak gerek. Silahların varlığı da rahatlıkla, bir toplu kıyım başlaması halinde Türk saldırılarına karşı korunma amacıyla açıklanabilir.

Türkiye bu savaşa girdiğinde Ermeniler de Türklerle birlikte askere alındılar, ama birçok kişinin askerlik hizmetinden muaf tutulmak için ödemeleri gereken 40 lirayı verecek gücü vardı. {Merzifon}dan gönderilen 5.000 askerin 4.000'i Türk, bini Ermeniydi; oysa şehrin nüfusunda iki halkın oranı aşağı yukarı aynıydı. Elbette bu da, Türklerden çok daha fazla sayıda Ermeni erkeğin şehirde kalması demekti. Türkler bunun şehrin ve ülkenin güvenliği için tehdit oluşturduğunu ileri sürdü. Ordunun ihtiyacı olduğu gerekçesiyle büyük miktarlarda giyecek ve yiyeceğe el koyarak Ermenilere baskı yapmaya başladılar. Ordu için kullanılabilecek ne varsa el konulduğundan Ermenilerin dükkânları neredeyse tümüyle boşaltıldı. Atlar, arabalar, eşeklerin tümüne el konuldu ve hiç para ödenmedi; karşılığında senet veriliyordu ama bunun kimse için hiçbir değeri yoktu.

Savaşın başlamasından yaklaşık sekiz ay sonra bütün Ermenilere tebligatla silahlarını teslim etme çağrısı yapıldı. Bölgede Türk'ten çok Ermeni'nin kalmış olması ve bu ulusun ihtilalci olarak tanınması buna gerekçe gösterildi. Hükümet bunu kendisine karşı siyasi bir tehdit olarak görüyordu ve ulusal nitelikte bir ihtilali kaldıracak durumda değildi.

Daha önceleri de, toplu katliamların hemen öncesinde Ermenilerin silahları toplanmıştı; bu yüzden bu tebligat insanların korkuya kapılmasına neden oldu. Hükümet hem kamuoyu önünde, hem de özel görüşmelerde Ermenilere hiçbir zarar gelmeyeceğine, bunun yalnızca bir savaş önlemi olduğuna ve onlara yasal koruma sağlanacağına dair söz verdi. Ancak Ermeniler silahlarını teslim etmede çok isteksiz davrandılar ve ağırdan aldılar.

Ancak bir gece ansızın 20 erkek tutuklandı ve bir iki günlük hapsin ardından {Sivas}a, tüm vilayetten sorumlu olan Valiliğe gönderildiler. Bunun hemen arkasından Ermenilerin şehirdeki diğer liderleri de hapse atıldı. Bu insanlara canice işkenceler yapıldı. Bu arada {Merzifon}da olanların aynısı tüm diğer kentlerde de tekrarlanmaktaydı. İşkenceden bitmiş haldeki bu insanların bazılarını serbest bırakılmalarından sonra bizzat gördüm. Bir zindana atılıp yiyeceksiz bırakılmışlar, ardından sırtlarına ve ayaklarına vurulmak suretiyle dövülmüşler, vücutlarında yaralar açıldığında üzerine sıcak su dökülüp dövülmeye devam etmişlerdi — bütün bunlar saklı silahların yerlerini söylemeleri içindi. Söylemeyince dizlerinin üzerine çöktürülüyorlar, elleri ve ayakları birbirine bağlanıyor, ağızlarına pislik dolduruluyor ve üzerlerine her türlü aşağılayıcı şey dökülüyordu. Bazıları bu süreçte öldüler, birçoğu delirdi. Gözleri çıkarılıyor, tırnakları sökülüyordu. Hükümeti tatmin edecek bir şeyler itiraf etmiş olsunlar ya da olmasınlar, bir kısmı salıverildi, ama birçoğu tamamen ortadan kayboldu. Bu tür sorgular Haziran sonlarına kadar sürdü.

Bir tarlada birkaç bomba bulundu, bunların şehirdeki evlerde saklanmış olduğu, ardından korkuyla getirilip kısa süre sonra hükümetin onları bulacağı bir tarlaya konulmuş oldukları ileri sürüldü.

Misyonerler hükümete başvurup, silahları toplamak için farklı Ermeni cemaatlerinden — Katolik, Gregoryen ve Protestan — bir komite oluşturulmasını önerdiler. Hükümet buna izin verdi ve silahlarını teslim ettikleri takdirde Ermenilerin başına hiçbir şey gelmeyeceği güvencesini tekrarladı. Hükümet komiteye o şehirden toplanması gereken kaç silah olduğunu bildirdi ve elinde silah bulunduranların çoğunun kimliklerini bildiğini ileri sürdü. Komite temsilcileri insanlarla kiliselerde görüştüler ve eğer silahlarını kendilerine getirirlerse isimlerinin hükümete verilmeyeceğini söylediler. Talep edilen sayıda silah kısa sürede toplandı, ama hemen arkasından tehcir emri geldi.

Önce erkekler, genellikle de geceleri evlerinden alınıp götürüldüler ve boş kışlaya hapsedildiler. İlk başta yaklaşık 400 erkek alınmıştı. Ertesi sabah ailelerine onların sürgün edileceği, eğer isterlerse yiyecek ve giyecek getirebilecekleri bildirildi. Böylece kadınlar malzemeleri tedarik ettiler ve uzun bir yolculukta ihtiyaçlarına cevap vereceğini umdukları şeyleri kocalarına götürdüler. Ellerindeki her şeyi sattılar ve onlara para temin ettiler. Birkaç gün sonra erkekler yola çıkarıldı. Geceleri dörtlü gruplar halinde elleri birbirine bağlanmış yaklaşık elli kişilik kafileler yola çıkarılıyordu. Kışla sürekli olarak şehirden yeni toplananlarla dolup taşıyordu. Bu insanlara ne olduğunu bilmiyorum, ama şehre altı saatlik mesafede uzun hendekler ve derin kuyuların Ermeni cesetleriyle dolu olduğunu biliyorum. Giyecekleri üzerlerinden alınmıştı; kadınların öylesine dokunaklı bir şekilde hazırladıkları bütün o malzemeler de ve tüm paraları da.

Hükümet görevlilerinin dostlarımıza söylediklerine göre {Merzifon}da öldürülmüş olan erkeklerin sayısına ilişkin resmi rakam 1.300 olarak bildirilmiş. Türkiye'de insanlar hikâye anlatmayı severler; bu sayı doğru olmayabilir.

4 Temmuz'da kadınlara da tehcir emri geldi. Oysa onların kalmasına izin verileceği ümit edilmişti. Aynı zamanda, Müslümanlığa geçme talebi hükümetçe kabul edilenlerin kurtulacağı duyuruldu. Çok sayıda aile, söylenenlere göre bin kadarı, hükümete dilekçe verdi. Bu dilekçelerin sadece küçük bir kısmı kabul edildi; kadınların ve çocukların geri kalanı hemen sürgüne çıkarıldı.

Kağnılar ve bazı yerlerde at arabaları hükümet tarafından sağlanmıştı, ama insanlar taşıma parasını ödemek zorundaydılar; ödeyemezlerse yürümeleri gerekiyordu. Bazıları eşek bulabildiler, ama tabii yoksullar yayan gittiler. At arabalarını ve kağnıları bulmak zordu, bu yüzden insanların hepsi bir seferde yola çıkarılmamıştı. Hükümet her kafileyle gideceklerin evlerini belirliyor ve iki-üç gün önceden haber veriyordu.

Bazen üç ila dört yüz kişilik topluluklar halinde şehrin bir saat uzağında bulunan manastıra götürülüyorlardı. Burada hapsediliyorlar, Türk erkekleri ile kadınları, Türk olmaya ve haremlerinde yaşamaya ikna ettikleri kadınlarla kızları almaya geliyordu. Onlara bunun canlarını kurtarmak için tek çareleri olduğu, zira eğer jandarmalar ve vahşi köylüler tarafından öldürülmezlerse, yolculuktaki mahrumiyetten ölecekleri tekrar tekrar anlatılıyordu.

{Merzifon}daki misyonerlerin kendi kurumlarına bağlı insanları, profesörler ile hizmetkârlarının ailelerini ve kız okulundaki öğrencileri evlerine götürmelerine izin verilmişti. Tatil zamanıydı ve savaş nedeniyle evlerine gidemeyen yatılılar için açılmış bulunan yaz okuluna, şehirdeki gündüzlü öğrencilerin de yatılı olarak kayıt yaptırmasına izin verilmişti.

Kısa süre sonra hükümet misyon binalarının boşaltılması gerektiğini bildirdi. Bazı profesörler tutuklanıp hapse atıldı, fakat dostları, hükümetle yaptıkları bir para anlaşmasıyla onların serbest bırakılmasını sağladılar. Kısa sürede şehirdeki Ermenilerin korunmaları ve yerlerinde kalmaları için büyük miktarlarda paralar teklif etmeye başladıkları duyuldu. Bu teklifler kabul ediliyordu. Kadınlar mücevherlerini hükümet görevlilerinin eşlerine veriyor ve uzağa gönderilmeyeceklerine dair söz alıyorlar, ancak her koşulda Müslüman olmaya zorlanıyorlardı. Misyonerler, korumaları altındaki yaklaşık 350 kişinin misyon binalarında kalmaları için hükümeti ikna etme konusunda her yolu denediler. İstanbul'daki Amerikan Büyükelçiliği bu insanların korunması için Harbiye ve Dahiliye nezaretlerinden izin koparmıştı. Ama bu izinler yerel yetkililerce tanınmıyordu ve 10 Ağustos'ta profesörler ve hizmetkârlar — hepsi 173 kişiydi — kağnılarla yola çıkarıldılar. Hastanedeki hemşireler, hastaların en ağır durumda olanları ve kız okulundakiler bu sefer alınmamıştı, ancak 12 Ağustos'ta onlar da sürgüne gönderildiler.* Profesörler ve hizmetkârlar {Zile}ye kadar olan yaklaşık bir haftalık yolculuğu kağnılarla yaparak dağları aştılar. Burada erkekler dörder kişilik gruplar halinde omuz omuza birbirlerine bağlandı ve yaya olarak uzaklaştırıldı. Eşleri kederle tek başlarına yola devam ettiler. Yüksek dağ geçidi {Çamlıbel}e ulaştıklarında Çerkezler saldırdı; kadınların paltolarını, saman şiltelerini ve ellerine geçirebildikleri altınlarının hepsini aldılar.

Bu insanlar ve {Merzifon}dan çıkanların hepsi, hatta aslında tüm {Sivas} Vilayeti'nden yola çıkanlar, {Şarkışla (Sarı Kışla)} köyüne kadar yol aldılar. Burada kullandıkları taşıt araçları, her ne olursa olsun, ellerinden alındı ve yerine bir başkasını bulmaya mecbur edildiler. Arabacılar arabalarına astronomik fiyatlar biçti. Kağnı sürücüleri ücretlerini dört katına çıkardı ve insanların birçoğu yayan devam etmekten başka çare bulamadı. Doğuya, Malatya'ya altı saat mesafede, Fırat nehri kıyısında küçük bir köy olan Kırkgöz'e doğru sürüldüler.

Burada gene taşıtları ellerinden alındı ve nehri geçmeleri için çok büyük paralar ödemeleri gerekti. Birçoğu burada öldü; birçoğunun da nehre atıldığı söyleniyor. Bu noktadan güneye, Toros dağlarına yöneldiler, ve birkaçından da Suruç ve Halep'ten haber geldi. . .

(Bu belgenin bir kısmı buradan çıkarılmış ve Belge 96 olarak ayrıca yayımlanmıştır.)

Ağustos'un 29'unda İstanbul'dan tüm vilayetlere bir emir çıkarılarak bundan sonra Ermeni tehcirinin durdurulmasının istendiği genel bilgi dahilindeydi; ancak tehcir bu tarihten sonra da devam etti. Ben {Merzifon}dan ayrılmadan yalnızca dört hafta önce, hepsi Müslüman olmuş bir grup genç Ermeni gelin küçük oğullarıyla birlikte uzaklara gönderildi. Emir özel olarak gelmişti; Vali'ye değil polise yollanmıştı ve oğlan çocukları olan kadınların, çocukları bebek bile olsa, onlarla birlikte sürülmelerini emrediyordu. Şehirde bu tanıma uyan herhalde üç ya da dört yüz kişi vardı ve o günlerde yola çıkarılmak üzere yaklaşık 60 araba dolusu insan seçilmişti. Bu insanlara önceden hiçbir uyarıda bulunulmuyor, sabahleyin kağnılar kapılarına dayanıveriyordu. Hiçbir hazırlıkları yoktu ve kadınlar, özellikle de kayınvalideler (ki bu ülkede oldukça nüfuzludurlar) çok öfkeliydiler. Valiye gittiler ve şöyle dediler: "Görüyor musun!

* {"12 Ağustos'da onlar da sürgüne gönderildiler" sözlerinden sonra şu cümle eklenmelidir: "Miss Willard'ın ve benim, kız öğrencilerin geri getirilmesi için Vali'nin iznini almak üzere yaptığım Sivas yolculuğunun raporu da Amerikan Büyükelçiği'ne sunulmuştu."}

Canımızı kurtarmak için karına inci kolyelerimizi verdik, kurtulmak için yüz lira ödedik, Müslüman olduk. Ruhlarımızı sattık ve her kuruşumuzu verdik; şimdi canımızı alıyorsun. Gitmeyeceğiz." Kadının biri arabasının üstünde ayağa kalktı ve Müslüman olduğunu kanıtlamak için öğrendiği bütün Müslüman dualarını bağırarak okudu. Tam bir cinnet anıydı. Ama kadınların üstüne atıldılar — birçok yerde arabalara bağladılar — ve Ermeni manastırına götürüp oraya hapsettiler. Ancak bir sürü dilekçe sonunda yolculuk için yiyecek hazırlamak ve para bulmak üzere her aileden bir temsilcinin şehre gönderilmesine nihayet izin çıktı. Gidenler özel eşyalarını satarak ihtiyaçlarını karşıladılar. Bu kafilenin tümü şehrin yanı başındaki ovanın öte tarafında, dağlarda öldürüldü. Sonradan bazılarının nüfus kâğıtları bulundu; gömme işlemi öylesine kötü yapılmıştı ki, küçük çocuk ölüleri toprağın üstünde bırakılmıştı, cesetlerin kolları bacakları hendeklerden dışarı fırlamıştı. Elbette bu tür öyküler ülkenin bütün kesimleri için anlatılabilir; ama ben ancak şahsen doğrulayabileceklerimi aktarıyorum.

Uzaklara giden insanlar hakkında birçok muhteşem cesaret öyküsü anlatılıyor. Samsun'da, oranın en seçkin Protestanlarından birinin ilk yola çıkarılan kafileyle gitmesine izin verilmemiş. Vali ona gelip şöyle demiş: "Sen bir erkeksin, gerçek bir erkeksin; kaybolup gitmeni istemiyoruz. Şimdi tek yapman gereken Türk olacağını söylemek; böylece senin ve ailenin hayatı kurtulacak." Adam şöyle yanıtlamış: "Ama ikna olmadığım bir şeye inandığımı söyleyemem ki. Muhammed'in dinine inanmıyorum; önce beni eğitmelisiniz." Böylece ona hocalar göndermişler ve birkaç günde bir memur yollayıp sormaya başlamışlar: "Artık ikna oldun mu?" Bu şekilde iki hafta geçmiş ve en sonunda memurların sabrı tükenmiş, çünkü adam hep aynı şeyi söylüyormuş: "Hayır, sizin gördüğünüzü ben göremiyorum ve anlamadığım bir şeyi kabul edemem." Böylece kağnılar kapıya dayanmış ve aileyi alıp götürmüş. Eşi zarif bir hanımmış ve iyi tahsil görmüş iki güzel kızı varmış. Kendilerine haremlerine katılmaları için evler önerildiğinde, "Hayır, Tanrı'mızı inkâr edemeyiz. Babamızla gideceğiz" demişler.

Bu şehirdeki tüm Protestan cemaati, rahiplerinin cesur önderliğinde hep birlikte gitti. Şarkışla yakınlarından haberlerini aldık, erkeklerinin hepsini alıp götürmüşler. Kadınları da korkunç bir şekilde soyulmuştu.

Bir dağ köyünde ünlü olmuş bir kız vardı. Her yerde olduğu gibi burada da erkekler gece dışarıya çıkarılmış ve yürekler acısı bir şekilde öldürülmüşlerdi. Kadınlar ve çocuklar topluca gönderilmişler, ama çok sayıda genç kız ve gelin geride bırakılmıştı. {Merzifon}daki okulun öğrencilerinden olan kızı Vali, hâkim ve konseyin önüne çıkarıp şöyle demişler: "Baban öldü, erkek kardeşlerin öldü ve bütün akrabaların gitti, ama seni bıraktık çünkü acı çekmeni istemiyoruz. Şimdi iyi bir Türk kızı olursan, bir Türk memuruyla evlenip rahat edersin ve mutlu olursun." Sessizce yüzlerine bakıp şöyle dediğini söylüyorlar: "Babam ölmedi; erkek kardeşlerim de ölmedi; onları öldürdüğünüz doğru, ama cennette yaşıyorlar. Onlarla birlikte yaşayacağım. İnancıma sadakatsizlik edersem bunu asla yapamam. Evliliğe gelince, bana bir kadının sevmediği bir erkekle asla evlenmemesi gerektiği öğretildi. Bu, dinimizin bir parçası. Yakın zamanda arkadaşlarımı öldürmüş bir ulusa mensup bir adamı nasıl sevebilirim? Böyle bir şey yaparsam ne iyi bir Hıristiyan kızı olurum, ne de iyi bir Türk kızı. Onun için bana ne istiyorsanız onu yapın." Onu da, diğer kahramanlarla birlikte, umutsuzluk diyarına gönderdiler. Bu türden hikâyeler çoğaltılabilir.

Türkiye'deki Ermenilerin sayısı bir buçuk ila iki buçuk milyon arasında tahmin ediliyordu. Bu ülkeyi iyi bilenler, artık beş yüz binden fazla kalmadığını düşünüyorlar. Ancak bu tahmin çok az olabilir, zira çeşitli şehirlerde Müslüman olanlardan binlercesi bırakılmış durumda. Ama bu "dönme" işlemi hem Hıristiyanlar, hem de Müslümanlar tarafından geçici olarak görülüyor. Aynı zamanda birçok kişi de özellikle Rum köylerinde ve dağ bölgelerinde saklanmakta. Önceki yıllarda, toplu katliamların ardından en beklenmedik yerlerden insanlar çıkıveriyorlardı; yine aynı şeyin olacağını umuyorum. Ancak kalanların tümü geçen seferlerin hepsinden daha büyük oranda soyulup hiçbir şeysiz halde bırakılmış durumdalar. En iyi evler derhal Türk memurlar tarafından işgal edildi. Mobilyalar görevlilerin evlerini ve hükümet binalarını döşemek üzere götürüldü. Diğer malların bölüşümü yerine göre değişiyor.

{Merzifon}da en iyi mobilyalar Gregoryen kiliselerinde, hükümetin görevlendirdiği bir komisyon tarafından dağıtılmak üzere saklanmakta. Ancak değerli olan ne varsa yavaş yavaş kayboluyor. Daha sıradan şeyler de boş bir meydana atılıp açık artırmayla, ya da yok pahasına satılıyor.

{Merzifon} bir dokumacılık kenti; oysa ben ayrılırken tüm dokuma tezgâhları ve gereçleri şehir meydanında, yağmur çamur altında mahvolmuş durumdaydı.

Ermeni halkının ihtilalci amaçları hakkında ne söylenirse söylensin, bu durum isyankâr bir milletin hükümet tarafından cezalandırılması değil, düpedüz savaş açılmasıdır ve Türkleri sevmiş olan, sonunda saygı duyulacak bir hükümet kurabileceklerine inanan bizleri, onların talihsiz uyruklarına yaptıkları zulümden neredeyse daha fazla kederlendiren bir şey varsa, o da bu konudaki büyük başarısızlıklarıdır.

89. ASYA TÜRKİYE'SİNDE YABANCI BİR GEZGİNİN; MİSS GAGE'İN* 10 AĞUSTOS İLE 6 EYLÜL 1915 ARASINDA {MERZİFON}DAN {SİVAS}A YAPILAN YOLCULUK İLE İLGİLİ ANLATIMI; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

Bizim grubun† İstanbul'da geçirdiği ve gecikmemize neden olan günler dayanılacak gibi değildi, ama {Merzifon}a vardığımızda karşılaştığımız koşullar öyle üzücüydü ki, gecikmemizi büsbütün yürek yakıcı bir hale getirdi. Kolejdeki bütün Ermeniler — profesörler, öğretmenler, hizmetkârlar ve aileleri ile hastaneden birçok kişi — Ağustos'un 10'unda sürgüne gönderilmişlerdi. Biz ayın 11'inin gecesi ulaştık ve ertesi sabah hükümet görevlileri A.G.S.‡ binalarına arabaları getirdiler. Emir kesindi. Tabii Kaymakam ziyaret edildi, ama emirde herhangi bir değişiklik sağlanamadı. Sonunda müdire ile ben gittik ve Miss {Willard} ile benim kızlara eşlik etmemize izin verilmesini istedik. Bu da reddedildi, ama sonunda elimize, onlardan bir saat önce, ya da bir saat sonra çıkmamıza izin verildiğini belirten bir kâğıt verildi.

Bu sırada okulda 74 Ermeni vardı. Sağırlar okulundaki çocukların iki bakıcıyla birlikte binalarında kalmalarına izin verildi. Okulun elli yıllık tüm geçmişini paylaşmış iki yaşlı hanımın, Miss {Pampiş** Anna} ve Miss {Pampiş Prapion}un da kalmalarına müsaade çıktı. (Birkaç hafta boyunca okulda 135 kişi kadar vardı, ama birçoğu güvenlik için başka şehirlere gitmişler, kızlar ise anneleriyle sürgüne gönderilmişlerdi.)

Misyon merkezini terk eden topluluk 62 kişiden oluşuyordu — 7 eğitimli hemşire, 6 öğretmen, 3 terzi, 15 hizmetkâr ve aile üyeleri ile 31 öğrenci. Sağırlara konuşma öğretmek üzere eğitilmiş olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece iki tane olan öğretmenlerden biri aralarındaydı. Anadolu'daki herhalde en iyi eğitimli yerli hemşire de aralarında bulunuyordu. Ülkedeki birkaç iyi müzik öğretmeninden biri de oradaydı. Kışın tifüs hastalığına yakalanmış askerlerin tedavisine gitmiş olan hemşire de içlerindeydi. Şehrin Y.W.C.A.†† ve öğrenci Y.W.C.A. başkanları, danışma görevlisi ve yönetim kurulunun dört üyesi de gruba dahildi. Bu, gerçekten de, Anadolu'daki sonu gelmeyen "sürgün" alaylarının oluşturduğu sefalet kasırgasında yok olup gitmek için fazla değerli bir topluluktu. (91.000 kişinin Harput'tan güneye geçtiği ve aslında Malatya'dan, dağları aşarak güneye geçmiş olması gerekenlerin sayısının 250.000 olduğu söyleniyor.)

Miss {Willard} ile benim evden ayrılmamızdan hemen önce, müdire hanımı şehrin dış mahallelerine çağıran acil bir emir geldi. Kaymakam, kızlara Müslüman olmaları için resmi davet yapılırken onun da hazır bulunmasını istiyordu. Davet nazik bir şekilde, her kıza ayrı ayrı

---

* {Bu yolculuk Miss Gage ve Merzifon Kız Okulu'nun müdiresi Miss Willard tarafından yapılmıştır. Rapor Amerikan Yardım Komitesi'nce Washington'daki Dışişleri Bakanlığı'na aktarılmıştır}. {Frances Gage tarafından yazılan "10 Ağustos ile 6 Eylül 1915 arasında Sivas'a 'Sevkiyat' Yolculuğu Raporu"nun kopyası, Büyükelçi Morgenthau'm Dışİşleri Bakanı'na gönderdiği İstanbul, 22 Aralık 1915 tarihli iletinin içinde yer almıştır. NA/RG59/867.4016/252. —A.S.}

† {"bizim grubun" sözünü "Merzifon grubunun" şeklinde okuyunuz}.

‡ {{Amerikan Kız Okulu. —ç.n.}}

** {{Pampiş – Ermenice'ye Farsça'dan geçmiş, "baş kadın," "ece" anlamına gelen, hitap şeklinde de kullanılan eski bir sözcük. —ç.n.}}

†† {{Young Women's Christian Association: Genç Hıristiyan Kadınları Derneği. —ç.n.}}

yapılıyor ve zor kullanılmıyordu; ama bundan bir saat sonra onlara tekrar baskı yapması ve boyun eğmezlerse çok kısa bir süre sonra kendilerini bekleyen kaçınılmaz ölümü anlatması için başka bir görevli gönderiliyordu; ardından onları bekleyen dehşeti hiç durmadan tekrarlayan arabacılar işe başlıyorlardı. Bu onların üzerinde uygulanan baskının sadece başlangıcıydı. Kızlar, en az üç kez Müslümanlığa resmi çağrı yapılmayan tek bir günün bile geçmediğini söylediler. Her çeşit adam, en iğrenç olanlar bile, "dönmeleri" için onları zorlamak üzere getiriliyordu. Görevliler konuyu anlatırken onlara daima "yeni bir isim" isteyip istemediklerini sormaktaydı. Bu Türklerin kendi dinlerini dayatırken daha önce kullandıkları yöntemden tümüyle farklıydı. Önceleri tüm istenen sadece tek bir Tanrı'ya olan inançlarını belirtmeleriydi. Bu "Yeni İsim" sözü, Vahiyler Kitabı ile bağlantı kurulduğunda insanı ürpertiyor. Yolculukları boyunca topluluk fiziksel olarak mükemmel bir biçimde korunmaktaydı. Verilen sözlere uygun olarak, seçilen jandarmalar ve uyuma yerleri konusunda azami dikkat sarf ediliyordu; ama hükümetin bu özenine karşın birçok geceyi arabalarında geçirmişlerdi; eğer inerlerse başlarına gelecekler konusunda korkunç tehditler almışlardı. Bununla birlikte, sayılarında bir eksilme olmadan, Tokat'tan bir günlük uzaklıktaki {Yeni}-Han'a vardılar. Orada iki gün iki gece tutuldular ve onları korkutmak için her türlü yol denendi. Kızlardan biri nihayet karşı koymayı bıraktı ve {Amasya}lı bir görevlinin karısı olmaya razı oldu. Burada aynı zamanda hizmetkârlar ile aileleri ve yaşlı hemşire Miss {Lourager(?) Dorikyan} diğerlerinden ayrılıp {Şarkışla}ya yollandı; kızlar ve öğretmenler ise {Sivas}a gönderilmişlerdi. Kızların söylediğine göre bunun nedeni kafilenin daha yaşlı üyelerinin gençleri "dönmemeleri" için etkiledikleri düşüncesiydi. Bununla birlikte, adamlar genç ve en güzel kızlardan biri çıkıp kendi adına şunları söylediği zaman çabalarının beyhude olduğunu kabul ettiler: "Kimse benim kararlarımı etkileyemez, ben dönmeyeceğim ve bunu söyleyen benim."

Müdür, Miss {Willard} ile bana {Amasya}ya kadar eşlik etmeye karar verdi. Bu bizim için Tanrı'nın bir lütfuydu. Ovadaki 14 arabalık uzun konvoyu geride bırakarak yola devam ettik. O gece Mutasarrıf Paşa'yı görüp göremeyeceğimizi öğrenmek için acele ediyorduk. Ancak bu mümkün olmadı ve şehir dışında bir kamp sahasına gitmek üzere alacakaranlıkta sokaklardan ağır ağır, kıvrıla kıvrıla geçen araba konvoyunu han odamızdaki pencereden seyretmekle yetinmek zorunda kaldık. Şehir polisi çok geçmeden bizi çağırdı ve seyahat belgelerimizi kabul etmeyeceklerini bildirdi; Kaymakam'ın emrine uymak zorunda olmadıklarını, sadece polisi tanıdıklarını söylüyorlardı. Paşa da bizi kabul etmemişti; böylece bizi engellemiş oluyorlardı, ama kızlara yiyecek ve para götürmemize izin verdiler. Gece korku içinde geçti. Onları yalnız gönderemeyecekmişiz gibi görünüyordu, ama sevk emirleri çok geçmeden geldi ve cesaretle yola koyuldular. Hepimiz için yürek parçalayıcı bir deneyimdi. Onları takip etmek için izin almak üzere telaşla şehre döndük. Paşa çok katıydı, hükümet'in çocuklarına göz kulak olunması için yardıma ihtiyacı olmadığını söylüyordu. Kısa sürede hiçbir şeyin işe yaramayacağını ve tek yapabileceğimizin Vali'ye bir nezaket telgrafı çekip öğrencilerimizi şahsi koruması altında tutmasını rica etmekten ibaret olduğunu anladık.

{Merzifon}a geri döndük ve dört gün boyunca daha geçerli olabilecek seyahat belgeleri edinebilmek için çaba harcadık, ama sonunda vilayet sınırları dahilinde yolculuk yapmak için şüpheli kişiler dışında herhangi bir belge gerekmediğini belirten bir polis notu ile yola çıkmaya

mecbur kaldık. {Amasya}da belgelerimiz yine reddedildi, ama Mutasarrıf'a, Türkçeye tercüme ettirebildiğimiz en nazik notu yazmış ve {Sivas} valisini ziyaretimize fırsat tanımasını rica etmiştik. Yirmi dört saat geçti, ardından şehirde bir toplantı yapıldığını ve talebimiz hakkında olumsuz karar alındığını öğrendik. Bize bu haberin asla resmi olarak tebliğ edilmemesi gerektiğine karar verdik. Paşa'nın bürosuna gittik, ama haremine gitmişti. Onu oraya kadar takip ettik. Eşi gerçek bir kadındı; kızlarımızı tehcirin felaketlerinden koruma arzumuzu büyük bir anlayışla karşıladı; Paşa da evinde farklı bir adamdı. Mümkün olduğu takdirde bizi Vali'ye ulaştıracağına söz verdi, uygun zamanda da bu sözü yerine getirdi. Polis bizi şehirde bir gece daha tutabilmek için yolumuza yeterince engel çıkarmayı başardı; böylece biz {Amasya}dan yola çıktığımızda insanlarımız bizden altı gün ilerideydi. Son sıkıntı kaynağı da, belirli bir handa uyumamız konusundaki kesin emirdi. Hanın elverişsizliğinden ötürü bunu reddettik ve şehir merkezindeki başka bir handa kaldık; burası yakın zamanda yakılmış olan mahalleye çok kısa bir mesafedeydi. Orada neden istenmediğimizi anlamamıştık, ancak gecenin geç saatlerine kadar camlarımızdan içeri giren mide bulandırıcı koku, pencerelerimizin altından gruplar halinde geçen adamların sarf ettiği sözler ve şehrin "dönen" Ermeniler tarafından ateşe verildiği söylenen binaların enkâzlarında yavaş yavaş sönmekte olan beş yangın, o gece korkunç bir intikam alınmış olduğundan neredeyse tamamen emin olmama neden oldu.

Muhafızımız sabah erkenden hazırdı. Arabacımız — iri yarı haydut görünüşlü bir Türk'tü — bizden yanaydı ve hızla yola koyulmaya hazırdı. Paşa'nın kâğıdı her polis karakolunda itibar görmenin güvencesiydi; yükselen umutlarla yola revan olduk. Ama sürgün edilen bu insan manzaraları karşısında umutlarımız sönüyordu; çok geçmeden çabamızın sonuçsuz kalacağını hissetmeye başladık. İlk gün, tümü {çarşamba}nın dağ köylülerinden oluşan iki büyük sürgün kafilesinin yanından geçtik. Birkaçı kağnılardaydı, ama büyük çoğunluk yayan gidiyordu. Toz boğucuydu ve zavallıların hepsi büyük yükler taşımaktaydı — bazen küçük çocuklar, çoğunlukla içinde bebekleriyle beşikler ve hep erzak çuvalları. Bütün yapabildiğimiz onlara biraz para uzatmaktı. Parayı daha çok yaşlılara ve genç kızlara vermeye çalışıyorduk. Ama onlar korkudan ya da sersemlemiş bir halde olduklarından arabamıza yaklaşamıyorlardı. Bizim iriyarı, güçlü kuvvetli sürücümüz bağırıyor, "Korkmayın, bunlar size yardım edecek," diyordu. O zaman yanaşıyorlardı, ama korkuları neler yaşadıklarını açıkça göstermekteydi. Ancak şu gerçeğe de tanıklık etmeliyim; bu kalabalıklarla birlikte yürüyen jandarmalarda sabırdan ve hatta iyilikten başka bir şey görmedik. Her tarafta edindiğimiz izlenim, emirlerin, yalnızca emirlerin uygulandığıydı; zalimlikler bile iyi organize edilmişti. Kafilelerde çok az erkek vardı. Bu insanlar üç haftadan fazladır yollardaydılar.

{Turhal}ın üç saat ötesinde, ıssız ve inşaatı tamamlanmamış bir hana ulaştık. Burada ilk "dönme" Ermeni kafilemizi bulduk. {Samsun} kentindendiler ve nereye götürüldüklerini bilmiyorlardı. Bundan sonra onlardan çok kişiyle karşılaştık; Hıristiyanlardan biraz daha rahattılar ve erkekleriyle beraberdiler, ama onlar da diğerleri gibi soyguna uğramışlardı ve başlarına gelecekler konusundaki belirsizlikten dolayı korku doluydular; üstelik gerçekten çok değerli bir şeylerini inkâr etmeleri kendilerine çok az şey kazandırmış olduğundan pişmanlık içindeydiler. Sadece {Tokat}ta telgraflar çekmek ve şehirde ne olduğunu öğrenmek için durduk. Buradaki erkekler, her yerde olduğu gibi, ilk götürülenlerdi; dörder dörder bağlanmış olarak ve kırk ila elli kişilik gruplar halinde farklı yönlerde şehirden uzaklaştırılmışlardı —

herkesin inandığı üzere, ölüme doğru. Geçtiğimiz bütün şehirlerde herkes erkeklerin yazgısının bu olduğuna inanıyor, tüm jandarmalar ve *arabacı*lar da aynı şeyi söylüyorlar; ama görevlilerin tamamı bunu inkâr ediyordu. Erkekleri bu şekilde göndermeye mecbur olduklarını, zira durumla başka şekilde başa çıkmak için yeterli jandarmaları olmadığını anlatıyorlardı. Aynı sebepten tüm paralarını ve silahlarını (jiletlerini bile) onlardan alıyorlardı. {Tokat}ta kadınlar da hapsedildi ve yolculuğa hiçbir hazırlıkları olmadan gönderildiler. {Tokat}lılar, {Çamlıbel} geçidinin en kötü olayların cereyan ettiği yer olduğunu söylüyorlar ve buna inanmamız için her türlü nedene sahibiz. {Çiftlik}te de ortalık kötü görünüyordu, etrafta oturan korkunç görünüşlü görevlilerin kaba sesleri dışında her yer yeterince sessiz olsa da, bir şeylerin yanlış gittiğini anlayabiliyordunuz. Küçük bir gelin ve incecik bir genç kız konuşmak için arabamıza gizlice sokuldular. Sorumuza karşılık "bebeklere bakmakla meşgul" olduklarını söylediler. Biz hangi bebekler diye sorunca şöyle cevap verdiler: "İşte, o *efendi*ler burada durur; anneler onları emzirir ve giderler." Çok var mı diye sorduğumuzda her evin dolu olduğu yanıtını aldık. Oralara gitmemiz olanaksızdı, çünkü çok sıkı gözetim altındaydık. Daha sonra konuşmaya hevesli bir görevli bulduk; şöyle dedi: "Bir müddet sonra onları alıp öldürüyoruz. Ne yapabiliriz ki? Anneleri onları alamaz, hükümet de onlara ilelebet bakamaz." O gece, aralarında Türklüğü yeni kabul etmiş birçok kişinin olduğu başka bir ıssız yerde durduk. Onların arasında ve yakınlardaki Çerkez köyünde bulunan hastalara yardım etmekten mutlu olduk, gerçi bu Çerkezlerin dağda sürgünleri soyan çetelere mensup olduklarından hiç kuşkum yok. Sabah erken saatte {Çamlıbel} geçidini tırmanırken büyük bir sürgün kampının yanından geçtik. Atları korumamız gerektiğini düşündüğümüz için dik tepeye yürüyerek tırmanıyorduk. Kendi kızlarımızın önümüzde çok uzakta olmadıklarını biliyor ve profesörlerimiz de burada olabilir mi diye merak ediyorduk. Değildiler, ama grubun {Kapıkayası}lı olduğu anlaşıldı; rahip ve yanındakiler oradaydı. Yürürken, önümüzde bunca yıldır orada kendini feda edercesine çalışmış olan öğretmen kızı gördük. Vermek için para keseleri hazırlamıştık; çenesinde cesur bir titreme ve gözlerinde hiç unutulmayacak bir ıstırap ifadesiyle kollarımıza atıldığında bir para kesesini, giysisinin altına sakladık ve onu herkes için kullanmasını söyledik. Erkeklerin hâlâ kafileyle birlikte olduklarını öğrenmenin dışında konuşma fırsatı olmadı. Dağın tepesinde muhafızımızı değiştirdiğimizde, süt almak ve konuşmak için mutfağa girdim. Neden bir gece önce çıkmak için yalvardığımız halde bize izin vermedikleri açıktı. Orada kırk mahpus vardı; geceleyin dağın öbür tarafındaki çadırlara götürülmüşler ve bir şekilde işleri bitirilmişti. Bizim profesörlerimiz ve işçilerimiz olup olmadıklarını merak ettik. Daha sonra öğrendiğimize göre onlar (bizimkiler) birkaç gün önce {Zile}de eşlerinden ayrılmışlar ve kadınlar daha kırk sekiz saat önce bu dağda soyguna uğramışlardı.

O sabah, {Amasya}ya yola çıktığımızın ikinci günü, saat dokuz sularında {Yeni}-Hana vardık. Yalnızca bölgenin ünlü halı endüstrisiyle ilgilenir görünümündeydik. Ben bir adamla bu ilginç endüstri hakkında görüşürken, bir kadın Miss {Willard}a hemen terk edilmiş fabrikaya gitmemizi, kızlarımızın orada ve tehlikede olduklarını söyledi. Benim konuştuğum adam zaten bizi oraya götürmeyi teklif etmişti. Ne halı, ne de kızları bulabildik. Halılara hükümet el koymuş, kızlar da yalnızca iki saat önce beş saatlik mesafedeki {Sivas}a doğru yola çıkmışlardı. Sokakta bir dostumuzu gördük; bize kızların burada zor zamanlar geçirdiklerini ve bizim doğrudan Kaymakam'a gitmemizin iyi olacağını söyledi. Öyle yaptık. Kaymakam bize

uydurma bir hikâye anlattı, ama kızların {Yıldız}-Han'da öğle yemeği yiyeceklerini ve eğer acele edersek onlara yetişebileceğimizi söyledi. Acele ettik! Yolun son dönemecini döndüğümüzde görmeyi umduğum en güzel manzarayla karşılaştık — esmer başlarla dolu pencereler ve sallanan mendiller. Kaymakam telefon etmiş ve öğretmenlerini bekleyebileceklerini söylemişti. Kızlarımızdan birini alıp götürmek için onca çaba harcayan bu adamdı; bizim küçük genç kızımızın inanç itirafını yaptığı kişi de oydu! (Hükümette çalışıyorsan sağ elinin yaptığından sol elinin haberi olmaması iyidir.) Kızlarla bir iki kelime konuştuktan sonra aceleyle yola devam ettik ve şehre onlardan iki saat önce vardık. Şehre girer girmez yanımızdaki jandarmaya, "Biz Vali'nin kararını beklerken kızlar neden bizimle Amerikan okulunda kalmıyorlar?" diye sorduk. Bize oldukça kaçamak bir cevap verdi, ama daha arkadaşlarımızla ancak yerleşmiştik ki, aynı adam döndü ve "Bir yanlışlık olmuş, ben kızların buraya gelmesi için izin almıştım, ama onları bir Türk yatılı okuluna götürmüşler," dedi. Hayati bir aksilikle sonuçlanacağından çok korktuğumuz bu yanlış anlamayı hemen Türk okuluna giderek giderdik. Vali'nin kız kardeşi bu okula büyük ilgi gösteriyordu; okul yetişkin nüfusunun "*sevkiyat*"a gönderildiği köylerde kalmış Ermeni kızları için kurulmuştu. Yetkililer bizim kızları kendilerine gönderilmiş yeni bir grup zannettiler ve öyle olmadığını öğrenince biraz bozuldular. Yolculuğun komik olaylarından biri kızların ayrılmasına izin verilmeden önce gerçekleşti. Kızlar, bir iki söz söylemek isteyen eğitim müdürünü karşılamak için loş ışıkta sıralanmışlardı. Yolculukta Türk kızları gibi beyaz çarşaflar içindeydiler ve uzun koridorda garip bir manzara oluşturuyorlardı, ama müdür gelip de onlara bu güzel yeri bırakıp yabancılarla gitmelerine gerek olmadığını anlatarak, isimlerini değiştirip burada kalmak isteyip istemeyeceklerini sorduğunda, uzun sıradan öyle çarpıcı bir *"Hayır efendim,"* yükseldi ki, bu hayaletlerin pek de canlı oldukları anında anlaşıldı. Vali köylerde çıkmış olan bir Kürt isyanına gittiği için şehirde değildi ve bu durum kız kardeşini ziyaret etmek, sunduğu misafirperverliğe öğrencilerimizin yeterli kadirşinaslığı göstermemiş olmalarından dolayı özür dilemek için gayet iyi bir fırsattı. Kadın, başta katı ve öfkeli davrandı, ama sonunda çok iyi dostlar olarak ayrıldık. Ben onun ve tüm dünyanın Hıristiyan olmasını dilediğimi söylüyordum; o da benim Müslüman olmamı dilediğini itiraf ediyordu ve her ikimiz de arzularımızı gerçekleştirmek için en büyük çabayı göstereceğimizi belirtiyorduk.

Vali döner dönmez ziyaretine gittik ve esas mesele dışında her konuda gayet hoş bir sohbetten sonra, kızların iadesi ile ilgili dilekçemizi verdik. Derhal kabul etti ve gitmek için telaş etmememizi söyledi; bizi kentinin misafirperverliğinin tadını çıkarmak üzere mümkün olduğu kadar uzun kalmaya davet etti. Acele etmemenin daha iyi olacağına karar verdik, çünkü ona profesörlerimiz için başka bir dilekçe daha sunmak üzere fırsat kolluyor ve onunla memleketinde kötü durumda olanlara yardım konusunda konuşmak istiyorduk. İkinci ziyaret ilki kadar hoş geçmedi, zira ülkesinin herhangi bir konuda yabancı ulusların yardımına ihtiyaç duyması olmayacak bir şeydi. Ona bu uluslararası karşılıklı ilişkiler çağında hiçbir ülkenin yalnız başına var olamayacağını ve ister doğal nedenlerle, ister savaş nedeniyle meydana gelmiş olsun, büyük bir felaket döneminde dostluğun, yardım sunmakla olduğu kadar, onu kabul etmekle de gösterilmiş olacağını; bu acı günlerde ülkemizin savaşan uluslara ancak yardım önerebileceğini, bunu da iki taraf arasında fark gözetmeden yapmakta olduğunu anlattık. Biraz

yumuşadı, ama halihazırda buna ihtiyaç bulunmadığını ve bu gibi konularda yetkili olmadığını söyledi.

Sadece öbür dostlarımızın dönüşü için dilekçemizi verdik ve yolculuğumuzun her bakımdan kolaylaştırılacağı konusunda güvence vermesinin ardından yanından ayrıldık. Bu sözü yerine getirildi. {Çamlıbel}de, tehlikeli bölgeyi rahatça geçtiğimizi kendi ağzımızdan duymak için bizzat telefon açtı. Yolculuğumuz kolay geçiyordu, ancak bu gerçek, sadece yolda karşılaştığımız ve diğer yönde ilerlemekte olanların çektiği acıyı daha da belirginleştirmeye yarıyordu. Sürücümüz bir gün yüreklerimizdeki düşünceyi seslendirdi: "Peki, bunlar için kim *arzuhal* verecek?" Yol boyunca ortalıkta hep ölmüş ve çürümekte olan hayvanlar vardı ve — şahsen görmedik ama — insan cesetlerinin köprü altlarında ve derin vadilerde bulunduğu söyleniyordu; sıkça karşılaştığımız akbaba kümeleri de bunun sessiz tanığıydı. Karşılaştığımız kafilelerde çok fazla zayıf düşmüş, ölüm halinde olanlar vardı; zira hava son derece sıcaktı. {Amasya}da Paşa ile ailesini ve jandarma kumandanını ziyaret ettik, büyük nezaketle karşılanıp içtenlikle tebrik edildik. Ama sabah erkenden yolculuk için yanımıza erzak almak üzere Miss {Willard} ile birlikte şehre indiğimizde, altı adam darağaçlarında sallanıyordu ve yaşlı bir adam şöyle demekteydi: "Ama bu benim oğlum!" Neşe ve acı öyle birbirine yakın ki bu dünyada, hele bu ülkede. Asılanlar, asker kaçağıydı.

Tanık olduklarımızdan öğrendiklerimiz aşağıda yer alıyor:

I. Bu altı vilayetteki Ermenilerin neredeyse tümü tehcir edilmiştir. Birçoğu hükümet emriyle öldürülmüş, birçoğu da yolda ölmüştür, ama aylar boyu süren yolculuğa dayanabilen çok sayıda insan da mevcuttur; bunlar büyük Arabistan çölüne yaklaşmaktadırlar ve orada onlara yardım gerekecektir. Büyük bir yardım planına kesinlikle ihtiyaç vardır. Bu başkentten başlatılmalı ve yetki oradan alınmalıdır.

II. İstanbul'dan alman emirler genellikle başka özel talimatlar yüzünden boşa gitmektedir; bundan dolayı söz verilen her şey kâğıda dökülmeli ve yazılı belge, bunu hükümetle işbirliği içerisinde uygulayacak insanların eline teslim edilmelidir. Yalnız resmi mühürler tanınmalıdır.

III. Protestanlar hakkındaki emirleri az sayıda yetkili kısmen biliyor. Genelde Protestanlar ya sürgüne gönderilmişler, ya da Müslüman olmaları için terörize edilmişlerdir. Eğer onlara gerçekten yardım edilecekse, ya bu kişi nerede geçireceklerse oraya ulaşmaları sağlanmalı, ya da talan edilmiş evlerine geri dönmelerinden sonra onlara yardım eli uzatılması için emir çıkarılmalıdır.

IV. Yakın zamanda "dönen" Protestanların sözlerini geri almalarına izin verilmesinin ülkeye büyük yararı dokunacaktır, zira son derece acınası bir durumdadırlar. Ne bu tarafta, ne de öbür tarafta olabiliyorlar ve geçimlerini sağlayacak herhangi bir işe başlamaktan korkuyorlar, çünkü sahip oldukları her şey hemen çeşitli görevliler tarafından ellerinden alınıyor.

V. Rüşvet alma bazı yerlerde, özellikle de {Merzifon}da muazzam boyutlara ulaşmış durumda; birçok kişi hayatlarını kurtarmak için 2.000 lira rüşvet vermişler ve ardından beş *para*sız sürgüne yollanmışlar.

VI. Aksi takdirde yollarda ölecekleri tehdidiyle zorla Müslümanlaştırma her yerde yapılmakta. Birçokları karılarını ve çocuklarını koruyabilmek adına dinlerini değiştirmişler. Ancak Türklerin çoğu bu değişimin dinsel değil de yalnızca ulusal yanını vurguluyor.

VII. Türk evleri Hıristiyan çocuklar, kızlar ve kadınlarla dolu. Bunlar genellikle ilk zamanlarda kaydı yapılan Müslümanlar; bir imam gelip onlara bazı dualar öğretiyor. Bir süre sonra *nüfus tezkereleri* ellerinden alınıyor ve yerine Türkler için olanlardan veriliyor, böylece o insanların milliyetleri yok edilmiş oluyor.

VIII.—*Editör tarafından çıkarılmıştır.*[*]

IX. Erkeklere ne olduğu derin bir muamma. Gittikçe daha çok emin oluyorum ki büyük çoğunluğu öldürüldü. Asker olanların çoğu hâlâ hayatta, ama herkes sonunda onların da öldürüleceklerini söylüyor. {Sivas} hastanesine sürünerek gelmeyi başaran bir yaralıyla konuştum; kaçan on erkekten biriydi ve 200 kişilik gruptan geri kalan herkesin iki dağ arasındaki bir boğazda jandarmalar tarafından öldürüldüğünü anlattı.

* {VIII. paragrafa şu sözler eklenecek: "Binlerce kadın, özellikle genç kadınlar ve kızlar Rum köylerinde saklanmakta. Onlara en kısa zamanda bir şekilde yardım edilmeli."}

90. {MERZİFON}: ASYA TÜRKİYE'SİNDE, {SAMSUN}DA İKAMET EDEN BİR YABANCININ, MR. {PETER}IN* 29 AĞUSTOS 1915 TARİHLİ RAPORU; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

Bu ayın 14'ünde tekrar {Merzifon}a hareket ettim ve oradan 24'ünde döndüm.

Bu ayın 10'unda, yani ayrılışımdan hemen sonra Türk hükümeti Kolej ve hastanedeki Ermenilerin bir kısmını 31 kağnıya bindirerek yola çıkarmış.

Söz konusu yetkililere, bu insanları kendi başlarına karar vererek yola çıkarmamaları konusunda tarafımdan talimat verilmişti ve Müdür'ün mektubunda da göreceğiniz gibi, bu insanlar, zorla alındılar. Ayrıca kız okulundan da 63 kişi alındı.

Müdür'ün mektubunda da belirtildiği gibi, Kolej'in avukatı, bu insanların Kaymakam'a ve Jandarma Komutanı'na iki ya da üç yüz Türk lirası verdikleri takdirde belki serbest bırakılabilecekleri söylenmiş. Ama Kolej'in bu türden usullere başvurmasına onay veremediğimden, size bu ayın 13'ünde {Merzifon}daki yetkililerin girişimlerini aktaran bir telgraf yolladım.

Görünüşe göre Kaymakam, Jandarma Komutanı ve *Belediye Reisi* miktarın bölüşülmesinde anlaşamadılar; bu yüzden kaymakam parayı Amerikalılardan kabul etmeye cesaret edemedi ve bu arada kızlar gönderildi.

Bu kızlara Müslümanlığı kabul ettirmek için çaba harcandı, ama dinlerini değiştirmeyi reddettikleri için {Amasya}ya doğru yola çıkarıldılar. Miss {Gage}, Miss {Willard} ve Müdür onlarla birlikte {Amasya}ya gitti. Orada şehre girmelerine izin verilmeyince açık arazide kamp kurmak zorunda kaldılar.

Amerikalıların {Amasya}dan öteye gitmeleri, {Merzifon}da aldıkları vesikalarının geçersiz olduğu bahanesiyle Mutasarrıf tarafından yasaklandı. {Merzifon}a geri döndüler. Onlara Kaymakam'dan {Sivas}a gitmek üzere bir seyahat belgesi istemelerini, gerekçe olarak da oradaki Amerikan misyonunda çalışmaları gerektiğini belirtebileceklerini söyledim. Ayın 16'sında bu yol denendi, ama Kaymakam öne sürülen gerekçeye inanmadı ve yola çıkmalarına ilişkin kararı ancak {Amasya} Mutasarrıfı'nın verebileceğini bildirdi. Bunun üzerine Miss {Gage} ve Miss {Willard} bu ayın 16'sında tekrar {Amasya}ya doğru yola çıktılar.

{Amasya}da ilk başta Mutasarrıf'ı görmeyi başaramadıkları için haremini ziyaret etmişler, Mutasarrıf da sonradan oraya gelmiş. Böyle bir izni {Sivas} valisinden isteyeceğine dair ondan söz almayı başarmışlar. Böylece sonunda yolculuğa izin çıkmış oldu.

Miss {Gage} ve Miss {Willard}, {Sivas}a 63 kızla aynı zamanda varacaklar ve onlara eşlik etmek için validen izin koparmaya çalışacaklar.

Bu kızlara kolejden bir hizmetkâr eşlik ediyor ve her vardıkları yer telgrafla bize bildiriliyor.

---

* {Samsun'daki Birleşik Amerika Fahri Konsolosu}. {ORİJİNAL BELGE: Büyükelçi Morgenthau'ın Dışişleri Bakam'na gönderdiği İstanbul, 26 Ekim 1915 tarihli iletide yer alan, William Peter'dan Büyükelçi Morgenthau'a yazılmış Samsun, 26 Ağustos 1915 tarihli mektubun kopyası. NA/RG59/867.4016/220}. {Raporun Fransızca orijinali için bkz. NA/RG84/Consular Posts, Samsun, Türkiye/Muhtelif Belgeler/c49, c8.1, 1915. Kutu 5}.

Miss {Gage} ve Miss {Willard}ın validen bu izni alabileceklerinden kuşkuluyum, çünkü bu kızların hepsi 12 ila 18 yaşları arasındalar ve mutlaka {Sivas}, Malatya, vb. kentlerdeki Türk ailelerine dağıtılacaklar.

Kolej ve hastanede sadece 52 kişi kaldı. Bunların isimlerini Kaymakam'a verdim ve rahatsız edilmemeleri için onlara birer belge verilmesini istedim. Kaymakam bu listeyi {Sivas} valisine gönderdi ve ben ayrılmadan önce bana bu insanların her koşulda kalmalarına izin verileceğini söyledi. Ancak ben tam tersinin olacağından eminim; çünkü söz konusu olan Avrupalı bir kurum ve hayat bu insanlar için çok zorlaştırıldı. Ayın 18 ya da 19'unda hepsini yollamaya hazırdılar, ama benim varlığım bunu önledi. Kalan Ermenilerin yerlerinde kalmalarına izin verilmesi için telgraf çektim; çünkü Dr. {Marden} bu kişiler, yani eczacı ve hemşireler olmadan hiçbir şey yapamayacak, dolayısıyla hastaneyi kapatmak zorunda kalacaktı.

Hükümet'in izlediği yola bakılırsa, benim kanaatim hiçbir yabancı misyonun artık Türkiye'de faaliyetlerini sürdüremeyeceği yönündedir, çünkü Hıristiyan unsuru olmadan çalışmalarını yürütemezler....*

{Merzifon}da hâlâ saklanan birkaç Ermeni bulunuyor; bir de İslamiyeti kabul etmiş olanlar var, ama bunlar da sahip oldukları her şey ellerinden alındıktan sonra kuşkusuz sürülecekler.

Son gün Kaymakam'ı ziyaret ettim, bana karşı çok nazikti. {Atabey}e de gittim. Güvenilir bir kaynaktan öğrendiğime göre {Samsun}lu Ermenilerin {Amasya} yolunda başlarına tatsız şeyler gelmemiş. Mutasarrıf çok nazikti, jandarmalara kesin talimat vererek, onları Ermenilere kötü davranılması durumunda şiddetle cezalandırmakla tehdit etti. Hatta Jandarma Komutanı Latif Bey'den onlara {Kavak}a kadar eşlik etmesini bile istedi. Bu kişi de Ermenilere karşı çok nazikti; Ermeniler Mutasarrıf'a ve ona müteşekkirler.

{Amasya}da kadınlar erkeklerden ayırıldı; erkekler beşerli gruplar halinde bağlanarak gece vakti götürüldüler; nereye götürüldüklerini kimse bilmiyor.

{Amasya} yakınlarında içinde elli-altmış ceset bulunduğu tahmin edilen bir kuyu varmış; çevresinde yığınlarla yırtık giysi, fesler ve kâğıtlar bulunmuş. Bu kâğıtların bir kısmı toplanmış. {Amasya}dan çok uzakta olmayan yaklaşık 400 kişilik bir de toplu mezar olduğu söyleniyor.

İç kesimde yolculuk eden yüksek konumdaki bir kişi† konuyla ilgili olarak bana aşağıdaki bilgileri verdi:

---

* {Buraya aşağıdaki paragrafı ekleyiniz:

"Amerikalılar, birlikte çalıştıkları Ermenilerin tümünün gönderilmesi halinde kendilerinin de Amerika'ya dönmek zorunda kalacaklarına inanıyorlar ve bu durumda kurumları için kimin güvence vereceğini bilmek istiyorlar. Onlara, tesislerin tamamına göz kulak olmak için en az iki ailenin kalması gerektiğini söyledim, zira bu kurumlarda 72.000 Türk lirasından fazla değerde yatırım bulunmakta. Her durumda onlardan hem size, hem de tarafıma bir envanter göndermelerini istedim.

"Bu insanlar gerçekten Amerika'ye gitmeye niyetlendikleri takdirde lütfen bana Kolej'e ve Hastane'ye ne olacağını, dört-beş vasi mı tayin etmem gerektiğini, ya da halletmem gereken ne gibi formaliteler olduğunu bildiriniz. Amerikalıların bu kurumu terk edeceklerini sanıyorum. Her durumda, konuya ilişkin talimat almam gerekiyor. Kolej olmadan hastane işlevini yerine getiremez, çünkü ikisi de aynı amaçla çalışıyor."}

† Orijinal belgede bu kişinin ismi verilmiştir—Mr. {Arditti, Osmanlı Düyunu Umumiye Müfettişi}}

(1) Samsun, Amasya ve Merzifonlular — hepsi Amasya'ya ulaştı. Ardından erkekler alındı, bağlandılar, bazıları Amasya, Tokat ve Turhal arasında öldürüldüler. Tokat'a ulaşanların hepsi Çiftlik ve Gişgişa'ya yönlendirildi ve katledildi. Kadınlar ve çocuklar kağnılarla Şarkışla'ya götürüldü, oradan da Malatya'ya yollandılar, en sonunda hepsini Kırkgöze'ye – ya da Fırat – attılar.

(2) Tokat.—Aynı yukarıdaki gibi oldu, farklı olarak güzel kadınlar ve çocuklar Türk evlerine götürüldüler.

(3) Erbaa, Niksar, Mesudiye.—Geceleyin erkekler bağlandı ve bir kısmı Kelkit çayına atıldı. Diğerleri Tokat yakınlarında öldürüldüler. Kadınlar ve çocuklar Şarkışla ve Malatya'ya doğru sürüldü—No. 1'deki kaderi paylaştılar.

(4) Şarkışla, Gemerek, Aziziye, Çorum, Darende—hepsi Malatya'ya yayan gönderildi; aynı kaderi paylaştılar.

(5) Sivas, Divrik, Kangal—kağnılarla Kangal'a, oradan yayan Malatya'ya götürüldüler, erkekler yolda öldürüldü; aynı kaderi paylaştılar.

(6) Eğin, Arapkir, Keban, Harput, Malatya—aynı kaderi paylaştılar.

(7) Karahisar, Suşehri, Zara, Çevik—hepsi öldürüldü.

(8) Erzincan, Kemah—bir kısmı öldürüldü, kalanlar Fırat'a atıldı.

Dersimli Kürt çeteleri Malatya'da işbaşında. Bana bilgi veren kişiye göre, tüm Ermeniler öldürülmüşler. Benim kanımca tüm erkekler öldürüldü, ama kadın ve çocukların iç kesimlerdeki Türk aileleri arasında dağıtıldığını düşünüyorum. Etrafta tek bir Ermeni bile görünmüyor.

Neler olduğunu bizzat görmek için {Atabey} ve {Amasya}ya gelmeyi çok istedim, ama Kaymakam gözünü üzerimden ayırmadı. İnsanın her söylenene inanması gerekir mi bilmiyorum; iç bölgelerdeki dostlarımın hiçbirinin bana bunları anlatmamış olması da biraz garip geliyor.

91. {MERZİFON(?)}: ŞEHİRDE İKAMET EDEN BİR ALMAN VATANDAŞININ* TANIKLIĞI; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.†

Bugün bir eve çağrıldım ve orada hapishaneden gelen ve yıkanmaya gönderilmiş olan bir çarşaf gördüm. Bu çarşaf yol yol akmış kan lekeleriyle kaplıydı. Bana sırılsıklam ve son derece kirli giysiler de gösterdiler. Mahpuslara neler yapmış olabileceklerini bilmem mümkün değildi; ama bunların bir kısmına bizzat tanık olmuş, çok güvenilir iki kişi beni aydınlattı.

Mahpus bir odaya kapatılıyor (tıpkı Romalılar zamanında yapıldığı gibi), iki yanında ikişer jandarma ve odanın öteki ucunda falakayı yoruluncaya kadar dönüşümlü olarak vuran iki jandarma bulunuyor. Romalılar zamanında en fazla kırk sopa atılırdı, burada ise 200, 300, 500 hatta 800 sopaya kadar çıkıldığı oluyor. Ayaklar şişiyor, darbelerden yarılıyor ve kan fışkırıyor. Mahpus bunun ardından hapishaneye geri götürülüyor ve diğer mahpuslarla aynı yatağa konuyor — ki bu, kanlı çarşafı açıklamakta. Dayaktan kendini kaybeden mahpuslar başlarında aşağı soğuk su dökülerek ayıltılıyorlar – ki bu da ıslak ve kirli giysileri açıklıyor. Ertesi gün, daha doğrusu ertesi gece –{Everek—A.S.} ve {Kayseri—A.S.}de olduğu gibi bütün işkenceler geceleri yapılıyordu – şişmiş ayaklara ve yaralara rağmen bütün bu falaka işlemi tekrar ediliyor. Ben o sırada {Zincirdere—A.S.}de idim, ama o hapishanede bulunan en az otuz kişinin tümünün ayakları öyle bir hale gelmişti ki, yanmalar başlamış, kangrene yol açmış, kimilerininki kesilecek duruma gelmiş, bazıları kesilmişti. Aynı derecede korkunç işkenceler {Everek—A.S.}de ve zalim Mutasarrıfı tarafından {Kayseri—A.S.}de de yapıldı. Genç bir adam beş dakika içinde dövülerek öldürüldü.

Falakanın dışında, göğse sıcak ütü bastırma gibi başka yöntemler de uygulanıyordu. Bombalar için kovan döktüğünden kuşkulanılan bir demirci, ayak parmakları sülfürle (*kezzap* deniyordu) yakıldıktan sonra serbest bırakılmıştı. Ben yaralarını gördüm.

Dört hafta önce, {Everek—A.S.} Kaymakamı'nın {Everek—A.S.} ile {İncesu—A.S.} arasında bir yerde on ila on sekiz kişiyi vurdurttuğu haberini aldık. Bu olaydan kısa süre sonra, {İncesu—A.S.} Hıristiyanlarına hepsinin 45 dakika içinde yöreyi terk etmesi emredildi. Bunların arasında bulunan bazı kadınlar yolda doğum yaptı ve tüm umutlarını yitirdiklerinden bebeklerini suya attılar. Birçok adam geri çağrıldı; kaçının gizlice öldürüldüğünü, kaçının bundan sonra katledileceğini söylemek mümkün değil.

---

* Tanığın adı gizli tutulmuştur. Bu tanık tarafından anlatılan olayların geçtiği yer {Merzifon} değil, Kilikya olabilir.—EDİTÖR.) {Dr. Barton da, Dr. Rockwell de bu tanığın kimliğini, ya da anlattığı olayların geçtiği yeri belirleyememişlerdir. Anlatılan işkenceler {Merzifon}daki demirci Ahemnes Sivaslıyan ve diğerlerine yapılanlara fazlasıyla benzemekte; öte yandan Sultaniye'deki sürgünlere ve Halep'teki Alman Konsolosu'na yapılan göndermeler bu belgede anlatılanların Kilikya'da geçmiş olması olasılığını artırıyor}. {Toynbee, 124 no.lu belgede olduğu gibi bu belgede de yanılmıştır. Her iki belge de Everek-Kayseri bölgesinden söz etmektedir. ORİJİNAL BELGE: Miss Hunecke'nin "What One Sees" {{Kişinin Gördüğü}} başlıklı raporu; Büyükelçi Morgenthau'ın Dışişleri Bakanı'na gönderdiği İstanbul, 20 Temmuz 1915 tarihli iletinin içinde yer almaktadır. NA/RG59/867.4016/95. —A.S.}

† {Ekim 1915 basımında Belge No. 8}.

Şunu belirtmek istiyorum ki, {İncesu—A.S.} halkı o kadar korkunç derecede cahil ki, böylesini hiç görmemiştim. Bu yüzden eminim, yetkililere karşı gelmek bir tekinin bile aklından geçmemiştir. Söz konusu dört ay boyunca bu insanlardan birinin bile isyan ettiğini ne Türklerden, ne de Hıristiyanlardan duymuş değilim, bunu iddia eden yalnızca yaptıklarına mazeret arayan Kaymakam. Ancak Kaymakam bir yandan da her zaman "Kimse bana karşı koymaya cüret edemez," diyor. Kanlı çarşaflar hakkında kendisine gayet dostane bir şekilde itiraz etmeye çalıştığımda, aldığım yanıt şuydu: "Kanun da, Sultan da yasak etse, ben her şeye rağmen yine bu tedbirleri alır, dilediğim gibi yaparım."

Üç hafta önce {Everek—A.S.}de yola çıkma hazırlığı yaparken, iki jandarmanın sürgün edilip sonra geri çağrılan {İncesulu—A.S.} bir kişiyi dağlara doğru götürdüğünü fark ettim. Jandarmalar yanlarında adam olmadan geri döndüler ve adamın kaçtığını söylediler, ki elbette bu mümkün değildi, çünkü adamın ayakları tamamen şişmişti ve ata binmiş olan jandarmaların yanında katır sırtında gidiyordu.

Halep'teki Alman Konsolosu sürgün edilenlerin sayısını 30.000 olarak tahmin ediyor. Konya bölgesindeki sağlıksız Sultaniye yöresine 5.000 insan sürgün edildi. Hükümet ilk günlerde biraz ekmek dağıttı. Ekmek bittiğinde ve bir daha ekmek verilmediğinde sefalet yürek parçalayıcı boyutlara ulaştı. {Konya—A.S.}dan Mr. {Dodd—A.S.}a göre Sultaniye'ye varlıklılar da sürülmüştü; bunlar paraları bitene kadar ekmeklerini yoksullarla paylaştılar – ki tabii bu da uzun sürmedi. Mr. {Dodd—A.S.} insanlara ekmek tedarik etmesine izin vermesi için Vali'ye yalvardığında, bu işle hükümet'in ilgilendiği ve insanların ekmek istemediği yanıtını aldı.

92. {MERZİFON}: {MERZİFON} KOLEJİ'NDEN PROFESÖR {J. P. ZENİDİS}İN, OSMANLI SINIRLARI DIŞINDA İKAMET EDEN BİR ERMENİ PROFESÖRE* NEW YORK, 30 ARALIK 1915 TARİHLİ MEKTUBU.

Mektubunuzu daha dün aldım. Türkiye'de değil de Londra'da olduğunuza çok sevindim. Korkunç olaylarla dolu, korkunç günlerdi. Şu son altı ila sekiz ayda yaşadığım şeyler gerçekten korkunçtu; kendim eziyet gördüğümden değil, başkalarının çektiği eziyete tanık olduğum için.

İlginizi çekebilecek birkaç basılı malzeme yolluyorum.

Kısaca, {Merzifon}un bütün Ermenileri, resmi deyişle "tehcir" edildi ("*sevk olundu*"). Gönderildikleri yer Musul, Deyr-el Zor — bazen Bağdat'ın da adı geçiyor. İlk tutuklananlar Hınçak'ın 25 yöneticisiydi....† Hepsi {Sivas}a gönderildiler, ya tifüsten öldüler, ya da öldürüldüler; {Mr. Krikor Akyıllıyan} ile {Mr. Azderyan}‡ ve elli kişinin de başına aynı şey geldi — hepsi {Sivas}a gönderildiler ve orada işleri bitirildi. Ardından sokaklarda buldukları adamların hepsini tutukladılar; birçoğu da gece yataklarından çıkarılıp götürüldü. Bunların {Amasya}ya gönderildiği söylendi. Hepsinin {Merzifon}dan üç ya da dört saat uzakta, {Zile} yolunda öldürüldüklerinden kuşku yok. Size bir liste veremem; burada bazı isimler var**.....; bunların sayıları resmi olarak 1.215 olarak belirtiliyor.

Ardından, {Mr. Barsam Cerrahyan} gibi bazı yaşlı adamlarla birlikte, kadınları ve çocukları gönderdiler. Kağnılar şehri terk etmeden önce, bazı kızlar, örneğin {Mr. Atamyan}ın daha Haziran'da mezun olmuş güzel kızı; {Mr. Divanyan}ın kızı, vb., vb., seçilip haremlere gönderildi. Kadınlar köylülere dağıtıldı, birçoğu yolda can vermiştir, belki içlerinden Suriye'ye ulaşmış olan vardır.

Adana'dan Dr. {Chambers}, bana {Çorum}, {Kayseri} ve {Merzifon}dan çok kişinin geçen gün Adana'dan geçtiklerini anlattı. {Merzifon}lu bazı kadınlar evine gelmişler. Maalesef hiçbirinin ismini hatırlamıyordu. Bazıları Amerikan okullarının mezunlarıymış. Erkeklerin yollarda öldürüldüklerini söylemişler; birçoğu açlıktan, hastalıktan, ya da sefaletten ölmüş. Hiç paraları yokmuş. {Merzifon}dan Adana'ya gelmeleri üç aylarını almış. Şimdi Halep'e gidiyorlarmış — oradan da Musul'a!

{Merzifon}da hepsi birlikte hapsedildiklerinde, varlıklı ve akıllı olanlar birbirlerine danışarak kurtulmanın yolunu aramışlar. En önce Mr. {Kiremitçiyan}†† tek kurtuluş yolunun İslamiyete geçmek olduğu fikrini ortaya atmış. Çok kişiyi etkilemiş ve aynı şeyi yapmaya ikna etmiş. Görevlileri ikna etmekse o kadar kolay olmamış. Mr. {Şahbenderyan}ın adamı, bizim mezunumuz olan {Vahan Mişelyan} bana şöyle dedi: "Her şeyimizi kaybettik, dinimizi de,

* {Prof. Tumanyan}.

† Şu altı isim orijinal metinde yer alıyor: {Mr. Atamyan}, {Gagik Ozanyan}, {Mr. Tumayan Ohanyan (Prof. Tumayan'ın yeğeni)}, {Mr. İbrikçiyan}, {Mr. Öksüzyan}, {Mr. Barsamyan}, {Mr. Abkaryan}.

‡ {Hagop Ağa'nın oğlu}.

** Aşağıdaki dört isim orijinal metinde yer alıyor: {Harutun Babasinyan}, {Boğos Torikyan}, {Ohannes Azderyan}, {Armenak Azderyan (Ohannes Azderyan'ın oğlu)}.

†† {Agop Garabet Kiremitçiyan, din değiştirdikten sonra Abdülkadir adını aldı}.

paramızı da" (*Hem dinimizden olduk, hem paramızdan.*) Söylediğine göre herkes büyük, çok büyük paralar, yüzlerce pound vermiş. Biri 2.000 pound vermiş. Bu paraların hepsini Kaymakam ve Jandarma komutanı cebine atmış. İnsanların hayatları, malları ve her şeyleri bu iki adamın ellerindeydi. Birçok kişi Müslüman olmak için başvurdu, ama kabul edilmediler. Kaymakam, *Kadı*, *Müftü*, vb.nin hep bir arada oturup yığınla dilekçeyi gözden geçirdiğini gördüm. Belki aralarından otuz ya da kırk kişi kabul edilmiştir. Birkaç isim verebilirim*... Bu kişiler aileleriyle birlikte din değiştirdiler.

Dönme sayısı {Merzifon}da diğer yerlerden daha fazla. {Mr. Kiremitçiyan} bana bu başarının kendisi sayesinde elde edildiğini söyledi. Kaymakam'la arası iyiydi. Bana anlattığına göre Türkiye'de kalmak isteyenler Müslüman olmak zorundaydı. Benim burayı terk etme kararımı uygun buldu. Önemli görevlilerden biri {Prof. Gülyan}a şöyle demişti: "Bu taraflarda artık 'Kal İmera' ya da 'Pari Lui'† laflarını duymayacaksınız."

Bunu söylemekten üzüntü duyuyorum, ama erkek kardeşleriniz de gönderilenler arasında. Onlara ne olduğunu kimse bilmiyor. Sanırım hiç umut yok, hele taşıdıkları isim düşünülürse. {Miss Dorikyan}ın, eşleri hastanede kaldığından Kaymakam ve Komutan'la arası iyiydi; ama senin akraban olduğunu öğrendiklerinde ona karşı davranışları değişti. O da kız okulunun kızlarıyla birlikte gönderildi, Miss {Willard} da onlarla birlikte {Sivas}a kadar gitti, hepsi 63 kişiydiler; çoğunluğunu hizmetkârların oluşturduğu 23'ü yola devam ettirildi; 40 kız {Merzifon}a geri döndü ve şimdi kız okulundalar; {Mr. Nerso}nun kızı da onların arasında. Kızlar alınmadan önce okul müdürünün önünde kaymakam birer birer hepsine Müslüman olup kalmak mı, yoksa gitmek mi istediklerini sordu. Hepsi gideceklerini söylediler. Sadece Miss {Makruhi Azaryan} Müslüman oldu ve {Mr. Peyniryan}‡ ile birlikte yaşamaya gitti. Profesörler {Manasatçıyan} ve {Prof. Hagopyan} diğer Ermenilerle birlikte tutuklanmışlardı, ama öğretmenler adına görevlilere 250-300 sterlin civarında bir ödeme yapıldı ve böylece serbest kaldılar — görevliler onların son kafileyle birlikte gideceklerini söyledi.

Bu arada İstanbul'a haber yollanmış ve Büyükelçi Morgenthau Talat'dan kolej ahalisine dokunulmayacağına dair söz almıştı. Ama Kaymakam müdüre böyle bir emrin {Merzifon}a ulaşmadığını söyledi.

Müdür kolej binalarından herhangi bir kişiyi teslim etmeyi reddetti, ama jandarmalar gelip büyük giriş kapısını ve bütün diğer kilitli kapıları kırdılar, tüm Ermenileri — {Prof. Hagopyan}, {Ahemnes Sivaslıyan},** {Mr. Nerso}, {Mr. Hocayan} ve {Mr. Kürekyan} — alıp götürdüler. Jandarmanın ifadesine göre hepsi aileleriyle birlikte üç ya da dört saat

* Şu on yedi isim orijinal metinde yer alıyor: {Kevork Çizmeciyan, Boğos Azderyan (din değiştirdikten sonra Kâmil adını aldı), Hagop Kiremitçiyan, Prof. Gülyan, Mr. Dildilyan, Mr. Urfan (din değiştirdikten sonra İrfan adını aldı), Mr. Peyniryan (Aram ve Yervant), Hagop Tumayan (Prof. Tumayan'ın erkek kardeşi), Mr. Tumayan Ohanyan (Prof. Tumayan'ın yeğeni), Samuel Tumayan (Hagop'un oğlu), Mr. Elbekyan Ezekielyan, Kaspar Yeremyan, Mr. Tanyelyan, Vahan Mişelyan, Aram Çizmeciyan, Aram Azderyan}.

† Sırasıyla Yunanca ve Ermenice "Günaydın." —EDİTÖR.

‡ {(Aram ya da Yervant) Peyniryan}.

** {Anadolu Koleji'nin demircisi}.

yürütüldükten sonra kadınlardan ayırılıp öldürülmüşler, kadınlar yola devam ettirilmiş. Hiçbirinden haber alınamadı.

Kızlar gönderilirken, Miss {Gage} götürülenlerden ikisinin, Miss {Pampiş Anna} ve Miss {Pampiş Prapion}un okulda bırakılması için izin almayı başardı ve bu ikisi kaldılar. Ama söz "bir süre için"di. Kolejin aşçısı {Boğos} ve kâhyası {Misak (?)}ın da kalmalarına izin verildi; hastanede de dört hemşire bırakıldı. Diğerlerinin hepsi — hizmetkârlar, hemşireler ve hastalar — götürüldü. Hastanenin iki eczacısı, {Mr. Nihren Daduryan} ve {Mr. Simon Azderyan} Müslüman olmak zorunda kaldılar; hâlâ Dr. {Marden} ile çalışıyorlar. Tüm dükkânlar ve evlere hükümet tarafından el konuldu — tek kelimeyle müsadere edildiler.

Rahipler ilk gönderilenlerin arasındaydı. Bir Türk {Der Mampré}nin nasıl öldürüldüğünü anlattı. İç çamaşırı hariç tüm giysilerini soymuşlar. Elleri arkadan bağlı olarak, oğlu da yanında olmak üzere, diz çökmüş dua ederken baltalarla öldürmüşler. {Mr. Kuntnugiyan} için de aynı şeyleri anlatıyorlardı — nasıl iki omzuna baltayı indirip kafasını bir büst gibi oyarak çıkardıklarını.

Misyonerler Mrs. {Gülbenkyan}* adına İstanbul'a yazı yazmışlardı, bu yüzden Mr. Morgenthau aracılığıyla onun için özel izin çıkarıldı. Olaylar başladıktan sonra o hastanede kaldı. Ben {Merzifon}dan 2 Ağustos'ta ayrıldım. {Ankara} şehrinde on sekiz gün alıkondum, çünkü {Merzifon}dan geliyordum ve Protestan'dım. Sorun "Protestan" sözcüğündeydi, zira bu Ermeni olmakla eş addediliyordu. Benim milletimden biri nasıl Protestan olabilirdi? Vali sonunda Ermeniler dışında başkalarının da Protestan olabileceğine ikna oldu ve İstanbul'a gitmeme izin verdi. Aynı sorun yüzünden İstanbul'da da on üç gün kaybettim. Nihayet evraklarımı Amerikan Büyükelçisi'nin ya da daha doğrusu Konsolosu'nun — veya belki her ikisinin de — aracılığıyla alabildim. Uzun hikâye, bir gün hepsini anlatırım. Benim milliyetimden† daha birçok kişi İstanbul'da pasaport almaya çalışıyordu, ama başaramadılar. Türkiye'den uzaklaştığıma çok memnunum....

Her şeyimi {Merzifon}da bıraktım. Bir şeyler satmaya çalışmak boşunaydı, yanımıza da alamazdık. Ama dostlarımın ve iş arkadaşlarımın başlarına gelenleri düşününce, her şeyimi sonsuza kadar kaybetmiş olsam da, bundan pişman değilim. Yaşananların gerçek olduğuna inanamıyorum. O cehennemden kurtulduğuma öyle memnunum ki! Sadece insanlarım için —{Ankara}da ve başka yerlerde bulunan akrabalarım, arkadaşlarım için – korkuyorum. Benim milletime zulmetmelerinden korkuyorum.

<{Merzifon}daki> Ermeni kilisesi mühürlendi ve kapısına askerler dikildi. Protestan kilisesi daha yeni bitirilmiş ve kullanıma hazır hale getirilmişti. Artık orada bir daha hiç dua edemeyebiliriz, tek bir kez bile. Birinin dediğine göre {Kiremitçiyan} kiliseye minare ilave edilmesi için gerekli masrafı karşılamaya söz vermiş. Tabii bunu kendi durumunu kurtarmak için söylemiş olabilir.... ‡

{Ankara}daki tüm Katolikler ve Gregoryenler gönderildiler. O tarihte ben artık İstanbul'daydım. Erkeklerin öldürüldüğü, kadınlardan Müslüman olanların kalmasına izin verildiği söyleniyor. Diğerleri Mezopotamya'ya gönderilmişler. Son varış noktaları Musul'muş.

* {İngiltere, Manchesterli Mrs. Gülbenkyan}.

† "Benim milliyetimden" sözlerini "diğer Rumlar" olarak okuyunuz.

Trabzon, Ordu, Samsun'da; ya da Merzifon, Köprü, Amasya, Tokat, Sivas, Harput'un herhangi bir kazasında tek bir Ermeni bile bulmanız zor — belki Müslüman olmuş birkaç kişi olabilir. En kötü muameleye uğrayanlar Harput ve Sivas vilayetleri gibi görünüyor, ama kesin bir şey söyleyemem — her yer çok kötüydü. Protestanlar yine {Ankara} ve {İstanos}ta rahat bırakıldılar; Kayseri ve Talas'ta da benzer biçimde korundular, ama çevre köylerde böyle olmadı.....*

‡ {"söylemiş olabilir" sözünün ardından aşağıdaki bölümü ekleyiniz:

"Dr. White'ın Boston'a yazarak verdiği bilgilere göre, ilk başlarda misyonerler çalışmaya devam etmeyi düşünmüyorlardı. Ama Büyükelçi onlara tek bir öğrenci kalsa bile çalışmayı sürdürmelerini salık verdi. Böylece 20 kişiyle — çoğunlukla Rumlar ve birkaç Rus— okulu açtılar. Şimdi 60 kişiler. İlk başta üç öğretmen vardı, şimdi 6 öğretmenleri var."}

* {son paragraftan sonra aşağıdaki bölümü ekleyiniz:

"O kadar önlem almama karşın buranın basınında adım geçiyor, bu yüzden lütfen bu yazdıklarımı aktarırken adımı vermeyin. Dostlar arasında elbette önemi yok. Böyle özgür bir ülkede bile insanın bu tür şeylere karşı tetikte olmak zorunda kalması garip geliyor."}

93. {MERZİFON}: {MERZİFON}DAKİ KOLEJDEN PROFESÖR {ZENİDİS}İN {MERZİFON}DAN İSTANBUL'A YOLCULUĞUYLA İLGİLİ ANLATTIKLARI; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.*

Jön Türkler, halkı siyasi nedenlerle bir yerden bir yere naklediyorlarmış görünümü altında, aslında iyi planlanmış, sistematik bir imha hareketi yürütüyorlar. Nisan ayından itibaren {Merzifon}daki liderleri ve birçok önde gelen kişiyi hapse atmaya başladılar. Ağızlarından zorla itiraf almak amacıyla, ancak ortaçağda ve Engizisyon'da görülenlerle boy ölçüşebilecek her türlü işkenceyi uyguladılar. Dr. {Marden}e tedaviye getirilen, işkence ve dayak sonucu oluşmuş yaraları ve ezikleri yüzünden yürüyemedikleri için eşek sırtında gelen insanları gördüm. Kolej çalışanlarından genç ve güçlü bir adam olan {Ahemnes Sivaslıyan} öylesine feci şekilde dövülmüştü ki haftalarca yürüyemedi. Onu yatağında inlerken gördüm.†

Profesörler {Agopyan} ve {Manasatçıyan}ın kendi ağızlarından, ayrıca mezunlarımız, vb. daha birçok kişiden, {Merzifon} kışlasının yeraltındaki zindanlarına hapsedilmiş olanların korkunç durumunu dinledim. İnsanlar oraya sözcüğün tam anlamıyla üst üste yığılmışlar, boğucu bir havayı soluyorlarmış. Neyse ki orada kısa bir süre kaldılar, ama ne yazık ki, gruplar halinde alınıp {Merzifon}dan üç-dört saat mesafede bir yere götürülerek öldürüldüler. Bu, birçok Ruma Türkler tarafından açıkça itiraf edilmişti. Ben katliamda yer almaya zorlanan bir Rum jandarmadan dinledim. Onları öldürmek için baltalar kullanılmış. Ölüm mahkûmları iç çamaşırları dışında tümüyle soyulmuşlar ve büyük bir hendeğin kenarına getirilmişler. Elleri arkalarından bağlı vaziyette diz çöktürülmüşler ve baltalarla kafaları uçurulmuş. Bu sahneye gözleriyle tanık olanlardan bir kişi de Rum piskoposun {Merzifon}daki temsilcisi Mr. {Stavros Donukemoglas}a anlatmış. Ermeni rahipler de aynı şekilde öldürülmüşler. İçlerinden biri, {Der Mampre}, yanında oğlu, dua ederken öldürülmüş.

Kadınlar, çocuklar ve yaşlı erkekler kağnılarla götürüldüler. Görüntü trajikti.‡ İyi ailelere mensup kadınlar köylüler gibi giyinmiş, vahşi görünüşlü jandarmalar ve Türk sürücüler eşliğinde kağnılara bindirilmiş, götürülüyorlardı. Arabalardan birinde bir öğretmenimizin, Mr. {Kagik Ozanyan}ın yaşlı annesini, eşini, kız kardeşini ve iki yaşındaki kızını gördüm.** Kapımızdan geçerlerken bizi selamlayıp veda ettiler. Yaşlı anne elini kaldırıp, "Bizim için dua

* {Bu anlatı Prof. Zenidis'in 4 Ekim 1915'te New York'a varışından sonra yazılmıştır. Bu anlatıya aynı yazarın New York, 15 Ocak 1916 tarihli "The New Armenia"da yer alan yazısından bölümler eklenmiştir}.

† Bu mağdura yapılanlar, belge yazarının daha sonra yayımlanan bir tanıklığında daha ayrıntılı olarak anlatılmıştır:

"Bazıları işkence sonucu ölüyordu. Garabet {Sivaslıyan}ı, bütün bir gün ve gece ikişer saatlik fasılalarla kırbaçlanıp dövüldükten sonra yatağında dayanılmaz acılar içinde inlerken gördüm. Haftalarca yataktan çıkamadı. Bana anlattığına göre jandarmanın biri bağırmasın diye ağzının üstüne otururken diğer ikisi sağlam bir sırığa iplerle bağlanmış olan ayaklarını kaldırarak falakaya yatırıyorlarmış. Bazen de vücunun her yerine vuruyorlarmış. Zavallıcık, bu güçlü kuvvetli genç adam, daha bir süre önce şehirde ileri gelen Türk görevlilerin gözleri önünde büyük bir yangını söndürmüş olan kolej itfaiyecilerinin şefiydi; ümitsizlik içindeydi, ölmek istiyordu. Dayaktan bütün vücudu mosmordu."

edin," dedi ve geçip gittiler. Küçük çocuk gülümsüyordu. Arabalardan birinde doğum yapmak üzere olan bir kadın vardı. Hastanedeki hemşirelerden biri olan Miss {Dorikyan} onu hastanenin pencerelerinin önünden geçerken gördü. Doğum yapana kadar hastanede kalmasına izin vermeleri için jandarmalara yalvardı; izin verdiler. Kadın birkaç gün içinde doğum yaptı. Ancak diğerleri onun kadar talihli değillerdi; hiç acımadan götürüldüler.

{Merzifon}dan 3 Ağustos'ta, rahip {K. Demirciyan} ile eşi ve kız yeğeni,* bizim kolejden Mr. {H. Arozyan} ile eşi, annesi, kızı ve Mrs. {Gülbenkyan} ile dört kızı eşliğinde ayrıldım. İlk aile {Merzifon}daki yetkililerin — resmi olarak verilmiş — izniyle yolculuk yapıyordu. Diğer iki ailenin Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan özel izinleri vardı. Mr. {Arozyan} Amerikan uyrukluydu.

{Ankara}ya iki günlük yolda, {Yağlı} köyü yakınlarında bir jandarma tarafından durdurulduk. Yanında ellerinde baltalarla bir sürü adam durmaktaydı. Jandarma bana yanımızda hiç Ermeni olup olmadığını sordu. Bütün Ermenilerin geri dönmesi gerektiğini söyledi — benim milliyetimden olanlar† yola devam edebilirlerdi. Onu ikna etmeye çalıştım ve Enver Paşa'nın özel emriyle seyahat etmekte olduklarını özellikle vurguladım. Okuması olmadığı, bu yüzden kendisine verilen emirleri uygulamak zorunda olduğu yanıtını verdi. Birkaç dakika içinde at sırtında ve silahlı 56 adam ortaya çıktı. Bir tanesi okuyabiliyordu. Aynı emri tekrarladılar — "Tüm Ermeniler geriye."

Bütün arabacılar — hepsi Türk'tü — adama çok yalvardılar.‡ Hepsi diyordu ki, "Bunlar hep başka,** Ermeni değiller. Biz yola çıkmadan {Merzifon}daki Ermenilerin hepsinin işini bitirmişlerdi." Grupta bir tek Ermeni ailenin olduğunu, onların da üzerinde Enver Paşa'nın emri olduğunu söylediler. Belge, liderleri {Hüseyin Kâhya}ya sunuldu. O da yüksek sesle okudu. Sonra ona {Ankara}lı olduğumu, orada askerlik hizmetini yapan tıp doktoru bir arkadaşım olduğunu söyledim. Onu tarif ettim ve adını verdim. Şans eseri arkadaşımı tanıyor ve büyük saygı duyuyormuş; bu yüzden adını duyunca güldü ve benimle el sıkıştı, arkadaşıma†† saygılarını iletmemi rica etti ve ekledi: "Kusurumuza bakmayın, bu jandarma sizi durdurmakla yanlış yapmış. Devam edin." Tüm kafile yola devam etti. Sonradan bize bu liderin iyi tanınan azılı bir soyguncu olduğunu, adamların hepsinin *çete*—haydut— olduğunu, Hükümet'in bunları Ermenilere rahat vermesinler diye silahlandırıp ortaya saldığını anlattılar.

‡ *Daha sonra yayımlanan anlatıda daha fazla ayrıntı var:*

"Bu Babil sürgünü için hazırlanmakta olan birçok Ermeni ailesini ziyaret ettim. Gördüklerime dayanamıyor, onları rahatlatacak sözler bulup söyleyemiyordum. Sahneler evden eve değişiyordu; ama her yerde aynı belirsizlik, dehşet ve umutsuzluk hâkimdi. Bazı evlerde insan gerçek bir tevekkül ve yürekliliğe şahit oluyordu. Altmış sekiz yaşında, emekli bir rahip vardı. Evde hiçbir şeyi toplamamış, olduğu gibi bırakmıştı. Asasını eline alıp şöyle dedi: "Nereye göndereceklerse gitmeye hazırım. Tanrı rehberimdir!'"

** Mr. {Kagik Ozanyan}ın başına gelenler, daha sonra yayımlanan tanıklıkta kayda geçirilmiştir:

"Mr. {Ozanyan} {Sivas}ta dayanılmaz işkencelerle öldürüldü — gözleri oyulmuş, tırnaklarının altına kızgın demirler çakılmıştı."

* Kızı(?). Bkz. Belge 94. – EDİTÖR.

† "Benim milletimden olanlar" sözünü "Rumlar" olarak okuyunuz.

O endişe dolu anlar boyunca Mr. {K. Demirciyan} ve Mr. {H. Arozyan} soğuk ecel terleri dökmüşlerdi. Mrs. {Gülbenkyan} tir tir titriyordu.

Arabaların birinde {İzmir}de rahip olan Mr. {A. Tarakçıyan}ın oğlu ve kızı vardı.

{Ankara}ya ulaştığımız cuma günü şehrin Ermenilerini tutukluyorlardı; yol arkadaşlarımızın seyahat izin belgeleri alındı ve geri verilmedi. Polis onları İstanbul'dan soruşturduklarını ve emir beklediklerini söyledi. Mr. {Arozyan} ve Mr. {Demirciyan} {Ankara}nın polis şefini (*müdür*) ziyaret edip görüştüler, ama yararı olmadı. *Müdür* {Arozyan}ın uyruğunu sorguluyordu; nasıl olurdu da Türkiye'de doğan bir adam Amerikan uyruğunda olurdu? Varışımızdan üç gün sonra {Demirciyan} ve {Arozyan} geceleyin otelden alındılar ve {Ankara}nın diğer önde gelen Ermenileri ile birlikte—elleri bağlı olarak—arabalarla {Yozgat} ve {Kayseri}ye giden yola çıkarıldılar. Arabalar {Ankara}ya dört saatlik yoldaki göle kadar kiralanmıştı. Dostlarımızı alıp götüren sürücü — Mrs. {Gülbenkyan}ı {Merzifon}dan {Ankara}ya getirmiş olan adamdı — bana "adamların yolda işlerinin bitirildiğini" söyledi; ölüleri görmesine izin verilmemişti, ama *zaptiye* ona anlatmıştı. Gönderilenlerin hepsinin yolda soyulmuş olduklarından da emindi!

Köylülerin {Ankara}daki askeri hastanede doktor olan arkadaşıma* söylediklerine göre, köylerinin çevresindeki alanda — bizim çeteyle karşılaştığımız yerin civarı — her tarafta kan vardı.

Sürücüler bir daha asla böyle bir şey görmek istemediklerini söylüyorlardı. {Ankara}da bir kahvede, Arnavut'un biri 50 Ermeni'yi nasıl öldürdüğünü anlatarak övünmekteydi.

{Ankara} ile {İznik} arasındaki tren istasyonları kadınlar, çocuklar ve erkeklerle dolup taşıyordu — evlerinden çıkarılıp sürülmüş ve trene binmeyi bekleyen Ermenilerdi bunlar. Yük trenlerine koyunlar gibi tıkılarak taşınıyorlardı. Hazin, yürek yakıcı bir görüntüydü.

Anlaşıldığı kadarıyla onlarla konuşmak yasak edilmişti. İznik yakınlarında, vagonlardan birinde {Bardizag}daki† okulda çalışan {Merzifon}lu {Hacı Asadur}u gördüm. Trenimiz önünden geçerken adını seslenerek sesimi duyurmaya çalıştım, ama dikkatini çekemedim. Yanımdaki Türk hemen Ermeni olup olmadığımı sordu. Trenimizde hiç Ermeni yoktu.

---

‡ Türklerin iyiliğine ilişkin başka örnekler yazarın daha sonra yayımlanan tanıklığında yer almaktadır:

"Zavallı Ermeniler eşyalarını sattılar; ama yapılan, kitabına uydurulmuş bir yağmadan ibaretti. Her şey onda biri değerine satıldı. Bir kahvede iki Türk aralarında şöyle konuşuyorlardı: 'Bu eşyaların bu kadar ucuza gitmesi ne acı. Sokaktaki manzaraya bakmayı yüreğim kaldırmadı. Bir sürü ucuz eşya vardı ama vicdanım elverip de hiçbirini alamadım.' Diğeri cevap verdi: 'Aferin sana! Seninkisi ne biçim vicdanmış! Onlara gerçekten acımış olsaydın yüksek fiyata bir şeyler alırdın. Sen almazsan, ben almazsam, bu zavallılar eşyalarını kime satacaklar?' Eski terbiye görmüş birçok Türkün zulüm gören Ermenilere gerçekten acıdıklarını belirtmem gerek. 1895 katliamları sırasında birçok Türk Ermenileri saklamış ve korumuştu; ama bu kez kimse duygularını belli etmeye, insanlık göstermeye cesaret edemiyordu. Vezirköprü'de bir Türk'ün bir Ermeni'yi sakladığı için evinin önünde asıldığı söyleniyordu."

** {"Başka" sözcüğünü "Rum" olarak okuyunuz}.

†† {Bu ve bundan önce geçen iki "arkadaşım" sözcüğünü, "erkek kardeşim" olarak okuyunuz}.

* {"arkadaşıma" sözcüğünü "erkek kardeşime" olarak okuyunuz}.

† {Bardizag ya da Bahçecik}.

{Ankara}ya giderken {Kılıçlar}da, {Kayseri}nin içinden ve köylerinden olan Türk askerleri bana kendi yörelerindeki tüm köylerin boşaltılmış olduğunu anlattılar — tüm erkekler öldürülmüştü. Kadınları sorduğumda yanıtları "Allah bilir," oldu.

{Ankara}da polis karargâhının önünde kazmalar, kürekler, vb. yüklü bir *araba* gördüm. Üzeri örtülüydü, ama örtünün altında ne olduğunu anlamak zor değildi. Sonra at sırtında bir polis dolaşmaya başladı. Yükleme sırasında kimsenin seyretmesine izin verilmiyordu. Geçerken cesaretimi toplayıp o yöne baktım; polis memuru bana korkunç bir yumruk attı.

Kaymakam ve {Merzifon}daki jandarmaların komutanı bana durmadan kendilerinin sadece emir kulu olduğunu, verilen emirleri uygulamak zorunda kaldıklarını tekrarlıyorlardı. Tek bir Ermeni bile kalmayacaktı. Genç-yaşlı, kör-topal ya da sakat, hiçbir istisna tanınmadan, hepsi gitmek zorundaydı.*

{Ankara} valisi emirlere uymayı reddettiği için görevden alınmıştı. Tecrübesiz, genç bir adam olan yeni vali emirleri katı bir şekilde ve sertlikle uyguluyordu.

{Ankara}nın Roma Katolik Kilisesi Ermenilerinin hepsi — 3.000 aile kadardılar — sürülmüştü.

Ben {Ankara}dan 26 Ağustos'ta ayrıldığımda Mrs. {Demirciyan}, Mrs. {Arozyan} ve Mrs. {Gülbenkyan} hâlâ oradaydılar; Protestan kilisesi binasında kalıyorlardı. Valiyi görmeye çalıştılar, ama izin verilmedi, evrakları ve izin yazıları da iade edilmedi. Mrs. {Gülbenkyan} kızlarından hiç değilse birini götürmemiz için bana ve karıma çok yalvardı. Başka birçok kişinin daha böyle talepleri vardı; ama bir şey yapmak imkânsızdı. Kendimiz de şüphe altındaydık ve bizim de başımıza bir şeyler gelmesi muhtemeldi. Kaçabilmemiz bir mucizeydi. Bunu Tanrı'nın inayetine ve İstanbul'daki Amerikan Büyükelçiliği ve Konsolosluğu'nun yardımlarına borçluyuz.

---

* *Aynı yazarın sonradan yayımlanan tanıklığında bu durum büyük bir açıklıkla ortaya konmuştur:*

"Oğlu Birleşik Devletler'de doktor olan {Çinigözyan} adında yaşlı ve kör bir adam, baston yardımıyla bile zor yürüyebiliyordu. Müslüman komşuları ona acıdılar ve şayet hükümet izin verirse ona bakmaya söz verdiler. Ben Kaymakam'a ve jandarma komutanına başvurdum. Cevap şuydu: 'İmkânsız; hepsi gitmek zorunda; kör, sağır, felçli bile olsa, geride tek Ermeni kalmayacak.'

"Kaymakam böyle bir dönemde kendini bu görevde bulduğu için üzgündü. Devlet memuru olduğuna bin pişman olduğunu, İstanbul'daki Türk üniversitesinde profesör olan babasının ona iş hayatına atılmasını tavsiye ettiğini, ama sermayesi olmadığı için devlet hizmetine girdiğini anlattı."

94. {MERZİFON}: MISS DEMİRCİYAN'IN* ANLATTIKLARI; ARALIK 1915'TE İSVİÇRE'DEN GEÇERKEN† CENEVRE'DE BİR İSVİÇRELİ BEYEFENDİYE‡ KENDİSİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

Türk hükümeti {Merzifon}daki önde gelen Ermenileri tutuklamaya başladığında Nisan'ın 29'uydu.

Ermenice profesörü Mr. {Kagik Ozanyan} on altı profesörle birlikte {Sivas}a gönderildi, burada insanlık dışı bir vahşete maruz kaldılar. Saçları kökünden yolundu, kızgın demirlerle dağlandılar, üzerlerine kaynar sular döküldü, her gün falakaya yatırıldılar; bazıları hapiste öldü. Mr. {Ozanyan}ın gözleri oyuldu, ardından asıldı.

{Merzifon}da tutuklamalar sürdü ve Ermeniler sözde ihtilalci hazırlıklar içinde olduklarını itiraf etmeleri için falakaya yatırıldılar. Onlardan belli bir sayıda tüfek teslim etmeleri isteniyordu; bazıları hükümete istenilen sayıda silah verebilmek için Türklerden tüfek bulup getirdiler. Silahlarını getirmeleri için işkence görüyorlardı.

{Merzifon}un kentli Türk halkının onlara acıyabileceği düşünüldüğü için, Ermenileri falakaya yatırıp dövmek için parayla Türk köylüleri tutuluyordu.

Kolejin demircisi {Mr. Ohannes Simolyan} öylesine feci şekilde dövülmüştü ki, bir ay sonra bile hâlâ çalışabilecek halde değildi. Bir başkasına at nalları çakılmıştı. {Amasya}da Mr. {İpekçiyan} (yirmi bir yıl önce Sivas'ta şehit olan rahip {Keleşyan}ın kayınbiraderi) İslamiyet'i kabul etmek istemediği için tırnakları söküldü. "Nasıl," demişti, "yirmi yıldır dua ettiğim İsa'dan nasıl vazgeçebilirim?"

Tüfek araması birkaç hafta sürdü. Türkler Ermeni mezarlığında birkaç bomba buldular– 1908'den kalma, artık tamamen paslı ve kullanılmaz halde bombalar.

Haziran'ın sonuna kadar bütün erkekler hapishanelerde, kışlalarda, ya da hücrelerdeydi. Kocalarını ziyarete gelip yiyecek ve giyecek getiren kadınlar dövülüyor, jandarmalar tarafından uzaklaştırılıyordu.

Günler süren hapislikten sonra, İslamiyeti kabul etmeye söz verenler serbest bırakıldılar; bir de çok büyük miktarda paralar ödeyenler salıverildi. Seyyar kitap satıcısı olan Mr. {Irabyan} İslamiyeti kabule razıydı; ama karısı onun dönmesini kabul etmeyeceğini, diğerleriyle birlikte sürgüne gideceğini söylemişti; bu yüzden o da karısıyla gitti ve öldürüldü.

Geri kalanlar kafileler halinde şehirden çıkarıldılar ve yolda öldürüldüler. Türkler neler olduğunu Ermeni dostlarına anlatıyor, sonlarının aynı olacağından emin olduklarını söylüyorlardı.

Erkeklerin işini bitirir bitirmez kadınları, çocukları ve hatta hastaları sürmeye başladılar; gece gündüz kağnılar geçiyordu. Ev sahibimiz olan Türk bize bu toz içindeki, sıcaktan ve susuzluktan perişan haldeki kafileleri izlediğini, bunların hepsinin gidecekleri yere varamadan ölmüş olacaklarını söyledi. Yollarda on gün geçirdikten sonra dininden dönmeyi kabul edip

* {Prof. Zenidis tarafından (s. 362) Miss Demirciyan'dan rahip Demirciyan'ın yeğeni olarak söz edilmiştir, ancak Miss Demirciyan'ın kendi ifadesine göre (s. 366) onun kızıdır}.

† {Miss Demirciyan İsviçre'den Prof. Arozyan'ın annesi ve eşiyle birlikte geçmiştir}.

‡ {Cenevreli Léopold Favre}.

{Merzifon}a geri gelen bir kadın, yürek parçalayıcı durumlarını anlattı. Anneler bile çocuklarını terk ediyor ve Kürtlere veriyorlarmış, ayrıca Kürtler onları zorla alıyor, kızlara tecavüz ediyor, bazılarını haremlerine almak için kaçırıyorlarmış. Birkaç günlük yolculuğun ardından arabalar geri dönmüş ve sürgünler yayan devam etmek zorunda kalmışlar.

Amerikan kolejiyle bağlantısı olanlar sürgünden muaf tutulmak için Türk görevlilere büyük paralar ödediler, ama bu, korkunç yazgılarını geciktirmekten başka işe yaramadı. Bu arada, Amerikan Büyükelçiliği'nin çabaları ile Prof. {Arozyan}ın karısı, sekiz aylık bebeği ve yaşlı annesiyle birlikte İstanbul'a gidebilmesi için izin sağlandı; benim kendi aileme de İzmir'e gidebilmeleri için izin çıktı. At arabasıyla günler' süren bir yolculuktan sonra 'hepimiz {Ankara}ya vardık. Burada annem ve babamla Profesör {Arozyan} tutuklandılar.

Onları serbest bıraktırabilmek için ne yaptıksa faydasız oldu. Akıbetleri hakkında herhangi bir şey öğrenmek imkânsızdı. *Müdür* "Yerlerine sağ salim vardılar," dedi.*

Birkaç gün sonra, az sayıda Protestan hanımın haricinde bütün Ermeniler {Ankara}dan çıkarıldılar.

Daha sonra {Merzifon}daki bazı misyonerler {Ankara}dan geçerken bizi buldular ve içinde bulunduğumuz umutsuz hali gördüler. İstanbul'a varır varmaz Amerikan Büyükelçiliği'ne durumu anlattılar ve böylece İstanbul'a gitmemiz için izin çıktı.

Burada Amerikan pasaportu edinmemiz üç ayımızı aldı.

{Merzifon}da birçok aile zehir içmeye karar vermişti. Mr. {Sivaslıyan} hapse atılmıştı. Dininden döndü ve evine geri geldi, karısı onu görünce bayıldı. Profesör {Gülyan} İslamiyeti kabul etti ve matbaa işlerinin başına getirildi. Prof. {Dağlıyan}, Prof. {Manasatçıyan} ve fotoğrafçı Mr. {Dildilyan} da İslam'a döndüler. İhtilalci bir hareket yoktu. Dehşet verici zulümler yapıldı. Karanlık bir yeraltı mahzeni vardı; içine Ermeniler üst üste tıkılmışlardı. Bir gece biri uykusunda "Kaç," diye bağırmış; öbür mahpuslar da bağırmaya başlamışlar. Bunun üzerine muhafızlara kalabalığa ateş emri verilmiş; ama onlar insanlık gösterip duvara ateş etmişler.

---

* (Başka kaynaklardan Mr. {K. Demirciyan}ın öldürüldüğünü öğrendik. —EDİTÖR.)

XII.

ANKARA ŞEHRİ

Bir vilayet merkezi olan Ankara, Anadolu Demiryolu'nun kollarından birinin de son istasyonudur. İstanbul – Sivas yolunun tam ortasında ve tüm kuzeydoğu vilayetleri arasındaki trafiğin odak noktasında yer alır. Doğal olarak önemli bir ticaret ve yönetim merkezidir ve şehir nüfusunda önemli bir Ermeni unsuru mevcuttur.

Ankara'daki Ermenilerin imhasına ilişkin bilgilerimiz nispeten azdır; Osmanlı İmparatorluğu'nda aynı derecede önemli diğer Ermeni merkezlerine kıyasla burası hakkında daha az bilgiye sahibiz. Ancak bu bölümün içerdiği belgeler, diğer ifadelerdeki rastlantısal atıflarla (örneğin Belge 109) birleştiğinde, Hükümet emirlerinin burada da tıpkı Sivas ve {Merzifon}daki gibi uygulandığını yeterince açık bir şekilde gösteriyor.

95. ANKARA: AĞUSTOS 1915'TE ANKARA'DAN GEÇEN VE ERMENİ OLMAYAN BİR YOLCUNUN* ANLATTIKLARI.

Sivas ve diğer Ermeni illerinden Ermeniler tehcire uğratılırken, sürgünün daha önce özel reformların yürürlüğe konmasının planlandığı yedi vilayetle sınırlı olacağına ilişkin ısrarlı söylentiler dolaşıyordu. 1894-5'te olduğu gibi, reform sözlerini toplu katliamlar izledi — ve bu neredeyse tüm Osmanlı İmparatorluğu'na yayıldı.

Gerçekten iyi bir adam olan Ankara valisi, İstanbul'dan gelen Ankara Ermenilerinin sürülmesi emrini uygulamayı reddetti. Vilayetin Silahlı Kuvvetler Komutanı ile Polis Şefi de ona katılıp desteklediler. Dini liderler de dahil olmak üzere, Ankara'nın önde gelen Türklerinin hepsi aynı fikirdeydiler. Bölge Hıristiyanlarının hepsinin imparatorluğun sadık ve yararlı uyrukları olduğunu biliyorlardı.

Buranın Ermenileri genelde Roma Katolikleriydi ve Türk hükümeti'ne içten bağlıydılar. Milliyetçi emellere sempati beslemiyorlardı. Hatta Ermeni diye adlandırılmayı bile reddediyorlardı. Kendilerine sadece "Katolik Ulusu" diyorlardı ve hükümet de onları öyle addediyordu. 15 ya da 20.000 kadar vardılar ve alışverişte, ticarette önderdiler. Diğer Ermenilerden daha kibar ve iyi eğitim görmüşlerdi. Türkçe konuşuyor ve Türkçeyi Ermeni alfabesiyle yazıyorlardı.

Ayrıca Ankara'ya Türkiye'nin çeşitli bölgelerinden gelip yerleşmiş, Ulusal Kilise ya da Gregoryen Kilisesi üyesi 300 ila 400 arasında aile vardı.

Ermenilerin evleri ve dükkânları 1915'in Temmuz ayı boyunca arandı ve ne silah, ne de suç unsuru oluşturacak bir belge bulundu. Ama İstanbul'daki merkezi yetkililer imha fermanını çıkarmışlardı bir kere ve vali kendilerine boyun eğmeyi reddettiği için onu da, polis müdürünü de görevden aldılar. Onların yerine getirilen ardılları, yukarıdan gelen her emri uygulamaya hazırdı. Ankara'nın tüm Ermenilerini sürgüne göndermeyi başardılar.

Diğer yerlerde olduğu gibi, bazı Katolikler de dahil olmak üzere önde gelen Ermenilerin birçoğu ilk tutuklananlardı. Katolikler kısa süre sonra serbest bırakıldılar, hapiste kalanlarsa korkunç işkenceler gördüler. Ardından her çeşit Hıristiyan inancına sahip Ermenilere, kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere istisnasız herkese, polis merkezlerine isimlerini kaydettirme talimatı verildi. Günler boyunca polis karakolları insanlarla dolup taştı. Liste tamamlanır tamamlanmaz sürgünler başladı. Ağustos'un ikinci haftasıydı. Erkekler hapishanelere götürülüyor; bu arada değerli neleri varsa hepsi, saatleri, cüzdanları, yüzükleri, vb. alınıyordu. Bunların hükümet tarafından korunacağı ve varış yerlerinde hepsini sağlam olarak geri alacakları söyleniyordu. Polis müdürünü ziyaret eden bir tanık, adamın bürosunun Ermenilerden alınmış bu eşyalarla tıka basa dolu olduğunu görmüştü.

Ardından Ermenilerin, bir kısmı Kayseri ve Yozgat'a giden ana-yol boyunca, bazıları Sungurlu istikametine, kalanlar da batıya doğru olmak üzere, esas olarak üç yönde sürgünü başladı. Gelen haberlere göre bu sürgünlerin hepsi şehirden birkaç kilometre dışarı çıkıldığında öldürülüyordu. Bir kafilenin vurularak öldürüldüğü söylenmişti, ama Türkler bütün diğer gruplara ekonomik yöntemler uygulamış; kurbanlarını bıçaklarla ve baltalarla öldürmüşlerdi.

* {Anadolu Koleji'nden Prof. Zenidis}.

Bu korkunç suçların failleri kahvelerde açıkça övünüyor, yaptıklarının ayrıntılarını anlatıyor ve kurbanlarının sayılarını açıklıyorlardı. Arnavut'un biri elli kişi öldürdüğünü söylemişti. Sungurlu yolundaki Kılıçlar'dan köylüler, köylerinin çevresinde toprağın nasıl kanla sulanmış olduğunu birçok kişiye gizlice anlatmışlardı.

İlk tutuklanıp sürülenler sadece Gregoryenlerdi, aralarında çok az Protestan vardı. Ağustos ortasına kadar hepsi sürülmüştü. Tümü erkektiler; kadınlar emniyette görünüyordu. Hükümet bazı durumlarda yoksulları desteklemek için para vermeye başladı, ama polis şefinin bürosunda ve hapishane kapısındaki manzaralar içler acısıydı. Kadınlar ve çocuklar sevdiklerini — kocalarını, oğullarını, babalarını, dostlarını — sormak üzere endişe içinde beklemekteydiler. Aldıkları yanıtlar hepsinin emniyette olduğuna dair muğlak güvencelerden öteye gitmiyordu. Söylenenlere göre, bazıları varış yerlerine ulaşmak üzereydi; bazıları da kısa süre sonra hareket edeceklerdi. Bu sadece bir savaş tedbiri, geçici bir düzenlemeydi; savaş biter bitmez hepsi eve döneceklerdi; kocalarının ya da yakınlarının peşinden gitmek isteyen kadınlar varsa onlar da aynı yere gönderilebilirlerdi.

Ağustos ortalarında Gregoryenlerin (ve bazı Protestanların) ayrılışından sonra, Protestanların ve Katoliklerin sürgünden muaf tutulacakları söylentisi yayıldı. Bazı yerlerde, örneğin Ankara yakınlarında, şehre yaklaşık 30 km mesafede bir köy olan İstanos'ta bu söze uyuldu. İstanos'taki tüm Ermeniler zincirlenerek Ankara'ya getirilmişlerdi. Sonra muafiyet kararının çıkmasının ardından Protestanlar evlerine dönmek üzere serbest bırakıldılar, Gregoryenlerinse hepsi sürgün edildi.

Katolikler için İttihat ve Terakki Partisi liderleri, Piskopos ve konseyine özel bir mesaj yolladılar; Piskopos ve papazlarının başkanlığında tüm Katolik toplumu İslamiyeti kabul ettiği takdirde kendilerine zarar verilmeyecek, aksi takdirde emir uygulanacaktı. Bu kanıtlanmış bir gerçektir. Ancak hepsi inançlarına sıkı sıkıya bağlı kalmayı yeğlediler ve Komite'nin teklifini geri çevirdiler.

Sonuç olarak, 1915 Ağustosunun son cuması, bütün Katolikler — erkeklerin tümü — tutuklandı. İlk gelen habere bakılırsa, Ankara'dan kısa bir mesafe uzaklıkta katledilmişlerdi; ama sonradan ulaşan bir habere göre, bu katliamın planları hazırlanmışken aniden özel Hükümet görevlileri gelip Katoliklerin emniyet içinde sürgün edilmeleri için talimat getirmişler, sonuç olarak kafile önce Konya'ya, oradan da Adana bölgesine yollanmış.

Bu ikinci haber daha doğru olabilir; zira İstanbul'daki Papalık Temsilcisi'nin ve Avusturya Büyükelçisi'nin Katoliklerin korunması hususunda Türklere yoğun baskı uyguladıkları bir gerçek. Enver ile Talat'tan Katoliklerin muaf tutulması için söz aldıkları söyleniyor. Ama böyle olmamış olsa da, çabuk bir ölüm ile daha yavaş bir süreç arasında seçim yapmak zor; zira sürgün yavaş ilerleyen bir infaz sürecinden başka bir şey değil.

Katolik erkeklerin gönderildiği gün, Ankara'daki bütün Ermeni kadınlar telaş içinde tren istasyonuna koştular. Onlara acele edip kocalarına yetişmeleri söylenmişti. İstedikleri değerli şeylerini yanlarına almakta serbesttiler. Zavallı mahluklar istasyona ulaşır ulaşmaz, hepsini topladılar, çevredeki kulübelere, ambarlara, samanlıklara hayvanlar gibi tıktılar. Şehirdeki ve istasyondaki manzaralar anlatılacak gibi değildi. Bütün erkekler gitmişti —nereye, kimse bilmiyordu — ve şimdi geridekiler, kadınlar ve çocuklar ıstırap, keder, acı ve umutsuzluk içinde, başlarında Türk askerleri, kalakalmışlardı.

Kadınlar ve çocuklardan İslamiyeti kabul edenlerin hepsi şehre geri getirilip önde gelen Türklere verildi. Kabul etmeyenler Suriye ve Mezopotamya'ya sürüldü. Yazgıları diğer bölgelerdeki zulme uğrayanlarla aynı olmalı.

Şehirdeki birkaç Protestan aileye dokunulmadı. Protestan rahip sürgüne gönderildi ve bir daha kendisinden haber alınmadı.

Birçok çocuk sünnet edildi ve yetimhane olduğu söylenilen yerlere konuldu.

96. ANKARA: ASYA TÜRKİYE'SİNDEKİ YABANCI BİR YOLCUNUN, MİSS {GAGE}İN TANIKLIĞINDAN (BELGE 88) BİR BÖLÜM; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.*

Sürekli Küçük Asya'da yaşayan bir kişinin bile işlenmekte olan suçların sadece çok azını görebilmesi insana garip geliyor. Ülkenin bir ucundan diğerine yol alırken, insan kendisinden sürekli gizlenmekte olan, her yanına işlenen suçun sinmiş olduğu bir ortamın ölüm sessizliğini hissedebiliyor.

Beş günlük bir araba yolculuğunun ardından {Merzifon}dan İstanbul'a yeni geldim. Ankara'da bir hafta geçirdikten sonra, demiryolu ile bir gün daha yol alarak Eskişehir'e varmayı başardım ve orada iki gün daha bekledim. Ve nihayet, birinci sınıf vagonunda ne ışık, ne de ısıtma olan rötarlı bir trenle ertesi gün geç vakit İstanbul'a ulaştım.

Tatar bir hizmetkârla birlikte yalnız geldim. Bu ülkede uzun yıllardır iş yapmakta olan bir İngiliz sürgün, evine giderken, yolun bir kısmında bana eşlik etti. İngiliz mahpuslara bu ülkede çok iyi davranılıyor. Bu adam on aydan fazla bir süre sürgün yaşadıktan sonra özgürlüğüne kavuşmuş. Ülkenin her tarafında birçok İngiliz mahpus var. Çorum'da birçoğuna rastladım. Bir ev ve hizmetkârlar edinmelerine izin veriliyor ve özellikle Türkçe konuşabilenler nazik muamele görüyorlar. Kırlara çıkabiliyorlar, hatta isterlerse avlanabiliyorlar; sadece gece saat 8'den önce evlerinde olma kuralına uymak zorundalar. Amerikan misyonerleri onlara okuyacak şeyler veriyorlar ve Amerikan Büyükelçiliği'nin ayırdığı ödenekten onlara para verilebiliyor. Bu insanlar Amerikan Büyükelçiliği'nin cömertliğini ve koruyuculuğunu öve öve bitiremiyor.

Sürgünlerden bir kısmı geceleyin Ankara'dan batıya doğru yola çıkarılmışlar. Neden gece götürüldüklerini anlayamamışlar, ama zifiri karanlıkta Asi Yozgat'ın† ilerisinde, nehrin üzerindeki köprüyü geçerken çürüyen cesetlerin kokusuyla bir saat boyunca neredeyse boğuldukları zaman, neden oradan gündüz geçmelerine izin verilmediğini anlamışlar. İnsanlar Asi Yozgat'ın çevresindeki dağların mezarlığa dönüştüğünü söylüyorlar, ben bunu kanıtlayacak bir şey göremedim; sadece bana kuşkulu görünen toprak ve taş tepecikleri gördüm; bunlar sanki kazılan çukurların doldurulması sonucu oluşmuş gibi duruyordu.

Ankara'da Ermenileri öldürmeleri için şehrin sepicileri ve kasaplarının Asi Yozgat'a çağırıldıkları anlatıldı. Sepicinin bıçakları yuvarlak, kasaplarınki ise balta şeklindeydi. Yani, insanları kullanmasını en iyi bildikleri aletlerle öldürmüşler.

Bu hikâyeler anlatılamayacak kadar korkunç.

Osmanlı Bankası Başkanı kan bulaşmış ve hançer darbeleriyle açılan deliklerin çevresinde kurumuş kan lekelerinin bulunduğu, bazıları da, katledilmiş insanların giysilerinden

---

* {ORİJİNAL BELGE: Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanlığı'na İstanbul, 22 Aralık 1915 tarihli mektubun içinde yer alan, Frances Gage'in yazdığı "Report of Difficulties in Armenia" {{Ermenistan'daki Güçlüklere İlişkin Rapor}} başlıklı raporun kopyası. NA/RG59/867.4016/252. — A.S.}

† {{Ankara Merkez Sancağı'na bağlı Bala kazası sınırları içinde, Cumhuriyet'ten sonra adı **Küçük** Yozgat olarak değiştirilen köy. —ç.n.}}

söküldüğü için yırtılmış banknotları gösterdi – ve bunlar Türk subayları tarafından bankadaki hesaplarına yatırılmıştı.

Ankara Katolikleri ilginç bir öykü anlattılar. Ankara'dan insanların sevk edildiği sıralarda, Katoliklerin özgür bırakılacakları söylentisi yayılmıştı. Fakat söylenti doğrulanmadı, Hükümet de bunu kabul etmedi. Dolayısıyla Katoliklerin hepsi istasyonda toplanıp, sevk edildiler. Erkeklerin çoğu önceden gönderilmişti, bu ikinci büyük kafileyi oluşturuyordu. Sanırım bu kez kadınlar da vardı. Asi Yozgat'a ulaştıklarında, insanlar onları öldürmek üzere toplanmış bekliyorlardı. Beraberlerindeki rahipler son dualarını etmek ve ibadetlerini yapmak için kendilerine on dakika verilmesini istediler. İzin verildi ve grup diz çöküp dua etmeye başladığında bir atlı, elindeki kâğıdı sallayarak ve "Hürriyetiniz verildi! Hürriyetiniz verildi! Öldürülmeyeceksiniz!" diye bağırarak geldi. Subaylar onları geri göndermediler, ama canlarını bağışladılar ve güneye doğru yola çıkarıldılar.

İstanbul'daki Avusturya ve Amerikan Büyükelçiliklerinin çabalarıyla Katolik ve Protestanların tehcirden muaf tutulmasına ilişkin karara bazı yerlerde gerçekten uyuldu, ancak bazı yerlerde ciddiye bile alınmadı. Zengin Perkenik köyü tümüyle ve en acımasız şekilde tahliye edildiğinde ben* Sivas'taydım. Bu köy belki bin yıldan beri Katolik köyüydü. Güzel atları ve koyun sürüleri vardı. Sürüler ve atlar kente gönderildi ve insanlar kırbaç zoruyla sürüldüler. Subaylara şikâyette bulunulup, böyle yapılmaması gerektiği, çünkü Katolik olduklarını ve her zaman Hükümet'e sadık oldukları söylendiğinde, politikanın değiştiği ve İtalya savaşa girdiği için İstanbul'dan emir alındığı cevabı verildi.

Ankara'da pek çok Katolik kadın ve çocuğun orada bırakılmış olduğunu, fakat tümünün Müslüman olduğunu gördüm. Hemen bütün erkekleri götürülmüş olsalar da, Protestan kadın ve çocuklar hâlâ oradaydılar. Erkeklerden birkaçının Osmaniye'den haberini aldık.

Sungurlu'ya† akşam vardım ve Protestan cemaatini ziyaret ettim. Öyküleri çok üzücüydü. Kentteki diğer Ermenilerle birlikte sevk edilmekle tehdit edilmişlerdi. Bunlardan başka bir yerde çalışan, o sırada tatil için evinde bulunan biri,‡ Protestanları temsilen Kaymakam'a başvurmuş. Kaymakam elinde emir olmadığını, fakat İstanbul'a telgraf çekeceğini ve emirleri bekleyeceğini söylemiş. Bu arada hepsi hanlara konulmuş, aile üyeleri acımasızca birbirinden koparılmış. Ancak Protestan cemaati bir toplantıda bir araya gelmeyi başarmış ve tek vücut olarak, Hükümet'e güvenliklerinin sağlanması için dilekçe vermişler, gerekçe olarak da İstanbul Hükümeti'nin Protestanların himaye edilmesini istediğinden emin olduklarını belirtmişler. Sonunda Kaymakam bu talebi kabul etmiş ve hepsini evlerine göndermiş; Gregoryenlerin tümü kentten gönderilmişler ve güvenilir kaynaklara dayanarak söyleyebilirim ki, içlerinden hiçbiri Yozgat'tan öteye canlı gidememiştir. Bu Protestanlar ve birkaç Ermeni askerinin ailesi Sungurlu'da birkaç hafta kaldılar ve ardından hepsi bir seferde alınıp, çeşitli köylere nakledildi. Aileler yine birbirinden ayrıldı ve Türk köylüleri onlara yiyecek vermeye

* {"ben"den sonra "Merzifon okulundaki kızlarımızla beraber" sözlerini ekleyiniz}.

† {"Sungurlu'ya"dan önce "Merzifon'dan başlayan üç günlük yolculuk sonrasında" sözlerini ekleyiniz}.

‡ {"Bunlardan başka bir yerde çalışan, o sırada tatil için evinde bulunan biri," sözlerini, "tatil için evine gelmiş olan Merzifon'daki kız okulunun bir öğretmeni" olarak okuyunuz}.

korktukları için çok sefalet çektiler. Ancak kent dışınnda iki hafta geçirdikten sonra evlerine dönmelerine izin verildi. İleri gelenlerden büyük bir aile seçildi ve İslamiyeti kabule zorlandı. Affedilmelerine yardımcı olan sözcü* de bu ailenin üyesiydi.

* {"Sözcü"yü, "öğretmen" olarak okuyunuz}.

97. ANKARA: BÜKREŞ'TE İYİ HABER ALAN BİR KAYNAĞIN 12/28 EKİM 1915 TARİHLİ RAPORUNUN* (BELGE 11) EKİNDE YER ALAN 16 EYLÜL 1915 TARİHLİ MEKTUPTAN† BİR BÖLÜM.

Temmuz ayının sonunda, yaşları 15 ila 70 arasında değişen Ermeni erkeklerin istisnasız hepsi tutuklanmış, dörderli gruplar halinde birbirine bağlanmış ve Kayseri'ye doğru sevk edilmişti. Her birinin üzerinde bulundurmasına izin verilmiş olan 3 buçuk kuruş dışında, her şeyleri çalınmıştı. Şehirden altı ya da yedi saat uzaklıkta, Beyhan‡ Boğazı vadisinde, Türk köylülerinden oluşmuş vahşi bir güruh tarafından saldırıya uğradılar ve usul gereğince sopalar, çekiçler, baltalar, tırpanlar, kürekler, testereler — kısacası ağrılı ve acılı bir ölüme neden olacak her türlü aletle topluca katledildiler. Bazıları tırpanlarla kafalarını, kulaklarını, burunlarını, ellerini, ayaklarını kesti; diğerleri gözlerini oydu. Ankara'nın tüm Ermeni erkek nüfusu böyle yok edildi; buna oraya Ayaş'dan ve Kingri'den** getirilmiş olan "siyasi mahkûmlar" ve en iyi şairlerimiz, profesörlerimiz, gazetecilerimiz dahildi; Ankara'daki İmparatorluk Osmanlı Bankası'nın müdürü de ve kamu hizmetindeki bütün Ermeni memurlar da. Kurbanların parçalanmış cesetleri yabani hayvanlar tarafından yenmek üzere vadide öylece bırakıldı. Jandarmalar bu olaylarda oynadıkları rolle övünüyorlar.

Bu katliamdan on-on beş gün sonra, hükümet Ankara'daki Ermeni Katolik cemaatinin erkeklerini tutukladı. 800 kişilik bir konvoy, diğerleriyle aynı koşullar altında gönderildi. Bunu 700 kişilik başka bir kafile izledi ve böyle sürüp gitti — hepsi dörder kişilik gruplar halinde birbirine bağlanmışlardı, yiyecek ve giyecekten yoksundular. Bunların topluca öldürülmemesi, açlık ve yorgunluktan ölene dek yürütülmeleri emredilmişti. Ardından bu kişilerin ailelerinin sürgününe başlandı. İki saat içinde tüm kadın ve çocuklar istasyondaki malzeme hangarına toplandılar. Orada üç ila beş gün yiyeceksiz ve jandarmaların insafsızlığına terk edilmiş halde bırakıldılar. Varlıklı ailelerin çocukları oradan geçen bir yolcu gördüklerinde bir lokma ekmek dileniyordu. Bu kadınların bir kısmı İslamiyeti kabul etmek zorunda kaldı; diğerleri — yaklaşık 500 kişi — Konya'ya sürüldü. Demiryolunda çalışan Ermeni askerler ölümle tehdit edilerek İslamiyeti kabule zorlandılar. 1.500'den fazla asker zorla İslamiyete döndürülmüş durumda; bunlar, çocuklarına ve diğer akrabalarına da aynı şeyi yaptırmak zorunda bırakıldı.

* {ORİJİNAL BELGE: Bükreş ADF'nun ("Taşnaksutyun") bir dizi raporu arasında yer alan 15/28 Ekim 1915 tarihli raporun kopyası; bkz. Büyükelçi Morgenthau ile Dışişleri Bakanlığı arasında geçen İstanbul, 17 Eylül 1915 tarihli heberleşme. NA/RG59/867.4016/226. —A.S.}

† Yazarın adı gizli tutulmuştur.

‡ Beynam (?)

** Kiangri, Etçengeri {{Çankırı'nın eski isimleri. —ç.n.}}

XIII.

TRAKYA, İSTANBUL, BURSA VE İZMİT

Bu bölgeler idari olarak Edirne Vilayeti, Çatalca Sancağı, İstanbul ve Bursa vilayetleri ile Anadolu Demiryolu'nun ilk kısmının yer aldığı İzmit Sancağını kapsar. Hepsi birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun metropoliten bölgesini oluştururlar. Bu bölge, esas Ermeni yurdundan uzakta olmasına rağmen yüzyıllar içinde büyük miktarlarda Ermeni göçü almıştır.

Sayıları 150.000'i geçen İstanbul Ermenileri, zenginlik ve önem açısından Rumlara ciddi anlamda rakiptiler. Trakya'da sadece Edirne'de değil, daha küçük kentlerde de yerleşmişlerdi ve Osmanlı Hükümeti'nin Balkan Savaşı'ndan beri Rum ve Bulgar unsurlarını sistematik bir şekilde bölgeden uzaklaştırma politikası sonuçta Ermenilerin işine yaramış görünüyordu. Marmara Denizi'nin Asya kıyısının önde gelen şehri Bursa'da hızla gelişen bir koloni meydana getirmişlerdi. İzmit'in iç bölgesi olan Adapazarı'nda 25.000'den az değillerdi. Bu metropoliten bölge aslında Ermeni ticaretinin çekim merkezi olmuştu ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Gregoryen Kilisesi organizasyonunun merkezi de buradaydı. Ermeni Patriği Osmanlı İmparatorluğu'nun idare merkezi olan İstanbul'da ikâmet ediyordu ve İzmit havalisinde bir kırsal yerleşim merkezi olan Armaşa'da {{Akmeşe}} bir Gregoryen Ruhban Okulu vardı.

Tehcir planı, İstanbul'daki hükümetten çıkmıştı, ama bu bölge planın en son uygulandığı yerler arasındaydı. Trakya'nın nispeten küçük şehirleri, Bursa ve İzmit'te uygulananla yaklaşık eş zamanlı olarak, Ağustos başlarına doğru Ermeni nüfusundan arındırılmış görünüyordu. Armaşa'daki ruhban okulu, öğrencilerin ve öğretmenlerin topluca sürgün edilmeleri sonucu dağılmıştı; bölgedeki Ermeni köyleri de aynı kaderi paylaştılar; İstanbul'da, Hükümet Ermeni sakinlerin kayıtlarını sınıflandırmaya tabi tutarak, Anadolu'dan göç etmiş olanları, İstanbul'da doğmuş olanlardan ayırdı; ilk gruptan önde gelen çok sayıda insan Ağustos ortasına kadar sürülmüştü. Ancak Hükümet ya en başından projeyi İstanbul'da bütün ağırlığıyla uygulamayı düşünmemiş, ya da uygulama sürecinde etkili çevrelerden gelen baskılara boyun eğmişti. Söz konusu tedbirler burada hiç genel bir karakter taşımadı. Edirne'de de 10 Ekim'e kadar pek de uygulamaya konulmuş sayılmazdı, ancak ondan sonra tehcir çok sıkı biçimde uygulandı.

Metropoliten yerleşim bölgelerinden sürülen Ermenilerin yollarda sıklıkla toplu katliama uğramadıkları anlaşılıyor — ne de olsa burada emre amade Kürt aşiretleri ya da "çeteleri" yoktu. İnsanlar Anadolu Demiryolu boyunca Arap çöllerine doğru yollandılar, bu da hükümet'in gösterdiği iyi niyetten değil, onların payına düşen iki aylık gecikmeden kaynaklanıyordu. Esas hedefte olan Ermeniler, Haziran ve Temmuz'da gönderilmişler, metropoliten bölgedekiler ise baştaki izdihamın hafiflemesini beklemek zorunda kalmışlardı. Demiryolu boyunca sürülenlerin başına gelenler, bundan sonraki (XIV.) bölümde yer alan belgelerde anlatılmaktadır.

98. METROPOLİTEN YERLEŞİMLER: NEW YORK'TA YAYIMLANAN ERMENİ GAZETESİ "GOÇNAK"TA YER ALAN BİLGİLER.

(a) Trakya: Durum incelemesi, 28 Ağustos, 1915'te yayımlanmıştır.*

Edirne'de idari, kamusal ve mali hizmetlerde görevli Ermeni memurların hepsi Hükümet emriyle işten çıkarıldı. Başka bölgelerden buraya nakledilen Türk askerleri görülmemiş eziyetler yapıyorlar. Ermeniler aralıksız zulüm altındalar. Şehirden yaklaşık elli Ermeni hapsedildi, ya da sürüldü. Ermenilerin yurt-dışına çıkması, hatta vilayet sınırları içinde seyahat etmesi bile yasak. Keşan Ermenileri öldürüldüler. Silivri'deki Ermeni kayıkçılar İngiliz denizaltılarına erzak sağladıkları suçlamasıyla hapse atıldılar.

Dimotika'daki Ermeni kilisesi ve manastırına Hükümet el koydu. Bu bölgedeki Ermenilere başka bölgelere göç etmeleri için iki hafta süre verildi.

Malkara'daki Ermenilere de sürülmelerinden önce iki hafta süre verdiler. Evlerine Sırbistan'dan gelen Türk mülteciler yerleşecekler.

Çorlu Ermenileri tehcir edildiler.

(b) İstanbul: 4 Eylül, 1915 tarihinde yayımlanan bilgi.†

İstanbul'un tüm bölgelerinde Ermenileri kayıt altına almaya başladılar; Ermenistan'da doğmuş olanlarla, doğum yeri İstanbul olanları ayrı listelere kaydediyorlar. Ermenistan'dan göç edenleri tehcire gönderecekleri tahmin ediliyor.

İstanbul'daki Osmanlı Muallim Mektebi'nden altı Ermeni öğrenci yemekten zehirlendiler. Bunlardan biri — Van doğumlu Hosrov — öldü, diğerleri hastanede tedavi altındalar. İstanbul'daki Türk basını Ermenistan'ın gözden çıkarılmasından yana bir kamuoyu oluşturma hazırlığı içinde. Özellikle *Tanin* ve *Sabah*'ta, homojen bir nüfusa sahip olmanın Türkiye'nin yararına olacağını savunan makaleler yayımlanıyor. Sonuç olarak, diyorlar, Ermeniler uzlaşılmaz düşmanlarımızdır, tasfiye edilmeleri gerekir.

(c) İstanbul ve çevresi: 2 Ekim, 1915'te yayımlanan bilgi.‡

Amerikan basınında yer alan bir habere göre, (İstanbul'un) Pera bölgesi Ermenileri kaçmışlar. İstanbul'dan yaklaşık 4.000 Ermeni Bulgaristan'a sığınmış durumda. Bu yakınlarda, Üsküdar bölgesindeki tüm Ermenilerin sürgün edileceğine ilişkin bir söylenti çıktı. Enver Paşa bu söylentileri doğruladı ve eğer isterse İstanbul'daki tüm Hıristiyanları iki haftada sürüp burada Türkler ve Almanlardan başka kimseyi bırakmayacağını da ekledi. Başka bir söylentiye göre, Üsküdar ve Ortaköy'ün Ermenileri zaten sürülmüştü. Boğaz'ın yukarı kısımlarında

* Kaynak belirlenememiştir. {Fransızca çevirisi Arşak Çobanyan tarafından aktarılmıştır, NA(UK)/FO96/211/170-171. —A.S.}

† Kaynak belirlenememiştir. {Fransızca çevirisi Arşak Çobanyan tarafından aktarılmıştır, NA(UK)/FO96/211/174. —A.S.}

‡ Kaynak belirlenememiştir. {Çobanyan'dan James Bryce'e 22 Eylül 1915 tarihli mektuptan bir bölüm, NA(UK)/FO96/211/152-154. —A.S.}

bulunan köyleri de Ermeni sakinlerinden temizlemişler. Bir mektuptan öğrendiğimize göre İstanbul'daki Amerikan okulunda okuyan Ermeni kızları Türkler tarafından kaçırılmışlar.

Bursa'da tüm varlıklı Ermenileri Müslüman yapmışlar; yoksul olanlar sürülmüş. Çocuklarının her biri 20 kuruşa (3 şilin 4 peni) satılmış.

İzmir'de birçok Ermeni bu yakınlarda asıldı. Şehrin Avusturya Konsolosu İstanbul'daki Avusturya Büyükelçisine başvurarak Türk hükümeti'nden derhal bir açıklama talebinde bulunmasını istedi. Ermenilerin bir Patriği olduğu ve resmi başvuruların Patriklik kanalıyla yapılması gerektiği yanıtı alındı. "Size gelince; eğer müttefikimiz iseniz, bu tür sorunlara müdahil olmamalısınız," deniyordu.

99. İSTANBUL: İSTANBULLU BİR ERMENİNİN 13/26 EKİM 1915 TARİHLİ MEKTUBU* RUSÇUK'TAKİ ERMENİ GAZETESİ "BALKANIAN MAMOUL"DA YAYIMLANMIŞTIR.†

Şimdiye kadar ikinci mektubumu almış olmalısınız. Bugün size fazla uzun yazamayacağım, çünkü zaman az ve ruhsal olarak son derece çökmüş bir durumdayım.

Ayrıca, ne yazmamı isterdiniz? Başından sonuna felaketlerden, sefaletten ve ıstıraptan başka bir şey yok.

Son haberlere göre Armaşa'daki Ruhban Okulu'ndakiler İstanbul'a gönderilmişler ve Patrikhane'nin sorumluluğuna verilmişler. Başrahiple birlikte tüm cemaat tehcir edilmiş ve manastıra el konulmuş; hatta manastırın çiftlik hayvanlarının ve başka çeşitli mallarının satışından elde edilen 400 Türk lirası Başrahip'ten zorla alınmış.

Anadolu vilayetlerinden gelip İstanbul'da yerleşmiş olan bekâr erkekleri bir ay önce, sürmeye başladılar. Şimdiye kadar üç ila dört bin kişiyi sürdüler ve bunu önceden haber vermeden, işlerini yoluna koymaları için zaman tanımadan yaptılar. Ayaş'a ve Etçangeri'ye‡ sürülenlerin ailelerine ilk önce İstanbul'u terk etme talimatı verilmiş, ama sonra bu emir tekrar gözden geçirilmişti. Yoksa bu olanlar, hükümet'in şimdiye değin bir yere kadar koruyucu davrandığı İstanbul'daki Ermeni nüfusunun da sürülmeye başlandığını mı gösteriyor?

Ayaş ve Etçangeri'de sürülenlerin büyük kısmı Ankara'ya geri getirilmişler; şu an için onlardan başkaca bir haber alamadık. Ayaş ile Etçangeri'de kalmış olanlardan da bir haber alabilmiş değiliz. Size son mektubumda yazdığım gibi, onlar da katledilmişler. Aslına baksarsanız, Emniyet Müdürü'yle temasta olan birisi "Ermeniler Sofya, Rusçuk ve başka yerlerde gösteriler yapıyor, protestolarda bulunuyorlar. Ayaş'daki mahpusları öldürerek onlara cevaplarını verdik," demiş. Anadolu'dan ve Ermenistan'dan sürgünlere gelince, bunlar sistematik biçimde devam etmekte. Konya ve Ankara'nın tüm Ermeni nüfusu yollarda; şu aralar Bağdat Demiryolu boyunca yığılmış durumdalar ve sefaletleri had safhada. Uygun zamanda çöle yollanmak üzere Tarsus ve Halep'e gönderiliyorlar.

Bir-takım diplomatik girişimler sonucunda, hükümet Katolik ve Protestan aileler ile evin geçimini sağlayan bireyleri askere alınmış olan ailelerin sürülmemesi için talimat vermişti. Ama bu talimat çabucak geri alındı ve çok az sayıda yerde uygulandı.

Askere alınmış Ermenilerin ailelerinden demiryoluna kadar ilerlemiş olanlar orada beklemek için emir aldılar, ama şimdi duyuyoruz ki onlara çok kötü zulmediliyormuş. Konya'dan ileride bulunan Ereğli'de toplanmış olan bu kadınlar, hükümete şikâyette bulunup askere alınan oğullarını geri istemişler. Bu başvuruların sonucu henüz bilinmiyor.

Suriye'deki sürgünlerin vaziyeti yürekler acısı. Hiç değilse hayatta kalanları kurtarmak için acilen yardım gönderilmesi gerekiyor. Yurtdışındaki Ermeni toplumlarının çok geç olmadan yardımlarını sağlamalısınız. Yarım peni bile hayat kurtarır. Bu yarım peniyi esirgemeyin.

* {Bir Ermeni'nin (Taşnak?), "Yoldaş" Serko'nun mektubu, Ekselansları Boğos Nubar Paşa tarafından aktarılmıştır}.

† Tarih belirlenememiştir.

‡ Kiangri, Kingri {{Çankırı. —ç.n.}}

100. EDİRNE: LONDRA'DA YAYIMLANAN "TIMES"IN BÜKREŞ'TEKİ MUHABİRİNDEN* 18 ARALIK TARİHLİ, 21 ARALIK 1915'TE YAYIMLANAN HABER.

Edirne'nin Ermeni nüfusunun topluca imhasına ilişkin bilgi almış bulunuyorum.

Ekim'in 10'unda Türk polisi Bulgar uyruğuna geçmiş bulunan 45 Edirneli Ermeni'yi tutukladı. Mahpuslar İstanbul'a, ordan da Küçük Asya'ya nakledildiler, içlerinden 10 kişi kaçıp Pera'daki Bulgar Temsilciliği'ne sığındı. Bulgar hükümetinin girişimi ardından bu kişiler Karakaş'a dönmek üzere özgürlüklerine kavuştular. Geri kalan 35 kişinin kaderine gelince, Babıali konuyu bilmezden geliyor.

Kısa süre sonra, Edirne'deki Ermenilerin tümü — yaklaşık 1.600 kişi — tutuklandı ve erkekler derhal Küçük Asya'ya sürüldüler. Kadınlar ve çocuklar hareketten önce iki gün hapiste tutuldu ve zalimce muamelelere uğradılar. Birçokları bundan sonra Küçük Asya'ya nakledilmek üzere gemilere bindirildiler. Gemilerden ikisi Rodos'ta su alıp battı ve içindekilerin çoğu boğuldu. Sürgün edilen ailelerden bazıları, genellikle Yahudilere gülünç paralara satıldılar.

Karakaş'tan bir temsilciler heyeti hükümet'in müdahalesini istemek için Sofya'ya hareket etti, ancak başvurularına yanıt alamadı. Bulgar hükümeti'ne başka bir temsilciler heyeti tarafından gönderilen bir not, Küçük Asya'daki Ermeni tutsakların Türk yetkililerin elinde çektiklerinin dehşet verici bir tablosunu çiziyor.

Belge, yaklaşık 835.000 kişiden oluşan bütün Ermeni nüfusunun öldürüldüğü, sürgün edildiği ya da Müslüman olmaya zorlandığı 29 yerleşimin listesini veriyor. Bir rahip canlı canlı yakılmış, beşi asılmış ya da başka şekillerde öldürülmüş ve on rahip de hapse atılmış.

* {Mr. J. D. Bourchier}. {Kopyası Toynbee Belgeleri'nde bulunmamaktadır. Bkz. Arnold Toynbee'nin 9 Mart 1917 tarihli notu, NA(UK)/FO96/208/2. —A.S.}

101. BURSA: KENTİ ZİYARET EDEN BİR YABANCININ* 24 EYLÜL 1915 TARİHLİ RAPORU; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

Varışımdan birkaç gün önce Bursa ve çevresinden sürgün emri verilen Ermenilerin dikkatimi çekmesi kaçınılmazdı. İç bölgelere gidilip görülmeden, bu uygulamanın gerçek anlamının kavranabileceğinden şüpheliyim; çünkü uygulamanın dehşet verici sonuçları ayrıntılarıyla ancak buralarda görülebilir. Bugünlerde Küçük Asya'nın her tarafına yayılmış bulunan sürgün kafilelerinin perişanlığını ve sefaletini anlatmaya sözcükler yetmez. Yollar bu binlerce, on binlerce talihsiz biçareyle dolu. Küçük bir servet ödeyerek aileleri ve ufak tefek eşyaları için bir kağnı tedarik edebilmişlerse kendilerini şanslı addedenler, çoğu yayan yollara düşen yorgun, bitkin ve açlıktan yarı ölü durumda erkek, kadın ve çocuklar – yokluk ve sefalet tabloları. Bursa, Ermenilerin sürgünü için emir alan son önemli şehirlerden biriydi, bu yüzden en başından itibaren kanunun uygulanmasını bizzat izleyebildim. Sürgünlerin ilk büyük kafilelerine Bursa ile Yenişehir arasında rastladım. Yetkililer onlara yola çıkmaları için üç gün süre vermişti; sonuçta alıcı çıksa bile hiçbir şeylerini satamamışlardı. Birlikte götüremedikleri mobilya, giysiler, alet-edevat, vb. gibi her türlü şahsi eşyalarını bırakmak zorundaydılar ve Türkler oldukça aleni biçimde bunları aralarında paylaşıyorlar, hatta sıklıkla bunu eşyaların sahiplerinin önünde yapıyorlardı! Ermenilerin boşalttıkları evlere gelince, bu konuda biraz daha bürokrasi gerekiyordu, ama sonuç aynıydı. Mal sahibi bir sulh yargıcı tarafından çağrılıyor, evini belirli bir kimseye (elbette daima bir Müslümana) satmış olduğuna dair bir belge imzalattırılıyor ve bir tomar para veriliyordu. Odadan çıkar çıkmaz polis tarafından para elinden alınıp yüzlerce benzer vakada kullanılmak üzere yargıca iade ediliyordu!

Tabii bu uygulamalara gayri resmi olarak bile müdahale edemeyecek kadar güçsüz olduğumu anlamıştım. Ancak bana bildirilen bazı başka uygulamalar vardı ki. bunlar için Vali ile konuşmakta — tabii her zaman gayet gayrı-resmi bir şekilde — tereddüt etmedim; çünkü bu uygulamalar zaten çok zor olan durumu gereksiz ve anlamsız bir şekilde daha da kötüleştirmekten başka işe yaramıyordu. İlk olarak, gönderilmemeleri yönünde Hükümet kararı olmasına rağmen, yüzlerce Katolik ve Protestan Ermeni'ye sürgün emri verilmiş, hatta birçoğu yola çıkarılmıştı bile. Gelecekte bu iki mezhebin üyelerine dokunulmaması, ve "yanlışlıkla" gönderilmiş olanların geri çağırılması konusunda söz aldım. Bu yapıldı ve sonraki birkaç hafta içinde Katolik ve Protestan ailelerin bir kısmı döndüler. Ardından, gitme emri verilenlere hazırlanmak için en az bir hafta ve hatta bazı durumlarda iki hafta verilmesini istedim. Bu durum birkaç ailenin yolculuk için gerekli hazırlıkları yapabilmesini sağladı. Dayak ve kadınlarla kızların zorla Müslüman yapılması konusunda Vali'ye laf arasında, önemsiz bir şeymiş gibi söylediğim bir iki söz sonucunda bu iki zulme bir son verilmiş gibi görünüyordu — en azından, Ermeni toplumunda olan biten her şeyi yakından izleyen Amerikan okulundan bana söylenen buydu. Bu kurumun, talihsiz sürgünlere en fedakâr ve etkili biçimde yardımcı olan hanımlarının† baştan sona hayran olunacak çalışmalarını da burada anmadan

* {Birleşik Devletler'in diplomatik ya da konsolosluk kadrosunun bir üyesi (kesin kimliği bilinmiyor)}.

geçemeyeceğim. Eğer onların görevlerine bağlılıkları ve pratik yardımları olmasaydı, perişan ailelerin hayati ihtiyaçları çok daha fazla olurdu.

Maalesef, Ermenilerin maruz kaldığı tehlikeler, sürgünün zorlukları ve yoklukları ile sınırlı değil. Birçoğunun — genelde erkeklerin — acımasızca toplu halde katledildiklerinden kuşku yok. Burada kaldığım süre içinde Bursa'da bu tür şeyler olmadı gibi görünüyorsa da, çok güvenilir kaynaklardan öğrendiğime göre, buraya varışımdan hemen önce, haziran ayında sürülen Bursa'nın ve çevre kasabaların önde gelen Ermenilerinden 170 kişi, Adranos {{Orhaneli}} yakınlarında vurulup öldürülmüşler. Bu anlatılanlara inanmak için çok geçerli bir nedenim daha var; bu kişilerden, akrabaları Amerika'da yaşayan ve Amerikan şirketlerince sigortalı olan {Dingilyan} kardeşler ile ilgili sorular sorduğumda, Vali önce kaçamak cevaplar verdi, ancak sonunda gözaltından kaçıp kaybolmuş olduklarını söyledi!

Bununla birlikte, Ermenilerin hiçbiri hemen öldürülmemiş olsa bile, sonuç aynı olacaktı, çünkü uygulanan sürgün toplu katliamın kibar biçiminden başka bir şey değil. Şuna kuvvetle inanıyorum ki, eğer bu hareket derhal tümüyle durdurulmazsa, belki en varlıklıları hariç, sürgünlerin hiçbirinin gelmekte olan kışı sağ çıkarabileceğine dair en ufak bir umut yok.

Yetkililer de zaten ana amaçlarının tüm Ermeni ırkının yok edilmesi olduğu gerçeğini saklamıyorlar. Vali açıkça kabul etti: "Ülkemizdeki bu kanserden kurtulma konusunda kararlıyız. Bu, hep bizim en büyük siyasi tehlikemiz oldu, ancak şimdiye kadar bunun hiç bu kadar bilincine varamamıştık. Suçlularla birlikte birçok masumun da acı çektiği doğru, ama *ayrım yapacak zamanımız yok.* Bunun bizim için ekonomik bir kayıp olduğunu da biliyoruz, ama bertaraf ettiğimiz tehlikenin yanında bu hiç kalır!"

Bu yorumların doğruluğu ya da yanlışlığı bir yana, şurası bir gerçek ki Türkler ülkelerini, iktisadı en iyi bilen, en akıllı ve birçok bakımdan nüfuslarının en değerli unsurları olan insanlardan hızla yoksun bırakmaktalar. Bu sürgünün toplumsal yaşama nasıl bir yıkım getirmiş olduğunu anlamak için iç bölgedeki şehirlerin herhangi birinin sokaklarında şöyle bir yürümek yeter. Neredeyse tüm doktorlar, diş hekimleri, terziler, marangozlar gitmiş — kısacası en ufak hüner gerektiren sanat ya da meslekler sona ermiş durumda; herhangi bir değere sahip tüm iş yaşamının ise tamamen durmuş olduğunu söylemeye bile gerek yok. Türkler bile tehlikenin farkında; köylerin bir kısmında bazı Ermenilerin kalmasına izin verilmesi için yetkililere dilekçe vermişler! Bu yüzden Osmanlı hükümetinin ileriyi göremeyen politikasında ısrarcı olması büsbütün şaşırtıcı, zira kuşku yok ki bir Ermeni tarafından boşaltılan her yer — Avrupa'da savaşın sonucu ne olursa olsun — bir yabancı ile doldurulacak; zira Türkler bu tür işleri yapabilme konusunda tümüyle yeteneksiz olduklarını kanıtlamış bulunuyorlar.

† {"hanımlarının" sözcüğünden sonra "özellikle Miss Annie T. Allen ve Miss Edith Parsons'ın" ibaresini ekleyiniz}.

102. ADAPAZARI: TÜRKİYE'DE YAŞAYAN BİR YABANCININ* 24 EYLÜL 1915 TARİHLİ TANIKLIĞI; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.†

Ağustos'un 1'inde kilisede dayak başladı. Bunun amacı insanları ellerinde bulunabilecek cephane ve silahları teslim etmeye zorlamaktı. Birçok kişi kaderlerini sessizce kabullendi, ama bir adam cesaretle şöyle dedi: "Bunlar için yukarıda Tanrı'ya hesap vereceksiniz."

"Sizin yukarıdaki Tanrı'nızdan bana ne? O sizin iyi insanlar olduğunuzu ve sizi dövmemem gerektiğini söyleyebilir; ama onun kendisi iyi biri değil; onu da öldürmemiz gerek."

Bir anne kendini verem hastası oğlunun önüne attı ve kamçıları kendi yedi. Bir Alman kadın kocasını korumaya çalıştı. "Yolumdan çekil, yoksa seni de döverim," diye bağırdı Canavar,‡ "İmparator bile umrumda değil benim, ben emirleri Talât Bey'den alıyorum."

Bazı Ermeni hanımlar ricacı olmak için Canavar'a gittiler ve bir iki gün dayağın şiddeti azaldı.

Ardından korkunç cumartesi geldi; karanlık ve dehşetin günü. Kadınlar evimize gelip şöyle dediler: "Ermeni erkekleri öldüresiye dövüyorlar ve sırada kadınlar var!" Komşulardan birinin evine koştum ve orada erkeklerle kadınları ağlarken buldum. Protestan din kardeşlerimiz kiliseden çıkmış, başlarına gelenleri anlatıyorlardı. "Erkekleri çok kötü dövüyorlar," diye ağlıyorlardı. "Bizi Sakarya nehrine atacaklarını söylüyorlar; sürgüne yollayacaklarını; bizi Müslüman yapacaklarını; sonra kadınlarımızı döveceklerini; evlerimize gireceklerini söylüyorlar."

"Okula gelin; ben Amerikan bayrağı çekeyim," dedim. Kısa süre sonra birçok kadın daha okula gelerek bir şey yapıp yapamayacağımı sordular.

"Belediye Reisi'ne gideceğiz, Canavar'a gideceğiz," dediler, "Hepimiz aklımızı kaçırmak üzereyiz!"

Ardından kadın doktorumuz geldi, korku içinde ağlıyordu. Yaralılara bakmak için kiliseye gitmişti. Sonra vakıf yöneticisi geldi. "Paramı almanı ve ölürsem oğluma vermeni istiyorum," dedi. Oturup ağlamaya başladı, gözyaşları yağmur gibi yanaklarından akıyordu.

En sonunda daha fazla dayanamadım, "Kiliseye gidiyorum, ne derseniz deyin," dedim. Yolu bilmiyordum ve insanlar bana kilisenin yolunu göstermeye korkuyordu, ama ben sora sora kiliseyi buldum. Adamın biri şöyle dedi: "Kiliseye mi gidiyorsun? Orası bir cehennem." Oraya ulaştım ve kapıdaki muhafızlara bakmadan önlerinden geçtim, kapıya vardım ve işte, vakıf yöneticilerinden biri beni karşıladı. Birlikte kilisede bir aşağı bir yukarı dolaşmaya başladık, bu arada şöyle dedi: "Sanırım polis sizi görmekten hoşlanmıyor." "Hoşlanmamakta haklılar; Amerika'ya gidip bunların hepsini anlatacağım," dedim. Kilisenin dışında gözyaşları içinde bir

* {Adapazarı'ndaki Amerikan Misyon Merkezinden Miss Holt}.

† {Belge 25, Ekim 1915 basımı}.

‡ {{Canavar, Teşkilat-ı Mahsusa tarafından İstanbul'dan cezaevinden çıkarılan, önce İzmit ve yresinde grev yapan, daha sonra Adapazarı'na gönderilen, işkenceleri ile ünlenmiş Çetebaşı brahim'e yöre halkının verdiği addır. A. Biberian ve V. Yegiseian, *Badmakirk Adapazar "Asdvadzaryal Kaghakin,"* Paris, 1960. Bilgi ve kaynağı sağlayan: Sait Çetinoğlu. —ç.n.}}

Türk askeri olduğunu söyledi. Ermenilere yapılan zalimce muameleden dolayı üç gün, üç gecedir ağlıyormuş. Bazı insanlar on gündür kiliseye kapatılmışlardı, ama Protestanlara ayrıcalıklı muamele ediliyordu; hiçbiri dövülmemişti ve girip çıkma konusunda daha serbesttiler. Bütün bu süre boyunca Ermenilerin dükkânları kapalıydı ve çarşıya gidip yiyecek almalarına da izin yoktu,; bahçelerine gidip meyve toplamalarına bile izin verilmiyordu, bu yüzden birçoğu açlıktan ölmek üzereydi.

Üç gün sonra dayaklar kesildi ve biz yeniden cesaret bulmaya başladık, birkaç Ermeni dükkânını açtı; ama ertesi sabah erkenden Adapazarı'ndaki yaklaşık 25.000 Ermeni'nin sürgün edileceği haberi geldi. Masrafını ödeyebilirlerse Konya'ya kadar yük treniyle, Musul'a kadar da arabayla gideceklerdi. Yol, yürüyerek haftalar, aylar sürerdi. Yayan gidenlerin başına gelenler hakkında öyle korkunç hikâyeler anlatılıyordu ki, insanlar ellerinde son kalan eşyalarını da tren parasını ödeyebilmek için sattılar. Yanlarına para almaktan korkuyorlardı. Yoksulun zaten alacak bir şeyi yoktu, varlıklı ise tüm mal varlığını bırakmak zorundaydı. Yanlarına para alırlarsa şiddete uğramaktan korkuyorlardı. Çarşamba gününe kadar onları gönderecek tren yoktu, zira çoğu yollardaydı; ama yine de insanları sokaklara döküp tren beklettiler, bazıları günlerce bekledi; yalnızca Protestanların kilisede beklemelerine izin verilmişti, bir de varlıklılardan bazıları evlerinde kaldılar. Protestanların, özellikle Adapazarı'ndakilerin hükümetle arası iyiydi; onların durumu biraz daha umut verici.

Eskişehir'den gelen ve sürgünün başlamasından üç hafta sonra yazılmış bir kart, Protestanların otelde pazar günleri dini ayinlerini yapmalarına izin verildiğini ve iyi muamele gördüklerini anlatıyor. Belki ev kiralayıp orada kalabileceklerini düşünüyorlarmış. Bu gerçekten doğruysa, Tanrı'nın çok büyük bir lütfu olacak.

103. ADAPAZARI: BİR ÖNCEKİ BELGENİN YAZARINDAN DAHA GENİŞ BİR ANLATI; NEW YORK'TA YAYIMLANAN "THE NEW ARMENIA" GAZETESİNDE 15 MAYIS 1915 TARİHİNDE YAYIMLANMIŞTIR.

Birkaç aylık bir süre içinde Adapazarı'ndan tek tük sürgünler olmuştu, ama biz kendimizi emniyette hissediyorduk; çünkü iyi bir Belediye Başkanımız ve iyi bir Ordu Komutanımız vardı. Onlar dostlarımızdı. Kumandan sık sık günlük kriket oyunlarımıza katılır, hasta askerler de pencerelerden bizi seyrederdi. Bütün subaylara bir garden parti vermiştik. Bizi seviyorlardı ve ellerinden gelseydi okulu ve Protestanları korurlardı. Ama bugün en genç öğrencilerimizden biri, küçük Arusyak, sırtındaki giysiden başka hiçbir şeyi olmaksızın bize sığındı. Sapanca'da akrabalarının yanında kalıyordu, ama bütü köy sürülmüştü. Amerika'da doğduğu ve annesiyle babası Amerikan vatandaşı olduğu için kurtulmuştu; ben de sonradan onu Amerika'daki anne ve babasına götürmeyi başardım.

Kısa süre sonra, başka bir dağ köyü olan Çalkara'dan tanıdığım bazı köylüler geldiler; erkekleri kiliseye kapattıklarını ve — özellikle de rahibi — bayıltana kadar dövdüklerini anlattı. Hükümet silah arıyordu ve erkekler kendi silahlarını ya da başkalarından bulup getirdikleri silahları teslim edinceye kadar dövülmekteydiler. Ardından en yakın komşu misyonumuzun bulunduğu kasaba Bahçecik'te benzer şeyler oldu. İç kısımlarda neler olup bittiğini bilmiyorduk, sadece ara ara kulağımıza gelen belirsiz söylentiler vardı.

Sonra Adapazarı'nda dehşet verici mezalim başladı. 500 kadar önde gelen erkek Gregoyen kilisesine hapsedildi. Sosyalist Parti'ye üye olanlar vahşice dövüldüler. Çoğu sessizlik içinde kaderine razı oldu, ama bir adam cesaretle "Bunlar için cennette Tanrı'ya hesap vereceksiniz," dedi: Yanıt, "Senin benden başka Tanrın yok," oldu ve ayakları kan içinde kalıncaya kadar dövüldü. "Sizin Belediye Başkanı'nızdan bana ne?" diyordu Canavar – ona bu ad takılmıştı. "Sizin iyi insanlar olduğunuzu söylüyor, ama kendisi beş para etmez. Beni öldürsen bile yerime on kişi gelir." Bir Alman kadın Ermeni kocasını kurtarmaya çalıştı. "Yolumdan çekil, yoksa onun yerine seni döverim," diye kükredi Canavar. "Alman İmparatoru bana vız gelir, ben emirleri Talât Bey'den alırım." Ama sonra adam serbest bırakıldı. Bunları duydukça müdahale etmemin bir yararı olmayacağını anlıyordum; Canavar bir Almanı dinlemiyorsa bir Amerikalıyı hiç dinlemezdi.

Günün birinde misyonumuzdan iki kibar hanım, Canavar'ı görmeye ve Kraliçe Esther gibi, halkları için yalvarmaya gittiler. Bu hareketleriyle "Ölürsem, ölürüm," demiş oluyorlardı. Karşılarında düzgün görünümlü, Avrupa'da eğitim görmüş, onları en nazik şekilde karşılayan bir adam buldular. "Sizin hakkınızda kötü şeyler duymuştuk," dediler, "Ama şimdi görüyoruz ki, siz iyi bir insansınız. İnsanları dövmeden silahlarını teslim etmeye ikna edemez misiniz?" "Bu kadar vatanperver olduğunuzu gördüğüme sevindim," diye cevap verdi adam, "Ve size yardım etmekten memnuniyet duyarım. Siz de, evleri ziyaret ederek, insanları silahlarını teslim etmeye ikna edin; bu onların yararına olur." Böylece bu hanımlar bir araba tuttular ve şehri bir baştan bir başa dolaşarak insanlara tüm silahlarını teslim etmeyi öğütlediler.

Bir - iki gün dayaklar azaldı. Ardından korkunç cumartesi geldi — karanlığın ve dehşetin günü. Birisi bağırarak okul lojmanına daldı; "Kilisede erkekleri öldüresiye dövüyorlar, sonra sıra kadınlara gelecek."

Komşu eve koştuğumda kadınları ve erkekleri ağlarken buldum. İki Protestan kardeşimiz kiliseden kaçmışlar, öykülerini anlatıyorlardı. "Erkekleri korkunç bir şekilde dövüyorlar," diyerek ağlıyorlardı. "Bizi Sakarya nehrine atacaklarını, süreceklerini, zorla Müslüman yapacaklarını söylüyorlar. Bundan sonra kadınları dövmek için evlere girmeye başlayacaklar." Ben okula Amerikan bayrağı çekeceğimi söyleyerek kadınlara okula gelmeleri için yalvardım, ama yağmalanacağını bildikleri için evlerini terk etmek istemediler, ancak gerekirse geleceklerine söz verdiler.

Kısa süre sonra daha başka kadınlar okula geldi, bir şeyler yapmak için çırpınıyorlardı. "Canavar'a gideceğiz, Belediye Başkanı'na gideceğiz," diye ağlıyorlardı; artık kendimizi iyice kaybetmiştik. Sonra doktor hanım geldi. Yaralılara bakmak için gittiği kiliseden geliyordu ve yağmur gibi gözyaşı akıtıyordu. Ardından okulun vakıf yöneticilerinden biri geldi. "Paramı almanı ve şayet ölürsem oğluma vermeni istiyorum," dedi. Sonra oturdu, birlikte gözyaşı döktük. Nihayet daha fazla dayanamadım. "Ben kiliseye gideceğim, ne derseniz deyin!" dedim ve şapkamı giyip yola çıktım. Gregoryen Kilisesi'nin nerede olduğunu bilmiyordum. İnsanlar da yolu tarif etmeye korktular. Bu yüzden kiliseyi sora sora bulmak zorunda kaldım. "Kiliseye mi gidiyorsun?" dedi adamın biri, "Orası cehennem gibi." Kiliseye vardım. Kapıdaki muhafızların önünden onlara hiç bakmadan geçtim ve açık kapının önünde duran vakıf yöneticilerimizden biriyle, Mr. Aleksanyan ile karşılaştım. "Polise söyleyip seni çıkaramaz mıyım?" diye sordum. Diğer yöneticiler gitmişlerdi. "Hayır," dedi, "Şu anda sorumlu benim."

Lider durumunda olanların gidip silah getirmeleri için dayak bir süre durdu. Mr. Aleksanyan çıkarlarken isimlerini kaydediyor, geri geldiklerinde adlarını listeden siliyordu. "Dün gece burada olduğuma seviniyorum," diye devam etti, "Zira bugün zavallı insanlara yardım edebildim." Kaçımız yardımcı olabilmek için geceyi uykusuz, yataksız, hatta sandalyesiz geçirme ayrıcalığına sevinebilirdik? Korkunç dayaklar hakkında aynı acı hikâyeyi o da anlattı. Protestanların hiçbiri dövülmemişti. Türkler her zaman, özellikle de Adapazarı'nda, Protestanlara daha iyi davranıyorlardı. Bu vakıf yöneticisi bana dayaklardan sonra kiliseden dışarı çıktığında gözyaşları içinde bir Türk askerine rastladığını, adamın Ermeni halkına yapılan eziyetlerden dolayı üç gün, üç gecedir ağladığını söylediğini anlattı. Yani gördüğümüz gibi iyi Türkler de var. Sorumlu olan hükümet, bütün bir halk değil.

Kısa bir süre sonra sürülmüş bulunan önemli bir kişi, dünya tatlısı iki ana-okulu öğrencimizin babası ve bir dernek başkanı, geri döndü. Onun için çok endişelenmiştik; asılacağından korkuyor ve iyi eğitim almış, zarif hanımı için kederleniyorduk. Mahkemede cesur yanıtlar vermişti. "Bu adamları niye cezalandırıyorsunuz? Bir hata varsa benimdir, ancak ben de suçsuzum. Bu dernek hükümet'in izniyle kuruldu. Bizim silah edinmemize siz izin verdiniz." Bunların hepsi doğruydu. Hükümet tüm Ermenileri sonsuz bir sürgüne göndermek için şeytanca bir plan kuruyordu ve niyeti önce onları silahsız bırakmaktı.

Pazar, yeni korkularla geldi; ama farklı bir sıkıntı getirmedi. Pazartesi günü Canavar şehirden ayrıldı. Çarşamba günü döneceğini söylemiş olmasına rağmen yüreklerimiz belli etmemeye çalıştığımız bir mutlulukla doldu. İnanmamıştık. Yaptığı zulümlerden ötürü geri çağrıldığını düşünüyorduk. Adam eski bir hükümlüydü; hükümet aleyhine bir komploya bulaşmış ve bin yıl hapis cezası yemişti. Bu iblisçe görevi yerine getirerek özgürlüğünü kazanmaya çalışıyordu ve kendine cesaret vermek için durmadan en sert içkileri içiyordu.

Bu on günlük mahpusluk boyunca bütün Ermeni dükkânları kapalı kaldı. Ermeniler erzak almak için çarşıya gidemediler ve hatta kendi bahçelerinin ürünlerini bile toplayamadılar. Birçoğu açlıktan ölme raddelerindeydi. cumartesi akşamı bir iki tane dükkân açıldı, biz de biraz cesaretlenmeye başladık. Bazıları sürgünden korkuyordu, ama ben tek bir şehirden yirmi ila otuz bin arasında Ermeni'nin — gerçi bir kısmının göderileceği kuşkusuzdu — sürülmesinin imkânsız olduğunu söylüyordum. Hükümet Hıristiyanlardan bir yıl sonrasının vergisini toplamıştı — bu kötüye işaretti. Pazar sabahı penceremin altından bana seslenen birinin sesiyle uyandım. Başımı uzattım ve Adapazarı'ndaki bütün Ermenilerin sürgüne gönderileceğini öğrendim. Mümkün olduğu kadar çabuk Belediye Başkanı'na giderek bu insanlar için yalvardım, ama yararı yoktu. Vali bizim Amerikan mülkümüzü bile koruyabileceğine söz veremiyordu ve sonuçta koca şehirden tek kurtarabildiğim Amerika doğumlu küçük Arusyak oldu.

O pazar gününden sonra, sokaklar eşyalarını sadaka gibi fiyatlara satmaya çalışan Ermenilerle doldu. Hepsi çok sessizdiler — umutsuzluğun sessizliğiydi bu. Türkler bile düşünceli görünüyordu, zira Ermenilerin Türkiye'deki en verimli ve hünerli halk olmasından dolayı şehirlerinin ekonomik bakımdan çökeceğinin farkındaydılar. Zavallı bir hizmetçi kız dikiş makinesini — tek varlığını — satmaya çalışıyordu; onu dört dolara vermeyi reddedince adamın biri makineyi kapıp kaçtı. Birkaç gün sonra, okul hizmetkârlarımızdan birinin kocası dikiş makinelerini okula getirirken adamın biri makineyi omzundan kaptığı gibi alıp kaçmış.

Biraz parası olanlar Konya'ya (antik İkonyum) açık yük vagonlarıyla gittiler, yanlarında da sadece bir iki ufak eşyalarını götürebildiler. Eşyalarını kiliselerde bırakmaları söylenmiş, onların korunacağına dair söz verilmişti, ama aynı söz Sapanca'da da verildiği ve kilise insanlar daha şehirden çıkmadan yağmalandığı için kimse bu söze güvenmiyordu. Kırk kişilik vagonlara, altmış ila seksen arasında insanı tıkıyorlar, yığılı eşyaların üzerinde üst üste oturtuyorlardı. Güneyden bazı misyonerler bu sürgünlerle dolu trene rastlamışlar ve insanların durumunu had safhada bir sefalet olarak tanımlamışlardı. Bir kız yolda kendini asmıştı; diğerleri yanlarında zehir taşıyorlardı. Anneler güzel bebeklerini misyonerlere uzatıyor ve almaları için yalvarıyorlardı. Bir Türk subayı Amerikalıların uzaklaşmasını emretti ve şöyle dedi: "Bu Ermeniler tehlikeli insanlardır, üzerlerinde bomba olabilir."

Konya'dan sonra yayan ya da arabayla Mezopotamya'daki Musul adında bir çöle gideceklerdi. Parası olmayanlar tüm yolculuğu yayan yapmak zorundaydı. Kulaklarına yürüyenlere yapılan muameleyle ilgili öyle korkunç öyküler geliyordu ki — nasıl onlara ekmek satmanın bile yasaklandığı, nasıl soyuldukları ve ailelerin birbirinden koparıldığı, öldürülen erkekler ve Türklere verilen kadınlarla kızlar, Müslüman olarak yetiştirilmek üzere satılan çocuklar — insanlar mümkün olduğu kadar uzağa trenle gidebilmek için varını yoğunu sattı.

Yanlarına para almaktan korkuyorlardı, çünkü yollarda soyulabilirlerdi. Bütün varlıklarını geride bırakmak zorundaydılar ve evlerini terk ettikleri anda Makedonya'dan gelen mülteciler el koyuyordu. Ne acınası bir durum — yoksul ve açlıktan ölme tehlikesi içinde olmak; varlıklı, lükse ve kibarlığa alışık olup ondan sonra bütün bu acılara katlanmak; kadın olmak, özellikle de güzel bir kadın olup kadınlığın bütün tehlikeleriyle baş başa kalmak (İstanbul'da bazıları bana sürülmeleri söz konusu olursa yüzlerini çirkinleştireceklerini söylemişlerdi); erkek olmak

ve bütün bunları görmek, ancak karşı koymak için parmağını bile oynatamamak; orada olmak ve tahammül etmek; burada olmak ve bunları hayal etmek!

Böylesi sınavlardan geçerken insanlar Tanrı'ya imanlarını nasıl koruyabilirler? Kaçı onu inkâr edip lanet okuyacak? Kaçı Müslümanlığı kabul edecek? Ve kaçı sonuna kadar sadık kalıp gözyaşları içinde şöyle diyecek: "O beni öldürüyor — öldürmekten de beter ediyor — yine de O'na güvenecek miyim?" Bana tekrar tekrar şunu söylüyorlardı: "Ah, beni şimdi öldürseler kabulüm; ama Müslüman olmam için zorlamalarından korkuyorum."

Bütün bunların anlamı neydi? Türkiye'deki Hıristiyanlığı hedef alan, başka bir deyişle Ermeni halkının imhasını ya da başka ırklarla karışmasını amaçlayan bir ölüm darbesiydi bu. İyi de neden? Çatışmanın en başında, ya da hemen akabinde cihad ilan edilmişti. Bu bütün Hıristiyanları öldürme amacını işaret ediyordu ki, bunun ödülü de Müslüman cennetinde ebedi mutluluktu. Türkiye başta sadece kendisiyle savaşta olan uluslara yönelik cihad ilan etmişti, ama sonradan tüm Hıristiyanlara karşı savaş açtı.

Ermeniler öyle sabırlı, öyle sessizdiler ki, hiç şikâyet etmiyorlardı. O günlerde birbirimize çok yakınlaştık. "Bizim acımız senin acın oldu," diyorlardı bana, "Sende Ermeni yüreği var." Ama onların sürülmesinin gerçek anlamına vardıkça, yemek yiyememeye, uyuyamamaya başladım. Bir gün dostlarıma şöyle dedim. "Ben bugün sizi rahatlatamam; sizin beni rahatlatmanız lazım. Sanırım kendim sürgüne gitseydim bu kadar kötü hissetmezdim." Ve onlar öyle cesur ve neşeli davrandılar ki, gerçekten o evden cesaret ve neşe kazadım.

Hepsi gidene kadar dostlarımla kalmayı planlamıştım, ama bu imkânsızdı. Protestanlara özel ayrıcalıklar tanımışlardı; en son gideceklerdi ve o haftanın çarşamba günü öbür Ermenilerin hepsini gitme sıralarını beklemek üzere sokaklara döktükleri halde, Protestanların evlerinde ya da kilisede kalmalarına izin vermişlerdi. Diğerleri istasyonun yakınında, yol kenarında bagajlarıyla birlikte günlerce beklediler.

Böylece, o sürgün haftasının cuma günü, kağnıdaki eşyalarımın üstüne tırmanmış küçük Arusyak'la birlikte ve eşyalarımı gözümün önünden bir an bile ayırmaya cesaret edemeden, okul lojmanının kapısında toplanmış dostlarıma veda ettim. Yağmurdan ve başkalarının meraklı bakışlarından korunmak için şemsiye açmıştım. Bu bir sürgüne benziyor ve ben kendimi bir sürgün gibi hissediyordum.

İstanbul'a ulaştığımızda her şey öylesine huzurlu ve sessiz görünüyordu ki, düş kırıklığına uğradım. Şehirden uzun süredir haber almamıştık ve artık düşmanın eline geçmesi yakındır diye düşünüyorduk. Kadınlar ve çocukların hepsini modanın zirvesinde giyinmiş ve besbelli dünyanın ıstıraplarına kayıtsız görmek, acı verici bir tezattı.

Korkuyu arkamda bırakamamıştım. İstanbul'da herkesin {{Ermenilerin}} yüreği korkuyla çarpıyordu. İstanbul'un da boşaltılacağı konusunda söylentiler vardı; ailelerin parçalandığına, Hıristiyanların Müslüman yapıldığına dair korkunç öyküler geliyordu kulağımıza. "Bu toplu katliamdan daha kötü," diye tekrarlayıp duruyorlardı, "Bizi şimdiden öldürsünler." Herkes ülkeyi terk etmek için çılgınca uğraşıyordu, polis karakolları Amerika'ya, Bulgaristan'a ya da Romanya'ya gitmek için izin almaya — çoğunlukla boş yere — çalışan insanlarla dolup taşıyordu. Erkeklerin hiçbirinin gitmesine izin yoktu. Onlar sürülmek ya da katledilmek üzere geride bırakılıyorlardı. Bazı günler kadınların ayrılmasına izin veriliyor, bazı günler ise geri çevriliyorlardı. Amerikalı olduğum halde ve Büyükelçiliğin yardımıyla bile evraklarımın

düzenlenmesi iki gün sürdü ve her adımda Arusyak yüzünden ya da birlikte götürdüğüm başka bir Ermeni kızından dolayı zorluk çıkaracaklar, ya da geri çevrileceğim diye ödüm koptu.

Trendeyken, sınıra gelmemizden hemen önce bir Ermeni aile geri gönderildi. Mezunlarımızdan ikisi Bulgaristan'da bize katıldılar ve onların İstanbul'u terk eden son Ermeniler olduğu söylendi. Bize sonradan katılan Amerikalı hanımların, bebekleri olduğundan dolayı çok fazla ihtiyaç duydukları halde, izin verilmediği için yanlarında bir hizmetkâr bile götüremediklerini biliyorum.

En sonunda korkunç Türk ülkesinden çıkmıştık, ama heyhat, bir parçamız geride kalmıştı. Sessiz saatlerde gözlerimizin önünden görüntüler geçiyordu. Yolculuğumuz boyunca ıssız yerlerden geçerken yürüyenleri görebiliyordum; aç susuz, dinlenmeden yürüyenleri, zavallı dostlarımı — güneş başlarına geçmiş, yorgunluktan ve açlıktan bayılma raddelerine geldiklerinde başlarındaki zalimlerin onları yürümeye zorlayan gaddar yüzlerini ve sopalarını... Ekmek alacak bir yer olmadan, çıplak topraktan başka yatılacak bir yer olmadan yalnızca yürümek, hep yürümek... Ve merak ediyordum, yola çıktıklarındaki ulvi inançları ve cesaretleri sonunda tükenecek miydi? Ve bunları düşününce Davut Peygamber'in sözleri benim sözlerim oluyordu: "Gözyaşlarım yiyeceğim oldu, gündüz gece ve bana sorup durdular, 'Nerede senin Tanrı'n?'"

Ama tablonun daha aydınlık bir yanı var. Yolculuğum sırasında pazar günü Vahiyler kitabıma döndüm ve bugünler için bir mesaj bulabilir miyim diye baktım ve işte, ördaydı, Vahiy vii., 13-17: "Onlar ki büyük çilelerden geçmişler, giysilerini yıkamışlar ve Kuzu'nun kanında aklamışlar... Artık ne acıkacak, ne de susayacaklar; güneş de, ne ışığını, ne de sıcağını vuracak üstlerine... Ve Tanrı gözlerindeki tüm yaşları silecek."

XIV.

ANADOLU DEMİRYOLU

Anadolu Demiryolu, İstanbul'un Asya'daki banliyöleri ile İskenderun (Aleksandretta) körfezi arasında Anadolu'yu diyagonal olarak kat eder; ancak hattın Konya'dan sonraki bölümü Bağdat Demiryolları Şirketi'nin elindedir ve bu bölümün yapımı henüz tamamlanmamıştır. Toros sıradağlarının altından geçen tünel henüz trafiğe açılmamıştır ve şu anki hat sonu dağların kuzey tarafında, Pozantı'dadır. Adana ovasında, hattın Adana'yı Mersin ve İskenderun limanlarına bağlayan kısa bir bölümü şu an çalışır durumdadır; ancak bunun ötesinde, Amanos bölgesinde hat yine kesintiye uğramakta, Halep çıkışlı demiryolu ağına ulaşabilmesi için yolcunun bu ikinci dağ engelini de karayolu ile aşması gerekmektedir.

Anadolu Demiryolu, eski çağlardan kalma bir ticaret yolunu izler; bu yol üzerindeki belli başlı noktalarda ve hattan kuzeydoğu yönünde içerilere doğru uzanan kesimlerde önemli Ermeni kolonileri mevcuttur. Ama demiyolu güzergâhının izlediği hat, Ermeni yayılımının genel sınırlarını belirler ve Asya Türkiyesi'nde Rumlara kıyasla Ermenilerin "etkinlik alanını" gösterir. Anadolu Demiryolu'nun güneybatısında kalan kayda değer tek Ermeni kolonisi Smyrna'dadır {{İzmir}} ve görünüşe göre buradaki Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerindekilere kıyasla daha az zarar görmüşlerdir — birkaç önde gelen Ermeni'nin asılması dışında başkaca bir olay yaşandığı bilgisine sahip değiliz.

Demiryolu bölgesindeki Ermeni kolonilerinin sürgününün Haziran ve Temmuz aylarında başladığı görülüyor. Bunların sayısı metropoliten bölgelerden (bkz. XIII. Bölüm) gelen daha geniş çaplı sürgün akınlarıyla kısa sürede yükseldi ve hat üzerindeki trafik umutsuz biçimde sıkıştı. Hayvan vagonlarında yolculuğun zorlukları yeterince kötüydü, ama şimdi hat üzerindeki her istasyonda sürgün kalabalıkları, nakil sıralarının gelmesi için sonsuz gibi gelen uzun sürelerle bekletiliyordu. Demiryolunun bir ucundan diğerine kat ettiği Anadolu platosu, ortalama olarak yüksek irtifaya sahiptir ve yazın bile iklimi serttir. Sürgünler her şeyden yoksun bir durumda, yiyeceksiz ve barınaksız, açık araziye terk edildi — şurada 2.000, burada 5.000, şurada 11.000, burada 12.000, şurada 15.000, burada 30.000 kişi. Bu veriler ve rakamlar, bu bölümde yer alan belgelerde güvenilirliklerinden kuşku duyulamayacak çok sayıda tanık tarafından doğrulanmakta. Tanıklar demiryolu boyunca altı farklı yerden gözlemlerini aktarmışlardır. Bir tanesi sürgünlerden biriydi; bir toplama kampının dehşetini bizzat yaşamıştı. Ama yolda alıkonmanın sefaleti, sırası gelince hat sonuna kadar götürülüp, oradan yaya olarak dağlara sürülenlerin çektiklerinin yanında hiç kalıyordu. Adana ovasına vardıklarında onları gören bir tanık ne durumda olduklarını dehşet verici sözcüklerle anlatıyor. Sağ kalıp da ikinci dağ engelini aşan ve neredeyse sürünerek Halep yönünde ilerlemeye devam etmeye çalışanlara ait daha da korkunç tanıklıklar mevcut.

Demiryolu güzergâhı boyunca devam eden bu ıstırap yolculuğu üç aydan fazla sürüyordu. Sürgünlerin çoğu evlerinden Ağustos'ta çıkarılmışlardı; ilk belgelerin tarihleri Eylül başları. O tarihte ilk kafileler daha dağlık bölgedeki yürüyüşlerine yeni başlıyorlardı; son belgeler Kasım'da yazılmıştı ve hâlâ sürgünlerin büyük bölümü Adana'ya varamamıştı; Toros ve Amanoslar'ın güneydoğu yamaçlarında, dağ zirveleriyle düzlüğün arasında — bitkinlikten kımıldayamayacak durumda — üst üste yığılıp kalmışlardı. Son tanıklardan biri buradakilerin sayısının 150.000 olduğunu tahmin ediyor.

104. ANADOLU DEMİRYOLU: ON YILDIR TÜRKİYE'DE YAŞAYAN BİR YABANCI DOKTORUN* ERMENİLERİN SÜRGÜNÜ SIRASINDA YAPTIĞI YOLCULUĞA İLİŞKİN ANLATTIKLARI; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.†

Küçük Asya'nın bir ucundan öbürüne "normal" zamanlarda bile yolculuk yapmanın ne demek olduğu, sadece Türkiye'de seyahat etme "deneyim"ini yaşamış olanlarca anlaşılabilir. Savaş zamanı ise gerçekten kalacak hiçbir yer yoktur. Yazdığım tarihten kısa süre sonra yolcu trafiği haftada bir trenle sınırlandı ve o da kesildiğinde sivillere açık iç bölgelerle hiçbir tren bağlantısı kalmadı.

Bu olağandışı yolculukta, hiçbir şeyin eskisi gibi olmadığını iyice anlaması için insana birkaç saat yetiyor da artıyor. Kişi, hiç de hoş karşılanmadığını tüm yol arkadaşlarının mesafeli davranışlarından anlıyor. Konuşmalar alçak sesle, keyifsizce yapılıyor — kuşkulu bakışlar şöyle der gibi: "Kim bu gâvur, böyle bir zamanda gelen bu davetsiz misafir neyin nesi?"

İlk büyük istasyonda gözümün önüne serilen görüntü, bilsem ve hazırlıklı olsam bile yine de benim için bir şok oldu. İstasyon ve çevresinde, bin ya da daha fazla sayıda, birbirine sokulmuş bir insan yığını ve nefes alacak yer kalmayacak şekilde insanlarla doldurulmuş upuzun kağnı sıraları uzanıyordu. Bu, Ermenilerin fiili tehcirine sadece kısacık bir anlık ilk bakışta görünendi. Trenimiz istasyona gelip durdu; ama hiçbir karışıklık, ağlama, bağırma olmadı; sadece garip biçimde durgun bir insan yığını; mahzun, kederli, umutsuz, göz pınarları kurumuş — geriye, bıraktıkları evlere, kendilerinden koparılan kocalara, babalara, ağabeylere doğru ve ileriye; çölde ölüme, ya da kendilerini tutsak edenlerin, kendileri yerinde sayarken gelişip güçlenmiş olan bir ulusun belasından ülkelerini kurtarmak zorunda olan adamların elinde "siyasi ve askeri zaruretten dolayı" ölümden beter bir yaşama bakan insanlar. Aralarında her yerde muhafızlar olduğundan, onlarla konuşmak mümkün değildi. Bir yabancının belirmesi bazılarının hevesli, meraklı bakışlarını üzerimde toplamıştı; şöyle der gibiydiler: "Bize kurtarmaya gelmiş olabilir mi?"; diğerleriyse değişmeyen bir umutsuzlukla paylarına düşeni kabullenmiş görünüyorlardı.

Sonradan öğrendiğime göre, bunların çoğunun geldiği kasaba, belki yolculuğu kaldıramayacak kadar güçsüz bir düzine yaşlı kadının dışında, tümüyle boşaltılmıştı; kasabadaki misyon tesisi hükümet tarafından başıboş bırakıldığı için, dört gece üst üste komşu köyden gelen çapulcuların istilasına uğramış, yağmacılar kapıları pencereleri kırmışlar, taşıyabilecekleri her şeyi alıp götürmüşlerdi.

Trenimiz erkek, kadın ve çocuklarla tıklım tıklım dolu hayvan vagonlarından lokomotifin taşıyabileceği kadarını alarak çabucak kalktı. Bu vagonlarda yerlere çömelmiş kalabalığın üzerinde sallanan derme çatma beşikler görünüyordu, bunların içinde minicik bebekler vardı — durumun dehşetine kayıtsız olan yegâne bireyler; buna rağmen bütün masumiyetleriyle, insan kıskançlığının ve açgözlülüğünün kefaretini ödemeye mahkûm olanlar...

* {Dr. Hoover}.

† {Bu anlatının Toynbee'deki kopyası 22 Ocak 1915 tarihlidir. NA(UK)/FO96/210/34. —A.S.}

Bu sahneler çeşitli istasyonlarda tekrarlandı, ama ——— istasyonunda tarlalardan nehre doğru bakarken Türk kumandanın şöyle dediğini duydum: "Evet, burada nezaretimde 30.000 kişi var." Sonra nehir boyunca gözümün alabildiği kadar baktım. Tek görebildiğim, aralıksız bir yığın halinde uzanan ve yaz ortası güneşinin kavurucu sıcağına karşı insanların tek korunağı uydurma battaniye çadırlar oldu. Bu kalabalıkların uzun yolculukları boyunca yiyecek alabilecekleri bir yer göremedim; oysa bu insanların çoğu evlerinden ayrılalı en az birkaç gün olmuştu ve yanlarına en fazla bir parçacık buğday alabilmişlerdi, üzerlerinde hemen hiç para da yoktu. Aynı sayıdaki bir sığır sürüsüne sağlanacak yiyecek kadar bile erzak temin edilmeyen 30.000 kişilik bir kampın sağlık koşullarını hayal edebiliyor musunuz?

Yorucu yolculuk günlerim boyunca, yol arkadaşı olarak bir Türk yüzbaşı ile beraberdim; saatler geçtikçe bana daha az kuşkuyla bakmaya başlamış, hatta bazen dostça davrandığı bile olmuştu. ———'a vardığımızda yüzbaşı çıkıp Ermeni kalabalığının arasına karıştı ve kısa süre sonra yanında yaklaşık on beş yaşlarında bir Ermeni kızıyla geri döndü. Kızı bitişik vagondaki bir kompartımana, bir Türk kadınının yanına zorla soktu. Annesinin kendisiyle gelmesine izin verilmemesi üzerine kız olanların anlamını kavramıştı. Çılgınca kaçmaya çalıştı; pencereyi tırmalıyor, yalvarıyor, çığlıklar atıyor, saçlarını yolup insanların ellerine sarılıyordu; bu arada aynı onun gibi acısından çıldırmış annesi istasyon peronunda dikilmiş, kızını kurtaramamanın çaresizliğini yaşamaktaydı. Yüzümde gizleyemediğim kınama ifadesini gören yüzbaşı yanıma yanaşıp şöyle dedi: "Efendi, sanırım böyle şeyleri onaylamıyorsunuz; ama size nasıl olduğunu anlatayım. Bakın, bu kız talihli. Onu eve götüreceğim, evimde bir Müslüman hizmetçi olarak yetiştireceğim. Böylece bakılacak ve daha kötü bir kaderden korunmuş olacak — ayrıca annesine kız için bir altın lira bile verdim." Ve sanki yeterince ikna edici olmamış gibi, "Bakın, bu alçaklar son birkaç gün içinde tam burada, bu şehirde Müslümanlarımızdan ikisini öldürdüler," diye ekledi, sanki bu yeterli bir mazeretmiş gibi; sanki tüm Ermeni ırkını ortadan kaldırmanın bir mazereti olabilirmiş gibi. Bu rezil, şeytanca uygulama hakkında kendi yorumumu ona sunmaktan kendimi alamadım, ama umrunda bile olmadı.

Kabadayı Türk işportacılarının, Ermenilerden çaldıkları ya da sadaka gibi paralara aldıkları her çeşit eşyayı sokaklarda arabalarla dolaştırarak satmaya çalışmaları yürekler acısı bir manzaraydı. Ben geçerken, bir tanesi bir sürü Türk kadınının incelemesi için beyaz bir çocuk paltosunu havaya kaldırdı; o paltoya bakarken zihnimden şimşek gibi bir görüntü geçti; denizin öte yanında, küçük bir kızdı bu; hemen hemen aynı boyda küçük bir palto vardı üstünde; başını kaldırıp yüzüme bakıyor ve "Babacığım," diyordu.

Burada başka bir öykü daha dinledim – misyon hastanelerinden birinde çalışan ve benim varışımdan iki gün önce, insan kılığındaki ifritlerin eline düşme korkusuyla neredeyse aklını yitirip zehir içerek hayatına son veren hemşirenin öyküsünü... Bunlar tekil ve olağandışı örnekler olsaydı, bu olağandışı olaylar yılında üzerlerinde yorum yapmaya gerek olmayabilirdi, ama böyle şeylerin imparatorluğun her tarafından binlerce kez tekrarlandığını öğrendiğimiz zaman, işlenen suçların büyüklüğünü anlayabiliyoruz. Tekrar yüzbaşıya dönüp şöyle dedim: "Hedefinizi gerçekleştirmek için neden bu kadar acımasız önlemler alıyorsunuz? Bu insanları ülkenizin dışında güvenli bir yere göndermek istediğiniz takdirde yol paralarını ödemeyi teklif eden dost bir ulusun önerisini neden kabul etmiyorsunuz?" Şunları söyledi: "Bakın, anlamıyor musunuz, aynı şeyin birkaç yıl sonra tekrarlanmasını istemiyoruz. Aşağıda, Arap çöllerinde

hava çok sıcaktır ve su yoktur; bu insanlar o sıcak iklime dayanamaz; anlamıyor musunuz?" Evet, anlıyordum. Daha Arap çöllerine varmadan onlara ne olacağını herkes anlayabilirdi.

Demiryolundan sonra, ülke içinde arabayla günler boyu yolculuk yaptım. ———'a vardığımda sürgün tüm hızıyla devam etmekteydi; şehrin Ermeni mahallesinde sokaklar Ermeniler, Türk siviller ve Türk subaylarıyla dolup taşıyordu. Sokakta dikilen subaylar, daha alt rütbedekilerin yürüttüğü, evleri birer birer dolaşarak hane halkını dışarı atma işinin sevk ve idaresini yapıyordu. Bu evlerin erkekleri telaş içinde hayvan ya da araba bulmak için koşturuyor, tüm tasarrufları olan az miktarda parayla fahiş fiyatlar ödemek zorunda kalıyor, bazıları bir eşek kiralayabilmek için para bulmak üzere halılarını ya da envai çeşit eşyalarını teklif ediyorlardı. Çoğu kaç para verirse versin bir hayvan bulamıyor ve birkaç özel eşyasını çıkın yapıp yola çıkıyordu; öyle sersemlemişlerdi ki bunun ne anlama geldiğinin farkına varamıyorlardı, tek bildikleri gitmek zorunda olduklarıydı. Yaşlı bir Ermeni beyefendisi giderken Türk komşusuna yaklaştı, elini öptü ve sevgiyle vedalaştı, Türk de aynı şekilde karşılık verdi. Belli ki bu ikisi uzun yıllar boyunca birbirleri için "iyi komşular" olmuşlardı. Yığınlarla Türk kadını sırayla bütün evlere küstahça dalıyor, kıymetli halılar ve başka eşyalar bulmaya çalışıyordu. Polis yanıma yaklaşınca arabama döndüm ve orada beklerken hancının adamlarından birine çevreden duyulacak şekilde fısıldayarak söyle seslendiğini duydum: "Sen çık da *halı al—halı*, anlıyor musun, ne yapıp yapıp *halı* al ve bak, çok fazla verme; hiçbir şekilde iki mecidiyeyi (6 şilin 4 peni) aşma." Ben beklerken adam eli kolu halılarla dolu geldi; hancıyla adamı onları handa bir odaya koydular; bir yandan da halıların gerçek değerleri üzerinde tartışıyorlar, sadaka parasına mal ettikleri bu alışverişten şeytanca keyifleniyorlardı. Dört adam geldi; siyah bir kumaşa sarılı bir ceset taşıyorlardı. İçine değerli eşya koyup kaçırabileceklerinden korkan hancı bir adımda yanlarına zıpladı ve kumaşı açarak bağırdı: "Nedir bu elinizdeki, ağalar?"

Bu gördüğüm genel sürgün planı birçok kasabada uygulanıyordu. Bulunabilen hayvanlar ve arabalar eşyalarla doldurulup kasabanın dış mahallelerine gönderiliyor, her şey hazır olana kadar orda bekletiliyordu; sonra yayan kalabalık onlara katılınca hep birlikte gidiyorlardı. Yola çıkmalarını görmek zaten yeterince hüzün vericiydi, ama bu kadarla kalmıyordu. Yollarda da birbiri ardına bu gruplara rastlıyordum; "ilerlemekte" idiler — yol yorgunu, takatsiz, bitkin — hiç durmadan gidiyorlardı; ölümlerine doğru. Ah, evet, insan her zorluğa katlanabilir, ama eğer yüreği umut doluysa, yolculuğun sonunda yuvası ve dostları bekliyorsa.

900 kişilik bir grubun yanından geçtik, yanlarında sadece iki tane silahlı ve at sırtında jandarma vardı. Sonradan bana "Neden jandarmaları öldürmüyorlardı?" diye soruldu. Eminim bu kolay olurdu; ama muhafızlarını öldürürlerse rastlayacakları ilk silahlı çetenin merhametine kalırlardı; ya da köylere sığınmak zorundaydılar, zira Türkiye'nin dağlarında sağ kalamazsınız. Bu kafilenin yanından geçerken arabamın sürücüsü şöyle diyerek ne kadar duyarlı (?) bir yüreğe sahip olduğunu gösterdi: "Efendi, kadınları ve küçük çocukları bu durumda görmeyi yüreğim kaldırmıyor. Ama," diye devam etti, "içlerinde birkaç kız var ki hiç fena değil. Önümüzdeki kasabaya varınca bir tanesini alacağım." Ardından bana Ermenilerin işlediği iddia edilen suçlara ilişkin bazı tüyler ürpertici şeyler anlatmaya başladı. Anladım ki, zaman geçtikçe ve sürgün hız kazandıkça, sıradan insanlar kabaca abartılmış öykülere ve basit insanları yapılanların haklı olduğuna inandırmak için uydurulmuş yalanlara gittikçe daha fazla inanır

olmuşlardı. ———'a ulaştığımda, Ermeni çarşısını kapatılmış, dükkân kapılarını mühürlenmiş buldum, ancak kasabadaki Ermeni nüfusun henüz sadece küçük bir kısmı sürülmüştü. Önde gelen Ermeni tüccarlardan on dördü o gece bu kasabada asıldı. ———'a geçtiğimde, her gün duyurulan yola çıkma emirleri yüzünden dehşete düşmüş, korku içindeki Ermeni dostların ve komşuların, misyonerlerin başına üşüştüğünü gördüm. Genel sürgün emirleri birkaç gün sonra geldi; hayatlarının ve mallarının korunması için yalvaran insanlar kalabalık gruplar halinde misyonerlerin çevresini sarmaya başladılar. İnsanın misyonerlerin yaşadığı gerginliği, savaş içindeki ve yabancı güçlerin müdahalesine kapalı bir ülkede sıkışıp kaldıkları için ne denli umutsuz olduklarını anlayabilmesi öyle zor ki. Yedikleri darbenin altında ezilen varlıklı, gururlu Ermeniler bugünlerde yıllarca yaşlanmış gibiydiler. Bazıları gözyaşları yanaklarından süzülerek bize geliyor, kendileri için bir çıkış yolu bulmamızı rica ediyorlardı. Pazar alanında ev eşyaları ve özel eşyalar için açık artırmalar düzenleniyordu. Kimsenin özel bir alım yapma hakkı yoktu ve fiyatların resmi görevliler tarafından onaylanması gerekiyordu. Evlerin ve arazilerin açık artırma ile satılmasına izin veren emirlerin gelmesi, insanların zihninde şu soruları uyandırmıştı: "Nakit karşılığı satarsak, paramızın elimizden alınacağına kuşku yok; hükümet bonosu alırsak, bir değeri olacak mı?" Protestanların genel sürgünden muaf tutulacağına dair bir emir geldi ve birkaçının dahi olsa kurtulabilme umuduna sevindik. Ancak bu ayrıcalıklı uygulama, Protestanların beşer ila onar ailelik gruplar halinde çevredeki Türk köylerine dağıtılmasıyla sonuçlandı; burada Müslüman bir toplum tarafından kuşatılmış olacaklar, ya zorla Müslüman yapılacaklar, ya da korkunç zulümler göreceklerdi. Öğrendiğim kadarıyla, bu şekilde "dönmüş" olan hiçbir Protestan ya da Gregoryen Ermeni'ye dokunulmuyor. Bütün yapabildiğimiz onlara bunu yapmamalarını {{Müslüman olmamalarını}} öğütlemekti; çünkü biliyorduk ki, "dönmüş" olanlar evlenerek Müslüman ailelere katılmaya zorlanıyordu. Dayanmak zorunda kaldıkları muazzam baskıyı, ailelerini ölümden kurtarmak için bir kâğıt parçasını imzalarken nasıl bir kendini feda etme ruh hali içinde olduklarını yalnız Tanrı bilir. Bu kâğıtlar basılı formlardı, imzalayanın kendi özgür iradesiyle ve bilinci tamamen yerinde olarak Müslüman inancını kabul ettiğini belirtiyordu.

O günlerde sürgüne zorlanan, öldürülünceye kadar dövülen ya da işkence edilenlerin sayısını göz önüne alırsak, içlerinden Müslümanlığa dönenlerin sayısının görece azlığı, bu insanların Hıristiyanlık'la olan bağlarının ne kadar güçlü olduğunu gösteriyor. "Dönenler" de Müslümanların kendilerine dokunulmayacağı konusunda verdikleri sözlerin doğru olmadığını sonradan anladılar, zira birçok yerde, Müslüman sayıldıkları halde daha sonraları onlar da sürgüne zorlandılar. Kentin birinde Müslüman olan yaklaşık 1.000 ailenin hepsi, bu kadar büyük bir sayının bir tehdit oluşturabileceği düşünülerek, sürgüne gönderildi.

Eğer geçen yılın olaylarının gösterdiği bir şey varsa, o da, Müslümanlığın Hıristiyanlığa karşı var olma savaşında – duraklamış haldeki İslam uygarlığı için, Hıristiyan eğitimleri nedeniyle gittikçe daha büyük bir tehdit oluşturan bir ırkı bertaraf etme çabasında – uğradığı fiili başarısızlıktır. Nedeni siyasi gereklilik, ya da her ne olursa olsun, bu aslında, görünürdeki egemen sınıfın daha ileride olan Hıristiyan ırka karşı beslediği kıskançlık yüzünden, ilkel bir vahşet sergileyen yöntemlerle yönetimi elinde tutabilme çabasından başka bir şey değil.

105. ESKİŞEHİR: BİR ERMENİ MAĞDURUN* MEKTUBU; TİFLİS'DE ERMENİ GAZETESİ "HORIZON"DA 30 EKİM/12 KASIM 1915 TARİHİNDE YAYIMLANMIŞTIR.

Açlıktan öleceğiz; sahip olduğumuz her şeyi geride bırakmak zorunda kaldık; yanımıza alabildiğimiz çok az paralarımızı da çalıyorlar. Giysilerimizi bile çalıyorlar. Birçoğumuzda tek kuruş kalmadı. İnsanlık dışı bir durumdayız. Küçük rütbeli görevlilerin zalimliği her türlü sınırın ötesinde. Evvelki akşam, iki jandarma Kelici köyünden gelmiş olan sürgünlerin (daha o gün gelmişlerdi) çadırlarını yağmaladı. Bu arada yağmur gibi yağdırdıkları darbelerle birkaç köylüyü de yaraladılar. Kırk ya da elli çadırı götürmeye kalktılar, sonra bir tanesi gelip bize çavuşu yatıştırmamız gerektiğini söyledi. 400 kuruş (3 sterlin 6 şilin 8 peni) topladık ve bizi rahat bırakmaları karşılığında onlara verdik; sürgünlerden biri kendi payına düşeni ödeyebilmek için tek battaniyesini 4 kuruşa satmak zorunda kaldı. Birçoğumuz yolda yağmalanmıştık. Sürgünler bir istasyona varmadan önce onlara, "Siz devam edebilirsiniz, biz eşyalarınızı arkanızdan göndereceğiz" diyorlar ve insanlar paraları da dahil her şeyleri alındıktan sonra yola çıkarılıyorlar. Yolculuk sırasında hastalar yol kenarında bırakıldı. Bazıları çocuklarını nehre attı, bir kısmı intihar etti. Neden insanlar bize hiç değilse biraz yardım ulaştırmıyor?

Birçokları aile bireylerini kaybetmişler, nerede olduklarını kimse bilmiyor. İzmir ve Bursa çevresinden sürgünler her istasyonda tarifsiz eziyetlere uğruyorlar ve sadece ölümün gelmesini beklemekteler. Eskişehir'den Konya'ya kadar düzlükler Ermenilerin kaldığı çadırlarla kaplı. Bu dehşet verici sefalet merhametsiz yetkililerde hiçbir acıma duygusu uyandırmıyor, cinsiyet ve yaş ayrımı yapmadan kırbaçları ve sopalarıyla biçare kurbanlarına saldırıyorlar.

Son iki gündür sürgünleri çok uzaklara nakletmeye başladılar — hem de para almadan! Şimdiye kadar olanlar Ereğli ve Pozantı'nın ötesinde olup bitenlerle kıyaslanamaz bile. Konya'ya doğru yayan ilerleyen kafileyi gözlerimle gördüm ve yaşlı kadınlarla çocukların durumunu tarif edebilmem mümkün değil. İnsanlıktan çıkmışlardı. 300 kişi, sürgün emrine uyarak yol parası ödemişler ve dullar dağları yürüyerek aşmıştı. Erkeklere gelince, çok az sayıda kalmışlardı. Bütün bölgelerden yayan gelmeye zorlanan başka sürgünler de vardı, çünkü sürgünlerin demiryoluyla nakledilmesine dair genel bir emir verilmemişti. Jandarmalar bir yerden bir yere giderken kamp kurup dinlenmelerine lütfedip izin vermek için sürgünlerden çok büyük paralar talep ediyordu. Ama trenle de, yayan da gitseler, sürgünler her koşulda yağmalanmaya ve istismara mahkûmdu.

Artık Suriye ve Lübnan'daki insanları da sürmeye başladılar ve ilk konvoy Konya'ya ulaştı. Onların yerlerine Avrupa'dan gelen Müslümanları yerleştiriyorlar. Otuz somunu 130 kişi arasında paylaştırıyorlar ve bazı yerlerde bu kadarını bile vermedikleri oluyor.

* Adı gizli tutulmuştur.

106. AFYONKARAHİSAR: AFYONKARAHİSAR, 10/23 EYLÜL 1915 TARİHLİ MEKTUP;* TİFLİS'TEKİ ERMENİ GAZETESİ "HORIZON"DA 30 EKİM/12 KASIM 1915 TARİHİNDE YAYIMLANMIŞTIR.

Bazı sürgünler Konya'ya gönderildiler; ama Afyonkarahisar'ın soğuk yaylalarında branda bezleri altında ya da birçok yerde çadırdan bile yoksun şekilde, sefalet içinde 11.000 sürgün yaşıyor. Birçokları tarif edilemeyecek bir hale gelmişler. Yolculuklarında her türlü meşakkate katlanmışlar; büyük bir kısmı da yolda ölmüş. Birçok baba çocuklarını yolda terk etmek zorunda bırakıldı. Yatağanların ucuyla dürtülerek, küfür sağanağı altında günler ve günlerce yürümeye mecbur edildiler. Bu bitmez tükenmez yayan yolculuğa ayak uydurmaya çabalarken yanlarına alabildikleri eşyalarını, en gerekli olanlarına kadar yolda bırakmak zorunda kaldılar ve şimdi dondurucu platoda çıplak ve barınaksızlar.

Bu içler acısı ıstırap kitlesi, şu kasaba ve köylerden gelen Ermenilerden oluşuyor: Balıkesir, Bandırma, Erencik, Hayköy, Mihaliç {{Karacabey}}, Kasaba, Bursa, Gemlik, Benli, Marmaracık, Karsak, Gürle, Yenice, Cera, Ezli, Adapazarı, Karasu, Yalova, Çukur, Kars, Kelici, Şaklak, Mes Nor köyü, Çingiler, Ortaköy ve Keremet.

Aralarında bu köylerden on kadar rahip var.

Varlıklı yoksul kalmış; yoksulsa çıplak, aç ve acınacak bir sefalet içinde; yardımsız ve umutsuz, ölümün tüm dehşetiyle kuşatılmış durumdalar. Dondurucu rüzgârlara ve sırılsıklam eden yağmurlara karşı korunmasızlar; hayatları uzun bir ıstırap. İnsan böyle bir manzara göreceğine ölsün daha iyi.

Demiryoluna askerlerin nakli için el konulduğundan, bu talihsiz insan kitlesini burada belirsiz bir süre için terk etmeye karar verdiler. Doğa koşullarına karşı savunmasız bu korkunç yaşamdan kaçmanın hiçbir yolu yok. Tek yol ölüm; onlar da her gün yığınlar halinde ölüyorlar. Sadece bugün on iki kişi öldü.

---

* Yazanın adı gizli tutulmuştur.

107. AFYONKARAHİSAR: 2/15 EKİM 1915 TARİHLİ MEKTUBUN* ÖZETİ; BÜKREŞ'TEKİ İYİ HABER ALAN BİR KAYNAKTAN ALINAN 15/28 EKİM 1915 TARİHLİ RAPORUN (BELGE 11) EKİNDE ULAŞTIRILMIŞTIR.†

Çadırlarda yaşayan 16.000 Ermeni sürgün, hayvan vagonlarıyla Konya'ya gönderildi. Geceleri bu talihsiz insanların binlercesi yiyeceksiz ve barınaksız, soğuktan titrerken, onların muhafızları olacak bu yabaniler onlara sopalarla saldırıyor ve istasyona doğru sürüyorlar. Kadınlar, çocuklar ve yaşlı erkekler vagonların içine doluşuyor. Erkekler korkunç soğuğa karşın vagonların tepesine tırmanmak zorunda kalıyor. Feryatları yürek yakıcı, ama hepsi boşuna. Açlık, soğuk ve yorgunluk, hükümet'in uyguladığı şiddetle birleşince, Ermeni halkının bu son kalıntılarının, İzmit Sancağı, Bursa Vilayeti ve çevresinin eski sakinlerinin yok edilme süreci başarıyla tamamlanmış olacak. Sürgünlerin arasında hüküm süren büyük sefalete karşın, hükümet "Milli Savunma" için onlardan yüz Türk lirası topladı.

* Yazarın adı gizli tutulmuştur.

† {ORİJİNAL BELGE: Bükreş EDF'nın ("Taşnaksutyun") bir dizi raporu arasında yer alan 15/28 Ekim 1915 tarihli raporun kopyası; bkz. Büyükelçi Morgenthau ile Dışişleri Bakanlığı arasındaki İstanbul, 17 Eylül 1915 tarihli haberleşme. NA/RG59/867.4016/226. —A.S.}

108. AFYONKARAHİSAR: AMERİKALI BİR YOLCUNUN MASSACHUSETTS, 22 KASIM 1915 TARİHLİ MEKTUBU;* AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

Mr. ve Mrs. {Harlowe}, Miss. {Stevenson},† kolejimizden Amerika'ya okumaya gitmek isteyen bir Rum öğrenci, kocam ve ben {İzmir}den‡ ayrıldık. Bütün gün ve gece yolculuk yaptıktan sonra, ertesi sabah saat dokuz sularında Afyonkarahisar'a vardık. Karahisar'da üç saat beklememiz gerekiyordu, bu yüzden istasyondan bir araba tuttuk ve buraya bundan önce yaptığımız ziyarette tanıştığımız bir Ermeni doktorun — iyi eğitimli, genç bir doktor — evine gittik. Evde yalnızca karısını ve iki çocuğunu bulabildik; yaralı Türk askerlerine bakması için doktoru bir yıl önce alıp götürmüşler.

Karısı çevredeki çeşitli kasabalardan tüm Ermenilerin sürgün edildiğini duymuştu, bu yüzden sırası geldiğinde yanına alacağı birkaç eşyasını toplamakla meşguldü. Sırası, biz evdeyken geldi. Yirmi dört saat içinde tüm Ermenilerin gönderilmek üzere — nereye? — istasyonda olmaları emredilmişti. Nereye gönderileceklerini bilmiyorlardı, ama bildikleri bir şey vardı; o da her şeylerini bırakmaları gerektiğiydi — yıllarca çalışıp yaptıkları küçük evleri, biriktirdikleri birkaç parça şey, hepsi Türkler yağmalasın diye geride bırakılacaktı.

Yaşadığım en acı saatlerden biriydi bu; hatta bunu takip eden saatler, Karahisar'dan İstanbul'a kadar tren yolculuğu boyunca geçen saatler, hayatımda yaşadığım en acı saatlerdi diyebilirim.

O Ermeni evindeki manzarayı tarif edebilmek isterdim; üstelik biliyorduk ki, o şehirdeki yüzlerce başka evde de aynı yürek parçalayıcı sahnelere tanık olunabilirdi.

Doktorun o cesur eşinin, iki bebeğini alıp açlık ve ölüme onlarla birlikte gitmek zorunda olduğunu bilen o ufak tefek kadının cesareti... Birçok kişi evine gelmeye başladı; ona geliyorlardı; rahatlamak, neşelenmek için ve o bunların hepsini veriyordu onlara. Hiç böyle bir cesaret görmemiştim. En parlak ışıkları görmeniz için dünyanın en karanlık yerlerine gitmelisiniz ve en büyük kahramanları görmek için en gizli noktalara bakmalısınız.

Onun içinde zerre kadar korku bulunmayan o ışıl ışıl tebessümü, yüzlerce insanın mahvolmaya mahkûm olduğu o çamurlu köyde yol gösterici bir ışık gibiydi.

Onların neler hissettiğini anlamadığından değildi; onlardan biriydi sonuçta. Hayatı tehlikede olan sevdikleri bulunmadığından da değildi; kocası uzaklardaydı; onu ve bebeklerini felakete yollayanlara yardım etmekteydi.

Durumu konuşmak için gelenlerin arasından bir Ermeni, "Ah, Ermeniler için bir Tanrı yok," dedi.

Tam o sırada yoksul bir kadın, emri alınca bayılan bir genç kıza ilaç almak için içeri daldı.

Böylesi bir çaresizliği, böylesi bir umutsuzluğu Amerika'da hiçbir yüzde görmemişsinizdir.

"Bütün ırkımızı yavaş yavaş katlediyorlar," dedi bir kadın.

---

* {Mrs. (Anna Harlowe) Birge'den Dr. Barton'a Grafton'a Mass., 22 Kasım 1916 tarihli mektup}.

† {İzmir'deki kız okulundan bir öğretmen}.

‡ {{İzmir'den} sözcüğünden sonra "Pazartesi sabahı saat 4'de" sözlerini ekleyiniz}.

Adamın biri, "Bu, katliamdan daha kötü," diye yanıtladı.

Tellal köyün bütün sokaklarını dolaşıp Ermenilere herhangi bir yardımda bulunan, onlara yiyecek, para ya da herhangi başka bir şey verenin dövüleceğini ve hapse atılacağını bağırarak ilan ediyordu. Dayanabileceğimizden fazlaydı bu kadarı.

Kocam doktorun eşine, "Hiç paranız var mı?" diye sordu. Kadın "Evet," dedi, "Birkaç liramız var, ama birçok ailenin beş kuruşu yok."

İstanbul'a ulaşabilmemiz için kaç para gerektiğini hesaplayıp, küçük grubumuzda kalan tüm parayı onlara verdik. Ama onlara gerçekten yardım etmek için hiçbir şey yapamıyorduk; hayatlarını kurtarmaya yetecek gücümüz yoktu.

Amerikan okulumuzu ve kilisemizi Türkler çoktan ellerine geçirmişler, sokaklarda büyük bir geçit töreninin ardından kilisemizi camiye çevirmişler, okulumuzu Türk okulu yapmışlar, Haç'ı indirip Hilal koymuşlardı.

Birkaç hafta önce, çok uzun yıllardır oraya emek veren, kendi deyişiyle "o çölde küçük bir vaha yaratmak" için çırpınan imanlı Ermeni rahibimizi sürgüne göndermişlerdi.

Uzun haftalar boyunca, {İzmir}deki kolejimizden* Mr. {Cass Reed} Karahisar'da kalıp kilisemizi ve okulumuzu geri almak için çaba harcamıştı, ama yapılacak bir şey yoktu. Türkler kilisemizin adını, dediklerine göre onu almak için çok uzun yıllardır beklediklerinden, "Sabır Camii" koymuşlardı.

Şehirden kırık kalplerle ayrıldık ve daha henüz yola koyulmuşken birbiri ardına giden trenlerin yanından geçmeye başladık; hepsi bu zavallı insanlarla, yiyecek hiçbir şey bulamayacakları bir-takım yerlere doğru götürülenlerle tıklım tıklım doluydu. Durduğumuz her istasyonda bu trenlerden biriyle yan yana geliyorduk. Hayvan vagonlarından dönüştürülmüşlerdi ve her vagonun küçük, demir sürgülü pencerelerinin ardından küçük çocuk yüzleri bakıyordu. Yan kapılar ardına kadar açıktı ve insan içerisini açık seçik görebiliyordu; yaşlı erkekler, yaşlı kadınlar, minicik bebekleriyle genç anneler, kadın-erkek-çocuk, koyun ya da domuz sürüleri gibi üst üste yığılmışlardı — insanlar hayvanlardan daha kötü muamele görmekteydiler.

O akşam saat sekizde bu trenlerden birinin durduğu bir istasyona geldik. Ermeniler bize bu istasyonda üç gündür yiyeceksiz beklediklerini söylediler. Türkler yiyecek satın almalarına engel oluyorlardı; aslında bu katarın sonunda bir vagon dolusu Türk askeri vardı ve bu zavallı insanları Tuz Çölü'ne, ya da nereye götürüyorlarsa oraya vardıklarında daha ilerilere sürmek için hazır bekliyorlardı.

Yaşlı kadınlar ağlıyor, bebekler yürekler acısı bir şekilde bağırıyordu. Ah, böyle bir zulmü görmek, böyle bır ıstırabı işitmek korkunçtu.

Bize tren bir nehri geçerken yirmi bebeğin suya atıldığını anlattılar — verecek hiç yiyecekleri olmayan ve aç bebeklerinin ağlamasına dayanamayan anneleri atmıştı onları.

O tıka basa dolu vagonlardan birinde bir kadın ikiz doğurmuş ve nehirden geçerken önce bebeklerini suya atmış, ardından da kendisi atlamıştı.

---

* {İzmir Amerikan Koleji}.

Bu hayvan vagonlarında gidecek parayı ödeyemeyenler yürümeye zorlanıyorlar. Yol boyunca, trenimiz geçerken onların ağır ağır, hüzün dolu bir şekilde yürüdüklerini görüyorduk; evlerinden koparılmış, boğazlanmaya götürülen koyunlar gibiydiler.

Bir Alman subayı trende bizimle beraberdi, ona şimdiye kadar yapılmış en gaddarca şey olduğuna inandığım bu sürgünle Almanya'nın bir ilgisi olup olmadığını sordum. "Bir ırkın sürgün edilmesine itiraz edemezsiniz; kötü olan Türklerin bunu yapma şekli," diye cevap verdi. Kendisinin de iç bölgelerden yeni geldiğini ve hayatındaki en korkunç manzaraları gördüğünü söyledi. Şunları anlattı: "Askerlerin sürüp götürdüğü yüzlerce insan yürüyerek dağları geçiyordu. Birçoğu ölmüş ya da ölüm halinde, yol kenarlarında yatıyor. Yürüyemeyecek kadar güçsüz yaşlı kadınlar ve küçük çocuklar eşeklerin yanlarına kayışlarla bağlanıyor. Yol üzerinde ölmüş bebekler var. Her yer harcanmış insan yaşamları ile dolu."

Gece geç vakit son gördüğümüz ve sabah erkenden ilk gördüğümüz şey, yok edilmeye götürülen insan yaşamlarını yüklenmiş, birbiri ardına geçen trenlerdi.

Trendeki başka bir adam, bindiği bir trende annelerin böyle bir ölümden kurtarmak istedikleri çocuklarını alması için ona nasıl yalvardıklarını anlattı.

Söylediğine göre Harput'taki önde gelen iş-adamlarından biri, Türklerin kızlarını elinden aldığını görmektense dört kızını da kendi elleriyle öldürmeyi yeğleyeceğini anlatmıştı kendisine. Bu Ermeni, evini, işini ve tüm varlığını terk etmek, Türklerin onu sürgün etmek istedikleri yer her neresiyse, oraya doğru ailesiyle birlikte yaya olarak yola çıkmak zorunda kalmıştı.

İstanbul yakınlarında bir istasyona geldiğimizde, Bahçecik'ten henüz çıkarılmış Ermenilerle dolu uzun bir trene rast geldik.

Kocam ve Mr. {Harlow} Amerikan okulumuzda eğitim veren, oranın yerlisi öğretmenlerden biriyle konuştular. Anlattıklarının arasında yaşlı bir adamdan bahsetti; emir geldiğinde Bahçecik'te sokakta yürümekte olan bir adamdan. Yaşlı adam sağırmış ve ne olup bittiğini anlamamış, bu yüzden kasabayı terk etmek için bir girişimde bulunmayınca askerler onu sokak ortasında hiç acımadan vurmuşlar. Öğretmen hiç yiyecek alamadığını, çünkü askerlerin bunu engellediğini söylüyordu.

O bebeklerin ve küçük çocukların açlıktan ağlayışları hâlâ kulaklarımda çınlıyor. Rastladığımız her trende küçük çocukların aynı yürek parçalayıcı ağlamalarını duyuyorduk.

109. {KONYA}: DR. DODD'DAN* KONYA, 8 EYLÜL 1915 TARİHLİ RAPOR; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.†

Buradaki koşullar öylesine inanılır gibi değil ki, durumun genel bir görünümünü nasıl sunacağımı bilemiyorum. Tehcir hâlâ tüm hızıyla devam etmekte, ancak anlaşılmaz tıkanıklıklar ve gecikmeler oluyor. Sanırım tüm nüfusu zorla göçertme uygulaması, seyahat yollarını açık tutma becerisiyle kıyaslandığında o kadar orantısız derecede geniş kapsamlıydı ki, sonunda Eskişehir'den Toros dağlarına kadar tüm şehirleri kilitleyen büyük bir tıkanma yaşandı. Bunun ötesinde bildiğim fazla bir şey yok. Muafiyet ya da erteleme izni genellikle görünürde belli bir neden olmadan verilebiliyor; gerçekte neden çok açık: Polisi zengin etmek. Alman haraç miktarı binlerce lirayı aşmış olmalı.

Dr. {Wilfred M. Post} size buraya gelirken gördüklerini anlatacak. Onun söylediklerini tekrar etmemeye çalışacağım. {Ereğli}den almış olduğum bilgi güvenilir. Orada olan {Konya}lı Protestanların hepsi, karşılarına birçok güçlük çıkarıldığı halde geri döndüler. {Ereğli}de yaklaşık 15.000 sürgün bulunuyordu, ama o yöne doğru aralıksız akan bir sel olduğundan, bu sayı şimdi daha da artmış olmalı; yalnız buradan dağlara gönderilenler bu sayının dışında. Demiryolunun son istasyonu Pozantı'da kaç kişinin olduğunu öğrenebilmiş değilim. Onların şimdi Tarsus ve Adana'ya doğru gönderilip gönderilmediklerini kesin olarak öğrenemedim. Adana'dan öteye yolculuklar kesilmiş durumda, bu yüzden sürgünler, önceden olduğu gibi, Halep'in ötesine gönderilmiyorlar.

{Ereğli}de sürgünler demiryolu istasyonunun yöresindeki açık alanlarda kamplara yerleştirilmiş durumdalar. Onlara hiçbir korunak sağlanmamış. Sadece kalın yaygılar, pelerinler, çadır bezleri, çarşaflar, pamuklu kumaşlar, masa örtüleri ya da mendillerle ellerinden geldiğince çadır yapmaya çalışıyorlar; bu malzemelerin hepsini bu iş için kullandıklarını burada {Konya}da gözlerimle gördüm. Bu kalabalık için hiçbir sıhhi tesisat sağlanmadığından bulunabilen her köşe tuvalet olarak kullanılmakta. Bu bölgedeki pis kokuyu ancak korkunç diye tanımlayabilirim. Burada {Konya} yanımızdaki tamamen açık olan alanı gördüm; öylesine kalın bir dışkı tabakasıyla kaplıydı ki, basacak yer bulmak imkânsızdı; diğerleriyle birlikte kadınlar ve kızlar da gündüz ihtiyaçlarını burada görüyorlardı, çünkü hiçbir yerde herhangi bir tahta perde ya da başka bir muhafaza kesinlikle yoktu. İshal ve dizanterinin yaygın olduğu göz önüne alınırsa, sonuçları tahmin edebilirsiniz. O bölgede de sıtma burada olduğu kadar aşırı derecede yaygın ve yılın bu vakti de tam bu hastalık için uygun zaman. Kaç ölüm olduğu hakkında hiç bilgim yok.

Bir zaman sonra, {Ereğli}deki çok sayıda sürgünün kasabada barınmasına izin verildi; böylece ev kiralayabildiler ve bir süre için biraz daha rahat ettiler. Ama huzur bulmalarına izin yoktu. Ansızın polisten hepsinin Pozantı'ya doğru yola çıkacağına dair bir emir geliyor ve kasabada bulunan herkes, yaklaşık 5.000 kişi tüm eşyalarıyla birlikte sokağa dökülüp

* {Mr. Morgenthau'a?}

† {ORİJİNAL BELGE: William S. Dodd'un Büyükelçi Morgenthau'a Konya, 8 Eylül 1915 tarihli mektubunun kopyası, Büyükelçi Morgenthau'ın Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı İstanbul, 16 Eylül 1915 tarihli yazı ekinde iletilmiştir. NA/RG59/867.4016/189. —A.S.}

(gerçekten tam anlamıyla, kamçı altında sokağa dökülerek) kamp alanına koşturuluyorlardı. Orada belki 100 kadar araba bulunuyordu ve sadece 500 kişiye yer bulup gönderiyorlardı. Geri kalanlar kamp alanında kalmaya mecbur ediliyor, ya da bir sonraki alarma ve yeniden geri püskürtülmelerine kadar yeniden ev kiralamak üzere şehre geri dönebilmek için rüşvet vermek zorunda kalıyorlardı. Bu nakillerin her biri, eşyaların taşınması için, bir oraya, bir buraya yerleşmek için bir sürü mecidiye harcanması anlamına geliyordu. Bir de buna şehre geri dönme hakkını kazanabilmek için polise verilen rüşvetler ekleniyordu. Yapılan her talep için polise bu şekilde bahşişler verilmek zorundaydı ve bunların miktarı 1 mecidiyeden* 1 liraya† kadar değişiyordu. Önce polise rüşvet yedirmeden hiç kimse hükümete dilekçe veremezdi. Polis sabah kamp alanına gelip belirli bir bölümdeki tüm çadırların toplanması gerektiğini, Pozantı'ya doğru yola çıkacaklarını söyler ve bu emir kırbaçlar ve sopalarla anında uygulanırdı. "Öteye" yapılacak o yolculuk hakkında anlatılanlar — yağma, katliam, zulüm, kızların kaçırılması ve açlıktan ölüm — insanları öylesine dehşete düşürüyordu ki, eğer karşılığını ödeyebilecek paraları varsa, daima birkaç günlük ek süre satın almaya hazırdılar. Yeterli para çıkarılınca, tren ya da araba yok denir, sonra da lütfedilerek, insanların çadırlarını eski yerlerinden beş-on metre öteye kurmalarına izin verilirdi. Hasta, yaşlı — kimseye saygı yoktu. İnsanlar bana o sürekli tekrarlanan "Çadırlar aşağı!" emrinin ve ardındaki kırbacın yarattığı dehşeti anlattılar.

Yola çıkmak zorunda kalanlar içinse koşullar daha da kötüydü. Onlar için getirilmiş arabaları tutmak zorundaydılar ve arabacılar normal fiyatın dört katını istiyordu. Bunun ödenmesi şarttı. Aksi takdirde yayan yollanacaklardı ve tabii bu durumda saman yataklarını götüremezlerdi ve yanlarına hemen hiç yiyecek de alamazlardı. Sürücülerin sonradan söylediğine göre ödenen ücretin yarısını polisler almaktaydı. Kullandıkları haraç alma yollarının hepsini size anlatabilmeme imkân yok. Bir araba ve hamallar tutabilmek, pislik içindeki kamptan çıkıp yakındaki küçük ve korkunç kalabalık bir otele yerleşme iznini polisten alabilmek için on dokuz lira ödemek zorunda kalan bir aile tanıyorum. Otelciler, içinde üç ya da dört kirli yatak olan küçük bir oda için günde bir lira alıyor ve sonra bunu polisle paylaşıyorlar.

Protestanlar sözde serbest bırakılacaklar. Valinin gelişinden önce buradaki görevlilerle yaptığım mücadelenin öyküsü, Protestanların muaf tutulacakları emrini nasıl gizlediklerini, Vali gelmeden nasıl herkesi yollamayı planladıklarını açıkça gösteriyor.

{Ereğli}de bulunan Protestanlara serbest oldukları bildirilmişti, ancak şehri terk etmek üzere izin almak için polise elli lira vermek zorunda kaldılar. Üçüncü sınıf bileti almak üzere istasyona gittiklerinde, kendilerine üçüncü sınıf vagonlarda yer kalmadığı ve ikinci sınıf bileti almak zorunda oldukları söyleniyordu. Bu bileti alanların üçte ikisi gene de üçüncü sınıf vagonlara yerleştiriliyordu. Bu, daha fazla paralarını almak için hileden başka bir şey değildi. Tabii üçüncü sınıf vagonlardan bile memnundular; çünkü ilk başta buraya gelirken tam ücret ödemelerine rağmen kapalı yük vagonlarına, hayvan vagonlarına, hatta açık yük vagonlarına kırkar ellişer kişi tıkılmışlardı. Demiryolu da onlardan para koparma konusunda hükümet ya da Türkler kadar vicdansızdı.

* (Yaklaşık 3 şilin 2 peni).
† (1 pound'dan biraz az).

Kırbaç ve sopa, polis tarafından sürekli kullanılıyor; kadınların ve çocukların üzerinde bile... Birçoğu kültürlü, eğitimli, zarif insanlar olan bu halkın bu vahşi adamlar tarafından böyle ortalıkta sürüklenmesinin ne demek olduğunu bir düşünün. Yedikleri dayaktan etleri morarmış, simsiyah olmuş kadınlar gördüm. İstasyonda kalçası kırık bir kadını hastaneye götürmek üzere arkadaşlarının yardım ettiğine şahit oldum. Bir polis komiseri geldi ve onu geriye, vagona sürüklemelerini emretti. Buradaki kampta polis dün bir oğlan çocuğunu da başına vurarak öldürmüştü. {İznik (Nikomedya)} kilisesinin papazı Protestan olduğunu söyleyerek serbest bırakılmayı istediği için kırbaçlanmış, bir sopa darbesiyle alnı yarılmış, çok büyük bir yara açılmıştı. Hâlâ {Ereğli}de ve serbest bırakılmış değil. Ailesi buradan ilk geçtiğinde iki kızını hemşire olarak almıştık.

Dr. {Post} size buradaki {Konya} koşulları anlatacak. Vali iyi bir adam, ama hemen hiç gücü yok. Bütün iktidar İttihat Komitesi ve Selanik Kliğinin elinde. Polis Şefi her şeyin asıl başı gibi görünüyor. Vali, buraya {Konya} dokunulmayacağı sözü üzerine görevi kabul etmişti, ama İstanbul'da günlerce bekletildi ve bu arada buradaki sürgün tamamlandı. Olanları buraya gelirken yolda öğrendi ve küplere bindi; büyük ihtimalle yakında istifa edecek. Bunları bana, birlikte yolculuk ettiğim, Vali'nin yakın bir dostu anlattı.

Buraya gelen {Ilgın} Ermenileri arabayla yola çıkarıldılar. Bölgenin Çerkezleri bunu öğrenip onları takip etti, soydu ve bir kızı vurdu. Çerkezlerin arkasından jandarmalar gönderildi, ama onlar da Çerkezlerin yerini alıp kafilenin soyulma işini tamamladılar.

Başka bir grup da aynı yolla gönderilmiş ve gece Çerkezlerin saldırısına uğramıştı; içlerinden bir adam kalçasından vurulmuştu — yarası korkunçtu. Birkaç saat sonra burada, hastanede öldü. Buradaki hastanede trenin ezdiği bir oğlan ve bir kız var, bacaklarının kesilmesi gerekiyor. Bahçecik'ten üç yüz aile Eskişehir'deler. İki yüz kadar erkek kamp sahasına yaklaşık bir buçuk kilometre uzaklıktaki çarşıdayken polis üzerlerine gelmiş ve dönüp ailelerini görmelerine ya da para almalarına izin vermeden onları anında yaya olarak {Konya}ya doğru yola çıkarmış. Şimdi buradalar ve ailelerine haber vermeye çalışmam için bana yalvarıyorlar. Posta bu tür haberleşmelere tümüyle kapalı. Sayısız telgraf büroya veriliyor, parası tahsil ediliyor, ama hiçbiri gönderilmiyor — size yollamış olduğum iki uzun telgraf gibi.

Son dört gündür Bahçecik'in yukarısındaki köylerin sakinleri buraya sel gibi akmakta ve kamp alanını doldurmaktalar. Serin ve suyu bol bir yöreden geliyorlar. Bu yakıcı sıcağın altına terk edildiler; barınakları yok ve su öylesine kıt ki çeşmeye kaplarını doldurmak için gelenler arasında sürekli bir mücadele var. Onlarda gördüğümüz hastalıklar yüreğimizi yakıyor. Çoğu sıcaktan güçsüz düşmüş durumda. Dispanserimizde bütün gün yerler her yaştan hastalarla kaplı. Küçük bir kız bu sabah burada öldü. Ölüm halindeki diğerleri, belki çadırlarına zar zor dönebilecekler. Yoğurt ve kavun vererek onları canlandırmaya çalışıyoruz. Ekmek yiyemeyecek kadar hastalar.

Beni hiçbir şey asker ailelerinin durumunu düşünmek kadar kızdırmıyor. Erkekler—babalar, ağabeyler, oğullar ve kocalar — Türk ordusunda herkes kadar sadakatle hizmet ediyorlar ve onların aileleri — çocukları, karıları ve kız kardeşleri — böyle insanlık dışı bir muameleyle oradan oraya sürükleniyor. Asker ailelerinin sürgünden muaf tutulacağı da söylenmekte, ama diğerleriyle birlikte ortadan kaldırıldıklarını gösteren sayısız örnek var. Asker karısının özel bir dilekçe verip aile bağını kanıtlaması gerekiyor. Osmanlıca yazamayacağından, bu dilekçe için para ödemesi

gerekli. Dilekçeye normal pul, ilave pul, Hicaz Demiryolu pulu ve Savaş Yardımı pulu yapıştırılması lazım. Sonra her zamanki "Bugün git, yarın gel"lerin ardından, kadının askerin bulunduğunu söylediği yerin Askeri Postasına bir telgraf çekiliyor; bunun için de — otuz ile altmış kuruş arasında* para ödemesi ve bütün bunların kadın ve çocukları açken, ekmek alacak paraları yokken yapılması gerekiyor. Dün bir kadın tedavi için geldi; üç çocuğu vardı ve ikisi neredeyse ölmek üzereydi. Tesadüfen asker karısı olduğundan söz etti. Neden bunu kullanarak özgürlüğüne kavuşmadığını sordum. "Telgraf için otuz bir kuruş istediler; benim hiç param yok ki!" dedi. Ah! Ettikleri muamelenin nefret uyandıran zalimliğini, bu insanları ölümleriyle buluşturmadan önce — zira bunları durdurmak için en kısa zamanda bir yol bulunmazsa bütün bu insanlar için kesin son budur — son kuruşlarına kadar soymak için tasarladıkları yöntemlerin şeytanca yaratıcılığını görmenizi isterdim. İstanbul'un alınmasının bu olanları durdurmak için bir çare olup olmayacağı, sanırım şu anki hükümet'in kaçmayı başarı başaramayacağına ve iç bölgelerde hâkimiyetini sürdürüp sürdürmeyeceğine bağlı.

İstanbul'dan buraya bir "Sürgünler Komisyonu" gelmiş bulunuyor. Görevinin sürgünleri daha ileriye göndermeyip bu vilayette yerleştirmek olduğu açıklanmıştı. Komisyon gelmeden önce Enver Paşa'dan alınan telgraflar bunu belirtiyordu. Şimdi buradalar ve görünen o ki vazifeleri sadece tıkanmış yolları açıp trafiği hızlandırmak. Komisyon, sürgünleri yerleştirmeye değil, ileriye sürmeye geldiğini bildirdi. Bu mektubu yazmaya başlayana kadar öğrendiğim, söylenenlere göre, insan selinin {Ereğli} ile Pozantı'dan Adana'ya kadar ve daha da ileriye akmaya yeniden başladığı ve artık varış noktasının Arabistan olduğu.

Ankara'dan bu gece aldığım bir raporu da eklemeliyim; bunun doğru olduğuna inanmak için her türlü nedenim var. İki üç hafta kadar önce, Ankara'daki ileri gelen Ermenilerden yaklaşık iki yüzü hapsedilmiş, ardından geceleyin otuzar kırkar kişilik gruplar halinde arabalara bindirilerek Kızılırmak kıyılarına götürülmüşler ve orada öldürülmüşler. Demiryolu çalışanlarından on sekiz kişi ve Osmanlı Bankasının müdürü bunların arasındaymış. Bu bilgiyi o zaman sağlam bir kaynaktan almıştım; şimdi doğrulandı. Geçtiğimiz hafta içinde, Gregoryen, Protestan ya da Katolik, tüm Ermeni erkekler evlerinden alınmışlar; fanila ve iç donlarına kadar soyulmuşlar; birbirlerine bağlanıp götürülmüşler ve onlardan bir daha haber alınamamış. Kadınlar ve kızlar Türk köylerine dağıtılmışlar; Türkler gelip kızları inceliyor ve istediklerini seçiyorlarmış. Size karısı ve üç kızı gözlerinin önünde götürülünce aklını oynatan Ankara'nın en varlıklı adamlarından birinin adını verebilirim. Üç yüz oğlan çocuğu sünnet edilmiş. Bunlardan yüz tanesinin yapıldığını gören ve rapor eden bir demiryolu memurunun ismini bana söylediler. Ankara ile Polatlı arasındaki (demiryolu üzerindeki) bölgede tarifi mümkün olmayan zulümler yapıldığı söyleniyor. Bütün bu sürgün harekâtının, Kayseri Sancağı dışında tüm Ankara Vilayeti için geçerli olduğu bildirildi, ama ben buna ilişkin kesin bilgi sahibi değilim.

Buradaki görevlilerin açıkça belirttiğine göre, Protestanların ve Katoliklerin sürgünü sadece geçici ve olayların gidişatı bana bunu doğrular gibi görünüyor.

Bütün bunların en acı yanı, işlenmekte olan korkunç fiilleri durdurmak için bir şeyler yapma konusunda tümüyle güçsüz olmamız.

* Beş ile on şilin arası.

110. KONYA: DR. {POST}TAN* KONYA, 3 EYLÜL 1915 TARİHLİ RAPOR; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.†

Bu bölgedeki Ermenilerin durumuna ilişkin büyük ölçüde bilgi sahibi olduğunuzu biliyorum, ancak ben yine de buraya gelirken yolda yaptığım gözlemlerimden, özellikle de Eskişehir, Alayunt ve Çay'da gördüklerimden birkaç noktayı eklemek istiyorum.

Eskişehir'de, istasyon çevresindeki açık arazide 12.000 ila 15.000 arasında sürgün bulunuyor ve görünüşe göre büyük bir sefalet ve yokluk içindeler. Çoğunun barınağı yok, olanlarınki de en dayanıksızından; bazı yerlerde çatılmış birkaç değneğin üzerine bir halı ya da kilim, ama genelde pamuklu kumaştan yapılmış uydurma çadırlar var — ve bunlar kapıda olan kuvvetli sonbahar yağmurlarından korunmak için kesinlikle yetersiz. Uzun yıllardır güvenilir bir adam olarak tanıdığım istasyon şefi, bana bu insanların her türlü gaddarca muameleyi gördüğünü, Türkler tarafından taciz edilmelerini polisin gündüzleri sözde önlediğini, ama geceleri de tam tersine tacize yardım ve teşvik ettiğini anlattı. Birçok yerde genç kadınların ve kızların büyük gruplar halinde diğerlerinden ayrılıp polis tarafından koruma altına alındığını (?) fark ettim, bana anlatıldığına göre birçok yerde polis onlara tecavüz edilmesine izin veriyormuş. Orada bulunduğum sırada böyle fiili şiddet eylemleri o kadar yaygın değildi, ama insanlara yiyecek dağıtılmıyor ve gıda maddeleri fahiş fiyatlara satıldığı için ellerindeki azıcık para da süratle tükeniyordu. Erzak olarak hemen hiçbir şeyleri olmadığı besbelliydi; birçoğu aç ve hasta görünüyordu. Her gün otuz-kırk ölüm oluyordu. Eskişehir yolunda konuşmalarına kulak misafiri olduğum Alman yolcular ve Eskişehir'deki Alman otel sahibesi, bütün olayın son derece gaddarca ve tüyler ürpertici bir biçimde yürütüldüğünü söylemekte ve yüksek sesle kınamaktaydılar.

Alayunt'ta aynı durumda yaklaşık 5.000 sürgün vardı. Çoğunluğu Bursa'dandı; ve konuşabildiklerim hep aynı öyküyü anlattılar. İki hafta içinde hükümet iki kez ekmek dağıtımı yapmıştı, ikisi de bir günden fazla yetmeyecek kadardı; başka hiçbir şey verilmemişti. Birkaç tanesinin son derece normal bir şekilde trendeki sürgün arkadaşlarıyla konuşmaya kalkışması üzerine polisin kırbaçlar ve sopalarla insanları dövmeye başladığını gözlerimle gördüm; onlara hiçbir talepte bulunma hakkına sahip olmayan suçlularmış gibi davranıyorlardı. Ben de onlarla ancak gizlice konuşabildim.

Çay'da yaklaşık birkaç bin kişinin aynı durumda olduğunu gördüm. Burada erkeklerle kadınlar bir aradaydı ve Türkler ancak 2 kızı kaçırmayı başarabilmişlerdi. Sürekli nöbet bekleyen Ermeniler, silahsız oldukları halde saldırganları korkutup kaçırmayı başarmışlardı. Erkekler, kadınlarının birini vermektense ölmeye hazır olduklarını söylüyorlardı ve Türkler çok fazla sayıda olmadığından, kendilerini nispeten güvende hissediyorlardı; ama en büyük korkuları ilerleme emri geldiğinde başlarına geleceklerlerdi. Çay'a çok şiddetli bir yağmur

* {Morgenthau'a ?}

† {ORİJİNAL BELGE Wilfred M. Post'tan Büyükelçi Morgenthau'a Konya, 3 Eylül 1915 tarihli mektup, Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na 15 Eylül 1915 tarihli iletinin içindedir. NA/RG59/867.4016/188. —A.S.}

yağmış, ardından gelen hastalıklar ve özellikle çocuklar arasındaki ölümler büyük yıkıma yol açmıştı. Bir sürü insan aklını oynatmıştı.

Trendeki bir kondüktörün bana anlattığına göre, Protestanların ve Katoliklerin geri yollanması emri geldiği halde, Katoliklerden İzmitli 100 ya da 150 kişinin, önce evlerine geri gönderildiklerini, ancak sonra tekrar Ankara'ya, bu tarafa yeniden sürüldüğünü görmüştü; ikinci sürgünlerinde bölgedeki Türk köylerine birer ikişer dağıtılacaklardı.

Konya'da da durum aşağı yukarı aynı, ama iyi bir Vali'miz olduğu için şanslıyız. Ancak o da kendisine karşı olan ve onu fazla yumuşak davranmakla suçlayan Komite* üyesi bir-takım güçlü adamlar tarafından büyük ölçüde engellenmekte. Bu şehrin önde gelen Ermenilerinden biri bile, ona bu kadar iyi kalpli olmamasını, yoksa göreyden alınacağını söyleyerek uyardı (bu Ermeni'nin demiryolu ile bağlantısı vardı, bu yüzden sürgüne gönderilmemişti). Buradaki Protestanlar onlara sürgünden muafiyet sağladığınız için son derece minnettarlar. Ancak çok üzülüyorlar, zira hükümet dükkânlarının hepsini mühürledi ve hiçbir iş yapmalarına izin vermiyor, bu yüzden ellerindeki azıcık nakit para da hızla tükenmekte.

Ancak bütün bu anlattıklarım ve ilave edebileceğim her şey, demiryolu çalışanlarının yolun sonunda olanlara dair anlattıklarının yanında hiç kalır; insanlar demiryolundan sonra yola yayan devam ediyorlar; Pozantı'dan Adana'ya ve oradan da daha öteye; eşkiyalar tarafından soyuluyorlar, tecavüz ediliyorlar, öldürülüyorlar. Gelen raporların hepsi, Ankara'da büyük bir katliam olduğunu bildiriyor.

Bu talihsiz insanlar doğuya doğru da gönderilseler, yol boyunca oldukları yerde de kalsalar, gelecekleri son derece karanlık; kısa sürede evlerine tekrar yerleşmeleri ve işlerine devam etmelerine izin verilmesi sağlanmaz, ya da topluca ülkeden çıkarılmazlarsa, şu anki durum tüm Ermeni ulusunun tamamen ortadan kaldırılması anlamına gelecek. Oldukları gibi bırakılsalar bile, iki ya da üç ay içinde hepsinin sonu gelecek. İç bölgelerin iklimi İstanbul'dan çok farklı; geceler şimdiden soğuk. Burada elimizden geleni yapıyoruz, ama tüm ulusu kapsayan bu perişanlığa ve sefalete ucundan kıyısından bile dokunabilmiş değiliz. Bu durum insanların, özellikle de kadınların ve kızların yüzlerinden öylesine apaçık okunabiliyor ki, dehşet verici gerçeği doğrulatmak için herhangi bir soruya ya da soruşturmaya gerek bile yok. Bununla birlikte buradaki durumu mümkün olduğu kadar yakından bizzat görebilmek ve geri kalana ilişkin de güvenilir haberler alabilmek için elimizdeki her yolu kullanıyoruz. . .

NOT. Uygun bir ulak bulabilmek için günlerce beklemek zorunda kaldım ve bu gecikme, durum hakkında oldukça geniş bir bakış açısı edinmemi sağladı. Halihazırda {Konya}da 5.000 ila 10.000 arası Ermeni sürgün var; çoğunluğu Bursa, İzmit ve Bahçecik yörelerinden geliyorlar; birkaç yüzü ise Eskişehir, Akşehir ve yakınlardaki diğer bölgelerden. İnsanların büyük kısmı demiryolu istasyonunun yakınındaki tarlalarda, yukarıda anlatmış olduğum yerlerde barınıyorlar. Korunma çoğunlukla zayıf ve insanların önemli bir bölümünün eşyaları çalındığından açık alanda yatıyorlar, gündüzleri kavurucu güneşe ve geceleri çiy ile rutubete karşı hiçbir korunmaları yok. Bu durum muazzam boyutlarda sıtma ile dizanteriye ve sıcak çarpmasına yol açıyor, öyle ki kamp alanında yürürken insan adım başı yerde yatan hastalarla,

* İttihat ve Terakki Komitesi

özellikle de çocuklarla karşılaşıyor. Elbette hiçbir sıhhi tesisat olmadığı için dün gece kamp sahasından gelen pis koku dayanılmaz boyutlardaydı. Bu insanların askerlere yapılan koruyucu tedavilerden de mahrum olduğunu göz önüne alırsak, bir salgın çıkması için her türlü koşulun hazır olduğunu söyleyebiliriz. Çok kısa süre öncesine kadar hükümet mülteciler için hiçbir şey yapmış değildi; son birkaç gün içinde yetişkinlere günde bir kuruş,* çocuklara yirmi para† vermeye başladılar, ama tabii bu, yeterli bir beslenme için gereken miktarın çok altında. İnsanların yapacak hiçbir işleri yok ve cansız cansız ayakta dikiliyor ya da yatıp duruyorlar; büyük bir kısmı kalabalık kafileler halinde ana sokakta bir baştan bir başa yürüyor; dileniyor ya da ellerinde kalmış olan giysi, halı, nakış, vb. bir iki parça eşyayı satmaya çalışıyorlar. İnsanlar geceleri artık ilk başlarda olduğu kadar saldırıya uğramıyorlar, ama bunun sebebi herhalde artık alınacak bir şeylerinin kalmamış olması; yarı aç ve hastalardan oluşan uçsuz bucaksız kalabalığın saldırılara karşı doğal bir korunması var, ne de olsa. Biraz para ve eşyalarını muhafaza etmeyi başarmış bulunan ve kiraladıkları evlerde ya da odalarda şimdilik oldukça rahat olan epeyce sayıda Ermeni de var. Ancak onların da kendilerine göre dertleri var; polisler Pozantı'ya gönderileceklerin listesinde sıranın onlarda olduğu, kâğıtlarının yanlış yazıldığı, vb. bahanelerle onları korkutarak para kopartmaya çalışıyor. Çok sayıda kaygılı anne-baba bize gelip kızlarını Türklerden korumak üzere hemşire ya da hizmetkâr olarak almamız için yalvarıyor. Cesaret edebildiğimiz kadarını işe aldık — kendimiz için korktuğumuzdan değil, gerçek hemşirelerimiz ve hizmetkârlarımız için endişelendiğimizden, çünkü sayımızı aşarsak onları tehlikeye atmış olacağımızı biliyoruz. Fakat tehlikede olduğunu bildiğimiz kızların sığınma isteklerini reddetmek korkunç bir şey. Dün on beş yaşında olağanüstü güzel ve zarif bir kızı annesiyle babası bize getirdi; Bursa'dan beri bir subay peşindeymiş, ama ondan ve polisten kurtulmayı başarmışlar. Hastanemiz onu barındırmak için fazla göz önünde ve hâlâ onun için bir yer arıyoruz. Kasabadan insanların çoğu herhangi bir şey yapmaktan korkuyor, buna yabancılar da dahil, ama bizim korkakça davranmaya niyetimiz yok; sadece Kızıl Haç faaliyetlerine ilişkin daha geniş yetki almak için {Ereğli}ye giden bazı görevli kişilerin‡ dönmesini bekliyoruz. Halihazırda hastanemiz alabileceği tüm askerleri ve sürgünleri kabul etmiş durumda ve klinikte bütün gün hasta sürgünlere bakıyoruz. Bugün bekleme odalarımızdan birinde 21 kadın ve çocuk saydım; öyle bitkindiler ki çoğu yerlerde yatıyordu, bir çocuk ölüm halindeydi, iki tanesi de neredeyse ölmek üzereydi ve eğer kampta, bulundukları yerde bırakılırlarsa grubun yarısı büyük ihtimalle birkaç gün içinde ölecek. Köylülerin çoğu dağlı; bütün gün sıcak, tozlu ovada yatıp gecenin ayazını da yiyince dayanamıyor, hemen hastalıklara yenik düşüyorlar. Bugün hastaneye küçük bir kız getirdim, dört gün önce hiçbir şeyi yoktu, her şeyi çalındığından annesi onu yerde yatırmak zorunda kalınca, hemen dizanteriye yakalandı ve koğuşa kabulünden birkaç saat sonra öldü. Ailesi İzmit'ten saygın insanlardı. Kızın ölümünden hemen sonra, daha çarşafları yeni değiştirilmişti ki, aynı yatağa bu kez bir oğlan çocuğu yatırıldı; bir vagonun altında kalmış, bacağı kopmuştu ve görünüşe göre kendisine bakacak kimsesi yoktu. Annesinin daha önce, yolda çocuklarından zorla koparıldığını öğrendik. Aynı koğuşta genç bir kız da yatıyor; aynı kaza yüzünden kısa süre

* İki sentten biraz fazla.

† Bir peniden biraz fazla

‡ "bazı görevli kişilerin" sözünü, "Vali ve Sürgünler Komisyonu" olarak okuyun.

önce bacağı kesildi; bugün ağlıyor, feryat ediyordu, çünkü bazı arkadaşlarından ailesinin aniden {Ereğli}ye sürüldüğünü ve onu görmelerine fırsat bile verilmeden yollandıklarını öğrenmişti. Durum öyle korkunç, öyle korkunç ki, tek suçları Ermeni olmak olan bu talihsiz insanların ıstırabını tanımlamaya hiçbir sözcük yeterli olmaz.

Birkaç adamın ihtilalci fikirleri olsa bile, büyük çoğunluğunun, zavallı eşlerinin ve çocuklarının da, hükümete karşı ayaklanma gibi bir düşüncelerinin olmadığından eminim. Bizim şahit olduğumuz ıstırabın, İstanbul'daki Amerikalıların karşılaştıklarıyla uzaktan yakından ilgisi yok. Yoksul askerlerin çoğunun durumu elbette üzücüdür, ama onlar hiç değilse iyi davranılma ve anlayış görme gibi bir lükse sahipler ve düşmanın da aynı durumda olduğunu biliyorlar. Ama bu insanlar kasıtlı olarak ölüme gönderiliyor ve ölümleri, zalimler canlarının çektiği kadınlarını, eşyalarını ve tüm paralarını ölmeden önce ellerinden alabilsinler diye geciktiriliyor. Dr. ve Mrs. {William S. Dodd} '94 ve '96 katliamlarını yaşadılar. O zamandan bu yana, onlar da, Miss {Cushman} ile ben de iki ihtilal, bir katliam ve iki savaş geçirdik, ama hepimiz bundan önce buna benzer bir şey görmediğimiz konusunda görüş birliği içindeyiz. Bu işin en rezil yanlarından biri de, bu kadınların ve çocukların babalarının, ağabeylerinin çoğunun orduda görev yapıyor ve ülkenin düşmanlarına karşı savaşıyor olmaları. Bugün öğleden sonra kliniğe getirilen ölüm halindeki çocuğun durumu aynı böyleydi, herhalde yakında aynı kaderi paylaşacak olan çocuğunki de öyle.

Tıbbi işlere ek olarak, hastanede günde iki kez ekmek ve meyve dağıtmaya başladık, bir de en fazla ihtiyaç içinde olanların birkaçına yorgan veriyoruz. Ama bunlar yeterli olmaktan çok uzak ve umudumuz birkaç Ermeni hekimin yardımıyla, şehirdeki hastaların büyük kısmını gözetimimiz altında tutabilmek için hükümet'in iznini alabilmek. Benim buraya gelişimden az önce, insanların çoğu Amerika'ya götürülme teklifini* duymuşlardı ve iç geçirerek gerçekleşmesini umut ediyorlardı. Onların evlerine en kısa zamanda geri dönmelerine ya da gerçekten iyi niyetle yeni yerlere yerleştirilmelerine politik koşullar elvermezse, Amerika'ya gönderilmek tek umutları; yoksa bir ulus tümüyle yok edilecek; hem de çok yakında. . .

* {"teklifini" sözcüğünü, "teklifinizi" olarak okuyunuz}.

111. {KONYA}: DR. {POST}TAN* 27 EKİM 1915 TARİHLİ MEKTUP; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.†

Size son yazdığımdan bu yana durum bir hayli değişti, ama genel yoksunluk ve ıstırap tablosu yerinde duruyor. Demiryolunun yakınındaki kamp sahası tümüyle boşaltılıp, insanlar gönderildi, yalnızca Belediye hekimi tarafından bırakılan ve difteri, kızıl, vb. bulaşıcı hastalıklar taşıyan ailelere ait birkaç çadır kaldı. Ancak şehirde çok fazla sayıda insan var; bazıları sayılarının 20.000 kadar olduğunu söylüyor; bunlar — herhalde polise, hükümetteki dostlara vb. verilen rüşvetler sayesinde — bir süre daha kalmalarına izin verilmiş olanlar. Yukarıdaki rakam abartılı olabilir, ama kasabanın her yanı Ermenilerle dolu; bizim de her gün doyurulacak 500 kişilik bir kalabalığımız ve kliniğe gelen, bakabileceğimizde çok fazla sayıda hastamız var.

Yeni valinin gelmesinden hemen önceki büyük sürgünün ardından, Miss {Cushman}la {Ereğli} yolundaki ilk tren istasyonu olan {Kaşınhan}a kadar arabayla gittik; çünkü, oradan trene bindirilmeyi umut eden çok sayıda insan yaya olarak buraya sürülmüştü, biz de onları takip ediyorduk. {Kaşınhan} buraya arabayla yaklaşık üç saat mesafede ve {Konya}nın bu kadar yakınında olmasına rağmen, istasyonun çevresinde tam bir mahrumiyet içinde yerlerde oturan ve yatan 100 kişi bulduk. Oraya geleli üç gün olmuş, birçoğunun yanına aldığı erzakı tükenmişti; bitkin ve bir deri bir kemiktiler, tam anlamıyla resimlerde gördüğümüz Hintli kıtlık kurbanlarına benziyorlardı. {Konya}dan çıkarken onlara yolda yiyecek dağıtılacağı sözü verilmişti ve jandarmalar "*gelecek*" diyerek onları orada bırakmışlardı; ama gerçek şuydu ki, onlar için erzak filan ayrılmış değildi. {Konya}dan gelen tren biz oradayken istasyona girdi ve insanların birçoğu neredeyse sürünerek vagonlara ulaşmaya ve binmeye çalıştılar; ama kısmen biletleri olmadığı için, kısmen de yer kalmadığından jandarmalar tarafından geri püskürtüldüler ve zavallı insanlar acı içinde, umutsuz bir halde istasyonun etrafında oturdukları ya da yattıkları yerlere geri döndüler. İstasyona bir iki saat mesafede bir köy var; oradan bir Türk fırıncı ekmek satmak için arabayla istasyona kadar gelmişti, ama kimsede satın alacak para yoktu ve yetişkinler uzaktan bakarken, gıdasızlıktan kurumuş küçük çocuklar yanaşıp istekle bakakaldılar. Herkese birer somun verecek kadar satın alıp dağıttım; birçoğu bunun üç gündür yedikleri ilk lokma olduğunu söylediler. Oradaki insanların bazıları zeki ve eğitimliydi — onların acısı zorluklara nispeten alışkın olan köylülerinkinden daha da fazlaydı. Umutsuz hasta iki kadın vardı, çelimsiz bebekleri göğüslerine boşuna asılıyor, acıklı feryatları fiziksel ve ruhsal acı içindeki annelerinin inlemelerine karışıyordu: Yüz kişinin bulunduğu yerde yarım düzineden fazla çadır yoktu; bunlar da en derme çatmasındandı, öylece konduruluvermişlerdi. Kalanların hepsi gece gündüz açıkta yatıyordu; çoğunun bir battaniyesi ya da yorganı dahi yoktu. İstasyondan yarım mil uzakta iki yaşlı kadın buldum, yürüyemeyecek kadar zayıf oldukları için elleri ve dizlerinin üstüne sürünüyorlardı; herhalde bir köye bırakılmak üzere arabaya bindirilmişler, ama jandarmaların görüş alanından çıkar çıkmaz

* {? İstanbul'daki Mr. Peet'e}.

† {ORİJİNAL BELGE: Wilfred M. Post'tan Büyükelçi Morgenthau'a Konya, 27 Ekim 1915 tarihli mektubun kopyası; Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na İstanbul, 9 Kasım 1915 tarihli yazının ekindedir. NA/RG59/867.4016/226. —A.S.}

arabacı onları tarlaya bırakıp kaçmıştı. İkisini de açlıktan kesin bir ölüm bekliyordu, onlar için başka bir gelecek kalmamıştı. Birkaç kilometre ötede, belli ki önce yığılmış, sonra da dağılmış topraktan oluşmuş bir tümsek gördük; hemen yakınında da bir çocuğun kemiklerinin bulunduğu bir paçavra çıkını bulunuyordu. Kafa derisi hâlâ üzerinde olan kafatası birkaç metre ötede, yerdeydi. Besbelli aceleyle gömülmüş, sonra da gelen köpekler mezarı dağıtarak bedeni yiyip bitirmişlerdi. Aynı gün yol kenarında başka bir ceset bulduk — yırtık bir yorgana sarılmış yaşlı bir kadındı bu; ayrıca yol kenarında oturmuş 40 yaşlarında bir kadın vardı; herhangi bir şehir ya da köyden kilometrelerce uzakta, ayakları çıplak ve şiş; nabzı neredeyse durmuş; belli ki dehşetten ve soğukta kalmaktan aklını oynatmış; gelip gırtlağını kesecek Türklere, kendisini geride bırakmış olan insanlarına dair bir şeyler mırıldanıp duruyordu. Biraz daha ileride, yol kenarındaki boş bir ahırın yanında yerde yarı çıplak yatan yaşlı bir kadın bulduk; sessiz bir hezeyan içinde bir şeyler mırıldanıyordu ve sadece birkaç saati kalmıştı. Onu eski ahırın içine kaldırdık; yanında bulduğumuz eski bir yorganla üstünü örttük ve yol boyu, ülkenin her tarafında, özellikle de güneydoğumuzda hüküm süren, her gün kapımızın dibinde böylesine dehşet verici örnekleriyle karşılaştığımız korkunç eziyeti düşünmenin ağırlığı altında çökmüş bir vaziyette şehre geri döndük.

Yeni yöneticimiz cana yakın ve hoş bir insan, ama buradaki klikle öylesine yakın ilişki içinde ki, bana samimi değilmiş gibi geliyor. Sürgünü bütün şiddetiyle yürüttükleri birkaç günün ardından, ortalık gene yatıştı ve şehirdeki Ermenilerin umutları yeniden canlandı; oysa biz umutlanmak için pek bir neden göremiyoruz. Şehirdeki açlık ve ihtiyaç giderek artmakta, bugün yiyecek dağıttıklarımızın sayısı 600'ü aştı. Onlar için hiçbir gelecek görünmese de, mübarek bir iş yapmış oluyoruz. Sürgünlerin birçoğu geçimlerini kazanacak vasıftalar, fakat polis çalışmalarına müsaade etmiyor.

Bana bir dahaki mektubunuzda kız kardeşleri Gümülcine'den kaçırılan Vartuhi'nin durumunun Bulgar Bakanlığı tarafından ele alınıp alınmadığını bildirin.

Ermenilere uygulanan imha hareketinin dolaylı bir göstergesi de, son zamanlarda üzerinde çalıştığım, hastanemizdeki ölüm istatistikleri. Olağan yıllarda tüm nedenlere bağlı ortalama ölüm oranı yaklaşık % 4. Bu sene, 500 ila 600 arası asker kabul etmişiz ve oran yaklaşık % 6 olmuş; bu artış hiç kuşkusuz askerlerin yaşama gücündeki genel azalmaya bağlı. Koğuşlarımıza kabul edilen Ermenilerin — sürgünlerin — arasındaki ölüm oranı ise % 30'u geçiyor ve bu da sadece sıradan rahatsızlığı olanları kabul etmiş ve bir salgın yaşamamış olduğumuz gerçeğine rağmen çıkan rakam! Bu ulus acımasız ve ustaca bir yöntemle sistematik olarak katledilmekte ve tümüyle imhası sadece bir an meselesi.

112. {KONYA}: DR. {POST}TAN İSTANBUL'DAKİ MR. {PEET}E KONYA, 25 KASIM 1915 TARİHLİ MEKTUP; AMERİKA'NIN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

Pozantı'da demiryolu çalışanlarından birinin ailesinin doktor çağırmasını fırsat bilerek uzun zamandır beklediğim bir şeyi, yani güneydoğumuzda kalan bölgelerdeki koşulları inceleme fırsatını elde ettim. Oraya gidiş ve dönüş yolculuğu çok sıkıcı ve rahatsızdı; lokomotifler yalnızca odun yakıyor ve trenler gidecekleri yere normal sürelerinin iki katı zamanda varıyorlar. Tren her üç ya da dört saatte bir yakacak vagonuna odun yüklemek için duruyor; sarp bir geçide gelindiğinde ise ikiye ayrılmak zorunda; lokomotif ilk yarıyı götürüp geriye dönüyor, sonra öbür yarıyı alıyor. Ermenilerin nakliyesi hâlâ devam etmekte, ama hareketin çoğu aksi istikamette; çok fazla sayıda acemi Arap askeri Suriye ve Havran'dan getirilip Eskişehir ve İstanbul'a sevk ediliyor. Adamlar en vahşi cinsten ve çok ince giyimliler, çoğunun ne ayakkabısı, ne de çorabı var. Gittikçe artan soğuk onları mahvediyor ve subaylarından son derece zalimce muamele görüyorlar; yol boyunca sürekli dövüldüklerini, taşlandıklarını ve küfür yediklerini gördüm.

Ayın 21'i pazar günü yola çıktım ve ertesi günü {Ereğli}de geçirdim. Orada yaklaşık 2.000 sürgün bulunuyordu, bunların aşağı yukarı üçte biri zanaatkâr oldukları için hükümetten kalma izni almışlardı; kadınlar ve çocukların ise sadece erkekleri askerde olanlarına izin verilmişti. Kalanların çoğu kaçak yaşıyordu; polisten kaçarak sefil bir yaşantıyı gereksiz yere uzatmakla meşguldüler, ama böylesi bir hayatı dağlara yollanıp açlıktan ölmek gibi bir kadere tercih ediyorlardı. Yukarıda sözünü ettiğim zanaatkârlar hükümetten günde bir tane ekmek alıyor ve karşılığında hiçbir şey verilmeden çalışmaya zorlanıyorlardı; asker aileleri de tayın alıyordu, ama hiçbir şekilde yeterli değildi. Ermenilerin trenle yolculuk taleplerinin nasıl reddedilip fahiş fiyatlarla araba kiralamaya, {Ereğli}den {Tarsus}a on lira ya da daha fazla vermeye zorlandıklarına, ya da yaya olarak yola sürüldüklerine ve eşyalarının çoğunu geride bırakmak zorunda kaldıklarına dair bir sürü öykü dinledim. İstasyonda büyük öbekler halinde yığılmış eşyalar gördüm; en az beş-altı yüz parça eşya vardı; öylece bırakılmışlardı; bana bu şekilde bırakılan eşyaların sayısının belki de üç bine ulaştığını söylediler. Bu malların çoğu "*metruk*" (terk edilmiş) sayılarak müsadere ediliyor, görevliler arasında paylaşılıyor ya da satılıyor, hatırı sayılır bir kısmı da şehirdeki Türkler tarafından çalınıyordu. Yaklaşık yüz çocuk hasta ya da yürüyemeyecek kadar küçük oldukları için terk edilmişti. Yirmi kadarı dışında hepsini Türkler alıp Müslüman yaparak evlat edinmişlerdi; kalanları ise yoksul bir Ermeni kadınının bakımında buldum, kadıncağız şehirdeki bazı Ermenilerin yardımıyla onlara bakmaya çalışıyordu. Hepsi üç metreye dört metre genişliğinde karanlık, sefil bir odadaydılar — insanlığın sefalet örnekleri. Odadakilerden yedisi hasta görünüyordu ve hepsi zayıf, solgun ve yetersiz giyimliydi. Onlara bakan iyi kalpli kadın sadece kendi bebeğini emzirmekle kalmıyor, azıcık sütünü hasta olan ve inek sütü bulmaları mümkün olmayan en küçük iki

* {Washington'daki Dışişleri Bakanlığı'nın Amerikan Yardım Komitesi'ne ilettiği rapor}. {ORİJİNAL BELGE: Wilfred M. Post'tan William Peet'e Konya, 25 Kasım 1915 tarihli mektup, Büyükelçi Morgenthau'ın Dışişleri Bakanı'na gönderdiği 15 Aralık 1915 tarihli yazı ekindedir. NA/RG59/867.4016/251. —A.S.}

sürgüne de yetirmeye çalışıyordu. Öyle perişan durumdaydılar ki, çok fazla talepleri de yoktu, ancak bana anlattığına göre zaman zaman Türkler gelip alınacak bir şey — özellikle kızlar — var mı diye bakıyorlarmış. Hükümet bu çocuklar için kesinlikle hiçbir şey yapmıyordu.

{Ereğli}deki sürgün devam ediyordu; ben gelmeden birkaç gün önce yaklaşık yüz araba dolusu insan gönderilmişti. Gruplardan bir tanesi, karı koca, iki oğlan ve bir kız çocuğu, {Çayan} yakınlarında soyguncular tarafından saldırıya uğramıştı. Erkeğin biraz karşı koymaya kalkışması üzerine hepsi bıçaklanıp öldürülmüş, bundan önce de altı yaşındaki küçük kız iğrenç biçimde tecavüze uğramıştı. Bu olay gerçek. Hükümet şimdi soruşturma yapıp, bulunduklarında "suçluların" cezalandırılacağına dair sözler veriyor.

İstasyonun yakınında kasabadan dışarı sürülmüş yaklaşık iki yüz kişilik bir kalabalık gördüm, hepsi birkaç terk edilmiş yıkık eve doluşmuşlardı, anlatılmaz bir pislik ve perişanlık içindeydiler. Hastalara bakmaya başladım, ama bunun beyhude bir iş olduğunu görüp bıraktım, çünkü neredeyse hepsi hastaydı ve böyle koşullar altında yaşamaya mecbur kaldıkları sürece hiçbir ilaç onları iyileştiremezdi. Dışarıda donmuş toprağın üstüne yayılmış birkaç çadır vardı ve onların içindeki insanların durumu da evdekilerden farksızdı. Akşam trene binerken, bilet almaya çalışan insanlar gördüm. Bir görevli onları kasıtlı olarak gişeden uzaklaştırıyor, Türklere ve arkadaşlarına onlardan boşalan yerleri doldurmaya çağırıyor, gişenin önünde kalabalık etmeleri için işaret ediyordu; belli ki amacı Ermenileri geciktirip haftada sadece bir kere gelen treni kaçırmalarını sağlamaktı. Ben araya sıkışıp dört kişi için bilet almayı başardım, bu arada görevli diğerlerine bu gece için bilet kalmadığını söylemekteydi. Neyse ki tren öylesine gecikti ki, sanırım hepsi bilet almayı başarmıştır. Bu kendi başına küçük bir olay; ama daha kötüsünü yapmak mümkün olmadığında uygulanan sürekli tacizin, rahatsızlık vermenin bir örneği. Kaymakamın iyi niyeti sayesinde {Ereğli}nin sürekli sakinlerinin birçoğunun kalmalarına izin verildi, ama elbette sürekli tacize maruz kalacaklar. Sık sık Müslüman olmaları için çağrıda bulunuluyor, hatta Protestan olan {Manuk} Efendi bile, en küçük kızıyla evlenmek isteyen bir Türk görevli tarafından sürekli rahatsız ediliyor. Oradaki bütün Ermeniler büyük endişe ve korku içindeler, benimle birlikte görülmekten çekindiklerini de fark edebiliyorum, bu nedenle de istediklerimi öğrenmekte ve duymakta zorluk çekmekteyim. {Konya}da ise varlığımızdan hiç rahatsız değiller ve şehirde kuşku uyandırmadan bize yaklaşabilmekten memnunlar. Ayrıca bazı polisler de arkadaşımız ve sorun çıkarmamaya gayret ediyorlar.

Pozantı'ya giderken sadece 250 kadar mülteci gördüm. Bunlar Tarsus'a doğru giden uzun vadi boyunca dağılmışlardı ve hepsi o ana kadar görmüş olduğum en perişan sürgünlerdi. Geçmiş aylarda orada bulunan geniş kamp alanından arta kalanlardı bunlar ve 18 saatlik yoldaki Tarsus'a gitmek için herhangi bir araç kiralayamayacak kadar yoksuldular, kadınlar ve çocuklarsa yolculuğa yayan çıkmaya cesaret edemeyecek kadar güçsüzdü. İnsanların yaklaşık üçte ikisinin tarifsiz perişanlıkta çadırları bulunuyordu, geri kalanların ise hiçbir barınağı yoktu. Çaldırdıklarından geriye kalan neleri varsa hepsini satmışlardı ve çoğu yarı çıplaktı. Hepsi aç ve perişandılar, zayıf ve bitkin yüzlerinde umutsuzluk okunuyordu, aralarında çok sayıda hasta vardı; yarım saat içinde beş de ölü saydım. Bunlardan ikisi hâlâ çadırlarında yatmaktaydı, bir tanesini gömüyorlardı, ikisi ise yol kenarına atılmıştı. Pozantı'da bu insanların girebileceği bir barınak yok; olsa bile bunları kullanmalarına izin verip vermeyecekleri meçhul. Hükümet ara sıra ekmek yolluyor, ama düzenli değil. Çoğu köylü, ama aralarında iyi ailelerden

gelenler de var. Çadırlardan birinde bulduğum güzel genç kızı ve annesini {Konya}da görmüş olduğumu hatırladım. Kız orada polis tarafından kaçırılma tehlikesi altındaydı, bu yüzden annesi onu telaşla Pozantı'ya getirmişti; ama burada paraları bitti ve yetersiz yatakları, birkaç tabak, azıcık giysi ve üç mecidiye ile kalakaldılar. Yanlarındaki iki çadırda da onlar gibi, aynı zerafet ve görgüye sahip insanlar vardı, ama onlar da aynı şekilde muhtaç durumdaydılar ve üç çadırda da sadece kadınlar ve çocuklar bulunuyordu. Başka bir çadırda bulduğum genç bir kız jandarmalarca kaçırılmış, ama Pozantı'daki istasyon işçileri tarafından kurtarılmıştı. Bana onun hayat dolu ve çekici bir kız olduğunu söylemişlerdi, ama ben gördüğümde zayıflıktan bir deri bir kemik kalmış ve aklını kaybetmiş gibiydi. Vadinin her tarafı mezarlarla doluydu ve birçoğu köpekler tarafından açılmış, cesetler yenmişti. Bana Pozantı'da binden fazla insanın öldüğünü, {Ereğli}de de rakamın aşağı yukarı aynı olduğunu söylediler — İstanbul'dan Mezopotamya'ya kadar yol boyunca kaç bin kişi ölmüştür, kimse bilemez. Zor'dan gelenler, oraya on kişide bir kişinin bile varamadığını, ulaşabilenlerin önünde de açlıktan ölmekten başka gelecek olmadığını söylüyorlar. Demiryolu memurlarından ve diğerlerinden öğrendiğime göre, Pozantı'dan geçenlerin sayısı 500.000'den az değil.

{Ereğli}de, biraz para dağıtmanın dışında, {Manuk} Efendi ve oradaki Ermeni Belediye doktoruna (birinci sınıf ve çok yetenekli bir adam), insanlar için harcamaları ve yukarıda sözünü ettiğim kimsesiz çocuklara özel bakım sağlamaları için 30 lira bıraktım. Pozantı'da bir eşek yükü ekmek alıp sürgünlere dağıttım; hatırı sayılır bir miktar nakit parayı küçük parçalara bölüp verdim; insanları mümkün olduğunca çabuk Tarsus'a götürebilecek birkaç deve ve at kiraladım ve ev sahibime 20 lira bırakıp ertesi gün arabalar kiralayarak (bugünlerde orada arabalar oldukça ucuza tutulabiliyor) daha fazla insanı göndermesini söyledim. Eğer Tarsus'a güvenli şekilde vardıkları haberini alırsak, geri kalanları da yollamak için bir düzenleme yapabiliriz sanıyorum. Tarsus hiç değilse daha sıcak ve her bakımdan şu anda kalmakta oldukları soğuk ve korunmasız dağlardan çok daha iyi. Onlar çöle ulaşıncaya kadar durumda daha iyiye doğru bir gelişme olacağını ummaktan başka çaremiz yok. Şimdi buradaki Vali çok dostça davranıyor ve en azından Protestanların burada kalmalarına izin verileceğine ve rahatsız edilmeyeceklerine dair güvence veriyor; ama diğerleri kısa süre içinde kasabalara (*kaza*) — ancak köylere değil — gönderilmiş olacaklar. Polis şefi ve çömezleri olmadan {Konya}da rahat bir nefes alacağız.

113. KONYA: BÜKREŞ'TEKİ İYİ HABER ALAN BİR KAYNAKTAN* 15/28 EKİM 1915 TARİHLİ RAPORA (BELGE 11) EK; KONYA, 2/15 EKİM 1915 TARİHLİ MEKTUBUN ÖZETİ.†

Sürgünlerin çadırlarını gözyaşları içinde terk eden Vali Celâl Bey'in görevden alınmasının hemen ardından, 80.000'den fazla Ermeni — erkekler, kadınlar, çocuklar — çadırlarından çıkarılıp yollarda kırbaçlar ve sopalarla dövülerek güneye doğru sürüldüler. Yürek parçalayıcı bir görüntüydü. Zaten paçavralar içinde olan zavallı insanlar yayan yola çıkarken sahip oldukları battaniyeleri ve giysileri de bırakmak zorunda kaldılar. Anne babalar çocuklarını kaybetmişti, kadınlar kocalarını arıyordu, ama vahşi jandarmalar bütün ağlayanları ve yalvaranları merhametsizce dövmekteydi. Çadırlar köpeklerin yediği cesetlerle doluydu. Açlıktan ve soğuktan, günde otuzdan fazla insan ölüyordu. Konya'dan Karaman, Ereğli ve Pozantı'ya (hat sonu) kadar tüm demiryolu boyunca yüz binlerce Ermeni jandarmalar tarafından hayvan sürüleri gibi güdülmekteydiler. Yorgun ve aç insanlar, yolculardan ve demiryolu memurlarından ekmek dileniyordu. Büyük fedakârlıklar karşılığında Konya'da kalmayı başarmış birkaç aile de şehri terk etme emri almıştı. Hükümet, Hıristiyanlar ve özellikle de Ermeniler tarafından Müslümanlara karşı işlendiği iddia edilen suçlara dair bir rapor yayımlamış. Böyle yöntemlerle Türkleri gittikçe daha fazla kışkırtıyorlar. Yolculuk boyunca ölümlerin sayısı giderek artıyor.

* Adı gizli tutulmuştur.

† {ORİJİNAL BELGE: Bükreş EDF'nın ("Taşnaktsutyun") 15/28 Ekim 1915 tarihli bir dizi raporu arasında yer alan belgenin kopyası, Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na gönderilen İstanbul, 9 Kasım 1915 tarihli iletinin ekinde yer almaktadır. NA/RG59/867.4016/226. —A.S.}

114. BAĞDAT DEMİRYOLU: {TARSUS} KASABASINDA İKAMET EDEN BİR YABANCININ* HATTIN BİR BÖLÜMÜNE İLİŞKİN GÖZLEMLERİNİ İÇEREN GÜNCESİ;† WILLIAM WALTER ROCKWELL, ESQ., PH.D. TARAFINDAN GÖZDEN GEÇİRİLMİŞ, AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN YAYIMLANMIŞTIR (1916).

30 Haziran, 1915.

Burada gökyüzü karanlık, gün boyu insanlar ayakta — her sınıftan insan — ve herkesin ağzında aynı soru: "Gece ne olacak?" {Adana}dan gelen haberler umut kırıcıydı. Buradaki birkaç nüfuzlu Türk yardım etmek istiyor, ama *cesaret edemiyorlar.* Birkaç kadın arabaya binip nüfuzlu bir adamı ve ailesini görmeye bağa gittiler; iyi karşılandılar. Her biri kendi öyküsünü anlattı, _____ da gözyaşı döktü, ama eminim bu bakımdan yalnız değildi. Burası cenaze evi gibi. Birçok aileye emir geldi, gelecek pazartesi tüm aile üyeleri yataklarını alıp istasyonda olacaklar; orada gidecekleri yer bildirilecek. {N_____}nin‡ erkek kardeşi ve {O_____} listenin başındalar; diğerleri daha yoksul insanlar. İşlerini toparlayabilmek için bir hafta süre almaya çalışıyorlar. *Ne korkunç değil mi* — hepsi aynı şeyi soruyor: "Sırada kim var?" Gün boyu öyle yorgun ve asık yüzler gördük ki...

Kasabanın yarısı buraya bir şeyler "depolamak" istiyor, eğer dönemezlerse bizim olmak üzere; halılar, bakırlar, vb. — ama bizi de buradan uçurabilirler, kim bilebilir ki?

1 Temmuz.

Burada günler hareketli geçiyor. {Tarsus}ta** insanlar aynı anda iki emri birden alıyor ve hangisine uyacaklarını soruyorlar. {Adana}da koşullar ağır. Vali'nin erkek kardeşi Ermenilere karşı. Her türden ve kesimden insan sabahtan akşama kadar sorular sormak ve ağlamak için geliyorlar. Burdaki durumlar iç açıcı olmaktan çok uzak.

* (I. Bölüm, Belge 8'deki "Miss {Christie}"nin annesi.)

† {Tarsus'taki St. Paul Enstitüsü Başkanının eşi Mrs. Christie'nin güncesi. Sayfa 421'deki metne dahil edilen mektubu, Mrs. Christie'nin damadı yazmıştır}. {Bu belge Carmelite Christie'nin günlükleriyle uyuşmuyor. Ancak onun üslubuyla yazıldığından büyük bir ihtimalle onun mektuplarına dayanılarak kaleme alınmış. Rahip Rockwell, Arnold Toynbee'ye gönderdiği New York, 1 Temmuz 1916 tarihli yazıda, böyle bir grup mektubu yayına hazırladığından bahsediyor ("Yayına hazırladığım Christie mektuplarının kopyası"). NA(UK)FO/96/206/50. Burada, William Walker Rockwell tarafından yayına hazırlanmış *The Deportation of the Armenians: Described from Day to Day by a Kind Woman Somewhere in Turkey* {{*Ermenilerin Sürgünü: Türkiye'nin Bir Yerinde İyi Bir Kadının Günü Gününe Anlattıkları*}} adlı kitapçığa atıfta bulunulmaktadır (New York: Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi). Christie günlüklerinin orijinal kopyası için bkz. Thomas Christie Family Papers, Minnesota Historical Society, St. Paul, Minn.; ayrıca bkz. Ara Sarafian, *The Diaries of Carmelite Christie, 1914-1919* {{*Carmelite Christie'nin Günlükleri, 1914-1919*}} (Gomidas Institute: London, 2009). —A.S.}

‡ {NOT: Editörün yalnızca baş harflerini bildiği bu isimler, Dr. W. W. Rockwell'in editörlüğünde yayımlanan Mrs. Christie'nin Güncesi'nde de (Belge 114) bu şekilde yer almıştır ve kendisi tarafından editöre de açıklanmamıştır}.

** {Not: Toynbee orijinal kitapta bu bölgeyi Adana diye tanımlıyor. —A.S.}

4 Temmuz.

Birçok aile yarın gidiyor (yalnızca bir aile Protestan). Hükümet her seferde birkaç ailenin gideceğini söylüyor. Dulları gönderdiklerinden kuşkuluyum ve bütün olumlu açıklamalara rağmen, emirde değişiklikler yapılacağından adım gibi eminim. İnsanlar sabahtan akşama kadar konuşmaya geliyorlar.

Aşağı kattaki odalardan birini depoya çeviriyorum. _____, 5.000 lira değerinde ipotek alacakları, çiftlikleri, vb. olduğunu, bunları saklayamayacağını söylüyor. {B_____}ler egemen ırkın içinde, onlardan sekiz kat fazla mala sahipler. Önde gelen aileler ilk gidenler olacak sanırım. Herkes titriyor.

Hem sabah, hem de akşam kilise epeyce doluydu ve bu zamana uygun iki güzel vaaz verildi. Birçok Rum ve Gregoryen vardı. Rumlar İstanbul'dan gönderiliyorlar. _____, insanlara güçlü bir moralle gitmelerini; Tanrı'nın onlara geçmişte bahşettiği lütufları, bir ulus olarak eğitim, iş ve kilise yaşamının onlara sunduğu olanakları unutmamalarını; Müslümanlara borçlarını ödemelerini; aralarındaki yoksullara yardım etmelerini; imanlı ve cesur Evangelistler olarak yola çıkmalarını telkin etti. Rahatlatıcı ve ilham vericiydi.

18 Temmuz.

Kayseri'den, aralarında Protestan toplumunun en etkin kişileri de bulunan, seksen üç erkek (aileleri yanlarında değil) bugün Halep'e gitmek üzere buradan geçtiler. Bugünlerde her yerde casusların kol gezdiğini söylüyorlar. Nasıl günler bunlar ve ne zaman sona erecekler?

20 Temmuz.

Dün gece nehrin karşı yakasındaki mahallelere hazır olmaları bildirildi. Komiser (polis şefi) kasabadaki ailelerin hepsini kayda geçiriyor; bir seferde en az ellisinin gönderileceğini, sert önlemler alınacağını, vb. anlatıyor.

Bunlar herkes için kederli, kaygı dolu günler.

23 Temmuz.

İnsan buradaki duruma ne diyeceğini bilemiyor. Dün bir tıkanıklık oldu sanki. Kayıt olmaya gidenlerin bir kısmı evlerine geri gönderildi ve çağrılmayı beklemeleri söylendi. Bu arada Arap kadınları _____ Ağa'nın mahallesini (bu mahalleye dün akşam eşyalarını toplayıp yola çıkmaları bildirilmişti) geziyor ve her şeyi, halıları, bakırları, vb. değerlerinin üçte birine, beşte birine satın alıyorlar. Bir liralık* mallar bazen bir mecidiyeye† gidiyor, vb. Bütün aileler sıkıntı içinde.

Bazı yoksul kadınlara dikebilmeleri için kumaş satın almak ve ne olup bittiğine ilişkin haber almak üzere çarşıya gitmiştim. {I_____}nın dükkânında Ermeni rahiple karşılaştım. Bu insanlar için hiçbir umut olmadığından oldukça emin. Yine de Hükümet'ten sürgünden muaf tutulmalarını talep etmek üzere cemaatini baştan aşağı gözden geçirip, tüm topalların, aksakların, sağırların, körlerin, yaşlılar ve asker ailelerinin listesini çıkarıyor. Böyle bir izin alma *umudu* var.

---

* 18 şilin.

† 3 şilin. 2 peni.

Zeytun'dan birkaç perişan insan kilise avlusunda. Bir yerlerde geride bırakılmışlar, ama şimdi burdalar; dün gece kadınlardan birinin doğum yapmak üzere olduğunu duydum.

Sokaklar halktan Müslüman kadınlarla dolu; rahat rahat alışveriş yapıyor, yüksek sesle konuşuyor ve korkarım parasını sonra ödemek üzere eşya satın alıyorlar. Satıcılar onları görmekten memnun görünmüyor.

Bazıları {Adana}daki Ermenilerin muafiyet satın almak için 10.000 Türk lirası ödediğini anlatıyor; diğerleri kırk ailenin yakında gideceğini söylüyor.

Birçok evi ziyaret ettim ve sokaklarda bir sürü insan gördüm. Kapı girişlerinin satın alacak eşya peşindeki Müslüman kadınların oluşturduğu kalabalıklar yüzünden tıkandığını; hatta bir şey bulamayınca evlerin içine daldıklarını görmek hazindi. Cemaatimize ait evlerden birinde bir kadınla üç küçük çocuğu var. Anne birkaç parça düzgün giysisini satmış, kaba un almış ve uzun zamandır gördüğüm en sert, en kötü ince ekmekten bir yığın yapmıştı. Giysilerine çok ihtiyacı vardı, ama aç çocukları varken paraya ihtiyacı daha büyüktü. Kendisine bir mecidiye verdim.

{M_____}in eşi evde satış yapıyor ve toplanıyordu, oldukça neşeliydi, ama {M_____}in annesi bağa verdiği yılların emeğinin (doğal olarak) yasını tutuyor. Komşuları satmak için çatılarından oluklu çinko levhaları sökmüşlerdi. Hükümet bunu yasakladı.

28 Temmuz.

Birçok kişi pazartesi günü gitti, böylece kırkın üstünde aile ayrılmış oldu, gelecek perşembe birçoğu daha gidecek. Fırıncımız iki saatten az bir süre içinde emri alıp hareket etti. Ekmeği fırında bıraktı ve kurumakta olan buğdayı toparladı. Topal bir karısı ve üç çocuğu var, yarı-kör annesi de onlarla birlikte gitti. Hiç çare yok gibi görünüyor. (N.B.—Zavallı fırıncı kısa süre sonra yolda öldü.)

Birkaç aile {Adana}dan çıkmış, birçok erkek de {Mersin}den ayrılmış ve aileleri de arkalarından gönderilmiş. İnsanların yoksulluğu ve umutsuzluğu yürek yakıyor. Sizin yardım ettiğiniz, yedi kızları olan {Maraş}lı yoksul aile gelecek pazartesi gidecek. Yoğun sıcak en büyük kızı öyle halsiz bırakmış ki en sonunda yatağa düştü. Tüberküloz olmasından korkuyorum. Doktor da öyle diyor. Aile erteleme talep edecek. Ama bunu elde etme şansları pek yok.

_____(Müslüman doktor) insanları muayene ediyor ve hastalara "Gidebilirsin," diyor, canlandırıcı bir hap veriyor. {B_____} kardeşlerin annesi pazartesi gidecek. Umarım oğlanları burada bıraktırabiliriz.

Üç lira (elli dört şilin) ödeyip bir inek satın aldım. Başkası o kadar para vermezdi, ama yiyecek ve yolculuk için bu paraya ihtiyaçları var.

Fabrikadaki ücretler düşürüldü, zira insanlar sürgünden kaçabilmek için kaç paraya olursa olsun çalışmaya razılar.

2 Ağustos.

Kırktan fazla aile bu sabah ayrıldı. Birçoğu çok yoksuldu; onların küçük çocuklarını, ibriklerini, sepetlerini, çıkınlarını yüklenmiş, istasyona doğru yayan gidişlerini görmek hüzün vericiydi. Hiç gülmüyor ve konuşmuyorlardı; çocukların bazıları ağlıyordu; durumu daha iyi olanlar trene kadar arabayla gittiler, ama onların da daha mutlu göründükleri söylenemez. Şu ana kadar askerlerin aileleri muaf görünüyor.

Bu sabah {Mersin}den gelen altmış sürgün erkek trendeydi, ardından daha fazla sayıda insan onları izleyecek. Şimdi {Mersin} treni askerleri ve sürgünleri taşıyor. Mektuplarımı bile yazamıyorum, kafam öylesine allak bullak.

4 Ağustos.

Okulun durumu hâlâ belli değil. Türkler bugün dükkândaki stoku kayda geçiriyorlar.

Yaşı on iki civarında olan _____'ların oğullarından biri bağdan eve dönerken soyulmuş ve hafif yaralanmış. Geçen hafta genç _____'nin öldürülmesinden sonra, bu çocuğun ağır yaralanmamış olmasına şükrettik. Bu olay yaşadığımız zamanların neye benzediğini ortaya koyuyor.

7 Ağustos.

Miss {_____}{Mersin}den yeni geldi. {Mersin} halkının Hükümet'in gönderdiği, ya da kendilerinin kiraladıkları arabalara doldurulup sürüldüğünü görmüş. Gece yetmiş aile {Tarsus}a kadar geldi. _____'in ailesi bir gün sonra ulaştı. George gece onlara yardıma çağrıldı. Atla gitti ve daha dönmedi. Birçok kişi pazartesi günü gidecek.

8 Ağustos.

Öyle yoğun bir gün ki; insanlar sel gibi geliyor, geliyorlar; eşyalarını bırakmaya; göz ilacı, yara merhemi almaya; yardım istemeye; her çeşit şey için, ayakkabı, para, çadır ve daha bir sürü şey için yalvarmaya geliyorlar. Her biri için elimden geleni yapmaya çalıştım, ama fazla bir şey yapamadım. İstasyona doğru çılgınca bir koşuşturma vardı; eşya taşıyan, çoğunlukla da tepesinde aileler olan her çeşit vasıta istasyona akıyordu. Normal yolcu treni saat _____'den önce hareket etmişti. Yolcu öylesine fazlaydı ki birçoğu yarın sabaha kaldılar — aralarında haftalardır hasta olan _____ da var. Eşyaları istasyonda, evleri kilitli ve mühürlü. _____, boş eşya arabasının altında yatıyor; çok zayıf ve perişan.

Şimdi {Kozoluk}dakiler sürgünle tehdit ediliyor. Son katliamdan bu yana köyde ancak yarım düzine yetişkin erkek kaldı, gerisi bir sürü kadın ve çocuk.

{Talas}tan bir kafile geldi. Kadınlar soyulmuş, kızlardan bazılarının başına korkunç şeyler gelmiş. Aralarında oğulları asker olanlar var, bazılarının çocuklarıysa Amerika'da iş yapıyor.

9 Ağustos.

Miss {_____} bugün {Adana}ya gitti. Kendi istekleriyle {Osmaniye}ye doğru yola çıkan insanlar gördük. Ayrıca tanıdığımız birçok {Tarsus}lunun yanı sıra, Protestanlar ve çok sayıda geniş Ermeni ailelerinin bulunduğu elli araba dolusu {Mersin}li de vardı. Birkaç gün önce de yetmiş aile gelmişti. _____'ın dükkânı öyle hızla kapatılıp mühürlendi ki hükümet gelmeden önce içeriden ancak üç kutu alabildiler. Küçük _____ telaştan paltosunu unuttu. Dükkânda 800-900 liralık mal vardı. Evleri yeniydi; içini de yeni döşemişlerdi. Dün gece yola çıkmaları gerekiyordu, ama yeni doğan bebeği ve eşi çok güçsüz olduğu için altı gün daha süre verildi.

Maraş yakınlarında kaçak Ermeniler ile Kürtler ayaklanmış ve {{askerlerle}} çatışmaya girmişler. Birkaç asker öldürülmüş. Bu olay Türkleri daha da rahatsız etti. Dediklerine göre sahil kasabaları iki hafta içinde boşaltılacak, Türkler dağlara çıkacakmış.

11 Ağustos.

En azından *Bayram* sonuna kadar sürgünde bir duraksama olacak gibi görünüyor; bu sürenin biraz daha uzamasını umut ediyoruz. {Mersin} için böyle bir ara verme söz konusu değil.

14 Ağustos.

Dr. {F. D. Shepard} {Antep}ten geldi. Burası kadar sessiz ve güvenli bir yer olmadığını söyledi! {Antep}te bin aileye şehri terk etmeleri söylenmiş ve bunların arasında bütün öğretmenlerin aileleri de varmış. Böylece eğer yakında beklenmedik bir şey olmazsa koleji açma umudu kalmamış oluyor. O havalinin tümünde; Malatya, Besni, Adıyaman, vb. yerlerde *büyük katliamlar* yapılmış; Maraş bölgesi ateş içinde. Kaçaklar öfkeyi artırıyor ve en kötüsünü yapmak için *bahane arayan* Türkler toplu katliamlarla intikam alıyorlar. Maraş'tan epey bir süredir hiç haber gelmiyordu. Dr. {Shepard} Fundacık'da (Maraş'a beş saat uzaklıkta) çok büyük karışıklık ve katliam olduğunu öğrenmiş. Urfa bölgesi tümüyle ayakta, insanlar sürülüyor ve yolda öldürülüyorlar. Dr. {Shephard} tanıdığımız çok sayıda insanın ölüm haberini getirdi.

Zeytun halkından bin kişinin sürgünde öldüğünü söylüyorlar. Şehir şimdi Adapazarı ve havalisinden gelen sürgünlerle doluymuş. Talaslı _____'m oğlu Osmaniye'de ölmüş. Aile sürülmüş. Yolculuğun zorlukları profesöre çok fazla gelmiş.

Birçok Zeytunlu {Tarsus} sokaklarında dolaşıyor. Konya Vilayet'nden çıkarıldıklarını söylüyorlar. Buradaki Kaymakam'a gittiler, ama Kaymakam, elinde onlara ilişkin emir olmadığını, karışmak da istemediğini, ne istiyorlarsa yapabileceklerini söyledi. (Daha sonra ileriye sürüldüler.) Dr. {Shepard} {Cemâl Paşa}ya şahsen başvurup genel bir yardım çalışmasına başlamak için izin istedi. Kesin bir şekilde reddedildi. Cemâl Paşa Hükümet'in kendi bildiği gibi yapacağını söylemiş. Dr. {Shepard} öyle yapacaklarını, doğudaki bölgelerde *zaten* öyle yaptıklarını ve insanların çok çeşitli şekillerde can verdiğini, bunun politikalarının bir parçası olduğunu söylüyor.

Dr. {Shepard}ın anlattığına göre Deyr-el Zor'daki (Ermenilerin sürüldüğü yer) Araplar iyilermiş ve kadınlara iyi davranıyorlarmış. İklim sıcak ve kuruymuş ve içilebilecek tek şey ılık nehir suyu imiş; nehirlerde sürekli yüzen cesetler (katliam kurbanları) görüldüğü için kolera ve tifodan korkuyor.

16 Ağustos.

Sultaniye'den *gönderilen* çok sayıda Zeytunlu bugün {Maraş}a doğru yola çıktı. Korkarım ölüme gidiyorlar. Zaten çekilen zorluklardan ve hastalıklardan 600 ile 700 arasında ölü verdiler bile.

Bazı Türklere bayram ziyareti yaptım ve iyi karşılandım, ama insan bugünlerde kimseden emin olamıyor.

Rahibin evinden yeni döndüm. Oraya bir kızın hikâyesini öğrenmeye gitmiştim. On beş yaşlarındaki kız {Merzifon}daki Miss {Williard}ın* gündüzlü öğrencilerinden biriydi. Birçok eve görevliler gelip sürgüne gideceklerini, ama okullu kızların muaf tutulacaklarını söylemişler ve kızları "okula geri" götürmüşler; ama kendi okullarına değil, Türk kışlasına; kızlar burada

* Bölüm XI.'deki Miss {Willard}.

teşhir edilmiş ve bazı görevliler tarafından seçilmişler. Bu kız biri tarafından alınmış; diğerleri, yüzün üstünde kız otomobillerle İstanbul'a götürülmüş. On beş tanesi bu kızın arkadaşlarıymış. Kız buraya *başka bir yerden* gelen sürgünlerle birlikte getirildi. Ona göz koyan subayı reddediyormuş. Rahip ondan söz edildiğini duyup araştırmaya gitmiş. Subay, kızdan bir güler yüz bile görmediğinden yakınıyormuş. Rahip kızın ona hiçbir zaman gülümsemeyeceğini; gece boyunca aklını başına alıp düşünmesini söylemiş. Sabah adam, kız kendisini istemiyorsa onu zorla alıkoymak istemediğini belirtmiş. Rahip kızı himayesine almış; subay da Halep'e doğru yoluna devam etmiş. Rahibin kızı yanında tutacak gücü yok; ben {Adana}daki okula yazıp kızın durumunu anlattım. Belki onun için on lira toplayabilir ve okula gönderebiliriz. Annesinden ayrılalı iki ay oluyor. Aile ansızın sürgüne yollanmış.

{G_____}, {K_____}nin kız kardeşi ve çocuğuyla birlikte bir saat önce kuzeyden (Zeytun halkının ilk gönderildiği yer) gelerek burdan geçti. Korkunç hikâyeler anlatıyor. Bütün bunların sonu ne olacak? Sokaklar ekmek dilenen sürgünlerle dolu. _____ ve akrabalarının hepsi burdalar, Partani'nin kız kardeşi de. _____'ın yatağını satın alıyorum; niyetim bagajını hafifletip çantasına biraz para koymak. Anneleri taşıyamadıkları bebeklerini yol kenarında ölüme terk ediyorlarmış. Bunu bana birçok kişi daha anlattı.

_____'dan genç bir adam şimdi burdaydı. İki yüz elli aile buradan geçecek. Şehir sürgünlerle dolup taşıyor ve birçoğu da _____'da.

19 Ağustos.

Bizim _____ oğlan çocuklarımız ve aileleri de geçenlerin arasında. Niğde halkı da buradan geçmeye başladı. Adapazarı'nın halkı çok *à la franca* ve çok varlıklılar. Dün gece {Mersin}den elli araba daha geldi.

Soygunlar alışılmış olaylardan oldu; kızlar kaçırılıyor. {Ulukışla}da üç Ermeni öldürüldü.

20 Ağustos.

Gelenler sel gibi {Tarsus}a akmaya devam ediyor. Yayan yolculuk eden zavallı insanlar bitkinlikten düşüp kalıyorlar ve birçoğu açlık ve yorgunluktan ölüyor. Yaşları oldukça büyük üç çocuk dün Gregoryen kilisesinde öldü; bir çocuk çiçek hastalığından kötü durumda; orta yaşlı bir adam da orada ölüm halinde. _____ Hoca ona bakmak için bu sabah oradaydı. Bu hastaların birçoğu dün Türk hastanesine taşındılar. {Adana}dan gelen _____ ailesiyle hâlâ burada, ailesinin geri kalan üyelerini; annesini, erkek kardeşlerini ve onların ailelerini bekliyor. Öncü kafile geldiğinde ona, akrabalarının evlerindeki her şeyi alıp götürdüklerini anlattılar. Yağmacılar eşyalarını pencerelerden fırlatmış, yardakçıları da halılarını, yataklarını, vb. ve ellerindeki biraz parayı götürmüşler. Erkek kardeşleri hapisteymiş.

Dün Bor'dan sürülen kör bir adama (eşi kılavuzluğunu yapıyordu), bir de pamuk gibi saçları olan, aç ve beş kuruşsuz bir yaşlı kadına yardım ettim. {V_____}ye genç bir kadın için bir elbise diktirdim, {T_____}ye de başka bir evli genç kadına etek diktirttim; ikisinin de giysileri lime lime olmuştu. Kilisemizin avlusu çok kalabalık. Onlara banyo için, tıraş için sabun, vs., yakacak yolladım.

{Tarsus} sürgününde bir duraklama oldu, şu an buradaki kalabalığın yola devam etmesini bekliyorlar. {Mersin} halkı de yeniden yolda. {Mersin}de sadece beş Ermeni ailenin

bırakılacağını duydum. Bir tanesi demiryoluna demir temin ediyor; diğerlerinin de Hükümetle iş ilişkileri var.

Kuzeyde ya da doğudaki yerleşim bölgelerine oranla buradaki insanlara *çok* daha nazik davranılıyor.

22 Ağustos.

Sokaklarımızda *binlerce* yabancıyla {Tarsus}un bugünlerde çok garip bir görünümü var. Burada Adapazarı'na kadar her yerden, her türden, her uygarlık düzeyinden insan var; "kimisi paçavralar, kimisi püsküller, kimisi kadife giysiler içinde." Bu sabah kilise doluydu.

Dün Gregoryen kilisesine gidip avlusuna baktım. Ne görüntü! Ne hengâme! Kalabalığın içinde *her gün* hastalıktan, açlık ve yorgunluktan ölümler oluyor. Birkaçına yardım için para yolladım, ama kaçımız kaç para yardım ederse etsin, bu sefalet okyanusunda sadece bir damla olarak kalır.

Büyükelçimizden gelen bir telgrafa göre, Katolikler ve Protestanlar sürgünden affedilmişler. Doğru gibi görünüyor. Sanırım {Osmaniye}deki insanlarımız geri çağrılacaklar. Şimdi bürokratik bir sürü ayrıntı için Protestan köylerinin ve yabancıların tam ve doğru bir listesini çıkarmak lazım!

Biraz yardım parası için yazı yazdım. Yoksul bir Zeytunlu kadın yolculuk yapamayacak kadar hasta, ama kocası gönderildi — eşini burada bırakmak zorunda kaldı. Kadın kilisede. Bazıları kilisemizin avlusunda, bazılarıysa hanlarda kalıyorlar, bir kısmı da birkaç gün dinlenebilmek için ev kiraladı. Zeytun halkı "serbest," ama bir yerden bir yere sürüklenip duruyorlar. Hepsi perişan durumda, kir pas içinde, haşaratla kaplı, aç ve Hükümet ne yapacak diye korku içinde.

Aynı akşam.

Kolera tehlikesi başlıyor. Belirtileri taşıyan iki kişi kilise avlusunda öldü. Hükümet en yoksul olanları, yani Zeytunluları uzağa göndermeye çalışıyor. Halep'te kolera olduğunu söylüyorlar. Hiç böyle bir yıl yaşamış mıydık biz?

Niğdeli birçok kişiye bugün öğleden sonra ayinimiz sırasında polis tarafından yola çıkma talimatı verildi. Protestanlar ve Katoliklerin sürgünden muaf tutulması emri Hükümet tarafından pek hoş karşılanmadı. Zeytun halkı dikkatle izleniyor ve kimsenin onlara yardım etmesini istemiyorlar.

26 Ağustos.[*]

———'ın mektupları durumu abartmıyor — abartamaz. Olayların geldiği noktayı, dün akşam gelişigüzel söylenen şu sözler gayet iyi gösteriyor: "Eh, yarın ilk iş gider, kimlerin öldüğüne bakarız."—"Umarım kilisedeki kadın ölmüştür."—"Keşke o çocuk ölebilse, ama korkarım ölmeyecek."

Dün ve evvelki gün, açıkta kalanların çoğu — kesinlikle yola devam edemeyecek kadar hasta olanlar hariç — kırbaçlanarak sürüldüler. Şehir dışındaki {Gülek Tren İstasyonu}na

* *Dr. Rockwell'in notu:* Bir erkek tarafından yazılmış bu mektup, durum hakkında bir erkeğin bakış açısını yansıtmak amacıyla buraya konulmuştur. {Adı geçen erkek, orijinal kitapta Toynbee'ye ait el yazısı notuna göre bu günlüğün yazarının damadıdır. NA(UK)/FO96/212/101—A.S.}

kadar gidip orada daha fazla eziyetle karşılaşmalarından korkuyoruz. Birçoğunun yatağı yok, ya da kaybetmiş ve aramasına izin verilmiyor. Kimsenin ölmediği gün yok.

Ev kiralayabilenler sürülmekten kurtuldular, çünkü göz önünde değillerdi, zira sürgün büyük bir gaddarlıkla ve son derece sistemsiz bir şekilde gerçekleştiriliyor.

Kilisemizde kalan _____lı çok *à la franca* bir aile geldikleri gün ek süre aldı. Onlara beş günlük süre tanıdılar.

{Gülek tren istasyonu}na gittim, oradaki koşullar şehirdekinden daha da kötü. Yol kenarında ölmekte olan bir yaşlı kadın gördüm. İnsanlar yanından geçiyordu ve yakıcı güneşin altında öylece yatan kadına bakan bile yoktu. Bu görüntü çok sıradan oldu artık. Açıkta binlerce insan var ve kendilerinin derme çatma yapabilecekleri dışında hiçbir gölgelik korunak ya da barınak mevcut değil.

Her gün _____ ile dışarı çıkıyorum ve tam bir kâbus yaşamış olarak geri dönüyorum.

2 Eylül.

Akın akın Yozgatlılar geliyor ve söylendiğine göre 10.000 kişi İstanbul'dan *bu tarafa doğru* yoldalar. *Şimdi* bazı Bursalılar geldi; bunlar yeni. Dün zor ve yürek yakıcı bir gündü. Trene gittim, uzun bir trendi; kırktan fazla {Tarsus}lu aileye ve diğerlerine veda ettim. {Tarsus}luların arasında _____, _____, {M_____ B_____} ve *hasta karısı* vardı, yatağından çıkarılıp trene kadar taşınmıştı. _____'nın kız kardeşi ve kocası, kızı Akabe ve onun ailesi cumartesi gidiyor; bizim sevgili nazik, hakbilir komşumuz _____ ve ailesi de. _____'nin yüzü yaşadığı acıdan bembeyaz olmuştu, karısı ise hiç değilse konuşabiliyordu, ne kadar mutsuz olsa da. _____ ve _____'ın yatılı olarak kalabilecekleri konusunda _____'ın verdiği güvencelere aldırılmadı ve oğulları da alındı. Belli ki Kaymakam'a Vali tarafından bildirimde bulunulmamıştı. Kaymakam iyi kalpli bir adama benziyor, ama büyük baskı altında; duyduğuma göre {Tarsus}taki varlıklı ve nüfuzlu Türkler hayatını cehenneme çeviriyorlarmış.

Parasız, yiyeceksiz, arkadaşsız, yataksız ve hasta olan o *biçare* yaşlı kadınlardan biri daha hac yolculuğunu tamamladı. Gregoryen kilisesinin avlusunda üç tane daha kaldı; aynı umutsuz durumda üç de adam var. Nasıl yaşayabildiklerini anlayamıyorum. Gittiğimde yaşlı kadınlar su diye bağırıyorlar. Dün ve bugün _____ ile buzlu *ayran* yolladım. Ailesi olan kadın biraz daha iyi. Yatakları olmayan iki kız şimdi hasta. Bugün onlar için talaş yataklar doldurtuyorum. Kolu yanık olan kadın gönderildi. Tren {Mamure}ye gidiyormuş. Orada onları kim besleyecek?

3 Eylül.

Her şey gittikçe daha kötüleşiyor. Mr. _____ dün gece aradı ve bana Cemâl Paşa'nın telgrafını gördüğünü söyledi; şöyle yazıyormuş: "Amerikalıların ve konsolosların sürgünlere yardım ederken, ya da istasyonlarda veya halka açık yerlerde onlarla birlikte görülmelerine izin vermeyin."

_____'ın adı yarın gidecekler listesinde. Onu kurtarmak için elimizden geleni yapıyoruz. Mr. {Nathan}a* haber göndererek yardım istedim; benim de şahsen Kaymakam'a gitmem gerekebilir.

* {Mersin'deki ABD Konsolosu}.

4 Eylül.

_____ dün {Mersin}e gitti ve Mr. {Nathan}a oğlan çocuklarımız ve öğretmenlerimiz hakkında bir mektup götürdü. O taraftan umudum az, ama şansımızı deniyoruz. Mr. {T_____} dün Kaymakam'a gitti ve _____'ın durumunu; onun *bizim* elemanımız olduğunu açıkça izah etti. Kaymakam iyi niyetli, ama istisnasız *her* Ermeni ailesini göndermek için büyük baskı altında. Gene de, belki _____'ın ailesini kurtarabilirim.

6 Eylül.

Bugün yığınlar halinde insan gitti. İnsanların parasını ödeyip binebileceği tek bir yolcu vagonu vardı. Onun dışında hepsi, aynı sığırlar gibi kırbaçlarla güdülerek yük vagonlarına doluşturuldular. Dünkü dua toplantımızda konuşmuş ve çok güzel dua etmiş olan yaşlı bir adam (Pozantılı bir Protestan), polisin çağırdığı hemşerisine dönüp kendisi de seslendi. Bir taş fırlatıp, insanları çağırmak *senin* işin mi, diye sordular. Paylamayı sessizce kabullendi.

Cumartesi günü {Adana}da evlerin damlarından tüm şehre duyuru yapılıp, hangi kilise cemaatinden olursa olsun, {Adana}daki *tüm* Ermenilerin gecikmeden şehri terk edecekleri resmen ilan edilmiş.

Şu ana kadar buradaki Protestanlara hiçbir bildirimde bulunulmadı. Kaymakam onların kalacağını kabul etti. _____'ı *öğretmenimiz* olarak korumak için elinden geleni yapacağına dair bana güvence verdi. Ama bu sabah _____ polis tarafından çağrılıp *derhal* gönderilmek üzere avlumuzdan çıkarıldı. İnanın ki deliye dönmüştü. *Derhal* gidemeyeceğini, çamaşır değiştirmediğini, yazı yazıp birkaç gün süre isteyeceğini söylüyordu. Ben dilekçesini imzaladım, bir polis onu istasyona götürürken bir çocuk da dilekçeyi kaymakam'a koşturdu. George ona para verdi ve üç tane battaniye topladı. Kaymakam bana selamlarını yollamış ve meseleyle ilgileneceğini bildirmiş. İstasyonda _____'ı bu kadar geç kaldığı için tutukladılar, bu yüzden de geride bırakıldı. Tren hâlâ oradaydı, ama doluydu, onu aceleyle geri gönderip hapse koydular! Bunu Kaymakam'ın, onun götürülmemesi için özellikle yapmış olabileceğini düşündüm ve hâlâ da öyle düşünüyorum. Bu yüzden herhangi bir soru sormadım; bunu trenin kalkmasından sonraya bıraktım. Bir süre sonra _____ soluk soluğa geri döndü, çarşambaya kadar kalabileceğini söylüyordu, karısına ayrıntıları anlatmak için arabayla bağa gitti. Kadının gündüz olanların hiçbirinden haberi olmamıştı.

Dün ayinden sonra hoş bir orta yaşlı kadın beni görmeye geldi; kolu boynuna asılıydı; çok acıdığını, bir şey yapıp yapamayacağımı sordu. Yukarı çıkıp hemşire _____'i çağırdım. Omzunda bir kılıç yarası bulduk ve pansuman yaptık. Kendisinin ve oğlunun yolda *başıbozukların* saldırısına uğradığını söyledi. Kanı durdurmak için yaraya toprak basmışlar, toprak kanla karışıp kabuk bağlamıştı.

Hemşire _____'i diğer hastalara bakmaya götürdüm. Genellikle doğrulup su isteyen yaşlı kadının bilinci yerinde değil gibiydi, "soğuk su" deyip başına bir iki damla damlattığımda bile cevap vermedi. Hayattaydı ama soğuyordu; geceleyin öldü. Bu sabah köşedeki adam da kurtuldu. Geleli yalnızca iki gün olmuştu ve *son derece perişan* bir durumdaydı.

Geçen gece kısa kır saçlı kadının uzanmayı zar zor başarıp "Su, su," diye seslendiğini duydum. Bir Ermeni kadın başını kaldırıp içirdi, ama içer içmez hemen geriye düştü;

baktığımızda elleri buz gibiydi; ölmekte olduğunu anladık. Üzerindeki paçavraları düzelttik, başının altına eski bir yastık yerleştirdik. Az sonra kurtulmuştu.

Bu sabah hemşire _____ ile birlikte yine kilise avlusuna doğru yola koyulduk. Kapının karşısında son derece gaddar biri olan şişman polis komiserinin oturduğunu gördük. "Madam _____," diye seslendi. Ben durdum ve sadece yolda tesadüfen karşılaştığımız bir kadını aramakta olduğumuzu izah ettim. Ama kararlı bir şekilde, bir daha o avluya girmememi; hükümet'in *yiyecek! doktor! ilaç!* göndereceğini; ve *yabancıların* yardım ya da müdahalede bulunmaması gerektiğini söyledi. Ben de geri döndüm.

Bir sürü genç kadın ve güzel kız burada ya da sokakta yanıma gelip gözyaşları içinde kendilerine ne olacağını soruyorlar.

7 Eylül.

Oğlu ve kendisinde kılıç yaraları bulunan kadın bugün öğleden sonra geldi. Ortalıkta kimse yoktu, kapıcı onları içeri aldı ve ben pansumanlarını yaptım. İkisi de *iyiler*. Yeni bandajlar ve başka gerekli şeyler de verdim ki, bir daha gelemezlerse, ya da yarın yola çıkarılırlarsa yaralarına kendileri bakabilsinler. Çok *minnettar* kaldılar. Protestanlar ve akıllılar; paraları çalınmış. Onlara yiyecek almaları için biraz para verdim; tekrar görürsem daha vereceğim. {F_____} tehlikeyi atlattı, şimdi oğlanları avluda tutmakla ilgili bir sorun yok. Her şeye rağmen küçükler koşturup duruyorlar. Yozgat yakınlarında toplu katliam olmuş, gömülmeyen cesetlerin kokusuyla hava ağırlaşmış. Bazı yolcularımız oradan geldi. Dr. {Marden}* ve {Merzifon}daki hastane sürgünler ayrıldığında hâlâ faaliyetteymiş, ama her şey genel anlamda kötü gidiyormuş. {H_____}nın gönderdiği posta kartı {F_____}den bahsediyor. {Maraş} halihazırda sessiz gürünüyor.

— Eylül.

Bakmamı yasakladıkları kadın dün buraya geldi, bir arkadaşına yaslanıyor ve baston yardımıyla yürüyebiliyordu. George burdaydı, topuğuna iyi bir pansuman yaptık, ama kırık kemiğin hepsini çıkaramadık. Yara temizleniyor. Zavallı yaşlı kadın ağlayarak aç olduğunu söyledi. Ona yiyecek ve biraz para verdim. Yarın yine buraya gelebileceğini umut etmekte, ama yere bastığında ayağı dayanılmayacak şekilde acıyor.

Yakında geçici bir sükûnet olacak sanırım, zira kasaba iyice boşaldı; bu arada hiç Hıristiyan kasap kalmadı, yalnız iki Müslüman var.

8 Eylül.

Çaydanlık gittikçe daha fazla fokurduyor. Başka bir özel tren, {Tarsus} Ermenilerinden kalan kim varsa neredeyse hepsini götürdü. "Sürgünlere yardıma çalışan tehlikeli bir adam" diye nitelenen _____ve ailesi bu sabah alelacele gönderildiler. Talaslılar burada (dün gece geldiler) ve hazin hikâyeler anlatıyorlar.

10 Eylül.

{B_____} kendini çaresiz hissediyor ve görünüşe göre durum gerçekten de öyle; zira her geçen gün durum kötüye gidiyor. Egemenlerin kendi planları var ve kimseyi dinlemiyorlar. Her yerden umutsuzluk çığlıkları geliyor. _____'deki her erkek, kadın ve çocuk varlıklarının çoğunu arkada bırakıp gelmişler. Rahipleri bile burada ve "ilerleme" emri aldı. Öğrencimiz

* Bkz. Bölüm XI.

olan üç küçük oğlan çocuğunu sakladım ve onları geçen yılın yatılı öğrencilerimizdenmiş gibi burada tutuyorum. Kimse onları aramayacak. İki küçük yetim oğlanı daha (bunlar yeni) almamız istendi, ama onları alamadım. Onlar da "ilerlemek" zorunda.

Herkes ne kadar zor durumda! Topuğu kırık olan kadın bu sabah buradaydı ve topuğundan iki kırık kemik daha çıkardım. İyi dayanıyor. Sanırım artık boşta olan tüm parçalar çıktı. Sardım ve kaba dokumadan koruyucu bir bandaj yaptım. Ona biraz yiyecek verdim, çünkü ağladı ve açlıktan öldüğünü söyledi. Artık yalnızca çaresizler (ve belki bir iki kişi daha) kaldı burada. _____ halkı istasyondalar. Yığınlarla insan gönderildi. Şimdi {Mersin} halkı geliyor. Zavallı _____ hâlâ hapiste.

11 Eylül.

Zorluklar bizi deli ediyor. {A_____}nın gönderileceğini hiç zannetmiyorum, ama ***kimse bilemez.*** {Adana}dan {S_____} geldi, dediğine göre beş gün önce bir Alman subaydan telgraf gelmiş; evinde olsun, dışarda olsun, her Ermeni'nin ***bulunduğu yerde kalması gerektiğini*** yazıyormuş. {Adana}da Hükümet insanları bir an evvel göndermek için elinden geleni yapıyor, ama şimdi emir bir kez dışarı sızdı. Burada da duyulmuş olmalı ki, bugün burada sükûnet hâkimdi. Vali dün akşam _____'ye giderken yol üzerinde Kaymakam'a uğradı. _____ ile _____ perşembe günü gidecekler. Sıradan insanların evlerini Çerkezler alacak, daha varlıklı olanların evlerini de subaylar.

_____, Maraş Protestanlarının geri çağrıldığını bildiriyor _____ geri dönmeye neredeyse zorlanıyorlarmış. Adana'da sürgün toplu katliamın alternatifi gibi duruyor. Sürgünler hiçbir yerde istenmiyorlar.

12 Eylül.

Bor'da hiç Hıristiyan kalmamış. Zeytun kaçaklar tarafından yakılmış. Fundacık harabe halinde. Dereköy ve komşu köylerden biri de aynı durumda.

14 Eylül.

{Adana} *tüm* Ermenilerden temizleniyor ve yabancılar kıyıdan bir işgal hareketi olursa kendileri de gitmek zorunda kalırlar diye korkuyorlar. Ben burada durumun o kadar kötü olduğunu sanmıyorum.

17 Eylül.

Dr. _____, Kızılhaç hizmeti düşünmememizi, zira kurumun *parası olmadığını*, yapılması gerekeni yapma ve sorumluluğunu üstlenme işini Türklere bırakmamız gerektiğini söylüyor. Türkler bir işgal bekliyor ve ailelerini gönderiyorlar.

Bugün buraya bazı varlıklı Samsunlular geldi. _____'ın dediğine göre kendisininkinin de aralarında olduğu üç aile Konya'ya gidecekmiş.

Dün tanımadığımız bir rahip bitkinlikten, kederinden ve benzeri nedenlerden burada öldü.

16 Eylül.

Bugün hiç sürgün yok, birkaç saat boyunca sükûnet hâkim olacak gibi.

— Ekim.

Burada yaşam gittikçe daha fazla sorunlarla dolu bir hal alıyor. Buradaki olaylar son derece kritik bir safhada.

115. {MERSİN}, DEMİRYOLU ÜZERİNDE BİR ŞEHİR: {MERSİN}DE İKAMET EDEN BİR YABANCIDAN BİR DİZİ RAPOR, AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.*

(a) Tarihsiz Rapor.†

İki gün önce, {Mersin}deki yaklaşık 1.800 kişilik tüm Ermeni nüfusunun sürgünü için emir geldi. Dün yaklaşık 300 kişi {Adana — A.S.}ya yollandılar; bugün de daha fazla sayıda insana hazır olmaları emredildi. Sürgünlerini bekleyenler götüremeyecekleri bütün mallarını yok pahasına satıyorlar. Dikiş makineleri 1,5 mecidiyeye, demir karyolalar birkaç kuruşa vb. gidiyor. Hükümet yanlarına kişi başına günlük yalnızca birkaç metelik yiyecek parası ve çok az eşya almalarına izin veriyor. Sürgünlerin şu anki varış yeri {Adana—A.S.}. İnsanların umutsuzluk ve sefaletinin yanı sıra, içinde bulundukları dehşet anlatılır gibi değil. İç bölgelerdeki binlerce Ermeni'nin katliamına dair öyküler buraya ulaşmaya başladı. Bazıları gerçeğe dayanıyor gibi; ama sanırım siz‡ {Kayseri, Sivas ve Diyarbakır yörelerinde olanlardan zaten haberdarsınızdır — Van'ı saymıyorum, zira oranın Ermenilerin denetiminde olduğu bildiriliyor. —A.S.}

(b) 11 Eylül 1915**

Kuzeyden binlerce Ermeni daha geldi ve Halep yöresinde nakledildi. Sözüm ona muafiyet tanınan Katolikler ve Protestanlar hariç, Adana'dan 6.000 kişi sürüldü. İnsanların yol üzerindeki belirli istasyonlarda yığılması mülteciler için korkunç eziyet ve zorluklara neden oluyor. Yetkililer Amerikan okullarının öğretmenleri ve öğrencileri lehinde geniş çaplı istisnalara izin vermeye artık istekli görünmüyorlar ve müdahale edilmesine rağmen Tarsus'daki St. Paul Koleji bu bakımdan büyük sıkıntı yaşıyor.

(c) 22 Eylül 1915 tarihli rapor.††

Bu rapor, {Mersin}deki Osmanlı yetkililerinin İtilaf Devletleri'nin buraya çıkarma yapacağına dair korkusundan söz ederek başlıyor ve aşağıdaki şekilde devam ediyor:

Doğal olarak yukarıda belirtilen korkunun ilk sonuçlarından biri, Adana'daki Ermenilerin sürgününü tamamlamak için gösterilen genel telaştı. Bu şehirden gönderilen Ermenilerin sayısı

* {Mersin'deki ABD Konsolosu Mr. Nathan'ın raporu, Washington'daki Dışişleri Bakanlığı tarafından Amerikan Yardım Komitesi'ne iletilmiştir}. {Bkz. *Report of Committee on Armenian Atrocities*, {{*Ermenilere Yapılan Zulüm Hakkında Komite Raporu*}}, 4 Ekim 1915, Rapor no. 10. — A.S.}

† {ORİJİNAL BELGE: Edward I. Nathan tarafından Büyükelçi Morgenthau'a gönderilen Mersin, 7 Ağustos 1915 tarihli yazının kopyası, Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na İstanbul 15 Ağustos 1915 tarihli ileride yer almaktadır. NA/RG/59/867.4016/124. —A.S.}

‡ {"Siz" sözcüğünü, "Büyükelçiliğiniz" olarak okuyunuz}.

** {ORİJİNAL BELGE: Edward I. Nathan tarafından Büyükelçi Morgenthau'a gönderilen Mersin, 11 Eylül 1915 tarihli yazışmanın kopyası, Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na gönderilen, 21 Eylül 1915 tarihli iletide yer almaktadır. NA/RG59/867.4016/193. —A.S.}

†† {ORİJİNAL BELGE: Edward I. Nathan tarafından Büyükelçi Morgenthau'a gönderilen 22 Eylül 1915 tarihli yazının kopyası, Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na gönderilen 30 Eylül 1915 tarihli yazı ekinde yer almaktadır. NA/RG59/867.00/783. —A.S.}

artık 25.000'i buldu ve bu rakamın içinde kuzeyden gelip buradan geçen binler ve binlerce kişi yer almıyor. Bu insanların katlandığı sefalet, ıstırap ve meşakkat tarif edilir gibi değil. Ölümleri saymak imkânsız. Yüzlerce çocuk, acı çektiklerini görmeye dayanamayan, ya da onlara bakacak gücü olmayan aileleri tarafından sürekli terk ediliyor. Birçoğu yol kenarında bırakılıyor; vagon pencerelerinden atılanlar da anlatılan örnekler arasında. Küçük hesaplar peşinde koşan polislerin ve görevlilerin gaddarlıkları da bu insanların içinde bulunduğu durumu daha beter hale getiriyor. Bu havalideki koşulların Osmaniye ve Halep'tekilere kıyasla daha ılımlı olduğunu söylüyorlar; anlatılanlara göre o bölgeye yığılan kalabalıklar ve olanakların yokluğu insanların beslenme ve taşınma sorunlarının çözümünü imkânsız hale getirmekte. Protestan ve Katolik Ermenilerin sürgününe devam ediliyor; Haçin gibi kasabalarda da aynı kanunlar uygulanmakta.

(d) 27 Eylül 1915 tarihli not.*

Ermenilerin sürgünü ve bu insanların çoğunun ıstırabı ve ölümlere yol açan koşullar hakkındaki çeşitli raporlarıma ek olarak, aşağıdaki genel bilgileri aktarmak istiyorum.

(1) Bu sefalete neden olan en önemli etmen, uygun nakil olanaklarının bulunmaması. Uzun mesafeler boyunca; kuzeyde Tarsus ile Pozantı ve güneye doğru Osmaniye ile (Halep yakınlarındaki) Racu arasında demiryolu yok; buralarda at arabası ve kağnıların da az oluşu çok kişiyi yayan ilerlemek zorunda bırakıyor. Kağnılar çoğunlukla en ilkel cinsten ve genelde yolcuların eşyalarıyla dolu oldukları için insanlar ancak bunların üzerine tırmanıp oturabiliyorlar. Üstelik sadece imkânları çok geniş olanlar at arabaları gibi bir lükse sahip olabiliyor; çünkü bunlar iki ila dört günlük bir yolculuk için 6 ile 20 sterlin arasında paraya mal oluyor. 'Yol parası'na ilaveten, yolcular sık sık arabacılar ya da eşlik eden jandarmalar tarafından 'soyuluyor'; eğer daha fazla para ödemezlerse indirilip yürümeye mecbur ediliyorlar. Hükümetin genelde kağnı temin etmesine karşın, bunlar yeterli olmaktan çok uzak; demiryolu taşımacılığı da çoğunlukla insanların kendi ceplerinden ödemeleriyle gerçekleştiriliyor. Bağdat Demiryolu'nun bu yöredeki bölümü sürgünlerin daha ileriye gönderilmesi için çok elverişliydi, ama maalesef son zamanlarda büyük ölçüde asker sevkiyatı için kullanılır oldu ve sonuç olarak Ermeniler başka ulaşım yolları bulmak ya da yürümek zorunda kaldılar.

(2) Önceleri bu bölgedeki Ermenilere karşı şiddet olayları ender olmakla birlikte, son zamanlarda çok çirkin karayolu soygunları yaşanmaya başladı, kadın ve kızlara tecavüz olaylarına dair raporlar çok arttı. Bunlar besbelli gerçeklere dayanıyor. Eskiden sadece iç bölgelerden rapor edilen zorla din değiştirtmeler artık burada da olmakta. Anne babaları 1909 katliamlarında Adana'da öldürülmüş olan ailelerin çok sayıda yetim Ermeni kızına, ya orayı terk etmeleri, ya da Müslüman olmaları söylenmiş. İçlerinden az sayıda kız ayrılacak cesareti bulmuş, ama sonuçta barınaksız, korunaksız ortada kalmışlar. Ben Amerikan misyonerlerine kurumlarına dışarıdan çok fazla kişiyi kabul etmemelerini salık vermiştim, çünkü bu, içerideki sakinlerini tehlikeye atmak demek olacaktı. Bununla birlikte Miss {Webb} bu kızları çok büyük zorluklarla bulduğu özel evlere yerleştirme konusunda yetkililerden izin koparmıştı. Bu

* {ORİJİNAL BELGE: Edward I. Nathan tarafından Büyükelçi Morgenthau'a gönderilen Mersin, 27 Eylül 1915 tarihli yazının kopyası, Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na gönderilen 11 Ekim 1915 tarihli yazı ekinde yer almaktadır. NA/RG59/867.4016/200. —A.S.}

bağlamda Haruniye'deki Alman misyonunun Ermeni kızlar için yaptığı çalışmalar övgüye değer; ayrıca Genel Vali'nin kız okullarına ilişkin hayırsever tavrına da, sürmesi dileğiyle, işaret edilmeli.

(3) Son zamanlarda Ermeni sürgünlerin beslenme problemini çözmeye yönelik hiçbir girişimde bulunulmadı. Bu hem sürgün güzergâhı üzerindeki istasyonlar, hem de daha büyük şehirler için geçerli. Bu yüzden son dört hafta boyunca şu anda daimi olarak 40 ila 60.000 kişinin kalmakta olduğu Osmaniye'deki gıda tedariki bu sayının ancak üçte birine, o da zar zor yetecek miktarda idi. İnsanların bir kısmının payına düşen yiyecek çok azdı; bir kısmı da hiç yiyecek alamıyordu. Hüküm süren hastalıkların ve yüksek sayıda ölümlerin sorumlusu bu durumdu. Bu koşullar annelerin de acı çektiğini görmeye dayanamadıkları için, ya da taşıyamayacak kadar güçsüz olduklarından, çocuklarını terk etmelerine neden oluyordu.

Sürülen insanların genel anlamda mahkûm edildiği sefaletin yanı sıra, sürgün emrinin sonuçları bu vilayetin ekonomik durumunda da gittikçe daha fazla kendini gösteriyor. Dükkânların ve çarşıların büyük çoğunluğu kapalı ve kişinin günlük gereksinimlerini sağlaması çok zor. Ermeni tüccarların yürüttüğü ticaretin büyük kısmı mühürlenmiş dükkânların kapıları ardında kaldı. Bu tüccarların alacaklıları, ödenmemiş alacaklarının çoğunu mal karşılığında kurtarmayı başarmışlar. Bu yöredeki birçok iş-kolu büyük ölçüde Ermeniler tarafından yürütüldüğünden, onların sürgün edilmesinin Adana vilayetinin geleceğine ilişkin yaratacağı sonuçlar apaçık ortada.

(e) 30 Ekim 1915 tarihli rapor.*

Kuzeyden sürülen Ermenilerin akını aralıksız sürmekte. Yeni gelenlerin perişanlığı korkunç. Yetersiz yiyecek ve giyecek nedeniyle çektikleri eziyeti anlatmaya sözcükler yetmez. Polis ve diğer görevliler de yardım almalarına engel oluyor; bu da gösteriyor ki bu insanlar için yavaş bir ölüm kesin bir yazgı.

Adana'da İttihat ve Terakki Partisi'nin aşırı uçtaki iki üyesi, sürgünde Ermenilere yaptıkları muamele yüzünden şehirden çıkarıldılar. Bunların Ermenilerin evlerini ve binaları kundaklamayı bile planladıkları bildiriliyor ve tehlikede olan binaların arasında Amerikan Misyonu da var. Misyonerlerin talebi üzerine bu konuya yetkililerin dikkatini çektim.

Sürgünlerin varlıkları ve özel mülklerine ilişkin yeni yasa öyle bir tarzda uygulanıyor ki, korkarım onlara ait hiçbir şey bırakılmayacak. Evlerine gülünç denecek kadar düşük kiralar karşılığında *muhacirler*, memurlar, vb. yerleşmiş durumda. Sürülen tüccarların malları bu amaç için kurulmuş bir komisyonun mülkiyetine geçirilmekte ve bu konuya ilişkin her çeşit suistimalin yapıldığı bildiriliyor. Bu komisyonun başkanı Ali Seydi Bey, söylentilere göre, alınan tedbirlerin uygulanış biçimine karşı çıktığı için bu yakınlarda görevden alındı.

Cemal Paşa'nın yanından gelen Baron Oppenheim, İstanbul'a giderken buradan geçti. {Mersin} ve Adana'da Almanların amaçlarını destekleyen yayımların sergilendiği ve dağıtıldığı Alman okuma odaları kuruldu. Baron bunların başta gelen destekçisi. Adana'daki Alman okulu

* {ORİJİNAL BELGE: Edward I. Nathan tarafından Büyükelçi Morgenthau'a gönderilen Mersin, 30 Ekim 1915 tarihli yazının kopyası, Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na gönderilen 16 Kasım 1915 tarihli iletide yer almaktadır. NA/RG59/867.4016/238. —A.S.}

da bu yakınlarda çok görkemli bir şekilde yeniden açıldı. Vilayetteki Amerikan misyonerleri ile Alman yardımcıları arasındaki şahsi ilişkiler son derece sıcak.*

(f) 4 Kasım 1915 tarihli rapor.†

Anadolu'dan Suriye'ye sürülen Ermenilerin akını devam ediyor. Bu harekâtla bağlantılı çeşitli sıkıntı verici faktörleri sıralarken, Tarsus ve Osmaniye yakınlarındaki kampların ve istasyonların çevresinde hüküm süren korkunç derecede sağlıksız koşullara işaret etmeyi sanırım atladım. Bu durum kısmen aşırı kalabalıktan kaynaklanmakla birlikte; ana neden açlıktan ve hastalıklardan ölen kurbanların cesetlerinin düzgün biçimde gömülmemesi. Sürgünler arasındaki ölüm yüzdesi günden güne artıyor ve yağmurlar da başlayınca ödenen bedel korkunç olacak. Beslenme sorunu tümüyle görmezden geliniyor ve gelecekte daha da kötü olacak, zira sıradan halk bile buğdayın kıtlığından dolayı sıkıntı çekmeye başladı. Bu yıl normal mahsulün yarısı kadar ürün elde edildi ve ordu için İstanbul'a muazzam miktarlarda erzak nakledildi. . .

(g) 6 Kasım 1915 tarihli rapor.‡

Ermenilere yönelik yeni sürgünlerin durdurulmasına ilişkin emir gönderilmiş. Ancak bu, yalnızca {Mersin}, {Tarsus} ve Adana'daki yerli halktan şimdiye kadar sürgünden kaçabilmiş olan birkaç bin kişiyi kapsıyor. Diğer taraftan Tarsus yakınlarındaki kampta bulunan binlerce kişinin, kuzeyden gelenlere yer açmak için sürülmesi emri var. Önemli bir İmparatorluk Komiseri de, sürülen Ermenilerin şahsi malları alınırken yerel görevlilerin suistimallerini soruşturmak üzere buraya geldi.

Majesteleri Von der Goltz Paşa, güvenilir kaynakların bildirdiğine göre karargâhını kurmak üzere Halep'e giderken bugün {Tarsus}a uğradı.

---

* {"Son derece sıcak"tan sonra şunları ekleyiniz: "Sözünü esirgemeyen bir İngiliz vatandaşı olan Dr. Chambers'a karşı sergilenen saygısızlık, bir kurum olarak Misyon'a asla gösterilmemiştir."}

† {ORİJİNAL BELGE: Edward I. Nathan tarafından Büyükelçi Morgenthau'a gönderilen Mersin, 4 Kasım 1915 tarihli yazının kopyası, Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na gönderilen 18 Kasım 1915 tarihli iletide yer almaktadır. NA/RG59/867.4016/239. —A.S.}

‡ {ORİJİNAL BELGE: Edward I. Nathan tarafından Büyükelçi Morgenthau'a gönderilen Mersin, 6 Kasım 1916 tarihli yazının kopyası, Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na gönderilen 18 Kasım 1915 tarihli iletide yer almaktadır. NA/RG59/867.4016/240. —A.S.}

116. TOROS VE AMANOS GEÇİTLERİ: TÜRKİYE'DE İKAMET EDEN BİR YABANCININ, DR. {SHEPARD}IN İSTANBUL'DAKİ MR. {PEET}E HALEP, 5 KASIM 1915 TARİHLİ MEKTUBUNDAN BÖLÜMLER; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

Adana'dan çektiğim telgrafta belirttiğim gibi olaysız bir yolculuk yaptım. Bütün bir haftayı Konya'ya ayıramayacağımı düşündüm; beni trenden karşılamaya kimse gelmedi; şehre inecek vaktim de yoktu. Yollarda çok fazla sayıda Ermeni vardı; aç, çıplak ve soğuktaydılar. Çoğu çok yaşlı ya da çok gençti, yayan giden narin kadınlar vardı, yük ya da çocuklarını taşıyorlardı, vb., vb.* Miss {Schäfer}i gördüm ve 100 Türk lirası bıraktım. Bunu Osmaniye ile İntilli arasında yolda bulunan sürgünler için kullanabilir.† Halep yardım çalışması yapmak için büyük bir merkez ve ihtiyaç akıl almaz boyutlarda. Sanırım 150.000 ya da daha fazla mülteci buradan geçecek; şu anda Konya ile Halep arasında yoldalar. Şehirde ve buradan erişim mesafesinde çok büyük sayılarda sürgün var. Güvenilir yerli dostlar, epeyce büyük meblağlara ulaşan, küçük küçük miktarları kullanabiliyorlar. Katolikos buradan Kudüs'e gönderiliyor. . .‡

Maalesef yollardaki binlerce insana etkin biçimde ulaşabilmenin imkânı yok — Pozantı ile Tarsus arasında 10.000, Tarsus'da 20.000, Osmaniye ile İslahiye (burası şimdi hat sonu) arasında 40.000 ve Katma'da 40.000 ila 50.000 kişi var. Bu sabah Antep'deki öğretmenlerimiz için Cemal Paşa'yı gördüm. Görünüşte dostça davrandı; bana Dahiliye Nezareti'nden ve Halep Valisi'nden herhangi bir emir yollanıp yollanmadığını araştırmamı söyledi. Bir şey öğrenirsem size haber veririm.

NOT.—Burada tifüs salgını başladı.

* {"vb. vb"den sonra şunu ekleyiniz: "Tarsus ve Adana'daki misyonerler, yardım çalışmalarını ancak yerel kaynakları kullanarak gizlice yapabiliyorlar. Sadece Dr. Haas'dan 400 Türk lirası alabildim."}

† {"kullanabilir"den sonra şunu ekleyiniz: "{{Miss Schäfer}} Miss Webb'in talebi üzerine onun Adana'daki grubundan yetimleri yanına almış; genel yardımdan bunun için bir istihkak da ayrılmış. Ona 100 Türk lirası göndermenizi öneririm. Bağdat Demiryolu Şti. aracılığıyla yollayabilirsiniz."}

‡ {"gönderiliyor"dan sonra şunu ekleyiniz:

"Özel yardım fonundan bana verilen 400 Türk lirasını buradaki Gregoryen cemaati başkanı Der Harutyun'a devrediyorum. Geri kalan 300 lirayı da Konsolos Jackson, siz onun Halep'teki Osmanlı Bankası hesabına havaleyi çıkardığınızda ödeyecek. Faiz oranı yüzde 3. Özel yardım fonunun kalan 200 lirasını yakında ziyaret etmeyi umduğum Urfa'da kullanabilmek için yanıma alıyorum. Orada çok sayıda dul ve yetim var. Size genel yardımdan Mr. Jackson'ın hesabına yatırılmak üzere 600 Türk lirası telliyorum; bu para aşağıdaki şekilde kullanılacak:

"300 Türk lirası Halep'teki dullar ve yetimler için.

"300 Türk lirası Der Zor, Adana, Edlib, Mumbici, vb. vb.'deki mültecilere yiyecek parası olarak."}

NOT: Der Harutyun Essayan, Belge 9'un yazarıdır.

117. AMANOS GEÇİTLERİ: TÜRKİYE'DE İKAMET EDEN İKİ İSVEÇ VATANDAŞININ* TANIKLIĞI; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.†

(a) Fräulein {Paula Schäfer}in 16 Kasım 1915 tarihli raporu.‡

Bahçe-Osmaniye ovasından at sırtında yeni döndüm; binlerce sürgün tarlalarda ve yollarda açıkta yatıyor, hiçbir barınak yok ve tümüyle haydutların insafına kalmış durumdalar. Dün gece saat 12 civarında küçük bir kamp aniden saldırıya uğradı. Kampta yaklaşık 50-60 kişi vardı. Çok kötü yaralanmış kadınlar ve erkekler gördüm — yarılmış vücutlar, kırılmış kafatasları ve korkunç bıçak yaraları. Neyse ki yanımda giysiler vardı; böylece kana batmış giyeceklerini değiştirebildim; ardından onları bir sonraki hana götürdüm; orada bakıldılar. Kan kaybından öyle bitkinlerdi ki, korkarım, çoğu bu arada ölmüş olabilir. Bir başka kampta 30 ila 40.000 Ermeni bulduk. Onlara ekmek dağıtabildim. Umutsuz ve açlıktan yarı ölü durumda ekmeğe üşüştüler; birkaç kez neredeyse atımdan aşağı çekilecektim. Bir sürü ceset gömülmemiş, ortalıkta yatmaktaydı, ancak jandarmalara rüşvet vererek gömülmelerine izin çıkarabildik. Genelde Ermenilerin akrabalarına son görevlerini yapmalarına izin verilmiyor. Her yerde dehşet verici bir tifo salgını hüküm sürüyor; her üç çadırın bir tanesinde mutlaka bir kişi tifo kurbanı. Neredeyse her şey yayan nakledilmek zorundaydı, kadın ve çocuklar eşyalarını sırtlarında taşıyordu. Sık sık yüklerinin altında tökezlediklerini görüyordum, ama askerler onları tüfeklerinin ucuyla, hatta bazen süngüleriyle dürterek ilerlemeye zorluyordu. Bu süngü batırmalar yüzünden kadınların vücutlarında açılan yaralara pansuman yapıyordum. Birçok çocuk anne babasını kaybetmiş, tek başlarına kalmışlardı. Osmaniye'ye üç saat mesafede iki adam tarlada tümüyle yalnız başlarına ölmek üzereydiler, yol arkadaşlarının onları bırakıp yürümeye devam etmelerinin ardından günlerce yiyeceksiz ve bir damla suları bile olmadan öylece kalakalmışlardı. Zayıflıktan iskelet haline gelmişlerdi; hâlâ yaşadıklarını gösteren tek şey hırıltılı solumalarıydı. Gömülmemiş kadınlar ve çocuklar hendeklerde yatmaktaydı. Osmaniye'deki Türk görevliler çok yardımcıydılar; kopardığım tavizlerle birçok zorluk giderilebildi. Ölüm halindeki insanları şehre getirecek arabalar bulmayı başardım.

(b) Fräulein {Beatrice Rohner}in 26 Kasım 1915 tarihinde Mamure kampını ziyaretiyle ilgili raporu.**

---

* {Rahibe Paula Schäfer ve Rahibe Beatrice Rohner}.

† {Amerikan Yardım Komitesi'ne Washington'daki Dışişleri Bakanlığı tarafından iletilmiştir}. {William Walker Rockwell, *The Deportation of the Armenians: Described from Day to Day by a Kind Woman Somewhere in Turkey,* (New York: Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi). — A.S.}

‡ {ORİJİNAL BELGE: Rahibe Paula Schäfer'in 16 Kasım 1915 tarihli raporunun kopyası, Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na gönderilen 18 Ocak 1916 tarihli iletide yer almaktadır. NA/RG59/867.4016/260. —A.S.}

** {ORİJİNAL BELGE: Rahibe Beatrice Rohner'in Mamure'deki sürgün kampına 26 Kasım 1915 tarihinde yaptığı ziyaretle ilgili raporun kopyası, Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na gönderilen 18 Ocak 1916 tarihli yazının ekinde yer almaktadır. NA/RG59/867.4016/260. —A.S.}

İncecik kumaşlardan yapılmış binlerce küçük, alçak çadır gördük. Sayılması imkânsız bir kalabalık. Her yaştan ve her toplumsal sınıftan! Kimisi hayretle, kimisi umutsuz ve ilgisiz, bize bakıyorlardı. Bir grup yalvaran aç çocuk ve kadın ayaklarımıza kapandı; "*Hanım*, ekmek! *Hanım*, açım; bugün de, dün de hiçbir şey yemedik!"

Doğru söylediklerini anlamak için aç, solgun, acı içindeki yüzlerine bakmak yeterliydi. 1.800 kadar somun alınabildi. Büyük bir açlıkla üzerimize hücum ettiler; dağıtımdan sorumlu rahipler neredeyse canlarını zor kurtardılar; ama bu ekmek hiçbir şekilde yeterli değildi ve alınabilecek başka ekmek de yoktu. Bir aç insanlar kalabalığı yakaran gözlerle önümüze dikildi. Jandarma onları geride tutmak için zor kullanmak durumunda kalıyordu. Ansızın ilerleme emri verildi. Çadırını indirmekte ağır davrananların çadırları süngülerle dağıtılıyordu. Üç yük vagonu ve birkaç deve hazır tutuluyordu. Varlıklı birkaç kişi hemen vagonları kiraladılar, durumu daha az iyi olanlar eşyalarını birer deveye yüklediler. Yoksul, yaşlı ve hastaların feryadı ortalığı kapladı; "Daha öteye gidemeyiz, bırakın burada ölelim." Ama gitmek *zorundaydılar*. Hiç değilse birkaçının deve parasını ödedik, diğerlerine biraz bozukluk verdik ki, bir sonraki istasyonda ekmek alabilsinler. Adana Misyon Merkezi'nde Merkezi'nde dikilmiş olan giysiler de dağıtıldı. Çok geçmeden muazzam kafile yola çıktı. En perişan durumda olanların bazıları geride bırakılmıştı (bir kısmı da yeni kazılmış mezarlarda dinleniyordu). İki yüz kadar muhtaç, yaşlı ya da hastanın yardım gelene kadar orada beklemesi söylenmişti. Başlayan şiddetli yağmurlar ve çöken soğukla beraber, sefalet yüz kat arttı. Her yerde kafileler ölmekte olanları — küçük çocukları, hastaları — yolları üzerinde bırakıyorlar. Bunun dışında salgın da gittikçe daha fazla yaygınlaşıyor.

(c) Fräulein {Paula Schäfer}in İslahiye'de sürgün kampını ziyaretiyle ilgili 1 Aralık 1915 tarihli raporu.*

Üçgün üç gece boyunca yağmur yağdı; evlerimizde bile soğuğu ve rutubeti fazlası hissettik. Olabildiğince kısa sürede yola çıktım. Mamure'de yaklaşık 200 aile geride bırakılmıştı. Bitkinlik ve hastalıktan ilerlemeleri mümkün değildi. Bu yağmurda askerler de onları kaldırıp yürütmeye niyetlenmiyordu, göl olmuş suların içinde yatmaktaydılar. Lime lime yataklarında tek bir kuru iplik bile kalmamıştı. Birçok kadının ayakları soğuktan donmuş; iyice kararmış, kesilecek hale gelmişti. İnlemeler ve feryatlar dehşet vericiydi. Her tarafta can çekişen insanlar ve çadırların önünde yatan ölüler vardı. Askerler onları gömmeye ancak "*bahşiş*"le ikna oluyorlardı. Getirdiğimiz kuru giysilerle biraz rahatladılar; üstlerini değiştirip bir parça ekmek, biraz bozuk para alabildiler. Sonra İslahiye'ye kadar giden tüm yolu arabayla kat ettim. Daha önce de çok sefalet görmüş olmama karşın, burada gördüklerimi tariften âcizim. Narin yapılı bir kadın yol kenarında oturmuş, yatağı sırtına bağlanmış, tepesine de bir bebek sarılmıştı; kucağında iki yaşında bir çocuk vardı; çocuğun gözlerinin feri sönmüş, son nefesini vermek üzereydi. Kadın kederinden çökmüş, yürek parçalayıcı bir şekilde ağlıyordu. Onu yanıma alıp bir sonraki kampa götürdüm; çocuk orada öldü; kadına baktım ve yoluna gönderdim. Minnet doluydu. Arabanın içini ekmekle doldurmuştum. Sürekli dağıtıyordum. Üç-dört kez erzak

* {ORİJİNAL BELGE: Rahibe Paula Schäfer'in 1 Aralık 1915 tarihinde İslahiye'deki bir sürgün kampını ziyareti ile ilgili raporunun kopyası, Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na gönderilen 18 Ocak 1916 tarihli iletide yer almaktadır. NA/RG59/867.4016/260. —A.S.}

alma fırsatı elde ettik. Bu binlerce somun büyük yardımdı. Yoksullara yol için yüzlerce hayvan almayı da başardım. İslahiye'deki kamp, hayatımda gördüğün en hüzünlü görüntüydü. Girişte gömülmemiş ölülerden oluşmuş bir yığın vardı. 35 ceset saydım; yan taraftaki çadırlarda da insanlar zehirli dizanteriden kırılıyordu; burada da 22 ceset vardı. Çadırlardaki ve çevrelerindeki pislik tarif edilir gibi değildi. Tek bir günde defin komitesi 580 kişiyi gömdü. Erkekler ekmek için aç kurtlar gibi dövüşüyorlardı. İnsan midesinin kaldırmayacağı sahnelere şahit oluyordu. Zavallılar bana öyle ürkeklik ve kayıtsızlıkla bakıyorlardı ki, bu yardımın nereden geldiğini düşünür gibiydiler! Birkaç haftadır çadırların çoğunun günlük ekmek istihkakı var. Tabii her şey mümkün olduğu kadar göze batmayacak şekilde yapılmalı. Hiç değilse bu kadarcığını yapabildiğimiz için Tanrı'ya öyle müteşekkiriz ki.

(d) Fräulein {Paula Schäfer}den Mr. {Peet}e Halep yolundan 13 Aralık 1915 tarihli mektup.*

Çok daha önce yazmalıydım; ama geçtiğimiz haftalarda evden çok yollardaydım ve kamplardaki işler genellikle öyle acildi ki, başka hiçbir şey yapacak fırsat bulamadım. Sanırım bana gönderdiğiniz 200 liranın makbuzunu bu arada almışsınızdır. Hızlı yanıtınız için çok teşekkürler. Bu zavallı insanları kendiniz görebilseydiniz, kamplardaki dehşet verici ihtiyaç ve ıstırabı anlayabilirdiniz. Kesinlikle tarifi mümkün değil; insanın bizzat görmesi lazım. Şu ana kadar hiçbir güçlükle karşılaşmadım; aksine görevliler çok yardımcı ve zavallı yoksul insanlar için yaptıklarımızdan dolayı müteşekkirler. Miss {Rohner}in kopyaladığı ekteki raporlar size burada yaptıklarımıza ilişkin fikir verebilir. Şimdiye dek 12 saat mesafede 4 kampta çalıştık. Genelde günde 10 ila 20 liralık ekmek dağıtabildik, bunun dışında birçok hastaya uzun yolculuk için un, giysiler ve mirra dağıttık. Bazı yerlerde yeterli ekmeğimiz olmuyordu. Bu durumda bir sonraki fırından ekmek alabilmeleri için insanlara para veriyorduk.

Şimdi Halep yolundayız. Miss {Rohner} orada birkaç hafta kalacak, Tanrı izin verirse Deyr-el Zor'a yolculuk için her şeyi hazır edecek. Ben yakında dönmek niyetindeyim, zira Mamure-İslahiye güzergâhında daha yapılacak çok iş var ve bana öyle geliyor ki burada bu perişan insanlardan bir tanesi bile kalmayıncaya kadar çalışmayı sürdürmemiz lazım. Durduğumuz anda kesinlikle açlıktan ölürler. Deneyimlerimiz ayda yaklaşık 300 ila 400 liraya ihtiyacımız olduğunu gösteriyor. Dr. {Shepard} bunu size bildirmemi, zira parayı sizden alacağımı söyledi. Parasızlık yüzünden çalışmayı durdurmasak iyi olur, çünkü bunun acısını yoksul insanlar çekecek. Yine de, eğer daha az para harcanması gerektiğini, ya da çalışmanın durdurulması gerektiğini düşünüyorsanız, bana telgraf çekin ki faaliyete son verelim. Eğer böyle düşünmüyorsanız lütfen bana bu miktarı yollayınız.† Bugün sizden telgrafla 400 lira — 200 lira Mamure, 200 lira da İslahiye için — istedim.

Umarım iyisinizdir. Dr. {Shepard}ın tifüse yakalandığını haber aldık. Tanrı'nın ona kısa zamanda yeniden güç vermesini diliyorum. Fräulein {Rohner} ve ben size en iyi dileklerimizi sunuyoruz.

---

* {ORİJİNAL BELGE: Mektubun kopyası Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na gönderilen 18 Ocak 1916 tarihli iletide yer almaktadır. NA/RG59/867.4016/260. —A.S.}

† {"yollayınız"dan sonra şunu ekleyiniz: "Parayı Adana'daki Deutsche Orient Bankası aracılığıyla yollayabilirsiniz. Her seferinde bunun için telgraf göndermek istemiyorum, çünkü çok fazla dikkat çekebilir. Bu meseleyi farklı bir şekilde halletmeyi tercih ediyorsanız, bana lütfen bildirir misiniz?"}

118. İZMİR – HALEP – ŞAM – HALEP – İZMİR: BİR YABANCININ ASYA TÜRKİYE'SİNDEKİ YOLCULUK NOTLARI; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.*

Buradan {İzmir} 16 Eylül 1915'te Halep'e gitmek üzere ayrıldım. Ermenileri ilk olarak Afyonkarahisar'da gördüm; burada Karadeniz'den gelenlerin çok büyük — belki 10.000 kişilik — bir kampı vardı. Her çeşit malzemeden yapılmış çadırlarda kalıyorlardı ve durumları içler acısıydı.

Onları gördüğüm bir sonraki yer Konya idi; bu da yine büyük bir kamptı. Burada ilk zalimliğe şahit oldum. Bebekli bir kadını kocasından kopardılar. Adamı zorla trene bindirdiler, kadının binmesine engel oldular. Bir sonraki yerde 50.000 kişi olduğu söyleniyordu ve koşullar korkunçtu. Demiryolu hattının her iki tarafına kamp kurdurulmuştu ve iki yanda da 700-800 metre genişliğinde bir alan boyunca çadırlar uzanıyordu. Burada su alınabilecek iki kuyu vardı; bir tanesi kamptan çok uzaktaydı, diğeriyse demiryolu istasyonu platformunun üstündeydi. Günbatımında Ermeniler kalabalıklar halinde — kadınlar, çocuklar ve yaşlı erkekler — kuyuya su almaya geliyordu. Kuyuda yer kapabilmek için aralarında dövüşüyorlar, jandarmalar da düzeni sağlamak için bir sürü insanı kırbaçlıyordu. Jandarmaların ellerindeki kırbaçlar ve sopalarla defalarca kadınlara ve çocuklara vurduğunu gördüm. Daha sonra Osmaniye kasabasına giden yoldaki kamptan geçtim ve oradaki insanların durumunu görme fırsatı elde ettim. Yukarıda tarif ettiğim gibi çadırlarda yaşıyorlardı ve durumları perişandı. Kamp alanı farklı Ermeni kafileler tarafından üst üste birçok kez kullanılmış ve ne Türkler, ne de Ermeniler hijyen bakımından herhangi bir girişimde bulunmuşlardı; sonuç olarak yerler berbat durumdaydı ve sabahın erken saatinde koku anlatılmaz boyutlardaydı. Osmaniye'de yiyecek için para bulabilmek amacıyla eşyalarını satıyorlardı. Yaşlı bir adam ekmek alabilmek için bir kuruş karşılığında gümüş enfiye kutusunu almam için bana yalvardı.

Osmaniye'den tren yoluyla Racu'ya geçtim ve yol boyu Halep'e doğru gitmekte olan binlerce Ermeni gördüm. Kağnılarda, at sırtında, eşekle ya da yayan ilerliyorlardı — çoğunluğu çocuk, kadın ve yaşlı adamlardan oluşuyordu. Bu insanların birçoğuyla konuştum; bazıları Amerikan misyon okulları mezunuydu. Bana iki aydır yollarda olduklarını anlattılar. Paraları ve yiyecekleri yoktu. Çoğu bunları çekmeye devam etmektense ölmeyi dilediklerini söylediler. Yollardaki insanlar sahip oldukları bütün ev eşyalarını yanlarında taşıyorlardı ve arabası ya da hayvanı olmayanların tüm eşyası sırtlarındaydı. Koca bir çıkını bir yorgana sarmış, tepesine de birkaç aylık bir bebek bağlamış kadınlar olağan bir görüntüydü. Çoğunun başı çıplaktı, yüzleri güneşten ve soğuktan şişmişti. Birçoğunun ayakkabısı yoktu, bazıları giysilerinden yırttıkları eski paçavralarla ayaklarını sarmıştı. İntilli'de 10.000 kişilik bir kamp, Katma'da da 150.000 kişilik büyük bir kamp vardı. Burada kampın bitişiğinde Türk askerleri vardı, bunlar Halep yoluna çıkmalarına izin vermeden önce insanlardan zorla "*bahşiş*" alıyorlardı. Parası olmayan

* {Amerikalı yolcunun Washington'daki Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla Amerikan Yardım Komitesi'ne gönderdiği rapor. Ekindeki notta şöyle yazıyor: "Halep'ten bu yakında dönen ve bu şehirde cumartesi günü (6 Kasım 1915) ölen Mr. Walter M. Geddes'in tanıklığını buraya eklemekten onur duyuyorum." İzmir'deki ABD Konsolosu'nun 8 Kasım 1915 tarihli raporu}. {ORİJİNAL BELGE: NA/RG59/867.4016/243. —A.S.}

birçok kişi iki aydır bu kampta kalmaktaydı. Burada birçok Ermeni'yle konuştum, bana yol boyunca duyduğum öykülerin aynılarını, görevli jandarmaların ellerinde nasıl zalimce muamele gördüklerini ve soyulduklarını anlattılar; su alabilmek için kamp alanından en az 700-800 metre uzağa yürümek zorundaydılar ve kampın içi son derece pisti. Katma'dan Halep'e doğru, tüm yolculuğumun en kötü görüntülerine şahit oldum. Burada insanlar sıcaktan ve su kıtlığından dolayı tükenmiş durumdaydı, yere yıkılmış bir sürü insanın yanından geçtim; susuzluktan ölmekteydiler. Yardım ettiğim bir kadın içler acısı bir durumdaydı, susuzluktan ve bitkinlikten kendinden geçmişti; daha ileride iki genç kız gördüm, öyle bitkindiler ki oldukları yere yığılmışlar, güneşten şişmiş yüzleriyle, öylece kalakalmışlardı. Uzun bir mesafe boyunca yol tamir edilmiş ve çakıl döşenmişti ve bir kenarında patika vardı, ama Ermenilerin çoğu yorgunluktan ve güneşten öyle sersemlemişti ki bu patikayı görmüyorlardı; birçoğu yalınayak çakıl döşenmiş yolda yürüyordu; bu yüzden ayakları kan içindeydi. Bu Ermenilerin hepsinin varış yeri Halep. Burada müsait olan her boş evde, hanlarda, Ermeni kiliselerinde, avlularda ve açık alanlarda bir arada tutuluyorlar. Halep'teki durum tarif edilir gibi değil. Tutuldukları yerlerden birçoğunu bizzat ziyaret ettim ve açlıktan her gün yüzlercesinin öldüğünü gözlerimle gördüm; yerlerde yatıyorlardı, öylesine iç içeydiler ki aralarından yürümek imkânsızdı. Aylardır burdaydılar, bunlar sağ kalanlardı ve zemin berbattı. Çoğu kendi dışkısının içinde yatıyordu!

İngiltere Konsolosluğu bu sürgünlerle dolup taşıyordu ve buradan neredeyse her saat başı ölüler çıkarılıyordu. Şehrin tüm tabutçuları, akrabalarına ya da dostlarına düzgün bir defin sağlayabilecek güçte olanların ölüleri için sandukalar yapmak üzere gece geç saatlere kadar çalışmaktaydılar. Ölülerin çoğu Ermenilerin toplandığı yerlere günlük turlar yapan iki tekerlekli arabalara atılıveriyordu. Bu arabalar ilk başlarda açıktı; ama sonra üzerleri örtüldü. Yolculuk boyunca güneşten, açlıktan, susuzluktan hastalanan Ermenilerin yüzlercesini tedavi eden tanıdığım bir Ermeni hekim, Halep'te her gün bu insanların yüzlercesinin açlıktan, gördükleri zalim muameleden ve memleketlerinden çıktıkları andan itibaren açık havada kalmak yüzünden öldüğünü anlattı. Istırap içindeki bu Ermenilerin çoğu yardım kabul etmiyor; alacakları biraz paranın çektikleri acıları uzatmaktan başka işe yaramayacağını ve ölmeyi yeğlediklerini söylüyorlar. Parasını ödeyebilenler Halep'ten Şam'a trenle gönderiliyor; parası olmayanlar karayolundan iç bölgelere, Deyr-el Zor'a doğru yollanıyorlar. Şam'daki koşulların da tıpkı Halep'teki gibi olduğunu gördüm; her gün yüzlercesi ölmekteydi. Şam'dan daha da güneye, Havran'a doğru gönderiliyorlar ve oradaki yazgıları meçhul. Görüştüğüm Türklerin birçoğu bana bu sürgünün amacının bu ırkın yok edilmesi olduğunu söylediler ve hiçbir yerde Ermenilere yardım eden bir Müslüman görmedim, zira onlara yardım etmek cezaya tabi suç sayılıyor.

Şam ve Halep'te bir ay kadar kaldım, 26 Ekim'de İzmir'e hareket ettim. Yol boyunca hâlâ Halep'e doğru gitmekte olan bu talihsiz sürgünlerin binlercesiyle karşılaştım. Dönüş yolculuğunda şahit olduğum sahneler Halep'e doğru giderken gördüklerimden daha acıklıydı. Dağ bölgesinde Pozantı'dan güneye doğru ilerlemekte olan konvoyun sonu yok gibi görünüyor. Şafaktan günbatımına kadar yol göz alabildiğine bu sürgünlerle dolup taşıyor. Tarsus'un hemen dışında yol kenarında yatan ölü bir kadın gördüm, biraz ileride iki ölü kadının daha yanından geçtim; birini jandarmalar gömmek üzere götürüyordu. Kadının kolları

ve bacakları öylesine bir deri bir kemik kalmıştı ki, kemikleri neredeyse derisinden fırlayacaktı, yüzü de şişmiş ve güneşten mosmor olmuştu. Daha ileride iki jandarma vardı, ölü bir çocuk taşıyorlardı, az ileride kazdıkları bir mezara gömmek üzere götürüyorlardı. Konvoyu takip eden askerlerin ve jandarmaların çoğu yanlarında kürek taşıyor ve bir Ermeni ölür ölmez cesedi yol kenarına alıp gömüyorlar.

Yol üzerinde bulunan hanların çevresindeki açık alanlar Ermeniler için kamp sahası olarak kullanılıyor, yerler çöp ve insan dışkısıyla kaplı, bunlardan çıkan koku dayanılmaz. Eskiden durumu iyi olan birçok insanın bu pisliğin içinde yatmaya zorlandığını gördüm. Giysileri paçavralardı ve çoğunun ayakkabıları yoktu. Sabahları soğuk oluyordu ve birçoğu açıkta kalmaktan ölüyordu. Bu kafilelerde genç erkek sayısı çok az; çoğunluk kadınlar ve çocuklar; yanlarında az sayıda da elli yaşını geçmiş erkek var. Bayramoğlu'nda çektiği acılardan dolayı akli dengesini yitirmiş bir kadınla konuştum. Kocasının ve babasının gözleri önünde öldürüldüğünü ve üç gün hiç dinlenmeden yürümeye zorlandığını anlattı. Yaninda iki küçük çocuğu vardı ve bir gün boyunca hiç ekmek yememişlerdi. Ona biraz para verdim; bana bu paranın büyük ihtimalle gün bitmeden elinden alınacağını söyledi.

Türkler ve Kürtler bu konvoyları geçerken karşılıyor ve onlara fahiş fiyatlarla yiyecek satıyorlar. Yedi yaşlarında bir oğlan çocuğu gördüm, eşek sırtındaydı ve kollarında bebek yaştaki erkek kardeşini taşıyordu. Ailesinden yalnızca o kalmıştı. Bu insanların çoğu günlerce ekmek yemeden yürüyor. Öylesine bir deri bir kemikler ki anlatmak imkânsız. Birçoğunun açlıktan yere yıkıldığını gördüm; su da yol boyunca ancak belirli yerlerde var. Birçoğu susuzluktan ölüyor. Parasını verebilen Ermeniler at arabası kiralıyor. Bunların ödemesi önceden yapılıyor ve fahiş bedeller talep ediliyor. Birçok yerde, örneğin Pozantı gibi Türk askerlerinin kampı bulunan yerlerde bu Ermeniler için yeterli ekmek yok; Pozantı'ya sadece iki saatlik mesafede ekmek için ağlayan bir kadın gördüm. İki gündür Pozantı'da bulunduğunu ve benim gibi yolcuların kendisine verdikleri dışında yiyecek hiçbir şey alamadığını anlattı. Ermenilere ait birçok yük hayvanı da açlıktan ölüyor. Ölen hayvanın sırtından yükü alıp kendi omuzlarına yükleyen bir Ermeni çok sıradan bir görüntü. Birçok Ermeni bana geceleri dinlenmelerine izin verildiğini, ama açlık ve soğuğun sebep olduğu sızılar yüzünden hiç uyuyamadıklarını anlattılar. Bu insanlar bütün gün boyunca ayaklarını sürüyerek yürüyorlar ve saatler boyunca birbirleriyle konuşmuyorlar. Bir yerde yol üzerinde öğle yemeği için durduğumda küçük çocuklardan oluşan bir kalabalık çevremi sardı, hepsi ekmek için ağlıyordu. Bu küçücük yavruların birçoğu yolda çıplak ayak yürümeye zorlanıyorlar ve çoğu da sırtında yük taşıyor. Hepsi bir deri bir kemik; giysileri çaputlardan oluşuyor ve saçları pislik içinde. Pislikten dolayı milyonlarca sinek var, yüzleri gözleri bu sineklerle kaplı bir sürü bebek gördüm, anneleri sinekleri kovamayacak kadar bitkindi. Yol boyu birçok yerde hastalık baş göstermiş; ben ayrılırken Halep'te Ermenilerin arasında birçok tifüs vakası olduğu bildiriliyordu.

Birçok ailenin üyeleri birbirlerinden koparılmış; erkekler bir yöne, kadınlar ve çocuklar başka yöne gönderilmişler. Çocuklu bir kadının yolun ortasına uzanmış ağladığını gördüm, tepesinde bir jandarma dikilmiş kalkıp yürümesi için tehditler savurmakla meşguldü. Yolda bir sürü çocuk doğuyor ve anneleri bunları besleyemediği için çoğu ölüyor.

Bu insanların hiçbirinin nereye gittikleri ya da neden sürüldükleri hakkında bir fikri yok. Günler boyu durmaksızın yoldalar; bir gün dinlenmelerine izin verileceği bir yere varmayı ümit ediyorlar, birçok yaşlı adamın da sırtlarında zanaatlerine ait araçlar taşıdıklarını gördüm; herhalde bir gün bir yere yerleşebileceklerini umuyorlardı. Toros dağlarının üzerindeki yolun bazı yerleri son derece zor ve manda, öküz ya da ineklerin çektiği yükler geçitlerde sık sık takılıyor, terk ediliyor ya da jandarmalar tarafından uçuruma atılıyor, hayvanlar çözülüyor. Eşyalarla tepeleme yüklenmiş ve tepesine de bir sürü Ermeni oturmuş birçok arabanın kırılıp devrildiğini ve üzerindekilerin yola saçıldığını gördüm. Götürdüğü insanlardan bilet parasını peşin almış Türk sürücülerden biri böyle bir düşme sonucu kadınlardan birinin bacağını kırmasını kahkahalarla gülerek seyrediyordu.

Kuzeyden, Ankara'dan ve Karadeniz bölgesinden sürekli akmakta olan Ermenilerin bu akınları hiç durmayacakmış gibi görünüyor. Koşulları da her geçen gün daha kötüye gidiyor. Dönüş yolculuğumda gördüğüm sahneler giderken şahit olduklarımdan daha kötüydü ve artık soğuk hava ve yağmurlar da başladığı için ölümler sayılamayacak kadar çok. Bazı yerlerdeki yollar neredeyse geçilmez oldu.

XV.

KİLİKYA (ADANA VİLAYETİ VE MARAŞ SANCAĞI)

Kilikya, Anadolu'nun, İskenderun Körfezi'ne bakan güneydoğu köşesinde yer alır ve birbirinden tamamen farklı iki bölgeye ayrılır. Birincisi, Bağdat Demiryolu'nun bir bölümünün kat ettiği verimli, sıtma yatağı Adana kıyı ovasıdır. İkinci bölge onun kuzeydoğusunda yer alır. Burada Sarus ve Pyramus (Seyhan ve Ceyhan) nehirlerinin kestiği Toros sıradağları yelpaze gibi açılarak yüksek vadi ve dağ bloklarından oluşan bir labirente dönüşür. 1915 yılı baharına kadar Kilikya, Türkiye'deki Ermeni ırkının ana merkezlerinden biriydi ve belki Van'ı hariç tutacak olursak, kendileri gibi olmayı ve yaşamayı başardıkları tek yöreydi. Kuzeydoğu Anadolu'daki ve Marmara kıyıları boyunca uzanan banliyö kasaba ve köylerindeki kalabalık, varlıklı, etkin Ermeni nüfusu, ağırlıklı olarak kentli bir toplum özelliğini taşıyordu ve kentlerde bile genellikle azınlığı oluşturuyordu. Oysa Kilikya'nın dağlık bölgeleri yoğun bir şekilde Ermeni köylü topluluklarıyla kaplıydı. Bunların en önemlileri kuzeydeki Haçin ve Zeytun'du. Tepelerde kurulu bu küçük ama varlıklı kasaba ve köyler, Toroslardan Amanos'un güney eteklerine kadar kesintisiz bir hat halinde uzanıyor, Akdeniz'in kuzeydoğu köşesindeki Dörtyol'a ulaşıyordu.

Kilikya Ermenileri esas itibariyle çoban ve çiftçiydiler, ama aynı zamanda Ermeni ırkının en uygar ve gelişmiş kesimlerinden birini oluşturuyorlardı. Dağlarda Ermeni ve Amerikan okulları kurulmuştu ve dağlı nüfusun Adana, Tarsus, Mersin ve Adana ovasının diğer liman ve kentleriyle yakın bağlantıları vardı. Bu merkezlerde ticaret ve sanayi hemen tümüyle, dağlık bölgelerdeki Ermeni nüfus havzası tarafından sürekli olarak beslenerek güçlenen Ermeni unsurunun elindeydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğinin gelişiminde önemli bir rol oynamak Kilikya Ermenilerinin kaderlerine yazılmış gibiydi. Ülkeleri olağandışı stratejik ve ticari öneme sahipti, çünkü İmparatorluğun atardamarı Bağdat Demiryolu'nun, iki dağ engelini aşarak Akdeniz kıyısının çok yakınına gelmesi planlanan en hayati bölümü buradan geçecekti. Ve Ermeni nüfusu, Türkiye'nin diğer yerlerinde 1878'den itibaren uğradığı baskılar nedeniyle azalmaktayken burada sürekli artıyordu. Kilikya, 1909 yılında gerçekleştirilen son katliamın yaşandığı yer olduğundan bu artış oldukça dikkate değer.

Ancak bütün bunlar Kilikya Ermenilerini Osmanlı Hükümeti'nin gözünde daha da sevimsiz kılıyordu ve savaş, Osmanlı Hükümeti'ne nicedir peşinde olduğu Ermenileri buradan söküp atma fırsatını yarattı. İmparatorluk'taki tüm Ermenilere yönelik genel tehcir, 1915 Nisan ayının ortalarında Van'da Türklerle Ermeniler arasındaki çatışmadan önce tasarlanmış olabilir ya da olmayabilir; ancak, Kilikya açısından, hareketin Van'daki olaylardan önce planlanıp yürürlüğe konulduğuna hiç kuşku yoktur. Van'daki çatışmalar 20 Nisan günü başladı; ilk Ermeniler bundan on iki gün önce, 8 Nisan günü Zeytun'dan

tehcir edildiler. Bu kafilelerden biri ayın 19'unda Suriye'ye vardı (Belge 138). Dolayısıyla Kilikya tehcirleri en azından Mart ayında, belki daha da önce planlanmış olmalıdır.

*Ve Kilikya bağlamında, planın kasıtlı olarak ve çok önceden tasarlandığını gösteren özel bir gösterge vardır. Ermeniler köylerinden tahliye edilir edilmez, evleri Müslüman mültecilere tahsis edildi. Elimizde, haziran ayı boyunca Erzurum ve Trabzon vilayetlerinde de aynı uygulamaların yapıldığına ilişkin kanıtlar var; fakat bu örneklerde, kökenleri hakkında bilgi sahibi olduğumuz Müslüman davetsiz misafirler, doğudaki komşu sancaklarda, Van'ın Ruslar tarafından ilk işgalinin sonucu olarak evlerini terk etmiş Türkler ve Kürtlerden oluşuyordu. Görülebildiği kadarıyla bunların Ermeni evlerine yerleştirilmeleri anlık ve muhtemelen de geçici bir önlemdi. Öte yandan, Osmanlı Hükümeti tarafından Zeytun'a, Haçin'e ve Kilikya dağlık bölgelerinin başka kasaba ve köylerine getirilen "*muhacirler*"in tümü de Avrupa'dan – Balkan Savaşı sonucunda Türkiye'nin 1913'te terk ettiği Rumeli vilayetlerinden – gelen Müslüman sığınmacılardı. Bunlar iki yılı aşkın süredir Hükümet'in koruması altındaydılar ve bütün bu süre boyunca Trakya'da ya da Ege kıyısı boyunca zor koşullar altında yaşamışlardı. Ancak şimdi, 8 Nisan 1915'te Kilikya'daki Ermeniler sürgün yoluna çıkar çıkmaz evlerine yerleşebilecek şekilde, İmparatorluğun batı bölgelerinden Anadolu Demiryolu'nun diğer ucuna taşındılar. Bu, en azından Kilikya'da tehcirin yalnızca sistematik bir biçimde yürütülmekle kalmadığının, aynı zamanda uzun zaman önce planlandığının açık bir kanıtıdır.*

Uygulama Nisan ayında Zeytun'da başladı. Mayıs ve haziran ayları boyunca tüm dağ köylerinde devam etti. Diğer yandan, ova ve kıyı kentlerinde ancak Eylül ayının ilk haftasından itibaren sertlik kazandı. Bu da, Ermeni sadakatsizliği ve stratejik gereklilik biçimindeki resmi gerekçelerin, bizzat ileri sürenlerce bile pek ciddiye alınmayacak bir bahane olduğunun sessiz itirafıdır.

Zeytunlular iki yöne sevk edildiler – yarısı Anadolu çölündeki Sultaniye'ye (bkz. Belge 123 ve 125), diğer yarısı da Mezopotamya'daki Deyr-el Zor Sancağı'na (bkz. Belge 145). Sultaniye'deki sürgünler daha sonra diğerleriyle birleşmek üzere Deyr-el Zor'a götürüldüler. Sonradan gelen kafilelerin güneydoğuya yönlendirildiği görülüyor. Tehcir jandarma tarafından her yerde olduğu gibi acımasızca yürütüldü. Ancak Kilikya ülkesinde göçebe Kürtler bulunmadığından bu bölgede yollarda daha az sayıda toplu katliam meydana geldi. Zor'a yaptıkları yolculuklarının son aşamalarında sürgünler Arap bozkır göçebelerinin tacizine uğradılar; ancak, bunlar Kürt komşularına göre daha yumuşak bir soydan gelmektedir. Kilikyalıların tek avantajı coğrafi konumlarıydı. Aşmak zorunda oldukları mesafe nispeten kısaydı ve yüksek sayıda ölümlerle ancak gidecekleri yere vardıktan sonra karşılaştılar.

119. KİLİKYA: MISIR'DAKİ ERMENİ KOLONİSİNİN BRİTANYA GÜÇLERİNİN BAŞKUMANDANI TUĞGENERAL SIR J. G. MAXWELL'E 3 TEMMUZ 1915 TARİHLİ BAŞVURUSU (EKİYLE BİRLİKTE).*

(a) Ermeni kolonisi adına yapılan başvuru.

Ekselanslarına, Kilikya'daki durumu yerinde görmeleri için bu yöreye üç özel temsilci gönderme iznini almak üzere başvuruda bulunmuştuk.

Bu izni verme nezaketinde bulunduğu için Ekselanslarına derin şükranlarımızı sunmakla birlikte, şimdi size, hafta içinde Suriye'den gelmiş resmi görevlilerden elde edilen güvenilir bilgilere dayanarak Kilikya'daki durumun tamamen değişmiş olduğunu bildirmek istiyoruz. Bu nedenle, özel temsilcilerin sevki bir süre için ertelenmiştir; fiili durum tamamen farklı tedbirler gerektirmektedir.

Halep'teki İtalyan Konsolosu Cavalliere Gauttieri, İskenderun ve Adana'daki bazı yabancı mukimler,† ayrıca Kilikya'dan geçen Bitlis ve Harputlular, geçtiğimiz pazartesi tarafsız bir gemiyle‡ buraya gelen herkes aşağıdaki bilgileri vermekteler:

Sadece Ermenilerin yaşadığı ve Türklere karşı verdiği kahramanca mücadeleleriyle ünlü Zeytun kasabası, Ermeni ırkının imhası için savaşın yarattığı elverişli koşullardan yararlanmak isteyen Osmanlı Hükümeti'nin açık niyetini sezerek, birkaç ay önce ayaklandı. Dörtyol ve (Maraş ve Dörtyol'un tam ortasındaki büyük bir Ermeni köyü olan) Hasanbeyli de aynı şekilde hareket etmeye hazırlanıyordu. Türk Hükümeti Zeytun halkını askeri güçle dize getirmeye çalıştı ama bu yolda giriştiği hamlelerin tümü başarısızlığa uğradı. Askerler birkaç kez büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Bu aşamada yerel makamlar, merkezi hükümet'in emriyle şöyle bir taktiğe başvurdular: 75 yaşındaki yaşlı Kilikyalı Katolikos'a, eğer Zeytunlular teslim olmayı reddederlerse tüm Ermeni nüfusunu katledecekleri gözdağını verdiler, ancak silahlarını bırakmaları halinde hiçbir müdahaleyle karşılaşmayacaklarını garanti ettiler. Katolikos'un tavsiyesi üzerine, yurtseverce hareket ettiklerini düşünen Zeytunlular, hemşerilerini korumak amacıyla silahlarını teslim ettiler; Dörtyol ve Hasanbeyli sakinleri de aynı düşünceyle aynı şeyi yaptılar. Bunun üzerine hükümet sözünü tutmayıp Zeytun'un ve sözü edilen yerlerin sakinlerinin kitlesel tehcirine başladı ve yerlerine Makedonya'dan gelen Müslüman muhacirleri yerleştirdi. Aynı zamanda Maraş, Antep, Sis ve Adana düzlüklerindeki barışçı insanlara zulmetmeye başladılar. Kıyı şehirlerinde – Mersin, İskenderun ve Silifke – nispeten sükûnetin hüküm sürdüğünü belirtmek gerek. Bütün bu zulümlere rağmen, Kilikya sınırları dahilinde, Ermeni savaşçıların dağlarda sağlam bir şekilde mevzilenerek Türk birliklerine bitmez tükenmez bir direnç gösterdiği bazı yerler vardır. Bunlar, mümkün olabildiği zaman mevzilerini terk ederek verimli toprakların savunmasız insanlarını kurtarmaya koşuyor, yurtdışından gelebilecek yardımla güçlenebilirlerse tarihi zalimlerini ülkeden kovabilecekleri umuduyla yaşıyorlar. Bu yörelerin bütün Hıristiyan nüfusu aynı umudu besliyor ve denebilir ki, Müslümanların kendileri de tüm bu bölgenin çok geçmeden İtilaf güçleri tarafından işgal edileceğine inanmış durumdalar.

* {Ekselansları Boğos Nubar Paşa tarafından iletilmiştir}.

† {"Bazı yabancı mukimler"i, "Amerikan misyonerleri" olarak okuyun}.

‡ {"Tarafsız bir gemi"yi, "Tennessee" olarak okuyun}.

Yukarıda adı geçen yetkili kişilerin verdiği bilgilere göre Kilikya'da durum böyle.

(b) Başvuru metninin ekinde yer alan yolcu raporlarının özeti.

Resmi haber kaynaklarımın tümü de, Türk Hükümeti'nin Kilikya'daki amacının, Ermeni unsurunun şu ya da bu ölçüde tamamen imhası olduğunu söylüyorlar. İtalyan ve Amerikan konsolosluk kadrolarının, bu meşum planın uygulanmasını önlemek için gösterdiği insani çabalar sonuç vermedi; çünkü imha ve katliam emri bizzat Merkezi Hükümet'ten geliyordu. Hükümetlerinin önderliğinde Türkler, İtilaf Devletleri'nin Ermenileri koruduğunu ileri sürüp, sürekli yabancıların ülkenin içişlerine müdahale ettikleri bahanesine sığınarak, Türkiye'deki Ermeni unsurunun imhasının kendi ulusal kurtuluşları için zorunlu olduğunu her yerde açıkça beyan ediyorlar. Adil ve açık görüşlü bir insan olan ve bu suç politikasına karşı çıkan Halep Valisi olup biteni Avrupalı konsoloslara açıkça ifade etmiş; askeri komutanların sadece Babıali'den gelen emirleri sadakatle yerine getirmekte olduğunu, bunun örneğinin Suriye ve Filistin'deki güçlerin başkumandanı Cemal Paşa'nın temsilcisi Fahri Paşa'da görülebildiğini söylemiştir. Yapılan zulümlerden sorumlu diğer resmi görevliler arasında, Maraş Mutasarrıfı ve Zeytun Kaymakamı öne çıkıyor. Maraş ve Zeytun yakın dönemlerde Merkezi Hükümet'in emriyle bağımsız bir Sancak olarak birleştirilmiş olduklarından yukarıda belirtilen memurlar artık Halep Valisi'nin denetimi altında değiller.

Aşağıda kendisinden sıkça bahsedeceğimiz Almanya'nın Halep Konsolosu, sonradan İtilaf güçlerine katılan bir devletin konsolosuna önemli bir beyanda bulundu:–

"Ermenilerin durumu kötü ve üzücü olsa da, Türk Hükümeti başka türlü hareket edemezdi, çünkü onlar her yerde Türkiye'nin düşmanlarından yana tavır aldılar."

Zeytun. – Zeytun'un üstüne yürüyen ve teslim olmalarından sonra Zeytunluların sevkini yöneten Türk birliklerine Alman subayları komuta ediyorlardı. Türkler bu şekilde Zeytun, Fırnıs, Alabaş, Geben ve komşu kazaların tüm sakinlerini evlerinden çıkarıp yığınlar halinde Deyr-el Zor'a, Hauran dağlarına ve çölün hiç bilinmeyen köşelerine sürmüşlerdir. Kadınlar tümüyle bir Türk bölgesi olan Konya'ya gönderilmişlerdir. Ermenilerin yerine, Zeytun'a Makedonya'dan gelen bir-takım Müslüman muhacirleri yerleştirmişlerdir.

Maraş. – Burası kısa bir süre öncesine kadar nispeten sakindi; şimdilerde her türlü zulüm ve acımasızlığa sahne olmaktadır. Yüzlerce Ermeni ailesi bilinmeyen yerlere sürülmüştür. Bu zulümler, çok sayıda Ermeni'nin, Avrupa konsolosluk görevlilerince kayıt altına alınmış tanıklıklarına göre, Almanya'nın Halep Konsolosu'nun gözlerinin önünde işlenmiştir.

Hasanbeyli. – 1909 Kilikya katliamları sırasında büyük acılar çekmiş olan bu talihsiz köy bu kez yerle bir edilmiş, sakinleri sürülmüştür.

Dörtyol aynı trajik manzarayı sergiliyor. Burada kelimenin tam anlamıyla katliam yaşanmasa da, kitlesel tutuklamalar ve sürgünler bütün şiddetiyle devam etmektedir. Dörtyol'a bir İngiliz subayı kılığında gelen Alman casusunun halkı Hükümet'e karşı kışkırtması sonucunda yaşanan tutuklamalar ve kısmi katliam bilinmektedir. Bu ihanet öyküsü İskenderun'daki İtalyan Konsolosu tarafından da teyit edildi. Bir zamanlar son derece zengin bir yer olan Dörtyol köyü artık büyük acılarla dolu.

Antep, Sis {{Kozan}} ve Adana'da, Ermeniler başka yerlerden daha az saldırıya uğramış ve zulüm görmüşlerdir. Tutuklamalar o kadar çok sayıda değildir; fakat Türklerin ürettiği kötü

söylentiler yayılmakta ve bu kasabaların, sayıca güçlü, fakat her türlü savunma aracından yoksun ve imha tehlikesine karşı tümüyle korunmasız sakinleri yakın gelecekte katliamla karşılaşacakları korkusuyla yaşamaktadırlar.

Urfa, karısının itirafına göre, görev yaptığı her yerde her türlü zulmü yapmış, Haydar Bey adlı bir valinin yönetimi altında inim inim inlemektedir. Bu kişi Mardin'deki kanlı katliamların ünlü örgütleyicisidir. Görevlilerce el konulan Urfa'daki Ermeni manastırına Kilikya'da tutuklu bulunan İngiliz ve Rus uyrukları konulmuştur.

Türk Kuvvetleri. – Türkler Kilikya'da önemli bir askeri güçten yoksundur; daimi bir garnizonları yoktur ve sayıları sabit değildir.

120. KİLİKYA: TÜRKİYE'DE İKAMET EDEN BİR YABANCININ, {ANTEPLİ DR. SHEPARD'IN} 20 HAZİRAN 1915 TARİHLİ MEKTUBU; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.*

Tehcir yaklaşık altı hafta önce Zeytunlu 180 aileyle başladı. Zeytun ve civar köylerin halkının tamamı, Elbistanlı Hıristiyanların çoğu, Haçin, Sis {{Kozan}}, Kars Pazar, Hasanbeyli ve Dörtyol'un Hıristiyan sakinlerinin büyük bir bölümü tehcir edildi.

Bugüne kadar tehcir edilenlerin sayısı yaklaşık olarak 26.500'dür. Bunların yaklaşık 5.000'i Konya bölgesine, 5.000'i Halep ile civar köy ve kasabalara sevk edilmiştir; kalanı Deyr-el Zor, Rakka ve Mezopotamya'daki çeşitli yerlerde, hatta Bağdat çevresi gibi uzak diyarlardadır.

Uygulama hâlâ sürüyor ve daha ne kadar devam edeceğini Tanrı bilir. Halihazırda çıkartılmış emirler bu bölgedeki sürgün sayısının 32.000'e kadar yükseleceğini gösteriyor; henüz Antep'ten sürülen olmadı, Maraş ve Urfa'dan ise çok az kişi sürüldü.

Durumu özetleyen† hükümet emrinde şöyle deniliyor: "Madde 2: Ordu, bağımsız ordu birlikleri ve bölük komutanları, askeri zaruret halinde veya ihanet veya casusluktan şüphelenmeleri halinde, köy veya kasaba sakinlerini ister münferiden, ister topyekûn sevk edebilir ve onları başka yerlerde iskân edebilir."

Kumandanların emirleri makul ölçülerde insani görülebilirdi; ancak emrin uygulaması çoğu yerde son derece gereksiz sertlikte olmuş, çoğu kez kadın ve çocuklara, hasta ve yaşlılara acımasızca davranılmıştı. Bütün köyler bir saat önce haber verilerek boşaltıldı. Yolculuğa hazırlık yapılmasına, hatta bazı durumlarda farklı yerlerde bulunan aile üyelerinin bir araya gelmelerine bile fırsat verilmediğinden çocukların arkada bırakıldığı bile oldu. Dağ köyü Geben'de kadınlar çamaşır teknesinin başındaydılar ve çamaşırlarını suda bırakmaya, çıplak ayak ve yarı giyinik halde yola düşmeye mecbur edildiler. Bazı yerlerde zaten yetersiz olan ev eşyalarından bir kısmını ya da tarım aletlerini yanlarına alabildiler, fakat çoğu zaman yanlarına ne eşya almalarına, ne de yeterince zaman olmasına rağmen eşyalarını satmalarına izin verildi.

Haçin'de, yol için yiyecek ve yatacak hazırlayabilen hali vakti yerinde insanlar bunları sokakta bırakmak zorunda bırakıldılar ve sonradan çok büyük açlık çektiler.

Çoğu örnekte erkekler (askerlik yaşına gelenlerin tamamına yakını orduya alınmıştı) birbirlerine ip ya da zincirlerle bağlandılar. Kucaklarında küçük bebekleri olan veya hamileliklerinin son günlerindeki kadınlar davar gibi kırbaçlanarak yürütüldüler. Kadınların yolda doğum yaptığı üç farklı olay dinledim. Bunlar, başlarındaki acımasız arabacıların yola devam etmeye zorlamaları yüzünden kan kaybı sonucu ölmüşler. Ayrıca görevli jandarmanın iyi davrandığı, zavallı kadının birkaç saat dinlenmesine izin verdiği, ardından onu bir at arabasına bindirdiği olumlu bir örnek de anlatıldı. Bazı kadınlar o kadar yorgun ve çaresiz düştüler ki çocuklarını yolda bırakmak zorunda kaldılar. Bazı kadın ve kızlara tecavüz edildi. Bir yerde jandarma komutanı çevresine topladığı erkeklere alenen kadın ve kızlara ne isterlerse yapmakta özgür olduklarını söylemiş.

* {Amerikan Yardım Komitesi, 4 Ekim 1915 basımı, 7 numaralı belge}.

† **Bkz. Belge 83 ve Tarihsel Özet'e Ek C.**

İaşeyle ilgili uygulamalarda farklı yerlerde oldukça büyük bir farklılık vardı. Bazı yerlerde Hükümet onlara kumanya vermiş; bazı yerlerde yiyecek yardımı yapmaları için bölge halkına izin verilmiş; bazı yerlerde ne yiyecek verilmiş, ne de başkalarının yiyecek vermesine izin verilmiş. Büyük bir açlık ve susuzluk çekilmiş. Hastalıklar ve bazen açlıktan ölümler baş göstermiştir.

Bu insanlar, farklı ırktan, farklı dinden ve farklı dilden topluluklar arasına, üç ya da dört ailelik küçük birimler halinde dağıtılıyor. Aileler diyorum ama, bunların beşte dördü kadın ve çocuktur; erkeklerin çoğu yaşlı ya da yetersizdir.

Eğer önümüzdeki birkaç ay boyunca onlara yardım etme imkânı yaratılamazsa, yeni yerlerine yerleşene kadar üçte ikisi ya da dörtte üçü açlık ve hastalıktan ölecektir.

121. {MARAŞ}: BİR GEMİDE BULUNAN YABANCI BİR GÖRGÜ TANIĞININ* 6 TEMMUZ 1915 TARİHLİ MEKTUBU; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

İç Anadolu tarihinin en büyük krizini yaşıyor. Ağır sorunlarla karşı karşıyayız. Büyük ve korkunç tehcir seli, pek çok yerde yılların birikmiş emeğini birkaç hafta içinde önüne katarak silip süpürdü. Bir kez daha dibe vurmuş durumdayız. Anladığımıza göre Mayıs ayının ortasından haziran ayının ortasına kadar 26.000 insan tehcir edildi ve bu sayı 32.000'e ulaşacak. Ben {Maraş}tan ayrıldığımda, 14 Haziran günü Zeytun neredeyse tüm Ermenilerden arındırılmıştı. Zeytun'da köken olarak Zeytunlu olmayan ve hükümet tarafından istihdam edilen sadece bir, belki iki aile bırakıldı; ama bunlara da evlerinde yaşama izni bile verilmiyor, bir kilisede barınıyorlardı. Burası şimdi Makedonyalı Müslüman muhacirlerin işgali altında. Odun olarak yakmak için üzerlerinde yeşil meyveleriyle meyve ağaçlarını keserek ve olgunlaşmamış ekinleri biçip hayvan yemi olarak kullanarak işe başladılar. Bir adam, Zeytun'a – sanırım şimdiki yeni adıyla, Yenişehir'e – Hükümet talimatıyla insan taşıyan Müslüman katırcıdan katırını kendisine vermesini istedi. Katırcı bu isteği doğal olarak reddettiğinde, adam katırcıyı öldürdü ve katırı aldı. O kadar yasa tanımaz haldeler ki, görünüşe göre Hükümet de onlardan korkuyor ve bu nedenle onlarla fazla uğraşmıyor. Bildiğim kadarıyla, o tarihte Elbistan ve çevresinde, Furnus ve çevresinde, Geben ve çevresinde ya da Göksun ve çevresinde (bütünüyle temizlenmiş başka yerleri hatırlamıyorum) tek bir Ermeni kalmamıştı. Fundacık'ın, Dereköy'ün ve o yörelerin her an tahliyesi bekleniyordu. Gerçekten de Hükümet, hizmet sınıfının kalacağı Sis {{Kozan}}, Adana ve {Maraş} dışında tüm Kilikya'nın tamamen temizlenmesinin planlandığını belirtiyor. Bazı memurlar, {Maraş}ta yaklaşık üç yüz zengin ve etkin ailenin kalmasına izin verileceğini söylüyorlar, fakat kimse onlara inanmıyor ve en üst düzeyden en alt düzeye kadar herkes ayrılmaya hazırlanıyor. Bu memurlar, Sis ve Adana'ya dokunulmayacağını söylüyorlar, fakat oralardan bazı insanların zaten gönderilmiş olduklarını biliyoruz. Tahmin edebileceğiniz gibi, bu yıl Maraş'ın, aynı Urfa gibi bağımsız bir "Sancak" haline getirilmiş olması, bu rezil işi kolaylaştırmış durumda. Halep Valisi bölgesindeki tehcire büyük direnç gösterdi, fakat Halep'ten ayrıldığımız gün bize, Konya'ya gönderilmiş olduğunu bildirdi, bu durumda şu an Antep bölgesinde tehcir tüm hızıyla sürüyor olmalı. Halep'teyken, Haçin'den sürülen ilk yüz aileden bazılarını gördüm. Geri kalanların da ayrıldığımız gün ya da birkaç gün içinde sevk edilmesi bekleniyordu. Diyarbakır'daki sürgünün başında olan ve daha da kötüsü insanları döverek ya da canlı canlı haşlayarak öldüren adam – birisi onun için "onları canlı canlı öldürüyor!" demişti – belli ki aynı işi yapmak için haziran ayı ortalarında Urfa'ya tayin edildi. Diğer bölgelere gelince, 24 Haziran günü Mardin'den gelen özel şifreli bir telgrafın orada da katliamların başlamış olduğunu bildirdiğini ekleyebilirim.

* {Miss Kate E. Ainslie'nin Bombay'a gitmekte olan "Caledonia" gemisinde Dr. Barton'a yazdığı mektup}.

Bu tehcir neden yapılıyor? Bu konuda birkaç teori söz konusu. İnsanlar sorduğunda, cevap hazır: "Emir İstanbul'dan geliyor." Bu tehcir işinin ilave yükü altında ölesiye çalışan bir memur bir gün şöyle demişti: "Avrupa'daki insanlar için tehcir kolay. Onlar insanları bir trene koyar ve istedikleri yere gönderirler." Bunun gibi duyduğumuz birçok başka şey, bu işte Almanya'nın rolü olduğuna inanmamıza yol açmıştı. Gerçekten de, Türk subayları bu zavallı insanların koşullarını biraz olsun hafifletmeye çalıştıklarında, Alman subayların işe karışarak durumu daha da ağırlaştırdıklarını biliyoruz.

Nereye gidiyorlar? Bazıları, birer ikişer aileler halinde, belli ki Müslüman olmaya zorlanmak üzere, Müslüman köylerine dağıtılıyor; diğerleri dağlardaki evlerinden alınıyor ve Bağdat yönüne çöle gönderiliyor. Bağdat'tan İstanbul'a giderken bir geceliğine Halep'te kalan Alman subayları, bu bitkin yürüyüş kollarıyla ilk kez Bağdat'tan iki günlük mesafede karşılaştıklarını ve binlerce insanın yürüdüğü bu yolda kafilelerin arkalarında cesetlerden oluşan bir iz bıraktığını anlattılar.

Kim bu insanlar? Kadınlar ve çocuklar, ağır aksak yürüyen yaşlı adamlar ve bebekler. 21 ile 35-40 yaş arası erkeklerin tamamına yakını askere alınmış olduğundan bu kadınlar kendilerinden sorumlu kişilerin merhametine terk edilmiş durumdalar. Bazı askerler koşulların elverdiği ölçüde iyi davranıyorlar; diğerleri kadınları, kamp kurdukları yerin yakınlarındaki köylerin erkeklerine gecelik kiraya veriyorlar ya da bir inek sürüsünün içine dalan boğa gibi bizzat kendileri saldırıyorlar. Bu bir tahmin değil, çok iyi bilinen bir gerçek. Bazı kadınlar kaçmak için nehirlere atlayarak kendilerini öldürüyorlar, fakat diğerleri, çocuklarının hatırına dayanmaya çalışıyorlar.

Bu tehciri özellikle vahşileştiren şartlar bunlardır. Genel bir kural olarak köylüler yeni giysilerini sonbaharda edinirler. Şimdi sürüleriyle birlikte dağa çıkma zamanı olduğundan geçen yıldan kalma eski giysilerini çıkartacak, hasattan sonraki yeni giysilerini giyecekler. Dolayısıyla en iyi durumda bile herhangi bir yolculuğa hazır değiller. Sadece bu kadarla kalmıyor, çünkü Hükümet her zaman olmasa bile çoğu zaman, ellerindeki giysileri bile yanlarına almalarını engellemek için özel çaba gösteriyor. İlk çağrılacak olanlar Zeytun'daki bazı ailelerdi. Çalışkan ev kadınları, her zaman olduğu gibi, bir cumartesi sabahı erkenden eski önlüklerini giyiyor ve cumartesi çamaşırına başlıyorlardı. Hiçbir uyarıda bulunulmaksızın birçok kapı kırılırcasına çalınmaya başlandı. Bir dakika içinde askerler evlere doluşup, insanlara acilen Hükümet Konağı'ndan beklendiklerini söylediler. Giysi ya da ayakkabı giymelerine bile izin verilmeyen, gecelikli ya da çamaşır önlüklü anneler ve birkaç baba, yataklarında uyumakta olan çocuklarını kucaklayarak koşuşturmaya başladılar; kadınlar koşarken başlarını şalla örtmeye çalışıyorlardı. Kuşkusuz geride pek çok çocuk kaldı. Yol boyunca yürüyemeyecek kadar bitkin bir halde, tökezleye tökezleye ilerlerken, sırf anneleri, kendilerini götüren askerlerin arasından, "bebeğe iyi bak, asla bırakma" diye seslendiği için bebek kardeşlerini taşımaya çalışan sekiz-dokuz yaşındaki küçük kız ve oğlan çocukların halini anlatan pek çok acıklı öykü var.

Geben'e sıra biraz daha sonra geldi. Dolayısıyla insanlar, Hükümet kendilerine tekrar tekrar bu kazanın tehcir edilmeyeceği güvencesini vermiş olmasına rağmen, tehciri duymuş, hazırlık yapmışlardı. Günler geçiyor ama emir gelmiyordu. Hükümet, "Niye inanmıyorsunuz? Gelmeyecek bir şeyi beklemek için niye burada oturuyorsunuz? Bakın, hayvanlarınızı otlatmanız lazım. Mantıklı olun, her zamanki gibi çıkın dağlara" dedi. Birkaç cesur kişi çıktı ve bir şey olmadı. Böylece sürüler, büyük bir neşeyle, dağlara çıkarıldı. Bir sabah kadınlar bütün bu yorucu hafta boyunca kirlenmiş giysileri çamaşır teknesine koyuyorlardı, yaylalarına temiz giysilerle gitmek istiyorlardı. Bir saat geçti geçmedi, ya da en azından çok kısa bir süre sonra, bazı askerler kadınların karşısına "Yürü!" emriyle çıkarlarken, diğerleri sürüleriyle dağlara gitmiş olanlara "Hepsini bırak ve yürü!" emrini iletmeye gittiler. Dolayısıyla tüm giysilerini çamaşır teknesinde, sürülerini de dağlarda bırakarak, yürümeye mecbur kaldılar!

Elbistan'da, yardımsever Müslümanlar Ermenilerin eşyalarını satın alarak onlara yolluk para vermek istediklerinde, Hükümet bunu önlemek için Ermeni sokaklarına askerler yerleştirdi; dolayısıyla eşyalarını ancak arka kapıdan kaçırarak satabildiler.

Durumu daha da dehşet verici kılan bir başka faktör de atların, katır ve eşeklerin çoğuna orduda kullanılmak üzere Hükümet'çe el konulmuş olması. Yani şimdi insanların yüklerini taşıyacak hemen hiç yük hayvanı yok ve Hükümet ancak birkaç hayvan verebiliyor. Bazen nasılsa elinde bir ya da iki yaşlı topal at kalmış olan, uzak bir köyden bir Ermeni'yi nakliye işine yardımcı olmaya zorluyorlar. Bu Ermeni yolda, kendi ailesinin sevki için emir gelmiş olduğunu duyuyor. Kuşkusuz, gece kaçabilirse kendi ailesinin yardımına koşuyor. Veya askerler bazı komşu Müslüman köylerine bir baskın yapıp, geride kalmış birkaç eşeği topluyor. Sahipleri, eğer bu eşekler büyük merkezlerden birine giderse, hayvanlarını bir daha hiç görmeyeceklerini biliyorlar. Dolayısıyla, bütün gün yürümekte olan bu zavallılar, eşeklerin, civarda bir fırsatını kollayan *sahiplerince* çalınmasını engellemek için bütün gece uyanık olmak zorundalar. Bu nedenle anneler hem yürümek, hem de ellerinden geldiğince küçük çocuklarını taşımak zorundalar. Bazıları, kalanlara bakabilsinler diye daha küçük olanları ırmağa atıyor ya da yolda bir çalılığın altına bırakıyorlar. Bir anne önce çocuklardan birini nehre attı, kucağında diğer çocuğuyla ardından kendisi de atladı. Yürek burkucu yakarışlarından biri de, "Lütfen kızımı alın, onu yolda karşılaşacağı korkunç şeylerden koruyun, sizin okullarınızdan birinde okudu, onu götürebilir ve kurtarabilirsiniz" şeklindedir. Ya da şöyle: "Benim bir tanem, benim canım! Alın onu, alın onu! Günler boyu, kayaların, çölün yakıcı kumlarının üstünde nasıl yürüyebilirim; evladımı nasıl taşır, besler ve koruyabilirim?"

Sanırım, {Maraş}'ta, giysi, para ve yiyecek neyi varsa {{sürgünlere}} vermiş ve bugün, "Sıra bize geldiğinde yolda ihtiyaç duyacağımız şeylerden başka hiçbir şeyimiz kalmadı" diyecek duruma düşmemiş tek bir Ermeni aile yoktur. Annelerin acı feryatlarına dayanamayıp çoğu, hatta hemen hepsi, "Çorbaya biraz daha su koyarsak, onlara da yeter," diyerek {{sürgünlerin}} çocuklarını yanlarına almıştı ve şimdi, "Sıra bize geldiğinde bu çocuklara ne olacak? Birkaç gün daha emniyette olacakları kesin, ama sonra – kim bilir?"* diyorlar.

Durumu daha da korkunç hale getiren bir faktör daha var: Askerlerini bile besleyemeyen bir Hükümet, gayet güzel hazırlanmış evraklarda yazılı talimatlara uyup, insanların iyi beslenmesini ve hiçbir eksiklerinin olmamasını nasıl sağlayabilir? {Maraş'ta}, bir aydan fazla süredir, Hıristiyan kiliseleri, Hükümet'in günde iki küçük bayat somun verdiği 3.000 kişiye

günde iki öğün yemek dağıtıyor ve yiyecek alan kişilerin iki ya da üç gün üst üste aynı insanlar olmadığını söylersem abartmış olmam. Her grup iki ya da üç gün, bazen bir hafta kalıyor, fakat hemen hemen her gün bazıları gelirken, diğerleri gidiyor. Hükümetin son kuruşuna kadar almak amacıyla hemen her çareye başvurduğu insanlar için bunun ne kadar kaldırılması zor bir maddi yük olduğunu tahmin edersiniz. Öyle bir Hükümet ki, talep edilen on poundu ödemediği için pazar yerinde adam asıyor. Şimdilerde {Maraş}ta adam asma o kadar sıradan bir şey ki, artık kimsede pek heyecan uyandırmıyor. Tesadüfen birisi dün veya önceki gün çarşıda bir adamın asıldığını söylediğinde olaydan haberimiz oluyor. İnsanlar hızla boşalan kilerlerine bakıp, soruyorlar: "Bu daha ne kadar sürecek?" Antep'te insanların sürgünlere yiyecek vermelerine bile izin verilmiyor. Sürgünler, sırf yiyecek verilemesin diye geniş bir daire çizdirilerek şehrin çevresinden dolandırılıyor. Bazı iyi kalpli Antepliler iki saat ya da daha uzaktaki kavşaklara, çöl yolculuklarına başlamadan önce yanlarına alabilsinler diye sürgünlere vermek üzere çok sayıda su şişesi götürdüler; fakat bunları sürgünlere vermelerine izin verilmedi ve üzgün bir şekilde evlerine dönmek zorunda kaldılar.

Bu insanlar nasıl gidiyorlar? Şişmiş, kan oturmuş ayaklarla bitap halde, sımsıkı kavradıkları bebekleriyle, Maraş'a vardıklarında ağızlarından tek bir şikâyet bile çıkmıyor; ama gözlerinin kıpırdadığını ve "İsa aşkına, İsa aşkına!" diye mırıldandıklarını duyuyorsunuz.

Elbistan halkı kimsenin bilmediği dolambaçlı bir yoldan getirildi, çünkü, sanırım, askerler eskiden Zeytun'a giden yolu kullanmaya korkuyorlar. Yani, iki günde gelmek yerine dağlarda sekiz gün dolaştılar, çoğu da son iki gündür ağzına bir lokma yiyecek koymadı. {Maraş}ta yaklaşık yirmi dört saat kaldıktan sonra, Badvelli {Hassesian} bizi görmeye geldi. O kadar bitkindi, dudakları o kadar kurumuştu ki, konuşmak için büyük çaba gösteriyordu. Ansızın başını kaldırdı, omuzlarını dikleştirdi. "Size en büyük sevincimin ne olduğunu söylemek istiyorum. Evini, toprağını, her şeyini terk ederken, halkımın ağzından tek bir mırıltı, bir şikâyet sözü bile çıkmadı, her şeyi sevinçle, evet sevinçle bıraktık ve çıktık! Ve halkımın şimdiye kadar hiç İsa'ya bu kadar yakın olduğunu görmedim," derken sesi değişmişti.

Göksun vaizinin karısını gördüm. O kadar bitkindi ki, konuşurken elinde olmadan, belki farkında bile olmadan dudakları titriyor, ama yine de o dudaklardan bir gülümseme veya güzel bir sözcük eksik olmuyordu. Birisi nasıl geldiğini sordu, o da, (yanlış hatırlamıyorsam) bir pounda birkaç saatliğine bir hayvan kiraladığını, ama çoğu zaman yürüdüğünü söyledi. Dört-

* {"Kim bilir?"den sonra şunları ekleyin:

"Misyonerler, söylemeliyim ki, elbise, battaniye ve havlu, yani vazgeçebilecekleri her şeylerini verdiler. Ellerinden, vermekten başka bir şey gelmiyordu. Sonra da kulaklarını öbür feryatlara kapatamadılar ve mümkün olduğu kadarıyla birkaç kızı ve bebeği aldılarsa da, sahip oldukları para, yanlarına almış olduklarına bir veya iki aydan fazla yetmez; ya sonra ne olacak?

"Centilmenler, kendi ülkelerinin kuruluşlarının kaynaklarını ve 'defter' hesaplarını, Mr. Woodley'in 'bebek fonu' olarak adlandırdığı fona dönüştürdüler; fakat ne kadardır ki bu? Sadece 10 lira veya 15 lira. Onlara bu korkunç problemi halletme yolunu gösterebilirseniz, hiç durmayın, hemen yapın. Onlar aptal mı? Hayır, iman ve hayırseverlikten başka bir şey değil. Okullarındaki kızlara, köylerinde sadakatle eğitim faaliyeti yürütmüş olanlara, 'Git ve tecavüze uğra' diyemezlerdi ki."}

beş kilometre yürüyebileceğini, tek kelime etmeden, dağları aşıp, kayalardan atlayabileceğini düşünemeyeceğiniz bu narin kadına baktım ve "Yürüdün ha! Nasıl yaptın bunu?" dedim. Bana döndü ve yüzüne yayılmış çocuksu bir güven ve şaşkınlıkla cevap verdi: "Bilmiyorum. Hiç yılgınlık hissetmedik; yol zor gelmedi. Sanki Tanrı kollarını uzatmış, bizi taşıyor gibiydi."*

* {Son paragrafa şunları ekleyin:

"Misyonerlerin hepsi, ben onlardan ayrıldığımda, şartlar elverdiğince iyi ve mutluydu. Miss Salmond yetimler yurdunu Türk Hükümeti'nden geri aldığında daha da mutlu olacaktır. Yetimler yurdunun her köşesine, içeri hiçbir yabancının girmesine izin vermeme emrini almış Müslüman bekçiler yerleştirdiler. Türkiye'den çıkış öykümüz çok korkunçtu, ama sonunda sağ salim çıktığım, artık serbestçe yardımcı olabileceğim ve size olup bitenin en azından bir kısmını anlatabildiğim için çok memnunum.

Miss Salmond ve Mr. Lyman da dahil olmak üzere Kolej'de kalan hepimiz dua zamanı gelince, her akşam yemekten sonra, 'Tanrı bütün işlerinizde yardımcınız olsun' diye dua ediyorduk. Mr. Lyman, en büyük hayalinin ya da planının, koşullar izin verir vermez, ya misyonerlik görevlileriyle ya da yerli görevlilerle sürgünlerin peşinden gitmek ve onlar için yapabileceği her şeyi yapmak olduğunu size söylememi istedi. Fakat onların ne şekilde dağıtıldıkları konusunda hiçbir şey bilmiyor, ya da çok az şey biliyordu; öğrendiğim kadarıyla bir bölümü Antep'te, büyük bölümüyse Halep'te.

"Misyonerlerin güvenliği 4. Tümen veya 4. Kolordu Kumandanı Cemal Paşa'nın kesin emirleriyle güvenceye alındı; dolayısıyla dostlar onlar için korkmasınlar. Büyükelçi Morgenthau Tanrı'nın bunun için buraya özellikle gönderdiği bir insandır. Hemen her gün onu gönderdiği için Tanrı'ya şükrediyoruz."}

122. ZEYTUN: ZEYTUN'DAKİ ERMENİ PROTESTAN KİLİSESİ RAHİBİ REV. DİKRAN ANDREASYAN'IN SÖZLÜ ANLATIMINA DAYANARAK, AMERİKAN KAHİRE KIZILHAÇ KOMİTESİ SEKRETERİ REV. STEPHEN TROWBRIDGE'İN KAYDETTİĞİ TEHCİR ÖNCESİ OLAYLAR.*

10 Ağustos 1914'te, Zeytun'daki Türk makamları "*seferberlik*" ilan etti. Bu, Türk askeri dilinde, bölgede 45 yaşının altındaki tüm erkeklerin orduda aktif hizmete çağırıldığı zaman derhal yola çıkmaya hazır olması gerektiği anlamına geliyordu. Müslüman veya Hıristiyan, her erkeğin, hükümetten ilk aşamadaki koşulları yerine getirdiğini ve askeri hizmete hazır olduğunu doğrulayan bir "vesika" alması gerekiyordu.

Çevre köy ve kasabalardan, büyük çoğunluğu Müslüman Türk olmak üzere yüzlerce insan Zeytun Hükümet Konağı'na geldi. İşlemler sürerken kasabanın Ermenileri tarafından konukseverlikle ağırlandılar. Bu Ermeniler de askere çağırılmışlardı ve emre uyup uymamayı ciddi biçimde düşünmeye başlamışlardı. (Eskiden Yeniçeriler Osmanlı birliklerinin çok önemli bir bölümünü oluşturmuş olsa da, Hıristiyanlar ancak 1909 yılından sonra Türk ordusuna alınmaya başlanmıştı.)

Zeytunluların çoğu askeri hizmetten kaçmak için dağlara çıktı. Bunların yaklaşık yirmi beşi, geçimlerini şiddet yoluyla kazanan gerçek birer hayduttular. Zeytun'un barışçıl ve çalışkan halkının samimiyetle hiç sevmediği ve korktuğu bu küçük çete, acemi Türk (Müslüman) askerlerinden oluşan bir bölüğe saldırdı, onları soydu ve hakaret ederek öfkeden deliye döndürdü. Bunun üzerine Maraş Mutasarrıfı Haydar Paşa, 31 Ağustos günü 600 askerle oraya geldi. Zeytunluları "ikna etmek" üzere Maraşlı bazı Hıristiyan ileri gelenlerini de yanında getirdi.

<Zeytun halkı bundan haberdardı ve ileri gelenlerden biri olan, Yegiya Ağa Yenidünyayan, Haydar Paşa'nm niyetinin kötü olduğunu sezdiğinden kuzeni Nazaret Çavuş'a Haydar Paşa'yı 500-600 silahlı gençle karşılamasını salık verdi. Fakat Nazaret Çavuş, "Hayır, onun gelişi benim için ölüm demek olabilir; ama Zeytun'un harap olduğunu görmektense ölmeyi tercih ederim, çünkü şimdi karşı çıkma zamanı olmadığını biliyorum," diye cevap verdi. Tüm Ermeni liderleri aynı fikirdeydiler, çünkü uzun sürecek bir mücadeleye hazır olmadıklarını ve Avrupalı devletlerin yardımlarına gelecek durumda olmadığını biliyorlardı; bu nedenle> gelen askeri güce karşı herhangi bir direniş gösterilmedi.

Paşa acemi askerlere saldıran 25 kanun kaçağının teslimini istedi. Hepsi birer birer yakalandı ve Türk Hükümeti'ne teslim edildi. Böylece Paşa'nm en büyük talebi yerine getirilmiş oluyordu. Ancak, Paşa tatmin olmadı; tüm silah ve ateşli silahların teslimini talep etti. Ermeniler tüfeklerin yerini itiraf ettirme bahanesiyle işkencelerden geçirildi ve falakaya yatırıldılar. İleri gelen vatandaşlardan çoğunun ayakları hamur gibi oldu, patladı. Hiç tüfeği

* Açılı parantezlerin içindeki bölümler Rahip Andreasyan'ın "A Red Cross Flag That Saved Four Thousand" {{Dört Bin Kişiyi Kurtaran Kızılhaç Bayrağı}} başlıklı anlatısının tamamını içeren Ermenice versiyondan alınmıştır (Belge 130). Bu bölümlerin çevirisi Editör adına G. H. Paelian tarafından yapılmıştır. {Ayrıca bkz. D. Andreasyan, *Zeytuni Antznadıvutyunı yev Suvedyo Inknabaşdbanutyunı* (Panakhosutyun Amerigyan Misyonu Meç) {{Zeytun'un Teslimi ve Suvedye Özsavunması (Amerikan Misyonu'nda Konferans)}} Kahire: Berberian Press. —A.S.}

olmayanlar işkenceden kurtulabilmek için, çaresizce komşularından silah satın almaya çalıştılar.*

Zeytun'da yaşayan yaklaşık 8.000 kişide hepsi hepsi 200 kadar Martini tüfek vardı ve bunlardan 150 kadarına Türk subaylarınca bu şekilde el kondu. Eski moda tabanca ve tüfeklerin hepsi toplandı. Paşa, Maraş'a dönerken bazı Ermeni ileri gelenlerini yanında götürdü ve yolda askerlerinin onlara hakaret etmelerine ve dayak atmalarına göz yumdu. Bazı Ermeniler de "askeri hizmet" için Maraş kışlasına alındılar, fakat yaşadıkları korkunç tecrübelerden sonra çoğu firar etti ve Zeytun'a döndü.

Eski sıkıntılar yine baş gösterdi. Firarileri bulma bahanesiyle evler tümüyle kanunsuz bir şekilde arandı, insanların akrabaları ve hatta komşuları bile vahşice dövüldü. Bazı "firariler"in babaları dayaktan ölüyordu. <Nazaret Çavuş da bunların arasındaydı>. "Firari"lerin ailelerindeki kadınlara ve kızlara saldırıldı, zulmedildi. Türk askerleri genç Ermeni kızlarına tekrar tekrar tecavüz etti. Firari olmayan delikanlılar bile "ileride firar edebilirler" diye dövüldü. Tabii ticaret uzun süre durma noktasına geldi. Şimdi çok sayıda özel mülke çeşitli bahanelerle el konulmakta. <Şubat ayının sonlarına doğru> bazı cahil ve fevri kişiler bir gece bir araya gelerek, Hükümet Konağı'na saldırmayı planladılar. Bu plan <aralarında sözü en çok dinlenenlerden Baba Ağa Besilosyan'ın da bulunduğu> Ermeni ileri gelenlerince engellendi, çünkü bu eyleminin başarısızlığa mahkûm olduğunu hissediyorlardı. Araşnort (Ermeni piskoposu ve cemaat lideri) bu komployu hükümete bildirmeyi görev addetti.

Gerçekler bunlardır. Zeytun halkı bir isyanı arzulamak ya da isyana kalkışmakla nasıl suçlanabilir?

Türk subaylarından çok kötü muamele görmüş bulunan yaklaşık yirmi beş delikanlı dağlara çıktı. Bunlar Maraş yoluna doğru giden dokuz atlı Türk polisine saldırıp, öldürdüler. Zeytun'un tüm Ermeni nüfusu buna karşı çıktı ve açıkça da söyledi. <Yakındaki manastıra sığınmış bulunan> bu sorumsuz çetenin bir gece saldırısı Ermeni halkının neredeyse tümünün yardımıyla hükümet birlikleri tarafından geri püskürtüldü. Ancak, Hükümet'in Zeytun'u yerle bir etmek için bahane aradığı belliydi.

Kasaba civarında zaman içinde 5.000 asker toplandı <ve 24 Mart/6 Nisan'da Maraş'tan Zeytun'a bir Ermeni heyeti gönderildi. Bunların arasında, Ermenileri, kendilerinin ve Kilikya'daki diğer Ermenilerin güvenliği adına, asilerin yerini hükümete bildirmeye ve hükümet'in talimatlarına uymaya ikna eden Rev. A. Şıracıyan, Peder Sahag, bir Katolik rahip ve Mr. Blankha vardı. Ermeniler teklifi oybirliğiyle kabul ettiler ve asilerin manastırda olduklarını hükümete söylediler.

Ertesi gün, 25 Mart/7 Nisan'da manastıra saldırı başladı. Maraş'ın yeni mutasarrıfı manastırı kuşatmak istedi, fakat Yüzbaşı Hurşit, tüm asileri "iki saat içinde" ölü veya diri ele geçirebileceğini söyleyerek itiraz etti.

Çatışma akşam karanlığına kadar sürdü; sonunda Türkler manastırı ateşe vermeye karar verdiler. Fakat asiler geceleyin saldırıp, bir subayı ve birçok askeri öldürdüler ve geride sadece birkaç adamlarını bırakarak dağa kaçtılar. Türkler 200 ila 300 arasında kayıp verdiler. 26 Mart/8 Nisan'da Türkler, asilerin hâlâ orada olduklarını düşünerek manastırı yaktılar.

* Bkz. Belge 68, 82 ve 94.

Bunun ardmdan*>, elli tanınmış aile, birkaç gün sonra da altmış aile, sonra bütün bir mahalle ve diğerleri sürgüne gönderildi. Nihayet kalanların tamamı bir seferde yola çıkarıldı. Rev. Dikran Andreasyan ayrıldığında geride hiç aile kalmamıştı. Kiliselerin kemerleri üzerindeki Ermenice yazılar bile, birliklerin komutanı Hurşit Bey'in emriyle parçalandı ve Zeytun'un adı, (Maraş yolunda öldürülen bir Türk subayının anısına) Süleymaniye olarak değiştirildi. Zeytun müftüsü, raporunda, bütün bu olaylar sırasında, örneğin manastır saldırısında, 101 Türk askerinin öldürülmüş, 110'unun yaralanmış olduğunu yazdı. Buna karşılık, hükümete karşı hiçbir kötülük düşünmeyen 8.000 Ermeni'nin tahammül sınırlarının ötesinde zulüm gördüğünü, soyguna uğradığını ve sonunda Alman kaynaklı sistematik bir plan dahilinde sefalet içinde korkunç eziyetler çektikleri Mezopotamya'nın çorak düzlüklerine sürüldüğünü söyleyebiliriz.

Zeytunlular İtilaf Devletleri'nin gelip onları Gelibolu'ya götürmelerini çok istemişler, Türklerin kesin bir yenilgiye uğramalarını umut etmişlerdi; fakat isyan etmemişlerdi. Bir veya iki kışkırtıcı komplo, sağduyulu Ermenilerin itirazıyla karşılanıp, engellenmişti. Zeytun halkının imhasının kasıtlı bir Türk-Alman planı olduğuna işaret eden ikna edici kanıtlar bulunmaktadır.

---

* Belge 23'ün yazarı Zeytunlulardan oluşan ilk grubun, manastırdaki asilerin kaçtığı gecenin sabahında tehcir edildiğini yazar (s. 455). Buna göre tarih 8 Nisan olmalı. Öte yandan, Belge 121'in yazarı Zeytun'dan ilk sevkiyatın bir cumartesi gerçekleştiğini belirtir (s. 447). Buna göre de tarih 10 Nisan 1915 olmalıdır. —EDİTÖR.

123. ZEYTUN'DAN SÜRÜLENLER: KİLİKYA OVASI'NDA {TARSUS} KASABASINDA İKAMET EDEN BİR YABANCININ* GÜNLÜĞÜ; CENEVRE'DEN İSVİÇRELİ BİR CENTİLMEN† TARAFINDAN İLETİLMİŞTİR.

14 Mart 1915 Pazar.

Bu sabah Mr._____ile Zeytun'daki olaylar hakkında uzun bir görüşme yaptım. Kendisi doğrudan haberleşme tamamen kesilmiş olmasına rağmen, bu küçük Ermeni kasabasıyla ilgili bazı bilgiler edinmeyi başarmıştı. Türk askerleri Zeytun'a gitmek üzere Halep'ten ayrıldı – bazıları 4.000, bazıları 6.000 diyor, 8.000 diyen bile var. Niyet ne, kimse bilmiyor. Geçen yaz ve bu kış bizzat orada bulunan Mr._____ bana, Ermenilerin ayaklanma niyetlerinin olmadığını ve Hükümet'ten gelen her şeye tahammül etmeye hazır olduklarını kesin bir şekilde ifade ediyor. Eski geleneklerin tersine, Ağustos seferberliği sırasında Zeytun halkına vergi koydular ve insanlar en küçük bir direnç bile göstermediler. Hükümet yine de onlara yapacağını yaptı. Ekim 1914'te, liderleri Nazaret Çavuş, subaylarla bazı özel konuları görüşmek üzere bir "emniyetli yolculuk vesikası" ile Maraş'a gelmişti. "Emniyetli yolculuk vesikası"na rağmen kendisini hapse attılar, işkenceden geçirdiler ve öldürdüler. Yine de Zeytun halkı sesini çıkarmadı. Kasabaya yerleşmiş zaptiyeler (Türk jandarması) kasaba sakinlerine sarkıntılık etmekte, dükkânları basmakta, hırsızlık yapmakta, halka kötü davranıp, kadınların namusunu lekelemekteler. Hükümetin, onları istedikleri gibi imha edebilmek, ama dünyanın gözünde kendilerini haklı çıkarmak için Zeytunluları haksız duruma düşürecek bir olay yaratmaya çalıştığı çok açık.

– Nisan 1915.

Geçen gece Adana'nın ana meydanında Dörtyollu üç Ermeni asıldı. Hükümet, onların İskenderun Körfezi'nde demirli İngiliz savaş gemisine veya savaş gemilerine işaret verdiklerini iddia ediyor. Bu doğru değil; bana bilgi veren kişinin adını yazamam ama, Dörtyol'dan sadece bir Ermeni'nin İngilizlerle iletişim içinde olduğunu biliyorum.

– Nisan.

Adana'da üç Ermeni asıldı. Bugün atla geziyorduk; tam demiryoluna vardığımızda tren istasyona girdi. Zeytunlu Ermenilerle dolu bir sığır vagonunu gördüğümüzde duyduğumuz öfkeyi düşünün. Bu dağlıların çoğu paçavralar içindeydi, fakat birkaçı iyi giyimliydi. Evlerinden alınmışlardı ve Küçük Asya'nın bir kasabasına – neresi olduğunu Tanrı bilir – götürülüyorlardı. Eğer tüm nüfus bu şekilde sevk edilebiliyorsa, Asurluların çağına dönmüşüz demektir ve kutsal birey özgürlüğü çiğnenmektedir.

– Nisan (ertesi gün).

Bugün hâlâ burada olan talihsiz sürgünleri görebildik. Zeytun'dan ayrıldıkları sırada mevcut şartlar, daha doğrusu sürgün öncesinde yaşanan trajedi budur – sürgünün nedeni bu olmasa da...

Jandarmalar kasabadaki pek çok kıza tecavüz ettiler ve sonunda yirmi kadar gözü kara delikanlının saldırısına uğradılar. Halk başından itibaren kan dökülmesine karşı olmasına ve

* {Tarsus, St. Paul Enstitüsü çalışanlarından Pierre Briquet}.

† {Léopold Favre}.

bir misillemeye yol açabilecek en küçük bir olayın bile çıkmasını istememesine rağmen birkaç jandarma öldürüldü. Yirmi asi kasabadan kovuldu ve yaklaşık kırk beş dakika uzaklıktaki bir manastıra sığındı. Bu arada Halep'ten yola çıkan birlikler vardı. Zeytunlular onlara barınacak yer verdiler. Halk ile Alman subayların komutası altındaki 8.000 asker arasında her şey mükemmel gidiyor gibiydi.

Türkler manastırı kuşattı ve bir gün boyunca saldırılarını sürdürdüler; fakat asiler kendilerini savundular ve sadece hafif yaralanan bir kişiye karşılık 300 muvazzaf askeri öldürdüler. Üstelik gece olunca da kaçmayı başardılar.

Kasabadakiler, Türk komutan ertesi sabah dokuz civarında kasabanın ileri gelenlerinden yaklaşık 300 kişiyi askeri karargâha çağırtıncaya kadar bu firardan haberdar bile değildi. Bu 300 kişi, yetkililerle aralarının gayet iyi olduğu inancıyla kuşkulanmadan çağrıya uydu. Bazıları yanına biraz para, diğerleri biraz çamaşır veya giysi almıştı, fakat çoğu iş giysileriyle gelmiş ve yanlarında bir şey getirmemişti. Bazıları sürülerini dağlarda çocuklarına emanet etmişti. Türk kampına vardıklarında onlara, evlerine bile uğramadan derhal kasabayı terk etmeleri emredildi. Tamamen aptallaşmışlardı. Terk etmek? Fakat nereye gideceklerdi? Kimse bir şey anlamadı.

Gidecekleri yeri hâlâ daha öğrenebilmiş değiller; ancak muhtemelen Konya Vilayeti'ne gönderiliyorlar. Bazılarının at arabası var, bazıları ise yaya.

– Nisan.

Bugün Dörtyol'daki herkesin yollarda çalışmaya gönderildiğini duydum. Adana'da Ermenileri asmaya devam ediyorlar. Zeytun ve Dörtyol'un, 1909 Adana katliamları sırasında kendisini savunabilmiş iki Ermeni kasabası olduğunu unutmamak gerek.

– Mayıs.

Zeytunlulardan oluşan yeni bir grup geldi. Onları sonu gelmez bir sıra halinde Türk kamçıları altında inleyerek yürürken gördüm. Dünyanın en perişan, en acınacak haldeki manzarasıydı. Bitkin, üzerlerinde çok az bir giysiyle yürümekten çok sürünüyor gibiydiler. Yaşlı kadınlar düşüyor ve zaptiye sopayla yanlarına geldiğinde güçbela ayağa kalkmaya çalışıyorlar. Diğerlerini eşek güder gibi güdüyorlar. Genç bir kadının bitap düşüp yere yığıldığını gördüm. Zaptiye iki-üç kez sopayla ona vurdu, o da acıyla dikilmeye çalıştı. Kocası kollarında iki-üç günlük bebeğiyle önünde yürüyordu.

Yaşlı bir kadın tökezlemiş ve çamurda kayarak yere yığılmıştı. Jandarma elindeki kırbaçla iki-üç kez dokundu, fakat kadın kıpırdamadı; bunun üzerine ayağıyla birkaç kez dürttü; kadın yine hareket etmedi; ardından daha sert tekmelemeye başladı, kadın hendeğe yuvarlandı; o sırada ölmüş olmasını diliyorum.

Bu insanlar şimdi kasabaya vardılar. İki gündür yiyecek bir lokmaları yok. Türkler, bazı durumlarda izin verdikleri birkaç battaniye, bir eşek, bir katır ya da bir keçi haricinde, Zeytun'dan yanlarına bir şey almalarını yasaklamıştı. Yanlarına alabildiklerini de burada yok pahasına satıyorlar – bir keçi bir mecidiye, bir katır yarım lira. Böyle yapmalarının nedeni Türklerin bunları yolda çalıyor olmaları. Sekiz günlük bebeği olan genç bir kadın yolculuğunun daha birinci gecesinde eşeğini çaldırmış. Nasıl bir başlangıç! Alman ve Türk subaylarının zoruyla Ermeniler, yerlerine gelen *muhacir*lerin eline geçmesi için tüm varlıklarını

geride bıraktılar. _____'in evine beş aile yerleşti! Yaklaşık 25.000 kişinin yaşadığı kasaba ve civarındaki köyler tümüyle tahrip edilmiş durumda.

15-16.000 kişi Halep yönüne sürüldü. Ancak oradan da daha uzağa gönderilecekler. Gerçek amaç bu insanların açlıktan ölmelerini sağlamak olabilir mi? Kasabamızdan geçenler Konya Vilayeti'ne gidiyorlar. Oraları da çöl.

– *Mayıs.*

Mektuplar geldi, korkularım doğru çıktı. Zeytunlular Halep'e değil, Arabistan'da Halep'le Babil arasındaki Deyr-el Zor'a gidiyorlarmış. Evvelki gün gördüklerimiz, Anadolu'nun en kurak bölgesi olan Konya ile Ereğli arasındaki Karapınar'a gidiyorlar.

Buralı bazı hanımlar en yoksullardan bazılarına battaniye ve ayakkabı verdiler. Buralı Hıristiyanlar da onlara son derece fedakârca davrandılar. Fakat başka ne yapılabilir? Bütün bu yapılanlar çekilen azap okyanusunda bir damla bile değil.

– *Mayıs.*

Konya'dan haber geldi. 90 Ermeni Karapınar'a götürülmüş. Zeytunlular Konya'ya varmışlar. Anadolu Demiryolu'nun Toroslardaki son istasyonu, yaklaşık 725 metre rakımlı Pozantı'da bazıları 8, bazıları 15, bazıları 20 gün beklemek zorunda kaldıklarından sefaletleri daha da artmış. Bu gecikmenin nedeni Gülek Boğazı'ndan geçmekte olan çok sayıda askeri birlikler; bunlar, Çanakkale'nin savunması için çağırılan Suriye ordusu.

Sürgünler Konya'ya vardıklarında üç gündür hiçbir şey yememişler. Rumlar ve Ermeniler yardım için hemen para ve yiyecek toplamışlar, fakat Konya Valisi bunların sürgünlere verilmesini yasaklamış. Dolayısıyla, Vali yasağı kaldırıncaya ve zaptiyelerin gözetiminde yiyecek verilmesine izin çıkıncaya kadar üç gün daha aç beklemişler.

Haber kaynağım, Karapınar'a gitmek üzere Konya'dan ayrılışlarının ardından, bir Ermeni kadınının yeni doğmuş bebeğini bir kuyuya attığını gördüğünü, bir başkasının çocuğunu trenin penceresinden attığının söylendiğini aktardı.

– *Mayıs.*

Karapınar'dan bir mektup geldi. Yazanı tanıyorum, doğruyu söylediğinden hiç kuşkum yok. Karapınar'da bulunan 6.000 ila 8.000 Zeytunlu Ermeni arasından günde 150-200 kişinin açlıktan öldüğünü yazıyor. Zeytun kasabasının ve çevresindeki köylerin toplam nüfusu yaklaşık 25.000 olduğuna göre, 15.000 ila 19.000 arasında Zeytunlunun daha Arabistan'a gönderilmiş olması gerekiyor.

– *Mayıs.*

_____ ve Adana'nın tüm garnizonu Çanakkale'ye gitmek üzere ayrıldı. Dışarıdan saldırı olması durumunda bölgeyi savunacak hiçbir birlik kalmadı.

– *Mayıs (ertesi gün).*

Yeni birlikler geldi, fakat bunlar acemi birlikler.

– *Mayıs.*

Zeytunlulardan oluşan son parti bugün kasabamızdan geçti ve ben, yerleştirildikleri handa bazılarıyla konuşabildim. Bir haftadan fazla süredir çıplak ayak yürümüş zavallı küçük bir kız

gördüm; tek giysisi yırtık pırtık bir önlüktü; soğuk ve açlıktan titriyordu ve kemikleri sayılıyordu.

Yaklaşık bir düzine çocuk mecburen yolda bırakılmış, çünkü artık yürüyemiyorlarmış. Açlıktan ölmüşler midir? Büyük ihtimalle. Ama ne olduğunu kimse tam olarak bilemez. Hiç saçı kalmamış ya da birkaç tutam saçı kalmış iki zavallı kadın gördüm. Türkler onları Zeytun'dan çıkardıklarında zenginmişler, fakat giydikleri giysilerden başka bir şey alamamışlar yanlarına. Saçlarının arasına bir biçimde beş-altı altın saklamayı başarmışlar, fakat ne yazık ki, yürüyüş sırasında metal güneşi yansıtmış ve parıltı zaptiyenin dikkatini çekmiş. Zaptiye altınları ayıklamaya uğraşarak zaman harcamamak için saçlarını kökünden sökmeyi tercih etmiş.

Başka bir tipik vaka ile daha karşılaştım. Eskiden zengin bir Zeytunlu Ermeni'nin şimdi yalnızca iki eşeği vardı; servetinden kalanlar bu eşeklerdi. Bir jandarma yanma geldi ve eşeklerin yularlarına el attı. Ermeni zaten açlıktan ölmek üzere olduğunu söyleyerek almaması için yalvardı. Türk cevap olarak adamın yüzüne yağmur gibi yumruk indirmeye başladı; adam toz toprağın içine yuvarlanıncaya kadar vurmaya devam etti, giderek toz kanlı bir çamura dönüştü. Jandarma son tekmeyi de attıktan sonra eşekleri alıp gitti. Oradaki birkaç Türk olayı seyretmekteydi; hiç de şaşırmış görünmüyorlardı, herhangi bir müdahalede de bulunmadılar.

– *Mayıs.*

Yetkililer Dörtyol'dan birtakım insanları asılmak üzere Adana Vilayeti'nin çeşitli kasabalarına gönderdiler.

– *Mayıs.*

Maraş'tan kısmi bir sürgün olduğuna dair söylenti var. Bir sonraki kasabamız orası olacak gibi görünüyor.

Dörtyol da boşaltıldı ve sakinleri Arabistan'a gönderildi. Haçin'i de aynı kader bekliyor. Adana'da kısmi temizlik oldu; Tarsus ve Mersin de aynı tehdit altında ve tabii Antep de.

124. ZEYTUN'DAN: ÖNCEKİ BELGENİN YAZARININ EK TANIKLIĞI; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR*

Nisan ayının ortalarına doğru, Zeytun'dan yaklaşık 150 Ermeni aile {Tarsus}a geldi. Köylerini hangi koşullar altında terk etmek zorunda kaldıkları anlattılar.

Ayrılışlarından bir gün önce, askere alınmak istenince isyan eden 25 Zeytunlu genç ile Osmanlı birlikleri arasındaki, 300 askerin öldüğü, fakat Zeytun halkının yer almadığı çatışmadan sonra, bu aileler hiçbir açıklama yapılmadan ve başka hiçbir bilgi verilmeden Hükümet Konağına çağırılmışlar. Çoğu varlıklı kişilermiş ve hiçbir şeyden kuşkulanmadan gitmişler. Orada kendilerine köylerini derhal terk etmek zorunda oldukları bildirilmiş. Bunun üzerine evlerindeki her şeyi, sığırlarını ve hatta aile bireylerinden bazılarını (neden çağrıldıklarını bilmediklerinden, çoğu çocuklarını evde bırakmış) geride bırakmak zorunda kalmışlar. Zeytun'dan gelen ilk kafiledeki Ermeni sürgünlerinden birinden duyduklarım bunlardı. {Tarsus}a gelmişlerdi, ama bazıları buradaki Amerikan misyonuna gittiklerinde, nereye yerleştirileceklerini hâlâ bilmiyorlardı. Çoğu, ayrıldıkları sırada hayvanlarına bakmakta olan ve geri dönüp yanlarına alamadıkları çocukları için büyük bir endişe içindeydi.

İlk grup çok kötü durumda değildi, çünkü kentten çıkan ilk ailelerden oluşuyordu ve (araba ve yiyecek açısından) kendi acil ihtiyaçlarını büyük oranda karşılayabiliyorlardı. Fakat birkaç gün sonra gelen yeni gruplar son derece kötü durumdaydı; sayıları neredeyse iki bine ulaşıyordu.

Büyük çoğunluğu yayaydı, iki-üç günde bir yiyecek veriliyordu ve genelde doğru dürüst giysileri yoktu. {Tarsus}un Hıristiyan nüfusu onlara yardım etmeye çalıştı. Ancak, ne kadar çaba gösterirlerse göstersinler, yapabildikleri yardım denizdeki bir damla su gibi kaldı. Ayrıca, kente girmelerine izin verilmedi; hava nasıl olursa olsun dışarıda yatmak zorunda kaldılar ve onlara refakat eden askerler sürgünlere yardım etmek isteyen {Tarsuslulara} her türlü zorluğu çıkartıyordu. Bunlardan bazılarına yolda rastladık. Çok yavaş yürüyorlar, çoğu açlıktan bayılıyordu. Kucağında bir günlük bebeğiyle yürüyen bir baba gördük, arkasından Türk muhafızın sopasıyla yürümeye zorladığı anne geliyordu. Yere düşen, ardından sopa korkusuyla tekrar ayağa kalkan kadınlar sık rastlanan görüntülerdendi. Bazılarının bir keçisi, ya da bir eşeği ya da bir katırı vardı; {Tarsus}a ulaştıklarında bunları beş, on, on beş kuruşa satmak zorunda kaldılar, çünkü Türk askerleri bunları zaten ellerinden alıyordu. Keçisini altı kuruşa bir Türk'e satan birini gördüm. İki keçiyi iteleyen bir Ermeni gördüm; bir polis (zabit) geldi ve hayvanları alıp götürdü; zavallı adamı da itiraz ettiği için acımasızca, tozun içine baygın serilinceye kadar dövdü. Çevrede pek çok Türk vardı; kimse kıpırdamadı bile.

---

* {Amerikan Yardım Komitesi'nin Ekim 1915 tarihli yayımında Belge 17}. {Bu raporun yazarının saptanmasında gerçekten de hata yapılmıştır (ayrıca bkz. Belge 91). Belge, Everek, Kayseri bölgesine ilişkin bilgi vermektedir ve Fr. W. H. Hunecke tarafından yazılmıştır. ORİJİNAL BELGE: Miss Hunecke'nin "What One Sees" başlıklı raporu, 20 Ekim 1915 tarihinde Büyükelçi Morgenthau tarafından Dışişleri Bakanı'na iletilmiştir. NA/RG 59/867.4016/95. —A.S.}

Kocası hapiste olan ve on beş günlük bebeği ile yola çıkarılan genç bir kadın, tüm eşyasını bir eşeğe yüklemişti. Yolda geçen bir buçuk günden sonra, bir asker eşeğini çaldı ve kadın Zeytun'dan Antep'e kadar bebeği kucağında yürümek zorunda kaldı.

Mr. {Schreiner}* adında bir muhabir, Pozantı'ya giderken arabasının sürekli ekmek isteyen sürgünler tarafından durdurulduğunu anlattı.

Üçüncü ve son grupta 200 kişi vardı. 13 Mayıs günü, saat yedi civarlarında {Tarsus}a ulaştılar. Konakladıkları handa ziyaretlerine gittim. Hepsi de Zeytun'dan {Tarsus}a kadar yaya gelmişti ve yağmur altında geçen iki gün boyunca hiçbir şey yememişlerdi. Öğrencilerimden biriyle birlikte, bir ya da iki kez Ermenice'den çeviri yaptım, çünkü başımızda bir polis vardı.

Ermeni sürgünler evlerini terk eder etmez, evler Trakya'dan gelen Müslüman muhacirlerin (Müslüman mülteciler) eline geçmiş. Ermenilerin yanlarına bir şey almaları yasaklanmış ve tüm varlıklarına başkaları tarafından el konulduğunu kendi gözleriyle görmüşler. Şimdi Zeytun'da yaklaşık 20.000-25.000 Türk olmalı ve anladığım kadarıyla kasabanın adı Yenişehir olarak değiştirilmiş.

Üzerinde sadece eski püskü bir gömlek olan üç buçuk yaşında bir kız gördüm. Zeytun'dan {Tarsus}a yürüyerek gelmişti. Son derece bitkindi ve o gün gördüğüm sayısız çocuk gibi soğuktan titriyordu (14 Mayıs, pazartesi).†

Bir Ermeni, yürüyemedikleri için iki çocuğunu yolda bıraktığını; soğuktan ya da açlıktan ölüp ölmediklerini, hayırsever birinin onları alıp almadığını, ya da vahşi hayvanlara yem olup olmadıklarını bilmediğini söyledi. Daha sonra bunun gibi çok olay yaşandığını öğrendim. Bu şekilde pek çok çocuğun yolda bırakıldığı anlaşılıyor. Hatta bir çocuk kuyuya atılmış.

Tam Konya'dan geçerken, Dr. {Dodd}u‡ görmeye gittim ve bana, Zeytunlu ilk sürgünler Konya'ya geldiklerinde, Hıristiyan halkın onlara yiyecek ve içecek getirdiğini; ancak Vali'nin sürgünlerin hiçbir şeye ihtiyacı olmadığını ileri sürerek onlarla herhangi bir şekilde ilişki kurulmasını yasakladığını anlattı. Sürgünler ihtiyaç duydukları yardımı ancak birkaç gün sonra alabilmişler. Gerçek şu ki, Hükümet'in onlara verdiği iki-üç günde bir yalnızca bir somun kötü ekmekti. Dr. {Dodd}, bir kadının ölen bebeğini trenin penceresinden attığını anlattı.

Zeytunlu mülteciler doğrudan doğruya, Konya Vilayeti'nin en sağlıksız yerlerinden birine, Konya ile Ereğli arasında, fakat Ereğli'ye daha yakın olan Karapınar'a götürüldüler. Pek çoğu öldü. Ölüm olayları her gün artıyor. Sıtma hepsini kırıp geçiriyor, çünkü yiyecek ve barınak yok. Hükümetin onları oraya bir koloni kurmaya gönderdiği iddiası ne kadar acımasız bir ironi; ne sabanları, ne ekecek tohumları, ne ekmekleri, ne de evleri var; elleri bomboş bir şekilde gönderiliyorlar.

Zeytunluların sadece bir kısmının Karapınar'da olduğu, diğerlerinin Fırat kıyısındaki Deyr-el Zor'a gönderildiği anlaşılıyor; orada durumları daha kötü; bir iyilik yapılarak Karapınar'a gönderilmeyi istiyorlar.

Adanalı Ermenilere kasabayı terk etme emri verildi ama, nereye gidecekleri belirtilmedi. Birçoğu {Miss Vaughan}a geldi, diğerleri Osmaniye'ye gittiler. Ancak hepsi Adana'ya geri

* {Amerikalı bir gazeteci}.

† 14 Mayıs 1915, cuma günüydü. —EDİTÖR.

‡ Belge 125'in yazarı.

çağrıldı. Oradan başka bir yere gönderilmelerinin mi planlandığı, yoksa Adana'da mı kalacakları hakkında {Tarsus}tan ayrılıncaya kadar kesin bir bilgi edinemedim.

{Tarsus}taki Ermeni nüfus arasında büyük bir panik hâkim, çünkü onlara da sürgüne gönderilecekleri söylenmiş. Fakat orada henüz bir şey yok.

Yine, Konya'dan 200'den fazla Ermeni Karapınar'a gönderilmiş. Aralarında Mr. {Haygazyan}* da var. Perşembe günü 90 kişiye 26 Mayıs cumartesi† günü yola çıkmaya hazır olmaları bildirilmiş. Ermeniler evlerini terk etmeye cesaret edemiyorlarmış.

* {Konya Koleji'nin Müdürü}.

† 26 Mayıs 1915 Çarşamba günüydü. —EDİTÖR.

125. ZEYTUN SÜRGÜNLERİ: KONYA'DA İKAMET EDEN BİR YABANCI* TARAFINDAN, İSTANBUL'DAKİ MR. {PEET'E} GÖNDERİLEN 17 TEMMUZ 1915 TARİHLİ MEKTUP; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

Mektubumu Miss {Dwight} ile gönderme fırsatını bulabilme umuduyla özgürce yazabiliyorum. Sultaniye'deki Zeytunlulara yardım için elli lira kadar gönderebilmeniz mümkün olur mu acaba? Hükümet onları açlığa mahkûm etmiş durumda. Başlarda, ekmek veriliyordu; sonra her birine günde 150 dirhem un verdiler (beş yaşından küçük çocuklar hesaba bile katılmıyordu); giderek miktar 100 dirheme düştü. Şimdi yiyeceğin tamamen kesilmesinin üstünden dört hafta geçti. İnsanların çalışmak için çevrede iş aramalarına izin verilmiyor. Sadece kök ve ot aramak için tarla ve arazilere gitmelerine izin var ve bunları yediği için zehirlenenler oldu. Konya'dan gelen ve sayıları 107'yi bulan sürgünler (kendilerine evlerinden para ve erzak gönderilen erkekler) aralarında bir yardım fonu oluşturdular ve açlık çekenlere ekmek temin etmek amacıyla bu fondan haftada 1.400 kuruş veriyorlar. Ben de bizim ve dostların yardımı olarak haftada beş-altı lira göndermekteydim; ancak bu kaynaklar da bitmek üzere. Daha sonra Dr. {Post}un da tanıdığı Mr. {Paul Kanburyan} Vali tarafından "affedildi" ve buraya döndü. Zeytunlulara yiyecek temin etmeye çalışan sürgünlere liderlik yapıyordu. Durumları hakkında tam bilgi edinmek üzere bu akşam kendisine uğradım. Durum duyduğumdan da kötü. Sayıları 7.000'den fazla. 2.200'ü Konya'dan geçirilmeden gönderilmiş, dolayısıyla haklarında bir şey bilmiyorum. Tüm yiyeceklerinin kesilmiş olduğunu yukarıda yazmıştım. Orada görev yapan Arnavut bir binbaşı gördüklerinden çok etkilenmiş ve Sultaniye'den gönderildikten sonra Amele Taburu'na alınan (sayıları 300'ü bulan) erkeklerin ailelerine yiyecek verilmesini isteyen sert bir telgraf göndermiş. Bunu askeri görevi olarak yapmış ve Harbiye Nezareti bu isteği kabul etmiş. Yaklaşık 1.600'üne yiyecek verilmiş, ancak yaklaşık 6.000 kişiye hiçbir şey verilmemiş. Geçen hafta ölenlerin sayısı 305 idi. Bahçecikli Dr. Stepanyan zavallılar için özveriyle çalıştı. O da açlıktan ölümlerin başlamış olduğunu doğruluyor.

Mülteciler esas itibariyle büyük deve ahırlarında ve buna benzer yerlerde "barındırılıyor." Burası, Hükümet'in 4.000 deveye el koyduğu büyük bir deve bölgesi. Hükümet Zeytunluların davar ve hayvanlarının çoğuna el koymuş durumda. İnsanların gizlice yanlarına alabildikleri her şey Hükümet'in el koyma kararına dahil, ancak bunları *fiilen almış değiller.* Bu süre içinde deve sahiplerinin hayvanlarını satması yasak, onları kullanamıyorlar ve bu hayvanları beslemek zorundalar; çünkü emir geldiğinde develerini teslim etmekle yükümlüler. Daha önce böyle inceden inceye düşünülmüş şeytani kurnazlıklar duymuştum, ama bu yıl tanık olduğum örnekler içime işledi. Bu insanları açlıktan yok etmeyi amaçladıkları inkâr edilebilecek gibi değil.

Sultaniye'de de bulunan, Akşehirli ve Bahçecikli sürgünlerin, varlarını yoklarını vermekte Konyalılardan çok daha cömert olduklarını görüyorum. Kaymakam çok iyi biri; Konya'daki resmi tutumun tam tersine, kendi çok sınırlı parasını bile yardım çalışmaları için harcamakta.

* {Dr. Dodd}.

Belki sizin de tanıdığınız Bahçecikli Dr. Stepanyan, gönderilebilecek her türlü yardımın dağıtımıyla görevli "Komisyon"da çalışıyor. Onlara haftada *on lira* gönderebilmem için bana bir şekilde biraz para tahsis etmeniz mümkün olabilir mi? Bu parayla, buradakilerden sağladıklarımızı ekleyince *kişi başına on para* dağıtabilecek duruma gelebiliriz. Kuşkusuz bu hiç denecek kadar az bir miktar; ama en azından bir şeyler yapmış oluruz.

126. {HAÇİN}: {HAÇİN}DE İKAMET EDEN BİR YABANCININ,* 16 ARALIK 1915 TARİHLİ TANIKLIĞI; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.†

Türk Hükümeti'nin {Haçin} bölgesindeki Ermenileri sürgüne yollamasıyla bağlantılı gelişmeler 14 Mayıs günü başladı. O gün *Alay Beyi* {{Alay Komutanı, Albay}}, Divan-ı Harbi Örfi hâkimi, Divan-ı Harbi Örfi'nin merkezinin bulunduğu Halep'ten {Haçin}e geldi. Varışından sonraki üç gün ortalarda görünmedi; büyük ihtimalle üç günü gizli ajanlarla konuşarak geçirdi. 18, 19 ve 20 Mayıs günleri kentin yaşlılarıyla görüştü. Son derece nazik bir biçimde, kentin tüm silahları, tüm asker ve kanun kaçaklarını teslim etmesini istedi. Bu talebin üç gün içinde yerine getirilmesi gerekiyordu. Taleplerine uyulursa, {Haçin} halkı için her şeyin iyi olacağına ve kendilerine hiçbir biçimde zarar verilmeyeceğine şerefi üzerine yemin etti. Ancak itaatsizlik halinde taleplerinin yerine getirilmesini sağlamak üzere emrinde üç bin asker bulunduğunu söyledi.

Ancak görüşmelerin sonuna doğru Alay Beyi'nin tutumu daha tehditkâr bir hal aldı ve insanlar tehlikeyi sezdi. Yaşlılar ve cemaatin ruhani liderleri ne yönde akıl vereceklerini bilemez haldeydiler. Eğer silahlarını teslim ettikleri halde verilen sözler tutulmazsa, hepsi katledilebilirdi. Öte yandan silahları teslim etmemek Hükümet'e açıkça karşı gelmek demekti. Liderlerden bazıları Miss {Vaughan} ile bana danışmaya geldiler ve biz, taleplere tam olarak itaat edilmesinden yana olanları destekledik. Sonunda böyle yapılmasına hemen hemen oybirliğiyle karar verildi ve karar doğrultusunda hareket edildi.

23 Mayıs pazar günü, üç-dördü dışında tüm firariler teslim olmuşlar ve yaklaşık yetmiş Martini tüfek teslim edilmişti. {Avni} Bey sonuçtan memnun gibiydi ve insanlar sakinleşmeye başlıyordu. Öğleden sonra saat üçte, yaklaşık iki yüz süvari ve piyade askeri kente girdi. Yerel askeri birim, onlar için hazırlık yapmış ve Gregoryen Erkek Lisesi'ne, daha önce yetimhane olarak kullanılan (askerler gelince yetimler gönderilmişti) Manastıra ve Protestan Erkek Akademisi'ne‡ el koymuştu. Miss {Vaughan}, sözü edilen son binanın işgaline yönelik olarak Hükümet Konağı nezdinde derhal protestoda bulundu. Süvari bölüğü, mülklerinden Miss {Vaughan}ın sorumlu olduğu bir hayır kuruluşuna ait başka bir binaya** gönderildi. Bu binalar boş ve kullanılmamakta olduğundan, en iyisi itiraz etmemekti. Ertesi sabah süvari subayı {Sami} Bey'i ziyaret ettik, son derece kibar bir biçimde karşılandık ve tesise iyi bakılacağına dair kendisinden güvence aldık. Erkek Akademisi binasındaki askerlerin hepsi çıkarılmadı, ama sadece birkaç asker kaldı ve kilitlenmesini istediğimiz tüm odalar kilitlendi. Kentin tüm önemli

* {Miss Edith M. Cold}.

† {Bu rapor, 25 Ocak 1916 tarihli *Latest News Concerning Armenian and Syrian Sufferers {{Ermeni ve Süryani Mağdurlarla İlgili Son Haberler}}* başlıklı yayımda yer almaktadır. (New York: Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi). —A.S.}

‡ {"Protestan Erkek Akademisi"nden önce, "bir American Board binası olan" tanımlamasını ekleyiniz}.

** {"bir hayır kuruluşuna ait başka bir bina" sözünü, "United Mission ve Orphanage Society'nin yazlık binası" olarak okuyun}.

noktalarına nöbetçiler yerleştirildi; American Board kampüsüne giden özel mülk niteliğindeki yolun başına gece ve gündüz nöbet tutacak bir manga asker dikildi.

24 Mayıs pazartesi gününün akşamına doğru, birliklerin cephane ve yük hayvanları geldi. Askerler bunlarla birlikte kentteki bir başka kuruma ait bir binaya* gönderildiler. Bu bina, misyonerler bulunmadığından kullanılmıyor olsa da, eşyayla doluydu. Miss {Vaughan}a haber gönderildi, ancak o gelmeden görevliye zorla kapıyı açtırdılar. Miss Vaughan askerlerin başındaki polise şikâyette bulundu, ancak bunun bir yararı olmadığını görünce, Divan-ı Harbi Örfi hâkimiyle görüştü. Hâkim buranın ertesi günü boşaltılacağına söz verdi ve sözünü tuttu.

25 Mayıs günü, Miss {Vaughan}, rahatsız edilmeden değirmene un götürülmesine izin verilmesi, askerlerin yol ve tesislerimize tecavüzünün engellenmesi gibi bazı kişisel taleplerde bulunmak üzere tekrar Alay Beyi'ni görmeye gitti. İsteklerinin tümü de derhal ve kibarca kabul edildi. Miss {Vaughan} kâhyamızın adına ruhsat alınmış tabancayı da rapor etti. Alay Beyi gülerek birkaç tane daha isteyip istemediğimizi sordu; dediğine göre, bize verecek çok sayıda silahı varmış. Takip eden günlerde, her türlü cephane ve firarilerin teslimine yönelik baskılar ağırlaşarak arttı. {Avni} Bey, firariler teslim edilirse, hiç kimsenin sürülmeyeceğine dair güvence vermeyi sürdürdü. 27 Mayıs günü, önde gelen erkeklerden birçoğu hapsedildi ve bunların sayısı her gün arttı.

Baskı o denli arttı ki, çoğu insan ne yemek yiyebiliyor, ne de uyuyabiliyordu. Biz de aynı durumdaydık ve çok erken saatlerden akşamın geç saatlerine kadar bize danışmaya gelen insanları ağırlamaya çalışıyorduk. 28 Mayıs sabahı, kentli bir grup kadın yardımımızı istedi. Hemen tümünün kocası hapse atılmıştı ve çocuklarıyla birlikte, kendilerini neyin beklediğini bilmez bir halde savunmasız kalmışlardı. Bunun üzerine Miss {Vaughan} ve ben, hem {Avni} Bey, hem de askeri kumandan {Galip} Bey ile görüştük. Masumları suçlulardan ayırmalarını, kadın ve çocuklara iyi davranılmasını istedik. Yine büyük bir nezaketle karşılandık, fakat doyurucu bir karşılık alamadık. Alay Beyi, bize uzun uzun, halkın çok daha aydın olduğu özgür bir ülkeden geldiğimiz için, Türk Hükümeti'nin gerekli bulduğu önlemleri tam olarak anlayamayacağımızı; Ermeni halkının içinde Hükümet aleyhine çalışan bir Komite olduğunu, yüreğimiz temiz olduğu için bizi kolaylıkla aldatabileceklerini anlattı.

Firarilerin sonuncusu 30 Mayıs günü teslim edildi ve silahların toplam sayısı, bir Mavzer ve doksan Martini olmak üzere doksan bire ulaştı. Ancak Alay Beyi, kentte veya dağlarda saklanan çok daha fazla silah olduğunda ısrar ediyordu. Bu nedenle askerler duvarları ve çöp yığınlarını eşelmeye koyuldular ve tüm evleri aradılar. Az bir miktar barutu saymazsak, sonuç başarısızlıktı. Kent sakinleri, kendilerini cezalandırmaya gerekçe yaratmak için evlerinin duvarlarına askerlerin silah ve cephane sakladığını söylüyordu.

Bu arada atmosfer giderek kötüledi ve 3 Haziran günü, tehcirin başlayacağı öğrenildi. İnsanların isteğine uyarak, bir Alman olan Miss {Ditson (?)} ile birlikte, subaylara son bir ricada bulunduk. Sadece telgraf gönderme iznini kopartabildik. Mr. {Peet} ve Büyükelçi'ye telgraf çektik, fakat daha sonra öğrendiğimize göre, hiçbir mesajımız iletilmemiş. Ertesi sabah sürgüne gönderilecek erkekler öğleden sonra hapishaneden çıkarıldılar. Miss {Vaughan} ve ben, Protestan rahiple birlikte, sürgüne gönderilecek tüm aileleri ziyaret ettik. Sabah, sürülen

* {"Bir başka kuruma ait bir bina"yı, "Mennonit Kız Yetimhanesi Binası" olarak okuyun}.

ailelerin okul çağındaki kızlarının bizimle kalması için izin istedik ve böyle bir izni ancak Vali'nin verebileceği gerekçesiyle reddedildik. Derhal Vali'ye telgraf çektik ve her zamanki gibi cevap alamadık. Ancak Alay Beyi, üç kızı alıkoyabileceğimize dair kişisel izninin yanı sıra bize, yola çıkarılan dostlarımızdan armağanlar alma ayrıcalığını da tanıdı.

İlk grup olarak ileri gelen otuz Protestan ve Gregoryen aile yola çıktı. Jandarmalar, akraba ve dostlarının refakat etmelerini engellemeye çalıştılar, fakat Miss {Vaughan} ve ben aralarından serbestçe geçerek elimizden geldiğince yardım etmeye çalıştık. Dört gün sonra, kâhyamız ve baş hizmetlimiz {Minas} Efendi'ye gideceği bildirildi. Miss {Vaughan}, {Minas} Efendi'nin durumunu görüşmek üzere tekrar Alay Beyi'ne gitti. Ona muhtaç olduğumuzu söyledi ve hiç olmazsa son olarak gönderilecekler arasına bırakılmasını rica etti. Alay Beyi bir günlük erteleme izni verdi, fakat bu uygulanmadı. Ertesi sabah askerler tarafından evinden ilk alınan o oldu.

10 Haziran günü yaklaşık 150 aile tehcir edilmişti ve her gün yeni emirler dağıtılıyordu. Erkeklerden bazıları on beş gündür hapisteydi. Genellikle yola çıkıştan bir gün önce tahliye ediliyorlar, dolayısıyla yolculuk için hazırlık yapma fırsatları olmuyordu. Alay Beyi aynı gün, sevkıyat işlerini askeri kumandana ve {Haçin} Kaymakamı'na bırakarak ayrıldı; askerler iki hafta kadar daha kaldı. Tehcir 1 Ekim'e kadar yaz boyunca devam etti. Geride birkaç erkek, bunların aileleri, yaklaşık 250 dul ve asker yakını kaldı.

Hükümet başlangıçta sürgüne gönderilenlere hayvan temin etmek niyetindeydi, çünkü {Haçin}deki insanların sadece birkaç hayvanı vardı ve kayalık dağlarda yolculuk yapmak zorundaydılar. Hıristiyan ya da Türk, tüm civar köylerde yaşayanların atlarına, katırlarına, develerine ve eşeklerine el konuldu. Hayvanların sahipleri hayvanlarla birlikte gitmeye zorlandılar. Çoğunun yolcular için pek iyi niyet beslemediği ve onlara son derece kötü davrandıkları daha şimdiden görülebiliyor. Kafilelerle birlikte, muhtemelen koruma amacıyla, jandarmalar da gönderildiler, fakat çoğu kez en büyük tehlikeyi onlar oluşturdular ve çapulcu çetelerin savunmasız sürgünlere yönelik saldırılarını önlemeyi neredeyse hiçbir zaman başaramadılar. Yaz mevsiminin sonlarına doğru hayvan tedariki giderek azaldı ve çoğu yollarda öldü; bu nedenle insanların nakli için Çerkez arabaları kullanılmaya başlandı. {Haçin} kökenli sürgünler ilkin {Osmaniye}ye, oradan da parti parti Halep'e gönderildiler. {Osmaniye}ye, {Sis} üzerinden, kervanlar tarafından sık kullanılan, kaba dağ arabalarının da geçebildiği bir yol vardır. Ancak sürgünlerin bu yolu kullanmasına izin verilmedi; yüksek bir dağ geçidini aşan, taşlı ve çok zorlu bir yolda yolculuk yapmak zorunda bırakıldılar. Tüm Şar köyü ve Rumlu'nun Ermeni nüfusu, {Haçin}deki tehcirler başladıktan kısa süre sonra yola çıkarıldı. Tarımsal yerleşim yerleri olan bu köylerin sakinleri kendi at arabalarıyla birlikte geldiler. Geçide ulaştıklarında, {Sis} yolundan gitmelerine izin verilmesini istediler, böylece arabalarından yararlanabileceklerdi; fakat izin verilmedi. Tüm arabaları ve mallarının çoğunu nehrin akıntısına bırakarak, ancak yanlarına taşıyabilecekleri şeyleri aldılar ve taşlı yolda yayan devam ettiler.

Eylül ayının başlarında, {Haçin}in geri kalan nüfusunun, çoğu çok yoksullardan ve dullardan oluşan büyük bir bölümünün sevki başladı. Hükümetin çağrısına karşılık çok az sayıda hayvan ve at arabası temin edildiğinden, çok sayıda erkek, kadın ve çocuk, bu uzun yolculuğa, en gerekli saydıkları birkaç eşyayı sırtlarında taşıyarak yayan çıktılar.

Bu dehşet verici gelişmeler karşısında Miss {Vaughan} ve benim durumumuz çok zordu. Kendimizi Ermeni halkına elimizden geldiğince yardım etmek zorunda hissediyorduk; aynı zamanda ne Hükümet'le aramızın açılmasını, ne de Müslüman ailelerle sıcak ilişkilerimizin bozulmasını istiyorduk. Kendimizi, {Haçin} ve civarında bulunan Amerikan* mülklerinden sorumlu hissediyorduk ve ayrıca arazimiz dahilinde, korunmaları için fazla bir şey yapamasak da, Ermeni yetimlerin öğretmenleri ve bakıcıları da vardı. Büyük problemlerden biri sürgüne gönderilen ailelerin eşyalarıyla ilgiliydi. Alay Beyi, sürgünlerin geride kalan eşyalarını istedikleri yere bırakabileceklerini söylemişti. Elbette herkes malını bize emanet etmek istiyordu. Atları, sığırları, keçileri, vb. hiç saymasak bile, arazimiz akla gelebilecek her türlü ev eşyası ve değerli eşyaya yetmezdi. Danışacağımız hiçbir Amerikalı olmadığından ve ayrıca her zaman, Konsolos'un veya Elçiliğin müdahalesini gerektirmeyecek bir tarzda hareket etmek istediğimizden, genel olarak mal kabul etmemeye karar verdik. Kabul ettiğimiz eşya için ödeme yaptık. Eşyalarını satın almak bu biçare insanlara en iyi yardımdı. Hükümet buna anlayış gösterdi ve bize engel çıkarmadı.

İlk grubun ayrıldığı tarihten, yani haziran ayının ortalarından Ekim ayına kadar, biraz mali yardımda bulunabilme konusunda çok şanslıydık. Miss {Vaughan} Şar ve Rumlu köylerinde nöbet bekleyen jandarmaların arasından geçebildi ve çok yoksul olanlara ulaştırılmak üzere muhtarlara bir miktar pound bırakabildi. {Haçin}den sürülenlere kısıtlı olanaklarımız yettiğince para vermemize izin verildi. Hatta zaman zaman, başka köylerden Kayseri kırsalından geçerek gelen sürgünlere yardım edebiliyorduk. Bir Rum ve bir Türkün yardımıyla, {Yerebakan} ve {Feke} köylülerine yola çıkmadan biraz yardım göndermeyi de başardık. İnsanlara yardım ettiğimizden yetkililerin bir ölçüde haberdar olduklarından emindik, ancak açık bir itirazla karşılaşmadık.

Hizmetlilerimizin hemen tümü tehcirin başlarında gönderilmişti; dolayısıyla ilave ve alışılmamış işler bize kalmıştı. Örneğin Miss {Vaughan} postayı Hükümet Konağı'na her seferinde şahsen götürmek zorunda kalıyordu. Erzak tedariki, çobanımızla ilişkiler ve bir şeyler satmaya gelen köylülerle görüşmek artık hep bizim işimizdi. Çoğunlukla aşçımız yoktu. Bizi yoran ve zamanımızı harcayan bir başka külfet, Suriye ve Kilikya'yı ziyaret eden çekirge sürüleriyle mücadeleydi. Çekirgeler ilkin haziran ayının başlarında göründü ve Eylül ayına kadar bütün bölgeyi istila ederek, üzüm bağlarımızı harap etti. Onları arazimizden uzak tutmak için her gün savaş vermek zorunda kaldık. Tesislerimizdekileri yok ettiğimizde, dağdan gelen çekirge orduları hemen onların yerini alıyordu. Ben ayrıldığımda, köylerin çoğu çekirge felaketi yüzünden kıtlık çekiyordu.

Bir başka sorun, kentteki yiyecek sıkıntısının hiç olmazsa biraz olsun nasıl azaltılacağıydı. Çoğu hali vakti yerinde ailelerin tehcirinden sonra, geride hiçbir desteği olmayan pek çok dul, yetim ve asker ailesi kalmıştı. Ayrıca çok sayıda dulu istihdam eden imalathaneler de, Divan-ı Harbi Örfi hâkiminin gelişiyle kapatılmıştı. Bible House'da çalışan iki kadın tehcir edildikleri güne kadar, kendilerine haftalık olarak ayırabildiğimiz az miktarda parayla, en zor durumda olanlara yardım etmek için kahramanca çalıştı. Bu amaçla yardımcı olabilmek için büyük miktarlarda ucuz buğday satın aldık. Açık olan tek dükkân bir eczaneydi, dolayısıyla erzak elde

* {"Amerikan" sözcüğünden önce "çok sayıda" ibaresini ekleyiniz}.

etme imkânı yoktu. Sabun ve tuz kıtlığı kendini şiddetle hissettiriyordu. Kendi sabun stokumuz çok sınırlı olduğundan, çok istememize rağmen sabun dağıtamıyorduk; ancak sonunda Miss {Vaughan}, hayli zaman almasına ve çok yorucu olmasına rağmen, önemli miktarda sabun imal etti, böylece en azından kadınlar ara sıra da olsa giysilerini yıkayabildiler. Sabun alan herkes çok mutluydu ama sağlayabildiğimiz miktar çok azdı.

Miss {Vaughan} ve ben Türk resmi yetkililerden ya da Türk köylülerden şahsen hiçbir zaman saygısızlık görmedik. Durumumuz pamuk ipliğine bağlıydı ve bazen Hükümet'le ilgili işlerde Kaymakam haklarımızı görmezden geliyor ve kibarca her şeyi kendi kontrolüne alıyordu; fakat genelde iyi muamele görüyorduk. Mr. {Lyman}ın Maraş'tan yardımımıza gelmesini istediğimizde ve hükümet gelişini engellediğinde, Kaymakam, durumu açıklaması için komiser göndermiş ve bize, endişelenmemize gerek olmadığını, bizim Hükümet'in misafirleri olduğumuzu ve saçımızın tek bir kılına bile zarar gelmeyeceğine dair güvence vermişti. {Haçin}den ayrılırken bana Konsolos kavası, Miss {Webb} ve jandarmalar refakat etmesine rağmen, {Haçin}deki yüzbaşı en iyi atlısını muhafız olarak benimle göndermişti. Postane memuru çok dostça davranıyor ve bize bazı iyilikler yapıyordu. Bize postane yoluyla para gönderildiğinde, daima altın veya gümüş olarak ödemeye çalışıyor, böylece bizim de insanlara bu parayı çabucak ulaştırmamıza olanak sağlıyordu. Bu paraları sürgünlere yardım amacıyla kullandığımızı biliyordu. {Haçin}den ilk sürgün kafileleri yola çıktığında, annesi, gördüklerinden ve duyduklarından sonra üzüntüsünden iki hafta boyunca yataktan çıkamamıştı. Olup bitenler karşısında güçlükle konuşabiliyordu.

Başöğretmenimiz Miss {Hagopyan} ve annesi bizimle beraberdi. Müslüman akrabaları vardı; akrabalarından bazıları {Haçin}deki subayların aileleriydi. Bu insanlar bize özellikle dostça davranıyor ve bizi sık sık ziyaret ediyorlardı. Hepsi de olup bitenlerin aleyhinde konuşuyordu. Bir keresinde {Hakkı} Efendi her zaman yaptığı gibi bizi ziyarete gelmedi ve nedenini sorduğumuzda, bize hiç iyi haberler getiremediğinden dolayı gelmeye utandığını söyledi. İlk aileler gönderildiğinde Hıristiyanlarla birlikte feryat figan ağlayan Müslüman kadınlar gördük. Alay Beyi ilk geldiğinde, Müftüyü çağırdı ve yaptıklarına onay vermesini istedi; fakat Müftü bunu reddetti ve yaptıklarını doğru bulmadığını söyledi. Aynı Müftü önde gelen Protestan Ermenilerden (aynı zamanda bizim yakın dostumuz ve danışmanımız olan) birinin çok yakın dostuydu ve onu sürgünden kurtarmaya çalışıyordu, fakat çabası boşa çıktı. {Vartavar} Ağa gönderildiğinde, Müftü evini ve tüm mallarını korumaya aldı. Ayrıca, {Vartavar} Ağa gittikten sonra Amerikalıların ve Amerikan arazisinin koruyucusu olacağını da söyledi.

Bazı köy ağaları da hem savaş konusunda, hem de Ermenilerin yaşamış oldukları felakete ilişkin düşüncelerini bize açıkça ifade ediyorlardı. Bunca zalimliğin karşılıksız kalmayacağını ve bu yaptıklarının hesabını vereceklerini söylüyorlardı. Artık ihtiyaçlarını karşılayacak hiçbir esnaf veya bakkal kalmadığını ve kısa bir süre içinde kendilerinin de yokluk çekeceklerini söyleyerek yakınıyorlardı. Yazlık konutumuzun bekçisi, yarı çıplak durumdaki ayağını göstererek {Haçin}de ayakkabı tamiri yapacak kunduracı bulamadığını anlatıyordu. Civardaki tüm Türk, Kürt ve Çerkez köylerinde de hiç kunduracı kalmamıştı.

{Haçin}e pek uzak olmayan bir köyden, Kürt Şeyhi {Dersun} Efendi yaz boyunca kente sadece iki kez indi. İlk ziyaretinde yaklaşık bir saat kadar kaldı ve gözyaşları içinde bir an önce

köyüne dönmek istediğini, yüreğinin bu gördüklerini kaldırmadığını söyledi. İkinci kez, veda etmeye geldiği Ermeni arkadaşı {Vartan} Efendi'nin çocuklarının her birini bağrına basarak öptü ve yine gözyaşları içinde gitti. Yine bir Kürt bize, Şar'ın yeni kilise binasının dinamitle kısmen tahrip edilmiş olduğuna dair gizli bilgiler aktardı.

{Feke} ve {Yerebakan}lı Müslümanlar, köylerindeki Ermenilerin tehcirine sonuna kadar karşıydılar. Ermeni hemşerilerinin tamamen suçsuz olduklarını, hiç silahlarının olmadığını, barış içinde yaşadıklarını, kendileriyle dost olduklarını, üstelik onların köylerinin esnaf ve zanaatkârları olduğunu anlatmaya çalıştılar. Gösterdikleri çabalar sonucunda, sürgünü yaklaşık üç ay ertelemeyi başardılar; fakat onları daha fazla koruyamadılar. Baştan sona sergiledikleri onurlu duruş nedeniyle {Feke}li Türkler özellikle anılmalıdırlar. Miss {Hagopyan}ın, {Feke}li bir subay olan amcası, Ermeni bir askerin karısına sarkıntılık etmek üzere bir odaya giren genç bir Müslüman'ın kafasında bir sürahi kırdı. Evine sığınmış korunmasız bir insanı savunmakla yükümlü olduğunu söyledi. Miss {Vaughan} bir keresinde {Haçin} sokaklarından geçerken, iki jandarma yanına yaklaşmış. Yaşlı bir adamı, karısını ve yatalak oğullarını tehcir amacıyla evlerinden çıkartma emrini aldıklarını anlatarak, "bunu nasıl yaparız?" diye yakınmışlar ve Miss {Vaughan}dan bu insanların affi için yetkililere başvurmasını rica etmişler. Bu örnekler, dört aylık korkunç karanlıkta yanan soluk ışıklardır. Birçok kişinin barbarlık ve acımasızlığı üzerine sayfalar dolusu yazı yazılabilir.

Yaz boyunca Miss {Vaughan} ve bana, Türkiye'ye sadece Hıristiyanlar için mi çalışmaya geldiğimiz, Ermeniler gönderildiğine göre, artık okullarımıza Müslüman çocukları da alıp almayacağımız soruldu. Sonunda kızlarını okulumuza yerleştirmek isteyen bazı subay aileleri müracaat etmeye başladılar. Her hafta, okulumuzun açılışına ilişkin kararın ne zaman alınacağı yolunda sorularla karşılaşıyorduk. Hatta Müslüman bir kadın, kızı için giysi hazırlamasının gerekli olup olmadığını bile sordu. Ne kadar samimi olduklarını bilemem; fakat bu konuda genel bir istek var gibiydi.

Yaz mevsimindeki olayların başka bir yanı daha var. {Haçinli} Ermeni ailelerinin tehcirinden kısa bir süre sonra, Hükümet onların yerini alacak yaklaşık otuz *Muhacir* ailesini gönderdi. Bu talihsiz insanlar, Balkan Savaşı sırasında Rumeli'den gelen mültecilerdi. Türk Hükümeti tarafından bir yerden bir yere gönderilerek, iki yıldır dolaştırılmaktaydılar. Sonunda aynı kendileri gibi aylarca dolaştırılacak ve evsiz kalacak insanlardan boşalan evlere yerleşiyorlardı. Kentin bize yakın ucuna dört aile yerleşti. Hemen dostluk göstermeye karar verdik. Onlar da dokunaklı bir biçimde karşılık verdiler, sık sık bizi ziyaret ettiler ve keder dolu yüreklerini bize açtılar. İlk geldiklerinde, erkekler çalışamayacak kadar zayıf düşmüşlerdi; hepsi hastaydı ve ateşler içindeydi. Geldikleri köyde sadece iki çocuk hayatta kalmış. Kadınlardan biri bunca felakete uğramış bir evde yaşamanın ne kadar zor olduğunu, böyle bir acının ne demek olduğunu kendilerinin çok iyi bildiğini söyledi. Ayrılacağım sabah, onlara veda etmeye gittiğimde, bu Muhacir kadınlardan biri beni kucakladı ve gitmemem için yalvardı.

Miss {Vaughan} ve ben, yüzlerce Ermeni'nin umutsuz bir sürgüne gidişlerini gördük. Bu içler acısı durum, hayal etmesi bile dehşet verici ayrıntılarla dolu. Yine de, Hıristiyan olsun, Müslüman olsun tüm insanların Tanrı'sına şükrediyoruz ki, Ermeni tarihinin bu en karanlık döneminde Hıristiyan inanç ve alçakgönüllülüğünün birçok örneğini görme fırsatını bulduk. Taş kalplilik, Tanrı'ya lanet okuma ve tam bir inançsızlığa düşme örnekleri de olabilir, ancak

bizler şahsen bunlarla karşılaşmadık. Gitmek üzere olanlarla birlikte ne kadar çok dua ettik ve yanaklarımızdan süzülen gözyaşları içinde, inancımızı koruması için Tanrı'ya ne kadar çok yalvardık! Ayrılık anlarında ne çok kez, erkek-kadın, hepimiz el ele tutuşarak, birbirimize "Tanrı'nın dediği olsun. Başka bir umudumuz yok!" dedik. Protestan vaiz {Asadur} Efendi ayrıldığı sabah tesislerimize geldi, kızlar ve öğretmenlerle birlikte hep beraber ibadet edip edemeyeceğimizi sordu. Yakında anne olacak genç karısını bize bıraktı. Bu çiftin sonradan kavuşup kavuşmadıklarını bilmiyorum. {Asadur} Efendi, huzur verici bir sesle dualar okudu ve geride bıraktıklarımızı koruması için Tanrı'ya dua etti. Son olarak kızlardan "O, bana yol gösterdi" ilahisini okumalarını istedi.

"O beni öldürse bile, O'na hep güveneceğim."

127. {HAÇİN}: ÖNCEKİ RAPORUN YAZARININ BAZI OLAYLARA İLİŞKİN, 17 ARALIK 1915 TARİHLİ TANIKLIĞI.

1. {Bedros Terziyan}, İstanbul'daki hukuk fakültesinden mezun olmuş ve 1915 yılının kışında ve ilkbahar başlarında Atlı İmparatorluk Muhafızı olarak hizmet yapmış bir genç adamdı. Rahatsızlandığı için tehcir başlamadan birkaç hafta önce {Haçin}deki evine döndü. Divan-ı Harbi Örfi ve subayları gelince, askeri posta olarak hizmet etmesi için seçildi ve üniforma giydirildi. Üniformasının zorla çıkartıldığı ve sabah sürgüne hazır olmasının söylendiği 3 Haziran akşamına kadar onlara hizmet etti. Onu kafileyle birlikte yürüyerek giderken gördük; yolculuk etmesi için bir hayvan bile verilmemişti.

2. {Bedros Boyacıyan}, yıllardır {Haçin}de görev yapan bir Hükümet memuruydu. Subaylar ve ordu {Haçin}e girdikleri sırada, resmi bir görevle köyleri dolaşıyordu. Tehcirden iki gün önce, karısı bir tebligat aldı. O ve dört küçük çocuğu yolculuğa tek başına hazırlanmak zorundaydı. Koca, olup bitenlerden habersiz, ailelerin yola çıkarıldığı saatten sadece birkaç saat önce döndü.

3. {Khunazant Çolakyan}ın kocası iki yıldır N. Y. Syracuse'deydi ve kendisi, iki küçük çocuğuyla {Haçin}de yalnızdı. Kocası, şartlar uygun olur olmaz kendisini çağırmayı planlıyordu. Kadının anne ve babası mevsim başlarında tehcir edildiler ve kadın, o tarihte, Alay Beyi'nden onlarla birlikte gitmesine izin verilmesi için yalvardı, aksi takdirde hiçbir yakını kalmayacaktı. Alay Beyi bunu reddetti ve "Endişeye mahal yok kızım, sen gönderilmeyeceksin, git huzur içinde evinde otur," dedi. Eylül ayının başında çok sayıda başka savunmasız kadınla birlikte sevk edildi.

4. Askerler cephane ve silah aramak için {Haçin}in duvarlarını ve çöplüklerini eşelerlerken, bir evin yakınlarındaki bir duvarda bir kumaş parçasına sarılmış demir bir gülle buldular. Genç bir gelin olan evin kadını, tesadüfen kapının önünde duruyordu; askerler önlük kumaşının güllenin sarılı olduğu kumaşla aynı olduğunu fark ettiler. Kadın tutuklandı, Adana'ya gönderildi ve hapse atıldı. Olay, Mayıs'ın son gününde oldu ve kadın Ekim'de hâlâ hapisteydi. Adana'daki Bible House kadınları onu orada gördüler ve çok kötü durumda olduğunu bildirdiler. İnsanlıktan çıkmış üç-dört Türk kadınıyla birlikte küçük bir odada tutuluyor, günlerini pislik içinde, yarı aç yarı tok geçiriyordu.

5. Everek yakınlarındaki Çomaklı köyünün rahibi çöl yolundayken {Haçin}den geçiyordu. Kendisi Merzifon kolejinden mezundur ve Kayseri Sancağı'nda rahiptir. Everek Kaymakamı tarafından, kendisine bir şey olmayacağına ve köyü tehcire uğrasa bile, yerlisi olmadığı için onun dahil edilmeyeceğine dair güvence vermişti. Sabah saat üçte askerler köye girdiler, tüm köy sakinlerini uyandırdılar ve iki saat içinde sevke hazır olmalarını söylediler. Rahibin kapısına geldiklerinde, "Sen de gideceksin. Birkaç gün önce Amerikalılarla konuşmaya Talas'a gitmişsin" dediler. Giyecek ayakkabısı olmayan karısı ayaklarına pösteki bağlamış.

6. Lydia, Divan-ı Harbi Örfi hâkimi {Haçin}e geldiği sırada saklanmakta olan bir asker kaçağının karısıydı. Ancak kocası yetkili makamlara teslim oldu, affedildi ve Amele Taburu'yla sahil bölgesine gönderildi. Divan-ı Harbi Örfi görevlisi (ve kocasının gidişinden sonra yerel görevlilerin çoğu) tarafından, asker karısı olması nedeniyle asla sevke tabi tutulmayacağına dair kendisine güvence verildi. Ancak bütün yaz boyunca onunla oynadılar. Kendisine tekrar tekrar

terk ihbarı yapıldı ve ardından Hükümet Konağı'na bir dilekçe verip de durumunu aktardığında, kesinlikle sevk edilmeyeceğine dair şeref sözü verildi. Polis komiseri de aynı güvenceyi verdi. Sonunda, bir sabah erken saatlerde, jandarmalar kapıya geldiler ve birkaç saat içinde gitmeye hazır olmasını söylediler. Tekrar üç küçük çocuğunu alarak Hükümet Konağı'na gitti. Ne yaptıysa işe yaramadı. Yükleri ve çocukları için kendisine iki deve verdiler. {Osmaniye}nin yakıcı güneşi altında dördüncü çocuğunu doğurdu. Halep'e vardığında bebeği ölmüştü, onu da hastaneye zor yetiştirdiler.

7. {Hunan Usta} dört yıldır {Haçin}deki,* devlet sanayi tesisinden sorumluydu. Tehcir başladığında tesis kapatıldı. İşini o kadar iyi yapıyordu ki, bu tesis {Haçin}in en iyi işyeriydi. Sessizce binada kalıyor, tesise ve mal stoklarına bekçilik yapıyordu. Eylül ayının ortasında, {Haçin}de kalanların hemen tümü sürgüne gittiğinde, o da gitme tebligatı aldı. Jandarmalar akşam karanlığında geldiler, onu, sakat karısını ve dört çocuğunu Hükümet Konağı'na götürdüler. Yolculuk için hayvan ya da bir at arabası bekleyeceklerdi. Yüzlerce insanla birlikte Hükümet Konağı'nın önünde, birkaç eşyalarını çalınma korkusuyla yanı başlarında tutarak çıplak yere oturdular. Orada iki gün, üç gece beklediler ve bu arada müthiş bir yağmura tutuldular. Evlerinden on dakika uzaktaydılar, fakat oraya sığınmalarına izin verilmedi. Yolculuk için yanlarına aldıkları erzak daha yola çıkmadan tükendiği için karısı bir parça ekmek istemek için gizlice bize geldi.

* {"Haçin'deki" sözcüğünden sonra, "American Board binalarında faaliyet gösteren" sözlerini ekleyiniz}.

128. ADANA: ADANA'DA İKAMET EDEN BİR YABANCININ* 3 ARALIK 1915 TARİHLİ TANIKLIĞI; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

Türkiye geçen yılın Kasım ayında savaşa girdiğinde, orduda silahlı olarak hizmet gören Ermeniler ve başka Hıristiyanlar vardı. Bunların çoğu gerek Çanakkale'de, gerekse Mısır seferinde savaştı. Daha sonra, Ermenilerin silahları alındı ve ordudaki Ermeniler de, daha sonra askere alınan çok sayıda Ermeni'yle birlikte "Amele Taburları"na alındı. Yol inşaatında, nakliyede, hendek kazımında, vb. çalıştırıldı, çok geniş çaplı ve çok önemli hizmetler gördüler. Ellerinden silahları alındığında, bunu kötüye yoran Ermeniler büyük bir endişeye kapıldılar. Adana'da, bunun sadece suçlu veya şüpheli kişilere karşı bir önlem olduğuna ve yalnızca onlara karşı sertlikle uygulanacağına ilişkin büyük güvenceler verildi. Bu doğrultuda 1909 katliamları döneminde ve sonrasında listede adı olan kişiler tutuklandı ya da gözaltına alındı.

Kış başlarında, Doğu Akdeniz'deki İngiliz ve Fransız savaş gemileri, İskenderun ve Bağdat Demiryolu'nun İskenderun hattı başta olmak üzere, İskenderun Körfezi'nin bazı kesimlerini bombaladı. Hemen tümüyle Ermenilerin yaşadığı Dörtyol, İskenderun'dan yaklaşık 30 kilometre uzakta, Körfez'in en uç noktasının yakınlarındaki İsus ovasında yer alır ve Bağdat Demiryolu üzerinde bir istasyondur. Demiryolundan ayrılan bu hat hizmet dışıydı. Hükümet görevlileri, Dörtyol halkını, düşman gemileriyle haberleşerek onlara önemli bilgiler vermekle suçluyordu. Bazıları Divan-ı Harbe çıkarılıp, mahkûm edildi; bazıları asılarak idam edildi. Başta Haçin olmak üzere başka yerlerde de erkekler tutuklanıp, hapse atıldılar ve Divan-ı Harbe çıkarıldılar. Bu ve benzer uygulamalar korkuyu artırdı. Nisan'da Konya'ya gönderilen Zeytunlu sürgünler Adana'dan geçti. Feci bir durumdaydılar; fakat yanlarında epeyce eşya, sığır ve koyun da vardı. Konya bölgesine yerleştirilecekleri söyleniyordu. Bu ortalığı biraz yatıştırdı; topyekûn bir tehcir ya da katliam planlanmadığı umudunu yeşertti.

Ancak bu güven duygusu bir süre sonra korkuya dönüştü. Nisan'ın sonlarına doğru, bir gece yarısı, jandarmalar bazı kapıları çaldılar, evlerde silah aradılar ve insanlara üç gün içinde sürgüne çıkarılacaklarını bildirdiler. Mayıs'ın üçüncü haftasında 70 aile (erkek, kadın ve çocuklar dahil, üç-dört yüz kişi) Konya yönünde yola çıkarıldı. Affedildikleri ve evlerine dönebilecekleri bildirildiğinde daha Toroslardaki Gülek Boğazı'na ulaşmamışlardı. Dönüşün mutluluğu, tehcir emrinin yol açtığı korkuyla neredeyse eşitti. Torosların kuzeyinden (Merzifon, Kayseri, vb.) gelen çok sayıda sürgün Adana üzerinden Halep'e yöneldi. Bunun nedeninin, bölgedeki ihtilalci eylemler olduğu açıklandı. Kilikya'daki Ermeniler arasında bu türden kayda değer bir eğilim olmadığından bölge halkı rahattı. Etkili devlet memurları da dahil, bu baskıcı tedbirlere karşı çıkan önemli sayıda Müslüman vardı. Örneğin Vali'nin buna şiddetle karşı çıktığı her halinden belliydi. İstanbul'dan Ermenilerin gruplar halinde tehciri yönünde ısrarlı emirler geliyordu. Halep yönündeki sevkiyatın başlarında erkekler yanlarına ailelerini almak ya da geride bırakmak konusunda serbest bırakılmışlardı. Her an endişesi duyulsa da katliam yaşanmadı. Çeşitli gruplar bu şekilde sevk edildi ve Halep'e sağ salim

* {37 yıl Amerikan Board misyoneri olarak Türkiye'de bulunmuş İngiliz vatandaşı, ilahiyatçı Dr. William N. Chambers}.

vardıkları haberi alındı. Ancak, evlerin, malların ve dostların terk edilmesi, yolda karşılaşılan açlık ve kötü hava şartları, toplama kamplarındaki sağlıksız şartlar, jandarmaların kötü muameleleri, sık karşılaşılan tecavüz ve yağmalar çok yürek burkucu olsa da, insanların kuzeyde ve doğuda yaşadıkları işkence kadar kötü değildi, ya da ondan daha az dehşet vericiydi.

Yılın sonlarına doğru birçok Ermeni'yi kurtarmak için harcanan yoğun çaba, Katolik ve Protestanları tehcirden muaf tutma emrinin çıkarılmasıyla aynı zamana geldi. Bu, bir başarı gibi göründü ve herkese cesaret verdi. Fakat aynı tarihlerde, İstanbul'daki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin özel bir görevlisi geldi ve düzeni altüst etti, herkesin derhal tehciri için bir emir çıkarttırdı. Daha sonra bazı dullara, amele taburlarına alınan, devlete iş yapan fabrikalarda ve Bağdat Demiryolu inşaatında çalışan erkeklerin eşleri ve çocuklarına muafiyet tanındı.

Büyük sürgün Eylül'ün ilk haftasında gerçekleşti ve Adanalı Ermenilerin üçte ikisi tehcir edildi. Haçin ve Dörtyol halkına, tahliye sürecinde ve yolda çok daha fazla zulmedildi. İnsanlara, mal ve mülklerinden bazılarını, tabii büyük bir zararla elden çıkartma izni verildi; yine de varlıklarının büyük bölümünü terk etmek zorunda kaldılar; bunlara da daha sonra el konuldu. Görece daha az işkence ve zulüm içerdiği için, bütün korkunçluğuna rağmen tehcirin daha az dehşet verici olduğuna dikkat çekmek isterim. Bir Müslümanın sürülen bazı Hıristiyanlara yönelik soygunlara katıldığı için ölümle cezalandırıldığını belirtmek de adil olmanın bir gereğidir.

Korkunç olan, sadece suçlu ilan edilen ve tehcire uğrayan insanların ıstırabı değildir, bunun ülkedeki herkes üzerindeki etkisi de korkunçtur. Adana'da ticaretin üçte ikisi Ermenilerce yürütülüyordu. Onlar sürüldükten sonra bütün pazarlar terk edilmiş görünümde. Vilayetin maddi açıdan karşılaştığı felaket hesaplanamayacak kadar büyük. Bir bütün olarak planlanan hareketin, merkezi otorite tarafından, Ermeni ulusunun ya imhası, ya da onu {{Kutsal Kitap'ta}} tıpkı İşaya 16. Babın son cümlesinde tanımlandığı şekilde, "çok küçük ve önemsiz bir kalıntı" haline getirilen Moab kabilesinin durumuna düşürülmesi gibi acımasız bir hedefi amaçladığı anlaşılıyor. İşkence, katliam, tecavüz, vb. şekillerde kendini gösteren zalimlik, bir ulusu imha etme kastının ve buna yönelik çabanın zalimliğinin yanında hafif kalır. Ermeniler katliamı, tecavüzü, zulmü ve baskıyı yaşadılar; ancak bu {{bir ulusu imha etme kastı}}, tüm yaşam umudunun ve geleceğin yok edilmesi anlamına gelir.

Ermeni Protestan toplumları, rahip ve liderleriyle birlikte tehcir ediliyor,* fakat sürgünde acı içindeki insanlar asıl manevi güçlerini, tehcire uğrayan erkeklerden alıyorlar. Burada, {Sesag Manuçyan} Efendi'nin, genç karısı, küçük çocuğu ve bütün cemaati ile birlikte sevk edilmeden bir gün önce yazdığı bir mektuptan söz etmek istiyorum: "Milletimizin böyle bir milletle bu kadar uzun yıllar bir arada yaşaması büyük bir mucizeymiş, şimdi anlıyoruz. Demek ki, Tanrı aslanların ağzını senelerce kapatabilirmiş ve de kapatmış. Tanrı onlara engel olsun! Korkarım, bazılarımızı katletmek, bazılarımızı açlıktan ölüme mahkûm etmek ve kalanı da bu memleketten göndermek istiyorlar; yani bu alemde tekrar karşılaşacağımızı pek zannetmiyorum. Ama şuna emin ol ki, Tanrı'nın inayetiyle, herkese mertçe ölmesi için cesaret vereceğim. Kendi namıma da bir Hıristiyan gibi ölmek için Tanrı'dan yardım isteyeceğim. Bu

* {"tehcir ediliyor"dan sonra "dolayısıyla, kilise çalışmaları şu an için tamamen durmuş durumda" ibaresini ekleyiniz}.

memleket, burada insan gibi yaşayamıyorsak, insan gibi ölebileceğimize tanık olacaktır. Tanrı bu milletin bilmeden işlediği günahlarını affetsin. Dilerim, Ermeniler, yaşarken öğretemedikleri, ya da göstermeyi başaramadıkları İsa'nın hayatını ölürken öğretirler onlara. En büyük arzum, bir Ali'yi ya da Osman'ı ya da bir Muhammed'i bir Hıristiyan din adamı olarak görmektir. Dilerim, İsa, kanının meyvesi olarak çok yakında pek çok Türk Hıristiyan görür.

Dilerim, savaş bir an önce biter de, Tanrı Müslümanların (her gün artan) gaddarlıklarından ve derinlerine işlemiş başkalarına işkence etme âdetlerinden onları kurtarır. Dolayısıyla hem Ermenilerin, hem de Müslümanların iyiliği için, Tanrı'yı bekliyoruz. Dilerim yakında görünür."

129. ADANA: ADANA'DA İKAMET EDEN BİR YABANCININ, MISS {H. E. WALLIS}}IN, EYLÜL 1914 İLE EYLÜL 1915 ARASINDA GÖRDÜKLERİNİ AKTARDIĞI 9 MAYIS 1916 TARİHLİ TANIKLIĞI.*

Daha Türkiye savaşa girmeden önce, 1914 sonbaharında ülkede seferberlik başladığı andan itibaren Ermenileri doğal olarak bir korku ve endişe aldı. Öncelikle erkeklerin askere veya Amele Taburları'na alınma biçimi mantıksız ve usulsüzdü; sonra Dörtyol'un erkek nüfusuna yönelik sert ve zalim muameleye ilişkin haberler gelmeye başladı. Burada İtilaf Devletlerinden savaş gemilerinden birine meyve ve yiyecek gönderildiğine dair bir söylenti çıkmış, bunun üzerine bir anda 16 ila 70 yaş arasında herkes topluca Hasanbeyli bölgesindeki yollarda çalıştırılmak üzere evlerinden alınıp götürülmüştü.

Bunu, Dörtyol'dan belirlenmiş birkaç kişinin Adana sokaklarında fasılalarla asıldığı haberleri izledi. 1914-15 kışında bir gece, Hükümet'in kentin dört bir yanına saldığı memurlar, kapıları çalıp insanları uyandırdılar, ya silahların teslimini istediler, ya da bizzat evlere girip arama yaptılar. Bu şekilde yataklarından kaldırılan insanların çoğunun yaşadığı korkuyu düşünün; bu yüreklerinde çalan bir ölüm çanıydı. Bunun hemen ardından, 1909 katliamları sırasında kaçmayı başaranlar, kendini savunduğu için mimlenenler, silah bulundurdukları tespit edilenler ya da bir biçimde suçlananlar toplanıyor ve hapse atılıyorlardı. Bu kişilere ne olduğunu tam olarak bilmiyorum.

Sonra Zeytun'un tehcirle boşaltıldığı haberleri geldi. Bu güçlü dağlılar, Konya'nın ilerisindeki sıtmasıyla ünlü ova kasabası Sultaniye'ye sürülüyordu. Yolda ölmüş olanlar hariç, bu köylülerin büyük çoğunluğu Tarsus'tan geçti. Tarsus'ta okuyan ve öğretmen olmak isteyen Zeytunlu bir genç, ne kocası Maraş'ta hapiste bulunan dört çocuklu kız kardeşine, ne de annesine bakacak kimsesi olduğundan gönüllü olarak onlarla birlikte Sultaniye'ye kadar gitti.

"{{Kardeşinin kocası}} niye hapsedildi?" diye sordum delikanlıya; "Sebebini bilmiyorum," diye cevapladı. Bu çocuk, insanların sıcaktan kaynayan bu bölgede nasıl yaşamak zorunda kaldıklarını anlattı bana. Hiçbir ayrım yapılmaksızın toplanan ve aralarında bir Profesörün ve Konya'nın ileri gelenlerinden birkaç kişinin de bulunduğu yaklaşık yüz kişi, bölgenin en büyük evinde üst üste kalıyorlarmış. Boğucu sıcakta uyuyamıyorlarmış, çoğu hastaymış, çocuklar ve bebekler sürekli ağlıyormuş. Diğer evler de pek farklı değilmiş; muhtemelen pek çok kişi de civarda açık arazide kalıyormuş. Bahçelerde de muhtemelen pek çok insan konaklıyormuş. Bu zavallı insanlarına para kazanmak için bir şey yapmalarına ya da belli bir mesafenin dışına çıkmalarına izin verilmiyormuş. Hâlâ yiyecek parası olanlar da ellerinden geldiğince daha muhtaç insanlara yardım ediyorlarmış. Bu öğrenci, Sultaniye'de bulunduğu sırada 750 kişinin öldüğünü söyledi. Kalanların hepsi daha sonra Arap çölüne gönderilmek üzere Tarsus'a geri getirilmişler.

---

* {Tanıklık, editöre Miss Wallis tarafından iletilmiştir.) (ORİJİNAL BELGE: "Personal Reminiscences of Happenings in Cilicia, Turkey, from September 1914 to September 1915" {{Eylül 1914 ile Eylül 1915 Arasında Kilikya, Türkiye'de Yaşananlara Ait Kişisel Anılar}}, H. E. Wallis, NA(UK)/FO96/210/216-223. —A.S.}

Bu noktada, kuzeyden gelen binlerce Ermeni'nin Kilikya Ovası'ndan geçtiğini, yolculuk sırasında gördükleri zulüm ve katliamlar hakkında acıklı öyküler anlattığını söylemeliyim. Bazı anneler kızlarını tecavüzden korumak için üzerlerindeki bütün parayı vermişler. İçlerinden biri, sadece belli bir mesafe için 22 lira verdiğini söyledi. Zavallı kadınlar bebeklerini ve küçük çocuklarını artık onları taşıyamayacak kadar yorgun düştüklerinde yol kenarında bırakmak zorunda kalmışlar. Yolda doğum yapanların çektiği eziyet anlatılır gibi değilmiş. Bu kadınlardan çok yoksul sınıftan olmayan biri, tehcir başladığında _____'deki evinden zorla çıkarılmış ve acımasız bir şekilde yürümeye zorlanmış. Kadın iki saat sonra da ölmüş.

Tarsus'tan fazla uzakta olmayan Gülek istasyonu yakınlarında iki kez gördüğüm kampı yaşadığım sürece hiç unutmayacağım. Burada çöle yapılacak bir sonraki sevkiyatı bekleyen 10 -15.000 Ermeni vardı. Ellerine ne geçerse sopaların ya da direklerin üzerine atarak oluşturdukları en kabasından çardaklar dışında ne bir korunak, ne de bir gölgelik vardı, herkes kavurucu güneşin altında bekleşiyordu. Her türden aile ve her yaştan insan, belirlenen çapta bir alanın dışına çıkmaları yasaklanmış halde üst üste yığılmıştı. Güneş yanıkları içinde oldukları görülebiliyordu; giysileri hızla üzerlerinde eriyordu ve kaderlerini beklemekten başka yapacak hiçbir şeyleri olmayan zavallı küçük çocuklar, okullardan toplanmış oğlanlar ve kızlar, ne olup bittiğini anlamadan ortalıkta dolaşıyorlardı. Neyse ki, büyüklerin tersine ne yaşadıklarının bilincinde değillerdi. Biraz ileride bir akarsu vardı; biraz temiz olsaydı, büyük bir nimet olacaktı. Bu su, hem içme suyu olarak, hem de elbiseleri yıkamak için kullanılıyordu. Hiçbir sağlık hizmeti yoktu ve havaya iğrenç kokular yayılıyordu. Bütün bunlara, kampın yanı başındaki istasyona yaklaşan trenden tanık oluyorduk. Hükümet yardım olarak para, yiyecek ve ilaç verilmesine izin vermiyordu; bunu yapmaya kalkışanı duyarlarsa, hemen engel oluyorlardı. Tarsus'ta, sabahtan akşama mülteciler arasında çalışan, onlara şefkat gösteren, en küçük bir yardımda bulunmak için elinden geleni yapan Mrs. {Christie}nin bu çalışmalarını sonunda yasakladılar. Fakat ben de Adana'ya dönmek zorundayım.

Adanalı Ermeni erkekler askere ya da Amele Taburları'na alındıklarından ve Ermeni dükkânları ödeme yapmadan, serbestçe yağmalandığından, insanlar nereden yiyecek bulacağını bilmiyordu ve varlıklı işadamları bile yaklaşan yokluğu görmeye başlamışlardı.

Sanırım Nisan sonlarında (ya da Mayıs'ta) bazıları oldukça varlıklı otuz kadar seçkin aileye bilinmeyen bir yere gitmek üzere evlerini terk etme emri verildi. Bu, tehcirin başlangıcı gibi görünüyordu; ancak bize göre, Adana, Tarsus ve Mersin'i tehcirden kurtarmak için var gücüyle çalışan Amerikan Büyükelçisi'nin yaptıkları sayesinde, birkaç genç haricinde hemen tüm ailelerin üç hafta içinde evlerine dönmesine izin verildi. Bu tuhaf işlemi hiç kimse anlamadı, ama insanların yüreğinde bir umut yeşerdi. Ancak bu fazla uzun ömürlü olmadı.

Her gün, çeşitli yerlerden her türlü baskı ve zulüm öyküleri gelmeye devam ediyordu; fakat o zaman bile neler olup bittiğini ya da kendilerini bekleyen kaderin ne olduğunu kimse tahmin edemezdi. İnsanlar yavaş yavaş umutlarını tümüyle kaybettiler. Yürekleri ağır bir sınavdan geçiyordu; ancak Tanrı'larını bilenler güçlerini ve iç huzurlarını O'nda bulabildiler. Bazıları daha da ileri giderek, kendilerini Tanrı'nın iradesine terk ediyor ve (çok yakında kendilerine sunulacak olan) bu ıstırap kâsesini Tanrı'nın elinden alıyormuşçasına kabul ediyorlardı. Evet, belirsizlik ve gerginlik dolu korkunç günlerdi. Rum mahallesindeki evime eskiden beri tanıdığım bir aileyi alabildim. Anneleri on iki yıllık Bible House kadınıydı; oğul kolej

mezunuydu. Biri öğretmen ve diğeri de Amerikan lisesini yeni bitirmiş iki kızları vardı. Koca, Protestan kilise binalarından sorumluydu ve eskiden pazardan günlük haberler getirirdi. İnsanları avutmaya çalışan bu sevgili kadın ve diğerleri Tanrı'ya hiç durmadan dua ediyorlardı. Yoksul kent evlerinde, içeride yer yoksa, bahçelerde toplanan kadınlar arasında bu kadar çok toplantı yapıldığı hiç görülmemişti. Bu toplantılara, elli, altmış veya seksen kadın katılıyordu. Kilise ayinlerine de alışılmadık ölçüde çok insan katılıyordu ve Tanrı, geride kalan genç adamlar başta olmak üzere pek çok yüreğe güç veriyordu.

Derken Adana'nın tehcir emri geldi. İnsanlar eşyalarını ne yapacaklarını bilemiyorlardı. Öte yandan zaten kıt kanaat geçinenlerin, başka ihtiyaçları bir kenara bırakın, yiyecekleri bile yoktu. Satılabilecek eşyalar satıldı; dostluk adına ve satanlara yardım olsun diye alınan az sayıda eşya dışında çoğu yok pahasına gitti. Misyonerlerin ise, yardıma muhtaç çok sayıda insan olduğundan, eşya satın almaya ayıracak paraları yoktu. Satacak hiçbir şeyi olmayanlar, taşıyabilecekleri dışında kalan eşyalarını ve erzaklarını bırakmak zorunda kaldılar. Sabahtan akşama kadar yığınla telaşlı insanın, sürgün için çağırılıp çağırılmadıklarını, ne yapacaklarını ve benzer soruları sormak üzere ziyaret ettiği Ermeni bir vaiz durumu şöyle açıklıyordu: "İnsanlar bir eziyet denizinde boğulur gibiler; herkes kendisini kurtaracak bir tahta parçasına tutunmaya çalışıyor."

Bu tehcir işinden sorumlu Hükümet görevlisinin taş kalpliliğine bir örnek vermek gerekirse, yıllardır öğretmenlik yapan ve körlere yardımcı olan akıllı ve yetenekli bir gencin durumundan bahsedebilirim. Bir omurga hastalığı nedeniyle bedeni çok kötü deforme olmuştu ve yürüyemiyordu. Merhamet ederler ve bakımından sorumlu olduğu sağır annesiyle birlikte tehcirden muaf tutarlar umuduyla, Hükümet Konağı'na tekerlekli sandalyeyle getirilmişti. Aldığı tek cevap: "Yıkıl gözümün önünden, elini ne kadar çabuk tutarsan o kadar iyi olur" şeklindeydi. Bu sakat gence biraz para vermiştik, fakat Halep'e ulaşmadan çok önce hepsini vasıta bulmak için harcamış.

Çoktan beridir duyduğumuz ve yüreklerimiz artık kaldıramayacak hale gelinceye kadar tekrar tekrar okuduğumuz, insanın kendi hemcinsine yaptığı insanlık dışı zulme bir başka örnek de, yakıcı sıcakta demiryoluyla nakledilmekte olan her bölgeden Ermeni'ye yapılan muamele ve onlardan esirgenen merhamettir. Vagonlara sığır gibi doldurulmuşlardı ve trenler Adana istasyonundan birbiri ardına geçerken, insanlar ellerini dışarı uzatarak bir yudum su için yalvarıyorlar, ama su olmasına rağmen yakarışları karşılıksız kalıyordu. Onlara hiç kimsenin merhamet göstermesine izin verilmiyordu. Bütün bunları, istasyon yakınlarında oturup da, manzaraya dayanamadıklarını ve artık orada kalamayacaklarını söyleyen tanıklardan duyuyorduk. Yakın dostlarımızdan bazıları yola çıkarken, istasyonda, grubumuzdan* Dr. {Haas} bir aileye bir sepet üzüm vermeye çalışmış, fakat izin verilmemiş. Halep'e ulaştıktan sonra bu insanlara ne olduğunu o zaman henüz öğrenememiştik. Sürülen Adana halkımızdan para isteyen yürek burkucu mesajlar geliyordu, çünkü elde avuçta ne varsa kısa sürede bitmişti. Halep merkezinden birkaç kısa mektup geldi. Bir tanesinde şöyle yazıyordu: "Kızlarınızı buraya göndermektense boğun daha iyi." İyi tanıdığım birinden, Amerikan okulunda okuyan

* {"grubumuzdan" sözcüğünü, "misyoner grubundan" olarak okuyunuz}.

kız kardeşlerine gönderilen bir başka mektupta: "Burada olmadığınız, orada olduğunuz için şükredin," yazıyordu.

Hesaplarımıza göre yalnızca Adana'dan 20.000 kişi sürüldü. Hükümetin güya askere ya da Amele Taburları'na aldıkları dışında, Kilikya halkına ailecek yola çıkma izni verilerek ayrıcalık tanındığını belirtmem gerek. Duyduğumuza göre, ulaşım aracı bulabilen ve Halep yönüne Osmaniye'den trenle devam edebilenler yolda saldırıya ya da katliama uğramamış. Kaç kişinin hasta olduğu için Osmaniye'de bırakıldığı ya da burada öldüğü bilinmiyor.

Koşullar öyle gerektirdiği için ben ve misyonerler camiasından bazı başka kişiler Temmuz ve Ağustos aylarının bir bölümünü ovanın sıcağından uzakta geçirmiştik ve Adana'daki Ermeni nüfusun topluca tehciri bu haftalara rast gelmişti. Orada değildik ama, haber almak için kıvranıyorduk. Tarsus'un üstündeki tepelerdeyken, Mrs. {Christie}, benim yanımda olan kızına ve damadına sürekli olarak sürgünlerin durumlarıyla ilgili bilgi gönderiyordu. Yola çıkma emri geldiğinde insanların tek yapabildikleri birbirlerine "Hoşça kalın" diye yazmaktı; sevk emrinin hiç istisnasız bütün dostlarımızı kapsayacağından emindik. Amerikalı arkadaşlarımız, bütün nezaketleriyle "Burada olmadığınız için çok memnunuz; burası tahammül edemeyeceğiniz kadar kederle dolu," diyorlardı. Ve gerçekten de, döndüğümüzde, hâkim olan atmosfer, boş evler ve neredeyse bir tek Ermeni'nin bile görülmediği sokaklar, 1909 katliamlarından sonraki yanmış, boş kentten çok daha fazla ölüm kokuyordu.

Sözlerimi, uzun yıllardır tanıdığım bir çalışma arkadaşımın yazdığı bir mektuptan alıntılarla bağlamak istiyorum. O, karısı ve diğer aile üyeleri Ağustos 1915'te Protestan cemaatiyle birlikte yola çıkarıldı. Mektup bana iki hafta sonra bir akrabası tarafından verildi. Şöyle yazıyordu:

"Tanrı aslanların ağzını tekrar kapatmaya *kadirdir.* Biliyor musun, Tanrı bu kadar aslanın ağzını bu kadar sene nasıl kapatmış? Milletimizin (Ermeniler) böyle bir milletle (Müslümanlar) bu kadar sene yaşamış olması büyük bir mucizeymiş, şimdi anlıyoruz. Ah, insanlar bu kadar kısa bir zamanda nasıl böyle şeytana dönüşebiliyor? Tanrı onlara mani olsun! Korkarım, bazılarımızı katletmek, bazılarımızı açlıktan ölüme mahkûm etmek ve kalanı da bu memleketten göndermek istiyorlar; yani bu âlemde tekrar karşılaşacağımızı pek zannetmiyorum. Ama şuna emin ol ki, Tanrı'nın inayetiyle, herkese mertçe ölmesi için cesaret vereceğim. Kendi namıma da, bir Hıristiyan gibi ölmek için Tanrı'dan yardım isteyeceğim.

"Bu memleket, burada insan gibi yaşayamıyorsak, insan gibi ölebileceğimizi görsün. Tanrı bu milletin (Müslümanlar) bilmeden işlediği günahlarını affetsin... Dilerim, İsa, kanının meyvesi olarak pek çok Müslümanın Hıristiyan olduğunu görür.

"Dilerim, savaş bir an önce biter de, Tanrı Müslümanları, her gün artan gaddarlıklarından ve başkalarına işkence etme âdetlerinden kurtarır. Dolayısıyla hem Ermenilerin, hem de Müslümanların iyiliği için, Tanrı'yı bekliyoruz. Dilerim yakında görünür."

XVI.

MUSA DAĞ

Musa Dağ'ın güney ve doğu bayırlarındaki köyler idari yönden Halep Vilayeti'ne dahildir. Bu vilayetteki diğer Ermeni yerleşim yerleri gibi bu köylere de, nispeten geç bir tarihte, 13 Temmuz'da tehcir bildiriminde bulunuldu. Öte yandan, bu köylerin Kilikya dağlık bölgeleriyle coğrafi ve tarihsel anlamda yakın bağları vardır. Musa Dağ, Amanos'un güneydeki devamıdır; Yoğunoluk ve diğer Musa Dağ köyleri, Dörtyol ve Zeytun'a akraba toplumlardır. Bu köyler, Ermeni ırkının Arap dünyasına doğru en güneydeki karakollarıdır.

Tehcir emri tebliğ edildiği tarihte, Musa Dağ köylüleri, Kilikyalı akrabalarının tehcirini dört aydır izlemekteydiler ve bu tehcirin ne anlama geldiğini tam olarak anlamışlardı. Direnmeye karar verdiler ve köylerinin kuzeybatısında yükselen ve yan kanadı denize dik inen dağlarının onlara sunduğu müstahkem mevkilere çekildiler. Bu bölümdeki belgeler başarıyla yürüttükleri savunmayı ve bir Fransız filosu tarafından kurtarılmalarının dramatik öyküsünü aktarmaktadır – bu kurtarılış, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin ulusal trajedisinde yer alan tek mutlu olaydır.

130. MUSA DAĞ: DAĞDAKİ SAVUNMA VE SAVUNUCULARIN FRANSIZ FİLOSU TARAFINDAN KURTARILMASI; BİR GÖRGÜ TANIĞININ, ZEYTUN'DAKİ ERMENİ PROTESTAN KİLİSESİ RAHİBİ REV. DİKRAN ANDREASYAN'IN* TANIKLIĞI.

Bu anlatılanlar, sığınmacıların Mısır'a varışından sonra kaleme alınmış, Kahire'deki Amerikan Kızılhaç Sekreteri Rev. Stephen Trowbridge tarafından İngilizce'ye çevrilerek Londra'daki Ermeni dergisi "Ararat"ın editörüne iletilmiş, derginin 1915 Kasım sayısında yayımlanmıştır.

Türkiye'nin savaşa girdiği günden beri Zeytun halkı, bu dağlık bölgelerin Ermenilerine yeni türden bir baskı ve zulüm uygulanabileceği endişesi içindeydiler. Zeytun, tümü Ermeni olan yedi bin nüfuslu, Toros dağlarının ortasında, çevresinde de pek çok Hıristiyan köyü bulunan bir kenttir — şimdi kentti demek daha doğru olur.

Zeytun'daki Ermeni Protestan Kilisesi rahibi olarak bir yıldır hizmet vermekteyim ve aşağıda anlattıklarım bizzat yaşadıklarımdan ibarettir.

Bu yıl (1915) baharın ilk aylarında hükümet, kentin yaşlılarını ve ileri gelenlerini toplayıp falakalı sorgulara çekerek Zeytun'a karşı tehditkâr bir tutum almaya başladı. Para sızdırmak için Ermenilere saçma ve asılsız suçlamalarda bulunuldu. Kentin yukarısındaki kışlaya yaklaşık 6.000 muvazzaf asker konuşlandırıldı. Ani bir baskınla Ermeni manastırını alma girişimi Türklerin kayıp vermesiyle sonuçlandı ve amacına ulaşamadı. Manastırdaki gençler kendilerini cesurca savundular ve manastır ancak sahra topçusunun saldırıya katılmasıyla alınabildi.

Ardından, Zeytun'un önde gelen erkeklerinden ellisi "kumandanla bir toplantı için" kışlaya çağırıldı. Anında hapse atıldılar ve ardından ailelerine de teslim olma çağrısı yapıldı. Herkes endişeyle bu insanların dönmesini bekledi, ancak bir süre sonra bilinmeyen bir yere sürülmüş oldukları öğrenildi. Birkaç gün sonra ailelerden oluşan daha büyük bir grup kışlaya çağırıldı, tehdit ve küfürlerle uzak bir sürgüne çıkarıldı. Bu şekilde üç veya dört yüz aile dağlarda, bir süre Konya yönünde kuzeybatıya, bir süre güneydoğuya Mezopotamya'nın sıcak ve sağlıksız düzlüklerine doğru dolambaçlı yollardan, yanlarında yeterli yiyecek olmaksızın yürütüldü.

Her gün, kentin çeşitli mahallelerinin boşaltıldığını görüyorduk. Sonunda yalnızca bir mahalle kalmıştı. Rahiplik görevime ilaveten Misyon Yetimhanesi'nin de yöneticiliğini yapıyordum. Bir sabah komutan beni çağırtarak derhal sevke hazırlanmamı söyledi. "Karın da gidecek" dedi, "ve yetimhanedeki çocuklar da." Aceleyle hazırlığımızı yaptık, yanımıza çok az şey almamıza izin verilmişti. Ayrılırken içim burkularak sevgili kilisemizin boş ve yapayalnız haline baktım. 7.000 kişilik kent halkının son kafilesi de vadiden aşağıya akıyordu. Katliamlar görmüştük, ama bunun gibisini hiç görmemiştik! Bir katliam en azından çabuk sona erer, ancak ruhun uğradığı bu bitmez tükenmez eziyet tahammül gücünün ötesindeydi.

İlk günkü yürüyüş hepimizi bitkin düşürdü. Karanlıkta, çıplak toprak üzerinde uzandığımızda Türk katırcılar geldiler, elimizdeki birkaç eşek ve katırı da aldılar. Ertesi gün,

---

* {Yoğunoluk'un yerlisi}. ("A Red Flag that Saved Four Thousand" {{Dört Bin Kişiyi Kurtaran Kızıl Bayrak}}, {*Ararat,* Londra, Cilt iii, no.29. Kitapçık, Kahire'deki Nile Mission Press tarafından da basılmıştır. —A.S.}

büyük sefalet içinde, çocukların ayakları şişmiş ve su toplamış halde Maraş'a vardık. Amerikan misyonerlerinin ısrarlı talepleriyle, karımın ve benim Antakya'nın 17 kilometre batısında, deniz kıyısındaki kasabam Yoğunoluk'a dönmemiz için Vali'den emir çıkartıldı. Vali bu izni, karımın ve benim Zeytun'un yerlisi olmayışıma dayanarak vermişti. Yüreğim, cemaatimin sürgününü paylaşma arzusu ile karımı baba ocağımdaki nispeten güvenli bir yere götürme arzusu arasında kalmıştı. Ama artık bir kez emir verilmişti, itaat etmekten başka seçeneğim yoktu.

Antep'te Ermeni cemaatini son derece kaygılı bulduk. Henüz emir çıkmamıştı. Denize yakın köylerin tehdit edildiği söylentileri geliyordu, fakat böyle bir zamanda yolculuk zor olsa da, güneye doğru devam etmenin en iyisi olduğunu düşündük.

Yolun son bölümü tarihi bir vadiden geçerek verimli Antakya ovasında uzanıyordu. Burası, Krysostomos'un Bizans'a çağrılmadan önce ilk vaizliğinin heyecanıyla vaaz verdiği yerdi. Ve eskiden dua etmek ve Tanrı ile baş başa kalmak için çekildiği ıssız bir şapel bizim dağ yamacımızda bulunuyordu. Küçük bir çocukken, Aziz Krysostomos şapelinden kalan kocaman taşlara merak ve saygıyla bakardım. Barnabas ve Paulus'un ruhani bir şevkle çalıştığı yer, işte bu Antakya idi. Onlar burada Hıristiyanlığı yaymak gibi önemli bir görevi yürütmüşlerdi. Antakya'dan Seleucia'ya {{Selefkiye}} yürüdükleri Roma yolu, baba ocağı kasabamın aşağısındaki vadide hâlâ görülebilir. Roma gemilerinin Seleucia'da denize açıldığı taş iskeleler fırtınalara ve yüzyılların depremlerine rağmen tamamen yıkılmamışlardır.

Bir zamanlar Haçlılar tarafından cesurca savunulan Antakya kenti uzun zaman Türk egemenliğinde kalmıştır ve İslam minareleri çan kulelerinden on kat daha fazladır. 1909 Nisan ayında Protestan ve Gregoryen cemaatleri tarihin en büyük zulümlerinden birini yaşamışlardı.

Kasabam Yoğunoluk'un halkı basit, çalışkan insanlardır. Yıllardır esas olarak sert ağaçtan ve kemikten tarak yapımı ve cilasıyla uğraşırlar. Erkeklerimizin çoğu da usta tahta oymacısıdır. Komşu köyler ham ipek üretimi için ipekböceği yetiştirir, el tezgâhlarında ipek mendil ve eşarp dokur. Halkımız kiliselerine çok düşkündür. Amerikan misyonerleri tarafından okullar açıldığından beri çocuklarımızın çoğu okumayı da öğrendi. Evler dut ağaçlarıyla çevrilidir, güney ve batıya doğru yamaçlar çok güzel meyve bahçeleriyle kaplıdır. Güney İtalya'da bulunmuş gezginler, Napoli civarındaki köylerin bizimkilere çok benzediğini söylerler. Arapça'da Cebel-i Ahmar olarak bilinen Musa Dağ'ın geniş, engebeli sırtı doğudan arkamızda yükselir. Oğullarımız ve erkeklerimiz sevgili dağımızın her kayalığını ve geçidini bilir.

Köyüm hakkındaki bu ayrıntıları, Türklerin ırkımızı imha girişimiyle böylesine kaba ve böylesine kesin bir şekilde sona eren hayli mutlu yaşamımızın neye benzediği hakkında sizi biraz olsun bilgilendirmek için veriyorum.

Ben eve ulaştıktan on iki gün sonra, Musa Dağ'ın altı köyüne, Antakya'daki Türk yönetiminin sekiz gün içinde sürgüne hazır olmaları yönündeki emri tebliğ edildi. Bu emrin yol açtığı korku ve kırgınlığı anlayamazsınız. Bütün gece oturup, ne yapmamız gerektiğini tartıştık. Hükümet güçlerine direnmek umutsuz görünüyordu. Ailelerin fanatik ve kanun tanımaz Arap aşiretlerinin hâkimiyeti altındaki uzak topraklara dağıtılması o denli korkunç bir ihtimaldi ki, hem erkeklerin, hem de kadınların eğilimi sürgün emrini reddetmek ve Hükümet'in gazabını göğüslemek biçimindeydi. Ancak herkes böyle düşünmüyordu. Örneğin Bityas Protestan Kilisesi Papazı Rev. Harutyun Nokhudyan, direnmenin akılsızlık olacağı ve

bunun, sürgünün şiddetini artıracağı kanısındaydı. O baş eğmekten yanaydı. Onun köyünden altmış aile ve yanındaki köyden onunla aynı düşüncede olan pek çok kişi bizden ayrıldı ve Türk muhafızlar eşliğinde Antakya'ya indi. Kısa süre içinde aşağı Fırat yönüne sürüldüler. (Şu an izlerini tamamen kaybetmiş durumdayız ve bir daha hiç haber alamayabiliriz.)

Sadık dostlarımız Amerikan misyonerleriyle bağımızı, Antep'in kuzeyine 180 kilometre kala kopardılar. Dış dünyayla iletişimi neredeyse kesilen bizler kendi başımıza kaldık ve tek umudumuzun Tanrı'nın bize acıması olduğunu anladık. O'nun görevimizi yerine getirmemiz konusunda bize kuvvet vermesi için dua ettik.

Dağ eteklerindeki köyleri savunmanın imkânsız olacağı düşüncesiyle, taşıyabileceğimiz kadar bol erzak ve araç-gereç alarak Musa Dağ'ın tepelerine çekilmeye karar verildi. Tüm koyun ve keçi sürüleri de dağın yamacına sürüldü ve eldeki her türlü savunma silahı getirilip bakımdan geçirildi. Yüz yirmi modern tüfek ve çiftemiz, bu sayının üçte biri kadar da eski çakmaklı tüfek ve tabancamız olduğunu gördük. Yine de yarımızdan fazlası silahsız kalmıştı.

Evlerimizi bırakmak çok zor geldi. Annem iki gözü iki çeşme ağladı. Fakat biz Türkleri durdurmak için dövüşürken, Çanakkale Boğazı'nın ele geçirilebileceğini ve ülkenin kurtulacağını umuyorduk.

İlk gün akşam karanlığı çökerken dağın yüksek sarp kayalıklarına ulaştık. Kamp yapmaya ve akşam yemeğini pişirmeye hazırlanıyorduk ki, sağanak yağmur başladı ve bütün gece devam etti. Bunun için pek hazırlıklı değildik. Ne dallardan kulübe yapacak zaman vardı, ne de herhangi bir çadırımız ve su geçirmez giysimiz. Erkekler, kadınlar ve çocuklar, beş binden biraz fazla sayıda insan, sırılsıklam ıslandık ve yanımızda getirdiğimiz ekmekler hamur oldu. Barut ve tüfeklerimizi kuru tutmaya özellikle dikkat ediyorduk. Bunu da başardık.

Ertesi sabah şafak sökerken herkes dağın yamacındaki en stratejik noktalara siper kazmaya gitti. Siper kazacak toprak olmayan yerlerde, kayaları yuvarlayıp arkasına keskin nişancılarımızın mevzileneceği sağlam barikatlar oluşturduk. Güneş bütün ihtişamıyla doğdu ve bütün gün, geleceği kesin olan saldırıya karşı konumumuzu güçlendirmeye çalıştık.

Akşama doğru altı köyün halkı üzerinde en yüksek otorite olacak Savunma Komitesi'ni seçmek üzere geniş bir toplantı yaptık. Bazıları el kaldırma usulüyle seçimi destekledi, fakat diğerleri, son derece hayati bir önem taşıdığı gerekçesiyle, dini toplantılarımızda her zaman yaptığımız gibi gizli oyla seçim yönteminin izlenmesi gerektiğini ileri sürdüler ve oylamaya yetecek kadar kâğıt parçasının toplanmasını teklif ettiler! İnsanlarımız misyonerlerin öğrettiği bu demokratik yöntemleri çok benimsemişlerdi. Daha fazla gecikmeden, yırtık ve ıslak da olsa bulduğumuz bütün kâğıt parçalarını topladık ve oylama yaptık. Yönetici bir kurul bu şekilde oluşturulur oluşturulmaz, dağdaki her geçidi ve kampa gelen her yolu savunmaya yönelik planlar yapmaya giriştik. Gözcüler, haberciler ve keskin nişancılardan oluşan merkezi ihtiyat grubu seçildi ve görevler paylaştırıldı.

Hükümet'in sürgün emri 13 Temmuz günü tebliğ edilmişti. Hazırlık için verilen sekiz günlük süre neredeyse sona ermek üzereydi ve Türklerin hareket tarzımızı artık anlamış olması gerektiğini biliyorduk. Tüm Antakya ovasının nüfusu Türk ve Araplardan oluşur ve Antakya kışlasında daima güçlü bir garnizon vardır.

21 Temmuz günü saldırı başladı. Öncü güçler 200 muvazzaftan oluşuyordu ve yüzbaşıları, dağı bir günde temizleyeceğini söyleyerek böbürleniyordu. Fakat Türkler birkaç kayıp vererek üslerine geri püskürtüldüler. Daha kapsamlı bir saldırı için geldiklerinde, bir sahra topu getirmişlerdi. Birkaç denemenin ardından bizi menzil içine aldılar ve kampımızı yerle bir ettiler. Keskin nişancılarımızdan biri, aslan yürekli bir delikanlı, çalılıkların ve kayaların arasından süzüldü, düz bir kaya üzerine kurulmuş sahra topunun çok yakınına kadar gitti. Kendine dallardan bir kamuflaj yaparak, fırsatını kollamaya başladı. O kadar yakındı ki, topu doldururken Türklerin konuşmalarını duyuyordu. Sonra bir topçu görüş alanına girdiğinde genç adam ilk atışta onu vurdu. Beş kurşunla dört topçuyu öldürdü! Bunun üzerine yüzbaşı pes etti, keskin nişancımızın yerini de tespit edemediğinden, topun korunaklı bir yere götürülmesini emretti. Böylece o gün ve sonraki birkaç gün o feci top ateşinden kurtulduk.

Ancak Türkler daha kalabalık bir saldır için güç topluyorlardı. İnsanları silah altına almak üzere pek çok Müslüman köyüne haber uçurmuşlardı. Antakya cephaneliğinden silah ve bolca mühimmat sevk edilerek, katliama susamış dört bin Müslüman'ın yer aldığı güçlü bir düşman ordusu meydana getirildi. Fakat Türklerin asıl gücünü, disiplinle eğitilmiş ve her türlü zorluğa alışkın üç bin muvazzaf asker oluşturuyordu.

Bir sabah ansızın, gözcülerimiz düşmanın dağın her geçidinde göründüğünü bildirdiler. Türkler çeşitli noktalarda geçitleri ve tepelerin sırtlarını tutmuşlardı. Yedek savunma gücümüz, sonradan çok akılsızca olduğunu anladığımız bir kararla, küçük gruplar halinde bu noktalara gönderildi. Dolayısıyla kuvvetlerimiz, çok geçmeden tek bir koyakta büyük bir güçle başlatılan yoğun bir saldırı öncesinde bölünmüş oldu. Tüm diğer noktalardaki ileri doğru hamleler birer savaş hilesiymiş; bu yüzden hiçbirinin arkası gelmedi. Adamlarımız durumu anlayıp uzak noktalardan bir araya toplanıncaya kadar Türkler öncülerimizi vurmuşlar ve önemli bir geçitten akmaya başlamışlardı. Kampımızı tehdit eden hâkim noktayı ele geçirdiklerini dehşetle gördük. Takviye güçler yukarı doğru hareketlerine devam etti ve öğleden sonra olduğunda sayıca üstünlüğü tamamen ele geçirdiklerini gördük. Türk tüfeklerinin menzili de bizim eski moda silahlarımızınkinden çok üstündü. Güneşin batmasına yakın düşmanın üç bölüğü yoğun çalılıkla kaplı ormandan geçerek kulübelerimizin üç yüz elli metre yakınına kadar ilerlemişti. Arada derin, nemli bir koyak uzanıyordu ve Türkler karanlıkta saldırmaktansa sabahı beklemeye karar verdi.

Liderlerimiz hemen, son derece sessizce hareket ederek ve kampta ateş yakılmasına izin vermeyerek, kafa kafaya verdiler. Herkes durumun bir kriz noktasına ulaştığını biliyordu. Sonunda tehlikeli bir plan yapıldı: Gece karanlığında Türk mevzileri gizlice kuşatılarak bir sarma harekâtına girişilecek, çember kapandığında yaylım ateşi açılacak ve göğüs göğüse çatışmaya girecektik. Eğer plan başarısız olursa, her şeyin biteceğini biliyorduk. Adamlarımız karanlıkta ıslak ağaçların arasından olağanüstü bir beceriyle süzüldüler. İstilacıların kalkışamadığı şeyi yapmamızı mümkün kılan şey, bizim bu yalçın kayalıkları ve çalılıkları çok iyi bilmemizdi. Sarma harekâtımızın çemberi tamamlandığı anda her taraftan ateşe başlandı ve adamlarımız her şeyi göze almış bir cesaretle saldırıya geçtiler.

Birkaç dakika içinde, şaşkınlık ve panik nedeniyle Türk kampı tam bir kargaşa içine düşmüştü. Askerler gecenin karanlığında bir oraya bir buraya koşuyor, kaya ve kütüklere takılıyor, subaylar birbirini tutmayan emirler veriyor ve adamlarını toplamaya çalışıyorlardı.

Sonuçta büyük bir Ermeni saldırısı izlenimi yaratılmış olmalıydı ki, yarım saatten az bir süre içinde Türk albayı çekilme emri verdi ve şafaktan önce ormanda neredeyse hiç asker kalmadı. İki yüzden fazla Türk öldürülmüş ve yedi Mavzer tüfeği, 2.500 mermi ve bir katır olmak üzere bir miktar ganimet elde edilmişti. Saldırının tekrarlanacağına dair bir işaret yoktu. Fakat düşmanımızın yenilmediğini biliyorduk; sadece geri çekilmişti.

Önümüzdeki günlerde birkaç kilometre civardaki tüm Müslüman ahaliyi topladılar, belki de 15.000 kişi olmuşlardı. Bu kadar büyük bir sayıyla Musa Dağ'ı kara tarafından kuşatabilirlerdi. Planları bizi açlığa mahkûm etmekti. Deniz tarafında ise ne bir liman, ne de bir liman kentiyle iletişim olanağı vardı. Biz yaralılarımızla ilgileniyor ve kamptaki hasarı onarmaya çalışıyorduk. Şimdilik de olsa kurtulduğumuz için Tanrı'ya şükranlarımızı sunmak, ailelerimizi ve küçüklerimizi koruması için dua etmek üzere özel toplantılar yapılıyordu. Gregoryenler ve Protestanlar bu çetin sınavda tek bir inanç ve duygu etrafında birleşmişlerdi. O sıra karımın karnı burnundaydı ve kısa süre sonra ilk çocuğunu, oğulumuzu doğurdu. Karım, birkaç gün sonra denize inen patika yoluyla kaçışımız sırasında büyük zorluk çekti, ama ben mümkün olduğunca onu taşıyarak yardım ettim. Tanrı'ya şükür, şimdi o da, küçük oğlumuz da iyi durumda.

Dağımızın kuşatma altında olduğunu tespit ettiğimizde, yiyecek kaynaklarımızın hesabını yapmaya başladık. Tepelerde geçirdiğimiz ilk hafta boyunca evden getirmiş olduğumuz ekmek, zeytin ve peyniri bitirmiştik. Çok azımız un veya başka tahıl getirebilmişti, dolayısıyla bir aydır, hayvanlarımızla besleniyorduk. Küçük çocuklar ve hastalar için keçilerimizin sütünü sağıyor, her gün birkaç koyun ve keçi kesiyorduk. Bu sürekli et diyeti iyi değildi, fakat açlıktan ölmediğimiz için de şükrediyorduk. Hayvanlarımızı dikkatle saydık ve gördük ki, çok az et yesek bile erzakımız en fazla iki hafta daha dayanacaktı. Bu korkunun baskısıyla denizden kaçış planları yapmaya başladık.

Kuşatma çemberi tümüyle kapanmadan önce, vilayet merkezi Halep'e bir koşucu göndermiştik. Türk köylerinden geçerek yüz yirmi kilometrelik tehlikeli bir yolculuk yaparak, mümkünse bize denizden yardım ulaştırması için Amerikan Konsolosu Mr. Jackson'a ricada bulunacaktı. Fakat koşucumuzun Halep'e ulaşmış olma ihtimali çok azdı. Kuzeye doğru elli kilometre uzaklıktaki İskenderun limanında İtilaf Devletleri'nin bir savaş gemisinin bulunma ihtimali aklımıza geldi. Güçlü kuvvetli bir yüzücü olan gençlerimizden biri Türk hatlarından süzülmeye ve kemerinin içine sarılmış İngilizce bir mesaj götürmeye gönüllü oldu. Yüzücü limana hâkim tepelere ulaşmayı başardı, fakat savaş gemisi göremeyip, döndü. Planı, denize açılmak, İskenderun'a giden yollardaki Türk devriyeleri tarafından görülmemek için geniş bir daire çizerek yüzmek ve bu şekilde savaş gemisine ulaşmaktı.

Bunun üzerine aşağıdaki yazıdan üç kopya hazırladık ve geçen bir gemiyi gözlemek üzere sürekli nöbet tutacak, gördüğü anda denize atlayıp gemiye doğru yüzecek üç yüzücü seçtik:–

> "Bu dilekçenin eline ulaşacağı herhangi bir İngiliz, Amerikan, Fransız, İtalyan veya Rus amirali, kaptanı ya da yetkilisine, Tanrı ve insanların kardeşliği adına başvuruyoruz.
>
> Bizler, altı Ermeni köyünün ahalisi, yaklaşık 5.000 can Musa Dağ'ın, Süveyde'den kıyı boyunca kuzeybatıya doğru üç saatlik uzaklıktaki, Damlacık olarak bilinen bölgesine çekildik.

Buraya Türk barbarlığından ve zulmünden kaçmak ve hepsinden önemlisi de, kadınlarımızın ırzını korumak için sığındık.

Efendim, Türklerin milletimize uygulamakta olduğu imha politikasını duymuş olmalısınız. Ayaklanmalarını engellemek için Ermeni nüfusu dağıtma adı altında halkımız evlerinden kovuluyor, bağları, bahçeleri, bütün mal ve mülkünden koparılıyor.

Bu zalimane program Zeytun ve otuz iki köyünde, Elbistan, Göksün, Yarpuz, Gürün, Diyarbakır, Adana, Tarsus, Mersin, Dörtyol, Haçin ve diğer yerlerde uygulamaya konulmuştur. Ve aynı siyaset Türkiye'nin çeşitli yerlerindeki bir buçuk milyon Ermeni'yi kapsayacak şekilde yaygınlaştırılmıştır.

Bu yazının yazarı birkaç ay önce Zeytun'da Protestan rahibiydi ve anlatılmaz eziyetlere şahit oldu. Anayolda yürütülen sekiz - on üyeli aileler, yaşlı dede ve ninelerinin yanında, zorlu yolculuktan ayakları şişmiş, çıplak ayak, aç, susuz yürütülen altı-yedi yaşındaki çocuklar gördüm. Yol boyu hıçkırık, küfür ve dualar duyuluyordu. Yaşadıkları büyük korkuyla bazı anneler çocuklarını yol kenarındaki çalılıklarda doğurdular. Doğurur doğurmaz da, Türk muhafızlar tarafından, onları bu işkenceden kurtaracak iyi yürekli ölüm gelinceye kadar yolculuklarına devam etmeye zorlandılar.

Yürüyüşün zorluklarıyla başa çıkacak kadar güçlü olanlar jandarma kamçısı altında güneydeki ovalara sürüldüler. Bazıları açlıktan öldü. Bazıları yolda soyuldu. Diğerleri de sıtmaya tutuldu ve yol kenarına terk edildi. Bu karanlık ve insanlık dışı trajedinin son perdesi olarak Araplar ve Türkler bütün erkekleri katletti, dul ve kızları aşiretleri arasında paylaştılar.

Hükümet kırk gün kadar önce bize altı köyümüzün sürgüne gönderileceğini bildirdi. Emre uymaktansa bu dağa çekildik. Şimdi çok az yiyeceğimiz kaldı ve askerler etrafımızı kuşatıyorlar. Beş kanlı muharebe yaşadık. Tanrı bizi muzaffer kıldı, ama gelecek sefer çok daha büyük bir kuvvetle dövüşmek zorunda kalacağız.

Efendim, İsa aşkına size başvuruyoruz!

Bizi Kıbrıs'a veya bir başka özgür ülkeye ulaştırın. Halkımız tembel değildir; şayet iş verilirse ekmeğimizi kazanırız.

Şayet buna imkân yoksa, en azından kadınlarımızı, ihtiyarlarımızı ve çocuklarımızı alın, bize yeterli silah, cephane ve yiyecek verin; Türk kuvvetlerine karşı sizinle bütün gücümüzle çarpışırız. Lütfen çok geç olmadan elinizi uzatın!

Hürmetlerimle, buradaki bütün Hıristiyanlar namına, hizmetkârınız,

2 Eylül. Dikran Andreasyan."

Fakat günler geçti, bir yelkenli bile görülmedi. Savaş sahil boyunca deniz ulaşımını en aza indirmişti. Bu arada, benim önerim üzerine kadınlarımız, birinin üzerine büyük harflerle, İngilizce, "HIRİSTİYANLAR ZOR DURUMA: BİZİ KURTARIN" yazdığım iki çok büyük bayrak hazırlamaktaydılar. Bu üzerinde siyah harflerin olduğu beyaz bir afişti. Diğeri, ortasında büyük kırmızı bir haç bulunan beyaz bir bayraktı. Bu bayrakları uzun dallara bağladık ve gün doğumundan karanlık çökünceye kadar ufku taramak üzere nöbet tutmaya başladık. Kıyının bu kesiminde çok sık görüldüğü üzere bazı günler yağmurlu, bazı günler ise sisli ve pusluydu.

Türkler birkaç kez saldırdılar ve sert çatışmalar yaşadık, ancak ilk çatışmada olduğu gibi yakın dövüş olmadı. Dağın dik yamacından aşağı kayalar yuvarlayarak düşmana feci kayıplar verdirebilmek gibi bir avantajımız vardı. Barut ve fişeklerimiz azalıyordu ve belli ki Türklerin

içinde bulunduğumuz sıkıntıdan haberleri vardı, çünkü teslim olmamız için bize aşağılayıcı çağrılarda bulunuyorlardı. Ne gergin günler ve ne uzun gecelerdi!

Bir pazar sabahı, direnişimizin 33. günü, ben insanlarımıza cesaret vermek ve güçlendirmek için kısa bir vaaza hazırlanmaktayken, avazı çıktığı kadar bağıran bir adamın sesiyle irkildim. Kampın ortasından geçerek dosdoğru benim kulübeme koştu. "Rahip, rahip," diye bağırıyordu, "bir savaş gemisi geliyor, işaretlerimizi görmüş! —Tanrı'ya şükür! —Dualarımız kabul olundu. Kızıl haçlı bayrağımızı salladığımızda işaret flamalarıyla cevap veriyor. Bizi görüyorlar ve kıyıya doğru geliyorlar!"

Bu, *Guichen* adlı dört bacalı bir Fransız gemisiydi. Filikalarının birini indirirken, gençlerimizden bazıları sahile koştular ve Tanrı tarafından bize gönderilmiş gibi duran heybetli gemiye doğru yüzmeye başladılar. Kalbimiz çarpa çarpa kumsala koştuk ve kısa süre sonra bir heyetin gemiye çıkması ve durumu anlatması için kaptandan bir davet geldi. Kaptan filo amiraliyle bir telsiz bağlantısı kurdu ve çok geçmeden, başka Fransız savaş gemilerinin izlediği amiral gemisi *Ste. Jeanne d'Arc* ufukta göründü. Amiral bize teselli edici ve yüreklendirici sözler söyledi ve cemaatimizin son bireyine kadar gemilere alınması emrini verdi. Doğal olarak gemiye alınma işlemi biraz zaman aldı ve bir İngiliz kruvazöründen de insanların Mısır'daki Port Said'e ulaştırılmasına katkıda bulunması çağrısında bulunuldu. Dört Fransız ve bir İngiliz kruvazörüne alındık ve mükemmel bir şekilde ağırlandık. İki gün içinde Port Said'e vardık ve şimdi İngiliz makamlarının temin ettikleri daimi bir kampa yerleşmiş durumdayız.

Özellikle, bu kamptaki mükemmel organizasyon için Mr. William C. Hornblower'a ve bizim için gösterdikleri sonsuz çaba için Albay Mrs. P. G. Elgood'a ve Miss Russell'a şükranlarımızı sunuyoruz.

Yeni kurulmuş bulunan ve Fahri Başkanlığını Gregoryen Piskopos'un, müdürlüğünü Kodak Şirketi'nden Mr. Fermanyan'ın ve Sekreterliğini de Prof. Kayayan'ın yürüttüğü Kahire Ermeni Kızılhaç Cemiyeti bize üç doktor ve üç hemşireden oluşan bir ekip gönderdi.

Sağ kalanların sayısını gösteren bir sayım yapıldı:

427 bebek ve dört yaşından küçük çocuk.

508 4 ila 14 yaş arası kız çocuğu.

628 4 ila 14 yaş arası oğlan çocuğu.

1.441 14 yaşından büyük kadın.

1.054 14 yaşından büyük erkek.

4.058 toplam kurtulan can.

Türklerin 13 Temmuz'daki ilk saldırısından sonra, sekiz günü toplantı ve hazırlıkla geçirdik; otuz üç gün boyunca Musa Dağ'da kendimizi savunduk ve iki günlük bir seyirden sonra 14 Eylül günü Port Said'e götürüldük.

Kurtarıcı'mızın, güvenliği ve sığınması için bebekliğinde Mısır'a getirildiğini unutmuyoruz. Ve Yusuf'un din kardeşleri kendilerine verilen mısır ve buğday için bizden daha fazla minnet duymamışlardır.

131. MUSA DAĞ: FRANSIZ FİLOSUNA AİT KRUVAZÖRLERCE KURTARILAN VE PORT SAİD'E GÖTÜRÜLEN ERMENİ MÜLTECİLERE İLİŞKİN 28 EYLÜL 1915 TARİHLİ RAPOR; MISIR GREGORYEN CEMAATİ PİSKOPOSU MGR. THORGOM TARAFINDAN DÜZENLENMİŞTİR.*

(1.) Sürgünlerin Sayısı.

Burada çıkartılan yaklaşık kesinlikteki istatistikler, sürgünlerin sayısının 4.200 olduğunu gösteriyor. Bu sayının dağılımı şöyledir:

915	Erkek
1.408	Kadın
702	Oğlan Çocuğu
539	Kız Çocuğu
636	Bebek
4.200	

(2.) Sürgünlerin Kökeni.

Tümü de (Halep Vilayeti, Antakya Sancağı, Lefya Kazası) Selefke köylerinden gelmektedir. Bu sayının dağılımı şöyledir:

80	aile Makof Köyü
10	Kebusiye
160	Heder Bey
228	Yoğunoluk
220	Hacıhabibli
170	Bityas
868	

Fakat bu aileler her bir köyde yaşayan ailelerin toplam sayısını göstermiyor, çünkü,

240	aile Kebusiye Köyü'nde
2	Yoğanoluk Köyü'nde
80	Hacıhabibli'de
10	Bityas'da
332	

Yani toplam 332 aile evlerini terk etmedi ve sonrasında Türk hükümeti tarafından sürüldü.

(3.) Ayaklanma ve Göçün Yaşandığı Koşullar.

Türk Hükümeti, Ermenistan'ı Ermenilerden temizleme politikası çerçevesinde, Van'ın düşmesinin ardından, tüm Ermeni ailelerin tehcirini emretmişti. Bu emir Selefke'ye 30 Temmuz günü ulaştı;† yerine getirilmesi için bir hafta süre verildi. Köylüler toplandı ve önde

* {Rapor Ekselansları Boğos Nubar Paşa tarafından aktarılmıştır}.

gelen kişi ve rahiplerin bazılarının tavsiyesinin tersine, Zeytun, Haçin ve Dörtyol halkının kaderini paylaşmak yerine, ayaklanmaya ve kahramanca ölmeye karar verdiler.

Bu 868 aile, sığırlarını ve birkaç ay yetecek erzaklarını yanlarına alarak, Musa Dağ olarak bilinen dağa çıktı.

Köylerini terk etmeden önce, direnişçiler Kessab halkını kendilerine katılmaya çağırdılar. Kessab, Türk jandarmalarınca gözetlenen küçük bir akarsuyla Selefke'den ayrılır. Dolayısıyla onlarla doğrudan iletişime giremiyorlardı, fakat cesaretleriyle özel bir ün kazanmış Kessab halkının Selefkeli komşularına Türk yetkililerine teslim olmalarını tavsiye eder göründüğü bir mektup aldılar (biz bu mektubu gördük ve bunun Türk Hükümeti tarafından hazırlanmış düzmece bir mektup olduğuna inanmamız için nedenlerimiz var).

Süre 8 Ağustos'ta doldu, fakat onlar Ağustos'un ilk günlerinde dağlara çekilmişlerdi. 8'inde, Ermenilerle 200 muvazzaf asker arasındaki ilk çatışma çıktı; altı saat sürdü.

Ermenilerin, 150 Martini tüfeği ve 450 çiftesi olan sadece 600 savaşçısı vardı. Dört savaşçı harekâtı yönetiyordu, sekizi savaşçı olmayanları koruyordu ve kırkı da patikaları gözlüyordu. Savaşçı olmayanlar, insanlar ve çocukların sığınacakları hendekleri kazıyor ya da cephane imal ediyor, kadınlar yemek yapıyordu.

Bir seferinde bir kadın ateş hattına su getiriyordu; testisi bir düşman mermisiyle delindi, bunun üzerine kadın testiyi soğukkanlı bir biçimde yere koydu, deliği tıkadı ve taze su getirmeye gitti ve bütün bunları düşman ateşi altında yaptı. Bu olayı belirtmemin nedeni, diğerlerinin bana sonuna kadar direnme cesaretini kadının bu soğukkanlılığından aldıklarını söylemiş olmalarıdır.

Direnişçiler kiliselerinden kutsal kâseleri yanlarında getirmeyi unutmamışlardı, böylece yanlarındaki beş rahip onları kutsayabildi ve bir rahip de her akşam vaaz verebildi.

12 Ağustos'ta, 2.000 askere ve 2 topa sahip Türklerle ikinci çatışma yaşandı. Çatışma 12 saat sürdü. Ayın 16 ve 17'sinde, toplam 1.800 kişilik bir güç oluşturan, Kürt ve Arap *başıbozuk*ların desteğindeki muvazzaf Türk askerleriyle iki şiddetli çatışmaya daha girildi. Bu çatışma sırasında Ermeniler düşmandan diğer türden cephane ve araç-gereçle birlikte yedi Mavzer ve 15.000 mermi ele geçirdiler,

Bundan sonra 20 günlük bir ara oldu; 21. gün, 4.000'i muvazzaf olmak üzere 7.000 askerle şiddetli bir çatışmaya girildi.

Ayaklanmanın ilk günlerinden itibaren, Ermeniler her 24 saatte bir nöbet değiştirmek üzere, 12 kişiden oluşan bir grubu kıyıya göndermişlerdi. Yanlarında, İtilaf Güçlerine hitaben

† Bu raporda verilen tarihler Mr. Andreasyan'ın anlatısındakilere uymamaktadır; ancak her iki tanıklığın birleştiği nokta, sürgünlerin Port Said'e 14 Eylül günü ulaşmış olmasıdır. Mr. Andreasyan *Guichen*'in ortaya çıkış tarihini 12 Eylül olarak vermekte ve yolculuğun iki gün sürdüğünü belirtmektedir. Bu raporda ise gemilere bindirilmenin bir buçuk gün sürdüğü ifade edildiğinden, *Guichen*'in sahneye çıkışı için burada verilen 10 Eylül tarihi muhtemelen doğrudur. Diğer yandan ilk elden tanıklığında, resmi tehcir celbini (30 Temmuz yerine) 13 Temmuz, ilk çatışmayı (8 Ağustos yerine) 21 Temmuz, toplam kuşatma süresini 53 gün olarak belirten Mr. Andreasyan'ın bu tespitlerinin daha doğru olması muhtemeldir. —EDİTÖR.

yazılmış yardım isteyen bir mektup vardı. İtilaf filosunun dikkatini çekmek için beyaz zemin üzerine kızıl bir haç bulunan dev bir bayrak dikmişlerdi.

İtilaf filosu Türk Akdeniz limanlarını abluka altında tutuyordu ve bir Fransız filotillosu o sırada orada bulunuyordu. Zırhlı kruvazör *Guichen* bayrağı gördü ve Kaptan Joseph Brisson bir filika indirdi. Cesur bir yaşlı Ermeni suya atladı ve kruvazöre çıktı. Bu yaşlı adamın kahramanlığından ve kendisine anlattıklarından etkilenen komutan Port Said'de bulunan *Jeanne d'Arc* kruvazörünün komutanına telsiz mesajı gönderdi. *Jeanne d'Arc* 24 saat içinde geldi. *Guichen,* aynı gün, Kebusiye'de, Türklerin binaya sığınan Ermenileri katletmek için saldırdıkları kilisenin çevresini bombaladı. Bu arada *Jeanne d'Arc*'taki Amiral'in çektiği bir telsiz mesajına cevaben, içinde bir Ermeni tercüman bulunan *Desaix* zırhlı kruvazörü 24 saat içinde bölgeye geldi. *Jeanne d'Arc* Kıbrıs'a gitti ve oradan üç zırhlı kruvazör daha gönderdi. Bir araya gelen filo, 4.200 Ermeni'nin kruvazörlere bindirileceği sahile inebilmelerine olanak sağlamak üzere Türk mevzilerini bombalamaya başladı. Bindirme işlemi bir buçuk gün sürdü.

Çatışmalar 8 Ağustos günü başlayıp, 10 Eylül günü sona ermiş, Ermeniler 20 ölü, 16 yaralı vermişlerdi; düşmanın zayiatı yaklaşık 300 ölü ve 600'den fazla yaralıydı.

Biz bunları direnişçilerden yolculuk sırasında öğrendik, fakat onları nereye indireceğimizi bilmiyorduk. Kıbrıs, Cezayir ve Tunus önerildi; ardından Fransız ve İngiliz Hükümetlerinin konuyu görüştüklerini duyduk. 14 Eylül günü Port Said'e vardılar. Yüksek Komiser Sir Henry MacMahon ve General Maxwell derhal sürgünlerle ilgilendiler. Majesteleri Mısır Sultanı 250 poundluk bir bağışta bulundu.

Fransız filosu sürgünleri üç gün ağırladı ve daha sonra sorumluluğu İngiliz Hükümeti devraldı. Dört kruvazöre ilk bindirilenler yaşlılar, kadınlar ve çocuklardı; savaşçılar iki gün daha karada kaldılar. Mücadeleye devam etmek için cephane istediler, ancak Hükümeti'nden aldığı talimatlara göre hareket eden Amiral taleplerini geri çevirdi ve onlar da iki gün sonra Mısır'a vardılar.

(4.) Sürgünlerin Port Said'deki Durumları.

Sürgünler, beş ya da altı taş binadan oluşan karantina tesislerine ve çevresine kurulan 500 çadıra yerleştirildiler. Her şeyi askeri makamlar organize etmişti. Çadırlar gruplara bölünmüş olarak sıralar halinde kuruldu; bir flaması ve bir numarası olan her çadırın bir komutanı var ve her çadır grubunun bir bayrağı ve bir grup kumandanı bulunuyor.

Sürgünlere büyük bir mutfak ve banyolar inşa edildi, elektrik çekildi. Taş binalardan ikisi idari işler için kullanılıyor, kalanı hastaneye dönüştürüldü.

Genel açıdan sağlık durumları iyidir; yaralılar da dahil olmak üzere, yaklaşık 80 hasta vardır.

Sürgünler her bakımdan savaşkan bir ırk görüntüsü veriyorlar. Dilleri belirli bir lehçeye ait, fakat sayıları az olan Katolikler ve Protestanlar dışında hemen hepsi de Ermeni Kilisesi'nin Ortodoks üyeleri.

Hali hazırda Hükümet onların belirlenen bölge dışına çıkmalarına izin vermiyor.

İstihkakların dağıtımı son derece titizlikle ve düzenli bir biçimde yürütülüyor.

(5.) Sürgünlerin Bakımı.

Hükümet bakımlarını üstlendi ve bu düzenlemenin devam edeceğine inanılıyor.

(a) *Hastane.*– Kahire Ermeni Kızılhaçı tarafından işletiliyor. Ancak Hükümet de bir baş hekim ve ikisi kadın olan üç asistan sağladı. Kızılhaç tıbbi malzemeler için 120 pound yardımda bulundu.

(b) *Giysiler.*– Bunun sorumluluğunu doğrudan Kahire ve İskenderiye Ermeni Kızılhaçı üstlendi.

(c) *Eğitim.*– 1.000 çocuk var. Hükümet okul olarak kullanmaları için büyük bir çadır kurdu. Ermeni Genel Hayırseverler Birliği eğitim masraflarını üstlendi.

(d) *Atölyeler.*– Sürgünlere çalışma olanağı sağlamak üzere, tarak, tahta kaşık, vb. yapmayı bilenlere iş bulundu. Geçimlerini sağlama fırsatı vermek amacıyla, erkeklere sermaye biriktirebilmeleri için para, kadınlara da çorap örmek için yün verilecek.

Kışın yaklaşıyor olması biraz kaygı yaratıyor, fakat Hükümet'in ve Mısır'daki Ermeni cemaatinin onları soğuktan koruyacak önlemleri alacaklarını umuyoruz.

132. MUSA DAĞ: PORT SAID'DEKİ MÜLTECİLERLE* İLGİLİ OLARAK, DİYARBAKIR'DAKİ İNGİLİZ KONSOLOSLUĞU† ESKİ TERCÜMANI MR. TOVMAS K. MIGİRDİÇYAN TARAFINDAN HAZIRLANAN BİR BAŞKA RAPOR.‡

14/27 Eylül (1915) tarihinde, beş zırhlı kruvazörün (dördü Fransız, biri İngiliz) Selefke Sancağı'nın altı köyünden 4.200 Ermeni'yi Port Said'e getirdiğini ve onları Süveyş Kanalı kıyısında karantinaya yerleştirdiğini duymuş olmalısınız. Anglo-Mısır Hükümetin'in bu sürgünlerin, ülkelerine dönebilecekleri zamana kadar barındırmayı ve yiyecek sağlamayı üstlendiklerini bildirmekten mutluluk duyuyorum.

Ancak beş altı yüz kadar savaşçıdan oluşan Selefkeli kahramanlar topluluğu, *Guichen* kruvazörü bu kahramanların Musa Dağ'a diktikleri haç şeklindeki bayrağı görünceye kadar, tam elli beş gün Yüzbaşı Rıfat Bey'e ve komutası altındaki 3.000 *nizami* asker ve 4.000'den fazla (Arap ve Türk) başıbozuktan oluşan kuvvetine direnmiştir. Bu savaş gemisi diğerleriyle beraber yardıma gitmiş ve onları kurtarmıştır. Bu yetenekli insanların 120'den az Gras tüfeği, yaklaşık 400 çakmaklı tüfeği ve çiftesi vardı. Altmışı keskin nişancıydı ve Türk topçularını teker teker avlayarak topu susturmayı başardılar. Öyle ki, Rıfat Bey'i, "Bu becerikli *gavur*lar iğnenin deliğini vuruyorlar" diye bağırttılar ve onu topuğundan vurdular. Selefkeli Ermeni savaşçıların on yedisi ölmüş ve on ikisi de yaralanmıştır, fakat düşmana bunun elli katı kadar zayiat verdirmişlerdir.

Sürgünler arasında ancak 1.000 kadar yetişkin erkek vardır; kalanı kadın, kız, çocuk ve bebektir. On dört yaşından küçük olan okul çağındaki oğlan ve kız çocuklarının sayısı 800 kadardır; ayrıca üç erkek, üç de kadın öğretmen, beş rahip ve Zeytun Rahibi Rev. Dikran Andreasyan vardır. Musa Dağ'da, savaş gemilerinde ve Port Said'de bebekler dünyaya gelmiştir. Bütün sürgünlerin giyeceğe ihtiyaçları vardır, çünkü karıları, çocukları ve silahları dışında hiçbir şeylerini kurtaramamışlardır.

Yakın zamanda Kahire'de kurulmuş "Ermeni Kızılhaçı" sürgünlerin Port Said'e varışlarının daha üçüncü günü yaralı ve hastaların bakımını üstlenmeyi kendine görev bildi. İstihbarat Dairesi Müdürü, General Maxwell'in emirleriyle Ermeni Kızılhaçı'na Port Said'deki Sürgünler Kampı'nda çalışma izni verdi. Halen yaklaşık yetmiş hastamız var; yaralıların tümü iyileşiyor. Mısır'daki Ermeni kolonisi, Ermeni Kızılhaçı adına giysi, ayakkabı, sabun, tarak, vb. toplama ve onları sürgünlere ulaştırma konusunda örnek gösterilecek bir çalışma gerçekleştirmiştir.

Ekselansları Yakup Artin Paşa ile görüşerek ondan, Ermeni Genel Birliği'nin sürgünlere giysi tedarikini üstlenmesi ve özellikle en acil ihtiyaçlardan birini oluşturan eğitim sorunlarıyla ilgilenmesini sağlamasını rica ettim. Ekselansları gerekli tüm düzenlemeleri yapacağına dair bana söz verdi.

Size, sürgünlerin Port Said'de mutlu olduklarını söyleyebildiğim için memnunum. Aynı zamanda, yaklaşık 400 savaşçının dağlara sığınmış hemşerilerine yardım ulaştırmak üzere Türkiye'ye geri gönderilmelerini istediği, hatta yalvardığı söyleniyor.

---

* {Tarih belirtilmemiş}.

† {Şu an Kahire'deki Askeri İstihbarat Dairesi'ne bağlıdır}.

‡ {Rapor, Ekselansları Boğos Nubar Paşa tarafından aktarılmıştır}.

Zeytun, Haçin ve Kessab* gibi Ermeni merkezlerindeki Ermenilerin Sis Katolikos'unun acil emirleriyle zalim Türk Hükümeti'ne teslim edilmeleri üzücüdür. Bütün bu Ermeniler Halep, Deyr-el Zor ve Musul arasındaki çöle sevk edilmişlerdir. Tehcir edilen bu insanlar yolculukları boyunca görülmemiş işkence ve eziyetlere uğramışlardır; kadın ve kızlar vahşice tecavüze uğramıştır. Yolun, erkek, kadın ve çocukların gömülmemiş cesetleriyle dolu olduğu söylenmektedir; gerçekten de Port Said'e varmış bulunan sürgünler bu cesetleri kendi gözleriyle görmüşler ve Selefke'nin altı köyünün sakinleri bütün bunların etkisiyle dağa çıkma ve kendilerini savunma kararını almışlardır.

Mayıs ayından bu yana Harput veya Diyarbakır'dan hiçbir haber alamadım, fakat diğer yerlerden topladığım haberler kaygı vericidir.

Maraş, Antep ve Kilis'ten gelen ilk haberler iyiydi, fakat güvenilir bir kaynaktan gelen son haberler aynı derecede kaygı vericidir. Maraş'ta katliamlar yapıldığı ve sağ kalanların, Antep ve Kilis'in Ermeni sakinleriyle birlikte topluca Halep Vilayeti'nin güneyindeki çöllere tehcir edildikleri söyleniyor. Mersin ile Adana'nın ve civar köylerin Ermeni nüfusunun da aynı şekilde tehcir edildiğini duyuyoruz.

---

* Bkz. Belge 143.

XVII.

URFA VE {ANTEP} ŞEHİRLERİ

Musa Dağ köyleri nasıl Ermenistan Kilikyası'nın en güneydeki yerleşim bölgesiyse, Urfa'daki Ermeni kolonisi de, Fırat'ın doğusundaki Ermenistan topraklarının en güneydeki ileri karakoludur. Burada da Ermeniler aylardır kuzeydeki hemşerilerinin başlarına geleni kendi gözleriyle görmüşlerdir; çünkü Urfa, Diyarbakır'dan Halep'e giden yolun tam ortasındadır ve Mamurat'ül Aziz'den {{Elazığ}}, Erzurum'dan ve daha ötesinden gelen pek çok kafileden sağ kalanlar Arabistan Çölü'ne giderken buradan geçiyordu. Dolayısıyla 1915 Eylül ayı sonlarına doğru Urfa'ya tehcir emri geldiğinde, onlar da Musa Dağ köylülerinin iki ay önce yaptığını yaptılar; şehrin Ermeni mahallesinde mevzilendiler ve tehcir emrine karşı güç kullanarak direndiler; çünkü bunun, sistemli bir imhanın ilk aşaması olduğunu biliyorlardı.

Ne yazık ki, mücadelenin sonucu Musa Dağ'daki gibi olmadı. Urfalı Ermeniler daha başından umutsuz durumdaydı. Denizden çok uzaklardı ve şehir merkezinde bile azınlıktılar. Üzerlerine derhal Türk nizami askerlerinden oluşan tam teçhizatlı seferi birlikler gönderildi ve bir ay boyunca canlarını dişlerine takarak direndikten sonra ezildiler.

{Antep} şehri, güneydoğu tarafında bir başka önemli Ermeni yerleşim yeridir. İlgili belgelerde adı geçen {Antep}le bağlantılı kişileri tehlikeye atmamak adına şehrin gerçek adı belirtilmemektedir. {Antep}teki Ermeniler direnmediler ve tehcir burada olağan sürecini izledi.

133. URFA: MR. {LESLIE}NİN 14 HAZİRAN 1915 TARİHLİ MEKTUBU; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.*

Size buradaki şartlardan söz etmek istiyorum. Her şey son derece kötü ve giderek daha kötüye gidiyor. {Maynard}ın Diyarbakır'da olanları size anlattığını sanıyorum. Oradaki dehşetin hükümranlığı burada da başladı. Polis hemen her gün Ermenilerin evlerinde silah araması yapıyor ve herhangi bir şey bulamadığında en saygın, en namuslu adamları hapse atıyor. Bazıları sürülüyor, diğerleri de güya gizledikleri silahların yerini söylesinler diye kızgın demirlerle işkence görüyorlar. Dört hafta önce on beş kişiyi ve ailelerini, buradan güneye doğru üç gün mesafedeki Rakka Çölü'ne sürdüler.

Jandarma her şeyi tam kontrolü altına almış görünüyor ve Mutasarrıf da onları destekliyor. Kentin en iyi vatandaşlarından yaklaşık yüzünü daha hapse attılar. Bugün jandarma komutanı Ermeni Piskoposu'nu çağırdı, Ermeniler silahlarını teslim etmez ve aralarındaki asileri ihbar etmezlerse, aldığı emir uyarınca, aynı Zeytun halkına yaptıkları gibi, Urfa'nın bütün Ermenilerini süreceğini söyledi. Zeytunlulara nasıl muamele edildiğini biliyoruz, çünkü yüzlercesi sürüldükleri çöle giderken Urfa'dan geçti. Bu zavallı sürgünlerin çoğu kadın, çocuk ve yaşlı erkeklerdi. Vahşi hayvan gibi sopalarla dövülüyor ve kırbaçlanıyorlardı. Kadın ve kızlara, hem muhafızlar, hem de geçtikleri köylerdeki serseriler tarafından her gün tecavüz ediliyor, çünkü askerler bu serserilere sürgünlerin kampına gece girme, hatta kızları geceleri köylülere dağıtma izni vermişler.

Zalimlerinin şehvet ve nefretine maruz kalan bu insanlar, bu şekilde yollara sürülmektense kendi dağ evlerinde kurşunla öldürülmeyi tercih ederlerdi. Yaklaşık iki yüz kişi Urfa'dan geçti, hepsi de canlıdan çok ölüye benziyordu; yüzlercesi zaten yolda açlık ve kötü muameleden ölmüştü. Yüzlercesi de açlıktan ve susuzluktan ölmeye devam etmekte, ya da götürüldükleri çölde Anaza Arapları tarafından kaçırılarak öldürülmekte. Nasıl muamele gördüklerini biliyoruz, çünkü bizim Urfalı sürgünlerimiz de aynı yerde. Hükümet adına askerlerin tıbbi muayenelerini yapan genç bir Ermeni doktor geri döndü ve bize her şeyi anlattı.†

Şimdi, kimse onları kurtarmazsa, Urfalı Ermenileri de aynı kader bekliyor. Zeytunlu sürgünlere nasıl muamele edildiğini gören Urfalı Ermeniler, teslim olmaktansa evlerinde öleceklerini söylediler; bundan dolayı onları kim suçlayabilir? Jandarmanın halkı tutuklarken, döverken ve eziyet ederken başvurduğu gaddarlığın, bazılarını direnmeye iteceğinden ve böylece genel bir katliamın tetikleneceğinden korkuyoruz. Bugüne kadar Ermeni Piskoposu ve

* {Amerikan Yardım Komitesi, 4 Ekim 1915 tarihli yayım, Belge 14}. {Raporun tam metni 8 Temmuz 1916 tarihinde New York'taki William Walker Rockwell tarafından Toynbee'ye gönderilmiştir. FO96/206/97. *Report of the Committee on Armenian Atrocities* başlıklı raporda yukarıdaki mektubun son paragrafı yer almıyordu. ORİJİNAL BELGE: ABD Konsolosu J. B. Jackson'ın Büyükelçi Morgenthau'a gönderdiği (ve Urfa'dan Mr. Leslie'nin mektubundan alıntı yaptığı) Halep, 28 Haziran 1915 tarihli ileti; Büyükelçi Morgenthau'ın Dışişleri Bakam'na gönderdiği İstanbul, 13 Temmuz 1915 tarihli iletide yer almaktadır. NA/RG 59/867.4016/92. — A.S.}

† Bkz. Belge 144.

Protestan rahipler özellikle gençleri dizginlemek için büyük çaba harcadılar ve bunu başardılar; böylece bir patlama önlendi. Ancak Hükümet'in her gün halkın en akıllı ve en iyi liderlerini alıp hapse atması yüzünden, kalanları frenleyecek çok az kimse kaldı. Hükümet memurları Ermeni Piskopos'a, silahlarını teslim etmedikleri sürece Ermenilerin yok edileceğini açıkça söyledi, fakat halk silahlarını teslim etmekten korkuyor; çünkü 1895 yılında hükümetin tüm Hıristiyanlara silahlarını bıraktırdığını ve bunun üzerine Müslümanların Hıristiyanlara saldırıp, iki günde 6.000 kişiyi katlettiklerini unutmuyorlar. Şimdi eğer hükümet Müslümanlara da silahlarını teslim ettirirse, Hıristiyanlar kendilerininkileri seve seve verir, fakat hükümet Müslümanların silahlarını toplamıyor. Urfa ihtilalci bir yer değil, asla da olmadı. Burasının halkı her zaman hükümete sadık olmuş, koyun gibi boğazlandıklarında bile hiç direnç göstermemiştir. Yerel idarenin sadakat açısından iyi bir sicili olmuş bir halka zulüm yapmakta bu kadar ısrar etmesi anlaşılır gibi değil. Burada ihtilalci bir örgütlenme yok; ihtilalci düşüncelere sahip 30-40 kişi ya var, ya yok, onlar da ne propaganda yaptılar, ne de örgütlenmiş durumdalar.

134. URFA: MR. TOVMAS K. MIGİRDİÇYAN TARAFINDAN YAZILAN BİR MEKTUPTAN* BİR BÖLÜM; 1 NİSAN 1916'DA NEW YORK'TA ERMENİ GAZETESİ "GOÇNAG"DA YAYIMLANMIŞTIR.

Kahire'ye kaçmadan önce Türkiye'de tanık oldukları olaylar hakkında Mr. {Banfis (?)} ve Miss {M. W. Frearson} ile bir görüşme yaptım.

(Bir İngiliz olan) Miss {Frearson} 18 yıldır {Antep}teki yetimhanenin müdürüydü. Kendisi mükemmel Türkçe konuşur. O ve Mr. {Banfis (?)}, buraya yolculukları sırasında Halep, {Hama} ve {Beyrut}tan geçtiler ve bilgilerini bu merkezlerdeki güvenilir kaynaklardan topladılar.†

İki Ermeni Urfa'dan Halep'e döndüklerinde, bir Acem prensinin Osmanlı'nın Bağdat mebusu (muhtemelen Babanzade İsmail Hakkı Bey) ile birlikte İstanbul'dan Urfa'ya geldiğini ve bir Alman-İsviçreli olan Herr Jacob Künzler'e misafir olduğunu anlatmışlar. Herr Künzler onlarla birlikte Siverek'e gitmiş ve dönüşünde, aralarında yukarıda adı geçen Ermenilerin de olduğu bazı dostlara, Ermeniler için artık kurtuluş olmadığını söylemiş. Bağdat mebusu kendisine şöyle demiş: "Osmanlı Meclisi'nde tüm Ermenileri katletmemize karar verildi. Tek bir Ermeni'yi bile sağ bırakmayacağız, böylece eski padişahın hatasını düzelteceğiz." Aynı zamanda, Herr Eckhard'ın Ermenilere ihanet etmiş ve Türkleri onlara karşı kışkırtmış olmasını üzüntüyle anıyormuş. Urfa'daki Alman Yetimhanesi'nin eski müdürü ve şimdi de bir halı fabrikası ve mağazasının başında olan Herr Eckhard, 1895–1896 katliamından sonra misyoner ve casus olarak Urfa'ya gelen bir Alman topçu subayıdır. 1915 sonbaharında Türk, Kürt ve Arap çetelerini Ermenilere saldırmaya teşvik etmiştir ve üç kez tekrarlanan katliamların sorumlusudur. 250 Ermeni'nin katledildiği ilk katliam 19 Ağustos 1915 günü gerçekleşti; yaklaşık 300 kişinin öldürülüp, kentin yağmalandığı ikinci katliam 23 Eylül günü başladı ve bir hafta sürdü; üçüncüsü 1 Ekim civarında gerçekleşti. Önce tüm Ermenilere Deyr-el Zor'a gitmeye hazırlanmaları emredildi. Her şeylerini kaybettiklerini ve yanlarına alacak hiçbir şeylerinin kalmadığını söyleyerek itirazda bulunduklarında, Fahri Paşa katledilmelerini emretti. Katliam 10 gün sürdü. Alman topçuları Ermeni mahallelerini, kiliseyi ve her yeri yerle bir ettiler, böylece Urfa'daki Ermeni nüfusunun sonunu getirdiler.

Ardından Herr Eckhard'm isteği üzerine, Rev. Apelyan, eczacı Abraham Attaryan, Solomon Kınacıyan Efendi, A. Abuhayatyan ve Hagopyan hapsedildi. Rev. Apelyan, Attaryan ve Hagopyan asıldı, Kınacıyan ile Abuhayatyan kurşuna dizildi.

* Tarih belirlenememiştir; yazıldığı yerin Kahire olduğu anlaşılıyor.

† {"Bu merkezlerdeki güvenilir kaynaklar"ı, "misyonerler, Avrupalı mahkûmlar ve Amerikan konsolosları" olarak okuyun}.

135. URFA: URFA'DAKİ OLAYLARIN GÖRGÜ TANIĞI MRS. J. VANCE YOUNG* İLE GÖRÜŞME; 28 EYLÜL/11 EKİM TARİHLİ "EGYPTIAN GAZETTE" GAZETESİNDE, SONRA DA KAHİRE'DE 30 EYLÜL/13 EKİM 1915 TARİHLİ ERMENİ GAZETESİ "HUSAPER"DE YAYIMLANMIŞTIR.

Beyrut'ta görev yapan bir İngiliz doktorun† eşi olan Mrs. J. Vance Young, Mısır'a Amerikan kruvazörü "Chester" ile geldi. Buraya İskenderun'dan gelen son yolcular arasındadır ve beraberinde Urfa'daki Ermenilerin şehit edilişlerine dair korkunç ayrıntılar içeren bilgiler getirmiştir. Kendisi, defalarca oluk oluk Ermeni kanı akıtmasıyla ünlü bu şehirdeki olayların görgü tanığıdır.

Mrs. Young'la yapılan bir röportaj 28 Eylül günü "Egyptian Gazette"de yayımlandı ve biz, katliamın korkunç yüzünü sergileyen aşağıdaki satırları oradan aldık:

"19 Ağustos günü, akşam beş civarında yaylım ateşi başladı. Bütün akşam yemeği boyunca sesler devam etti ve gece boyunca sürdü.

Ertesi sabah Dr. J. Vance Young, yardımı olur düşüncesiyle şehre inmeyi göze aldı. Bütün sokaklar cesetlerle kaplıymış. Urfa'da tek bir Ermeni kalmadığı kanaatine varmış.

Anlaşılan o ki, katliamlar önceden organize edilmiş, çünkü her Ermeni evine sistematik polis baskınları yapılmış; erkekler vuruluyor ya da başka şekillerde öldürülüyorlarmış, kadınlarsa çocuklarıyla birlikte evlerinden alınarak, açlıktan ölmek üzere çöle sürülüyormuş.

Mrs. Young, Urfa'dan sahile giden yol boyunca çürümeye yüz tutmuş yüzlerce ceset ve perişan durumda birkaç da sağ insan görmüş. Sağ kalanlar insandan çok vahşi hayvanlara benziyorlarmış. Bu manzaranın insanın aklını kaçırmasına yeteceğini söyledi.

Urfa'daki neredeyse bütün iş adamları Ermeniymiş. Şimdi, ilaçları karıştırabilecek tek kimyager de dahil olmak üzere hepsi katledilmiş."

* {Beyrut'ta görevli olan, savaş patlak verdiğinde Urfa'da hareket sınırlaması getirilen bir İngiliz doktorun eşi}.

† Savaş patlak verdiğinde Urfa'da hareket sınırlaması getirilen, Suriye Vilayeti'ndeki 400 İtilaf Devletleri uyruğundan biri.

136. URFA: HALEP'TEN BİR YABANCI TANIĞIN BİR RAPORA (BELGE 141) DÜŞTÜĞÜ NOT; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

Eylül ayının sonlarına doğru, Urfa'daki Ermenilere şehri terk etmeleri emredildi ve bölgenin tüm yerleşim yerlerindeki Ermeniler gibi sürülecekleri bildirildi. Ancak onlar gitmeyi reddettiler. Bunun üzerine zor kullanarak sürülmeleri ve eğer herhangi bir direnç gösterirlerse, gerekli tedbirlerin alınması emri verildi. Ermeniler mahallelerini tahkim ettiler, barikatlar kurdular, mahallenin bir yerinden diğerine yer altı geçitleri kazdılar ve genel anlamda saldırıya karşı kendilerini savunacak her türlü tedbiri aldılar. Fahri Paşa'nm komutası altında, topçular da dahil olmak üzere yaklaşık 6.000 asker Ermenilere karşı harekâta başladı ve Ekim ayının ilk haftaları boyunca mahalle bombalandı. Ermenilerin tüfek ve cephanesi, hatta bir mitralyözleri bile vardı. Kuşatmaya bir süre dayanacak kadar yiyecekleri de bulunuyordu. Ekim ayının ortalarına doğru Türk tarafından yedi subay ve yaklaşık 400 askerin öldürülmüş olduğunu duyduk. Ermeniler bir şekilde savaşa taraf ülkelerin uyruğundan olup, Urfa'da enterne edilmiş durumdaki yedi yabancıyı ve Mr. {Leslie}'yi* {{Türklerin elinden}} aldılar. Türkler bu sekiz kişiyi rehine olarak tutuyorlardı. Mr. Jackson, Mr. {Leslie}nin alıkonulduğunu elçiliğe bildirmişti. Bunun üzerine konuyla ilgili gerekli adımlar atıldı ve Mr. {Leslie}den Ermeni yerleşim bölgesinin dışında ve emniyette olduğuna dair bir telgraf 20 Ekim'de Halep'e ulaştı. Sözü edilen yedi kişiye ne olduğu öğrenilemedi.

Urfa'da enterne edilmiş olan yabancıların durumu elbette önem taşıyor. Bu, Halep'teki yabancı konsolosluk görevlileri arasında ciddi kaygıya yol açtı. Onların daha güvende olacakları yerlere nakledilmelerini her zamankinden daha fazla arzu ediyorlar.†

---

* {Bir American Board misyoneri ve Urfa'daki ABD Konsolos Yardımcılığını vekaleten yürüten kişi}.

† (ORİJİNAL BELGE: Walter Geddes tarafından yazılan rapor, ABD Başkonsolosu George Horton'un Dışişleri Bakanı'na gönderdiği İzmir, 8 Kasım 1915 tarihli iletisinin ekinde yer almıştır. NA/RG59/867.4016/243. —A.S.}

137. {ANTEP}: {ANTEP}TE İKAMET EDEN BİR YABANCININ, MİSS {FREARSON}IN, EYLÜL 1915'TE TÜRKİYE'DEN AYRILIŞININ ARDINDAN YAZDIĞI TANIKLIĞI; KAHİRELİ REV. I. N. CAMP TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.*

Mart 1915'te ilk sürgünler {Antep}ten geçmeye başladılar. Bir kez gelmeye başladıktan sonra, bir veya daha fazla sayıda kafilenin geçmediği gün pek olmadı. Bazıları büyük, bazıları da sadece beş yüz veya altı yüz kişiden oluşuyordu. Bir kafilenin dışında, hepsi soğuğa ve yağmura, ya da yaz geldiğinde yakıcı güneşe karşı herhangi bir koruma olmaksızın açık havada kalmak zorundaydı. İstisna oluşturan tek kafile, su bulunan ağaçlıklı bir yerde mola verme ayrıcalığı için 400 lira ödemiş Maraşlı bir gruptu.

Bir gün, bir fırsatını bulup hasta bir çocuğa su getirmeye çalışan yaşlı bir kadının dövüldüğünü kendi gözlerimle gördüm. Hiç kimsenin su almasına izin verilmediği gibi bir izlenim vermek istemiyorum, fakat sanırım bu ayrıcalık "*bahşiş*" karşılığında veriliyordu. Olanlardan utanç duyuyor gibi görünen ve elinden geldiğince merhametli davranan bazı jandarmalar da vardı.

Her kafilenin öyküsü dehşet vericiydi. Birkaç istisna dışında hepsi soyulmuştu; genç kadınlar ve kızlar götürülmüş, çoğunun ırzına geçilmiş, pek çok kişi gaddarca muamele görmüş ve yolda ölmüştü. Dört haftadır yolda olan büyük bir kafile, Elbistan'da sahipleri daha önce tehcir edilmiş evlere yerleştirildi. Artık yolculuklarının sona erdiğini düşünüyorlardı ve yerlerine yerleştikten sonra şükür duası okudular. Oysa Türklerin elindeydiler; tüm genç kadın ve kızları götürüldü. Ardından tekrar yürüyüşe çıkarıldılar; Türkler kızlardan bazılarını iade ettiler, fakat çoğu alıkondu.

İşin onlar için en zor kısmı, yolculuklarının hiç sona ermemesiydi. Tam vardıklarını düşündükleri ve yerleşip, yapacak iş bulmaya başladıkları anda oradan bir başka yere gönderiliyorlardı. Onlara para verilmesi halinde hemen yola devam etmeleri emrediliyor, çünkü yardım girişimleri Hükümet'e karşı gelme olarak anlaşılıyordu.

Bir pazar akşamüstü büyük bir sürgün kafilesi {Antep}e geldi. Açlıktan baygın düştüklerini duyuyorduk, fakat hiç kimsenin yardımda bulunmasına izin verilmiyordu. Gitmeyi göze alacak kimse olursa, karanlık çöktükten sonra biraz olsun yardım etme şansımızın olabileceğini biliyorduk. Ben bir şeyler yapmam gerektiğini düşünüyordum. Başhemşiremizi yanıma aldım ve neler yapabileceğimize bakmaya gittim. Kampa yaklaştığımızda, biraz ekmek verme fırsatını yakalamayı bekleyen ve bize, o gece yiyecek vermemizin mümkün olmayacağını, fakat belki sabah verebileceğimizi söyleyen bazı Ermenilerle karşılaştık. Ertesi sabah şafak sökmeden önce

* {Rev. I. N. Camp'in açıklayıcı notu:
"Metinde geçen 'ben' sözcüğü, Miss Frearson'ı ifade etmektedir. 'Biz' ise, onu ve Beyrut'a gitme iznini alan bazı misyonerleri içerir. Bilindiği kadarıyla, Beyrut'a gelen grubun diğer üyeleri hâlâ orada olup, ülkeyi terk etmelerine izin verilmiyor. Bu durum hiçbir şekilde ve hiçbir koşulda yayımlanmamalı ve de kişilerin hiçbirinin adı geçmemelidir. Amerika'da ya da İngiltere'de gazetelerde yayımlanan her şey Türkiye'ye bildiriliyor. Dolayısıyla adların açıklanması sağ kalan Ermenilerin yanı sıra buradaki Amerikalılar ve diğer yabancılar açısından şimdikinden daha da büyük sorunlar doğurabilir."}

tekrar geldik ve yol boyunca yaklaşık dört yüz {Antepli} Ermeni gördük. Yanlarından geçtiğimizi gördüklerinde, bazıları, "Gitmenizin faydası yok; hiç kimseye izin verilmiyor," diye seslendiler. Ancak biz devam ettik ve jandarmanın bulunduğu yere geldiğimizde, bize, sinirli bir biçimde yaklaşmamamızı söyledi. Artık gün ışımıştı. Başhemşiremiz uzun süre yalvardı. Sonunda jandarma, "Pekiyi, ne vereceksen çabuk ver; ama (beni göstererek) bu, buradan ileri gitmesin," dedi. Biz yiyecekleri dağıtırken, jandarma sinirlendi ve bana uzaklaşmamı söyledi. Arkasından sahneye üç atlı çıktı. Sürgünleri hâlâ yola çıkartmadığı için görevli adamı azarladılar ve çok yumuşak davrandığını söylediler. Aralarından biri atından indi ve her iki elinde de birer kamçıyla {Antepli} Ermenilere doğru yürüdü. Yanıma geldi ve bana kamçıyla bir-iki kez vurdu. Yaptığımın ne zararı olduğunu sordum. Tekrar yaklaştı ve "Sen {Zeytun}lusun" diye bağırdı. (Sürgünlerle bağlantı kurmak için bir Ermeni gibi giyinmek zorundaydım.) Diğer iki subaydan biri atını beni ezme niyetiyle üstüme doğru sürdü, ama at sadece koluma çarptıktan sonra başını çevirdi. Ermeni olan başhemşire bunu görerek, "O yanlış bir şey yapmadı. O, {Zeytun}lu değil. Atınız sizden daha merhametli" dedi. Dönüp, yürümeye başladık. O sırada atlının, yanındaki atlıyla Almanca konuşmaya başlaması karşısında çok şaşırdım. O zaman anladım ki bunlar Türk değil, Alman subaylarıydı. Yüksekçe bir tepeye çıktığımızda, bu üç atlının {Zeytun}a doğru at sürdüklerini gördük. Sürgünler ters yöne sevk ediliyorlar, her yola çıkma anında dövülüyorladı. Başka jandarmalar da geldi. Her yerden kamçılanan insanların çığlıkları geliyordu.

Bir akşam gün batımında Dr. {Merrill} ve Mr. {Ranney} yürüyüşe çıktılar. Yolda, çevresinde leş yiyen köpeklerin dolaştığı, ilk bakışta bir paçavra yığını sandıkları bir şey görmüşler, fakat daha yakına gittiklerinde onun ölmekte olan bir kadın olduğunu anlamışlar. Kadın, Dr. {Merrill}ın getirdiği sıcak sütle biraz kendine geldikten sonra, "Bunu bana niye içirdiniz ki, ben ölmek istiyordum," demiş. Kadın kısa süre sonra öldü. Oldukça genç bir kadındı ve ölümünden kısa süre sonra çok iyi bir aileden geldiği anlaşıldı.

Dr. {Merrill} bazen hasta bir kadın için iyileşene kadar yanlarında kalma izni alabiliyor, kadın bir sonraki kafileyle gönderiliyordu. Bu şekilde yardım ettiği ilk kadın yeni doğmuş bebeğiyle birlikte birkaç hafta dinlendikten sonra gitti, fakat ikinci kadın öldü.* Bir başka seferinde hastanedeki Ermeni başhemşire bir kafileye yardım için gönderilmişti. Oraya ilk gittiğinde jandarma geçmesine izin vermemiş. Jandarmadan, "*Allah* rızası için" diyerek, muhtaç haldeki {{yeni doğum yapmış}} bir kadının yanına gitmesine izin vermesini istemiş, yalvarmış. Sonunda jandarma izin vermiş, fakat kafilenin hareketi için emir geldiğinden, çok az zamanı olduğunu da söylemiş. Sürgünler yola çıkmaya hazırlandıklarında, jandarma bebeğin babasını dövmeye başlamış ve hatta birkaç saat önce doğum yapmış olan kadına bile kamçısıyla vurmuş. Hemşire itiraz etmiş ve zavallı kadın da gidecekse ona bir hayvan verilmesi gerektiğini söylemiş; bunun üzerine jandarma birkaç adım ilerlemiş, yaşlı bir adamı döverek eşeğinden

* "{Antep} dışındaki bir sürgün kampında bir kadın doğum yaptı. Koleje götürüldü ve orada küçük bir odaya kondu. İyi bakılmasına rağmen birkaç gün içinde öldü; kısa bir süre sonra çocuk da öldü. Hamileliğinin en zor döneminde sürgüne çıkarılmış {Maraş}tan buraya yaklaşık doksan kilometrelik yol boyunca kötü muamele görmüş ve dövülmüştü." – *Aynı tanığın daha önceki ve daha az ayrıntılı anlatısından.*

indirmiş ve kocasına karısını bindirmesini söylemiş. Daha sonra kadının kentin öbür ucuna varmadan öldüğünü öğrendik.

Her kafile, {{önceki kafileler tarafından}} yolda terk edilmiş yaşlıları ya da anneleri öldüğünden geride bırakılmış çocukları yanlarına alıyordu. Ne zaman sürgünleri görmeye gitsek, genç kadınları ve kızları Türklerden korumamız için yalvarıyorlardı. Ve biz hiçbir şey yapamıyorduk! Sürgünlerden herhangi birine yardıma kalkışacaklara neler olacağı tekrar tekrar hatırlatılıyordu. Fakat bu tehditlere rağmen {Antep}in {{Ermeni}} halkından pek çok kişi akrabası kalmayan bebekleri yanlarına alıyordu. Çoğu hiç de göze güzel görünmeyen bu bebeklere gösterilen şefkat çok etkileyiciydi. Bunun en üzücü yanı, gitme sırası kendilerine geldiğinde {Antep} halkının bazılarının evlat edindikleri bu çocukları yanlarında götüremeyecek kadar yoksul olmalarıydı. Ama yine de birçoğu buna rağmen çocukları yanlarına aldılar. İyi kalpli bir adam hasta bir bebeği ve topal bir kızı evlat edinmişti. O ve geniş ailesi tehcire gönderileceği zaman, bana gelip, kendi üç aylık bebeğini evlat edinmemi ya da bakımını üstlenmemi istedi; karşılığında bana elinde avucundaki tek şeyi, iki yüzüğü vermek istedi.

Sürgünler dağ evlerinden tehcire çıkarıldığında, başlarda körler, topallar ve sakatlar {Maraş}ta bırakılmıştı. Fakat bir süre sonra onlar da sürüldüler. Sıcak bir öğleden sonra, bunlardan yaklaşık üç yüzü {Antep}te her zaman onların sorumluluğunu üstlenmiş cesur bir genç dul kadının bakımı altında yola çıkarıldı. Tüm kafilede sadece on dört eşek vardı.

Evlerini terk ettiklerinde, insanların yanlarına mümkün olduğunca çok şey – döşek, yiyecek, giysi, vb.– almak istemeleri doğaldı. Hayvanı olan köylüler, özellikle katırcılar avantajlı konumdaydılar, çünkü diğerleri hayvan istediklerinde Türkler o kadar fahiş fiyatlar talep ediyordu ki, yoksul insanlar, hele bir de ailelerinde yaşlılar veya küçük çocuklar varsa, ne yapacaklarını bilemediler. Dolayısıyla Türklerden kiralanmak zorunda kalınmayan hayvanların sahipleri daha iyi durumdaydılar. Yük hayvanlarının yetersizliği sorunu, özellikle evlerinden giderek daha da uzaklaştıkça sürgünler açısından büyük önem taşıyor, sonunda birçoğu taşıyabildikleri az sayıda eşyalarını çaresiz yol kenarında bırakmak zorunda kalıyordu. Gerçi jandarmalar, çoğu kez mallarının sonradan kendilerine ulaştırılacağını söylüyorlardı. Fakat bir defasında bir kafilenin bazı mallarını {Antep}ten dokuz saat uzakta bıraktığını ve bir jandarmanın bunları kente götürüp mezatla sattığını biliyoruz.

Dr. {Shepard}, muhtaç sürgünlerin bulunduğu yerlere gidip, Birleşik Devletler'den para temin edebilirse, bazılarına yardım etmek için izin alıp alamayacağını sordu. Bu talep kesin bir şekilde reddedilince, "Ama neden, yoksa ölecekler," dedi. Türk subayının cevabı şöyleydi: "İyi ama sen niye gönderildiklerini sanıyorsun ki?"

İlk kafileler geldiğinde, hükümet bazen ekmek veriyordu, fakat bu uygulama uzun sürmedi. Bazen kent halkına sürgünlere ekmek verme izni veriliyordu, ancak bu da nadiren oluyordu. Sürgünlerin yanına gitme ve onlara yardım edebilme fırsatını bekleyen insanlar her zaman vardı. Biz,* kentin öbür yakasındaydık, fakat diğer çalışma arkadaşlarım† sürgünlere daha yakındılar. Dolayısıyla enstitünün müdürü yiyeceklerin orada pişirilmesine izin vermişti.

* {"Biz"i, "yetimhaneden bizler" olarak okuyun}.

† {"Çalışma arkadaşlarım"ı, "Kolejdekiler" olarak okuyun}.

Böylece öğrenciler sürgünlere gizlice yemek götüreceklerdi. Geceleri genellikle tek bir nöbetçi bekliyordu, dolayısıyla geçmelerine izin vermesi için en iyi yemeği nöbetçiye vermek kaydıyla, yemekler sabah saat üç-dört civarında götürülüyordu. Daha sonra kentin {{Ermeni}} kadınları bir komite oluşturdular ve gücü yeten herkesten yiyecek topladılar. Ayrıca ekmek dağıtan ve ayakkabısı olmayanlara ayakkabı veren, böylece sıkıntıyı biraz olsun hafifletme konusunda önemli bir iş başaran dört kişilik bir yardım komitesi de vardı. Bu komitenin ruhban sınıfından olmayan üyelerinden biri, yardım işinde en faal olanı, Protestanlara muafiyet verilmesinden sonra {Antep} ahalisi arasında tehcire uğrayacak ilk kişi olacaktı. Neden gitmesi gerektiğini sorduğunda, ona hükümetin düşmanlarını beslediği için gönderildiği söylendi.

Eğer doğru hatırlıyorsam, ya 30 Temmuz ya da 31 Temmuz günü ilk grup {Antep}li tehcir edildi. Önce en zengin Gregoryen aileleri, ardından en zengin Protestanlar sevk edildi. Protestanlar ayrılır ayrılmaz, gitmeleri gerekmediğine, kısa sürede Hama'ya veya başka yerlere sevk edileceklerine, diğerleri gibi yollarda uzun süre geçirmelerine meydan verilmeyeceğine dair bir söylenti duyduk. Biz bunun kasıtlı yapıldığını düşünüyoruz. Yola çıkan ilk kafiledekiler, birinci gecenin mola yerine varmadan saldırıya uğramış ve bütün gece boyunca karılarını ve kızlarını korumaya çalışmışlar. Daha sonra, o sıralar Halep'te bulunan Dr. {Shephard} bize, bu insanların çoğunu gördüğünü ve o gece yaşananların öyküsünü onlardan dinlediğini anlattı. Gece boyunca uyumamışlar, bir ya da ikisi öldürülmüş, bazıları yaralanmış ve bir kişi akli dengesini kaybetmiş. Biz bu haberleri almadan önce, öğretmenlerimizden birinin kardeşi bize gördüklerini anlattı. Öğretmenimizin kardeşi, bir subayın emrindeydi. Subay geçen akşam onu bir iş için kente göndermiş. Kente yaklaştığında, Mutasarrıf'ın oğlunun ve 4-5 arkadaşının tepeden tırnağa silahlı bir halde, sürgünlerin gittikleri yöne doğru hızla at sürdüklerini görmüş. Hepimiz belki de sürgünleri geri çağırmaya gönderildiler diye düşünerek, geri dönmelerini beklemeye başladık. Daha sonra öğrendik ki, saldırıyı yapan ve onları soyan bu kişilermiş.

Protestanlardan oluşan ilk grup gönderildikten kısa süre sonra, Dr. {Merrill}, ABD Büyükelçisi'nden, Halep'teki Konsolos'tan ve İstanbullu Mr. {Peet}ten, Protestanların tehcir edilmeyeceğine dair telgraflar aldı. Dr. {Merrill} bu üç telgrafı Mutasarrıf'a götürdüğünde, Mutasarrıf'ın canı sıkılmış ve böyle bir haber almadığını söylemiş. Yine de kısa bir süre ortalık sakindi. Kolejin açılma tarihi yaklaştığında, bu konu konuşulmaya başladı. Herhangi bir karara varılmadan önce, bir Türk öğrenci Dr. {Merrill}e geldi ve öğrenime başlamak için sabırsızlanır bir halde okulun ne zaman açılacağını sordu. Dr. {Merrill} bunu, Türklerin kolejin açılmasına razı olmak şöyle dursun, bunun için oldukça istekli oldukları şeklinde yorumladı. Bu yüzden, öğretim kadrosuna danıştıktan sonra cevap bekleyen Türklere okulu gelecek hafta açacaklarını söyledi. O gün cuma'ydı sanıyorum. Cumartesi günü ise profesör ve öğretmenlerden ikisi hariç hepsine ertesi pazartesi sabahı kentten ayrılmaları gerektiği bildirildi. Dr. {Merrill} biraz süre tanınması için ricada bulunmaya gittiğinde Mutasarrıf sinirlenmiş ve isterse kendisini de çok uzağa göndermeye yetkili olduğunu bilip bilmediğini sormuş.

Profesörler ertesi pazartesi sabahı yola çıkarıldılar. {Antep}teki hastanenin başhemşiresi Mrs. {Dağlıyan}a – evliliki öncesi kimliğiyle Düsseldorflu Alman Alice Bewer (Bauer?) – bir öğretmen olan Ermeni kocasıyla birlikte sürgüne gitmesi emredildi. Dr. {Merrill} konuyu Mutasarrıf'a ilettiğinde, şu cevabı almış: "Kadın onun malı değil mi, adam da Ermeni değil

mi?" Kadının kocası, eşinin kurtulmasını istediğinden endişe içindeydi; bu nedenle Alman Konsolosu kadının ülkeyi terk etmesi için izin almaya çalıştı, ancak başaramadı. Daha sonra Mrs. {Dağlıyan}dan, kentin dışına çıktıklarında jandarmanın yanlarına gelip, eğer korunmak isterlerse para vermeleri gerektiğini söylediğini öğrendik. Parayı vermişler. Küçük bir istasyona ulaştıklarında, açık havada bekleşen binlerce sürgün görmüşler. Bekleyişlerinin dördüncü gününde Mrs. {Dağlıyan} bir trende birkaç Alman subayı görmüş ve onlardan Halep'e giden trene binebilmesi için geçiş izni almış. Beşinci gün o, kocası ve bebeklerinin trenle Halep'e gitmesine izin verilmiş, fakat kocasının ailesi beklemek ve diğer sürgünlerle gitmek zorundaymış. Birkaç haftalık yolculuğun ardından ve fahiş paralar ödedikten sonra bir Arap köyüne sevk edilmişler. En son gelen habere göre, Prof. {Dağlıyan} Halep'teki bir Müslüman okulunda, karşılığında hiçbir ücret almadan öğretmenlik yapıyormuş.

{Antep}teki rahiplerden üçü, aylardır hapishanenin pislik içindeki hücrelerinde tutuluyordu. Kolej profesörlerinden üçü de aynı durumdaydı. Sonunda jandarmaların rahipleri vaaz vermelerine yetecek bir süre için hücrelerinden çıkartmasına izin verildi, aksi takdirde çıldırmalarından korkulmuştu. Dendiğine göre, rahipler çok güzel bir vaaz vermişler. Rahipler daha sonra serbest bırakıldılar, fakat bir kişi ve daha önceden İstanbul'a kaçmayı başaran bir başkası dışında kolejdeki profesörlerin hepsi tehcir edildi.

Kalabalık yola çıkar çıkmaz, her türlü hastalık boy gösterdi ve hızla yayıldı; bunun üzerine onlara bakması için {Antep}te kalmış iki doktordan biri bulundukları yere gönderildi. Sürgünlerin, sevk edilecekleri yere trenle gitme umuduyla haftalarca beklediği oluyordu. Sonra kendilerine bir hayvan kiralamaları gerektiği söyleniyordu. Kira bedeli o denli yüksekti ki, tüm yüklerini geride bırakmaları gerekiyordu. Jandarmalar eşyalarının sonradan onlara ulaştırılacağını söylüyordu, fakat bu eşyalar çok geçmeden sahipleri tehcir edilmiş bir evde istiflenip, mezatla satılıyordu.

Gitmeleri gerektiği söylendiğinde insanlar mallarının bazılarını hemen satmaya çalıştılar, böylece ellerine biraz para geçebilecekti. Fakat gerçek anlamda sattıkları söylenemez, çünkü kaliteli yün şiltelerin bir kuruşa satıldığını duyuyorduk. Söylediklerine göre, normal zamanlarda yüz kuruşa satılacak bir eşyaya verilen en yüksek bedel yirmi kuruştu. Büyük bakır tava ve kaplar neredeyse bedavaya gidiyordu, sonra bir gün iki Yahudi sahneye çıktı ve çok daha iyi fiyatlar vermeye başladılar. Fakat bu adamlar üç gün sonra hapse atıldılar. Böylece Türkler istedikleri fiyattan mal satın almayı sürdürebildiler. Hükümet tehcir edilenlerin yoksullara verdikleri eşyalara bile el koyuyordu. Koleje götürülmekte olan bazı antikalar ve kitaplar aynı kaderi paylaştı. Bir paketle yürüyen herhangi birinin yolu kesiliyor, aranıyor ve soyuluyordu.

Profesörler gönderildikten sonra, Protestan kiliselerinin rahipleri ve tehcir edilmemiş iki profesör hapse atıldı. Önce evleri arandı, tüm kâğıtlar ve her türlü yazılı malzeme Hükümet Konağı'na götürüldü. Hıristiyan cemaatlerinin sekreterleri soruşturuluyor ve bazılarının tehcir edilmiş olduğu görülüyordu; bu durumda onların geri getirilebileceklerini düşünüyorduk; fakat ben ayrılıncaya kadar geri gelen olmadı. {Beyrut}ta beklerken, hapse atılmış olanların serbest bırakıldıklarını duydum.

{Antep}tekilerin tehciri başladığı sırada, American Board'a ait olanlar dışındaki tüm gayrimüslim okullarına Hükümet el koydu. Aynı zamanda büyük Ermeni kilisesi ve Protestan

kiliselerinden birine el konuldu, fakat ben {Antep}ten ayrılmadan önce bunlar sahiplerine geri verildi.

Profesörler götürüldükten sonra, suç işlemişlerin dışında artık hiçbir Protestanın sürülmeyeceği bildirildi. Fakat her gün bir-iki aileyi sudan nedenlerle sürülmeye devam ediyorlardı. Yardım komitesi çalışanlarından biri ilk gönderileceklerdendi. Tehcir edilmelerinin nedeni, sözümona kendilerine gönderilmiş olan, fakat kendilerinin hiç görmediği bir mektupmuş. Mektuplarda yüksek fiyatlardan, yoksulluktan, hastalıktan, para ihtiyacından ve işsizlikten söz edilmesi yasakmış. Dolayısıyla bize gönderilmiş olabilecek mektuplarda yardım parasından ya da başka bir yasak konudan söz edilmemiş olması için dua etmeye başladık.

Protestanlar, tehcir edilmeyecekleri resmen ilan edilir edilmez bir şükran ayini düzenlediler; ayinde görevlilerden biri şöyle dedi: "Şimdi şehirde kalmamıza izin verildiğine göre, hükümete bizden şikâyetçi olmasına neden olacak hiçbir fırsat vermemeliyiz. Eğer oğullarımızı askere çağırırlarsa tek sözcük söylemeden oğullarımızı teslim etmeliyiz; eğer askerler için para, mal veya elbise isterlerse, evlerimizde kalma ayrıcalığının bedeli olarak hemen verelim. Onlara ülkeye sadık olduğumuzu gösterelim. İster şehirden geçen sürgünlerden olsun, ister arkadaşlarımız ve akrabalarımız arasından olsun, kimse sürgüne çıkarılmış herhangi birini veya bir çocuğu evine almasın. Hükümet'e bizden istenen her şeyi yapacağımızı gösterelim."

Kumaş dükkânlarındaki malların hepsi Ermenilere aitti; ancak tehcir sırasında Türkler istedikleri her şeyi aldılar ve hiçbir bedel ödemediler. Yani dükkân sahipleri çoğu zaman neredeyse hiçbir şey alamadılar; ya hediye ettiler ya da dükkânlarını kapattılar. Her ne kadar dokuma tezgâhı bulunan şehrin yerlisi evlerde bazı yerel kumaşlar bulunabilse de, tehcirden hemen sonra bir düğme satın almak bile mümkün değildi.

{Antep}ten ilk kafile sevk edildiğinde, onlara sadece kısa süreliğine sevk edildikleri, evlerini ve eşyalarını merak etmemeleri, hükümetin evlerini mühürleyeceği ve eşyalarının muhafaza edileceği söylenmişti. Oysa sürgünler kentten henüz fazla uzaklaşmamışlardı ki, büyük evlere askerler yerleştirildi. Bunlar cüzi bir paraya kiraya veriliyor ve kiralar hükümete ödeniyordu. Yoksul evler yoksul Türklere verildi. Her akşam kentten dışarıya tüm çıkışlar dikkatle denetleniyordu; eğer bir binadan bir diğerine gitmeye kalkarsak, yolumuz kesiliyor, nereye ve ne için gittiğimiz soruluyordu. Eğer hizmetkârımızı dışarıda görürlerse, üstünü arıyorlar ve bazen de dövüyorlardı; sonra da bir daha geç kalmamasını tembih ediyorlardı. İlk günlerde güneş batımından sonra dışarı çıkmamıza izin verilmiyordu; giderek gün batmadan önce bile izin vermemeye başladılar. Bu, yalnızca benim gibi, savaşan ülkelerin uyrukları için değil, tarafsız ülke uyrukları için de geçerliydi.

Evi {Hısn-ı Mansur (Adıyaman)}da olan eski bir kolej öğrencisi, bir Türk dostunun yardımıyla {Antep}e kaçmayı başarmıştı. Bize, kasabasındaki bütün erkeklerin katledildiğini söyledi. O kasabanın ve yanındaki köyün erkeklerinin askere alındığını ve {Siverek} yönünde açılacak bir yolun yapımında çalışmaya gönderildiklerini duymuştuk. Yol inşaatı biter bitmez, erkekler yaptıkları yolun kenarına götürülmüş ve subayları askerlere, Ermeniler için barut harcanmamasını emrettiği için çoğunlukla bıçaklarla öldürülmüşler.

Yöreden ayrılma izni verilmiş bir İngiliz (buradan ayrılıp ayrılamadığı konusunda kaygılarımız vardı), tren beklerken gördüğü manzarayı kilise kadınlarımızdan birine anlatmış.

Daha hızlı yürüyemeyeceklerini söyledikleri için insanların ayaklarının yukarı kaldırılarak tüfeklerin kabzasıyla dövüldüğünü, ayakların bu yüzden inanılmayacak kadar şişip şekilsizleştiğini görmüş.

{Antep}teki kolejin kahyasının tehcir edilmesinin nedeni, kayınbiraderinin ona bir mektupla birlikte dişçisinin aletlerini göndermesi ve ondan bu aletleri satmasını istemesiymiş. Kayınbirader, nereye gönderileceklerini öğrendiği zaman bunu kendisine bildireceğini belirtiyor, ondan parayı oraya göndermesini rica ediyormuş. Ancak ne dişçi aletleri, ne de mektup kahyanın eline geçti. Ona sadece böyle bir mektubun kendisine gönderilmiş olduğu, bu nedenle ailesi ve küçük çocuklarıyla birlikte sürgüne gidecekleri söylendi. Bu olay, Protestanlara kalabilecekleri söylendikten sonra yaşandı.

Türkler ne zaman bir zafer kazanmış olduklarını zannetseler çekilmez olurlar. Örneğin, Süveyş Kanalı'nı ele geçirdikleri haberi geldiğinde böyle oldu. Gece gündüz sevinç gösterileri yaptılar, Hıristiyanlara karşı çok saldırganlaştılar. Bir İngiliz bayrağı sokaklarda, toz toprak içinde sürüklendi, üstüne tükürüldü, ayaklar altında çiğnendi, vs. Gürültüleri bütün gece sürdü. Bu sözde zafer zamanlarında, gerçekten muzaffer olduklarında neler neler yapacaklarını sergilemiş oluyorlar.

Köylülerden bazılarının inançlarını yaşamalarını görmek çok güzeldi. Bir akşam büyük bir kafile geldi. Hemen ilahiler okumaya ve ayin yapmaya başladılar. Ertesi sabah sorduğumuzda, rahiplerini götürüp öldürdüklerini ve son sözünün "Ayin yapın" olduğunu söylediler. Ve pırıl pırıl gözlerle, "Yedi haftadır yollarda olmamıza rağmen tek bir ayinimizi bile kaçırmadık," diye eklediler.

Bir başka kafiledeki sürgünler, eğer Tanrı izin verirse tehcirden kurtulmak için nasıl dua ettiklerini anlattılar ve "Milletimiz için bunda mutlaka bir hayır vardır; yoksa Tanrı buna izin vermez. Tek derdimiz kocalarımızın bizi bulup bulamayacakları," diye konuştular. Zavallı kadınların, kocalarının zaten öldürülmüş olduğundan haberleri yoktu; biz de başkalarından öğrenmiştik.

{Antep}te tehcir başladığında, üst düzey bir yönetici, {Fahri} Paşa geldi ve hem Müslümanların, hem de Hıristiyanların ileri gelenlerini çağırdı. Hıristiyanlara, son derece nazik bir biçimde, Müslümanların onlara iyi davranıp davranmadığını ve benzeri sorular sordu. Kulağına bazı şeyler geldiğini ve Ermenilere kötü muamele edildiği doğruysa, bir Hıristiyana zalimce davranmaya cüret eden bir Türkü, öz kardeşi bile olsa, kendi elleriyle asacağını söyledi; Ermenilerden korkmadan konuşmalarını rica etti. Sonra da {Zeytun} ve {Maraş} sancaklarındaki tehciri yönetmek üzere {Antep}ten {Zeytun}a geçti. Bu şekilde davranmalarının amacı, Ermenilerin savunmaya geçmelerini önlemekti.

{Fahri} Paşa'nın yanında, üç Alman subayı vardı, fakat Alman subaylarının tehciri yönettiğini izlenimini edinmedim. Alman Konsolosu, tehcir başlamadan önce {Antep}ten {Maraş}a ve {Zeytun}a gitmişti. Bazıları tehcirden onun sorumlu olduğunu söylediyse de onun böyle bir gücü olduğunu sanmıyorduk.

Ermeni doktorların büyük bir çoğunluğu askere alınmıştı. Hizmet birliklerinde bir hastalık görüldüğünde, {Antep}te bırakılan üç Ermeni doktordan birinin hastaya bakmak üzere gönderileceği kesindi. Bu yüzden sevgili bir dostumuzu, başlarda Dr. {Shepard}a asistanlık yapmış bir doktoru kaybettik. Bağdat Demiryolu'nun bu kesiminde çalışan ve hemen tümü

Ermeni olan askerlerin bulunduğu bir kampa gönderilmişti; kampta tifüs salgını vardı. Kısa bir süre sonra yaşlı doktorun hasta olduğunu bildiren bir telgraf geldi. {Antep}teki en yaşlı doktor olmasına ve kentteki herhangi bir doktordan daha fazla Müslüman hastası bulunmasına rağmen, hiç acımadılar. Lanetli Ermeni ırkına mensup değil miydi? Ve onun gibi birinin kaderi, gitmek zorunda bırakıldığı kampta tifüsten ölmek olmayacaktı da ne olacaktı?

1915 Mart başlarında, {Maraş}ta Hükümet Miss {Salmond}ın yetimhanesine el koydu; kızları ve genç kadınları Türklerin sorumluluğuna bıraktı. {Maraş}ta Alman yetimhanesinin yöneticisi İsviçreli Miss {Rohner}, savaşın başlangıcında bütün Alman yetimhanelerinde kalan kızlar gibi kendi sorumluluğu altındaki* kızların da tehcire gönderilmek üzere tahliye edilmelerinden sonra, yaşça daha büyük olan ve evlenip ilk tehcirlerin gerçekleştirildiği kazalarda yaşayan kızlardan bazılarını koruması altına almıştı. Onları ancak kısa bir süre saklayabilmişti ki, Alman Konsolosu bu kızları teslim etmesi gerektiğini bildirdi. Miss {Rohner}, yetkili birini bulup gerçekte ne yaşandığını anlatabilmek umuduyla İstanbul'a gitti, fakat hayal kırıklığına uğramış bir halde döndü.

Sonbaharın başlarında Urfa'da terör estirildiğini duyduk; öyle ki şehrin adını duymak bile insanları dehşete düşürüyordu. Aralarında, Miss {Shattuck}ın sadık yardımcısı, 2.000'den fazla insanın çalıştığı devlet işletmesinin yöneticisi {Solomon Kınacıyan} Efendi'nin de bulunduğu üç kişinin sürgüne yollandığını öğrendik. Daha sonra kente geri getirilmiş ve işkence edilmişler. Daha sonra Mr. {Leslie}, karısına yazdığı mektupta, {Solomon} Efendi'nin çocuklarının, yetim olduklarını bildiğimiz bazı başka çocuklarla aynı durumda olduğunu söylemiş, biz de bu ifadeden {Solomon} Efendinin de kesinlikle öldürülmüş olduğunu anladık.† Bir süre geçtikten sonra bir arabacı, bu üç adamı Divan-ı Harbi Örfi'ye çıkarılmak üzere Diyarbakır'a götürmesi için görevlendirildiğini anlattı. Urfa'dan biraz uzaklaşmışlar ki, adamlara arabadan çıkmaları söylenmiş. Az ilerideki bir dereye götürülmüşler ve şoför kısa bir süre sonra silah sesleri duymuş. Dört jandarma koşarak arabaya gelmiş ve şoföre devam etmesini söylemiş. Aralarından biri arabanın içine bakmış ve mahkûmların nerede olduklarını sormuş. Arabacı "Onları aşağıya siz indirmediniz mi?" diye karşılık verdiğinde, jandarma onu, kaçmalarına göz yummakla suçlamış ve esas kendisinin mahkemeye çıkartılması gerektiğini söylemiş. Dolayısıyla şoför Urfa'ya dönmek zorunda kalmış. Adamların eşyalarını Hükümet Konağı'na götürmesini söylemişler. Sonra da serbest bırakmışlar.

Miss {Shattuck}ın hizmetkârı {Mr. Hagopyan}ın, yoksul bir aileye yardım götürmek üzere Garmuş'a giderken hunharca katledildiğini duyduk. Ayrıca Urfa'da, ilkinde sadece sokaktaki erkeklerin katledildiği iki katliam olduğunu da duyduk. İkincisinde evlere de girilmiş.

Benim yetim çocuklarımdan {Mıgirdiç}, Dr. {Smith} ile gitmişti ve bölgeyi terk etmesi söylendiğinde onun yanında çalışıyordu. Dr. {Smith} hakkında suçlayıcı bir şeyler söylemesi için işkence görmüştü. Daha sonra, Dr. {Shepard} Halep'teki Diyarbakır sürgünlerinden oğlan hakkında haber almaya çalıştığında, aldığı cevap, "Bize on iki yaşından büyük erkekler hakkında soru sormayın, bildiğimiz kadarıyla hepsi öldürüldü" olmuştu.

---

* "Sayıları bini aşan." -*Daha önceki anlatımından.*

† "Protestan rahip ve bir doktor da öldürüldü." - *Daha önceki anlatımından.*

Genel kanı, Mr. {Leslie}nin zehirlendiği yolundaydı. Akli dengesini yitirme tehlikesiyle karşı karşıya olduğuna dair haberler almıştık. Ancak ben {Antep}ten ayrılmadan önceki akşam, Urfa'dan gelmiş Müslüman bir katırcı Dr. {Merrill}e, Mr. {Leslie}nin ölmüş ya da öldürülmüş olduğunu söylemiş. Bana da, Halep'e varır varmaz Dr. {Merrill}in duyduklarını konsolosa aktarmam tembihlendi. Anlattıklarımdan sonra Konsolos Mr. {Leslie}den kısa bir süre önce aldığı bir telgrafı gösterdi; telgrafta şöyle yazıyordu: "Hükümet Konağı'nda emniyette ve iyiyim." Ardından, {Beyrut}ta, Mr. {{Leslie}}nin zehir içtiğini duyduğumuzda birisi, yetkililerin onu sinir krizinin eşiğinde olduğunu yazmaya zorlamış olabileceği yorumunu yaptı. Ona göre böylece Mr. {{Leslie}}nin zehir içtiği haberini yaymaya zemin hazırlanmış olacaktı. Bir başkası da, "Evet tam da, kampta salgın olduğu bir sırada, mahkûmların iyi olduklarını belirten bir mektup imzalamaya zorlandıkları gibi," diye ekledi.

{Antep}ten Halep'e yolculuğa çıktığımızda, yolun biraz ilerisinde, Bağdat Demiryolu'na bağlanan Kotmo İstasyonu'nun çok yakınında büyük bir mülteci kampı gördük. {Antep}ten ayrılmadan önce 37.000 kişinin tren beklediğini duymuştuk, fakat görebildiğimiz kadarıyla, orada 7-8.000'den fazla sürgün yoktu.

Halep'e yaklaştığımızda kağnılardan, katırlardan, eşeklerden, kadın, çocuk ve birkaç yaşlı erkeği taşıyan birkaç attan oluşan çok uzun bir kafilenin yanından geçtik. Arabacımız aşağıya indi ve bazılarıyla konuştu. Adana'dan ve Mersin'den sevk edildiklerini söylemişler. Görmüş olduğumuz başka sürgünlere nazaran o kadar iyi durumda görünüyorlardı ki, pek sürgüne benzemiyorlardı. Aralarında her zamankinden çok daha fazla erkek vardı.

Daha sonra Halep'e ulaştığımızda, orada 20.000 sürgün olduğu ve bazı günlerde ölüm sayısının 400'e çıktığı söylendi. Kendilerini bu zavallı insanlara yardım etmeye adamış yerli bir doktor ve karısı evlerini terk etmiş ve bizim kaldığımız otele gelmişlerdi. Onlardan günde iki kez rapor alıyorduk.

Harput'tan ayrıldıklarında sayıları 5.000 kadar olan bir kafileyi duymuştuk. İçlerinden sadece 213'ü Halep'e varmış. Yola çıktıklarında, her yaştan, her cinsiyetten insan varmış aralarında. Fırat boyunca Halep'e doğru ilerliyorlarmış. Fırat'a akan çaylara vardıklarında, tüm sağlıklı erkekler suya atılarak boğdurulmuş ve cesetleri suda bırakılmış. Ardından, sağ kalanların – kadınlar, çocuklar ve birkaç erkek – bütün giysileri çıkartılmış. Çıplak halde derelerden geçirilmişler, soğuk gecelerde açıkta yatmışlar ve kızgın güneşin alnında kalmışlar. Son birkaç kilometre kaldığında üçüncü sınıf tren vagonlarına hayvanlar gibi yüklenerek Halep'e getirilmişler. Vagonların kapıları açıldığında, halk çıplaklıklarıyla alay etmiş. Yolculukları sırasında, Ağustos ayının sıcak bir gününde bir ırmağın kıyısına gelmişler. Su almaya koşuşmuşlar, fakat yanlarındaki jandarmalar tabancalarını doğrultup, su almaya gidenlerin bir mecidiye ödemek zorunda olduklarını söylemişler. Bazıları verebilmiş, fakat çoğunluk verememiş. Orada bir süre bekledikten sonra, soyunmaları ve sudan geçmeleri söylenmiş. Mallarını hayvanlara taşıtma hakları varmış, çünkü hayvanlar için iki gün daha para ödemişler. El ele tutuşmuşlar ve karşıya geçmişler, fakat jandarmaların, hayvanları ve

erzaklarıyla gelip onları bulmasını boşuna beklemişler.* Bu grupta en iyi Ermeni ailelerin, Amerikan kolejlerinde okumuş iyi eğitimli kızları ve genç kadınları varmış.

{Beyrut}ta beklerken, kolejin müdürü, Halep'teki ABD Konsolosu'ndan, ölüm oranı çok yüksek olduğu için – duyduğumuza göre günde 400 kişi — doktor göndermesini talep eden bir telgraf aldı. Müdür bu isteği yerine getirmeden önce Cemal Paşa'ya sormasının iyi olacağını düşündü. Ona sorduğunda aldığı cevap şöyle oldu: "Hayır, kimseyi gönderemezsin. Konsolosunuz kendi işine baksın!"

* "Daha sonra, bir başka tehcir kafilesi gelmiş ve kırk kadından oluşan bu grubu yanlarına almışlar." – *Daha önceki anlatımından.*

138. (ANTEP): GAZİANTEPLİ BİR ERMENİNİN,* ERMENİLERİN KİLİKYA'DAN TEHCİRİNİ ANLATAN MEKTUPLARI; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.†

6/19 Nisan 1915 tarihli mektup‡

Her gün Zeytun'dan iki-üç yüz kişi, sıkı kontrol altında {Maraş}a nakledilmekte ve gece kısa bir süre kaldıktan sonra bilinmeyen yönlere tehcir edilmekte. Oteller ve iki Ermeni Okulu Zeytun, Alabaş ve Furnus'tan tehcir edilen bu ailelerle dolu. Hükümet diğer bütün Ermeni bölgelerini zor kullanarak boşaltmaya karar vermiş. Kol gezen sefaleti anlatmak imkânsız. Yaşlı erkekler, sakatlar ve dört-beş yaşındaki çocuklar toplu halde, çıplak ayak yürüyorlar.

17/30 Mayıs 1915 tarihli mektup.**

Nisan ayının ilk günlerinden beri Zeytun'dan ve civardan kafileler gelmekte ve güneye Mezopotamya'nın bozkırlarına doğru yürümekteler. Sadece kentimizden geçenleri sayarsak, tehcir edilenlerin sayısı 6.700 kişiyi bulur. Furnus, Geben, Alabaş ve tüm Zeytun bölgesi boşaltılmış durumda. Sevk edilen Ermenilerin yerine Boşnak muhacirler yerleştiriliyor. Türkler tam anlamıyla çıldırmış durumda. Tehcir edilen Ermenilerin yaşadığı dehşeti tarif etmenin imkânı yok. Şiddet, zorla din değiştirtme, kadın ve kızlara tecavüz gündelik, olağan şeyler. Zeytun'un Ermeni halkı, bir veya iki köy haricinde, imha edilmiş durumda. Dörtyol'dan 150 ve Hasanbeyli'den 1.350 Ermeni'nin Halep'e sevk edilmiş olduğu bildirildi.

* Adı gizli tutulmuştur.

† {Bilgiler Taşnaksutyun Cemiyeti tarafından sağlanmıştır. Amerikan Yardım Komitesi, 4 Ekim 1915 tarihli yayımı, Belge 16}. *{The Report of Committee on Armenian Atrocities {{Ermenilere Yapılan Zulüm Komitesi Raporu}}* başlıklı raporda bazı yer adları gizli tutulmuş, bu bilgiler James L. Barton tarafından Toynbee'ye verilmiştir. —A.S.} {ORİJİNAL BELGE: Büyükelçi Morgenthau'ın Dışişleri Bakanı'na gönderdiği İstanbul, 20 Temmuz 1915 tarihli iletide yer alan, Sofya'daki EDF ("Taşnaksutyun") kaynaklı bir dizi tanıklık. NA/RG59/867.4016/95. —A.S.}

‡ {*The Report of Committee on Armenian Atrocities*'te Belge No. 16(a). —A.S.}

** {*The Report of Committee on Armenian Atrocities*'te Belge No. 16(b). —A.S.}

XVIII

HALEP VİLAYETİ

Halep Vilayeti Ermenistan toprağı değildir. Arap dili ve Sami ırkı coğrafyasının sınır vilayetidir. Burada yer alan en önemli Ermeni toplumları, (bilgileri verilmiş olan) Musa Dağ köyleri ve Antep şehrindeki kolonidir. Halep kentindeki Ermeni unsuru çok önemsiz sayıdadır ve Halep'in, 1915 Ermeni tehcirinde önemli ve korkunç bir rol oynamasının nedeni, bir nüfus merkezi olmasından değil, bir kavşak noktası olmasından kaynaklanır.

Halep, Asya Türkiyesi'ndeki tüm yolların ve demiryollarının doğal birleşme yeridir. Kuzeybatıdaki Türk-Ermeni vilayetlerini güneydoğudaki Arap vilayetlerinden ayıran büyük Toros Dağları'nın hemen güneyinde, Fırat Nehri ile Akdeniz kıyısının birbirine en çok yaklaştığı toprak parçasının ortasında yer alır. Kuzeybatıda, İstanbul ve Konya'dan gelip Toroslar ve Amanos'tan geçerek Halep'e uzanan demiryolu hemen hemen tamamlanmıştır; kuzeyden gelen yol, Maraş ve Antep'ten geçerek Kilikya dağlarından aşağı iner; kuzeydoğudan gelen ve Urfa'dan geçen bir araba yolu Halep'te Diyarbakır yoluna bağlanır. Halep'te birleşen yollar, buradan tekrar çeşitli kollardan güney ve doğu yönüne dağılır. Bu kollar, Fırat Nehri'ni geçerek doğu yönüne ilerleyen ve bu kısmı Res-ül-Ayn'a kadar tamamlanmış olan Bağdat Demiryolu, Fırat Nehri'nden aşağı, güney-doğu yönünde Deyr-el Zor'a uzanan araba yolu ve son olarak da, güneye, Halep'ten Şam, Beyrut ve Medine'ye yönelen Suriye Demiryolu'dur.

Bütün bu yollar Ermeni sürgün kafilelerinin geçtiği güzergâhlardır. Sürgünler tehcirin başlangıcından itibaren sürekli Halep'e geliyorlar ve tamamen dolmuş durumda olan kentte bir süre kaldıktan sonra, son duraklarına doğru tekrar yollara düşüyorlardı.

Zeytunlu kafileler, 1915 Mayıs ayı başından itibaren Halep'ten geçiyordu. Kilikya çıkışlı sürgünler sonraki üç ay boyunca nispeten daha az yoğunluklu fakat sürekli bir akış halinde geldiler. Ağustos ayının başında kuzeydoğudan ilk kafilelerin, ya da daha doğrusu kafilelerden sağ kalanların gelişiyle sayı birden arttı. Bu ilk gelenler Diyarbakır'dandı ve kırk beş gündür yollardaydı. Onları, Mamurat'ül Aziz ve Erzurum vilayetleri çıkışlı, çok daha uzun bir yolculuktan sağ kalanlar izlediler. Bu arada çok daha büyük bir sürgün kitlesi, tüm Ermeni bölgelerinden hareketle Anadolu Demiryolu boyunca Halep'te buluşmaktaydılar; fakat bu akış, demiryolunun hâlâ tamamlanmadığı dağlık engeller tarafından süresi belirsiz kesintilere uğruyordu. Aralık ayına gelindiğinde bile kafileler Amanos'un yamaçlarında hâlâ bekletilmekteydi. Bu insanların akıbetine, yani Osmaniye ve İslahiye'deki kamp yerlerinde ölüp ölmediklerine, ya da önemli bir kısmının Halep'e varıp varmadığına ilişkin elimizde hiçbir bilgi yok. Tek bildiğimiz, yukarıda belirtilen yerlerden gelip 1915'te Halep'te bir araya toplanan sürgünlerden 500.000'inin, 1916 baharında Halep, Şam ve Deyr-el Zor arasındaki bölgede hâlâ sağ olduklarının varsayıldığıdır.

139. HALEP: HALEP'TE İKAMET EDEN BİR YABANCIDAN* GELEN RAPORLAR; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

(a.) 12 Mayıs 1915 tarihli rapor.†

4.300 ila 4.500 arasında aile, yani yaklaşık 28.000 kişi, Hükümet'in emriyle bilinmeyen uzak diyarlara götürülmek üzere Zeytun ve Maraş bölgelerinden sevk ediliyor. Zaten binlercesi kuzeybatı yönüne, Konya, Kayseri, Kastamonu, vb. vilayetlerine sevk edilmişlerdi; diğerleri güneydoğu yönünde çok uzaklara, Deyr-el Zor'a ve duyduğumuza göre Bağdat civarına doğru yola çıkarıldılar. İstanbul'dan bir yolcu, Konya yolunda yaklaşık 4.500 talihsizle karşılaştığını söyledi. Ermenilerin büyük çoğunluğu katliamı tercih edeceklerini söylüyormuş.

(b.) 3 Ağustos 1915 tarihli rapor.‡

Daha eski dönemlerde gerçekleştirilen doğrudan saldırı ve katliam uygulamasında bir değişiklik yapılmış görünüyor. Artık erkekler ve oğlan çocukları kitleler halinde yurtlarından tehcir edilmekte, yolda yok olmakta ve ardından kadınlarla çocuklar için aynı yöntem uygulanmakta. Bir süre iç bölgelerden gelen yolcuların anlattığı, erkeklerin katline; yol kenarlarında veya Fırat Nehri'nde yüzen çok sayıdaki cesede; kafilelere refakat eden jandarmaların kadınlarla çocukları ve kafilelerin tüm genç üyelerini Kürtlere teslim edişine; jandarma ve Kürtlerin işledikleri akıl almaz tecavüzlere ve kurbanların çoğunun katline dair anlattıkları öyküler yaygın bir şekilde ortalıkta dolaştı.

Önceleri bu öykülere pek inanılmıyordu, fakat sürgünlerin çoğu Halep'e vardıkça, konunun gerçekliğine ilişkin kuşkular dağılmaya başladı. 2 Ağustos günü orta yaşlı ve yaşlı kadınlardan ve on yaşından küçük çocuklardan oluşan yaklaşık 800 kişi, kırk beş günlük bir yürüyüşten sonra büyük bir sefalet içinde Diyarbakır'a ulaştı. Tüm genç kadın ve kızların Kürtler tarafından götürüldüklerini, paralarının ve diğer eşyalarının hepsinin alındığını, çektikleri açlık ve yokluğu anlatıyorlar. Halleri anlattıklarını doğruluyor.

Sughurt'tan** Res-ül-Ayn'a 4.500, Mezre'den Diyarbakır'a 2.000'den fazla kişinin sevk edildiğine, Bitlis, Mardin, Musul, Siverek, Malatya, Besne gibi yerlerin Ermenilerden temizlendiğine, erkeklerin, oğlan çocukların ve kadınların pek çoğunun öldürüldüğüne, sağ kalanların bütün ülkeye dağıtıldığına ilişkin bilgiler aldım. Eğer doğruysa – ki doğruluğundan hemen hemen hiç kuşku yok – kalanlar da yorgunluk, açlık ve hastalıktan ölmüş olmalılar. Fırat Nehri kıyısındaki Deyr-el Zor'un, şu anda Halep'te olan Valisi, kentte 15.000 Ermeni sürgünün bulunduğunu söylüyor. Hükümet hiç yardımda bulunmadığı için, açlıkla başa

* {Halep'teki ABD Konsolosu Mr. Jackson}.

† {ORİJİNAL BELGE: ABD Konsolosu Jesse B. Jackson tarafından Dışişleri Bakanı'na gönderilen Halep, 12 Mayıs 1915 tarihli rapor. NA/RG59/ 867.4016/72. —A.S.}

‡ {Bu raporun bir bölümü 4 Ekim 1915 tarihli *Report of Committee on Armenian Atrocities*'de yer almıştır; Rapor No. 22. —A.S.}. {ORİJİNAL BELGE: Büyükelçi Morgenthau'ın Dışişleri Bakanı'na gönderdiği İstanbul, 18 Ağustos 1915 tarihli ileti içinde, Jesse B. Jackson tarafından Büyükelçi Morgenthau'a iletilen Halep, 3 Ağustos tarihli raporun kopyası. NA/RG59/867.4016/126. —A.S.}

** Siirt (?)

çıkmak için çocuklar satılıyor. Aşağıdaki istatistikler, 30 Temmuz itibariyle, Halep'e varan aile ve insanların sayısını, tehcirin yapıldığı yerleri ve daha da ileriye gönderilenlerin sayısını gösteriyor:

GELDİKLERİ YER	AİLE SAYISI	İNSAN SAYISI	SEVKE DEVAM EDİLENLER
Çokmerzimen (Dörtyol)	400	2.109	134
Ocaklı	115	537	137
Özerli {{Payas}}	116	593	173
Hasanbeyli	187	1.118	514
Harni	84	528	34
Karspazar	51	340	—
Haçin	592	3.988	1.025
Rumlu	51	388	296
Şar {{Sarız}}	150	1.112	357
Sis {{Kozan}}	231	1.317	—
Bahçe	13	68	—
Dengala	126	804	—
Drtadlı	12	104	—
Zeytun	5	8	—
Yarpuz {{Afşin}}	22	97	—
Elbistan	10	44	—
Toplam	2.165	13.155	3.270

Yukarıdaki rakamlar derlendikten sonra da buraya 2.100'den fazla kişi daha geldi.

Şimdi de, Antep, Mardin, Bitlis, Antakya, İskenderun, Kessab kentlerinden ve Halep Vilayeti'ndeki daha küçük tüm kasabalardan, sayıları tahminen 60.000'i bulan tüm Ermenilerin tehcir edilmesi emredildi. Düşünmesi korkunç ama, onların da daha önce gitmiş olanlarla aynı yazısını paylaşacaklarını varsayılabilir. Sonuç, iç bölgelerdeki ticaretin yüzde 90'ı Ermenilerin elinde olduğundan, ülke bir çöküşün eşiğinde. Ticaretin büyük bölümü veresiye yapılmakta olduğundan, Ermeniler dışında önde gelen yüzlerce işadamı iflasla karşı karşıyadır. Boşaltılan yerlerde, birkaç istisna dışında, tek bir sepici, kalıpçı, nalbant, terzi, marangoz, çömlekçi, dokumacı, kunduracı, kuyumcu, eczacı, doktor, avukat, yani hiçbir türden meslek erbabı ve esnaf kalmayacak ve ülke fiilen yardıma muhtaç bir duruma düşecek.

Bu bölgedeki önemli Ermeni dinsel ve eğitsel kurumları profesörlerini, öğretmenlerini, yardımcılarını ve öğrencilerini kaybediyor, yüzlerce çocuğu barındıran yetimhaneler bile boşaltılıyor. Böylece bu alanda insanların elli yıldır yorulmak nedir bilmeden harcadıkları bunca emeğin meyveleri yok ediliyor. Hükümet memurları alay eder gibi, Amerikalılara şimdi içinde hiç Ermeni kalmayan bu kurumları ne yapacaklarını soruyorlar.

Bu yapılanların nerede biteceğini bilen olmadığından durum günden güne daha kötüye gidiyor. Herkes Almanları suçluyor, çünkü insanların bu şekilde topyekûn boğazlanmasını (çünkü bu yapılan Ermeni ırkını imha etmekten başka bir şey değildir) doğrudan emretmemiş olsalar bile, en azından göz yumuyorlar.

(c.) 19 Ağustos 1915 tarihli rapor.*

Antep kenti hızla Ermenilerden temizleniyor, birkaç bini güneye giderken Halep'ten geçti zaten. Beraberlerindeki jandarmalar yol boyunca saldırıları önlemek için hiçbir şey yapmıyorlar. Antepli Ermeniler İmparatorluğun bu bölümünün en varlıklı toplumudur. Ev eşyaları, oraya gelecek ilk yağmacının alması için arkada bırakıldı. Kentin tüccarlarının büyük çoğunluğu Ermeni olduğundan, ellerindeki mal stokları aynı şekilde talan ediliyor. Bu, yalnızca bu ırkın imhası için indirilen son darbe değil, aynı zamanda devasa bir yağma planıdır.

1 Ağustos gününden bu yana Alman Bağdat Demiryolu'yla Halep'e bu talihsiz insanlarla dolu 9 tren geldi. Her bir trende 15 vagon ve her vagonda 35-40 kişi vardı. Bunlara ek olarak binlerce kişi de yürüyerek geldi.

1 Ağustos'tan sonra Halep'e 20.000 kişi ulaştı. Trenler çoğunlukla Şam-Hama hattına doğru yönlendirildi ve yolcularını Araplar ve Dürzilerin arasına dağıtmak üzere güneye giderken, sürgünlerin küçük bir kısmının şimdilik Halep'te kalmasına izin verildi. Hepsi de yolda karşılaştıkları zorluklar, kötü muamele, soygun ve zulümle ilgili yürek dağlayıcı öyküler anlatıyor. Antep'ten gelenler haricinde, aralarında parmakla sayılacak kadar erkek, on yaşından büyük kız veya eli yüzü düzgün evli genç kadın vardı. İç bölgelerden gelen yolcular yazara, geçtikleri yolların kurbanların cesetleriyle dolu olduğunu anlattılar. Urfa ve Arappınar arasında, yaklaşık otuz beş kilometrelik bir mesafede anayol boyunca 500'den fazla gömülmemiş ceset görmüşler.

Ayın 17'sinde Dahiliye Nazırı'ndan Ermeni Protestanların bulundukları yerde kalmalarına izin verildiğine dair bir emir geldi. 19'unda istisnasız bütün Ermenilerin tehcir edileceğine dair bir başka emir geldi.

Hükümet Mardin'den çok sayıda Süryani, Katolik, Keldani ve Protestan tehcir etti ve sıranın tüm Hıristiyanlara, hatta Yahudilere gelebileceğinden korkuluyor. Slogan şöyle: "Türkiye Müslümanlarındır!" Konuyla ilgili bilgili ve deneyimli kaynaklar 15 Ağustos gününe kadar olan toplam can kaybının 500.000'in üzerinde olduğunu tahmin ediyorlar. Etkilenen bölge, Van, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Mamurat'ül Aziz, Ankara ve Sivas vilayetlerini kapsamakta; buralarda Ermeniler neredeyse tamamen yok edilmiş durumda. Halep ve Adana'da süreç devam etmekte, hızla ilerlemekte.

(d.) 8 Şubat 1916 tarihli rapor.†

Bu bölgede, Halep ile Şam ve civarı arasında ve Fırat Nehri'nin aşağısında, Deyr-el Zor'a kadar olan alanda Ermeni sürgünlerin sayısını yaklaşık 500.000 olarak gösteren güvenilir

* {ORİJİNAL BELGE: Büyükelçi Morgenthau'ın Dışişleri Bakanı'na gönderdiği İstanbul, 30 Ağustos 1915 tarihli ileti içinde, Jesse B. Jackson tarafından Büyükelçi Morgenthau'a iletilen Halep, 19 Ağustos tarihli raporun kopyası. NA/RG59/867.4016/126. —A.S.}

kaynaklardan alınan bir raporun kopyasını gönderiyorum. Mr. {Peet} tarafından gönderilen yardımla ilgili olarak, haftada 500 liranın bu insanların küçük bir bölümüne bile kesinlikle yetmeyeceğini söylemek uygun olur. Gerçekten de bir kişi günde iki altın kuruştan azıyla yaşayamayacağından bu insanları sağlıklı tutmak için günde 10.000 lira gerekmektedir.

Elde edilen bilgilere göre, 3 Şubat 1916 itibariyle Ermeni sürgünlerin sayıları şöyledir:

Şam'dan Maan'a kadar	100.000	'den fazla
Hama ve civar köyler	12.000	
Humus ve civar köyler	20.000	
Halep ve civar köyler	7.000	
Maara ve civar köyler	4.000	
Bab ve civar köyler	8.000	
Mümbiç ve civar köyler	5.000	
Res-ül-Ayn ve civar köyler	20.000	
Rakka ve civar köyler	10.000	
Deyr-el Zor ve civar köyler	300.000	
Toplam	486.000	'dan fazla

† {ORİJİNAL BELGE: Büyükelçi Morgenthau'ın Dışişleri Bakanı'na gönderdiği İstanbul, 29 Şubat 1916 tarihli ileti içinde, Jesse B. Jackson tarafından Büyükelçi Morgenthau'a gönderilen Halep, 8 Şubat 1916 tarihli raporun kopyası. NA/RG59/867.4016/271. —A.S.}

140. HALEP: 18 HAZİRAN/1 TEMMUZ 1915 TARİHLİ NOT;* AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.†

Zeytun'dan Konya'ya sürülenlerin sayısı 6.000'den fazladır; bunlar Sultaniye Sancağı'na veya Karapınar'a yerleştiriliyor. Göçe zorlanan 20.000'den fazla Ermeni, evlerini, bahçelerini ve ekili topraklarını Türk muhacirlere bırakarak, çöle, göçebe aşiretlerin arasına sürülüyor. Sahip oldukları her şey ellerinden alınmış bu talihsiz insanların mezarları bile yok.

Halep'teki kiliseler ve okullar sürgün Ermenilerle dolu. Zengin ve fakir, öğretmen ve öğrenci, orada herkes kardeştir, aynı zulmün kurbanlarıdır. Kentin sakinleri acıları hafifletmek için ellerinden gelenleri yapıyorlar. Tehcir edilen kadınlar, yaşlı erkekler, çocuklar, çölü yakıcı güneş altında, çoğu kez yiyeceksiz ve susuz, yürüyerek geçmek zorunda bırakılıyor. En küçük bir şikâyet bile son derece acımasız tepkilerle karşılanıyor. Yorgunluktan bitap düşmüş, açlık çeken anneler, çocuklarını, hatta daha altı aylık bebeklerini bile terk ederek yollarına devam ediyorlar... Böylesine acınacak durumda bile, tecavüz ve eziyet günlük olaylardan... Haçin'den tehcir edilen Ermeniler on iki günlük bir yolculuktan sonra tanınmayacak haldeydiler.

---

* Yazarın adı gizli tutulmuştur.

† {Taşnaksutyun Cemiyeti tarafından iletilmiştir. Amerikan Yardım Komitesi'nin, 4 Ekim 1915 tarihli yayını, Belge 16}. {ORİJİNAL BELGE: Büyükelçi Morgenthau'ın Dışişleri Bakanı'na gönderdiği İstanbul, 20 Temmuz 1915 tarihli ileti içinde Sofya'daki EDF'dan ("Taşnaksutyun") gelen bir dizi tanıklığın kopyaları. NA/RG59/867.4016/95. —A.S.} {Toynbee Belgeleri'nde bulunmayan raporun kopyası. Bkz. Arnold Toynbee'nin 9 Mart 1917 tarihli notu. NA(UK)/FO96/208/2. —A.S.}

141. HALEP: HALEPLİ YABANCI BİR TANIKTAN* GELEN NOT;† AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.‡

Genel olarak Ermenilerin yurtlarından sürülmesiyle ilgili olarak Harput, Diyarbakır, Bitlis, Muş, Maraş, Zeytun, Sivas, Erzurum gibi Kuzey Ermenistan ve Anadolu şehirlerinden Ermenilerin tümüyle sürülmüş olduklarından sizler** haberdar olmayabilirsiniz. Bunların hepsi güneye gönderilmekteler ve Suriye çölü sınırlarına ulaşana kadar oradan oraya sürülüyorlar. Sürgünler Deyr-el Zor'un güneyinde bir günlük mesafede, Halep'ten güneye doğru yedi günlük araba yolculuğu mesafesinde bir Arap köyü olan Meyandin'de görüldüler. Suriye'deki neredeyse tüm şehirler (Halep, Şam, vb.) sürgünlerle doludur. Bunların büyük bir bölümünün yurtlarından uzakta dört, hatta altı aydır yolda olduklarını, hemen tümüyle çorak ve yiyecek bulmaları imkânsız topraklardan geçtiklerini düşünecek olursanız, ne kadar acınacak halde olduklarını hayal edebilirsiniz. Ermenilerin bir şehirde birikmesine, sayıları güneydeki bir başka kasabaya taşınmalarını gerektirecek şekilde artıncaya ve halk orada bulunmalarına itiraz etmeye başlayıncaya kadar izin veriliyor. Onları Halep'te, çorak arazilerde, eski binalarda, avlularda ve dar ara sokaklarda görürsünüz; durumları tarif edilemeyecek kadar feci. Hiç yiyecekleri yok ve açlıktan ölüyorlar. Eğer gözlerinizi yaşadıkları yerlere çevirecek olursanız, paçavralara, çöplere ve insan dışkısına bulanmış, ölülerle ölmekte olanların kucak kucağa olduğu bir yığın görürsünüz. Bu yığın içinden bir parçayı çekip almak ve bunun yaşayan bir insana ait olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Sokaklarda, yüklenmek üzere ceset arayan açık at arabaları geziyor ve bunlardan birini, bir deri bir kemik kalmış on-on iki cesetle dolu halde geçtiğini görmek olağandan sayılıyor. Bu arabaların arkası kapaklı ve siyah boyalıdır. Bunlara, avlulardan, dar ara sokaklardan sürüyerek çekilip çıkarılan ve birer kömür çuvalı gibi atılan, çoğunlukla kadın ve çocuklara ait cesetlerin yüklendiğini görebilirsiniz. Gün başına ölüm sayısını hesaplamak mümkün değil; Ermeni mezarlığında hendekler açılıyor, cesetler bu hendeklere getirilip, üst üste atılıyor. Birkaç rahip bütün gün mezarlıkta duruyor ve bu sözümona defin sırasında cenaze törenine benzer bir şeyler yapıyorlar. Ara sıra şehrin temizlenmesi için bir emir veriliyor; bunun üzerine jandarmalar ve belediye memurları dolaşmaya başlayıp, Ermenileri sığındıkları yerlerden çıkartıyor, ite kaka tren istasyonuna götürüyor, yük vagonlarına davar yükler gibi yüklüyor ve Şam'a ve Hicaz'daki çeşitli kasabalara sevk ediyorlar. Bazen büyük bir kafile toplanıyor ve Deyr-el Zor'a yola çıkartılıyor. Çoğunluğu yaşayan iskelete dönmüş bu insanlara gereksiz şiddet uygulanıyor; onları harekete geçirmek için, bir deri bir kemik kalmış ve bitap düşmüş kadın ve çocukların köpek gibi kamçıyla dövüldüklerine tanık olabilirsiniz.

---

* Adı gizli tutulmuştur.

† Tarihsizdir.

‡ {8 Kasım 1915 tarihinde İzmir'deki (?) ABD Konsolosu tarafından gönderilen bir rapora Mr. Walter M. Geddes'in yolculuk programıyla birlikte eklenmiş olan, Halepli bir Amerikalı tanığın İstanbul'daki ABD Elçiliği'ne gönderdiği not; Washington'daki Dışişleri Bakanlığı tarafından Amerikan Yardım Komitesi'ne aktarılmıştır}. {ORİJİNAL BELGE: ABD Başkonsolosu George Horton tarafından Dışişleri Bakanı'na gönderilen İzmir, 8 Kasım 1915 tarihli iletide yer alan Walter Geddes'in notu. NA/RG59/867.4016/243. —A.S.}

** {"sizler" sözcüğünü, "Büyükelçilik" olarak okuyun}.

Eğer geceleyin Halep'in bazı mahallelerini dolaşırsanız, yerde yatan tanımlanamaz "bir şey" görürsünüz; bir inilti duyar ve bunun, ertesi sabah bir at arabasına atılıp, mezarlığa götürülecek bu insan enkazlarından biri olduğunu anlarsınız. Bu insanların çoğu yardım almayı reddediyor ve acılarını daha da uzatmaktansa buna bir son vermek için ölmeyi tercih ettiklerini söylüyor, çünkü gelecek onlara çektikleri eziyetin azalabileceğine dair hiçbir umut vaat etmiyor. Öyküleri anlatılabilecek gibi değil. Kuzeydeki Küçük Asya şehirlerinden herhangi birinden sürüldüklerinde, elli ila altmış yaş arası tüm erkekler, ya yola çıkmadan önce, ya da biraz ilerledikten sonra, kadın ve çocukların gözü önünde vurulmuşlar. Harput yöresindeki bir köyden ayrılan 2.500 kişilik bir kafileden yalnızca 600'ünün Deyr-el Zor'a ulaştığını öğrendiğinizde katledilenlerin sayısı hakkında fikir sahibi olabilirsiniz. Kendi ağızlarından, kadınların çoğunun, besleyecek hiçbir şeyleri olmadığından çocuklarını yolları üzerindeki nehirlerde boğduklarını dinleyebilirsiniz; neredeyse bütün aileler, erkekleri öldürülerek, çocukları yolda ölerek ve kızları yollarda kol gezen Kürt ve Arap çetelerince kaçırılarak bitirilmekte. Diyarbakırlı, on dört yaşında bir oğlan çocuğu, babasının ve annesinin nasıl öldürüldüğünü ve kız kardeşlerinden ikisinin nasıl kaçırıldığını, böylece ailesinden sadece kendisiyle iki küçük kız kardeşinin kaldığını anlattı. {Harput}taki Amerikan Koleji'nin İngilizce konuşan kız öğrencileri, varlığı iddia edilen silahların ve cephanenin yerlerini söylesinler diye {Harput}taki bazı papaz ve profesörlere yapılan işkenceleri anlattılar. Askeri hastanede hemşirelik yapan bir kız, sakal ve bıyıkları yolunmuş, el ve ayak tırnakları sökülmüş olan okul profesörlerinden birini tedavi ettiğini yeminle anlattı.* Bir Ermeni rahibinin aynı işkenceden geçirildiği, sonunda diri diri yakıldığı söyleniyor; ama XX. yüzyılda böyle bir haberin doğru olması imkânsız gibi geliyor insana. Kendini savunması imkânsız olan, eli yüzü biraz düzgün kadın ve kızların, yolda karşılaştıkları bazı Kürt ve Arapların tecavüzüne uğramaları hiç de ender yaşanan şeylerden değil. Neredeyse bütün bu kafileler kadın ve çocuklardan oluşuyor ve elli ila altmış arasındaki erkeklere nadiren rastlanıyor. Bu insanların çoğu hayli varsıldı ve üzerlerinde büyük miktarda paralar saklıyorlardı. Kuşkusuz jandarmalar ve soyguncular yolda bunu öğrendiler ki, sadece paraları değil, mücevherleri, giysileri, yatak takımları başta olmak üzere neredeyse her şeylerini aldılar. Fırat kıyısındaki Meyadin'den Konya'ya kadar hemen her kasabanın dışında, 2.000 ila 20.000 arasında sürgünü barındıran kamplar görülüyor. Zaten iş ve yiyecek bulmakta zorlanan bir halkın omuzlarına yüklenen böylesine büyük bir kalabalığın nasıl sıkıntı yaratacağını hayal edebilirsiniz; halk bu kadar fazla insana yiyecek sağlayamadığı için doğal olarak açlıktan ölüyorlar.

Tüm anayollarda bitkin bir şekilde sürünürcesine hiç durmadan güneye doğru ilerleyen, sonu gelmez bir sürgün nehri akıyor. Gidecekleri yeri bilmiyorlar, fakat belli ki sonunda nispeten daha rahat yaşayabilecekleri ve yiyecek bulabilecekleri bir yerlere ulaşmak gibi belli belirsiz bir umutları var. Ancak bu yolun sonunda ne bulacaklarını ve başlarına ne geleceğini bilseler, hiç şüphesiz bulundukları yere çökmeyi ve hiç kıpırdamadan ölümü beklemeyi tercih edeceklerdir.

Halep'te bir kadın, çocuğunu kaybettiği ve nerede olduğunu bilmediği için delirdi.

* Bkz. Belge 68 ve Belge 69.

Sürgünlere yardım girişimleri yetkililerce daha başından engelleniyor ve yabancı konsolosluklar* hafiyeler tarafından sürekli izleniyor. Onlardan birine† giden birkaç Ermeni hapse atıldı ve bir kadın konsolosluğu terke zorlandıktan sonra bir jandarma‡ tarafından acımasızca dövüldü.

---

* {"Yabancı konsolosluklar"ı, "Amerikan Konsolosluğu" olarak okuyunuz}.

† {"Onlardan birine"ifadesini, "oraya" şeklinde okuyunuz}.

‡ {"konsolosluğu terke zorlandıktan sonra bir jandarma" ifadesini, "onu konsolosluktan çıkarmak üzere gönderilen bir jandarma " şeklinde okuyunuz}.

142. HALEP: FRAULEIN {ROHNER}DEN GELEN 17 ŞUBAT 1916 TARİHLİ MESAJ;* ALMAN DERGİSİ "SONNENAUFGANG"IN NİSAN 1916 SAYISINDA YAYIMLANMIŞTIR.

Memleketimizdeki dostlarımız burada sürgün bulunan Ermeniler için bıkmadan usanmadan ricacı olmaları için yalvarıyorum. Eğer durumda iyiye doğru herhangi bir değişiklik olmazsa, birkaç ay içinde hepsi ölecek. Kıtlık, salgın hastalıklar ve soğuk hava nedeniyle can veriyorlar. Hama, Humus ve Şam civarındaki sürgünler nispeten daha iyiler. Orada kalmalarına izin verildiğinden geçim yolları arayabiliyorlar. Fakat doğuya doğru insanlar, Fırat boyunca, bir yerden bir yere götürülüyor, soyuluyor ve kötü muamele görüyorlar. Dostlarımızın çoğu öldü.

---

* {Léopold Favre tarafından Cenevre, 17 Nisan 1916 tarihli mektupla Toynbee'ye iletilmiştir. — A.S.}

XIX

ŞAM VİLAYETİ VE DEYR-EL ZOR SANCAĞI

Ermeni sürgünlerin son durağı Halep değildi. İlk ulaşanlardan bazıları kentin güney ve güneydoğusunun yakınındaki bataklıklı, sıtma yatağı bölgelere sevk edildiler, ancak büyük kısmı daha ileriye, en azından birkaç günlük mesafede bulunan yerlere gönderildi.

Halep, çevresinde Lübnan, Toroslar ve Kürdistan dağları yükselen ve güneydoğuya doğru son derece kademeli bir şekilde Basra Körfezi'nin başlangıcındaki alüvyonlu ovalara doğru inerek bir amfitiyatro oluşturan geniş çölün ucundaki iç kısımda yer alır. Bu bölgede Ermeni ırkının anayurdu olan Ermenistan ve Anadolu platolarının tersine sert bir iklim egemendir. Ermenistan ve Anadolu, iklimsel ve coğrafi açıdan Avrupa'nın ayrılmaz bir parçasıyken, Suriye ve Mezopotamya, Arabistan'ın dış çeperinde yer alır ve tıpkı Arabistan gibi, Kuzey Afrika'nın Sahra bölgesine benzer. Torosların güneydeki dik yamaçları bu iki farklı iklim arasındaki sınırı oluşturur ve bunlar arasındaki geçiş son derece anidir.

Ermenilerin bu ülkeye tehcirinin görünürdeki nedeni, onları ülke sınırlarına komşu bölgelerden ve deniz kıyısından uzaklaştırmak, kendilerini hem tam bir azınlık halinde, hem de siyasi yalıtlanmışlık içinde bulacakları, yabancı bir dil (Arapça) konuşan yoğun Müslüman nüfus içine yerleştirmekti. Fiili sonuç ise farklı oldu: Ilıman bir iklime alışık insanlar Sahra iklimine maruz bırakıldı ve böyle bir ortam değişikliği düşünülebilecek en kötü koşullarda gerçekleştirildi. İnsanlar yiyeceksiz, giyeceksiz, barınaksız bir halde, en engebeli yollarda aylarca yürümekten bedenen bitap düşürüldü.

Osmanlı Hükümeti'nin sürgünlere son durak olarak seçtiği iki ana yerden birisi, Halep'in güneyinde uzanan, aynı Halep gibi çöl amfitiyatrosunun iç çeperinde yer alan Şam'dı. İkincisi ise Şam'dan oldukça daha içerde, Halep'ten Fırat nehri boyunca altı günlük araba yolculuğu mesafesinde, Fırat'ın çölü keserek, Ermenistan dağları ile Körfez'in alüvyonlu arazisi arasından geçtiği bölgede yer alan Deyr-el Zor'du. Bazı gruplar daha da içeriye, bir günlük mesafede olan, Meyadin'e (Belge 141) gönderildiler; sürgünlerin Bağdat'tan kırk sekiz saatlik uzaklıkta bile görüldükleri söyleniyor (Belge 11 ve 121).

Bu sürgünlerin varışlarından sonraki durumları bu bölümdeki belgelerde yeterince açık bir şekilde anlatılıyor. Belge 145, 12 Temmuz'da çok sayıda Kilikyalının Deyr-el Zor'da gecelediğini gösterirken, Belge 143'den, bu insanların 12 Ağustos 1915'e kadar daha hâlâ Şam'a ulaşamadıkları anlaşılıyor.

143. ŞAM: ŞAM'DA İKAMET EDEN BİR YABANCININ* 20 EYLÜL 1915 TARİHLİ OLAN, ANCAK 3 EKİM'E KADARKİ BİLGİLERİ DE İÇEREN RAPORU; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

12 Ağustos 1915 tarihinden bu yana, birkaç yüz ile iki bin arasında değişen sayıda sürgünden oluşan Ermeni kafileleri, haftada iki-üç ya da daha fazla kafile olmak üzere, değişen aralıklarla bu kentten geçtiler.

Temkinli bir tahminle, bugüne kadar 8.000-10.000 kişinin Şam'a geldiğini söyleyebilirim. Bu durum, bildiğim kadarıyla, 12 Ağustos'tan bu yana devam ediyor.

Ekselansları Suriye Genel Valisi, sorum üzerine bana, bu insanların tümünün, ayaklanmaya ve Van ile Bitlis vilayetlerinde yerel ihtilalci yönetimler oluşturmaya teşebbüs etmiş olmaları nedeniyle Şam civarına sürülen Ermeniler olduğunu, bunların belli başlı kasaba ve köylere ikili, üçlü, ya da benzer sayıda gruplar halinde dağıtılacaklarını söyledi. Ekselansları eğer, Hükümet izin verirse, Amerikan Kızılhaçı'ndan son derece muhtaç durumdaki bu insanlara fon sağlayabileceğime inandığımı söylediğimde, Hükümet'in bunu uygun görmeyeceğini ve mümkün olan her şeyi yaptıklarını, yiyecek, çadır, vb. temin ettiklerini belirtti.

Çekilen büyük sıkıntılara, muhtaç durumda kalmalara, yürüyemeyecek halde olanların zorla yürütülmesine, muhafızların gaddarlıklarına, genç kadınların kaçırılmasına, insanların çocuklarını, birer yuvaya kavuşmaları umuduyla başkalarına vermelerine ya da satmalarına vb. ilişkin sayısız öykü anlatılıyor. Ben bunlara inanmadım. Hâlâ da ortalıkta dolaşan en korkunç öykülerin çoğunun büyük ölçüde abartılı olduğuna eminim. Yine de inanmak zorunda kaldığım bazı öyküler de var.

Bunlardan biri, altı veya yedi aylık hamile olan, dolayısıyla hiçbir durumda yürütülmemesi gerekirken, olduğu yere yığılıp ölünceye kadar kafileyle birlikte yürümeye zorlanan bir kadının öyküsü. Başka öyküler de duydum. Anne ve babalar, salt çocukları bir yuvaya sahip olsun diye insanlara, onları hizmetli olarak yanlarına almaları için yalvarıyor, bu yalvarmalara dayanamayan ve bir biçimde yardımcı olmak isteyen insanlar bu genç kız ve oğlan çocuklarını satın alıyorlardı. Ayrıca, kafilelere muhafızlık eden bazı askerlerin, bitkin düştükleri için, ya da geçtikleri yerlerdeki merhametli Hıristiyanlardan yiyecek ya da para alabilmek için geride kalanları kırbaçladıklarını dinledim.

Istırap çeken bu insanlara acıyan iyi kalpli Müslümanların merhamet gösterdiklerini de duydum. Müslüman bir erin – onların kendilerine yetecek paralarının olmadığı bilinir – Hıristiyan sürgünlere iki mecidiye verdiğine de kulak misafiri oldum.

Onları kendi gözlerimle görmek için, birkaç kez sürgünlerin geçtikleri yere gittim. Ancak geçişlerine bir türlü rastlayamadım.

* {Washington'daki Dışişleri Bakanlığı tarafından Amerikan Yardım Komitesi'ne iletilen, Şam'daki ABD Konsolosu'nun {Greg Young —A.S.) raporu}. (ORİJİNAL BELGE: Büyükelçi Morgenthau'ın Dışişleri Bakanı'na gönderdiği İstanbul, 22 Ekim 1915 tarihli iletide yer alan, ABD Fahri Konsolosu Greg Young'ı' Büyükelçi Morgenthau'a gönderdiği Şam, 22 Ekim 1915 tarihli rapor. NA/RG59/867.4016/212. —A.S.}

Şehrin dış bölgelerinden birinde yer alan Kahdem, tüm sürgünlerin Şam'dan geçtikten sonra, öyle görünüyor ki, nihai olarak götürülecekleri çeşitli yerleşim yerlerine dağıtılmak üzere geçici olarak bir araya toplandıkları geniş bir arazide yer almaktadır. Birkaç gün önce durum hakkında bir fikir sahibi olmak için buraya gittim. Üzerinde hiç ot bitmemiş ve sadece birkaç ağacın bulunduğu geniş bir açık alandı. Neredeyse her noktası yırtık pırtık giysiler içinde, yolda bitkin düşmüş, çökmüş, umutları tükenmiş insan gruplarıyla doluydu. Sadece birkaç çadır ya da sundurma vardı ve onlar da derme çatma yapılmıştı. İnsanlara biraz yaklaşmıştım ki karşıma bir polis çıktı ve beni kampın yöneticisine götürdü. Bu nedenle hemen hiçbir şey göremedim, sadece bana anlattıklarını dinledim. Yönetici son derece nazikti. Ona göre o gün alanda 2.000'den fazla Ermeni vardı (ve bunların kaydını tutuyordu); o tarihe kadar, Van bölgesi dışında, Ermenilerin ikâmet ettikleri hemen bütün vilayetlerden yaklaşık 20.000 kişi Şam'dan geçmişti. Çok uzak olduğu için Van'dan henüz kimsenin gelmediğini, bu tehcir planı tamamlandığında toplam 100.000 Ermeni'nin Şam civarındaki kasabalara dağıtılmış olacağını düşünüyordu. Hasta olanlar için bir hastane kurulmuştu ve o sıralar yaklaşık elli hasta burada yatıyordu. Ayrıca hemen hiç ölen olmadığını ve hükümetin onlara yiyecek temin ettiğini de söyledi. Yöneticinin çadırından çıktım ve beni yola götürürlerken tek gördüğüm şey, kampla hastane arasında gidip gelen bir arabaydı. Tamamen dolu görünüyordu. Aynı gün İspanya Konsolosu Kahdem'e gitti, sanırım benim kadar yakınına bile ulaşamamıştır.

Beni görmeye gelen sürgün Ermenilerden biri, Halep'in yakınındaki Kessab'ın yerlisi olduğunu söyledi. Anlattığına göre, yaklaşık on gündür yürüyormuş ve soruma karşılık olarak bana, yolda çekilen eziyetin güçlü kuvvetli olmayanlar için dayanılmaz olduğunu söyledi. Yol boyunca önlerindeki kafileden ölenlerin cesetlerinin yanından geçmişler. Karısı ve ailesi trenle geliyormuş. Bunları anlatırken göz-yaşlarına boğulmak üzereydi; kendisine ne olacağını bilmediğini ve umurunda da olmadığını söyledi.

11 Eylül 1915 günü Ermeni sürgünlerden oluşan bir kafile Kahdem'e doğru Hıristiyan mahallesinden geçerken İspanya Konsolosu ve ben de tesadüfen orada bulunuyorduk. Şehirde yüzleri hiç gülmeyen, yarı çıplak, paçavralar içinde insanlar görmeye alışmıştık; fakat sessizlik içinde, birer robot gibi ağır ağır yürüyen bu insanların yüzüne, büyük bir bitkinlik, tevekkülle taşınan çaresizlik ve umutsuzluk kazınmıştı. Erkekler, kadınlar ve çocuklar vardı; yapabileceğimiz bir şeyler olup olmadığım sorduğumuzda sadece birkaçı bize kulak verdi. Büyük bir kısmı biraz soluk alabilecekleri gece molasına kadar yürüyüşlerini inatla sürdürmekle meşguldü. Saat altıyı biraz geçiyordu.

Kafilenin çoğunu yaşlılar ve çocuk yaştakiler oluşturuyordu. Şurada, sırtında daha küçük bir çocukla önümüzden geçen, on yaşından biraz büyük bir oğlan çocuğu; burada, yaşlılıktan iki büklüm olmuş, akrabalarının yardımıyla ağır ağır yürüyen bir kadın; işte, yolda annesini kaybettiği için ağlayan küçücük bir çocuk; elinde kalan son varlığı olan küçük eşeğinin önünde zar zor yürüyen yaşlı bir aile reisi; sonra, belli ki sırtındaki çocuk ağır gelmiş, her adımında acıyla inleyen bir kadın. Orta yaşlı erkekler ve genç kadınların yokluğu dikkat çekiyordu. Çeşitli kaynaklardan duyduğuma göre, çok sayıda sürgün de trenle geliyormuş. Bu durumda Şam'dan geçenlerin toplam sayısının 22.000'e ulaşacağı anlaşılıyor.

Buradan geçen bir yolcu, anlayabildiği kadarıyla, İzmit'in güneyindeki tüm Ermenilerin sürülmekte olduğunu söyledi. Doğruyu söylediğinden kuşku duyulmayacak aynı kişi, yolda

binlerce Ermeni'nin yanından geçtiğini anlattı. Hepsi de son derece kötü durumdaymış. Osmaniye'de toplanmış 8.000 sürgün varmış. Bana, pis bir tavuk kümesinden yayılan kokuya benzer iğrenç bir kokunun, Osmaniye'den birkaç kilometre öteye kadar duyulabildiğini söyledi. Sürgünlerin toplandığı ovaya yaklaşıldıkça koku artıyor ve insanın çevresini sinekler sarıyormuş. Kampın yanından geçerken pek çok hasta ve çukur yerlerde birikmiş suların içinde yatan cesetler görmüş. Bazıları, kurtulmak için ölümü beklediklerini söylemişler. Oradan Halep'e gelirken binlerce sürgünden oluşan kafilelerin yanından geçmiş ve Halep yakınlarındaki küçük bir kasabada yaklaşık 100.000 Ermeni'nin kamp yaptığına tanık olmuş. Bu insanlar arasında ölüm oranının çok yüksek olduğunu söylüyor. Anlaşılan, silahlı çeteler yolda kafileleri soyduğu ve ellerinde olan her şeyi aldığı için, ne yiyecekleri, ne de yiyecek alacakları paraları var. Üniformalı silahlı kişiler, bana bu bilgileri verenin içinde bulunduğu yolcu grubunu Ermeni zannederek birkaç kez yollarını kesmişler.

İlk elden olmayan, ancak sözlerinde büyük oranda doğruluk payı olabilecek bir kaynak, Maraş'ın kuzey ve kuzeydoğusundaki kırsal bölgenin Ermenilerden tamamen temizlendiğini bildirdi; Humus'ta hemen hiçbir korunağı olmayan yaklaşık 30.000 kişilik bir toplama kampı varmış; Diyarbakır'da bir katliam olmuş; Kayseri'den gelen sürgünlerin Deyr-el Zor'a sevk edilmeden önce mallarını (yok pahasına) satmalarına izin veriliyormuş. Yine aynı kaynaktan, çok sayıda sürgünün (sallar devrildiği için ve bunun gibi nedenlerle) Fırat Nehri'nde boğulduğunu da öğrendim.

Son birkaç gün içinde – bugün 3 Ekim – bir görgü tanığı, 19 Eylül günü Urfa'da bir katliam yapıldığını ve Ermenilerin o gün şehir halkı tarafından vurularak, bıçaklanarak, süngülenerek, ya da derisi yüzülerek öldürüldüğünü, kendisinin 22 Ekim'de buradan ayrılırken askerlerin katliama süngü ve kılıçla devam etmekte olduğunu anlattı. Ermeni erkeklerin toplandığı ve teker teker götürülerek kılıçlarla parça parça doğrandıkları anlaşılıyor. Birinci günün katliamında üç Fransız ve Rus sivil mahkûm bıçak ve oraklarla yaralanmış; fakat öğrendiğime göre kısa zamanda iyileşmişler ve başlarına başka bir şey gelmemiş. Urfa'dan gelen kişi bana, yolda pek çok kadın, çocuk ve yaşlı erkeğin yanından geçtiklerini ve askerlerin su içmek için durduklarında bazılarını öldüresiye dövdüğünü gördüklerini anlattı. Askerlerin, "Fırat'a gelene kadar bekleyin ve orada size ne olacağını görün!" veya buna benzer şeyler söylediklerini duymuşlar. Bana bu bilgiyi, yukarıda belirttiğim gibi, bizzat katliamı yaşamış ve bu söylenenleri kulaklarıyla duymuş biri aktardı.*

Bu yazdıklarımı yerine ulaştırıp ulaştıramayacağımı bilmiyorum. Yazar, burada anlatılan ve gerçekliğine inanılabilecek her şeyi, elinden geldiğince en doğru şekilde aktarmıştır; hiç kuşkusuz anlattıklarından yalnızca bizzat görmüş ve duymuş olduğu şeylere kefil olabilecektir.

Şam'da her şey sessizliğe gömülmüş görünüyor. Dün, 2 Ekim günü arabama bir yumurta atıldı, fakat bunu yapan küçük bir oğlan çocuğuydu. Üst düzey yetkililerce kışkırtılmadıkça şehir halkında yana bir sıkıntımız olacağına inanmıyorum, dolayısıyla hiç endişe duymuyorum.

---

* {"Aktardı" sözcüğünden sonra şu cümleyi ekleyiniz: "Yukarıdaki ileti, kendilerinin yazamayacağını bildiğimden diğer konsolosluk görevlilerinin bölgelerini de kapsamaktadır."}

144. FIRAT NEHRİ'NDE SÜRGÜNLER: M. HENRY BARBY'NİN OSMANLI ORDUSUNDA HİZMET VERMİŞ OLAN ERMENİ DOKTOR H. TOROYAN'LA HAZİRAN 1915'TE ERZURUM'DA YAPTIĞI RÖPORTAJIN KAYDI; PARİS'TE 13 TEMMUZ 1916 SAYILI "LE JOURNAL"DE YAYIMLANMIŞTIR.

Sıcak ve rutubetli Mezopotamya ile Badiyet-eş Şam denilen ıssız Suriye Çölü arasında, uzak Fırat nehrinin yakıcı kıyıları boyunca büyük katliamdan kaçmış binlerce Ermeni sürgünün bulunduğu kamplar var.

Durumları o kadar korkunç ki anlatmaya sözcükler yetmez. Halep ve Bağdat arasında, bahtsız kurbanların kitleler halinde öldükleri bu kampları ender olarak ziyaret etmeyi başaran yolcuların istisnasız hepsinin ortak tanıklığıdır. Kendilerini geçen kışın ölümcül soğuğundan ve bu yazın her geçen gün artan dehşetli sıcağından koruyacak barınaklardan yoksun bir şekilde korkunç acılar çekiyorlar ve her gün daha çok sayıda insan ölüyor – ne var ki ölüler diğerlerine göre daha az acınacak durumdalar.

Şimdi, bu görülmemiş mezalimle ilişkin en güvenilir tanıklığı sunacak durumdayım.

Adından da anlaşılacağı gibi Ermeni asıllı Türk askeri hekim Dr. H. Toroyan, Jön Türk Hükümeti'nce sürgünlerin kampını ziyaret etmekle görevlendirilmişti. Görevi boyunca çaresizlik içinde tanık olduğu dehşet ve orada bulunduğu sırada karşılaştığı korkunç sahneler onu o kadar etkilemişti ki, medeni dünyaya suçluların, yani Türkiye'nin o sıradaki yöneticileri ve yardakçılarının yaptığı barbarlıkları ve gaddarlıkları anlatabilmek için yaşamını tehlikeye atarak Türkiye'den kaçmaya karar verdi.

Dr. Toroyan, karşılaştığı ve üstesinden gelinmesi neredeyse imkânsız engelleri aşarak kaçmayı ve Kafkasya'ya ulaşmayı başardı. Ben onunla orada karşılaştım ve ilk sözleri şunlar oldu:

"Mezopotamya'ya tehcir edilen mutsuz memleketlilerim, benden, onlar adına medeni dünyaya, eşleri ve çocukları her gün ölmekte olan Kafkas Ermenilerine, özellikle ve en başta Amerika'daki Ermenilere seslerini duyurmamı, sefaletten, açlıktan, hastalıktan kırılmakta olduklarını, sürüldükleri yerlerde başlarındaki *zaptiye*lerin insanlık dışı eziyetlerine maruz kaldıklarını anlatmamı istediler."

Ardından Fırat Nehri'nden aşağıya doğru yaptığı inceleme gezisi süresince her gün tutmuş olduğu notları gösterdi. Cinayet, işkence ve iğrenç tecavüz öykülerini içeren uzun bir dizi. İnsan doğasının hayvani dürtüleri, bir gözyaşı ve kan gölü içinde zincirlerinden boşanmış. Türk kasapları, erkekleri "zevk için" öldürerek ve kadınları hayvan gibi avlayarak kendilerini eğlendirmişler.

Dr. Toroyan, Cerablus'tan {{Kargamış}} 25 Kasım 1915 günü ayrılmış ve bir sal üzerinde Fırat nehrinden aşağıya inmeye başlamış. Cerablus'ta Suriye'den gelen bir Ermeni kafilesi ve jandarmalar tarafından kırbaç darbeleri altında askeri mahkemeye getirilen Antepli yirmi beş Ermeni ailesini görmüş. Diğer Ermeni aileleri Kayseri ve Konya'dan trenle geliyormuş. Trenden indikleri andan itibaren en acımasız eziyetlere uğramışlar. Çeçenler köle olarak satmak üzere üç yüz kadın ve kızı (en güzellerini) kaçırmışlar. Kaçırılanların hepsi Diyarbakır, Mardin ve Harputlu ailelerin kızlarıymış.

Fakat ben bırakayım da Dr. Toroyan kendi öyküsünü anlatsın:

"Bu kamp," diye devam etti Dr. Toroyan, "ben Adanalı ve Kilikyalı Ermenilerle oradan ayrıldığımda hâlâ tıklım tıklım doluydu. Çoğu da kadın ve kızdı. Bunlardan ikisi ayaklarıma kapandı – aslında yakından tanıdığım kişilerdi, ama o kadar acınacak haldeydiler ki gördüğümde zorlukla tanıyabildim.

Hıçkırıklar arasında, '(İtilaf Devletlerinin) kahraman askerlerine söyle de Mezopotamya'ya çabuk gelsinler,' dediler; 'ölmekten beter haldeyiz.'"

Doktor salıyla Meskene'ye kadar inmiş. Orada karaya ayak basmış ve iki Türk jandarmanın refakatinde Ermeni kampına gitmiş.

"Zavallı insanlar vücutlarını zar zor örten paçavralara sarılmışlardı," dedi, "Ve onları doğa şartlarına karşı koruyacak hiçbir şeyleri yoktu. Bazıları yere çömelmiş, yırtık pırtık gölgeliklerin altında kendilerini korumaya çalışıyordu, fakat çoğunda o da yoktu. Jandarmalara her yerde gördüğüm ve etrafında yüzlerce köpeğin dolaştığı tuhaf küçük tepecikleri sordum.

Soğukkanlılıkla, 'Onlar gavurların mezarları' diye cevap verdiler.

'Tuhaf, bu kadar küçük bir köyde bu kadar çok mezar?'

'Anlamadın galiba. Bunlar bu köpeklerin mezarları; buraya geçen Ağustos'ta, ilk getirilenler. Hepsi susuzluktan öldü.'

'Susuzluktan mı? Fırat'ta hiç su yok muydu?'

'Haftalarca içmelerini yasaklamamız emredildi.'

Sonunda bu geniş mezarlığın ucuna ulaştım. Orada, yere çömelmiş, hıçkırarak ağlayan iki ihtiyar vardı. Onlara sordum: 'Nerelisiniz?' Cevap vermediler. Çektikleri acılardan akılları durmuş gibiydi. Belki de konuşacak takatleri kalmamıştı. Ancak daha ileride, aynı aileye mensup başka kurbanların arasında, yere kapanmış bir başka sürgün bana cevap verdi. Kamuta Mersin ve başka Kilikya kasabalarından gelmiş 5.000 Ermeni olduğunu ondan öğrendim.

Fakat bu arada refakatimdeki iki jandarma yanıma geldi. Bir kızı işaret ettiler: *'Efendi*, onu alalım ve yanımızda Bağdat'a götürelim...'

Cevabımı beklemeden zavallı kıza seslendiler. Kız korkuyla titreyerek yaklaştı. Bana Fransızca birkaç kelime söyledi. Sevk edilmeden önce İzmir'de öğretmenmiş. Açlıktan ölüyordu. Ondan, sürgünlerin şehadeti hakkında bilgi almaya çalıştım, fakat 'Ekmek! Ekmek!' dışında hiçbir şey söylemiyordu. Sonra baygınlık geçirdi ve yere yığıldı.

Çevremizdekiler acıklı bir sesle, 'Öldü' dediler, 'öğretmen de açlıktan öldü!' Fakat jandarmalar onu götürmek için kendinden geçmesinden yararlanmak istediler. Onu kucaklamış, salıma doğru taşıyorlardı. Durdurdum onları. Sonra zavallı kızın dudaklarına birkaç damla konyak damlattım, tekrar kendine geldi.

Bir anne yanıma geldi ve yalvarmaya başladı. Ateşler içinde acıyla kıvranan oğlunu kurtarmam için bana iffetini ve hayatını vereceğini söyledi. Oğlu için ona küçük bir aspirin verdim.

Bu kez binlercesi etrafımı aldı. Bir deri bir kemik kalmışlar, avurtları çökmüş, gözleri ya donuk donuk, ya da anormal bir pırıltıyla bakıyordu. Güçleri yettiği kadar hızla etrafımı aldılar, 'Ekmek! İlaç!' diye yalvaran umutsuz bir uğultuyla başımda toplandılar.

Jandarmalar hemen üzerlerine saldırdılar. Bu acınası kalabalığa var güçleriyle rastgele tekme ve yumruklarla vuruyorlardı. Bu sonsuz eziyeti biraz olsun hafifletmeye gücümün yetmemesinin verdiği çaresizlikle oradan uzaklaştım.

İki kadın gördüm, biri yaşlı, diğeri çok genç ve çok güzeldi, başka bir genç kadının cesedini taşıyorlardı; yanlarından ancak geçmiştim ki feryatlar yükseldi. Kız kendisini sürüklemeye çalışan bir zalimin pençesinden kurtulmaya çalışıyordu. Ceset yere düşmüştü, kız, yarı bilinçsiz bir halde, onun yanında kıvranıyor, yaşlı kadın hıçkırarak ağlıyor ve ellerini ovuşturuyordu.

Müdahale edemedim. Kesin emir almıştım. Öfke ve isyan içinde titreyerek ırmağın kıyısına bağladığım salıma sığındım.

Gecenin ortasında acı feryatlarla uyandım. Benim iki jandarma kıyıda birkaç Ermeni kıza saldırmıştı. Niyetleri onlara tecavüz etmekti ve müdahale etmeye çalışan sürgünlere gaddarca vuruyorlardı. Duyduğum uğultu giderek arttı. Sonunda jandarmalar döndü, salcı ipleri çözdü ve küreklere asıldı. Yola çıkıyorduk. Koca sal dümdüz suda yavaş yavaş süzülmeye başladı. Ansızın jandarmalar bağırmaya ve sanki komik bir şey seyrediyorlarmış gibi kahkaha atmaya başladılar: 'Kıza bak! Dün gece hesabını gördüğümüz kız!' Baktım ve suyun üstünde yüzen bir ceset gördüm. İzmirli öğretmendi, zavallı kızla daha birkaç saat önce konuşmuştum. Karanlık bastığında bu iki vahşi hayvanın kurbanı olmuştu."

145. DEYR-EL ZOR: ALMAN MİSYONERİ SCHWESTER L. MÖHRİNG'İN, BAĞDAT'TAN AMANOS GEÇİTLERİNE KADAR OLAN YOLCULUĞUNU ANLATTIĞI 12 TEMMUZ 1915 TARİHLİ MEKTUBU; ALMAN DERGİSİ "SONNENAUFGANG"IN EYLÜL 1915 SAYISINDA YAYIMLANMIŞTIR.*

Halep'ten yaklaşık altı günlük uzaklıkta büyük bir çöl kasabası olan Deyr-el Zor'da, ağzına kadar dolu büyük bir han bulduk. Tüm odalarını, çatısını ve verandalarını Ermeniler doldurmuştu. Çoğunluk kadın ve çocuktu, fakat nerede bir gölge gördülerse oraya yorganlarını atmış yatan birkaç da erkek vardı. Onların Ermeni olduklarını duyar duymaz, yanlarına gittim ve konuşmaya başladım. (Zeytun'un ve Maraş'ın yakınlarındaki) Fırnıs köyündendiler; bu daracık yerde davar sürüsü gibi toplanmış bu insanlar olağanüstü hüzünlü bir görüntü sergiliyorlardı. Aralarında {Maraş}taki yetimhanemizden çocukların olup olmadığını sorduğumda, beni Rahibe {Rohner}in himayesindeki Martha Karabaşyan'a götürdüler. O da bana, başlarına neler geldiğini anlattı.

Bir gün Fırnıs'a Türk jandarmalar gelmiş ve askere almak üzere çok sayıda erkeği tutuklayıp, götürmüşler. Nereye götürüleceklerini ne onlar, ne de aileleri biliyorlarmış. Geride kalanlara, dört saat içinde evlerini terk etmeleri gerektiği söylenmiş. Taşıyabilecekleri şeyleri yanlarına almalarına izin verilmiş; hayvanlarını da alabilirlermiş. Verilen sürenin sonunda zavallı insanlar *zaptiye*lerin refakatinde köyün dışına çıkartılmışlar; ne nereye gittiklerini biliyorlarmış, ne de köylerini tekrar görüp görmeyeceklerini. Başlangıçta, dağların arasında oldukları ve biraz erzakları bulunduğu sürece her şey iyi gitmiş. Kendilerine para ve ekmek vaat edilmiş; ilk başlarda verilmiş de. Hatırladığım kadarıyla, günde kişi başına 30 para veriliyormuş. Fakat kısa süre sonra buna da son verilmiş ve kişi başına günde 50 dirhem (=150 gram) bulgurdan başka hiçbir şey verilmemiş. Fırnıslılar, Maraş ve Halep üzerinden dört haftalık yorucu bir yolculuktan sonra Deyr-el Zor'a varmışlar. Üç haftadır bu handaymışlar ve onlara ne olacağına dair hiçbir bilgileri yokmuş. Hiç paraları kalmamış ve Türklerin verdiği erzak da sonunda tükenmiş. Günlerdir yiyecek ekmekleri bile yokmuş. {{Yollarının üzerinde geçtikleri}} kasabalarda bulundukları yerden ayrılmaları ve kasaba halkıyla konuşmaları yasaklanmış. Örneğin Martha'nın {Maraş}ta yetimhaneye gitmesine izin verilmemiş. Üzüntüyle bana şöyle dedi: "İki evimiz vardı ve her şeyi bırakmaya mecbur kaldık; şimdi evlerimizde *muhacirler* yaşıyor." Fırnıs'ta hiç katliam olmamış ve zaptiyeler de halka iyi davranıyorlarmış. Kızgın çölde yürürlerken esasen yiyeceksizlik ve susuzluktan çekiyorlarmış. Kendilerine verdikleri adla bu *yaylacılar*, ya da Dağlılar, sıcak yüzünden diğerlerinden çok daha fazla sıkıntı çekiyorlardı.

Onlara eşlik eden askerlerin dediklerine göre, katliamlardan bu yana Ermeniler Türklere karşı o kadar büyük bir nefret besliyorlarmış ki, Türkler onlara korkuyla yaklaşmak zorunda kalıyorlarmış. Şimdi niyetleri Ermenileri yol inşaatında çalıştırmak ve bu şekilde onları yavaş yavaş Bağdat'a götürmekmiş. Bunun nedenini sorduğumuzda, zaptiyeler bu insanların Rusya'yla işbirliği yaptığını söylediler. Ermenilerse kovulmalarının nedenini bilmediklerini ifade ediyorlardı.

---

* {Bu tanıklığın bir başka çevirisi 4 Ekim 1915 tarihli *The Report of Committee on Armenian Atrocities*'de Belge 23 olarak yayımlanmıştır. —A.S.}

Ertesi gün, öğle saatlerinde bir kafileye rastladık. Zavallı insanlar Kürtler gibi keçi kılından ilkel çadırlar yapmışlar ve o çadırlarda dinleniyorlardı. Fakat çoğunluk kavurucu güneşe karşı savunmasız halde yakıcı kumlarda oturuyordu. Çok sayıda hasta olduğundan Türkler bir günlük mola vermişler. Bu şartlar altında çölde toplanmış böylesine büyük bir kalabalıktan daha dokunaklı bir şeyi tasavvur etmek mümkün değil. Giysilerinden varlık içinde yaşamış olduklarını anlaşılıyordu. Oysa şimdi yüzlerinde acı okunuyordu. Her yandan "Ekmek!" "Ekmek!" diye uğultular geliyordu. Bu insanlar, rahipleriyle birlikte tehcir edilmiş Geben halkıydı. Rahip bana, her gün çocuklar ve hastalar arasından beş-altı ölüm olayı yaşandığını söyledi. Bugün de yaklaşık dokuz yaşındaki bir kızın annesini gömmüşler ve kız dünyada tek başına kalmış. Bana çocuğu yetimhanemize götürmem için yalvardılar. Rahip, neler olup bittiğine dair Deyr-el Zor'daki küçük kızla aynı şeyleri anlattı.

Çölü bizzat yaşamamış olan hiç kimse, bu sefalet ve ıstırabın ne demek olduğunu bilemez. Çöl dağlıktır, fakat neredeyse tek bir gölge yoktur. Günlerce kayaların üstünden yürürsünüz ve yol almak son derece zordur. Halep'ten gelirken sol kolda hep, killi bir çizgi gibi sizi takip eden Fırat Nehri akar; ancak su çekebilecek kadar yakında değildir. Zavallı insanlar dayanılmaz bir susuzluk çekmiş olmalılar; bu kadar çok kişinin hastalanıp ölmesine şaşırmamak gerek.

Öğle molası verdiğimizde, biz de erzakımızı açtık ve yemeye hazırlandık. O sabah ekmek yemiş ve çay içmiştik; öğle yemeğimiz yine sert Arap ekmeği, peynir ve bir kutu sardalyeden oluşuyordu. Ayrıca bir şişe maden suyumuz vardı. Her ne kadar mükellef bir yemek olmasa da bu kederli ve sefalet içindeki insan kalabalığı karşısında bir şeyler yemek kolay değildi. Mümkün olduğu kadarını dağıttık ve yanımdaki üç arkadaşımdan her biri "zavallı insanlar için" elime sessizce birer mecidiye sıkıştırdı. Taş gibi sert de olsa, Bağdat'tan getirdiğimiz bir çuval ekmek büyük bir minnetle karşılandı.

Ekmekleri almaktan mutlu olan anneler, "Suya batırınca çocuklar yiyebilir," dediler.

Mahrumiyetin derecesini gösteren bir başka sahne gözümün önüne geliyor. Arkadaşlarımdan biri boş bir cam şişeyi fırlatmıştı. Yaşlı bir adam fırladı, almasına izin vermemiz için yalvardı ve defalarca teşekkür etti. Sonra ırmağa indi, şişeyi yıkadı ve killi nehir suyuyla doldurdu; bir kez daha teşekkür etmek için yanımıza döndü, şişeyi kollarının arasında bir hazine gibi dikkatle taşıyordu. Şimdi en azından bundan sonraki yolculuğunda içebileceği suyu vardı.

Hayır dualarıyla uğurlandıktan sonra, gördüklerimiz karşısında sarsılmış halde yola devam ettik. Akşam köye ulaştığımızda, bir başka Ermeni kafilesiyle karşılaştık. Bu kez kafile Zeytunlulardan oluşuyordu. Yoksulluk aynıydı, şikâyetler aynıydı: Sıcaktı, yiyecek ekmekleri yoktu ve Araplar eziyet ediyorlardı. Beyrut'taki yetimhanenin Kaiserswerth rahibeleri tarafından büyütülmüş küçük bir kız başından geçenleri mükemmel Almancasıyla bize anlattı:–

"Tanrı buna niye izin veriyor? Neden böyle bir eziyete katlanıyoruz? Niye bizi bir defada öldürmediler?" diye yakınıyordu; "Gün boyu çocuklara verecek hiç suyumuz yok, susuzluktan ağlıyorlar. Geceleri Araplar yataklarımızı ve elbiselerimizi çalmaya geliyorlar. Kızları götürdüler ve kadınlara tecavüz ettiler. Artık yürüyemediğimizde, zaptiyeler dövüyorlar."

Bize, diğer kadınların bu utancı yaşamamak için, yeni doğum yapmış annelerin de bu ıstıraptan kurtuluş yolu göremediklerinden bebekleriyle birlikte kendilerini suya attığını

anlattılar. Çöl boyunca, oradan geçen ve her handa mola veren çok sayıda Türk askeri yüzünden, yiyecek sıkıntısı vardı. Paramız olduğu halde biz de aynı sıkıntıyı çekiyorduk. Zeytun'da da hiç kimse öldürülmemişti; buna dair bir tanıklık yoktu.

Ermeni, yerlisi olduğu toprağına bağlıdır; her türlü iklim değişikliği onu altüst eder ve temiz, soğuk suyu özlediği kadar hiçbir şeyi özlemez. Bu nedenle çölde tek başına kalmak onun için dayanılmazdır. Anneler, kendilerinin ve çocuklarının yavaş yavaş açlıktan ölmelerini beklemektense ailecek bir an önce ölmeyi yeğ tutuyorlardı.

Halep'e varır varmaz herkes bana Ermenileri ve yiyecek durumlarını sordu. Yapabilecekleri her şeyi yapmaya çalışmışlar, Hükümet'e heyetler göndermişler. Tek elde edebildikleri, Halep Valisi'nin yanı sıra İstanbul'daki Hükümet'in onayı dahilinde bir Ermeni Yardım Birliği'nin oluşturulması için izin verilmesiydi. Halep'teki Ermeni cemaati aralarında bir yardım fonu oluşturmayı başarmış ve yoksul, evsiz din kardeşlerine para, yiyecek ve giyecek desteği vermekteydi.

Halep'ten ayrıldıktan sonra Amanos dağlarındaki ikinci günümüzde, yine Ermenilerle karşılaştık. Bu kez Haçin ve civarından geliyorlardı. Bize Halep'e götürüldüklerini söylediler, fakat ötesini bilmiyorlardı. Sadece dokuz gündür yoldaydılar ve herhangi bir yardım istemiyorlardı. Çöldekilerle mukayese edilecek olursa, çok daha iyi durumdaydılar; ev eşyalarını taşıyacak arabaları, taylı atları, inek ve öküzleri, hatta develeri vardı. Dağlarda yol almakta olan insan selinin sonu gelmiyor gibiydi. Acaba bu refahları daha ne kadar sürebilecekti. Hâlâ kendi memleketlerinin dağlarındaydılar ve çölün dehşetine ilişkin en küçük bir fikirleri yoktu. Bu, Ermenileri son görüşüm oldu. Bütün bu yaşadıklarımı unutmam mümkün değil ve gördüklerimi şimdi, bütün gücümle yardım istemek için yayımlıyorum. Belki suçlu olan birçok Ermeni vardır ve yaptıklarının cezasını çekiyorlardır; ancak zavallı kadınların ve çocukların yardımımıza ihtiyacı var.

XX

BASIM AŞAMASINDA ULAŞAN BELGELER

146. MR. HENRY WOOD'DAN ALINAN İLETİ* (BELGE 1): LONDRA'DAKİ AMERİKAN "UNITED PRESS" TEMSİLCİSİ ARACILIĞIYLA ULAŞTIRILAN METNİN TAMAMI.

Yaklaşık üç aydır 2.000.000 Türkiyeli Ermeni, Jön Türk Hükümetin'in elinde yeni bir Abdülhamid mezalimi yaşamakta ve genel bir toplu katliamla bu yapılanlar arasında şu ana kadar ancak kıl payı fark var.

Durum o kadar ciddi ki, topyekûn bir kıyımı önlemek için tek başına savaşan Büyükelçi Morgenthau, Türkiye'nin iki müttefikinin büyükelçilerinden işbirliği istemek zorunda kaldı. Alman Büyükelçisi Baron von Wangenheim ve Avusturya temsilcisi Margrave Pallavicini, en azından, eski rejimin uyguladığı mezalimin tekrarlanmasına izin vermenin Türkiye açısından ne denli ciddi bir hata olacağına Türk Hükümetin'in ikna edilmesi gerektiği konusunda Büyükelçi Morgenthau ile hemfikir olduklarını ifade ettiler.

{{Bu iki temsilci}} Jön Türk Hükümetin'in önde gelen üyelerinden, katliam için emir verilmeyeceğine dair kesin sözler almayı başardılar. Müslüman halkın Hıristiyanlara karşı kendiliğinden ayaklanması tehlikesinin geçmişte kaldığı düşünüldüğünden, bu sözler tutulduğu sürece korkmamıza gerek yok. Ancak, Türklerin Çanakkale'de sürmekte olan savunmalarında ciddi tersliklerle karşılaşmaları halinde, ya da açık bir isyanın yanı sıra Van ve birkaç başka önemli kasabayı ele geçirmiş bulunan Ermenilerin yeni başarılar kazanmaları halinde, korkarım Ermeniler için tehlike çanları çalacak. Türkler, şu anda alınmakta olan sert tedbirlerin tek sorumlusunun, bağımsız bir hükümet kurmak için isyan eden Ermeniler olduğunu ifade ediyorlar.

Bu arada, Ermenilerin durumu ve onlara karşı uygulanan tehcir, dağıtım ve imha sistemini sözcüklerle tarif etmenin imkânı yok.

Her ne kadar Ermenilere karşı yeniden sahneye konulan bu mezalim üç aydır devam etmekteyse de, iç bölgelerdeki en uzak noktalardan, Ermeni halkının hiçbir kesiminin bu uygulamanın dışında tutulmadığına dair haberler daha yeni yeni İstanbul'a ulaşıyor.

Şu anda yaşanmakta olan gaddarlıklar için Mayıs ayının başlarında emir çıkartıldığı ve Türk polis sisteminin – Türklerin gerek organizasyonda, gerekse sevk ve idarede büyük bir yetenek gösterdikleri tek devlet organıdır – bu emri olağanüstü bir deha sergileyerek derhal uygulamaya koyduğu anlaşılıyor. O sıralar tüm İmparatorluğun her köşesindeki polis teşkilatına mühürlü emirler gönderilmiş. Bu emirlerin belirli bir tarihte açılması talimatı verilmiş; böylece her şubenin eline ulaşması için yeterli bir zaman geçmesi sağlanmış. Emirler açıldığında tüm İmparatorluğun Ermeni nüfusuna hemen hemen aynı tarihlerde eşzamanlı bir darbe indirildi.

Türklerin İstanbul'un düşmesi halinde başkent yapmaları beklenen Bursa'da, bu emirlerin nasıl uygulamaya konulduğunu bizzat inceledim. İç bölgelerdeki başka kasabalardan tanıklar aracılığıyla uygulamanın her yerde aynı olduğunu tespit ettim.

Polis, İstanbul'dan gönderilen gizli listede adları bulunan tüm Ermenilerin evlerini gece yarısı bastı. Erkekler hemen tutuklandılar ve evlerinde, cephedeki Ermeni ihtilalci hareketinde,

* {Dedeağaç'a (Bulgaristan), oradan da postayla New York'a gönderilmiştir. NA(UK)/F096 210/413. —A.S.}

ya da Türklerin var olduğunu ileri sürdüğü Hükümet aleyhtarı komplolarda yer aldıklarını kanıtlayacak belgeler arandı. Bu aramalarda zemindeki halılar sökülüyor, duvarlardan perdeler aşağı indiriliyor, hatta yatak ve döşekler aranabilsin diye çocuklar yatak ve beşiklerinden kaldırılıyordu.

Aramaları takiben erkekler götürülüyorlar, böylece mevcut Ermeni aleyhtarı dalganın en acımasız yanını oluşturan tehcir ve dağıtım sistemi uygulamaya konulmuş oluyordu. Genç erkekler hemen askere alınıyordu. Adlarını söylemeye cesaret edecek olsam, gerek Amerika'da, gerekse Avrupa'da hemen tanınacak kişilerin verdikleri güvenilir bilgilere göre, askere alınanların binlercesi değilse de, yüzlercesi çok kısa bir sürede can vermeleri neredeyse kesin olan Çanakkale'ye cepheye gönderildi. Daha yaşlılar iç bölgelere sevk edilirken, kadın ve çocuklar, ya ters yöne götürülüyor ya da başlarının çaresine bakmaya terk ediliyorlar.

Bu tehcirin korkunçluğu, şu ana kadar binlerce ailenin bir daha bir araya gelebilmesini neredeyse imkânsız kılacak bir şekilde yürütülmekte olmasından kaynaklanıyor. Sadece eşler, kardeşler değil, anneler ve küçük çocukları bile, birbirlerini tekrar görme umudunu olanaksız kılacak şekilde dağıtıldılar.

İmparatorluk çapındaki tutuklamalarla eşzamanlı olarak, İstanbul polisi, sadece bağımsız bir Ermenistan kurmak üzere topraklarını Türk İmparatorluğu'ndan ayırma amacını gütmekle kalmayıp, Türk Hükümeti'ni devirmeyi de planladığı ileri sürülen bir Ermeni cemiyetinin liderleri olduğu iddia edilen kişilere karşı saldırıya geçti. Bu kişiler Divan-ı Harbi Örfide yargılandılar ve 15 Haziran günü on dokuzu İstanbul'daki Harbiye Nezareti'nin önünde asıldı. Aralarında Singer Dikiş Makinesi Şirketi'nin Türk şubelerinden birinde veznedarlık yapmış bir kişi de vardı. İstanbul'un ileri gelenlerinin protestoları üzerine Türkler artık toplu idamlar yapılmayacağına dair söz verdiler.

Mevcut Ermeni aleyhtarı seferberlikte Türklerin yürüttüğü korkunç intikam hareketi, Zeytun halkına yapılan muamele ile kıyaslanamaz. Burası, aslında Türklerin hiçbir zaman tam boyunduruk altına alamadıkları 20.000 nüfuslu bir Ermeni kasabasıydı. Neredeyse ulaşılmaz dağlık alanda kurulu Zeytun bir tür bağımsızlık yaşıyordu.

Türkiye'nin savaşa girmesi ve hemen her erkeğin askeri hizmetine ihtiyaç duymasıyla birlikte, Türk askerlerinden oluşan bir birlik, genç Ermenileri zorla askere almak üzere kazaya sevk edildi. Ermeniler orduya katılmak yerine Türk askerlerine saldırdılar, 300'ünü öldürdüler ve onlardan sağladıkları silah takviyesiyle kararlı bir direnişe hazırlandılar. Ancak üzerlerine ezici bir Türk gücü sevk edildi; kasaba düştü ve ardından Türkler yeni planladıkları tehcir ve dağıtım sistemini en sert şekilde uygulamaya koydular.

Zeytun'a 20.000 Trakyalı Türk getirildi ve kuşaklar boyu Ermeni ailelere ait olan evlere yerleştirildi. Daha sonra Ermeniler İmparatorluğun dört bir köşesine dağıtıldılar.

İç bölgelerden İstanbul'a gelen bir görgü tanığıyla konuştum. Sefalet içindeki halkın dağıtım ve tehcirine şahit olmuştu. 50 ila birkaç yüz kişilik kafileler halinde, başlarındaki askerler tarafından hayvan gibi oradan oraya güdülüyorladı. Atlı askerlerin hızına yetişemeyen yaşlı erkekler oldukları yere yığılıncaya kadar dövülüyordu. Aynı şekilde bu feci koşullara dayanamayan çocuklar yol kenarına bırakılıyor, onları bir daha hiç göremeyecekleri mutlak olan anneler yola devam etmeye zorlanıyordu. Kucaklarında bebekleri olan anneler, gözlerinin önünde yavaş yavaş ölmelerini görmek istemedikleri, hayatta kalmaları için gerekli gıdayı

sağlayamayacakları ve yol kenarında bilinmeyen bir kadere terk etme acısını taşıyamayacakları için onları yollarının üzerindeki kuyulara atıyorlar, böylece yavrularının acısına son veriyor ve en azından kaderlerini bilmekle teselli buluyorlardı.

Anadolu'nun çöllerine sürülmeye direnen Zeytun'un acılı halkı iki yöreye sevk edildi. Bir bölümü, şimdiye dek ölümcül sıtma nedeniyle kimsenin yurt edinmediği bir bataklık bölgesine yerleştirilirken, diğeri, Basra Körfezi yönünde, öyle ölümcül bir coğrafyaya sürüldü ki, zavallı kurbanlar burada olmaktansa sıtma yatağı bataklıklara sürülmek için dua ediyor, ama duaları yanıtsız kalıyordu.

İmparatorluğun diğer bütün kesimlerinde uygulanan tehcir sisteminde olduğu gibi, Zeytunlu yüzlerce aile de, yeniden bir araya gelme ihtimallerini tamamen ortadan kaldıracak bir biçimde birbirinden koparıldı ve o şekilde nakledildi.

İstanbul'daki Türkler alman bu korkunç önlemleri, tek suçlunun Ermeniler olduğunu ileri sürerek savunuyorlar. Çanakkale taarruzu başladığında, kendileri tüm güçlerini İmparatorluğun bekası için harcadıkları sırada, eğer Ermeniler isyana kalkışacak olursa, gözlerinin yaşına bakılmayacağına dair onları uyardıklarını söylüyorlar. Ancak Ermeniler bu uyarıyı dinlememişler. İsyana kalkışarak Van dahil birtakım önemli şehirleri ele geçirmekle kalmamış, Kafkas cephesinde Ruslara önemli yardımlarda bulunmuşlar. Bütün bu Ermeniler Osmanlı uyruğunda olduklarından onlara da, tüm Osmanlı uyrukları için geçerli olan katı Türk yasaları uygulanıyordu.

Türkler, büyük bir rahatlıkla söz konusu Ermeni ayaklanmasının Rus sınırının yakınında yaşayanlarla sınırlı olduğunu itiraf ederken, İstanbul'daki yetkililer, dış düşmanların saldırıları nedeniyle İmparatorluğun varlığının tehlikede olduğu bir sırada, Türk İmparatorluğu'ndaki 2.000.000 Ermeni arasından gerçek suçluları bulmanın ve sadece onları cezalandırmanın mümkün olmadığını ifade ediyorlar. Tüm Ermenilere karşı güvenliklerini sağlamak dışında başka çarelerinin olmadığını söylüyorlar. Tümünü cezalandırmaları durumunda, bu arada suçlu olanları ortadan kaldırmış olacaklarından ve geri kalanların da isyana kalkışma ihtimalini bertaraf etmiş olacaklarından ancak böyle emin olabilirlermiş.

Türkler durumu böyle görürken, neredeyse tüm yaşamını Türkiye'de geçirmiş ve adlarını belirtmeyi göze alabilseydim Avrupa ve Amerika'da kamuoyunun hemen tanıyacağı insanlara göre meselenin bir de öteki yüzü var. Bu kişiler, Jön Türk partisinin Türkiye'nin Ermeni nüfusunu elli yıl geriye götürme kararı aldığını düşünüyorlar. Bunu, Jön Türk partisinin temel ilkelerinden biri olan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk ırkının egemenliğini sağlamak için gerekli görüyorlarmış. Aynı kişiler, şu anki durumun, Abdülhamid dönemindeki Ermeni katliamlarının öncesiyle tam bir benzerlik gösterdiği görüşündeler. Ancak bugüne kadar Jön Türkler, uygulamalarını, yeni yürürlüğe koydukları tehcir, dağıtma ve birbirinden ayırma ile sınırlamış durumdalar.

Genel anlamda Ermeni nüfusu içinde, şu ana kadar tehcir emrinden etkilenmeyen tek istisna, sayıları yaklaşık 70.000'i bulan İstanbullu Ermenilerdir. Orada, Büyükelçi Morgenthau Ermenilerin bir tür gayriresmi koruyucusu ve güvencesi olmuş, bunun sonucunda en fazla 300 Ermeni'ye dokunulmuştur.

Geçen üç ay boyunca Ermenilerin çektiği eziyet öyle feci boyutlardaydı ki, bunları yazabilmek için İstanbul'dan ayrıldığımda Türkler arasında bile onlara bakışını değiştirenler

vardı. Sadece İmparatorluğu Ermenilere karşı korumak amacıyla çıkartılmış emirlerin, özellikle İstanbul'dan uzaktaki bölgelerin yerel yetkilileri tarafından, aslında hiçbir zaman amaçlanmamış bir sertlikte uygulanmakta olduğunu söylemeye başladılar. Dahiliye Nazırı Talat Bey, Türk Hükümeti'ne sadakatleri su götürmez birkaç düzine kişinin evine dönmesine izin vermeye bile başladı.

Ne var ki, şu anda Ermeni halkı, sözcüklerle anlatılamayacak kadar feci bir durumda. Neredeyse tüm aileler, kocalarının, baba ve oğullarının tehciri sonucunda geçimlerini sağlayamayacak duruma düştüler. İmparatorluk savaşı sürdürebilmek için tüm kaynaklarını tüketmekte olduğundan, ne iş, ne de aşın kalmadığı bir dönemde kendi başlarına bırakılan kadın ve çocuklar çaresiz. Binlerce örneğini gördüğümüz üzere, tehcir edilen aileler, Hıristiyan Ermenileri hor gören ve dışlayan Müslüman topluluklar arasına yerleştiriliyor.

Bu sefalete yalnızca iki çevreden yardım gelmektedir. İstanbul'da Büyükelçi Morgenthau, Türk Hükümeti'ni önlemleri yumuşatmaya ikna etmek için gece gündüz çalışmakta ve İmparatorluğun diğer yerlerindeki Amerikan misyonerleri de, dini propagandayı tümüyle bir yana bırakıp, kurbanların maddi ihtiyaçlarını gidermek için didinmekteler. Ancak bu iki cephede yürütülen bütün çabalar koca bir denizde bir damladan öteye gidememektedir.

Birleşik Devletler gibi devletlerin bile resmi yoldan hiçbir şey yapamaması nedeniyle durum giderek kötüleşiyor. Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'nun uyruklarıdır ve imparatorluk kendi çıkarları için gerekli gördüğü şeyi yapma hakkına sahiptir.

147. URMİYE, SALMAS VE HAKKARİ: MR. PAUL SHIMMON'IN TANIKLIĞI; CANTERBURY BAŞPİSKOPOSLUĞU ASURİ MİSYONUNUN TEŞKİLATLANMA SEKRETERİ REV. F. N. HEAZELL'IN EDİTÖRLÜĞÜNDE BROŞÜR OLARAK YAYIMLANMIŞTIR.*

Süryani katliamının geçtiği yer, kuzeybatı İran'da aynı adı taşıyan gölün batısındaki Urmi (ya da Urmiye) Ovası'dır. Urmiye kenti gölün batısında kalır. Daha batıda, Türkiye ile İran arasındaki sınırı oluşturan Kürdistan dağları uzanır. Bu dağlar, geçit vermeyen yollardan ganimetleriyle birlikte evlerine kolaylıkla dönebilen (her daim Urmiye Ovası'na inmeye hazır) vahşi Kürt çetelerinin barınağıdır. Rus birlikleri birkaç yıldır Urmiye Ovası'nda karargâh kurmuştu; görevleri Kürtleri denetim altında tutmaktı. Bu birlikler Hoy, Salmas, Urmiye ve gölün en güneyinde yer alan Suçbulak arasında dağıtılmıştı. Urmiye ise ücra bir yerde kurulmuş bir kenttir ve askeri açıdan, güçlü bir saldırıya karşı savunulması zordur. Kürtler buraya batıdan kolayca ulaşabilir; üstelik kuzey ve güneyde iki yüksek dağ geçidi ile doğudaki göl, kuşatma altındaki bir orduyu çok tehlikeli bir şekilde kapana kıstırabilir.

Urmiye Ovası bütün gezginler için çok çekici bir yerdir; ilkbaharda ve yaz başında bu bölge gerçek bir cennettir. Akarsuları, bahçeleri, bağları, meyve bahçeleri ve karpuz tarlaları, tütün plantasyonları ve pirinç tarlaları ovayı çeşitli renklere boyar ve Doğu'da pek rastlanmayan güzel bir manzara sunar.

Urmiye Ovası yaklaşık 35.000 Asuri (ya da Doğu Süryanisi) Hıristiyan'ın yurdudur. Süryanilerin bir kısmı kentte yaşar, diğerleri de ovaya yayılmış olan yetmişi aşkın köye dağılmışlardır. Bu insanlar toprağı işler ve bağcılık yaparlar. Daha batıda onlarla dil ve din bağı olan dağlı Süryaniler {{Nasturiler}} yaşar. Öncelikle, her ikisi de İran'da olan Tergawar ve Mergawar'da pek çok köyümüz vardır; ardından Metropolit Piskopos Mar Hananişu'nun ikâmet ettiği Noçea gelir. Biraz daha batıda, Türkiye sınırının ötesinde, dağların ortasında, hem dünyevi, hem de dini yönetici olarak, Çölemerik'ten Amed'e {{Diyarbakır}} ve oradan aşağıya Musul'a kadar uzanan bölgeye yayılmış bağımsız Baz, Cilo, Thuma ve Tiyari aşiretlerinden Türk Hükümeti'ne karşı sorumlu olan Patrik Mar Şimun ikâmet eder.

"Fırtınadan önceki sessizlik" özdeyişi, Süryani Hıristiyanların katliamına kelimesi kelimesine uygun düşmüştür. Birkaç yıldan beri Rus ordusunun varlığı Urmiye Ovası'na güvenlik ve refah getirmişti. Kürt saldırıları yok denecek kadar azdı ve çoktandır dağ yollarında soygun duyulmuyordu. Bu, Müslümanların Hıristiyanlara karşı daha dostça davrandığını göstermiyordu; onlardan çekiniyorlardı, hepsi bu. Hıristiyanlara karşı eski nefret bir süredir bastırılmıştı ve barışın bozulmaması için orada bulunan Rus ordusu varlığını sürdürdüğü sürece kendini gösteremezdi.

Avrupa'da savaşın patlak vermesiyle durum değişti. Her zaman bir kavgaya hazır olan Kürtler zengin Mergawar ve Tergawar bölgelerini yağmalamaya başladılar; Hıristiyan köylüler

* {Yakılıp yıkılan Nasturi köylerinin, Mr. Heazell tarafından derlenmiş bir listesi ektedir}. {BROŞÜR: *Massacre of Syrian Christians in N.W. Persia and Kurdistan {{Güneybatı İran ve Kürdistan'da Süryani Hristiyanların Katli}}*, Urmiyeli (İran) Paul Shimmon, Başpiskoposluk Süryani Misyonu Teşkilatlanma Sekreteri Rev. F. N. Heazell'in önsözü ile birlikte. (Londra: Wells Gardner, Darton and Co., Ltd., 1915). —A.S.}

Urmiye'ye kaçarak, ovadaki köylere dağıldılar. Kürtler 1914 Ekiminde kenti ele geçirmek için saldırıya geçtiler. Rus topçusunun ateşine bir süre karşı koydular. Anhar ve Avlaç köylerini yağmaladılar ve ateşe verdiler; kentin top menziline kadar ilerlediler. Takviyenin yetişmesi ve Rusların silahlandırdığı Süryanilerin de yardımıyla, Kürtler ve Türkler geri püskürtüldü. Bu arada Rus subayları, Süryanilerin iz sürme ve gözcülükte büyük başarı gösterdilerini gördüklerinden, haberleşme kanallarını açık tutmak için görevlendirilecek Süryanileri eğitmeye başladılar.

İtilaf Devletleri ve Türkler arasında savaş çıkmadan önce durum böyleydi. Savaş ilanından sonra perde açıldı ve en acımasız savaşta bile görülmemiş bir dram sahnelenmeye başlandı.

Türkler Kafkasya yakınındaki Rus sınırında hareketlenmeye başlamıştı. Türk birlikleri Aralık ayında Tiflis'e giden demiryolu hattını kesmek için Kars yakınlarındaki Sarıkamış'a yığınak yaptı. Bu Kafkasya'da, Rus askerlerinin kuzeybatı İran'dan çekilmesine neden olacak kadar ciddi bir korkuya yol açtı. Çekilme emri 30 Aralık günü Urmiye'ye ulaştı, fakat Avrupalı misyonerlere ve Süryanilere üç gün sonra bildirildi. Bu haber yıldırım çarpması gibiydi; Hıristiyanlar böyle bir duruma karşı hazırlıklı değildi. İçinde bulundukları tehlikeyi anladıkları zaman, tüm yollar kapanmış ve koruyucu Rus birlikleri kenti terk etmişti, ulaşım aracı yoktu, Kürt ve Türk orduları kent kapılarına yaklaşıyordu; Hıristiyanlar kapana kısılmıştı. Kent dışındaki Süryanilerin bir-çoğu ve çok sayıda Ermeni kaçabildi; kaçanların çoğu Nazlu kazasından, diğerleri ise Türk sınır bölgesinden gelen yaklaşık 10.000 kişiydi. İki İngiliz misyoneri ve İran Hükümeti'nin Belçikalı memurları ve birkaç tanınmış Süryani de Urmiye'den ayrıldılar. Gerisi kentte kaldı.

Rus ordusu 2 Ocak cumartesi günü kentten ve civarından ayrıldı, ertesi gün İran Müslümanları, zengin Hıristiyanların evlerinin bulunduğu iki yeri, Çarbaş ve Dilguşa köylerini yağmaladılar. Kentin Müslüman eşrafının da bu yağmalamaya katıldığını görmek acı vericiydi. Bütün kent sakinleri "birbirlerinin bayramını kutlamak" için sokağa dökülmüştü ve ellerine geçen her şeyi götürüyorlardı. Hıristiyanların evlerindeki mobilyalar alındı, hatta kapılar ve pencereler bile söküldü. Kentin ortasında da yağmalamayı sürdürmek istediklerinde, bu girişim, Fransız ve Amerikan misyonerlerinin çabalarıyla engellendi.

Kuşkusuz Amerikan misyonerlerinin ve İngiliz Misyon Evi'nde kalan Mr. Nisan'm varlıkları kent içindeki olayların tırmanmasını engelledi. Amerikan ve İngiliz evlerinin üzerinde dalgalanan Amerikan bayrakları, bu gözü dönmüş vahşi insan kalabalığının dizginlenmesinde bir dereceye kadar etkili oldu.

Bu arada köylerde terörün hükümranlığı başlamıştı. Rusların çekildiğini duyan Kürtler derhal harekete geçerek Baranduz bölgesindeki (Güney Urmiye) Hıristiyanları öldürmeye, köylerini yağmalamaya başladılar. Dizzateka, Satlavi, Aliabad, Şimşacin, Babarud, Darbarud, Sardarud, Teka ve Ardıçay köyleri Kürtlerin eline geçti. Yağma, talan, katliam ve tecavüz günlük olaylardandı. Yarı Müslüman, yarı Hıristiyan olan bir köyde, Süryaniler Müslüman komşularına sığındılar ve avlulardaki kar yığınlarının altına saklandılar. Ardıçay Köyü'nün papazı Ablahad, kızını atının terkisine alarak kaçmak istedi; Ablahad öldürüldü, kızı kaçırılarak zorla bir Kürt'le evlendirildi. Dört ay sonra kızın hastalanarak öldüğü haberi geldi. Hastalığı sırasında, kendisi gibi tutsak olan bir başka Süryani kızı ona yardım etmiş. Bu kız, Müslüman kadınların gelerek, ölmek üzere olan kızın yatağını tüm Müslümanların ölüm döşeğinde

baktığı yöne, güneye döndürdüğünü anlattı. Ağır hasta kız, Hıristiyan kızdan yüzünü, bir Hıristiyan gibi ölmek istediği için doğuya döndürmesini istemiş.

Bir başka köyde, köyün erkekler ya öldürülmüştü, ya da tifüsten ölmüşlerdi; yalnız üç kişi hayatta kalmıştı.

Bir delikanlı dokuz yıldan beri yaşadığı Amerika'dan evlenmek için köyüne gelmişti; ertesi sabah, annesi, kız kardeşi ve bir amcasıyla birlikte öldürüldü. Eşyaları ve 500 tuman tutarındaki parası ganimet olarak götürüldü. İnsanların çoğu kaçarken yakalandı ve öldürüldü; cesetleri gömülmedi, çünkü hiç kimse oraya gitmeyi ve bu işi yapmayı göze alamıyordu. Cesetlerin çoğu köpeklere yem oldu.

Göktepe Urmiye'den yaklaşık sekiz kilometre uzaklıkta büyük bir köydür. Göktepelilerin köylerini savunacak durumda olduğunu düşünen çok sayıda Hıristiyan, Urmiye Ovası'nın güneyinden kaçarak bu köye sığındı. Fakat 4 Ocak pazartesi gecesi Kürtler bir elçi göndererek, köylülerin teslim olmalarını, eğer köylerinin yakılıp yıkılmasını istemiyorlarsa, büyük miktarda haraç ödemeleri gerektiğini söyledi. Köylüler köy muhtarına danışmak üzere Urmiye'ye haberciler gönderdiler. Daha gidenler geri dönmeden, Kürtler köye saldırıya geçti. Hıristiyanlar cesaretle dövüştüler, fakat kendilerinden güçlü durumdaki Kürtlere karşı fazla dayanamadılar. Kürtler, Hıristiyan komşularıyla olan eski hesaplarını kapatmak isteyen İran Müslümanları tarafından da destekleniyorlardı. Öğleye doğru direniş zayıfladı, durum umutsuzlaştı. Kiliseye dolan kadınların ve çocukların feryatları yürekler acısıydı. Dört bir yanda yanan evlerinin dumanı köylerini savunanları güçsüz düşürdü. Sonunda köye hâkim tepenin üzerindeki iki kiliseye sığınmak zorunda kaldılar ve direnişi orada sürdürdüler. Öğleden sonra Tanrı'nın yardımıyla kurtuluşları mümkün oldu. Amerikan misyoneri Dr. Packard, üç Süryani eşliğinde, elinde Amerikan bayrağı ile geldi ve teslim koşulları için pazarlık yaptı. Silahlar dahil, köyün bütün malı, mülkü Kürtlere verildi ve karşılığında erkeklerin, kadınların ve çocukların hayatları bağışlandı. Dr. Packard gece yarısına doğru yaklaşık iki bin kişiyle Urmiye'ye vardı; çoktan dolmuş mahallelerde büyük zorluklarla sığınacakları yerler yaratıldı; dört ayı tarif edilmesi güç acılar ve korkular içinde burada geçirdiler.

Göktepe'de sakatlığı nedeniyle yerinden kıpırdayamayan yaşlı bir kadın kalmış, kadının kocası ve kızı da onunla kalmaya karar vermişti. Kürtler bu yaşlı karı-kocayı, ardından Müslüman olmayı reddeden kızı öldürmüşler.

Bir başka acıklı olay da, her şeylerini Kürtlere vererek öldürülmekten kurtulacaklarını sanan yaşlı bir papazla karısının başına geldi. Beş farklı Kürt çetesi bir biri ardına evlerine gelmiş, bulabildikleri her şeyi almışlar. Daha sonra bir başka grup gelip, para isteyince, ellerinde hiçbir şey kalmadığını söylemişler. Bunun üzerine, elinde İncil'iyle duran yaşlı adam karısının gözü önünde öldürülmüş. Yaşlı kadın da öldürülecekmiş, ancak o her nasılsa kaçıp, ellerinden kurtulmayı başarmış. Saklandığı yerden altı gün sonra çıkarak, komşu köye gitmiş ve oradaki Müslümanlara sığınmış. Bu Müslüman köylüler yaşlı kadını daha sonra kente götürmüşler.

Nazlu Kazası

Göktepe ve Baranduz ırmak köyleri Urmiye şehrinin güneyindedir; bu nedenle güneyden gelen Kürt saldırısının ilk kurbanı onlar oldu. Nazlu'nun, Ada, Supurgan, Muşava, Şerabad ve Karaçalı gibi bazıları çok zengin olan köyleri ön hatta olmadıklarından, diğer köylerin başına

gelenleri yaşamayabilirlerdi, ancak daha sonra sıra bu köylere de geldi ve onların öyküleri de aynı derecede yürek burkucu oldu.

En büyük köylerden biri olan Ada, 1914 yılı sonlarında birçok Süryani ve Ermeni için bir sığınma yeri olmuştu. Rus ordusu buradan geçerken altmış kadar köylü, orduya katıldı. Gerisi ise köyde kaldı. 3 Ocak pazar günü oldukça sakin geçti, fakat ertesi gün sıkıntılar başladı. İran Müslümanları Süryani Hıristiyanları yağmalamaya başladılar. Evlerine girip, mobilyalarını aldılar, kapı ve pencerelerini söktüler. Ancak korkutmak için birkaç el ateş açılmasına rağmen, kimse öldürülmedi. Süryaniler büyük bir iradeyle kendilerini tuttular, çünkü direniş gösterirlerse toplu bir katliama uğramaktan korkuyorlardı. Bunlar olurken, köyün yaşlıları kentten yardım istemek için haberci yolladılar. Gidenler, ellerinde Türk ve İran bayrakları, köylerini koruyacaklarını düşündükleri birkaç Türk askeriyle geri döndüler. Ancak aldatılmışlardı; çünkü bir anda Kürtler dört bir yandan köye saldırdılar. Herkesi soydular, paralarını aldılar ve sonra da öldürdüler. Hıristiyanların bir kısmı bağlara kaçarken, Müslümanlar tarafından izlendiler ve orada öldürüldüler. İranlı bir Müslüman'ın yirmi beş kişiyi öldürdüğü ve "Daha henüz doymadım" dediği söyleniyor. Çevreye seksenin üzerinde ceset saçılmıştı; çok sayıda yaralı vardı ve bunlar, bakacak kimse olmadığı için öylece yaralı halde bırakıldılar. Kürtlerin gazabından kaçmak için çatılara tırmanan kadınlar ve çocuklar, en vahşi şekilde davranan saldırganlar tarafından canavarca muamelelere uğradılar. Kiliseler kirletildi, kutsal kitaplar parçalandı. Çok sayıda kadın kaçırılarak, zorla Müslüman yapıldı; daha sonra bu kadınlar düşmanlarına satıldılar ya da onlarla evlendirildiler.

Karacalu'dan da acı bir olay anlatılıyor. İki çocuğuyla kaçan bir kadın – kocası yurtdışındaydı – yolda bir Müslüman *molla*yla karşılaşmış. Molla çocukları götürmüş, giysilerini soymuş ve onları donmak üzere olan bir dereye attıktan sonra kadından karısı olmasını istemiş. Kadın reddedince onu orada kaderiyle baş başa bırakmış. Kadın dereye dönerek çocuklarını bulmuş, onları yakındaki bir bağa götürmüş, kuytu bir köşeye yerleştirip üzerlerini samanla örterek çocukları ısıtmaya çalışmış; ancak her iki çocuk da ertesi sabah ölmüş. Acılı kadın Urmiye'ye gitmiş ve beş ay sonra Ruslar bu insanlık dışı canavarı yakalamış ve işlediği suçun bedelini ödetmişler.

Urmiye'ye Kaçış

Urmiye, ovadaki bütün köylerden Süryani ve Ermeniler için gerçek bir sığınak oldu. Gelenlerin çoğu Amerikan Misyonu'na, bazıları da Mr. Nisan'ın yaşadığı İngiliz Misyonuna sığındı. Times gazetesinde Antwerp'ten kaçışı okumuştuk; fakat Urmiye'de olanların yanında {{Antwerp'te yaşananlar}} peri masalı gibi kalır. Kadınlar giysileri kana bulanmış halde geldiler. Bazılarını yolda soymuşlardı; sırtlarında Ocak ayının soğuğunda ince bir entari ile titreşiyorlardı. Bazıları dört ayrı soyguncu çetesinin saldırısına uğradıklarını, birçoğunun kaçırıldığını, esir alındığını ve Müslüman olmaya zorlandığını anlattı.

Bir diğer sığınak da, Monsenyör Sontag ve Sisters of Charity {{Hayırsever Rahibeler}} ile birlikte Fransız Lazaristlerin yaşadığı Fransız Misyonu'ydu. Çok geçmeden kentin tıklım tıklım dolu evlerinde hastalıklar baş gösterdi ve buna açlık da eklendiğinde hayat dayanılmaz bir hal aldı. Amerikalılar kent dışındaki koleji ve hastanenin kapılarını mültecilere sonuna kadar açmışlardı; çok geçmeden buraları da doldu. Canterbury Başpiskoposluk Misyonu ve

Amerikan tesisi büyük bir dörtgen oluşturuyor, bu binalar kompleksi üzerinde Amerikan bayrağı dalgalanıyordu. Normal zamanlarda burası ancak 500 kişi alabilirdi; oysa şimdi aynı mekana 10.000 kişi sıkışmıştı. İlk saldırıdan sonra, misyonerler köylere giderek kayıp insanları aramaya başladı. Genç kadınlar bu yolla ailelerine kavuştular ve bazıları da Müslümanlardan satın alınarak kurtarıldı. Fakat bazı talihsizler götürüldükleri Müslüman evlerinden kurtarılamadılar. Hastaydılar, yürüyecek halleri yoktu. Diğerleri hamileydi ve utançlarından ailelerine dönemiyordu.

Dr. Packard yolda genç bir Müslüman ve karısıyla karşılaşmış. Genç Müslüman Süryani "karısı"nı kolundan çekerek, zorla kendi köyüne götürüyormuş. Kız hemen Packard'ın ayaklarına kapanarak, kendisini kurtarması için yalvarmaya başlamış. Genç kız Dr. Packard ile Urmiye'ye geldi, fakat birkaç hafta sonra tifüse yakalanarak öldü.

En büyük sorun, bu kadar insanın beslenmesiydi. Günde kişi başına 250 gram kadar ekmek verilebiliyordu. En kötüsü, mültecilerin yaşamak zorunda olduğu korkunç sıkışıklıktı. En küçük bir köşe bile doluydu. Odalar, kiliseler, koridorlar, kilerler ve ahırlar, her tarafta insanlar üst üsteydi.

Bu koşullar altında, Doğu'ya özgü kirli su ve temizlik maddelerinin yetersizliği de eklenince, binlerce insanın can verdiği bir tifüs salgının başlaması hiç de şaşırtıcı olmadı. Köylerde Kürtler tarafından öldürülen 1.000 kadar kişiye ek olarak bu hastalık 4.000 kişinin hayatına mal oldu. Avrupalı misyonerler tarafından hazırlanan güvenilir bir rapor, Urmiye Hıristiyanlarının yüzde 20'sinin dört ay içinde yok olduğunu ortaya koyuyor.

Anlattığımız bu terör hükümranlığının başlarında, güneydeki Mamaş, Mangur, Zarza Kürtleri kente akın ettiler. Batıdan Herki ve Beyzade Kürtleri de aynı anda geldiler. Şemdinli'de tanınmış bir Kürt şeyhinin oğlu Noçea'dan gelerek, kent kapısının hemen dışındaki Dilguşa'ya yerleşti. Birkaç gün sonra gelen Türk ordusu bir süre için düzeni sağladı ve Kürtlerle yerli Müslümanların daha büyük şiddet eylemlerine girişmelerini önledi. Fakat Türk subaylarının kentte yönetimi ele geçirmeleriyle birlikte Hıristiyanların yaşamı çekilmez bir hal aldı. Her tarafta bir *Cihad*'dan söz ediliyordu ve Hıristiyanlar yaşamalarına izin verileceği umutlarını yitirdiler. Türkler ülkelerine hizmet amacıyla buraya geldilerini söylüyorlar ve bütün Hıristiyanlardan kurtulma niyetlerini gizlemiyorlardı. Bu arada ceplerini de doldurmaya giriştiler. Dükkân sahiplerinden, tüccarlardan ve kentin diğer varlıklı kişilerinden 6.600 tuman topladılar. Arkasından bir "şüpheli kişiler" listesi hazırladılar; bu kişiler için fidye ödenmezse, ölüm cezasına çarptırılacaklardı. Çoğu kez bu para bulunamadığından hapse atılan bu insanlar öldürüldü.

Ölüm, Tergawar Piskoposu Mar Dinkha'yı bu şekilde buldu. Rus Piskoposu Mar Elia Türklere ödenen 5.500 tuman karşılığında ölümden kurtuldu.

Gülbasan Trajedisi

Urmiye katliamları tarihinde Gülbasan'a yapılanların bir eşi yoktur. Gülbasan, ovanın en zengin ve halkı refah içinde olan köyüydü. Köylüler yasalara ve emirlere uyuyorlardı. Göktepe yağmalanıp, yakılırken, sonrası uğursuzluk getirecek bir kader Gülbasan köyünü kurtarmıştı. Hakkında iyi konuşulan ve ilke sahibi bir kişi olarak bilinen Kürt reisi Karani Ağa bu köyün kendi malı olduğunu ilan etmiş ve dokunulmamasını istemişti. Köy halkı iki ay huzur içinde

yaşadı. Bu durum, içlerinden biri Urmiye'deki Alman Fahri Konsolosu'nun akrabası olan köyün Hıristiyan ileri gelenlerinin Müslümanlarla olan dostluğuna bağlanıyordu. Alman Fahri Konsolosu'nun memurlarından birisi de köyde oturuyordu ve köyü korumak üzere Türk askerleri yerleştirilmişti. 24 Şubat günü Salmas'a başarısız saldırılarının ardından bir grup İran *fedai*si Urmiye'ye dönerek köye saldırdı. İlk önce dostça yaklaşır gibi yaparak, köyün erkeklerini etkisiz hale getirdiler. Toplanan köylülerin önce ellerini bağladılar, ardından mezarlığa götürerek en acımasız şekilde vahşice katlettiler. Döktükleri kanla gözleri dönen çete geriye dönerek, kadınlara yöneldi, çirkin muamelelerden sonra bazılarını öldürdü. Amerikan misyonerleri daha sonra köye gelerek, diğer köylerde yaptıkları gibi, öldürülenlerin cenazelerini kaldırdı. Bu olay Urmiye bölgesindeki son katliamdı. Bu korkunç olay telgrafla Amerika'ya bildirildi; Amerikan Hükümeti'nin uyguladığı şiddetli baskı sonucu katliamlara son verilmesi emredildi.

Salmas Katliamı

Urmiye Gölü'nün batısındaki Salmas Ovası'nda, Süryani ve Ermenilerin yaşadığı çok sayıda büyük ve güzel köy vardır. Halkın büyük bir kısmı, Urmiye'nin terk edilmesinden önce Rusya'ya kaçmıştı. Evleri ve tarlaları, Urmiye bölgesindeki diğer köylerle aynı kaderi paylaştı. Türkler bu köylere girdikleri zaman, çok sayıda Hıristiyanın komşu köylerdeki Müslüman dostlarının yanında saklandıklarını öğrendiler. Müslüman hacılara, her Hıristiyanın imzalamak zorunda olduğu, sığındıkları yerlerde Müslümanlardan iyi muamele gördüklerini belirtir bir mektup yazmaları emredildi. Ama bu Türklerin Salmas'ta ne kadar Hıristiyan bulunduğunu ve nerelerde saklandıklarını öğrenmek için başvurdukları bir hileydi. Birkaç gün içinde bölgedeki 725 Ermeni ve Süryani erkeği ortaya çıkartıldı; gruplar halinde birbirlerine bağlandılar ve gece Haftevan ve Husrava arasındaki tarlalara götürülerek kimi vurularak, kimi en korkunç şekillerde parçalanarak öldürüldü. Bu olay Mart ayında Rus birliklerinin geriye dönmesinden sadece üç gün önce gerçekleşti. Rus birliklerinin yetişmesi sayesinde kadınlar, erkeklerin akıbetine uğramaktan kurtuldular.

Türkiye Dağlarında Süryanilere Yönelik Saldırılar

Bu korkunç öykünün geri kalan kısmı, Patrik'le birlikte Süryanilerin büyük bir bölümünün yaşadığı Kürdistan dağlarında Türkler tarafından gerçekleştirildi. Salmaslıların, birkaç yüz kilometre uzaklıktaki Urmiyeli din kardeşlerinin başına gelenleri duymalarından aylar önceydi. Patrik Mar Şimun Koçanis'teki evinden sürüldü. Patrik, ailesiyle birlikte Tiari'ye geçti. Patrikhane, İngiliz misyonundaki ev dahil olmak üzere, diğer pek çok evle birlikte tamamen yıkıldı. Mar Şimun birkaç gün önce İngiltere'ye gönderdiği mektupta, halkıyla birlikte bir yandan Kürtler ve Türklerle savaşarak dört aydır yollarda olduğunu anlatıyor. Ancak karşılarına, etkili bir direniş olanağını ortadan kaldıran Türk topçusu çıktığı zaman dövüşmeyi bırakmışlar. Çok sayıda Hıristiyan köyünün bulunduğu Tiari ve Tkhuma bölgeleri tamamen tahrip edilmiş. Ağustos ayında 35.000 dağlı {{Nasturi}}, İran'daki Salmas'a göçtü, fakat halkın çoğunluğu hâlâ dağlarda ve yanlarında yiyecekleri olmaksızın, kimseden bir yardım görme umutları bulunmadan, oradan oraya sürüklenmekteler. Öykünün en acıklı bölümü ise şöyle: Patriğin kız kardeşi Sürme, görümcesi Ester ve üç küçük çocuğuyla birlikte Tiari'deki

Çumbar'a kaçmıştı. Türk ordusu yaklaştığında, Daduş'a ve oradan da Tal yöresindeki büyük Mar Odişu Kilisesi'ne sığınmışlar. Yürüyerek yol almak ve sadece taşıyabilecekleri eşyalarını götürmek durumundalarmış. "Genellikle," diye yazıyor Sürme, "açtık ve yanımızdaki küçük çocuklar yolda uyuyakalıyordu, çünkü sadece geceleri yol alabiliyorduk." Sürme, düşman yaklaştığında her an kaçmaya hazır bir halde, Mar Odişu'da üç ay geçirmiş. Bu süre boyunca yiyecekleri varmış, fakat yeterli olmadığından suyu çamaşır yıkamak veya yıkanmak için kullanamıyorlarmış. Nadiren yıkanmak ve giysilerini yıkamak için ırmağa gidiyorlarmış.

Orada kaldıkları son gün en kederli günmüş. O gün kardeşleri İşaya hummadan ölmüş. Kardeşinin hastalığını duyan Mar Şimun bir gün önce gelmiş. Düşman çok yakınlarındaymış ve Tkhuma'dan top sesleri geliyormuş. Cenaze töreninin tam ortasında Sürme, Romi ve Ester, çocuklarla birlikte, düşmana yakalanmamak için oradan ayrılmak zorunda kalmışlar. Mar Şimun, iki rahip ve birkaç sivil kişi, İşaya'yı gömmek için geride kalmışlar. Çabucak dua okunmuş, defin hızla yapılmış ve Mar Şimun kaçan akrabalarının ardına düşmüş. Tam zamanında oradan ayrılmışlar, çünkü birkaç saat sonra Türkler gelmiş ve Patriğin ailesinin orada olduğunu duyduklarından doğruca kiliseye yönelmişler.

Mar Şimun 6 Ekim 1915 tarihinde bize yazarak, İran'da Salmas Ovası'nda bir köyde bulunduğunu, kız kardeşlerinin ve bazı aile fertlerinin de yanında olduğunu bildirdi. Şu anda, geceleri üstlerine örtecek hiçbir şeyleri olmadan arazide uyuyan, birkaç aydır üzerlerinden çıkartmadıkları paçavraları giyen, yiyecek veya barınakları olmayan 35.000 Süryani (denizden yüksekliği yaklaşık 1.400 metre olan) Salmas Ovası'nda kamp kurmuş durumda. İngiliz Konsolosu İngiltere'ye telgraf çekerek, oradaki yardım kuruluşlarından yardım gelmediği takdirde bu insanların üçte ikisinin öleceğini bildirdi. Hiçbir Hıristiyan ulus dinleri uğruna onlar kadar eziyet çekmemiştir ve bu acılı Süryaniler kadar yardımımıza ihtiyacı yoktur.

Tahrip Edilen Nasturi Köylerinin Listesi

A. BARANDUZ BÖLGESİ:

1. Darbarud
2. Sardarud (Ermeni)
3. Babarud
4. Ardıçay
5. Teka
6. Alkiyan
7. Kurtepe
8. Şenabad
9. Kosabad
10. Muradalı
11. Dizateka
12. Şimşacin
13. Satlavi
14. Aliabad
15. Tazakand'lar
16. Baranduz Çayı
17. Saraları
18. Gülbasan

B. URMİYE IRMAĞI BÖLGESİ:
1. Göktepe* (kısmen tahrip edilmiştir)
2. Vazerabad
3. Çarbaş
4. Sangar-Burzukhan
5. Sangar-Beylerbeyi
6. Alvay
7. Seyir
8. Haydarlı
9. Mar Sargis
10. Hasar ve Kom
11. Anhar
12. Diza Ağa Ali†
13. Balav
14. Kızılaşuk (çoğunlukla Ermeni)
15. Gerdabad (çoğunlukla Ermeni)
16. Matadzaya ve Karagöz

C. NAZLUÇAY BÖLGESİ:
1. İsmail Ağa Kalesi
2. Armudağaç
3. Kosi‡
4. Nazı
5. Karaları
6. Şumbulabad
7. Superghan
8. Ada
9. Muşabad
10. Yengice
11. Haneşan
12. Şerabad
13. Gavilan
14. Cemalabad

D. TERGAWAR BÖLGESİ:
Aşağıdakiler dahil, tüm köyler:
1. Kuvena
2. Mawana
3. Palulan

E. HAKKARİ BÖLGESİ (Osmanlı toprağı):
Tüm Tiyari
Mezra hariç tüm Tkhoma
Tüm Barwer

---

* 400 aile ile bölgenin en büyük köyü.
† Urmiye kentine en yakın köy.
‡ Sadece bir ambarın kaldığı bildiriliyor.

148. URMİYE'DEN İLK KAÇIŞ: CANTERBURY BAŞPİSKOPOSLUĞU ASURİ MİSYONU'NDAN MR. J. D. BARNARD'IN TANIKLIĞI; NİSAN 1915'TE "ASSYRIAN MISSION QUARTERLY PAPER"DA YAYIMLANMIŞTIR.*

Benden Urmiye'den yaptığımız yolculuğun kısa bir raporunu vermem istenmiştir. Sadece yolda gördüklerimi anlatmakla yetineceğim.

3 Ocak günü yola çıktık, ancak hangi yönü takip edeceğimiz konusunda kuşkuluyduk. Bize söylendiğine göre, ordu kuzey yönünde, doğruca Rusya'ya giden yol üzerindeki Hoy güzergâhını izlemekteydi. Ancak zorunlu olmadıkça ülkeden ayrılmak istemiyorduk, bu nedenle sonunda gölün kuzeyinden dolaşarak Tebriz'e gitmeye ve hâlâ oradaysa – bu konuda çelişkili haberler alıyorduk – Konsolos'la görüşmeye karar verdik. Bu güzergâhı seçmemizin bir başka nedeni de, M. Cordonnier'in de aynı yöne gidecek olması ve ona eşlik eden gümrük memurlarının paha biçilmeyecek kadar çok işimize yaramasıydı. Bunlar yolu iyi biliyorlar, bütün gerekli işlemleri yerine getiriyorlar ve yolda kötü niyetli kişilere karşı da silahlı muhafız işlevi görüyorlardı.

Yola çıktıktan sonra fazla uzaklaşmamıştık ki, ölene kadar unutamayacağımız bir manzarayla karşılaştık. Gözün alabildiği uzaklığa kadar her taraf kaçan insanların oluşturduğu sonsuz bir nehirle kaplanmıştı. Bunlar, Urmiye Ovası'ndaki köylerin neredeyse tüm Hıristiyan halkıydı. Ancak taşıyabilecekleri kadar eşyayı yanlarına alarak kaçmak zorunda kalmışlardı. Büyük bir kısmının yiyeceği yoktu; geceleri çok soğuktu ve yolda çok sayıda yaşlı insan ve küçük çocuk ölüyordu. Özellikle Salmas Ovası'na uzanan dağ geçidini aşmak çok zahmetliydi. Burası metrelerce karla kaplıydı, kuzey yamacı buz tutmuştu. Dik yamaçta kayarak yuvarlanan insanların, yorgunluktan devrilip bir daha kalkamayan ve bu insanlar için son derece değerli olan hayvanların sergilediği görüntünün Belçika'da olanlardan geri kalan yanı yok. En kötüsü de, onlara yardım etmek için elimizden hiçbir şey gelmemesiydi. Birçok anne ağlayarak çocuklarını atımıza almamız için yalvarıyordu; fakat binlercesi aynı durumdayken biz ne yapabilirdik?

İkinci gün bu kederli insan kafilelerinden ayrıldık, onlar Hoy'a gidiyorlardı, bizse, daha önce söylediğim gibi, gölün yukarısından doğuya ilerliyorduk. Yolda çok farklı haberler aldığımızdan Tebriz'de neler olduğuna ilişkin gerçeği öğrenmenin imkânı yoktu ve yolda bir sonraki dönemecin bize neler göstereceğini bilmiyorduk. Bir mola yerinde, mesleki kariyerde Şark'a özgü büyük iniş çıkışların sonuçlarından birine tanık olduk: Bir zamanlar Urmiye Valisi'nin hizmetinde oldukça önemli bir makamı işgal eden bir kişi, bir zamanlar aleyhine çalışmış olduğu yol arkadaşıma gümrükte kendisine bir yer ayarlaması için haysiyetini ayaklar altına almış, yalvarıyordu. Gölün uç kısmından döndüğümüzde, doğu kıyısında gemilerin bağlanma yeri olan Şerefhane'den büyük bir duman bulutunun yükseldiğini gördük. Düşmanın eline düşmesin diye petrol stokları ateşe verilmiş, gemiler ise daha önceden batırılmıştı.

---

* {BROŞÜR: *Assyrian Mission Quarterly,* No. 98, Ocak 1915 (Londra: Assyrian Mission, Church House, Dean's Yard, Westminster Abbey, S.W.). —A.S.}

Sofyan'a vardığımızda köyde çok sayıda Rus askeri vardı ve bu bizi cesaretlendirdi. Tebriz'in kimin elinde olduğunu öğrenmek için telefon ettik, ancak bağlantı kuramadık. Bütün gece yolculuk yaptığımız için yorgun atlarımızı bıraktık ve büyük şans eseri bulduğumuz bir arabayla Tebriz'e yola çıktık. Yolculuğumuzun beşinci günü, akşam saatlerinde şehre ulaştığımızda buradaki bütün İngilizlerin birkaç gün önce ayrıldığını öğrendik; böylece görüş almak üzere Amerikan Konsolosluğu'na gittik. Tavsiye kısa ve kesindi: "Rus birlikleri her an ayrılabilir; Türkler sadece on iki kilometre ilerideler. Mümkün oldukça çabuk gitmeniz iyi olur." Talih bize yine güldü. Konsolosumuz Mr. Shipley'i sınıra götürdükten sonra geri dönmüş bir araba bulduk ve birkaç saat dinlendikten sonra yola çıktık...

149. ERZURUM: REV. ROBERT S. STAPLETON'IN ABD'NİN TİFLİS KONSOLOSU F. WILLOUGHBY SMITH'E GÖNDERDİĞİ 21 MART 1916 TARİHLİ MEKTUP; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.*

29 Şubat tarihli mektubunuza cevaben geçen gün bir mektup postaladım. Şimdi de, buradaki Ermenilerin bir talebini iletmek üzere yazıyorum. Ama önce girizgâh olarak, geçen bir buçuk yıl içinde burada olanlarla ilgili bazı bilgiler vermek istiyorum.

Ağustos 1914'te seferberlik başladığında, çok sayıda Ermeni emirlere uydu. Hastanelerde hemşire ve hastabakıcı olarak görev aldıkları gibi, cepheye de gittiler. İlk altı ay içinde bunlar birliklerden ve hastanelerden alınarak, yol inşaat ekiplerine verildiler. Doktorlar ve eczacılar orduda kaldı, fakat geri hizmete alındılar. Bu ülkenin esnaf ve zanaatkârları çoğunlukla Ermeni olduğundan, diğerleri haziran ayında tehcir edilmelerine rağmen, bunlar hizmetlerine ihtiyaç duyulduğu için yerlerinde bırakıldı.

Türk ordusu çekilirken, bu gruplar {{amele taburları, zanaatâr ve meslek erbabı Ermeniler}} hunharca katledilmekte. Okul kızlarımızdan birinin erkek kardeşinin bana ilettiği bir bilgi var. Kendisi yol inşaat taburundaymış, daha sonra burada bir kulüp binası inşa eden işçilerin arasına gönderilmiş. Ocak ayında Erzincan'a sevk edilmişler ve orada hapse atılmışlar. Buranın Kumandanı ve Valisi oraya gittiğinde ilk emirleri bu elli Ermeni'nin hapisten çıkarılıp, vurulması olmuş. Ölenlerin altında kaldığı için kurtulan ve akşama kadar bekleyip kaçmayı başaran dört kişi zorlu bir yolculuktan sonra buraya gelmiş. Diğer ekiplere de benzer şekilde davranıldığı söyleniyor.

Şimdi sizden, Türk ordusu için çalışmakta olan bu insanların katline insanlık adına müdahalede bulunabilmesi için, bu olanları Mr. Morgenthau'ın dikkatine sunmanızı talep ediyoruz. Rusların ilerleyişi sayesinde Kürtlerin kaçırdığı birçok kadın ve kız kurtarılıyor. Yaklaşık 20 genç kızı, iki kadın öğretmenimizi ve halen tercümanlığımızı yapmakta olan bir erkek öğretmenimizi korumamız altına alabildik.

Rusya Ermenileri kurtarma çalışmalarına büyük para ve emek harcıyorlar. Cephenin öbür tarafından gelen haberler onları derinden sarsıyor. Bir miktar baskı yapılarak bu vahşetin durdurulmasına yardımcı olunabileceği umudunu taşıyorum.

---

* {ORİJİNAL BELGE: ABD Maslahatgüzarı Hoffman Philip'in Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği İstanbul, 11 Mayıs 1916 tarihli iletisinde yer alan, Robert S. Stapleton'ın F. Willoughby Smith'e gönderdiği Erzurum, 21 Mart 1916 tarihli mektup. NA/RG59/867.4016/285. —A.S.}

150. İSTANBUL'DAN MR. {W. W. PEET}İN 22 TEMMUZ 1916 TARİHLİ MESAJI;* AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİ YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

{Mr. Peet} Türkiye dışındaki dostlarına† aşağıdaki gizli bilgileri iletmeyi arzu etmektedir:

"Alman Büyükelçiliği aracılığıyla gönderilen, Halep'teki German Relief görevlileri ile görüştüm; bana Deyr-el Zor'a, Fırat boyunca ve çöldeki başka yerler de dahil geniş bir bölgeye yaptıkları ziyaretleri aktardılar. Açık arazideki çadırlar altında bekleşen, yollarda kafileler halinde yürüyen, sallarla ırmağı geçmeye çalışan binlerce Ermeni mültecinin sefalet içindeki hayatlarının bütün safhalarına tanık olmuşlar. Hükümet sadece birkaç yerde yiyecek sağlıyor, o da çok yetersiz. İnsanlar bu yoksul topraklarda dilenerek elde ettikleri ya da çorak arazilerde bulabildikleri yiyeceklerle açlıklarını bastırmaya çalışıyorlar. Görevliler, onların ot, yaprak ve çekirge yediklerini tespit etmişler. Çok çaresiz kaldıklarında hayvan leşlerini ve insan cesetlerini yedikleri de rapor ediliyor. Tabii ki, açlık ve hastalık nedeniyle ölüm oranı çok yüksek. Çölde oradan oraya yürütülen sürgünlere yapılan muamele, askerlerin köle tacirlerinden hiç de farklı olmayan zalimliği yüzünden giderek kötüleşiyor. Birkaç istisna dışında hiçbir korunak sağlanmıyor ve soğuk iklimden gelen insanlar yiyecek ve su olmadan kavurucu güneşin altında bırakılıyor. Subaylara para verebilen birkaç kişi durumlarını biraz, o da geçici olarak düzeltebiliyor.

"Sefalet ve umutsuzluk o kadar büyük ki, pek çok kişinin intihara başvurduğu bildiriliyor. {{German Relief}} görevlileri kullanılan yöntemlere örnek olarak şunu anlattılar: Yüz kadar çocuğu toplamışlar, bakımlarından sorumlu olmak üzere Haçinli genç ve eğitimli bir dula emanet etmişler. İki hafta sonra bu çocuklar da tehcir edilmiş ve aynı kafileden sağ kalan iki kişi ile kafilenin izlediği güzergâhın ilerisinde karşılaştıklarında, geri kalan herkesin öldüğünü öğrenmişler. Sorumlu olduğu çocuklara yapılanlardan deliye dönen bakıcı anne de tehcir edilmiş. Zor'dan nehrin aşağılarına gönderilen sallar, iki yüz kilometre uzaktaki Ana'ya ulaştığında yolcuların beşte üçü kayıpmış. Bu insanları imha etme, fakat onları katlettikleri suçlamasını reddetme siyasetinin güdüldüğü anlaşılıyor. Anlaşılan o ki, insanların sözümona doğal yollardan yok edilmesine karar verilmiş."

---

* {Dr. Barton ve Mr. Crane'e gönderilen gizli yazışma; İstanbul'daki ABD Elçiliği ve Washington'daki Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla iletilmiştir}. {Toynbee Belgeleri'nde kopyası bulunmamaktadır. Bkz. Arnold Toynbee'nin 9 Mart 1917 tarihli notu. NA(UK)/FO96/208/2. — A.S.}

† {"Türkiye sınırlarının dışındaki dostları" ifadesini, "Barton ve Crane" olarak okuyun}.

1915 Yılı Sonuna Kadar Ermeni Tarihinin Bir Özeti

I. AVRUPA'DA SAVAŞ VE ERMENİSTAN

Savaş, Ermeniler ve Ermeni halkıyla yeni bir ilişki içine girmemize yol açtı. Onları, eski bir uygarlığa adını veren halk olarak tanıyorduk; Doğu'da, Hıristiyanlığın inatçı artçı güçleriydiler. Eski Ermenistan, misyoner çalışmalarına, katliamlara ve uluslararası rekabete sahne olmuştu. Fakat, içimizden çok azımız – misyonerler, coğrafya ile ilgilenenler, gezginler ve gelip geçen gazeteciler –ülkeyi ve bu ülkenin sakinlerini kişi olarak görüp tanıdı. Ermeniler, çoğu kimse için bir isim olarak kaldılar, onların acılarını, gelenek ve göreneklerini, kazandıkları başarıları okuduğumuzda, üzerimizde Hititlerden, Asurlulardan ancak biraz daha fazla etki yaptılar. Bu sözünü ettiklerimiz, binlerce yıl önce bütün Yakın Doğu amfitiyatrosundan gelip geçmiş uygarlıklardı. Kişisel yaşamımızda, hatta siyasi yaşamımızda bile, Ermenistan ile canlı bir bağlantımız, doğal bir ilişkimiz yoktu.

Bu ilişki ansızın savaş ile kuruldu. Tahrip ettiğini birleştirip üzerine ışık tutması, savaşın en garip ironilerinden biridir. Uygarlığımız, tıpkı bir labirente benziyordu; öylesine büyük ve karmaşıktı ki, içinde yaşayanlardan hiçbiri yapının bütününü tam anlamıyla kavrayamıyordu: Büyük çoğunluk onun belirli bir düzene sahip olduğunun bile tam olarak bilincinde değildi. Ne zaman ki savaş geldi ve onu ateşe verdi, binanın bütünlüğü ve simetrisi herkesin gözü önüne serildi. Ateşin göz kamaştırıcı ışığı onu bir uçtan bir uca aydınlattığında bina tüm haşmetiyle yükseldi, eşsiz silueti, kusursuz perspektifi belirdi; ilk (ve belki de son) kez bütün parçalarını eşzamanlı ve gerçek bağlantılarıyla gördük; onu inşa eden ve sürekliliğini sağlayan o hünerli, o tarih kadar eski, bin bir emeğin ürünü olan ve gözlerimizin önünde yok olmakta olan uygarlığın ne kadar mucizevi ve gizemli olduğunu, onun yerine koyabileceğimiz onunla eşdeğerde bir başka yapıyı el çabukluğuyla kurabilmenin olanaksızlığını kısa bir an için anlayabildik. Alev, avının üzerinde hâkimiyetini ilan ettiğinde, labirentin çeşitli kısımları birer birer kopup düştü, onlarla birlikte ışık da söndü, geriye duman ve kül kaldı. Şu anda tanıklık ettiğimiz, işte böyle bir felakettir ve onu onarmak mümkün olabilecek mi, bilmiyoruz. Ama eğer gelecek göründüğü kadar karanlık değilse, yok olan bir dereceye kadar yerine konabilecekse, bu görevi yerine getirirken en büyük kılavuzumuz ve esin kaynağımız, bu felaketin içinden bulup çıkarabileceğimiz, o anlık, trajik, eşi benzeri olmayan görüntüdür.

Ermeniler savaşın tarafı değildi; patlak vermesinde onların hiçbir suçu yoktu ve daha iyi bir gelecek kurma sorumluluğunda da çok az bir paya sahiptiler. Fakat savaşın aman vermez ateşi hepimizden çok onları acımasızca yaktı; Ermenilerin ulus olarak taşıdıkları kendilerine özgü özellikleri ve uygar dünyada tuttukları yer bu şekilde görünür hale geldi.

İngiltere ve Ermeniler birbirleriyle ilk kez gerçek bir temas kuruyorlar. Özgürlük ve gericilik arasındaki bu kıran kırana savaşta biz aynı safta, aynı amaç için dövüşüyoruz. Ama bu mücadelede payımıza düşen farklı oldu, çünkü İngiltere bir yandan savaşın acısını yaşarken bir yandan da savaşacak durumdaydı; oysa Ermeniler zulüm görürken buna karşılık verecek güçleri hemen hiç yoktu Ama talihlerdeki, dış koşullardan kaynaklanan bu fark, onlarla olan içsel nitelikteki ahlaki bağımızı daha da güçlendiriyor; çünkü biz şu ya da bu siyasi üstünlük, şu ya da bu sınır değişikliği için değil, bir ilke için savaşıyoruz. İtilaf Devletleri, kendilerini

savunamayan küçük milliyetlerin savunuculuğunu üstlendiler. Biz Belçika ve Sırbistan'la ilgili olarak verdiğimiz sözlere sadık kalma yükümlülüğümüzü ciddiyetle üstlenmiş bulunuyoruz; şimdi Sırplar ve Belçikalılardan daha da kötü bir akıbete uğrayan Ermenilerin davası da İrilaf Devletleri'nin ortak davasına dahil olmuştur. İdealimiz için savaşırken alanımızı daraltmamız mümkün değildir.

Fransa, Büyük Britanya ve Amerika'daki insanlar için kuşkusuz Belçika için üzülmek savaşın uzak bir bölgesinde tanımadıkları bir ulusa kıyasla daha kolaydır. Belçikalıların "bizim gibi bir halk" olduğunu, aynı şey bize yapılsa bizim de onların çektiği acıları çekeceğimizi düşünmemiz için çok da büyük bir hayal gücüne sahip olmamız gerekmez. Kısa süre içinde yayımlanan bol miktarda, ayrıntılı, ilk elden tanıklıklar bu acıma duygusunu bir kat daha artırır. Oysa Ermeniler, acılarını paylaşabilmemiz için bize doğrudan ulaşabilme olanağından yoksun ve onlara ilişkin bilgisizliğimiz, ancak onların yaşadıklarına kulak verenlerin kişisel çabaları sayesinde aşılabilir. Ne var ki, artık her geçen gün Ermenilerin yaşadıklarına ilişkin daha fazla kanıt elimize geçmekte ve bu kanıtlar şu an Belçika'yla ilgili kanıtlardan daha yetersiz ya da daha az güvenilir nitelikte değiller. Bu kitabın amacı, İngiliz ve Amerikalı okurlara mümkün olduğunca doğru bilgileri düzenli bir şekilde sunmaktır.

Ermenistan'ın yaşadığı büyük acının tanıkları var. Yoğun acı, yoğun bir duygusal deneyimi içerir ve bu duygusal deneyim tanıkların hâlâ akıllarından çıkmayan dayanılmaz olayların yazılı kayıtlarında açığa çıkıyor. Bu kitaptaki bazı belgelerin yazarları Ermeni'dir; bir-çoğu da, olayları yerinde izleyen ve yaşananlardan kurbanlar kadar yakıcı bir şekilde etkilenen Amerikalı ve Avrupalılardır. Olaylarla ilgili, çoğu oldukça uzun, yüz kırk dokuz belge var; ancak bunların bir bütün olarak etkisi, anlattıkları dehşetin geniş kapsamlı bir derlemesinin çok ötesine geçiyor; savaşın alevleri, sistemi bir yandan tahrip ederken, bir yandan onun yapısını aydınlatmıştır. Bu ateşten sınavın içinden elde edilen tanıklıklar, Ermenilerin yaşamını – ovalar ve dağlarda yaşayanlarıyla, şehirler ve köylerdeki nüfusuyla, aydını, burjuvazisi ve köylüsüyle bütün bir Ermeni yaşamını – tam da Avrupa'daki felaket üzerlerine çöktüğü anda olağanüstü canlılıkla gözler önüne sermiştir.

Avrupa'da değilse bile Ermenistan'da, alevler neredeyse sönmüş durumda ve şu an duman ve külden başka bir şey göremiyoruz. Küller savrulup gittiğinde hiç kuşkusuz hayat yeniden yeşerecek; çünkü, bir ulusu zalimlikle imha girişimleri, her ne kadar insanlara mutlaka sonsuz acılar verse de, nadiren amacına ulaşabilir. Ancak Ermenistan her ne şekilde olursa olsun yeniden ayağa kalkacak olursa, eskisinden tümüyle farklı olacak. Ermeniler, insanlığın, Avrupalılar tarafından "Yakın Doğu" diye adlandırdıkları bölgenin tipik bir öğesini oluşturmuştur; ama burası bir Çinli'nin ya da bir Hintli'nin bakış açısıyla "Yakın Batı" olarak da adlandırılabilir.* Yakın Doğu Dünyası'nın tarihinin patalojik bir yanı vardır. Payına çok fazla talihsizlik düşmüş, Avrupa'nın savaşına Avrupa ile birlikte katılıncaya kadar yüzyıllar boyu Doğu ile Batı arasında, ne birine, ne de ötekine ait olamadan, ancak paradoksal bir şekilde

* Bu bölgenin bu çift yönlü karakterini ifade eden bir sözcük yok gibi görünüyor. "Balkan" sözcüğü ilgili bütün çağrışımları içeriyor ancak bu sözcük zaten çok sınırlı bir coğrafi alan için kullanılmakta. "Levanten" daha geniş bir coğrafi alanı kapsıyor; ancak o da, Yakın Doğu halklarının, yalnızca, gelişmenin belirli bir geçiş evresini yaşamakta olan birçok başka halkla paylaştığı yüzeysel özellikleri ifade ediyor.

her ikisinde birden yer alarak ve hiçbirisiyle net bir şekilde saf tutamayarak, bir tür manevi felç halinde yaşamıştır. Zirvesine ulaşan felaketin şoku, Yakın Doğu'nun manevi tarafsızlığına şiddet dolu bir son verdi; Avrupa'nın geleceği ne kadar belirsiz olursa olsun, bu sonun bundan böyle Halep ve Tebriz surlarıyla* Viyana surları arasında kalan herkes tarafından paylaşılacağı kesindir. Avrupa'ya doğru bu son yöneliş, Yakın Doğu için ya yarar sağlayacak bir gelişme ya da yeni bir mutsuzluk çağı olacak – bu, Avrupa'nın savaştan nasıl çıkacağına bağlıdır; fakat bu dönem her iki durumda da tarihte yeni bir başlangıç noktası olacaktır. Sonunda, Yakın Doğu daha sağlam bir yörüngeye oturacak; artık eski tökezlemeli, paradoksal yolunu izlemeye devam etmeyecektir. Bu gerçek, Eski Rejim'in son anlarında, Yakın Doğu hayatıyla ilgili kayıtlara tarihsel bir değer kazandırıyor. Bu Ermeni belgeleri bizlere, en içerden ve özgün nitelikte kayıtlar sunmaktadır. Geçmiş ve geleceğin iç içe geçtiği bu yangında, Yakın Doğu kendi gerçeğini şimdiye değin hiç, şu anki korkunç dağılma sürecinde olduğu kadar açıklıkla ortaya koymamıştı.

---

* Yakın Doğu'nun sınırlarını belirlemek kolay değildir. Kuzeybatıda Viyana en göze çarpan sınır işaretidir; ama Trieste, Lvov ya da Prag için de aynı şey söylenebilir. Güneydoğuda, sınır çizgisi daha da belirsizdir. Buradaki sınırın, Arap dilinin {{yayılım}} sınırları ile örtüştüğü düşünülebilir, ancak Yakın Doğu'nun kendine özgü karakteri linguistik sınırları da aşar; çünkü {{bu karakter}} bir yanda Arapça konuşan dünyayla, öte yanda da Almanca konuşan Batı dünyasıyla iç içe geçer. Suriye, esas olarak tipik bir Yakın Doğu ülkesidir; bu nedenle, bir fiziki coğrafyacı için Yakın Doğu'nun sınırı, kuşkusuz Sahra, Nefud ve Kevir çölleri kuşağına kadar uzanır.

II. ERMENİ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Bu kitapta yer alan belgeler öykülerini kendileri anlatıyor. Okuyucu sözü edilen yerleri ve tarihsel anlamlarını bilmeyebilir; ama bu belgeler ona, Yakın Doğu'daki insan yaşamına ilişkin hiçbir ders kitabından ya da atlastan öğrenemeyeceği kadar çok şey öğretecektir. Aynı zamanda, bölgenin coğrafyası ve tarihsel geçmişine ilişkin genel bir bakışın sunulması, bu belgelerde anlatılanların bütün boyutlarıyla anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Bu konuda bilgilerin yaygın olmamasını ve ulaşılması güç olmasını da dikkate aldığımızda okuyucuya kolaylık açısından belgelerin yanı sıra, genel bir bilgi vermenin yararlı olacağı düşünüldü. Adı geçen yerlerden olanaklar elverdiğince çoğu kitabın sonunda yer alan haritada işaretlendi. Bu tarihsel özet içinde de Ermenilerin kim oldukları ve nerede yaşadıkları anlatılacak.

İngilizler, Fransızlar ve öteki ulusların çoğu gibi, Ermeniler zaman içinde kendilerine özgü bir fiziksel görünüm kazanmışlardır, ama yine de onları dış görünüşlerinden ayırt etmek her zaman kolay değildir; çünkü fiziksel açıdan onlar da bütün öteki Avrupalı ya da Yakın Doğulu halklar kadar melezdirler. Doğu, Batı ve Güney Ermenileri arasında, hatta dağlılar, ovada yaşayanlar ve şehirliler arasında pigmentasyon, yüz hatları ve vücut yapısı bakımından belirgin farklar vardır. Fiziksel özelliklerdeki bu farkların ne zaman ortaya çıktığı, ya da ülkede yaşayanlara ilişkin ilk kez bir şeyler öğrenmeye başladığımız tarihlerde bu farkların zaten mevcut olup olmadığı konusunda görüşler ileri sürmek için elimizde yeterli veri yok.*

Onlardan ilk kez, Asur ülkesine ait tarihi kayıtlar aracılığıyla haberdar olduk. Ermeni platosu burada yer alıyordu ve o zaman bu topraklar, Asur ordularının sürekli Musul ovalarından başarısız akınlar düzenlediği bağımsız Nairi ülkesi olarak bilinirdi. Fakat M.Ö. 9. yüzyılda, küçük Nairi kantonları birleşerek, Asur ülkesiyle iki yüzyıl boyunca eşit güçle savaşan ve tarihe kendine ait kayıtlar bırakan Urartu Krallığı'nı kurdular.† Urartu kralları, Van Kalesi'ni mesken tuttular.‡ {{Van Kalesi'nin üzerinde kurulu olduğu}} kayanın yüzü, onlara ait yazıtlarla kaplıdır; aynı yazılara daha ileride, Malatya civarında, Erzurum ve Aleksandropol'de (Gümrü) de rastlanır. Urartular, Asurlardan çivi yazısını aldılar. Van'daki ilk yazıtlar Asur diliyle yazılmıştı; ama bu yabancı yazıyı çabucak anadillerine uyarladılar. Yazıyı çözen İngiliz ve Alman bilim adamları bu dilin Semitik dillerinden de, Hint-Avrupa dillerinden de farklı

* Etnologlar tarafından "Armenoid" ve "Anadolulu" adıyla sınıflandırılan, Anadolu Yarımadasının ve Karadeniz, Akdeniz ve Hazar Denizi arasında kalan üçgen içindeki bölgenin yerli halklarından olan ve kalıcı özellikler gösteren bir fiziksel tip bulunmaktadır. Bu tipin, yanlamasına geniş, arkası düm bir oksisefal kafatası, çıkık elmacık kemikleri, etli ve kemerli bir burun, hantal, tıknaz bir gövde gibi belirgin temel özellikleri vardır. Bu fiziksel özellikler İ.Ö. 14. ve 13. yüzyıllarda yerli halkların ve Mısır anıtlarının resimlerinde gördüğümüz, Doğu Anadolu'da yaşamış eski Hititlerde de, Likya'nın (Anadolu Yarımadası'nın en güneybatı ucu) Çaçadze göçmenlerinde de, bugün bütün Yakın Doğu'ya dağılmış bulunan Ermenilerin çoğunda da görülür.

† Burasi İncil'de Ararat, Heredot tarihinde "Alarodioi" olarak geçer.

‡ "Biaina (Van) topraklarındaki Tuşpa (Tosp) kenti." Tarih içinde bu isimler yer değiştirmiş, Van, kentin, Tosp ise kazanın adı olmuştur.

olduğunu, daha batıdaki Hititlerin, hâlâ çözülememiş diliyle de bir yakınlığının olmadığını gördüler. Bu durumda, bu dili konuşan halkın ülkenin yerli halkı olduğunu varsaymamız gerekiyor. Belki Kafkasya ve Karadeniz yönündeki komşuları, Saspirliler,* Çalipler ve diğerleriyle kan bağları vardı. Etnolojinin bize gösterdiği gibi, bir yerli halk tümüyle yok edilemeyeceğine göre, platonun bu ilk sakinleri büyük bir olasılıkla şimdiki Ermeni ırkının fiziksel anlamdaki en eski atalarıydı.†

Ancak, günümüzdeki Ermeni dili Urartu dilinden türemiş değildir; bir Hint-Avrupa dilidir. Hint-Avrupa unsurunda olmayan birçok – Hint-Avrupa ailesinin çoğu üyesinde olduğundan daha çok – unsur içerir ve bunlar dilin gerek sentaksını, gerekse sözcük dağarını değişime uğratmıştır. Ermenice, her gelişim aşamasında, çok yakın temas içinde olduğu Farsçadan sıklıkla sözcük devralmıştır; bu durum, İran'ın M.Ö. 6. yüzyıldan M.S. 9. yüzyıla kadar aralıklarla Ermenistan üzerinde kurduğu siyasi egemenliğin doğal sonucudur. Ne var ki dilbilimciler, dile eklenen bu sözcükleri analiz edip bir kenara koyduklarında, modern Ermenicenin temelinin öz be öz Hint-Avrupa dil ailesine dayandığı, ya ailenin Farsça dalının bir diyalekti, ya da bağımsız bir üyesi olduğu, Farisi ile Slavik diller arasında bir yerde konumlandığı sonucuna vardılar.

Bu dil, günümüz Ermenilerinin ulusal bilincinin oluşumunda, fiziksel soydaşlıktan çok daha önemli bir faktördür; ancak izini sürmek de aynı derecede zordur. Hint-Avrupa özelliği, bu dilin ülkeye şu ya da bu tarihte dışarıdan geldiğini;‡ Urartu Krallığı'nda Hint-Avrupa ailesinden olmayan bir dilin konuşulması ise, Ermenicenin Urartu Krallığı'nın çöküşünden sonra yerleşmiş olduğunu gösteriyor. Bu dille yazılmış ilk edebi eserler, M.S. 5. yüzyıla, yani Urartu dilindeki en son yazıtlardan bin yıl sonrasına aittir. Dolayısıyla dilbilimsel kanıtlara baktığımızda konuşulan dildeki bu değişimin, bu iki tarih arasındaki herhangi bir dönemde meydana gelmiş olabileceğini görüyoruz. Ne var ki, nüfusun büyük bir yer değişimi olmaksızın bir dilin yerini başka bir dil almaz. Böyle bir sonuca yol açabilecek boyuttaki tek tarihi olay, M.Ö. 6. yüzyılda Kimmerler ile İskitlerin göçüdür. Bunlar Kafkasların doğusundan yol bulup Rusya steplerinden gelen, Mohan düzlüklerine ve Urmiye Gölü havzasına yerleşen ve kuşaklar boyu, Medler tarafından geriletilip yerli halk içinde eriyinceye kadar Batı Asya'ya korku salmış olan göçebe boylardı. Urartu Krallığı'na son veren onlardı; beraberlerinde getirdikleri dil de modern Ermenicenin temel öğesini içinde barındıran bir Hint-Avrupa diliydi. Muhtemelen gerek M.Ö. 7. yüzyılın bu işgalcilerinin günümüz Ermenicesinin kaynağını oluşturması, gerekse, "Hay(k)" (Ermenilerin her zaman kendilerine verdikleri ad) ile "Hayasdan" (ülkelerine verdikleri ad) şeklindeki aynı derecede gizemli iki sözcüğün oluşumu böyle bir süreç

* Bugün, Çoruh Vadisi'ndeki İspir kenti.

† Bütün bu ilkel toplumların ırk birliğini gösteren başlıca kanıt, Urartu'nun ulusal tanrısı olan Kaldis adının tüm Ermeni platosunda hâlâ yaşıyor olmasıdır. Aras nehri kıyısında Çaldıran kasabası yer alır ve ırmağın kuzeydeki kolları Çaldır Gölü'nden beslenir. Daha batıda, modern Trabzon iline eskiden, geç Roma İmparatorluğu döneminde Kaldia denirdi ve bugün de Trabzon'un yakın hinterlandında, Yunan Ortodoks Kilisesi'ne bağlı Kaldia Piskoposluğu bulunmaktadır.

‡ Hint-Avrupa dillerinin çıkış noktasının bugünkü Avusturya-Macaristan ve Ukrayna'nın bulunduğu bölge olduğu düşünülmektedir.

içinde gerçekleşti. Ancak bütün bunlar birer çıkarsamadır* ve şu an elimizde bulunan doğruluğu kanıtlanmış tek bilgi, Ermenicenin† M.S. 5. yüzyılda ülkenin dili olduğu gerçeğidir.

Ermenice, kolayca yok olabilir ve ardında Urartu yazıtlarından bile daha az kayıt bırakabilirdi. Yeterince canlı bir dildi ama yalnızca canlılığı, hayatta kalmasına yetmezdi. Ermenilerin hemen batısındaki komşuları Lidyalılar ve Kilikyalıların Anadolu'nun yerli dillerinden olan diyalektleri, Kapadokyalılarm konuştukları dil‡ Yunanlıların önlenemez ilerleyişi karşısında, birer birer ortadan silindi. Yunanlıların daha da doğuya doğru ilerlemelerinden önce, ulusal bir kilisenin resmi kutsal dili haline gelmeseydi, hiç kuşkusuz Ermenicenin de başına aynı şey gelecekti. Ermenistan, Hıristiyan propagandasının en eski ve en güçlü merkezlerinden olan Antioch (Antakya) ile Edessa (Urfa) arasında yer alıyordu. Ermeni kralı Tiridates (Drdat) M.S 3. yüzyılın ikinci yarısında Hıristiyanlığı kabul etmişti.** Tiridates, dünyada Hıristiyan inancını, devletinin resmi dini olarak kabul eden ilk hükümdardır. Hıristiyanlık, eski Ermenistan'da başlangıçtan beri ulusal din niteliğini taşımıştır. Kutsal Kitap, salt bu dile özgü olarak geliştirilmiş yeni bir alfabeyle yazılan Ermeniceye M.S. 410 yılında çevrildi. Yeni yazının kullanılmaya başlanmasıyla birlikte M.S. 5. yüzyılda ulusal Ermeni edebiyatında büyük bir atılım yaşandı. M.S. 5. yüzyılda yazılan eserlerin, Ermeni dilinin ilk anıtları olduklarına inanılır. Bunların çoğunun Yunan ve Süryani teolojisinin zahmetli çevirilerinden ibaret olduğu, yaratıcı edebiyat eserlerinin de büyük bir kısmının dini nitelikte olduğu doğrudur. Ancak yine de Ermenicenin tarihinde kayda değer bir yazarlar ekolü var olmuştur (Horenli Movses bunların en ünlü temsilcisidir) ve Hıristiyanlığın getirdiği atılımın en önemli sonuçlarından biri, Ermeni dilinin varlığının kalıcı bir şekilde korunmuş olması ve gelişerek çeşitli türleri içeren bir ulusal edebiyatı yaratacak bir mecraya dönüşmesidir.

Ermenistan'ın şu ya da bu ölçüde belirlenebilmiş bir tarihte Hıristiyanlığı kabul etmesi, Ermeni ulusal kimliğinin evriminde, ulusal dilin oluşumundan da önemli bir etkendir. Nitekim Ermeniler, Hıristiyanlığın benimsenmesini sağlayan Kapadokyalı misyoner Aydınlatıcı Aziz Gregor'u {{St. Gregory the Illuminator – Ermenilerin verdiği adla Surp Krikor Lusavoriç}} en önemli ulusal kahramanları olarak kabul etmişlerdir.†† O tarihten bu yana kilise ile dil birbirini desteklemiş ve bu ilişki her ikisinin de hayatiyetini büyük ölçüde artırmıştır. Gerçekte bunlar aynı ulusal bilincin tamamlayıcı unsurlarıydı ve kilisenin ulusal karakteri,

* Ermeni dilinin, ülkeye daha önceki bir tarihte girmiş olması ve orada resmi Urartu dilinin yanında varlığını sürdürmüş olması da aynı derecede mümkündür. Mısır'daki kayıtlar, bir İran halkı olan Mitannilerin (Matienoi) M.Ö. 16. yüzyıl gibi erken bir tarihte Kuzey Mezopotamya'ya yerleştiğini ve Strabon dönemine kadar Urmiye havzasında varlıklarını sürdürdüklerini göstermektedir. Bunlar, İran Platosu'ndaki Hint-Avrupa yerleşiminin en batıdaki ileri kolunu oluşturuyorlardı. Ancak bir bütün olarak bakıldığında Mitannilerin Ermeniceye değil, Kürtçeye kaynaklık etmiş olması akla daha yatkın gelmektedir.

† Gelişerek bugünkü Ermenice halini alan klasik Ermenice.

‡ Bu dil, büyük bir olasılıkla, Hitit ve Kimmer dillerinin bir senteziydi ve bizim Ermeni dilinin kökeni olabileceği görüşünde olduğumuz Urartu-İskit dili karışımına tekabül ediyordu.

** Geleneksel olarak kabul edilen tarihler M. S. 261 ile 301 yılları arasında değişir.

†† Burada, İrlandalıların bir başka yabancı misyoner Aziz Patrik'i ulusal kahramana dönüştürmesiyle paralellik kurulabilir.

öğreti açısından Hıristiyanlığın ana gövdesinden ayrılmasıyla daha da belirginleşti. Bu ayrılma, yeni ya da eskisinden farklı bir dogmanın yaratılması sonucunda değil, M.S. 5. yüzyılın Ekümenik Konsülleri tarafından ilk amentülerde yapılan değişikliklerin onaylanmaması sonucunda gerçekleşti.*

Kilisenin ulusallaştırılması, Ermenileri ulus olmaya götüren sürecin belirleyici bir dönemecini oluşturdu ve onları Yakın Doğu dünyasının ayrılmaz bir parçası kıldı. Hıristiyanlık ülkenin Batı'yla olan bağını, aynı şekilde Urartu uygarlığının çivi yazısı da Mezopotamya uygarlığıyla olan bağını oluşturdu. Bir olgu olarak Yakın Doğu'nun paradoksu, Avrupa'yla Asya arasındaki sınırı oluşturan bölgede yaşayan halkların din ve kültür açısından tamamen Avrupalı bir toplumsal yaşam geliştirmiş olmalarına rağmen, siyasi olarak kendilerini, Doğu ülkelerinin ayırt edici politik özelliğini oluşturan süreğen bir despotizm ve anarşi çemberinden kurtaramamış olmalarıdır.

Yeryüzünde hiçbir topluluk siyasi tarihinde, Yakın Doğu halkları kadar yoğun karışıklıklar yaşamamış, hiçbiri de fetihler ve dehşet saçan baskılara rağmen kiliselerini ve dillerini onlar kadar canla başla korumamışlardır. Bu bakımdan Ermenistan'ın tarihi bir bütün olarak Yakın Doğu'nun karakteristik özelliklerini taşır.

Güçlü ve sağlam Urartu Krallığı, Ermeni tarihinin şafağında altın bir çağ gibi ışıldar. Ancak krallık, iki yüzyıl boyunca varlığını sürdürebilmiş ve sonra Rusya steplerinden gelen istilacılar yüzünden dağılmıştır. Bunların ülkeyi içine ittiği kargaşa, ancak yabancı bir yönetim tarafından düzeltilebilecektir. M.Ö. 585'te Med Kralı Siyaksares göçebelere boyun eğdirdi ve platoyu egemenliği altına aldı. Medlerin mirasını Persler devraldığında büyük bir örgütleyici olan Darius bu bölgeyi iki satraplığa, yani iki ayrı yönetim birimine ayırdı. Anlaşıldığı kadarıyla bunlardan biri, Urmiye ve Van gölü havzalarını ve Aras vadisinin bir kısmını içine alıyordu;† öteki satraplık ise, aşağı yukarı, şimdiki Bitlis, Mamurat'ül Aziz {{Elazığ}} ve Diyarbakır vilayetlerinin bulunduğu yerdeydi ve Dicle ile Fırat'ın yukarı vadilerini kapsıyordu.‡ Buralara, eskiden sırasıyla Doğu ve Batı Ermenistan satraplıkları deniliyordu; Hayk halkının ve ülkeleri Hayastan'ın bugün neredeyse herkes tarafından bilinen adı da buradan geliyordu. "Ermenistan" (Armina)** sözcüğüne ilk kez Darius'un yazıtlarında rastlanır. Sözcüğü Yunanlılar Perslilerin resmi dilinden aldı, Yunanlılardan da, Osmanlı Türkleri dahil, bütün dünyaya yayıldı.††

---

* Gregoryen (Ermeni) Kilisesinin farklı ulusal kimliği, İ.S. 553 yılında yeni bir kilise çağının başlangıcı ile resmiyet kazandı.

† Herodot'ta "Matienoi, Alarodioi ve Saspeires illeri" olarak geçer.

‡ Burası muhtemelen Heredot'un anlaşılmaz bir şekilde "Ermeniler ve Paktiler ülkesi" dediği yerin ve bir dereceye kadar da sonraki Sophene'nin uzantısıdır.

** Ermenilerin köklerine ilişkin diğer konular gibi bu ismin nereden geldiği de kesin olarak bilinemiyor. Belki bir Urartu kralı olan "Erimenas'ın ülkesi" anlamına gelmekteydi. Erimenas, Van'daki bir adak yerinde bulunan yazıtlara göre bir Urartu kralıydı. Komşu Azerbaycan bölgesi de adını Satrap Atropates'ten almıştı; ya da (Lord Bryce'a göre) bu bir "portmanto sözcük"; Asuri dilinde Büyük Zap suyunun yukarı havzasına verilen ve Urartu ile Minni'nin bileşiminden oluşan bir ad da olabilir. Kat-Patuka adından Kapadokya'nın doğuşu da buna benzer bir birleştirmenin sonucudur.

†† Türkçede "Ermeniler."

Pers hanedanı Akemenidler ve onların Makedonyalı ardıllarının egemenliği altında iki Ermeni satraplığı yalnızca yönetsel birim olarak varlıklarını sürdürdüler. Haraç ödemekle yükümlü olan satraplar, pratikte bağımsızlardı ve satraplık muhtemelen babadan oğula geçiyordu. Ancak yöneticilerinin özerkliği onlara kendilerine özgü ulusal bir yaşam geliştirme olanağı tanımadı. Din ve kültür açısından, ülke güçlü bir şekilde Persli karakterdeydi. Bu özellik M.Ö. 2. yüzyıl başlarında, her iki satrap da yönetimi altında oldukları Batı Asya Selevkos Kralı'na* aynı anda başkaldırarak kendi krallıklarını kurduğu zaman da çok fazla değişmedi. Dönüm noktasını oluşturan değişim, Doğu Hanedam'ndan gelen Büyük Tigran'm (Dikran) (M.Ö. 94-56) iki prensliği tek bir krallık altında birleştirerek, beş yüz yıl önce Urartu'nın çöküşünden bu yana ülkenin ilk güçlü yerli hükümdarlığını kurmasıyla gerçekleşti.

Surp Krikor Lusavoriç'in Ermenistan'ın dinsel kahramanı olması gibi, Kral Tigran (Dikran) da onun siyasi kahramanı ve öncülüdür. Dikran'm Kapadokya'mn Pontuslu kralı Mithrades ile evlilik yoluyla akrabalık bağı vardı. Dikran'dan da daha ünlü ve yakın Doğu düşüncesinin temsilcilerinden biri olarak kabul edilebilecek olan Mithridat aynı zamanda hem kozmopolit, hem ulusal nitelikte, hem Helen, hem İranlı, hem Batılı, hem de Doğulu özelliğe sahip bir imparatorluk kurmaya girişti. Bu parlak komşusu ve müttefiki Dikran'ı derinden etkiledi. O da kendisi için benzer bir hedef belirledi; kendi etrafında Selevkosların krallığını yeniden kuracaktı. Selevkoslar, yüzyıl önce Roma'yla giriştikleri başarısız bir çatışmadan zayıflayarak çıkmış, Tikran'ın selefleri tarafından daha da güçten düşürülerek, şimdi dağılma sürecine girmişti. Tikran, Mezopotamya bozkırının kuzey ucunda, İbrahim Paşa'nın Viranşehir'inin bulunduğu yerin yakınlarında kendine yeni bir başkent kurdu. Buraya, Suriye ve Kilikya'da yakıp yıktığı Yunan kentlerinden göçerttiği sürgünleri getirdi. Doğu'nun Krallar Kralı, burasım Helen dünyasının merkezi haline getirecekti. Ancak kralın bütün hayalleri, tıpkı Mithridates'inkiler gibi, Roma İmparatorluğu'nun sistematik bir şekilde güç kazanmasıyla suya düştü. Bir Roma ordusu, Tigranes'ı utanç verici bir şekilde Tigranokerta'dan {{Dikranagerd – Diyarbakır}} çıkardı ve Yunanlı sürgünleri memleketlerine geri gönderdi. Yeni Ermeni krallığı, büyük bir güç olarak yerini sağlamlaştırmayı başaramamış, batıda Roma ile doğuda İran'ın Part hükümdarları arasında tampon devlet olarak kalmayı kabul etmek zorunda kalmıştı. Yine de, Dikran'ın yaptığı işler, Ermeni tarihinde çok büyük bir politik öneme sahiptir. Darius'un iki satraplığını tek bir krallık halinde birleştirmiş ve beş yüzyıl boyunca birliğini ve bağımsızlığını koruyabilecek güçte bir devlet kurmuştur. Dil ile dinin karşılıklı etkileşiminden doğan modern Ermeni ulusal kimliği bir tohum olarak bu koza içinde filizlenmiş, sonunda koza yarıldığında, dış dünyadan gelen darbelere direnecek kadar gelişmiş, güçlü bir ulus ortaya çıkmıştır.

Tigran'dan önce, Ermenistan tümüyle Doğu'ya aitti. Dikran bu bağları gevşetti ve Batı ile yeni bağlar kurdu. Onun ardından gelen dönem, krallık üzerinde egemenlik kurma peşindeki Romalılarla Part hükümdarları arasında sürekli mücadeleyle geçti. Aslında bu, Ermenistan'ın manevi gücü için verilen bir mücadeleydi. Ermenistan Doğu'nun etkisinden tamamen kurtulup Avrupa'nın dünyasına mı katılacaktı, yoksa İran'ın manevi ve siyasi boyunduruğu altına geri mi dönecekti? Meselenin bu olduğu çok açıktı, ancak bu iki seçenekten hiçbiri

* Büyük İskender, Akemenid (Pers) İmparatorluğu'nu fethettiğinde, Asya'daki yerleşimlerin birçoğu Selevkos hanedanının yönetimindeydi.

gerçekleşmeyecek, Ermenistan iki bin yıl boyunca Yakın Doğu'nun belirsizlik girdabından çıkamayacaktı.

Bu güçler savaşında, siyasi denge ilk başta Doğu Gücü'nden yanaydı. Partlılar, Tigran'm ardıllarının saltanatına son verip yerlerine kendi Arsaklı hanedanını getirdiler. M. S. 387 yılında, rakip güçler Ermeni sorununu, ülkeyi bölerek kökünden çözme yoluna gidince İran İmparatorluğu'nda Partların yerine geçen Sasani kralları bu paylaşımdan aslan payını kaptı. Bu durumda Romalılar, Erzurum ve Diyarbakır uç kalelerini alarak, batı sınırındaki dar bir şerit parçasıyla yetinmek zorunda kaldılar. Öte yandan, kültür alanında Batı sürekli olarak yükselişe devam etti. Kral Tiridates, Arsaklı soyundandı, fakat yönettiği devletin dini olarak Hıristiyanlığı kabul etmişti. Ölümünün üzerinden daha bir yüzyıl bile geçmeden krallığı yıkılarak ülkenin büyük bir kısmı, doğrudan doğruya Perslerin yönetimi altına girmiş olsa da, Pers propagandası etkili olamadı. Ne sözlü ikna çabaları, ne de yapılan baskılar Ermenilere o çağda Sasaniler devletinin resmi dini olan Zerdüştlüğü kabul ettirebildi. Siyasi varlıkları yok edilmiş olabilirdi ama kiliselerine sıkı sıkıya bağlı kaldılar ve böylece her zaman manevi açıdan Batı'ya olan geri dönülmez bağlılıklarını göstermiş oldular.

M.S. 387 yılındaki bölünme, Ermeniler için siyasi açıdan, M.Ö. 7. yüzyılda Urartu Krallığı'nın çöküşündeki kadar uzun bir ara döneme yol açtı. M.S. 7. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Batı Asya'da hâkimiyet, Perslerden Arapların eline geçince, diğerleri gibi Ermeni yerleşimlerinin de efendileri değişti. Sasani Krallar Kralı'nın atadığı Persli valilerin yerini, Abbasi halifelerinin atadığı Arap valiler, hoşgörüsüz bir din olan Zerdüştlüğün yerini ise ondan çok daha güçlü ve en az onun kadar hoşgörüsüz olan İslam aldı. Sonra 9. yüzyılda, Bağdat'taki Abbasi halifelerinin siyasi gücü azalmaya başlayınca dış bölgelerdeki kentler Abbasi halifelerinden bağımsızlığını ilan ettiler ve böylece Ermeni toprakları üzerinde üç bağımsız hanedan kuruldu:

(a) *Bagratlılar,* kuzeyde bir Hıristiyan prensliği kurdular. Başkentleri, Aras nehrinin yukarı havzasında yer alan Ani idi. Bölgedeki hâkimiyetleri, M.S. 885-1079 arasında, yaklaşık iki yüzyıl kadar sürdü.

(b) *Ardzruniler* da Van havzasında benzer bir prenslik kurdular. Onlar da M.S. 908-1021 yılları arasında hüküm sürdüler.

(c) *Mervaniler,* bir Kürt hanedanıydı. Dicle'nin yukarı havzasında, bir Müslüman prensliği kurdular. Başkentleri Diyarbakır'dı. Fakat egemenlikleri, kuzeydeki dağlar üzerinden Murat Suyu (Fırat'ın doğu kolu) vadisine uzanıyor, Malazgirt'e kadar ulaşıyordu. Bir yüzyıl boyunca, M.S. 984-1085 arasında hükümdarlıkları devam etti.

Doğuda, Ani'de ve başka yerlerde, önemli kilise ve saray kalıntılarına rastlanır; bunlar, erken ortaçağ Ermenistan'ındaki bütün bağımsız prenslikleri egemenliği altına alan Bagratlı hanedanına ait beklenmedik bir görkemi aydınlatır. Gerçekte, Ermeni tarihinin bu dönemi, her ne kadar öncekilerden pek de fazla mutlu geçmediyse de, daha sonra gelen felaketlere kıyasla altın çağ sayılabilirdi. Bu dönem, ulusal açıdan Tigran hükümdarlığından önceki bağımsız satraplar yüzyılı kadar verimsizdi ve politik dar görüşlülükten hiçbir zaman kurtulunamadı. Bagratlılar ve Ardzruniler ulus üzerinde egemenlik için kıyasıya bir rekabet halindeydiler ve bitmeyen savaşlarında birbirlerine karşı Müslümanlarla ittifak kurmaktan da çekinmediler. Ülkenin güney-batı bölümü, yabancı bir Müslüman hanedanının hâkimiyeti

altındaydı ve ondan kurtulmak için de herhangi bir çaba gösterilmedi. Ermenistan, ortaçağda ikinci bir Tigran'a sahip olamadı; kazanılıp kaybedilen yerel siyasi bağımsızlıklar, birliği hâlâ Gregoryen Kilisesi'nin dinsel geleneğine dayanan ulusa, ulusal bütünlük açısından bir kazanç getirmedi.

M.S. 11. yüzyılda, doğuda yeni bir güç ortaya çıktı. Halifelerin Arap İmparatorluğu'na bir süredir Orta Asya'dan köle ya da profesyonel asker olarak Türkler geliyordu ve Bağdat'ta siyasi güç kazanmış bir Türk varlığı oluşmuştu. Ama bu bireysel düzeydeki sızma giderek kabilelerin toplu göçüne dönüştü ve kabileler Selçukluların siyasi egemenliği altında birleştiler. Yeni Türk hanedanı, kendini Abbasi Halifeliğinin dünyevi temsilcisi olarak kabul ettirdi ve İslam Asya'sında egemenlik, hayatiyetini kaybetmiş Araplardan, barbar göçebe Türk kavimlerin zinde gücünün eline geçti.

Bu Türk güçleri, İslam âlemini vahşilik kattılar ama aynı zamanda bir canlılık da getirdiler. Bu, sınırdaki topraklara doğru bir fetih hareketine yol açtı. Bu gelişmede esas darbeyi, hazırlıksız ve dağınık Ermeni prenslikleri aldı. 11. yüzyılın ilk çeyreğinde, Selçuklular Ermeni platosuna doğru harekete geçtiler. Ermeni prensleri Doğu Roma'dan koruma istediler; bazıları Romalıların egemenliğini kabul etti, hatta bazıları topraklarını Romalılara devretti. Fakat Roma İmparatorluğu'nun yönetimi, Ermeni halkına pek fazla bir yarar getirmedi. Merkezi İstanbul'da olan ve Batı'daki Latinlerden kopuk durumdaki Roma İmparatorluğu, Romalı evrenselliğini yitirmiş ve bir Yunanlı ulusal devlet niteliğine bürünmüştü. Ortodoks Kilisesi ise, özellikle ulusalcı bir kilise örgütlenmesinin tipik Yakın Doğu özelliklerini edinmişti. Ermeniler, imparatorluğun bir parçası olmanın onları cismani ve manevi bir Helenleşmeye açık hale getireceğini, buna ilaveten de kendilerini doğudaki ortak düşmana karşı koruyamayacağını gördüler. Selçuklu istilası şiddetlendi ve M.S. 1071 yılında kader belirleyici Malazgirt Savaşı'yla doruk noktasına ulaştı. İmparatorluk ordusu bozguna uğradı ve İmparator II. Romanos savaş alanında esir alındı. Malazgirt'le birlikte, bütün Ermenistan, yalnız Ermenistan değil, Ermenistan'la Avrupa arasındaki bütün Anadolu yerleşimleri Selçukluların hâkimiyeti altına girdi. Selçuklular, İslamiyeti Yakın Doğu'nun içlerine kadar yaydılar.

Bundan sonra gelen dört buçuk yüzyıl, tüm Ermeni siyasi tarihinin en felaketlerle dolu dönemi oldu. Bazı yerlerde bağımsızlıktan kalan izlerin korunduğu doğrudur; çünkü Bagratlılardan Rupen, halkının bir kısmını güneybatıya, Kilikya dağlarına götürmüş, böylece onları Türk istilasının ana güzergâhının dışına çıkarmıştı. Burada yaklaşık olarak üç yüzyıl süren, yeni bir prenslik kurdular (1080-1375). Küçük Ermenistan Krallığı'na dair belirli bir romantizm de yaratılmıştır. Haçlı seferlerine katılmışlar ve Ermeni ulusunun Batı Avrupa ile ilk doğrudan temasını sağlamışlardır. Yine de bu halkın büyük bir bölümü esas olarak Ermeni kimliğini korudu ve Ermeni platosu, yüzyıllar boyu neredeyse sürekli yıkıcı saldırılara uğradı.

Selçukluların göçü, Orta Asya'da uzun süren kargaşanın yalnızca başlangıcıydı ve Selçuklular, arkalarından gelen kabilelere oranla daha uygardılar. 13. yüzyıl başlarında Karluklar ve Harzemşahlar geldi. Bunlar, Moğol istilasından önce Batı Asya'ya kaçan kavimlerdi. 1235 yılında, büyük Moğol akınlarının ilki başladı. Moğollar vahşiydi ve her rastladıkları yerde uygarlığı yok ediyordu; hem Hıristiyanlığın hem de İslamiyet'in azılı düşmanıydı. Bütün bu istila dalgaları, aynı güzergâhı izliyordu. Geniş Pers platosundan, Aras ve Dicle vadilerine akıyor, var güçleriyle Ermenistan yaylalarına saldırıyor, onları yıkıp

geçtikten sonra Anadolu'nun içlerine yayılıyordu. Bu akınlardan en büyük zararı Ermenistan gördü, baştan aşağı yakılıp yıkıldı; halkı, komşu bölge halklarından çok daha fazla nüfus kaybına uğradı. Moğol istilaları Cengiz Han ailesindeki bölünmeye ve Batı Asya'da, merkezi Azerbaycan'da olan, İslamiyet'i kabul ederek Selçukluların, Abbasi ve Sasanilerin geleneğini devralan bir Moğol hanedanının kurulmasına yol açtı. Bu aslında eski Asya İmparatorluğu'nun, yeni bir isim altında kurulmasıydı. Bu kez Ermenistan'ı topraklarına katmış, Batı Asya'ya doğru Kızılırmak'a (Halis) kadar genişlemişti. Dikran'dan beri ilk kez, baştan başa tüm Ermenistan yine Doğu'nun bir parçası haline gelmişti. İhanlılar adı verilen bu İmparatorluk dağıldığında, durum daha da kötüleşti. İlhanlılar yerini 15. yüzyılda, Akkoyunlular ve Karakoyunlular adındaki küçük beylikler ve daha başka göçebe Türk kabileleri aldı.

Anadolu'da dört yüzyıldır giderek artan anarşi, Osmanlıların egemenliğiyle duruldu. Osmanlıların kökeni, Moğollardan önce Batı Asya'ya göçen bir Türk kavminden geliyordu. Osmanlılar Selçuklu sultanlarının topraklarına yerleştiler. Konya'yı başkentleri yapan Selçuklular, mültecilerin Bizans imparatorluğunun sınır bölgesinde, İstanbul'un Asya yakasındaki hinterlandında statüsü çok da belirli olmayan bir toprak parçasını yurt edinmelerine izin vermişti. Osmanlıların kurucusunun oğlu ve halefi, İ.S. 13. yüzyılda burada Paganizm'den İslam'a geçti,* bu sırada Osman adını aldı ve bu ad, o tarihten bu yana ülkesinin uyruklarının da adını oluşturdu.

Osmanlı devleti, gelmiş geçmiş en büyük ve en karakteristik Yakın Doğu imparatorluğudur. Ancak bugünki çöküş döneminde yönetimi altında kalan ülke ve halklar için bir kâbus haline gelmiştir. Başlangıçta bu imparatorluk, parçalanmış Yakın Doğu'nun ihtiyaç duyduğu güçlü bir yönetim yeteneği sergilemiştir. Osmanlının müthiş asimilasyon gücünün sırrı da buradaydı. Bu özellik aynı zamanda, Yakın Doğu'da varlığını sürdüren bütün siyasi yetenek kalıntılarını bünyesinde toplama fırsatını da verdiğinden, örgütlenme gücünü de artırdı. Osmanlılaşmış yerli Yunan nüfusu,† başlangıçtaki saf Türk soyunu hızla içine aldı. Devletin yayılması, önceleri batıya doğruydu. Çanakkale Boğazı'nı geçtiler ve daha 14. yüzyıl sona ermeden, tüm Güneydoğu Avrupa, Tuna kıyıları ve Macaristan sınırına kadar Osmanlı toprağı haline geldi. Sultan II. Mehmet 1453'te İstanbul'u aldığında, Osmanlı'nın Avrupa fetihleri taçlanmış oldu. Bundan sonra yayılma doğuya yöneldi. Sultan II Mehmet, Anadolu'daki rakip Türk beyliklerini topraklarına kattı ve Trabzon Rum "İmparatorluğu"nu Osmanlı Devleti'ne bağladı. Onun bıraktığı yerden I. Sultan Selim devam etti ve 16. yüzyılın ikinci yarısında, bir dizi sefer gerçekleştirdi. Kahire'ye kadar ulaşmasını Toros dağları bile engelleyemedi. Ermenistan 1514'te ele geçirildi. Küçük Türk beylikleri yıkıldı ve yeni Pers İmparatorluğu Hazar kıyılarına kadar geriletilerek Osmanlı Sultanları ile İran Şahları arasında, küçük değişikliklerle bugüne kadar gelen sınır çizildi.

* Bu görüş, günümüz erken Osmanlı İmparatorluğu tarihçisi Herbert Adams Gibbons'a aittir.

† Doğu Roma İmparatorluğu halkı, son dönemlerinde, Antik Yunancanın Romalılaştırılmış türevini konuştuklarından böyle anılan Yunanlılardı. Ancak bunların çoğu aynı dönemde kendi dillerini başarıyla koruyan Ermenilerden farklı olarak kendi ana dillerini yitirdikleri için Yunanlılaşmış.

16. yüzyılda, tüm Yakın Doğu dünyası, Viyana kapılarından* Halep ve Tebriz kapılarına kadar bu tek büyük hükümdarlığın hâkimiyeti altına girdi; böylece Ermenistan bir kez daha sıkı bağlarla Batı'yla bağlanmış oluyordu. 1514'ten itibaren Ermeni ulusunun büyük bir bölümü, Osmanlı devleti uyruğuna geçti. Gerçi Aras nehrinin orta kısmında yer alan Erivan 17. yüzyılda Persler tarafından geri alınmış ve 1834 yılında Rusya geri alıncaya kadar Pers yönetiminde kalmıştı, ama bu istisna dışında Ermenistan'ın tamamı, Ruslar 1878 savaşında Kars'ı alıncaya kadar Osmanlı yönetiminde kaldı. Arada geçen yüzyıllar, getirdiği birlik ve savaşsızlık nedeniyle bir bütün olarak bakıldığında Ermenistan'ın yararına oldu. Ne var ki, 1878 yılıyla birlikte Osmanlı devleti ile Ermeni ulusu arasındaki ilişkilerde yeni ve karanlık bir dönem başladı.

* Osmanlılar Viyana'yı iki kez kuşattılar ve burada varlığını bir buçuk yüzyıl koruyan yüz otuz kilometrelik bir sınır çizdiler.

III. ERMENI ULUSUNUN COĞRAFİ DAĞILIMI VE YAYILIMI

Ermenistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na katılımına kadar yaşadığı politik iniş çıkışların izini sürdükten sonra şimdi bu sıkıntılarla dolu tarihin Ermeni halkının toplumsal yaşamı ve coğrafi yayılımı üzerindeki etkileri inceleyebiliriz.

Bugün Ermeniler, Yahudilerden sonra dünyanın en farklı coğrafyalara yayılmış toplumudur; ancak bu olgu tarihlerinin görece geç bir dönemine kadar görünür bir hale gelmemiştir. İ.S. 387'deki bölünme sırasında Ermeniler hâlâ Fırat, Urmiye Gölü ve Kura Nehri arasında sıkışmış bölgede yaşıyorladı. Ermenilerin batıya göçünü tetikleyen, batıdaki sınır bölgelerinin Roma İmparatorluğu topraklarına katılmasıydı. M.S. 387 yılından itibaren Roma sınır garnizonları bu yeni Ermeni yerleşimlerine doğru kaydırıldığında, bu birlikler muhtemelen büyük çoğunlukla askerlerini, Romalıların adeti olduğu üzere yerli nüfustan toplamışlardı. Ne var ki Romalılar 7. yüzyılın ortalarında yeni Arap gücü tarafından geriye püskürtüldü ve Fırat'ın ötesindeki garnizonlar kuzeybatıya çekildi. Bütün eski sınır taşlarının yerinden oynadığı bu bir yüzyıllık karanlık ve kargaşa döneminin ardından "Ermeni Askeri Birlikler Bölgesi"nin, Fırat kıyılarından, Halis'e (Kızılırmak), aşağı yukarı bugünkü Sivas vilayeti'nin bulunduğu yere kaydığını görüyoruz. Askeri birliklerin bu yer değiştirmesi, büyük bir ihtimalle çok sayıda Ermeni'nin de yer değiştirmesine yol açmıştır, bu nedenle sivil halkın bir bölümünün de çekilen ordulara eşlik ettiğini veri olarak kabul edebiliriz. Şimdi, 1915 faciasında en ağır darbeyi alan kuzeydoğu kentlerinde Ermeni kolonilerinin yeni yeni gelişmeye başladığı 7. yüzyıla dönebiliriz.

Romalıların Kızılırmak üzerindeki Sivas (Sebastiya) kalesiyle Malatya'dan Erzurum'a kadar Fırat boyunca konuşlanmış Arap askeri birlikleri arasındaki dağlık bölge şimdi Müslüman ve Hıristiyan imparatorlukları arasında çekişme konusu halinde gelmişti. Bu bölge M.S. 8. yüzyılda Ermeni kökenli ancak farklı inanca sahip bağımsız bir topluluk olan Paulusçuların {{Pavlakiler}} elindeydi. İsmailiye mezhebiyle bağlantıları olan Paulusçular kimse boyun eğdirememiş, inançları yüzünden Ermeni Gregoryen Kilisesi'nden de, İstanbul'daki Ortodoks Patrikliği'nden de kovulmuşlardı. Bunlar, taraf gözetmeksizin Roma İmparatorluğu topraklarına da, Arap halifelerinin topraklarına da baskınlar düzenliyorlardı. İmparatorlar, onlara karşı bir imha savaşına giriştiler ve bugünki Osmanlı politikasının bir benzerini izleyerek onları dağlık bölgelerinden İmparatorluk topraklarının öteki ucuna sürdüler. M.S. 752 yılında bunlardan bazıları, Trakya'ya yerleşti ve askeri güçlerini sınır bekçisi olarak Bulgarlara karşı kullandılar. M.S. 969'da İmparator John Tzimiskes (kendisi Ermeniydi) daha çok sayıda Paulusçu'yu Philippopolis'de {{Filibe}} konuşlandırdı. Bunlarla bugünki Philippopolis'te yaşamakta olan (Gregoryen) Ermeni kolonisi arasında dolaysız bir bağın olup olmadığı kesin olarak bilinemiyor, ancak inançlarının Bulgarlar ve Güney Slavları arasında hızla yayılmasına bakarak sayıca ve etkinlik açısından oldukça güçlü olduklarını tahmin edebiliriz. Paulusçular

ayrıca Ermenilerin Avrupa'daki yayılımının ve Protestan Reformasyonu'nun öncüleri olarak da kayda değer bir topluluk olmuşlardır.*

19. yüzyıldaki daha geniş çaplı göç dalgası, Türklerin Anadolu'daki istilalarının bir sonucuydu. Örneğin, M. S. 1021'de, Van'daki Ardzruni Hanedanı topraklarını Roma İmparatorluğu'na vermiş ve karşılığında Sivas'ta daha iyi korunan bir prenslik elde etmişlerdi. Hanedanlık sürgünde ancak altmış yıl varlığını koruyabildi ve ilerleyen Türk dalgası önünde tutunamayarak yıkıldı. Ancak bugün Sivas'taki Ermeni yerleşimleri hiç kuşkusuz Ardzruni soyundan gelmektedir. Aynı yıl, Sivas'ta Ardzruni egemenliği son bulurken, Ani'deki Bagratlılar da Kilikya'da kendilerine ikinci bir krallık kurdular. Bu krallıktan daha önce de söz ettik. Günümüzde Seyhan (Saros) ile Ceyhan (Piramos) nehirlerinin kaynağından Alexandretta (İskenderun) Körfezi'ne kadar uzanan Ermeni dağ kasabaları ve köyleri bu Kilikya krallığının bugünki uzantılarıdır.

13. yüzyılda gerçekleşen, öncekilerden daha da dehşetli istilalar Ermenilerin bulundukları yerden dağılarak daha geniş bir alana yayılmalarına neden oldu. Küçük Ermenistan'ın Haçlı prenslikleriyle ilişkileri, Ermenilere Batı Avrupa kapılarını açtı. Rupen Hanedanı çökertildiğinde, yerini Kıbrıs'tan gelen Fransız Lusignan Hanedanı'nın bir kolu aldı. 1335'te Gregoryen Kilisesi'nden ilk kopuş yaşandı; bu ayrılanlar Roma Ko-münyonu'na katıldılar. Papa'nın bu yeni izleyicileri Latin Hıristiyanlık aleminin çok uzak köşelerine kadar yayıldılar ve Polonyalıların daha yeni Katolik Kilisesi'ne kattığı Lemberg'de güçlü bir Katolik Ermeni kolonisi kurdular. Bu Ermenilerin bir kolu da, doğudan gelen malların Avrupa'daki ticaret merkezi olan Venedik'e yerleştiler. Venedik'teki yerleşimde Ermeni kültürünün canlılığını koruyan, ünlü Mıhitarist Rahiplerin kardeşlik örgütüydü. Mıhitaristler burada 1565 yılında ilk Ermeni basımevini kurdular ve kesintisiz bir şekilde Ermenice yayımların basımını sürdürdüler. En önemli çalışmaları, 1836'da yayımlanan muhteşem Ermenice kavramlar dizinidir.

Bu Roma Katolik bağlantısı, Ermenistan ile Batı dünyası arasındaki bağlar açısından çok önemliydi ve 19. yüzyıl başlarından itibaren Protestanlıkla kurulan ilişkiler bu bağı daha da güçlendirdi. Türkiye'de ilk Amerikan misyonları 1831 yılında kuruldu. Müslüman nüfusla ilişki kurmaları Osmanlı İmparatorluğu tarafından yasaklandığından misyonlar kendilerini Hıristiyan unsura adadılar ve Yakın Doğu'da Amerikalıların sunduğu armağanları kabul etme konusunda en istekli halk Ermeniler oldu.† Dört kuşak boyunca misyonerlerin çalışmalarının sonucunda, büyük bir Protestan Ermeni topluluğu oluştu. Misyonerlerin başlıca uğraşı din değiştirtmeye yönelik değildi. Ulusal Ermeni Kilisesi'nin mezhep değiştirmesinini amaçlamıyorlar, onu yaşatmak istiyorlardı. Misyonerlerin okulları ve hastaneleri, inanç ayrımı yapmaksızın herkese açıktı. Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan misyonerlerinin ayırt edici özelliği her zaman yaygın ve iyi planlanmış eğitim çalışmaları olmuştur. Ünlü Robert Kolej'in ve Boğaziçi'ndeki Amerikan Kız Koleji'nin yanı sıra, belli başlı Anadolu kentlerinde de okullar ve başka eğitim kurumları da açmışlardı. Bu kurumların güzel binaları vardı ve öğretmenlerinin tümü de çok iyi yetiştirilmiş Amerikalı ve Ermenilerden oluşuyordu. İsviçreli Protestanların ve

* Paulusçu sürgünler Güney Slavlardan Bogomilleri, onlar da Languedoclu Albilileri etkiledi. Çekler ve Slovaklar arasında varlık gösteren Huss'çu hareketin tohumlarını da onlar atmıştı.

† Bu konuda tek istisna Bulgarlar olabilir.

Cizvitlerin eğitim çalışmaları da anılmaya değerdir; ancak boyutları bakımından Amerikalıların çalışmalarıyla kıyaslanamazdı ve Ermeni tarihi üzerinde de onlar kadar etkili olamamışlardır. Burada Amerikan misyonerlerinin övmemize gerçekten ihtiyaç yok; çünkü yaptıkları bu kitabı okuyan herkes için bir bakışta görülecek kadar parlak. Onlar yaşamlarında ve çalışmalarında dinlerinden güç alıyorlardı ve ilişkiye geçtikleri herkesi içtenlikleriyle olağanüstü etkiliyorlardı. Osmanlı hükümeti onlara güveniyor ve saygı duyuyordu, çünkü onlar Türkiye'de yaşayan yabancılar arasında siyasi sorunlarla hiçbir şekilde ilgilenmeyen tek topluluktu. Gregoryen Kilisesi de hiçbir kıskançlık duymadan onlarla işbirliği yaptı. Ermeni ulusunun bütün kesimleri onları sevdi, çünkü onlar almak için değil, vermek için gelmişlerdi ve hediye ettikleri, bağışladıkları şeyler de hiçbir art niyet taşımıyordu.* Amerika, Yakın Doğu üzerinde gösterişçi olmayan, fakat paha biçilmez bir etki yaptı. Misyonerler 19. yüzyılda Amerika'dan yardım için gelmişlerdi; 20. yüzyılda ise aksi yönde bir hareket başladı ve Yakın Doğu halklarından binlercesinin Atlantik'in öte yakasına göçü başladı. Ermeniler de, en azından Yunanlılar, Romanyalılar, Sırplar, Karadağlılar ve Slovaklar kadar aktif biçimde bu harekete katıldı. Onların Amerika ile bu iki farklı şekilde gerçekleşen temaslarının, Ermeni tarihinde yeni bir sayfa açtığı öngörüsünde kesinlikle bulunabiliriz.

Bu arada, Ermenistan topraklarının iki yüzyıl süreyle, Moğolların İlhanlılar kolunun egemenliği altına girmiş olması, ardından aralıklarla günümüz İran şahlarının yönetiminde kalmaları, küçük çaplı da olsa doğuya doğru önemli sayılabilecek bir yayılmayı da beraberinde getirdi. 17. yüzyılda, Aras Nehri kıyısındaki Culfa'da yaşayan vasıflı ve kültürlü Ermeni halkı Persliler tarafından esir alınıp başkentleri İsfahan'a götürüldü. Sürgünler burada bir basımevi kurarak, bu kenti Ermeni uygarlığının merkezlerinden biri haline getirdiler. O günden beri, Ermeniler İran'ın siyasi ve toplumsal gelişmesinde belirleyici bir unsur olmuşlar, İngilizlerin Hindistan'ı ele geçirmesiyle birlikte İran'dan Hindistan Yarımadası'na kadar uzanmışlardır.

Ermeni ulusu böylece yüzyıllar içinde Kalküta'dan New York'a kadar dünyanın çeşitli yerlerine yayıldı ve her türlü yabancı ortama uyum sağlamakta şaşırtıcı bir canlılık sergiledi.† Ancak madalyonun öteki yüzü, ulusun anayurtlarından kopartılmış olmasıdır. Orta Asya'dan gelen göçmen kavimleri, Ermeni ülkesinde kalıcı bir yurt edinmediler. Bazıları Azerbaycan'a, Hazar kıyısı ile Aras ve Kura nehirlerinin aşağı havzası boyunca uzanan bozkırlara geri döndüler. Diğerleri, eski Kral Yolu'nu izleyerek kuzeybatıya doğru ilerlediler ve Orta Anadolu halklarına İslam dinini ve Türk dilini kabul ettirdiler. Dicle, Fırat ve Aras nehirleriyle çevrili Ermeni platosu, bu iki Türk varlığı arasında bir kaya gibi yükseliyordu. Ne var ki Selçukluların ve Moğolların sürekli akınları, Ermenilerin bu platoda tutunmasını güçleştirdi. Ülkenin halkı bu istilalar sonucunda azaldı. İstilacılar geçip gittikten ya da ortadan kalktıktan sonra, yerleşik Ermeni nüfusunda açılan büyük boşluklar, güneydoğudan gelen, göçebe Kürt çobanlar tarafından dolduruldu. Bunlar, tıpkı kendi dağlık bölgelerinden pek de hoşnut olmayan Arnavutların, Osmanlı ordusunun sürekli geçişleri nedeniyle nüfusu azalan Eski Sırbistan topraklarına akması gibi, İran dağlarından Eski Ermenistan'a geldiler.

* Ermeni Protestanlar, Gregoryen Ulusal Meclisi'ne bile kabul edilmişlerdi; bu da Yakın Doğu geleneklerinden önemli bir kopuşu gösteriyordu.

† Fresno, California gibi uzak bir bölgelerde hızla gelişmekte olan meyve yetiştirici bir Ermeni kolonisi vardır.

Kürtlerin Ermenistan içlerine yerleşmeleri, daha M.S. 10. yüzyılda başlamıştı. Osmanlılar 1514'te ülkeyi ele geçirdiklerinde Kürtlerin bölgeye nüfuzu daha da içlere doğru ilerledi. Bu süreç, Osmanlıların yeni edindikleri bu topraklardaki gücünü pekiştirmek amacıyla, daha çok sayıda Kürdü rakip İran İmparatorluğu'ndaki anayurtlarından göçe teşvik etmek için onlara ayrıcalıklar tanıma politikasıyla daha da pekişti. Bundan böyle göçebe ile çiftçinin, egemen Müslüman ile *gâvur* uyrukların bir arada yaşaması, ülkede toplumsal ve siyasi bakımdan varlığını her zaman hissettiren bir hassasiyet yarattı. Fakat, Sultan Abdülhamid'in bu hassasiyeti en acımasız şekilde kaşıyacağı 1878 yılına kadar durum ölümcül bir hal almadı ve felaketlere yol açmadı.

Ermeni ulusuyla Osmanlı yönetimi arasındaki ilişkileri incelemeden önce, I. Selim'in seferlerinden Türkiye'nin bugünki Avrupa savaşma katılımına kadar geçen Osmanlı egemenliği altındaki dört yüz-yıllık bir süreçte gelişmiş olan, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki dağılımını ele almamız yerinde olacaktır. Ancak bunu mümkün olduğunca kısa tutacağız, çünkü konuya ilişkin bilgiler, kitabımızda yer alan bölümlerin giriş kısımlarında, bazen daha da ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

Orta Avrupa'dan hareket eden bir yolcu, Şark Demiryolu üzerinden Türkiye'ye gelecek olsaydı, Ermenilerle önce Bulgaristan'da Filibe'de, ardından Osmanlı Devleti'nin sınır kenti Edirne'de karşılaşacaktı. Trakya'nın daha küçük kentlerini dolaşacak olsaydı, yerel ticaretin ve iş hayatının daha çok Ermenilerin elinde olduğunu görecek; İstanbul'a vardığında ise, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli unsurlarından biri olduğunu anlayacak, Ermeni sarraflarla, iç ve dış ticaretle uğraşan tüccarlarla, toptancılarla karşılaşacaktı. Boğaz'ın karşı kıyısına geçtiğinde ve Asya yakasındaki banliyö semtlerini dolaştığında ise, Ermeni nüfusun Türklerle eşit sayıda olduğunu bile zannedebilirdi. Marmara Denizi'ne tepeden bakan kıyılarda gelişmekte olan Ermeni köyleri vardır. İzmit'te Armaşa, Gregoryen Kilisesi'nin büyük ruhban okulunun kurulu olduğu yerdir ve Bardizag (Bahçecik) ile Adapazarı'nda önemli İsviçre ve Amerikan kurumları yer alır. Yalnız Adapazarı'nda 25.000 Ermeni yaşar.

Adapazarı'nın ötesinde, Ermeni unsuru azalır ve yolcumuz Anadolu Demiryolu üzerinden Küçük Asya'da ilerleyecek olsaydı, Torosların kuzeyine kadar, esas olarak bir Türk ülkesinden geçtiği duygusunu yaşayacaktı. Hat üzerindeki Afyonkarahisar ya da Konya gibi önemli merkezlerde zanaatkâr ve esnaflardan oluşan Ermeni kolonileri bulunmaktaydı; ancak buralarda aynı oranda Rumlar da vardı. Ancak kentlerde olsun köylerde olsun Türklerin sayısı bu iki toplumun toplam sayısından da fazlaydı. Toros dağları aşıldığında, Ermeniler yine öne çıkardı. Tıpkı Marmara kıyılarında ve Boğaziçi'nde olduğu gibi Kilikya ovasında ve sahil şeridinde de kendi memleketlerinde yaşıyorlardı. Ermeni kilise ve okullarıyla Adana, Tarsus ve Mersin de, tıpkı Adapazarı ve İzmit'teki gibi birer Ermeni şehri görüntüsüne sahiptiler. Bu noktada yolcu ana-yoldan ayrılıp kuzeydoğuya doğru, Kilikya'nın dağlık bölgelerine uzanacak olsaydı kendini ilk kez neredeyse tamamen bir Ermeni ülkesinde bulacak, Van'a ulaşıncaya değin Türkiye'nin hiçbir bölgesinde göremeyeceği kadar yüksek oranda bir Ermeni nüfusu ile karşılaşacaktı. Fakat Ermeni köylerinden oluşan bu kuşak, oldukça yoğun bir yerleşim olmasına rağmen çabucak geride bırakılır ve kuşağın güneydoğu ucundan çıktığınızda kendinizi Mezopotamya amfitiyatrosunun kenarına adım atmış bulursunuz. Burası Ermeni nüfusun yayılım alanının sınırlarından birini oluşturur. Ermenilerin yaşadığı bölgenin

çeperinde yer alan uç kentler Maraş, Antep, Urfa, Halep buradadır. Fakat Mezopotamya bozkırına ya da Suriye çölüne geçtiğinizde, Arap dünyasına gelmiş sayılırsınız; artık Ermenistan geride kalmıştır.*

Yolcu, Adapazarı'ndan birkaç saatlik yoldaki Eskişehir'de Anadolu Demiryolu'ndan ayrılıp, hattın Ankara'ya uzanan kolunu izleyecek olsaydı, yine Ermenilerle karşılaşacaktı. Ermeniler Ankara'da da göze çarpan unsurlardandı ve Ankara'nın daha da doğusuna doğru toplumsal ve sayısal önemleri giderek artıyordu. Kızılırmak'ın ötesinde, Kayseri Sancağı'nda ve Sivas Vilayeti'nde, kentsel orta sınıfın büyük bir bölümünü oluştururlardı. Türkiye'de Ermeni ulusal yaşamının en güçlü merkezleri, Merzifon, Amasya, Zile, Tokat, Şebinkarahisar ve Sivas şehir merkezleri ile Kayseri yakınlarındaki Talas ve Everek gibi daha küçük yerleşim birimleriydi. Bütün bu bölgelerde Türkler ve Ermeniler nüfus bakımından aşağı yukarı eşit ağırlıktaydılar. Türkler köylerde, Ermenilerse kentlerde yaşardı. Karadeniz kıyısı boyunca da, Samsun, Giresun ve Trabzon'da Ermeni nüfusu aynı oranlardaydı; ancak bu bölgede, Lazlar, Rumlar ve Kürtlerin öncü kolları gibi, daha başka ırklar da bir arada yaşıyordu.

Trabzon antik çağın doğudaki en son Yunan kolonisiydi. Burası, İran'dan Asya kıtasının içlerine uzanan eski kervan yolunun başlangıç noktasını oluşturduğundan, doğuya yolculuk yapanları her zaman daha ileriye davet eden bir yer olmuştur. Dağ yolunu izleyerek Gümüşhane ve Bayburt üzerinden Erzurum'a gidecek bir yolcu, yolculuğun bu ilk evrelerinde, Sivas'ta gördüklerinden pek de farklı bir şey göremez. Aynı Türk köyleri ve aynı Ermeni kasabalarıyla karşılaşır; belki kırsal kesimde Ermeni nüfusu daha bir ağırlığını hissettirir. Erzurum yaylasına vardığınızda ise Ermeni köyleri açıkça daha baskın bir duruma gelir. Erzurum'la kervan yolunun ikinci aşaması başlar ve yol, Aras ve Doğu Fırat (Murat Suyu) arasında bir vadiden diğerine geçerek Ararat dağının eteğinden kıvrılarak Beyazıt ve Tebriz yönüne ilerler. Ancak Ermenistan gezgini burada yüzünü güneye döndüğünde, ufukta, deniz kıyısından başlayan yolculuğu sırasında aştığı dağlardan çok daha geçit vermez dağ sıralarının, hem batı hem de doğu yönünde uzandığını görecektir.

Bu dağ zinciri çeşitli isimler taşır. Erzurum'un karşısındaki dağa Bingöl Dağı denir; batıya doğru, adı iyi anılmayan Dersim Dağı ile birleşir. Ancak bütün bu sıradağlar ortak bir karakterdedir. Aras ile Karasu (Batı Fırat) nehirlerinin suladığı kuzey yamaç en dik olandır. Bu nehirlerden biri doğuya, biri batıya, birbirine tümüyle karşıt iki yönde akarak sıradağın yamacını derin ve kesintisiz bir yarıkla ikiye ayırırlar.

Bu yarığı aşarak dağ geçitlerine ulaşan kişi kendini bambaşka bir dünyada bulur. Şimdiye kadar anlattığımız Türkiye'nin batı kısmı, az çok düzenli ve oturmuş– bir bütün olarak baktığımızda Fırat'la Viyana arasındaki bütün öteki Yakın Doğu ülkelerinden herhangi biri kadar düzenli ve oturmuş – bir ülkedir. Nüfus yerleşiktir, tarım yapılan köylerde ve taşra kentlerinde yaşar. Ama Fırat'ı aştığınızda güvensizlik ve korku dünyası sizi karşılar. Köylü ve kentli sabrı ve tevekkülü sayesinde yaşar. Buraların efendisi göçebelerdir. Artık Kürtlerin ülkesine adım atmış bulunmaktasınızdır.

Bu güvensizlik, Ermeni ülkesine özgü kronik bir durumdu ve yalnızca ülkenin olumsuz siyasi deneyimlerinden de kaynaklanmış değildi. Coğrafi yapı bakımından olduğu kadar tarihi

* Ancak yine de Irak'ta, özellikle Bağdat'ta Ermeni yerleşimciler bulunmaktadır.

açıdan da Ermeni platosu, batı komşusu Anadolu Yarımadası'na kıyasla, çok daha keskin özellikler ve sert karşıtlıklar ülkesidir. Göz alabildiğine birbirini izleyen ağaçsız tepelerden oluşan bölgelerinde iklim soğuk ve rüzgârlı, toprak tabakası da ekilemeyecek kadar incedir. Ama birden toprağın zengin, iklimin de dünyanın herhangi bir yerindeki kadar uygun olduğu, daha alçak kesimlere geçilir. Nehirler çok derin vadiler açarlar; Murat Suyu'nda olduğu gibi platoları ve düzlükleri yararak ilerler. Süphan ve Nemrud gibi volkanik dağlar, Van Gölü havzası gibi, gölü bol bölgeler vardır. Bu coğrafya ülkeyi sonsuza kadar çobanlar ve çiftçiler arasında, yani ovaların görece yoğun yerleşik nüfusu ile dağların ve yüksek bölgelerin göçebe halkları arasında bölüştürmüş gibidir. Bunlardan ilki uygarlığı ve gelişmeyi, ikincisi ise barbarlığa mahkûm edilmişliği temsil eder. Kürtler ve Ermeniler, yalnız farklı ulusal kimlikler olmakla kalmaz, iki karşıt ekonomik sınıfı da temsil ederler. Bu karşıtlık Kürtler sayıca çoğalmadan önce de vardı. Ermeni platosunda sık görülen göçebe aşiretlerin tümüne genellikle Kürt denir, ancak bunların birçoğu yalnızca ad olarak Kürt'tür. Örneğin, yaklaşık olarak Fırat'ın batı ve doğu kollarının (Kara Su ile Murad Suyu) oluşturduğu yarımadaya rast gelen Dersim kırsalında Kürt yoğunluğu Zazaların varlığı nedeniyle azalır. Zazaların dili, araştırmaların gösterdiği kadarıyla Ermeniceye olduğu kadar Kürtçeye de uzaktır. Hıristiyanlık'tan bazı etkiler almış olabilecek ilkel pagan inanışları, Müslümanlığın törensel özelliklerinin hiçbirini taşımaz.* Zazalar, ülkede başlangıçtan beri var olduğu düşünülen bir unsurdur. Ortaçağ ve antik çağda Ermeni hükümdarlara olduğu kadar, günümüz kentli ve köylü Ermenilerine de, yerel Osmanlı devlet memurlarına da sorun yaşatmaktadırlar.

1915 felaketi arifesinde Fırat'ın ötesi, iç içe yaşayan halklarıyla ve çok çeşitli toplumsal yaşam biçimleriyle bir hazine dairesini andırıyordu. Burasının kuzeydoğudaki kalesi, dolambaçlı vadileri, küçük küçük yüksek yaylaları, kuzeye doğru sırtını dayadığı Fırat vadisine sarp bir yamaçla inen büyük dağ sırasıyla, Dersim'in sahipsiz topraklarıydı. Dersim'de, sayısız küçük Zaza ve Kürt kabilesi yaşardı. Osmanlı'nın otoritesinden uzak, pastoral yaşamlarını eşkıyalıkla kazanırlardı. Erzurum'dan güneye doğru yol alan bir yolcu, Dersim'i sağına alıp, yukarısında uzanan yarımadayı aştığında, Aras'ı besleyen kaynak sularını ve Hınıs ovasını geride bırakmış olur. Karşısına, sırasıyla Malazgirt, Bulanık ve Muş'un dümdüz verimli ovalarını keserek akan Murad Suyu çıkacaktır. Burada, kendini bir an için (aslında bu iki yıl önceki durumdur) sakin, neredeyse uygar bir çevrede bulur. Kalabalık kentleri tarım yapılan köyler bir kuşak gibi sarar ve buradaki köyler, Erzurum yaylasına göre daha da homojen bir Ermeni nüfusa sahiptir. Muş Ovası, platoyu aşan yolların buluştuğu bir kavşak noktasıdır. Ovanın güneydoğusundan yukarı doğru çıkar ve güney eteğinden Nemrut volkanına tırmanacak olursanız kendinizi ansızın geniş Van Gölü havzasının kenarında bulur ve oradan dik yamaçların yükseldiği göl kıyısındaki dağ yolunu izleyerek Hayotz-Tzor vadisine inersiniz. Eteklerinde güzel Artamid {{Edremit}} köyünün bulunduğu buradaki en son dağ sırtını geçtiğinizde de, birkaç saat sonra Van şehrine ulaşaksınız demektir.

Van, 1915 Nisanından önce bir vilayetin kalabalık, uygar merkeziydi ve göle yıkarıdan bakan pitoresk kaya-kalesi ve doğusunda ova boyunca uzanan bağlık-bahçelik banliyöleri ile ünlüydü. Gölün doğu ve kuzey doğu kıyılarını çevreleyen düzlükleriyle birlikte Van şehri,

* Bu açıdan göçebe Kürtlerin Müslümanlığı oldukça yüzeyseldir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni nüfusu en yoğun kentiydi. Van Vilayetinde* Ermeniler bütün diğer unsurların her birinden sayıca daha çok olmakla kalmıyor, toplam nüfusun da mutlak çoğunluğunu oluşturuyordu. Vanlı Ermeniler 1915 olaylarında baş-rol oynadılar ve cesaret gösterdiler.

Ne var ki Van, Ermeni ulusal kimliğinin müstahkem mevkilerinden biri olmakla birlikte Ermeni topraklarının doğudaki en uç noktasında yer alıyordu. Van'ın güneydoğusunda, Zap Suyu'nun yukarı vadisinde ve Urmiye Gölü havzasında, Hıristiyan Süryaniler ile Müslüman Kürtler de yaşardı – ta ki Süryaniler de Ermenilerle aynı kaderi paylaşıncaya kadar. Gözlemlerimizi tamamlamak için, Van Gölü'nün kuzey kıyılarını dolaşıp bir kez daha Muş Ovası'na varmamız gerekiyor.

Muş Ovası güneyinden ve güneybatısından bir başka dağ sırasıyla çevrelenmiştir. Platonun güney duvarını oluşturan bu dağlar, Erzurum ovasından güneye döndüğünde yolcunun karşısına çıkan kuzey duvarlarıyla şaşırtıcı bir benzerlik gösterir. Güneydeki dağ dizisi de, tıpkı kuzeyde olduğu gibi, dik uçurumlarla önce Muş Ovası'na, sonra da, kuzeyde, Kara Su ile birleştiği noktaya kadar dağı bir hendek açar gibi yaran Murat Suyu'na iner. Ve yine tıpkı kuzey dağ sırası gibi, güney dağ zinciri de bir labirenti andıran yüksek tepeler ve dolambaçlı vadilerin oluşturduğu coğrafyaya açılır. Arazi, ancak büyük Mezopotamya bozkırının bir uzantısı olan Diyarbakır düzlüğünde bir parça alçalır. Güneydeki bu dağlık bölge Sason adıyla anılır ve fiziki coğrafya olarak Dersim dağlarının izdüşümü gibidir. Tıpkı Dersim'de olduğu gibi yarı-bağımsız dağlıların yurdudur. Dersimliler Ermeni komşularıyla sürekli çatışan pagan Zazalar ve Müslüman Kürtlerdir; ama Sasonlular Ermeni'dir ve Murat Suyu vadilerinde, Muş ve Bulanık ovalarında yaşayan soydaşlarıyla yakın ilişki içindedirler.

Sason, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en ilginç Ermeni toplumlarından biridir. Burada kırk kadar dağ köyünden oluşan bir federasyon halinde, Bitlis ya da Diyarbakır'daki Osmanlı yönetiminden fiili bir bağımsızlık içinde kendilerine ait bir hayat yaşıyorlardı. Çevrelerini saran en az onlar kadar bağımsız Kürt aşiretleri üzerinde de egemenlik kurmuşlardı. Sason Ermenileri, varlıklı çobanlar ve dağ yamaçlarındaki topraklarını ekip biçen çalışkan çiftçilerdi. Dışarıdan hiçbir şeye ihtiyaç duymuyorlar, kendi barutlarını bile kendileri yapıyor ve bu özellikleriyle ekonomik gelişimin kanton aşamasının tipik bir örneğini veriyorlardı. Sasonlu Ermeniler, 1745'ten önceki İskoçyalı dağlılarla aynı toplumsal evreyi yaşıyorlardı. Vanlı, Sivaslı ve İstanbullu Ermenilerse, 20. yüzyıl insanlarıydı ve Viyana, Londra ya da New York'taki dükkân sahipleri ya da iş adamlarıyla aynı faaliyetleri yürütüyor, aynı yaşamı sürdürüyorlardı.

Muş'tan Diyarbakır'a gitmek üzere yola çıkan bir yolcu, ancak çok girişken bir kişiyse Sason'a gitmeye kalkışabilirdi. Ana güzergâh ovanın güneydoğu ucuna doğru daha uzun bir yol izler ve Van Gölü'ne giden yolun ayrıldığı noktada güneye doğru uzanan dağ sırasıyla karşılaşır. Ovanın son köyü olan Norşen'den itibaren kolay bir yolla dağ sırtı geçilir ve beklenmedik bir anda bölgenin önemli kentlerinden olan Bitlis'e ulaşılır. Dağ sırasının gölgesinde akarsu havzasının hemen güneyinde uzanan Bitlis, bir vilayet merkezidir. 1915 Haziranında Cevdet Bey Bitlis'e çekilmeden önce burada çok sayıda Ermeni vardı; ancak Bitlis de Ermeni

* Hakkari Livası hariç.

nüfusunun yayılım alanının sınır bölgesindedir. Kentin etrafında akan sular güneyde Dicle Nehri'yle bileşir, karayolu da onlarla birlikte kıvrılarak Yakubi,* Arap, Türk ve Kürtlerden oluşan karışık nüfusun yaşadığı ovalara iner. Dicle'yi yukarı doğru izleyerek Diyarbakır'a yönelseydiniz, yolunuzun üzerinde, 1915 Haziran'ından önce birkaç Ermeni köyüne rastlardınız. Bölgenin önemli bir kenti olan Diyarbakır'da küçük bir Ermeni kolonisi vardı ve Mezopotamya bozkırındaki Ermeni yerleşimler zincirinin zayıf bir halkasını oluşturuyordu. Ancak Diyarbakır, çok eski zamanlardan beri insanları Bağdat'tan ve daha da ötesinden Ege Denizi kıyılarına ya da İstanbul'a ulaştıran Kral Yolu üzerindedir. Yol kuzeybatıdaki düzlükleri aşar, Ergani ve Ergani madenlerinden geçer, Ermeni platosunun güneydeki yükseltisine tırmanarak Ergani Suyu vadisine ulaştıktan sonra, akarsu havzasındaki Gölcük Gölü'nün çevresini dolaşır, kuzeydoğu yönünde yokuş aşağı inerek Murat Suyu yatağının kıyısındaki Harput'a varır. Birçok Ermeni sürgün kafilesi, 1915'in yaz aylarında ters yönde bu yolu izleyerek, yurtları olan platoyu geride bırakıp, tümüyle yabancısı oldukları Arap çöllerine yürütüldüler. Türkiye'deki Ermenilerin izini sürdüğümüz yolculuğumuz burada sona eriyor. Buradan hayali bir yolculukla gerisin geriye, Harput'tan Malatya'ya yönelebilir, oradan Sivas'a geçerek kuzeybatı yönünde devam edersek, yeniden yola çıktığımız noktaya ulaşabiliriz.

Bu güzergâhın böyle az çok ayrıntılı bir şekilde anlatımı, tam da, ülkenin resmi yönetiminin Ermenilerin imhasını planlandığı ve yürürlüğe koyduğu bugünlerde, bu ulusun olağanüstü canlılığı ve çeşitliliğini ortaya koyabilmişse, amacına ulaşmış demektir. Yönetim, hiçbir uyruğuna hiçbir zaman gerçek anlamda hizmet götürmemişti; toplumsal ve ekonomik gelişmeye yol açacak hiçbir adım atmamış, yerel ya da yabancı özel girişimciliğin önünü kesmekten başka bir işlev görmemişti. Bu durgunluk ve baskıdan oluşan kalın örtünün altında yeni bir yaşama yönelik hareketlilikler de vardı. Hükümet ne zaman müdahale etmeyi ihmal etse, nerede bir fırsat çıksa, Ermeniler daha uygar bir topluma doğru, yorulmak bilmez bir çabayla gelişme kaydediyorlardı. Kıraç tepelerde ve sürekli taciz edildikleri ovalarda hayvancılığı ve tarımı zenginleştiriyor, Amerikan okullarında eğitimlerini derinleştiriyor ve yaygınlaştırıyor, Sivas Vilayeti'nde yerel sanayilerin temelini atıyor, Trabzon, Adana ve İstanbul'da Osmanlı bankacılığını, taşımacılığını ve finans sektörünü kuruyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun enerjisini ateşleyecek kıvılcımı çakanlar onlardı. Yakındoğu tarihini biraz bilen bir kişi onların bu atılımını, bir yüzyıl önceki Yunan atılımına benzetebilir. Osmanlı Hükümeti'nin savunucuları bu karşılaştırmayı büyük bir hevesle destekleyecekler ve "Yunanlılar böyle bir olgunlaşma durumuna gelir gelmez isyan ettiler. Jön Türkler, gelecekteki sorunu şimdiden önlemek için, Sultan Mahmut'tan daha tedbirli davrandılar" diyeceklerdir. Ama Osmanlı Hükümeti'yle Ermeni halkı arasındaki ilişkileri incelediğimizde, bu iddianın geri dönüp onu ileri sürenleri vuracağını göreceğiz.

---

* Öğretileri, aynı Nasturilerde olduğu gibi, Katolik ve Ortodoks kiliselerinin öğretisinden ayrılan, ancak ters yönde bir kopuşu temsil eden bir Süryani mezhebi.

IV. ERMENİ HALKI VE OSMANLI HÜKÜMETİ

1914 yılında Avrupa Savaşı'na girdiğinde Osmanlı devleti dört yüz-yıldır Ermenistan'ı yönetiyordu ve Ermeni nüfusunun büyük bölümü hâlâ onun uyruğuydu. Yakın Doğu tarihinin bu döneminde yönetim ile yönetilenler arasındaki ilişkileri araştıran kişi, son derece çelişkili görüşlerin dile geldiğini görecektir. Ona bir yandan, Ermenilerin, Türkiye'deki diğer Hıristiyanlar gibi, egemen ırk tarafından "*Reaya*" (büyükbaş hayvan)* olarak sınıflandırıldığı, bu sözcüğün bile onların değiştirilemez konumunu özetlediği, yani yurttaş muamelesi görmediklerini, çünkü insan muamelesi görmedikleri söylenecektir. Diğer yandan başkalarından da Osmanlı İmparatorluğu'nun uyruklarına karşı, Batı Avrupa'daki başka birçok devletten daha liberal olduğunu, Ermenilerin kendi hayatlarını bir baba özelliklerine sahip devletin yönetimi altında tümüyle özgür bir şekilde yaşadıklarını, devlet ile uyrukları arasındaki sürtüşmelerin, Ermenilerin doğal yapılarındaki yoldan çıkma eğilimi ve güvenilmezlikten, daha da kötüsü, dışarıdaki ortak düşmanın onlara aşıladığı ihtilalcilik zehirinden kaynaklandığını duyacaktır. Bu uç görüşler bizim perspektifimiz dışındadır; ancak her ikisi de gerçeğin farklı bir yanını yansıtmaktadır.

Önce Türklerin tezlerini ele alacak olursak, Ermenilerin Osmanlı yönetimindeki sınıflandırmadan bir-takım yararlar elde ettiği gerçektir. Örneğin Müslümanlar ile Reaya arasındaki kast niteliğindeki ayrım nedeniyle Osmanlı'nın devlet anlayışını, ortaçağa ait olmakla, ilerlemeye kapalılıkla damgalamak mümkündür; ancak bu anlayış devlete, bir bütün olarak, cezalandırılan kesimden çok daha fazla zarar vermiştir, çünkü aşırı cezalandırma her iki yönde de işler. Devlet, Hıristiyanları egemen Müslüman devlet yapısından kesin bir şekilde dışlamış ve onları kendi ayrı toplumlarını yaratmaya adeta teşvik etmiştir.

Hıristiyan milletler sistemi, 1453 yılında İstanbul'u fethettikten sonra Osmanlı devleti'ni Doğu Roma İmparatorluğu'nun bilinçli mirasçısı olarak yeniden örgütlemeye girişen II. Sultan Mehmet tarafından kuruldu. Milletler, çoğu kez ayrıntılı bir şekilde hazırlanmış yazılı sözleşmeleri olan ulusal temelde kurulmuş birliklerdi. Her birinin başında, toplum tarafından seçilen, ancak devletin emri altında olan birer Patrik bulunuyordu. Patrikler devletle temsil ettiği millet arasında resmi olarak tanınmış bir aracı niteliğindeydi ve hem gönüllü bir Reaya birliğinin başkanı, hem de Osmanlı devletinin bir memuru konumundaydı. Patriklerin üstlendikleri bu özel işlev, Millet'lere, birer kurum olarak, dinsel bir karakter kazandırıyordu;† ancak Yakın Doğu'da kilise öncelikle milleti temsil eder ve Patriklerin yetkisi okulların denetimini, hatta medeni hukukun kimi alanlarının yönetimini de içine alacak kadar geniştir. Milletler aslında, fiili olarak bütün dini, toplumsal ve kültürel yaşamlarında özerk kurumlardı; ancak bu, her türlü politik ifade özgürlüğü kıskançlıkla yasaklandığından, sakatlanmış bir

* Bu sözcüğün esas sözlük anlamının bu olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir; günümüzde tümüyle siyasi anlamıyla kullanılmaktadır. {{Arapça "ra'aya"= davar, sürü. Sevan Nişanyan, Sözlerin Soyağacı, Modern Türkiye'nin Etimolojik Sözlüğü. —ç.n.}}

† Türklerin Arapçadan aldığı "Millet" sözcüğü Arapçada "dini mezhep" anlamına gelir.

özerklikti. "Millet" sisteminin kuruluşu, Yakın Doğu halklarının siyasi birlikten yoksun olmalarına rağmen ortak manevi yaşamlarına sıkı sıkıya bağlı oluşlarında kendini gösteren Yakın Doğu'nun patolojik anomalisinin kabulü ve mazeretini oluşturuyordu.

Milletler şeklinde örgütlenme, Osmanlı uyruğundaki bütün Hıristiyan uluslar için bir kazanç olmadı. Bazı Ortodoks halklar, örneğin Bulgarlar ve Sırplar, daha önce sahip oldukları kilise özerkliklerini yitirdiler ve İstanbul'daki Ortodoks Patriğin yönetimi altındaki Rum milletine dahil edildiler. Ermeniler ise durumlarını iyileştirdiler. Daha önce, ayrılıkçı muamelesi gördükleri Ortodoks ve Katoliklerin yönetiminde baskı altında yaşarlarken, Osmanlılar tüm Hıristiyan mezheplerine karşı tarafsız davrandılar. II. Mehmet Bursa'daki Ermeni toplumunun Gregoryen Başpiskoposu'nu İstanbul'a getirerek onu Ermeni Patrikliğine terfi ettirmişti. Osmanlı fetih hareketi böylece Gregoryen Ermenilere dinsel bireyselliğini kazandırmış, onları, Ortodoks inancına sahip komşularıyla yasal bakımdan eşit duruma getirmiş, hatta zaman içinde diğer kiliselere mensup Ermenilerin de aynı ayrıcalıklara sahip olmasını sağlamıştı. Gregoryen milleti, bir nizamname ile 1462'de, Ermeni Katoliklerin milleti, 1830'da, Ermeni Protestan milleti ise Amerikan misyonlarının faaliyete geçmesi sonucunda 19. yüzyılın kırklı yıllarında kuruldu.

Diaspora Ermenileri* ancak bu anlamda Osmanlı yönetim sisteminden yarar sağlamış, aslında Ermeni ana-yurdunda bile terazi her zaman Osmanlı yönetimi lehine ağır basmıştır. Osmanlılar, çoğu kez, İranlılarla mücadelede politik bir koz olarak gördükleri Kürtlere bu bölgede destek sağlamakla suçlanırlar. Oysa Kürtler başlangıçta, ortalığı yakıp yıkan Moğollar, Selçuklular, Karakoyunlular, ya da Osmanlılarla Kürtlerin birlikte bölgeden kovdukları İranlıların yaptığı gibi Ermenilere felaket getirmemişti. Ermeniler Sultan Selim'in 1514 seferinin ardından gelen Osmanlı egemenliği altında üç yüz-yıl Kürt feodalizmi koşullarında yaşadılar. Bu evre, daha önce yaşadıkları, üç yüzyıldan fazla süren kargaşa döneminde olduğundan daha az sıkıntılıydı. Ermeniler toparlanma sürecine girmeden önce bir atalet döneminden geçtiler ve bu dönemde Osmanlı devleti, Kürt politikasında bir değişiklik yaparak, toparlanma sürecine girmelerine yardımcı oldu. 19. yüzyılın ilk başlarında Sultan Mahmut güçlü bir anti-feodal, merkeziyetçi hareket başlattı. Yunan ve Sırp sorunlarını yönetmedeki başarısızlığı ile tanınmış, oysa doğuda önemli başarılar kazanmış bir reformcu olan Sultan Mahmut, 1834'te dikkatini Kürt aşiret reisleri üzerine çevirdi ve izlediği politikayla yüzyılın ortalarında güçlerini kırmayı başardı. Kaba feodalizm yerini İstanbul'da merkezileşen bürokrasiye bıraktı. Yeni yönetim biçimi ideal değildi, yeni aksaklıkları da beraberinde getirmişti; ancak yönetimindeki her iki topluluğa karşı öncekilere kıyasla tarafsızdı. Müslümanların, haddini bilen Reaya'ya karşı sınıfsal önyargısı, profesyonel devlet yöneticilerinin başına buyruk Kürtlere duydukları tepki ile dengeleniyordu. Her durumda, 19. yüzyılın ilk on-yıllarında Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılandırılmasıyla Ermeni halkının tarihinde yeni bir dönem açıldı. Bu dönem, Amerikan misyonlarının kuruluşuyla ve Katolik ile Protestan milletlerinin oluşturulmasıyla aynı zamana denk geldiğinden Ermenilere gelişme fırsatları yarattı ve onlar da bu fırsatları gayet iyi değerlendirdiler. Ermeni yaşamında, birçok

* {{Toynbee burada Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki diasporadan, yani tarihi anayurtlarından çıkıp Osmanlı İmparatorluğu topraklarına dağılmış olan Ermenilerden söz ediyor. —ç.n.}}

bakımdan yüz yıl önceki Yunan Rönansansı'nı andıran, entelektüel ve ekonomik bir rönesans dönemi başladı.

Böyle bir karşılaştırma bizi tekrar, 19. yüzyılda Ermeni toplumundaki canlanmanın, Osmanlı devletinin egemenliği ve bütünlüğü için bir tehdit oluşturup oluşturmadığı sorusuna götürür. Ermenilerle Türkler arasında en sonunda felakete götüren yıkıcı gerilim, Ermenilerin yolunu şaşırmış emellerinin bir sonucu muydu? Türklerin iddiası böyleydi; ancak bu iddia tam da bu noktada çöker ve biz gerçeğin Ermenilerden yana olduğunu görürüz.

Ermeni hareketi ile Yunan rönesansı arasında bir paralellik kurmak, eğer bu, Yunan ihtilali ile bir benzerlik kurma anlamını taşıyorsa, yanıltıcıdır. Yunanlıların siyasi ayrılığa yönelen hareketi, bir anlamda, daha önceki genel manevi hareketin sonucuydu ve böyle bir noktaya varması gerekmediği gibi, çok da olumlu sonuçlara yol açmadı. Yunanlıların bağımsızlık savaşı, Yunan halkının bir bölümünü özgürleştirmişti. Ancak bu, geri kalan büyük bir bölümünün imhası ve Yunan {{Rum}} unsurun Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerinde sahip olduğu ayrıcalıklı konumunu yitirmesi pahasına gerçekleşmişti. Bu, Ermeniler açısından özendirici bir örnek oluşturmadı; üstelik kendi içlerinde böyle bir yolun tutulmasına karşı çıkanlar yine de daha güçlüydü. Evvelce gördüğümüz gibi, Osmanlı topraklarının hiçbir parçasında yalnızca Ermeniler yaşamıyordu; hatta Van Vilayeti'ndeki bazı yerler hariç hiçbir yerde mutlak çoğunluğu da onlar oluşturmuyordu. Bu yüzden, Ege'deki Yunan adaları ya da Mora'da Yunanlılardan farklı olarak Ermenilerin ulusal bir ayaklanma için doğal bir çıkış noktaları da yoktu. Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir baştan bir başa dağınık durumdaydılar; bütün İmparatorluğun vârisleriydiler ve bu mirası, sayıca onlardan kalabalık olan ve siyasi iktidarı da elinde bulunduran Türklerle paylaşmak zorundaydılar. Osmanlı Devleti'nin alternatifi, Ermeni Devleti değil, Osmanlı ülkesinin büyük devletler arasında paylaşımıydı – ki bu da, hem Türklerin, hem de Ermenilerin gelecek planlarına bir son verilmesi anlamına geliyordu. Büyük devletler böyle bir paylaşıma hazırdı. Bir tek, ganimetten ne kadar pay alacakları konusunda anlaşmaya varmaları eksikti. Ermeni ve Türklerin ortak mirasını oluşturan bu ülke, Eski Dünya'nın potansiyel olarak en zengin ülkelerinden biriydi ve henüz ekonomik gelişimini tamamlamamıştı. Ülkenin yerli sahipleri, nüfus olarak seyrek, geri ve kendi içinde bölünmüş olduğundan dışarıdan gelecek ganimet avcılarına karşı hakkını koruyacak durumda değildi. Şu an için bunu, ancak güçler dengesindeki geçici bir bileşime dayanarak sağlayabiliyorlardı. Tabii bu denge her an bozulabilirdi. Ermeniler için sorun, Osmanlı Devleti'ni nasıl yıkacakları değil, bu devletin sürekliliğini nasıl sağlayacaklarıydı; onların bu devletin varlığını korumasından çıkarı, Türk komşuları ve diğer vârislerinkinden daha fazlaydı. Burada sunduğumuz coğrafi keşif gezimiz Türkiye'de imalat, ticaret, bankacılık ve nitelikli entelektüel faaliyetin büyük bir kısmını, yetenek ve karakter yapıları sayesinde Ermenilerin yürütmekte olduğunu göstermişti. Gerçi Ege kıyılarında Rumlar ve Balkanlarda Sefarad Yahudiler onlarla rekabet edebilecek durumdaydılar, ama tarım yapan Türkler ve hayvancılıkla geçinen Kürtler onlara rakip olamayacağından İmparatorluğun bütün iç kısımları Ermenilere kalmıştı. Eğer İmparatorluk, zamanında reformlarla içeriden korunmuş olsaydı, Ermenilerin durumu daha da iyi olabilirdi, çünkü onlar İmparatorluğu ekonomik, entelektüel ve manevi bakımdan Avrupa standartlarına yükseltebilecek tek yerli unsurdu ve yalnızca bu bile

İmparatorluğun varlığını kalıcı bir şekilde güvence altına alabilirdi. Esas çaba Ermenilerden gelmeliydi ve en büyük ödülü de onlar alırdı.

Bu yüzden, Ermeni bakış açısından, Türklerle ulusal bir anlaşma, şu anki zorluklara ve engellere rağmen, en sonunda getireceği sonuçlar bakımından hayati önemde bir amaçtı. 19. yüzyıl ortalarında bu amacın gerçekleşmesi için her türlü koşul mevcuttu. Sultan Mahmut'un çabaları ve İngiltere ile Fransa'nın etkisiyle, Türk yönetici sınıflarına liberal düşünceler aşılandı. Takdire şayan bir "Milliyetler Kanunu" yürürlüğe girdi, parlamenter bir anayasa için hazırlık yapılıyordu. İyimser bir kişi, Müslümanlarla Reaya arasında ortaçağa ait kast sisteminin giderek ortadan kalkabileceği, Ermeni, Türk ve Kürtlerin, uzlaşmaz mezhepler ve ırklar olarak değil, aynı toplumun çeşitli toplumsal unsurları olarak, ortak bir amaç için işbirliği yapmanın herkesin yararına olacağı bilinciyle, birbirleriyle gerçek bir ilişki kurmanın yolunu bulabileceklerini umut edebilirdi.

Bu, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda izleyeceği mantıklı siyasetti. Bunun mantığı o kadar açıktı ki, sağduyuyu tümüyle devreden çıkaracak kadar büyük güçlük ve engellere rağmen ona dört elle sarılmışlardı – "güçlükler," İmparatorluk yönetiminin siyaset anlayışının iflası anlamına geliyordu; "engeller" ise giderek Ermeni nüfusun devlet eliyle katledilmesiyle zirveye ulaştı. Olayların böyle uğursuz biçimde yön değiştirmesinin iki nedeni vardı. Birincisi, İmparatorluğun 1875-78 yılları arasında yaşadığı dış kriz, ikincisi de bu krizin, 1876'da, en ağır evresine girdiği sırada tahta çıkan Sultan Abdülhamid üzerindeki etkisiydi.

O yıllarda, İmparatorluğun Hıristiyan uyruklarından birinin, Bosnalı Sırpların isyanı, bu isyanın Balkanlarda yaşayan diğer Osmanlı uyruğu halklar arasında da yayılması ve Avrupa güçler dengesindeki diplomatik mekanizmada geçici bir aksama sonucu Rusya'nın Balkanlardaki isyancılara askeri destek vermesiyle İmparatorluk yıkımın eşiğine gelmişti. Tam Türkiye'nin kaderi Rusya'nın eline teslim edilmiş bir durumdaydı ki, yıkım önlendi ve kısmen telafi edildi; çünkü güçler dengesinin yeniden kurulmasıyla Rusya elde ettiklerinin büyük bir bölümünden, Balkan Hıristiyanlarının yarısı da yeni kazandıkları özgürlüklerinden yoksun kalmıştı. Abdülhamid bu deneyimlerden ders çıkaracak kadar akıllıydı; ama yaşananlardan doğru dersleri çıkaramadı; tüm zekâsını İmparatorluğa, aşmak için uğraş verilen zorluklardan çok daha büyük zararlar verecek bir politikayı uygulamaya adadı. Anlaşıldığı kadarıyla Rusya ile savaştan, Türkiye'nin büyük bir güç karşısında tutunacak gücünün bulunmadığı ve bu güce hiçbir zaman sahip olmayacağı sonucunu çıkarmıştı. Ona göre Türkiye'yi kurtaran kendi iç gücü değil, dıştaki güçler dengesinin yeniden kuruluşuydu. Ona göre farklı ırksal unsurların uzlaşmasını sağlayarak ve doğal kaynaklarını geliştirerek İmparatorluğu içeriden güçlendirmek için harcanacak çabalar ütopik ve sonuç getirmeyecek girişimler olarak kalmaya mahkûmdu. Esas amaç, tek bir gücün saldırısına karşı güvence olarak, bütün büyük güçleri hassas bir denge durumunda tutmaktı. Bu dengenin 1877'de Türkiye için bir felakete yol açacak şekilde bozulması, İmparatorluğun kendi içindeki dengede meydana gelen bir bozulmayı izlemişti. Hıristiyan uyruklardan birisi, Osmanlı devlet yapısından zor kullanarak kopmaya kalkışmıştı. Abdülhamid'e göre, sorunun kaynağı buradaydı ve izleyeceği politikanın ana hedefi benzer bir durumun bir daha tekrarlanmasını önlemek olmalıydı. İmparatorluğun uyruğundaki milliyetler onun gözünde ülkenin açığa çıkmamış zenginlikleri değil, devletin potansiyel yıkıcılarıydı ve bunlar yabancı güçlerden bile daha tehlikeliydi. Bu yıkıcı potansiyel nötralize

edilmeliydi ve bunun en güvenli yolu da, tıpkı yabancı devletler gibi, onları da birbirlerine karşı kullanmaktı. Kısacası Abdülhamid'in siyaseti, yukarıda anlattığımız içgüdüsel Ermeni siyasetinin tam tersiydi. Milliyetlerin uyum içinde olmalarını sağlayarak İmparatorluğu güçlendirmeye değil, ülkeye maliyeti ne olursa olsun, birbirlerini boğazlamaya kışkırtarak farklı unsurları güçten düşürmeye dayanıyordu. Abdülhamid, kırk yıl boyunca bu siyaseti uyguladı. Makedonyalılar ve Ermeniler bu siyasetin başlıca kurbanları oldular; ama burada bizi yalnızca Ermeniler ilgilendiriyor.

Abdülhamid'in ezmek için Ermenileri seçmesi kaçınılmazdı. 1878'de Türkiye barış talep ettiği sırada, Ermenilerin yaşadığı platonun büyük bir kısmı Rus orduları tarafından işgal edilmişti. Rus yetkililer, San Stefano {{Ayastefanos}} Antlaşması'na, Rus askerinin Ermeni vilayetlerinden çekilmesini, Osmanlı hükümetinin daha önce ilan ettiği reformları uygulaması koşuluna bağlayan bir madde eklediler (16. Madde). Söz konusu altı vilayetin* Ermeni halkının temsilcileri, buralarda yapılacak reorganizasyonun somut şemasını hazırlamışlardı bile. Buna göre, bu vilayetlere emrindeki memurları atama ve görevden alma yetkisine sahip bir Ermeni Genel Vali atanacaktı; Ermenilerden ve göçebe Kürtler hariç yerleşik Müslüman halktan kişilerin katılımıyla karma bir jandarma gücü oluşturulacak; Hıristiyan ve Müslüman vekillerin eşit sayıda yer alacağı bir meclis kurulacak ve tüm inançlara eşit haklar tanınacaktı. Vilayet düzeyindeki bu özerklik projesini Osmanlı hükümeti onayladı, hatta teşvik etti; çünkü aksi takdirde bu vilayetler Rusya'ya ilhak edilecekti. Rus ordularının bölgeden çekileceğinden emin olur olmaz, bu teşvikin yerini ilgisizlik aldı. Avrupa Kongresi, San Stefano Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi için Berlin'de toplandığında, Osmanlı temsilcileri, projenin tümüyle rafa kaldırılması için çaba harcadılar. Bunda, pratikte başarılı oldular, çünkü Berlin'de Kongre tarafından kabul edilen antlaşma Osmanlı hükümetinin, "Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde" genel anlamda† bazı "iyileştirmeler" yapmasını öngörüyor, ancak bunun için hiçbir garanti talep etmiyordu.‡ Rus birlikleri geri çekildi ve reform içi boş bir sözcük olarak kaldı. 1880'de antlaşmaya taraf 6 devlet Osmanlı hükümeti'ne bunları bir ortak nota ile hatırlattığında, nota cevapsız bırakıldı ve diplomatik girişimlerle geçen iki yılın ardından, İngiltere dışında hiçbir devlet reformlar için baskı yapmadığından Bismarck'ın önerisiyle sorun rafa kaldırıldı.

"Ermeni Reformları"nın tohumları taşlı bir tarlaya düşmüş ama Abdülhamid'in zihninde tutunmuş, içini kemirmeye devam etmiş ve sonunda "Ermeni katliamları"yla meyvesini vermişti. Oysa proje, Osmanlı hâkimiyeti ve bütünlüğü için bir tehdit oluşturmuyordu. Altı vilayette, İmparatorluğun bütünü için acil ihtiyaç olan ve onlar olmadan kendi iç gücünü geliştiremeyeceği temel "iyileştirme" tedbirlerinin alınmasından ibaretti. Ancak bu, Abdülhamid için affedilmez bir şeydi, çünkü onun gözünde herhangi bir Hıristiyan uyruğa

* Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamurat'ül Aziz {Elazığ}, Sivas.

† Madde 61.

‡ Türkiye ile İngiltere arasında imzalanan "Kıbrıs Antlaşmasında" da aynı yönde muğlak bir madde vardır. Her iki antlaşmada da, antlaşma hükümlerinin hayata geçirilmesine ilişkin bir garanti öngörülmemiştir. Berlin Antlaşması yalnızca, Osmanlı devletinin yaptığı reformları karşı tarafa bildirmesini öngörüyordu. Ancak bu reformlar hiçbir zaman yapılmadığı için, böyle bir bildirimde de hiç bulunulmadı.

tanınacak her ödün kuşku vericiydi. 1870'te, Osmanlı hükümetinin Bulgarlara verdiği kilise özerkliğinin, 8 yıl içinde Ruslar tarafından siyaseten yarı özerk bir prensliğe dönüştürüldüğüne tanık olmuştu. Ermeni özerkliği tehlikesi şimdilik atlatılmıştı, ama Rusların Ermeniler üzerindeki etkisi artmakta olduğundan Bulgarlarınkine benzer bir gelişmenin yaşanma ihtimali tümüyle ortadan kalkmamıştı.

Rusya 1828'de İran'ın Ermeni vilayetlerini ele geçirmiş,* böylece, tüm Ermenilerin Katolikosluğu'nun ikâmet ettiği Erivan Hanlığı'ndaki Eçmiyadzin Manastırını da topraklarına katmıştı. Katolikos'un gücünün azaldığı bir dönemdi. Dört yüzyıl önce varlığı ortadan kalkmış eski birleşik Tigranes ve Tiridates Ermeni krallıklarının dinsel bir simgesinden ibaretti. Ortaçağdaki Kilikya krallığından kalma Sis'teki Katolikos tarafından tanınmadığı gibi, o dönemde Ermeni nüfusunun çok büyük bir bölümünü oluşturan Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerinin resmi lideri İstanbul Ermeni Patriği tarafından da tümüyle geri plana itilmişti. Ancak Rus diplomasisi, Eçmiyadzin'deki Katolikos'un otoritesini yeniden canlandırmayı başardı. 19. yüzyılın kırklı yıllarında, İstanbul'da Rus etkisi en yüksek düzeyine ulaştığında ve Rusya, Mısır'da Mehmet Ali'nin ihtiraslarına karşı Türkiye'yi koruyacak tek güç olarak görüldüğünde, Eçmiyadzin'in İstanbul ve Sis üzerindeki dinsel üstünlüğü kesin bir şekilde kabul edildi. Rus topraklarında bulunan Eçmiyadzin'deki Katolikos, bir kez daha bütün Gregoryen Kilisesi'nin gerek fiili olarak, gerekse unvan açısından başı oldu. Böylece, Rusya bir ulus olarak Ermeniler üzerinde, birer birey olarak da Ermeniler Rusya üzerinde etkili bir duruma geldi. Ermeniler Rusya'da, yalnız ticarette değil, kamu yönetiminde ve orduda da önemli yerlerdeydiler. Özellikle, 1877 savaşında kendilerini göstermişlerdi. Rus ordusunun en başarılı üç generali, Loris Melikov, Lazarev ve Tergukasev, Ermeni asıllıydılar. Melikov, Kars kalesini almış ve Berlin Antlaşması'yla fethettiği yerler, elli yıl önce İran'ın çekildiği şehirleri çevreleyen topraklar da dahil olmak üzere Rusya'da kalmıştı. Böylece Rus İmparatorluğu'nun† sınırı, Ermeni platosuna doğru uzanmıştı ve Rusya İmparatorluğu artık ülkenin yaşamı üzerinde etkili olacak ve Osmanlı tarafında kalan Ermeniler için de Rusya'yı bir çekim merkezi haline getirecek kadar önemli sayıda bir Ermeni nüfusunu içermekteydi.

Bu durum, Abdülhamid'i bütün diğer konulardan daha fazla meşgul eder olmuştu. Ermeni tebaası olağanüstü hayatiyetinden yoksun bırakılmalıydı; bunu başarmak ve onları ezmek için Kürtleri canlandırmaya karar verdi. 1878'den itibaren, Kürtlerin kanunsuz davranışlarını teşvik etti ve selefi padişah Mahmut'un yürürlüğe koyduğu reform sürecine 1891'de son verdi. Kürt aşiret reisleri yeniden iltimaslı duruma geçtiler; onlara Osmanlı ordusunda yüksek rütbeler verildi, aşiret mensuplarından bölgesel özel süvari birlikleri oluşturuldu. Devletin askeri depolarından bunlara alay rütbe işaretleri ve modern tüfekler dağıtıldı. Resmi statülerini ve resmi silahlarını Ermeni komşularına karşı istedikleri zaman serbestçe kullanma özgürlüğü de ödülleri oldu. Aynı anda Ermeniler de sistematik biçimde silahsızlandırılıyordu; artık onlar için tek çare gizli ihtilalci dernekler kurmaktı. Bu da, ırklar çatışmasını kaçınılmaz hale

* 19. yüzyıl başlarında, son Gürcü kralının ülkesini Türklerin ve İranlıların elinden kurtarmak için Çar'a devretmesiyle birlikte Rusya, Kafkasların güneyindeki toprakları ele geçirmeye başlamıştı.

† Gürcü Krallığı'nın eski başkenti, şimdi ise Kafkasya'daki Rus vilayetlerinin yönetim merkezi Tiflis, 19. yüzyılda giderek fiilen bir Ermeni kenti olmuştu ve artık Ermeni yerleşimleri Rusya içlerine doğru uzanıyordu.

getirdiğinden, Abdülhamid'in planlarıyla tam bir uyum içindeydi. Karışıklıklar 1893 yılında, Yozgat ve Merzifon'a ihtilalci afişler asılmasıyla başladı. Kısa bir süre sonra, Muş ve Sason bölgesinde, Müslümanlarla Hıristiyanların arasında açık çatışmalar patlak verdi. Bir kısmı Türk düzenli ordu birimlerinden, ama çoğu Kürt Hamidiye Alayları'ndan oluşan birlikler hızla bölgede toplandı. Sason birkaç aylık bir kuşatmadan sonra 1894'te düştü. Sasonlular – kadın, erkek, çocuk – Türkler ve Kürtler tarafından vahşice katledildiler. Bu olay İngiltere'nin dikkatini çekti. 1894-95 kışında İngiltere, Fransa ve Rusya'yı birlikte hareket etmeye ve Osmanlı hükümeti'ne Ermeni vilayetlerinde reform yapma sözünü hatırlatmaya ikna etti. Bu ülkeler ilkbaharda Osmanlı hükümeti'ne, altı vilayetin yönetiminde uygulanmak üzere somut bir program sundular. Bu, aldığı son şekliyle baştan savma bir projeydi ve Osmanlıların bu projenin yerine uygulamaya koyacaklarını ilan ettikleri kendi programlarıysa ondan da daha fazla göz boyamaya yönelikti. Program 1895'te ilan edildi; ancak ondan birkaç gün önce, yeni bir organize katliamlar dizisinin ilki Trabzon'da başlamıştı bile. Katliamlar sonraki aylarda ardı ardına imparatorluğun öteki büyük kentlerine yayıldı. Bu mezalimin hemen hemen tümü, barışçıl, silahsız halka yapılıyordu. Direnen tek yer Zeytun'du. Burası Türk ordusuna altı ay boyunca karşı koydu ve Batılı devletlerin araya girmesiyle affa uğradı. Ermeni karşıtı saldırılar merkezi hükümet tarafından teşvik edilmiş, yönlendirilmiş ve 1896'da İstanbul'daki büyük katliamla taçlanmıştı. İki gün boyunca, Ermeniler hükümetin çağrısıyla, hiçbir ayırım yapılmaksızın sokak ortalarında öldürüldüler; ölenlerin sayısı birkaç bini bulduğunda Abdülhamid olaya el koydu. Gerek dış, gerek iç kamuoyunun nabzını elinde tuttuğundan fazla ileri gittiğini anlamıştı.* Sonuç olarak toplamda 100.000'den fazla erkek, kadın ve çocuk öldürülmüş ve o an için, İmparatorluğun Ermeni unsuru yeterince sakatlanmıştı.

Bu Makyavelist siyaset, zalimce olduğu kadar, sonuçta amacına da ulaşmadı. Katliamlardan sonraki dönemde, Türkiye'deki Ermeni nüfusu elbette ki azalmıştı, bu azalma kısmen can kaybı, kısmen de dış ülkelere göçler yüzündendi. Fakat bu, Ermeni ırkını felçe uğratmamış, yalnızca İmparatorluğu zayıflatmıştı. Göçmenler, Amerika Birleşik Devletleri ve Rus Kafkasyası'nda yeni kökler saldılar, yeni kaynaklar buldular, yeni sempatiler kazandılar ve bundan kazançlı çıkan da Rusya oldu. O dönemde, Ermenilerin Rusya'ya özel bir sempati duymaları ve umutla bakmaları için fazla bir neden yoktu. Türkiye'de olduğu gibi, Rusya'da da 1877-78 savaşını siyasi gericilik izlemiş, 1881'de Çar II. Aleksandr'ın suikasta uğramasıyla durum daha da kötüleşmişti. Rus İmparatorluğu'nda, enerjik, entelektüel ve ilerici bir unsur olan Ermeniler, polis tarafından devrimcilerle aynı kefeye konuluyor, baskı görüyordu. Yine de Rusya sınırının ötesinde hiç değilse bir Ermeni'nin hayatı ve malı mülkü güvence altındaydı. Emeğinin meyvelerini toplayabileceğini biliyor, ansızın sokak ortasında öldürülme korkusu yaşamıyordu. Berlin Antlaşması'nı izleyen çeyrek yüzyılda Rus şehirlerinin Ermeni nüfusu hem zenginleşti, hem de sayıca arttı. Şimdi de bu şehirler katliamların ardından kesintisiz bir Osmanlı mülteci akınıyla daha da kalabalıklaşmıştı. Ermeni ulusunun ağırlık merkezi, yavaş yavaş Osmanlı topraklarından Rusya topraklarına doğru kayıyor, Rusya komşusunun işlediği

* Ne var ki, Türkleri durdurmak için baskı yapan tek devlet İngiltere oldu. Almanya'da katliamların İngilizlerin siyasi amaçlarla çıkardığı olaylardan ibaret olduğu görüşü bir slogan gibi benimsenmişti. Olaylar sona erdikten sonra Alman İmparatoru, Abdülhamid'e övgü kabilinden hediye olarak kendi portresini gönderdi.

suçlardan kazançlı çıkıyordu. Abdülhamid rejimi 1878'den 1908'e kadar sürdü ve bu süre içinde Osmanlı devleti'yle Ermenilerin arasını daha da açmak için yapılabilecek her şey yapıldı. Yine de doğal çıkar ortaklığı öylesine büyüktü ki, otuz yıllık baskı bile Ermenilerin, Osmanlı sisteminin yenilenmesinden umutlarını kesmelerine yetmedi.

Hiçbir şey, 1908'de Ermenilerin davranış biçimi kadar anlamlı olamaz. Abdülhamid bir Jön Türk ihtilaliyle tahttan indirilmiş ve bir an için, Türklerin kendi inisiyatifi ile başlatacakları reformlar yoluyla İmparatorluğun sürekliliğinin korunabilmesi ihtimali doğmuştu. Bu kriz sırasında, İmparatorluk'taki çeşitli milliyetlerin gerçek tutumları ortaya çıktı. Kürtler Abdülhamid'ten yana çıktılar, çünkü eski düzenin nimetlerinden yararlanmışlardı. Ermenilerle birlikte aynı baskı rejiminin başlıca mağdurları olan Makedonyalılar – Yunanlılar, Bulgarlar ve Sırplar – bunlar anayasayı yarım ağızla tanıdılar, ancak gizliden gizliye darbe indirmeye hazırlanıyorlardı. Bunlar iflah olmaz ayrılık yanlılarıydı ve İmparatorluk'taki reformu, ayrılmalarının önündeki engel olarak görüyorlardı. Bağımsız Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan ulus devletlerinde yaşayan soydaşlarına akıl danıştılar ve dört yıl sonra, Balkan Birliği Türkiye'ye saldırıp Makedonya Eyaleti'ni zor yoluyla İmparatorluk'tan kopardı.

Oysa Ermeniler, kendilerini canı gönülden yeni rejimin hizmetine adadılar. Yeni Osmanlı anayasası yürürlüğe girer girmez, Ermeni siyasi partileri ihtilalci faaliyetlerine son vererek parlamento çalışmalarına katıldılar. Politik çizgileri şu ya da bu düzeyde liberal ve demokrat kaldığı sürece parlamentodaki Jön Türk temsilcileriyle işbirliği yaptılar. Anayasanın kabulünden bir yıl sonra meydana gelen korkunç Adana katliamları Ermenilerin coşkusunu kırabilirdi (her ne kadar olaylarda Jön Türklerin parmağı o zaman şimdiki kadar yeterince açıklığa kavuşmamış olsa da). Ama 1912'de, Türkler ölüm kalım savaşı verirken, Ermeniler sadakatlerini kanıtladılar. Askerlik hizmetinde bulunma ayrıcalığı ve yükümlülüğü yasalarla, İmparatorluğun Müslüman yurttaşlarının yanı sıra Hıristiyan yurttaşları kapsayacak şekilde daha yeni genişletilmişti ve felaketle sonuçlanan Balkan Savaşları sırasında Ermeni askerlere ilk kez ortak mirasları uğruna savaşma fırsatı verildi. Bu cehennemde o kadar iyi bir sınav verdiler ki, Türk komutanları onlara alenen takdirlerini bildirdiler. Başka bir deyişle Ermeniler, 1908'de Jön Türklerin iktidara gelişinden 1914'teki Avrupa Savaşı'na kadar, savaşta ve barışta, orduda ve parlamentoda, Osmanlı Devleti'nin selameti ve bekası için çalıştılar. Bu gerçeğin, Türkler tarafından ileri sürülen, Ermenilerin 1914'te birden-bire politikalarını değiştirip, Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak için hain bir komplo içine girdikleri iddiasıyla bağdaştırılabilecek hiçbir yanı yoktur.

V. 1915 TEHCİRİNİ HAZIRLAYAN KOŞULLAR

1915'te ne olduğu tartışmalı bir konu değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler her yerde evlerinden çıkarılmış ve hükümetin onlar için seçebileceği en uzak ve sağlık koşulları en kötü yerlere tehcir edilmişlerdir. Bazıları daha en başında öldürülmüş, bazıları yolda telef olmuş, bazıları da gideceği yere vardıktan sonra ölmüştür. Ölenlerin sayısı 600.000'in üzerindedir; 600.000 kadarının gittikleri yerde hayatta oldukları tahmin ediliyor; aşağı yukarı 600.000 kadarının bir kısmı zorla Müslüman yapılmış, bir kısmı dağlarda kaçak durumdadır, ya da Osmanlı sınırlarının dışına kaçmıştır. Osmanlı hükümeti bu olayların yaşandığını inkâr edemiyor; bunları haklı çıkaracak gerekçe de gösteremiyor. Bireyler olarak tek tek Ermenilerden gelmiş hiçbir provokasyon ya da olumsuz bir davranış bütün bir ulusa karşı işlenen bu suça haklı bir gerekçe oluşturamaz. Bu, ancak Ermenilerin ya da bazılarının en baştan yanlış yolda olduğu iddia edilebilirse açıklanabilir ve gerekçelendirilebilir. Dolayısıyla Osmanlı Hükümeti ve ona bahaneler üreten Alman dostları bütün çabalarını bu nokta üzerinde yoğunlaştırmaktadır.* Türklerin öne sürdüğü başlıca üç iddia vardır ve incelendiğinde bunların hiçbirinin haklı olmadığı görülür.

Birinci iddia, Ruslar Osmanlı sınırını geçer geçmez, Ermenilerin silaha sarılarak onlara katıldığı yolundadır. Bu görüşü savunanların başvurduğu standart gerekçe, "Van Ayaklanması"dır. Tehcir, onlara göre, bu ayaklanmadan sonra ve bu ayaklanmaların başka yerlerde de meydana gelmesi tehlikesine karşı, bunu önlemek amacıyla yapılmıştır. Bu iddia kolayca çürütülebilir. Her şeyden önce, Van'da bir Ermeni ayaklanması olmamıştır. Ermeniler yalnızca, Türk askerleri yaşadıkları mahalleyi kuşatma altına alıp saldırıya geçtikten ve civar köyler Türk devriyelerin saldırısına ve katliamına uğradıktan sonra mahallelerini savunmuşlardır. Olayları Türk tarafı çıkarmıştır ve sorumlulusu Türk Vali Cevdet Bey'dir. Facianın gerçek nedeni onun acımasız, kontrolsüz karakteridir. Bu kitabın II. Bölümünde yer alan, konuyla ilgili tarafsız Amerikan tanıklığını okuyan herkes bunun böyle olduğunu görecektir. Ve, ikinci olarak, Van'da çatışmalar patlak verdiğinde Kilikya'da sürgünler zaten başlamış bulunuyordu. Türkler ilk ateşi Van'da 20 Nisan 1915'te açtılar, Zeytun'dan ilk Ermeniler 8 Nisan'da yola çıktılar ve ayın 19'una gelindiğinde Suriye'ye vardıkları kayıtlara geçti.† Dolayısıyla tehcirin savunucularının dört elle sarıldığı Van gerekçesinin hiçbir geçerliliği yoktur. Zeytun'da daha önce çıkan bir isyanı da bahane ederek kendilerini aklayamazlar.‡ Yirmi beş asker kaçağının Zeytun yakınlarındaki manastırda Türk askerlerine karşı direndikleri ve gece dağda mevzilendikleri doğrudur. Ancak bu olay, tehcirin başlatılmasından yalnızca bir gün önce olmuştur ve tehcirin çok önceden verilmiş bir karar olduğu anlaşılmaktadır; çünkü öncesinde uzun silah aramaları yapılmış, Balkanlardan gelen sığınmacılar, sahipleri yola

* Bu görüşler örneğin şu yayımlarda dile getirilmektedir: *Vérité sur le mouvement révolutionnaire Arménien et les mesures gouvernementales* (İstanbul, 1916) ve *Die Armenische Frage*, von C.A. Bratter (Berlin, Concordia-Deutsche Verlags-Anstalt, 1915).

† Belge 138.

çıkarılır çıkarılmaz Zeytunluların evlerine yerleştirilmek üzere bölgede toplanmıştı. Bütün bu ön hazırlıklar – ki bunlar Osmanlı hükümetinin fermanla Zeytunlulara tanıdığı özgürlüklerin ihlali demekti – yapılırken halk bir bütün olarak (25 isyancıya karşılık 15.000 kişi) büyük bir temkinlilikle sükûnetini koruyordu. Bu, Ermeni liderlerin benimsediği politika gereğiydi ve halk da bu politikaya uyuyordu. Hükümetin tehcir planlarına gerekçe oluşturacak hiçbir olay yaşanmadı.

Ermenilerin silaha sarıldığı başka durumlar da olmuştu; ama bunların hiçbiri iddialara uymuyordu. Hepsi buna benzer olayların ardından gelmişti ve komşularının ya katledildiğini ya da tehcir edildiğini, kendilerini de aynı akibetin beklediğini gören insanların öz savunma girişimlerinden ibaretti. Muşlu Ermeniler, Van'daki Ermenileri katletme girişiminde bulunmuş olan, Siirt ve Bitlis'tekileri katletmeyi başaran Cevdet Bey'in, bu kez kendilerine yönelik saldırısına direndiler. Sason Ermenileri, Kürtler Diyarbakır ovalarındaki soydaşlarını öldürdüklerinde ve kendi üzerlerine gelmekte olduklarını görünce direndiler. Bu gelişmeler Haziran'da yaşandı. Aynı sıralarda Hakkarili Nasturi Hıristiyanlar aynı koşullar altında direndiler. Batıda, Sivas'ta birkaç köy, geri kalan bütün Sivas halkı tehcir edildikten sonra ellerine silah aldılar. Şebinkarahisar'da Ermeniler, Trabzon ve Giresun'daki sürgünlerin yollarda nasıl katledildiğini öğrenince Türk hemşerilerini şehirden kovdular ve birkaç hafta dönmelerine izin vermediler. Ağustos'ta, Musa Dağ savunmasına (bu kitapta sonu iyi biten tek olaydır), aynı şekilde, daha önce Zeytun'un uğradığı akıbet üzerine başvurulmuştu. Eylül'deki Urfa direnişi de çaresizlikten kaynaklanan bir hareketti. Harput ve kuzey-doğudan gelen sürgün kafilelerinin Urfa'dan tüyler ürpertici bir şekilde geçişi ile tetiklenmişti. Kafileler üç ay boyunca Urfa'dan geçmiş ve ardından Urfa Ermenilerine de yola çıkma emri verilmişti. Bildirilen bütün isyan olayları bunlardan ibarettir ve hepsi de tehcirin nedeni değil, sonucudur. Şunu da eklemek gerekir ki, nerede bir direniş olduysa Türkler tarafından akıl almaz bir zalimlikle bastırılmış, acısı yalnızca savaşan Ermenilerden çıkarılmamış, çatışma sona erdikten sonra erkek, kadın ve çocuk bütün Ermeniler acımasızca katledilmiştir. Bu direnişler yapılan mezalimin gerekçesi değil, en kötü aşırılıkların yarattığı sonuçlardır.

İkinci iddia, Osmanlı'nın tüm askeri gücünün sınır bölgelerinde savaş halinde olduğu bir sırada, İmparatorluğun her yerinde Ermenilerin içerde bir ihtilal hazırlığında oldukları ve ülkeyi İtilaf güçlerine teslim etmeyi amaçladıkları yolundadır. Osmanlı hükümetinin hemen harekete geçerek Ermenileri silahsızlandırması, hapse atması ve halkı – suçlu mu, masum mu olduğuna bakmadan – göç ettirmesi sayesinde bu hareketin daha ortaya çıkmadan ezildiği iddia

‡ *Vérité sur le mouvement révolutionnaire Arménien et les mesures gouvernementales* başlıklı broşürde aşağıdaki şekilde ifadeler yer almaktadır: "İmparatorluk (Osmanlı) Hükümeti, 1915 Nisanının ortalarına doğru Van'da isyan patlak verinceye kadar Ermeniler üzerinde herhangi bir baskı kurmaktan ya da onlara karşı baskıcı tedbirler almaktan kaçınmıştır" (sayfa 10). "1915 yılı haziran ayı içinde Van'da ve öteki savaş bölgelerinde ayaklandıkları ve düşman kuvvetleriyle işbirliği yaptıkları tarihe kadar İmparatorluk Hükümeti şiddet içeren herhangi bir tedbire başvurmamıştır" (sayfa 15). Bu iddialar tümüyle uydurmadır; aynı şekilde "Van'ın Ruslar ve Ermeniler tarafından işgalinden sonra, kentin Müslüman halkı acımasızca katledildi" (sayfa 12) iddiası da uydurmadır. Elimizdeki güvenilir tarafsız tanıklıklar (örneğin Belge 120, 121, 122 ve 15) Türk iddialarını çürütmektedir. Ne var ki, her iki gerçek-dışı iddia da, bu broşürün dayandığı temel gerekçeleri oluşturmaktadır.

edilmektedir. Bu, tartışmada hile yapmakla eşdeğerdir, çünkü gerçekte ne olup bittiğini gösteren kanıtlar karşısında kaçak güreşmektedir. Çünkü bu mantığa göre, panikten kaynaklanan, savunmaya yönelik birbirinden bağımsız, kendiliğinden karşı koyuşların devletin aldığı önleyici tedbirlerden sonra meydana gelmiş olması, Ermenilerin suçsuzluğunun değil, devletin öngörülü ve hızlı hareket ettiğinin kanıtıdır. Ama buna rağmen incelendiğinde, bu iddianın da son derece temelsiz olduğu görülür.

Söz konusu ihtilalin, müttefiklerin Kilikya'ya çıkarma yaptığı anda patlak vermesinin planlandığı iddia ediliyor – oysa böyle bir çıkarma hiçbir zaman yapılmadı. Eğer Çanakkale'ye yapılacak bir çıkarmadan söz ediliyorsa, orada çıkarma yapıldı ama herhangi bir ayaklanma patlak vermedi. Gerçekte, Ermenilerin nasıl böyle bir ihtilale kalkışabileceklerini anlamak da mümkün değildir; çünkü yirmi ile kırk beş yaş arası bütün sağlıklı erkekler daha büyük savaşın başlangıcında askere alınmışlardı. Sonradan yaş sınırı her iki yönde on sekiz ve elli olarak genişletildi. Türkler gizli bomba ve silah depolarının bulunduğuna dair gelişigüzel iddialarda bulunuyor; ama araştırıldığında bu iddiaların her birinin boş çıktığı görülebilir. Elbette ki Ermenilerin elinde çok büyük miktarlarda olmamak kaydıyla tüfek ve tabanca bulunuyordu; çünkü son altı yılda, Jön Türk rejimi onlara kişisel güvenlikleri için silah taşıma izni verilmişti. Ayrıca bu, Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün Müslümanlara her zaman tanınmış olan bir imtiyazdı. Ama seferberlik sonrasında kalan az sayıda Ermeni'nin elinde bu amaçla kullanacak yeterli silah yoktu; çünkü 1914-15 kışında, Osmanlı yetkilileri, ev ev dolaşarak silah aramış, sorgulamalarını canavarca bedensel işkencelerle eşliğinde yapmış, Ermeniler hapse girmemek, hatta ondan kötü cezalandırmalara uğramamak için yetkililere teslim etmek üzere birbirlerinden ve Müslüman komşularından silah satın almak zorunda kalmıştı. Bu uygulama, farklı yerlerdeki çok sayıda bağımsız ve güvenilir tanık tarafından kayıtlara geçirilmiştir.*

Bombalara ait öyküler daha da akıl-dışıdır. Örneğin Merzifon'da† Ermeni mezarlığında toprak altından bir bomba çıkarılmış ve bu bomba, kentin Ermeni sakinlerine karşı yapılan en zalimane uygulamalara bahane edilmişti. Oysa bomba o kadar eskiydi ki, paslanmıştı ve büyük bir ihtimalle Abdülhamid iktidarı günlerinden kalmıştı. O dönemde Jön Türkler de, tıpkı Ermeni siyasi partileri gibi, gizli bir devrimci örgüt niteliğindeydi ve kendileri de bomba kullanmaya karşı değillerdi. Aynı kentte, Amerikan Koleji'nde çalışan bir demirci, "bomba imal etmek" ile suçlanarak vahşice işkencelere uğratılmış; sonradan bomba denilen şeyin, kolejdeki bir atletizm müsabakasında ağırlık kaldırma dalında kullanılmak üzere kendisine ısmarlanan bir demir gülle olduğu anlaşılmıştı.

Bunun yanı sıra, sahil şeridinde yaşayan Ermenilerin müttefik donanmasıyla ihanet amaçlı bir iletişim içinde olduğu iddia ediliyordu. Örneğin Silivri'deki Ermeni kayıkçılar Marmara Denizi'nde İngiliz bandıralı denizaltılara malzeme tedarik ettikleri gerekçesiyle tehcir edilmişler,‡ bundan da daha önce, Nisan 1915'te İskenderun körfezindeki Dörtyol köyünde 6 Ermeni, Adana'da Fransız-İngiliz kruvazör filosuna işaret verdikleri suçlamasıyla asılmışlardı. Bunun ardından Dörtyol'un bütün Ermeni nüfusu, yol inşaatında çalıştırılmak üzere iç bölgelere sürülmüşlerdi. Dörtyol'a yöneltilen suçlamanın doğruluğu araştırılabilir; çünkü

* Bkz. Belge 68, 82, 94 ve 122.

† {Bahsedilen yerin Everek olması gerekiyor. – A.S.}

‡ Belge 98.

idamların tanığı (Kilikya'da ikâmet eden tarafsız devlet uyruğundaki, itibarı çok yüksek bir kişi),* kişisel bilgilerine dayanarak, Dörtyol'da müttefik savaş gemileriyle irtibat halinde olan yalnızca bir Ermeni'nin bulunduğunu belirtiyor. Gerçek büyük bir ihtimalle bu doğrultudadır; çünkü eğer Dörtyollular müttefik filosuyla bağlantıda olsalardı, Musa Dağ Ermenilerinin, üstelik bu onlar için tam bir ölüm-kalım meselesi iken, kıyının ancak birkaç mil uzağında olan aynı filonun dikkatini çekmek için 44 gün beklemeleri gerekmezdi.†

Dolayısıyla bu ikinci iddianın da çöktüğünü görüyoruz. Şimdi geriye üçüncü iddia kalıyor. Bu iddianın gerekçelendirilmesinde adalete ya da kamu güvenliğine yer yoktur, intikama dayanmaktadır. Buna göre, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sivil Ermeni halkın başına gelenlerden, Rus ordusundaki Ermeni gönüllüler sorumludur. Sonuçta Türklerin demek istediğini şöyle özetleyebiliriz: "Türkiye'deki bizim Ermenilerimiz, doğrudur, aldığımız tedbirler yüzünden çok büyük acılar çekmişlerdir; hatta suçsuz yere acı çekmiş olabilirler; ama bu yüzden bizi suçlayabilir misiniz? Düşmanın amacı doğrultusunda bize karşı savaşmak için gönüllü yazılan ve cephede, Rus saflarında bize ateş açan soydaşlarının bize verdiği zararın intikamını içerideki Ermenilerden almamız insan doğasının gereği değil midir?"

Bu, yaptıklarına bahane arayanların en sevdikleri, ama aynı zamanda en korkunç gerekçedir; çünkü sözü edilen Ermeni gönüllülerin Türklere hiçbir şekilde sadakat yükümlülükleri yoktu, sıradan Rus uyruklarıydı. Toprak kazanımları ve sınır ötesi göçler yüzünden 1914'e gelindiğinde Rus yönetimi, Ermeni ulusunun yarısından biraz azını kendi uyruğu altına almış bulunuyordu.‡ Rusya, sahip olduğu önemli sayıdaki Ermeni azınlığı için, en az, bu nüfusun geri kalanının yaşadığı Türkiye kadar Ermenilerin meşru "anavatan"ıydı. İki ayrı vatana bağlılık şeklindeki bir bölünmüşlük, özellikle bu iki ülke birbiriyle savaşa tutuşmuşsa, her ulus için talihsizliktir. Ama bölünmüş ulusun her iki bölümününden herhangi birisinin meşru bir sadakatle bağlı olduğu ülkeye, özellikle savaş koşullarında, bir yakınlık duyması, bu zorluğu hafifletici bir faktördür ve bu her iki taraf için de geçerlidir. Rusya'daki Ermenilerin Rusya'ya olan sadakati** Osmanlı Ermenilerinin suçu değildir ve Türkleri ilgilendirmemektedir. Türkler muhtemelen Rusya Ermenilerinin görevlerini yerine getirmelerine itiraz etmediklerini; ancak ondan da fazlasını yapmalarına tepki gösterdiklerini söyleyecektir: "Askere almanlar, doğal olarak emirlere uydular; ancak askerden muaf olanlar neden gönüllü asker olacak kadar büyük bir hevesle silaha sarıldılar? Osmanlı Ermenileri ise ne yazık ki çok farklı bir tutum sergilediler. Savaşın başlangıcında Jön Türk Partisi Ermenilerin 'Taşnaksutyun' Partisi'nin Erzurum'daki kongresine temsilci gönderdi ve devlet tarafından Ermeni ulusuna bazı imtiyazlar tanınması karşılığında, aralarında gönüllü birlikler örgütleyerek Rus topraklarının işgaline katılmaları önerisini götürdü.†† Fakat onlar bu öneriyi

* Belge 123.

† Belge 130 ve 131.

‡ Editöre H. N. Mosditchian tarafından bölümler ulaştırılan, Eçmiyadzin Katolikosu tarafından Gümrü'de yayımlanan resmi bir takvime göre, Rusya'da, Kafkasya'da yaşayan Ermeni nüfus 1.636.486, İmparatorluğun tamamında yaşayan Ermenilerin nüfusu ise yaklaşık 2 milyondur. İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin verilerine göre Osmanlı İmparatorluğu'nda 1912'de 2.100.000 Ermeni'nin yaşadığı tahmin edilmekteydi; Türk resmi istatistikleri ise bu sayıyı 1.100.000 olarak belirliyordu – ki buna göre de Ermeni nüfusunun çoğunluğu Rusya'da yaşıyordu.

** Söz konusu sadakate ilişkin bir kanıt için bu özet bölümünün sonunda yer alan Ek B'ye bakınız.

kesinlikle reddettiler, oysa diğer tarafta soydaşları askere çağırılmayı bile beklemeden orduya katılmışlardı. Bu, Ermeni halkının, yalnızca Rusya'dakilerin değil, bizim ülkemizdekilerin de, gerçek bağlılıklarının ve emellerinin ne yönde olduğunu ortaya koymuştur."

Bu tiradlara verilecek ezici bir cevap elbette vardır. Eğer Ermenilerin, Türklere ve Ruslara karşı duyguları bu kadar farklı ise, bu ancak Türklerden gördükleri muamelenin bir sonucu olabilir ve bu duygularını değiştirmenin en mantıklı yolu, Türklerin onlara daha iyi davranmasıdır. Sivil Ermeniler, daha birkaç yıl önce Adana'da masum soydaşlarının katledildiği gerçeği belleklerinde tazeyken, bu katliam emrini verenleri desteklemeye nasıl gönüllü olabilirdi? Duyguları başka türlü olabilir miydi? Ancak söz konusu olan yalnızca Ermenilerin duygularıysa, yanlış bir davranışları olmadıysa, Türklerin onlara insanca ve anayasal hukuka uygun davranmaları gerekirdi. Buna örnek verilebilecek benzer durumlar vardır. Avusturya-Macaristan ordusunda Polonyalı gönüllüler alayı vardı. Rusya, bu Avusturya Polonyalılarına kızdığı için, sınırın kendi tarafındaki Rusya Polonyalılarını imha etseydi, Türkleri mazur gören Almanlar acaba ne derdi?

Türklerin bütün bu yakınmalarını, Rusların hizmetindeki Rusyalı Ermenilere yöneltmiş olması da önemli bir noktadır. Osmanlı ordusunun (çoğu kez yasa-dışı bir şekilde) askere aldığı Ermenilerin ihanet ettiğine ya da görevden kaçtığına, ya da bu insanların 1914'teki sicillerinin 1912'deki kadar tatminkâr olmadığına ilişkin herhangi bir iddia öne sürülememektedir.* Editörün bildiği kadarıyla Türklerin Alman savunucuları hukuki (ahlaki değil) anlamda iki "ihanet" vakasına dört elle sarılmaktadırlar. Elbette, Sivaslı Murad gibi vahşetin bütün hızıyla sürmekte olduğu sırada Kafkaslara kaçan sığınmacılar olmuştur. Bunlar, canlarını kurtarmak için savaşmak zorunda kalmış, dört bir yanlarında komşularının ve soydaşlarının katledildiğini görmüş insanlardır. Türklerin Alman savunucuları bile, bu insanların o koşullarda gönüllü olarak yazılmalarını suç saymaz. Osmanlı uyruklarının katliamlar başlamadan önce Rusların tarafına geçmekle suçlandıkları yalnızca iki vaka vardır. Bunlardan birisi, Osmanlı parlamentosunda milletvekili olan Karakin Pastırmacıyan, diğeri de Erzurum'daki "Taşnaksutyun" Kongresi'nde delege olduğu bildirilen Suren isimli bir Ermeni'dir. "Bu durumda," diyor bu iki vakaya yer veren broşürün Alman yazarı, "Osmanlı devletinin görevi kamu hukukunu ve düzenini korumaktı. Savaş zamanı bu türden tedbirler özellikle daha ağır ve baskıcı olacaktır."† Bu genellemeyle yazar, 1915'teki katliamları üstü örtülü bir şekilde onaylamış oluyor. Eğer bu, Osmanlı yönetimi adına verilmiş resmi savunmaysa, verilecek tek yanıt, *reductio ad absurdum*‡ olacaktır. Aynı mantığa göre, demek ki Sir Roger Casement Alman denizaltısından İrlanda kıyısına çıktığı için, İngiltere hükümetinin bütün İrlandalı Katolikleri, örneğin, Labrador kıyılarına ya da Avustralya çöllerine sürgün etmesi gerekiyordu.

†† Belge 21 ve 57. {*sic*, Editör büyük bir olasılıkla Belge 56'yı kastetmektedir. —A.S.}

* Zeytunlu 25 direnişçi, burada kanıt olarak ileri sürülemez, çünkü Zeytunlular özel bir fermanla askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardı. Bunların Osmanlı devlet memurları tarafından askere alınması, Osmanlı yasalarının Osmanlı yetkililer tarafından ihlali anlamına geliyordu.

† *Die Armenische Frage, von* C. A. Bratter, Berlin, Concordia Deutsche Verlags-Anstalt, 1915, s.9-10

‡ {{Saçma olana indirgeme anlamında Latince mantık terimi. Türkçe "olmayana ergi," Osmanlıca "abese irca." —ç.n.}}

Durum tam da böyledir ve buna karşılık söylenecek söz yoktur – Jön Türk Dahiliye Nazırı Talat Bey'in daha yeni *Berliner Tageblatt*[*] gazetesinin muhabiriyle yaptığı röportajda söyledikleri hariç: "Ermenistan'da yaşanan üzücü olaylar geceleri uykumu kaçırıyor. Bizi masum Ermenilerle suçlular arasında ayırım yapmamakla suçluyorlar. Ama böyle bir ayırım yapmanın imkânı yoktu; çünkü *bugün masum olanlar yarın suç işleyebilirler."* Bu söz üzerine artık başka tanığa gerek yok.

Türklerin ileri sürdüğü bütün iddialar, başından sonuna, amacına ulaşamıyor. Bu tezlerin tümü de 1915'te yapılan zulümleri savaşla ilintili nedenlere bağlıyor; ancak bu onları ne haklı çıkarabiliyor, ne de bu suçu işlemeleri için yeterli gerekçe sağlayabiliyor. Savaşın bir neden değil, bir fırsat olduğu, gerçekte bir bütün olarak tehcirin ve tehcir sonucu yaşananların Jön Türk hükümetinin genel politikasından kaynaklandığı açıktır. Jön Türklerin benimsediği siyasi öğretileri inceleyecek olursak bu çıkarsama doğrulanacaktır.

Jön Türk hareketi, Abdülhamid siyasetine bir tepki olarak başlamıştı. Kurucuları, onun "büyük güçleri nötralize etme" çabalarına karşıydılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi gücüyle ayakta kalması ve bu gücün içeride köklü bir yeniden yapılanma ile geliştirilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Jön Türkler sığınmacı olarak yaşadıkları Paris'ten Fransız Devrimi'nin öğretilerinin propagandasını yapmaktaydılar. Bunlar, dinsel hoşgörü, sınıfsal ayrıcalıkların ortadan kaldırılması, kanun önünde bütün yurttaşların eşitliği, askerlik hizmetinde eşitlik, temsili parlamento üzerinden anayasal hükümet gibi ilkeleri içeriyordu. Jön Türkler iktidara geldiklerinde, bu öğretileri hayata geçirmek için bazı girişimlerde bulundular. 1908 yılında, "Saf Akıl" vizyonu, yüz yirmi yıl önce Fransa'da olduğu gibi, kısa bir dönem için Türkiye'de de insanlara barış ve iyi niyet getirdi. Ülkeye *"Hürriyet"* geldiğinde, Türkiye'de bulunan hemen hemen bütün yabancı gözlemciler, nefretten sevgiye bu ani ve sihirli geçişin tanığı oldular. Bu günü görmeyi bütün komşularından daha çok arzulayan Ermeniler doğal olarak Jön Türklerin kendileriyle aynı ideallere sahip olduğuna inandılar. Oysa yüzeyin altında yaşamsal farklılıklar vardı. Jön Türkler Hıristiyan unsurların ülkeye yararlı olduğunu anlamışlardı; bu yüzden ilk başlarda Abdülhamid'in yaptığı gibi onları yok etmek istemiyorlardı; ama Osmanlı devletinin kendilerinden farklı bir ortağı olarak gördükleri Ermenilerle işbirliği yapmaya da istekli değillerdi. Bir kurum olarak "Milletler," onlar için Abdülhamid'in mutlakiyeti kadar nefret uyandırıcıydı. "Millet" ilkesi yerine, programlarına "Osmanlılaştırma" ilkesini koydular. Türk mayası, Türk olmayan hamura sızacak ve bu sayede homojen bir Türk dokusu ortaya çıkacaktı. Bu program parlamentoda, örneğin, orta öğrenimde Türkçenin genel ve zorunlu dil olmasını öngören kararnamelerle kendini gösterdi[†] ve Ermeni milletvekilleri, Arap blokunu da içeren Ahrar Fırkası'yla birlikte bu öneriye karşı çıktılar, ulusal farklılıkların tanınmasını savundular. Jön Türkler, gerçekte, Batı Avrupa'nın modern siyasi atmosferinin hem iyi, hem de kötü yanlarını, demokratik öğretilerin yanı sıra, şovenizmini de almışlardı. Siyasi yasaklı birçok teorisyen bu şekilde birbiriyle uyuşmayan idealleri benimseyebilmişler ve iktidara geldiklerinde koşullar bunlardan hangisini gerekli

* 6 Mayıs 1916'da Paris *Le Matin* gazetesinde, Zürih 5 Mayıs tarihli özel haber şeklinde yeniden yayımlanmıştır.

† İmparatorluğun orta dereceli okullarının büyük bir çoğunluğu Amerikan, Ermeni ve Rum okullarıydı; Türk okulları yok denecek kadar azdı.

kılıyorsa onun emrine girmişlerdir. 1908'de, Jön Türklerin hangisini seçeceği henüz belli olmamıştı. "İttihat ve Terakki Cemiyeti" yüzünü bu iki farklı hedeften birine çevirebilirdi; ancak çok geçmeden düş kırıklığı ne tarafa yöneleceğini belirledi. "Hürriyet"in sihirli şafağı söndü ve Osmanlı yönetiminin eski, ezici ağırlığı Abdülhamid'in devletler arası denge siyaseti konusundaki uzmanlığına sahip olmayan omuzlar üzerine çöktü. Berlin Antlaşması'nın Avusturya - Bulgaristan tarafından ihlali ve bunun sonucunda Balkan Savaşı'ndaki toprak kaybı, Jön Türk Fırkası'nın itibarını sarstı, sorunlarını ağırlaştırdı, bu sorunların çözümüne yönelik tuttukları yolu sertleştirdi. Şovenist akım ağırlık kazandı ve Jön Türklerin Avrupa Savaşı'na katılmasıyla egemenliğini ilan etti. Savaşa katılımda yaptıkları hesaplar tümüyle Prusya tarzı hesaplardı. Kazanacakları askeri zafer onlara itibarlarını iade edecek, İmparatorluğun Mısır ve Kafkasya'daki eski topraklarını ve İran'ın o çok istedikleri Azerbeycan bölgesini geri alacaklardı. Bu sırada silkinip uluslararası denetim boyunduruğundan da kurtulacaklar, içerideki sorunu da Gordiyon'un Düğümü'nü çözer gibi çözeceklerdi. Ne var ki, 1914-15 kışında, stratejik hatalar yüzünden fetih ve prestij umutları, 1912'deki kadar utanç verici bir şekilde, vaktinden önce söndü ve Jön Türkler gözü dönmüş bir şekilde yurtiçindeki "Osmanlılaştırma" siyasetine sarıldılar.

Osmanlılaştırma, Jön Türkler için bir takıntı halini almıştı.* Savaş ilan ettikten sonra ilk işleri Kapitülasyonları kaldırmak oldu. Son icraatları ise, bundan bir yıl kadar sonra, Türkçeyi, İmparatorluğun resmi işlerinde kullanılan tek dil haline getirmekti. Bu, Alman müttefiklerini bile hayretler içinde bıraktı. Bu ruh hali içinde, o sırada önemli bir aşamaya yükselmiş bulunan Ermeni sorununa yöneldiler

1912-13 yıllarında, Avrupalı diplomatlar bir kez daha Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunu ele almışlar, Ermeniler de, yirmi beş yıl önce Berlin'de yaptıkları gibi, taleplerini Londra'da toplanan konferansa götürmüşlerdi.† Konferansın başvurularını gündeme alması mümkün olmayınca tek tek büyük devletlerin hükümetlerine başvurdular. Rus hükümeti inisiyatifi ele alarak; altı vilayetin yönetimi için yeni bir plan hazırladı ve bunu Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletlere sundu. Alman hükümeti buna itiraz etti, ancak itirazı Rus diplomasisi ve bizzat Berlin'e gelen Ermeni delegeleri tarafından etkisiz kılındı. Almanlar itirazlarını geri alınca Rus planı Büyük Devletler'in İstanbul'daki elçileri tarafından gözden geçirilerek, yapılan değişikliklerin ardından Jön Türk hükümetince kabul edildi ve 8 Şubat 1914 tarihinde imzalanan anlaşma ile yürürlüğe girdi.

Son şekliyle bu plan, 1878'den beri reformun en önemli maddeleri olarak kabul edilen ana noktaları içeriyordu. Buna göre Avrupalı bir subayın komutası altında, Türkler ve Ermenilerden oluşan, Kürtlere yer verilmeyecek karma bir jandarma teşkilatı kurulacaktı. Müslümanlar ve Hıristiyanlar kanun önünde eşit sayılacak, mahkemelerde ve kamu hizmetlerinde, Ermenice geçerli bir dil olarak kabul edilecek (Jön Türk milliyetçilerine en zor gelen bu maddeydi) ve Ermeni okullarının sayısının artması engellenmeyecekti. Son olarak, bu planın kapsamına giren vilayetler iki gruba ayrılacak‡ ve her bir grup bir Avrupalı Genel Müfettiş'in yönetimine verilecekti. Bu iki Genel Müfettiş, yetkili oldukları bölgelerde bütün

* Bkz. Ek A

† 1912 yılındaki delegasyonun üyelerini Eçmiyadzin'deki Katolikos belirlemişti. Başkanı Boğos Nubar Paşa'ydı.

resmi görevlileri atayabilecek ya da görevlerinden alabilecek, ancak "üst düzey" yöneticilere dokunamayacaklardı. Genel Müfettişleri, Büyük Devletler'in önerisi üzerine, Osmanlı hükümeti atayacak, bunlar on yıl süreyle bu görevde kalacak, bu süre içinde görevlerinden alınamayacaklardı. Hükümet, iki Genel Müfettişlik için iki aday seçti; bunlardan biri Danimarkalı, diğeri Norveçli'ydi. Fakat bunların gördüğü muamele, Jön Türklerin diplomasi alanında Abdülhamid yöntemlerini benimsediğini gösteriyordu. Genel Müfettişlerin görev sözleşmelerine eklenen yeni bir maddeye göre hükümet bir yıllık ücretlerinin tazminat olarak ödenmesi karşılığında her an için bunları görevden alabilecekti. Bu madde, planda belirtilen on yıllık görev süresi maddesinin ihlali anlamına geliyordu. Genel Müfettişlerin dokunamayacakları "Üst düzey yöneticiler" listesi ise, aşırı derecede şişirildi ve böylece Genel Müfettişlerin yönetim yetkilerinin içi boşaltıldı; çünkü atama ve görevden alma yetkisi, 10 yıllık görev süresinin ardından Genel Müfettişlere yönetsel güç kazandıran en önemli ikinci etmendi. Neyse ki talihsiz Genel Müfettişlerin kuşa çevrilmiş yetkilerini kullanma komedisini sahnelemelerine gerek kalmadı ve daha görev yerleri olan vilayetlere yeni ulaşmışlardı ki, Avrupa'da savaş başladı. Hükümet derhal Genel Müfettişlerin sözleşmelerini iptal ederek ve reform planını askıya alarak çatışmaya dahil olma yönünde ilk adımını attı.

Böylece 1914 sonlarında, Ermeniler kendilerini yine 1883'teki durumlarında buldular. Güvenlikleri için alınan önlemler boşa çıktı, geriye hâlâ kaderlerini elinde tutan bir hükümetin öfkesinden başka bir şey kalmadı. Tıpkı Rus savaşı ve 1878 projesini izleyen 1895-96 katliamları gibi, 1915 tehciri de Balkan Savaşı'nın ve 1914 projesinin ardından aynı acımasızlıkla geldi. Yalnız Jön Türklerin intikam alış şekli, Abdülhamid'ten ayrılan yanlarının bütün kötücüllüğünü sergiledi. Sultan, alışılmış bir Doğu despotunun özelliklerine ek olarak Metternich geleneğine yakın bir oportünistti. Siyasette deneyimliydi ve kurnazlıktaki maharetini gölgeleyecek yapıcı bir program gibi bir engelle de karşılaşmadı. On sekiz yıllık bir hazırlığın ardından Ermenileri kırılgan bir duruma getirecek şekilde ezdi. Jön Türklerse bir başka kuşağın ve bir başka ekolün sloganlarını ödünç alan maceracılardı; Danton ve Robespierre'in taklitçileriydiler ve baştan aşağı doktrinerdiler. Abdülhamid'in sürüp gitmesi için bütün siyasi yeteneğini en pervasız bir şekilde kullandığı eski, anakronik Reaya üzerindeki Müslüman hâkimiyetinin yerine, Jön Türkler, aynı kötülüğü daha belirgin çizgilerle çizilmiş ve çok daha dinamik bir şekilde içinde barındıran Türk milliyetçiliğini geçirdiler. Jön Türkler, akıldışı bir inancın fanatikleri, sonuna kadar uygulamaya kararlı oldukları bir planın hazırlayıcısıydılar. Yarım yamalak tedbirler onları tatmin edemezdi. Planlarının bütününü hayata geçirmelerine, ne herhangi bir temkinli olma ihtiyacı, ne de insani bir kaygı engel olabilirdi. Zorluklar onları daha da çileden çıkardı, hızla harekete geçmeye sevk etti. Programları üzerinde gözü hiçbir şey görmeyecek şekilde odaklanmış olmaları, onları kuşkuya karşı da koruyordu. "Bizim yaptığımız," diyordu Talat Bey, yukarıda sözü geçen röportajda, "ulusal ve tarihsel koşulların dayattığı bir şeydir. Türkiye'nin varlığını sürdürmesini güvence altına almak her türlü kaygının üstündedir." Burada dile gelen iki ruh halinin birincisi doğrudan 18. yüzyıl ideologlarından kalmadır. İkincisi ise daha yakın zamanların havasını

‡ Osmanlı hükümeti, istatistiksel gerekçelerle başlangıçtaki altı vilayete Trabzon'u da eklemişti. Burada Müslümanlar, geri kalan vilayetlerdeki Ermeni çoğunluğunu dengeleyecek bir sayısal üstünlük oluşturuyordu.

taşıyan Prusyalı zihniyetin yansımasıdır. Bu, Avrupa'nın en genç, en ham, en acımasız ulusal hareketinin sesidir ve mazur göstermeye çalıştığı, bu kitabımızdaki belgelerde anlatılanlar, Yakın Doğu'nun, Avrupa kardeşliğine barbarlık yoluyla katılımını ifade eder.

VI. 1915 TEHCİRİNDE UYGULAMA

1915 mezalimi bu kitapta yer alan belgelerde ayrıntılarıyla anlatılıyor; ancak kitabın sonunda olayların genel bir özetini vermek yararlı olacaktır; bu, bir yandan ayrıntıların yol açabileceği karışıklığı azaltmaya yardımcı olurken, bir yandan da belgelerde geçen, İmparatorluğun çeşitli vilayetlerinde ve çeşitli tarihlerde Ermenilere yönelik uygulamanın temelinde yatan bütünselliği ortaya koyacaktır. Uygulamanın böyle bir bütünlüğe sahip olması, işlenen suçun Kürtler, köylüler, jandarma ya da yerel yetkililer tarafından arızi, plansız bir şekilde kat kat artırıldığı gerçeğinden çok daha kötücül bir şeydir. Bu, bütün diğer kötülük güçlerini harekete geçiren uygulamanın kendisinin İstanbul'daki merkezi hükümet tarafından kararlaştırılmış ve organize edilmiş olduğunun kahredici kanıtıdır.

Genel Müfettişlerin görevden alınmasının ve reformların yürürlükten kaldırılmasının hemen ardından savaşa girme hazırlığı olarak seferberlik ilan edilmesiyle birlikte Ermenilerin yaşadığı eziyetler başladı. Jön Türklerin, askerlik hizmetinin kapsamını Hıristiyan yurttaşları da içine alacak şekilde genişlettiğini ve Ermeni askerlerin Balkan Savaşı'nda kendilerini gösterdiklerini yukarıda belirtmiştik; ancak bu uygulamanın geriye doğru işlerliği doğal olarak yoktu ve askerlik yaşını geride bırakmış Ermeniler, eskisi gibi "Reaya" vergilerini ödeyerek askerlik hizmetinden muaf tutuluyordu. Ancak 1914 sonbaharında, imparatorluk sınırları içinde, yıllık muafiyet vergilerini ödemiş Ermeniler de dahil, ilk önce yirmi-kırk beş, daha sonra on sekiz-elli beş yaş arasındaki bütün erkekler askere çağırıldı. Ayrıca ordu erzak ve diğer ihtiyaç maddelerine çok katı bir şekilde el koyduğunda, ülkedeki tüccarların ve dükkân sahiplerinin çoğunu Ermeniler oluşturduğundan, bu uygulamadan en çok Ermeniler mağdur oldu. Çok büyük sıkıntılar ve adaletsizlikler yaşandı, ancak kendi başlarına bunlar art niyetli bir uygulamanın sonuçlarını oluşturmuyordu. Daha sonra olanlar bir yana konulacak olursa, bütün bunlar savaş zamanında ölüm kalım mücadelesine girmiş bir ülke hükümetinin almaya mecbur kaldığı tedbirler olarak kabul edilebilirdi.

Ekim'de seferberlik tamamlandığında Hükümet İtilaf Devletleri'ne savaş açtı ve Aralık'ta geniş çaplı askeri harekâtlar başladı. Osmanlı güçlerinin büyük bir bölümüne komuta eden Enver Paşa, Kafkasya'daki Rus birliklerine karşı Erzurum'dan Karadeniz kıyılarına kadar uzanan geniş bir cephede bir sarma harekâtına girişti. Halil Bey komutasında bir seyyar kıta Azerbaycan sınırından içeri girdi ve Kürtleri ordusuna kattı; Cemal Paşa da Sina Yarımadasından Süveyş Kanalı'na yöneldi. Osmanlı güçleri Kars'ın hemen arkasındaki Ardahan'a ulaştılar ve Rusları, demiryolunun Sarıkamış'taki son istasyonundan geriye sürerek Azerbaycan'ın başkenti Tebriz'i ele geçirdiler. Ancak bunun ardından sefer bir felaketle sonuçlandı. Ocak 1915'in ilk haftasında iki Türk kolordusu Sarıkamış'ta yok edildi; geri kalanı ay sonuna kadar Rus topraklarından geri püskürtüldü ve 30 Ocak'ta, Ruslar Tebriz'i geri aldı. Cemal Paşa'nın Mısır seferi bir ay geriden geliyordu, ama aynı akıbete uğradı. Ordu, uzun bir çöl yürüyüşünün ardından Şubat başlarında Süveyş Kanalı'na ulaştı ve başarısız bir gece saldırısının ardından geldiği yoldan geri döndü. Artık Türkler için söz konusu olan saldırı değil, dağılmakta olan kendi sınırlarını korumaktı. Bu çöküş Jön Türk yönetici çevrelerine ağır

bir darbe oldu; çünkü savaşa girmelerine neden olan umutlarının yarısının yerle bir olması anlamına geliyordu. Kışın yaşanan o ölçüsüz iyimserlik yerini aynı derecede ağır bir çöküntüye bıraktı ve böyle bir atmosferde Ermenilerin uğradığı zulüm ikinci ve çok daha açık bir evreye girdi.

Tüm Ermenilerin silahlarının toplanması için bir kararname yayımlandı. Ordudaki Ermeniler ateş hattından geri çekildi, siper kazdırmak ve yol inşaatında çalıştırmak üzere oluşturulan amele taburlarına alındı. Sivil halkın silahsızlandırılması yerel yetkililere bırakılmıştı ve bütün idari birimlerde bir terör rejimi başladı. Yetkililer, halktan belirli bir sayıda silahın teslim edilmesini istiyorlardı. Silah teslim etmeyenlere, çoğu kez korkunç işkenceler yapıldı; silahı olmayanlar Müslüman komşularından satın alarak ya da başka yollarla silah temin ederek yetkililere teslim edince de hükümete karşı gizli bir tertip içinde oldukları suçlamasıyla hapse atıldılar. Gençler askere alındığından, içlerinden pek azı gençti; belirli bir konuma gelmiş, yaşını almış kişilerdi; Ermeni toplumunun ileri gelenleriydi. Sonradan, bu silah aramalarının toplumu doğal önderlerinden yoksun bırakmak için başvurulan bir yöntem olduğu anlaşılacaktı. 1895-96 katliamları da benzer tedbirlerin ardından geldiğinden, Ermeniler arasında uğursuz bir önsezi yayıldı. "Bir kış gecesi" diye yazıyor yaşananların tanığı olan bir yabancı, "hükümet memurları bütün kentteki Ermeni evlerini dolaştılar, aileleri yataklarından kaldırıp bütün silahların teslim edilmesini istediler. Bu hareket bütün yüreklere çalan ölüm çanıydı."*

İnsanların zihninde kurulan bu dehşet verici bağlantı, aslında doğruydu; mezalimin ikinci aşaması hiç ara vermeden üçüncü ve son aşamaya geçti; daha ilk silah araması yapılmadan ya da ilk Ermeni hapse atılmadan bile önce, bundan sonra olacakların kararının İstanbul'da, bakanlıkta verilmiş olduğu açıktı. Buna göre planın ayrıntılı bir şekilde organizasyonunun 1915 Şubatına kadar geriye gittiği anlaşılıyor. Zeytun'da ilk tehcirin başladığı tarih olan 8 Nisan'da ayrıntılı hazırlıkların yapılmış olduğu göz önüne alınırsa planlanma aşaması için en azından bu kadarlık bir süre gerekiyordu. Bu kronolojik verilerin altını çizmek son derece önemlidir; çünkü gelişmelerin birbirini izleyiş biçimi, son evrenin ondan önceki evrelerle bağını kopartmak suretiyle yapılanlara mazeret bulanların tehciri, bahar aylarındaki askeri gelişmeler üzerine mecbur kalınmış, olağanüstü hal nedeniyle alınmış bir tedbir olduğu iddiasını çürütmektedir.

Aslına bakılırsa henüz bahar gelmeden durum giderek daha da gerginleşiyordu. Kırsal kesimde silah toplama operasyonlarına açık şiddet eşlik ediyordu. Jandarmalar erkekleri katlediyor, kadınlara tecavüz ediyor, evleri yakıyordu. Bu zulüm özellikle Van Vilayeti'nde çok sık yaşanıyordu. Burada askerler yaşadıkları son yenilgilerin öfkesiyle çileden çıkmışlardı ve sınır ötesindeki başarısız harekâtların ardından idari görevlerine geri dönem zalim vali Cevdet Bey de onları kışkırtmaktaydı. Yapılan adaletsizlikler, Cevdet Bey'in isteği üzerine, yerli Ermeniler ile Müslüman komşuları arasında barışı korumak için kent dışındaki bir kasabaya gitmekte olan Van'ın dört Ermeni liderinin yolda öldürülmesiyle zirveye ulaştı. Van şehrinin Ermeni sakinleri köylerin başına gelenlere ek olarak, kalleşle işlenmiş bu son cinayeti gelecekte olacakların bir işareti olarak gördüler ve gerektiğinde kendilerini savunmak için hazırlığa

* Belge 129.

başladılar. Hazırlanmakta haklı olduklarını bizzat Cevdet Bey'in hamlesi doğruladı; Vali, Van'da bahçelerin bulunduğu ve Ermeni nüfusunun büyük bir bölümünün yaşadığı dış mahalleleri kuşatma altına aldı ve 20 Nisan'da, ansızın, hiçbir kışkırtma olmadığı halde askerlerini halkın üzerine saldırttı. Van Ermenileri, ülkenin meşru yöneticisi olması gereken mercinin başlattığı bu canice saldırı karşısında canlarını korumak durumunda kaldılar. Olaylar Zeytun'da da aynı sırayı izlemişti. İlk önce silah araması, daha sonra çok sayıda asker yığınağı yapılmış ve ardından son aşamaya geçilmişti. Zeytun'da katliam yapılmamış, ancak ilk kafilelerin sürgünü başlamıştı. Bu 8 Nisan'da, Cevdet Bey'in Van saldırısından on iki gün önce meydana gelmiş ve her iki olay da askeri gelişmelerin bir dönüm noktasına ulaşmasından hemen önce yaşanmıştı. Aslında, Rusların harekâtı, Van'daki sivil Ermenilerin zor durumda kalmaları üzerine başlatılmıştı. Rus ve Ermeni gönüllülerden oluşan bir birliği de içeren Rus ordusu, Bayezid yönünden Van üzerine yürüyerek, bir aydır kuşatma altında kendilerini savunmakta olan Ermenileri 19 Mayıs günü kurtardılar. Kuşatma stratejisi şimdi Türklere yönelmişti; çünkü 24 Mayıs günü bir diğer Rus ordusu Urmiye'yi ele geçirdi ve son kalan Türk-Kürt işgalcilerini de Azerbaycan'dan attı. Aynı anda bir İngiliz öncü kolu Dicle boyunca ilerlemekteydi; doğuda durum bu şekilde ciddiyet kazanırken, İmparatorluğun başkenti İstanbul da, Çanakkale'de sürmekte olan saldırının tehdidi altındaydı. 1915 Mayıs ayının sonlarında, durum 1912'nin kötü günlerindeki kadar vahimdi; burada tekrar altı çizilerek belirtilmelidir ki, Ermenilere yönelik uygulamanın nihai aşaması, bu çok ciddi askeri tehlikelerin ufukta belirmesinden önce başlatılmıştı; 1915 ilkbaharında Jön Türklerin içine düştüğü askeri sıkıntılar, belki Ermenileri yok etme planının uygulamaya konulmasını hızlandırmış olabilir; ama planın hazırlanmasında hiçbir rol oynamamıştır.

Dolayısıyla nihai aşama 8 Nisan'da başlamış, Zeytun'da başlatılan uygulama, bir-biri ardına Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün Ermeni yerleşim yerlerinde yürürlüğe girmiştir. Herhangi bir tarihte (ki tarihler belirli bir sıralamanın izlendiğini ortaya koymaktadır), herhangi bir kent ya da kasabanın sokaklarında dolaşan tellal bütün Ermeni erkeklere derhal Hükümet Konağı'na gidip yetkililere kendilerini göstermeleri emrini ilan edecektir. Bazı durumlarda bu duyuru, 1885-86 katliamlarını hatırlatan bir şekilde askerlerin ya da jandarmaların sokakta buldukları bütün Ermeni erkekleri oracıkta boğazlamaları şeklinde olmuştur. Ancak genelde Hükümet Konağı'na çağrı sürecin başlangıcını oluşturmuştur. Erkekler, kimi dükkânının ya da işliğinin kapısını açık koyup, kimi sabanını tarlada, hayvanını dağın yamacında bırakıp üzerlerinde iş kıyafetleriyle Hükümet Konağı'na gittiler. Oraya vardıklarında sorgusuz sualsiz hapse atıldılar, bir iki gün kaldıktan sonra, gruplar halinde, birbirlerine iplerle bağlanmış olarak güney ya da güneydoğu yönünde kent dışına çıkarıldılar. Onlara uzun bir yola çıktıkları, belki Musul'a, belki de Bağdat'a gidecekleri söyleniyordu. Yolculuk için hiçbir hazırlığı olmayan, yanlarına ne bir bohça, ne bir değnek, ne giyecek, ne yiyecek, ne yatak-döşek alabilmiş insanlar için bu korkunç bir şeydi. Ailelerine veda bile edememişler, işlerini yoluna koyamamışlardı. Ama içine düştükleri durumu uzun boylu düşünecek zamanları da olmadı, yolda önlerine gelen ilk tenha yerde durdurulup katledildiler. Aynı işlem, kış ayları boyunca, hükümete karşı komplo hazırlamak ya da silah saklamakla suçlanarak hapse atılmış erkeklere de uygulandı (büyük merkezlerde bunların sayısı yüzleri, hatta binleri buluyordu). Bu mahpuslardan bazılarına dokunulmadığı, böylece 1793'te

Fransa'daki terör rejiminde örnekleri görüldüğü gibi, uygulanan şiddetin istem dışı bir şekilde hafifletildiği durumlar da rapor edilmiştir. Bu şekilde istisnalar genellikle sivil yetkililerin görev alanlarında meydana gelmiştir. Oysa Talat Bey'in Dahiliye Nezareti ile Enver Paşa'nın Harbiye Nezareti arasında gerçek bir uyum ve işbirliği vardı; çünkü aynı anda, cephe gerisinde amele taburlarındaki Ermeniler, Müslüman silah arkadaşları tarafından bir araya toplanıp acımasızca öldürülüyordu.

Askeri yetkililer, Van'a ve yaklaşan Rus kuvvetlerine yakın olmaları nedeniyle tamamı derhal yok edilmesi kararlaştırılmış olan Bitlis, Muş ve Sason'daki sivil halkı da sorumluluk alanlarına dahil etmişlerdi. Bu görev, askeri yöntemlerle ve – yine bir Abdülhamid taktiği olan – yerel Kürtlerin yardımıyla yerine getirildi. Ancak bu uygulamanın adı geçen şehirlerle sınırlı olduğu anlaşılıyor. İmparatorluğun sivillerin yönetimi altındaki geri kalan yerlerinde, kadın ve çocuklar, erkekler gibi doğrudan katledilmedi. Hükümetin planlarında onların akıbeti ölüm değil, kölelik ya da tehcirdi.

Tüm Ermeni erkeklere, onları ölüme götüren çağrı yapıldıktan sonra, genellikle kasabada birkaç günlük sakin bir ara dönem yaşanır, sonra sokaklarda yeniden tellalın, kasabada kalan bütün Ermenileri tehcir için hazırlanmaya çağıran sesi duyulurdu. Aynı anda duvarlara duyurular asılırdı.* Gerçekte bu emir kadınlar, çocuklar ve çok yaşlı ya da hasta oldukları için erkeklere çizilen kaderden kurtulmuş erkekleri kapsıyordu. Genellikle, durumlarını ayarlamaları ve yol hazırlığı yapmaları için bir süre tanınırdı; ancak bazı yerlerde kurbanlar hiçbir uyarı yapılmaksızın, dokuma tezgâhlarının başından, çeşmeden ya da yataklarından götürüldü; tanınan süre de tamamen aldatıcıydı. Genelde hazırlık için verilen süre bir hafta, en fazla on beş gündü ve bu süre yapılması gerekenler için hiçbir şekilde yeterli değildi. Üstelik hükümetin bu sürenin bitmesini bile beklemediği oldu; daha bildirilen gün gelmeden kurbanlar yola çıkarıldı.

Kadınlar için bir seçenek vardı. Müslüman olarak tehcirden kurtulabilirlerdi; ancak 1915 yılında bir Ermeni kadını için Müslüman olmak, dini bir değişimden çok fiziksel bir değişimdi. Müslümanlığı kabulünün onaylanması için bir Müslüman erkekle evlenmesi gerekiyordu ve eğer kadın zaten evliyse (ya da dulsa demek daha doğru, çünkü o zamana kadar çok az erkek hayatta kalmıştı) çocuklarından ayrılmak, onları gerçek bir Müslüman olarak yetiştirilmek üzere "Devlet Yetimhanesi"ne vermek zorundaydı; oysa bu, onları geleceği belirsiz bir kadere teslim etmek anlamına geliyordu, çünkü böyle bir kurumun varlığına ilişkin hiçbir bilgi yoktu.† Kadın kendisiyle evlenecek bir Türk erkeği bulamazsa ya da evlendiği adamın yakınlaşma talebine cevap vermezse, var gücüyle Müslüman olduğunu söylese bile, o da,

* Ermenilere tehcir emrini ve açıklamasını içeren duyurular Belge 83 ve 120'de yer almaktadır. Bu duyurulardan birine ait olduğu iddia edilen bir metnin tamamı Philadelphia'da 5 Şubat 1915 tarihli Saturday Evening Post gazetesinde yayımlanmıştır ve bu metin Ek–C'de verilmektedir. Burada kullanılan ifadeler yukarıda belirtilen belgelerdeki metinlerden farklıdır ve madde numaraları da değişmektedir; ancak belgenin gerçek olduğundan kuşku duymak için hiçbir neden yoktur. Belki de merkezi Hükümet emirlerini telgrafla ya da gizli bir muhaberatla yerel yetkililere göndermiş ve onlar da bunu kendi uygun gördükleri şekilde, bölgelerindeki halka hitaben ilan haline getirmişlerdir.

† Bkz. Belge 64.

çocukları da diğerleriyle birlikte sürgüne gönderiliyordu. Genellikle tercih edilen, ya da dayatılan seçenek, tehcirdi.

Tehcire mahkûm edilmek, insanlar için felç edici bir darbeydi; ama insanlar bu felç durumuna rağmen o bir haftalık süre içinde giyecek, yiyecek ve yol için para temin etmek üzere hummalı bir faaliyete girmek zorundaydılar. Bu konuda, yerel yetkililer onların önüne mümkün olan her türlü engeli çıkarıyorlardı. Anlatılan resmi hikâyeye göre tehcir geçiciydi, bu yüzden taşınmazlarını ya da hayvanlarını satmaları yasaklandı. Hükümet, boşaltılan evleri, arazileri ve malları sahipleri dönüp gelene kadar güvence altına almak için mühürlüyor, ama insanlar daha yola çıkmadan, paraya çevirmelerine izin verilmeyen bu mal ve mülklerinin, yetkililer tarafından, civarda toplanmış Ermenilerin evlerine yerleşmek için beklemekte olan Müslüman muhacirlere bedelsiz olarak verildiğini görüyorlardı.* Satmalarına izin verilen ev eşyaları ya da kişisel eşyalarının satışından da fazla yararlanamadılar; çünkü çaresizliklerinden utanmazca yararlanan Müslüman komşuları bunları yok pahasına alıyorlardı; sonuçta yola çıkma zamanı geldiğinde Ermeni kadınlar yine de yola yeterince hazırlıklı bir duruma gelemiyorlardı.

Hükümet ulaşım işini üstlenmişti; gerçekte de Ermenilerin kendileri bunu kendi başlarına yapabilecek durumda değillerdi; çünkü nereye gittikleri çoğu kez açıklanmıyordu. Sürgünler her bir yerleşim merkezinden, kafileler halinde yola çıkarılıyor, kafilelerdeki insan sayısı iki-üç yüzle üç-dört bin arasında değişiyordu. Her kafileye sürgünleri yolda korumak üzere bir jandarma müfrezesi eşlik ediyordu; sivil yetkililer, kiraladıkları ya da el koydukları belirli sayıda öküz arabasını genellikle her aileye bir tane olmak üzere sürgünlere tahsis ediyordu. Bu şekilde kafile yola çıkıyordu. Sürgünler zaten manen yıkık durumdaydılar; ama kısa zamanda maddi sorunlar manevi zorluğun da önüne geçiyordu. Yola çıktıktan bir gün, hatta birkaç saat sonra, arabacılar onları daha ileriye götürmeyi reddediyor, Müslüman din kardeşleri olarak jandarmalar da onların emirlere bu itaatsizliklerine göz yumuyordu. Arabalar geri dönüyor, sürgünler yaya olarak yola devam etmek zorunda kalıyordu. Bu uğrayacakları fiziksel işkencenin başlangıcıydı, çünkü yumuşak bir arazide ya da düzgün yollarda değil, dünyanın en engebeli bölgelerinden birinde, katırlar için açılmış patikalarda yürüyorlardı. Mevsim yazdı, kuyular ve çeşmeler bazen saatlerce uzaklıktaydı ve jandarmalar sık sık eğlenmek için susuzluktan baygınlık geçiren kurbanlarına su içmeyi yasaklıyorlardı. Aktif hizmetteki askerler için bile bu yolculuk zorlu bir yürüyüştü; ama kafilelerdekilerin hiçbiri fiziksel zorluklara karşı eğitilmiş olmadıkları gibi, buna uygun da değillerdi. Bunlar kadınlar, çocuklar, ihtiyar ve hasta erkeklerdi. Bazı kadınlar, kibar yetiştirilmiş ve hayatları boyunca rahat yaşamışlardı; bazıları kucaklarında yürüyemeyecek kadar küçük çocuklarını taşımak zorundaydı. Bazıları hamileliklerinin ileri dönemlerinde yola çıkarılmıştı ve yollarda doğum yaptılar. Bunlardan hiçbiri hayatta kalmadı çünkü birkaç saatlik moladan sonra, hemen tekrar yürümeye zorlanıyorlardı. Yolda bebekleriyle birlikte onlar da öldüler. Birçoğu açlıktan, susuzluktan, güneş çarpmasından, beyin kanamasından ve aşırı yorgunluktan öldü. Sir John Moore'un Corunna'ya geri çekilmesi sırasında kocalarının yanında giden kadınların çilesi, Ermeni kadınların çektikleriyle kıyaslanamaz bile. Onları tehcire gönderen Hükümet, bu yolculuğun

* Bu Müslüman muhacirler özellikle Kilikya'da, Erzurum ve Trabzon vilayetlerinde görüldü.

ne demek olduğunu biliyordu; Hükümet'in onlara eşlik eden görevlileri de, kaçınılmaz fiziksel eziyeti artırmak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar. Fakat bu, henüz işkencenin küçük bir bölümüydü; insan kardeşlerinin onlara yaptıkları ahlaka sığmayacak vahşet bunlardan kat kat kötüydü.

Kafileler, şehrin dış mahallelerini geride bıraktıkları anda artık vahşete karşı tümüyle korunmasız kaldılar. Ekili arazilerden geçerken Müslüman köylülerin saldırısına ve yağmasına uğradılar. Jandarmalar, tıpkı arabacıların onları terk ettikleri zaman yaptıkları gibi, buna da göz yumdular. Bir kasabaya vardıklarında açık bir alanda köleler gibi teşhir edilirlerdi. Bu genellikle Hükümet Konağı'nın pencereleri önünde olurdu. Her Müslüman'a onları seyredip beğendiği kadını haremine alma izni verilmişti. Geri kalanlara da jandarmalar canlarının istediğini yapıyor; kadınları geceleri onlarla birlikte yatmaya zorluyorlardı. Dağlara geldiklerinde, daha da büyük bir vahşet başladı; çünkü orada onları Kürtler ve "*çete*"ler karşıladı. "Çete"ler, hapishanelerden toplanmış suçlulardı; belki sözlü olarak dile getirilmemiş, ancak her iki tarafın da çok iyi anladığı bir amaçla hapishanelerden kasıtlı olarak salıverilmişlerdi. Kürtlere gelince onlar 1896'dan beri hiç değişmemişlerdi; Abdülhamid'in dağıttığı silahları ellerinden alan olmamış; Jön Türkler ise bu silahları ya toplayamamış ya da toplamak istememişti. Şimdi Cihat ilan edilmesiyle birlikte Kürtler yeniden devlet nazarında imtiyazlı bir konuma yükselmişlerdi; dolayısıyla 1908 öncesindeki gibi güvenli bir durumdaydılar. Yapmalarına izin verilen şeyin ne olduğunu, onlardan ne istendiğini iyi biliyorlardı. Kürtler ve çeteciler, kafilelerin yolunu kestiğinde, jandarmalar onlarla birlik oluyor ve onların yaptığını yapıyordu. Katliamlarda en aktif rolü kimin oynadığını söylemek zor; çünkü çeteler bu iş için oraya gelmişlerdi. Yaşlı adamlar ve kucaktaki bebekler dışında bütün erkek çocuklar, yani erkeklerin tamamı ilk boğazlananlardı. Bir Kürdün bir kadını öldürmesi ya da dağlara kaçırması, o anlık isteğine bağlıydı. Kadınlar kaçırıldığında, bebekler yere atılıyor ve taşlara çarpılarak öldürülüyordu. Ama kafiledekiler sayıca azaldığında, geriye kalanlar yine de yürümek zorundalardı. Kurbanların çektiği fiziksel acılar arttıkça, jandarmaların onlara zulmü de artıyor, çünkü görevlerinin sona ermesi için sabırsızlanıyorlardı. Kafilenin gerisinde kalan kadınlar, süngüleniyor ya da uçurumdan veya köprüden aşağı atılıyordu. Nehir geçişleri, özellikle de Fırat üzerindekiler toplu katliam için her zaman en uygun yerlerdi. Kadınlar ve çocuklar suya atılıyorlar, suda çırpınanlar, eğer karşı kıyıya varacak gibilerse, üzerlerine ateş açılıyordu. İşkencecilerin şehvete açlıkları ve doymak bilmezlikleri sınırsızdı. Hayatta kalan son kişiler Halep'e vardıklarında çıplaktılar, üzerlerindeki son giysi parçaları bile koparılıp alınmıştı. Gelişlerine tanık olanlar, içlerinde hiç genç ve güzel kadın görmediklerini, çektikleri yüzünden vaktinden önce yaşlananlar hariç, gerçekten yaşlı tek bir kadının da bulunmadığını anlatırlar. Hayatta kalma şansına sahip olmak için işkencecilerin şehvetinden kurtulabilecek kadar gösterişsiz ve yola dayanacak kadar sağlam olmak gerekiyordu.

Bunlar, yaya olarak gelen sürgünlerdi; ancak büyük kentlerden ve kuzeybatıdan Halep'e trenle gelenler de vardı. Onlar Kürtlerin saldırılarından kurtulmuşlardı, ama toplamda yaşadıkları acılar daha az değildi. Çoğu kez pislik içinde, her zaman aşırı derecede dolu hayvan vagonlarına bindirilmişlerdi ve yolculuk, hem sürgünlerin sayıca çokluğu, hem de askeri sevkiyat nedeniyle tren yolu sık sık tıkandığından sonsuzluk kadar uzamaktaydı. Trenin durduğu her yerde insanlar aşağı indiriliyor, hat açılıncaya ve onları bir sonraki durağa

götürecek yük treni bulununcaya kadar, yiyeceksiz ve barınaksız açık alanda günlerce, bazen haftalarca bekletiliyorladı. Başlarındaki jandarmalar, yaya yol alan kafilenin jandarmaları kadar zalimdi. Bağdat Demiryolu'nun kesintiye uğradığı, yolculuğun en zahmetli bölümü olan, Toroslar ve Amanos dağlarını yürüyerek aşmak zorundaydılar. Torosların batısında tren hattının son istasyonu olan Pozantı'da, ayrıca Torosların her iki yamacındaki istasyonlar olan Osmaniye, Mamuret, İslahiye ve Katma'da, sürgünlerin aylarca bekletildiği, açlık, korunmasızlık ve hastalıklardan binlercesinin öldüğü, çok büyük ve inanılmayacak kadar pislik içinde toplama kampları oluştu. En sonunda Halep'e ulaşabilenler, baştan sona bu yolu yürüyerek gelenler kadar perişan bir haldeydi.

Halep, bütün kafilelerin birleştiği yerdi. Aslında Nisan'da, Zeytunluların yarısı kuzeybatı yönünde, Konya'nın kazası olan ve Anadolu çölünün en sağlıksız yerlerinden biri olan Sultaniye'ye gönderilmişlerdi. Ancak yetkililer sonradan fikir değiştirdiler ve Sultaniye'deki sürgünleri tekrar güneydoğuya, diğer sürgünlere katılmak üzere Suriye çölüne sevk ettiler.* Bundan böyle tümünün son varış noktası güneydoğu çölüydü; Halep ve ikinci dereceden olmak üzere, Urfa ve Res-ül-Ayn doğal dağıtım merkezlerini oluşturdu.

Bazı sürgünler, Mümbiç, Bab, Maare, Edlib† gibi Halep'e yakın komşu kasabalara yerleştirildiler. Ancak görüldüğü kadarıyla bunların sayısı görece daha azdı ve burada kalıcı olup olmadıkları belli değildi. Birçoğu Halep'ten Suriye Demiryolu boyunca daha güneye sürüldüler ve kendilerine Hama, Humus ve Şam'da kalacak yer bulmalarına izin verildi. Daha çok sayıda sürgün ise, Fırat kıyılarının doğu yönündeki çöllük bölgelerine yerleştirildiler. Bazıları Rakka'daydı, ama en çok sayıda sürgünün toplandığı ve bu bağlamda Halep'ten sonra en çok adı geçen yer Deyr-el Zor oldu. Bir kısmı, nehrin aşağısında, bir günlük yolda olan Mayadin'e‡ gönderildi. Bağdat'tan kırk sekiz saatlik yolda başka sürgünlerle karşılaştıklarını bildiren Müslüman yolcular oldu.** Sürgünlerin Musul'a ya da Musul yakınlarında görüldüklerine dair elimizde hiç ilk elden tanıklık yok; oysa yolculukları boyunca sık sık onlara Musul'a götürüldükleri söylenmişti.

Görüldüğü gibi sürgünler, planlayıcıların en baştan kararlaştırdığı gibi, son derece geniş bir alana dağıtıldılar. Gönderildikleri yerlerin bazı ortak özellikleri vardı. Tümünde, dilleri ve yaşam biçimleri Ermenilere çok yabancı olan Müslümanlar yaşıyordu. Tümü ya sıtma yatağı olduğundan, ya boğucu sıcak iklimi yüzünden, ya da ılıman bir iklime alışkın insanlar için başka açılardan hiç uygun olmadığından, sağlıksız yerlerdi ve sürgünlerin anayurtlarından çok uzaktı; Hükümet'in Osmanlı sınırları içinde onları göndermek için bulabileceği en uzak yerlerdi; çünkü kutsal Hicaz çöllerine Hıristiyanların ayak basması caiz değildi ve Irak bataklıkları da bir İngiliz seferi birliğinin işgali altındaydı. Bu nedenle Osmanlı hükümeti, sürgünleri mümkün olan en kötü yerlere yerleştirmek durumundaydı ve onları kaderlerine terk ederek, doğadan kaynaklanan zorlukları daha da ağırlaştırmak için elinden gelen her şeyi yaptı: Yorgunluktan bitmiş bir halde vardıkları yerlerde ne yiyecekleri, ne giyecekleri, ne barınakları, ne de çalışıp emeği ve öz kaynağı ile bunları sağlayabilecek gücü kuvveti yerinde erkekleri vardı.

* Belge 114 ve 123.
† Belge 4 ve 139.
‡ Belge 141.
** Belge 11 ve 121.

Sürgünlerin bu varış noktalarına nakli doğal olarak çok yavaş gerçekleşti. Aslında yolculuklarının yavaşlığı, onlar için en etkili işkencelerden biriydi. Zeytun'dan ilk kafile 8 Nisan 1915'te yola çıkarılmıştı. Bunu izleyen yedi ay boyunca çeşitli Ermeni yerleşimlerinden yeni yeni kafileler tehcir edildi ve eldeki kayıtlara göre tehcir 6 Kasım 1915'e kadar aralıksız sürdü. Bu tarihte, İstanbul'daki hükümet merkezinden yerel yöneticilere, en azından Kilikya ovasındakilere,* artık yeni kafilelerin yola çıkarılmaması emri gönderildi. Emir, ancak bölgenin Ermeni yerlilerinden geride kalabilenler için geçerli olabildi; o anda, kuzey ve kuzey-batıdan gelen, acımasızca yürümeye devam etmeye zorlanan kitleler halindeki sürgünler hâlâ büyük zorluklarla Toros ve Amanoslardaki dağ geçitlerini aşmaya çalışıyorlardı. Bu insanlar, ya da daha doğrusu, içlerinden sağ kalanlar, yolculuklarının kendileri için belirlenen son noktalarına ancak yıl sonunda varabildiler. Bu yavaşlığın nedeni kısmen yollardaki izdihamdı. Ama eğer bölge bölge organize edilmiş olan plan, bu kadar sistematik bir şekilde yürütülmüyor olsaydı – ki bu düzen, her şeyin merkezi hükümet tarafından yönetildiğinin en açık kanıtını da oluşturuyordu – izdiham çok daha büyük boyutlarda olurdu. İlk boşaltılan bölge, 1909 katliamlarında en ağır darbeyi alan Kilikya oldu. Stratejik ve ekonomik bakımdan, Asya Türkiye'sinin en hayati noktasını oluşturan bu bölgedeki yüksek ve giderek artan Ermeni nüfusunun, en başından beri Jön Türk milliyetçilerini rahatsız ettiği anlaşılıyor. Osmanlılaştırma planının doğal başlangıç noktası da burasıydı ve buradaki tehcir, İmparatorluğun geri kalan bölgelerindeki tehcirlerden tamı tamına 6 hafta önceden başlamış bulunuyordu. Zeytun, 18 Nisan'da, Geben, Fırnıs ve Elbistan birkaç gün sonra boşaltıldı. Dörtyol'daki Ermeniler ay sonundan önce yola çıkarıldı. Oysa Haçin'in boşaltılması ancak 3 Haziran'da gerçekleşti ve Eylül'e kadar sürdü. Örneğin ova kenti Adana'da, Mayıs'ın üçüncü haftasında başlatılan küçük çaplı bir sürgün uygulamasına ara verilmiş ve esas sürgünler Eylül'ün ilk haftasına ertelenmişti.

Sonraki tehcir bölgesi Van'a komşu olan alandı ve burası, Karadeniz'den İran sınırına doğru ilerleyen Rusların tehdidi altındaydı. Daha önce de belirtildiği gibi bu bölgenin güneydoğu şehirlerinde – Bitlis, Muş, Sason ve Hakkari – temizlik, tehcir değil hemen orada yapılan katliamlar yoluyla gerçekleştirildi. Bulanık, Muş ve Sason'a bağlı köyler Mayıs'ın ikinci yarısında yerle bir edildi. Siirtli Ermeniler daha ayın sonu gelmeden, Bitlisli Ermeniler de 25 Haziran'da Van'dan çekilerek Botan vadisine inen Cevdet Bey tarafından katledildi. Temmuz'un ilk haftasında 20.000 kişilik yeni bir kuvvet Harput'tan gelerek, önce köylüler, sonra 10 Haziran'da† top ateşine tutulan kentliler olmak üzere, Muşlu Ermenileri imha etti. Askeri birlikler Muş Ermenilerini katlettikten sonra Sason'da Ermenilere karşı harekât halinde olan Kürt başıbozuk birliklerine katılarak, şiddetli bir çatışmanın ardından, 5 Ağustos'ta hayatta kalan Sasonluları – erkek, kadın ve çocuk olmak üzere – dağdaki son mevzilerinde imha ettiler. Temmuz sonunda, Osmanlı askeri kuvvetleri geçici olarak tekrar Van'a girdi ve Ruslar geri çekilirken kaçmayı başaramayan tüm Ermenileri öldürdü. Haziran ve Temmuz aylarında, Hakkari'de, Büyük Zap'ın yukarı havzasında yaşayan Nasturiler Kürtlerin saldırısına uğradı ve hayatta kalarak nehri geçip Urmiye havzasındaki Rus hattının gerisine sığınabilen tek bir kişi dışında tümü katledildi.

---

* Belge 115.

† {Bu tarihin 10 Temmuz olması gerekiyor. —A.S.}

Sınırın kuzeybatısındaki yerleşim yerlerinde yapılan sadece görünüşte tehcirdi; çünkü yolda geçen birkaç günün ardından ayrımsız kadın, erkek, çocuk tüm sürgünler vahşice katledildi. Hınıs'ta katliam Mayıs ayının sonuna doğru yapıldı ve 16 Haziran'da Erzurum'un köylerinde (aynı şekilde son kişiye kadar) tehcir başladı. Erzurum şehrinde ise tehcir 18 Temmuz'da başladı ve 28 Temmuz'a (başka raporlara göre de 3 Ağustos'a) kadar sürdü. Şehrin Ermeni piskoposu son kafileyle yol çıktı ve bir daha kendisinden haber alınamadı. Bayburt'ta da, öncekilere benzer bir şekilde şehirden önce çevre köyler temizlendi. Şehir halkı, sonuncusu 14 Haziran'da olmak üzere üç kafile halinde yola çıkarıldı. Erzincan'dan 7-10 Haziran günlerinde, her gün biri olmak üzere dört kafile hareket etti. Erzincan, Bayburt ve Erzurum'dan çıkan sürgün kafilelerinden bir tek kişinin bile, yolun ilk aşamasından sonra sağ bırakılmadığı biliniyor.

Harput'ta temizlik harekâtı 1 Haziran günü başladı ve bütün ay boyunca sürdü. 2, 3 ve 4 Temmuz'da komşu kent Mezre boşaltıldı. Bu iki yerden ve civar köylerden sürgün edilenlerin sayısı, yolda yapılan katliamlarla korkunç derecede azaldı.

Trabzon'da tehcir 1-6 Temmuz günleri arasında yapıldı, vilayetin çeşitli kıyı kasabalarında da eşzamanlı olarak sürdürüldü. Burada da tehcir sadece anında yapılan katliamlara olanak sağlamak için başvurulan bir yoldu. Sürgünleri ya denize atılıp boğdular ya da yolda, ilk mola yerinde kestiler.

Sivas Vilayetinde de önce köyler tehcir edildi; şehrin kendisi 5 Temmuz'da boşaltıldı. {Merzifon}da erkekler 26 Haziran günü, kadınlar 5 Temmuz günü tehcir edildiler ve Amerikan misyonuna sığınan son kişi 10 Ağustos'ta oradan alınarak götürüldü. Bütün erkekler ve kadınların çoğu yolda katledildi.

Sivas'ın batısındaki şehirlerde yaşayan Ermeni nüfus ve İstanbul çevresindeki metropole bağlı kasabalardakiler Anadolu Demiryolu üzerinden trenle Konya'ya, oradan da Bağdat demiryolunun çeşitli kolları üzerinden Halep'e sevk edildiler. Tehcir, bu bölgelerde çok daha geç uygulamaya konuldu. Sürgün, Ankara'da Temmuz'un sonlarına doğru, Adapazarı'nda 11 Ağustos'ta, en son dokunulan yerlerden biri olan Bursa'da* Eylül'ün ilk haftasında başladı. Öte yandan Edirneli Ermeniler ancak Ekim ortalarında, Kayseri'nin sancağı {Talas}takiler 12-15 Kasım tarihlerinde tehcir edildiler.

Ermeni coğrafyasının en güneydoğusundaki yerleşim yerlerinin tehciri de, hemen yanı başlarında Kilikya dağlarındaki komşuları ilk yola çıkarılanlar olmasına rağmen, daha sonraya bırakılmıştı. Musa Dağ köyleri 13 Temmuz'da sürgüne çıkarıldı; Antep'e de 1 Ağustos'a kadar dokunulmadı ve şehir ay sonuna kadar aralıklarla aşama aşama boşaltıldı. Musa Dağ'da olduğu gibi direnişe geçen Urfa'ya tehcir emri ancak Eylül'ün son haftasında tebliğ edildi.

Geri dönüp bu genel tabloya göz attığımızda, merkezi hükümetin planını bir bütün olarak görebiliriz. Kilikya'nın Ermenilerden boşaltılması için Nisan ve Mayıs ayları belirlenmiş, haziran ayı doğuya tahsis edilmiş, Ağustos ve Eylül'de sıra demiryolu boyunca uzanan batıdaki yerleşim merkezlerine gelmiş ve en nihayet, süreci tamamlamak üzere güneydoğunun en dış bölgelerindeki Ermeni toplumları uygulamaya dahil edilmişti. Bu, tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenileri yok etmek için kasıtlı ve sistematik bir girişimdi. Büyük

* Belge 101.

ölçüde de başarıyla tamamlandı. Ancak sonuçlarını, yaklaşık rakamlarla bile olsa, istatiksel bir şekilde ortaya koymak oldukça zor. Uygulamadan etkilenenlerin gerçek sayısının kayıtlarını tutabilecek durumda olan yalnızca Osmanlı yetkilileriydi; ne var ki bunu yapmış olmaları az bir ihtimal; üstelik bunları uygar dünyaya açıklama ihtimalleri çok daha az. Biz ise tahminlerimizi, kuşkuyu son haddine çıkarmış devlet memurlarının ayrıntılı soruşturmalarından kurtulabilmiş ve gelişmeleri çoğu kez sınırlı bir alanı kapsayacak şekilde gözlemleyebilmiş özel kişilerin beyanlarına dayandırmak zorundaydık. Hesaplarımızı ancak farklı özel kaynaklardan elde ettiğimiz birbirinden bağımsız bilgileri bir araya getirerek yapabildik. Doğu, kesinlikten yoksun aritmetiği ile ünlü olduğundan (bu, en az Uzak Doğu kadar Yakın Doğu için de geçerlidir), yalnızca tarafsız ülkelerin yurttaşlarının tanıklığından yararlanabildik. Bu tür tanıklıklarda kasıtsız abartmalara neredeyse hiç, kasıtlı yanlış bilgilendirmelere ise kesinlikle hiç yer verilmediğini rahatlıkla söyleyebilir, dolayısıyla bunların doğruluğunu büyük ölçüde güvenle kabul edebiliriz.

Tehcir başladığı anda Osmanlı sınırları dahilinde yaşayan Ermeni sayısını saptamak atılacak ilk adımdır. Diğer tüm sayılar nihai olarak bu sayıya dayanır; ancak bunu belirlemek son derece zordur, çünkü bağımsız yabancı tahminlerine ilişkin bir kayıt bulunmamaktadır ve yerli kaynakların tahminleri arasında çok büyük farklar vardır.* Ermeni Patrikliği, 1912'deki bir araştırmanın verilerine göre sayının 2.100.000 gibi yüksek bir düzeyde olduğunu iddia etmektedir.† Osmanlı Devleti ise en son verilere göre Ermeni nüfusunu ancak 1.100.000 olarak göstermektedir. Her iki kaynağın da sayısal verileri zorlamada çıkarı vardır; ancak Ermenilerin sayılarda gerçeğe bağlı kalmaya daha fazla önem verme, ya da en azından, yanıltıcı bir sayı vermenin yararsızlığının daha fazla bilincinde olma ihtimali daha yüksektir. Bu verili koşullarda tutulacak en "tarafsız" yol, aradaki farkın yarısını almak, böylece 1.600.000 sayısını başlangıç noktası olarak varsaymak, gerçek sayının bu sayı ile 2.000.000 arasında bir yerlerde olduğunu, muhtemelen 2.000.000'a daha yakın olduğunu kabul etmek olacaktır. Geri kalan sayısal veriler, böylesi yanıltıcı farklılıklar içermeyen yabancı tarafsız tanıklıklardan çıkarılabilir.

İkinci adım, tehcirden kurtulanların sayısı hakkında bir tahminde bulunmaktır. Bunlar sınırı aşarak karşı tarafa sığınmayı başaranlardır. Ayrıntılı ve güvenilir beyanlara göre, Rusya Kafkasyası'na sığınan mültecilerin sayısı 182.000, Mısır'a sığınanların sayısı 4.200'dür.‡ Türkiye'de, liderleri dışında hemen hemen hiçbir üyesine dokunulmayan iki önemli Ermeni toplumu vardır. Bunlar İstanbul ve İzmir Ermeni toplumlarıdır. İstanbul'da yaklaşık 150.000 Ermeni'nin yerlerinde kaldığı tahmin ediliyor. Katolik ve Protestan milletleri ve İslamiyet'e geçen Ermeniler tehcirin haricinde tutulmuşlardır. Ancak bu kategorilere ait güvenilir tahminlerde bulunmak olanaksızdır; çünkü hükümetin bunlara karşı tutumları çok değişken olmuştur. Müslümanlığı kabul edenlerin birçoğu** ve diğer mezheplerden Ermeniler aynı

* Ancak, Yakın Doğu'daki diğer yerlerden daha büyük farklar söz konusu değildir. Örneğin Macaristan'da milliyetlerle ilgili istatistikler siyasi çatışmaların yakıcı sorunlarından birini oluşturur.

† Ermenilerin verdiği istatistiksel rakamlar için Ek D ve E'ye bakınız.

‡ İlk sayı, 5 Nisan 1916 tarihli Ermeni Yardım Komitesi'nin 4. bülteninden alınmıştır; diğeri Belge 131'de geçmektedir:

** Belge 88.

muameleye tabi tutulmuşlardır. Din değiştirenlerin yüzdesi bilinmemektedir, çünkü bazı yerlerde din değiştirme teşvik edilirken, bazı yerlerde engellenmeye çalışılmıştır. Hükümetin elinden kurtulmayı başaranların olduğunu da hesaba katmamız gerekmektedir. Genel bir kural olarak, bu kategoridekilerin gerçek sayısı görünürdeki sayıdan daha yüksektir; bu, Yakın Doğu için özellikle geçerlidir, ancak bizim ele aldığımız vakada Jön Türkler planlarını bir Prusyalı titizliğiyle uygulamaya koyduklarından, çok az fire verilmiştir. Tahminlerimizin çapraz sağlamasını yapmamızı mümkün kılacak güvenilir tanıklıklar elde ettiğimiz Zeytun, Haçin, Sivas, {Merzifon} ve Erzurum gibi yerlerde, bu bölgelerin tehcir ya da katliam yoluyla Ermenilerden neredeyse tamamen temizlendiği anlaşılıyor. Örneğin Erzurum'da tehcir öncesinde 20.000 Ermeni yaşarken, sonrasında kalan Ermeni sayısı 100'den fazla değildi.* Çok sayıda insanın gizlenerek kurtulması, ancak köylerde mümkündü; ne var ki, Rus işgalinden bu yana gizlendikleri yerlerden çıkanların sayısı son derece azdır. Patrikliğin araştırmasına göre, 1912'de, şu anda Rus hatları dahilinde kalan Erzurum, Bitlis ve Van'da yaşayan 580.000 Ermeni vardı.† Amerikan Yardım Komitesi'ne, burada bulunan görevliler tarafından bölgede 12.100 kişinin hayatta kaldığı bildirilmiştir.‡ Rakamların doğruluğunu teyit edecek istatistiklerin bulunmaması nedeniyle ilk sayıdan çıkarmamız gereken sayıyı bulmak için rasgele seçeceğimiz hangi eksiltme marjını kullanırsak kullanalım, sonuçta ulaşılan 12.100 hayatta kalan sayısı son derece azdır. İstanbul ve İzmir'deki Ermeni toplumunu ve sığınmacıları da katarsak, 350.000'e ulaşırız; çeyrek milyon Protestanlar, Katolikler, din değiştirenler ve diğer kurtulmayı başaranlarla birlikte, Türkiye'deki toplam Ermeni nüfusundan tehcirden kurtulmayı başaranların sayısı 600.000'den fazla değildir.

Bu sayılara göre, tehcire uğratılan ve katledilenlerin sayısı 1.000.000 hatta muhtemelen 1.200.000 ya da bunun üzerindeydi.

Üçüncü adım, bir milyon Ermeni arasından ne kadarının yok olduğu, ne kadarının hayatta kaldığını saptamaktır. Bu konuda da elimizdeki materyal azdır; genelleme yapmak yanlışlara götürecektir ve yetkililerin kayıtları burada da düzensizdir. Bazı vilayetlerde, örneğin Van ve Bitlis'te hiç tehcir olmamış, katliam yapılmıştır. Erzurum, Trabzon ve Ankara gibi bazı diğer yerlerde aynı zamanda hem tehcir, hem de katliamlar olmuş, kafileler, yolculukların erken aşamalarında, saldırıya uğramış ve insanlar sistematik bir şekilde katledilmiştir. Kilikya'da ise, erkeklerin de, kadınların da gerçekten tehcir edildiğini, kafilelerdeki insan sayısının yalnızca hastalık ve aşırı yorgunluk yüzünden azaldığını görüyoruz. Ancak yol boyunca toplu katliam yapılmadığı halde, kafilenin tümünün tedrici bir şekilde azalarak yok olduğu vakalar vardır. Örneğin, tek bir kafile halinde birleştirilen Mamurat'ül Aziz {Elazığ} ve Sivas sürgünleri Malatya'dan yola çıktıklarında 18.000 kişiydiler. Viranşehir'e geldiklerinde bu sayı 301'e düşmüş, Halep'e yalnızca 150 kişi varabilmiştir.** Bu vakada uğranılan kayıp istisnai derecede yüksektir. Benzer bir kayıp oranı Harput'ta görülmüş, buradan yola çıkan 5.000 kişiden 213'ü sağ kalmış, kayıp oranı yüzde 96 seviyesinde gerçekleşmiştir.†† Ancak yoldaki kayıpların

* Belge 57. Erzurum'la ilgili belgeler içinde en güvenilir olan Belge 53'e göre ise bu sayı gerçekte 22'dir.

† Hâlâ Türklerin elinde bulunan Erzurum'un batısı, Trabzon'un Ermeni nüfusuna sayılabilir.

‡ 5 Nisan 1916 tarihli bülten.

** Belge 66.

oranlarında da, yüzde 50'nin altına düşen, ya da üzerine çıkan büyük farklılıklar görülmüştür. Harput'un bir köyünden yola çıkan 2.500 kişilik kafileden 600 kişi (yüzde 24) Halep'e varabilmiş;* Harput yakınlarındaki {Hüsnümansur} köyünden {Adıyaman}a gelen ilk kafilenin yüzde 60'ı, ikinci kafilenin yüzde 46'sı; aynı bölgedeki {Peri} köyünden gelen kafilenin yüzde 25'i Halep'e ulaşmıştır.† Tehcir edilen ya da katliama mahkûm edilen insanların yarısının can verdiği tahmininde bulunursak doğruya yakın sınırlar içinde kalmış olacağımız kesindir.

Bu tahmini sayıyı, sürgün yollarının belli başlı toplanma merkezlerinde, ya da nihai varış noktalarında tutulan kayıtlardan kontrol etmek mümkündür. Örneğin, İstanbul'da yaşayan tarafsız ülke uyruklu ve son derece sağlıklı bilgi kaynağı olan bir kişi, 16 Ağustos 1915'te Pozantı'dan sonra (burası Bağdat hattındaki ilk kesintinin bulunduğu yerdi), yol boyunca aralıklarla 50.000 sürgünün Halep'e doğru yol aldığını bildirmiştir. 5 Kasım 1915'te, aynı yoldan Halep'e yolculuk eden bir başka tanık?‡ oradan gönderdiği mektupta, Konya ile Halep arasında 150.000 sürgün gördüğünü yazmıştır. 30 Temmuz 1915'e kadar, 13.155 sürgün Halep'e varmış ya da buradan geçmiş, bu tarihten 19 Ağustos'a kadar da 20.000 kişi daha gelmişti.** Bunların 15.000'i, 3 Ağustos'a kadar Deyr-el Zor'a sevk edilmiş ve Zor bölgesine gelen ilk kafileyi oluşturmuştu. 12 Ağustos'tan önce Şam'a hiç sürgün ulaşmadı, ama bu tarihle 3 Ekim 1915 arasında 22.000 kişi geldi.†† Bunlar birbirinden bağımsız verilerdir ve tek başlarına önemli bir kanıt oluşturmazlar; ancak Amerikan Yardım Komitesi, 5 Nisan 1916 tarihli bülteninde, güvenilir bir kaynak tarafından Birleşik Devletler'e ulaştırılan ve Deyr-el Zor, Şam ve Halep bölgelerinde hayatta olan toplam sürgün sayısını yaklaşık 500.000 olarak bildiren bir telgraf yayımlamıştır.‡‡ Bu sayıda abartı olabilir, ancak bizim daha önce çıkardığımız, Jön Türklerin uygulamasından etkilenen Ermeni sayısının en azından bir milyon olduğu ve bunun en az yüzde ellisinin yok olduğu yolundaki iki sonuçla çelişmemektedir.

İşlenen suçun kesin niceliksel boyutu belirsizliğini korumakla birlikte,*** suçun sorumluluğu konusunda hiçbir belirsizlik yoktur. Çektirilen akıl almaz eziyetler, insanların katli dinsel fanatizmin eseri olamaz. Bu olayda, fanatizm, Gelibolu ve Kut'daki savaşlarda oynadığı rolden fazlasını oynamamıştı ve Jön Türklerin 1914 Ekiminde ilan ettiği "Cihad," İtilaf Devletlerinin Müslüman uyruklarını tedirgin etmek için yapılmış bir siyasi hareketti. Örneğin, en korkunç şeyleri yapan Kürtlerin ve çetelerin eylemlerinde de fanatizm yoktu ve sorumluluk onlara yüklenemez. Bunlar türlerinin gereğini yapan yağmacılar ve canilerdi; suç, onların yaptıklarına göz yummakla kalmayan, onları kışkırtan hükümete aittir. Köylüler, burada da, ellerine teslim edilen Ermenilere inanılmayacak kadar vahşice davrandılar (oysa onlar, Gelibolu ve Kut'ta gösterdikleri insanlıkla düşmanlarının bile saygısını kazanan Osmanlı askerlerinin kardeşleriydi); ancak olanlardan Türk köylüleri de sorumlu tutulamaz. Bunlar

†† Belge 137.
* Belge 141.
† Belge 70.
‡ Belge 116.
** Belge 139.
†† Belge 143.
‡‡ Bu tahminin dayandığı veriler Belge 139 (d)'de yer almaktadır.
*** Hesaplamanın ayrıntıları için Ek F'ye bakınız.

ağırkanlı ve itaatkâr insanlardı, kendi inisiyatifleriyle vahşet hareketlerine girmeye istekli değillerdi; ama itaat etmeye alıştıkları kişilerin emriyle, her türlü kötülüğü yapabilirlerdi. Amirler talep etmeseydi, köylüler hiçbir zaman Ermenilere saldırmazlardı. Kentlerde yaşayan Müslümanlar da baş suçlu olarak görülemez; bu insanların sicili her zaman karanlık değildir; bu kitapta yer alan bazı tanıklıklar iyi yüzlerine de ışık tutmakta. Müslümanlar ve Hıristiyanlar aynı kent ya da kasabada, komşu olarak yaşayıp, aynı işleri yaptıklarında ve benzer hayatlar yaşadıklarında, genellikle aralarında güçlü insani bağlar kurulmuştur. Saygın kentli Müslümanlar, çoğunlukla Ermeni komşularının tehcirini istemediler; kimi zaman açıktan açığa yapılanı kınadılar, hatta bazı durumlarda tehcirin uygulanmasına engel olmaya çalışmayı görev bildiler. Elimizde, çeşitli yerlerde, örneğin Adana'da,* Kilikya'da {Haçin}de,† Haçin kazasının {Yerebakan} ve {Feke} köylerinde‡ ve Ankara şehrinde bunu doğrulayan kanıtlar var. Devlet yetkilileri, Ermeni kurbanlarını saklamaya kalkan Müslümanlara, ayrıca diğer yabancılara ya da Rumlara ağır cezalar getiren kararnameler yayımladı. Ayaktakımı Avrupa kentlerinden herhangi birinde ayaktakımının yapabileceği gibi, polis göz yumduğunda, doğal olarak Ermenilerin mallarını yağmalamış; saygın Müslüman kent sakinleri, en kötü durumda, buna ilgisiz kalmıştır. Dolayısıyla olanlardan bu insanlar da sorumlu tutulamaz.

Bütün bu nedenlerle suçlu, Osmanlı Hükümeti'nin görevlileridir; ancak devlet hiyerarşisinde yer alan bütün memurlar aynı ağırlıkta suçlu değillerdir. Örneğin jandarmanın davranışları son derece zalimceydi. Alt düzeydeki memurlar kötüye kullanmak üzere ellerine verilen yetki ile baştan çıkmış durumdaydı. Yıllardır beslemekte oldukları Ermeni düşmanlığını körükleyen amirleri onları kışkırttı. Bir bütün olarak yapılan mezalimin büyük bir bölümü jandarmanın eliyle gerçekleştirildi; ancak jandarma bağımsız hareket eden bir güç değildi, ya da daha doğrusu, bağımsız hareket edememesi gerekir. Dolayısıyla yaptıklarından, yerel sivil yöneticiler, ya da Merkezi Hükümet ya da her ikisi birden sorumlu tutulmalıdır.

Vilayet ve sancakların yerel yöneticileri – Vali, Mutasarrıf ve Kaymakam – kuşkusuz büyük ölçüde suçludur. Merkezi Hükümet, çeşitli yerlerde ortak planın uygulanışında seçtikleri farklı yöntemlerin de gösterdiği gibi, bu kişilere geniş yetkiler vermiştir. Bir yerde Ermeni erkekleri katledildiler; bir başka yerde hiç dokunulmadılar, sadece tehcir edildiler; bir diğer yerde denize götürülüp boğuldular. Bir yerde kadınlara zorla din değiştirttiler, bir başka yerde din değiştirmelerine izin verilmedi, bir diğer yerde erkekler gibi onlar da katledildi. Ve diğer uygulamalarda, örneğin Ermeni mallarının elden çıkarılması ya da işkencenin bir yöntem olarak kullanılmasında, ancak yerel yetkilinin iyi ya da kötü niyetine bağlı olabilecek dikkat çekici farklılıklar görülmüştür. Sorumluluğun önemli bir bölümü bu insanlara, Cevdet Bey gibi gözü dönmüşlere ve Urfa Valisi gibi zalimlere aittir;** ancak onların da hareket özgürlüğü nispeten sınırlıydı. Her ne kadar Katolik ve Protestanların tehcirden muaf tutulması gibi en özgür bırakıldıkları konularda bile yerel yöneticiler ile Merkezi Hükümet arasında nadiren sürtüşme çıkmışsa da Ermenilere karşı düşmanlık besleyen yetkililer, merkezi hükümetin talimatlarından da daha ileri gidebiliyorlar,†† ama talimatları hiçbir şekilde biraz daha

* Belge 128.
† Belge 126.
‡ Belge 126.
** Belge 119.

yumuşatamıyorlardı. İnsanlık sahibi ve onurlu valilerin (ki sayıları hiç de az değildi), İttihat ve Terakki Komitesi'nin yerel şubesinin bulunduğu vilayetlerdeki Ermenileri korumaya güçleri yetmedi. Buralarda Merkezi Hükümet'in ajanları bulunuyordu. Bunlar, İttihat ve Terakki Komitesi'nin şube başkanları,* yerel jandarma komutanları ve hatta Vali'nin emrinde çalışan bazı alt kademelerden memurlar† bile olabiliyorlardı. Eğer bu merhametli valiler, talimatların yerine getirmeyi yalnızca ihmal bile etseler, sözlerini geçiremez oluyorlar ve emirleri geçersiz sayılıyor; eğer talimatlara uymayı reddetmeye kalkarlarsa görevden alınıyor ve yerlerine Merkezi Hükümet'e karşı daha yumuşak başlı olanlar getiriliyordu. Öyle ya da böyle, Merkezi Hükümet nasıl planı tek başına tasarlamış ve hazırlamışsa, uygulanmasını emreden ve yöneten de tek başına Merkezi Hükümet'ti; 1915'te Yakın Doğu'yu harabeye çeviren dehşet verici suçtan doğrudan doğruya ve şahsen sorumlu olan, Jön Türk hükümetinin üyeleri ve İstanbul'daki çalışma arkadaşlarıdır.

---

†† Bkz. {Merzifon} ile ilgili Belge 87.

* Belge 72 ve 128.

† Belge 70.

EK A: "DÜNÜN SÖMÜRGESİ BUGÜN YURDUMUZ OLDU"; 4 NİSAN 1916 TARİHLİ "HİLAL" ADLI TÜRK GAZETESİNDEN ÇEVİRİSİ YAPILAN BAŞYAZI; AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİ TARAFINDAN AKTARILMIŞTIR.

Evvelki gün, telgraf ajansları bize Viyana'da Alman milletvekili Traub'un Türkiye'den dönüşte verdiği bir konferansın özetini geçmişlerdir. Gelibolu Yarımadası'nda kaldığı sürece yakından tanımak fırsatını bulduğu Türk askerlerinin askeri vasıflarını övdükten sonra, ünlü konferansçı, "Avrupalılar Türkiye'yi sömürülecek bir ülke olarak görmemelidirler" şeklinde konuşmuştur. Bay Traub, Türkiye'deki bütün misyonerlik faaliyetlerine karşı olduğunu da belirtmiştir.

Bu sözler bizim için büyük bir değer taşıyor, çünkü bunları söyleyen saygıdeğer Alman milletvekili, ülkemizde son yıllarda meydana gelen değişiklikleri dile getirmiş ve takdir etmiştir. Yabancıların Türkiye'yi sonsuz bir sömürü alanı olarak görmemesi gerektiğini ifade ederken Bay Traub, Osmanlı İmparatorluğu'nun şimdiki durumunun dünkünden ne kadar farklı olduğunu da ortaya koymuş oluyor. Aynı zamanda, ülkemize karşı Avrupalıların çoğunda yerleşmiş eski düşüncelerin artık terk edilmesi gerektiğini belirtiyor.

Yabancılar Türkiye'ye her zaman, insanların hiçbir bedel ödemeden ya da riske girmeden, mümkün olan her türlü yolla zenginleşebileceği bir ülke gözüyle bakmıştır. Onlar için bu ülke, tıpkı derebeylerinin egemenliklerini sürdükleri topraklar gibi sömürülecek geniş ve muhteşem bir sömürge sayılıyordu. Ülkemize gelen ve doymak bilmez kâr hırsından başka bir şey bilmeyen, utanması olmayan, asil ve yüce duygulardan nasibini almamış herkesin parolası, olabildiğince çok para kazanmaktır.

Bu anlayış ne olursa olsun ve sözünü ettiklerimiz ne kadar suçlanmayı hak etseler bile, bunları yalnızca Türkiye'de yaşayan Avrupalıların karakter yapılarına bağlamak haksızlık olur. Bizim için tiskinti verici olan kapitülasyonlar rejimi onlar için pek tatlıydı ve konuklarımızın hakkımızda garip düşünceler edinmesin büyük ölçüde yardımcı olmuştu. Padişahın kendi tebaası her türlü vergiyi ödemek zorundayken, imparatorluk sınırları içinde yaşayan yabancılar, vergiden muaf tutulmakla kalmıyor, çok sayıda ve önemli ayrıcalıklardan da yararlanıyorlardı. Bu garip ayırım, ayrıcalıklı olanların ötekileri, her türlü sıkıntıya katlanmakla ve misafirperverlik gösterdikleri konukların mutluluğunu temin etmekle görevli yaratıklar olarak görmelerine gerekçe teşkil ediyordu.

Abdülhamid'in yönetimi de, onları cesaretlendirerek ve her türlü özgürlüğü tanıyarak yabancıların bu yaklaşımına destek verdi.

Hükümdarın, nazırlarının ve bütün devlet memurlarının gözü bir tek şey görüyordu: Kendilerine sıkıntıdan uzak, parlak ve rahat bir hayat sağlamak. Bu itiraf, bizim milli onurumuzu derinden yaralıyor. Gerçeğe ulaşmak adına, daha düne kadar egemen olan eski rejimin Türk halkının utanmazca sömürülmesine dayandığını belirtmekten çekinmeyiz. Türk halkına gelince, bütün çileyi çekti ve tepki göstermedi; çünkü henüz bilinçlenmemişti.

Anayasanın ilan edilmesinin arifesinde, Türkiye daha çok Peru'ya ya da Meksika'ya benziyordu. Bu ülkeler, Pizarro ve Cortes tarafından fethedildikten sonra, yüzyıllar boyunca vicdansız bir yönetimin egemenliği altında kalmışlardı.

Bu durum, Türkiye'de 23 Temmuz 1908'de birden değişmedi. Türkiye'de yeni bir rejim kuruldu, ama Türk halkı yeni bir ruha kavuşamadı. Ruhlarımızın köklü bir devrim geçirmesini ve bilinçlenmemizi sağlayan Balkan Savaşı'nda aldığımız büyük darbe oldu. Acı ve endişe içindeki Türk halkının, "Neyim ben? Ne yaptım? Ne yapacağım?" diye sorduğu gün, ülkemiz için yeni bir çağın gerçekten başladığı gün oldu.

Türkiye'de yaklaşık dört yıldır, her alanda yaşanan değişiklikleri burada uzun uzadıya anlatacak değiliz. Niyetimiz burada Türk halkının ruhen geçirdiği evrimin tarihini yazmak değil. Anlatmak istediğimiz, bunun yabancılar açısından yarattığı yeni durumdur.

Türk halkı, kendi bireyselliğinin geliştiğini gördüğünde, haklarının da bilincine vardı. Türk halkı, kendi yurdunun tek sahibi olduğunu, hiç kimsenin onu sömüremeyeceğini, yerinden yurdundan edemeyeceğini anladı. Yabancılar onun gözünde, saygılı muameleyi hak eden, ancak yararlandıkları misafirperliğe layık olmayı görev bilmekle yükümlü olan konuklardır.

Kapitülasyonların kaldırılması, sözünü ettiğimiz yeni ruhun ilk tezahürünü oluşturmuştur. Artık yabancı uyruklular da yerli halkla aynı yükümlülükleri taşımak zorundadırlar.

Dinsel misyonların ya da düşman uluslardan bireylerin kurduğu ve yönettiği okulların kapatılması, kapitülasyon rejimine son verilmesinin ardından alınan, en az onun kadar önemli ikinci tedbir oldu. Kurdukları okullar sayesinde, yabancılar ülkenin gençleri üzerinde büyük bir manevi etki yaratmayı başarıyorlardı ve fiilen ülkemizin manevi ve entelektüel yol göstericiliğini üstlenmişlerdi. Bu okulların kapatılmasıyla, hükümet aşağılayıcı olduğu kadar da tehlikeli olan, ne yazık ki fazlasıyla uzun sürmüş bir duruma son verdi. Öteki siyasi ve ekonomik nitelikli önlemler, ülkenin, çok uzun bir zamandır haklarından yoksun bırakılmış kendi evlatlarına geri verilmesi olarak nitelendirilebilecek bir hamlenin tamamlanmasına yöneliktir.

Biraz geç olmakla birlikte, yine de zamanı gelmiş bulunan bu uyanış ve özellikle bu hamle sayesinde, Türkiye bugün İsveç, İspanya ve İsviçre gibi bir "anavatan" haline gelmiştir. Ülkemiz, artık kimsenin mülkü, sömürgesi değildir; hayata dönen, bağımsızlık ve özgürlük, mutluluk ve şan-şeref isteyen halkımızın vatanıdır.

İşte, Bay Traub'un konferansında sözünü ettiği, bu mutlu değişikliktir. Alman milletvekili, Türk halkının artık ülkenin tek efendisi olacağını ve hiç kimsenin artık bu ülkeyi sömüremeyeceğini, hiç kimsenin onun haklarını ayaklar altında alamayacağını ilk ilan edenlerden biridir. Dostumuz ve müttefikimiz olan bu soylu milletin önde gelen temsilcisinin bu konuşması, bizleri özellikle çok mutlu etmiştir.

EK B: RUSLARIN HİZMETİNDE GÖNÜLLÜ OLARAK ÇALIŞAN AMERİKALI ERMENİ MR. E. B. VARTANYAN'IN MISIR'DAKİ ENİŞTESİNE GÖNDERDİĞİ 9/ 22 TEMMUZ 1915 TARİHLİ MEKTUP; KAHİRE'DEKİ ERMENİ GAZETESİ "HUSAPER"DE YAYIMLANMIŞTIR.

Üç gündür buradayız, bazılarımız Erivan'a gönderildi, geri kalanlar iki güne kadar Van'a gitmek üzere yola çıkacak.

Buradaki coşku çok büyük. Cephede 20.000 kadar gönüllü var ve bu sayıyı 30.000'e çıkarmak için çalışıyorlar. İşgal ettiğimiz yerlerde Ermeni yönetimi kuruluyor. Iğdır ile Van arasında Ermeni postası çalışıyor. Rus hükümeti Ermenilere karşı büyük bir iyi niyet gösteriyor ve Türkiye Ermenistanı'nın kurtuluşu için elinden geleni yapıyor.

Arkangel'de gemiden karaya çıktığımızda, hükümet bize mümkün olan her desteği sağladı. Hatta valizlerimizin taşınmasına yardım etti ve Petrograd'a kadar ikinci mevkide parasız yolculuk yapmamız sağlandı.

Petrograd'da yine çok sıcak karşılandık, kentin valisi sempatisinin belirtisi olarak hepimize birer madalya verdi. Ermeni kolonisi bizi en iyi otellere yerleştirdi, en iyi lokantalarda yemek yedik ve çok iyi ağırlandık. Beş gün bu böyle devam etti, sonra yine masraflarımız devlet tarafından karşılanmak üzere, Tiflis'e doğru yolculuğumuza devam ettik.

Yolda her yerde halk bizi sevinçle, ellerinde çiçeklerle karşıladı. Arkangel'den çıkarken, genç bir Rus hanım elinde çiçeklerle geldi ve her birimize birer çiçek sundu. Yaşlı ve yoksul bir adam, yoldaşlarımızdan birinin yaptığı Rusça konuşmadan etkilenerek, yanımdaki arkadaşımızın piposuna tütün doldurdu; kendisine yalnızca yarım pipo dolusu kadar tütün kaldı. Bir başka adam, konuşmadan o kadar duygulandı ki, ağlamaya başladı, neredeyse oradan uzaklaştırılmak zorunda kalınacaktı; ama biraz sonra onu arabanın penceresinden gördüm, titreyen başıyla, arkadaşımız kimyager Rupen Stepanyan yoldaşa haşlanmış bir yumurta uzatıyordu, belki de bu onun bir günlük yiyeceğiydi.

Her adımda, kendimizi böyle duygulandırıcı sahnelerin ortasında bulduk. Petrograd tren istasyonunda kalabalık muazzamdı. Bir Ermeni hanım hepimize birer gül verdi. Bizimle birlikte gelemedikleri için ağlayan erkek çocuklar ve delikanlılar gördük. Rostov'da genç bir Rus bizim saflarımıza katıldı. Anne ve babası onu tren yolu boyunca defalarca çeşitli istasyonlarda yakaladılar, ama o her seferinde kaçmayı başardı ve tekrar bize katıldı. Onun Stepan adıyla vaftiz ettik.

Tiflis'e vardığımızda, şarkılar söyleyerek, en önde dalgalanan bayrağımızla Merkez Ermeni Bürosu'na yürüdük. İki yanımızda yürüyen halk öylesine kalabalıktı ki, tramvaylar durmak zorunda kaldı.

Bugünlük bu kadar yeter. Bir sonraki mektubumu Ermenistan'dan yazacağım.

Aldığım bu kararı kız kardeşime bildirme. Umarım, kardeşi için beslediği sevgiyi, vatanı ve özgürlüğü için duyduğu sevgiye feda edecektir. Bu kararımdan dolayı ağlayıp sızlayacak olan akrabalarıma lanet edeceğim; böyle bir davranış uluslarına ihanet anlamına gelir. Biz beş kardeşiz; hiç değilse birimiz ulusal kurtuluş davasına kendisini adamamalı mı? Cesaretimizi koruyalım, yaşadığımız anın aciliyetinin bilincinde olalım ve görevimizi yerine getirelim.

EK C: OSMANLI HÜKÜMETİNİN ERMENİLERİN TEHCİR EDİLMESİNE İLİŞKİN EMRE AİT OLDUĞU BELİRTİLEN İLAN METNİ; MISS ELEANOR FRANKLIN EGAN'IN PHILADELPHIA'DA "SATURDAY EVENING POST" GAZETESİNDE YAYIMLANAN, 5 ŞUBAT 1916 TARİHLİ MAKALESİNDEN ALINMIŞTIR.*

Osmanlı İmparatorluğu'nun ırksal unsurlarından biri olan Ermeni yurttaşlarımız, yabancıların uzun yıllardır kışkırtmaları sonucu asayişi bozacak birçok yanlış düşünceyi benimseyerek kanlı olaylara neden olmuşlardır. Osmanlı devletinin barış ve güvenliğini, yalnızca kendilerinin değil, diğer yurttaşların da emniyetini ve menfaatlerini tehlikeye atacak girişimlerde bulunmuşlardır. Bununla kalmayıp şimdi de Osmanlı yurttaşlarının mevcudiyetini tehdit edenlerin ve devletimizle savaş halindeki düşmanlarımızın safına katılma cüretini göstermişlerdir. Bu nedenlerle Hükümetimiz, gerek asayişi ve ülke güvenliğini korumak, gerekse Ermeni toplumunun esenliğini ve varlığını sürdürmesini güvence altına almak amacıyla, olağanüstü tedbirler almak ve fedekârlıklarda bulunmak zorunda kalmıştır. Bu yüzden, savaşın bitimine kadar başvurulacak bir tedbir olarak, Ermeniler, iç kesimlerdeki vilayetlere gönderileceklerdir. Aşağıdaki talimatlara bütün Osmanlıların harfiyen ve kesinlikle uyması emredilir.

Bir – Hastalar dışında bütün Ermeniler, bu emrin ilanından sonra beş gün içinde, jandarma eşliğinde bulundukları köy ya da mahalleleri terk edeceklerdir.

İki – Taşınabilir eşyalarından istediklerini yanlarına alabilirler, ancak arazilerini ve diğer mallarını satmaları, ya da başkalarına emanet bırakmaları yasaktır; çünkü söz konusu sürgün geçicidir. Toprakları ile yanlarında götüremedikleri eşyaları hükümetin gözetimi altında muhafaza edilecek, kapalı, korunaklı binalarda saklanacaktır. Taşınabilir eşyasını satma ya da burada belirtilen emirleri ihlal edecek şekilde muhafaza etme girişiminde bulunanlar Divan-ı Harbi Örfi'ye verileceklerdir. Yalnızca ordunun ihtiyacını karşılayacak mallarını devlete satabilirler.

Üç – Bu maddede Ermenilerin emniyetinin sağlanacağı vaat ediliyor.

Dört – Yolda kafilelere saldırıda bulunmaya kalkışanların cezalandırılacağı belirtiliyor.

Beş – Ermeniler bu emre uymak zorunda olduklarından, jandarma ya da askere karşı silah kullanmaya kalkışanlara silahla karşılık verilecek ve ölü ya da diri ele geçirileceklerdir. Aynı şekilde, hükümetin emrine karşı gelerek, yerlerinden ayrılmayı reddeden ve saklanmaya kalkışanlar, onlara yiyecek ve kalacak yer sağlayanlar, yardım ve yataklık edenler, idam talebiyle Divan-ı Harbi Örfi'ye verileceklerdir.

---

* Miss Egan, bu belgeyi bir kitabın iç sayfalarının kenar kısımlarına kopya ettiğini ve sınırda Türk görevlileri arama yaparken kitabı okuyormuş gibi yaparak Türkiye dışına çıkarmayı başardığını yazmaktadır. Kitap da aramaya tabi tutulmuş, ama sayfa kenarlarındaki yazılar dikkatten kaçmıştır.

EK D.:* ERZURUM, VAN, BITLIS, MAMURAT-ÜL AZİZ, DİYARBAKIR VE SİVAS** VİLAYETLERİNDEKI IRK UNSURLARININ İSTATİSTİKSEL ANALİZİ; İSTANBUL ERMENİ PATRİKLİĞİ TARAFINDAN 1912'DE DÜZENLENMISTIR.

No.	Uluslar ve Irklar	Erzurum	Van	Bitlis	Mamurat-ül Aziz	Diyarbakır	Sivas	Toplam	%	Toplam
1	Türkler	240.000	47.000	40.000	102.000	45.000	192.000	666.000	25.4	
2	Çerkezler (göçmenler)	7.000	——	10.000	——	——	45.000	62.000		
3	Acemler	13.000	——	——	——	——	——	13.000	3.4	Müslüman
4	Lazlar	10.000	——	——	——	——	——	10.000		45.1
5	Çingeneler	——	3.000	——	——	——	——	3.000		
6	Yerleşik Kürtler	35.000	32.000	35.000	75.000	30.000	35.000	242.000	9.2	
7	Göçebe Kürtler	40.000	40.000	42.000	20.000	25.000	15.000	182.000	7.1	
8	Kızılbaşlar	25.000	——	8.000	80.000	27.000	——	140.000	5.3	Çeşitli
9	Zaza-Çarıklılar	30.000	——	47.000	——	——	——	77.000	2.9	9.7
10	Yezidiler	3.000	25.000	5.000	——	4.000	——	37.000	1.4	
11	ERMENILER	215.000	185.000	180.000	168.000	105.000	165.000	1.018.000	38.9	Hıristiyan
12	Nasturi, Yakubi, Keldaniler	——	18.000	15.000	5.000	60.000	25.000	123.000	4.7	45.2
13	Rumlar/Diger Hıristiyanlar	12.000	——	——	——	——	30.000	42.000	1.6	
		630.000	350.000	382.000	450.000	296.000	507.000	2 .615.000	100	% 100

Muslümanlar			*Diğer Dinler*			*Hıristiyanlar*			*Toplam*	
Türkler	666.000		Kızılbaslar	140.00		Ermeniler	1.018.000		Hiristiyanlar	1.183.000 = %45.2
Kürtler	424.000	%45.1	Zaza-Tmbli-Çarıklılar	77.000	%9.6	Nasturiler	123.000	%45.2	Müslümanlar	1.178.000 = %45.1
Diger Müslümanlar	88.000		Yezidiler	37.000		Rumlar, vb.	42.000		Diğer dinler	254.000 = % 9.7
TOPLAM	1.178.000		TOPLAM	254.000		TOPLAM	1.183.000		GENEL TOPLAM	2.615.000

*. "Marcel Leart"in "La Question Arménienne à la Lummière des Documents"dan alinmistir (Paris, 1913).

**. Analiz, vilayetlerdeki Ermenilerin sadece küçük bir azınlık oluşturdukları yerleri içermemektedir. Bu yerler şunlardir: Van Vilayeti'nde Hakkari; Bitlis Vilayeti'nde Siirt'in güneyi; Diyarbakiir Vilayeti'nin güneyi; Mamurat-ül Aziz Vilayeti'nde Malatya'nın güneyi; Sivas Vilayeti'nin kuzeybatısı ve batısı.

EK E:* İSTANBUL'DA ERMENİ PATRİKHANESİ'NİN 1901-2 YILINDA HAZIRLADIGI OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ ERMENİ OKULLARINA İLİŞKİN İSTATİSTİKSEL TABLO.

Coğrafi bölge	Okullar	Erkek çocuklar	Kız çocuklar	Öğretmenler
ALTI VİLAYET				
Siirt	3	163	84	11
Amasya-Merzifon	9	1.524	814	54
Şebinkarahisar	27	2.040	105	42
Erzurum	27	1.956	1.178	85
Kiğı	27	1.336	367	43
Bayburt	9	645	199	32
Diyarbakır	4	690	324	27
Harput	27	2.058	496	58
Eğin	4	541	215	22
Çemişgezek	12	456	272	15
Arapkir	18	713	223	25
Çars ancak	12	617	189	18
Etezya	8	1.091	571	26
Gürin	12	736	78	20
Darende	2	260	70	5
Divriği	10	757	100	2
Sivas	46	4.072	549	73
Bitlis	12	571	63	20
Erzincan	22	1.389	475	63
Kemah	13	646	28	16
Beyazıt	6	338	54	13
Muş	23	1.034	284	35
Van	21	1.323	554	59
Lim ve Gediz	3	203	56	6
Aghtamar	32	1.106	132	36
Dercan	12	485	10	12
İspir-Kiskim	3	80	—	3
Pasinler	7	315	—	7
Hınıs	8	352	15	12
Diyarbakır	2	180	—	5
Palu	8	505	50	15
Malatya	9	872	230	19
KİLİKYA				
Antep	9	898	708	58
Antakya	10	440	47	10
Halep	2	438	249	18
Haçin	4	508	69	12

* Marcel Leart'ın "La Question Arménienne à la Lummière des Documents"dan alınmıştır(Paris. 1913). Bu istatistiklerin elimizdeki en yeni sayılar olduğu anlaşılıyor; yalnız on dört yıl öncesine ait olduklarından, buradaki sayıların Nisan 1915'e kadar oldukça yükselmiş olması gerektiği dikkate alınmalıdır.

Zeytun	10	605	85	15
Sis ve civarı	7	476	165	19
Adana	25	1.947	808	69
Maraş	23	1.361	378	44
İMPARATORLUGUN DİGER BÖLGELERİ				
Edirne	6	314	251	22
Rodosçuk	9	1.017	856	48
İzmit	38	5.404	3.103	212
Bilecik	10	1.120	143	21
Kütahya	5	825	349	23
İzmir	27	1.640	1.295	109
Ankara	7	895	395	29
Kayseri	42	3.795	1.140	125
Samsun	27	1.361	344	59
Trabzon	47	2.184	718	85
Bağdat	2	68	46	11
Yozgat	12	1.197	557	43
Bursa	16	1.345	733	54
Balıkesir-Bandırma	8	700	634	35
Tokat	11	1.408	558	50
Kastamonu	3	110	50	2
Konya	3	213	137	12
Armaşa	2	190	110	6
SON TOPLAM	803	59.513	21.713	2.088

EK F: AMERİKAN ERMENİ VE SÜRYANİLERE YARDIM KOMİTESİNİN 24 MAYIS 1916 TARİHLİ BEŞİNCİ BÜLTENİNDE YER ALAN İSTATİSTİKSEL TAHMİNLER

1. Felaketin Boyutu

Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi en kapsamlı ve en zorlu işi, Türk İmparatorluğu'nun sınırları içinde yürütmektedir. 1915 Ocak ayında Ermenilerin sayısı bir milyon altı yüz ila iki milyon arasındaydı. Kesin veriler yoktur. Türk Hükümeti'nin tahminlerinin genellikle çok düşük, Ermeni Patrikliği'nin sayılarının ise kimi kez çok yüksek olduğu kabul edilmekte; bu durum, ilkinin Ermeni nüfusunun sayısını ve dolayısıyla önemini en aza indirmeye, diğerinin ise abartmaya yatkın olduğunu göstermektedir.

On iki ay sonra, 1916 Ocak ayında, Türkiye'deki Ermenilerin üçte biri ile yarısı arasında bir bölümü tehcir, hastalık, açlık ya da katliam kurbanı olmuştur.

Dr. Wilson'ın, Rusya Kafkasyası, Erivan'dan gönderdiği 4 Şubat 1916 tarihli mektuptan anlaşıldığına göre, Kafkasya'da mülteci olarak 182.800, o sırada Rus işgali altında olan yerleşim yerlerinde de 12.100 Ermeni bulunuyordu. Rus işgali altındaki alanın batıya ve güneye doğru yayılmasıyla birlikte o bölgelerde saklanmakta olan Ermeniler de ortaya çıkmıştır. 1915 yılı sonunda, İran, Salmas'ta da 9.000 Ermeni mülteci bulunuyordu.

Tüm bu veriler, mültecilerin bir bölgeden diğerine götürülmeleri ve de farklı tarihlerde sayım ve hesaplamaların yapılması nedeniyle değişkenlikler gösterebilmektedir. Bu önemli noktayı akılda tutarak aşağıdaki tabloyu çıkartabiliriz:-

Halep, Şam, Zor	486.000
Türkiye'nin diğer bölümlerindeki mülteciler	300.000
Rus Kafkasyası	182.800
Türkiye'nin Rusya'nın işgal ettiği bölgelerdeki Ermeniler	12.100
İran, Salmas'taki Ermeniler	9.000
	989.900

Eğer bu rakamlara İstanbul ve İzmir'deki, sayıları 150.000'i bulan tehcir edilmemiş Ermenileri de katarsak, sağ kalanların toplam sayısının 1.150.000'in altında olduğu tahmininde bulunabiliriz. 1915 yılı başlarında Türkiye'nin Ermeni nüfusunun 1.600.000 ila 2.000.000 arasında olduğu tahminini doğru kabul edersek, ölü sayısını 450.000 ila 850.000 arasında olduğunu hesaplamamız gerekir. Ermeni ölü sayısının en az 600.000 olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Bir yılda altı yüz bin erkek, kadın ve çocuk öldü. Geçenlerde New York City'de bir Hazırlıklı Olma Günü resmi geçidi yapıldı; yirmişer kişilik sıralar halinde Beşinci Cadde'de yürüdüler ve belli bir noktadan geçişleri yaklaşık on üç saat sürdü. 125.000'den fazla insanın oluşturduğu bu kalabalık ordu caddede sabah 10'dan akşamın geç saatlerine kadar yürüdü. On iki ay içinde Türkiye'de ölen Ermeni erkekleri, kadınları ve çocukları ayağa kalkıp, sağ kalan kardeşleri için Amerikan halkının yardımını istemek amacıyla yürüyüş yapabilselerdi, geçit

alayı 125.000 değil, 600.000 kişiden oluşur, yani dört kat daha uzun olurdu. Yirmişerli sıralar halinde yürüyerek Protokol Tribününün önünden geçmeleri iki gün, iki gece sürerdi.

Ölüm oranı bazı bölgelerde daha yüksekti. Harput civarındaki, toplam nüfusu yaklaşık iki bin olan bazı Ermeni köylerinden yola çıkanların yalnızca yüzde 15.2'i belirlenen varış noktasına sağ ulaştı. Bu köylerden hâlâ orduda olabilecek erkeklerin sayısı ve Müslümanlığı seçerek canlarını kurtarmayı başaran kadın ve çocuklar için cömert bir tahminde bulunsak bile, ölüm oranı akıl almayacak kadar yüksektir. Başka bölgelerde dağları aşarak kızgın çöllere doğru yüzlerce kilometrelik bir yürüyüşten sonra varış noktasına sağ ulaşabilenlerin yüzdesi 25 düzeyindeydi. Anadolu'nun,. demiryolunun tehciri kolaylaştırdığı bölgelerinde, ölü sayısını artıran yetersiz yiyeceğe ve sağlıksız toplama kamplarına rağmen, can kaybı oranı daha düşüktü. Özellikle. Mersin, Tarsus ve Adana gibi Kilikya kıyılarında ya da kıyının yakınındaki şehirlerin tehciri büyük bir can kaybına yol açmamıştır. İstanbul ve İzmir kentlerinde yaşayan ve yakın zamanda iç bölgelere gitmemiş Ermeniler tehcir edilmediler.

Sonuç olarak Türkiye'de canını kurtaran Ermenilerin toplam sayısı Komite'mizin tahminimizden daha yüksektir. İlk başlarda sandığımızdan fazla sayıda insanın kurtulmuş olduğu gerçeği, yardımlarımızı kriz koşullarında yeterli olacak şekilde genişletmemizi gerektirmektedir.

2. Sağ Kalanların İhtiyaçları

Amerikan Yabancı Misyonlar Kurulu'na bağlı Merkezi İstanbul'da bulunan dört Türk Misyonu'nun Ticaret Temsilcisi ve Haznedarı Mr. W. W. Peet. 17 Mart günü Dışişleri Bakanlığı'na, Türkiye'de yardıma muhtaç olan en az sekiz yüz bin mülteci olduğu bilgisini iletmiştir. Halep'teki Amerikan Konsolosu, bunların yarısı ya da daha fazlasının, Şam. Zor ve Halep bölgelerinde bulunduğunu bildirmektedir.

Tehcirin ana amacı sürgünleri trenle veya yaya olarak zor yoluyla Halep civarına göndermekti; buradan iki farklı yere sevk edildiler. Bunlardan biri, ulaşımın, birkaç yıl önce Müslüman hacıları Mekke'ye götürmek üzere inşa edilen Hicaz Demiryolu'yla sağlandığı bölgedir. Ermeni sürgünlerin bulundukları en güneydeki nokta, antik Petra kentinin yakınlarındaki Ma'an istasyonudur. Bu noktadan sonra Hicaz Demiryolu Hıristiyan yolcu taşımayı her zaman reddetmiştir.

Çok sayıda sürgünün tehcir edildiği öteki bölg, Fırat Nehri üzerinde, Halep'ten doğu-güneydoğu yönünde altı günlük uzaklıktaki Deyr-el Zor bölgesidir. Bazıları kuzeydeki Ermeni kentlerinden daha dolaysız bir güzergâhı izlemiş olsalar da, Ermeniler bütün bu yolu yürüyerek kat ettiler.

(Özgün metinde burada, elinizdeki kitapta 139 (d) ve 14 sayılı belge olarak sunulan bölümler yer almaktadır.)

Neyse ki Halep'teki Amerikan Konsolosu Mr. Jackson'a yardım çalışmalarına Alman Konsolosu Mr. Roessler de destek vermektedir.

Amerikan Komitesi'nin bazı üyeleri Halep'in doğu ve güneyine dağılmış bulunan yaklaşık 500.000 sürgünün durumuyla ilgili olarak aylardır büyük endişe içindedirler. Durumlarına ilişkin ayrıntıları elde etmekte büyük zorluk çekmekteyiz. Ancak artık durumun tam da

korktuğumuz gibi olduğunu, çok sayıda sürgünün ottan başka yiyeceklerinin olmadığını ve her gün açlıktan yüzlercesinin öldüğünü öğrenmiş bulunuyoruz.

3. Artık Yardım Yolları Açık

1915 yılında Türk hükümeti Ermenilerin ihtiyaçlarını karşılamak için işbirliği yapmayı reddetmişti. İstanbul'daki yetkililer, bazılarının ihanet umudunu cesaretlendirebileceği düşüncesiyle, Ermenilere yabancıların yardım etmesini istemiyorlardı. Bu nedenle İstanbul, yardım paralarının Türk memurlarınca dağıtılmasından yanaydı.

19 Ekim 1915 günkü New York Times'a göre Türk hükümeti Washington'daki Dışişleri Bakanlığı'na Amerikan Kızılhaçı'nın Türk İmparatorluğu'ndaki Ermenilere yardım amacıyla cerrah ve hemşire göndermesine izin verilmeyeceğini belirtmişti. Türkler sadece Amerikan Kızılhaçı cerrahlarını, hemşirelerini ve yardım görevlilerini engellemekle kalmamış, tüm diğer tarafsız ülke uyruklu yabancılara da izin vermemişti.

Engellerin bir kısmı 1916'nın başlarında kalktı. 23 Mart 1916'da İstanbul'daki Amerikan Maslahatgüzarı Mr. Phillips, Kızılhaç İstanbul Şubesi adına, Dışişleri Bakanı'na aşağıdaki telgrafı gönderdi:

"Türk hükümeti artık yardım kabul etmekte ve Dahiliye Nazırı vasıtasıyla Amerikan Kızılhaçı'nın Kızılay'la işbirliği içinde tüm ırklardan sivillere yardım çalışmasını yürütmesine izin vermektedir. Ülke çapında, özellikle İstanbul ve Marmara kıyılarındaki banliyölerde ve Edirne, Bursa ve İzmir'de çok büyük bir sefalet sürmektedir. Bu bölgelerde, içlerinde Ermeni mültecilerin bulunmadığı beş yüz bin insanın ekmeğe ihtiyacı var. Yüzlercesi açlıktan ölüyor. Hiçbir yardım yapılmıyor. Şeker ve gaz fahiş fiyatlarda. Tifüs yayılıyor. Ölüm oranı yüksek. Acil yardım olarak İstanbul Şubesi yöneticilerinin 1 Mayıs'tan önce gıda temin edebilmesi için tahminen on bin sterline ihtiyaç vardır. Daimi yardım olarak da Romanya ve Amerika'dan deniz yoluyla erzak ithali öneriyoruz. Amerikan Kızılhaçı tarafından İtilaf Devletlerine tarafsızlık güvencesi verilecektir. Dağıtım görevliler, aşevleri ve dispanserler vasıtasıyla İstanbul Şubesi tarafından yürütülecektir. Bazıları maliyet bedelini ödeyebilir; diğerlerine fabrikalarda iş sağlanabilir."

Bu başvuruya cevaben, Komitemizin bazı dostları 12.000 sterlin toplayı, Türk Kızılayı tarafından din ayrımı yapılmaksızın dağıtılmak üzere İstanbul'a göndermişlerdir.*

* Daha uygulamaya konulamadan Osmanlı hükümetinin bu yardımla yeni zorluklar çıkarttığı bildiriliyor. —EDİTÖR.

BELGELERDE
ADI GEÇEN YERLER DİZİNİ

BU KİTAPTAKİ BELGELERDE SÖZÜ GEÇEN YERLERİN DİZİNİ

Bu dizindeki yer adlarının karşısındaki sayılar, sütun başlıklarında belirtilen konu bağlamında o yerin adını geçiren bağımsız tanık sayısını göstermektedir. Aynı kaynaktan gelen iki veya daha fazla belge, bağımsız tanıklık sayılamayacağından, ayrıca belirtilmemiştir.

Dizin, editörün kendisi tarafından gizli tutulmuş ve metinde rastgele simgelerle gösterilmiş olan yer adlarını içermekte, fakat editör tarafından gizli tutulmuş, ancak metinde boşluk ifade eden bir çizgi ile gösterilen adları içermemektedir. Osmanlı sınırları dışında yer alan ve mültecilerin geçtiği ya da kaldığı yer adları, Osmanlı sınırları dahilindeki, sürgünlerin Osmanlı hükümetince zor yoluyla götürüldüğü ya da götürülürken geçtikleri yerlerden ayırmak amacıyla parantez içinde verilmiştir.

YER ADI	Ermeni halka yönelik katliam, zorla din değiştirtme ve tehcir Ermeniler yerine Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi	Muhacirlerden söz etmeyen tanıklıklar	Oraya ulaşan, orada katledilen, sürgün sırasında oradan geçen ya da başka bir yerden kaçarak gelen Ermeniler
A			
Abicalu		1	
Ada		1	
Adana	1	11	3
Adana vilayeti		1	
Adapazarı	1	5	
Adıyaman (Hüsnü Mansur)		3	
Adilcevaz		1	
Adranos {{Orhaneli}}			1
Afyonkarahisar		1	3
Ağca Dağı			1
(Aghtalia)			1
Agno		1	
(Ailar)			1
Ahlat		1	
Akdeniz sahili		1	
Akşehir		2	
Alabaş		3	
Alaşkert		3	
Alaşkert kazası		1	
Alayund			1
Albek		1	
(Aleksandropol) {{Gümrü}}			2
(Aleksandropol Sehri ve Kazası)			1
Alican-Alaadin		2	
Amasya		7	2
Anadolu Tuz Çölü		3	
Angeğ {{Yedisu}}		1	
Ankara		10	2
Ankara Vilayeti		2	
(Annenfeld)			1
Antakya		1	1
Antep		10	4
Antok		1	
Arabistan			2
Arapkir		4	1
Arappınar			1
Ardıçay		1	
Armaşa		1	
Armaşa Manastırı		1	
Arslanbey		1	
Artananz		1	
(Arzap)			1

YER ADI	Ermeni halka yönelik katliam, zorla din değiştirtme ve tehcir Ermenilerin yerine Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi	Muhacirlerden söz etmeyen tanıklıklar	Oraya ulaşan, orada katledilen, sürgün sırasında oradan geçen ya da başka bir yerden kaçarak gelen Ermeniler
(Aştarak)			2
Asi Yozgat			1
Atabey		1	
Attil		1	
Avazağpur		1	1
Ayaş		1	
Aziziye		1	
B			
Bab			2
Babil			1
Bağdat			5
Bağlu		1	
Bahçe		1	1
Bahçecik (Bardizag)		10	
Bakır Maden			1
(Baku)			2
Balıkesir		1	
(Bambak)			1
Bandırma		2	
Baranduz		1	
Barbarud		1	
Bargiri Kalesi			2
(Barsun)			1
Başkale		6	1
Batum			1
Bayburt		8	1
Bayezid Kazası		1	
Bayrak		2	
Bayramoğlu		2	
Baz		1	
Benli		1	
Benyani		1	
Berwar		1	
Besni		1	
Beynam Boğazı			1
Beyrut		1	1
Birecik			1
Bişerik		1	
Bitlis		13	
Bitlis Vilayeti		4	
Bityas		2	
Boğazkesen		2	

YER ADI	Ermeni halka yönelik katliam, zorla din değiştirtme ve tehcir Ermenilerin yerine Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi	Muhacirlerden söz etmeyen tanıklıklar	Oraya ulaşan, orada kadedilen, sürgün sırasında oradan geçen ya da başka bir yerden kaçarak gelen Ermeniler
Bor		1	
Botan Sancağı		1	
Bulanık		3	
Bursa		7	
Bursa Vilayeti		1	
C			
Carablus		1	
Cebel-el-Ahmar		3	
Cebel Musa (Musa Dağ)			
Cera		1	
(Cevanşir Kazası)			1
Cevizlik			1
Cizre		1	
(Culfa)			5
Ç			
Çalkara			1
Çamlıbel			2
Çamulan			1
Çankırı		1	1
Çapağçur		1	
Çarbaş		1	
Çardaklı		1	
Çargouşa		1	
Çarşamba		2	
Çarsancak		1	
Çatak		1	
Çatak civarı-Çatak Kazası		3	
Çay			1
Çaykent			1
Çemişkezek		2	
Çengiler		2	
Çiftlik (Tokat civarında)			2
Çomaklı		1	
Çorlu		1	
Çorum		4	
Çölemerik (Hakkari)		1	
(Çubuklu)			1
Çukur		1	
Çumbar		1	
Çunkuş		1	

YER ADI	Ermeni halka yönelik katliam, zorla din değiştirtme ve tehcir Ermeniler yerine Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi	Muhacirlerden söz etmeyen tanıklıklar	Oraya ulaşan, orada kadedilen, sürgün sırasında oradan geçen ya da başka bir yerden kaçarak gelen Ermeniler
D			
Daduş		1	
Darawar		1	
Darende		2	
Değirmendere			2
(Delican)			3
Degala		1	
Dengala		2	
Dercan			1
Dereköy		1	
Dersim		1	1
Deyr-e-Zor			19
Develi		1	
Dicle Nehri			2
Dilguşa		1	
Diliman		3	2
Dimetoka		1	
Divriği		3	
Diyarbekir		15	2
Diyarbekir Vilayeti		3	
Dom		1	
Döngöl		1	
Dörtyol	1	11	
Drtadlı		1	
Ducik-Çaruk Dersim-Çarık		1	1
Duduköy		1	
Duzasar		1	
E			
(Eçmiyadzin)			2
Edirne		2	
Eğin		3	
Edremit (Artamid)		1	
(Elenovka)			1
Eleşkirt		3	
Eleşkirt Sancağı		1	
(Elizabetpol)			1
(Elizabetpol Idaresi)			3
Enderesi		1	1
Entilli			3
Erciş-Akantz		5	
Ereğli		1	5
Eremer		1	

YER ADI	Ermeni halka yönelik katliam, zorla din değiştirtme ve tehcir Ermenilerin yerine Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi	Muhacirlerden söz etmeyen tanıklıklar	Oraya ulaşan, orada kadedilen, sürgün sırasında oradan geçen ya da başka bir yerden kaçarak gelen Ermeniler
Erencik		1	
Erer		1	
Ergani			2
Ergani Maden			1
(Erivan)			2
(Erivan Yönetimi)			5
Erzincan	1	8	5
Erzurum	1	17	
Erzurum Vilayeti		6	
Eskişehir		2	2
Everek		2	
(Evlak)			1
Ezli		1	
F			
Feke		1	
Fırat Bölgesi			1
Fırat Nehri			1
Fırat Nehri'nin Kolları			5
Fırnıs	1	4	
Franknorşen		1	
Fundalık		3	
G			
Gargar Bölgesi		2	
Garzan			
Gawar		4	
Geben		6	
Gemerek		4	
Gemlik		1	
Genç kazası - Gence		1	1
Gereg			1
Gerger Bölgesi		2	
Gevaş Bölgesi		2	
Geyve		1	
Giresun	1	1	
Gotni		1	
Govdun {{Göydün}}		1	
Göksün		2	
Göktepe		3	1
Gurla		1	
Gülbasan		6	
Gülek Istasyonu			3

YER ADI	Ermeni halka yönelik katliam, zorla din değiştirtme ve tehcir Ermenilerin yerine Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi	Muhacirlerden söz etmeyen tanıklıklar	Oraya ulaşan, orada katledilen, sürgün sırasında oradan geçen ya da başka bir yerden kaçarak gelen Ermeniler
Gümüşhane			2
Gürün		2	
Gvars		2	
H			
Habaşi		1	
Habussi		1	
Hacı Habibli		1	
Haçin	2	12	
Haftevan		2	
Hayatsor-Hayots-Tsor-(?)			
Hama			4
Hanişan		1	
Hanköy			1
Harni		2	
Hantzart Bölgesi			1
Hantzöd		1	
Harput		21	3
Haruniye			1
Hasköy		1	
Hasanbeyli		6	2
Hasançelebi			1
Hasanova		1	
Hassan		1	
Havran			3
Hay Köy		1	
Hayk Vadisi		2	
Hazaren		2	
Hederbey		1	
Herag—Erbaa		2	
Hergerd		1	
Hınıs		5	
Hirj			1
Homs (Humus)			3
Horonk		1	
Horsan		1	
Hoy		1	4
Hozmo Geçidi			1
Hurakhan		1	
Hüsnü Mansur		1	
Hüseynik		1	

YER ADI	Ermeni halka yönelik katliam, zorla din değiştirtme ve tehcir Ermeniler yerine Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi	Muhacirlerden söz etmeyen tanıklıklar	Oraya ulaşan, orada katledilen, sürgün sırasında oradan geçen ya da başka bir yerden kaçarak gelen Ermeniler
I			
Iğdır			6
Ilıca			1
Islahiye			2
İ			
İçme		1	1
İdlib			2
İnebolu		1	
İriavva		2	
İskenderun		1	
İsmail			1
İsmail Ağa Kalesi		1	
İstanbul		6	3
İstanbul. Amerikan Okulları		1	
İstanbul Boğazı'nın yukarı köyleri		1	
İstanos			
İzmir		1	
İzmit		6	
İzmit Sancağı		1	
İznik-Nicomedia		1	
İzoli Hacı			2
K			
Kaçın Han			1
(Kafkasya-Kuzey Kafkasya)			1
Kahdem			1
Kahta			2
Kangal		2	
Kapu Kays		1	
(Karabağ Bölgesi)			1
Karadeniz Kıyısı		1	1
Karagöz		1	
?Karakaş			
(Karakilise)			2
Karaman			1
Karapınar			3
Karasu		2	
Karaşlu-Garaşlu		2	
Karçıkan		1	
Karer			1
Karmad			1

YER ADI	Ermeni halka yönelik katliam, zorla din değiştirtme ve tehcir Ermenilerin yerine Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi	Muhacirlerden söz etmeyen tanıklıklar	Oraya ulaşan, orada katledilen, sürgün sırasında oradan geçen ya da başka bir yerden kaçarak gelen Ermeniler
(Kars)			1
(Kars Kenti ve Bölgesi)			1
Karsak		1	
Karspazar		2	
Karsz		1	
Kartsor		1	
Kasaba		1	
Kaşa		1	
?Kaşınhanı			
Kaşkalduk		1	
Kayseri		13	2
Kayseri şehri ve kazası		2	
(Kazak)			1
Kazi Mahara			1
Keban		1	
Kebusiye		1	
(Cedabek)			1
Keğvank			2
Keklik Tepe			1
Kelici		2	
Kemah		2	3
Kemah Boğazı			2
Kemer Han			2
Keremet		1	
Kesirlik		1	
Kessab		4	
Keşan		1	
Keşkek		1	
Keçört-Kaçayurt		1	
Keçi-Mağara		1	
Keyban		1	
Kığı		4	
Kılıçlar			1
Kırkgöz			1
Kışkışla			1
Kızılağaç		1	
Kilikya		5	
Kilis		1	1
Koçan		1	
Koçanis		5	
Koçhisar		1	
Komer		1	
Koms-Goms		3	

YER ADI	Ermeni halka yönelik katliam, zorla din değiştirtme ve tehcir Ermenilerin yerine Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi	Muhacirlerden söz etmeyen tanıklıklar	Oraya ulaşan, orada katledilen, sürgün sırasında oradan geçen ya da başka bir yerden kaçarak gelen Ermeniler
Konya		6	17
Konya Vilayeti		1	2
Kosi		1	
Kotmo			3
Kozoluk		1	
Kudchi			1
Kürk		1	
(Kurpalu)			1
Kurtepe		1	
Kurt-Belene		1	
Kutluk-Kutlik		1	1
Küçük Asya			1
Kürdistan		2	
Kürtmeydan		1	
L			
Lappaşlı		1	
Lsunk		1	
Lübnan	1		
M			
Ma'an			1
Ma'ara			2
Makof		1	
Malatya		4	4
Malazgirt		2	
Malkara	1	1	
Maltepe		1	
Mamahatun (Tercan)		1	2
Mamuret			1
Mamurat'ül-Aziz Vilayeti		5	
Mancaluk		2	
Mansurya-Monsorya		1	
Marağa		1	
Maraş		13	3
Mar Odişu		2	
Mardin		6	1
(Markar)			1
Marmaracık		1	
Marmara Sahili		1	
Merzifon		15	
Merzifon Bölgesi		1	
Meğrakom		1	

YER ADI	Ermeni halka yönelik katliam, zorla din değiştirtme ve tehcir Ermeniler yerine Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi	Muhacirlerden söz etmeyen tanıklıklar	Oraya ulaşan, orada katledilen, sürgün sırasında oradan geçen ya da başka bir yerden kaçarak gelen Ermeniler
Meğd		1	
Mergavvar		1	
Mersin		5	
Meskene			1
Mezopotamya			11
Mes Norköy		1	
Mesudiye		1	
Mezre		6	
Miandoab		1	
Mihalic {{(Karacabey}}			1
Mirkeciye			1
Miyadin			1
Moks (Bahçesaray) Kazası		1	
Morinig		1	
Musul			11
Musul Bölgesi			1
Muancık			1
Mumbic			2
Murat Suyu-Fırat'ın kolu			2
Muş		12	
N			
(Nahcivan)			2
(Nahcivan Kenti ve Bölgesi)			1
Nazi		1	
Nazlu Kazası		1	
Niğde		1	
(Ninji-Akhti)			1
Niksar		2	
Norag		1	
Nordoz		2	
(Novo-Bayezid)			1
(Novo-Bayezid Sehri ve Kasabası)			1
(Novo- Nikolaievka)			1
O			
Ocaklı		1	
Oltu			1
Ordu		2	
Ortaköy		2	
Osmaniye			9
Ovacık		1	
Özerli		1	

YER ADI	Ermeni halka yönelik katliam, zorla din değiştirtme ve tehcir Ermenilerin yerine Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi	Muhacirlerden söz etmeyen tanıklıklar	Oraya ulaşan, orada katledilen, sürgün sırasında oradan geçen ya da başka bir yerden kaçarak gelen Ermeniler
P			
Palu			1
(Parakar)			1
Pasin Bölgesi		3	
Pazu		2	
Pelu		2	
Pera		1	
Perkenik		1	
Perhus		1	
Peri		1	
Perçenci			1
Plel		1	
(Plur)			1
Polatlı		1	
(Port Sait)			3
Pozantı		1	5
R			
Racu			2
Rahva		1	
Rakka			5
Res-ül-Ayn			3
Rodosçuk {{Tekirdağ}}		1	
Rumlu		2	
S			
Sahacian Bölgesi		1	
Salekan		1	
Salmas		4	4
Salmas Bölgesi		3	
(Samağar)			1
Samsun		10	3
Sapanca		2	
Saray		2	
Sason		3	
Üsküdar		1	
Siirt		3	
Silifke		2	
Silivri		1	
Silvan		1	
Sis		5	1
Sivas		17	4
Sivas Kazası—Sivas Vilayeti		10	

YER ADI	Ermeni halka yönelik katliam, zorla din değiştirtme ve tehcir Ermeniler yerine Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi	Muhacirlerden söz etmeyen tanıklıklar	Oraya ulaşan, orada katledilen, sürgün sırasında oradan geçen ya da başka bir yerden kaçarak gelen Ermeniler
Siverek			1
Sordar		1	
Sortra		1	
Suçbulak		1	
Suluk		1	
Surp Garabed Manastın		1	
Suşehri		2	
Sughurt-Siirt (?)		2	
(Suhoy-Fontan)			1
Sultaniye			6
Sungurlu		2	
Suruç			1
Suverek		1	
Suriye			4
Ş			
Şahbağ		1	
Şakh		1	
Şaklak		1	
Şam			8
Sarkışla-Sarıkışla		3	4
(Sarori)			1
Şebinkarahisar		6	
Şer-Şar (Sarız)		3	
Şeklan		1	
Şivilgi		1	
Şeytan Deresi			2
(Şuşa Eyaleti)			1
Suriye			4
Şuşantz		2	
T			
Tahran			1
Tal		3	
Talas		5	1
Talas kazasının köyleri		1	
Tamar		1	
(Tarsa-Çay)			1
Tarsus		3	8
Taşoluk		1	
Tebriz		3	
Tecir			1
Tel-Armen (Kızıltepe)		1	

YER ADI	Ermeni halka yönelik katliam, zorla din değiştirtme ve tehcir Ermenilerin yerine Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi	Muhacirlerden söz etmeyen tanıklıklar	Oraya ulaşan, orada katledilen, sürgün sırasında oradan geçen ya da başka bir yerden kaçarak gelen Ermeniler
Teluk-Hayna			1
Ten		1	
Tergavvar		1	
Tiari		5	
(Tiflis)			1
(Tiflis Kenti ve Bölgesi)			2
Tirebolu		1	
Tkhoma		5	
Tokat		6	
Totz		1	
Trabzon		10	
Trabzon Vilayeti		3	
Turhal			2
Tutluköy			1
Tzeronk		1	
U			
Ulaş		1	
Urbacıoğlu Deresi (Bayburt civan)			1
Urfa		14	4
Urmiye-Urmi		12	1
Urmiye Bölgesi		3	1
Uruğ		1	
Uşnuk			2
V			
(Vaharşapart Kenti ve Bölgesi)			1
Van		14	1
Van Vilayeti		3	2
Van-Dosp Bölgesi-Tımar		1	
Varak Manastırı		2	
(Veri Aylalu)			1
Vezirköprü		3	
Viranşehir			2
Vostan		2	
Y			
Yalova		1	
Yarpuz (Afşin)		2	
Yeğek			1
Yenice		1	
Yeni Han (Tokat)			1
Yenişehir			1
Yerebakan		1	

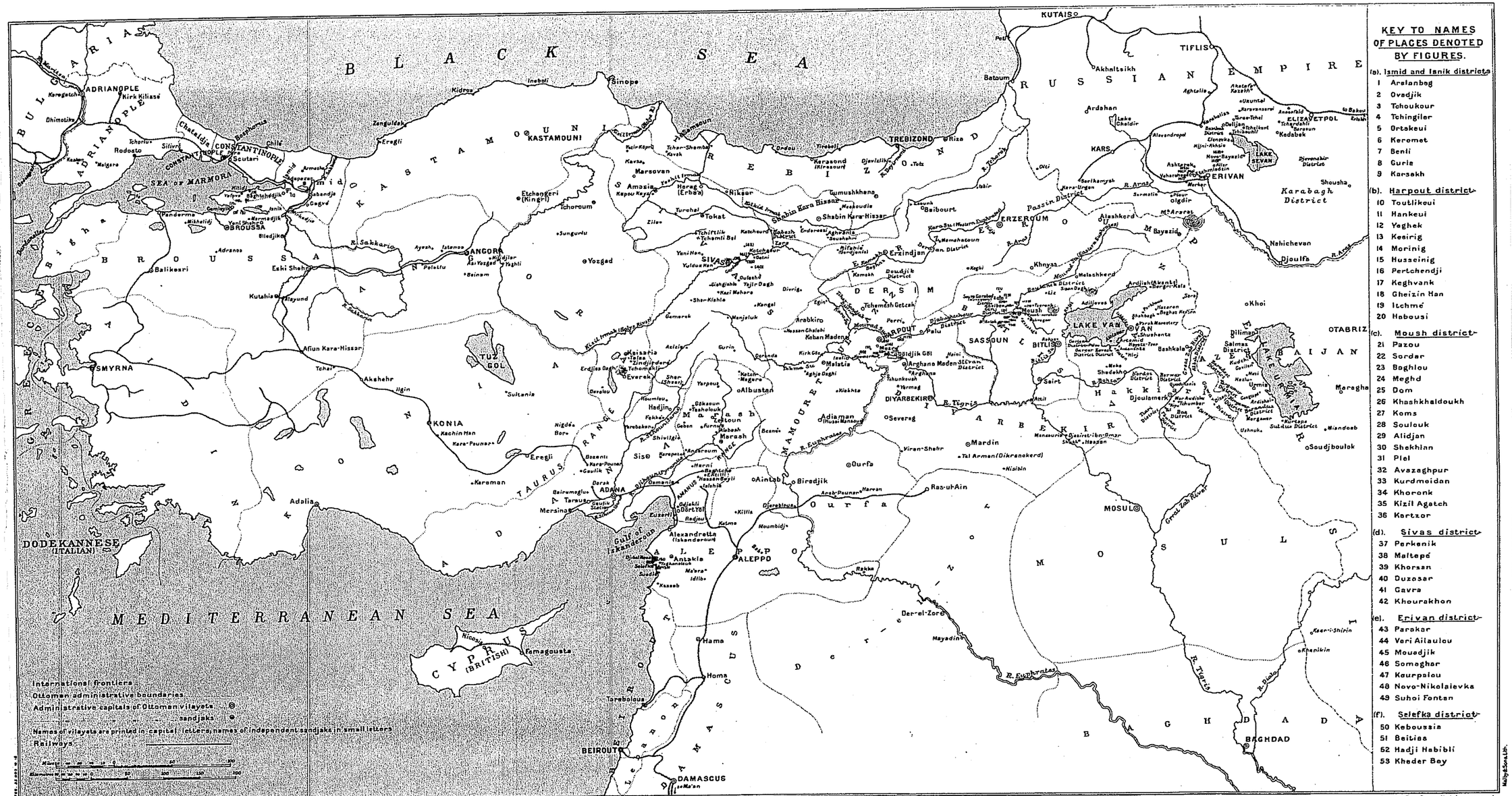
YER ADI	Ermeni halka yönelik katliam, zorla din değiştirtme ve tehcir Ermeniler yerine Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi	Muhacirlerden söz etmeyen tanıklıklar	Oraya ulaşan, orada katledilen, sürgün sırasında oradan geçen ya da başka bir yerden kaçarak gelen Ermeniler
Yermag			1
Yıldız Han (Sivas)			1
Yoğunoluk		2	
Yozgat		2	
Z			
Zara		1	
Zeytun	4	19	
Zile		1	2
Zincidere		1	
Ziyaret		1	

Gomidas Institute
42 Blythe Rd.
London W14 0HA
www.gomidas.org

DAĞITIM
BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK
Divanyolu Cad.Birbirdirek iş hanı
No:15/1 Sultanahmet / İST
Tel: 0212 638 34 58
Fax:0212 517 44 53
E-posta: belgeyayinevi@hotmail.com
belgekitapkulubu@yahoo.com

Baskı ve cilt
Berdan Matbaacılık
Davutpaşa Cad. güven San.Sit C. blok No:239
Topkapı/ İST
Tel: 0212 613 12 11

KEY TO NAMES OF PLACES DENOTED BY FIGURES.

(a). Ismid and Isnik districts

1 Arslanbeg
2 Ovadjik
3 Tchoukour
4 Tchingiler
5 Ortakeui
6 Keromet
7 Benli
8 Gurle
9 Karsakh

(b). Harpout district

10 Toutlikeui
11 Hankeui
12 Yaghek
13 Keserig
14 Morinig
15 Husseinig
16 Pertchendji
17 Keghvank
18 Gheizin Han
19 Itchmé
20 Habousi

(c). Moush district

21 Pazou
22 Sordar
23 Baghlou
24 Meghd
25 Dom
26 Khashkhaldoukh
27 Koms
28 Soulouk
29 Alidjan
30 Shekhlan
31 Ptel
32 Avazaghpur
33 Kurdmeidan
34 Khoronk
35 Kizil Agatch
36 Kertzor

(d). Sivas district

37 Perkenik
38 Maltepé
39 Khorsan
40 Duzosar
41 Gavra
42 Khourakhon

(e). Erivan district

43 Parakar
44 Vari Ailaulou
45 Mouadjik
46 Somaghar
47 Kourpalou
48 Novo-Nikolaievka
49 Suhoi Fontan

(f). Selefka district

50 Keboussia
51 Beitias
52 Hadji Habibli
53 Kheder Bey

Companion map to *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1917: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs* [Critical Edition]

© 2000 by Ara Sarafian. All rights reserved.

James Bryce ve Arnold Toynbee

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele, 1915-1916

Vikont Bryce'ın Fallodon Vikontu Grey'e Sunduğu Belgeler
Sansürsüz Basım
Yayına hazırlayan Ara Sarafian

"Mavi Kitap'ı oluşturan belgeleri toplamak ve karşılaştırmalarını yapmak aylarımı aldı. Yayımlandıktan sonra da kitapta anlatılanlar uzun süre aklımdan çıkmadı. Hiç durmaksızın düşüncelerimi meşgul eden yalnızca kurbanların çektiği acılar ve canilerin işlediği suçlar değil, aynı zamanda insanların, bu soykırım faillerinin yaptıklarını nasıl yapabildiği sorusuydu.

[Ermeni Soykırımı] üzerinde yaptığım çalışma ... Birinci Dünya Savaşı'nda Nazilerin çok daha geniş çapta ve çok daha büyük bir soğukkanlılıkla işlediği soykırım suçunun bile silemediği izler bıraktı belleğimde.

"Özel ya da kamusal alanda olsun, kişisel ya da kişisel olmayan nitelikte olsun, işlenmiş her büyük suç, milliyetle sınırlandırılamayacak bir sorunu ortaya koyar. Bu, bizi insan doğasının derinliklerine götüren bir sorundur. 1915 yılında Türkiye'de yapılan soykırım bana 'Ilk Günah' gerçeğini yeniden hatırlattı." –Arnold J. Toynbee, *Acquaintances* (Oxford, 1967)

Gomidas Institute
London

UK£28.00
USA$40.00
Euro 35.00
ISBN 978-1-903656-87-7